

શ્રી કાર્ગસ ગુજરાતી સભા

ક ત્રૈમાસિક

(સચિત્ર)

પુસ્તક ક્ર. ૧૬૬]

ઈ. સ. ૧૯૪૧ એપ્રિલ-જુન મ. ૧૯૯૭

[અંક ૧]

પ્રકૃતે- પરિકર્માણિ કાલસુતાનિ સર્વેશ ।
યુદ્ધયા પ્રજ્વાલિત શુદ્ધો દીપોઽય દ્યોતયિષ્યતિ ॥

મપાલ અને પ્રકાશક

અંબાલાલ હુલાખીરામ બાની, બી. એ.
૩૧૫, શ્રી કાર્ગસ ગુજરાતી સભામંદિર, મુંબઈ નં. ૪

ચારિત્રિક લેનાજમ ક્ર. ૩] પ્રકટ તા. ૨૮-૪-૪૧ [છુટકે આકની કિં. ૩ ૦-૧૨-૦

૧	ગુજરાતના પ્રાગ્વસલીય ઇતિહાસનાં સાધનો	૨૧. ૨૧. પ્રદ્વાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી	૧
૨	ચૌલુક્ય વંશનો ઇતિહાસ લેખાંક ૨	૨૧. ૨૧. માણેકલાલ ચક્રવર્તી દ્વે	૬
૩	ઓન. શેઠશ્રી મોરારજી ગોકળદાસ
	સી. આઈ. ઈ.	૨૧. ૨૧. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ	૩૭
૪	મુસ્લિમ યુગના કેટલાક શિલાલેખો	૨૧. ૨૧. મૈયદ નુરુદ્દીનહુસેન એદમદ-હુસેન કાઝી	૪૮
૫	ગુજરાતની ઐતિહાસિક સાધન-સામગ્રીમાં નવા ઉમેરા...	૨૧. ૨૧. ઈમામુદ્દીન સદરુદ્દીન દરગાહવાળા	૬૦
૬	ચર્યાપત્ર: ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ	૨૧. ૨૧. પ્રો. કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ...	૬૭
૭	બ્રહ્મરસના પાનનો પાત્ર કોણ?	અખો ભક્ત	૮૦
૮	કર્પૂરમંજરી (પત્રિકા) (૨)	૨૧. ૨૧. ભોગીલાલ જ. સાહેસરા	૮૧
૯	પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનાં પ્રાચીન ધર્મો	વ્યા. ૨૧. ૨૧. હસમુખ ધીરજીલાલ સાંકળીયા	૯૬
૧૦	ગુજરાતની રાનીપરજ કોમ	વ્યા. ૨૧. ૨૧. મણિલાલ દિવેદી	૧૦૨
૧૧	હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તાઓને લગતો ખિનવસી-યાત વારસાનો કાયદો	૨૧. ૨૧. રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા	૧૦૫
૧૨	ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર એક દૃષ્ટિપાત...	વ્યા. ૨૧. ૨૧. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	૧૧૮
૧૩	શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભાનો ૧૯૪૦ ની પ્રવૃત્તિઓ	૧૨૧
૧૪	આપણું : ઈ. જી. સામયિકોમાં	૨૧. ૨૧. મંત્રાહક...	૧૨૬
૧૫	સમાલોચના (૧-૮)	૧૩૦
૧૬	પુસ્તક પહોંચ: સાભાર-સ્વીકાર (૧) (૧-૫૦):	૧૪૨

સૂચના:—પરિવર્તન અર્થે માસિકો આદિ, તેમ જ અભિપ્રાય અને ભેદ અર્થે પુસ્તકો મોકલનાર વ્યવસ્થાપકોએ, અને પત્રવ્યવહાર કરનારાઓએ નીચેના સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો. ચાલુ ૧૯૪૫-૪૬ ના વરસથી પુસ્તકોની સમાલોચના રીતસર લેવાનો પ્રયત્ન થયલો છે. નોંધ:—જૂના અંકોની બાધેલી તેમ છૂટી કાપડો વેચાતી મળશે. મુબઈ, તા. ૨૮-૪-૪૧

અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની, બી. એ. ૩૬૫, શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભામંદિર વિઠ્ઠલભાઈ રોડ, કોંગ્રેસ લેઈન, મુંબઈ નં. ૪

ગ્રાહકનાં નામ નોંધાવવાનાં અને લવાજમ ભરવાનાં સ્થળ:

૧. અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની, ૩૬૫, શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભામંદિર વિઠ્ઠલભાઈ રોડ, કોંગ્રેસ લેઈન, મુંબઈ નં. ૪
૨. મેનેજર. “આદિત્યમુદ્રણાલય” રાયખડ : અમદાવાદ.
૩. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી, એન્ડ કં. બુક્સેલર્સ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

શ્રી. ફા. ગુ. સભા : ત્રૈમાસિક

(વર્ષ એ ૧-૪, ઈ મ ૧૯૪૦-૪૧, મવત ૧૯૯૬-૯૭)

વિષયાનુક્રમશિકા

વિષય

લેખક

પૃષ્ઠ

અણુદિલપુર્ગ પાટણમા લખાયેલા જૈન વાક્યમય	મુનિશ્રી કાન્તિસાગરજી	૧-૧૨
અંગેખી ઇતિહાસ (ગુજરાતનો) અંદરેલ વાલિહ	ગ રા મુહમ્મદ ઉમર કવિ કોટિલ	૫૦-૬૧, ૧૮૦- ૧૯૯, ૩૫૯-૩૮૧
અરબી સદગનામુ ગુજરાતનું	ગ રા ધર્મામુદીન મ દગ્ગાહવાલા	૨૭૧-૨૯૬
આપણું ધર્મીય મામંયિકાંમર્થી	ગ રા સંત્રાહક	૭૭૯૭; ૨૨૧- ૨૩૬, ૩૮૫-૪૦૦
ઐતિહાસિક રામવલિઓ એ-ગુજરાતની	ગ રા કનૈયાલાલ ભાઈરાજ દવે	૨૮૬-૨૯૨
કરશનદાસ મૂળજીની પુણ્યતિથિ વૃતાન્ત (૧૯૩૯-૪૦ના અહેવાલ સાથે)	ગ રા અખાલાલ સુ જાની	૪૧૯ (૧-૪)
કર્પૂરમજરી મતિસાગરજી ઉપોદ્ધાત (પત્રિકા)	ગ ગ ભોગીલાલ જ માડેસગ	૫૩૧-૫૫૨
કામદાની દષ્ટિએ હિન્દુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ (સ્વ કરશનદાસ સ્મારક નિબંધ ૧૯૪૦)	નિમત્રણપત્રિકા	૫૬૪
કેળાયલા ગુજરાતની ધાર્મિક સ્થિતિ (નિબંધ પત્રિકા)	ખેન જગ ડોમાભાઈ ડાણુ	૪૧૯-૪૩૭
ગુજરાત અને લિપિકરમક, લેખનસાહિત્ય અને અક્ષરશિક્ષણ લેખાક ૬	ગ્રો હીરાલાલ ર કાપડીયા	૧૫૫-૧૭૭
ગુજરાતના પ્રાચીન ધર્મો, પુરાતત્ત્વની દષ્ટિએ (પત્રિકા)	વ્યા ડો હસમુખલાલ ધી સાકળિયા	૫૬૫-૫૮૨ (૧-૧૮)
ગુજરાતમાં (પ્રાચીન) મંદિરો	ગ ગ મુહમ્મદ ઉમર કવિ કોટિલ	૩૪૦-૫
ગુજરાતમાં પયગંબરકથનના શિક્ષણદાતાઓ	ગ ગ ધર્મામુદીન સ દગ્ગાહવાળા	૪૪૧-૪૪૬
ગુજરાતનું રેખાદર્શન	વ્યા ગ ગ વિજયલાલ	
જાતવસાત્ર(જ્યોતિષ)ની દષ્ટિએ	કનૈયાલાલ મુન	૨૬૫-૨૬૮
ગુજરાતનું મિલ્કતપાપત્ય મુસ્લિમકાલોન (મચિત્ર, પત્રિકા)	વ્યા ગ ગણુગોડલાલ ન જાની	૧૦૮૫૯૧૮૩૫- ૫૬૭
ગુજરાતી સાહિત્યપત્રિયદસમેળ અર્થપત્રો		૪૩૮
(૧) રામ કુમારપાલ પગમદમ જૈન જ દતા	મુનિશ્રી વીરવિજયજી	૯૩-૯૫
(૨) ગુજરાતની ભાષાની ઉત્કાન્તિ	પ. બેચુદામ જી દોશી	૩૪૬-૩૫૬

- (૩) દેવમંદિરોમાં ભોગાસનોનાં શિલ્પો રા. રા. ભોગીલાલ બ. સાહેસરા ૩૫૭
- (૪) વૃષભપૂજા રા. રા. જોહાંગીરજી ૩૫૭-૮
માણેકજી દેશાઈ
- (૫) ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ, કેટલાક ગ્રંથો પ્રો. કાન્તિલાલ બ. વ્યાસ ૫૫૩-૫૬૩
- ચિતોડની ગઝલ અને સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ મુનિશ્રી કાન્તિશાગરજી ૪૫૮-૭૨
- ઝંઝૂલ વાલિહ વિ, મુઝફ્ફર વચ્ચે આલિહ રા. રા. મુહમ્મદ ઉમર: ૫૦-૬૧-૧૮૦-૧૯૯
- ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ કવિ કોકિલ ૩૫૯-૩૮૨
- નરસિંહ યુગના કવિઓ, લેખક ૭; ૩૧
- જ્ઞાનસાગર, ૩૨ બાર ભાવના; ૩૩ ગદ્ય
- કાવ્ય; ૩૪ કીકા વસી; ૩૫ ભગવદ્ગીતા
- ના અર્થ સં. માન. શ્રી કનૈયાલાલ ૧૨૯-૧૪૬
- નવીન કવિતાની વલણ મા. મુનશી
- ધીરો ભક્ત રા. રા. મગનલાલ લાલ-
ભાઈ દેશાઈ (કવિકોલક) ૨૯-૩૯
- પ્રાકૃતસર્વસ્વ (મૂળ સં. તથા અનુવાદ) પ્રો. સુરેશ ચ. દીક્ષિત ૧૭૩-૧૭૯
- પ્રાચીન ગુજરાતમાં મસ્જિદો અનુ. રા. ગ. કેશવરામ
- પુરાતત્ત્વવિદ્ પ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી શાસ્ત્રી ૧૩-૧૮ : ૨૯૭-૩૧૨
- (પત્રિકા) રા. રા. મુહમ્મદ ઉમર:
- પુસ્તક પહોંચ: સાબાર-સ્વીકાર કવિ કોકિલ ૩૪૦-૫
- ફાર્બસ ગુજરાતી સભા: (૭૫ વર્ષ નિમિત્ત) સ્વ. ઝવેરીલાલ ઉ. ૬૨-૭૬; ૨૦૦-૨૧૮
- મહોત્સવ સંમેલનવૃત્તાન્ત યાજ્ઞિક
- (૧) નિવેદન (અં. ૧ ટાઈટલ
- (૨) પ્રવચન પેજ ૧-૪) ૨૬૫-૭, ૬૦૩-૪;
- (૩) પ્રવક્તાવ્ય ૨૪૬; ૨૬૪
- ભારતીય ભાષાઓની સમીક્ષા પા. ૨૪૧, પાછી
- (મૂળ અંગ્રેજી: લે-ડો. ગીઅર્સન) પત્રિકા દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી ૨૪૯-૨૫૮
- ભૂસ્તરશાસ્ત્ર (જ્યોલોજી) ની દૃષ્ટિએ શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી ૨૫૯-૨૬૨
- ગુજરાતનું રેખાદર્શન (વૃત્તાન્ત) ન્યાય. હરસિદ્ધલાઈ દિવેટીયા ૨૬૨-૪
- મુખ્યધના મહાજનો અનુ: રા. રા. કેશવરામ
- (૬) શ્રી જીવરાજ બાલુ કાશીરામ શાસ્ત્રી ૪૭૪-૫૨૮
- (૧૦) રેડીમની ખાનદાન વ્યા. રા. રા. વિજયલાલ
- યુગવન્દના (સમીક્ષા) કનૈયાલાલ ધ્રુવ ૨૬૫-૨૬૮
- રા. રા. કુંગરશી ધરમશી સંપદ ૪૦-૪૯
- રા. રા. મનસુખલાલ ૪૪૯-૪૫૭
- મ. ઝવેરી ૧૪૯-૧૫૨

લોકસાહિત્ય, એનું અન્વેષણ અને

(મુદ્દાકન-વૃત્તાન્ત)

વૃષભપૂજા

સમાલોચના

૧ નાવ્યકળા, ૨ દ્રશ્યની ગમગટ, ૩ કવિ
અથવા મઠકૃતિનું ભાષી, ૪ શુભગતમા મગીતનું
પુનરુજ્જીવન, ૫ જીવન વિજ્ઞાન, ૬ કાવ્યની શક્તિ
૭ સાહિત્ય વિમર્શ ૮ વિવેચના

૧૦૧-૭

(૯-૧૭) ૧ આર્ય હિન્દનો વિગેષ ઉત્કર્ષ,
૨ આશુ અને આગમુર, ૩ પુરાતન દક્ષિણ
શુભગત, ૪ જર્નલ ઓફ ધી આર્કાઇયોલોજીકલ
સોસાયટી-જૂનાગઢ ૫ પ. ભગવાનલાલ અક,
૫ વિધ્યવનની ડમ્પકા કિંવા પ્રિયદર્શના, ૬
જયન્તિવ્યાખ્યાનો, ૭ જાતે મજુરી કરનાગઓને,
૮ વિદ્યા વેળાએ, ૯ ભાગત મેનદ ગોખલે

૨૩૮-૨૪૦

૧૮ કર્યાણિકા, ૧૯ વિવેચનમુકુર,
૨૦ માધ્યમે માર્ગે, ૨૧ પ્રાચીન વાતો, ૨૨
શ્રીમદ્ભાગવત, ૨૩ પગથિયાની પછીતેથી,
૨૪ કવિ પ્રેમાનંદકૃત તુલનાપ્રત્યુ મામેર, ૨૫
સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા, ૨૬ ગમગણ
યાત્રા, ૨૭ પાઠકા જણ્યા, ૨૮ શુભગતનો
મધ્યકાલીન ગજપૂત ઇતિહાસ ભા ૧-૨, ૨૯
માર જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર, ૩૦ ઓપરેશન
જાનુ ૧ અને બીજી વાર્તાઓ, ૩૧ ગજપીપળાનો
નવી વસાહતોનો વિકાસ, ૩૨ તેજહાયા
૩૩ રસિકલાપ, ૩૪ હસ માનમ, ૩૫ જનની,
૩૬ મગળ પ્રભાત, ૩૭ કવિ સામળ, અક,
૩૮ પદ્યવ, ૩૯ ખિરમાકાપ, ૪૦ ગજવે ધુ
મતો શુભગતી સપ્તકોપ, ૪૧ ઊધર્મનું જીવન,
૪૨ સંજની મર્મદા ૪૩ પડછાયા, ૪૪
શુભગત માહિત્યમલાની કાર્યવાહી ૧૯૩૯, ૪૫
મૌલાના મહમદઅલી, ૪૬ સહજનદ સ્વામી
અથવા સ્વામીનાગણ મપ્રદાય, ૪૭ મહામલાના
ગીતો, ૪૮ સુવેદમંદિતા, ૪૯ પૂર્વપશ્ચિમના
નૈતિક પ્રયોગો, ૫૦ દુઃખગીતો, ૫૧ દર્શનિયુ,
૫૨ મોમનાથની ગખાતે, ૫૩ અરજી, ૫૪
પાપ, પુણ્ય અને મંથમ

૪૦૧-૪૧૩

સાનમે વર્ષ પહેલાનો શિલાલેખ

વ્યા-પ્રો હીગલાલ

૨ કાપડીયા

૯૬-૧૦૦

રા રા દુર્ગાશકર કે

શાસ્ત્રી

૧૪૭-૯

અ ય નુરહીન દુમેન એદમ દુમેન

૫૮૭-૬૨૦

૫૨૯-૩૦

ત્રૈમાસિક

પ્રકૃતે પરિકર્માણિ કાલસુપ્તાનિ સર્વથા ।

બુદ્ધ્યા પ્રજ્વાલિતઃ શુદ્ધો દીપોઽય દ્યોતયિષ્યતિ ॥

[પુસ્તક ૬૬] ઈ મ ૧૯૪૧ એપ્રિલ-જુન સંવત ૧૯૬૭ [અંક ૧]

ગુજરાતના પ્રાગ્વલ્લીય ઇતિહાસનાં સાધનો

[લેખક રા. બા. પ્રહલાદ ચંદ્રગેખર દિવાનજી,
એમ એ, એચએલ એમ]

[૧] ગુજરાતનો પૃથક્ ઇતિહાસ હોય ગણે ?

હાલ પશ્ચિમ દિન્દના જે ભાગને આપણે 'ગુજરાત' કહીએ છીએ તેનો પૃથક્ ઇતિહાસ લખવાની જરૂર છે કે કેમ, તે બાબતમાં શરૂઆતે સ્થાન છે કાગળ કે ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ તેમાં ગુજરાત-તળ, ઝાડિયાવાડ અને કચ્છ એ ત્રણ પેટા વિભાગ છે, રાજકીય દૃષ્ટિએ તે ન બ્રિટિશ ગબ્બોનો કે ન કોઈ સ્વદેશી ગબ્બોનો એક મહત્વિન વિભાગ છે, એની પ્રજામાં પણ જૂદા જૂદા દિન્દી પ્રાન્તોથી અને પગડીય દેગોથી આવીને વસેલી જાતિઓ છે, તે ધર્મે પણ એક નથી, માત્ર મુખ્ય મુખ્ય જ જોઈએ તો દિન્દુ, મુસલમાન, પાગમી અને ખ્રિસ્તી, એ ચાર ધર્મના અનુયાયીઓમાં એ વહેંચાઈ ગયેલી છે, તેમ તેમનામાં સાંક્રાન્તિક એકય પણ નથી, કાગળ મરદાગને ધર્મ માથે ગાઢો મંબધ છે અને તે જૂદા એટલે મંસ્કારો પણ જૂદા જ હોય અને નાસ્તવિદ રીતે છે પણ ખગ આ કાગળો છના ગુજરાતની પ્રજાની ઇતર પ્રાન્તોની પ્રજા કરતા કામકે વિરિષ્ટના નજરે પડે જ છે અને તે તેની એવ મામાન્ય ભાષાને લીધે છે, ઉત્તરમાં પાનપુર, આણુ કે શિરોહી જાઓ, દક્ષિણમાં વલમાંડ, ધગમપુર, કે દમગણુ જાઓ, પશ્ચિમમાં માડવી, દારકા કે પોગળદગ જાઓ, અગર પૂર્વમાં ઝાલોદ, દેવગઢ-બારીઆ કે ઊટાઉદેપુર જાઓ, તો પણ તમને એક જ ગુજરાતી ભાષા બોલાતી મળનારો, અત્યંત તેમાં બોલવાની દબ અને કેટલાક સ્થાનિક દેશી શબ્દોનો ભેદ જણાય અને સગદો ઉપગનાં ગામોના લોકોની ભાષાઓ, જોડેના પ્રાન્તોની ભાષાનાં મિશ્રણવાળાં લાગે, પગતુ એ ભેદો માત્ર બોલવાની ભાષામાં જ હોય છે લખવાની ભાષા તો સર્વત્ર એક-મગમી જ હોય છે અને તેમાં પણ સાર્વજનિક પ્રાથમિક શાળાઓ દ્વારા શિક્ષણ અપાતું

થયું અને મુંબાઇ યુનિવર્સિટીમાં ફળવાયલા લેખકોએ પાઠ્યપુસ્તકો લખવા માંડ્યાં ત્યારથી શિષ્ટ જનોની ભાષા તો સર્વત્ર એક જ થઈ ગઈ છે. અને લિન્ન લિન્ન રથાને લિન્ન લિન્ન રાજ્યોમાં, લિન્ન લિન્ન ધર્મ પાળનારાં અને લિન્ન લિન્ન જાતના સંસ્કાર પામેલાં સ્ત્રીપુરુષોમાં તેને લીધે જ એક પ્રાન્તીય વ્યક્તિત્વ આન્યું છે કે જેને લીધે ઈતર પ્રાન્તોમાં જેવા કે સિંધ, સંયુક્તપ્રાન્ત, ગંગાળા, મદારાષ્ટ્ર વગેરે અને ઈતર દેશો જેવા કે બ્રહ્મદેશ, સિલોન, જાવા, સુમાત્રા, દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકા વગેરેમાં ગુજરાતી જૂદો જ પડી આવે છે અને એક ગુજરાતીને બીજા ગુજરાતી તરફ એને લીધે જ ભ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, અને બંને પોતપોતાનાં હૃદયો ખોલીને વાતચીત કરવા મડી જાય છે.

આ કારણ જ ગુજરાતનો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ વિદ્વાપૂર્વક દરેલા અંશોદય પછી લખાવવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરે છે. કારણ જે ભૂમિખડને આપણી માતૃભૂમિ તરીકે માનીએ તે ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યો, તેની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ તે સમયે કેવી હતી, તેમાં મનુષ્યની કઈ જાતિ પ્રથમ વસેલી, તેની ભાષા, તેનાં લક્ષણો વગેરે શાં હતાં, પછી ઉત્તરોત્તર કયી કયી જાતિઓ કેવી કેવી ભાષા ખોલનારી અને કીયાં કીયાં લક્ષણોવાળી વસવા લાગી, શાં શાં કારણોને લીધે તે ત્યાં આવીને વસી, ‘ગુજરાત’ એ સંજ્ઞા શા ઉપરથી અને ક્યારથી તેને લગાડવામાં આવી, તેમાં હાલ વસતી અનેક જાતિઓમાં કીયાં કીયાં લક્ષણો કયી કયી પૂર્વાનુગામી જાતિઓનાં લક્ષણો ઉપરથી ઉતરી આવ્યાં છે, તેની હાલની ભાષા ઉપર કયી પૂર્વાનુગામી જાતિઓની ભાષાઓના અંશોની અસર રહી છે, એ સર્વ સુશિક્ષિત અને સુસંસ્કૃત કહેવડાવતી દરેક મનુષ્યવ્યક્તિએ જાણવાની જરૂર છે, કારણ દરેક મનુષ્ય પોતાના પૂર્વજાનને આધારે લવિષ્યનો વિચાર કરે છે અને તે જ્ઞાન જે પોતાની માતૃભૂમિને લગતું હોય તો તેના ઉપર અને તે ન હોય તો અન્ય કોઈ દેશનું મેળવી લઈ ને તે ઉપર આધાર રાખીને કરે છે.

[૨] ગુજરાતના ઇતિહાસમાં વલ્લીકાળનું મહત્ત્વ શું ?

હવે જે ઉપર પ્રમાણે કોઈ પણ ભૂમિભાગનો ઇતિહાસ લખવો હોય તો તેમાં કાળ-વિભાગો પાડ્યા વગર ચાલે નહીં. કોઈ ધર્મનો અગર ભાષા અને સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવો હોય તો પણ તે પાડવા જ પડે, તો પછી ઉપર પ્રમાણે સર્વગ્રાહી ઇતિહાસ લખવો હોય ત્યારે પાડવા પડે, એમાં તો નવાઈ જ શી ! એ વિભાગો પાડવામાં રાજ્ય કરતાં વંશોનો ઉપયોગ કરવાનું એ કારણ છે કે જે વ્યક્તિ અગર વ્યક્તિસમૂહો અમુકેક કાળખંડ દરમ્યાન કાયમની છાપ ખેસાડી હોય તેને નામે તે ઝોળખાય અને રાજસત્તાને લીધે જે અસર કોઈ પણ દેશની પ્રજાના ધડતર ઉપર થાય છે તે ઘણી જાડી હોય છે. વિશેષ જ્યારે કોઈ અનિશ્ચિત સમયને માટેના ઇતિહાસનો વિચાર કરવાનો હોય ત્યારે કાળની ખેવડી મર્યાદા બાંધવાની જરૂર પડે છે; એક તો જે કાળથી ઇતિહાસ શરૂ કરવાનો હોય તેની, અને બીજી જ્યાં સુધીનો તે લખવાનો હોય તેની. આ નિબંધ માટે અંતિમ મર્યાદા એટલે આરંભ ક્યારથી કરવો તેની વચ્ચે શકાય એમ જ નથી; કારણ કે આપણી સંસ્કૃતિ તો છેક વેદકાળથી શરૂ થાય છે. એ વેદકાળ ક્યારથી શરૂ થાય છે તે વિષે ઘણા મતભેદ પડ્યા છે. કોઈ ઈ. સ. પૂ. ૧૨,૦૦૦, કોઈ ૧૦,૦૦૦, કોઈ ૫,૦૦૦, કોઈ ૩,૦૦૦ અને કોઈ ઠેક ૧,૫૦૦થી એ કાળ શરૂ થયેલો ગણે છે અને જે કે ઘણા એમ માને છે કે મોહેન્નોડારો, હાન્નુડારો અને હરપ્પામાં ખેસોપોટેમીઆની સંસ્કૃતિને મળતાં જે અવશેષો મળી આવ્યાં છે, તે સંસ્કૃતિ વેદકાળથી પૂર્વે પ્રચલિત હતી.

તોપણ હું તો એમ માનું છું કે પશ્ચિમ તરફથી આવનાર આર્ય ઋષિઓ, જેમા ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો બને હતા, તેમની આધ્યાત્મિક મસ્કૃતિ, નિવૃત્તિધર્મપ્રધાન સસ્કૃતિ, અને અનાર્ય, વૈશ્યો અને શૂદ્રોની આર્થિક મસ્કૃતિ એટલે કે પ્રવૃત્તિધર્મપ્રધાન સસ્કૃતિ, એ બે એકી વખતે હિન્દમા પ્રચલિત હતી અને વૈદિકકાળમા તે બે વચ્ચે ધર્મણો થયા જ કરતા અને બનેના અનુયાયીઓ એકએકની મસ્કૃતિનો નાશ યથાશક્ય બળ એકત્રિત કરીને ઈર્ષા જ કરતા આગળ જતા પૂર્વ તરફથી આવનારો આર્યોનો એક સમૂહ એવો નીકળ્યો કે જેણે અનાર્યો સાથે આમાજિક સબ્ધ બાધીને તેમની સસ્કૃતિના જે અતિશય ઊંડાં ગયેલા મૂળતરવો હતા તેનો આર્યમસ્કૃતિના મૂળતરવો સાથે સમન્વય માધ્યો તે એવી રીતે કે એટલા વૈદિક સાહિત્યને ઠેકાણે વૈદિક અને આગમ સાહિત્ય બને ધર્મના મૂળ રૂપે મનાયા માત્ર યજુર્વાગની જગાએ મૂર્તિપૂજા એ ધર્મનું આવશ્યક અંગ ગણાયુ, અનિશ્ચિત વર્ણોને બદલે ગુણકર્મથી ભતિભેદો પાડામા આવ્યા વગેરે વગેરે આ બે પ્રણાલિકાઓના અનુયાયીઓ વચ્ચે પણ કઈક કાળ સુધી પરસ્પર સ્પર્ધા અને વિગ્રહો પણ થતા અને આખરે પૌર્વાત્ય મૂર્તિપૂજા અને વર્ણાશ્રમધર્મવાળાં મસ્કૃતિનું વર્ચસ્વ સ્થપાયુ આથી એક નવો યુગ શરૂ થયો એને જ પૌર્વાણિકા કળિયુગ કહે છે એ ક્યારથી શરૂ થયો તે બાતમા હિન્દના પ્રાચીન લેખકોમા જ પુષ્કળ મતભેદ છે અને આધુનિક વિદ્વાનો પણ તે એકસપણે નક્કી કરી શક્યા નથી જો આ યુગને માટે જ આવી સ્થિતિ, તો પછી તે પહેલાના યુગ અથવા યુગોની શરૂઆત ક્યારથી ગણવી તે બાતમા અનિશ્ચિતતા હોય તેમા નવાઈ શી ?

આ સ્થિતિમા આપણે જે પ્રથમ નક્કી કરવાનું છે તે નવીન યુગ ક્યારથી શરૂ થયો તે છે આ ઢાંચમા શ્રીકૃષ્ણ એક અતિશય મહત્વની વ્યક્તિ થઈ ગઈ હતી એમ બ્રાહ્મણો અને જૈનોના પૌર્વાણિકા ગ્રંથો જેમા મહાભારતનો અમાવેશ થઈ જાય છે તે ઉપરથી જણાય છે તેથી આને કૃષ્ણયુગ કહેવા દોય તો તે ખોટું નહીં એ યુગની ખીણ બાજુની મર્યાદા માટે વલ્લી વડાની શરૂઆતનું વર્ષ એટલે કે ઈ. મ. ૫૦૯ જ્યારે લઢાકે સૌરાષ્ટ્રમા પગપેમારો કર્યો, અગર ઈ. સ. ૫૨૬ જ્યારથી તેનો છાકરો દુવસેન ભાવનગર પાસેના વળાને સ્થળે વલ્લી નામનું ગહેર આપીને ત્યાં રાજ્યગાદી સ્થાપી તે ઉપર બેઠો એમ એક તામ્રલેખ ઉપરથી જણાય છે તે ઉપરોક્તિ થઈ પડે એમ છે તે ઢાળમર્યાદા ઠરાવવાનું કારણ જગ સંવિરતર જણાવવાની જરૂર છે પશ્ચિમ હિન્દનો જે ભાગ દાસના વખતમા 'ગુજરાત' તરીકે ઓળખાય છે તે તથા તેની ઉત્તર અને પૂર્વે માળવાનો થોડો ભાગ ઈ. મ. ૬૬૬ સંકાની શરૂઆતથી ને આઠમાના મધ્યભાગ સુધી ત્રણ ગુજરાત વચના ગળ્યો વચ્ચે વહેંચાયેલો હતો. તેમાના એકની રાજધાની ઉત્તરે ત્રિન્નમાળ અથવા શીમાળમા, બીજીની પશ્ચિમે ભાવનગરની પાસે વલ્લી અથવા વળામા, ત્રીજીની નાન્દીપુરી અગર નાંદોદ ગજનીપળામા હતી તેમને પરસ્પર મળધ પણ હતો તેથી એ સર્વ પ્રદેશ ગુજરાતના ગણી તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો હતો તેમાથી વલ્લીનું ગત્ય મહત્વનું હતું, કારણ કે તે વડાના ગમનએ જાને શરૂ હતા, છતાં બૌદ્ધ અને જૈન, એ ધર્મોને પણ હિતેજન આપતા હતા અને બીજા ગુજરાત ગમનએ તેમની મદદ લેતા હતા એ વલ્લી ગમનઓના અનેક તામ્રપત્રો મળી આવ્યા છે, તે ઉપરથી જો કે વચ્ચે વચ્ચે ત્રુટક તો પણ તેમના વચના રાજ્યઓની વસાવણી તૈયાર કરી

શકાઈ છે. ૨ વળી એ રાજ્ય તૂટ્યા પછી તરત જ જે વનરાજ આવડાએ [આપોત્કે] અણહિલપુર પત્તન બાંધીને નવી રાજગાદી ઉત્તર ગુજરાતમાં સ્થાપી હતી, તે પાશુ ગુજ્જર જાતિનો હતો અને તેનો વંશ આશરે ૧૭૫ વર્ષ ચાલ્યો હતો. તેના અંત પછી જે ચાલુક્ય અગર સોલંકી વંશ શરૂ થયો તથા તેના અંત પછી જે વાઘેલા વંશ શરૂ થયો અને જેનું રાજ્ય અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ૧૩ મા સૈકાના અંતમાં અણહિલપુરને સર કરી તોડી નાંખ્યું હતું, તે બધા જ ગુજ્જર જાતિઓના જ હતા.^૩

આમ જો કે રાજકીય પરિસ્થિતિ બદલાતી ગઈ તો પાશુ કદા સૈકાના ગુજ્જર રાજ્યોના કાળમાં આ પ્રદેશની પ્રજામાં જે એક સારકારિક વ્યક્તિત્વ આવવા માંડ્યું હતું તે ૧૩ મા સૈકાના અંત સુધી ચાલુ જ રહ્યું અને તેને પરિણામે દિલ્હીના મુસલમાનોના રાજ્યમાં બ્યારે એ પ્રદેશનો સમાવેશ થયો ત્યારે એ 'ગુજરાત' તરીકે અને તેમની પ્રાકૃત અપભ્રંશમાંથી જન્મેલી ભાષા 'ગુજરાતી' તરીકે ઓળખાવવા લાગી. તે કાળની 'ગુજરાતી' તે હાલની આપણી ભાષા નહીં, પરંતુ તેની માતા જેને ડોક્ટર ટેસિટોરીએ પશ્ચિમ રાજસ્થાની કહી છે તે અથવા જેને કેટલાક આધુનિક ગુજરાતી વિદ્વાનો "જૂની ગુજરાતી" તરીકે ઓળખે છે તે હતી. ૧૫ મા સૈકાની શરૂઆતમાં દિલ્હીના રાજાઓનો અમલ નબળો પડ્યો અને જે ગુજરાતના સગાઓ તેમના નોકરો હતા તે ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાન બની ગયા. તેને લીધે ત્યાંના લોકોનો માળવા અને રજપૂતાનાના કેટલાક ભાગ સાથેનો સંબંધ તૂટી ગયો અને તેમની સ્વતંત્ર ગુજરાતી ભાષા ખીલવા લાગી.

પાછળથી સોળમા સૈકાના ખીજા અડધીઆમાં અકબર બાદશાહે ગુજરાત સર કર્યું અને વળી તેને સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવ્યો, પરંતુ ત્યાં લગીમાં ગુજરાતનું વ્યક્તિત્વ એટલું દૃઢ થઈ ગયું હતું કે સામ્રાજ્યનો ભાગ થયા છતાં પણ તેમાં ઝાઝો ફેર પડ્યો નહીં, એટલું જ નહીં પરંતુ તે ઉલટું ખીલતું જ રહ્યું. પાછળથી મરાઠાઓ આવ્યા. પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે ગુજરાતની વહેંચણી થઈ. કેટલાંક નાનાં રજવાડાંઓ છુટાં પડી ગયાં, છતાં એ ઐક્યબળ નબળું પડ્યું નહીં. અને અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય સ્થપાવા પછી તો જો કે ગાયકવાડ જેવાં મોટાં અને ગુજરાત અને પશ્ચિમ હિન્દ એજન્સીમાંનાં નાના રાજ્યો કાયમ રહ્યાં, છતાં પ્રજાનું અને તેની ભાષાનું એકીકરણ શિક્ષણપદ્ધતિદ્વારા ચાલુ જ રહ્યું. તેમાં એકતરફી ધ્યાનમાં લેવા લાયક વિક્ષેપ માત્ર પડ્યો, આશરે વીશેક વરસ ઉપર, કે બ્યારે ઉત્તર હિન્દના મુસલમાનોએ સમસ્ત હિન્દમાં હિન્દુમાંથી મુસલમાન થયેલાં માણસોના વંશજોમાં ધરલામી સંસ્કૃતિ અને ઉર્દુ ભાષાનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો અને સરકાર અને તેના આશ્રયે ચાલતી યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા ઉર્દુને એક સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે સ્થાન અપાવ્યું; તથાપિ હજી જેમ ખીજા પ્રાંતોમાં છે તેમ મુસલમાનોનો મોટો ભાગ ગુજરાતી ભાષા જ બોલે, છે. ખીજા તરફથી વિક્ષેપ પડ્યો છે યુનિવર્સિટીની કેળવણી પામેલા અને કોંગ્રેસમાં નહીં ભળેલા એવા હિન્દુઓ, જેની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે, તેઓ પાશ્ચાત્ય રહેણીકરણી, પહેરવેશ, રમતગમત વગેરેના સર્વાંશી સ્વીકાર કરીને તેને સરકારિતાની પરાકાષ્ઠા સમજવા લાગ્યા છે તેથી. પરંતુ હું સમજું છું કે એ સંસ્કૃતિને મોહ જેમ મોગલાઈ રાજ્યમાં ધરલામી સંસ્કૃતિનો હતો, તેવો રાજ્ય કરતી પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવા પૂરતો છે. તેનાં તરવોએ

૨. બો. ગે. વો. ૧. પા. ૫.

૩. તેજ પા. ૭૮, ૮૦.

એતદેશીય મંદુરતિના તત્ત્વોને તેમના હૃદયમાથી કાઢ્યા નથી તે ચવા માટે તણુ ચાગ જમાના પીતવાની જરૂર છે તે પહેલા જ એ બાજુ પહોંચાઇ જાય તો તે અનિષ્ટ પગિણામ આવતું અટકે માટે સુશિક્ષિતોને વાળના માટે તો આપણો ખરો ઇતિહાસ જ ગિખવવાની જરૂર છે.

હવે એ હાલ થાય છે તેમ જ્યાંથી ગુજરાત પ્રાન જૂદો પડ્યો અને ગુજરાતી ભાષાની ખરી શરૂઆત થઇ ત્યાંથી જ શરૂ થતો ઇતિહાસ શિખવવામા આવે તો તેથી માન પ્રાતીય અભિમાન વધે અને તે વધેથી હાલ જેમ અનેક ક્ષેત્રમા જેમામા આવે છે તેમ હિન્દના બીજા પ્રાન્તોના ગહેવાસીઓ એકે ગણૂત્વને માટે આવરવડ બ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન ન થતા વૈમનગ્ય જ ઉત્પન્ન થાય, તેથી જે પ્રદેશ હાલ 'ગુજરાત' તરીકે ઓળખાય છે તેમા ગુજરાત જાતિના ભાષા, રીતરિવાજ નગેરની અમર થવી શરૂ થઇ તે પહેલાનો ઇતિહાસ પણ જાણ્યો હોય તો તે અનિષ્ટ પગિણામ આવતું અટકે અને સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરૂષો પ્રાન્તીય અભિમાનથી દોગવાઈ ન જતા ગણૂત્વના સ્તભરૂપ બને

[૩] પ્રાગ્વલ્લીય કાળના વિભાગ અને તેના ઇતિહાસ માટે ભૂતકાળમા થયેલા પ્રયત્નો

હવે વનબી વશની શરૂઆત પહેલાથી તે વૈદિકભાષા અને મંદુરતિમાં કેટલાક થઇ પ્રાકૃતભાષાઓ પ્રચારમા આવી અને છેવટે પોરાણિક મંદુરતિ ભાષા અને મંદુરતિની ખીલવણી થઈ તે મહાન કાળખાડ અગર યુગને એ મહાન વિભાગમા વહેંચી નાખવાની જરૂર છે તેમ કરવાનું 'કાગણુ' એ છે કે જે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસલેખકાએ આપણા સમસ્ત દેશના અને પ્રાન્તોના ઇતિહાસ માટેના સાધનો એકત્ર કરીને પ્રથમ લખ્યા હતા તેમને પોતાને મંદુરતિ ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું અને જે કેટલાક મંદુરતિ ભાષા શિખેલા યુરોપીઅનોએ આપણા ઇતિહાસ-પુરાણોનો થોડો ઘણો અભ્યાસ કીધો હતો તેમના હૃદયમાં પણ તે અથોની વિશ્વમનીયતા રિપે સારી યાપ પડી નહોતી તેને પરિણામે હિન્દનો વિશ્વમનીય ઇતિહાસ ઈ મ પૂર્વે ૩૦૬, જ્યારે ગ્રેસીડોનીઆના સિદ્ધ બાદલાહે વાવ્ય પ્રાન્ત અને સિધ ઉપર હુમલો કર્યો હતો, એમ ગ્રીક ઇતિહાસ અને પ્રવાસનરૂતોના મેગેસથેનિસ, સ્ટ્રેબો, એગ્રીબન વગેરે લેખકાના અન્યના અવશેષો ઉપરથી જણાયુ ત્યાંથી શરૂ કરવો એકાએક, એવો આજ ઇતિહાસકારોએ મત બાધ્યો અને તેને અનુસરીને તે સાથ પછીથી તે બ્રિટિશ ગર્જનની શરૂઆત લગીના ઇતિહાસો લખવાનો નિશ્ચય કર્યો આ કાળખાડમાંથી જ્યાંથી મુમલમાની નાચ્યો સ્થપાયા ત્યાંથી કારગરી અને અગળી ભાષા ઓમા લખેલા અનેક અહેવાલો મળી આવ્યા હતા તેમ તે પહેલાના લગભગ ૫૦૦ વર્ષના ગાળાની પરિસ્થિતિના જ્ઞાન માટે કાલાન-ઇતિસગ, લુએન-સગ, નગેરે ચિનાઇ મુમાકરના અહેવાલો પણ હાથ લાગ્યા

પરન્તુ ઈ સ ના પ મા સૈકા લગીના લગભગ ૮૦૦ વર્ષના ગાળા માટે તેના માધનો પણ ઉપલબ્ધ નહોતા, તેથી હિન્દની સરકારે એક તરફથી પ્રાચીન ભૌતિક અવશેષો રોધવા માટે આર્કિઓલોજીકલ ડિપાર્ટમેન્ટ અને પ્રાચીન હસ્તલેખોની રોધખોળ કરનારે ખાતું, એમ બે ખાતાં ૧૮૬૦ થી ૧૮૭૦ દરમ્યાન બોધ્યા તેમાથી પહેલાએ ગંગાધનો કીધા તેને પગિણામે ઘણી જીર્ણ ઇમારતો માટીના ઢગલાઓ નીચે અને જંગલોની ઝાડીઓ વચ્ચે દબાઈ ગયેલી નીડળી આવી અને તેમાથી કેટલાક જૂના શિલાલેખો, દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ, કોતરકામના કળાકૌસલ્યતા નમૂનાઓ, શિક્કાઓ વગેરે મળી આવ્યા

પછી નિષ્ણાતોએ તેનો આરિકાઈથી અભ્યાસ કરીયો, તે વિષે લેખો લખી તેમાંના પુરાવાની ચર્ચા કરી અને આખરે સુમારે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૯ થી ઈ. સ. પછી ૫૦૦ સુધીનો રાજકીય ઇતિહાસ ફેટલીક નુટીઓવાળો, કનિગહામ, બરગેસ, ફર્થસન, ગ્રિન્સેપ, લાંડારકર, ભગવાનલાલ, કમ્પબેલ, જેકસન, વગેરેએ ૧૯ મી સદીના અંત સુધીમાં ગોઠવી કાઢ્યો હતો. તેમની અથાગ મહેનત ને કામના આ ડિપાર્ટમેન્ટમાં રિપોર્ટો, એપિગ્રાફિક ઇન્ડિકાના અંકા, ઇમ્પીરીયલ અને પ્રોવિન્સીયલ ગેઝેટિયરનાં વૉલ્યુમો, પેલીઓગ્રાફીનાં પુસ્તકો, ન્યૂમિસ્મેટિકસને લગતા લેખો, ઇન્ડિયન એન્ટીકવરી, રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી અને તેની શાખાઓનાં જનરલો, વગેરે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. વીસમી સદી શરૂ થયા પછી પણ એ શોધખોળનું કામ ચાલુ જ રહ્યું હતું અને ઉપર્યુક્ત નુટીઓ સાંધવાના કામમાં અનેક વિદ્વાનોએ સારો ફાળો આપ્યો છે. હસ્તલેખોના સંશોધનનું કામ પણ ૧૯ મી સદીમાં જે થયેલું તેને લીધે ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ભોક્ષશાસ્ત્ર, અને એ ચાર પૈકી કાંઈ ને કાંઈમાં જેનો સમાવેશ થઈ જાય તેવાં બીજાં અનેક શાસ્ત્રોને લગતા ગ્રંથોના હસ્તલેખો મળી આવ્યા હતા. તેમાંનાં મુખ્ય મુખ્યનાં અંગ્રેજી ભાષાનંતરે સેક્રેડ બૂક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ સિરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તેમ અપ્રસિદ્ધ હસ્તલેખોને લગતા, લાંડારકર, પિટરસન, સ્ટેઈન, મિત્ર, વગેરેએ પ્રસિદ્ધ કરેલા રિપોર્ટો અને ફેટલોગોમાં તેમને વિષે પુષ્ટજા માહિતી ભરી પડી છે. ત્યાર પછી ફેટલેક ઠેકાણે રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટો, સોસાયટીઓ, વગેરે સ્થપાઈ, તેમણે તથા ફેટલાક પ્રકાશકોએ અનેક પ્રાચીન પુસ્તકો છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે—જે પુસ્તકો છપાયાં નથી તેના જૂદા જૂદા સંગ્રહોનો સમન્વય કરી જર્મનીના ડૉ. થીઓડોર આફ્રેટે તૈયાર કરેલું એક ફેટલોગસ ફેટલોગોરમ ૩૦-૪૦ વરસ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયું હતું અને તેમાં સુધારાવધારા કરી આજ લગીનાં સંશોધનાં પરિણામોનો સમાવેશ કરી એક ન્યૂ ફેટલોગોરમ મદ્રાસ યુનિવર્સિટી તરફથી તૈયાર થાય છે.

હિન્દના સામાન્ય સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય અને કાવ્યો, વ્યાકરણ શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, આયુર્વેદશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરેના તથા તેના વિશિષ્ટ વિભાગોને લગતા સાહિત્યના ઇતિહાસો પણ તે તે વિષયના પુષ્ટજા નિષ્ણાતોએ લખેલા છે. ઇતિહાસ-પુરાણોમાંના વંશાનુચરિતો, તેમાંના ભૂમિભાગોના નામનિર્દેશ વગેરેનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કરી, પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ભૂગોળના ગ્રંથો પણ પાર્જિટર, કનિગહામ, સુભુમદાર, દે, લો, વગેરેએ રચીને પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એ સર્વ ગ્રંથોમાંથી રાજકીય અને સાંસ્કારિક ઇતિહાસને લગતો જેટલી માહિતી મળી શકે તેટલી એકત્ર કરીને તેને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપીને સુભુમદાર, પ્રધાન, લાંડારકર, વિન્સેન્ટ સ્મીથ, ફર્થસન, રાય ચૌધરી, ડોડવેલન, વગેરેએ હિન્દના પ્રાચીન ઇતિહાસો પણ રચીને પ્રકટ કર્યા છે.

પરંતુ તે સર્વનું અવલોકન કરતાં જે એક ઉણપ નજરમાં આવે છે તે એ છે કે હિન્દમાં વ્યવસ્થિત રાજ્યબંધારણ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૨ પહેલાં એટલે કે શિશુનાગે મગધની ગાદી જ્યારે કબજે કરી એમ અનુમાન બાંધી શકાય છે, ત્યાર પહેલાં હતું કે કેમ તે હજી સત્તાવાર નક્કી થઈ શક્યું નથી જે કે તે પહેલાંના રાજ્યોની નામાવલીઓ તો થોડાઘણા ફેરફારોવાળી મળી આવે છે. તો પણ કાળક્રમવાર તેમનો ઇતિહાસ તૈયાર થઈ શક્યો નથી. આથી રાય ચૌધરી, એલન ડોડવેલન વગેરે જે કલકત્તા ઓક્સફર્ડ વગેરે યુનિવર્સિટીઓમાં ઇતિહાસનો અભ્યાસક્રમ નક્કી કરનારી વ્યક્તિઓ છે તે અસલ ગેટના અને પછી વિન્સેન્ટ સ્મિથે સ્વીકારેલા મતને જ વળગી રહે છે. તે પ્રમાણે પાઠ્ય પુસ્તકોમાં હિન્દનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ વહેલામાં વહેલો

ઈ સ પૂ ૬૦૨ થી જ શરૂ થઈ અને તેમણે પોતે પ્રસિદ્ધ કરેલા ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં તેમને દાખલાદલીયો સાથે સ્થાપિત કર્યો પણ છે તેથી હિન્દનો ગાજીય ઇતિહાસ ઈ સ પૂ ૬૦૨ની પૂર્વે કેટલો અને ક્યા સાધનોથી વધારી શકાય એ પ્રશ્ન સરોધકો આગળ ઉભો છે એ માલ પહેલાના ઝાળના ઇતિહાસ માટે પગદેરી લેખકોના અન્યો છે જ નહીં, અને પૌરાણિક અન્યો પેકી પાછાણોએ ગ્ઝેલામાંથી અવતરપણે જેટલું તારતમ્ય કહાય તેટલું પાર્જિટર વગેરે કાઢી ચૂક્યા છે માત્ર જૈન પૌરાણિક અને બૌદ્ધમતક અન્યોમાંથી મળી આવતી માહિતીની છણવટ, તેનું મૂલ્યાંકન અને તેની પાછાણોએ ગ્ઝેલા પુગણોમાંથી મળી આવતી માહિતી સાથેની તુલના એ વગેરે હજી બાકી છે તે ક્યાં પછી પણ ખાતરી લાયક ઇતિહાસ તો ક્યારે ગ્યાય કે જ્યારે પૃથ્વીના પડમા દખાઈ ગ્ઝેલા અવશેષો ખોદી કહાય ત્યારે મોહેન-જોડારો, હન્ડુડારો, હગપ્પા, નિમડી, વગેરે કેકાલે થી જે અવશેષો હાથ લાગ્યા છે તેનું અર્થાંકન, વર્ગકરણ, મેસોપોટેમીયા, ઈજીપ્ત, વગેરેમાંથી મળી આવેલા અવશેષો સાથે તુલના, એ વગેરે સર્વ થઈ ગયું છે માત્ર મળી આવેલી સીલો ઉપરના લેખો છે તે હજી અતોપકારક રીતે વાંચી શકાયા નથી પરંતુ તે વાંચી શકાયા હોત તો પણ જે એ પ્રશ્નો અણુકિકયા ગ્ઝા છે તેમાંનો એક તો એ કે અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને બૌદ્ધકાલીન સંસ્કૃતિ વચ્ચે કાલાન્તર કેટલો અને સમજાવ કેવો અને બીજી એ કે હિન્દની સ્વદેશી સંસ્કૃતિનો જન્મ ક્યારે અને કેવી રીતે થયેલો અને સિન્ધુના પ્રદેશમાંની પરદેશી સંસ્કૃતિ સાથે તેનો અપર્ક ક્યારે થયો અને તેની અસર કેટલી થઈ ?

[૪] અવિધ્યના કર્તવ્યની રૂપરેખા

આ તો સમસ્ત હિન્દના ઇતિહાસની વાત થઈ ગુજરાતનો ઇતિહાસ તો ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના કાળથી, એટલે ઈ સ પૂર્વે ૩૧૯ થી જ અટકે છે તેનું કારણ એ જ છે કે હિન્દનો ઇતિહાસ ઈ સ પૂ ૬૦૨ સુધી પાછળ લઈ જઈ શકાયો તે બૌદ્ધ અને જૈન પ્રાકૃત અન્યોને આધારે બન્યું હતું તેમાં સૌગંધ કે આનર્ત દેશ વિષેની કાંઈ માહિતી મળી આવે છે કે કેમ તે કાંઈએ શોધ્યું નથી તેમ શિશુનાગ પહેલાના બૃહદ્રથ અને પ્રહોત વરોના પાછાણ-પુરાણોને આધારે થઈ ગયેલા રાજાઓનો અમલ સૌરાષ્ટ્ર સુધી લખાયેલો કે કેમ, અને લખાયેલો હોય તો તે ક્યાગ્યા અને ક્યા લગી રહેલો, એ વગેરે બાબતોમાં પણ કાંઈએ મંજોરન કર્યું હોય એમ જણાતું નથી બો ઝંઝીટીઅગ વાં ૧ મા ઈ સ પૂર્વ ૩૧૯ પહેલાના ઇતિહાસ તરીકે યાદવોની પાછાણપુગણોમાંથી જેમ ને તેમ ઉચ્ચારને મૂકી દીધેલ ક્યા એ ઇતિહાસ કહેવાય નહીં, તેથી ગુજરાતના ઇતિહાસનું મંજોરન ઈ સ પૂર્વ ૩૧૯ થી પાછળ જેટલું લઈ જઈ શકાય તેટલું લઈ જવાને માટે સાધનો એકન કુવાના બાકી જ છે ?

હમણા હમણામાં ગુજરાતના ઇતિહાસના ગુજરાતી અભ્યાસીઓ તો યુક્તિ નીકળી પડ્યા છે, પરંતુ તે પોતાની ભુદ્ધિ અને અભ્યાસવૃત્તિનો ઉપયોગ વલબીમળ પછીના ઇતિહાસમાંના ગાખડા પૂરવામાં જ કરે છે જે કાળના ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ખાડા ટેકરાવાળું છે તેને એક સપાટીવાળું બનાવી તેમાં ચોગ્ય રીતે બીજીરોપણ કરી નવો પાક

૫. જુઓ મપ્પીએન્ટ ટુ ધી જર્નલ ઓફ ધી એમેરિકન રિસર્ચ સોસાયટી, ૧૯૩૯, પા ૩૨-૪૪
૬. બો-ઝેડીઅર વાં ૧ પાર્ટ ૧ પા ૮-૧૨ આમાં પાના ૧૧-૧૨ નીચે કૃત્તેન્ટ ૨ છે, તેમાં એક દયુઈટ નામના માણસે ગુજરાત અંજર પશ્ચિમ હિન્દનો ઇતિહાસ ૬ ય પૂર્વે ૬,૦૦૦ અંજર નિદાન ૩૦૦૦ લગી લઈ જવાના કરેલા પ્રયત્નોના (જર્નલ વાં એ સોસાયટી વાં ૨૦, ૨૧ અને ૨૨) ઉદ્દેશ્ય અને તે ઉપર વિચયન છે તેમાંની દલીલો બધી માન્ય રખાય એવી નથી તો પણ તે વિચાર કરવા જેવી તો છે જ અને તેમાં કેટલીક ઉપયોગી માહિતી પણ છે જ

ઉગાડવાનો તો કોઈ પ્રયત્ન જ કરતું દેખાતું નથી. એવું કામ બાકીનું નથી, પરંતુ સાહિત્ય-વિષયક સંસ્થાઓનું છે. ગુજરાતમાં એવી સંસ્થાઓ અને તે પણ સારી પ્રતિષ્ઠાવાળી, જેવી કે મુંબાઈની શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભા, ગુજરાત રિવિયર્સ સોસાયટી, અંધેરીનું ભારતીય વિદ્યાલય, અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાતી સાહિત્યસંસદ, ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ, વગેરે છે. પરંતુ જેવા કાર્યથી ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા દિન્દિના સાહિત્યજગતમાં વધે તેવું કાર્ય કોઈ હાથ ઉપર લેતી જ નથી. ગુ. વ. સોસાયટીએ અને ભારતીય વિદ્યાલયે કેટલાક અભ્યાસકેન્દ્રો શરૂ કર્યા છે અને વૈદિક અને પૌરાણિક ગ્રંથોને આધારે કેટલાક ગ્રંથો રચાવવાની તજવીજ કરે છે; પરંતુ તેથી જે સપ્રમાણ પ્રાચીન (ઈ. સ. પૂ. ૬૦૦ની પૂર્વના) ઇતિહાસની દિન્દિમાં ખોટ છે તે ગુજરાત પૂરતી પણ પૂરાશે નહીં. ખરું કર્તવ્ય તો એ છે કે ગુજરાતનો સપ્રમાણ ઇતિહાસ જે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૯થી અટક્યો છે તેને નિદાન શ્રીકૃષ્ણના કાળ સુધી પહોંચાડવા માટેનાં નવાં વિશ્વસનીય સાધનો મેળવવાં તે માટે ઉપયોગી પાઠ્ય, વૈજ્ઞાનિક અને ધાર્મિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી, જે આશરપદ પ્રાચીન રથજો નક્કી થાય ત્યાં સમ્યક્ ધરાવતી રાજ્યસત્તા પાસેથી ખોદકામ કરવા માટે પરવાનગી મેળવી તે શરૂ કરવું જોઈએ.

અલગત તે માટે પૈસા અને નિષ્ણાતોની જરૂર પડી જ. પરંતુ આખા દેશનું ગૌરવ વધારવાના કાર્ય માટે પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો પુઠાકાર લે તો પૈસા કાંઈ ન મળે એમ નથી. તેમ નિષ્ણાતો પણ આ દેશમાં નથી એમ નહીં. પુનાના પોસ્ટ ગ્રેન્ટ્યુએટ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના પ્રાચીન ઇતિહાસના પ્રોફેસર ડૉ. સાંકળીઆ અને લખે છે કે એઓ આવું કામ ખુશીથી કરશે. શરૂઆતથી થોડાક પૈસા એકઠા કરી, આવા કોઈ નિષ્ણાતની મદદથી જે કેટલીક ઘણી જાણીતી પ્રાચીન જગ્યાઓ છે તેમાંથી એકાદ પસંદ કરીને તે ખોદાવવા માંડવી જોઈએ. આ જગ્યાઓ પૈકી મુખ્ય ઘોળકા (વિરાટનગર), વડનગર (આનંદપુર અને ચમતકારપુર), મહુધા (મૃત્તિકાવતી), સાબરમતીના કાંઠા ઉપર કેટલીક જગ્યાઓ (શ્રવણ), દારવણ (લકુલીશ સેનેનું મુખ્ય ધામ, મીઆંગામથી ૮ માઈલ દૂર), નાંદોદ (નાન્દીપુરી), ભરૂચ (ભૃગુકચ્છ અથવા ભૃગુક્ષેત્ર), સીસોદરા, કામરેજ, વરીઆવ; ગુપ્તેશ્વર, ડાંગનો પ્રદેશ અને સોપારા વગેરે (નર્મદાની દક્ષિણે થાણા જિલ્લાની હદ સુધીમા), દારાવતી અથવા કુશસ્થળી, સિનપલ્લી (આનંદપુર), શત્રુજયની આસપાસનો પ્રદેશ, અને ગિરનારની આસપાસનો પ્રદેશ જ્યાં ઉપરકોટ, મુદ્દશીન તળાવ, વગેરે છે તે છે.

આવું કામ ફ્રાન્સ અને અમેરિકાના નિષ્ણાતો, ત્યાંના સંશોધક મંડળોના પ્રતિનિધિઓ, પોતપોતાના દેશમાંથી પૈસા લાવીને કરે છે અને કાર્યથી જે પુરાણો મળી આવે છે તેની યોગ્ય કીમત આંકીને આપણા દેશના ઇતિહાસના અંધારા ખૂણાઓને પ્રકાશિત કરે છે, એ શું આપણે શરમાવા જેવું નથી ? ખરું જોતાં તે ઉપર જણાવી તેવી સંસ્થાઓનું કર્તવ્ય છે. તે પૈકી કોઈ પણ એક અથવા અનેક સંસ્થાઓના સંચાલકોનું દેશાભિમાન જાગૃત થશે ? અને તેઓ કર્તવ્યપરાયણ બનશે ? જો એવા કોઈ આગળ પડે તો હું પોતે યથાશક્તિ શારીરિક તેમજ આર્થિક મદદ કરવા તૈયાર જ છું, એ કહેવાની જરૂર ન હોય. છતાં કહું છું. ઉપર કહ્યું તેમ પુનાના પ્રો. ડૉ. હસમુખ ધી. સાંકળીઆ પણ નિષ્ણાત બીડું ઝડપશે ?* આશા અમર છે અને કાળ નિરવધિ છે. જો આ યોજના પરમાત્માની નિયતિના અંશરૂપ હશે તો આ જન્મે નહીં તો આવતે જન્મે પણ સફળ થવી જ જોઈએ. હવે મુ-

* ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીએ આ લેખકે આપેલા રૂ. ૧૦૦૦)ની રકમથી એક રિસર્ચ અને એક્સપ્લોરેશન ફંડ ખોલ્યું છે અને તેનો ભંડોળ વધારવાની તજવીજ આદરે છે. ગ્રંથોના સંશોધનનું કામ હજી બાકી છે.

ચૌહુક્ય વંશનો ઇતિહાસ

(લેખક રા રા માણેકલાલ ચકુલાલ દવે, સંખ્ય શ્રી કાર્મસ ગુજગતી સભા)

૨

[અનુસંધાન, ૧૧ વર્ષ ૫ અ ૩ પાના ૩૪૦૭]

ચામુંડરાજ

ચામુંડરાજના ગળ્યાલિપેકની તારીખ

મૂલરાજ પછી ચામુંડરાજ ગાદી ઉપર આવ્યો. ચામુંડરાજનો વિ મ ૧૦૩૩ પહેલા મૂલરાજે જ ગળ્યાલિપેક કર્યો હતો, એમ ચામુંડરાજના પોતાના વિ મ ૧૦૩૮ના તામ્રલેખના આધારે મૂલરાજના પ્રકરણમાં નોંધાયું છે. વળી મૂલરાજનું મગધ પશુ વિ મ ૧૦૫૩માં થયું હોવાનું ઉપર કહ્યું છે. એટલે મૂલરાજના મગધ પછી વિ મ ૧૦૫૩માં ચામુંડરાજે ગળ્યાલિ લગામ હાથમાં લીધી, એ નિમ્નેદેહ છે. આ ચામુંડરાજના સમયમાં એ જ બે બનાવો બન્યા હોવાનું પ્રબંધોમાં કહ્યું છે. પશુ એ બનાવોની વિશ્વમનીયતા માટે ખાસ બેધએ તેવું સમકાલીન ઉત્કીર્ણ લેખો જેવું સાધન નથી.

ચામુંડરાજે માળવાના રાજાને હરાવ્યો.

ચામુંડરાજે પોતાની યુવગળ અવગ્રામાં લાટના ગળા બારપને હગવી મારી નાખ્યો હતો, એવું વર્ણન દ્વાપ્રયમાંથી ઉપર ઉતાર્યું છે, પશુ એ વર્ણનની ઐતિહાસિકતા માટે કોઈ સમકાલીન ઉત્કીર્ણ લેખનો આધાર નથી, એટલે એ વર્ણનની સત્યતામાં નકા ગે છે, એ ઉપર કહ્યું જ છે. પછી માળવાના ગળા સિન્ધુગળ માથેની ચામુંડરાજની લાકાઇનું સ્થાન વિ સ ૧૨૦૮ની વડનગરપ્રાકાશપ્રશસ્તિમાં તથા જયમિહસૂરિના કુમારપાલચરિતમાં છે. એટલે એ બંનેના ઐતિહાસિક હોવો મંજવિત છે, છતાં પ્રશસ્તિ-લેખમાં “ચામુંડરાજ માથેના યુદ્ધમાં સિન્ધુગળ નષ્ટ થયો,”^૧ એમ મોડમ જણાવ્યું છે અને કુમારપાલચરિતમાં “ચામુંડરાજે યુદ્ધમાં સિન્ધુરાજને ઉન્નત દાથીની જેમ મારી નાખ્યો,”^૨ એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે, જે ખાસ વિચારણીય છે. જે કે પ્રશસ્તિના મૂલ પાક નષ્ટ ના અર્થ નાસી છૂટ્યો કે માર્યો ગયો, એમ બંને થાય છે. એટલે જયમિહસૂરિએ પોતાના કુમારપાલચરિતમાં નષ્ટ નો બીજો અર્થ ‘માર્યો ગયો,’ એમ લખ્યું છે. પશુ અહીંયાં સિન્ધુગળ માર્યો ગયો, એવો અર્થ લેવો ઉદ્દિષ્ટ નથી,^૩ પશુ ચામુંડરાજ સાથેના યુદ્ધમાં સિન્ધુરાજ નાશી

૧ વિપ્રદયમદગધમપ્રકરિમિ શ્રી સિન્ધુરાજસ્તથા ।

નષ્ટ કોમિપતિર્યવાસ્ય ચગતા ગઘોપિ નિર્ગમિત ॥ શ્લો ૬ ॥

[નુઓ ૩ અ ૬ લેખો ભાગ ૨ ને લેખાક ૧૪૭]

૨ રત્ને ચામુંડરાજોડય ચલામુંડયરોદપુર ।

સિપુરેદ્રમિવોમત્ત સિપુરાજ મૃષેડવપીત્ ॥ શ્લો ૩૨ ॥

[નુઓ જયમિહસૂરિનિહ્ત કુમારપાલચરિત, સર્ગ-૧]

૩ પડિત ગૌ ટી એકાએક “કુમારપાલચરિત”માં લખવિત્ પાડ છે, જેનો અર્થ “માર્યો ગયો” એમ થાય છે. એટલે વડનગરવાળા પ્રાકાશપ્રશસ્તિલેખના “નષ્ટ” શબ્દનો “માર્યો ગયો” એ જ ઉચિત

છૂટ્યો એવો અર્થ લેવો ઉદ્દિષ્ટ છે, અને વસ્તુતઃ એમ જ બન્યું જણાય છે. કારણ કે ચામુંડરાજ અને સિન્ધુરાજ એ સમકાલીન રાજા હતા, એ નિઃસંદેહ છે. વળી સિન્ધુરાજે લાટ, વાગડ અને અપરાન્ત જેવા પ્રદેશો ઉપર વિજય મેળવી, પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપ્યું હતું. એમ સિન્ધુરાજના રાજકવિ પરિમલવિરચિત નવસાહસાકચરિતમાં કહ્યું છે.^૧ આ જોતાં જણાય છે કે ચામુંડરાજના રાજ્યની અંતઃસીમાના કાંઈ પણ પ્રદેશ ઉપર સિન્ધુરાજે આક્રમણ કર્યું હશે, અને તેના પ્રતિવારણ માટે ચામુંડરાજને સિન્ધુરાજ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હશે. અને યુદ્ધમાં સખ્ત હાર મળવાથી સિન્ધુરાજને નાસવું પડ્યું હશે, એમ બધું જોતાં ચોક્કસ દેખાય છે. પછી આ બનાવ ક્યારે બન્યો એ વિષે પ્રશસ્તિલેખમાં કે કુમારપાવચરિતમાં કશી સ્પષ્ટતા નથી. પણ સિન્ધુરાજનો રાજ્યકાળ ઘણું કરીને વિ. સં. ૧૦૫૭માં પૂરો થયેલો મનાય છે.^૨ એટલે વિ. સં. ૧૦૫૭ પહેલાં ચામુંડરાજે સિન્ધુરાજને હરાવ્યો હોવો જોઈએ.

ચામુંડરાજે બંધાવેલાં મંદિરો

ચામુંડરાજે અણહિલપુરમાં ચંદ્રનાથદેવનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. એમ પ્ર. ચિ.માં કહ્યું છે.^૩ પણ અત્યારે આ મંદિરનો ત્યાં પત્તો લાગતો નથી ચામુંડરાજે પોતાની બહેન ચાચિણદેવીના સ્મારકરૂપે અણહિલપુરમાં એક ચાચિણેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, એવો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિ.માં^૪ છે. કંબોધકા^૫ ગામમાં પણ ચામુંડેશ્વર મહાદેવનું ભવ્ય દેવાલય ચામુંડરાજે બંધાવ્યું હતું, એમ કહેવાય છે. આ દેવાલય અત્યારે લગભગ સારી સ્થિતિમાં છે. દેવાલયની બાંધણી અને તેની સ્થાપત્યકલા ઉપરથી લાગે છે કે એ ચામુંડરાજના સમય જેટલું જૂનું હોય. આ ચામુંડેશ્વર મહાદેવનું અત્યારે અપભ્રષ્ટ નામ ચંદ્રેશ્વર છે, પણ મૂળ નામ ચામુંડેશ્વર હોવું જોઈએ અને કાળના વહેવા સાથે ચંદ્રેશ્વર-ચંદ્રેશ્વર એવું અપભ્રષ્ટ નામ પ્રચારમાં આવ્યું હોવું જોઈએ.

ચામુંડરાજની શિવભક્તિ

ચામુંડરાજ એના પિતા મૂલરાજની પેઠે પરમ શિવભક્ત હતા, એમ ચોક્કસ જણાય છે. ચામુંડરાજનું વિ. સં. ૧૦૩૩નું વરુણશર્માના જૈન મંદિરને ભૂમિદાન કર્યાનું એક દાનપત્ર મળ્યું છે. આ દાનપત્રનું લખાણ અને વર્ણન તદ્દન જૈન શૈલીનાં છે. પણ એથી ચામુંડરાજ જૈન ધર્મનો અનુયાયી હતો કે તેણે જૈન ધર્મનો રાજધર્મ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો, એમ માનવાને કશું કારણ નથી. વસ્તુતઃ જૈનધર્મ પ્રતિ તેનો પૂર્ણ સદ્ભાવ હતો અને જૈન સમાજ સાથે રાજકીય અને સામાજિક બન્ને રીતે અતિનિકટતા ભરેલો સંબંધ હતો. તેથી તે જૈન મંદિરને પણ તે ભૂમિદાન કરે, એ તદ્દન સંગત છે.

જણાય છે, એવો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે. [જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૧૭ અ.ક. ૪ પાન ૩૬૧ ઉપર પ્રકાશિત “ચામુંડરાજ સોલંકી” એ નામનો લેખ] પણ એ સમયની ઐતિહાસિક સ્થિતિનો વિચાર કરતા ચામુંડરાજના હાથે સિન્ધુરાજ માર્યો ગયો હોવાનું જણાવ નથી.

૧ જુઓ નવસાહસાકચરિત સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૧૫, ૧૭, ૧૯.

૨ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ ૧ લો પાન ૧૨૪.

૩ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી, પૃ: ૫૨, ટિપ્પણ ૯૦.

૪ એજન પૃ. ૫૨, ટિપ્પણ ૯૦.

૫ હાલનું કંબોધ. આ ગામ અત્યારે ગાયકવાડી રાજ્યના મહેસાણા પ્રાંતના ચાણસ્મા મહાલમાં ૭. બી. એસ. રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. હાલની સ્થિતિએ તો આ ગામ નવું કસેલું જણાય છે. કદાચ જૂનું ગામ હાલના ગામથી દક્ષિણ દિશાએ વસેલું હશે.

ચામુંડરાજની દાનશીલતા

ચામુંડરાજે વરુણશર્મા ગામના જૈન મંદિરને બુધિદાન કર્યું હતું, એ ઉપર નોંધ્યું છે આ દાનપત્ર તેણે મૂલગજની હયાતીમાં યુવગજ તરીકે વરુણશર્માના સ્થાનિક શ્રાવકોની માફી સાર્યે કરી આપ્યું હતું, એવું પણ એ લેખમાં કહ્યું છે ^૧ વળી દ્વાયાશ્રયમાં ચામુંડરાજ “પરોપ કોરી અને દોની હતો,” એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે ^૨ આ ઉપરથી ચોક્કસ માનવા કાગળ મળે છે કે ચામુંડરાજે પોતાના ગભ્યકાળ દરમ્યાન જૈન મંદિરની પેઠે ઘાઈ શેવ મંદિરને કે શેવ આચાર્યને પણ દાનપત્રો કરી આપ્યા હશે, જે દાનપત્રો નજીકથી હોવાનો સંભવ છે

ચામુંડરાજનું મંત્રીમંડળ

ચામુંડરાજના મંત્રીમંડળ વિષે વિશેષ કશી માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી પ્રભાવંદ્ય અગ્નિ નામના જૂના અથવા લખ્યું છે કે “ગામ ચામુંડરાજને લાખા સમય સુધી ઘાઈ પ્રજા થઈ ન હતી, તેથી તેણે પોતાના પ્રધાન મંત્રી વીગ દ્વારા માગવાડ તરફના એક જૈન યતિવરને વિનંતી કરી” ^૩ આ જોતા જણાય છે કે ચામુંડરાજનો વીર નામે મંત્રી હતો આ વીર મૂલગજનો પણ ઘાઈ પ્રકારનો મંત્રી હોવાનું ઉપર કહ્યું છે આ વગર ચામુંડરાજના મંત્રી-મંડળમાં બીજા ઘાઈ મંત્રીના નામનો ઉલ્લેખ મળતો નથી ચામુંડરાજને બાલક ^૪ નામનો લેખક હતો એમ તેના નિ સ ૧૦૩૩ના દાનપત્રથી સમજાય છે

ચામુંડરાજનો પુરોહિત લલ્લ શર્મા

ચામુંડરાજના મંત્રીમંડળમાં પુરોહિત લલ્લશર્મા પણ હતો, એમ જણાય છે આ લલ્લ શર્મા પાછળ જોઈ ગયા તે મૂલગજના પુરોહિત સોલ શર્માનો પુત્ર હતો, એમ સોમેશ્વર કહે છે ^૫ આ લલ્લ શર્મા વિષે આથી વિશેષ કશી માહિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી

ચામુંડરાજનું કુટુંબ

ચામુંડરાજના કુટુંબમાં ચામુંડરાજની રાણીના નામનો પત્તો લાગતો નથી પછી માગવાડ તરફના વીર સુરિ નામના એક વિદ્યાસિદ્ધ જૈન યતિવરને મંત્રી દ્વારા વિનંતી કરતા એ યતિવરે મત્રસાધનપૂર્વક સુગંધીચૂર્ણ મનોને ગણીના મસ્તક ઉપર તેનો નિક્ષેપ કરાવ્યો, જેના પ્રભાવે ગામ ચામુંડરાજને, વલ્લભગજ, ફલભગજ અને નાગરાજ, આદિ પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ, એમ પ્રાચીન પ્રભાવંદ્યઅરિત નામના અથવા કહ્યું છે ^૬ જો કે ચામુંડરાજને ત્રણ પુત્રો હતા એવો ઉલ્લેખ બધા પ્રગણમાં છે ^૭ એટલે એ વિષે સકા કરવાનું કારણ નથી

૧ જુઓ “ભારતીય વિદ્યા” ત્રિમાસિક વર્ષ ૧ અક ૧માં પ્રકાશિત “ચામુંડરાજ ચૌહુક્યનું દાનપત્ર” પાન ૮૧, શ્લોક ૧૦

૨ દ્વાયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ-૭ શ્લોક ૨

૩ જુઓ ‘સિંધી જૈન અથમાલા’માં પ્રકાશિત અને શ્રી જિનવિજયજીએ સંપાદિત પ્રભાવંદ્યઅરિત, પાન ૧૩૦

૪ જુઓ પૂર્વોક્ત “ચામુંડરાજ ચૌહુક્યનું દાનપત્ર” પાન ૮૧ શ્લોક ૬

૫ સુરથોત્સવ કાવ્ય સર્ગ ૧૫ શ્લોક ૧૨

૬ જુઓ ‘સિંધી જૈન અથમાલા’માં પ્રકાશિત અને શ્રી જિનવિજયજીએ સંપાદિત પ્રભાવંદ્યઅરિત, પાન ૧૩૧

૭ દ્વાયાશ્રય કાવ્યસર્ગ ૭ શ્લોક ૪થી ૬

ચામુંડરાજનાં તામ્રપત્રોની વિગત

ચામુંડરાજનો પોતાનો ગાદી ઉપર એકા પછીનો તો કાઠ લેખ મળ્યો હોવાનું જાણમાં નથી. મૂલરાજની હયાતીમાં યુવરાજ તરીકે વરુણશર્મના જૈન મંદિરને આપેલા ભૂમિદાનનું વિ. સં. ૧૦૩૩ના માગશર વદ ૮ ને શનિવારનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કર્યો છે. આ તામ્રપત્રમાં રાજધાની અણહિલપુરના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. તેથી એમ લાગે છે કે ચામુંડરાજ પોતે કાઠ વખત ફરતોફરતો એ વરુણશર્મ ગામમાં જઈ ચઢ્યો હશે, અને તે વખતે ત્યાંના જૈનસમાજના અગ્રેસરોએ સ્થાનિક મંદિરના નિર્વાહ અર્થે ભૂમિદાનની પ્રાર્થના કરી હશે, અને તેથી જ તેણે આ દાનપત્ર કરી આપ્યું હોવું જોઈએ. આ દાનપત્રમાં ત્રણ ગામોનો ઉલ્લેખ મળે છે. વરુણશર્મ, લાંગણુજન અને જોનણુધ. તપાસ કરતાં આ ત્રણે ગામોનો પતો મહેસાણા પ્રાંતના મહેસાણા મહાલમાં મળી આવે છે. આ ગામો ક્રમશઃ વડસમા, લાંગણુજ, અને જોનણુક એ નામોથી સુપ્રસિદ્ધ છે. વડસમામાં અત્યારે એક સાધારણ જૈન મંદિર છે, પણ તે ચામુંડરાજના સમય જેટલું જૂનું હોય એમ જણાતું નથી. આ તામ્રપત્ર વડસમાની હદના કાઠ ખેતરમાં ખોદકામ કરતાં મળી આવ્યું હતું, એમ તામ્રપત્ર મેળવતી વખતની વાતચીત ઉપરથી જણાયું છે.^૧ આ દાનપત્ર ઉપર શ્રી ચામુંડરાજ રાજસ્ય મમ મત્તં “આ મને શ્રી ચામુંડરાજને અંમત છે,” એ રીતે ચામુંડરાજે પોતાની સહી કરી છે.

ચામુંડરાજની ચોગ્યતા

ચામુંડરાજ મોટા ગુણવાન, નિશ્ચલ વૃત્તિવાળો, નિરંતર કીર્તિની ઇચ્છા રાખનારો, શત્રુ-સંહારક, પરાપકારી અને દાની હતો, એમ દ્વયાશ્રયમાં શ્રીહેમચંદ્રે કહ્યું છે.^૨ વળી “અનેક ગુણોની આકર જેવો, સ્વભાવ અને સદાચાર દ્વારા ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયેલો અને ઔષધત્વના સ્થાન સમા ગણાતા યુવરાજપદની પ્રાપ્તિ થયા છતાં એ ગર્વરહિત હતો,”^૩ એવું વર્ણન ચામુંડરાજના પોતાના ઉપર જોઈ ગયા તે વિ. સં. ૧૦૩૩ના તામ્રલેખમાં છે. આ જોતાં તો ચામુંડરાજ એક વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યવાન રાજા હતો, એમ ચોક્કસ જણાય છે. છતાં દ્વયાશ્રયના ટીકાકાર અભયતિલકગણિ ચામુંડરાજના ચારિત્ર્ય વિષે લખતાં કહે છે: “ચામુંડરાજ અત્યંત કામી હતો, તેથી તેની બહેન ચાચિણી દેવીએ તેને રાજ્યસિંહાસનના અધિકારથી પદ-ચ્યુત કરી, તેના પુત્ર વલ્લભરાજને તે અધિકાર આપ્યો.”^૪ અભયતિલકગણિની આ ટીકામાં ઐતિહાસિક તથ્ય હોવાનો અંભવ નથી. કારણ કે ખીજા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ ધૃણિત ઘટના-

૧ આ મૂળ તામ્રપત્ર મને ૧૯૩૭ના માર્ચ માસમાં ઐતિહાસિક શોધખોળ દરમ્યાન મળી આવ્યું હતું. અત્યારે આ તામ્રપત્ર મુનિશ્રી જિનવિજયજીની પાસે છે-મા. ચ. દ્વે:

૨ દ્વયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ ૭ શ્લોક ૨.

૩ બૌદ્ધત્વ સ્પદયૌવરાજ્ય પદવી લાભેષ્વજુલ્લેકવાન્ ।

તસ્યા નેક ગુણાકરઃ સમમવચ્ચામુન્દરાજઃ સુતઃ ॥૨॥

[જુઓ ‘ભારતીય વિદ્યા,’ ત્રૈમાસિક વર્ષ-૧માં અક ૧ માં પ્રકાશિત “બૌદ્ધકથા ચામુંડરાજ”નું દાનપત્ર પાન ૮૦]

૪ જુઓ દ્વયાશ્રય કાવ્ય, સર્ગ ૭ શ્લોકઃ ૩૧ ઉપરની ટીકા. રાસમાળામાં આ ટીકાકારનું કથન હેતારનાં “એક દિવસ ચામુંડરાજે કામવશ થઈ પોતાની બેન ચાચિણી દેવીની સાથે વ્યભિચાર કર્યો હતો અને એથી તે રાજ્યપ્રપ્ત થયો.” એમ જે લખ્યું છે તે ભૂલ છે. [જુઓ, રાસમાળા ભાગ ૧, શુ. ભા. દ્વિતીય આવૃત્તિ પા. ૧૦૩].

તો ઉલ્લેખ નથી વળી ચામુડગજ પીળા ગગનો, શરીરે કૃશ, ખાવાપીવામા અત્યત સચિવાળો અને બાગબગીચાનો ગોખીન હતો, એમ રત્નમાળમા કહ્યું છે^૧ પણ રત્નમાળના આ વર્ણનમા ઝાઝો વિશ્વામ મૂકવા જેવું કશું નથી

ચામુડરાજનાં ગિરદો

ચામુડરાજના પગમહાટ્ટાક, મહાગજાધિગજ, પન્નૈશ્વર, ઇત્યાદિ સ્વતત્રતામયક ગિરદો છે, એમ આ વશના લેખોથી સમજાય છે^૨ ચામુડરાજનો પોતાનો તો ગાદી ઉપર આવ્યા પછીના સમયનો કાર્ષ ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો નથી

ચામુડરાજનું મરણ વિ સં ૧૦૬૬

ચામુડરાજે પોતે નર્મના તટ પર શુદ્ધતીર્થમા જઈ દેહત્યાગ કર્યો, એમ દ્વાયશ્રવમા કહ્યું છે^૩ વળી ચામુડગજ પછી વલ્લભગજ ગાદી ઉપર આવ્યો હોવાનું પણ એ જ શ્રવમા વર્ણન મળે છે^૪ અને મ ૧૦૫૩થી ૧૩ વર્ષ સુધી ચામુડરાજે રાજ્ય કર્યું એમ પ્ર ચિ મા કહ્યું છે^૫ એટલે ચામુડરાજનું મરણ વિ મ ૧૦૬૬મા થયું હતું, એમ માનવામા વાધો નથી

વલ્લભરાજ

વલ્લભરાજના ગન્ધાભિષેકની ચર્ચા

ચામુડરાજ પછી વલ્લભરાજ ગાદી ઉપર બેઠો હોવાનું આ વશના લેખોથી સમજાય છે^૬ વળી વલ્લભરાજ પિતાના જીવતા જ રાજ્ય કરતો હતો એમ દ્વાયશ્રવમા કહ્યું છે^૭ આ ઉપરથી જણાય છે કે ચામુડરાજે જાતે વલ્લભરાજનો ગન્ધાભિષેક કર્યો હતો પણ ચામુડરાજને પદ્મપ્રદ કરી, વલ્લભરાજને ગાદી ઉપર બેસાર્યો હોવાનું ટી-નાકા કહે છે, એ માત્ર હોય એમ લાગતું નથી પછી ચામુડરાજનું મરણ વિ મ ૧૦૬૬મા થયું હતું, એ ઉપર કહ્યું છે એટલે વલ્લભરાજે વિ મ ૧૦૬૬મા ચામુડરાજના જીવતા જ થોડો વખત રાજતત્ર ચલાવ્યું હતો, એમ માનવું અમલવિત નથી

વલ્લભરાજની માળવા ઉપગની ચર્ચા

વલ્લભરાજની માળવા ઉપગની ચર્ચાનો ઉલ્લેખ વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિમા,^૮ સુકૃતગેકીર્તન^૯ અને કીર્તિકોમુદી^{૧૦} આદિ ગ્રંથોમા મળે છે અને દ્વાયશ્રવમા “ચામુડરાજે

૧ રાસમાળા ભા ૧ ગ્ર ભા દ્વિતિય આદિતિ, પા ૧૦૨
૨ જુઓ લીમદેવ ખીલનુ વિ સ ૧૨૬૬નું દાનપત્ર ગ્ર એ ૬ લેખો ભા ૧ રજો, લેખાક ૧૬૨
૩ દ્વાયશ્રવ કાવ્ય સર્ગ-૭ શ્લોક ૫૮ દીકા સાથે,
૪ એજન
૫ પ્ર ચિ ગ્ર ભા, ગ્રી ૬ કે ચાસી, પાન ૫૨
૬ વિ સ ૧૨૦૮ ની વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિમા તથા નયતસિંદના વિ સ ૧૨૮૦ ના તામરેખમા ચામુડરાજ પછી રાજ્ય કરીકે વલ્લભરાજનું નામ મળે છે [જુઓ ગ્ર એ ૬ લેખો, ભાગ ૨ને લેખાક ૧૮૭ અને ૧૬૫]
૭ દ્વાયશ્રવ કાવ્ય સર્ગ ૭ શ્લોક ૩૧ થી ૪૩
૮ ગ્ર એ ૬ લેખો ભાગ ૨ને લેખાક ૧૪૭ શ્લોક ૭
૯ સર્ગ-૨ શ્લોક ૧૪
૧૦ સર્ગ-૨ શ્લોક ૧૦

પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં પોતાના કુંવર વલ્લભરાજને માળવાના રાજા ઉપર લશ્કર લઈને મોકલ્યો હતો, જેમાં રસ્તામાં જ વલ્લભરાજ રોગગ્રસ્ત થઈ મરણ પામ્યો હોવાનું હેમચંદ્રે કહ્યું છે.”^૧ પણ ચામુંડરાજે શા માટે આ પ્રમાણે પોતાના પુત્ર વલ્લભરાજને માલવા ઉપર લશ્કર લઈને મોકલ્યો તેનું કશું કારણ હેમચંદ્રે આપ્યું નથી, તેમ ઉપર જોઈ ગયા તે ગ્રંથોમાં કે પ્રશસ્તિલેખમાં એ વિષે કશી સ્પષ્ટતા નથી. છતાં હેમચંદ્રના ટીકાકારે “ચામુંડરાજનાં જે છત્રચામરાદિ રાજચિહ્નો માળવાવાળાઓએ લૂંટી લીધાં હતાં, તે પાછાં લાવવા માટે ચામુંડરાજે માળવાવાળાઓ ઉપર ચડાઈ કરવા વલ્લભરાજને મોકલ્યો,”^૨ એવો ખુલાસો કર્યો છે. પછી પ્ર. ચિં.માં આ પ્રસંગ દુર્લભરાજના વખતમાં બન્યો હોવાનું અને એ વખતે માળવાનો રાજા શ્રી મુંજ હોવાનું લખ્યું છે.^૩ પણ આમાં દુર્લભરાજનો સમકાલીન મુંજ જણાવ્યો છે તે અસંગત છે. કારણ કે મુંજ પછી માળવાની ગાદી ઉપર સિન્ધુરાજ બેઠો હતો.^૪ આ ઉપરથી જણાય છે કે છત્રચામરાદિ રાજચિહ્નો લૂંટી લીધાનો પ્રસંગ ટીકાકાર કહે છે તેમ ચામુંડરાજના વખતમાં બન્યો હોવો જોઈએ. ચામુંડરાજે વિ. સં. ૧૦૫૭ પહેલાં માળવાના રાજાને યુદ્ધમાં હરાવી નસાડી મૂક્યો હતો, એ ઉપર ચામુંડરાજના પ્રકરણમાં નોંધ્યું છે. એટલે મૂળમાં માળવાના રાજા સાથે ચામુંડરાજને વેર હતું, એ સ્પષ્ટ છે. આ વેરનો બદલો વાળવા માટે માળવાવાળાઓએ પોતાની હદમાં થઈ કાશી જવા નીકળેલા ચામુંડરાજનાં છત્રચામરાદિ રાજચિહ્નો લૂંટી લઈ તેને હેરાન કર્યો હશે, અને ચામુંડરાજે પાછા અણહિલપુર આવી પોતાનાં છત્રચામરાદિ પાછાં લાવવા સાડ વલ્લભરાજને માળવા ઉપર લશ્કર લઈને મોકલ્યો હશે. પરંતુ વલ્લભરાજ રસ્તામાં જ મરણ પામ્યો અને સેનાપતિ દુર્લભરાજને જંગલ ઓળંગી પાછાં ફરવું પડ્યું, એમ દ્વાયાશ્રયમાં અને પ્ર. ચિં. માં કહ્યું છે.^૫ એટલે આ ચડાઈથી કાઢને કાઢ ખાસ લાભ કે નુકશાન થયું હોય, એમ જણાયું નથી.

૧. વલ્લભરાજનાં બિરૂદો

વલ્લભરાજનાં પરમ લટારકે, મહારાજધિરાજ, પરમેશ્વર, ઇત્યાદિ બિરૂદો હોવાનું આ વશના લેખોથી જણાય છે.^૬ વલ્લભરાજનો પોતાનો કોઇ લેખ મળ્યો નથી. દ્વાયાશ્રય, કીર્તિકૌમુદી, વસંતવિલાસ, સુકૃતસંકીર્તન અને સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની આદિ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં^૭ વલ્લભરાજનું “જંગમંપણ” એવું ખાસ બિરૂદ હતું, એવો ઉલ્લેખ મળે છે. અને દ્વાયાશ્રયના ટીકાકારે “શત્રુઓ ઉપર વાઘની પેઠે તરાપ મારતો માટે જંગમંપણ કહેવાયો”^૮ એમ ખુલાસો કર્યો છે. પ્ર. ચિં. ની અમુક હાથપ્રતમાં તથા પહેલાં છપાએલી પ્રતમાં વલ્લભરાજનું રાજદમન બિરૂદ હતું, એમ કહ્યું છે.^૯ પણ આ બિરૂદનો ખીજા કોઈ એ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

૧ દ્વાયાશ્રય કાવ્ય. સર્ગ ૭ શ્લોક: ૪૩ તથા ૪૮

૨ એજન. સર્ગ-૭ શ્લોક: ૩૧ની ટીકા. આ ટીકા અભયતિલક ગણિએ વિ. સં. ૧૩૧૨માં કરી હતી.

૩ પ્ર. ચિં. ગુ. ભા. શ્રી. ક. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૫૩

૪ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ-૧ પાન ૧૦૬

૫ દ્વાયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ-૭ શ્લોક ૫૨

૬ લીમદેવ ખીજનું વિ. સં. ૧૨૬૬નું દાનપત્ર. ગુ. ઐ. હ. લેખો ભાગ ૨જો, લેખાંક ૧૬૨

૭ વૃંદાઓ: કમલ સર્ગ-૭ શ્લોક ૪૦, સર્ગ-૨ શ્લોક: ૧૧, સર્ગ ૩ શ્લોક. ૧૦, સર્ગ-૨ શ્લોક: ૧૫, શ્લોક: ૩૨

૮ દ્વાયાશ્રય કાવ્ય. સર્ગ-૭ શ્લોક: ૪૦ની ટીકા

૯ પ્ર. ચિં. ગુ. ભા. શ્રી. ક. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૫૨, ટિપ્પણ ૬૦

વલ્લભરાજનું મરણ

માળવા ઉપર ચડાઈ કરવા જતા રસ્તામાં વૈષ્ણો જોને ન ઝાળખી શક્યા એવો રાગ થવાથી વલ્લભરાજ મરણ પામ્યો, એમ દ્વાયાશ્રયના આધારે ઉપર કહ્યું છે, અને દ્વાયાશ્રયના દીકાકારે શીતળા નીકળવાથી મરણ પામ્યો, એવો ખુલાસો કર્યો છે^૧ દુકામાં એટલું જ કે વલ્લભરાજને ફક્ત છ માસ જ રાજ્ય કર્યું છે^૨ એટલે તે વિ મ ૧૦૬૬માં જ મરણ પામ્યો હોવો જોઈએ આ વલ્લભરાજ મળધી ખાસ કાંઈ પ્રમોદમાં લખેલું મળતું નથી

દુર્લભરાજ

દુર્લભરાજના રાજ્યાભિષેકની તારીખ

વલ્લભરાજ પછી દુર્લભરાજ ગાદી ઉપર આવ્યો હોવાનું આ વચના લેખોથી સમજાય છે વલ્લભરાજનું મરણ વિ મ ૧૦૬૬માં થયું હતું, એ ઉપર નોંધ્યું છે એટલે દુર્લભરાજ વિ મ ૧૦૬૬માં ગાદી ઉપર બેઠો, એ નિ મદેહ છે આ દુર્લભરાજનો રાજ્યાભિષેક ચામુડરાજને કર્યો હોવાનું દ્વાયાશ્રયમાં કહ્યું છે,^૩ અને પ્ર ચિ મા ઠહું નથી પણ ચામુડરાજના જીવતા જ વલ્લભરાજ મરણ પામ્યો હોવાનું શ્રીહેમચંદ્ર કહે છે, એટલે કદાચ ચામુડરાજને જાતે દુર્લભરાજનો રાજ્યપર અભિષેક કર્યો પછી જ ઉપર કહ્યું તેમ શુકલતીર્થમાં જઈ દેહલાગ કર્યો હોવો જોઈએ

દુર્લભરાજની લાટ ઉપરની ચડાઈ

દુર્લભરાજની લાટ ઉપરની ચડાઈનું વર્ણન કાંઈ પણ પ્રબલમાં મળતું નથી પરંતુ વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિમાં દુર્લભરાજની, એ લાટ ઉપરની ચડાઈનો ઉલ્લેખ મળે છે તેમાં ક્ષમ્પ્યુ છે “દુર્લભરાજે કોષે ભગઈ પોતાની ભ્રમરે જરા ચઢાવી, ત્યા તરત જ લાટ દેશના નાશરૂપી પરિણામ આવ્યું”^૪ આ દુર્લભરાજની પહેલા મૂળરાજને પણ લાટના રાગ માથે લાડાઈ થઈ હતી, એવું વર્ણન ઉપર કર્યું છે એટલે મૂળરાજના સમયથી જ લાટના રાગ સાથેના વિગ્રહો આત્મા આવતા હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે વળી લાટના રાગને માળનાના સિન્ધુરાને હરાવી, લાટ દેશ જિતી લીધો હોવાનું ઉપર કહ્યું છે એટલે સિન્ધુરાજના મરણ પછી દુર્લભરાજે આ ચડાઈ કરી હોવી જોઈએ, એમ બધું જોતા ચોગ્ય દેખાય છે પછી આ ચડાઈથી દુર્લભરાજને ખરેખર કેટલો લાભ મળ્યો, એ કહેવું મુશ્કેલ છે કારણ કે લાટના રાગ ત્રિલોચનપાવના શક મંવત હજાર[વિ સ ૧૧૦૭]ના એગ્રાણના લેખમાં ક્ષમ્પ્યુ છે “પોતાની જે જમીન બળનાન શત્રુઓએ દબાવેલી તેનો બાગપના પુત્ર ગોગિરાજે ઉદ્ધાર કર્યો”^૫ આ સ્થિતિમાં દુર્લભરાજે કદાચ લાટ મહલમાં ગણાતા ખેડા જિલ્લાનો થોડો ભાગ તાબે લઈને સતોષ માન્યો હોય, એ મંભવિત છે

૧ દ્વાયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ-૭ શ્લોક ૪૩ તથા ૪૮ ની દીક્ષા
૨ પ્ર ચિ શુ બા શ્રી દુ કે સાશ્રી, પાન પર
૩ દ્વાયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ-૭ શ્લોક ૫૭ થી ૫૮
૪ ચરય ક્રોધપરાયણસ્ય કિમપિ ભ્રૂવલ્લમચુરા ।

સયો દર્શયતિ સ્મ લાટવસુષાં મળસ્વરૂપ ફલમ્ ॥ શ્લોક ૮ ॥

[નુઓ શુ એ ૬ લેખો બાજ રહે લેખાક ૧૪૭, તથા પ્રાચીન લેખમાલા બા-૧-૧ ૪૫]

૫ ભાતમૂલદ્રુતા ચેન વિચ્છુનેવ મહીયસા ।

વલિમિ સા સમાવ્રન્તા દાનવૈરિવ વૈરિમિ ॥ શ્લોક ૧૦ ॥

[નુઓ પ્રાચીન લેખમાલા બાજ-૧ લેખાક ૭]

દુર્લભરાજની રાણી દુર્લભદેવી

દુર્લભરાજના સમકાલીને મારવાડમાંના નાડોલના આહમાન વંશના રાજા મહેન્દ્ર^૧ પોતાની બહેન દુર્લભ દેવીનો સ્વયંવર કર્યો હતો, અને સ્વયંવરમાં તેણે અંગરાજ, દારોરાજ, અવંતીશ, ચેદિરાજ, કુરરાજ, હુણાધિપ અને મથુરેશ, ઇત્યાદિ રાજાઓને નિગંધ્યા હતા. તેમાં દુર્લભરાજ પણ નિમંત્રણથી પોતાના ભાઈ નાગરાજ સાથે સ્વયંવરમાં આવ્યો હતો. સ્વયંવરમાં દુર્લભદેવીએ બધા રાજાઓને પડતા મૂઝી, દુર્લભરાજને વરમાળા આરોપી. પછી મહેન્દ્રે પોતાની બીજી બહેન લક્ષ્મી દેવીને દુર્લભરાજના ભાઈ નાગરાજ સાથે પરણાવી. આથી દુર્લભરાજને બીજા રાજાઓ સાથે દુશ્મનાવટ થઈ. પણ તે બધાને તેણે હરાવ્યા પછી બંને ભાઈઓ અણહિલપુર આવ્યા,^૨ એમ દ્વાયાત્રયમાં હેમચન્દ્રે કહ્યું છે. બે કે હેમચન્દ્રે પ્રાચીન કવિઓની શૈલીનું અનુકરણ કરીને ઉપર કહ્યું તેવું સ્વયંવરનું વર્ણન કર્યું છે, પણ તે કલ્પિત હોય એમ જણાય છે. એકમાત્ર દુર્લભરાજની રાણી દુર્લભ દેવી આહમાન રાજા વિગ્રહપાલની કુંવરી અને મહેન્દ્રની બહેન હતી, એટલી જ અનિવાર્ય હકીકત એ વર્ણનમાંથી નીકળે છે. વળી બધા રાજાઓને હરાવી, દુર્લભરાજ અણહિલપુર પાછો આવ્યો હોવાનું જ કહ્યું છે એ તો બિલકુલ વિચારમાં લેવા જેવું જ નથી.

દુર્લભરાજે બંધાવેલાં મંદિરો

દુર્લભરાજે અણહિલપુરમાં પોતાના ભાઈ વલ્લભરાજના એક માટે મહનશંકરપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો, એમ પ્ર. ચિ: માં કહ્યું છે.^૩ વળી ઘટિકાગૃહ, હાથીખાનું, દાનશાળા તથા સાત માળનું ધવલગૃહ કરાવ્યું હતું, એમ એ જ ગ્રંથમાં કહ્યું છે.^૪ દુર્લભરાજે એક દુર્લભ-સરોવર બંધાવ્યું હતું, એવો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિ. માં મળે છે.^૫ અને દુર્લભ સરોવર અણહિલપુરની ખાઈની આગળ હતું એમ વસંત વિલાસમાં કહ્યું છે.^૬ આ દુર્લભસરોવરને સુધારીને સિદ્ધરાજે એક મોટું સહસ્રલિંગ સરોવર બંધાવ્યું હતું, એ આગળ ચાલતાં જોઈશું.

દુર્લભરાજનો પુરોહિત મુંજ

દુર્લભરાજના મંત્રીમંડળ વિષે કંઈ પણ માહિતી મળતી નથી. પણ દુર્લભરાજનો પુરોહિત મુંજ હતો, એમ સોમેશ્વરે કહ્યું છે.^૭ આ મુંજ ઉપર જોઈ ગયા તે લલ્લ શર્માનો પુત્ર હતો, આ મુંજ સંબંધી આથી વધારે માહિતી મળી શકતી નથી.

દુર્લભરાજની યોગ્યતા

દુર્લભરાજ જિનેશ્વરસૂરિ પાસે લણ્યો હતો, જેથી જૈનધર્મનો યોગ પામી જીવતા

૧ આ મહેન્દ્ર નાડોલના આહમાન વંશના રાજા વિગ્રહપાલનો પુત્ર હતો એમ સુધાના વિ. સં. ૧૩૧૬ના લેખથી તથા રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધવલના વિ. સં. ૧૦૫૩ના લેખથી સિદ્ધ થાય છે. વળી તે દુર્લભ-રાજાનો સમકાલીન પણ હતો એમ મહેન્દ્રનો [] રાજ્યકાળ જોતાં જણાય છે.

૨ દ્વાયાત્રય કાવ્ય સર્ગ ૭, શ્લોક ૬૬થી ૧૪૨.

૩ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ક. શાસ્ત્રી પાન પર, ટિપ્પણ ૯૦

૪ એજન, પાન પર, ટિપ્પણ ૯૦

૫ એજન પાન પર

૬ વસંત વિલાસ સર્ગ ૬, શ્લોક ૪૬

૭ સુરથોત્સવ કાવ્ય સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૧૩-૧૪

પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવાના સાગ માર્ગમાં ચાલતો એમ ગસમાળામાં કહ્યું છે.^૧ પણ દુર્લભરાજે જૈન ધર્મનો બોધ લીધો હતો, એવું રામમાળાનું કથન બિલકુલ વાસ્તવિક હોય, એમ જણાતું નથી કારણ કે એ વિષે પ્રબંધોમાં કશું સૂચન નથી. પછી દુર્લભરાજ અનુગામી હોવા છતાં પગવધુને દુર્લભ હતો,^૨ એમ વડનગરપ્રાદગ્રંથગિતમાં કહ્યું છે.^૩ વળી “તે ન્યાયપરાયણ અને સાક્ષણોના ધન ઉપર હાથ ન નાખનારો રાજા હતો,” એવો સુકૃતભેટીર્તન,^૪ કીર્તિકૌમુદી,^૫ આદિ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે. આથી ચોક્કસ જણાય છે કે દુર્લભરાજ એક ચારિત્ર્યવાન રાજા હતો.

દુર્લભરાજના મિત્રદો

દુર્લભરાજના પરમ ભટ્ટારક, મહાગણધિગજ, પદ્મેશ્વર, ઇત્યાદિ સ્વતંત્રતાસૂચક મિત્રદો છે, એમ આ વંશના લેખોમાં જણાય છે.^૬ કારણ કે દુર્લભરાજનો પોતાનો તો કોઈ લેખ મળ્યો નથી અને પ્રબંધોમાં દુર્લભરાજના કોઈ પણ મિત્રદ મળ્યાં કશું સૂચન નથી.

દુર્લભરાજનું મરણ વિ ૨ ૧૦૭૮

દુર્લભરાજ તીર્થમાં જઈ પં-લોકની સાધના કરી, મરણ પામ્યો, એમ પ્ર ચિ મા કહ્યું છે,^૭ અને ભીમદેવનો ગાળ્યાભિષેક કર્યો પછી દુર્લભરાજ તથા નાગરાજ બેઉ સાથે સ્વર્ગમાં ગયા એમ દ્વાપદ્રયમાં લખ્યું છે.^૮ પણ પ્ર ચિ મા નાગરાજનું નામ જ નથી વળી આ વંશના લેખોમાં દુર્લભરાજ પછી ભીમદેવનું નામ આવે છે. આથી ચોક્કસ માનવા કારણ મળે છે કે ભીમદેવના જન્મ પછી તરત જ નાગરાજ મરણ પામ્યો હોવા જોઈએ. પછી દુર્લભરાજનું મરણ કયા અને કયારે થયું, એ ચોક્કસ જણવા માટે કશું અંતિ હાસિક માધન નથી પણ તેણે વિ ૨ ૧૦૬૬થી ૧૧ વર્ષ અને ૬ માસ સુધી ગાળ્યું કર્યું હોવાનું પ્રબંધોમાં કહ્યું છે,^૯ એટલે તે વિ ૨ ૧૦૭૮માં મરણ પામ્યો હોવા જોઈએ.

ભીમદેવ પહેલો

ભીમદેવના રાજ્યાભિષેકની તારીખ

દુર્લભરાજ પછી ભીમદેવ નાદો ઉપર બેઠો હોવાનું આ વંશના લેખોમાં મમળાય છે. દુર્લભરાજનું મરણ વિ ૨ ૧૦૭૮માં થયું હતું એ ઉપર નોંધ્યું છે અને દુર્લભરાજે જીવતા જ ભીમદેવનો રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો, એમ દ્વાપદ્રયના આધારે ઉપર કહ્યું છે. પ્ર ચિ મા પણ ભીમદેવનો રાજ્યાભિષેક દુર્લભરાજે કર્યો હોવાનું સ્પષ્ટ કથન છે.^{૧૦} પણ દુર્લભરાજનો પુત્ર ભીમદેવ હોવાનું જે પ્ર ચિ ની અમુક પ્રતમાં કહ્યું છે તે ખરું નથી,^{૧૧}

૧ રાસમાળા ભા. ૧, ગ્રં. ૩૦ દ્વિતિય આશ્રિતિ પાન ૧૦૫

૨ મંગારેપિનિવિણધી પરવધૂવગ્ગસ્ય ચો દુર્લભ ॥ શ્લોક ૮ ॥

[જુઓ ગ્રં. એ ૩ લેખો ભાગ ૨ને લેખ. ૧૪૭]

૩ જુઓ ગ્રં. ૨ કી, સર્ગ ૨, શ્લોક ૧૫ તથા કી. ૩ સર્ગ ૨ શ્લોક ૧૧૪૫

૪ જુઓ ભીમદેવ જીવનું વિ ૨ ૧૨૬૬નું દાનપત્ર, [જુ. એ ૩ લેખો ભાગ ૨ને લેખ. ૧૦૨]

૫ પ્ર ચિ ગ્રં. ૩ ભા. ૩ કી. ૬ શાસ્ત્રી, પાન ૫૩

૬ દ્વાપદ્રય કાન્ધ સર્ગ ૩ શ્લોક ૨૦ ચો ૨૨.

૭ પ્ર ચિ ગ્રં. ૩ ભા. ૩ કી. ૬ શાસ્ત્રી પાન ૫૨

૮ પ્ર ચિ ગ્રં. ૩ ભા. ૩ કી. ૬ શાસ્ત્રી પાન ૫૩

૯ એન્ડ પાન ૫૨, ટિપ્પણ ૬૦

કારણકે ભીમદેવ નાગરાજનો પુત્ર હતો અને તેની માતાનું નામ લક્ષ્મીદેવી હતું એમ દયા-
શ્રયમાં લખ્યું છે.^૧ વળી પ્ર. ચિ. જેવા ગ્રંથમાં નાગરાજનું નામ નથી, એ ઉપરથી જણાય
છે કે તે દુર્લભરાજ પહેલાં મરી ગયો હોવો જોઈએ.

મહમ્મદની સોમનાથ ઉપરની ચડાઈ

મહમ્મદની સોમનાથ ઉપરની ચડાઈનું વર્ણન હજન અસીરે વિસ્તારથી આપ્યું છે. તે કહે છે:
“જ્યારે મહમ્મદ હિન્દનાં ખીજાં મંદિરો નષ્ટ કરવાના કાર્યમાં સંવ્રમ્ન થઈ રહ્યો
હતો ત્યારે ત્યાંના લયભીત હિન્દુઓ કહેવા મંડ્યા કે એ મંદિરો દેવો ઉપર સોમનાથનો
પ્રકાપ થયેલો છે, અન્યથા વિશ્વની કાઈ પણ શક્તિ એ મંદિરો તોડી નાંખવા સારૂ શક્તિ-
માન હોઈ શકે જ નહીં. જ્યારે આ શબ્દો મહમ્મદના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે સોમનાથનું
મંદિર તોડવાથી દેવો કાંઈ કરી શકતા નથી, એમ એ હિન્દુઓ જ્ઞેષ્ઠ શક્યો અને ઇસ્લામી
ધર્મ સ્વીકારશે, એવી માન્યતાથી પ્રેરાઈ મહમ્મદે ત્રીસ હજાર ઘોડેચારો સાથે ખુદાની
બંદગી કરી, ઈ. સ. ૧૦૨૪ માં ગઝનીથી મુલ્તાનનો રસ્તો લીધો. મુલ્તાન પહોંચ્યા પછી
વચ્ચે થરના રણમાંથી રસ્તો હોવાથી ત્રીસ હજાર ઊંટ ઉપર પાણી અને દાણો ભરીને
નીકળ્યો. રણ ઓળંગ્યા પછી એક દૂવાઓવાળો ગઢ આવ્યો, જ્યાંનાં માણસો સમાધાન
કરવા આવ્યાં. પણ મહમ્મદે તો હુમલો કરી ગઢ લઈ લીધો. ખીજના માર્યા તે લોકો દારી
ગયા. મહમ્મદે એ ગઢને તાબે કર્યો, લોકોને મારી નાંખ્યા અને ત્યાંનાં મંદિરો તોડી નાંખ્યાં.
પછી મહમ્મદ પાણી લઈને અણહિલવાડ તરફ ઉપડ્યો.^૨ અણહિલવાડનો ભીમ નામનો
રાજા એકદમ ભાગી ગયો. શહેરના લોકો પણ ભાગી ગયા, અને રાજા પોતાની જાતને
બચાવવા તથા યુદ્ધની તૈયારી કરવા ક્યાંક દિલ્લામાં ભરાઈને બેઠો. પછી મહમ્મદ સોમ-
નાથ તરફ ઉપડ્યો. રસ્તામાં ઘણા ગઢો આવ્યા, જેનાં મંદિરોમાં રહેલી મૂર્તિઓ સોમનાથના
પાર્ષદરૂપ ગણાતી હતી. મહમ્મદે આ શહેરનો નાશ કર્યો, લોકોને મારી નાંખ્યા, સોનાની
મૂર્તિઓને તોડી નાંખી અને પાણી વગરના રણમાં થઈને સોમનાથ પાટણ તરફ ધસી ગયો.
આ રણમાં મહમ્મદની સામે ત્રીસ હજાર માણસો થયાં. પણ મહમ્મદે આ માણસોને હરાવી
નસાડી મૂક્યાં તથા તેમનો માલ-લૂંટી લીધો. ત્યાંથી મહમ્મદ દેલવાડા^૩ ગયો. અહીંથી
સોમનાથ-એ દિવસને રસ્તે હતા. દેલવાડાના લોકો સોમનાથને ભરોસે ગામમાં ભરાઈ રહ્યા,
પણ મહમ્મદે ગામ ભાંગ્યું તથા લૂંટ્યું, અને લોકોને મારી નાંખ્યા અને પછી સોમનાથ
ઉપર કૂચ કરી. ઈ. સ. ૧૦૨૫ ના જાનેવારી માસની ૩૦ મી તારીખ અને ગુરુવારે સોમનાથ
પહોંચતાં મહમ્મદે દરિયાના કિનારા ઉપર બાંધેલો મજબૂત ગઢ જોયો. દરિયાનું-પાણી-ગઢની

૧ દયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ ૮. શ્લોક ૧ તથા સર્ગ ૭. શ્લોક ૧૧૧૩૩.

૨ મહમ્મદે મુલ્તાનથી ભાવલપુર, ખીજાનેર, સાલરમૂળમાં અજમેર લખ્યું છે તે ખૂલ છે;
કારણકે અજમેર વસાવનાર અજયપાલ તે પછી વિ. સં. માં ગાદી ઉપર બેઠો હતો]ને રસ્તે
અણહિલવાડમાં આવ્યો હોય, એમ જણાય છે. [જુઓ ખોમ્બે ગેઝેટીયર ગ્રં. ૧, ભાગ ૧, પાન
૧૬૬, ટિપ્પણ ૧]

૩ આ દેલવાડા તે સોમનાથ પાટણના પૂર્વનું બીના-પાસેનું દેલવાડા હોવું જોઈએ. મહમ્મદ
અણહિલવાડથી મોઢેરા, માડલ થઈને કચ્છનું નાનું તરણ, પાટડી-બનણ આગળ ઓળંગી, ઝાલાવાડ,
ગોહલવાડ અને બાબરીઆવાડ થઈ દેલવાડે પહોંચ્યો જણાય છે. [જુઓ ખોમ્બે ગેઝેટીયર ગ્રં. ૧, ભા.
૧, પાન ૧૬૬, ટિપ્પણ ૨]

દિનાલે સાથે પેઢાનું હવું બઢની દિવાલ ઉપરથી લોકો દર્શતા હતા. અમારો સોમનાથ તેમારો એકેએક માણુમનો નાશ કરી નાખશે, એમ તેઓ કહેતા હતા શુક્રવારે મુસલમાનોએ મંદિર ઉપર હુલ્લો કર્યો. મુસલમાનોના બાણના મારગથી હડીને હિન્દુઓ ગદ્દ છોડીને અદ્દ ભગઈ ગયા. મુસલમાનો 'સીડીઓ મૂકી ગદ્દ ઉપર ચઢી ગયા, અને ઉપર ચઢીને જવાના દરજ્જો છતાં એ વખત સુધીમા ખુવાગી એટલી મોટી થઈ હતી કે પશ્ચિમ મંદિર હવું પછી ગત પેડી અને ચુદ્ધ ગદ્દ ગળુ ખીજે દિવસે સનામ્મા લડાઈ શરૂ થતા મુસલમાનોએ એવું જોઈ કુરુ કે હિન્દુઓએ સહેજે છોડીને સોમનાથના મંદિરનો આશ્રય લીધો. મંદિરના દરવાજા આગળ ભયકર રક્તપાત થયો. હિન્દુઓ વારવાર સોમનાથ આગળ જઈ જાય આપવા માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, અને છેવટે ગદ્દ બહાર આનીને લડતાલડતા કપાઈ મૂર્તિ કેટલાકે હોડીઓંગા બેમી દગિયામાર્ગે નાસી જવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ મુસલમાનો તેઓની પાછળ પડ્યા. પશ્ચિમે એમાથી કાંઈ કપાઈ ગયા તો કાંઈ ઢૂખી મૂર્તિ, કુલ પચાસ હજાર હિન્દુઓ કપાઈ મૂર્તિ.

આમ સોમનાથના નિજ્ય પછી મહમ્મદને અણહીવાડનો રાજા બીમદેવ ખદહતના ગદ્દમા ભાગઈ બેઠો હોવાના સમાચાર મળ્યા એ ગદ્દ સોમનાથથી ૨૪૦ માઇલ દૂર હતો, મહમ્મદ તરત એ તરફ ગયો અને ગળુ ઓળંગી ગદ્દ લઈ લીધો અને દુશ્મનોને નમોડી મૂક્યા "ખદહતથી મહમ્મદ મિંધ તરફ ગયો અને ત્યાંથી ૪ મ ૧૦૨૬ માં પાછો ગજની પહોંચ્યો." આવો વૃત્તાન્ત ઈલીયટ પોતાના અન્યમા નોંધ્યો છે. આ ઉપરાંત જિનપ્રભસુરિના વિવિધ તીર્થક્રમ તથા ધનપાલ કનિકૃત સત્યપુરના મહાવીર સ્વામીના પ્રાકૃત સ્તવનમાં પછી મહમ્મદની સોમનાથ ઉપરની ચડાઈનું સર્જન મળે છે, જિનપ્રભસુરિ કહે છે "ચૌસુક્ય વશપતિ શ્રી બીમદેવના મળ્યમા તુલકમંડપમાથી આવેલા સમળ વાહનવાળા અતનુભુક્કા નામના માયારે અણહિવપાટણનો ગદ્દ લાગીને વળતા દરિયાની ગામના ચૈત્યમા પ્રવેશ કરીને પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બાગી વિક્રમ સવત્ ૬૨૬ સે એકાદશીમા" આમા મહમ્મદના બદને અતનુભુક્કા નામ આપ્યું છે, જે કદાચ દ્વારની પ્રતિહારના આધારે, લખાયું હશે પણ જિનપ્રભસુરિએ આપેલી મહમ્મદની સોમનાથ ઉપરની ચડાઈની માન, નિ સ ૧૦૮૧ જગત જણાય છે ઉપર ઈબ્ન અસીરે પણ

૧ ખદહત એ કચ્છનો કચકોટ નામનો કિલ્લો હતો, એનો ડોમર ખૂલ્લો હતો એ [જુઓ બો. એ. ૧, ભા. ૧ પાન ૧૧૭ પે. ૩]

૨ જુઓ મૂળમા આ વર્ણન ઈલીયટ હીસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા અવ ૨, પાન ૪૬૮થી ૪૧૧ અને ૨૪૬ તથા જુ. પ્ર. પુસ્તક ૮૨ અ. ૩મા શ્રી મૌલી એજાન્સી "ગુર્જર રાજા બીમદેવ સોલંકી," એ નામનો મનનીય લેખ પાન ૩૦૮થી ૩૧૧

૩ મંત્રેષુ જી સિદ્ધિમાલદેયુ જાગુ અણહિવપાટણ,

ચંદ્રાવતિ સોરઠુ મળુ પુત્ર દેવસ્યાહર,

ધોમેન્દ સો તદિ મળુ જામળ બાળદણ,

મળુ ન વિરિ સ્વતરિ વોદ ગિરિસ નપુ ॥ ૧ ॥

['જ' સ. ૨ ખ. ૩, અ. ૩, પાન ૧૪૧]

૪ જુઓ "સિંધી જૈન અશ્વાલા"મા પ્રાચીન અને પ્રાગિનિવિષયક એ સપાદિત વિવિધ તીર્થક્રમ, પાન ૨૬

ઈ. સ. ૧૦૨૪ માં મહમ્મદે ગઝની છોડ્યું અને ઇ. સ. ૧૦૨૫ ના વદનેવારી માસની ૩૦ મી તારીખે તે સોમનાથ પહોંચ્યો. હોવાનું કહ્યું છે. એટલે વિ. સં. ૧૦૮૧ માં મહમ્મદે સોમનાથ ઉપર ચડાઈ કરી, સોમનાથના મંદિરની તથા મૂર્તિની ભાંગફોડ કરી હતી, એ સાચી ઐતિહાસિક ખીના છે, એમાં શક નથી. મીરાતે એમમદી તથા આઈને અકબરીમાં મહમ્મદની આ ચડાઈના વખતે ચામુંડરાજને અણહિલપુરનો રાજા હોવાનું લખ્યું છે,^૧ જે દેખીતી જૂલ છે. કારણકે ચામુંડરાજના રાજ્યની સમાપ્તિ વિ. સં. ૧૦૬૬ માં થઈ હતી અને મહમ્મદની આ ચડાઈની સાલ વિ. સં. ૧૦૮૧ છે. એટલે એ વખતે અણહિલપુરનો રાજા ભીમદેવ જ હતો, એ નિઃસંદેહ છે. પછી મહમ્મદે સોમનાથને રાજધાની બનાવવાનો વિચાર કર્યો હતો, એમ રૌઝતું-સ-સફાના કહે છે અને અણહિલપુરને રાજધાની બનાવવાનો વિચાર કર્યો હતો, એવું ફરિસ્તાનું કહેવું છે.^૨ પણ ઈબ્ન અસીરે એવું કંઈ કહ્યું નથી. વળી પરમદેવ નામનો રાજા મહમ્મદના માર્ગને રોકવા આડો પડ્યો હતો, જેથી મહમ્મદને સિંધમાંથી મુલતાનના રસ્તે જવું પડ્યું. ત્યાં માર્ગમાં પાણી વગર એનાં માણસોની ભારે ખુવારી થઈ એવું વર્જુન તખ્તકાન ઈનાસીરી તથા ફરિસ્તામાં છે.^૩ આમાં પરમદેવ નામનો રાજા હોવાનું લખ્યું છે તે રાજા ભીમદેવ હોવો સંભવિત છે. કારણ કે પરમદેવ એ ભીમદેવનું મૂળ કાન્સી બાબાનું અશુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આથી નક્કી થાય છે કે મહમ્મદના ગઝની જતી વેળાએ અણહિલપુરની ગાદી ઉપર ભીમદેવનો જ અધિકાર હતો, અને મહમ્મદ મંદિરની તથા મૂર્તિની ભાંગફોડ કરી જેમ આવ્યો હતો તેમ ચાલ્યો ગયો હતો.

સોમનાથના મંદિરનું વર્ણન

મહમ્મદે તોડેલા એ સોમનાથના મંદિરનું વર્ણન ઈબ્ન અસીરે આપ્યું છે. તે કહે છે: “સોમેશ્વરની મૂર્તિ હિન્દની મૂર્તિઓમાં મોટામાં મોટી હતી. પ્રત્યેક ગ્રહણ વખતે એક લાખ હિન્દુઓની વિશાલ જનસખ્યા ત્યાં એકત્રિત થતી હતી. સંસારની સૌથી બહુ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ સોમનાથના ચરણારવિદમાં ભક્તો દ્વારા સમર્પિત કરવામાં આવતી હતી. એક હજારથી પણ વધારે સમૃદ્ધિશાળી ગામ મંદિરની માલીકીનાં હતા. આ ગામોની આવકમાંથી, સૈન્યનું, સોમનાથ પાટણનું તથા મંદિરનું સંરક્ષણ થતું હતું. મંદિરમાં સર્વોત્તમ, અને બહુમૂલ્યવાન રત્નોનો વિશાલ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. ગંગા નામની અત્યંત પવિત્ર નદી જે સોમનાથથી ૭૫૦ મૈલ દૂર હતી, ત્યાંથી સોમનાથની પ્રતિમાના અભિષેક સાથે કાવડદારા પગપાળા ચાલીને પવિત્ર જલ દરેરોજ લાવવામાં આવતું હતું. યાત્રીઓની હજમતમાં દરરોજ ૩૦૦ હજારો રોકાતા હતા. મંદિરના દ્વાર આગળ ૩૫૦ ગાનારીઓ ગાન અને નૃત્ય કર્યા કરતી હતી, જેમાંના પ્રત્યેકને નિયત પગાર મળ્યાં કરતો હતો. મંદિર લાકડાના પદ રત્નો ઉપર ઉભું હતું. મૂર્તિ એક અધકારમય ઓરડામાં સુરક્ષિત હતી. સભાસંપના થાંભલાઓમાં રત્નો જડ્યાં હતાં, મૂર્તિની ઉચાઈ પાંચ હાથ અને પરીધ ત્રણ હાથ જેટલો હતો, મૂર્તિવાળા ખંડમાં રત્ન દિવસ રત્નજડિન દીપમાલાઓ બળ્યાં કરતી હતી. બસો મણ વજનની સોનાની સાકળો મંદિરમાં લટકતી હતી, જેમાં ઘેરો દીગાડેલા હતા. મંદિરની તિબેરીમાં સોના રૂપાની

૧ રાસમાળા ભાગ ૧. શુ. ભા. દ્વિતીયાવૃત્તિ પાન ૧૧૮

૨ બિઝ ફરિસ્તા અથ ૧, પાન ૭૪

૩ બો. ગે. ગ્રંથ ૧, ભાગ ૧, પાન ૧૬૮, ટિ. રમાથી આ વર્ણન ઉતાર્યું છે.

મૂર્તિઓ તથા ગતજીત મુખવટા હતા”^૧

કહેવાય છે કે મહમ્મદે આ મદિને જ્યારે તોડ્યું તથા મૂર્તિની ભાગફેડ કરી તેનો એક વટકો પોતાની સાથે ગઝનીમાં લઈ જઈ ત્યાંની જુમ્મા મસ્જિદના દરવાજાના એક પગથીઆમાં ચણાવગાળ્યો હતો.^૨ પણ આ વાત માત્રી હોય એમ લાગતું નથી તેમ મહમ્મદને મદિરમાંથી વીસ લાખ દીનારનો માલ મળ્યો હતો, એમાં પણ અતિશયોક્તિ હોવાનો સંભવ છે. પછી આ મદિર સો વર્ષ પહેલા બધાયું હતું, એમ ગેરબીરની કહે છે,^૩ અને તે પહેલા શ્રીકૃષ્ણ સોનાનું તથા ગવણે રૂપાનું બધાવ્યું હતું, એમ વિ. સં. ૧૨૨૫ ની ભાવબૃહસ્પતિની પ્રશરિતમાં લખ્યું છે.^૪ આ ઉપરથી જણાય છે કે મહમ્મદે પોતાની ચકાઈ વખતે લાકડાના મંદિરની ભાગફેડ કરી હશે એ પછી તે બીમદેવે સોમનાથનું પથ્થરનું મદિર બધાવ્યું હતું એમ ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રશસ્તિલેખમાં લખ્યું છે, એ આગળ ચાલતા જોશું.

બીમદેવે ચદ્રાવતીના સામત રાજા ધધુકને નમાવ્યો.

“ બીમદેવે ચદ્રાવતીના સામત રાજા ધધુકને નમાવ્યો. હોવાનો ઉદ્દેશ આશુ પર્વત ઉપરના દેલવાડા ગામમાં પ્રસિદ્ધ જૈન મદિર વિમલવત્તહીના જીર્ણોદ્ધારના વિ. મ. ૧૩૭૮ના જયેષ્ઠ સુદ ૯ ના તિલાલેખમાં મળે છે તેમાં લખ્યું છે “ચદ્રાવતી નગરીનો રાજા ધધુક વીરમાં અગ્રણી હતો. જ્યારે તેણે બીમદેવની આધીનતા સ્વીકારી નહીં ત્યારે બીમદેવ તેના ઉપર અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો એથી મનસ્વી ધધુક ધારા નગરીના રાજા ભોજની પાસે જતો ગયો ત્યાર પછી બીમદેવે પ્રાગુનાટવશી મત્રી વિનલને આશુનો દડપતિ નીમ્યો.”^૫ જિનપ્રભસરિના વિવિધ તીર્થક્રંપમાં પણ આ જ અવસ્થાનું લખાણ મળે છે “જ્યારે ગુર્જરેશ્વર બીમદેવ ધધુક ઉપર અત્યંત ક્રુદ્ધ થયો ત્યારે વિમનશાહે તેના ઉપરનો બીમદેવનો રાય તેની ભક્તિ વડે દૂર કરાવ્યો તથા તેને ચિત્રકૂટમાંથી પાછો લાવી આશુનું ગયેલું ગળ્યું કરીથી અપાવ્યું.”^૬ આમ બીમદેવે પોતાના મત્રી દ્વારા ચદ્રાવતી દિવા આશુના રાજા ધધુકને નમાવી પોતાની આધીનતા કબજા રખાવી, વિ. મં. ૧૦૮૮માં

૧ જુઓ ઇલીયટ ગ્રંથ ૨, પાન ૨૪૬ તથા યો. જી. ગ્રં. ૧, ભા. ૧, પાન ૧૬૭ તથા જુ પ્ર પુસ્તક ૮૨, અ.ક. ૩માં પ્રકાશિત શ્રી ગૌ હી બોડાણનો “ગુર્જરેશ્વર બીમદેવ સોલકા” એ નામનો મનનીય લેખ પાન ૩૦૮

૨ સ્વાક્રં ગ્રંથ ૨, પાન ૧૦૩ તથા જુ પ્ર પુસ્તક ૮૨, અ.ક. ૩માં પ્રકાશિત શ્રી ગૌ હી બોડાણનો પૂર્વોક્ત મનનીય લેખ પાન ૩૧૦

૩ જુઓ સ્વાક્રં ગ્રંથ ૨, પાન ૧૦૫

૪ સૌવર્ણ મોમરાજો રજતમયમયો રાવણોદાર વીર્ય

કૃત્ય શ્રીમદેવો હનિરત્નસદાપ્રાપ્તમીરલકૂટમ્ ।

ત કાલાવ્જીળ ગેવ ક્ષિતિપતિતિલકો મેઘમ્લ ચક્રાર

પ્રતાપ સપ્રમાત મ્હલ્લગુણ નિર્ધેર્મક મર્થેશ્વરસ્ય ॥ ૧૫ ॥

[જુઓ ૫ એ ૭ લેખો જાગ રજો, લેખાક ૧૫૫]

૫ પ્રાચીન જૈન લેખ જાગ્રહ ભાગ ૧લો, લેખાક ૧૩૨, સ્થા.ક. ૫, ૬ અને ૮

૬ રાજાનક શ્રીધાસુકો મુદ્ધ ધોગૂનરેશ્વમ્ ।

પ્રમાય મહયા ત વિગ્રમુદાદાનીય તદ્વિરા ॥

[જુઓ વિવિધ તીર્થક્રંપમાં અર્ધક્રંપ પાન]

ભીમદેવનો તુરુષકવિજય

ભીમદેવના તુરુષકવિજયના મંથનમાં સિન્ધુ દેશના રાજા દમ્ભુક ઉપરની ભીમદેવની ચડાઈનું વર્ણન હેમચંદ્રે કર્યું છે.^૧ અને પ્રમંથકારે દમ્ભુક મુસલમાનોને કહે છે. આ બેનાં હેમચંદ્રના વર્ણનમાં મુસલમાન સાથેના કાઈ વિગત સૂચિત હોય એમ જણાય છે. દિલ્લીના રાજાએ ખીબ હિન્દુ રાજાઓની મદદ વડે મુસલમાન સૂબાને દરાવી, પંજાબનાં દારી, થાણે-શ્વર વગેરે થાણાંઓ પાછાં લીધાં હોવાનું દ્રિસ્તામાં લખ્યું છે. અને દિલ્લીના રાજાને મદદ કરનાર આ હિન્દુ રાજાઓમાં, ગુજરાતનો ભીમદેવ, માલવાનો બોજ, નાડાવનો આદાગુ રાજા અણહિલ, દક્ષિણનો ચાલુક્ય રાજા સોમેશ્વર અને કલચુરિનો રાજા કર્ણ વગેરે દર્શો, એમ તે તે રાજાઓએ તુરુષક વિજય કર્યા હોવાના ઉલ્લેખો ઉત્ક્રીણે લેખોમાં મળતા હોવાથી અનુમાન કર્યું છે.^૨ અને આ અનુમાન તદ્દન વ્યાજબી છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે હેમચંદ્રે વર્ણવેલો ભીમદેવનો દમ્ભુકવિજય તે વિ. સં. ૧૦૯૯માં ઉત્તર દિન્દના રાજાઓએ સંખી જઈને મુસલમાન સૂબા ઉપર મેળવેલા આ વિજયને જ ચોક્કસ રીતે લાગુ પડે છે, એમાં શંકા નથી.

ભીમદેવ ઉપર માળવાના સેનાપતિની ચડાઈ

ભીમદેવ જ્યારે સિન્ધુ દેશનો વિજય, એટલે ઉપર કહ્યું તેમ તુરુષકનો વિજય કરવામાં શેકાયો હતો ત્યારે “માળવાના રાજા બોજના કહેવાથી કુલચંદ્ર નામના સેનાપતિએ અણહિલપુર ઉપર ચડાઈ કરી અને અણહિલપુર ભાંગીને તેના રાજમહેલના દરવાજા આગળ કાઢીએ દાટીને જયપત્ર લીધું,” એવું વર્ણન પ્ર. ચિ. ૩માં મળે છે. માળવાની ઉદયપુરપ્રશસ્તિમાં પણ આજ વાત મળે છે.^૪ વળી આ વશના પહેલા રાજા મૂળરાજથી જ માળવાના રાજાઓ સાથે વિરોધ થયો હોવાનું ઉપર કહ્યું છે. એટલે માળવાના સેનાપતિએ અણહિલપુરને ભાંગીને જયપત્ર લીધું, એ હકીકતને ઐતિહાસિક માનવામાં વાંધો નથી. પછી આ બનાવ ક્યારે બન્યો, એ પ્ર. ચિ.માં કે ઉદયપુરપ્રશસ્તિમાં કહ્યું નથી. પણ ધણું કરીને વિ. સં. ૧૦૯૯ની આસપાસમાં આ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ.

ભીમદેવની ચેદીના રાજા કર્ણ ઉપરની ચડાઈ

ભીમદેવની ચેદીના રાજા કર્ણ ઉપરની ચડાઈનું વર્ણન હેમચંદ્રે કર્યું છે. તે કહે છે: “ચેદી નજીક આવ્યા પછી ભીમદેવે પોતાના સાધિવિગ્રહક દામોદરને મોકલ્યો અને કહાવ્યું કે તમે ભીમદેવનો મૈત્રીસંબંધ રાખશો તો અમે સલાહ કરીશું” આના જવાબમાં ચેદિપતિ કહ્યું, હાથીઓ, ઘોડાઓ અને ખીબ મૂલ્યવાન પદાર્થોનો નજરાણો મોકલ્યો તથા “મૈત્રી સંબંધ સ્થિર કર્યો.”^૫ આમ ભીમદેવે ચેદીના રાજા કર્ણની સાથે મૈત્રીસંબંધ રાખ્યો હતો એનો પૂરો ખુલાસો ભીમદેવની માલવા ઉપરની ચડાઈના પ્રસંગમાં જોશું.

૧ દ્વાયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ ૮, શ્લોક ૫૨થી ૧૨૫

૨ જુઓ વડોદરાની સાતમી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદનો રિપોર્ટ પૃ. ૫૩૬થી ૫૩૭

૩ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ક. કે. શાસ્ત્રી પાન ૭૫થી ૭૬

૪ ચેદિશ્વરેન્દ્રચ [તોમગ] લ [મીમસુ] સ્થાન

કર્ણાટિલાટપતિ ગુર્જરાટ તુરુષકાન્ ।

યદમૃત્ય માત્ર વિજિતાનવલોકય શ્લોક. ॥ ૨૦ ॥

૫ દ્વાયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ ૯ શ્લોક ૧૭થી ૬૪

[જુઓ, પ્રા. લે. ભા. ૧ લેખાંક: ૪૮]

લીમદેવની માળવા ઉપરની ચડાઇ

લીમદેવની માલવાના રાજા ભોજ ઉપરની ચડાઈનું વર્ણન સુકૃતમકીર્તન, કીર્તિ-કોમુદી, વમતવિલાસ અને વસ્તુપાલતેજપાલપ્રશસ્તિ આદિ ગ્રંથોમાં^૧ મળે છે, અને વડનગરપ્રાકાશપ્રશસ્તિમાં “ધાગસાધનામાં પગ ચતુર તેના અશ્વોએ માલન ચક્રવર્તિનું ગળનગર ધારા સત્વર પ્રાપ્ત કર્યું તેમાં શુ આશ્ચર્ય હતું”^૨ એમ ૨૫૪ લખ્યું છે આ જોતા જણાય છે કે લીમદેવે માળવાના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી હતી પણ આ ચડાઈમાં લીમદેવની સાથે એદીનો રાજા કર્ણુ અને કર્ણાટકનો રાજા સોમેશ્વર હતા, એમ જૂના જુદા ઉલ્લેખો, ઉપરથી જણાય છે એદીના રાજા કર્ણુદેવે માળવાના રાજા ભોજને હઠાવ્યો હોવાનું વર્ણન પ્ર ચિં મા છે^૩ અને નાગપુરપ્રશસ્તિમાં “કર્ણુ રાજા સાથે કર્ણાટકનો રાજા મળ્યો હતો”^૪ એવો ઉલ્લેખ મળે છે જો કે એમાં કર્ણાટકના રાજાનું નામ નથી આપ્યું પણ એ કર્ણાટકનો રાજા તે સોમેશ્વર હોયો જોઈએ એમ વિક્રમાદિત્યચરિતમાં “સોમેશ્વર ધારા લીધી” એવું લખ્યું છે,^૫ એ ઉપરથી સમજાય છે એટલે લીમદેવની સાથે એદીના કર્ણુ અને કર્ણાટકના સોમેશ્વરે મળી જઈ માળવા ઉપર ચડાઈ કરી હોય જિવા પ્ર ચિં ૬ કહે છે તેમ અર્ધુ રાજ્ય મળવાની ઇચ્છાએ વર્ણુના ખોલાબાથી લીમદેવે આ ચડાઈમાં પ્રાછળથી ભાગ લીધો હોય, એ ગમે તેમ હોય, પણ આ ચડાઈમાં ભોજ, મરજુ પામતા તેઓએ “ધાગનગરને લૂટી” એવો ઉલ્લેખ માળવાના જ એક કરતા વધારે લેખોમાં મળે છે,^૭ એટલે આ બનાવ ઐતિહાસિક છે, એમાં શકા નથી પછી આ લડાઈથી લીમદેવને કાષ્ટ વિશેષ લાગ મળ્યો હોય, એમ જણાતું નથી કારણકે ધાગનગરી હાથમાં આવતા બધી સમૃદ્ધિ કર્ણુ લઈ લીધી હતી અને જ્યારે લીમદેવના સાધિવિગ્રહ દામોદરે રાજા કર્ણુને દનાવ્યો ત્યારે તેની પાસેથી શ્રીનીલકંઠ મહાદેવ, ગણપતિ અને સોનાનો મડપ એટલું લીમદેવને મળ્યું હતું, એમ પ્ર ચિં મા કહ્યું છે આ જોતા વધારે લાલ કર્ણુને મળ્યો જણાય છે કદાચ વધારે પરાક્રમે પણ તેણે જ કર્યું હશે પછી માલવા અને ગુજરાત વચ્ચેનો પૂર્વ

૧ જુઓ કમરા સર્ગ ૨, શ્લોક ૧૮, સર્ગ ૨, શ્લોક ૧૭, સર્ગ ૩, શ્લોક ૧૫, શ્લોક ૧૩

૨ ધારાપલ્લવસાધનૈકચતુરૈસ્તદ્વાજિમિ સાધિતા ।

ક્ષિપ્ર માલવ ચક્રવર્તિનગરી ધારેતિ કો વિસ્મય । શ્લોક ॥ ૧ ॥

[જુઓ ગુ એ ૬ લેખો ભાગ ૨ને, લેખાક ૧૪૭ તથા પ્રાચીન લેખમાલા ભાગ ૧, નંબર ૪૫]

૩ પ્ર ચિં ગુ ભા શ્રી ૬ કે શાસ્ત્રી પાન ૧૦૨થી ૧૦૫

૪ વૈનોદપૂત્ય મહાર્ણવોપમમિલત્કર્ણાટકર્ણપ્રમુ-

મુર્ધો પાલકવર્ષિતાં મુવમિર્મા શ્રીમદ્દરાહાયિતમ્ શ્લોક ॥ ૩૨ ॥

[પ્રાચીન લેખમાલા ભાગ ૨ને લેખાક ૧૧૭]

૫ વિક્રમાદિત્ય ચરિત, સર્ગ ૧, શ્લોક ૯૯

૬ પ્ર ચિં ગુ ભા શ્રી ૬ કે શાસ્ત્રી પાન ૧૦૪

૭ તત્રાદિત્યપ્રતાપે ગનવતિ સદન સ્વર્ગિણાં મર્ગમકે ।

બ્યાતપાધારેવધાત્રી રિપુતિમિત્તર્મમોલલોકસ્તદામૃત્ શ્લોક ॥ ૭૧ ॥

[પ્રાચીન લેખમાલા ભાગ ૧ લેખાક ૪૮]

૮ પ્ર ચિં ગુ ભા શ્રી ૬ કે શાસ્ત્રી પાન ૧૦૬

તરફનો ખેડાનો તથા પંચમહાલ જિલ્લાનો ભાગ, જે લાંબા વખતથી માળવાના રાજ્યને તાબે હતો તે આ વખતે ભીમદેવે પોતાને તાબે કરી લીધો^૧ હોય નો એમાં અસંભવિત જેવું કશું નથી.

ભીમદેવના નાડોલ વિગ્રહની ચર્ચા

ભીમદેવની પહેલાં દુર્લભરાજનો નાડોલના ચૌદાણ રાજ્ય નાથેનો મંબધ નસીતો છે. તેમ મૂળરાજને ત્યારે માળવાના રાજા મુંજે દયાળ્યો ત્યારે આશ્રય આપવામાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધરલની સાથે નાડોલનો રાજા બલિરાજદેવ પણ હતો, એમ ચૌદાણ વંશના રાજા આચિગદેવના સુધાના ત્રિ. સં. ૧૩૧૯ના શિલાલેખથી જ્ઞાન થાય છે.^૨ એટલે મૂળરાજથી આરંભી દુર્લભરાજ સુધીના આ વંશના રાજાઓ સાથે નાડોલના રાજાઓને મિત્રો મંબધ રહ્યા હતા, એ નિસદેહ છે. પણ આ સંબંધ ભીમદેવના વખતમાં તૂટ્યો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે ઉપર નોંધેલ ગયા તે સુધાના લેખમાં લખ્યું છે કે “મહેન્દ્રના પુત્ર અણહિલે તથા પૌત્ર અહિલે ગૂર્જર રાજા ભીમની સેનાને હરાવી.”^૩ આમ આ લેખમાં અણહિલ અને અહિલની લડાઈનો જૂદો જૂદો ઉલ્લેખ ખતાવેલો છે. પણ અણહિલ અને અહિલ, એ જે કાકા ભત્રીજાએ એક જ લડાઈમાં ભીમદેવની સેનાને હરાવી હશે, એમ જણાય છે. છતાં પણ આ વંશના લેખોમાં કે અથોમાં ભીમદેવની આ હાર વિષેનું કશું સૂચન નથી. વળી અણહિલ પછી નાડોલની ગાદી ઉપર આવનાર બાલપ્રસાદ ભીમદેવનો સામંત હતો, એમ એ જ લેખથી સંભવ્ય છે. એટલે અણહિલ અને અહિલે ભીમદેવની સેનાને હરાવી હોવાની વાત સંકાપેદ બને છે. પછી આ લડાઈ ક્યારે થઈ એ વિષે એ લેખમાં કશી વિગત આપી નથી.^૪

નાડોલનો રાજા બાલપ્રસાદ ભીમદેવનો સામંત

નાડોલના રાજા બાલપ્રસાદે ભીમદેવની આધીનતા સ્વીકારી હતી, એમ સુધાના લેખથી સંભવ્ય છે. આ લેખમાં લખ્યું છે: “રાજા બાલપ્રસાદે ભીમદેવના ચરણોનું મર્દન કરીને કૃષ્ણદેવને કેદખાનામાંથી છોડાવ્યો.”^૫ આ કૃષ્ણદેવ કાણ હતો, એ આ લેખમાં કશું નથી,

૧ ગુ. પ. રા. ઇ. ભાગ ૧, પાન ૧૬૬

૨ ગાંધીધર્મચંદન ચ [બ]બલિરાજદેવો

ચો મુંજરાજ[વ]ભગમચીકરત્તમ્ । શ્લોક. ॥ ૭ ॥

[જુઓ એ. ઇ. ગ્રંથ ૯, પાન ૭૦]

૩ ગૂર્જરાધિપતિસીમભૂજ: સૈન્યપુરમજયદ્રેણેણુય: । શ્લોક. ॥ ૧૩ ॥

મીમક્ષોણિપતિગજઘટા ચેન મગ્ના રણેણુ । શ્લોક ॥ ૧૪ ॥

[એપ્રીઆફ્રિયા ઇન્ડિકા, ગ્રંથ ૯, પાન ૭૦]

૪ કદાર્ય વિમલમંત્રીએ ચંદ્રાવતી ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે નડોલ ઉપર પણ એનું લશ્કર ચડી ગયું હોય અને તેને અહિલ અણહિલે હરાવ્યું હોય એ સંભવિત છે. [જુઓ ગુ. મ. રા. ઇ. ભા. ૧ પાન ૧૬૮] એવો શ્રી. કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીનો મત છે.

૫ મીમક્ષામૃચ્છરણયુગલોમર્દન વ્યાર્જતો ય:

કુર્વન્ પીઢામતિવલતયા મોચયામાસ કારા-

ગારાદ્મૂમિપતિમતિ તથા કૃષ્ણદેવામિધાનમ્ । શ્લોક ॥ ૧૮ ॥

[જુઓ એપ્રીઆફ્રિયા ઇન્ડિકા ગ્રંથ ૯, પાના ૭૧]

પણ તે આશુનો પરમાર ગામ કૃષ્ણદેવ ખીન્ને હોવાનો સભવ છે^૧ કૃષ્ણદેવનો પોતાનો વિ. સ ૧૧૮૭નો લેખ મળ્યો છે અને તેના મોટાભાઈ પૂર્ણપાલનો લેખ વિ સ ૧૧૦૨નો છે^૨ આ જોતા વિ સ ૧૧૦૨ પછીથી ભીમદેવે આશુ ઉપર ચડાઈ કરી, રાજ કૃષ્ણદેવને કેદ કર્યો હશે, અને ઉપર કહ્યું તેમ સામત બાલપ્રસાદે વચ્ચે પડી કૃષ્ણદેવ પાસે ભીમદેવની આધીનતા કબુલ કરાવ્યા બાદ તેને છૂટો કરાવ્યો હશે આમ ભીમદેવે બાલપ્રસાદ અને કૃષ્ણદેવને પોતાના સામત બનાવ્યા, એમાં શકા નથી

ભીમદેવે બંધાવેલા મંદિરો

ભીમદેવે સોમનાથનું પર્યટનું મંદિર બધાવ્યું હતું, એમ વિ સવત ૧૨૨૫ની બાવન૫-૨પતિમાંની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે^૩ તેણે અણહિલપુરમાં ભીમેશ્વર દેવનું તથા બદાગિકા, બરઆણીનું એમ બે મંદિરો કરાવ્યા હતા, અને ગણી ઉદયમતીએ ત્યાં ગણીની સુદગ વાવ બધાવી હતી, એવો ઉદ્દેશ્ય પ્ર ચિં મા મળે છે^૪ મોદેગનું બન્યું સૂર્યમંદિર પણ ભીમદેવના રાજ્યકાલ દરમ્યાન બધાયું હોવાનું કહેવાય છે^૫ ભીમદેવના મહામાત્ય અને દડપતિ વિમલે “વિ સ ૧૦૮૮માં અર્ધુદના શિખર ઉપર આગ્નિનાથનું એક બવ્ય મંદિર બનાવગાવ્યું હતું”^૬

ભીમદેવની શિવભક્તિ

ભીમદેવ પરમ શિવભક્ત હતો, એમ તેના વિ મ ૧૦૮૬ ના તાત્રપત્રમાં ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને કચ્છમાંના મસુર ગામનું દાન કર્યોતો ઉલ્લેખ મળે છે^૭ વળી સોમ નાથનું મંદિર તથા ભીમેશ્વરદેવનું મંદિર બધાવ્યું હોવાનું ઉપર કહ્યું છે આ ઉપરથી જણાય છે કે ભીમદેવ પણ પોતાના પૂર્વજોની પેઠે પરમ શિવભક્ત હતો

ભીમદેવની દાનશીલતા

ભીમદેવના ચાર દાનપત્રો અત્યાર સુધીમાં મળ્યા છે વિ મ ૧૦૮૬ નું કચ્છ મ કલમાં ધરહિકાના દાદશમાં આવેલ મસુદી ગામ ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને આચાર્ય મ ગલ શિવના પુત્ર ભટ્ટારકે અજયપાલને દાનમાં આપ્યાનું,^૮ વિ મ ૧૦૮૬ નું પોતાના ભોગવટાના પ્રદેશમાં આવેલ મુકક ગામની દલવાહ એક બુધિ ઉદીચ્ય પાઠશાળા બલભદ્રના દીકરા વાસુદેવને દાનમાં આપ્યાનું,^૯ વિ સ ૧૦૯૪ નું વત્સ ગોત્રના પાઠશાળા દામોદરના પુત્ર

૧ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ, ભાગ ૧, પાન, ૨૮૯

૨ એનન, પાન ૭૪

૩ જુઓ પાછળ પાન ૩૮ તથા ટિપ્પણ ૪

૪ પ્ર ચિં શુ ભા શ્રી ૬ કે શાસ્ત્રી, પાન ૧૧૨

૫ સૂર્યમંદિરના અંદરના ગર્ભગૃહના અંદરના ભાગમાં પાઠની લીંતના એક પર્યટર ઉપર “સ ૧૦૮૩” એ અક્ષરો સ્પષ્ટ વચ્ચાય છે આથી નક્કી થાય છે કે આ સૂર્યમંદિર ભીમદેવના રાજ્ય કાળમાં બધાયું હોતું જોઈએ

૬ શ્રી વિક્રમાદિત્યનૃપાદ વ્યતીતેષ્ટાક્ષીતિ યાતે શરદા સદસે ।

શ્રી આદિદેવશિખરેવુદસ્ય નિવેશિ[નિ]ત શ્રીરિ[વિ]મળેન વદે ॥ ૧૧ ॥

[જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખ સમૃદ્ધ ભાગ ૧લો, લેખાક ૧૩૨]

૭ શુ એ ઉ લેખો ભાગ ૨ બે, લેખાક ૧૩૯

૮ એનન

૯ એનન, લેખાક ૧૪૦

ગોવિંદને કચ્છ દેશમાં સહસ્રાચારા ગામમાં એક હલવાહ બ્રુમિ દાનમાં આપ્યાનું^૧ અને વિ. સં. ૧૧૨૦નું ધાણદાહાર પથકમાં વરણાવાડ ગામની ત્રણ હજી જમીન જનક નામના મોઢા બ્રાહ્મણને દાનમાં આપ્યાનું,^૨ એ રીતે ચાર દાનપત્રો મળેલાં છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભીમદેવની દાનશીલતા ધણી પ્રખળ હતી.

ભીમદેવનો મહામાત્ય વિમલ

ભીમદેવનો મહામાત્ય વિમલ હતો, વળી તે આણુનો દંડપતિ પણ હતો, એમ વિમલ વસહીના લેખમાં કહ્યું છે.^૩ આ વિમલ મંત્રી વિષે પ્રયંધોમાં ધણી વાતો મળે છે. દાખલા તરીકે વિમલ મંત્રીએ ખાર પાદશાહો ઉપર વિજય મેળવીને તેમની પાસેથી ખાર છત્રો લીધાં હતાં. ઠકાના બ્રાહ્મણ રાજને હરાવી, કેદ કર્યો હતો. ભીમદેવથી રીસાઈને તે ચંદ્રાવતી આવ્યો ગયો હતો, અને ભીમદેવે તેને છત્રચામરાદિ રાજચિહ્નો આપી મનાવ્યો હતો, ઇત્યાદિ દંત કથાઓ મળે છે. પણ એ દંતકથાઓનો મોટો ભાગ કલ્પિત છે.^૪ ખરી રીતે વિમલ મંત્રી ભીમદેવથી રિસાઈને નહીં, પણ ઉપર કહ્યું તેમ ભીમદેવનો દંડનાયક થઈને ચંદ્રાવતી ગયે હોતો. આ વિમલ મૂલરાજના મંત્રી વીર મહત્તમનો પુત્ર હતો.

ભીમદેવનું સાંધિવિગ્રહક આદિ અધિકારીમંડળ

ભીમદેવના મંત્રીમંડળમાં સાંધિવિગ્રહક આદિ અધિકારીઓ રહેતા હતા, એમ એન દાનપત્રોથી સમજાય છે. વિ. સં. ૧૦૮૬ ના એય દાનપત્રોના દૂતક તરીકે સાંધિવિગ્રહક ચંડ શર્માનું અને લેખક તરીકે કાંચનના પુત્ર વટેશ્વરનું નામ મળે છે.^૫ વિ. સં. ૧૦૯૭ ના દાનપત્રોના દૂતક તથા લેખક ઉપર પ્રમાણે જ છે. વિ. સં. ૧૧૨૦ના દાનપત્રોના દૂતક મહા સાંધિવિગ્રહક ભોગાદિત્ય અને લેખક વટેશ્વરનો પુત્ર કેક્કાક છે.^૬ ડામર કે દામોદર ભીમદેવનો સાંધિવિગ્રહક હતો, એમ પ્રયંધોમાં કહ્યું છે.^૭ આ દામોદર માળવાની લડાઈમાં ભીમદેવની સાથે હતો તથા એદીના રાજ કર્ણ પાસેથી ભીમદેવને ધારાની લૂંટનો ભાગ અપાવનાર પણ આ જ દામોદર હતો, એવું પ્ર. ચિ. આ આધારે ઉપર નોંધ્યું છે. પછી દૂતક અને લેખક તરીકેના અધિકારો વંશપરંપરાગત મળતા હતાં, એમ ઉપર જોઈ ગયા તે કાંચનના પુત્ર વટેશ્વરના ઉલ્લેખથી સમજાય છે. કારણ કે મૂળરાજના વિ. સં. ૧૦૪૭ અને ૧૦૫૧નાં દાનપત્રોના લેખક કાંચનનો પુત્ર વટેશ્વર હતો.

૧ ઇન્ડિયન એન્ડીકવરી ગ્રંથ ૧૮, પાન ૧૯૩થી ૧૯૪

૨ એપીગ્રાફિયા ઇન્ડિકા, ગ્રંથ ૨૧, ભાગ ૪, પાન ૧૭૧

૩ કૃતોર્ણવેદે દંડપતિ: સતાં પ્રિય. ૧ શ્લોક ॥ ૮ ॥ [જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ, ભાગ ૧ લેખાંક ૧૩૨ ઉપર વિ. સં. ૧૩૭૮નો વિમલવસતિનો લેખ]

૪ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ. શ્રી. મો. દ. દેસાઈકૃત. ટિપ્પણ ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬ અને ૨૩૧. ભાવનગરની સાતમી સાહિત્યપરિષદનો રિપોર્ટ, જૈન વિભાગ, પાન ૬૪થી ૬૫, રત્નમંદિર ગણિતો ભોજપ્રબંધ તથા યુ. પ્ર. પુસ્તક ૭૬ અંક ૧માં “વિમલપ્રબંધ અને વિમલશાહ” એ નામને શ્રી. ગૌ. હી. બ્રાહ્મણનો મનનીય લેખ, પાન ૧થી ૧૨

૫ ગુ. એ. હ. લેખો, ભાગ ૨નો, લેખાંક ૧૩૯, ૧૪૦

૬ એપીગ્રાફિયા ઇન્ડિકા, ગ્રંથ ૨૧ ભાગ ૪, પાન ૧૭૧

૭ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ફ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૭૧. ઉપર “ડામર નામના સાંધિવિગ્રહકને કહ્યું” એ રીતે ઉલ્લેખ મળે છે અને દ્વાયામય કાવ્ય સર્ગ ૯, શ્લોક ૨૬ ઉપર “દામોદર” નામ મળે છે. વસ્તુતઃ ડામર અને દામોદર એ એક જ વ્યક્તિનાં નામો છે, એમાં શંકા નથી.

લીમદેવનો પુરોહિત સોમ

લીમદેવના મન્ત્રીમંડળમા પુરોહિત સોમ પણ હતો, એમ જણાય છે આ સોમ તે દુર્લભગજના પુરોહિત મુળનો પુત્ર હતો, એમ સોમેશ્વર કહે છે^૧ આ સોમ સળધી આથી વધારે વિગત મળતી નથી

લીમદેવનું કુટુંબ

લીમદેવના કુટુંબમા લીમદેવની રાણીનું નામ ઉદયમતી હતું અને આ ઉદયમતીથી લીમદેવને કહ્યું નામે પુત્ર થયો હતો, એમ પ્રણયોમા જણુ છે^૨ આ ઉપરાંત ચૌલા દેવી^૩ નામની એક વેશ્યાને લીમદેવે પોતાના અતપુરમા બેમારી હતી, જેનાથી એને દરિપાલ નામે પુત્ર થયો, એવું પ્ર ચિં મા લખ્યું છે^૪ જયસિંહસૂરિના કુમારપાલચરિતમા “લીમદેવને બે ગણીઓ હતી અને બંનેને એકેક પુત્ર હતો, જેમા મોટા પુત્રનું નામ ક્ષેમ-ગજ હતું આ ક્ષેમરાજને દેવપ્રસાદ નામે પુત્ર થયો,” એવો ઉલ્લેખ મળે છે^૫ ચારિત્ર-સુદરગણિ કહે છે “લીમદેવને જયતી નામની પત્ની હતી અને પછી કામલતા નામની વેશ્યામા તેને આસક્તિ થઈ આ કામલતાનો પુત્ર તે ક્ષેમરાજ”^૬ આમ લીમદેવની રાણીઓ સળધી જૂદો જૂદો ઉલ્લેખ મળે છે ખરો પણ એમા પ્ર ચિં કાગની અને ચારિત્રસુદરગણિની વાત માનના જેવી નથી લાગતી કાગળ કે આ વંશના લેખોથી એ વાતને બીલકુલ પુષ્ટિ મળતી નથી વળી કુમારપાલના સમયના ચિતોડના કિલ્લા પગના ગિલાલેખમા લીમદેવના પુત્રનું નામ ક્ષેમરાજ હોવાનું લખ્યું છે^૭ આ ઉપરથી પ્ર ચિં મા આપેલું દરિપાલ નામ પણ સાચું નથી પછી લીમદેવના ત્રીજા કુવર મૂળરાજ સળધી પ્ર ચિં મા એક દતકથા આપી છે તેમા લખ્યું છે “એક વખત ગૂર્જર દેશમા વગમાદતી તાણુ પડવાથી ખેડૂતો ગભરવે આવવાનો ભાગ આપી શક્યા નહોં, એટલે ગભરવો ભાગ ઉધગવવા માટે રાજા તરફથી રોડોએલાં માણસોએ ખેડૂતોને પાટળુમા લઈ આવીને ગામ પાસે ગળું હયાં પછી એક દિવસ સવારમા જે સ્થળે ગાજભાગ ન આપી શકવા માટે ખેડૂતોને કનડ-વામાં આવતા હતા ત્યાં કુવર મૂળરાજ ફરતો ફરતો જઈ ચડ્યો અને ખેડૂતોની સ્થિતિ

૧ સુરયોત્સવ, સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૧૫થી ૧૬

૨ દ્વાપ્રય કાવ્ય, સર્ગ ૯, શ્લોક ૭૧ [પ્ર ચિં શુ બા શ્રી ૬ કે. રાજી, પાન ૧૧૫]

૩ પ્ર ચિં ની અમુક પ્રતમા “ચક્રવા” અને અમુકમા “બકુલાદેવી” નામ મળે છે જિનમંડન મણિએ આ વેશ્યાનું નામ “બકુલાદેવી” આપ્યું છે [જુઓ પ્ર ચિં શુ બા શ્રી ૬ કે. રાજી, પાન ૧૧૩, ટિ ૨]

૪ પ્ર ચિં શુ બા શ્રી ૬ કે. રાજી, પાન ૧૧૩

૫ સીમંતવસ્ય પુત્રો દ્વાવમૂત મિત્રમાત્ર કી ॥

ક્ષેમરાજસ્તયોરાધ્ય વર્ણ કર્ણ દ્વાપર ॥ ૩૫ ॥

તનૂજ ક્ષેમરાજસ્ય રાજમાનમહોદય ।

દેવપ્રસાદ દ્વ્યાસીદેવસેવસપ્રિય ॥ ૩૭ ॥

[જુઓ ૬ ચ સર્ગ ૧]

૬ જુઓ કુમારપાલચરિત, સર્ગ ૧, શ્લોક ૨૭થી ૩૩

૭ પૂર્વ ધર્મીર્મદેવસ્ય ક્ષેમરાજસુનોડમન્ત્ર ।

[જુઓ પ્રણય, પુસ્તક ૯, અ. ૩, પાન ૧૭૩]

બેઠને પોતાના પાસવાનો પાસેથી તેણે આખી વાત જાણી લીધી. પછી જેહૂતો ઉપર દયા આવવાથી જેની આંખમાં આંસું આવી ગયાં છે, એવા મૂળરાજ કુંવરે ઘોડો ફેરવવાની કળાથી ભીમદેવને ખુશી કરીને, વરદાનમાં એ કણ્ણીઓ પાસેનો રાજભાગ છોડી દેવાનું માગ્યું. આ સાંભળી જેને હર્ષાશ્રુ આવી ગયાં છે, એવા રાજાએ કુંવરની માગણી કબુલ રાખી, રાજભાગ છોડી દીધો. પછી ખીજે વરસે વરસાદ સારો થતાં એ જેહૂતો આગલા વર્ષનો પણ રાજભાગ આપવા આવ્યા, પણ રાજાએ રાખ્યો નહીં. આગલે વર્ષે રાજભાગની કનડગતમાંથી જેહૂતોને જે દિવસે છોડાવ્યા તે પછી ત્રીજે દિવસે મૂળરાજ તેઓની સંતોષદર્ષિ[નજર]ની અસરથી મરી ગયો હોવાથી તેના કલ્યાણ માટે જેહૂતોએ આપવા આણેલા રાજભાગમાં રાજ્યદોષમાંથી દ્રવ્ય ઉમેરી, શ્રી ભીમે નવો ત્રિપુરપ્રાસાદ^૧ કરાવ્યો.

ભીમદેવનાં તામ્રપત્રો

ભીમદેવના સમયનો એકે શિલાલેખ મળ્યો નથી. પણ વિ. સં. ૧૦૮૬ના કાર્તિક, સુદ ૧૫, વિ. સં. ૧૦૮૬ના વૈશાખ સુદ, ૧૫, વિ. સં. ૧૦૯૩, અને વિ. સં. ૧૧૨૦ના પોષ સુદ ૧૫, એ રીતે ચાર દાનપત્રો મળેલાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આ દાનપત્રોમાં ધોરણ પ્રમાણે શ્રી ભીમદેવની સહી છે.

ભીમદેવની ચોગ્યતા

ભીમદેવ વ્યભિચારનો અપરાધ માફ કરતો નહીં તથા તે ચોરોને યુક્તિથી પકડીને શિક્ષા કરતો. આથી તેના રાજ્યમાં ચોરીઓ ઓછી થતી હતી. વળી તે પ્રાણી માત્રની રક્ષા કરતો હતો; તેથી વનનાં હિંસક પ્રાણીઓથી પણ કાઈનો જીવ લઇ શકાતો નહીં. તેના શત્રુઓનો અસ્ત થયો હતો તેથી તેની કીર્તિની સુવાસ સારી પેઠે પ્રસરી હતી. દૂર દેશના લોકો પણ તેને સારી પેઠે ઓળખતા હતા. કવિઓએ માગધી ભાષામાં એના પરાક્રમનાં વખાણની કવિતા કરી હતી, ઇત્યાદિ વર્ણન શ્રીહેમચંદ્રે કર્યું છે.^૨ જે કે આ વર્ણનમાં કવિની કેટલીક અતિશયોક્તિ હશે, પણ ભીમદેવ ચારિત્ર્યવાન, પરાક્રમી અને દાની રાજા હતો, એ નિઃસંદેહ છે.

ભીમદેવનાં બિરૂદો

ભીમદેવનાં પરમભદ્રારક, મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, ઇત્યાદિ બિરૂદો છે, એમ આ વંશના લેખોથી ફક્ત થાય છે.^૩ ભીમદેવના પોતાના લેખોમાં “ મહારાજાધિરાજ શ્રી ભીમદેવ ” એટલું જ લખાયેલું છે. પણ એ ખાસ સ્વતંત્રતાસૂચક બિરૂદ છે, એટલે એ વિશે શંકા કરવાનું કારણ નથી.

ભીમદેવના રાજ્યનો વિસ્તાર

મૂળરાજ પહેલાએ સ્થાપેલા રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાના કાર્યમાં આમુંડરાજને તથા દુર્લભરાજને નિષ્ક્રાંતા મળી હતી. પણ ભીમદેવે એ કાર્ય પાર પાડ્યું. તેણે મૂળરાજના વખતમાં તાબે આવેલો આણુનો પ્રદેશ પોતાના કબજામાં રાખ્યો, એટલું જ નહીં પણ

^૧ મૂળરાજ પહેલાએ ત્રિપુરપ્રાસાદ બંધાવ્યો, એમ પ્ર. ચિં.કાર એક વખત કહે છે, અને ખીજ વખત મૂળરાજ કુંવરના કલ્યાણ માટે ત્રિપુરપ્રાસાદ બંધાવ્યો હોવાનું કહે છે. મૂળરાજ નામના મળતા-પણાથી દતકયામા ગડગડ થઈ જણાય છે, એવો શ્રી. કૃ. કે. શાસ્ત્રીના મતની પેઠે મારો પણ મત છે.
^{૧૧૮} રાસમાળા ભા. ૧, ગુ. ભા. દ્વિતીય આવૃત્તિ પા. ૧૨૧ ઉપર દયાશ્રયમાંથી ઉતારેલું અવતરણ.
^{૧૧૯} ભીમદેવ ખીજનું વિ. સં. ૧૨૬૬નું દાનપત્ર. [ગુ. ઐ. ઉ. લેખો ભાગ રજો, લેખાંક ૧૬૨]

નાડોલના રાજ બાલપ્રસાદને સામત બનાવ્યો, તથા માળવાના રાજ ભોજ સાથે વારવાર લડીને પૂર્વ તરફની પોતાના રાજ્યની હદ વધારી તથા દિલ્હીના રાજને સાથ આપી, પોતાના રાજ્ય ઉપર આવતા મુસ્લીમ હુલ્લાના બચને ટાળ્યો, એ મોટું કામ કર્યું

ભીમદેવનું મરણ . વિ મ ૧૧૨૦

ભીમદેવે વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના પૂર્વજોની માફક તપશ્ચર્યા કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના મોટા કુવર ક્ષેમરાજને રાજ્ય આપવાનું કહ્યું પરંતુ ક્ષેમરાજે રાજ્ય લેવાની ના પાડી, એટલે ભીમદેવે તથા ક્ષેમરાજે મળી કર્ણદેવને રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો, અને તે પછી ભીમદેવ સ્વર્ગમાં ગયો, એમ શ્રીહેમચંદ્ર કહે છે^૧ અને ૩ ચિં મા ભીમદેવે મ ૧૦૭૮થી ૪૨ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હોવાનું લખ્યું છે^૨ એટલે ભીમદેવનું મરણ વિ મ ૧૧૨૦માં થયું હશે, એમ જણાય છે પછી ભીમદેવના સ્વર્ગવાસથી દુઃખ થતા ક્ષેમરાજ પણ સરસ્વતી પાસે તીર્થમાં તપ કરવા ગયો, એવું દ્વયાશ્રયમાં લખ્યું છે,^૩ એ મહાવિત માનવામાં વાધો નથી

કર્ણદેવ પહેલો

કર્ણદેવના રાજ્યાભિષેકની તારીખ

ભીમદેવ પછી કર્ણદેવ ગાદી ઉપર આવ્યો હોવાનું આ વંશના લેખોથી ફક્ત થાય છે અને કર્ણદેવનો રાજ્યાભિષેક કર્યા પછી ભીમદેવ તપ કરવા ગયો હતો, એ ઉપર કહ્યું છે, એટલે ભીમદેવ પછી કર્ણદેવ ગાદી ઉપર બેઠો, એ વાતમાં શંકા નથી પણ ક્ષેમરાજ મોટા કુવર હોવા છતાં ભીમદેવે કર્ણદેવનો રાજ્યમાં અભિષેક કર્યો, એના કારણમાં ક્ષેમરાજની માતા વેસ્તા હતી, જેથી ભીમદેવે તેને નાવાયક કંગાવ્યો હતો, એવું ૩ ચિં મા લખ્યું છે^૪ પરંતુ એથી ઉલટું ક્ષેમરાજે રાજ્ય લેવાની ના પાડી અને તપ કરવાનું પસંદ કર્યું તેથી ભીમદેવે અને ક્ષેમરાજે મળી કર્ણદેવને રાજ્યસિંહાસન પર બેસાડ્યો, એમ શ્રીહેમચંદ્રે કહ્યું છે^૫ અને “દશરથની માફક ભીમદેવ પણ કર્ણદેવની માતા માથે કર્ણદેવને રાજ્ય આપવા વચનબદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો તેથી જ ભીમદેવે કર્ણદેવનો રાજ્યમાં અભિષેક કર્યો,”^૬ એમ જયસિંહસૂત્રિ કહે છે આ ઉપરથી જણાય છે કે ક્ષેમરાજની માતા વેસ્તા હોવાની ૩ ચિં - કારની વાત બહુ વિશ્વસનીય નથી “પછી સ ૧૧૨૦ના વર્ષમાં મહાશયગારી કર્ણને રાજ્યાભિષેક થયો,” એમ ૩ ચિંમાં કહ્યું છે અને “ક્ષેમરાજ સરસ્વતી પાસે તીર્થમાં તપ

૧ દ્વયાશ્રય કાવ્ય, સર્ગ ૯, શ્લોક ૭૩થી ૭૫

૨ ૩ ચિં શુ ભા શ્રી ૬ કે શાસ્ત્રી, પાન ૧૧૨

૩ દ્વયાશ્રય કાવ્ય, સર્ગ ૯, શ્લોક ૭૫થી ૭૬

૪ ૩ ચિં શુ ભા, શ્રી ૬ કે શાસ્ત્રી, પાન ૧૧૩

૫ દ્વયાશ્રય કાવ્ય, સર્ગ ૯, શ્લોક ૭૩થી ૭૪

૬ પિતા દદારથેનેવ તન્મ્યાને પ્રાન્તપ્રતિષ્ઠતમ્ ।

ક્ષેમરાજો દદો રાજ્ય વળ આર્તમિત્રાધવે ॥ ૨૬ ॥

કરવા ગયો હતો તેની સેવા માટે કર્ણદેવે તેના પુત્ર દેવપ્રસાદને દધિસ્થલી આપ્યું," એમ શ્રીહેમચંદ્ર કહે છે.^૧ કર્ણદેવને માળવાના રાજાએ હરાવ્યો, જે અસંભવિત માનવા કારણ નથી.

કર્ણદેવને માળવાના રાજાએ હરાવ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ આ વંશના લેખોમાં કે ગ્રંથોમાં નથી મળતો. પણ કાશ્મિરી કવિ જ્યાનકકૃત પૃથ્વીરાજવિજય મહાકાવ્યમાં એ વિષે ઉલ્લેખ મળે છે. તેમાં લખ્યું છે: "સાંભરના ચૌહાણ રાજા દુર્લભરાજના નાના ભાઈ વિગ્રહરાજની સહાયતાથી માળવાના રાજા ઉદયાદિત્યે પોતાની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરીને તથા વિગ્રહરાજના આપેલા વિદ્યુતગતિવાળા ઘોડા ઉપર બેસીને યુદ્ધમાં ગૂર્જર રાજા કર્ણદેવ ઉપર વિજય મેળવ્યો"^૨ વળી દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય જ્યોત્ષ્ણે ઉદયાદિત્યને ધારાની ગાદી પાછી મેળવવામાં મદદ કરી હતી, એમ વિક્રમાંકદેવચરિતમાં લખ્યું છે.^૩ જો કે એમાં માળવાના રાજા ઉદયાદિત્યનું નામ નથી આપ્યું. પછી હમીર મહાકાવ્યમાં ચૌહાણ રાજા દુઃશલે કર્ણદેવને મારી નાંખ્યો અને તેની રાજલક્ષ્મીને પોતે પરણ્યો,"^૪ હોવાનું કહ્યું છે. પણ આમાં માળવાના રાજા ઉદયાદિત્યની વાત જ નથી, અને સાંભરના રાજા સાથે કર્ણદેવને લડાઈ થઈ હોવાનું આ વંશના લેખોમાં કે ગ્રંથોમાં કશું સચ્ચ નથી. વળી દુઃશલ અને કર્ણદેવ સમકાલીન રાજા હોવાનો પણ સંભવ નથી. આ સ્થિતિમાં હમીર મહાકાવ્યના કર્તાનું એ કથન ખિલકુલ અસત્ય ઠરે છે. પછી "માળવાના રાજાને હરાવી, કર્ણદેવ નીલકંઠની મૂર્તિ લઈ આવ્યો" હોવાનું સુકૃત સંકીર્તનમાં કહ્યું છે.^૫ પણ એ ભૂલ હોય એમ જણાય છે. કારણ કે એહીના રાજા કર્ણના કહેવાથી ભીમદેવે માળવા ઉપર ચડાઈ કરી હતી: એમાં ભોજ મરણ પામતાં રાજા કર્ણે ધારાનગરીને લૂંટી તથા માળવાનો થોડો ભાગ પોતાના કબજે લીધો હતો એ વખતે ભીમદેવને નીલકંઠની મૂર્તિ લઈને સંતોષ માનવો પડ્યો હતો, એમ

૧ દ્વયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ ૯, શ્લોક ૭૬ થી ૭૭. પછી ક્ષેમરાજ ન્યા તપ કરવા ગયો તે તીર્થસ્થાન એટલે દધિસ્થલી (દેથલી) પાસેની મંદુકેશ્વરની જગ્યા, એમ શ્રીહેમચંદ્રના ટીકાકાર કહે છે. વિ. સં. ૧૩૧૦.

૨ તસ્યા વિગ્રહરાજેન મોગીન્દ્રેણાનુજન્મના ।

શેષેણ ચ મહીમારં ત્યાજિતઃ પૃથ્વીવૃતઃ ॥ ૭૧ ॥

માલવેનોદયાદિત્યે નાસ્માદેવાપ્યતોન્નતિઃ ।

મન્દાક્તિદ્વિદાદેવ લેમે પુરણમન્વિધના ॥ ૭૬ ॥

સારંજ્ઞાલ્યં તુરજ્જમદદૌ યસ્મૈ મનોજવમ્ ॥ ૭૭ ॥

જિગાય ગુર્જરં કર્ણ તમસ્ત્વં પ્રાપ્ય માલવઃ ॥ ૭૮ ॥

[ભુઓ. પૃ. વિ. સર્ગ ૫]

૩ સમાલવેન્દુ શરણં પ્રવિષ્ટ—

મકળ્ટકે સ્થાપયતિ સ્મ રાજ્યે । શ્લોક ॥ ૬૭ ॥

[ભુઓ વિ. દે. ચ. સર્ગ ૩]

૪ ભુઓ હમીર મહાકાવ્ય, સર્ગ ૨ શ્લોક ૩૧. પણ આમાં દુર્લભ અને દુઃશલ એ બે એક જ રાજાનાં નામ હોવા છતાં બેયને ભૂદા ગણવાની અને દુર્લભ પછી દુઃશલને ગાદી ઉપર બેસારવાની ભૂલ કરી છે, [ભુઓ. ગુ. મ. રા. ઇ. ભાગ ૧, પાન ૨૦૫] એવા શ્રી. ફ. કે. શાસ્ત્રીના મતની પહે મારો પણ મત છે.

૧૩૧ જિત્વા વલૈર્માલવમ્મીપાલ—

માનીતવાન્ યઃ નીલકળ્ઠમ્ ॥ શ્લોક ॥ ૨૩ ॥

[ભુઓ. સુ. સં. કી. સર્ગ ૨]

પ્ર. ચિં ના આધારે ઉપર નોંધ્યું છે એટલે માળવામાંથી નીલકંઠની મૂર્તિ લાવ્યાનો યશ ભીમદેવને ફાળે જાય છે વળી “માળવાના રાજાના પુરોહિતે માળવાની જ્ઞમિને ચૌલુક્ય લશ્કરથી ઘેરાઈ ગયેથી જોઈને તેના નાશ માટે એક કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી, પણ ચૌલુક્યોના પુરોહિત શ્રી આમ શર્માના મન્નજળથી પાછી ફરેલી એ કૃત્યાએ માળવાના પુરોહિતને જ મારી નાખ્યો.”^૧ આમ આ વશવિધયક લખાયેલ પ્રબંધોમાં કર્ણુદેવની માળવા માથેની લડાઈનો ઉલ્લેખ મળે છે ખરો, પણ એમાં કર્ણુદેવનો વિજય થયો હોય, એવું દેખાતું નથી, ઉલટું પૃથ્વીરાજ વિજયના આધારે આ લડાઈમાં કર્ણુદેવની હાર થઈ હોય, એમ જણાય છે પછી નાડોલના રાજાએ માળવાના ગજને મદદ કરી હશે, એમ સુધાના લેખમાં “પૃથ્વીપાલે ગૂર્જરપતિ કર્ણુના સંન્યતે હરાયુ હતું,”^૨ એવું લખેલું છે એ ઉપરથી માનના કાગળ મળે છે જો કે પૃથ્વીપાલ એ વખતે નાડોલની ગાદી ઉપર હોવાનો સભવ નથી એટલે એ મદદ તેણે પોતાની યુવગજ અવસ્થામાં કરી હશે, એમ માનવું યોગ્ય દેખાય છે આ પૃથ્વીપાલના પિતા જોન્દ્રગજના મમયનો વિ સ ૧૧૩૨નો લેખ મળ્યો છે^૩ આ જોતા વિ સ ૧૧૩૨ પછી પૃથ્વીપાલ નાડોલની ગાદી ઉપર બેઠો હોવો જોઈએ, અને માળવાના ગજ ઉદ્યાદિત્યના હાથે કર્ણુદેવની હારનો પ્રસંગ પણ વિ સ ૧૧૨૦થી ૧૧૩૨ સુધીના ગાળામાં બન્યો હોવો જોઈએ.

કર્ણુદેવે નાડોલના રાજા યોજકને તાબે કર્યો

કર્ણુદેવની પહેલાં ભીમદેવના વખતમાં નાડોલના ગજ બાલપ્રસાદે ભીમદેવનું સામતપદ કષ્ટલ કર્યું હતું^૪ છતાં આ વખતે માળવા સાથેના યુદ્ધમાં કર્ણુદેવની સામે પૃથ્વીપાલે શા માટે યુદ્ધ કર્યું, એ સમજાતું નથી, પણ પછી પૃથ્વીપાલના ઉત્તરાધિકારી યોજક પાસે કર્ણુદેવે પોતાનું સામતપદ કષ્ટલ કરાવ્યું હોય, એમ સુધાના લેખમાં ‘યોજક પોતાની શક્તિથી જ્વેતછત સાથે અણુહિલપુરમાં રમતો હતો,’^૫ એવું કહેલું છે, એ ઉપરથી જણાય છે પછી આ યોજકના વિ. સં ૧૧૪૭ના બે લેખો મળ્યા છે^૬ અને કર્ણુદેવનો રાજ્યકાળ

- ૧ ધારાવીપુરોધમાં નિજનૃપલોચી વિલોક્યાસિતા
ચૌલુક્યાસિતા તદન્યયકૃતે કૃત્યા તિલોન્પાદિતા ।
મન્ત્રેર્યસ્ય તપસ્યન પ્રતિહતા તત્રૈવ ત મન્ત્રિક
સા સહન્ય તાદિષ્ઠના તદમિવ ક્ષિપ્ર પ્રમણા ઘચિત્ ।^૧લોક. ૥ ૨૦ ॥
[જુઓ સુરેશ્વરસવ કાંબ પ્રશસ્તિ]
- ૨ પૃથ્વીપાલ ક્ષતિ ધ્રુવ ક્ષિતિપતિમ્નયાંગન્યામવત્ ।
પ્રત્યક્ષલોહનિધિ સ ગૂર્જરપતે ચર્ણસ્ય સંન્યાપદ્ ।^૨લોક ૥ ૨૦ ॥
[જુઓ એપીગ્રાફિયા દન્ડિકા ગ્રંથ ૬, પાન ૭૧]
- ૩ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ, ભાગ ૧, પાન ૨૬૦
- ૪ જુઓ પાડળ, પાન ૨૪
- ૫ ધીનોગ્રકો મૂર્તિરમ્ય ઘનુર્વિવેરગીધપ્રબન્ધગ્રાજ ।
શ્વેતનપત્રેત વિગતમન કાન્યાગદિહ્યપુરેપિ રમે ॥
[જુઓ એપીગ્રાફિયા દન્ડિકા ગ્રંથ ૬, પાન ૭૨]
- ૬ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા ૧, પાન ૨૬૧

વિ. સં. ૧૧૫૦માં પૂરા થાય છે. એટલે વિ. સં. ૧૧૪૭ પહેલાં ચોળક પાસે કર્ણદેવે પોતાનું સામંતપદ કબુલ કરાવ્યું હોવું જોઈએ.

કર્ણદેવનો લાટ દેશ ઉપર વિજય

કર્ણદેવે લાટ દેશ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો, એમ કર્ણદેવના પોતાના વિ. સં. ૧૧૩૧ના નવસારીના દાનપત્રથી સમજાય છે. આ દાનપત્રમાં લખ્યું છે કે “પરમભદ્રારક મહારાજાધિરાજ કર્ણદેવના વિજયી રાજ્યમાં મહામંડળેશ્વર દુર્લભરાજે લાટદેશના નાગસારિકા વિષયમાં આવેલા નડોદપટ્ટકમાંનું ધમડાછા ગામ દાનમાં આપ્યું.”^૧ આ ઉપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે કર્ણદેવે લાટ દેશને તાબે કર્યો હતો, એટલું જ નહીં પણ લાટ દેશની બ્યવસ્થા માટે તેણે દુર્લભરાજની મહામંડળેશ્વર તરીકે નિમણુંક કરી હતી. આ દુર્લભરાજ ચાલુક્ય વંશના રાજા ગાંધ્યનો પૌત્ર અને ચન્દ્રરાજનો પુત્ર હતો, એમ દુર્લભરાજના પોતાના શક સંવત્ ૯૯૬ના^૨ દાનપત્રથી ફલિત થાય છે. પછી કર્ણદેવે આ વિજય ક્યારે કર્યો એ વિષે કશી સ્પષ્ટતા નથી, પણ કર્ણદેવના ઉપરના દાનપત્રમાં “વિજયમાન નાગસારિકા વિષય” એવો ઉલ્લેખ છે. એ જોતાં વિ. સં. ૧૧૩૧ પહેલાં કર્ણદેવે લાટ દેશ ઉપર વિજય મેળવ્યો હોવો જોઈએ. કર્ણદેવની પહેલાં મૂળરાજથી લાટ દેશ જિતી શકાયો ન હતો, અને દુર્લભરાજનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો. એટલે લાટ દેશને તાબે કરી પોતાના રાજ્યનો એક ભાગ બનાવી દેવાનું મહાકાર્ય કર્ણદેવે કર્યું.

કર્ણદેવની રાણી મયણદલા

કર્ણદેવની રાણી મયણદલા હતી. આ મયણદલા સાથેનાં કર્ણદેવનાં લગ્નની વાત પ્ર. ચિં.માં મળે છે. તેમાં લખ્યું છે કે “મયણદલાને પોતાના પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ થતાં ગૂર્જર રાજા કર્ણદેવને પરણવા અણહિલપુર આવી; પણ કદરૂપી હોવાથી કર્ણદેવે તેને પરણવા ના પાડી. છતાં પોતે કર્ણદેવને નહીં પરણી શકે તો બળી મરવાની આકરી પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા જાણી, કર્ણદેવે તેની સાથે પાણીગ્રહણ કર્યું.”^૩ પરંતુ પ્ર. ચિં. પહેલાં લખાએલ દ્વયાશ્રયમાં મયણદલાના પૂર્વ જન્મની વાતનું કશું સૂચન નથી. તેમ મયણદલા કદરૂપી ન હતી, પણ રૂપાળી હતી, તથા કર્ણદેવનું ચિત્ર જોઈને કર્ણદેવને પરણી હતી, વગેરે વર્ણન દ્વયાશ્રયમાં^૪ મળે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે મયણદલાના પૂર્વજન્મની અસંભવિત વાત માનવા જેવી નથી. પછી મયણદલા કર્ણાટકના રાજા જયકેશીની પુત્રી હતી, એમ પ્ર. ચિં.માં કહ્યું છે.^૫ અને આ જયકેશી ચન્દ્રપુરનો રાજા હતો, એમ દ્વયાશ્રયમાં^૬ લખ્યું છે. પણ આ બેય ગ્રંથકર્તાઓનું

૧ સુરતની ખાચમી સાહિત્યપરિષદનો રિપોર્ટ, પાન ૩૯ તથા શુ. ઐ. હ. લેખો ભાગ રજો, લેખાંક ૧૪૧-૧૪૨

૨ આ શક સ. ૯૯૬ અને વિ. સં. ૧૧૩૧નાં બે દાનપત્રો એક જ ગામનાં અને એક જ બ્રાહ્મણને આપેલા છે. માત્ર બેઉના લખી આપનાર ભૂદા ભૂદા છે. પહેલો દુર્લભરાજનો લખેલો છે, જેમાં દક્ષિણની પદ્ધતિ મુજબ શકસંવત વપરાયો છે, અને બીજો કર્ણદેવનો લખેલો છે, જેમાં એ વંશના ધોરણ મુજબ વિક્રમ સંવત્ આપેલો છે. આમ હોવાથી દાનપત્રોના ખરાબણા વિષે શંકા ધરાવવું ધારણ નથી.

૩ પ્ર. ચિં. શુ. ભા., શ્રી. કૃ. કે. શાસ્ત્રી પાન ૧૧૦થી ૧૧૪નો સારાશ.

૪ દ્વયાશ્રય કાવ્ય, સર્ગ ૯, શ્લોક ૮૯થી ૧૭૦નો સારાશ.

૫ પ્ર. ચિં. શુ. ભા. શ્રી. કૃ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૧૨

૬ દ્વયાશ્રય કાવ્ય, સર્ગ ૯, શ્લોક ૯૯થી ૧૦૦ તથા ૧૫૩

કહ્યું બરાબર નથી કારણ કે રાજા જ્યેષ્ઠી ત્રિભુવનમલ્લ વિક્રમાદિત્યનો મિત્ર તથા સામંત અને કોઠણનો રાજા હતો, અને તેની ગળ્લાની ગોવામા હતી ૧ આ જ્યેષ્ઠીનો શક સં ૯૭૪ એટલે વિ સ ૧૧૦૮નો એક લેખ મળ્યો છે, અને વિ મ ૧૧૭૬માં એ મરણ પામ્યો છે ૨ આ જોતાં એ કહ્યુંદેવનો સમકાલીન હતો, એ નિ સંદેહ છે

કહ્યુંદેવે આગા લીલોના કરેલો પરાજય

કહ્યુંદેવે આશાપદ્મીમા વસતા ૭ લાખ બીલોના મદદાગ આશા બીવને હરાવેની બૈરવ દેવીના શુકન થતા ત્યાં કોચરખ નામની દેવીનું મંદિર કગબુ હોવાનું પ્ર ચિ મા કહ્યું છે ૩ પણ કહ્યુંદેવે આ પરાક્રમ ક્યારે કર્યું ? પ્ર ચિ મા તો જ્યસિંહનો ગળ્લાભિષેક ક્યો પછી આશા બીલને હરાવ્યો હોય એવી મતલબનું લખાણ મળે છે, જ્યારે દ્વાપ્રયમા જ્યસિંહને ગાદીએ બેસાર્યો પછી કહ્યુંદેવ સ્વર્ગમાં ગયો હોવાનું કહ્યું છે ૪ આ જોતાં જણાય છે કે કહ્યુંદેવે પોતાના ઉલ્લા ગળ્લાકાળ દરમ્યાન આશા બીવને હરાવ્યો હશે

કહ્યુંદેવે કહ્યુંવતી નગરી કરેલી સ્થાપના

કહ્યુંદેવે આશાપદ્મીમા વસતા આશા બીવને હરાવ્યા પછી ત્યાં કહ્યુંવતી નગરી સ્થાપી હોવાનું પ્ર ચિ મા કહ્યું છે ૫ આ આશાપદ્મી કે આશાવલ ગામ સાબરગતીના સામે કાઠે હતું, અને આશાવલ એ જ કહ્યુંવતી, અને કહ્યુંવતી એ જ આશાવલ એમ પાછળથી એ ય નામનો પ્રચાર ચાલુ રહેલો ૬ કહ્યુંવતીના પુરાતન લેખની ખડિત સસ્કૃત પ્રતમા “કર્ણાવ્યા સ્તમતીર્થે” એવો ઉલ્લેખ મળે છે, જે કહ્યુંવતી નગરી હોવા વિષેની સત્યતાના પુરાવારૂપ છે આ કહ્યુંવતીના લેખની પ્રત અમદાવાદના સમર્પિના ઘાટ પાસેથી મળી હતી, એમ જણાય છે ૭ આ પ્રતથી એટલું તો નક્કી થાય છે કે કહ્યુંવતી નામની નગરી હતી, પછી તે કહ્યુંદેવે સ્થાપી હતી, એમ પ્ર ચિ ના આધારે ઉપર કહ્યું છે એટલે કદાચ આ કાર્ય કહ્યુંદેવે જ પોતાની પાછલી અનસ્થામા કર્યું હશે, એમ માનવામા વાધો નથી

કહ્યુંદેવે બવાવેલી મંદિરો

કહ્યુંદેવે કહ્યુંવતી નગરી સ્થાપી હોવાનું ઉપર કહ્યું છે, અને આ કહ્યુંવતીમા તેણે કહ્યુંસાગર તળાવ તથા કહ્યુંશ્વરનું મંદિર બધાંબુ હતું, એમ પ્ર ચિ મા લખ્યું છે ૮ આ ઉપરાંત અણહિલપુરમા તેણે બાબ્બ કહ્યુંમેરુપ્રાસાદ બધાંબો હોનાનો ઉલ્લેખ પ્ર ચિ મા છે ૯ એ જોતાં જણાય છે કે કહ્યુંદેવ મંદિરોદિ બધાંવવાના કાર્યમા ઘણો ઉત્સુક હતો

૧ દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ, ગ્ર ૧ સો ગુ ગ્ર ૧૦, પાન ૧૩૭

૨ જુઓ કદંબકુલ, પાન ૧૬૬

૩ પ્ર ચિ ગ્ર ૧૦ શ્રી કુ કે શાસ્ત્રી, પાન ૧૨૫થી ૧૨૬

૪ દ્વાપ્રય કાવ્ય, સર્ગ ૧૧, શ્લોક ૧૧૧

૫ પ્ર ચિ ગ્ર ૧૦ શ્રી કુ કે શાસ્ત્રી, પાન ૧૨૬

૬ આ આશાપદ્મીના સ્થાનની ચર્ચા મંદિરો “શ્રી રત્નમણિરાવ લીમરાવકૃત “ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ” પ્રકરણ રજુ ”

૭ જુઓ જુ પ્ર પુસ્તક રજુ, આક ૮મા શ્રી હરિલાલ હર્ષદરાય કુલે “કહ્યુંવતીના પુરાતન લેખની ખડિત સસ્કૃત પ્રત” છપાવેલી છે પાન ૧૭૪થી ૧૭૬

૮ પ્ર ચિ ગ્ર ૧૦ શ્રી કુ કે શાસ્ત્રી, પાન ૧૨૬

૯ એમન, પાન ૧૧૬

કર્ણદેવની શિવભક્તિ

કર્ણદેવ શિવભક્ત હોતો એમ કર્ણદેવના પોતાના વિ. સં. ૧૧૩૧ તથા વિ. સં. ૧૧૪૮નાં દાનપત્રોથી સમજાય છે; કારણ કે પહેલું દાન તેણે ચરાચર ગુરુ મહેશ્વરને^૧ પૂજીને તથા ખીજું દાન ભગવાન ભવાનીપતિને^૨ પૂજીને આપ્યું હોવાનું એ લેખોમાં કહ્યું છે. આ બેતાં કર્ણદેવની શિવભક્તિ વિષે શંકા કરવાનું કારણ નથી.

કર્ણદેવની દાનપ્રવૃત્તિ

કર્ણદેવનાં એ દાનપત્રો અત્યાર સુધીમાં મળ્યાં છે. વિ. સં. ૧૧૩૧માં લાટ દેશના નાગ-સારિકા વિષયમાં આવેલ ધામણાચ્છા ગામ મધ્યદેશમાં આવેલા વેદશાસ્ત્રપારંગત અને માંડવ્ય ગોત્રના મધુસૂદનના પૌત્ર અને દ્રાહિત્યના દીકરા પંડિત મહીધરને દાન કર્યાનું,^૩ વિ. સં. ૧૧૪૮માં આનંદપુર પ્રતિખલ્લ ૧૨૬ ગામના રાજપુરુષોને સંબોધીને હકકુર મહાદેવે સૂનક ગામમાં બંધાવેલા સરોવરને લઘુડાબી ગામની ચાર હળ જેટલી જમીન દાન કર્યાનું,^૪ એ રીતે કર્ણદેવે એ દાનપત્રો કરી આપ્યાં હતાં, એમાં શંકા નથી.

કર્ણદેવના મહામાત્ય મુંગલ અને શાન્તૂ

કર્ણદેવના મહામાત્ય મુંગલ અને શાન્તૂ હતા એમ જણાય છે. પ્ર. ચિં.માં મુંગલ અને શાન્તૂના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૫ જો કે એમાં મુંગલ અને શાન્તૂ કર્ણદેવના વખતમાં મહામાત્યપદે હતા એવું કહ્યું નથી, પણ સં. ૧૧૪૬ પહેલાં મુંગલે મહામાત્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું એમ હરિભદ્રસુરિકૃત યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ગ્રંથના પુષ્પિકાલેખ ઉપરથી જણાય છે.^૬ અને સંપતકર-શાન્તૂ-કર્ણદેવનો મહામાત્ય હોતો, એવું કવિ બિલ્હણકૃત કર્ણસુંદરીનાટિકામાં લખ્યું છે.^૭ આ ઉપરાંત ભીમદેવના મહામાત્ય વિમલના લાઈ નેઢમંત્રીનો પુત્ર ધવલક કર્ણદેવનો મંત્રી હોતો, એમ હરિભદ્રસુરિકૃત મલ્લિચરિત્ર નામના પ્રાકૃત કાવ્યમાં લખ્યું છે.^૮ ઉદયન નામનો શ્રીમાલી મહાજન પણ કર્ણદેવનો મંત્રી હોતો, એમ પ્ર. ચિં. માં કહ્યું છે. પણ એ સાચું હોય એમ લાગતું નથી^૯

કર્ણદેવનું સાંધિવિગ્રહક આદિ અધિકારીમંડળ

કર્ણદેવના મંત્રી મંડલમાં સાંધિવિગ્રહક આદિ અધિકારીઓ હતા, એમ કર્ણદેવનાં તાત્રપત્રોથી ફલિત થાય છે. વિ. સં. ૧૧૩૧ ના તાત્રપત્રમાં તેના દૂતક તરીકે સાંધિવિગ્રહક ભોગાદિત્ય અને લેખક તરીકે કાયસ્થ વટેશ્વરના પુત્ર કેઠકનું નામ મળે છે.^{૧૬૧} વિ. સં. ૧૧૪૮ના તાત્રપત્રમાં દૂતક તરીકે સાંધિવિગ્રહક અહિલનું અને લેખકનું નામ ઉપર પ્રમાણે

૧ ગુ. ઐ. હ. લેખો ભાગ ૨જો, લેખાંક ૧૪૧-૧૪૨

૨ ગુ. ઐ. હ. લેખો ભાગ ૨જો, લેખાંક ૧૪૩

૩ ગુ. ઐ. હ. લેખો ભા. ૨જો, લેખાંક ૧૪૧-૧૪૨

૪ ગુ. ઐ. હ. લેખો ભા. ૨જો, લેખાંક ૧૪૩

૫ પ્ર. ચિં. ગુ. ભા. શ્રી. કું. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૧૪

૬ નૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પાન ૨૧૯

૭ એજન, પાન ૨૨૦

૮ એજન, પાન ૨૭૯

૯ જુઓ પ્ર. ચિં. ગુ. ભા. શ્રી. કું. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૨૦થી ૧૨૧ તથા ટિપ્પણ ૨૭

છે? આ ઉપરથી જણાય છે કે મૂળમાં જે માધિવિગ્રહકે આદિ અધિકારીમડળ ભીમ-
દેવના વખતમાં હતું, એ જ કર્ણદેવના વખતમાં પણ છે કહી શકાય નામના અધિકારીની
નિમણુંકે કર્ણદેવના વખતમાં થઈ, એ કહેવું અસંગત નથી

કર્ણદેવનો પુરોહિત આમ શર્મા

કર્ણદેવના મંત્રી મડળમાં પુરોહિત આમશર્મા પણ હતો, એમ દેખાય છે આ આમ શર્મા
ભીમદેવના પુરોહિત સોમશર્માનો પુત્ર હતો, એવું સોમશર્મા કહ્યું છે ૨ પછી આમ શર્માના
પરાક્રમની વાત ઉપર માળવા વિગ્રહની ચર્ચામાં નોંધી છે, એ કહેવાની જરૂર નથી

કર્ણદેવનો પુત્ર યુવરાજ જયમિહ

કર્ણદેવની ગણી મયણદલા કેકણુના કાદબવશી ગગ્ગ જયકેશીની પુત્રી હતી, એ ઉપર
નોંધ્યું છે આ મયણદલાથી કર્ણદેવને જયમિહ નામનો પુત્ર થયો, એમ પ્રબંધોમાં કહ્યું છે ૩
આ જયમિહનો જન્મ પાલણપુરમાં થયો હતો, એમ રામમાળામાં નોંધ્યું છે ૪ પણ તે
બરાબર નથી કારણ કે અદ્રાવતીના પરમાર રાજ ધાગવર્ધના તાના ભાઈ પ્રહલાદનંદેવે પોતાના
નામ ઉપરથી પ્રહલાદનપુર-પાલણપુર વસાવ્યું હતું, એમ પાર્થપગક્રમ વ્યાયોગ ૫ ઉપરથી
જણાય છે એટલે જયસિંહના જન્મ પછી લગભગ સો વર્ષ પાલણપુરની સ્થાપના થઈ
હતી, એ સ્પષ્ટ છે પછી જયસિંહની ઉત્પત્તિ સબધમાં પ્ર ત્રિંકારે એક વિસ્તૃત વથા આપી
છે ૬ પણ તેમાં ઐતિહાસિક તથ્ય હોવાનો સંભવ નથી

કર્ણદેવનાં તામ્રપત્રો

કર્ણદેવના સમયનો કોઈ શિલાલેખ મળ્યો નથી પણ વિ સ ૧૧૩૧ના કાર્તિક સુદ
૧૧ અને વિ સ ૧૧૪૮ના વૈશાખ સુદ ૧૫ ને સોમવાર, એ રીતે બે દાનપત્રો મળેલાં
પ્રસિદ્ધ થયા છે પહેલું નવમારીથી અને બીજું દાનપત્ર સૂનકથી મળ્યું છે આ દાનપત્રોમાં
ધોરણ પ્રમાણે કર્ણદેવની સહી છે

કર્ણદેવની ચોખ્ખતા

કર્ણદેવ પરસ્પરીઓ સાથે હાસ્યવિનોદ કરતો નહોતો, એટલે તે જિતેન્દ્રિય હતો, એમ દ્વા-
અયમાં લખ્યું છે ૭ પ્ર ચિં મા કર્ણદેવ ઉપર નિયમલ પટતાના આક્ષેપવાળી એક દત્તકયા
મળે છે ૮ પણ એ માત્રી હોય એમ જણાતી નથી વળી કાર્તિકી કવિ બિહલચૂકત કર્ણ
સુંદરી નાટિકામાં રાજ કર્ણદેવને કથાનાયક બનાવીને વિદ્યાધરેન્દ્રની કન્યા કર્ણસુંદરી સાથે
તેના લગ્ન વર્ણન કરેલું છે પણ એ બધું વર્ણન કવિ કલ્પનામાત્ર છે એટલે વિચારમાં લેવા
જેવું નથી દૃકામાં એટલું જ કે કર્ણદેવ એક વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યવાન રાજા હતો, એમાં સંદેહ નથી,

૧ ગુ એ ૬ લેખો, ભાગ રજો, લેખાક ૧૪૩

૨ સુરચોસવપ્રશસ્તિ, શ્લોક ૨૦

૩ દ્વાપ્રય કાવ્યસર્ગ ૧૧, શ્લોક ૧થી ૩૯ તથા પ્ર ચિ ગુ ભા. શ્રી ૬ કે ચાત્રી પાન ૧૧૫

૪ રાસમાળા ભા ૧, ગુ ભા દ્વિતીયાવૃત્તિ પા ૧૫૩

૫ પાર્થપગક્રમ વ્યાયોગ, ઉપોદ્ધાત તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ ૧, પા ૭૯

૬ પ્ર ચિ ગુ ભા શ્રી ૬ કે ચાત્રી, પાન ૧૧૪થી ૧૧૫

૭ દ્વાપ્રય કાવ્ય સર્ગ ૧૦, શ્લોક ૯

૮ પ્ર ચિ ગુ ભા શ્રી ૬ કે ચાત્રી પાન ૧૧૪થી ૧૧૫

કર્ણદેવનાં ગિરદો

કર્ણદેવનાં પરમ ભટ્ટારક, મહારાગ્નધિરાજ, પરમેશ્વર ધૃત્વાદિ ગિરદો છે, એમ કર્ણદેવના પોતાના નવસારીના વિ. સં. ૧૧૩૧ના દાનપત્રથી સમજાય છે.^૧ આ વંશના લેખોમાં પણ કર્ણદેવનાં આ જ ગિરદો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^૨ આ ઉપરાંત કર્ણદેવે “ત્રૈલોક્યમહલ”નું ગિરદ ધારણ કર્યું હતું એમ કર્ણદેવના પોતાના વિ. સં. ૧૧૪૮ના દાનપત્રથી દ્રષ્ટિત થાય છે.^૩ કદાચ કર્ણદેવે લાટદેશ ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી દક્ષિણના આનુકૂળ વંશના રાગ્ન-ઓનાં “આહવમહલ” “ભૂલોકમહલ” વગેરે ગિરદો જોઈને “ત્રૈલોક્યમહલ”નું ગિરદ ધારણ કર્યું હશે એમ માનવું યોગ્ય દેખાય છે. કર્ણદેવના આ ગિરદનો ઉલ્લેખ આ વંશના લેખોમાં પણ મળે છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

કર્ણદેવના રાજ્યનો વિસ્તાર

મૂલરાજે ઉત્તરમાં આણુ અને લિન્નપાલ સુધી પોતાના રાજ્યની હદ લગાવી, બીજા દેવે પૂર્વ તરફની પોતાના રાજ્યની હદમાં વધારો કર્યો. કર્ણદેવે દક્ષિણમાં લાટદેશ ઉપર પોતાની સત્તા સ્થાપી એટલું જ નહીં પણ પશ્ચિમમાં આશાપલ્લી વા આશાવલ્લના આશા બીડને હરાવી સાબરમતી સુધીનો પ્રદેશ પોતાના કબજે કર્યો.

કર્ણદેવનું મરણ: વિ. સં. ૧૧૫૦

કર્ણદેવનું મરણ ક્યારે અને ક્યાં થયું, એ વિષે આ વંશના લેખોમાં કશી સ્પષ્ટતા નથી પણ વિ. સં. ૧૧૫૦માં કર્ણદેવ મરણ પામ્યો હોવાનું પ્ર. ચિ. માં કહ્યું છે.^૪ અને “જયસિંહને ગાદીએ બેસાર્યા પછી તરત જ કર્ણદેવ હરિમરણ કરતાં કરતાં સ્વર્ગમાં ગયો”^૫ એમ દ્વાયાશ્રયમાં લખ્યું છે. આ જોતાં જણાય છે કે કર્ણદેવનું મરણ વિ. સં. ૧૧૫૦માં થયું હોવું જોઈએ.

[અપૂર્ણ]

૧ ગુ. ઐ. ઉ. લેખો, ભાગ ૨જો, લેખાંક ૧૪૧-૧૪૨

૨ ભીમદેવ બીજાના સમયનું વિ. સં. ૧૨૬૬નું દાનપત્ર, [જુઓ ગુ. ઐ. ઉ. લેખો ભા. ૨નો લેખાંક ૧૬૨]

૩ ગુ. ઐ. ઉ. લેખો, ભાગ ૨જો, લેખાંક ૧૪૩

૪ પ્ર. ચિં. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૧૫

૫ દ્વાયાશ્રય કાવ્ય સર્ગ ૧૧, શ્લોક ૧૦૩થી ૧૧૧

ઓનરેબલ શેઠ શ્રી મોરારજી ગોકુળદાસ, સી આઈ ઈ

[લેખક રા. રા. કુગરસી ધરમસી સપટ]

મોરારજી શેઠ પોરબદના વતની, પણ પાછળથી મુમર્ઝમા આવી વસેલા હતા એમની અગાઉના સાત પેઢીના પુરૂષો મહાન વ્યાપારીઓ અને પોરબદના મહારાણાની કૃપા અને સહકાર મેળવનાર હતા પોરબદના નિવાસી હા કલ્યાણજી શિવજીના પૌત્ર ગોવિન્દ ભાણજીનો વંશના હતા ગોવિન્દના પૌત્ર જીનજી પોતે ત્રણ ગોવિન્દજીના નામથી વ્યાપાર ચલાવી, તેની શાખાઓ મુમર્ઝ, કમ્બ-લખપત, કરાચી, વગેરે સ્થળે સ્થાપી હતી મંવત ૧૮૭૦મા આ વેપારી પેઢી ચાલતી હતી તેમની પેઢીના ધણુ વહાણો, હોડીઆ સમુદ્રમથન કરતા હતા સાત પેઢીના વેપારી તરીકે જીનજી ગવજીએ મારી ખ્યાતિ અને ધન મેળવ્યા હતા

પરંતુ વેપારની બને બાબતો છે ધનવાન પણ થવાય છે અને ધનની ખુવારી થતા વાર લાગતી નથી મંવત ૧૮૬૬ એટલે ઓગણત્રેગના દુઝાળમા લેવા લાવો જોઇ આગ ઉપર આ પેઢીએ અનાજના વેચાણ થયા પણ કાયદર દુકાનને લીધે અનાજ મળતુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યુ જેમ તેમ કરીને દેશવરોથી મોઢા લાવતુ અનાજ મગાનીને મોઢા પૂરા થયા, પરંતુ તેમ કરતા પેઢી ધોવાઈ ગઈ, મુડી નાશ પામી, ને કરજમા ઉતરી ગયા વળી મોઢુ અનાજ ખરીદી વધારે લાવોની લાલચે ગણી મુક્યુ, તેમા પણ વધારે જોટ મળ આફત એક તરફથી આવતી નથી, અનેક તરફથી એક સાથે બાહુ પ્રસારીને આવે છે એમનું વહાણ કિમતી માન માથે પોરબદર આવતું હતુ, તેના ભોગ માગરે લીધો વીમો ઉતરાવેલો નહોતો કરજના ભોજ નીચે પેઢી દબાઈને બધ થઈ પોરબદરમા કરજને મર્યાદાનો નિયત સમય નહોતો હોવાથી પોતાના ચાર ભાઈઓમા કરજની મમભાગે વહેચણી કરીને જીવણ શેઠ ખીજ દેશવરમા વસવાટ કરીને કામપાટલો ઢરવાની ગોકુળજી ક્રવા લાગ્યા

પ્રથમ મંવત ૧૮૭૪ મા જીવણ શેઠ પોતાના મોટા પુત્ર ગોકુળદાસને મુમર્ઝ મોકલ્યા એમણે બગાળના રેશમની નાની, દુકાન ખોલી એ સમયે જાપાની રેશમ હજી પેદા થતુ નહોતુ ધનવાન લેફા મુશીદાખા અને ઢાકા-મગાળાનું રેશમ વાપરતા હતા ગોકુળદાસની દુકાન મહેજ આવતી થઈ, એટલે વૃદ્ધ જીનજી શેઠ મુમર્ઝ આવી ખાડની દલાલીનું કામ ચારભી દીધુ વૃદ્ધ જીવણ શેઠના નાના ત્રણ પુત્રોએ મગામળધીઓની મદદથી કાપડની દુકાન ખોલી આ વખતે મુળમમા બહુ જીજ કાપડની મિલો હતી માનચેસ્ટર અને લીનર-પુરથી મોટી રકમ મિલોનું કાપડ આમદાની થતા માગ્યુ હતું આ મિલના સરતા કાપડે હિન્દના હાથકાતણ અને હાથઉઘોગના કાપડને દગીરાઈમા દગવી દીધુ હતુ હિન્દી મગકા પણ જકાતી નીતિથી પગદેશી કાપડને ઉત્તેજન આપતી હતી આથી મુળમમા અગ્રેજી પેઢીઓ લેકેશાયગની મિલોનું કાપડ હિન્દીઓને વેચી અદળત્ર નફો મેળવતી હતી

જીવણ શેઠના છોકરાઓની કાપડની નાની દુકાન મારે નફો ટાંકતી હતી તેમાથી મોટા કુટુંબનું ખર્ચ નીભતું હતુ તે સિવાય લાગીઆ કુટુંબના સભ્યોના વિરાહોના ખર્ચા પણ આ જ દુકાનમાથી નીકળતા હતા બાકીનો વધારાનો નફો જૂના કરજ પેટ લગતો હતો સવત ૧૮૯૭ મુધી એટલે ૨૩ વગમે મુધી આ નાની દુકાને કુટુંબને પાળ્યુ, પોધ્યુ અને તે મિવાય જૂનું કરજ પણ ચૂકતે લગઈ ગયુ

મોટા પુત્ર ગોકુળદાસ હાથના ઉદાર હતા. એમનો ખર્ચખુટાણમાં ત્રાચ છટો હતો. બીજા ભાઈએને એ ન ગમ્યું. એટલે ગોકુળદાસ પોતાના સંયુક્ત કુટુંબમાંથી છટા થઈને જૂદા રહેવા લાગ્યા. એમની કમાણી સારી હતી. પોતાનું સ્વતંત્ર ઘર લઈ રહેતા હતા, પરંતુ એમનો ખર્ચ વિશેષ હોવાથી કાંઈ બચત થતી નહોતી. સંવત ૧૮૯૦ના આસો વદ ૧૨ ના દિવસે એમની ચોથી પત્ની મુંદરગાઈના પેટે મોરારજીનો જન્મ થયો. જન્મ પછી બે માસ પછી એની પિતામહી જમનાબાઈનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. કુટુંબ કુટુંબમાં જન્મ થયો હતો, એટલે એમનું સગપણ માત્ર ૭ વરસની ઉંમરે જ થયું હતું. કાકાના છોકરાના વિવાહ ઉપર આ સમયે પોરબંદર વહાણમાં બેસીને નવ દિવસે પહોંચ્યા હતા. રસ્તામાં સાગરના તોફાનનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. આ સમયે એમના બાળમુવાળા ઉતારી, ચાલ અંકાર કરવામાં આવ્યો.

મોરારજી શેઠનો સ્વભાવ તીવ્રો હતો. એમના એક કાકાએ સહેજ દુપેદા આપ્યો તે ઉપરથી પ્રવાસમાં ઉધાડા શરીરે તડકામાં માઈલો ને માઈલો મુખી ચાલ્યાં કર્યાં હતાં. બાળક ઉપર પિતાનો અતિશય પ્રેમ હતો. તેથી તેઓ એને સાથે લીધા વગર ક્યાંય પણ કામે જતા નહોતા. એઓ હમણાં વીમાદલાલનું કામ કરતા અને પેઢીઓની મુલાકાતે પુત્રને સાથે લઈ જતા હતા. મુંબઈથી પુના થઈ ત્યાંથી ગાડા ઉપરે બેસીને મોરારજી શેઠ માતાપિતાની સાથે પંઢરપુરની યાત્રા કરી આવ્યા. પુત્ર ઉપર પિતાનો એટલો પ્રેમ હતો કે પોતાની શક્તિ ઉપરાંત એમણે એના માટે ગાડી અને બગીચામાં હતાં. સંવત ૧૮૯૮ માં એમણે ભાઈઓ સાથે મળીને રૂ. ૧૮,૭૦૦ માં એક મકાન ખરીદી, ભાડાના ધરમાંથી ત્યાં રહેવા ગયા.

સંવત ૧૮૯૯ ના જેઠ સુદ ૩ ને દિવસે પક્ષાઘાતના દરદમાં ગોકુળદાસનું ૪૭ વરસની ઉંમરે અવસાન થયું. તે વખતે મોરારજી નવ વરસની ઉંમરના હતા. એમને કાંઈ લાઈબ્રેરેન્ટ નહોતાં. મોરારજી શેઠ નાનપણથી ભણવામાં ધણી કાચા હતા. નિશાળે કાંઈ દિવસ જાય, કાંઈ દિવસ ન જાય. પિતાના સ્વર્ગવાસ પછી દાદા અને કાકા પાસે રહેવાનું વધારે થતું હતું. નબાપા છોકરા ઉપર દાદાજીની પૂર્ણ કૃપા હતી, એટલે ભણવાનું બહુ મોળ ચાલતું હતું. સંવત ૧૯૦૦માં દશ વરસની ઉંમરે એમને જનોઈ દેવામાં આવ્યું.

સંવત ૧૯૦૧ ના માગશર માસમાં મોરારજી પોતાના દાદા અને કાકાની સાથે યાત્રાએ નીકળ્યા. મોટું કુટુંબ સાથે હતું. તે સમયે યાત્રા કેવી કઠણ અને તકલીફ ભરેલી હતી તે એમણે લખેલ નિબંધતાંતથી જણાય છે. પ્રથમ ગાડામાં બેસીને સૌ કુટુંબ સાથે સૂરત જવા નીકળ્યા. રોજ ૧૦-૧૨ માઈલોની કૂચ કરી, પડાવ નાંખતા હતા. રસ્તામાં રાધોજી ભાંગિયા નામે બહારવટીઆનો ભારે ભય હતો. મારવાડીઓ સાથે ખાસ વૈર હોવાથી એમનાં એ નાક અને કાન કાપી લેતો હતો. આથી સાથે બંદુકધારી સિપાઈઓ વળાવા તરીકે લીધા હતા. સૂરતથી ભરૂચ ગયા, ત્યાંથી વડોદરા એમનો એક સંગાથી મરણ પામ્યો. વડોદરાથી ડાકોર આવ્યા. આ પ્રવાસ બેલગાડીમાં જ થતો હતો.

ડાકોરથી મોટાં પૈડાંવાળાં ગુજરાતી ગાડાંઓમાં બેસીને કૂચમંજલ કરતાં આ પ્રવાસીઓ દરરોજ દશ બાર માઈલની સફર કરી, આરાવલ્લી પર્વતના સહુબરની ઘાંટીમાંથી પસાર થઈને શ્રીનાથદ્વારા પહોંચ્યાં. રસ્તામાં આવા ધીમા પ્રવાસમાં અનેક દિવસો લાગતા હતા. દશ વરસના બાળક મોરારજીએ પોતાના વડીલો સાથે છેલ્લે દિવસે રાજભોગનાં દર્શન કીધાં. સોળ માઈલની મુસાફરી પગપાળા કરી હતી. અહીં મોરારજીને બળીઆ નીકળ્યા, તેથી

કેટલાક માંસ શ્રીનાથદાગમી ગાળવાં પડ્યા હતાં એમના કુટુંબના વડીલોએ રૂ ૧,૦૦૦) મંદિરમાં ભેટ મૂક્યાં કોડરોલી ત્રંજુ ગત્રિ રહી, મોટા રોજસાગર નામના સરોવરને જોઇ સૌ પ્રસન્ન થયાં આ રોજસાગર બાગ મોઢિલની વિગતારમાં છે

શ્રીનાથદારાથી ગાડાઓમાં બેસી, સવ કોટે આવી પહોંચ્યાં કોટેથી ગ્વાનાં થયાં પછી ઓગળ વર્ષા એટલે લીધે બહુ જ હેગનંગતિમાં ઉતરવું પડ્યું પ્રવાસ અતિ ધીરે અને કષ્ટમય થઇ પડ્યો મંદીનાળાઓમાં પૂર આવવાને લીધે ક્યાં ક્યાં તો વચ્ચેમાં થોડા દિવસો રોકાઈ જવું પડ્યું હતું એમ અંતિ ધીમી મંદરે પ્રયાસ કરતાં ડરતા તેઓ બનાસ નદી પાસે આવી પહોંચ્યાં એ નદીમાં બંને કિનારને દાકોને પૂરનાં પાણી અતિ ઝડપથી વહ્યાં જતાં હતાં અહીં ત્રણ દિવસ રોકાયા, પછી પૂરનાં પાણી નીચે ઉતર્યાં, એટલે નદી અંદરનાં જવાની ગિર્યા મોઢી દાગ મોઢીઓએ એમનાં મરમામાનને ઘણી મહેનત પછી સામે પાગ ઉતાર્યો ગાડાઓમાં બંધો બેઠો, તેમની દોરીઓ હાથમાં પકડી, ગામના તાગઓએ એમને બીજા પાર પહોંચાડી દોધા વગસાંદને લીધે વસ્ત્રો દરોજ લોળતા હતા

એ વિભાગમાં વરસાદનું ઘણું ભેર હતું વાગવાં ગામડાઓમાં દિવસો ગાળવાં પડતાં હતાં એમ કરતા કરતા તેઓ ભરતપુર ગામના બિયાના ગામમાં આવી પહોંચ્યાં અહીં જંગલ-વાળે સોમાન તપોસના રાત્રે તેમને રોકી ગમ્યા ઉતાગની સગવડ ન હોવાથી એક નાળાના ઉંચા કિનારા ઉપર મુકામ રાખ્યો નાળામાં સહેજ પાણી હતું, કિનારે વીશ શીટ ઉંચો હતો તેઓ કિનારાના ઉંચામાં ઉંચા ભાગમાં મુકામ કરી, રસોઈ કરી જમ્યાં ગત્રે દશ વાગે બારે બેસથી વરસાદ વરસ્યો નાળાના બે કિનારે પાણી ચડવો માંડ્યું જરા ઉંચે એક ટકરી હતી તે ઉપર ગાડા મુકી, સૌ ચડી ગયાં ચારે તરફ પાણીના પૂર ધસવા લાગ્યાં ઉંચે આંધ્ર અને નીચે પાણી દેખાતાં લાગ્યું સૌને પ્રાણો લય રૂપ પડ્યો ગાડાઓને ધમ ડોધ ન થયું તે મોટે મોટા વૃક્ષોની માથે દોગડાથી બાંધી લીધા મરં ઈષ્ટદેવતું સમરણ કરતાં હાથમાં ઝરતા ઉપર દશ શીટ ઊંચુ પાણી ભરાયું હતું વિજળીના અમકાગ, ગાજળીજ, મુમળધોર વરમાદ, એથી સૌ કાચર કાચર થઇ ગયા

રાત્રે બે વાગે પાણી ઉતરવા માડ્યા સવાર થતાં તો નાળામાં માત્ર ૭ માત્ર શીટ ઊંચા પાણી વહ્યાં ત્યાના જમીનદારે એમને પોતાના બાગમાં (દોઢ માઈલ દૂર) ઝૂપડી આપી ત્યાં તેઓએ પોતાનાં કપડાં મૂક્યાં રસોઈ કરી જમ્યાં પાછો વગસાદ શરૂ ગઇ જતાં પાછાં લોળ્યાં એટલામાં એમણે એક વિચિત્ર દ્રશ્ય જોયું જમીનદાર સાહેબ હાથી ઉપર બેસી વગસાદ દેલી નુકસાની જોવા નીડલ્યાં હતાં, એક મારી દેખાતી જમીન ઉપર હાથીએ પસાર થતાં ના પાડી પરતુ અંકુશને ઉપયોગ કરીને એને આગળ ચલાવ્યો જમીન કલણધાળી હતી આથી તે અંદર ધુસવા લાગ્યો ગામનાં ૨૦૦-૩૦૦ માણમે દોરડા બાંધી, હાથીને બહાર કાઢવા કાશીપ કરવા લાગ્યાં જમીનની અંદર ઊંડો ઉતરી ગયેલો હાથી મહામહામહેનતે બહાર કાઢવામાં આવ્યો

વરમાદ ઉતરતાં તેઓ ગ્વાનાં થયાં, અને ભરતપુર પહોંચ્યાં પગ તુ મોટા વગસાદ એ શહેરને પણ તરબોળ બનાવી દીધું હતું શહેરમાં હોડીઓ ફરતી હતી શહેર બદાગની ધર્મશાળામાં એમણે સમય પસાર કર્યો જ્યારે પાણી ઉતર્યું ત્યાં મથુગા ગ્વાનાં થયાં અહીં સદિગલામત પહોંચ્યાં મોટે પ્રશ્નનાં પાડે માન્યો તેઓએ શ્રી “યમુનાપાન” કર્યું ત્યાંથી મીગોડુળ ગયાં

અહીં એક માસ રહ્યાં. વ્રજયાત્રા અને વનયાત્રાનું પરિક્રમણ કર્યું; અડવાણ પગે ચાલીને સૌ દરરોજ ૫-૬ માઇલ ચાલી ડેરા નાંખતાં હતાં. બહુ પેડા ખરડી નરણે દોઢે વનયાત્રામાં ખાવાથી મોરારજીને મરડો થયો. એમને મુંઝવણી રવાના થયે વર્ષ પૂરું થયું. તેઓ શ્રી ગયાજી ઉપડ્યાં.

પ્રયાગમાં થોડા દિવસો રહીને એઓ શ્રીકાશી આવ્યા. પંચગવની લડાઈ ચાલતી હોવાથી તેને માટે એમનાં ગાડાં વેઠે પકડાતાં મહામહેનતે ગયાવી કાકાયાં. કાશીમાં મોરારજીને મરડાનો ઉપદ્રવ વધી પડવાથી એના પ્રવાસ માટે ગાડીથોડો એના દાદાએ ખરીદી સાથે લીધાં. ત્યાંથી પ્રવાસ કરતા મંજલ દરમંજલ શ્રીગયા પહોંચ્યા. અહીં મોરારજીએ ખીમાર છતાં પોતાના પિતાનું ગયા શ્રાદ્ધ કર્યું. ત્યાંથી પાછા કાશી આવ્યા. અહીંના દલાલોનો ત્રાસ ખૂબ પ્રમાણમાં હોવાનું મોરારજી નોંધી ગયા છે. કાશીમાં કેટલાક દિવસો રહી, યાત્રાજીઓ પાછા મકરસંક્રાન્તિ ઉપર પ્રયાગરાજ આવ્યા. ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરીને પાછા મથુરાજી જવા નીકળ્યાં. અહીં એના દાદાને રસ્તાની હાડમારીથી દમ લાગુ પડ્યો. સૌ ગોકુળ આવી ત્યાં રહ્યાં. પોતાના વડીલોએ પુષ્ટિમાર્ગની મર્યાદા (મરજાદ) લીધી, એટલે બાળક મોરારજીએ પણ તે લીધી. એના આચારવિચાર ઘણા કઠિન હોય છે.

શ્રીગોકુળમાં રહી, મોરારજીના દાદા જીવણ શેઠે ગોલોકવાસ એટલે દેહત્યાગ કરવા ઇચ્છા રાખી. આથી એમને થોડા માસ ગોકુળમાં રહેવું પડ્યું. અહીં જીવણ શેઠ ખીમાર પડ્યા; પોતે ગૌશાળામાં પથારી કરાવી સૂતા; ત્યાં તેમનું પ્રાણપંખીકું છૂટું થઈ ગયું. તે પછી સૌ બે અઢી માસ ગોકુળમાં રહ્યાં.

ઓમાસુ ઉતરતાં સૌ જયપુર ગયાં. ત્યાં દશ દિવસ રહીને અન્નકૂટના મહોત્સવ ઉપર શ્રીનાથદ્વારા આવી પહોંચ્યાં. આખું આંગણું રાધેલા ભાતથી ભર્યું હતું. ચોર્યાસી જ્ઞતનાં પકવાનો એક એક વસ્તુમાંથી બનાવ્યાં હતાં. પછી એ અન્નકૂટ ત્યાં દૂર દૂરથી આવેલાં ભીલોએ લૂંટ્યો હતો. ત્યાંનો એ રિવાજ હજી પ્રચલિત છે. શ્રીનાથદ્વારાથી રવાના થઈ તેઓ શ્રીકાકારમા શ્રીરણછોડજીની યાત્રા કરી, વડોદરા, ભરૂચ, અને સૂરતના માર્ગે સંવત ૧૯૦૩ ના પોષ સુદ ૧૫ને રોજ મુંબઈ પહોંચ્યાં. યાત્રામાં પૂરા બે વરસ લાગ્યાં હતાં. એમણે દેશાટન કરી, ખૂબ અનુભવ મેળવ્યો હતો.

મોરારજીની ઉંમર બાર વરસની હતી. ગુજરાતી લખવાવાંચવા સિવાય એમનું શિક્ષણ આગળ વધ્યું નહોતું. તે સમયની રીત પ્રમાણે એમને એના કાકાઓએ પોતાની દુકાને બેસાડ્યા. દુકાને એક વરસ કામ કર્યા પછી કાકાઓ સાથે ઑફિસોમાં ફરવા અને સોદા કેમ થાય છે તે બેવાનું રાખ્યું. અહીં એમને ઑશીસના કારકુનો સાથે પ્રસંગ પડતો. અંગ્રેજી A. B. C. D. અને કેટલાક શબ્દો તેમજ ભાંગ્યાંતૂટ્યા વાક્યો એમને અહીં આવડ્યાં. ત્રણ વરસ ઑફિસોમાં રખડી, સોદા કેમ થાય છે તે એઓ સમજ્યા. પછી સોળ વરસની ઉંમરે પોતાના કાકાઓની ગાસડીઓ પોતાની સ્વતંત્રતાથી ખરીદી લીધી. ઑશીસમાં જતાં જ એમણે પાઘડી પહેરવી શરૂ કરી દીધી હતી. સંવત ૧૯૦૭ ના સત્તર વરસની ઉંમરે એમનાં લક્ષ્મી કલ્યાણજી બેતસીની પુત્રી શિવકુવર સાથે થયાં હતાં.

મોરારજી હવે ગૃહપતિ થયા. કાકાઓની સાથે મળીને વેપારમાં એમણે પોતાનું ચિત્ત ચોડ્યું. ઑશીસોમાં દરરોજ ત્રણ ચાર કલાક ગાળવા પડતા હતા. એમને લાગ્યું કે માફ

શિક્ષણ બહુ જ નહતું છે, મારું ગુજરાતી પણ લખતા આવડતું નથી એમણે કોઈ પુસ્તક વાંચ્યા નહોતા, વર્તમાનપત્રો પણ વેપારીઓને ત્યાં આવતાં નહોતાં માત્ર દેશાટન ઘરેલું હતું એમને હવે પોતાનું લગભગ નિઃશરપણું માલતુ હતું આથી એમણે માસિક ૭૦ રૂપિયા ના પગારે એક મગાસ શિક્ષકને ગમ્યો પાછળથી શ્રીદગ્વિવલ્લભદાસને માસિક ૫ રૂપિયાના પગારે અંગ્રેજી શીખવા ગમ્યા એમનું ચિત્ત અંગ્રેજી શીખના તરફ ખૂબ દબ થયું નાતા, ધોતા, ઢામ કરતા શબ્દોના પ્રેક્ષાંગ ગોખવા લાગ્યા દર વગમમા એમણે ખતથી અંગ્રેજી ત્રીજી ચોપડી ખાનગી પૂરી કરી, પરંતુ નિત્યાભ્યાસથી હવે તેઓ અંગ્રેજી વેપારીઓ સાથે ગોટપીટ કરવા લાગ્યા

એમના કાકા આણંદજી ગિમાગ પડયા એઓ નિમતાન હતા મોરારજીએ એમની ખૂબ ચાકરી કરી પેટીનું કામ કરતા, ભણતા અને કાકાની નોઝરી સેવા કરતા હતા એમની માતૃશ્રીને મૃત ૧૯૦૯ માં સ્વર્ગવાચ થયો મૃત ૧૯૧૦ માં આણંદજી કાકા સ્વર્ગવાસી થયા એઓ મોરારજીને સારી રકમ વાગમાની આપતા ગયા હતા મૃત ૧૯૧૬ માં એમને ત્યાં પુત્રીનો જન્મ થયો

મોરારજીને એમના કાકાઓ ૩ ૪૫૧ નું માલીઆણુ આપતા હતા આ વગમમા એમણે જૂના થવાની ઈચ્છા બંધે દરી, એથી એમને ભાગ કરી આપ્યો હવે બનતા સુધી ઓશીમોમા જઈ મોઢા કરવાનું કામ મોરારજીએ ઉપાડી લીધું હેલા સાત વરસો થયા ત્યાં અવરજવરનો એમને અભ્યાસ હતો મૃત ૧૯૧૭ માં એમના હાથે થયેલી ખરીદીમાંથી ૪૦,૦૦૦ રૂપિયા નફો મળ્યો કુલ નફો ૫૫,૦૦૦ રૂપિયા થયો એ જ વગમમા મોરારજીને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો એમના કાકા હરજીવન મોટી યાત્રાએ જવાથી હવે કામધધાનો બધો ભાર મોરારજી ઉપર પડ્યો એ એમણે ઉમગથી ઉપાડી લીધો

વિલાયતથી માલ આવતા આગળ માસ લાગતા હતા હુસ્કી કપની પાસે જગન્નાથીની ૭૦૦ પેટી હતી એ જાતનો માલ બીજાને ચડ્યો નહોતો, એવી ખાત્રી થવાથી વડીલ ભાગીદાર કાકાની મનાઈ છતાં સરતો જોઈ હિમ્મત કરી, મોરારજીએ ખરીદી લીધી કાકા ખૂબ ગ્રુસે થયા આ માલ મોનોપોલી જેવો હતો, એટલે ખરીદી એવી દલીલ કાકાને ગમી નહીં એટલે થોડે નફે માલ વેચના માડ્યો આ સોદામાંથી એમને ૨૦ હજાર રૂપિયા ચોખ્ખો નફો મળ્યો સને ૧૮૫૭ ના બળવાનું આ વગસ હતું, એટલે કાશીથી એના કાકાએ કાગળ લખી, વેપાર બંધ કરવા આજ્ઞા લખી પણ મોરારજીએ તો માલ લેવેંચ કરના માડ્યો આથી એમને ૬૦ હજાર નફો થયો. આ વરસે એમનો અઢાર માસનો પુત્ર મળ્યું પામ્યો

સને ૧૮૫૮ મૃત ૧૯૧૪ માં મોરારજી શેઠે બળવો છતાં વેપાર બંધ કર્યો નહીં એમણે તો ઓશીસો પાસેથી મોનોપોલી માલ છૂટથી ખરીદવા માડ્યો એમના કાકાઓ આવડા મોટા વેપારથી ડગતા હતા તેઓ મોરારજીને ખૂબ દમાવતા હતા, પરંતુ મોરારજી મનઘાર્યું કરતા હતા કાલેલ માણસને બીજા ભાગીદારો વિગેય ધમકીઓ આપી શકતા નહોતા એમનું દર નસે ૬-૭ લાખ રૂપિયાનું ઢામ થતું હતું પરંતુ આ વગમે ૩૨ લાખ રૂપિયાનું ઢામ વધુ એમા મોટા પ્રમાણમાં નફો ગ્લો કાગળ કે બળવાને લીધે વિલાયતથી બહુ ઓટો માન આવતો હતો આમા એમને ૭૦ લાખ રૂપિયા જેટલો મોટો નફો થયો મો કાકાઓ ને બનીને લક્ષ્યાધિપતિ થયા

મોરારજી અત્યંત મહેનતુ હતા. સવારના દાનણપાણી કરીને દુકાને આવીને જમ્યાબંધ વકરે કરતા હતા; પછી ઑફીસોમાં ત્રણ વાગ્યા સુધી ફરી સોદા કરતા હતા. ત્રણ વાગે ઘેર આવી, નાહીધોઈ, દર્શન કરી, જમવા બેસતા હતા. પાંછા દુકાને જઈ છ વાગે પંજે બાગમાં ફરતા; પાંછા દુકાને રાત્રે નવ વાગ્યા સુધી વેચાણનું કામ કરતા હતા. પછી વાળુ કરી ફરી રાતના દુકાને આવતા હતા. ખરીદીવેચાણની નોંધો દાથે કરતા; ખીસોમાં સહીઓ કરતા. રાત્રીના ૧૧૧ વાગી જય પછી બા કલાક ગાંદી ઉપર જ સૂઈ જતા. બાર વાગે રોજમેળ બંધ થતો. એટલે દુકાનની આવીઓ લઈ, ઘેર આવી, સાડા બારે સુઈ, છ વાગે જાગી જતા હતા. આ ઘસડબોરો હમ્મેશનો હતો. રાત્રે સ્વપ્નાં પણ સોદાઓનાં જ આવર્તા હતાં. આ રીતે રીતે યુવાની હોવાથી ૧૮ કલાક સુધી સખ્ત કામ કરતા હતા. તે સમયે કાંઈ ન જણાયું, પણ પાછળથી એમને ભોગવવું પડ્યું હતું.

પેઢીને એમણે ખૂબ ખૂબ કમાવી આપ્યું. આથી હવે દુકાનમાં એમનું ચલણ વધી ગયું. કાકાઓ પણ એમની સલાહ વગર પગલું ભરતા નહો. એઓ બહુ સમજ, ઝંઝોગો નોંછ, આકુંચવણ વિચારી, પછી જ સોદા કરતા હતા. એમણે વડોદરાના દિવાન ધાકજીની વાંડી શેઠે ફરામજી નસરવાનજીના ભાગમાં રૂપિયા ૭૫ હજારમાં ખરીદી લીધી. આ વરસે એમને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો. આ-વરસે તેમને ઉદરવ્યાધિ અને મરડાએ ખૂબ હેરાન કર્યા; દવાઓએ કાંઈ ફાયદો કર્યો નહો. આથી મહાબળેશ્વર જવા તૈયાર થયા. પરંતુ દુકાને દરરોજ આવી કામકાજ સંભાળતો હતા. યુરોપીયન પેઢીઓ હિન્દી પેઢીઓ સાથે વાવદાના સોદા કરતી હતી. આ વરસે વિલાયતના માલ ઉપર પાંચ ટકા જકાત હિન્દી સરકારે નાંખી. હિન્દી પેઢીઓએ કરેલા કોન્ટ્રા-ક્ટરોના ભાવ ઉપરાંત આ જકાતનાં નાણાં પણ અંગ્રેજ વેપારીઓએ માગ્યાં. દેશી વેપારીઓએ આપવા ના પાડી, પરસ્પર વાંધા પડ્યા. આનો નિકાલ કરવા માટે કોઈ મજબુત બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિનું કામ હતું. મોરારજી શેઠ ઉમરે નાના હતા, ભણેલા નહોતા, ભાંગ્યું-તુટ્યું અંગ્રેજી જાણતા હતા. છતાં એમનો બુદ્ધિવૈભવ અને સમજવટશક્તિ એટલાં બધાં ઉંચા પ્રકારનાં હતાં કે વેપારીઓને એમના માટે ઉંચું માન હતું, તેમ જ પ્રામાણિક, સત્યનિષ્ઠ અને વિવેકી ગૃહસ્થ તરીકે એમના પ્રત્યે યુરોપીયન પણ ભેતેલા હતા. આથી આ સવાલના નિવેડા માટે એમની સંપૂર્ણ યોગ્યતા હતી. એમણે બને પક્ષોને સમજાવીને યોગ્ય ફૂડ્યો કર્યો.

એઓ વ્યાધિગ્રસ્ત હતા. મહાબળેશ્વર જવાથી ત્યાં ધર્મે હાનિ થશે, એવો ભ્રમથી એમના સંબંધીઓએ ન જવા માટે આગ્રહ કર્યો. પરંતુ મોરારજી શેઠ સૌ વાત સમજતા હતાં. સને ૧૯૫૯ નાં માર્ચ માસમાં મહાબળેશ્વર જવા બોટમાં બેઠા. રસ્તામાં ભારે તોફાન નડ્યું; બોટ કામડોળ થવા માંડી, મોજાઓએ બોટને નચાવવા માંડી. સૌ ભયભીત થઈ ગયાં. ખારવા-ઓએ નાંગોરણા નદી તરફ બોટને વાળી. અહીં એક કિનારા ઉપરના બંગલામાં સુંકામ કર્યો. પરંતુ ત્યાં ડો. વિલ્સન (મહાન વિદ્વાન) ઉતર્યા હતા. એટલે મર્યાદાને માટે ત્યાં ભોજન ઉપયુક્ત નહોતું. એટલે ત્યાંથી દૂર કરી, ખુલ્લી જગ્યામાં ભોજન કરી સૌ જમ્યાં. બીજે દિવસે પણ ખુલ્લા મેદાનમાં રસોઈ કરાવી, પણ સપ્ત વંટોળીઓને લીધે રસોઈ ધૂળથી ભરાઈ ગઈ; ફરજિયાત ઉપવાસી થયાં. મહાડથી બે પાલખીઓ કરી, મોરારજી મહાબળેશ્વર પહોંચ્યા, અને રોઝ કોટેજમાં ઉતારા કર્યો. પણ મ્લેચ્છ રસોડામાં રસોઈ ન થઈ શકે, તેથી ખુલ્લા મેદાનમાં રસોઈ કરવા લાગ્યા. ફૂવાનું પાણી પણ મોટી અગવડથી મળતું હતું. આથી કંટાળી

વાઈ જઈ રહ્યા ત્યાં બ્રાહ્મણોની યોગશ્રી જમાડી, વાઈમાં કોલેગ શરૂ થતા પાછા મહા બળેશ્વર આવ્યા ત્યાંથી સતારે જઈ બળદની ટપાગાડીમા પંદરપુગ આવ્યા ત્યાંથી કૂચ કરતા પૂતે પહોંચ્યા તેમની તબીયત સુધરી આવી મુખર્ષિ આવ્યા પછી એમની પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો એમને એક પુત્ર અને પુત્રી હતા

મર્યાદી છતાં મોગરજી આધુનિક વિચારો ધરાવતા હતા સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવામા માનતા હતા પોતાની સ્ત્રીઓને મહારાજોનાં દર્શન કરવા મોકલતા નહીં, પ્રવાસ કરવો, અંગ્રેજમાં પારગત થવું, એવા વિચારના તેઓ હતા એમના ખાસ આગ્રહથી એમનું સગ-પણ એક ગંગોબી ગૃહસ્થની પુત્રીવેરે કરવામા આવ્યું ધનવાનની પુત્રી પરણવી નહીં એવો એમનો નિશ્ચય હતો એમના કાકાએ પોતાની પાછળ જે વાગસો એમને આપ્યો હતો તે એમણે ઓગરસાના દુકાળદુઃખમા આપી દીધો ડાંગરોએ અર્ધો ભાગ આપવાનું સ્વીકારવાથી પ્રત્યાગ્રુ આંધુ ગામ્બુ એમણે ફેટલોક મિલ્કતો ખરીદી લીધી હતી

મંવર્ત ૧૯૧૭મા એઓ પી વોટસન મોગલ કંપનીમા છ આના ભાગીદાર અને કુલ દલાલીની શરૂતે દાખલ થયા એમણે પોતાના કાકાઓની માથેના પત્યાળાના ભાગને બધ કર્યો હવે એમનું કામકાજ બહુ વધી પડ્યું હતું છતાં તાપતી નામે આગમોટ તણદળર રૂપિયે ખાસ પોતા માટે ચાર્ટર કરી, તેઓ પ્રભામપાટણ, વેગવળ અને જન્મભૂમિ જોઈ આવ્યા પેદાશ વધવાથી હવે એમણે બે ઘોડાની ફેટનગાડી ગમ્પી હતી અનેક જમીનો એમણે વેચાતી લીધી તે સર્વેના ભાવો વધી જનાથી એમને ઘણો ફાયદો થયો

આ મમથે ગેંગ્લજરના ગળ શેઠ પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર બેટમેનો દરિઓ પૂરવાનો અને એવાં પ્રીત્ત મોટા સંદાના કામ ઉપાડ્યા બાજે જેની એકસો રૂપિયા કિંમત હોય તેના આવતી કાલે ૨૦૦ અને થોડા દિવસોમા પ્રાચસો કિંમત એઓ કરી મૂકતા હતા મોરારજી શેઠ ડહાપણ વાપરી, એ સંદાથી દૂર ગયા, છતાં એકજે સોદામા એમને મારો નફો મળ્યો હતો એમણે મહાબળેશ્વરમા અનેક બગલા ખરીદી લીધા હતા

વોટસન મોગલની કંપનીના માલિક પી વોટસને મોરારજીની મલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું છોડી દીધું આથી મોગરજી તોડીસ આપી તેનાથી છૂટા થયા પરંતુ એટલામા સંદાના પ્રવનના ઓમરનાથી અનેક પાર્ટીઓ નૂટવા લાગી મોગરજીએ એમને મોટી રકમો બાજે ધીરી હતી આથી એમને ઘણી ગફોની આસામીની ખાધ લાગી અધુગામા પૂરી વોટસન મોગલની કંપની પણ તૂટી એની દુંડીઓ ઉપર મોગરજીએ શાખ નાખી હતી એમને ઓચિંતા એ દુંડીઓના માય લાખ રૂપિયા રોકડા ભરવા પડ્યા ઘણી મહેનતે રૂપિયા ભેગા કરી એણે પોતાની શાખ સાચવી પરંતુ એમને ગર્નિદિવસ ભારે ચિંતા મોગવવી પડી ઓચિંતા લીલાધર પ્રેમજીની પેટી નળણી પડી એમા બે લાખ રૂપિયા સૂતા ચારે તરફથી એમને આમાગીની ખાધો મોટી રકમ લાગવા માડી હતી નળણા માણ્યને આપધાતનો સમય હતો મોરારજીની પુછતો મોટો ભાગ તણાઈ ગયો રૂ અને ગેરોમા પણ એમને નુકસાની થઈ છતાં મોરારજીએ ધીગજ ગુમાવી નહીં

સરત ૧૯૨૨માં પોતાના કાકાઓ ચાણેના જૂના નામાની માડતાળ કરવાની હતી સ્મારેય દિમાજ ઝોખ્ખો થયો જ નહોતો ઘણા વરસોનું જૂનું પત્યાળુ સાફ કરવું હતું મોરારજીએ પેટી ઉપર કાકાઓને બોલાવીને એમના કલા મુજબ દિસાગ માડી વાળ્યા એમણે ધામ ખાધી, પણ ઘી ટોળાયું તો ખીચડીમા છે એમ સમજી એમણે મોડું મન ગમ્બુ

પરંતુ કુસંપને પેસવા દીધો નહોં. હિન્દુ કુટુંબોના સંયુક્ત હિસાબો આવી ઉદારતાથી મંડાતા હોય તો સાફ.

આ વખતે અમેરિકાની આંતર લડાઈ બંધ પડવાથી રૂના ભાવો ગગડી ગયા. વેપારીઓને મોટું નુકશાન થયું. આમાં અમદાવાદના નગરશેઠને પણ આંચ લાગી. એમણે મોરારજીને મળી, બેંકો સાથેનું લેણું પતાવી દેવા વચ્ચે પડવા કહ્યું. એક વરસ બેંકો પાસે આંટા ખાઈ એમણે પતાવી દીધું. ત્રૈમાસાઈ શેઠ પાસેથી ચીનાખાગ વેચાતો લઈ, પૈસા ભરવાની સગવડ કરી દીધી. ચાર્ટર્ બેંક અને બીજી બેંકના મેનેજરોને મૈત્રી ખાતર એમણે નાણાં ધીર્યાં હતાં. એ મેનેજરોને નુકશાન ગયું, આથી તેમણે દાનત ખોટી કરી. મોરારજીએ કાર્ટમાં ન જતાં જે આવ્યું તે લઈ મંતોપ વાળ્યો.

સદાને લીધે નાણાંબીડ થઈ. તેને અંજો મીલોના શેરોના ભાવો ગગડી ગયા. મોરારજીએ પોતાની પાસે ખાકી જે નાણાં વખ્યાં હતાં તેમાંથી શેરો લેવાનું શરૂ કર્યું. આમાં એમને સારો લાભ મળ્યો. હવે તેઓ દરવરસે મહાબળેશ્વર જવા લાગ્યા. એમના બીજી પત્ની પણ બિમાર પડવા લાગ્યાં હતાં. આ વરસે બંગાલ સ્ટિમ શીપ કંપનીના ઘણા શેરો ખરીદી લીધા. તેમાં પણ એમને ઘણો નફો મળ્યો હતો. આ વરસે શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાલ બિમાર હતા; તેમને સગબંધી દોઢ લાખ રૂપિયા સરકારને સોંપી ગોકુળદાસ તેજપાલ હોસ્પિટાલની સંસ્થાની શરૂઆત કરાવી.

મોરારજી સ્કુલમાં ગુજરાતી બે ચોપડીઓ લખ્યા હતા. પાછળથી વેપારમાં અંગ્રેજી ભાષાની જરૂરિયાત લાગવાથી તેઓ માસ્તર રાખી ખાનગી ત્રણ ચોપડીઓ વેપારની સાથે શીખ્યા. પછી તો એક પછી એક માસ્તરો રાખી, એમણે અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. સારા વિદ્વાનોનો એમણે સંસર્ગ રાખવા માંડ્યો. એમને આતિથ્યનો શોખ હતો. એટલે એમના વિદ્વાન મિત્રો વારંવાર એમને મળવા અને આતિથ્યનો લાભ લેવા આવતા હતા. જાહેર વસ્તુઓની ખૂબ ચર્ચા થતી. પ્રથમ મોરારજી માત્ર શ્રોતા હતા. વર્તમાનપત્રો વાંચવાથી એમને અનેક વસ્તુઓનો અભ્યાસ થયો. કુશાગ્ર બુદ્ધિ હોવાથી એમની ગ્રહણ-શક્તિ તીવ્ર હતી. એમની જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર ઈચ્છા હતી. આથી વાંચન એમણે વધાર્યું હતું. યુરોપીયન સાથે પુષ્કળ સમાગમ હોવાથી એઓનો અંગ્રેજી બોલવા ઉપર કાબુ થઈ ગયો. મહાબળેશ્વર દર વરસે જતા, તેથી ત્યાંની મ્યુનિશીપાલ કાઉન્સિલમાં સભ્ય થયા. અહીં એમને અંગ્રેજીમાં ભાષણો આપવાની ટેવ પડી. આ અભણજેવી વ્યક્તિએ જાતમહેનતથી વિશાળ જ્ઞાન મેળવ્યું. હવે એઓ પોતાના વિચારો છૂટથી અંગ્રેજીમાં લખી શકતા હતા એમનું સામાન્ય જ્ઞાન પૂરા પરિચયથી વધી ગયું હતું. એમણે હવે વેપાર પોતાનાં સાધનો ઉપરથી જ કરવાનો વિચાર રાખ્યો. બહુ સાહસ કરવાનું છોડી દીધું, વેપારમાં તેમને યશ હતો, છતાં જોખમ પણ ઘણાં મોટાં હતાં. ૧૮૬૬ થી ૧૮૬૮ સુધી એમણે વેપારમાં ૭ લાખ ખોવા હતા.

મંવત ૧૮૨૪ માં એમના કાકા ત્રૈમજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમને પોતાને અનિદ્રાનો રોગ થયો. એઓ દર વરસે મહાબળેશ્વર, પુના, પંઢરપુર જતા હતા. અમદાવાદમાં રેલ આવવાથી જલપ્રવ્રય થયો, તેથી ત્રૈમાસાઈ શેઠના આગ્રહથી મુંબઈ આવી ૪૮,૦૦૦ રૂપિયાનું ફંડ બેંકું કર્યું. આજ વરસમાં સરકારે એમને જે. પી. બનાવ્યા. પોરબંદરના રાણા સાહેબ મુંબઈ આવ્યા તેમને પોતાને ત્યાં ઉતારે આપી સન્માન કર્યું.

મોરારજીએ હવે જાહેરમાં બાપણો આપવા માડ્યા બોમ્બે એસોશીએશનના એઓ સભ્ય હતા “ડોટન ક્રોડ બીલ્ડ” વિરૂદ્ધ તેમણે સારૂ બાપણ જાહેર સભામાં અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું પોતાની કાકીને દાગકા જવાનો વિચાર થતા ખાસ સ્ટીમર બાડે કરી, તેઓ જઈ આવ્યા ત્યાંથી વેગવળ અને પ્રભાસપાટણ ગયા, ત્યાંથી પોગબદ્ધ આવ્યા ત્યાં બાટીઆ અને પુષ્કરણાઓ વચ્ચેની તકગરો પચ થઇ પતાવવા ચાગ દિવસો લાગ્યા રાજાજી તરફથી ન્યાયત અને પોપાકી મેળવી, તેઓ જૂનાગઢ ગયા ત્યાં યાત્રીમાં લઘાણ કર્યું, નવાખ સાહેબે એમનું સારૂ સન્માન કર્યું

મોરારજી શેઠને પ્રવાસનો ધણો રોખ હતા તેથી ડો બાઉ દાજીના આમદથી પ્રવાસે તેઓ નીકળ્યા સાથે પુષ્કળ ગસાલો હતા તેઓ કાશી, કાનપુર અને દિલ્હી ગયા ત્યાંથી અંબાલા અને કુરક્ષેત્ર ગયા, ત્યાંથી સીમલા આવ્યા અહીં વૉયમગેય લોર્ડ મેયો, સેનાધિપતિ અને સરકારી મોટા અધિકારીઓને તેઓ મળ્યા જયપુરના મહારાજાને પણ મળ્યા ત્યાંથી અમૃતસર આવ્યા, ત્યાંથી લાહોર ગયા ત્યાંથી વજરાબાદ થઇ, રયામકોટ આવ્યા ત્યાંથી પાલખીમાં બેસી, કાશ્મીરની ગજધાની જમ્મુ આવી પહોંચ્યા મહારાજાની ગેરહાજરીમાં દીવાને તેમનો સારો મત્કાર કરી તેમનું આતિથ્ય કર્યું કાગળ કે મોરારજી પાસે વૉયસરાયનો લલામણપત્ર હતો અહીંથી તેઓ કાશ્મીરનું મનોહર સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોતાં જોતા શ્રીનગર આવ્યા મહારાજા સાહેબને મળ્યા એમનો રાજ્યના મોટા મહેમાન તરીકે જાહેર સત્કાર થયો, તેમને મહારાજાએ અનેક સાલો પોપાકી તરીકે આપી પાછા ફરતાં મહી, ગવળપોરી, અટક, વગેરે શહેરો જોયા

મોરારજી હરિદ્વાર આવ્યા અહીં યાત્રા કરી, લાહોર થઇને સહરાનપુરને રસ્તે મથુરા પહોંચ્યા અહીં એઓએ વ્રજપગિકા કરી, પગ તુ મહારાજાને સાથે રાખ્યા નહોં અને પગે ચાલવાને બદલે પાલખીમાં બેસીને પરિક્રમા કરી હતી ત્યાંથી મથુરાથી આગ્રા જઈ કાનપુર જોયું પછી લખનૌ ગયા અયોધ્યાની યાત્રા કરી, અલ્હાબાદ થઇને મિર્જાપુર આવ્યા વિંધ્યાચળ ઉપર વિંધ્યાવાસિની દેવીના દર્શન કર્યા ત્યાંથી જબલપુર આવી, આગમપહાણના પહાડો વચ્ચે વહેતી નર્મદા જોઈ અને દેવો ગતા જોતા એઓ સને ૧૮૭૦ માં મુબઈ આવી પહોંચ્યા એમને દેશાનતનો ભારે ગોખ હતો, તેથી પહેલી સગવડે ફરવા નીકળી પડ્યા

એમણે ચાર બાગીદારો વચ્ચે એક કાપડની મિલ બાધવાની ગોઠવણ કરી હતી, પરંતુ ઝાઝા બાગીદારો વચ્ચે મિલનું કામ મતોપકારક થતું નહતું એટલે બે લાખ રૂપિયા નફો આપી, પોતે એ મિલ બગીદી લીધી આઠ લાખ રૂપિયાની થાપણ બેગી કરીને એમણે મોરારજી મિલ જાહેર સરચા તરીકે બાધી હતી મત ૧૯૨૮ માં એમના બીજા પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયો ફરી તેમનો વિવાહ થયો તેઓ વિવાહતની મુમાફરી માટે ચાર્ટર્ડ કરવા માંગતા હતા, પણ ઉપતા પ્રમથથી એ મોડુ રાખ્યું.

સંવત ૧૯૪૦ માં એઓ દક્ષિણની યાત્રાએ સીધાવ્યા શ્રીગચેશ્વર જવા માટે ૪૫ જાજાનો રસાલો લીધો મોલાપુર એક દિવસ ગદીને ફૂંજા ગયા, ત્યાંથી ત્રિપતિ બાલાજી આવ્યા બાલાજીનો પ્રસાદ મગવાદી દોવા છતાં એમણે આગેઓ ત્યાંથી સિવકાંચી—વિષ્ણુ કાચીની યાત્રા કરી કામ દોવાથી પાછા મુબઈ આવ્યા ત્યાંથી બેંગલોર કુટુંબ સાથે ગયા ત્યાંથી માધ્યેસર આવી મહારાજા આદેશની મુલાકાત લીધી નીડમીંગી ઉપર ઉતાહામ જોઇને ગમે મોઢાંબદુર પહોંચ્યા ત્યાંથી વરોડા સ્ટેશન થઇને ત્રિચિત્તોળી આવ્યા ત્રીરમજીના

મોટા મંદિરમાં દર્શન કર્યા. ત્યાંથી નેગાપટમ આવ્યા. ત્યાં ૨૦૦ ટનના બેગ નામના વહાણને ખાસ ચાર્ટર કરી, રામેશ્વર તરફ ઉપડ્યા, રસ્તામાં ભારે તોફાનમાં એઓ સપડાયા; માંડ બચી તેઓ રામેશ્વર આવ્યા. ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી સેતુની મુલાકાત લીધી. એમણે લંકા જવા ગોઠવણ કરી, પરંતુ મુંબઈ જલદી આવવાની તાકીદ આવવાથી તે વિચાર માંડી વાળ્યો.

શ્રીરામેશ્વરથી મદુરા આવી પહોંચ્યા. મીનાક્ષી દેવીનાં દર્શન કરી, અપૂર્વ દારીગરીનું મંદિર જોયું. ત્યાંથી શ્રીરંગજી થઈને તંજાવર આવ્યા. ત્યાંથી સીધા મુંબઈ માટે ઉપડ્યા. અહીં પોતાની પુત્રી બહેન ઢબુના વિવાહ મોટી ધામધુમથી કર્યા. રાજરજવાડાંઓ તરફથી મોટા શિરપાવો આ પ્રસંગે તેમને મળ્યા હતા. એ સમયે મોરારજીએ પોતાની બોમ્બે યુનાઇટેડ મિલ પોતાના મિત્ર શેઠ ખટાઉ મકનજીને વેચી દીધી. સવત ૧૯૩૧ માં એમણે મોટી સોલાપુર મિલનો પાયો નાંખવાનું કામ કર્યું. હવે દરેક મહાન પુરૂષને તે મુંબઈ આવતાં આદર-સત્કાર કરતા હતા. દરેક મહાન અધિકારીને પોતાની મિલ જોઈ જવા એઓ સાથે લઈ જતા હતા. વાઈસરોય લોર્ડ નોર્થક્લેકને પણ તેડી ગયા હતા. અંડર સેક્રેટરી આફ સ્ટેટ સર લુઈસ મેલેટને પણ તેડી ગયા હતા.

સને ૧૮૭૫ માં એઓ કલકત્તે ગયા, મોટા અધિકારીઓ સાથે એમને આગળની પીછાન હોવાથી સર્વત્ર એમનું સન્માન થતું. એમને પાર્ટીઓમાં આમંત્રણ મળતું હતું. જાહેર પુરૂષ તરીકે હવે તેઓએ મહત્તા મેળવી હતી. કલકત્તાથી આવી રાણીગંજ જઈ, કાલસાની ખાણમાં નીચે ઉતરી, સર્વે જોયું હતું. કલકત્તામાં શણની મિલો પણ જોઈ હતી. બૈજનાથમાં શ્રી શંકરનાં દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી ચુનાર થઈને હોડીયામાં જેસી શ્રીકાશી આવ્યા. શ્રીખના-રસના રાજના અતિથિ થઈને સન્માન મેળવ્યું. ત્યાંથી લખનૌ, કાનપુર, ને આગ્રા થઈને ગોકુળમથુરા આવ્યા. સર્વ સ્થળના જાહેર પુરૂષોએ તેમનું સુંદર આતિથ્ય કર્યું. મથુરામાં તેઓ મહાસમૃદ્ધિશાળી શેઠ લક્ષ્મનદાસના અતિથિ થયા હતા. કાકા હરજીવનની માંદગીનો તાર આવવાથી મુંબઈ આવી પહોંચ્યા.

સોલાપુર ખાતે દુકાળને લીધે લોકોમાં ભૂખમરો શરૂ થયો. આથી ફ્રેમીન કમિટીના સેક્રેટરી તરીકે એમણે કામ ઉપાડ્યું. સૌને સતોષ થાય તેમ એ કામ પૂરું કર્યું. આ જ વર્ષે અકલકોટના સ્વામિનાં દર્શન કરવા તેઓ અકલકોટ આવ્યા. રાણી વિક્ટોરીઆએ કૈસરે હિન્દની પદવી ધારણ કરી તે માટે લોર્ડ લીટને મોટો દરખાસ્ત ભર્યો, ત્યાં એમને આમંત્રણ મળ્યું. પરંતુ દુકાળના કામને લીધે જઈ શક્યા નહી. જુનાગઢના નવાબની મૈત્રિનો લાભ લઈ એમની પાસેથી દુકાળ ફંડ માટે રૂ. ૫૦૦૦) ભરાવ્યા સને ૧૮૭૬ માં સોલાપુર મિલને ચાલુ કરવાની ક્રિયા મોટી ધામધુમથી કરી.

મોરારજી સને ૧૮૭૭ માં કાઠિયાવાડના પ્રવાસે ફરી ચાલ્યા. હવે દરેક રજવાડા સાથે એમને ગાઢો સંબંધ બંધાયો હતો ઘણાંખરાં રજવાડાં એમને ત્યાં જ ચીનાબાગમાં ઉતરતાં હતાં. તેઓએ પોતાના પુત્ર ધર્મસિંહના ચૌલસરકાર પોરબંદરમાં જઈને કર્યા. ભાટીઆની રાતિમાં કુંસંપ હતો તે દૂર કર્યો. જુનાગઢમાં નવાબ સાહેબ પાસે પુષ્કળ સત્કાર પામ્યા. ગોડળમાં માન મેળવી, રાજકોટના પ્રાહુણા બન્યા. અહીં એમના બીજા પુત્ર નરોત્તમના જન્મની વધાર્ધ મળી. ધ્રોળના ઠાકોર સાહેબની મહેમાનગીરી પામી એઓ જામનગરના આતિ-

થના બોક્તા થયા ખલાળીઆની ભાટીઆ નાતનુ કુમપ ટાળવા ખલાળીએ આવ્યા એમણે મમાધાન કર્યું, પોગબદર આવી પોતાની જાતિમા કેટલાક સુધાગ કર્યા ત્યાથી મુબઈ આવ્યા

સને ૧૮૭૮ મા એમને સગર તરફથી મી આર્થ ઈ નો ઈફકામ મળ્યો લાયમેન્સ ટેક્સ ઉધગવના માટે લોકો ઉપર સખ્ત દબાણ થતુ હતું, એટલે એમણે એની વિરુદ્ધ સખ્ત જુબેમ ઉપાડી એ જ વગમમા એમને મુબઈ ધાગસભાના સભ્ય નિમવામા આવ્યા એ જ વરમમા એઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસીએશનના ઉપપ્રમુખ થયા જાહેર જાણતોને હવે એમનો અભ્યામ પીઠ થયો હતો એઓ કાઉન્સીલમા બિલોનો ઊડો અભ્યામ કરીને તેમા સુધારા સૂચવતા હતા ચચો-વાદવિવાદમા મારો ભાગ લેતા હતા મિલ ઐનર્મ એમોસીએશનમા પણ આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા આ વખતે સેનાધિપતિ સર ચાર્લસ મેવલી સાથે એમને મોઠો મૈત્રીમબ્ધ બધાયો, તે વણે વખત સુધી ચાલુ રહ્યો તેઓ મ્યુનિસિપાલિટીના પણ સભ્ય બન્યા હતા જાહેર કામ અને પોતાની મિલોના કામનો એમના ઉપર મોટો બોલો હતો મ્યુનિસિપીટીના ફેલો પણ તેઓ નિમાયા હતા

મોરારજી શેઠ મગજનિયુક્ત મબ્ન હતા, પરતુ એમની વલણુ પ્રજા તરફ દરેક પ્રશ્નમા ગહેતી હતી ઔશીસીઅલ મિલોનો તેઓ વિરોધ કરતા હતા સ્વદેસાભિમાનની તેમને તીવ્ર લાગણી હતી જરૂરીસ રાનાડે જેના મદાન દિન્દીઓની તેઓ મૈત્રી ધગવતા હતા મને ૧૮૮૦ મા ગ્રેયસંગેય લોર્ડ રીપન એમની મિલ જોવા આવ્યા એ જ વગમમા એમને મગ કારે બીજી વાર ધાગસભાના સભ્ય નીમ્યા

તા ૩૭ ઓક્ટોબરના એક ટાગો અને ટટુની નેડ લેતા માટે ધોડાના વેપારીને ત્યા ગયા ટટુઓએ તોફાન યુ ગેમનું છુટણુ પડનાથી મચકાઈ ગયુ ડોકટરની મારવાર છતા એમના માધાગણુ રોગે ગોઢુ રનરૂપ લીધુ, તાવ અને મોજે ચડી આ યા આ રીતે ૪૬ વગમની ઉંમરમા જ મોરારજીનો નર્જનાગ થયો એઓ પોતાની પાછળ બે પુત્રો અને અઢળક મંપતિ તથા મિલો મૂકી ગયા હતા

મુસ્લિમ યુગના કેટલાક શિલાલેખો

(લે. રા. રા. સૈયદ નુરુદ્દીન હુસેન એહમદહુસેન કાઝી, ભરૂચ)

[ભરૂચના મુસ્લિમ યુગના શિલાલેખોના અનુવાદો, આ પહેલાં પ્રસ્તુત “ત્રૈમાસિક”ના સંતે ૧૯૩૬ ના ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બરના પુ. ૪, અંક ૩માં મારા મિત્ર રા. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશીએ મારી તરફથી છપાવી પ્રકટ કરેલા છે. પણ તે વખતે શહેર તથા જિલ્લાના ખીજા કેટલાક શિલાલેખો શોધખોળ કરવાને લીધે તથા મારી અંગત રોકાણોને લીધે છપાવવાના રહી ગયા હતા, તેને અંસલ ઈંગ્લારત તથા તેના અનુવાદ સાથે છપાવવા યોગ્ય ધાર્યું છે; જેથી કરીને સાહિત્યના શોખીનોની નજીમાં આવતાં, એ પર વધુ પ્રકાશ મેળવી શકાય.

ભરૂચ શહેર ધણું જૂનું શહેર છે. તે જિલ્લામાં કેટલીક ઐતિહાસિક જગાઓ છે; જ્યાંના આ ઉપરાંત ખીજા કેટલાક શિલાલેખો પ્રકાશમાં લાવવા જેવા રહી ગયા હશે. અત્રે શહેરમાં પણ કેટલાક છૂટાછવાયા શિલાલેખો હોવાનું મારી નજીમાં છે. પરંતુ આ કામ કેટલું મુશ્કેલીભરેલું ને શોધખોળ કરવા જેવું છે. તે સાહિત્યના શોખીનો સારી રીતે સમજી શકે છે.

અત્રેની લાઘવેરીઓમાં ઐતિહાસિક સાધનોની ચોપડીઓ બરાબર નહીં હોવાને લીધે યથાશક્તિ ને નતિશોળખોળ કરી છપાવવા તજવીજ કરી છે. તેથી એમાં કંઈ ભૂલચુક જણાય તો તે માટે દરગુજર ચાહું છું.

શહેરના મંદિરમાં, તથા ખાનગી-જગાઓમાં કેટલાક જૂના શિલાલેખો હશે, તેમને પ્રકાશમાં લાવવા માટે કોઈ શોખીન હિન્દુ ગૃહસ્થ શ્રમ લે તો ધણું જાણવાનું મળે. નુરુદ્દીનહુસેન.]

(૧)

શહેર ભરૂચની જુમ્મા મસ્જિદમાં આરસપહાણની મહેરાબ પર કોતરેલા શિલાલેખો—(હી. સ. ૯ માં સંકાના)

ગુજરાતના સુલતાનોનો સમય

(૧)

“ ખિસમિલ્લા હિરરહેમાન નિરરહીમ. ” “ કાલદલાહો તખારક વ તઅાલા ” “ વ અન્નલ મસાજિદા લિલ્લાહે ફલા તદ્દલિ મઅલ્લાહે અહદા ”; “ વ કાલન્નખીયો સલ્લલ્લાહો અલયહે વ સલ્લમ ” “ મમ ખિના લિલ્લાહે મસ્જિદન લે યખતગી ખિહી વજહિલ્લાહે

નોંધ—ત્રૈ. પુ. ૪ અં. ૩ (૧૯૩૬)ના મારા શિલાલેખોવાળા લેખમાં પા. ૩૧૬ માં લેખ નંબર ૧૧મા તેની પાદનોંધની છાપમાં ભૂલ થયેલી છે, તેથી તેમાં તેનો નીચે મુજબ સુધારો કરવાનો છે—
“અમીર ચંગીઝખાનના અવસાન પછી તેનો મૃત દેહ ભરૂચથી તેના ભત્રીજા રસ્તમખાન અમદાવાદ દફન સાડ લઈ ગયો હતો,” એમ છાપેલું છે તેમાં “ભરૂચથી” ને બદલે “અમદાવાદથી,” અને “અમદાવાદ” ને બદલે “ભરૂચ” સુધારી વાચવું. એ ઉપરાંત ઉપરના નંબર ૧૧ વાળા લેખની નીચે “કાઝસાદગની નોંધ”ના મથાળા હેઠળ જે પાદનોંધ લખી છે તે નંબર (૮)માં શિલાલેખ જોડે સંબંધ રાખે છે, તેથી તેનો સંબંધ તેની સામે ગણવો, ને તેની નીચે “લેખ”ના મથાળા નીચે અનુવાદ છાપેલો છે, તે ઉપલા નંબર (૧૧) સાથે સંબંધ રાખે છે, માટે તે પ્રમાણે ગણી વાચવું.

નુરુદ્દીનહુસેન

ખિનલાહો મિસલુહુ ફિલ જતહ " "વ કાલા અલયહિરસલામ મમ ખિના લિલાહો
" મગિજન વલેમુફ્રિહસા તતઅતિન ખિનલાહો લહુ ખયતન ફિલા જતહ, " "વ અન્હો
" અલયહિરસલામ " અફિશગિલ અશ્શાઈના ફિઝમુદ્દો ઈલલ અમાગિદે ખિન્નરે-તામ્મે
યવમિત કયામતે "

(ભાષાન્તર)

(શરૂ કરે છું હું) અલ્લાહના નામથી (કે જે) મહાન દયાળુ દયા કરનાર છે
પવિત્ર ને સ્તુતિવાળા ખુદા (Blessed & Exalted, God)

" અને નિસદેહ-રમિજદાના સ્થાનો (મરિજદો) અલ્લાહને માટે જ ખામ છે, જેથી
(તેમા) અલ્લાહની, સાથે ખીજા કાષ્ટને પો-રો નહીં " ને (ખુદાના) ગુલ ફરમાવ્યુ
(જેમના પર તેના ફરદ તથા સલામ હોજો,—" જે શખમ ખામ ખુદાને માટે મરિજદ
ખનાવે તેને માટે જતતમા ખુદા તેવુ (ધર) ખનાવશે " ને (ખુદાના નખીએ) ફરમાવ્યુ
(જેમના પર તેના મલામ હોજો) જે શખસ અલ્લાહને માટે મરિજદ ખનાવે, અગર જો
તે નાની ચક્ષીના માળા જેટલી હોય (તો પણ) અલ્લાહ જતતમા તેને માટે ધર ખનાવશે "

"અને આ (હદીઝ) પણ તેમનાથી (ખુદાના નખીથી) વર્ણુન ચએલી છે, જેમના પર તેના
સલામ હોજો, "—કે " અધેરી ગમીઓમા મરિજદો તરફ પડે ચાલીને (નમાજ માટે)
જનારાઓને કયામતને દિનસે મપૂર્ણ નૂર (શીરાની) માથે (જનાની) ખુશખબર આપે "

મજકુર મહેગખની નીચે ધીજો ગિલાલેખ

(૨)

" લા ઈનાહા ઈલ્લાહો મુહમ્મદુ ગુલુલાહ ઉફખુલુદા એમયામિન આમે નીન "

(ભાષાન્તર)

ખુદા સિવાય ખીજો કાઈ માઅખુદ નથી, મુદમ્મદ ખુદા તરફથી મોકલેના (પેગમ્બર)
છે, ૧ (તેમને કહેવામા આવશે) કે તેમા સનામતી અને અમન અમાન માથે દાખલ થાઓ)

નોંધ —ઉપના અને ગિલાલેખોમા માત્ર નથી પણ તેમની લિખિ પ્રથી-એ લેખો
હી સ ૬ માં મોકાના (ગુજગતના મુલનાનો સમયના) હોનાનું જણાય છે મરિજદની
ઉત્તરના ગુજામા, દિલ્લીપતિ સુતનાન આસુદ્દોનના મમયનો ૮ી મ ૭૨૧ નો લેખ મોલુદ છે,
જેનું ભાષાન્તર મારગ આગલા (પૃ ૮ ૩) લેખોના ભાષાન્તરો સાથે પ્રકટ ચએલું છે તે માલ
પછીના એ ગિલાલેખો હોનાનું મારૂ માનવું છે કેમકે ભરૂચ શહેરની મરિજદો તથા રાગના
ગુજગન મુલનાનો તરફથી ખનાવગયલા ચાર ગિલાલેખો મોલુદ છે, જેમાનો ૮૩નો હી
સ ૮૧૬(૪ સ ૧૪૧૫-૧૬) નો શહેરની પૂર્વમા, મખદમસાદ ચરફદોન ખીગના રાગ
પરનો છે તેની ચરખાત હી સ ૮૧૧ મા એદમદખાનની મેદઝાદમી વખતમા દોવાનો
એમાં ઉલ્લેખ છે એટલે ખનવા જોમ છે કે આ લેખો પણ એદમદખાન(સુતનાન
એદમદ ૧ લા)ના વખતના રહે

મદદ મહેગખની નખી બાલુની એ જ મરિજદની ખીજા મહેગખમા વચમા નાનો
શિલાલેખ મોલુદ છે, જેમા એ મહેગખમા કાતગયલા ખીજા શિલાલેખ જેવો છે, પદેલા
દસમાના અફરેમિતગયલો શિલાલેખ છે એ લેખ પણ એ વખતનો જુનો છે

મરિજદની મહેરાળનો મોટો શિલાલેખ, જેમાં મરિજદ બનાવવાની કૃત્રીમતા ()નો શિલાલેખ, જે ઉપર વર્ણવવામાં આવ્યો છે, તેવો શિલાલેખ શહેરની બીજી મરિજદોમાં બેવામાં આવતો નથી. એમાં એક જ લેખમાં ત્રણ હદીસો મરિજદની કૃત્રીમતાની એકઠી લખાયલી છે, એ નોંધવા લાયક છે.

(૨)

તથાલગયુગ

ચુનારવાડાની મરિજદમાં, હોજની સામેની પશ્ચિમ તરફની દીવાલમાંના બે શિલાલેખો, (આઠમા સૈકાના)

(૧)

“કાલદલાહો તઆલા વ અન્નલ મસાજિદા લિલ્લાહે તઆલા ફલા તદજી મઅલ્લાહે અહદા.” “કાલા અલચર હિરસલામ, મમ ગિના લિલ્લાહે મરિજદન વલવ બે કદરે મુફ્ફિસા કતઅતિન બિનલ્લાહો લહુ બયતન ફિલ જન્નહ.”

ભાષાન્તર

ફરમાવ્યું અલ્લા જે સ્તુતિવાળો છે—“અને નિઃસદેહ સિજદાનાં સ્થાનો (મરિજદો) અલ્લાહને માટે જ ખાસ છે, જેથી (તેમાં) અલ્લાહની સાથે બીજા કોઈને પોકારો નહીં.”

ફરમાવ્યું (ખુદાના રસુલે) ‘જેમના પર તેના સલામ હોજો—જેણે ખુદાને માટે મરિજદ બનાવી અગર જે તે નાની ચલ્લીના માળા જેટલી પણ હોય, (તો પણ) અલ્લાહ તેને માટે જન્નતમાં ધર બનાવશે.’

(૨)

“કાલદલાહો તઆરક વ તઆલા વ અન્નલ મસાજિદ લિલ્લાહે ફલા તદજી મઅલ્લાહે અહદા કાલન્નખીઓ અલચહિરસલામ, મમ બના લિલ્લાહે મરિજદન વલવ બે કદરે મુફ્ફિસા કતઅતિન બિનલ્લાહો લહુ કસરન ફિલ જન્નહ. સદકલ્લાહુલ અલીયિલ અઝીમ, વ સદકા રસુલહુન્નખીયુલ કરીમ.”

ભાષાન્તર

ફરમાવ્યું પવિત્ર ને સ્તુતિવાળા અલ્લાહે—“અને નિઃસદેહ સિજદાના સ્થાનો (મરિજદો) અલ્લાહને માટે જ ખાસ છે, જેથી (તેમાં) અલ્લાહની સાથે બીજા કોઈને પોકારો નહીં.”

ફરમાવ્યું (ખુદાના) નખીઓ, જેમના પર તેના સલામ હોજો કે ‘જેણે અલ્લાહને માટે મરિજદને બનાવી અગર જે તે નાની ચલ્લીના માળા જેટલી પણ હોય, (તો) અલ્લાહ તેને માટે જન્નતમાં મહેલ બનાવશે.’ સાચો છે ખુદા જે સૌથી મોટો છે, ને સાચા રસુલ જે તેના દયાળુ નખી છે.’

નોંધ—ઉપલા બંને લેખોની સાલ નથી. પરંતુ તેમની લિપિ પરથી એ બંને સાતમા આઠમા સૈકાના હોય એમ લાગે છે. સને ૧૯૩૬ ના ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર માસના (પુ. ૪. અં. ૩) શ્રી દાર્બીશ ગુજરાતી સભા-ત્રૈમાસિક અંકમાં છપાયલા ‘મારા શિલાલેખો’ વિષે રા. મહમદ ઉમર ક્રાકિલે પૂરવણીમાં પા. ૩૧૮-૧૯ માં લખેલા લેખમાં ડા. યુગતાધના વિશેષ લેખોમાં ચુનારવાડાના ત્રણ લેખો પૈકા બે લેખોને તથાલગ યુગના ગણેલા છે તે આ જ લેખો છે. તથી મેં મારા બાકી રહેલા શિલાલેખોમાં એનો સમાવેશ કરી તેમનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો છે.

આ લેખો મરિજદની ફઝીલત (સહેજ ફેરફાર છે

) માટેના છે, તેમની ઈબ્બારતમા

સુનારવાડાની મરિજદમાના મારા બીજા લેખો પહેલાના લેખોના અનુવાદ છપાઈ ગએલા છે હવે એમા હી સ ૧૧૦૦ નો શિવાલેખ ફૂવા બાબતનો ઉકેલ કરવાનો ગહેલો છે તેની ઈબ્બારત બગાળ સમજમા નહોં આવવાને લીધે તેનો અનુવાદ ઈનશાઅલ્લાહ આયદે ઉકેલ કરી પ્રકટ કરાવવા વિચાર છે, સદરહુ લેખ પુનાના આચોગોલોજીકલ સર્વે ખાતા તરફથી ડૉ. મહમદ નાઝીમે, સને ૧૯૪૮મા ગુજરાતના શિલાલેખોમા, ભરૂચના શિલાલેખો (જે મારી યાદી પરથી) " એપીગ્રાફીક ઈન્ડો મોરલેમોકા " નામની ચોપડીમા છપાવેલો છે, તેના અક્ષરો ધસાઈ જવાને કારણે ડૉ. નાઝીમે પશુ એના ઉકેલની અસપૂર્ણતા જણાવેલી છે સદરહુ મરિજદમા શહેરની બીજી મરિજદો ડગતા શિવાલેખોનો મગ્ગલ વધારે હોવાથી તે સદરહુ મરિજદ શહેરના મુસલમાન લતામાની એક હોવાથી અનુમાન થાય છે કે મુસ્લિમ સમયમા એ મરિજદનુ મહત્વ વધુ હશે એમા લગભગ ૩ શિલાલેખો તત્કલગયુગના, જે લેખો ગુજરાત બાદશાહોના વખતના, ને એક હી ૧૧૦૦વાળો (ધણુ કરીને) ભરૂચના સ્વતંત્ર નવાબી વખતના છે

(૩)

ગુજરાતની સુલતાનોનો સમય

જ ખુસરની જામે મરિજદમા, વચલી મહેરાણ પરનો લેખ

હી સ ૯૧૪-(ઈ સ ૧૫૦૮)

" કદ તમ્મા હાઝિહિલ ઈમારતિય મરિજદે જે અમગિસ સુલતાનુલ આઝમ, મુઝફ્ફર " શાહ બીન મહેમૂદશાહ અસસુનતાન, મદ્દલાહો ઉમરહુ, શી મને અગ્યા અશગ વ તિસઅા મિઅયહ "

લાપાન્તર

મહાન સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ઇબને મેહમૂદશાહ અસ સુલતાન,—ખુદા એની ઉમર દગા કરે,—ના છુકમથી આ મરિજદની ઇમારત સને નવસો ને ચૌદમા નિશ્ચય સપૂર્ણ થઇ.

નોંધ—મદરહુ લેખ અરબી લાખામા મોટી નસતાલીક લિપિમા કોતરેલો છે એ લેખમા હી સ ૯૧૪ની સાલ લખેલી હોવાથી, સવાલ પેદા થાય છે કે, સુલતાન મેહમૂદ બેગડાના વખતમા આવી રીતે કેમ લખાયો હશે તે મમજતું નથી સુલતાન મેહમૂદ હી સ ૯૧૩મા ગુજરી ગયો છે ને એ જ સાલમા મુઝફ્ફરશાહ(શાહ ઝાદા ખલીનખાન)ને રાજ્યાભિષેક થએલો છે આ લેખ બાબત જે ગુજરાતના ઇતિહાસના માહિતગાર અને ફાગસી જણનારા મારા કેટલાક એજખીતા મારેજો માથે ચર્ચા કરી જોતા તે પશુ આનો ઉકેલ કરી શક્યા નહોં મારા મત પ્રમાણે એ લેખ, શાહઝાદા ખલીનખાન કે જે વડોદરાને સુમો(ગવર્નર) દતો, તેની સુનાગીરીના સમયમા લખાવગવેલો હશે ખલીનખાનના વખતનો હી મ ૯૧૧નો એક લેખ આપખુને આમોદ પાસે, મકખલાબાદ(કેટલાકોએ આમોદને મકખતાબાદ તરીકે એજખાગ્યુ છે, ને કેટલાકોએ આમોદ પાસે જુદુ પર્ક ગણેલું છે)ના પગમા, તળાવ પામેની જૂની મરિજદમા મળે છે, જેનું લાપાન્તર મારા આગના (પુ ૪ અં ૩ પા ૩૧૧-૮) ભરૂચના શિલાલેખોમા છપાવેલું છે

શાહઝાદા ખલીનખાનનું મોરાળ આમોદ હોવાને લીધે ખનવા જોગ છે કે આવી રીતે એ લેખ એની સુનાગીરીમા લખાવરાગ્યો હોય

મિરાતે સિકંદરીમાં વર્ણવ્યા મુજબ, ખલીલખાનની મા, તે સુલતાન મેહમૂદ બેગડાની બેગમ મહીકાંદાના રાણા નાગરાણાની દીકરી થતાં હતાં, જેમનું નામ હીરાબાઈ હતું. તપાસ કરતાં, સદરહુ બાઈ આમોદના તે વખતના મોલેસલામ ગરાસીઆ, રાણા નાગરાણા, (કે, જે હાલના આમોદ ઠાકોરસાહેબ, નવાબ સર નહારસીંગજી ઈશ્વરસીંગજીની ઉપરની પેઢીમાં થઈ ગયેલા છે) તેની કુવરી હતાં.

સદરહુ લેખમાં, આશીર્વાદ માટે, “ મદદલાહો ઉમરહુ ” એટલે ખુદા એની ઉમર દરાઝ કરે, એ શબ્દો લખાયલા હોવાથી, સાબિતી થાય છે કે એ લેખ ખલીલખાનના વખતનો છે, કેમકે સુલતાન તરીકે લખાયું હોત તો, તે માટે બાદશાહો માટે લખાતા શબ્દો, “ ખદલદલાહો મુદકુહુ વ સલતનહુ ”ના શબ્દો એટલે ખુદા તાલા’ એનો મુદક તથા તેની સલતનત હંમેશ કાયમ રાખે, એ શબ્દો લખાયા હોત.

(૪)

ગુજરાતના સુલતાનનો સમય

કુરબ પાસે નેકઝન માર્ઘની મસ્જિદમાં પ્રવેશ આગળના પથ્થરનો અરખી.

શિલાલેખ-હી. સ. ૯૩૫

“ કદ હકમલ ઇતેહાદ...મિમ્યર...ખૈરલ અખ્યાર વલ ઇખ્તિયાર...જમે...ફઝલ શેખ
“ ખતીખ ફાઝિલ લિલ મુફદ્દલ...અઅલા સકા હુમા મિન કાસિલ વિલાયા.

“ તિસઆ મિઅયા ખમ્સ વ સલાસીન હિજરીયતુલ મુહમ્મીદીઆ અલયહિસ સલાતો
“ વસ્સલામ રેહમતુલ્લાહે વલ શુક્રાન.”

ભાષાન્તર

સને નવસો પાંત્રીસ હીજરી મુહમ્મદની, જેમના પર ખુદાના દુરૂદ તથા સલામ, તે તેની રેહમત તથા બખ્શીશ થએ.

નોંધ:—ઉપલા શિલાલેખની શરૂઆતની અરખી ઇબ્રાત ઘીચ લખાયલી હોવાથી એનું વાચન મુશ્કેલ છે. તેથી તેનો તરજુમો થઈ શક્યો નથી. એની સન, હીજરીવાળી ઇબ્રાતનો તરજુમો કર્યો છે. ઉપલા લેખમાંના કેટલાક શબ્દો પરથી અનુમાન થાય છે કે સદરહુ મસ્જિદ, કોઈ ફઝીલતવાળા (સાક્ષર) શેખ ખતીખ નામના ગૃહસ્થના વખતમાં એ મસ્જિદનો તથા મિમ્યરનો (મેહરાબ)નો પાયો નાખવામાં આવ્યો હશે. લેખની અધુરી ઇબ્રાતને લીધે એ લેખ “ નેકઝન માર્ઘ ”વાળી મસ્જિદને લગતો છે કે બીજી મસ્જિદને લગતો છે તે પણ જણાવવું મુશ્કેલ છે. નેકઝન માર્ઘની મસ્જિદવાળો મહોલ્લો પણ ઘણો જૂનો હોવાથી માનવાને કારણ મળે છે કે એ મસ્જિદ પણ ઘણી જૂની જગા હતી. નેકઝન માર્ઘ (ભક્તિવાળી બાઈ) કોણ હતાં, ક્યારે આવેલાં, એ મસ્જિદ તેમણે ક્યારે બનાવી હશે તે જણાવવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એ જ મસ્જિદમાં, મસ્જિદની બહાર પશ્ચિમ તરફ સહેનમાં એમની કબર આવેલી છે તેથી એ મસ્જિદનું નામ એમના નામ પરથી (એમને એમાં દફનાવવાને લીધે) કે તે પહેલાથી અપાયું હશે, તે જણાવવું મુશ્કેલ છે નેકઝન માર્ઘનું ઉરસ એ જગ્યાએ દર વર્ષે શાબાન-૧૪મી તારીખે થાય છે. સદરહુ મસ્જિદની છત પર ગુજરાતીમાં, છત બનાવ્યાની સાલ ગુજરાતી ભાષામાં નીચે પ્રમાણે લખી છે.
“ એ છતની બીના સંવત ૧૯૧૩ ચૈતર શુ. ૧૫ વાર શુકર તા. ૧૪ શાબાન હી. ૧૨૭૪ ને વાર શુકર ને રોજ કરી છે.”

(૫)

મુગલ સુલતાનનો સમય

બાબા રૈહાનની દરગાહ નીચે ઇમાદુલ મુલ્કના રાજાની અદરનો શિલાલેખ
હી સ ૧૦ મુ' સૈફ

“અક્ષાહો લા ઇલાહા ઇલાહુ વાલ હૈયુલ ટૈયુમ, લાતખુઝુલુ સિનતુન વલા નૌમ, લહુ
માફિસ સમાવાતે વમા ફિલ અગદે, મન ઝલ્હી યશ ફર્યો ઇન્દહુ ઇલા બે ઇઝનેહ, યા
અલમો મા બૈના અંદાહિમ વમા ખલ્દહુમ વલા યુહીતૂના બે શયઈન મિન ઇમીહી ઇલા
બિમા શાઆ, વસેઆ કુસિયુ હુસ સમાવાતે વવ અગદા વલા યહીદુહુ દિફ્ટુહુ મા વ હુવલ
અલિયુલ અઝીમ ”

“અક્ષાહો લા ઇલાહા ઇલાહુ હુવા લયજ મઅનતુન ઇલા યવમિલ કયામતે લારમ્યા
શીહે વ મન અસદકા મિનલાહે હદીમા ”

ભાષાન્તર

“અક્ષાહુ તે છે કે જેના સિવાય અન્ય (કોઈ) પૂજ્ય નથી, તે અમર (અને)
અનાદિ છે, ન તેને કોઈ આવે છે, અને ન લેધ, જે કોઈ આસમાનો અને ઝમીનોમા છે
તે (સમગ્ર) તેનું જ છે, કોણુ એવો છે જે તેની આજ્ઞા વિના તેની હજુરમા (કોઈના માટે)
બલામશુ કરી શકે, તે લોકોના ભવિષ્ય તથા જૂતકાળની હકીકત જાણે છે, અને લોકો
તેના જ્ઞાનમાંના તથુખા બગબગ જ્ઞાનની પણ હદ બાંધી શકતા નથી, સિવાય તેના કે
જેટલું તે યાહે તેનું રાજ્યાસન આકાશો અને ઝમીનોમામા ફેલાયલું છે, અને એ બનેનું
રક્ષણ તેને (જરાય) બોળરૂપ લાગતું નથી, તે હમ્મ મોલા (અને) ખુઝુર્ગોવાળો છે ”

“અક્ષાહુ (કે જેના) સિવાય અન્ય કોઈ પૂજ્ય નથી, કયામતના દિવસે તમે
સમગ્રબોને અવશ્ય ભેગા કરો કે જેના આવવામાં રહેજ પણ સંદેહ નથી, અને વાતોમા
અક્ષાહથી વધારે સાચુ (ખોલનાગ) કોણુ છે ?”

નોંધ — મદરહુ શિલાલેખ, ઇમાદુલ મુલ્કના રાજાની અંગ ચૂના તથા હેના ચલુતર
વાળી હીવાલમા કાતરેલો છે માગ અને મોટા અક્ષરે આવી રીતે લખાયલા લેખો એ જ
રાજમા નજરે પડે છે બીજા લેખો પણ નાના મોટા, શબ્દગાર તરીકે એમા છે, પરંતુ
ચૂનો ચઢાવવાની રીતને લોધે તેનો ઉકેલ મુશ્કેલ છે ચૂનાની ગચ્ચીમા માગ અક્ષરે કાત-
ગુ, એ કારીગીરી છે આ લેખ, મુજગતના સુલતાન જેવી પદવી ભોગવનાર, ને બચ્ચના
મોટા અમીર ચિંગીઝખાન બિન ઇમાદુલ મુલ્કે ચોતાના બાપ ઇમાદુલ મુલ્ક(અસલન
ખાન રૂમી)ના રાજા પર તેની શઢાદત પછી હી મ ૯૬૭(ઈ મ ૧૫૫૯-૬૦) મા કાત-
ગવેલા લેખના વખતનો છે આ રાજમા ચિંગીઝખાનને પણ દફનાવેલો છે ચિંગીઝખાન
હી મ ૯૭૬(૧૫૬૮)મા તેના અમીર હબશી ઝુઝાગખાનના દાયે, અહેમદાબાદમા શહીદ
થયો હતો, ન્યાયી તેની લાશને તેના કાનીઝ ફરતમખાને લાવી દફન કરી હતી એટલે મારી
માન્યતા મુજબ રાજમાના લેખો પણ રાજો જનાવતી વખતના જ છે, જે બગકત માટે,

૧ કોને મદદ (જુગતી અનુવાદ) અજમલ પ્રેસ, પા ૫૧, બાગ ૩ નો, સુરએ અલ બાદ
૨ એજન પા. ૧૧૨, સુરએ નિસા (લા ૫)

શણગાર તરીકે લખાયલા છે. રોગમાંના સદરહુ લેખો સારી નક્કીમાં, કેટલાક ગુલાબગર- (ગુલાબગળ છાંટવાનાં વાસણો)ની આકૃતિ જેવા છે.

(૬)

વેજલપોર આગળ, ઊંચી મસ્જિદમાંના શિલાલેખ હી. સ. ૯૮૦ (૧)

“સને તિસધન વ તિસઆ મેચયહ, કતગહુ મુદમ્મદ અલ ખ-તાત.”

ભાષાન્તર

સને નવસો નેવુમાં સારા અક્ષરો લખનાર (લલિયો) મુદમ્મદે એને લખ્યું.

નોંધ:—આ લેખનો મોટો દિરસો ભાંગી જવાથી ગેરવહે પડેલો છે. ફક્ત સને તથા લલિયાનું નામ વાંચવામાં આવે છે. આ લેખ આરસપદ્માણી તખતી પર સારા દ્રશ્યે લખાયેલો છે. પણ તખતી ભાંગી જવાને કારણે એની સાલવાળો ભાગ એવી રીતે તૂટેલો છે કે તેના નુકતાઓ જતા રહેવાને લીધે અરબી શબ્દો “શમ્મન” તથા “મખ્યામિઅયદ” એટલે સાતસો સિત્તેર જેવા વંચાય છે. મારા ઉકેલ પ્રમાણે એ શબ્દો “તિસધન” તથા “તિસઆ મિઅયદ” એટલે “નવસો નેવુ” એ શબ્દો છે કારણ કે ભરૂચમાં આ જ લલિયાના હાથના આ લેખ ઉપરાંત એ બીજા શિલાલેખો છે. એ ચૂનાના તથા આરસપદ્માણી તખતી પરના ઘણા સારા હરફોમાં લખાયલા મોજુદ છે. એક લેખ બાબા રૈહાન સાહેબની દરગાહ નીચે ગુજરાતના માછ વઝીર ને ભરૂચના મોટા અમીર ખમાદુલ મુસ્કના રોજ પર હી. સ. ૯૬૭ નો (છા-ચૂનાના ચણતર પર કાતરાયસો) છે, ને બીજો લેખ આરસપદ્માણી તખતીપર, હી. સ. ૯૭૧ આલીમાં, જયાવાડી પાસે, આવેલા રોજમાં છે, જે નવસોને બદલે સાતસોના આંકડા ગણવામાં આવે તો એ જ લલિયાના હાથના પહેલાના શિલાલેખો સાથે ગણતાં બસો સાલનો તકાવત થાય છે, તે ખોટું ગણાય. તેથી મેં એની સાલ ‘નવસો નેવુ’ની ગણી, તેનો તરણુમો કર્યો છે.

મોહમ્મદ ખત્તાત કાણુ હતો, ક્યાંનો રહેવાસી હતો, તે ક્યારે ગુજરી ગયો, એની મને માહિતી મળી શકી નથી. શોધખોળ કરતાં જણાશે તો આયંદા તેના પર પ્રકાશ પાડવામાં આવશે, તે છતાં કોઈ ઇતિહાસના જાણકાર ગૃહસ્થની જાણમાં હોય તો તે પર પ્રકાશ પાડી આભારી કરશે.

મુગલ સમય

(૭)

ધંસહાક પુરામાં હઝરત સૈયદ શરીફ સમસ્ત રજાઈની દરગાહ પર પશ્ચિમ તરફ હીવાલના બે શિલાલેખો (હી. સ. ૬૦૬ શમુ સૈફ)

ચોરસ શિલાલેખ

(૧)

“કાલસ્લા હો તઆલા ધન્ના અવ્વલા જૈયતિન વુદેઆ લિન્નાસે લલ્લકી બે બક્કતા મુબારકત વ હુદન લિલ આલેમીન શીરે આયાતુન જૈયેનાતુન મકામો ઈબ્રાહીમ, વ મન દખલહુ કાના આયેના. લલિસ્લાહે અલ્લાસે હિજ્જુલ બય તે મનિસ તતાઆ ઈલયહે સખીલા.”

ભાષાન્તર

“ બેશક? (દુનિયામાં) સૌથી પહેલું (અનાહતું) ધર્મ કે જે લોકો(ની ધર્માદત) માટે બનાવવામાં આવ્યું (તે) એ જ (કાળા) છે કે જે મક્કામાં છે તે (ધર્મ) બરકતવાળું છે, તેમ સમજી દુનિયાવાળાઓ માટે મન્-માર્ગ દેખાડનાર છે ”

(૨)

લખગોળ શિલાલેખ નંબર

‘ અલ મુસ્લિમ લિલ્લાહે તઆલા વ ખિલી ન સતધન

ખિસમિલ્લાહ હિરરહેમાન નિરગહીમ ” “વ કાલિલાહો સુખ હાન્દુ વ તખારક વ તઆલા, ગહેલ્લાહો અન્નહુ લા ઇલાહા ફૂ, ” વલ મલાયેગતે, ઉલુલ ધ્રમે કાયેમન ખિન ફિરતે, લાએલાહા ઇલાહુવલ અઝીઝુલ હકીમ વ અન્નહુ કાલા ગસુલ્લાહ મલ્લાલ્લાહો અલયહે વ સલ્લમ “ વ અન્નલ આયેમા, “લે યસ્તગ ફિરો લહુ મન ફિગમમા વાતે વ મન ફિલ અગદે, ” “વ કાલા અલહિસ્મવાતો વસ્સલામો”-“યશકઓ યવમલ ય્યામતે મલા સતુન, ” “અલ અન્બીઓ, સુમ્મલ ઉલ્માઓ, સુમ્મમ શહેદાઓ ”

ભાષાન્તર

તમામ મુસ્લિમ (જગત) ખુદાનો છે ને તેનાથી અમો મદદ આહીએ છીએ (શક કઈ છું) ખુદાના નામથી (કે જે) દયાળુ દયા કરનાર છે અલાહ જેની ઝાત પાક છે, ને જે બરકતવાળો ને મોટાર્થવાળો છે, ફરમાવે છે-“અલ્લાહે? પડે એ વાતની માફી આપી (છે) કે ખરે જ તેના (પોતાના) સિવાય (અન્ય) કોઈ પૂજ્ય નથી, અને (તેની જ સાક્ષી) સવળા ઝાનીઓ (પણ પૂરે છે) અને તેની જ રીતે એ (વાતની પણ સાક્ષી પૂરે છે) કે (અલાહ) ન્યાયી રીતે (સર્વ સૃષ્ટિને) કાયમ ગણી (ગ્લો છે), તે ઝમગ્ફસ્ત હિઝમતનાળા (અલાહ) સિવાય (અન્ય) કોઈ માઝલુ નથી, ” “અને ખરચીત અલાહના ગસુને, જેમના પર ખુદાના સલામ હોજો, ફરમાવ્યું, અને ખરખર જે આઠસા રચે છે, ને જે જમીન વચ્ચે કે એટલે (ફિરશ્તાઓ તથા જન્ન) તે (કાર્યવાળા) ઝાની માટે (ખુદાની જનામમા) માશીની દુઆ ગુજરે છે અને ફરમાવ્યું-(ખુદાના રસુલે) જેમના પર તેના દુરૂદ તથા સલામ હોજો (કે) ‘કયામતને દિવસે ત્રણ જનતના લોકો (જનેગારો માટે) શકાઅત (પ્રાર્થના) કરશે’- (તે લોકો) ‘યેગમરો’ પછી ઝાનીઓ (કાર્યવાળા) પછી શહીદો” (છે)

નોંધ-ઉપવા બને લેખોમાં સાલ નથી, તેમજ બીજા શિલાલેખ(લખગોળ)નો નીચેનો થોડો ભાગ જેવાંને ઢાગે તેની થોડી ધખારત અધૂરી લાગે છે સૈયદ શરીફ સરમસ્ત હી સ ૧૦ મા સૈકામાં ગુજરેલા જણાય છે તેથી આ બને લેખો આશરે સાડા ત્રણમો વર્ષના જૂના હોવાનું માનવામાં આવે છે સૈયદ શરીફ મહુમ, ફકીરીમાં રકાઈઆ તરીકા(school of thought)ના છે તેમની ઉપલી પેઢીના મૂળ મંતપુરપર્મા હઝરત સૈયદ અબ્દુગ્ગહીમ ગફાર્ (જેમની વફાત એહમદાબાદમાં હી મ ૮૦૦ મા થઈ છે) બગદાદથી ગુજરાતમાં આવ્યા હતા સૈયદ અબ્દુરરહીમના પૌત્ર શાહ અલીજી ગામ ખની(જેમની વફાત હી સ ૯૭૩ મા એહમદાબાદમાં થઈ છે)એ જૂની ગુર્જરી ભાષામાં (હિન્દી ભાષામાં) એક કાવ્ય જનાહિદેવ ઇસગર રચેલું છે સૈયદ શરીફ મહુમ વિષે હકીકત

૧-૬૨ને મહદ (ગુજરાતી અનુવાદ) અજમલ પ્રેસ લા ૪ પ્રકરણ ૩ પા ૭૬

૨-૬૨ને મહદ (અજમલ પ્રેસ) લા ૩, પ્રકરણ ૩, ૫, ૬૨, ૬૩, (ગુજરાતી અનુવાદ) -

મળી નથી. પરંતુ ઉપલા બંને શિલાલેખોની ઇગારત પરથી તે અમલવાળા (કામ કરનાર) વિદ્વાન મહાપુરુષ હોવાનું જણાય છે. એમના પિતાનું નામ સૈયદ સંકુલાદ (પીરજીવ) હતું. એમના સાહેબઝાદા સૈયદ મોહમ્મદ રકાઈની ઇગર એમની ઇગર પાસે છે. સૈયદ શરીફના દાદા સૈયદ ફઝલુલ્લાહ ઉર્દૂ શાહ મીના (એમની વકાત દી. મ. ૬૪૭ માં થઈ છે) વંચુસરમાં હતા, તે પૌત્ર હઝરત શાહ સંકુલાદ રકાઈ, તથા પરપાત્ર સૈયદ અબ્દુરરહીમ રકાઈની ઇગર રાંદેરમાં છે. એ જણીતા મંતપુરનો થઈ ગયા છે. સૈયદ શરીફની ઇગરવાળી જગ્યા 'બાગે શરીફ'(શરીફ સાહેબના બગીચા)ના નામથી ઓળખાય છે, જ્યાં પહેલાં બગીચો હતો, તે આબુબાબુની જગ્યા તથા મોહલ્લો ઇસ્લાહપુરાના નામથી મશહુર છે. મશહુર પડે ભરૂચમાં હી. સ. ૧૧મા સદકામાં થઈ ગયેલા મૈલાના ઇસ્લાહ મળતે અબ્દુલ વદદાબ ભરૂચીના નામ પરથી જણીતું છે. મૈલાના ઇસ્લાહના સાહેબઝાદા મૈલા મુકતી મોહમ્મદ થઈ ગયા છે. તેમના નામ પરથી (ઇસ્લાહપુરાથી ઉત્તરમાં થોડે દુરે) મહમ્મદપુરા નામનું પડે આવેલું છે.

(૮)

કોટમાં બેગમવાડી પાસે આવેલી મદ્રેસાવાલી મસ્જિદમાં "મસ્જિદે કાઝી"નાં બે શિલાલેખો હી. સ. ૧૦૧૮ (ઇ. સ. ૧૬૦૯)

(૧)

"કહ તામીરે ઇ ખુજસ્તા મકાન—મુર્તુઝાખાન મુઝફ્ફર ગાઝી"
સાહે તામીરશ અઝ ખિરદ જસ્તમ—શુકત તારીખે 'મસ્જિદે કાઝી'

(ભાષાન્તર)

આ શુભ મકાન જિત મેળવનાર ગાઝી મુરતુઝાખાને બનાવ્યું. મેં અક્કલથી એની બનાવટની સાલ પૂછી. તેણે તેની સાલ "મસ્જિદે કાઝી" કહી.

(૨)

"તારીખે તામીરે નવાબ મુરતઝવી ઈન્તિસાબ મુર્તુઝાખાન ઇ અસ્ત"

"મૂતસે દરશ દર સરાએ ખ્યાલ = બા દિલે દરદ મન્દ વ સીનારીશ.

"સાહે તારીખે ઇ ખુજસ્તા મકાન = જસ્ત અઝ પીરે અકર દૂર અંદેશ

"શુકત મ શુકર ઝ મસ્જિદે કાઝી = કે અઝ બીમી રસી બમકસદે ખેશ."

(ભાષાન્તર)

"આ મસ્જિદ સમારવાની સાલ નવાબ મુરતુઝાખાન—કે જે (હઝરત અલી) સાથે સંબંધ રાખનાર છે—ના હાથે નીચે પ્રમાણે થયેલી છે.

"ગઈ કાલે એક દયાળુ કાળજવાળો ને જખમી દીલવાળા દોસ્તે (પોતાના) વિચારોના મહેલ(કડી)માં આ સુખી મકાનની સાલ દરએદેશીવાળા ને અક્કલમંદ પૂછતાં, તેણે (તેની સાલ) 'મસ્જિદે કાઝીથી તું જતો રહે નહીં' જણાવ્યું. કારણ કે તેની વતી તું તારી ધારણામાં પાર પડશે."

નોંધ:—ઉપલા બંને શિલાલેખો લાકડાની તખતીઓમાં ફારસીમાં સારી નસ્તાલીક લિપિમાં મદ્રેસાને નામે ઓળખાતી મસ્જિદમાં, મસ્જિદની બહાર પશ્ચિમ તરફ દીવાલમાં ચણેલા છે. સદર્દુ મસ્જિદ અસલ વિહાર હોવાનું માનવામાં આવે છે. એમાં મૂર્તિઓનું કંઈ ચિહ્ન જણાતું નથી. મસ્જિદના દરવાજા તથા થાંભલા પર સુશોભિત નકસીદાર કોતરકામ છે, જે ચૂનાને લીધે ઢંકાઈ ગયેલ છે.

ઉપરો લીટીઓમા છેલ્લી કડીમા “મસ્જિદે કાઝી” શબ્દ પગથી (હી મ) ૧૦૧૮ (ઈ. સ ૧૬૦૯) નીકળે છે નવાબ મુર્તુઝાખાન, હી સ ૧૦૧૪-૧૦૧૮ સુધી ગુજરાતના સુબા હતા એમનું નામ રોષ ફરીફ હતું ને મુર્તુઝાખાન ખિતાબ હતો જે ખિતાબ તેમને શહેનશાહ જહાંગીરે હી મ ૧૦૧૪ મા બમદયો હતો ગુજરાતના અલ્લામા હઝરત શાહ વજીહુદ્દીન અલવી(કુ સી અ)ના રોશમાની છત્રી પણ એમણે પોતાની સુબાગીરીમા મોકલી હતી, જે પર ખૂમસુરત છાપની કારીગીરીનું કામ છે પૂનાના આકર્યો હોજીકય સર્વે ખાતા તગ્ઝી ડો મહમ્મ નાઝીમે પ્રકટ કરેલી મુગધ છવાડના શિલાલેખોની ચોપડી “એપીગ્રાફીકા ઇન્ડો મુસ્લીમીકા”મા ભરૂચના શિલાલેખોમા મળકુર શિલાલેખની નીચે ડા નાઝીમ નવાબ મુર્તુઝાખાન વિષે પાદનોધ લખતા જણાવે છે “but the name of Nawwab Murtuza Khan is not met with in any of the the books on history” એ તાજુખીભરેલું છે ઇકબાલનામાએ જહાંગીરીમા માસિફલ ઉમરા લા ૨ વગેરે ઐતિહાસિક ચોપડીઓમા નવાબ મળકુર વિષે જણવાનું મળે છે

(૯)

મુગલ સમય

કોટ નીચે બાદશાહી મસ્જિદમા, મહેરાબ પર લાકડાના ભારવટમા કોતરેલો

ફારસી શિલાલેખ-હી સ ૧૧૩૨

‘ઝહે શાહે અવગઝેમે મુવફફક

“ ૩ દીને મુદરમદ અઝઝ તાઝા બીની

“ ૪ માલાગીએ ગેખ સાવાઃ ‘માલેહ’

“ દરી’ ‘મસ્જિદે ખુશ’ બ ગહત નશીની ”

ભાષાન્તર

અહીંયાળા અવગઝેખ બાદશાહ કેવા માગ છે કે એમના કાગળે ઇસ્નામી ધર્મની તરફથી થતી તમે લુઓ છો, (ને) પરાપારી ગેખ માલાગની સગદારીના કારણે તમે “મસ્જિદે ખુશ”મા સુખેથી બેઠેલા છો (એટલે તમે સુખેથી ખુદાની ઈબાદત કરી શકો છો)

નોવ —આ લેખની બીજી કડીમા લખેલા શબ્દ “મસ્જિદે ખુશ,” તથા બીજી કડીના “માલેહ” શબ્દ પગથી એની સાલ ૧૧૩૨ નીકળે છે

લેખમા ગેખ સાલાનું નામ લખેલું છે, તે ઔરગઝેખ બાદશાહના સમયના કોષ સેનાધિપતિ હોવા નોંધએ, જેમણે આ મસ્જિદ બનાવવામા, તથા લોકોની સુખાકારી અવવામા મદદ આપી હશે એમના વિષેની હકીકત મારી જણુમા આવી નથી છતા કોષ સાહિત્યના રોખીન ગૃહસ્થની જણુમા હોય તો તે બાબત પ્રકાશ પાડી આભારી કર્મે, એવી આશા છે

મારી શોધખોળમા, મારે ત્યાંની કેટલીક કિતાબોમા રોષ મહમ્મ માલાગ ભરૂચી તરીકેનું નામ જોવામા આવ્યું છે તેમના વંશતની માલ નથી, પણ ના ૨૪ મોહરમ લખેલી છે બનનાબેગ છે કે બાદશાહી મસ્જિદના સંદેનમા કેટલીક જૂની કપરો છે તેમા એમની કમર પણ હોય

બાદશાહી મસ્જિદ, મદાજપર, કુતુબપુર (જે જૂલથી કતપોગ કહેવાય છે) બગર તથા કેળાપીડ બગર પાસે આવેલી હોવાથી, પહેલા ભરૂચ બદરથી દુજ કરવા જનારા

લોકો (હાજરો) માટેની ઉતારાની જગા પણ હતી. અને મુગલાઈ સલતનતની પડતી થયા પછી, અત્રેની સ્વતંત્ર નવાબી હુકુમત(નવાબ નેકઆલમખાન-૨, હી. સ. ૧૧૫૧-૬૬ (ઇ. સ. ૧૭૩૮-૫૨)ના વખતમાં પણ ઈસ્લામી આઇન મુજબ જુમા તથા ઇદના ખુદખાઓ પઢવા માટે, ખતીબોની નીમણુકો થતી રહેતી હતી. એના ઉદ્દેશો અત્રેના ફારસી દસ્તાવેજોમાં જોવામાં આવે છે. હાલમાં એ જગ્યાએ લોકો સારી સંખ્યામાં નમાજ માટે જાય છે.

(૧૦)

લડચના સ્વતંત્ર નવાબનો સમય

હાજી પીર ફિરમાનીની મસ્જિદ બહાર દક્ષિણ તરફ દીવાલમાંના પથ્થરનો શિલાલેખ (આશરે હી. સ. ૧૨ મા સૈકાનો)

“કાલાહાહો તપ્પારક વ તઅલા વ અન્ના.....બ અહદે મઅદિલત બાદશાહ રૂએ ઝમીન.....બિનાયે મસ્જિદે જામે નિહાદ”

ભાષાન્તર

“મોટાઈ ને બરકતવાળા ખુદાએ ફરમાવ્યું છે કે.....જગતના બાદશાહની અદાલતવાળા સમયમાં.....આ જામે મસ્જિદનો પાયો નંખાયો.

નોંધ:—આ શિલાલેખની (આખા પથ્થરનો ટુકડો હોવાથી) ઇખ્તારત સંપૂર્ણ નથી. તેથી એનો પાયો ક્યારે ને કયા બાદશાહના વખતમાં નંખાયો હશે તે જણાવવું મુશ્કેલ છે. અત્રે શહેરમાં આ મસ્જિદની થોડે છેટે નાની મોટી મસ્જિદો આવેલી હતી, તેમ જ શહેરની પથ્થર મોટી જામે મસ્જિદ (પોસ્ટ ઓફિસ પાસે) તરીકે હોવા છતાં આ મસ્જિદ જામે મસ્જિદ તરીકે કેમ બંધાઈ હશે, એ સમજાતું નથી. તપાસ કરતાં કેટલાક લોકો જણાવે છે કે, એ મસ્જિદ, લડચના સ્વતંત્ર નવાબો-નવાબ નેક આલમખાન ૧ (મિરઝા અબ્દુલ્લાહ બેગ) નેકઆલમખાન બીજા (મિરઝાબેગ) તથા તેમના પછીના નવાબોના વખતમાં, જેમાંના છેલ્લા મીરઝા મુઅઝ્ઝીમખાનના વખતમાં-૧૭૩૬ ૧૭૭૨ સમયમાં-બંધાયેલી હશે, ને તેમનાં મકાનો પણ મસ્જિદથી થોડે છેટે પૂર્વમાં દીવાની તથા રેવન્યુ કચેરીઓની જગ્યાઓએ હતાં. તેથી બનવાબેગ છે કે એ નવાબોએ સદરહુ મસ્જિદ પોતાના વપરાશ માટે બંધાવેલી હોય. વિશેષમાં નવાબ નેકઆલમખાન-૧(૧૭૩૬-૪૮)ને મજકુર મસ્જિદ પાસે નવાબના મકાનમાં દફનાવ્યા હતા, જે જગ્યામાં (જે હાલ ભાંગી પૂટેલી હાલતમાં છે) નવાબી ખાનદાનના લોકોને દફનાવવામાં આવે છે.

એદ્રસ સાહેબની પાસે દક્ષિણ તરફ મિરઝાબેગના મકબરોનો પથ્થરનો શિલાલેખ; હી. સ. ૧૧૬૬

૭૮૬

(૧૧)

“ખાન ઝી જાહ નેક આલમખાન-સૂએ જન્મત થું ગશ્ત રહે પયમાય શુકત તારીએ બિ મુવરરિએ દહેર-મિરઝા બેગ ખુદાહુ મરહે ખુદાયા”

“સને ૧૧૬૬”

ભાષાન્તર

“મરતબાવાળા (પદવીવાળા) ખાન નેક આલમખાન જ્યારે જન્મત તરફ સીંધાવ્યા

(જ્યારે ગુજરી ગયા), (ત્યારે) વિશ્વની તારીખ ઝહેનારે એમની તારીખ કહી, (કે) મીરજા-બેગ ખુદાવાલા (નેક બદા) હતા સને ૧૧૬૬

શિલાલેખની બેતની છેલ્લી લીટીના ચબ્દો-‘મિરજાથી ખુદાય’ પછી સાલ હો, સ ૧૧૬૬ નીકળે છે

નોંધ —ઉપરનો શિલાલેખ મિર્જા બેગના મકબરા પર, દરવાજા ઉપર તખતીમા ફારસી લખાયા કાતરેલો છે મહુમ મિરજાબેગ બચ્ચના ખીજા નવાખ હી સ ૧૧૫૧-૬૧ (ખ સ ૧૭૩૮-૫૨) સુધી હતા તેમણે બચ્ચ પર ૧૪ વર્ષ સુધી હુકુમત કરી હતી ‘નેક આલમખાન’ એમનો ખિતાબ હતો એમના મમયમા ધ મ ૧૭૪૧ મા દામાશરાવ ગાયકવાડે સોરઠથી પાછા ફરતા બચ્ચના કિલ્લાને ઘેરા લાલ્યો હતો, જેનો તેમણે બહાદુરીથી ખચાવ કરવાથી ગાયકવાડને ઘેરા ઉઠાવી લેવો પડ્યો હતો એમની પત્નિ બચ્ચ પર, નવાખ તરીકે એમના પિતા મિર્જા અબ્દુલ્લાહ બેગ (ખિતાબ-નવાખ નેક આલમખાન ૧ લા) ૧૭૩૬-૧૭૩૮ સુધી હાકેમ તરીકે અમલ કર્યો હતો, જેમણે બચ્ચની રવતર નવાખી કાયમ કરી હતી

મિર્જા બેગની કબર પર લાકડાની છત્રી છે, તેની પાસે તેમની બેગમની કબર આવેલી હોવાનું કહેવાય છે મકબરાની ઉત્તર તરફ લાકડાના કાતરકામની જાળી છે, જે પર તથા નવાખ મજુરની છત્રી પર ચાદીના પતરાં મઢેલા હતા તે કાગળથી એ જગ્યા “ચાદીની મસ્જિદ” તરીકે ઓળખાતી હોવાના ઉલ્લેખો, મુખર્ષ ગેઝેટીઅર(સુરત અને બચ્ચ ભા ૨ પાં ૫૫૬)મા મળે છે એ સિવાય એ અંગ્રેજ મુસાફરોના મફરનામામા પણ સદરહુ મકબરા ચાદીની મસ્જિદ તરીકે ઓળખાતી હોવાના ઉલ્લેખો છે એ લખાણોમા એની લાકડાની જાળી(lattice work)ની તારીફ કરેલી છે એવી જ જાળી લલ્લુભાઈના ચકલામા આવેલી લલ્લુભાઈની હવેલીમા પણ છે જાળીદાર કીમતી કાતરકામ તથા બચ્ચના જૂનાજમાનાના સુશોભિત ઊંચા મકાનોની તારીફ પોર્ટ્યુગીઝોએ પણ પોતાના બચ્ચના હુમવાનખતે ૧૫૪૬મા કરેલી હોવાનો ઉલ્લેખ સદરહુ ગેઝેટીઅરમા છે

સદરહુ મકબરા એટલેસ માહેબની દરગાહ તથા મસ્જિદના ક પાઉન્ડમા હોવાને કારણે તથા એના લાકડાની જાળીમા તથા કબરની છત્રી પર મઢેલી ચાદીને લીધે અંગ્રેજ મુસાફરોએ જૂલથી એને “મસ્જિદ” તરીકે ગણી, તે મુજબનો ઉલ્લેખો કર્યા હશે, તેની સાખીતીમા એક ઉલ્લેખની નકલ, ૧૮૬૬ મા છપાયેલી હિન્દો પ્રવાસ નામની ગુજરાતી ચોપડી(અંગ્રેજ ચોપડી India and Its Native Princes, by Ruslett)ના પા ૭૭ મા બચ્ચ શહેરના વર્ણનમા ૧૮૬૪ ની સાલની હમીકતમા નીચે મુજબ લખે છે,

“બચ્ચમા જેવાની નવાબએમા ચાદી મચીદ છે, તેમા નેનાબોની કબરા છે એ કબર સંઘળી ચાદીથી મઢી લીધી છે, તેથી એ મસીદનું નામ ચાદી મસીદ પડેલું છે કેટલીક કબરા સફેદ આરસપહાણની છે, અને તેના ઉપર ખુબજ કાતરકામ કરેલું છે, તેમજ તેમના ઉપર મખમલના ઢાંચા નાખેલા છે ”

(અપૂર્ણ)

ગુજરાતની ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રીમાં નવા ઉમેરા

જે ફારસી કાવ્યખંડ ઇતિહાસોની ઝાંખી

(લખનાર: રા. રા. ઇમામુદ્દીન સદરુદ્દીન દરગાહવાલા, નવસારી)

[બાઈ ઇમામુદ્દીન એસ. દરગાહવાલાનો સરોધનપ્રેમ જાણીતો છે. ઇતિહાસના વિષયમાં જે કંઈ નવી માહિતીઓ તેમને જડે છે કે તરત જ તેઓ તેનાથી ગુજરાતને પરિચિત કરી દે છે. આજે તેઓ ગુજરાતને જે મૂલ્યવાન હસ્તલખિત ગ્રંથોનો પરિચય કરાવે છે, જેમાંથી મધ્યકાલીન ગુજરાતના મુસ્લિમ ઇતિહાસપર ધટતો પ્રકાશ જરૂર પડશે. આ લેખ મને જોવાને શ્રી ફા. ગુ. સભા-“ત્રૈમાસિક”ના સંપાદક રા. રા. અબ્બાસલા જાની તરફથી તા. ૧૪-૨-૪૧ ના મળ્યો અને સાથે જ ધટતી નોંધ સાથે તા. ૧૭-૨-૪૧ ના પરત કરવા જણાવ્યું. આથી જે દિવસમા જે માહિતિ મારા લક્ષમા હતી તેનાપરથી મેં નોંધ તૈયાર કરી આપી છે. અમને આશા છે કે બાઈ ઇમામુદ્દીન આવીજ રીતે ઐતિહાસિક સાધનોથી ગુજરાતને અવરનવર પરિચિત કરતા રહેશે. કે.કે.કે.]

ગુજરાતનો પ્રાણુભૂત ઇતિહાસ લખવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવા અરખી, ફારસી અને ઉર્દૂ ઐતિહાસિક ગ્રંથોની માહિતી આપતો, એક સુંદર લેખ “પુરાતત્ત્વ” પુસ્તક ૩ અંક ૨ માં જનાય મવલાના અખૂઝર નદવી સાહબે લખ્યો હતો. તે પછી તે સૂચિને વધુ સભર બનાવવાની લાંબી મુદત લગી કોઈએ તરફી લીધી ન હતી, તે છોક ૧૯૪૦ માં લેવાઈ. ગુજરાતના અરખી ભાષાના ઇતિહાસ “ઝરૂલવાલિહ બિ મુઝરૂર વસઆલિહ”નો પરિચય કરાવતાં, શ્રી ફા. સ. ના આ “ત્રૈમાસિક”માં પ્રકટ થયેલા એક લાંબા લેખના પ્રારંભમાં મારા મિત્ર બાઈ મુહમ્મદ ઉમર કોકિલે એવા જ ખીજ પ્રમાણુ-ભૂત ગ્રંથોની એક લાંબી સૂચિ પેશ કરી છે,^૧ જે આપણને જનાય નદવી સાહબના સાધનસામગ્રીવાળા લેખની ટીપ્પી ઘણી આગળ લઈ જાય છે, એટલે આપણો પુરાતત્ત્વ અને ઇતિહાસવિષયક શોખ જેમ જેમ પ્રગતિ કરતો અને વિકાસ પામતો જશે તેમ તેમ એ સાધનસામગ્રીના ગ્રંથોની યાદીમાં ઉત્તરોત્તર વધારો જ થતો રહેશે; જે ભવિષ્યના ઇતિહાસકારો અને ઇતિહાસ-અભ્યાસીઓને માટે જરૂર મદદગાર અને મહાયરૂપ સાબિત થશે અને કોઈ કાળે આપણે સપ્રમાણુ ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રીઓની મદદ વડે તૈયાર થયેલો આપણો મૌલિક ઇતિહાસ જોવાને બાગ્યશાળી થઈશું.

છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં ગુજરાતના મુસ્લિમકાલીન ઇતિહાસની આલેખના કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા જે ફારસી ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવ્યા છે, જેમાંના પહેલા ગ્રંથનું નામ “ફતુહુસ્સલાતીન” (કિવા રાજવીઓના વિજયો) છે, અને બીજાનું નામ “મસનવી આશુબે હિન્દુસ્તાન” (કિવા હિન્દુસ્તાનના કલેશનું ખડ-કાવ્ય) છે. બન્ને ગ્રંથો કાવ્યખંડ છે, અને ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે મૂલ્યવાન ઉમેરા સમાન છે.

૧. “ઝરૂલવાલિહ બિ મુઝરૂર વસ આલિહ”મા મેં જે સૂચી આપી છે તે ગુજરાતના સુલતાનને લગતી જ છે. સુલતાનુલ મુલકિદ મહમુદ ગઝનવી પૂર્વના મુસ્લિમ ગુજરાત સંબંધની એક યાદી “૧૧ મી પૂર્વનો ગુજરાત-મુસ્લિમ સંબંધ” એ વિષયમા મેં આપી છે. આ જે સમયે વચ્ચેના ગાળાના ઇતિહાસને લગતી ઇતિહાસ-ગ્રંથોને લગતી લાખી સૂચી ‘ગુજરાતના સોલંકીઓ સાથેનો મુસ્લિમ સંબંધ’ અને ‘દિલ્હીના સુલતાનનોના સુબાઓના સમયમા ગુજરાત-એ નિબંધોમાં અલ્લાહ ચાહશે તો રજૂ કરીશ. કે.કે.કે.

ફતુહુસ્સલાતીન

“ફતુહુસ્સલાતીને” સારી અગિયાર હજાર પકિતઓનું વીગમપ્રચૂર મહાકાવ્ય છે, જે ઈ સ ૧૩૧૧ માં સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલ્જીના ગજલનાકાળમાં દિલ્હી ખાતે જન્મેલા ઇસામી નામના કવિની એક અલૌકિક રચના છે. આ આખા કાવ્યને ભારે જહેમત પછી મપાદિત કરી, થોડાક મહિનાઓ પગ આગ્રા કોલેજનાળા ડૉ. મહેદી હુસયને બહાર પાડ્યું છે તેમના જ શબ્દોમાં કહેવામાં આવે તો આ મહાકાવ્ય ‘હિન્દનું ગાહનામું’ છે.

કવિ ઇસામીએ પોતાના આ મહાકાવ્યમાં સુલતાન મહમૂદ ગઝનવીના હુમલાથી લઈ સુલતાન મુહમ્મદ તગલકના અંતિમ કાળ લગીનો ઇતિહાસ ગળું કર્યો છે. એટલે કે એ ઈ સ ૧,૦૦૦ થી ઈ સ ૧,૩૪૯ સુધીનો પદ્મપદ્મ ઇતિહાસ છે એની રચના કરતાં ઇસામીએ તખ્તને નામિરી તાગિએ ફિરોજશાહી, આદિ વિશ્વમનોય ઇતિહાસોની પણ સંલાપતા બોધેલી છે. ઇસામીએ પોતાનો એ કાવ્યમય ઇતિહાસ, દખ્ખણના બદમની (બાલણી) વગના સ્થાપક સુલતાન અલાઉદ્દીન હસન ગંગાદેવે અર્પણ કરેલો છે.

એ કાવ્યબદ્ધ ઇતિહાસમાં ગુજરાત વિષે પણ પુષ્કળ માહિતીઓ જડે છે, અને ખાસ કરી તગલક વંશના ઇતિહાસના અન્વેષણમાં તો, એ મહાકાવ્ય નવીન જ પ્રકાશ પાથરે છે. આ મહાકાવ્ય અંતરે અંતર પચિય કરાવનારું માન આગ્રા કોલેજનાળા ડૉ. મહેદી હુસયન, એમ એ ખાતી જાય છે, જેમણે એ અંતરે પ્રગટિત કર્યા પછી સુલતાન મુહમ્મદ તગલક ઉપર “ધીસીસ”-મહાનિબધ લખી, પીએચ ડી ની ડિગ્રી મપાદન કરી છે.

“ફતુહુસ્સલાતીન”ની એક હસ્તલિખિત પ્રત લડનની ઇડિયા ઓરિમની લાયબ્રેરીમાં મોજૂદ છે, જેમાં ૧૧,૫૨૪ પકિતઓ છે. એ જ મહાકાવ્યની એક જીલ્લું હસ્તપ્રત હવેરા બાદ(દખ્ખણ)થી પણ ડૉ. મહેદી હુસયનને મળી આવી છે. ફતુહુસ્સલાતીન”ને પ્રકાશિત કરતાં ડૉક્ટર મહોદયે, ઉપલી બને પ્રતોનો ઉપયોગ કરેલો છે તેમના મતે આ મહાકાવ્ય ૧૨,૦૦૦ પકિતઓનું હોયુ નેપછે.

ઇસામીના આ અથમાં સુલતાનુલ મુમ્મદિન મેહમૂદ ગઝનવીના મોમનાથના હુમલા વિષે જેટલી નવી હકીકત જોવામાં આવે છે, જે ઘણે ભાગે તત્કાલિઓના આધારે તેણે પેશ કરેલી છે, તેથી તે ઘણી બહુમત પણ માગે છે ?

હિજરી સન ૫૯૩(ઈ સ ૧૧૯૬)માં સુલતાન શાહસુદ્દીન ગોરીએ અલ્પહિસ્રાડ (પાટણ) ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું, તેમાં તે પડે પણ હાજર હતો, એમ ઇસામી જણાવે છે. તેણે “ફતુહુસ્સલાતીન”માં એ હુમલાનું વિસ્તારથી નિર્ણય કર્યું છે, જે તખ્તને નાસિરીથી

૧ જુઓ ઇડિયા ઓરિમની હસ્તલિખિત ગ્રંથની સૂચી ગ્રંથ ન ૩૦૮૦

૨ આ દત્તકયાનો ઉત્તરો રા નારાયણ વિ કાકરે “જ્યોતિર્લિંગ સોમનાથની મુર્તિ” નામની પ્રસ્તિકામાં ડૉ. મુહમ્મદ નામિજના ગ્રંથમાંથી કર્યા છે. પણ એ કયા વિશ્વાસપાત્ર નથી, એટલું નહોતું પણ તેને કોઈ પણ કહેવાતા ઇતિહાસોનો પણ રોકો નથી.

૩ ખીલ દુમદામાં સુલતાન શાહસુદ્દીન સાથે દાગર દને, એણે કોઈ ઇતિહાસમાં નોંધાયું નથી. વાનુષ મઆસિર અને તળકાને નામુરી એ જન્મે સુલતાનના ભાનનો બદલો લીધો જણાવે છે, અને વિજયનો યશ કુત્બુદ્દિન અયબકને આપે છે. જુઓ ઇલિયસદ્દુલ દિસ્ત્રી એક ઇડિયામાં તલ્લાસ મઆસિર નો ઉત્તરો. પા ૨૨૮ અને તળકાને નાસીરીનો ઉત્તરો. પા ૨૬૪.

ઉલટી હકીયત છે. સુલતાન શાહબુદ્દીન ગોરીનો અણહિલવાડા ઉપર પહેલો હુમલો દિજરી સન ૫૭૩(ઇ. સ. ૧૧૭૭)માં થયો હતો. એ પ્રથમ આક્રમણ જો કે નિષ્ફળતામાં પરિણમ્યું હતું, પરંતુ એ હુમલાનું, પ્રખ્યાત ઇતિહાસપંડિત મવલાના અકબરશાહનાં નજિયાખાદી પોતાના મશહુર પુસ્તક “આયના હકીકતનુમા” ભાગ ૧ લા(પૃષ્ઠ ૨૩૭-૨૩૮)માં ખ્યાન કરતાં એક નવું જ કારણ રજુ કરે છે, જે વિષે અત્યાર લગી ખીન કોઇ પણ ઇતિહાસ-સંશોધક ઉલ્લેખ કર્યો હોવાનું સાંભરતું નથી. તેઓ જણાવે છે કે “અલમૂતના રાજકર્તા મુહમ્મદ ખીન અલી ઝિક્રહ અને અણહિલવાડા(ગુજરાત)ના રાજા ભીમદેવ વચ્ચે સુલતાન શાહબુદ્દીનની ખિલાફ વાટાઘાટોનો સિદ્ધિસલો જરૂરી થઈ, દોસ્તીનું કરારનામું થઈ ચૂક્યું હતું. રાજા ભીમદેવે મુલાહિદાથી (કિવા અલમૂતથી) મદદ મેળવી, સિંધ અને સુલતાનને અલી કરમાખથી છીનવી લેવાની તૈયારી કરો, અને એ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા માટે એક જંગી સેના ખડી કરી. આ ખબર સાંભળીને દિજરી સન ૫૭૩(ઇ. સ. ૧૧૭૭)ના છેવટના ભાગમાં સુલતાન શાહબુદ્દીન ગઝનીથી રવાના થઈ, સુલતાન આવી પહોંચ્યો અને અહીંથી અણહિલવાડા તરફ રવાના થયોભીમદેવે કિદાઇ લશ્કર(એટલે કે અલમૂતના મુલાહિદા અનુયાયીઓના લશ્કર)ની જોડે સુલતાનની ચાકેલીપાકેલી અને ઘણી નાની ફોજને આરામ લેવા અને ફરીફામ થવાની મહેતલ ન આપી. સુલતાની લશ્કરને હિન્દુઓના તથા મુલાહિદાઓની અગણિત તાબદમ ફોજના મુકાબલામાં નિષ્ફળતા મળી. ૧ ”

એ જ સિદ્ધિસલામાં ઉદ્ધીકૃત “જમેઉલ હિકાયત”ની એક કથા પરથી ગુજરાત અને ગઝનીના વ્યાપારી સંબંધ વિષે પણ આપણને કંઈક પહેલી જ વાર જાણ થવા પામે છે. એ કથા એવી છે, કે “નહરવાલામાં શિકસ્ત ખાધા પછી ન્યારે શહાબુદ્દીન મુહમ્મદ ગોરી પાછો ફર્યો ત્યારે કેટલાકોએ લેખિત સલાહ આપી, કે ‘ નહરવાલાના એક સરદાર વિશ્વંભરે ઘણો વ્યાપારી માલ, જેની કિંમત લગભગ દશ લાખ રૂપિયા હશે, ગઝની રવાના કરેલ છે, એ કારણે એને જમ્મ કરી લેવો જોઈએ અને એ જ રકમથી એક સૈન્ય તૈયાર કરીને નહરવાલા ઉપર (પુનઃ) હુમલો કરવો જોઈએ. ’ શહાબુદ્દીન મુહમ્મદ ગોરીએ આ લખાણની પાછળ જવાબ લખ્યો કે “ એ ન્યાયની વિરુદ્ધ છે...હું એવું કરી શકતો નથી. ૨ ” (જુઓ “જમે-ઉલ હિકાયત,” કીસમ ૧, ખાખ ૬, હિકાયત ૩૭)* એ જ કથા પરથી ગુજરાત અને ગઝની વચ્ચેના વ્યાપારી સંબંધની સાથોસાથ, સુલતાનની ઈન્માફરવહી અને સહિષ્ણુતા ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે.

“ફતુહુસસલાતીન”ના અણહિલવાડાના આક્રમણવખતે સુલતાન પંડે હાજર હોવાનું કથન, એ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં નવીન સંશોધન છે, તેમ ભીમદેવ અને અલમૂતના રાજકર્તા વચ્ચેની મિત્રાચારીની મવલાના અકબરશાહનાં નજિયાખાદીની નોંધ પણ એક નવી હકીકત છે. “જમે ઉલ હિકાયત”ની કથા પણ કદાચ આ પહેલી જ વાર

૧. અકબરશાહ નજિયાખાદીએ આ અગત્યની દત્તકથા માટે કોઈ આગ્રહ આપ્યો નથી, અને કોઈ પણ ઇતિહાસ એને અનુમોદન આપતો નથી, જો કે આ વિષયની નોંધ બધાએ લીધી છે. કોકિલ ૨ પૂરી હિકાયત માટે જુઓ ઇલિયટકૃત હિસ્ત્રી ઓફ ઈડિયા ભા ૨, પા. ૨૦૦-૨૦૧, શ્રી. ફર્ગીસન ગાઝીએ એમાથી જે યુદ્ધની નોંધ “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ” ભા. ૨. પા. ૨૪૫મા આપી છે. પરંતુ તેમણે તે આપતા આ કથાનો ઉપયોગ કર્યો નથી.

* “ઈસ્લામી હિન્દ” પૃષ્ઠ. ૧૩૩

ગુજરાતના અભ્યાસીઓ અને ઇતિહાસપ્રેમીઓ મમક્ષુ ગણુ થઈ ગઈ છે, જે મને વિશ્વાસ છે, કે તે અગે વધુ સંશોધન કરવાની આપણા ઇતિહાસજ્ઞોને પ્રેરણા આપશે “કુતુહલસલાતીન”નો પરિચય કરાવતા આ નોંધો અભ્યાસીઓને ઉપકારક થઈ પડે, એમ માની અહીં ઉતારી લીધી છે

સુલતાન અસાઉદીન ખિલજીના શાસનકાળની હકીકત વર્ણવના પશુ ઈમામીએ ગુજરાત અગે એક નવી વાત નોંધી છે, અને તે એ છે, કે હિલુગખાન અને નુમગતખાનની ગુજરાત ઉપરની ચઢાઈ પછી પાટણ ઉપર મલિક અહમદ ઝીતમની મદદારી હેઠળ પશુ એક સફળ આક્રમણ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં રાજા ઘલ્લુની પુત્રી દેવલદેવીને પકડવામાં આવી હતી ઇસામીએ વલુવેલા ગુજરાત પગના આ ખીજ આક્રમણની નોંધને અમીર ખુસરૂકત પ્રખ્યાત ખડકાબ ‘દેવલદેવી’ના ગિવાય ખીજ ઇતિહાસોથી ટેકા મળતો નથી વળી પ્રખ્યાત ઇતિહાસપડિત મવલાના અકબરશાહખા નજિખાખાદી પશુ દિલ્હરી મન ૬૯૭ (ઇ. સ ૧૨૯૭)ના પ્રથમ આક્રમણવેળા જ દેવલદેવી પકડાયેલી હાવાનું જણાવે છે, તેમજ ઇસામી અને અમીર ખુસરૂએ લશ્કરી મદદારીના જે નામો આપેલા છે તે પશુ એક ખીજની જિજ્ઞાસા માલમ પડે છે એટલે ઇસામીનું કથન શકારપદ લેખાવવું જોઈએ ? ત્યાર બાદ સુલતાન કુતુબુદ્દીન ખિલજીની ગુજરાતની ચઢાઈની હકીકત પશુ ઈમામીએ નોંધેલી છે

એ પછી ઇસામીએ સુલતાન આસુદીન તગલકનું વૃતાન્ત લખ્યું છે તેમાં તે લખે છે, કે આસુદીન તગલકે મલિક શાહીના નેતૃત્વપણા હેઠળ ગુજરાત ઉપર એક મૈત્ર્ય મોકલ્યું હતું, જેણે બે મહીના પર્યંત ત્યાના કિલ્લા(?)ને ઘેરા લાલ્ચો હતો, પરંતુ કિલ્લામાંના કલા વતો અને ગરૈયાઓના એક મઝૂદે ફરેખ આપી, મલિક શાહીને કત્લ કરી નાખ્યો હતો, અને ત્યાર પછી મદરૂદ મૈત્ર્ય નિષ્ફળતા લઈ પાછું ફર્યું હતું આ ચઢાઈ અને ઘેરાની નોંધ કોઈ પણ કાગલો ઇતિહાસમાં નથી, તેમ અર્નાગીન અગોધકોએ પાશુ તે વિગે કશું લખ્યું નોંધામાં આવ્યું નથી

ત્યારબાદ ઇસામીએ સુલતાન મુહમ્મદ તગલક(ઈ સ ૧૨૨૫-૧૩૫૧)ની હકીકત લખી છે, જેથી ફક્ત થાય છે, કે ઇસામી સુલતાન મુહમ્મદ તગલકનો વિરોધી છે એમાં સુલતાન મુહમ્મદ તગલકના રાજત્વકાળની હકીકત ઉપર ધણો નવો પ્રકાશ ફેંકેલો છે, જે ખુબમૂલ્ય છે એમાં ગુજરાતના બેડા વિષે પશુ ધણી બારિક વિગતોનો પોતાના કાબ્યમય ઇતિહાસમાં મંથય કરેલો છે, અને એ બળવાઓની વિસ્તારથી નોંધ લીધેલી છે, જે ગુજરાતના ઇતિહાસ-અભ્યાસીઓ માટે ભારે ખપની છે આમ “કુતુહલસલાતીન” ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રીમાં એક કિંમતી ઉમેરો છે

મસનવી આશુબે હિન્દુસ્તાન

આવો જ ખીજે એક મહત્વનો ગ્રંથ તે “મસનવી આશુબે હિન્દુસ્તાન” છે, જે આપણી ઐતિહાસિક સામગ્રી અગે ધણા ખપની વસ્તુ છે એ હકીકત આપણને જ્ઞાતાગદ-

૧ ઝફર લાલિહ મુઝફ્ફર વખ આલિહે પશુ એની નોંધ લીધી છે જુઓ પાનુ ૮૮૮ જો કે દેવલદેવીનું સાગ્ય પ્રકરણ સંગોવન મારે છે, કાલ અત્યાર સુધીના જેટલા લેખકોએ આ પ્રકરણ પર પ્રકાશ નાખ્યો છે તે બધાનું મૂળ હે ખુદરૌ કાગ ‘દેવન ગણી જ દુસામય જેટલું એ પ્રમાણમૂલ છે, અને તે દેવલદેવી વિષે પુષ્ટજ માહિતી આપે છે.

નિવાસી પ્રખ્યાત ઈસ્લામી 'સ્કોલર' જનાણ કાઝી અદમદગિયા અખતર સાદગના એક નિર્ગંધ દ્વારા જાણવાને મળે છે; જે નિર્ગંધ તેમણે ત્રિવેન્દ્રમ (નાવાગઢદાર) ખાતે ૧૯૮૭ માં મળેલી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સની નવમી બેઠકમાં વાંચ્યો હતો.

“ મસનવી આશુબે હિન્દુસ્તાન ”^૧ મુગલકાલીન કાવ્યકૃતિ છે, જે શહેનશાદ અવરંગઝેયના ભાઈ શાહજહાદ મુરાદના દરબારી કવિ “ખહેસ્તી”ની રચના છે.^૨ એ ખંડકાવ્ય ૧૭૪ પૃષ્ઠોપર વિસ્તારાયેલું છે. “ખહેસ્તી”ના જીવન વિષે કાંઈ પણ માદિતી ઉપલબ્ધ થતી નથી, પણ તે કદાચ શિરાઝનો વતની હોવો જોઈએ.

આ કૃતિની હસ્તપ્રતો યૂરોપ અને હિન્દના વિખ્યાત ગ્રંથ-લેડારોમાં ખુબ જ ઓછી નોંધાયેલી માલમ પડે છે. લંડનના સિટિશ મ્યુઝીયમ, અને ઈંગ્લા ઓરિસની લાયબ્રેરીમાં એની એકેક સંપૂર્ણ પ્રત જળવાયેલી છે, જ્યારે બોડલિયન લાયબ્રેરીમાં એનો એક અધૂરો નુસ્ખો મોજૂદ છે. આ ત્રણ હસ્તપ્રતો સિવાય ઓથી હસ્તપ્રત જૂનાગઢમાં જનાણ અબ્દુર-રહેમાન પઠાન સાહ્ય પાસે મોજૂદ છે, જેનો પરિચય કાઝી સાદબે ત્રિવેન્દ્રમનો પરિપદ સમક્ષ એક નિર્ગંધના રૂપમાં દબૂ કરેલ છે. કાઝી સાદબ જણાવે છે, કે હસ્તપ્રતો અપ્રાપ્ય છતાં એ મસનવીની છાપેલી પ્રતો ઉપલબ્ધ થાય છે. એવી એક પ્રત લયદરાગાદ(દખખણ)ના શાહી પુસ્તકાલયના ફારમીના ઇતિહાસ-વિભાગમાં હતી, જે ઉપર કર્તાનું નામ “ખહેસ્તી શિરાઝી” મુદ્રિત થયેલું હતું, અને બીજી મુદ્રિત પ્રત લાહોરની પબ્લિક લાયબ્રેરીમાં હતી, પરંતુ સદરહુ બન્ને પુસ્તકાલયોમાંથી એ બન્ને નકલો અલોપ (!) થઈ ગયેલી હોવાનું કાઝી સાહેબે તપાસ કરતા માલમ પડ્યું છે.

“ મસનવી આશુબે હિન્દુસ્તાન ”ના કર્તા કવિ ખહેસ્તીનો એવો દાવો છે, કે શહેન-શાહ શાહજહાનના ચારે શાહઝાદાઓની વચ્ચે દિલ્હીની ગાદી સંપાદન કરવા અંગે જે યુદ્ધો લડાયાં હતાં, તે તેણે નજરે જોયેલાં હતાં. આ રચનાના વાંચનથી ફલિત થાય છે, કે કવિ ખહેસ્તી ગુજરાતમાં રહી ચૂકેલો હતો. એ વખતે શાહઝાદા મુરાદ ગુજરાતમાં હતો, જ્યાં તેણે “મુરવંજીદીન”નો લકળ ધારણ કરી, ગાદીરૂઢ થવાની રસમ અદા કરી હતી.

કવિએ પોતાની આ કૃતિ કંઈ સાલમાં રચી તેનો કયાંય નિર્દેશ કરેલો નથી, પણ તેણે શાહઝાદા મુરાદને અવરંગઝેબે ફેદ કરી, ગ્વાલિયરના શાહી કેદખાનામાં મોકલી આપ્યો હતો, એ હકીકત નોંધેલી છે, જે હિજરી સન ૧૦૬૮(ઈ. સ; ૧૬૫૭)ની સાલનો બનાવ છે. પછી તેણે પોતાની કૃતિના અંતિમ ભાગમાં શાહઝાદા દારા શિકોહના ગિરફતાર થવાની અને તેને કલ્લ કરાવ્યાની હકીકત જણાવી છે, જે હિજરી સન ૧૦૬૯(ઈ. સ. ૧૬૫૮)ની સાલની આખરનો બનાવ છે. એ ઉપરથી કાઝી સાદબ એવું અનુમાન કરે છે, કે કવિ “ખહેસ્તી” એ પોતાની આ રચના હિજરી ૧૦૬૮ કે હિજરી ૧૦૭૦ ના પ્રારંભમાં સંપૂર્ણ કરી હોવી જોઈએ.

કવિએ પોતાના ખંડ કાવ્યની વહેંચણી ૧૯ વિભાગોમાં કરેલી છે, જેમાં આઠમા ખંડમાં તેણે ખવાજ શાહ્યાઝ દારા સુરતનો કબજો લીધાનું વર્ણન નવમા અને દસમામાં શાહઝાદા

૧. આ ગ્રંથની એક સુંદર નકલ શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકલેડારમાં છે. બુઆ ફારસી હસ્તલિખિત પુસ્તકોની યાદી નંબરએમાં કવિ ફીરદોશીના શાહનામાંને સળાધી લખે છે કે “તેણે તેા સાલબેલી કયાઓ લખી છે, મે તેા સળી આખે જોઈ ઇતિહાસ લખ્યો છે.” ક્રોડિક

મુરાદના અમદાવાદમા તખ્તશીન થવાની હકીકત, અગિયારસામા ઉત્તરેન નજદિક દેવાળપુર આગળ મુગદના અવગગ્રેમ જોડેના મિલનનું વૃત્તાત, પદ્મમાર્મા એ બન્ને ભાષ્યોએ મળી, શાહજાદા દારા શિકોહ ઉપર ચઢાઇ કર્યાની વાત અને સોળમામા આગ્રાનો કિલ્લો ફત્તેહ કર્યાની અને તે પછી અવગગ્રેમના હાથે શાહજાદા મુગદ કેદ થવાની હકીકત છે, આગણીસમા વિભાગમા શાહજાદા દારાએ અમદાવાદથી લશ્કર લઈ, અજમેર પ્રયાણ કર્યાનું, તે પછી પછી મલેક જીનના હાથે તે કેદ પડ્યાનું, અને અતે કતલ થયાનું વર્ણન આ મસનવીમા આલેખાયેલું જોવામા આવે છે

અખ્યાત ઇતિહાસકાર મર જહુનાય મરઢાર, અને અવગગ્રેમ અગે સૌથી વધુ વિશ્વાસ મૂકી શકાય એવા ઈસ્લામી ઇતિહાસકાર પ્રેફેસર નજીબ અસગર નવવી સાહબે પણ પોતાની કૃતિઓ તૈયાર કરતા, આ મસનવીનો ઉપયોગ કર્યો નહોતો હોવાનું તેમની કૃતિઓમા જણાયેલી પ્રધાધારની સૂચિઓ ઉપર દષ્ટિ ફેંકતા જણાય છે એટલે આ રીતે પણ આ નવી ઐતિહાસિક સાધનમામત્રી કિમતી ગણાવવી જોઈએ

આમ આ મને કૃતિ આપણા મધ્યકાલીન ઇતિહાસને અગે અને ખીજી મૂગલકાલીન ઇતિહાસ માટે બહુ ઉપયોગી અને મદદરની હોઈ, તેનાથી ગુજરાતના ઇતિહાસની ઘણી ગુચવાયેલી કહીએા યથાથોગ્ય બેસાડવામા આપણા અભ્યાસીઓને મદદ મળે એમ છે, એ હકીકત આ પત્રિયપાત્રમ્ લેખથી સોને વિદિત થઈ જના પામશે

રૂપીઆ પચાસ પચાસનાં બે ઇનામો કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને બહિર નિમંત્રણ

“ કાયદાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ”

સ્વ. કરસનદાસ મૂળજી સ્મારક ફંડની યોજના મુજબ, તમામ ગુજરાતી બોલતાં, કોલેજનાં વિદ્યાર્થી અને વિદ્યાર્થીનીઓને શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ તરફથી બહિર નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે કે, તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં “ કાયદાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ”, એ વિષય ઉપર એક નિબંધ ૩૦ થી ૩૫ કુલ્સકેપ ડાગળના કદનો, તા. ૧૯-૬-૪૧ ને વારગુરૂ સુધીમાં નીચેના શરનામે સ્વીલબંધ પરણીડિયામાં રજીસ્ટર્ડ પોસ્ટથી જે કોલેજમાં અને જે વર્ગમાં પોતે ભણતા હોય તેની વિગત અને પોતાનાં શરનામાં સાથે મોકલવો.

વિદ્યાર્થીઓના એવી રીતના આવેલા નિબંધોમાંથી જેનો નિબંધ શ્રી કા. ગુ. સભાએ નીમેલી ત્રણ જણની કમીટી પસંદ કરશે તેને રૂ. ૫૦) સુધીનું એક, તેમ વિદ્યાર્થીનીઓના નિબંધોમાંથી એ જ રીતિએ જે એક બેનનો નિબંધ પસંદ થશે તેને રૂ. ૫૦) સુધીનું એક, એમ બે ઇનામો આપવામાં આવશે; અને એ બે નિબંધોમાંથી જેનો નિબંધ વધુ પસંદ કરવા યોગ્ય હશે તેનો નિબંધ તા. ૨૫-૭-૪૧ ને શુક્રવારની બહિર સભામાં વાંચવામાં આવશે. પસંદ થયેલા નિબંધો પ્રકટ કરવાનો માલિકીહક્ક શ્રી કા. ગુ. સભાનો રહેશે. વિશેષ જરૂરી વિગત માટે સભાના સહાયક મંત્રી સાથે નીચેને શીરનામે પત્રવ્યવહાર કરો.

નોંધ:—આ હરિદ્વાદ, ગુજરાતી બોલતી, સઘળી કેમો માટે ખુલ્લી છે. મુંબઈ તા. ૫-૧-૪૧ વાર રવિ.

૩૬૫, શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભામંદિર
વિઠ્ઠલભાઈ રોડ, કોંગ્રેસ લેઝન
મુંબઈ. નં. ૪

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની,
સહાયક મંત્રી, શ્રી કા. ગુ. સભા,
મુંબઈ

ચર્ચાપત્ર

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ • કેટલાક ચિન્ત્ય મુદ્દાઓ

પં. બેચરદાસના ચર્ચાપત્રનો ઉત્તર

[પ્રોફે કાન્તિલાલ બા. વ્યાસ એમ. એ]

(અનુમ્ધાન વર્ષ ૫, અ. ૪, પાના ૫૬૩ થી)

(૨)

ગયા અકર્મા પં બેચરદાસના ચર્ચાપત્રના ચાગ્ર મુદ્દાઓનો હું ઉત્તર આપી ચૂક્યો છું હવે આ અકર્મા એમના બાકીના મુદ્દાઓનો ઉત્તર આપુ છું 'શ્રી કાર્પેમ ગુજરાતી સભા-ત્રૈમાસિક', જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, '૪૦ના 'અકર્મા ગા. મમાલકે 'આપણું બીજા સામાયિકોમા' એ લેખમા મારી અમાલોચનાની નોંધ વીધી હતી અને તેમા પડિતજની અખ્યાસ-પદ્ધતિ સમજાવી, એમના ચર્ચાસ્પદ વિધાનોનું સમર્થન કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તેથી રા સંપ્રાદકની નોંધના મુદ્દાઓનો પણ અહીં ઉત્તર આપી દેવો યોગ્ય ધારૂ છું

ત્યારે ૫ બેચરદાસના બાકી રહેલા પાચમા મુદ્દાથી શરૂઆત કરીએ

'થી' તત્સમાથી આપવો અસંભવિત સ્થિત્વા કે સ્થિત ભાથી જ એની

વ્યુત્પત્તિ ગમ્ય છે

(૫) 'થી' ની વ્યુત્પત્તિ મંથધે એ મારી અમાલોચનામા આ પ્રમાણે લખ્યું છે "વ્યાખ્યાતા તત્સમાથી 'થી' વ્યુત્પન્ન કરે છે. 'થી' ની વ્યુત્પત્તિ તત્સમાથી નીકળવી અસંભવિત છે તત્સ એ અપભ્રંશ પ્રત્યય નથી, પણ મંસ્કૃત છે ગૂજરાતીમા અવતાર પામતાં પહેલાં એનું પ્રાકૃત અપભ્રંશમા રૂપાન્તર થતુ જ બેધએ છતાં દલીલ ખાતર સ્વીકારી લખ્યું છે તત્સમાથી ખારોખાર રૂપાન્તર થાય છે, તોપણ તત્સમાથી તત્સ દ્વારા માત્ર 'થ' જ થાય 'થી' < ધિશ < ધિશ્વા ઉપરથી આવ્યું છે એમ સર્વે વિદ્વાનો સ્વીકારે છે "x

અહીં પડિતજ એમના મતનો ખચાવ કરી શકે તેમ નથી એટલે ચર્ચાપત્રમા એ મૂળ વિધાનમાથી ખસી ગય છે. તેઓ લખે છે કે "'થી' ની વ્યુત્પત્તિ મંથધે મને હજી સુધી ચોક્કસ આધાર સાથેનું મૂળરૂપ જડ્યું નથી તેને લીધે મારાં વ્યાખ્યાનોમા એ વિષે નિર્ણયપાત્રક વિધાન કરી શક્યો નથી પરંતુ તેને અંગે જે અમુક કલ્પનાઓ સૂઝેલી તે જ માત્ર જણાવી છે અને તે બાબત વિરુદ્ધ પ્રકાશ નાખવા મારું શખ્ત્યોને વિનંતિ પણ કરેલી છે

કોઈ પણ મતને ગતાનુગતિરૂપે અનુસરવાનું મારા સ્વભાવમા જ નથી, તેથી ગમે તેવા વિદ્વાનોએ કરેલી કલ્પનાને વિના આધારે માની શકું નહીં " (૫ બેચરદાસનું ચર્ચા પત્ર-૫ ૩૫૩)

એમની આ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી જ મને લાગેલું કે એમણે સ્વ નર્સિંદગવભાઈના Wilson Philological Lectures એમા લાગતા નથી એના બીજા ખડના ૫ ૧૫૮ થી ૧૬૪ સુધીમા 'થી'ની વ્યુત્પત્તિ મંથધેના જુગા જુદા મતો-તત્સમાથી, તદ્દિમાથી,

હત્ત (< હુંત્ત) માંથી, સ્થાના ક્તવાન્ત રૂપ થઈ (સ્થિત્વા) માંથી, અને ચક્ < પ્રા. ચક્ક માંથી* વગેરેની ચર્ચા કરીને પછી એમનો પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે.

તસ્ની વિરૂદ્ધ તેઓ નીચેનાં કારણો આપે છે—

(i) તસ્ અવ્યય છે, તેથી તેમાંથી વિશેષણરૂપનાં ચો. થી, યુ નીકળી શકે નહીં.

(ii) તસ્ માંથી કાઢતાં 'થકી' ના 'ક' ના અસ્તિત્વનો કોઈ ઉત્તર મળતો નથી.

(iii) 'ધાડેથી પડ્યો' જેવા શબ્દોમાં જે શબ્દનો અધિકરણરૂપ અર્થ (સમ્પ્રીતો રથળવાચક અર્થ) છે તેનો તસ્ ની સાથે મેળુ મળતો નથી. આ સર્વ કારણોથી તસ્નો પરિહાર કરીને એ પોતાનો મત નીચે પ્રમાણે રજુ કરે છે.

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈનો મત આવો છે. તેઓ કહે છે કે—“ I hold that થી (indeclinable) is derived from the conjunctive Participle of ચ્વ (સ્થા sk), and થકી similarly from Conjunctive participle of ચક્ (Pr. substitute for સ્થા) and that ચો થી યુ adjectival forms are to be traced to સ્થિતક્ર: past-participle form of સ્થા.” x

પંડિતશ્રી સ્થિત્વા સંબંધી બે વાંધા રજુ કરે છે. એક તો સંબંધક જૂતકૃદન્તના અર્થનું સ્થિત્વા પચમીના અર્થમાં ઘટી શકે નહીં.

ખીજું સ્થિત્વા નાં ઠાડ, ઠાડળ, ઠાડબાળ વગેરે રૂપાન્તરો થાય છે. સ્વ. નરસિંહરાવે એમની સમર્થ ચર્ચામાં આવી શંકાઓનું નિરસન કર્યું છે. તેઓ કહે છે કે + ‘વડાદરેથી આવ્યો’ = વડાદરે થઈ આવ્યો. મરાઠીમાં પણ ‘તો ગાંવાહૂન આલા’ માં (=તે ગામથી આવ્યો) હૂન પ્રત્યય હોડન નું જ દૂંકાવેલું રૂપ છે. તેનો મૂળ અર્થ તે ગામમાં થઈને આવ્યો એવો છે. જૂની ગૂજરાતી ભાષામાં પણ ‘થી’ લાગતાં નામની પૂર્વે સમ્પ્રીતો પ્રત્યય ધણે રથળે મળે છે. ઉ. ત.

ઉત્તરાવાહિ નક્ષત્રિ-ચદ્ર. (ઋષભદેવ ધવલસંવધ Guj. Lang. & Lit II p. 161)

વાહારિચી મિક્ષા લિહં નહીંતરિ નહીં (પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ-૮૦-૨-જૂની ગૂજરાતી-પૃ. ૧૫૫)

આવા ધણાં ઉદાહરણોમાં સમ્પ્રીતપ્રત્યય ‘થી’ ની પૂર્વે મળે છે. શ્રી. ચતુરભાઈ પુ. પટેલ એને સ્થિત < ચિહ < ચિચ એમ ધટાવે છે. ÷

સ્વ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવનો આ વિષેનો મત જોઈએ.

લાલણની કાદંબરીની ટીકામાં એ ‘થી’ ને માટે નીચેની વ્યુત્પત્તિ આપે છે:

‘સમથી < સમઃસ્થિતઃ < સમો ચિમ્મઓ < સમુ ચિહ (પૃ. ૨૧૮)

જલપાનથી > જલપાને સ્થિતે (પૃ. ૨૪૭)

મુઝ પૂઠિથી > મમ પૃષ્ઠે સ્થિતઃ (પૃ. ૨૮૪)

આ ઉપરથી એમનો મત પણ સ્થિત ઉપરથી ‘થી’ વ્યુત્પન્ન કરવા તરફ છે.

આમ બધા વિદ્વાનો ‘થી’ને સ્થાનાં રૂપો ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. નરસિંહરાવભાઈ

* ‘થી’ ના સમાનાર્થક પ્રત્યય ‘થકી’ને અનુલક્ષીને

x N B: Divetia Gujarati Language and Literature, Vol II P. 160.

+ Gujarati Language and Literature Vol II p. 160.

+ જૂની ગુજરાતી ભાષા—પૃ. ૧૫૪

સ્થિત્વા ઉપગ્રથી લે છે, જ્યારે કેશવલાલભાઈ તથા ચતુર્ભાષ પુ પટેલ વિષત ઉપગ્રથી લે છે નગસિદ્ધરાવભાઈ પણ એક સ્થળે સ્થિત ને પણ વૈકલ્પિક વ્યુત્પત્તિ તરીકે સ્વીકારતા હોય એમ લાગે છે *

હવે વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ સ્થિત્વામાથી એ વ્યુત્પત્તિ થવાની શક્યાશક્યતા વિચારીએ પ એચગદામ કહે છે કે “વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ સ્થિત્વામાથી ‘થી’ ન આવે તેઓ જણાવે છે કે “સ્થિત્વાના પ્રાકૃત ઉચ્ચારો ઠાઠ, ઠાઠળ, ઠાઠલાળ, ઠાઈઠ થાય છે આ જોતાં એ બંને વચ્ચે અક્ષરસામ્ય પણ જણાતું નથી ” (પ એચગદામનું અર્થપિત્ર પૃ ૨૫૨) આ વિધાનમા ચોખ્ખો નિર્વાસ-નાયકને હેતુપૂર્વક ભ્રમમા નાખવાની વૃત્તિ લાગે છે સિદ્ધ હેમચન્દ્રમા સ્થિત્વા-વક્-વિદ્-નિરૂપા । (૮-૪-૧૬) એ સૂત્રનું વિવરણ કરતા હેમચન્દ્ર કહે છે-તિષ્ઠતે રેતે ચત્તાર બારેશા મવતિ । ઠાઠ । ઠાઠઠ । ઠાળ વહુલાધિકારાત્ કવિષ્ઠ મવતિ । ધિષ । થાળ । ચાઠળ । અર્થાત્ તિષ્ઠતિના ચાર આદેશ થાય છે ઠાઠ ઠાઠઠ, ઠ ઠાઈ વખતે એ આદેશો નથી પણ ચતા ત્યારે વિષ (સ્થિત) યાળ જેના રૂપે બને છે + પડિતશ્ચ એક જ સૂત્રની દીઠાને પૂર્વભાગ ઉદ્ભૂત કર્યો છે અને બાકીનો ઉત્તર ભાગ પોતાના મતની પિક્ક જતો હોવાથી દબાવી ગાખ્યો છે આને પડિતશ્ચ પ્રામાણિક અને શાસ્ત્રીય અર્થ કહે છે ?

આમ અર્થદૃષ્ટિએ સ્થિત કે સ્થિત્વામા અપાદાનનો અર્થ ગહેલો છે (પડિતશ્ચ પચમીના દાખલાઓ આપતા મુખ્ય અર્થ અપાદાનના દાખલા ન આપતા હેતુ અને કૃણાર્થના દાખલાઓ આપ્યા છે એ વિચિત્ર લાગે છે) મરાઠીના ફોક્લ > ફૂન કે ફૂનતું હિંદાહરણ સ્થિત્વા > ‘થી’ ના અપાદાનાર્થને પુષ્ટિ આપે છે ‘થી’ લાગતા પૂર્વે નામોને ધણી વાર મમમી પ્રત્યય લાગે છે તે પણ સ્થિત્વા કે સ્થિતનું જ મમર્થન કરે છે વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ પડિતશ્ચ એ પોતે જ ઉદ્ભૂત કરેલા આદેશોની માથે જ હેમચન્દ્રે જ સ્થિતનું ધિષ રૂપ પણ આપી દીધું છે, એટલે એ મળકી કહેતાનું ગહેતું નથી આમ સ્થાના મળધક ભૂતકૃદત કે કર્મણિ ભૂતકૃદતમાથી જ ‘થી’ નીવળે, એ મર્વ રીતે વાસ્તવિક લાગે છે

‘થી’ની આટલી બધી અર્થો વિદ્વાનોએ કરી છે, છતાં તેઓ વળે છે કે “‘થી’ની વ્યુત્પત્તિ સબ્ધે મને ચોક્કમ આધાર માથેનું મૂળરૂપ જડ્યું નથી ” (આવી તેમને ‘થી’ ને માટે તજ્ઞની કલ્પના ટંબી પડી છે) ત્યારે શુ સ્વ ન-સિદ્ધરાવભાઈએ ને-ન કેશવલાલભાઈએ આપેલા આધારો અચોક્કમ અને બનાવટી છે ? પડિતશ્ચ એ પોતાના વ્યાખ્યાનોમા નગમિદ-ગવના મતની અર્થો કરીને તેને નિગધાર દરાવ્યો છે ?

આંગળ ચાંતતા તેઓ કહે છે કે “ગમે તેવા વિદ્વાનોએ દ્રેલી કલ્પનાને વિના આધારે માની શકું નહીં ” ૨૧ ન-મિદગન કે ૨૧ કે ૬ ધ્રુવ જેવા વિદ્વાનોએ ‘ગમે તેવા વિદ્વાનો’ અને ઝંમરો પાનાનો પાનામાં (Guj Lang & Lit II pp 158-164 તથા અન્ય ગ્રંથોએ) કરેલી અર્થો એ ‘વિના આધારની કલ્પના’ ? અંગળ પડિતશ્ચનું માનગ મમશ્ચ રડના હ અગમર્થ છુ થીની વ્યુત્પત્તિ બધા વિદ્વાનો સ્વામાથી લે છે એ મળવે કોઈ રીતની નકાને ન્યાન લેાય એવું મને લાગતું નથી

* Gujarati Language and Literature Vol II p 162 “Yet it is possible to interpret the ablative sense of થી by refering it to the past participle of થવા ”

+ વિષે રૂપ ઝાઢિ થમા પ-ન વપરાતું મળી આવે છે જેમકે ઘજજગુ મિડ (ઘજજગુ સ્થિત) અપરૂપ પાઠાવાળી પૃ ૧૭ પ ૬

પંચમી પ્રત્યય હુંતુ અને વ. કૃ. હોન્તઉ લિન્ન ગણાય? અને હુંતુ એ હું અને તત્ (તતઃ)નું એકત્રીકરણ છે?

(૬) મારી સમાલોચનામાં મેં કહ્યું હતું કે “વ્યાખ્યાતા એ હોન્તઉ ને અપભ્રંશ પંચમી પ્રત્યય હુ અને તત્(તતઃ)નું અપભ્રંશ રૂપ)નું એકત્રીકરણ ગણાવે છે. ત્યાં એમની કદપના યોગ્ય નથી લાગતી.....હોન્તઉ એ હો નું વર્તમાનકૃદંત છે, હું અને તત્ નું સંયોગ પામેલું રૂપ નથી.”

પંડિતજી આના ઉપર ચર્ચા કરતાં કહે છે કે “જે કેટલાક લોકો પંચમી અર્થે વપરાયેલ પ્રસ્તુત ‘હુંતુ’ જે સ મૃ., પ્રા. દ્વ ધાતુ દ્વારા નીપજ્ઞવવાની વાત કરે છે તેમની એ કદપના બરાબર નથી. ‘દ્વ’ ધાતુ દ્વારા નીપજ્ઞતું વર્તમાનકૃદંત હુંતો કે હોન્તો અને પંચમી અર્થે વપરાયેલું પ્રસ્તુત હુંતુ એ બે વચ્ચે ફક્ત અક્ષરસામ્ય જ છે, લેશ પણ અર્થસામ્ય નથી. ‘ઘરહૂતુ’ પ્રયોગમાં વપરાયેલું હૂતુ વર્તમાનકૃદંત નથી.” (પ. બેચરદાસનું ‘ચર્યાપત્ર’-પૃ. ૩૫૩)

આ ઉપરથી પ. બેચરદાસ પંચમીપ્રત્યય હુતુ અને વર્તમાન કૃદંત હોન્તઉ ને જુદાં માને છે. હુંતુ નો હુન્તઉનાં એકત્રીકરણ દ્વારા ઉદ્ભવ—જે અહીં ખાસ પ્રસ્તુત છે તે વિષે એમણે કંઈ જ કહ્યું નથી, તેમજ એનો બચાવ પણ કર્યો નથી. એમણે હુતુ ને હુ + તઉના સંયોગરૂપ કેવી રીતે ગણ્યું છે તે તપાસી જોવાનું બની શકે તેમ નથી, કારણ કે વ્યાખ્યાનોનું ‘મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ’ યુનિવર્સિટીમાંથી સુધારાવધારા અર્થે વ્યાખ્યાતા પાસે ગયેલું હોવાથી પ્રાપ્ય નથી.

હુંતુ એ પંચમી પ્રત્યયને વર્તમાનકૃદંત હોન્તઉથી લિન્ન ગણવાનું કારણ શું છે તથા એમ કરવાને પંડિતજી પાસે શા આધાર છે તે હું સમજી શકતો નથી. ચર્યાપત્રમાં એમણે આ નવીન અભિપ્રાયને માટે કારણો દર્શાવ્યાં નથી. એમનાં ભાષણો અને ચર્યાપત્રના વલણ ઉપરથી એમ માની શકાય છે કે એમને અર્થમાં જ તાત્પર્ય લાગે છે, શબ્દમાં નહીં. અર્થદષ્ટિએ એમને હોન્તઉ કૃદંત પંચમી પ્રત્યયના અપાદાનાર્થ માટે પર્યાપ્ત નહીં લાગ્યું હોય એવું અનુમાન થઈ શકે છે. જો એમ હોય તો મરાઠીના પંચમી પ્રત્યય હૂનની વ્યુત્પત્તિ ઉદાહરણરૂપે ટાંકી શકાય. મરાઠી કર્મણિભૂતકૃદંત હોક્કનમાંથી પંચમી પ્રત્યય હૂન નીકળ્યો છે એમ ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર જેવા વિદ્વાનો માને છે. તેવીજ રીતે વિકારી પ્રા. હોન્તો અને અપભ્રંશ ‘હોન્તઉ’ (સ. મવન્)માંથી અવિકારી હુંતઉ અને હુતુ નીકળી શકે. હુંતુ ઉપરાંત પંચમી પ્રત્યયનું હુંતઉ એવું રૂપ પણ છે. (મુગ્ધાવબોધ-ખંડક ૫), અને તે હોન્તઉ ઉપરથી જ આવી શકે. આ સંબંધે અન્ય વિદ્વાનોના મત આપણે જોઈએ.

સ્વ નરસિંહરાવ એમના Gujarati Language and Literatureની ખીજા ભાગમાં* હોન્તઉ સંબંધે નીચે પ્રમાણે કહે છે:

“ This હુંતઉ is the evolute of the Apabhramsha હોન્તઉ, which હેમચન્દ્ર has curiously neglected, regarding in its stead the locative હાં in જહાં-હોન્તઉ as the ablative sign. This હોન્તઉ is the Apabhramsha present participle of Sk મૃ (મવન્). It will be noted that it is therefore adjectival in form, taking the gender etc. of the noun

it qualifies eg દુહા રાજ (કાન્હલદેવપ્રબધ-૨-૭૮) રાણી હુતી (નલ્લદમયતી રાસ of નયસુદર પ્રસ્તાવ ૩-૧-૨૭) ”

નરસિંહરાવ જહા હોત્તડ, તહા હોત્તડમાં હાને સ્વતંત્ર અધિકરણાર્થ પ્રત્યય, કે જહા, તહા જેવા સ્થળાર્થક અવ્યયો સિદ્ધ હોતો અધિકરણાર્થ પ્રત્યય માને છે, અને હોત્તડ ને જ શુદ્ધ અપાદાનદર્શક પ્રત્યય ગણે છે * તેઓ પ્રાકૃત પ્રત્યય હિન્તો ને હુન્તોનું રૂપાન્તર (મૂળા વર્તમાનકૃદતમાથી સિદ્ધ થયેલું) અને સ્તુતો બમના કોઈ સંભવિત શક્ય (a possible postulated form) વર્તમાનકૃદતમાથી નિષ્પન્ન થયેલું ગણે છે +

હવે સ્વ કેગવલાલ હુ ધ્રુવની હુતુની વ્યુત્પત્તિ સંબંધે મત તપાસીએ સ્વ કેશવલાલભાઈ ભાલણીની કાદબીની ટીકામા હુતુ સંબંધે લખે છે કે “ હુતડ, હુતુ એ જૂની ગૂજરાતીમા અપાદાનનો અર્થ બતાવવા વપરાય છે જુઓ મુગધાવબોધ હુતડ, ઘડ તે ભગવાન આ અપાદાનાર્થ અનુગ સસ્કૃત વર્તમાન કૃદત મબન્ પ્રા હો તો, અપભ્રંશ હોત્તડનો નીપજ્યો છે હેમચન્દ્રના સમયમા એ અપાદાનનો ભાવ બતાવવા વપગતો જેવામા આવે છે જુઓ હૈ વ્યા ૮-૪-૩૫૫, જહા હોત્તડ, તહા હોત્તડ, કહા હોત્તડ ભાગઓ । જુઓ વળી હેમાચાર્યકૃત કુમારપાલચરિત ૮-૨૬ અહીં હજુ વર્તમાનકૃદત જ લેખાય છે એ ૨૨૩૫ ચૌદમાપદગમા શતકમા ભૂલી જવાયુ અને હોત્તડ અપાદાનાર્થ અનુગ તળેકે વપગયો મૂરખાવો બગાળી અવિકારી અપાદાનાર્થ હરેતે ” x

વિશેષ આધારો વિસ્તાગભયથી આપતો નથી આટલી ચર્ચા હોત્તડમાથી હુતુ ની વ્યુત્પત્તિ તથા તેના અપાદાનાર્થની માર્થકતા સિદ્ધ કરવાને માટે પૂરતી છે + બેચગદામની હોત્તડ અને હુતુ બિન્ન હોનાની કલ્પના કોઈ રીતે મંમરિત થતી નથી

‘ પરોણા ’ ની વ્યુત્પત્તિ પ્રતોદનમાથી અશક્ય પ્રહરણકમાથી જ ‘ પરોણા ’ નીકળી ગઈ

(૭) + બેચગદામ ‘ પરોણા ’ (બળને તાડવાનો) પ્રતોદગાથી સિદ્ધ છે કે, એ મને કેવળ અધુકત લાગે છે એની વિરુદ્ધમા મેં મારો મમાલોચનામા કહ્યું હતું કે —

“ પ્રહરણક > પહરણડ > હરણડ > પરોણા એ વ્યુત્પત્તિ ઉચ્ચાગ્રશાસ્ત્ર પ્રમાણે તદ્દન, શાસ્ત્રીય છે એમાનું વિવૃતવિધાન પ્રથમ અક્ષરમા રહેલા મહાપ્રાણને આભારી છે આવી જ રીતે પ્રહર ઉપરથી પહર > પહર વગેરે અનાન્તર રૂપો દ્વારા ‘ પહોર ’ આવે છે અર્થની દૃષ્ટિએ પણ પ્રહરણક ઉપરથી ‘ પરાણો ’ નીકળે, એ જરાએ અનુચિત નથી ‘ જૂની ગૂજરાતી ભાષા ’ એ ગ્રંથમા શ્રી ચતુર્ભાઈ પુ પટેલે ‘ પહરોણા ’ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પ્રહરણકમાથી કાઢી છે + બેચગદાસે સૂચવેલા પ્રતોદનનો પ્રબોધન કે બહુ ખેચીએ તો પમોઝળ કે પમોળ થાય આદિ સંયુક્ત બ્યજનના દ્વિતીય વર્ણુમા આવેલા ર લોપવો જ જોઈએ આથી વાગ્યાપાર અનુસાર પ્રતોદનમાથી ‘ પહરોણા ’ વ્યુત્પન્ન કરવું અશક્ય છે, અને અર્થદૃષ્ટિએ પણ પ્રતોદન પ્રહરણક કરતા અડિપાતો શબ્દ નથી ” z

- * N B Dixit—Gujarati Language & Literature—Vol II p 85 footnote, & p 163 —

+ G L L—Vol II—p. 164

x કે હ ધ્રુવ, ભાવણી કાદબી પૃ, ૨૮૫-૨૮૬

- * મારી કક્કર બ્યાખ્યાનેની સમાલોચના ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટી જર્નલ (માર્ચ ૧૯૪૦) પ. ૧૧૧-૧૧૭

આનો ઉત્તર આપતાં પં. બેચરદાસે નીચે પ્રમાણે દલીલો કરી છે:

(બ) હૈમકોષ અમરકોષમાં પ્રતોદ, પ્રતોદન જેવા શબ્દો 'પરોણા'ના અર્થમાં મળી આવે છે. પ્રહરણક શબ્દ એ કોપકારોએ આપ્યો નથી.

આ દલીલના ઉત્તરમાં, પૂછી શકાય કે હૈમ અને અમરકોષની રચના પછીના સમયમાં પ્રહરણક શબ્દ પ્રચલિત થયો હોય એવું ન બની શકે? આપ્તેએ પોતાના સંસ્કૃત કોષમાં પ્રહરણ શબ્દ આપ્યો છે અને તેનો અર્થ Hurting, A Weapon એવા થાય છે એમ જણાવ્યું છે. (પ્રહાર કરે તેવું) હથિયાર એ અર્થમાંથી 'પરોણા' એ અર્થ કાળક્રમે નીકળે તો તેમાં અણુગતું શું છે? કેટલાક શબ્દો સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાંથી ગૂજરાતીમાં અવતાર પામતાં તેમના અર્થ ફરી બન્ય છે. શબ્દોનાં અર્થપરિવર્તનની પ્રક્રિયા જાણીતી છે. અહીં પ્રહરણના 'પ્રહાર કરે તે', 'હથિયાર' એ અર્થમાંથી 'પરોણા'નો અર્થ સરળતાથી નીકળી શકે. પરોણા માત્ર આરંભિત્યવાને વપરાતો નથી, પ્રહાર કરવાને પણ વપરાય છે. એ અર્થમાં એની ઉત્પત્તિ પ્રહરણક ઉપરથી આપવી ઘણી સહવિત લાગે છે. હસ્તક એટલે હાથો, અને દત્તક એટલે દાતો એવા અર્થો કોષમાં નહીં હોવા છતાં ગૂજરાતીમાં આવ્યા છે. વળી તેની જ રીતે પ્રહરણક એટલે પ્રહાર કરવાનું સાધન, એવું નાનું હથિયાર એવો અર્થ શા માટે ન લઈ શકાય?

(બ) પં. બેચરદાસે સૂચવેલી પ્રતોદન > 'પરોણા'ની વ્યુત્પત્તિમાં વધારે મુશ્કેલી તો શબ્દોના વર્ણવિકાર સંબંધની છે. મેં સમાલોચનામાં જણાવ્યું છે તેમ પ્રહરણક > પહરણક > પહરણક > પરોણા એમ સ્વાભાવિક ક્રમે પ્રહરણકમાંથી 'પરોણા' વ્યુત્પન્ન થાય છે.

પં. બેચરદાસ જે રીતે 'પરોણા' પ્રતોદનમાંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, એ વાગ્યાપારની દૃષ્ટિએ કેવળ અસહવિત છે. તેઓ પ્રતોદનમાંથી > પરતોદનો > પરતોબનો > પરબોબનો > પરોબનો > પરોણો એમ 'પરોણા' વ્યુત્પન્ન કરે છે. આ વર્ણવિકાર પ્રાકૃત વ્યાકરણ અનુસાર અશક્ય છે.

પ્રતોદનના રૂનો લોપ અવશ્ય થવો જોઈએ. સિદ્ધહૈમચન્દ્ર ૮-૨-૭૬ માં સૂત્રમાં સર્વત્ર લ-વ-રામવન્દ્રે । ઘૃત્તિ-વન્દ્રશવ્વાદન્યત્ર લવરાં સર્વત્ર સયુક્તસ્યોર્ધ્વમધ્ય સ્થિતાનાં લુગ્ ભવતિ । અર્થાત્, પ્રાકૃતમાં x વન્દ્ર શબ્દ સિવાયના સર્વ શબ્દોમાં સયુક્તાક્ષરોમાં આવેલા રૂનો લોપ અવશ્ય કરવો જોઈએ, એમ કહ્યું છે. આના થોડાંબંધ ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે. પ્રતોદનની માફક પ્રથી જ શરુ થતા શબ્દોનાં પ્રાકૃત રૂપાન્તર આપું.

સંસ્કૃતરૂપ	પ્રાકૃતરૂપ	સિદ્ધ હૈમનો સૂત્રાંક	સંસ્કૃતરૂપ	પ્રાકૃતરૂપ	સિદ્ધ હૈમનો સૂત્રાંક
પ્રતિષ્ઠા	—	પઙ્કટા ૮-૧-૩૮	પ્રતિમા	પઙ્કિમા	૮-૧-૨૦૬
પ્રતિષ્ઠાનં	—	પઙ્કટાણ ૮-૧-૨૦૬	પ્રતિપન્ન	પઙ્કિવન્ન	"
પ્રતિજ્ઞા	—	પઙ્કટાણા "	પ્રતિપદા	પઙ્કિવયા	"
પ્રતિહારો	—	પઙ્કિહારો "			

પં. બેચરદાસે આ મુશ્કેલીનો ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે

* 'જૂની ગૂજરાતી લાપા' પૃ. ૩૪૮ ઉપર પણ આ જ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારી છે.

x અપભ્રંશમાં વાઘો રો લુક્ । એ સૂત્રાનુસાર અપભ્રંશનો રૂ વિકલ્પે લોપાય કે કાયમ રહે. પંડિતશ્રી માગે છે તેમ રૂ છટો પડતો નથી. હૈમચન્દ્રે આ સૂત્રના ઉદાહરણ રૂપે પ્રિયના પિયુ અને પ્રિય એવાં બે રૂપો જ આપ્યાં છે.

“પ્રત્યુ પ્રાકૃત ઉચ્ચારણુ ‘વ’ થાય છે, ત્યારે પ્રચલિત લોકભાષામાં (અર્ચાચીન ગૂજરાતીમાં) પ્રત્યુ પર ઉચ્ચારણુ ‘વ’ રૂપરૂપણે પ્રતીત છે.” આમ કહીને તેઓ પ્રમુ-પગ્લુ, પ્રતિ-પગ્ત, પ્રજાપતિ-પગ્ગપતિ એવા ઉદાહરણો ટાકે છે આ વર્ણુવિક્રિયાનો પ્રકાર કેટલો અશાસ્ત્રીય અને અર્થનાનિક છે તે હું નીચે બતાવું છું

પડિતજીએ આપેલા આ બધા ઉદાહરણો સરકૃતમાથી બાગેબાગ ગૂજરાતીમાં આવેલા અર્વાચીન તદ્ભવોના છે એમના પ્રાકૃતરૂપો પડિતજીએ બતાવ્યા છે તેથી તદ્દન ભુદા પ્રકારના થાય છે

પ્રમાથી પર થરાના ઉદાહરણરૂપે પડિતજીએ દર્શાવેલા રાખ્દો અને તેમના વર્ણુનિદા

પ્રમુ	—	પ્રમુ
પ્રતિ	—	પગ્ત
પ્રજાવતિ	—	પગ્ગપતિ
પ્રકટ	—	પગ્ગટ
પ્રગ્વલ	—	પગ્ગળવુ
પ્રસાદ	—	પરસાદ

ને જ શબ્દોના મિદ્દ હેમચન્દ્ર અનુમાર થતા રૂપો

મિદ્દ હેમચન્દ્ર સૂત્રાંશ			
પ્રમુ	—	પદુ	૮-૩-૩૮
પ્રતિ	—	પદ્	૮-૪-૪૧૪
પ્રજાવતિ	—	પયાવદ્	૮-૧-૧૭૭
પ્રકટ	—	વયડ-વાયડ	૮-૧-૪૪
પ્રગ્વલિત	—	વજ્જલિદો	૮-૪-૨૬૫
પ્રમાદ	—	પરાદ	૮-૪-૪૩૦

આ ઉપરથી ખાતરી થશે કે પ્રાકૃતદ્વારા આ નખ્દો વ્યુત્પન્ન થાય તો પડિતજીએ આપેલા રૂપો નથી બનતા, પરંતુ મેં ઉપર દર્શાવેલા રૂપો થાય છે અને તેમાં ફોપ અવરથ થાય છે

આ સમયે પડિતજીનું ધ્યાન રૂપ દર્શાવનાર પ્રા ત્રિવેદીના મુદ્દા વ્યાકરણ પૃ ૩૮૩ તરફ ખેંચુ છું એમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન તદ્ભવનો ભેદ મગજગથો છે જે શબ્દો પ્રાકૃતદ્વારા વિકાસ પામી ગૂજરાતીમાં આવે તેને ભાષાશાસ્ત્રીઓ પ્રાચીન તદ્ભવ કહે છે જે હાગલા જ સરકૃતમાથી ગૂજરાતીમાં આવે તેને અર્વાચીન તદ્ભવ કહેવાય પ્રાચીન તદ્ભવમાં સરકૃત શબ્દો પ્રાકૃત વર્ણુવિકાના મર્વ નિયમોને અનુસરે છે અને એ નિયમોદ્વારા વિકાસ પામીને ગૂજરાતીમાં અવતાર પામે છે અર્વાચીન તદ્ભવમાં મંયુક્તાક્ષર વચ્ચે એકાદ રૂપ ઉમેગાય* એ સિવાય અન્ય ફેરફારો ભાગ્યે જ થાય છે

બ્યજનલોપનો પ્રસંગ અર્વાચીન તદ્ભવમાં આવતો નથી નીચેના ઉદાહરણોથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે

પ્રાચીન તદ્ભવ			અર્વાચીન તદ્ભવ		
માર્ગ	—	માગ — માગ	માગ	—	માગ
કર્મન્	—	કર્મન — કામ	કર્મ	—	કરમ
પ્રહાર	—	પગાર — પયાર-પગ	પ્રહાર	—	પગાર
પ્રગાદ	—	પગાટ — પગાય	પગાદ	—	પગાદ
રજના	—	રજાગી — રયલી-પૂી	રજની	—	રજની

* કે. હ. વાસ વર્ગીય પ્રથમ બ્યજનને રૂપને તૃતીય બ્યજન પણ આવે છે જેમકે પ્રહટ-પગાર,

આવી અશક્ય વર્ણવિક્રિયાના, જાદુ વડે જ પડિતજ પ્રતોદન કે પ્રાજનનો 'પરોણો' બનાવી દે છે, અને આપણે આશ્ચર્યચકિત બની બોઈ રહીએ છીએ

આવા જાદુનો આશ્રય ન લેવો હોય તો મને પોતાને તો પ્રહરણક ઉપગ્રંથી 'પરોણો'ની વ્યુત્પત્તિ લેવી એ જ એક માત્ર રસ્તો લાગે છે પ્રહરણ માનો હકાર શબ્દને હ શ્રુતિ આપે છે પડિતજ કહે છે કે 'પરોણો'મા હશ્રુતિ જણાતી નથી હશ્રુતિ વિનાના 'પરોણવ' શબ્દને 'પરોણો' સાથે સગ્રખાવો એટલે તત્ત જ હશ્રુતિના અસ્તિત્વની ખાતરી થશે છતાં આ આનુષંગિક આધાર વિના પણ વાગ્યાપાગની દૃષ્ટિએ પ્રહરણકમાથી 'પરોણો'ની વ્યુત્પત્તિ સ્વાભાવિક રીતે અને સરલતાથી નીકળે છે અર્થદૃષ્ટિએ પણ પ્રહરણકયાથી શકે તેવો શબ્દ છે માટે પ્રહરણકમાથી 'પરોણો'ની વ્યુત્પત્તિ લેવી અને યોગ્ય અને શાસ્ત્રીય લાગે છે

હેમચન્દ્રના અપભ્રંશને 'જિંગતી ગૂજરાતી' કેમ ન કહેવાય

(૮) મારી સમાલોચનામા મેં કહ્યું હતું કે 'હેમચન્દ્રના અપભ્રંશમાથી જૂની ગૂજરાતીનો ઉદ્ભવ થયો છે એ કબૂલ છે પણ તેથી તેને 'ગૂજરાતી'નું નામ આપવું અશાસ્ત્રીય છે'

પહેલાં મુદ્દાના 'જિંગતી ગૂજરાતી' મંમથેના ઉત્તરમા મેં મંદ નરમિહરાવ, શ્રી મધુસૂદન મોદી, શ્રી સુનીતિકુમાર ચેટરજી, વગેરેના આધારો આપીને આનો વિસ્તૃત ઉત્તર આપી દીધો છે અપભ્રંશ એ ગૂજરાતી, મારવાડી અને પશ્ચિમી હિંદી એ ત્રણેની માતા છે તેમજ અપભ્રંશના આવર્તક લક્ષણો ગૂજરાતીથી કેટલેક અંશે બિન્ન છે, તેથી યોગ્ય સીમાકરને ખાતર પણ અપભ્રંશને ગૂજરાતી ન ગણવી જોઈએ આ સબધે સ્વ નરસિંહરાવભાઈનું લાણુ અવતરણ આપ્યું છે, જે આનો સચોટ ઉત્તર આપે છે આ મુદ્દાની ચર્ચા પહેલાં મુદ્દાનો ઉત્તર આપતા થઈ ગઈ છે તેથી વધારે પિષ્ટપેપણુ કરવાની જરૂર નથી

સ કર્ણ્વમાથી સં ઉપરિ નીકળવા વિષેની કેટલીક ગાંઠો

(૯) મારી સમાલોચનાના પૃ ૧૧૭ ઉપર મેં ગૂજરાતી અવ્યય 'ઉપર' ને સં કર્ણ્વ ક્રમ માથી વ્યુત્પન્ન કરવા સામે વિરોધ દર્શાવ્યો હતો મેં સૂચ્યું હતું કે સં ઉપરિમાથી 'ઉપર' વ્યુત્પન્ન કરવું વધારે વાસ્તવિક છે

શ્રી બેચગદાસ એમનાં ઉત્તરમા કર્ણ્વક્રમ માથી સ ઉપરિ નીકળ્યું હોવાનો તર્ક 'કરે' છે, અને સ ઉપરિ માથી 'ઉપર' નીકળવાનું માન્ય ગયે છે એટલે એ સર્બધે વિશેષ લખવાનું ગ્રંથેતુ નથી

હતાં કર્ણ્વ માથી ઉગ્મરે માથી તે દ્વારા ઉપરિ નીકળવાના તર્ક સમધે એક બે 'રાંકા રગૂ કરે છુ કર્ણ્વ અને ઉપરિ બને રૂપો અતિ પ્રાચીન છે, અને બંનેના કર્ણ્વો અને ઉપરિચ્છત્ત બેના રૂપો વૈદિક સાહિત્યમા મળે છે એમનું પૌર્ણપર્થ નક્કી કરી શકાય એટલા સાધનો આપણી પામે છે ? બીજો પ્રશ્ન વર્ણવિકારને અંગેનો છે અશોકના શિલાલેખો જોઈએ તો જણારો કે એ કાળમા સિદ્ધહેમ જેવા વ્યાકરણગ્રંથોમા દર્શાવેલી પ્રાકૃતવર્ણવિક્રિયા સપૂર્ણ રીતે અસ્તિત્વમા આવી નથી તો પછી પાણિનિના સમયમા ઘણા પાછળના ઉત્તરકાળની વર્ણવિક્રિયા કટપી શકાય ? કેટલાક પ્રાકૃત શબ્દો મસ્કૃતમા રૂઢ થઈ ગયા છે, જેમકે પુરાણ (મૂળ પુરાતન), નાટક (મૂળ નૃતક) એ મર્ચ શબ્દોમા મૂર્ધન્ય વર્ણાદિકથી એમના પ્રાકૃત સ્વરૂપનું સૂચન મળી નાથ છે ઉપરિ મા મને પ્રાકૃત સ્વરૂપ જણાતું નથી પાણિનિએ અઘાધ્યાયીમા ૫ મા અધ્યાયના ૩ જા પાદમા ઉપર્યુપરિચ્છત્ત સૂત્ર આપ્યું છે ઉપરિચ્છત્ત રૂપ રૂપૃ રીતે પ્રાચીન જણાય છે

પાણિનિ ઋર્ધ્વ નો, ઉપ કરવાનું કહે તો ત્યાં એને 'વર્ણવિકાર માનવા કરતાં આદેશ માનવો વધારે ઠીક લાગે છે. હેમચન્દ્ર દશે: પ્રસ્સ: (૮-૪-૯૩), કે મુવ: પર્વાપ્તૌ હુંચ (૮-૪-૩૯૦)* જેવા આદેશો આપે છે; ત્યાં પ્રહુચ્ચ ને મૂને બદલે પ્રાપ્ માંથી લેવું + અને પ્રસ્સદિ ને દક્ષનો વિકાર માનવાને બદલે પચ્યત્તિનો વિકાર માનવો એ વધારે ઠીક લાગે છે. ઘણી વાર વૈમાકરણોને અક્ષરશ: માની લેવા યોગ્ય નથી. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ જ્યાં હોન્તઽ સંબંધે ચર્ચા કરતાં આ વસ્તુ તરફ નિર્દેશ કર્યો છે. x આમ મને તો ઋર્ધ્વમાંથી પ્રાકૃત વર્ણવિકાર દ્વારા ઉપરિ સિદ્ધ કરવું ફરાકૃષ્ટ તથા અપ્રતીતિકર લાગે છે. એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં એમણે ઋર્ધ્વ અને ઉપરિનું પૌર્વાપર્ય દર્શાવ્યું હોય, અને પાણિનિના સમયમાં વચ્ચેનું અવાન્તર ઉચ્ચરે જેવું રૂપ વપરાયેલું દર્શાવ્યું હોય તો એમની કલ્પના સાધાર ઠરી શકે. આથી વ્યાખ્યાનોના પ્રકાશન પછી આ સંબંધી વિશેષ ચર્ચા કરી શકાય. અહીં મારી શકાઓ જ માત્ર રજુ કરી છે, અને એ શકા માટેનાં કારણો જણાવ્યાં છે. અશોકના પૂર્વકાલની પ્રાકૃતોના સ્વરૂપ વિશે આગ્રહપૂર્વક નિર્ણય કરવો કઠિન છે.

રા. સંગ્રાહકની નોંધના કેટલાક મુદ્દાઓના ઉત્તર

‘શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભાના ત્રૈમાસિક’ના જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ’૪૦ના (પુસ્તક ૫ અંક ૨) અંકમાં શ્રી. સંગ્રાહકે મારી સમાલોચનાની નોંધ લીધી છે અને એ સંબંધે એમના વિચારો દર્શાવ્યાં છે. એમાં એમણે પ. બેચરદાસનાં વિધાનોના બચાવમાં બે ત્રણ મુદ્દા રજુ કર્યાં છે. તેની ટૂંકી ચર્ચા અહીં અસ્થાને નહીં ગણાય.

(૧) પ્રથમ તો તેઓ કહે છે કે એ વ્યાખ્યાનોના નહીં વંચાયેલા ભાગોમાં ગૂજરાતીના વિકાસક્રમ સંબંધે ઘણી મૂલ્યવાન માહિતી છે, જે સમયને અભાવે વાચી શકાઈ નહોતી.

મેં પણ સમાલોચનામાં આ જ ભાવાર્થનું કહ્યું છે: “પછીનાં વ્યાખ્યાનોમાં સિદ્ધાન્તચર્ચાની અપેક્ષાએ વ્યુત્પત્તિચર્ચા ઉપર વ્યાખ્યાતાએ વધારે પડતું લક્ષ આપ્યું હતું સલાવિત છે કે કદાચ નહીં વચાયેલા ખડોમાં એમણે પ્રતિ સૈદ્ધાન્તી ભાષાના સ્વરૂપની સામાન્ય સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા કરી હોય...વચાયેલા વ્યાખ્યાનખડોમાં આવી ચર્ચા યોગ્ય પ્રમાણમાં થઈ નહોતી એમ મૂળા અભ્યાસીઓને લાગ્યું હતું.” વ્યાખ્યાનોમાં એવી સામાન્ય સ્વરૂપની સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા કરી હશે, અથવા હમણાં એ વ્યાખ્યાનો ફરી જોઈ જાય છે એ પ્રસંગ લઈને એવી ચર્ચા ઉમેરે તો આ વિષયના અભ્યાસીઓને એ અતીવ ઉપયોગી થઈ પડશે.

-(૨). રા. સંગ્રાહકનો બીજો મુદ્દો એ છે કે પ. બેચરદાસની વ્યુત્પત્તિઓ સિદ્ધ કરવાની પદ્ધતિ નિરુક્તને અનુસરતી છે. તેથી જો કે કેટલાકને એ વ્યુત્પત્તિઓ અરુચિકર લાગવા સમ્ભવ છે, છતાં એમની વ્યુત્પત્તિપદ્ધતિ અવશ્ય મૌલિક છે, અને ભાષાશાસ્ત્રની પ્રગતિમાં ઘણી ઉપયોગી છે.

આ સંબંધે મેં આ ચર્ચાપત્રના ઉત્તરમાં એમની વ્યુત્પત્તિઓને પુષ્કળ કારણો આપીને નિરાધાર અને તેથી અસ્વીકાર્ય ઠરાવી છે. વ્યુત્પત્તિઓ નવીન ભલે હોય—સદ્. નરસિંહ-

* આના ઉદાહરણ રૂપે હેમચન્દ્રે અહરિં પહુચ્ચ નાહુ-‘નાય અધરે પહોંચે’ આપ્યું છે. અહીં પ્ર + મ્ કરતાં પ્રાપ્નો અર્થ વધારે બંધ બેસે છે.

+ N. B. Devatia—Gujarati Language & Literature Vol. I p. 237-

x GLL Vol. II p. 33, 85

રાવભાષ્યે 'નાનું,' 'વેપાર,' 'નિશાળ,' વગેરે શબ્દો માટે સચ્ચેલી 'લક્ષણક, વ્યવહાર, લેખશાલા વગેરે વ્યુત્પત્તિઓ નમ્રીન કયા તહેાતી ?—પરંતુ એ સંપૂર્ણ રીતે સાધાગ હોવી જોઈએ

લૌકિક સંસ્કૃતિની મિદ્ધિ માટે પણ નિરૂક્તને phonetic guide ગણી શકાય તેમ નથી નિરૂક્તની દષ્ટિ શબ્દના વર્ણસ્વરૂપ કરતા અર્થ તરફ જ વિશેષ છે અને તેથી નિરૂક્તની વ્યુત્પત્તિપદ્ધતિ આપણને બહુ કામ લાગે તેમ નથી એ નીચેની અર્થ ઉપરથી પ્રતીત થશે

સમર્થ વિદ્વાન શ્રી વૈજનાથ ડાંગીનાથ રાજવાડેના નિરૂક્ત-પ્રથમો માગ ની પ્રસ્તાવ નામા *

અર્થેલી કેટલીક નિરૂક્ત પદ્ધતિની વ્યુત્પત્તિઓ જોઈએ નિરૂક્તના કેટલાક સિદ્ધાન્તો પણ વિલક્ષણ છે એક તો ન હુ એવ ન નિર્ણયત । One must derive a word and never plead ignorance ન હુ સત્કારમાદિયેત્ । One should never care for regular formation અચિત્ય પરીક્ષેત્ । One should always look to the meaning આમ આકર્ષણશુદ્ધ પ્રક્રિયાઓનો અનાદ્ય કરીને અર્થ તરફ જ દષ્ટિ રાખીને શક્ય અશક્ય મર્વ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સોધવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને શાસ્ત્ર આગળ વધે છે એની ધણી વ્યુત્પત્તિઓ વિલક્ષણ લાગશે

દાદિ	—	'વાદળુ' એ અર્થમા	દ - to go માથી
		'સર્પ' એ અર્થમા	આ + હન્ માથી
મલસર	—	'સોમગમ' ,	મ્ + to exhilarate માથી
		'લોભ' "	મદ્ to be insane or mad માથી
અમ	—	'જોરાક' એ અર્થમા	આ + નમ્ માથી
નવ	—	'નવ' "	આ + ની માથી
અન્તિક	—	'પાસે' "	આ + ની માથી

આ સંબંધે શ્રી રાજવાડે કહે છે "Anyone would say that અમ comes from અદ, but food bends down (અનત મવતિ) to gratify the hunger of living beings (મૃત્યુ), અમ therefore must come from આ + નમ્ નવ comes from અનીત because just brought is fresh" આગળ ચાલતા ત્રેઓ કહે છે કે "Would anyone think of deriving દિશ્ from સદ or નશ્ ?"

"હસ્ત performs all sorts of acts including killing, therefore, હતને પ્રાણ =હસ્ત" "દક્ષિ is derived from નશ્" * પ ગમવાડે સચ્ચે છે કે હસ્તનો ઉદ્ભવ પૂર્વ વૈદિક હસ્ ધાતુમાથી થયો હોય, અને અન્તિ લેટિન Oculus, a diminutive for oc, અને રંગેદના અન્-અશુદ્ધીન જેવા શબ્દોમા જળવાઈ ગયેલા અન્ જેવા ધાતુમાથી આવ્યો હોય એવો વધારે મૂલ્ય છે તેઓ નિરૂક્તની આ વ્યુત્પત્તિપદ્ધતિને અમાન્ય ગણે છે ખીર્ત પણ કેટલાક વિલક્ષણ વ્યુત્પત્તિઓના ઉદાહરણો એમણે આપ્યા છે તેમાના એક એ જોઈએ

દુહિતા	—	દુહિતા	Undesirable addition to a family
		દુરે દિતા	Parents are happy when girls are given away in marriage to men dwelling in distant tracts

આદિત્ય — from આ + દા (not લીધ)
 મનુષ્ય — મત્વા કર્મણિ સિદ્ધ્યન્તિ (not મનોઃ મનુષોઃ ષા અપત્યં)
 મનસ્ય માનેન સૃષ્ટા

આ કારણથી ઉચ્ચારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિરુક્તની પદ્ધતિ સ્પષ્ટ રીતે અમાણ લાગે તેવી છે. વળી નિરુક્ત અને ગૂજરાતી વચ્ચે વિશાળ કાલાન્તર છે, તેથી ગૂજરાતી પરત્વે તો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાની વર્ણવિક્રિયાઓ જ-phonetic processes વધારે માન્ય ગણવી ઘટે.

(૩) ત્રીજો મુદ્દો રા. સંગ્રાહકે એ બતાવ્યો છે કે એમનો અંગ્રેજીનો અપરિચય આવા વિષયમાં હાનિરૂપ નહીં, પણ લાભરૂપ છે. અંગ્રેજીના પરિચયે કેટલીક વાર આપણી સ્વતંત્ર સંશોધક શક્તિનો હાસ કર્યો છે.

આ સંબંધે કાંઈક ગેરસમજૂત થઈ હોય એમ મને લાગે છે. હું પોતે બીમ્સ કે ગ્રિયર્સનને અભ્યાસ માટે ઉપયોગી ગણું છું, પણ એમને અંતિમ પ્રમાણ માનતો નથી. મારું વક્તવ્ય એમ હતું કે અંગ્રેજીના પરિચયને અભાવે સ્વાભાવિક રીતે જ પં. બેચરદાસે સ્વ. નરસિંહરાવ* અને ટેસિટરી જેવા ગૂજરાતી માટે ઘણે અંશે પ્રમાણભૂત ગણાય તેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓના ગ્રંથો જોયા લાગતા નથી. સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવનાં ભાષાશાસ્ત્રીય લખાણો, જે મોટે ભાગે ગૂજરાતીમાં જ છે તે પણ એમણે નહીં જોયાં હોય એમ લાગે છે; કારણ કે ઉપર વ્યુત્પત્તિઓની ચર્ચા કરતાં મેં દર્શાવ્યું છે કે નરસિંહરાવ અને કેશવલાલ ધ્રુવ જેવા વિદ્વાનો જેમાં એકમત હોય તેવી સુસ્થાપિત વ્યુત્પત્તિઓ માટે તેઓ કારણ દર્શાવ્યા વિના નવા મતો પૂરતા આધાર વિના રજુ કરે છે. આથી ઘણી વાર એમ બન્યું છે કે નરસિંહરાવે બીમ્સાદિકના જે મતોનું ખંડન કર્યું હોય તેવા મતોને નવીન ગણીને પડિતજીએ રજુ કર્યા છે. x આવા મતો અભ્યાસીનું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે એવા હોય છે, પરંતુ ભાષાવિજ્ઞાનની કસોટીએ પરિણામે એ કાચા પડે છે. ગૂજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓ સ્વ નરસિંહરાવના પણ મતો જીવે નહીં એ મને ઠીક નથી લાગતું. ગૂજરાતના તેમજ ઇતરપ્રાંતીય ભાષાભ્યાસીઓ નરસિંહરાવનાં વિદ્વસન લેકચરસેને ગૂજરાતી ભાષાવિજ્ઞાનના અપૂર્વ સ્મારકરૂપ ગણે છે. એમણે નાખેલા ભાષાવિજ્ઞાનના પાયાની ઉપેક્ષા કરીને નવેસરથી ભાષાવિજ્ઞાનના ગણેશ માંડવાથી વિશેષ સિદ્ધિ થાય એમ હું માનતો નથી. એમણે નાખેલા પાયા ઉપર અન્ય પડિતોને મહાન સ્મારક ઊભુ કરવાનો અવકાશ છે.

પડિતજી અંગ્રેજી નથી જાણતા, એ વિધાન મેં એમની ઉણપ દર્શાવવાને નહી, પરંતુ એમની વિદ્વતાનું સમર્થન કરવાને જ કર્યું છે. એમનાં કેટલાંક સ્ખલનો, જે એમના જેવા વિદ્વાનનાં લખાણમાં કેમ પ્રવેશ્યાં એ કેટલાકને ન સમજાય, તેમને મેં જણાવ્યું છે કે અંગ્રેજીના અપરિચયે આવી કેટલીક ત્રુટિઓ આવી ગઈ છે, સંસ્કૃતપ્રાકૃતોદિકની વિદ્વતાનાં અભાવે નહીં.

આટલો ઉત્તર હું મારું છું કે બસ છે. મારું કથિતવ્ય નિષ્પક્ષપાતપણે યોગ્ય સ્વરૂપમાં તપાસવા માટે સંગ્રાહકનો હું આભારી છું તેઓ મારાં ઉપરનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ ધ્યાનમાં લેશે, એવી આશા રાખું છું.

પં. બેચરદાસે કરેલા કેટલાક અંગત આક્ષેપો : ઉપસંહાર

પં. બેચરદાસના ચર્ચાપત્રમાં કેટલાક અંગત આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે. તેનું કારણ હું સમજી શકતો નથી. મારા ઉત્તરના પ્રારંભમાં મેં સ્પષ્ટ કર્યું છે તેમ મારી સમાલોચના

* વિશેષતઃ એમનું G.L.L. Vol. II ને અનુવાદિત થયું નથી, તે એમણે જોયું લાગતું નથી.
 x જેમકે તસમાથી 'થી'ની વ્યુત્પત્તિ અને હુંતડની હુંન્તતઃ માંથી વ્યુત્પત્તિ.

પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોની માગણી અને આગ્રહથી જ તૈયાર થઈ હતી પડિતજીના વ્યાખ્યાનોના છૂટક વિધાનો મધ્યે ચર્ચા અનિવાર્ય હતી ત્યાં કરી છે, પરંતુ એની સાથેસાથે પડિતજીની તથા એમનાં વ્યાખ્યાનોના મમત્ર રૂપની ઉપયોગિતા મંબધે મેં જે યોગ્ય પ્રશ્નસા પણ કરી છે તે તેઓ વિસરી જતા લાગે છે

એમણે ગૂજરાતી ભાષાશાસ્ત્રના અગ્રેજી પુસ્તકો પ્રત્યે સૂઝ દર્શાવતા વચનો કાઢ્યા છે તે યુક્ત નથી' એ હેતુપૂર્વક જ મારા ઉત્તરમાં તેઓ માન્ય ગણે તેવા સમર્થ ગૂજરાતી વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો અને આધારો ટાંચ્યા છે આવા મમર્થ પૂર્વાચાર્યોના મતવ્યો પ્રત્યેક ભાષાભ્યાસીએ ખ્યાનપૂર્વક તપાસવા જોઈએ અને એમણે તૈયાર કરેલા પાંચ ઉપર વિશેષ ધ્યાન કરવી જોઈએ, એમ મને લાગે છે પ્રતિષ્ઠિત શાસ્ત્રકારોને અવગણીને જે નવીન આરભ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તે રેતીમાં ચણતર કરે છે પડિતજી જેવા વિદ્વાન આવી આઝાસી વ્યુત્પત્તિઓ સિદ્ધ કરવા પાછળ સમય ન ગાળતા, પૂર્વાચાર્યોએ નહીં સમજાવેલા, છોડી દીધેલા અનેક મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપર મરોઢન કરે તો ભાષાશાસ્ત્ર કેટલું માતમર થાય એ વિચારથી જ પડિતજીના નવા મતવ્યોના ભયરથાનો તરફ આગુલિનિર્દેશ કરવાને પ્રેરાયો છું

પડિતજીએ ચર્ચાપત્રમાં સ્થળેસ્થળે મુરખખીવટ ધાગણ કરીને મને લિજ્જ લિન્ન બતાવેલું' કરી છે એમને ઉત્તર રૂપે એમના વ્યાખ્યાનોના ક્ષતિસ્થાનોને અનુલક્ષીને ધણી બલામણો કરી શકાય, પરંતુ તેમ કરવાની અને ઇચ્છા નથી એમના જેવા સહાભ્યાસી મુરખખીવટ ધાગણ કરે એ અન્ય અભુગત અને હાસ્યાસ્પદ લાગે

એમણે મારા અભ્યાસને વિદ્વાતને અનુલક્ષીને ધણી ગર્ભિત આક્ષેપો કર્યા છે એનો વૈપક્તિક ઉત્તર આપવાનું ગમ્ય નથી, કારણ કે એમાં નિષેકનો ભગ થાય તેમ છે પરંતુ હું આશા રાખું છું કે આ લેખ એમના આક્ષેપોના યોગ્ય અને મળળ ઉત્તર આપરો આવા અંગત આક્ષેપો તો પામર પૃથગ્ગનો પોતાનું અભ્યાસમંદિર હાકવાને કરે, પડિતજી જેવા વિદ્વાનને એ ન શોભે આ જાતની શાસ્ત્રીય ચર્ચામાં શાસ્ત્ર અને વ્યક્તિને લિન્ન ગણીને માત્ર પ્રસ્તુત શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો વિષે જ ચર્ચા કરવી, એ જ યોગ્ય માર્ગ છે

પડિતજી મંબધે મારી સમાલોચનામાં એક પણ અંગત નિર્દેશ કર્યો નથી એમની વિદ્વાતની મેં પૂરતી તારીફ કરી છે જ્યાં એમની મારે ટીકા કરવી પડી છે ત્યાં એમની પૂર્વાચાર્યોથી લિન્નતા અને વ્યર્થ અને ભાષાશાસ્ત્રના વિકાસની દૃષ્ટિએ હાનિકર લાગી છે, એ જ એક માત્ર કારણ છે મારી ચર્ચાનો હેતુ એમની વિદ્વાતા વધારે રૂળાથી, વધારે ચિરસ્થાયી પરિણામ આપનારી બને એ જ છે

મને તો લાગે છે કે જે વિદ્વાનોને મમયની તાવણીમાં શુદ્ધ કુદન નીકળે એવા માહિત્યનો વાગસો ભવિષ્ય માટે મૂકતા જવાની મહેન્ટા છે તેમણે પ્રામાણિક સર્વ ટીકાઓને આવકારવી જ ગઈ એવી ટીકાઓમાં કદાચ કાંઈ અંશમાં ગેરસમજૂત થઈ હોય તોપણ જે વિદ્વાનવર્ગ આવા સાહિત્યનો ભોક્તા, તે તો આની સ્વતંત્ર કસણી કરી પોતાના અભિપ્રાયો બાધવાને મંપૂર્ણ મમર્થ, એમ માનીને એવા સ્થાનોની ઉપેક્ષા કરવી ઘટે હું આશા રાખું છું કે આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી આ ચર્ચા મંબધેના મારા spirit-શુદ્ધ હેતુ વિષે પડિતજીને ગેરસમજૂતીનું કાંઈ કારણ નહીં ગહે

અક્ષરસના પ્રાનનો પાત્ર કોણુ ?

[અખાતું આ પદ કવિશ્રી દયારામના “જે કોઈ પ્રેમઅંશી અવતરે પ્રેમરસ તેના હરમાં ઠરે,” એ પદ સાથે સરખાવવા જેલું છે. અખાતી લાપા તથા વિચારદર્શન સંબંધમાં ધણુંધણું કહેવાયું છે, પણ તેના સંખ્યાબંધ, રાગબદ્ધ પદો જોતા તેની બેદક લાપા અને વેધક વિચારદર્શન જોતાં તેનાં કવનોનાં પરિશુદ્ધ વાચન-વિચારણના અભાવે તે વિષે બંધાયલા નિર્ણય વા અભિપ્રાયો પૂર્વરાગબદ્ધતાથી બંધાયા હોવાનું અને દૃષ્ટીક વાર તો મનઘડત અભિપ્રાયો દર્શાવાયલા હોવાનું સદૃશી વાંચકો તેમ અભ્યાસકોને જણાયા વિના નહીં રહે. આ પદ શ્રી કા. શુ. સભા દ. સંગ્રહ નં. ૧૧૮માંથી ઉતાર્યું છે.

સંપાદક:—અ. જી. જાની.]

રાગ રામગ્રી

અક્ષરસઅંશ તે પીયે રે જે અક્ષ-અંશી હોયે.

જે દષ્ટ ન પુષ્ટ,^૧ અનામ, અવ્યય, પ્રત્યક્ષ પીયું સોયે. અક્ષરસ પ્રવપદ

યમ રાજપુત રહ્યા વિના તે પ્રાપ્તે ભોગવે પાટ,

તે અણુ આયાસે ઈશ થાયે રાજગીજ તે માટય.

અક્ષરસ ૧

માન મોટાઇ અન્ય ઘણી નમણપમણ નહિ નેહ,

તત્ત્વદર્શી એમ જાણો નિજ લાભ મોહોટા તેહ.

અક્ષરસ ૨

જ્યમ વજ્રમણિને વજ્ર વેધે, પણ લોહ તણો નહિ લાગ,

ત્યમ દેહદર્શી કંથણી કથે, પણ છિન્ને નહિ ત્યાંહાં પાગ.

અક્ષરસ ૩

ભાઈ ! ગરૂડની ગંધે કરીને કરી પલાયે કોડ,

તિમ નિરવાણપદ નિ રાટ નિસેર જિમે નહિ કો જોગ્ય.

અક્ષરસ ૪

ભાઈ ! હુતાશનનો હેત જોતાં જાડ્ય લાગે જત,

તેને ધુમ્ર પ્રગટે આપથી તેણે છાદિહી અંગર અનંત

અક્ષરસ ૫

આપ ન થાએ આકળો શાંમતા નોહે શેષ,

તત્ત્વદર્શી ત્યમ જાણો નવ વષાણે વેષ.

અક્ષરસ ૬

સિહણુ કેરા દૂધને જીરવે તે સિહના ગાલ,

તે સાવ સોનાના પાત્ર વિના ફૂટી નિકળે તત્કાળ.

અક્ષરસ ૭

શ્રાવ તો જીરવે નહિ ગવરી તે મહિપીનૂં ધીર,

ત્યમ દેહદર્શીને તત્ત્વદર્શી સમજજો મન ધીર.

અક્ષરસ ૮

જ્યમ ચંદ્રકાન્તે ચંદ્ર દીસે સૂર્યકાન્તે દીસે સૂર,

ત્યમ વસ્તુ દષ્ટે વસ્તુ દીસે ચૈતન્ય અક્ષ હજીર.

અક્ષરસ ૯

સ્વે વિના સિદ્ધાંત નોહે આતમાનૂં આપ

ગુણદૃષ્ટા તે ગુણ જ વહે તેહને નોહે અપા નિજ આપ.

અક્ષરસ ૧૦

૧. શબ્દાર્થ નથી ખસતો.

૨. નિસે=નિશ્ચય-નિશ્ચય.

કર્પૂરમંજરી

[મપાદક-રા.રા. લોગીલાલ જ. સાંડેસરા]

મ ગલાચરણ

પ્રથમ ગુણપતિ વીનવલ ગિવરીપુ ઉદાર,
લક્ષ લાભ જે પૂરવલ, દેન મિવલું-પ્રતિદ્વા,
સેવત્રે જસ મુગટ-મગ, શિંદર સોહિ શરી,
સિદ્ધિ સુદિનુ ભગતા જે, સુદ્ધિદાતા વડવીર
કાસમીગનવાસિની મગમતી મમર માત,
જેહ તણુ પમાહિલિ સુદ્ધિ પામુષ કવિરાય
આમણ કવિ જે વડા ફયા તસ માચુ અનુમતિ,
સહિયુ તણે ચલણે નમી, મનશુ ધરી બહુ ભવિ
તે મવિહ આયમ લહી મડિમ કયા, ગસાલ,
રુદ્રમાલિ જે પૂતલી કર્પૂરમંજરી રસાલ
તાસ રૂપ સોહામણુ ગાઉ મનનિ કોડિ,
બહાણી વગ આપયો, ગમે અણાવલિ પોડિ
સારદમાતે વલણુ બણુષ 'પુત્ર મ આણેસ બ્રતિ,
કર્પૂરમંજરી-ગણુ ગામતા હું આવેશ એકતિ'
કુણુ તે કમરી, કિહા દુષ, દિસુ અઠમ પ્રસ્તાવ,
કહણ કવિતા, સહ સાલવલિ, ધરુ તે નિશ્ચલ ભાવ
કયાસુખ સિદ્ધપુર અને રુદ્રમાલણુ વર્ણન

(સુપા)

સિદ્ધક્ષેત્ર સવિદ માલિ વડલિ, મરસનિ નદીનું જિહ્વા હમ ચક્ર
અડસદિ તીરથ વરતિ, જેહ તેહનન ધુતિ મહી ચાપુ જેહ
છટિ હવ પાપની કોડિ, હણુષ તીગચિ નરિ લાગિ પોડિ,
અસુ નગર ભવલિ ઉપધન, જે જામવિ તવિ દીમણ અવન
તેણુષ નગરિ જે વગતિ ગય બૂમડલિ જેહનઉર બાડવાય,
દાનવત નિ માહસધુતિ ધીર સિદ્ધગય જેમગદે વીર
ચલિગસી સુટાં તિહા ચગ, નન નવ ઉચ્ચવ હુષ અતિરંગ
વમિ વિવહાગિઆ અતિહિ ઉદાર, લખેમરીના ન લહીષ પાગ
જિનશામલ મવિહ માલિ સાગ રૂડા દેહગ અતિહિ અપાર,
તેણુષ નગરિ ગયા સગ્રીષ, પુષ્ક લેષ પાસ જ, પૂજણ
સિદ્ધમિત્રા હયાઆર જ ધરિ વિવગી મલયા મેવા કરી,

પુણ્યકરણી જસ ન લહું પાર, રુદ્રમાલ ઉજેણિ ઉદ્ધાર,
સિધિરખદ્ધ તેવડઉ પ્રાસાદ મેરગિરિમું જે લિધ વાદ,
પરસળદ્ધ અછિ સવિશાલ મંખ્યા સહસ્સ ચૌદ ચુંચાલ,
મંડપ ચંભળ બહુ ગોમટા, કુલુતંગ તણા રૂપ સાગટા.
ડડ કલસ દ્વજર ન લહું પાર, જાણે ઇંદ્રભુવન અવતાર,
ચઉ પથિ ચઉદ સહસ દેદરી, સોવિન શપર ધજા પરવરી,
તેણુદ દીકિ દુઃખ ભવતાં જાઇ, અમુ પ્રાસાદ નહી ત્રિભુવન માંડી.

૩૦

ગંગાધર સલાટે ઘડેલી પૂતળી

સૂત્રધાર જગિ જાણે જોડ, સહસંગમે નીપાઇ તેડ,
સલાટ સિવિદ્ધ માંહિ એક જ ધ્યાન, ગંગાધર નામિ અવિધાન.
તે કેલવીં કલા અભિનવી, જોહની બુધિ ન જાઇ કવી;
તેણિ એક નીપાઇ પૂતલી, જે જોતાં દ્રષ્ટિ જાઇ ચલી.
મમાંણી આણી આરાસ, ઘડીય કીર કીરી કીધી ઉદ્ધાસિ;
અઝીદ્દ હાથ નીપાઈ રૂપ, નારી તણઉ જે સકલ સ્વરૂપ.

૩૫

૪૦

પૂતળીના રૂપનું વર્ણન

નરતી^૨ યુગતિ આંણી જોહનઇ,^૫ માન પ્રમાણ પૂરાં જોહનઇ;
લક્ષકતિ અંગ રહી તે પડી, જાણે કનક કપૂરિ ખડી.^૬
સોલકલા પૂરું ચંદ્રમા જસ તણું મુખ છિ ઉપમા,
વિકસિત લોચન અતિહિ સુચંગ, ઉપમ આવિ જાસિ કુરંગ,
શુકચંચ સિરખી નાસિકા, કપોલ વિરાગર સારિષાં,
દાડમકુલીય તિરયા મુષદંત, વાસિગિ વેણી જીવતિ,
હૃદયસ્થલ ફલ બીલી સમા, કડિ-લંક ચિત્રક ઉપમા,
ત્રિવલી વલી કડિ લક વલી, વિકશત શોભા ક્ષામેદરી,
જંધા જૂઅલી કદલીચંભ, અઉઆરણે જસ કીજિ રંભ;
અંગોપાંગ સંપૂરી નારિ, એહવું રૂપ નહીં સંસારી.

૪૫

૫૦

લક્ષણુ ખત્રીસ અવતારાં જસ નીપાતા લાગા નવ માસ,
શુભ મહૂર્તઘ સંપૂરી કરી દીધઉ નામ કપૂરમંજરી.
ગંગાધર જાણિ, બુદ્ધિ ધણી, આગઇ ગયુ અસ્તીરજ બાણી.
કામરૂપીક માંહિ બિષ્ણા જેહ ગંગાધર સવિ સીખ્યા તેહ.
આકર્ષણુ વિદ્યા પરમાંણુ સ્ત્રીરાજનુ જે રાંજા જાણિ
તેહનઉ દશાંગ લીધઉ હરી, જેહનઉ નામ કપૂરમંજરી.
લેઇ અવતારુ પૂતલી માંહિ, એતલી ગંગાધર માંહિ આહિ.
હાવભાવ તે સધલા કરિ, ધણિ વદનિ વાંણી નવિ ઉચ્ચરિ.
ચોખિ દિનિ વિચારી કરી રુદ્રમાલાનિ મંડપિ ધરી.

૫૫

રુદ્ર પ્રણમવા જે આવી વલી તસ્સ અ લાપણુ દિધ મનરલી

૬૦

ધેડી પૂતલી રૂપડિ રૂપિ, વ્યામોહિયા રહિ સવિ બૂપ,
મનમોહન રહિ ચિત્ત ચાલવી, નયણ બાણ ન સકષ, જલવી

સિદ્ધરાજ પૂતલીને શણગાર ધરાવે છે

ગગાધરિ જઈ વીનવિહિ ગય, 'સ્વામી, નિગમી કરુ પસાય'
'જેવા જેસગદે આવિહિ જિહા' ટપૂરીમજરી ભીની છિ જિહા
જોઈનિ મોહિહિ અદ્ભુત રૂપ, દેખી ચમકિહિ હર્ષહર્ષ બૂપ, ૬૫
'જુ આભણુ ઉલગાવીધ તુ મહી રૂપ ભવઈ ભાવીધ'

પટરાણીના આભણુ જેહ ગળ દર્ષિ અણુવધ તેહ,

લેધ 'અડાવિ ખતિ કરી, સર્વ શણગાર મંપૂરી કરિ
મેસ્તકિ જોડિત ગખડી ભલી, હીરામડિત કાનિ ખોટલી,

ભાલસ્થલ ચદુ અખકતુ સિંધુ સોદ્ધિ દીપેતુ,

અંધણે કુડલ ઝલકધ યસ્યા અદ્ભુતિના મડલિ જસા,

કહિ નગોદર, 'ઉરવગિ હારે જણે વીજ તણુહિ અખડા,

કહિ કાલોયા નધ પદકડી, ગલિ ચરિ શોભધ મોતીશરી,

ટકાઉલિ ની નિસરી હાગિ, નવમર હાર તપતિ તિહા વાગિ,

મોતીશરીના બહુ જલોયા, ગ્લનજડિત સોપિન પાટીયા,

કહિ એકાઉલિ ઉપધ હાર, હર્ષધ વિરાગર અવતાર,

બાજુબધ બાંહિ બિહિગમ્યા, અલખિ હીગ તિહા નવલખ્યા,

મોનિન ચૂડી કરિ ખલકતી, ગાઠીયા વાલા નિ ગોમતી,

આંશુલીધ મુદ્રિકા શોભિતી, કટિમેખલા લકિ ઉપતી,

પાએ પાગડા ને ઉર અમકાગ, સોદાબ્યા મોલધ શૂગાગ,

નારીકુજરિ પહિગણિ ચીગ, ગમનાણુ મોહિયા વડવીગ

કમણુ ટચુક સિ અધસતુ, મરાસગ ગધ બહુ બહિકતુ,

હાવજાવ અવતાગિ ધસ્યા વેધક નારિ ન જાણુધ તિસ્યા

જે જોઈધ તે મોહિયા ગદિ, એકએકની 'છતી નવિ કહિ'

તા લગઈ નગ નરીખિણુ કરી જિહા લોચન સાદામા નવિ ધગિ,

ગમનાણુ મેલ્લધ જે ભણુધુનિ પુરપ ચડિ અણુહણી

નગરમાહિ લોક ગમી જેહ હાગિ મનાવ્યા મધલા તેહ

નગ કહિમા, નહી એતથી આહિ કપૂર કેણુધ નહો અગમોહિ

ચાલી વાત વિદેસિ બહુ, અચિરજ જેવા આવિ સહ

જોઈ અડપતિ મોટા બૂપ, નરખિ મકલ સવણુ બૂપ

અધાનગરીનો કુમાર રૂપમેન પૂતળી જેવા આવે છે.

દેસવિદેસિ વાત ગહિગહી ચપાવતી નગરી લગી ગધ

તેણિ નગગિધ ગ ચપમેન પાય પડાવ્યા વયરી જેણિ,

રૂપમેન કુચર તેહનિ, લક્ષણ બત્રોસધ જેહનિ

રાજ કરમ લીલા બહુ લંગિ, વિવિધ વિનોદ જોઈ લલરંગિ.
 જે જે પરદેસી આવંતિ તેહ કહિ કૃતિગ પૂછંતિ. ૯૫
 ભટ કોઈ અવધૂત સ્વરૂપ તીણમ કહું તે સકલ સ્વરૂપ.
 પૂતલી તણી તે વાત સાંભલી જોવા કુંઞર રહિઉ ટલવલી.
 અનોહત વાત સુણી જવ કાંનિ એહ વાત નહી સો માંનિ.
 તેડાવમ પરધાન પાહુત, જેહ કુંઞરનિ અતિ બહુ મિત્ર,
 શુદ્ધિસેન નર મોટઉ જેહ નામિ સંઘલમો નર તેહ. ૧૦૦
 'સુણિ, મંત્રી, તું ચતુર સુઝણ, તું જાણિ બહુ શુદ્ધિ વિનાણ;
 કહિ પરિ તે પૂતલી જોવાઈ રચુ કાંઈ તજો તેહવઉ ઉપાય.'
 સંઘલસી તિહાં જોલિ ઇચું, 'એહ વાતનું રચવિઉ કસિઉ ?
 બાલદિ કોજિ પોઠી ધણી, વસ્ત મોકલોઈ અંપાતણી.'
 રચી ઉપાય આલ્યા પરદેસિ, માર્ગિ લોધા વણુઝારા વેરી. ૧૦૫
 લાખ ગમે પોઠી પદ્ધાણી, છો^{૧૦} પીયાણે પુદતા કાણિ.
 સીદપુરમાંહી જઈ જીતરિ, જોવા કાજિ બહુ લલટ ધરિ.
 પહિલઉ માહારુદ્ર પ્રણમિઉ, પછિ પૂતલી પાસિ ગયુ.
 નરખિ મનશું નિરતિ બહુ ધરી; કિ એ અપહર કિ કિનરી ?
 કિ એ નાગલોકની કુંઞરી ? કિ એ રંભા સંઘ દેવિ અવતરી ? ૧૧૦
 કામકંદલા તણુઉ અવતાર, તેજરૂપ સોહિ અપાર.
 અંદલુત રૂપ નવિ જાઈ કહું કાંમબાંણુ લિધ^{૧૧} લાગી રહિઉ.
 યમ રાજહંસ માનસસિઉ મલઇ, મધુકર કૃતિકશું યમ લલઇ,
 મોર મેહ ધિમ અવિહડ પ્રીતિ, કુંઞર મોહ દેખી તવ આંતિ.
 ચવલગિ કુંઞરની દ્રષ્ટિ ચલી, તવલગી ભૂપતરસ ગયાં વલી; ૧૧૫
 નવિ બોલઇ કહિસિઉ, નવિ હસિ, લાગુ મોહ, રોમ જીદસિ.
 સિંઘલસી કહિ, 'કુંઞર, સણુઉ, દેખી રૂપ વિપ્રમ કાં ધણુઉ ?
 સ્વોમી, આલીયા પરદેસિ, કરાસ રોસ ચપકનરેસ,'
 લેણિ કુંઞર, 'સુણિ, મંત્રી, વાત, પ્રેમિ વેધી સાતિ ધાતં;
 મઝ મનિ અંજઇ ધણુઉ અંદોહ, કશુ કરુ ? નવિ છંડિ મોહ. ૧૨૦
 યમ યમ દેખું દ્રષ્ટિ મંઝારિ તિમ તિમ હંઈઉ હર્ષિ બારિ:
 જઉ મંઝ વંચણે બોલિ ખર તુ સહી નિશ્ચય લેઈ નીસરુ.'
 કણુ ઉતારિ ક્ષિણિ પ્રાસાદિ, મૃગ મોહિ યમ મોદિ નાદિ:
 કુંઞરીશું લોગું સુપવાસ વારતાં વચિ ગયાં નવ માસ.
 રૂપસેનના મિત્ર સિંઘલસીનું દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ
 સિંગવસી વિચાર મનિ ધરિ: 'કહી પરિ કુંઞરી^{૧૨} નીસરઇ ? ૧૨૫
 રાજકાજ પરિધ વણુસિ ધણુઉ, એ દુપ કહિ આંગલિ લેણુંઉ ?
 ઈહાં કસિઉ નવિ થાઇ વિનાંણુ, જવ છોડું તુ છંડી પ્રાણુ.

કપૂરમજરી માથિ ન લેનાઇ, જુ ગાણિ તુ રસમ ગય
 કુણિ ધડી એહ જ પૂતલી ? મત્રી મનિ વિમામિ વહી,
 'તુ જતાત સધતુ પ્રીછીઇ જુ એહનઉ ઠારીગર પૂછીઇ' ૧૩૦
 નગર મધિ જે વૃદ્ધ અનાદિ પૂછી મધલો જાણુઇ આદિ
 તે કહિ પૂછી મન રહી, કણિ નીપાઇ એ પૂતલી ?
 પૂછાડો કં રહઇ વિચાર, 'ગગાધર હુતુ સૂતાગ,
 તેહની કાધી ઠારીગરી જાણુતુ વણુઉ છુધિ કરી
 સીરાજનુ રાગન ગાગ તેહનઉ કાધઉ એ અનતાગ ૧૩૫
 દલા દેપાડી એ અગિનવી, લેઇને પ્રાસાદિ ઠવા ?
 'કહુ, રવામી, તેહનુ કેહુ ગામ ? તે વણુકુડે ૧૩ શુ કં-મિઉં કામ ?
 તેણિ વિદ્યા એ સીધી કિહા ?' 'ગોવત સૂતાગ દક્ષિણમા જિહા'
 લહી મમ્ જોઉ વિચાર, 'કેસી પતિ તે આપિ નારિ ?
 જુ મૂરતિવતી સો મલઇ તુ સહી કર્મ કુઅનઉ વહિ' ૧૪૦
 અમિઉ વિમોમો ઊતાગિ ગયુ, કુઅન પ્રતિ યોય ઇમ કહિઉ,
 'આપણુનિ દિન થયા છિ બદ, ગજન વાટ જોઇ છિ મદ,
 દિઉ સીખ, જઈ આવઉ ઘરે' કુઅર રહિ, 'હું ગદુ સી પરે ?'
 'મિસિ કરી આનઉ' જિહા લગિ, સુખી રવામિ રહિયો તિહા લગઇ ?
 માગી મીય મીધવમી વણિઉ એતવિ માદમુ મહિગલ મલિઉ, ૧૪૫
 ડાવી દેનિ સુદિકા કગિ, 'મદિ કાજ તુ કુઅનઉ શિગિઇ'
 સવિ પગિવાગ જાવામણુ દીધ મિગલ સાથિ, તુગમે લીધ
 દક્ષણુ ભણી પીયણુઉ કગઇ રવામિજાતી સાદમ બદ ધગિ
 મારગિ આલઇ નિમમત ધાટ, પથિ અગુકમિ બહુલી વાટ
 મામ દિવસ વણિઉ તિહા જમિઇ મત્રી દક્ષિણુ પુદ્ગુ તિગઇ ૧૫૦
 ગોવિન્દ સૂતાગ સાથે લેટ અને સીરાજ્ય તરફ પ્રધાણુ
 ગોવિન્દ વમઇ તિહા અદનપુરે, મિધનમી પુદતુ નિહા ધરે.
 જુદાગ કરી ગગદઉ નિદામિ, અક્ષદીન જિદઉ પડમાસિ
 પ્રણામ વાણી કાને સુખી, 'આવિઉ સિંધવસો તુ અમલણી,
 કરી પેપ તિહા રનામી કાલિ, મનિયા કામ, આવિઉ તુલ્લ ગગિ'
 મિવલમી મનમુ તન અમકિઉ, 'દક્ષિણુ ચિત્તુ ઉવજિખઉ સદી' ૧૫૫
 'ગીધ' દવિ માદગ કાજ, બેદા મલણુ તક્કાગ આજ ?
 સકન જતાત સિંધવની દદઇ, 'એ નારી કુઅર કિમ લદિ ?
 ગગઇ કાઇ તેહનઉ ઉપાય, દિન આપી મઝ કં પગાય,
 સિખ્યુ લખ અત્રી ૧૪ બળી, લખી પીનતી માદિ પળી,
 'મવલમી આરિડુ નૃપમલિ, મદ મોગલિઉ દુલ્લાગિ રમિ ૧૬૦
 રૂપનેન વગ દિતમ અગિ, મોદપુગમંદા આ-પુ અગિ

એ વર વરેસ તું માદાધન જનં જાણે ખાતિ પ્રસં પ્રપા.
 રૂપસેન વર મનમાંદિ ધરે, સિંધલસી કદિ તે તું કરે.
 બત્રીસ લક્ષણ અતિ ગુણવંત પદોપગારી નિ માદામંત.
 દિવિધ વીનતી કમી તુઝ બાણુ ? થોડા માંદિ જાગૃતો મણુકિ. ૧૬૫
 કર્યો કાજ એકમનાં થઈ, કદમ પ્રધાન એ કરવડે મલી.
 લખી લેખ મંગલમી દીક, કામરૂપીક પીયાણું કીકે.
 છણે ૧૫ પીયાણું કરુ ઉપાય, જઈ બેટિકે સ્ત્રીરાજરાય.

કપૂરમંજરી સિદ્ધપુર આવે છે

કિરી પ્રણામ વિનય અણારી, ગિછટકે રાજસભા અણારી;
 આપિ લેખ હરખ દરિ ૧૬ ધરી, વાંચ્યક કાગલ કપૂરમંજરી. ૧૭૦
 'સિંધલસી, તુ મોટકે ધીર, કરવા કાજિ હકિ ભલવીર.
 ગોવદ કદણિ આવ્યા તે વલી દુધ માંદિ પિમ સાકર ભલી.'
 મનશું કુંઅરી ધરિકે ઉપાય, 'જુ ન જઈય તુ પદગર નાદ.'
 એકાંતિ કીધુ સંકેત, જવા કારણિ હકિ સંકેત.
 'મંધલસી, વચન તુલે મુણુકિ, લાવકે કાદ્ર ચંદનનુ ધણુકિ.' ૧૭૫
 તત્ક્ષણ ચાલિકે વનદ મઝારિ, તારા તણુકે ધડવકે તોખાર.
 સામગ્રી સધલી સજ કરી, સવિ શૃંગાર સંપૂરી ધરી.
 નિજ પ્રધાનનિ સુપિ રાજ, રૂપસેનનિ સાધવા કાજિ,
 મંજલ સાથિ લીધાં ધણાં, તુરગમિ ચડાં તે દોએ જણાં.
 મત્ર લણી છાંટિકે જેતલિ આકાસિ પ્રુદતુ તેતલિય.
 ત્રણિ દિવસ આકાસિ રહિયાં સિદ્ધક્ષેત્ર ઊતરી તિલા રહિયા.
 કરિ સનાન સરસતિમા જઈ, ધરિ શૃંગાર સોલમ સજ થઈ. ૧૮૦

રહી ગયેલો હાર લેવા કપૂરમંજરીનું સ્વસ્થાને પાછું જવું

જેઈ તુ વીસરિકે હાર, એકાઉલિ માહા સવિહું સાર.
 મંધલસી પ્રતિ બોલમ ધસિકે, 'હાર વિના હવિ કીજમ કસિકે ?
 જાકે તલે રાયનિ પાસિ, હાર લેઈ આવું ઉલ્હાસિ.' ૧૮૫
 કહિ મંત્રી, 'એ કૂડી બુધિ, એ થાંનક નહોં કામની સિદ્ધિ.'
 ભણિ નાર, 'મંઝ વાચ્યા બંણિ, દિવસ સાતમિ આવેશ ઠાણિ.'
 ચડી કેકાણિ ગગનિગણિ જામ, પ્રધાંનિ જઈનિ ભેટિકે રાય.
 ગૂઢ વાત મનમાંહિ ધરી, ઉત્તર કરમ કારિમા કરમ.
 'રાજલોક સંહ સુખી અપાર, સ્વામી તુલે વીનવિકે જુહાર.'
 ગણિ દિવસ મંત્રી મનિ ધરિ, દિવસ સાતહ વાત તત્ક્ષણી,
 સ્ત્રી નાવી ચિતા ધણી થાઈ, એ નાવ્યુ પાધરૂ અપાય.
 હવિ કપૂરમંજરી તે પુહતી હામિ, જેઈ વાત જે પડી વિરામિ. ૧૯૦

જિહ્વ ઘોડો ખળી જવાથી કર્પૂરમંજરીના પુનરાગમનની અશક્યતા

તુગ્ગમથી હેઠિં ઊતરી ગળભુવનમાંહિ મચરેષ, ૧
કહિ દાસિનિ, 'તુગ્ગમ જેહ સધર કામિ લેષ મુકે તેઅ' ૧૯૫
એ મદિગિ મેલહિ જિહા અમિદામ પાસિ છિ તિહાં,
પાવક-પરિભવ રાતિ ચધુ, ઘોડા તણુહિ અંગ એક દહિહિ
કપૂરમંજરી નવિં જણુધ તેહ, સતી હાર એકાઉનિ લેવ
સમય દુહિ જવ વાહણા તણુહિ, 'સ્વામિ, મખી, ઘોડા મઝ તણુહિ'
અગિ હીણુ જવ દોહકિ તુરી મનિ ચિંતાવી ધણુ કુઅરી, ૨૦૦
'એ તુ તુગ્ગમ ન આવિ કામિ' 'ખીજુ ધંડાવિ' દામિ કહિ, 'સ્વામિ,
ખત્રીસ લક્ષણુહિ પુરુષ જૂ હોધ કાષ યદન તુ આણિ મોધ,
તેહ તણુહિ ઘોડા કીજીધ, ખીજો આએ કાજ ન સીઝીધ'
એહ વાત તહિ અધિવચિ રહિ, 'હધ હધ, વાચા માહરી ગધ'
મનથુ ખેદ અતિ ધણુહિ ધગિ, 'હ આ હહિ, મિંગલ મી પરિ' ૨૦૫
મનથુ એતુ ઉરતુ કરી ગદી, હનિ ચિંતા સિંગલસીનિ ધધ
'નારી તણા ખોલ હુધ અસ્થા જલકોમ તણા મુગટ હુધ જરયા,
કહિ અનેરુ નિ 'જૂહ કગિ, સીવિસાસ રખે કેા કરિ
વધી ઉઘમ મધ કરવહિ નવહિ, જમરૂપીક લગી જાઈલુ'
કુઅરના પગ પ્રણુખી કરી ચાલિહિ ચિત્તિ એકતિ ધરી ૨૧૦
જએ મામે પુહતુ તેણુધ કામિ જઈ જુહાગિહિ સોરાજસ્વામી
લાગી કુઅરી લાવચિ કગિ, 'રખે મિંગલસો હહ ધગિ'
મત્રી વલતુ ખોલધ ધાત, ૧૭ 'તુલે ન લજવી તુલ્લાગ, ૧૮ જાતિ,
જુ એહવહિ કરનાગ તુલો તુ કા અલનિ ફેવતાં તુલે ?'
વલતુ ખોલધ સવલિત વાણા, 'ગખે મિંગલસી, તુ જૂહકિ જણિ ૨૧૫
હુ ગદી ઘોડાનિ મગિ, દાધુ તુગ્ગમ કુઅરકમિ
તુલ્લ ટાસી આણિહિ કહિધ ૧૯ તુ નાવિ કાક કાજિ તેહનહિ
તિણિ કારણિ વિલખ મઝ ભધુ' તુ મીધવસી જોવા ગધુ
પુનરિધિ રચિહિ તેહ ઉપાય, હડે પીવાલે પુહતુ દાય
સચરતણી સાચવણી કરી ચાલ્યા નયગભણી સાચરી ૨૨૦
નયરદ્ધઆરિ આવિનિ રહિ, જોધ ચકુન પ્રધાનનિ કહિ

રૂપમેનક્રુમારને માથે ઝમૂમતી ચાર ધાત

હુ નહી આવુ નયગ મઝાગિ, મોટા વિમ કુઅરનિ આગિ'
'કેહ, માત, તે કેહાં આગિ ?' ખોલિ વાણિ ચકુન વિચાર,
'મઝનિ લેન જવ જામિ પગધ વાટ કુદાડા ગાપુર ૨૦ પગમરિ,
વટ વસ તિદા મોટકે વસ કાલિ શમિ રદધ પગતધિ

જોડિ મિલી મઝનિ દેપસિધ, બાગી ડાલિ ઉપરિ નાંપસિ.
 તિહાં ચકી બીજલિ હામિ, કુદાડાચી, પોતાનિ ગામિ
 રણસી ચાહિડલિ જોટિ જો કરમ તેણુમ ચિહાં કુંચર સહી મરમ.
 ત્રીજું વિધન, મંત્રી, માય તણુઈ, વિપનો મોદિક દરમિધ પ્રીસણુઈ.
 સહયુ વચન માલીધ સહી, નાગ ઉતરિયિ માકું ચર્મ, ૨૩૦
 આવિ ડસસિ નિદ્રાહેત; આ ચ્યાર વિદ્ય દોસિ મું જતિ.
 કુંચરનિ જોપિમ જાપનિ, મું આવઈ વિદ્યનં નીપનિ.
 'આવુ, માત, મ કર પ્રણામ. કુંચરનિ સહી કરમિહ' નંચુ.
 'દલ વિદ્યક કહીસિ તમદનઈ, જાણુધ નરયર રજો દિલાધ.
 મુંણિ, સોગલસી, કહું વિચાર; જુ કહેસિ તુ તુંદનિ બાર. ૨૩૫
 વિદ્યકામિ જિણાવિસ રહી, ચાગેસિ પાંદણુ નિચધ માલી.
 જુ સહિજિ ટાલ્યધ દિલાધ તુ પાંવ નદી સોગલસી તુલાધ.'
 'ચાલહિ માત, મ લાહિ વાર, જો ટાલવા સયલ પ્રકાર.'
 ચાલ્યા આલ્યા નયરમઝારિ, પુલતા રુદ્રમાલાનિ આરિ.
 સિગલસી ચમકીનધ રહિહ, રાજકુંચર આગલિ જધ રહિહ. ૨૪૦
 કપુરમુંજરી માંહિ સંચરી. રહી પૂતલી પુંકિ કરી.
 રાજકુંચર ન જાણિ મમ' એહવહિ કીધઈ દ્રષ્ટિવિદ્યમ.
 બોલ્યાવિહિ અલવિ કુમાર, 'સ્વામી, પ્રેમ ધરુ અપાર.
 પતું ન દેહિ તુ અલ્હાનિ કિસિહ?' મરકલડિ તિહાં પહવું હસિહ.
 કુંચરની તવ પૂગી રહી, જાણું આજ બોલી પૂતલી. ૨૪૫
 'આતલા દિવસ ન બોલ્યા તુલે, દાખિનિ વતું ન દીધઈ અલે.'
 સ્વામી રિદ્ય વિચારી જોય, લાજ એતલો અસ્તીનિ હોધ,
 પુરુષ ચકી ચુગણુડી કહી, જોહ શાસ્ત્ર વિચારો સહી.
 નારી નરયુ ઉતાવલહિ એતલહિ સ્ત્રી રાખિ આમલહ.
 ચણુવંત તણી મિ દીધી ત્રહિ, એતમાં જીકરં નારિયું કહિ. ૨૫૦
 કુંચર બોલિહિ છોડી લાજ, 'તહો પધારો માહરિ રાજિ.'
 'તહા આદેશ કરે પ્રણામ.' જિદિ કયર આદમિ પ્રાણ.
 પલ્હાણા તેજ તોષાર, સાચિ લીધુ સવિ પરિવાર.
 તુરગમિ ચઢા, જોડિ સાંચરિ, વિવધ વિનોદ મારગિ અણસરધ.
 ફેજિ ચડિહિ જાઈ પ્રધાન વિધન ટાલવા વો સાવધાન. ૨૫૫

પહેલી ઘાત

જામિ કુહાડિ વડલહિ દીક, તતખિણિ ચિંતા હમડઈ પમદ,
 'જુ કે હવું મઝનિ બાર નહીતરિ જોહું તણુહિ સંહાર.'
 મનશું જીહિ વિચાર જ કીધ, બહુ કરેતા જણુડા લીધ
 કુંચર ગયુ જ વડલાતલિ કેડિ સોગલસી જઈ સિલધ.
 બિહુ ઘોડે ચડકી જવ કરમ, તાજ પવનવેગિ સંચરિધ. ૨૬૦

ગયા ઘોડા આધા દડવડી, પૂઠિ કાલે મગડાઈ પડી
કુઅર નિહાલિ પાછલિ જામ, 'ભલકિ પ્રધાન એ કીધઉ કામ'
'ઘોડા પારથુ જોતુ તુ આજ, સ્વામી, સહિજિ લીધુ કાજ'
એહ વિદ્ધ ઈશિ પરિ ટલઉ એતનિ પ્રધાન કેડિ જઈ મિલ્યુ
બીજી ધાત

દિનમ કેતલે નયગ પહત સામહીઆ આબ્યા બહત ૨૬૫

પાયક પગિધા મિહ પરિવગિહ, ગણસી બેટિ તુગમ કરુ,
દોઢ લક્ષણવતુ તુરી, કુઅર તણી દ્રષ્ટિ તિહા ડિરી
અમા સુતુરગમ કહુ ન જાઈ, કુઅર ચઢનાનિ મજ થાઈ
જોઇ પ્રધાન વાત એ મિલી, 'મી પગિ વિદ્ધ જાપસિ ટલી'
શુદ્ધિ વિચારી દહઆમિહિ ધનિ, કુઅર પ્રતિ વયથુ ભયરિ, ૨૭૦
'સ્વામી, તુલો પહુચઉ ગનિ, આબ્યા મજન મિલવા કાનિ'

બાહિર પહસાગ વાટ સહ જોઈ વિકટ તુગમ બીહિ સહ કાય
'સ્વામી, તુલો બપમહ પાલખી, મલિ સજન સહ થાઈ સપી
દનડા ચકાવઉ બીજઉ કાય એ ઘટતું વિચારી જોઈ'

સોઇ તુગ મગથુ સીદીધ, આપોપિ પાલખીધ જિમીધ ૨૭૫

પચાગ પચથખદ નીમાણુ, તીણિ મદધ બટ કેકાણુ,
ભીડી પડિઉ પાછનિ ધધિ, પુડ ભગણઉ ખિત્રીધધિ,
હૈ હૈ કરતા ગયા પરાણુ, દેખી કુઅર થયુ હરાણુ
ટાલ્યા દૈવ તણી પરિ ટલિ, નહિતગિ અછતા આવી મિલધ

ત્રીજી ધાત

મોદિ મગાણિ પહસાર કરુ, ૨૧ ગાઇ હપ્પા મગિમુ ધરિહ, ૨૮૦

મા મજેઈ આવી મિલિહ, ચલજો કુઅરની લાગી રહિહ
નીમમદિતિ મુહતુ પ્રધાન, એતલિ કુઅરનિ કીધી સાન
જોજનની સજાઇ કરી, થાવ દયાલા મેહા બહ પરી ૨૨
તવ મજેઈ કુગથુ મિલધ, 'જુ માગ તુ કગગ દનધ'

કુઆરનિ મનિ નદી દુડ લગાગ પ્રીઆ મોદક વિપના આરિ ૨૮૫

એહવધ, પ્રધાન ચિના મનિ ધગધ, 'ગજે કુઅર જોજન એ કગધ

વેગિ કરી પાસિ બાવીહ, ૨૩ 'સ્વામી, મેવડ વીમારીહ ૨૨૪

એતા દોહ કરીતી મેવ, ધગિ આન્યા, વિમાર્વા દૈવ'

'આવિ, પ્રધાન, તું માહિ નિગિ, સ્વામીપણી ૨૫ પગિ જમીધ કિમ ૧

જુ માહિ મુહક તરીહ નદી તુ સપડી કરેશુ સહી ૨૯૦

થાલ તણા મોદિક સરિ દોયા, તાણીનિ ગાંકિ બાધીઆ

કહિ રાણી, 'બીજા આપથ' 'ના, માતા, એહ જ બાપથુ'

જુહાગ કરી મત્રીસગ વલિહ ગણી કુડ કગિહ નવિ હસિહ,

મનચિતું મનમાદિ ગદિહ ત્રીજી વિદ્ધ ઈશિ પગિ ટલિહ

ચોથી ઘાત

મોદિક ભૂમિમાંહિ ધાલીયા, મંત્રી નિજ મંદિરિ આવીયા. ૨૬૫
 નગરમાંહિ ઊચ્છવ અપાર, કુંઅરિ પરણી પૂતલી નારિ.
 મંધ્યા તણુક સમય જવ હઉ, સેવક પ્રતિ^{૨૬} દીધઉ ફહઉ,
 હોડાલાઇ આધુ જાલીઇ, નવરંગ નવ લખિ માલીઇ.
 પાન ફૂલ સરાસરિ બહુ વેગિ દાસ તે મૂકઈ સહ.
 બિ ધડી રાતિ વુલી જેતલિ રૂપસેન પુઢ્યા તેતલઇ. ૩૦૦
 કપૂરમંજરી લંધિ વાય, ક્ષણ આવી ક્ષિણિ અપિ પાય.
 પ્રેમસંયોગિ પ્રિયસિઈ મિલી, પુણિય આશા ગિહુની ફલી.
 અઉથં વિદ્ધ ટાલવા ગમિ આવ્યુ મંત્રી રણિ સમિ.
 અડિઉ માલીઇ, જિજલ ધરે, ગિર્દિ દીઠા નિદ્રા ભરે.
 સજગ થઇનિ પાસિ રહિઉ. બિ પહુર રાતિ સમય જવ થયુ. ૩૦૫
 સાંકલથી ઊતરતુ કાલ દીઠઉ નયણે અનિ વિદરાલ.
 ડસવા કારણિ આવ્યુ જેહ કસી પરિ જપાઇ તેહ ?
 રહિઉ ખડગ તિહાં કાઢી કરી પેડા પુપી હેટ્ટિ ધરી
 મર્મ જોઇ ધાતસ દીઉ પડતુ પેડા સંકરિ લીઉ.
 રુધિર-છાંટ અણુચિતાં પડી નારી-ચણુહર જઈનઇ અડી. ૩૧૦
 મેહહઉ ચાલ દીવા આલીઇ, રપે છાંટથી વિષ આલીઇ;
 વસ્ત્ર લેઇ સો લૂહિ અંગ; હવો કુમરનિ નિદ્રાલંગ.

મંત્રી ઉપર રાજકુમારની શંકા

દેખી અદ્ભુત મંત્ર સ્વરૂપ હઈઇ અમકિઉ અતિધણુ ભૂપ;
 ઊધાડિ પડિ જવ દીઠ તતક્ષણુ ચિતા હીઈઇ પમદ.
 કહિઉ, 'પ્રધાન, એ સિઉ તુલ મગ ? નીલ જવી જેતુતુ ખગ.' ૩૧૫
 'ઉલગ કરતુતુ, પ્રભૂ, તાહરી; કસી કાણિ મ આણેશ માહરી.'
 ઇસિઉ કહી ઊતરુ પ્રધાન, 'કુંઅર સહી દેસિ ઉપમાન;
 હોનારુ હોસિ તે સહી, અઉથું વિદ્ધ એ ટાલું રહી.'
 કુંઅર ચિતિઇ મનસિઉ, 'મિત્ર નારી કારણિ હૂઆ સિત્ર;
 જુ અવસરિ ન જાગતુ તુ નિશ્ચિઇ મઝનિ મારતુ. ૩૨૦
 જુ સાવકેત ન થાઉ આજ તુ સહી વણસઇ માહરાં કાજ.
 વાહણમાંહિ કરગર ટાલીઇ, પછિ રાજ સુધિ પાલીઇ.'
 થયું પ્રભાત સભા યવ જડી, કુંઅર આવો ઘોડે ચડી.
 બધસેન રા સાથિ થયુ, સંગલસી સપ્રાંહિ ગયુ.
 કુંઅર રાયનિ કહિ સંકેત, એતલિ પ્રધાન થયુ સાવચેત. ૩૨૫
 નિજ પિતાનિ વાત સવિ કહી નૃપ આલોચ ભણુ પણિ નહી.

ગયે પ્રતિ જાણાવુ તુલો, 'ભિતર સધલઉ દેસિઉ' અલો,
 નૃપ આદેસ દિધ તિહા પરુ, 'સિંગલસીનિ નિગ્રહ કરુ.'
 ઊઠયા વિકટ ગયના ફૂત, બધન કીધઉ મન્ત્રી ફૂત રણ
 'તુલનિ રાધ એહવુ આપમુ, ચોર ૩૩ હુઈ જવ કમુ, ૩૩૦
 ગહુ પ્રધાન યમ ધરીધ ચોર,' મલા માહિ બહુ પડીઉ સોર
 તિહા શુદ્ધિચેર વિનતી કગિ, 'સ્વામી, કાધ અપૂરધ મગધ ?
 ગજન, વિચારી કીજિ કામ, કાધ અહારે ફેડિ કામ ?
 પહિલુ સીંગલસો પૂજિ વાત, અન્યા હુઈ તું કયો ધાત ?
 ગજલોક વીનવીઉ રાય, 'સ્વામી, એતલું કરુ પસાય' ૩૩૫
 તેણિ વચનિ પાછુ છોડીઉ, બધનથી મન્ત્રી છોડીઉ

વિદ્યોનો લોહ કહેવાથી મન્ત્રીની કાયા પથ્થરની બની જાય છે

'ગજ મિત્ર ન હયા કહિનઇ તુ કિમ કુચર હુઈ મુહનિ ?
 જે જે મિ કીધા ઉપગાર તે જાણિ, સ્વામી, કિરતાર
 પૂરવ વાત જુ ધરતી કહું પાહણુપણુ હ નિશિધ લહું
 માહર મગ્ધુ ધણીરુ પરિભાવીઉ, પાડાનિરુ બિહું પરિ આવીઉ ૩૪૦
 કહિ અણુકહિ મરણુ જુ ચાઇ તુ સાબલુ વચન માહારાય,
 કુચર પૂતલી જોવા ગયુ કામબાણુ લઈ ૩૦ લાગી ગહુ,
 પ્રતિજ્ઞ રૂપ તે લેવા ડાજિ ઘુહઉતુ હું જીનિ રાજિ,
 ધણી ધેપ તે, આણી નાજિ, કહિયા વિન કુચરનિ ચ્યારિ
 —રૂપસન આગલિ જુ કહેમ પથરપણુ તુ વુ લહેસિ—, ૩૪૫
 મૈન કરી હુ તે બણી ગહુ, પ્રથમ નિધ વડડાલિ ગહુ
 કુચર પુહુતુ તેણિ કામિ, ચટકીધ ઊગાર્યુ સ્વામિ'
 કહિત પેવ સો દીચણુ લગિ પાહણુરૂપ કાયા રમગિ
 'બીજુ વિધ ઘોડિ ટાલીઉ, શુધિ કરિ કુચરિ વાલીઉ'
 કહિતા કટિથી કાયા મર્ધ 'ત્રીજુ વિધ મોદિકનું સહી ૩૫૦
 નિપના મોદિક કરત આહાર ચાહિત રૂપસેન—મહાર'
 તે મોદિક દેખાડયા આણિ, નીલા દોઢા વિધ પરિમાણુ
 કહુ લગિ નીમમી ગવા, અચરજ નગખિ ગણોરાય
 'પિતાતણે પાયે લાજિ રહિઉ આમ તાત હું કલિથી ગયુ
 ગજ લોક માણુમ જે બહુ નીચ નમી મોકલાવિ સહ ૩૫૫
 ચલિય વિધન મુણુ, પાલીધ હણી નાગ મોદિયુ આલીધ રૂ
 રુધિરજાટ થંણુ બપગિ પડયુ, લુહું યુગતિ લેઇ લુગડુ
 નાગખડ દેખાડયા ગગિ ગજન વાત હુઈ ઈણિ લાગિ'
 મવિ મંદિત મપૂગણુ થયુ પાહણુરૂપ ગીગનમી થયુ
 પવત દકણુ જાણે ખડકડયો, ધૂણનિ ધગમડવ પડો ૩૬૦

રૂપસેન અને કપૂરમંજરીનો વિલાપ તથા કાષ્ઠલક્ષણની તૈયારી
(રાગ વિરાડી)

સીંગલસી ધરણિ હૃદય રે, હૃત હાહાકાર,
રત્નપુરુષ વણાસીઉ રે, સોચિ સહૃદ અપાર,
વિલવિલપ કુંઞરુ, લાગું પાપ અપાર,
એ અધોર કિહાં છૂટસું ? કીધુ મંત્રી સંહાર.'

વિલવિ કુંઞરુ ૩૬૫

તેતલિ લહિર તે વાજીઉ, રાજ ધરિ બહુ શોક,
નગર કાલાહલ ઊપનુ, માતા મેલિ છિ પોક. વલવિ૦
રૂપસેન અતિ ટલવલિ, 'કીધુ મંત્રિનુ દ્રોણ;
કૃતધન ભાઈ નિ હું હૃદિ, પડીઉ અતિ બહુ વિછોહ.' વલવિ૦
કુંઞરિ વાત જો સાંભલી, 'કિસું કર' રે વીર ? ૩૭૦
કાષ્ઠ થયુ રે ઉતાવલુ ? અહલ ઊતાર્યો રે નીર. વલવિ૦
લક્ષણ એકે અંધવ ડપજે રે, કરસું તાહરુ સાથ;
સહી હુતાશન સાધર્યું, સરસી વલી પ્રાણનાથ.' વલવિ૦
(ચુપધ)

રાજ બોલિ, 'એ સિઉ થયું ? ચક્રમડલ કિહાંથી ફરિ ગયું ?
મઝનિ કાષ્ઠ ક્યાધિ એવડી ? ધણી વાત પનરાગતિ પડી.
વહિ બેટ ન દીસુ ચંગ જાણે પાણી અભિનવ ગંગ.
પડકાવુ ચહિનુ પ્રકાર, હલહલ કરુ, મ' લાઉ પાર.'

૩૭૫

બાવન ચંદન પડકી ચહિ નગરિ બાહિરિ નદી જિહા વહિ
પાસિ માહારુદ્રપ્રાસાદ ગગનિગણિસું જે લિ વાદ.
પાયકે પરિધા સહિત પરિવરી કુંઞર સાથિ કપૂરમંજરી.
રાયરાણા સરિસા પરિધાન નગરલોક સહૃદ રાજધાન.
મણિમુક્તાશ્લ સોવન સાર અદલિક દાન દેષ કુમાર.
સુધાસનિ બહુ જીહાસિ, સીંગલ પથર લીધુ પાસિ.
પંચશબ્દ વાજિત્ર વાજતે, પાલા અપહર બહુ નાચતિ,
ગાંધ ગોરી સરુધ સાદિ, સહૃદ આબુ રુદ્રપ્રાસાદિ.
એતલિ દિવસ અસ્તંગત ભયુ, પાપકે પરધુ રુવે તિહાં રહીઉ.
કાષ્ઠલક્ષણ રાતિ નવિ કહું, કુંઞર વહી પ્રાસાદિ ગયુ.
કપૂરમંજરી રાનિ વલવલિ, યમ થોડિ જલિ માહલી વલવલિ.
હારેદાર કેકળ મોડતી, ગૂથી વેણિ રીસિ છોડતી,
અતિ અંદોહ ધરિ માનિની, નીસાસુ મૂકિ કામિની.

૩૮૦

૩૮૫

૩૯૦

શિવ-પાર્વતીનું પ્રસન્ન થવું અને સીંધલસીનું પુનરુજ્જીવન
આમ પાય સો દીઠી નારિ, દપ ઊપનું હદિ મજ્જારિ.
માહાદેવનિ વીનતી કરિ, 'લાગા હુપ નારિ જે ધરિ.

નીલકંઠ, અવધારીકે મયા, માનવ ઊપરિ કીજિ દયા
 આપણિ સગણિ આબુ જુ મરિ તુ તુલ સેવા ફેક જ કરિ '
 તુલકિ ચણુ, 'વજ, વગ માગિ' કુચર કુચરી લાગા પાગિ ૪૯૫
 'જુ સ્વામી, મયા અલ્લ ધરુ તુ મીગયમી માજુ કરુ '
 'ભિક્ષિ, કુચર, મ ધરે નિપધાદિ, પ્રાગાદ પૂકિ દેજે સાદ '
 જોતવિ કુચર પૂકિ ગયુ એતલિ અમીછટલિ નાપીલ,
 જાહલ મીગલસી માજુ થયુ, જાયુ જાહ બિહુ થયુ
 અમૃતવાણિ કાને સાલલી જાગરનિ આબુ વલી ૪૦૦
 ચલી વેદના સ્વામીથી ટલી, અવિઠહિની આશ્યા મિવિ ફલી
 થયુ હગ્ધ ફલિ જયકાર, તેહ જ કટક તેહ જ પગિવાર
 વાગા ઢોલ, ગડચા નીમાણુ, દેમમાદિ હઆ હિછગણુ
 હરથ્ય અપસેન નરેમ, લલા મંડાણુધ કરુ પ્રવેશ
 મુપસપતિ પૂરુ સયોગ, પુપયપસાધ પામીધ ભોગ ૪૦૫

ફલશ્રુતિ

કપૂરભંજરી કથા અલિનવી સવત ૧૬ પચોતરિ કરી,
 યેત્ર વદિ અચ્ચારસિ શુરુવાર યોલિ કવિ પડિત મતિસાર
 પુપયતણુ, એવકુ સ્વરૂપ, પુપયધ સુપ પામીધ નિરૂપ,
 રાજઝઢિ ધણુ કણુ પગિવાર, યોલિ કવિ પડિત મતિસાર
 મગસ કથા જિ કેએ સુણિ, માનમુદત તમ વાધિ ધણિ ૪૧૦
 સકલ સમાના દૂત હરો, લક્ષ્મીકાંતિ તલ ગળ્યા કરુ

શબ્દકોશ

[શબ્દના અર્થ પછી આપેલો અક કાવ્યની પદ્ધતિ, જેમા એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે, સૂચવે છે.
સંકેત: સં.=સંસ્કૃત, પ્રા.=પ્રાકૃત, અપ.=અપભ્રંશ, ગૂ.=ગૂજરાતી, બૂ. ગૂ.=બૂજરાતી, ગૂ. ગૂ.=ગૂજરાતી, ગૂ. ગૂ.=ગૂજરાતી, હિ.=હિન્દી, મ.=મરાઠી, ફ.=ફારસી, કા.=કાઠિયાવાડી]

અઉઆરણે [સં. અવતરણ, 'એ સમ્મીનો પ્રત્યય] ગૂ. ઓવારણે; ૪૬
અપાય [સં. ઉપાય] ઉપાય; ૧૬૨
અવિહુહ [સં. અવિહુહ] અવિહુહ; ૧૧૪
અસ્તીરણ [સં. સ્ત્રીરાજ્ય] ગૂ. ત્રિચારાજ્ય; ૫૪
અમ [સં. અમદ, પ્રા. અમહ] મારા; ૩૫૪
અભવિ [સં. અભવ ઉપરથી] ધીમે. ગૂ. હળવે, હલવે, બૂ. ગૂ. હલ્લ; ૨૪૩
આયસ [સં. આદેશ] આજા; ૯
આહિ શક્તિ, ગૂ. આય, હાય; ૫૭, ૮૮
આં અહી, ગૂ. આહ, આંચ; ૨૦૫
ઉછરાણુ આનદ, સરખાવો ગૂ. ઉછરગ; ૪૦૩
ઉછ' ગૂ. ઓછુ; ૨૧૨
ઉપર્ધ ગૂ. ઓપે; ૭૬
ઉપરે [સં. ઉપરિતન ઉપરથી] વિશેષ, ઊંચુ; સરખાવો બૂ. ગૂ. ઉપરિરે, ઉપેરે, ૨૫૦
ઉરતુ ગૂ. ઓરતો; ૨૦૬
ઉલગ [સં. અવલગ, પ્રા. અવલગ] રક્ષણ, સેવા સરખાવો બૂ. ગૂ. અલિગ, અલિગણ, અંગ-ઓલગણ, ગૂ. ઓલગણ (ભગી); ૩૧૬
ઊજમ [સં. ઉદમ] પ્રયત્ન; ૩૦૪
ઊલધનિ દોહીને; ૪૦૦
એ વધારાનો પ્રત્યય; ૪૧૦
એ આજ્ઞાર્થ ખીને પુ. એકવચનો પ્રત્યય; ૧૬૨ (નણે), ૧૬૩ (ધરે)
એ તૃતીયાનો પ્રત્યય; ૧૬૮ (પીયાણે)
એ સમ્મીનો પ્રત્યય; ૮ (ચલણે)
એશ ભવિષ્યકાળનો પ્રત્યય; ૧૪ (આવેશ)
એસ ભવિષ્યકાળનો પ્રત્યય; ૧૬૨ (વરેસ)
એસિ ભવિષ્યકાળનો પ્રત્યય; ૩૪૫ (લહેસિ)
કણિ [સં. કેન] ગૂ. કોણે, પ્રા. ગૂ. કને; ૧૩૨
કરગર વિદ્ય, ગૂ. કરકર; ૨૮૪, ૩૨૨
કર' ગૂ. કરે; ૩૭૦
કરવઉ [સં. કર્તવ્ય] કરવો; ૨૦૯
કરેતા [સં. કર્તા] કાર્યશક્તિવાળા; ૨૫૮

કવિતા [સં. કવિત] કવિ; "કવિતા સારદ કેરક પુત્ર, જે મુખિ બોલક તે સાચક તત્ર" - નરપતિ-કૃત નદબત્રીસી; ૧૬
કાફ [સં. કાષ્ઠ] લાકડું, ગૂ. કાઠી; ૧૭૫
કાંણિ રાકા; ૩૧૬
કારિમા [સં. કૃત્રિમ] બનાવટી, ગૂ. કારમા; ૧૮૯
કુતિક [સં. કૌતુક] આશ્ચર્ય, પ્રા. ગૂ. કોત્યગ; ૯૫
કુહુગત [સં. કૌતુક] આશ્ચર્ય, પ્રા. ગૂ. કોત્યગ; ૩૧
ખગ [સં. ખડ્ગ, પ્રા. ખગ] તરવાર, સરખાવો બૂ. ગૂ. હિં. ખડ; ૩૧૫
ખીવ નુકસાન; ૨૩૭
ગણુ [સં. ગુણ] ૧૪
ગરહઉ ધરડો, કા. ગલહો; ૧૫૨
ગિવરી [સં. ગૌરી] પાર્વતી, ગૂ. ગવરી; ૧
ગુર [સં. ગુરુ] ગ. ગોર; ૮
ગોમટા ગૂ. ધૂમટ; ૩૧
ચરકી સવારી; ૨૬૦
ચલણ [સં. ચરણ] પગ; ૮
ચહિ [સં. ચિતા, પ્રા. ચીઅ] ગૂ. ચેહ; ૩૭૭, ૭૮
ચુટાં ચોટા, પ્રા. ગૂ. ચોટાં; ૨૪
છતિ [સં. સતિ] ગૂ. સતે; ૨૩૧
છત્તી [સં. સ્થિતિ] ગૂ. છત ૮૪
જાધું [સં. ચાતવ્ય] જાધું (હેતુવર્થ કૃદન્ત); ૨૦૯
જામણિ [સં. ચમણ] સાથે, પાસે, બૂ. ગૂ. જામણિ મ. જવળ, સરખાવો ગૂ. જોડ; ૨૦
જૂઉ [સં. યુત] ગૂ. જુહ; ૨૦૭
તણુ [સં. અદતન, સનાતન વગેરે અન્યથા પરથી બનતા વિશેષણોનોના 'તન' પ્રત્યયને સ્વાર્થ લાગતા 'ક' પ્રત્યય પરથી 'તનક,' પ્રા. તણુઓ, અપ. તણુહ] પછીનો પ્રત્યય; ૮
તાણ [કા.] ઉત્તમ પ્રકારનો ઘોડો, ગૂ. તેણ; ૨૬૦
થડું [સં. તટ, પ્રા. તડ, થડ] સ્થાન; ગૂ. થડું (કુટુંબના અર્થમાં); ૧૭
થણહર [સં. સ્તનહર] સ્તન; ૩૧૦
દૂહઉ આજ્ઞા, હિ. ગૂ. દૂહાઈ; ૨૯૭

ધુરિ-સ] મુખ્ય, સરખાવો ગૂ ધીરી (સ્તો),
 ધોરિયા (બળદ), ૧૮
 નિ દિલીયાનો પ્રત્યય, ૨૮૨ (ક્રિયાર્થ), ૩૧૨
 (ક્રિયાર્થ)
 પહોર સ્વીકાર, વચન, સરખાવો ગૂ પત, મ
 પત્તર, ૧૭૩
 પનરાગતિ ગોરાળો, ૩૭૫
 પરિ [સ પ્રકાર] રીત, ગૂ પેર, ૨૦૫
 પ્રસાદિસ [સ પ્રસાદ ઉપરથી] પ્રસાદથી, કૃપાથી, ૬
 પાગ પગ ૩૬૫
 પાટું [સ પાતક ઉપરથી] અનિષ્ટ, ૩૪૦
 પાધે [દિ પહુર] સીધું, ૧૬૨
 પાય પાર્વતી, ૩૬૧
 પિયાણું [સ પ્રયાણ] કૂચ કરીને, ૧૦૬
 પુષ્ટ [સ પુષ્પ] ફૂલ, ૨૬
 પૂગી પઢોચી, ૨૪૫
 પૂછાડો [સ પ્રસંગ] પૂછપરજ, ૧૩૩
 બડવાય [સ બટવાઈ] વાદવાદ, ૨૧
 ભક્તિ [સ ભક્તિ] ૮
 બલવીર [દિ બલ્લ + સ વીર] મોટો વીર,
 સરખાવો ગૂ બલવીર, ૧૭૧
 મજ ગૂ મુજ, ૧૭
 મમાણી આરસની જાત, ૩૬
 મહિંગલ [સ મહાલ, પ્રા મયગલ] હાથી, ગ
 મેગળ, ૧૪૫
 રયણિ [સ રાગી] દિ ગૂ રેન, ૩૦૩
 રમો [સ અસ્ત, પ્રા અસ્ત] પેટો, ૧૬૬
 જામિ ન નામે, 'ન'નું 'લ'મા પરિવર્તન સ્વાભા
 વિક છે ૩૦૧
 વર્ત [સ વસ્ત, પ્રા વર્તુ] કાર્મ, જ ગૂ વિટ,
 ૨૪૪, ૨૪૬

વિછોહ [દિ] વિરહ, ૩૬૬
 વિનાશ [સ વિનાશ] જ્ઞાન, ૧૦૧
 વિચરી [સ વૈરી] ૨૭
 વિચ્છા [સ વિચ્છ] બેટાળ, ગૂ વરત, ૨૩૦
 વિલ્લિ [સ વિલપ] વિલાપ કરે, સરખાવો જૂ
 ગૂ વિલવિલ્લ (પ કિત ૩૬૩), ૩૬૫
 શિરિષ [સ સુ ઉપરથી] ગૂ સરે (કામ), ૧૪૬
 મઈ [સ સ્વયં] પોતે, ૧૧૦
 સજળ નજતો, ૩૦૫
 સણુ [ગૂ સુણો, ૧૧૫
 સધર [સ સ + ધુ ઉપરથી] સલામત, ગ
 સધર, ૧૮૫
 સધર [સ સદચરી] ગૂ સદિયર, જૂ ગ
 સધર, ૨૨૦
 સરાસર [સ] પુષ્કળ, સરખાવો સરેસા, ૮૨, ૨૬૬
 સરિયા સાથે, ગૂ સરસા, ૩૮૧
 મરુહ [સ સરુજ] ગૂ સરવે (સાદ), ૩૮૫
 આવકેત [સ આવકેત], ૩૨૧
 સિન્ન [સ સન્ન], ૩૧૬
 મિલિ [મ સર્વે] જૂ ગૂ સવે, ૪૦૧
 સિબલ [સ સબલ] ભાણ, ૧૪૭
 સીલીઈ [સ સિધુ ઉપરથી] મોક્ષ પામીએ, ૨૦૩
 સુલીઈ [સ સિધુ ઉપરથી] મોક્ષ પામીએ, ૧૬
 સોવિન [સ સુવર્ણ] સોવ, ૨૩
 હરાણ નાટિ મત ગૂ હારણ, ૨૭૮
 હલ્લલ [સ હેરય હેરય-અમુરો ચઢી
 આવતા ત્યારે 'હેલયા-હેલયા' કરતા, તે
 ઉપરથી પછી 'દલ-દલ' ખાખાઓ 'હેલિયો'
 કહે છે, ત્યારે વડામુને કાઠા નજીક લાવવાનો
 પ્રયત્ન કરવામા આવે છે] ઉતાવળ, ૩૭૭
 'દુ સંબોધાર્થ' પ્રત્યય, ૨

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના પ્રાચીન ધર્મો

વ્યાખ્યાના : ડૉ. હસમુખ ધીરજલાલ સાંકળીયા,

એમ. એ. એલએલ. ખી., પી. એચ. ડી. (લંડન)

(અનુસંધાન : પુ. પ. અં. ૪, પા. ૫૮૬ તું)

કૃષ્ણપૂજા

લગભગ ૧૨ મા સૈકા સુધી ગુજરાતમાં આવાં વિષ્ણુસ્વરૂપોની પૂજા થતી. ૧૩મા સૈકામાં પહેલી જ વાર કૃષ્ણની પૂજાનો ઉલ્લેખ સારંગદેવના અનાવડા (પાટણ)ના લેખમાં છે. એ લેખનો પહેલો જ શ્લોક જયદેવના “ગીતગોવિન્દ”માંથી છે. જયદેવ જંગાળામાં ૧૨મા સૈકામાં લક્ષ્મણસેન રાગના વખતમાં થઈ ગયા. એણે બાળકૃષ્ણની લક્ષિતનો પ્રચાર કર્યો (વધાર્યો ?). તેથી એમ લાગે છે કે કૃષ્ણલક્ષિતનો પ્રચાર ગુજરાતમાં આ જ સમયે થયો હોવો જોઈએ. એની અસર ચૌલુક્ય રાગઓમાં સારંગદેવ પર થઈ. એ કૃષ્ણનું એક પ્રખ્યાત નામ ‘સારંગપાણિ’ પરથી ‘સારંગદેવ’ નામ ધારણ કરી, એનો લક્ષ્ય થયો.

અહિં પ્રસંગોપાત્ત કહેવું જોઈએ કે વિષ્ણુની કૃષ્ણરૂપે પૂજાના ગુજરાતની બહારથી પણ બહુ જ થોડા ઉલ્લેખો મળે છે; અને કૃષ્ણમૂર્તિને સંબોધતો લેખ ૭ મા સૈકાની પહેલાંનો હજુ મળ્યો નથી. ૭ મા સૈકામાં જે ઉલ્લેખ થયો છે તે બિહારમાં ગયા પાસે ‘બરાબર’ ગુફામાં મૌખરી રાગ અનન્તવર્માના લેખમાં છે. જે કે બાળકૃષ્ણનાં પરાક્રમે વર્ણવતાં શિલ્પો ૬ ટા સૈકાની બાદમીની ગુફામાં અને એથી પ્રાચીન લગભગ ત્રીજી સૈકાનાં શિલ્પો રાજપૂતાનામાં મંડિર(જોધપુર સ્ટેટમાં)માંથી મળ્યાં છે, છતાં બાળકૃષ્ણની કે વાસુદેવ-કૃષ્ણની પૂજા હમણાં થાય છે તેમ થતી કે નહીં તે કહેવું શક્ય નથી.

બ્રહ્માનાં મંદિરો અને તેની પૂજા

ત્રિમૂર્તિમાં બ્રહ્માની એક મૂર્તિ ગણવામાં આવે છે. પણ હમણાં બ્રહ્માની મૂર્તિઓ કે એનાં મંદિરોનું નામનિશાન પણ જણાતું નથી. એટલે ઋગ્વેદમાં જે સ્થાન બ્રહ્મા ભોગવતા તે હવે તો તદ્દન નષ્ટ થઈ ગયું છે. ચૌલુક્ય સમયમાં આવી સ્થિતિ બ્રહ્માની ન હતી. જે કે શિલાલેખો કે તામ્રલેખોમાં તેમની પૂજાનો ઉલ્લેખ નથી આવતો, છતાં તે સમયનાં મંદિરો તપાસતાં મોલમ પડે છે કે બ્રહ્માની પૂજા થોડે અંશે પ્રચલિત હતી. ઉપર કહ્યું તેમ જ્યાં મંદિરોમાં સાધારણ રીતે બ્રહ્મા અને સરસ્વતીની મૂર્તિઓ કેાતરાતી. પણ તે ઉપરાંત બ્રહ્માનાં બે મંદિરો મળ્યાં છે: એક ખેડબ્રહ્માનું જાણીતું મંદિર; બીજું બનાસ નદી પાસે આવેલાં કસારાના ત્રિઘા મંદિરમાંનું એક. આ મંદિરોમાં

સેવ્ય સ્વરૂપ બ્રહ્માનું,

મુખ પૂર્વ કે ઉત્તર તરફ,

ગર્ભગૃહના દારના ઓતરગના માંદોલીઆમાં ગણપતિ,

ગર્ભગૃહની બહાર ગોખલામાં બ્રહ્માની ઉભી કે બેઠેલી મૂર્તિઓ છે.

સૂર્યપૂજા

પુરાતાત્ત્વિક અવશેષોના આધાર પ્રમાણે સૂર્યપૂજાનો સારો પ્રચાર હશે એમ લાગે છે. પ્રથમ ઉલ્લેખિત પુરાવો લઈએ. ઈ. સ. ૧૦માં સૈકામાં સુરાષ્ટ્ર કનોજના પ્રતિહાર રાગઓના

તાંબામાં હવે એમના માલેશ્વર અવનિવર્તન અને બળવર્તનને બિના પાસે સૂર્યના તરણાદિત્ય નામના મદિગને દાન કર્યું હતું ત્યારપછી ચાલુક્ય અમલમાં બહુ ઉન્નતો નથી મળતા છેક ૧૩મા સદીમાં એક જોને ખલાતમાં મવિતૃ ચૈત્યનો મડપ બાધ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે કાઠિયાવાડમાંના એક શિલાલેખમાં વસ્તુપાત્રે સૂર્યની એ સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ કગવી, એમ ઉલ્લેખ છે આ સિવાય બદલાલનાગાયણ, રૂપનાગાયણ વગેરે નાગાયણ સહિત જે મદિરાના નામ મળે છે તે દત્તચ સૂર્યના મદિરા હોય અથવા સૂર્ય અને વિષ્ણુના એકત્રિત સ્વરૂપ હોય, કારણ કે વિષ્ણુ અને સૂર્ય, જે ઋગ્વેદમાં તદ્દન વિન્ન દેવો ગણાતા તે ધીરધીરે એક થઈ ગયા હમણાં પણ ખાસ સૂર્યના મદિરા આપણે જોતા નથી, છતાં સૂર્યનાગાયણના નામથી મૌ પગિચિત છે સાહિત્યનો પુરાવો નહીં જ જેવો છે સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા પર વિષ્ણુ વગેરેનાં મદિરા જયમિહો બાધ્યા હતા, પણ તેમાં સૂર્યનું મદિર હોય એમ થીહેમચન્દના વર્ણન પરથી લાગતું નથી છતાં હમણાં સગરતીપુરાણ મળ્યું છે, તેમાં લખ્યું છે કે આ તળાવના કાંઠા પર લામલ રામિ(એટલે સૂર્ય)નું મદિર હતું અને જયમિહ પહેલાં એની પૂર્ણ કરતા હતા.

ઉલ્લેખિત પુરાવો આમ બહુ ઘોડો છે, છતાં સૂર્યમદિરાના અવશેષો, મૂર્તિઓ વગેરે ધણાં મળે છે પરંતુ મદિરા તથામીએ

મદિરાના અવશેષો ગુજરાતમાં મોદેગમાં, અને કાઠિયાવાડના પશ્ચિમ કિનારા પર ગોપ, વિભાવાડ, કિન્ડર, ખેડા અને વળી પાગથગા, વળી હમણાં જોને સોરઠ કહે છે ત્યાં સુવાપાડા, બીમનાથ, અને પ્રભાસમાં ત્રિવેણી આગળ, અને ગન્ધકાટ પાસે ચાનમાં મળે છે આ મદિરામાં

સેઅ મૂર્તિ ધણે બાગે સૂર્યની ઉભેલી મૂર્તિ હતી,

મર્જગૃહના ઓતરંગના મદિરાલીપામાં મળેલ,

એની ઉપર નવ મહો અથવા સૂર્યની મૂર્તિઓ,

મર્જગૃહના ગોખલામાં સૂર્યની કે બીજા દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ

ગુપ્ત પૂર્વ તરફ,

અને પ્રદક્ષિણામાં ગખવામાં આવતા

સૂર્યની મૂર્તિમાં દિન્દુરતાનના બીજાં સ્થળોમાંથી મળતી મૂર્તિઓ મળતા આમ તકાવત માસમાં પડેલાં નથી ગુપ્તમયની જે મૂર્તિઓ મળે છે, તેના જેવી જ આ મૂર્તિઓ છે એમાં સૂર્યના લાંબા, ઘૂંટણ મુઠી આવતા જોડા, કમર પર અ પડા અને ઘણી મૂર્તિઓમાં લાંબો પ્રભો નોધવાલાગ્ય છે, ગુપ્તમય પહેલાની મૂર્તિઓ ઈ મ. પૂર્વ ૧૯૧ મેષાથી ઈ સ. ૫૫૧ થયા સુધીના, બાદ, મધુગ અને દસિબમાં મરાખસિપુરીની ગુફામાંથી જે મૂર્તિઓ મળી છે, તેમાં આવી તિની દરિયતિ, અને પહેલેલેના અમાન છે મરા ખસિપુરીમાં સૂર્યનું તદ્દન નમૂનક સ્વરૂપ જ મળ્યું છે, તદ્દર બાબની ગુફામાં એને આમેદુગ એક ગાળ તરીકે સવારી કરતો બનતાઓ છે પ્રમમય પહેલાં અને પછીની સૂર્યમૂર્તિઓના મોડ પરથી લાગે છે કે મધ્યમુરની સૂર્યમૂર્તિઓ પહેલી ગાળ ગુપ્તમયનાં ઉદ્ભવી તેમાં પદાનની ધણી અમર માસ પડે છે એથી આ મૂર્તિઓ બીજાં દેશના સૂર્ય પૂજાનું મર્જન હોય, એમ સંમતિ છે નાનો અર્થ એટલો જ કે દિન્દુરતાનની પ્રાચીન વર્ણપૂજામાં ખોટ

સંસ્કૃતિ મળવાથી થોડાક ફેરફાર થયા. ગુપ્તસમયમાં આ સ્થિતિ થઈ મૂર્તિમંત થયા, અને એ મૂર્તિઓનું મધ્યયુગમાં બધે અનુકરણ થયું.

પુરાતાત્ત્વિક અવશેષો પરથી આ સૂર્યપૂજનનું જોર ગુજરાતમાં, અને કાઠિયાવાડના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ પ્રદેશોમાં બહુ હતું, એમ લાગે છે. આ બધા અવશેષોમાં ઘણા ૧૮માં સૈંકા પહેલાંના છે, એટલે કાઠિ લોકો સુરાષ્ટ્રમાં વસ્યા તે પહેલાંના. એથી સૂર્યપૂજનનો પ્રચાર કાઠિ લોકો જે સૂર્યપૂજક તરીકે જાણીતા છે તેમને લીધે નહીં પણ એમની પહેલાના સમયથી જ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં હોવો જોઈએ. કાઠિઓએ તો એને પ્રોત્સાહન જ આપ્યું હશે.

સૂર્યની મૂર્તિઓ સાથે ઘણી વાર એની સ્ત્રીઓ અને છાયા અને નિહાળાની મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. આમાંથી એકમાંની મૂર્તિ મેં ઢાંક અને રાજકોટનો મ્યુઝિયમોમાં જોઈ હતી. પણ એમનું જુદું મંદિર મળ્યું નથી, એટલે એમની સૂર્યથી જુદી પૂજા થતી કે નહીં, તે નિશ્ચિત કરી શકાતું નથી.

દેવીપૂજા

સૂર્યની સ્ત્રી ઉપરાંત ખીજી દેવીઓમાં મહિષાસુરમર્દિની, પાર્વતી, લક્ષ્મી, સરસ્વતી, અને શીતલાની મૂર્તિઓ મળે છે. દેવીઓનાં મંદિરો ફક્ત એ જ હજુ સુધી નોંધાયાં છે. એક લિંગોજી માતાનું પાટણની પાસે ધીણોજ ગામમાં; ખીજું વ્યાદિશ્વરીનું ડિલમાલમાં. લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને શીતલા સિવાય ખીજી દેવીઓ શિવની શક્તિનાં જ અને માતૃદેવીઓનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનાં નામો છે. આમાં પાર્વતી જેટલું જ પ્રચલિત સ્વરૂપ મહિષાસુર-મર્દિનીનું છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં ઠેર, ઠેર એની જૂની મૂર્તિઓ મળે છે. એમાં સૌથી પ્રાચીન મૂર્તિ ભૂમરામાં આવેલા ગુપ્તસમયના મંદિરમાં છે.

લક્ષ્મી અને સરસ્વતીની મૂર્તિઓમાં ખાસ નોંધવાલાયક કંઈ નથી. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ સૌથી વધારે અગત્યની મૂર્તિ શીતલા દેવીની છે. શીતલા (શીળા) સાતમ ગુજરાતમાં હજુએ ઉજવાય છે, અને ઘરમાં જ્યારે કોઈને શીતળા આવે છે, ત્યારે એની અમુક દિવસોએ પૂજા થાય છે, અને માથાપર ચારણી કે સુપંડું જે ભૂલમાં પણ બાળક રાખે તો ઘરના ઘરડા લોકો વહેમાય છે કે બાળકને શીતળા આવશે. આનું કારણ એટલું જ કે શીતલાદેવી માથા પર સુપંડું રાખી ફરતાં એમ માનવામાં આવતું. (જે કે હમણાં ઘણા લોકોને આ વાતની ખબર નથી). આ વહેમ કે માન્યતા ખરી હતી. કારણ કે એને મૂર્તિમંત કરવું એક સ્વરૂપ ૧૧ માં સૈકાના મોઢેરાના સૂર્યમંદિરમાં કાતરેલું છે. એમાં એક નમ્ર સ્ત્રી, માથા પર સુપંડું રાખી, ગંધડા પર બેઠેલી છે. શીતલા વિષે વહેમનો આમ ૬૦૦ વર્ષનો જૂનો પુરાતાત્ત્વિક પુરાવો મળે છે.

દેવીઓનાં મંદિરોમાં લિંગોજી માતાના મંદિરનું જૂનું સ્વરૂપ હજી સુધી સચવાયું છે. એમાં સેવ્યમૂર્તિ દેવીની,

દ્વારપર ઓતરંગના માંદોલીઆમાં ગણેશ,

એની ઉપર દેવીઓની દાર,

મુખ ઉત્તર તરફ છે.

આ પ્રાચીન મંદિરનું મુખ ઉત્તર તરફ છે, એ નોંધવા જેવું છે, દેવીઓનાં જે બીજાં જૂનાં મંદિરો મળે તેનાં મુખ પણ જે આવી જ રીતે ઉત્તર તરફ હોય તો દેવીના મંદિરનાં પ્રવેશદ્વાર કે આમુખ વિષે નિર્ણય થઈ શકે.

શિવ, વિષ્ણુ, ષઢા કે સૂર્યની જૂદી જૂદી મૂર્તિઓ ઉપરાંત આ મમયના એકત્રિત મૂર્તિઓ મળે છે એમાં કોઈ મૂર્તિમાં મુખ્ય મૂર્તિ વિષ્ણુની, તો બીજી ગૌણ મૂર્તિઓ ષઢા, શિવ કે સૂર્યની હોય છે આવી બે મૂર્તિઓ મારા જોવામાં આવી છે એક ડિલમાલના લિખેજ માતાના મંદિરમાં, બીજી પ્રભાસપાટણમાં છુટી રખડતી પડેલી ડિલમાલની મૂર્તિને ત્રણ માથા છે, ચોથું કદાચ પાછળ હોય મધ્યસ્થ મૂર્તિનું વાહન ગરૂડ, જ્યારે બીજી મૂર્તિઓના વાહનો, હમ, વાઘ કે સિંહ દેખાય છે મૂર્તિને ૮ હાથ હોવા જોઈએ, જેમાંના હવે ૪ હાથ જ રહ્યા છે આ ૪ હાથમાં કમડલુ, ત્રિશુલ, ઝમલ, નાગ, વગેરે ચિહ્નો છે બધી રીતે અભાસ કરતા લાગે છે કે આ મૂર્તિમાં ષઢા, વિષ્ણુ, શિવ, અને સૂર્યનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે

પ્રભાસપાટણની મૂર્તિને ત્રણ માથા છે, અને ૭ ધોડાના રથ પર સ્વારી કરતી દેખાડી છે હાથો બધા લાગી ગયા છે અને સૂર્યના વાહન સિવાય બીજા કંઈ ચિહ્નો દેખાતા નથી એટલે આ મૂર્તિ સૂર્યની જ ત્રણ માથાવાળી પદ્માસનમાં બેઠેલી મૂર્તિ હોય, એમ લાગે છે જો એમ હોય તો આ સૂર્યની અદિતીય મૂર્તિ છે ડિલમાલની મૂર્તિની જેવી એકત્રિત-મૂર્તિ હોય, અને મુખ્ય સ્થાન સૂર્યને આપ્યું હોય

આવી એકત્રિત મૂર્તિઓની પૂજા થતી કે નહીં, તે જોવાને સાધન નથી હમણા તો એટલું જ કહી શકાય કે મધ્યયુગી ગુજરાતમાં જેમ નજીક હાથવાળા વિષ્ણુ થતા, તેમ આવી એકત્રિત મૂર્તિઓ પણ થતી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આવી મૂર્તિઓ બધા દેવો એક જ ઇશ્વરના જૂના જૂદા સ્વરૂપો છે એ માન્યતાને મૂર્તિમત કરતી લાગે કલાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રાચીન કે પ્રારંભિક મધ્યયુગની સાદાઈ જે સિદ્ધપથાપત્ય બધામાં દેખાતી તેને દૂર કરતી અને મધ્યયુગની પ્રચુરતા બતલાવતી લાગે આ પ્રચુરતા ગુજરાતની જ નહીં, પણ મધ્ય દિન્દની સર્વ સામાન્ય નિશિષ્ટતા હતી

હવે રહ્યા અમ્બાઠાણી ધર્મો ઉપર કહ્યું તેમ બૌદ્ધધર્મ લગભગ ૯ મા સેકાના અત સુધી દક્ષિણ ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતો ત્યાં પછીના મમયમાં એનું નામ નિશાન પણ મળતું નથી જૈનધર્મ

લગભગ સંવત્સર ૪૮૦નો જ પ્રચલિત અને બળવાન જૈનધર્મ હતો માહિત્ય, શિવાલેખો અને પુરાતત્ત્વ અરોગો બધા એની સાક્ષી પૂરે છે ઉપર બતલાવ્યું તેમ પ્રાચીન મમયમાં એનું અસ્તિત્વ ગુજરાતમાં હતું અને એનાં મુખ્ય મથકો લઢ્ઢ, શત્રુજય, પાલીતાણા, ઢાક અને વલ્લભી હશે પ્રાગૈક મધ્યયુગના અતમાં ચૌલુક્યોના પહેલા રાજપૂતાના અને ઉત્તર ગુજરાતમાં એનો ઠીક પ્રચાર હતો ચૌલુક્યોના મમયમાં બે કાળોને લીધે એ બહુ પ્રસર્યો એક તો એના અનુયાયીઓ ધનિક વણિકો અને અમારો થયા, જેઓએ સુંદર જૈનમંદિરો બાંધી, જૈનધર્મની ખ્યાતિ બધે ફેલાવી આનો નોંધરાલાયક દાખલો પહેલા બીમના દણ્ડનાયક વિમલરાનો છે શ્રીહેમાચાર્યના પહેલા અને ગુજરાતના ગાજીઓએ જૈનધર્મને ગજ-ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો તે પહેલા ગુજરાતના આ એક સ્થાને આણુમાં આવું એક જૈન મંદિર બાંધ્યું કે જેની સ્પર્ધા કરવા ધનિક જૈનો ઇચ્છતા આ જ કાળજીને લીધે વિમલરાના પછીના જૈન અમારો વસ્તુપાલ-નેગપાલે ગિરનાર પાલીતાણા અને આણુમાં વિમલમંદિરની તોલે આવે એવાં મંદિરો બાંધ્યા

કુમારપાને શ્રીકૃષ્ણમંદિરની પ્રેક્ષાથી જૈનધર્મને ગજધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો તે બીજું કાળ આમ ધન રાને બળ (શક્તિ) મળવાથી અને વિદ્વાન માતૃ, મુનિ અને આચાર્યોની

સહાયતાથી જેમ કર્ણાટકમાં ૯ મા રાજમાં દિગંબર જૈનધર્મ પ્રસારો હતો તેમ ગુજરાતમાં શ્વેતાંબર જૈનધર્મ પ્રસાર્યો.

પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ હવે આ જૈનધર્મનો ફેલાવો તપાસીએ. કુમારપાલે જૈનધર્મને રાજધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યો એમ જૈનસાહિત્ય કહે છે, અને તે નહીં માનવાને કારણ નથી. છતાં કુમારપાલે પોતે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો, એને માટે મંદિરો બાંધી એને પ્રોત્સાહન આપ્યું, એવા શિલાલેખો કે તામ્રલેખો નહીં જેવા જ મળ્યા છે. આવો એક લેખ જોધપુર રોટમાં, જલોદ (જળ્યાલિપુર) માંથી મળ્યો છે. એમાં લખ્યું છે કે કુમારપાલે શ્રીદેવચંદ્રના ઉપદેશથી જળ્યાલિપુરમાં કાચનગરિ પર પાર્શ્વનાથનું 'કુમારવિહાર' નામનું ચૈત્ય બાંધ્યું. આ ઉપરાંત ગિરનાર અને શત્રુજય પર કુમારપાલે બંધાવેલાં મંદિરો છે, જે કે એ પરત્વે કેમ લેખ મળ્યા નથી. વળી પાટણમાં પણ એના બંધાવેલાં જૈનમંદિરો હશે, જે હવે નાશ પામ્યાં છે. બીજા લેખો કુમારપાલના સમયના છે તેમાં ગુફા અને કૃષ્ણએ જે પક્ષના આદ્ય અગિયારસ અને ચૌદસને દિવસે પ્રતિબંધ કરતી ધોષણા દ્વંવામાં આવી છે.

આ સમયનાં જૈનમંદિરો આણ, કુંભારીઆ, તારંગા અને પાટણમાં, દક્ષિણ ગુજરાતમાં ખંભાત અને કદાચ ભરૂચમાં; કાઠિયાવાડમાં મુખ્યત્વે ગિરનાર અને શત્રુજયમાં નવરોપરે કે નવા સ્વરૂપમાં રહ્યાં છે. પુરાતત્ત્વીય અવશેષોનો વિસ્તાર પણ જૈનધર્મ આલુક્યોના સમયમાં ગુજરાતની સર્વ દિશામાં ફેલાવો હતો, એમ દર્શાવે છે.

આ જૈનધર્મ મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનો હતો, ત્યારે એના ૧૨,૧૦૦ અનુયાયીઓ હતા, ત્યારે દિગંબર સંપ્રદાયના કેવલ ૧૧૦૦ અનુયાયીઓ હતા; એની પૃષ્ઠના વિધિનો થોડોક ખ્યાલ આણના તેજપાલના મંદિરમાં ક્રાતરાયલો એક લેખ આપે છે. આલુક્ય સમયના પહેલાંના વિધિથી કે હમણાંના વિધિથી એ ભિન્ન છે કે નહીં તે હું બનલાવવા માંગતો નથી. હમણાં તો આ જૈનધર્મના બહારના દૃષ્ટિબિંદુમાં શાશા ફેરફાર થયા હતા એનો સ્હેજ નિર્દેશ કરીશ.

ગ્રામીન સમયથી જૈનધર્મમાં ઈન્દ્રને તીર્થંકરોના એક સેવક તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. આ સમયમાં હિન્દુઓનાં બીજાં દેવદેવીઓ વિષ્ણુ, શિવ, લક્ષ્મી, પાર્વતી, અને અને ખાસ કરીને તેમના છવનના અમુક વૃત્તાન્તનું નિરૂપણ જૈનમંદિરોમાં શિલ્પમાં ઉતારેલું જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે આણમાં, વિમલશા અને તેજપાલના મંદિરમાં વિષ્ણુના ત્રિશુલ અવતાર અને કાલીયમર્દન બતાવ્યા છે. આમ કરવાનું કારણ તો સમયાનુસાર હિન્દુ મંદિરો માફક જૈનમંદિરો શણગારવાં એજ લાગે છે. પણ ગણેશના સંબંધમાં આમ ન હતું. જેમ દરેક જાતનાં આ સમયનાં હિન્દુ મંદિરોમાં ગર્ભગૃહના દ્વારના ઓતરંગના માંડિલીયામાં ગણેશ જોવામાં આવે છે, તેમ જૈન મંદિરોમાં ઓતરંગમાં નહીં તો બીજે સ્થળે ગણેશ રાખેલા માલમ પડે છે. શ્રીદેમાચાર્ય એને વિઘ્નેશ વગેરે નામથી સંબોધે છે. જૈનમંદિરોમાં પણ ગણેશને આ રૂપે જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હશે.

અત્યાર સુધી ગુજરાતના જૂદા જૂદા ભાગો સુરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત લઈ, એમાં પ્રચલિત ધર્મોનું પુરાતાત્ત્વિક વિવેચન કર્યું હવે એનું ટૂંકમાં વિહંગાવલોકન કરીએ.

ખૈરેન્દ્રધર્મ અંશેકે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ફેલાવ્યો, અને તે લગભગ ત્રણ સૈકાં સુધી ઇ. સ ની શરૂઆત સુધી જોરમાં રહ્યો. પછી ૫-૬ સૈકાં સુધી એનું દર્શન નથી થતું. છેક ૭મા સૈકામાં, એનું પુનઃદર્શન વલ્લભીમાં થાય છે, અને તે થવાનું કારણ પૂર્વ હિન્દમાથી સમ્મતિય પથનો ફેલાવો હોય. વલ્લભીના અંત સાથે કાઠિયાવાડમાંથી અને પછી ૨૦૦ વર્ષ ગુજરાતમાંથી

બૌદ્ધધર્મ નષ્ટ થયો, અને તેનું સ્મરણ માત્ર પણ ત્યાર પછીના સમયમા મંજણાતુ નથી જૈનધર્મનો ઇતિહાસ એથી ઉતરો છે બહુ પ્રાચીન સમયથી ગુજરાતમા એનો ફેલાવો થયો હશે, પણ એ પંચતે કઈ પુરાતાત્વિક સાધનો મળતા નથી ક્ષેત્રપ રાજાઓના સમયમા એ સ્ફોળ વધારે જોગમા આવ્યો જૂનાગઢ અને અધાઉમાથી મળેલા શિલાલેખો અને ઢાંઢના શિલ્પો એની સાક્ષી આપે છે " કતકથા પ્રમાણે વવભીમા પ-૬ સૈકામા, જૈનધર્મ સ્થિત થયો અને ૮ મા સૈકામા, અણહિલવાડ પાટણનો પાયો એને લીધે નખાયો પછી તો ચૌલુક્યોના વખતમા એ જ પાટનગરીમા એ ગળધર્મ તરીકે સ્વીકારાયો, અને ગુજરાતને એની કમા, સ્થાપત્ય વગેરેથી ભર્યું હતું જૈનધર્મ ગુજરાતતો હજી સુધી એક મુખ્ય ધર્મ રહ્યો છે

બ્રાહ્મણ ધર્મ—શૈવ અને વૈષ્ણવની આવીજ દયા છે શૈવધર્મના મૂળ તો પ્રાગૈતિ-હાસિક સમયમા જાય છે ગુજરાત-ગાદિયાવાડમા પણ જો શોધખોળ અને ખોદકામ થાય તો એ મળે પ્રાચીન સમયમા ગુજરાતમા એનું અસ્તિત્વ હશે, એ નિશક છે એનો પુરાતાત્વિક પુરાવો હમણા મળતો નથી એટલુજ. જૈનધર્મના અસ્તિત્વના આગસિક મધ્ય કાળમા ઉલ્લેખો મળે છે પણ જે પ્રકારના વિશાળ, સામાજિક મંદિરોનાળા જૈનધર્મથી આપણે પરિચિત છીએ, તે જૈવધર્મનો ઉદ્ભવ ગુપ્તસમયમા થયો લાગે છે ચૌલુક્યોના સમયથી લગભગ ૧૦ મા સૈકાથી આવા મંદિરો ગુજરાતમા થવા લાગ્યા, અને શૈવધર્મ ગુજરાતની જનતાની મોટા ભાગનો અને રાજાઓનો ધર્મ થયો અત્યાગ સુધી શૈવધર્મ જૂદા જૂદા સ્વરૂપે જનતાનો સૌથી વધારે Popular ધર્મ રહ્યો છે

ગુજરાત ગાદિયાવાડના એ સ્થળોને—ભરૂચને અને દાગદાને—નિષ્ણ જોડે પ્રાગૈતિ, હાસિક કાળથી, પુગણો પ્રમાણે મળેલ હતો પ્રાચીનકાળમા તેથી ત્યાં નિષ્ણપૂજા—ગમે તે સ્વરૂપમા હોવાનો મંજવ છે પણ આના હજી સુધી પુરાતાત્વિક પુરાવા મળ્યા નથી આ કાળના અતમા અને પ્રારંભિક મધ્યકાળની શરૂઆતમા સ્વર્ણગુપ્તનો લેખ અને કડવાગનું વરાહનું મંદિર મુગધ્રમા નિષ્ણપૂજા હતી, એમ ખતલાવે છે હમણા તો એ શુદ્ધોએ પ્રચલિત કરી એમ જ કહી શકાય આ પછી પાંચ છ સૈકા સુધી ઈ સ ૧૦ મા સૈકા સુધી નથી કંઈ નિષ્ણપૂજા મળેલી ઉલ્લેખ, કે તે સમયના મંદિરોના અવશેષો ચૌલુક્ય સમયમા પણ ગણ મંદિરોના ઉલ્લેખો અને જે નિષ્ણ મંદિરોના અવશેષો મળ્યા છે આ પરથી તો એમ જ લાગે કે શિવપૂજા કરતા વિષ્ણુપૂજાનો પ્રચાર બહુ ઓછો હશે ૧૩ મા સૈકામા "ગીત" ના પ્રચારથી કૃષ્ણપૂજા પ્રચલિત થઈ લાગે છે તેનો વધારે ફેલાવો દક્ષિણમા જે વૈષ્ણવસંપ્રદાયો—માધવ, વલ્લભ વગેરે ઉદ્ભવ્યા તેને લીધે થયો ગુજરાતમાં વિષ્ણુપૂજા જે પ્રકારે અને જેટલા પ્રમાણમા પ્રચલિત છે તેનાં આ પ્રેરણાથી જ મૂળ છે

પ્રાચીન ગુજરાતના ધર્મોનું પુરાતત્વની દૃષ્ટિએ આ ચિત્ર દર્શ્ય છે, એમાં મુશ્કેલી રેખાઓ અસ્પષ્ટ રેખાઓ અને રંગો જાંખા લાગશે મારે એના બચાવમા ફરીથી કહીશું જોઈએ કે માધનોના અભાવને લીધે જ ચિત્ર આમ દેખાય છે જે પુરાતન વિષે દુનિયાના અને દિન્દુસ્તાનના ગીજ્ઞ ભાગોમાં જે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ શોધખોળ અને ખોદકામ થઈ ગયા છે તેની રીતે જે ગુજરાતમા ખામ કરીને દક્ષિણ ગુજરાતમા ખેડ, ભરૂચ, ખખાત, નવમારીમા, ઉત્તર ગુજરાતમા સર્સ્વતીના પ્રેરમા, અને કારિયાવાડમાં જૂનાગઢ, હાક અને પ્રેશાસપાટણમાં શોધખોળ અને ખોદકામ થાય તો ગુજરાતના પ્રાચીન ધર્મોનું અને આખીય સંસ્કૃતિનું ચિત્ર વધારે સારું અને ગાદુ દોગય, અને જરૂર પડે તો ફરીથી પણ દોરવું પડે.

ગુજરાતની રાનીપરજ કોમ

વ્યાખ્યાતા—પુરાતત્ત્વવિદ શ્રી. મણિલાલ દિવેદી

૨૫ તા. ૧૬-૧-૪૧ મીને રાજ ગુરુવારે સાંજે ૫-૪૫ (સ્ટા. ટા.) વાગે શ્રી કાર્યસ ગુજરાતી સભા તરફથી, દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના પ્રમુખપદે બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાન-માળાના અંગની એક સભા શ્રી કાર્યસ ગુજરાતી સભામંદિરમાં મળી હતી. આશરે ૩૦ એક જણ હાજર હતા. આ પ્રસંગે ગુજરાતના પુરાતત્ત્વવિદ રા. મણિભાઈ દિવેદીએ સભાના નિમંત્રણને માન આપી, નવસારીથી આવી, “ગુજરાતની રાનીપરજ કોમ” એ વિષય ઉપર પુષ્કળ માહિતીઓ અને વિગતોથી ભરપૂર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

શરૂઆતમાં સભાના સહાયક મંત્રી શ્રી અંબાલાલ છુ. જાનીએ સભા ખોલાવવાનું પ્રયોજન નિવેદિત કર્યું હતું.

વ્યાખ્યાતાનો પરિચય

પ્રમુખશ્રી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ તે પછી પ્રાસ્તાવિક ભાષણ કરતાં કહ્યું હતું કે:-

આજના ભાષણકર્તા શ્રી મણિભાઈ દિવેદી, જે કે આ તરફ ખુબ જાણીતા નથી, છતાં તળ ગુજરાતમાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, જાતિઓ વગેરે વિષયોના સંશોધનના એક અગ્ર કાર્યકર્તા તરીકે તેમજ તે સંબંધી પુસ્તકો અને નિબંધો લખનાર તરીકે સારી રીતે જાણીતા છે. તેમનાં બે પુસ્તકો, ‘૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત’ તેમ જ ‘દક્ષિણ ગુજરાત’ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ બે પુસ્તકોમાં તેમણે તે વખતના ગુજરાતનું ઘણું રસિક વર્ણન, પ્રમાણે તેમજ દાખલાઓ સાથે રજૂ કર્યું છે. ઉપરાંત નવસારીની આસપાસથી મળી આવતા પુરાતત્ત્વના અવશેષોનો તેમજ તામ્રપત્રોનો, તથા એ જાણુની જાતિઓ-કોમો-સંબંધી અભ્યાસ ઉચા પ્રકારનો છે, અને તે સંબંધી લેખો આદિથી આપણને વાકેફ રાખતા રહે છે.

તેમનું હાલમાં જ બહાર પડેલું ‘રાજપીપળા રાજ્યની એક વસાહત’ સંબંધી પુસ્તક સારી માહિતીઓથી ભરેલું છે. એ વસાહતને નવસારી પાસેના કેટલાક સશક્ત અને સાહસિક ખેડૂતોએ જઈ, ત્યાં વાસો કરી, તેની ધરતીને લીલી અને હસતી બનાવી દીધી, ત્યાં જીન, પ્રેસ, સ્ક્રૂલો વગેરે કહાડી આબાદ બનાવી દીધી, એ સૌનો રસિલો ઇતિહાસ આપી, જણે એક નવલકથા આપણે વાંચતા હોઈએ, એવી રીતે હકીકત વર્ણવેલી છે. એટલે એવા નિપુણ સંશોધક અને લેખક રાનીપરજ કોમ સંબંધે અભ્યાસ કરવાનું માથે લે તો તેને દરેક રીતે શોભાવે એમાં શક રાખવાનો હોય નહીં.

રાનીપરજ કોમ એ ગુજરાતની બહારના પ્રદેશમાં વસતી જૂનામાં જૂની કોમ છે. તે જંગલમાં વસતી હોવાથી કેળવણી અને સંસ્કારથી વંચિત હોવાથી આપણે તેને જંગલી ગણી, તેની તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોઈએ છીએ. પરંતુ તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરનાર, આપણે તે અભિપ્રાય ખોટો છે અને કેવળ અજ્ઞાનને લીધે છે, એમ સહેલાઈથી બતાવી શકશે. તેમની કોમનું ખંધારણ છે. તેઓ શિસ્ત પાળે છે. જંગલમાં રહેવાની નિર્દોષ વૃત્તિના છે. તેમની પાસે તેમના ગજા પ્રમાણેનું સાહિત્ય છે, જેને આપણે લોકસાહિત્યના

વર્ગમાં મુકીએ છીએ એવી એક આપણી જોડાજોડ રહેલી કોમ વિષે આપણને જેટલું જાણવાનું મળે તેટલું થોડું માટે જ શ્રી મણિભાઈ પાસે એ વિષય સમઘે બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળાના અગતું એક બાપણ આજે કગવવાની યોજના સભાએ કરી છે લોકમાહિત્યની સભાની પ્રવૃત્તિમાં આનો પણ મમાવેશ થઈ જાય છે

ભાઈ મણિભાઈને તેમનું વ્યાખ્યાન આપવા સભા તરફથી નિનતી કરે છું,

શ્રી મણિભાઈનું વ્યાખ્યાન

તે પછી શ્રી મણિભાઈ દિવેદીએ પોતાના લાખા અને અભ્યાસભગ્નૂર વ્યાખ્યાનમાંથી કેટલાક અગત્યના ભાગો વાચી સભાનાવા હતા એમાંની વાનગીઓ નીચે તારની આપેલી છે

જગલોમાં વસતી વન્ય જાતિઓ

ગુજરાતની ઉત્તર સીમા બાધની આગવલીની પદાડી ટેકરીઓથી માડી દક્ષિણમાં ડાંગના સખન વનોને વિટળાઈ પાગડી તાલુકાની, સમુદ્રકિનારા નજીક આવી અડતી પાખતી વન્યમાંના ગુજરાતના પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમાડાના જગલો અને ડુંગરામાં અનેક વન્ય જાતિઓ વસે છે સખ્યાની દૃષ્ટિએ આ જાતિઓનું જનમળ ગુજરાતની કુલ વનમતીના ૩ ભાગ કરતાં પણ કાંઈક વધારે છે અને તેમ છતાં આ જાતિઓ માટેની આપણી માહિતી ઓછામાં ઓછી છે

વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળી કોમ

જગલમાં રહેતી પ્રજાઓને આ દેશની અસલ વતની કોમ તરીકે ઓળખાવવાનો એક સરળ માર્ગ રોધાધેસો છે આજે રેલવે અને મોટરો જેવા મુસાફરીની મગળતા કરી આપનારા યાત્રિક વાહનોની સવડને લીધે દેશ-પરદેશની અનેક સંસ્કૃતિના મંમિશ્રણો આવા સાધનની સવડવાળાં સ્થળોમાં થઈ ગયા છે, એ મમયે આવા મંમિશ્રણોના સ્થાનકોથી દૂર દૂર રહી, પોતાની આપોતી સંસ્કૃતિને જળવળી રાખનાર પ્રજાની ઉપર કેવળ અમલિયાત, અને જગનીઆતની નવાજેશ કરી બેસી રહેનારાં ભારતની યુગયુગાન્ત-વ્યાપી ઉદાર અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિના પ્રસરણના અવરોધોનાં દર્શન અને અભ્યાસ કરી શકીશું નહીં

એ વન્ય જાતિઓના ઉપગટકીયા રીતરીવાજો અને એમની રહેણીકગણી જોઈને એમને જગલી જતો તરીકે ગણાવી, સતોષ માનીએ તો ગુજરાતની આરી મોટી વસતીને અન્યાય કરવા મગ્ન થયે તેમ જ તેમના અરોગના અને હાડકાના ચોખ્ખા પન્થી માનવસખના કપા પચનું આ મળીયું છે, એ ગણતરી કરવાનું કાર્ય પણ મુશ્કેલ છે, એમ માઈ માનવું છે, અને એ માન્યતાના કારણે પણ છે

રાનીપરજમાં ઘણી જાતો

આથી ગુજરાતના અને તેમાં જામ કરીને દક્ષિણ ગુજરાતના જગલોમાં જે જુદી જુદી જાતિઓ વસે છે એ જાતિઓનાં સામાજિક બધારણો, રીતરીવાજો અને જીવન વ્યવહાર હાલ કેવા છે, એ વિષયને લગતી સકલ તેટલી દૃષ્ટિતો અને ગણુ કરીયું અને તેમ કરતાં પહેલાં વન્ય જાતિઓની સુધારણા માટે કહીએ કાંઈ પ્રયામ થયા છે કે કેમ, એ ઉપસક જોઈ જઈશું

વન્ય જાતિઓ હાલમાં ગળીપન્જના નામથી ઓળખાય છે, પણ તેમાં લગભગ અઠાર જેટલી જગલમાં રહેતી જુદી-જુદી જાતોનો સમાવેશ થાય છે એમાં —(૧) મિલ, (૨) માણકા,

ગુજરાતની રાનીપરજ કોમ

વ્યાખ્યાતા—પુરાતત્ત્વવિદ શ્રી. મણિલાલ દ્વિવેદી

ગ્રા. તા. ૧૬-૧-૪૧ મીને રોજ ગુરુવારે સાંજે ૫-૪૫ (સ્ટા. ટા.) વાગે શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા તરફથી, દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના પ્રમુખપદે છુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાન-માળાના અંગની એક સભા શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભામંદિરમાં મળી હતી. આશરે ૩૦ એક જણ હાજર હતા. આ પ્રસંગે ગુજરાતના પુરાતત્ત્વવિદ રા. મણિભાઈ દ્વિવેદીએ સભાના નિમત્રણને માન આપી, નવસારીથી આવી, “ગુજરાતની રાનીપરજ કોમ” એ વિષય ઉપર પુષ્કળ માહિતીઓ અને વિગતોથી ભરપૂર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

શરૂઆતમાં સભાના સહાયક મંત્રી શ્રી અંબાલાલ ભુ. જાનીએ સભા બોલાવવાનું પ્રયોજન નિવેદિત કર્યું હતું.

વ્યાખ્યાતાનો પરિચય

પ્રમુખશ્રી દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ તે પછી પ્રાસ્તાવિક ભાષણ કરતાં કહ્યું હતું કે:-

આજના ભાષણકર્તા શ્રી મણિભાઈ દ્વિવેદી, જે કે આ તરફ બહુ જાણીતા નથી, છતાં તળ ગુજરાતમાં પ્રાચીન ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, જાતિઓ વગેરે વિષયોના સંશોધનના એક અગ્ર કાર્યકર્તા તરીકે તેમજ તે સંબંધી પુસ્તકો અને નિબંધો લખનાર તરીકે સારી રીતે જાણીતા છે. તેમનાં બે પુસ્તકો, ‘૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત’ તેમજ ‘દક્ષિણ ગુજરાત’ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ બે પુસ્તકોમાં તેમણે તે વખતના ગુજરાતનું ધણું રસિક વર્ણન, પ્રમાણે તેમજ દાખલાઓ સાથે રજૂ કર્યું છે. ઉપરાંત નવસારીની આસપાસથી મળી આવતા પુરાતત્ત્વના અવશેષોનો તેમજ તામ્રપત્રોનો, તથા એ બાબતની જાતિઓ-કોમો-સંબંધી અભ્યાસ ઉપર પ્રકારનો છે, અને તે સંબંધી લેખો આદિથી આપણને વાકેફ રાખતા રહે છે.

તેમનું હાલમાં જ બહાર પડેલું ‘રાજપીપળા રાજ્યની એક વસાહત’ સંબંધી પુસ્તક સારી માહિતીઓથી ભરેલું છે. એ વસાહતને નવસારી પાસેના કેટલાક સશક્ત અને સાહસિક ખેડૂતોએ જઈ, ત્યાં વાસો કરી, તેની ધરતીને લીલી અને હસતી બનાવી દીધી, ત્યાં જીન, પ્રેસ, સ્ક્રૂલો વગેરે કહાડી આપાદ બનાવી દીધી, એ સૌનો રસિલો ઇતિહાસ આપી, જાણે એક નવલકથા આપણે વાંચતા હોઈએ, એવી રીતે હકીકત વર્ણવેલી છે. એટલે એવા નિપુણ સંશોધક અને લેખક રાનીપરજ કોમ સંબંધે અભ્યાસ કરવાનું માથે લે તો તેને દરેક રીતે શોભાવે એમાં શક રાખવાનો હોય નહીં.

રાનીપરજ કોમ એ ગુજરાતની બહારના પ્રદેશમાં વસતી જૂનામાં જૂની કોમ છે. તે જંગલમાં વસતી હોવાથી કેળવણી અને સંસ્કારથી વંચિત હોવાથી આપણે તેને જંગલી ગણી, તેની તરફ તિરસ્કારની નજરથી જોઈએ છીએ. પરંતુ તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરનાર, આપણે તે અભિપ્રાય ખોટો છે અને કેવળ અજ્ઞાનને લીધે છે, એમ સહેલાઈથી બતાવી શકશે. તેમની કોમનું બંધારણ છે. તેઓ શિસ્ત પાળે છે. જંગલમાં રહેવાની નિર્દોષ વૃત્તિના છે. તેમની પાસે તેમના ગજા પ્રમાણેનું સાહિત્ય છે, જેને આપણે લોકસાહિત્યના

હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તીઓને લગતો ખિનવસીયાત વારસાનો કાયદો^૧

વ્યાખ્યાતા રા રા રજીતલાલ હરિલાલ પડયા, બી એ એલએલ બી., બેરિસ્ટર

આજે “ગ્રાનપ્રમાગક મહાળી”એ આપની સમક્ષ આજના વિષય ઉપર બે ચાર મારા વિષયો જણાવવાની જે તાર આપી છે તે માટે મહાળીનો અને તેના માનવંતા સચા લક તથા છુટોર્ગ માનદ મત્રી, રા નસગવાનજી હીજીભાઈ પટેલનો ખાગ રહી છુ જે વિષય ઉપર આજ બોલવા માથુ છુ તે ઘણો કમલુ અને ગુચનલુભગેલો છે “હિન્દુ-સ્થાનમાં ખિનવસીયાત વાન્સોતો કાયદો” એ એટલો વિસ્તીર્ણ અને વિગતોથી ભરેલો વિષય છે, કે તેને આટલા થોડા મમયમાં ભાગ્યે જ પૂરતો ન્યાય આપી હમય માટે આજે એ વિષયની ત્રીણી ત્રીણી મધણી વિગતોમાં ન ઉતરતા, આપની સમક્ષ તેની મુખ્ય મુખ્ય રૂપરેખાઓ જ રજુ કરી, સતોષ માનીશ

હિન્દુસ્થાનમાં ખિનવસીયાત વારસોનો કાયદો

હિન્દુસ્થાનમાં ખિનવસીયાત વાગસોતો કાયદો, જૂદી જૂદી કામો પગલે જૂદો જૂદો છે એમાથી હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી, સોથી વધારે અગત્યની કામો હોઈ, તેમને લગતા વારસાના કાયદાની વિગત, અહીં વધારે તપાસીશુ

હિન્દુઓનો કાયદો

હિન્દુઓના કાયદા વિષે જે એક ગેરસમજલુ, જ્યાં ત્યા ધણી જાડી રીતે પ્રવર્તે છે, તે એ છે કે, હિન્દુઓનો “કાયદો” પશ્ચિમની દહેવાતી સુધરેલી પ્રજાઓના “કાયદાઓ” જેવો કાયદો છે કાયદો, કાયદા કગનાગને માગી લે છે, એટલે કે, પશ્ચિમની પ્રજાઓના કિમાગે ગાળતે કે બીજી કોઈ સર્વોપરી સત્તાને “કાયદો”, એમની સમજણ પ્રમાણે, ગાળએ કે કોઈ બીજી સર્વોપરી સત્તાએ, ગાપેલા તથા પમાગ દેલા—Acts અથવા Legislations આ બન્ને રૂપોમાં, હિન્દુઓનો કાયદો કાયદો નથી એ કાયદાના કાનુનો નથી કોઈ ગાળએ કે બીજી સર્વોપરી સત્તાએ ધડા કે નથી તે Acts કે Legislations” રૂપે પમાગ થયા હિન્દુઓના કાયદા, એટલે કાયદા નહો, પરંતુ હિન્દુ પ્રજાની મસ્દૂનિના મૂળમૂળ નીતિનિયમો. એમને જે “Sanction”—અંકુષ છે, તે ગાળ્યની દરકારનું નહો, પરંતુ પ્રજાનીય માનસના અણખમાનું, મસ્દૂનિમાંથી મ્યુન થવાનું. અથવા દેલો કે, પ્રજાનીય નયમાંથી ધાતેર થવાનું રાળતે તથા બીજી અં સર્વોપરી મત્તાને, પોતાના કંઈક છતા ઉતાત, અંકુષ નીચે લાવનાર, અને તે દેલ માટે, જીવનકામ સરળ પડતુ અમગ મૂતો ગ્યનાર હિન્દુઓના કાયદા, કાયદા નથી પરંતુ મનુષ્યજીવનને ઉજન રીતે વહેવાના પ્રજાના પ્રચલન અને પ્રખર માનમેલે, ગોદપેલા, આગા-મૂતો છે પ્રજા નેમને પ્રમાણે જ એમની મસ્દૂનમાં જોડી

૧ એલ બી નરસીસ દાસિવમજ વનુમજ દીવડીઆના પ્રમુખમજા નીધે ના ૧૮-૧-૪૧ ને ફેલ મુનલ “જન પ્રકાશ મહાળી” સપ્તક અ રેતુ જાલ

વાસ્તવિકતા હોય તો. રાજસત્તા તેમને દબાવે એ એ સંસ્કારરૂપો અનુસાર, પ્રજાજીવનનું વહેણ હોયું એમજો, એવી હાર્દિક તમના, તેમનામાં હોય તે; સમયનો અમર્યાદ પ્રવાહ, તેમને અખડ અને અણતમ રાજો, એ તેમની સંકલ્પનામાં અનાનન તસ્તોનાં પૂઝો પાય, હૃદય ઉત્કૃષ્ટતાનાં સંજોગનો હોય. હિન્દુઓના સમૃદ્ધજીવનના અપ્રતિમ સદ્ભાગ્યે, તેમનાં ધર્મશાસ્ત્રો, આ ત્રણે કઠોર અને કપરામાં કપરી કસોટીમાંથી પસાર થયાં છે. પ્રજાએ તેમને હાર્દિક પ્રેમ અને મંમાનથી સદા સત્કાર્યો છે, રાજસત્તાએ, એમને એટલી જ ચિન્ચટ અને અનુસરણવૃત્તિએ પોતાનાં કર્યા છે; જ્યારે કલ્પના અસ્ખલિત પ્રવાહે આજે વીસથી પણ વધારે સદીઓને છેડે, તેમને એવાં ને એવાં જ, રસપૂર્ણ લીલાં, અને રસપૂર્ણ રાખ્યાં છે.

હિન્દુઓના કાયદા અને પ્રજાજીવન

હિન્દુઓના કાયદા વિષે ખીજી જે સામાન્ય જૂલ કરવામાં આવે છે તે એ કે, હિન્દુઓના કાયદાઓ, પશ્ચિમની ખીજી પ્રજાઓના કાયદાની પેટ, પ્રજાજીવન સાથે સંબંધ-પરંતુ દૂરનો, આગંતુક સંબંધ ધરાવે છે, એમ માનવામાં આવે-છે. જે રીતે, અને જે અર્થમાં, પશ્ચિમની પ્રજાઓના કાયદાઓ, તેમના જીવનવ્યવહારના જૂદા જૂદા ભાગોને નિયંત્રિત તથા સંરક્ષિત કરે છે, તે રીતે, અને તે અર્થમાં, હિન્દુઓના કાયદાઓ, અથવા વધારે સારી રીતે, હિન્દુધર્મશાસ્ત્રો, હિન્દુઓના જીવનવ્યવહારના ભાગોને નિયંત્રિત કરતાં નથી. હિન્દુઓના કાયદાઓ જીવનના છૂટા છૂટા મણકાઓ-pieces-ને, અનુલક્ષીને નહીં, પરંતુ એ સમસ્ત મણકાઓના એકત્રિત બનેલા, સળંગ અને સર્વવ્યાપી, જીવનને અનુલક્ષીને રચાયેલા છે. એમની વસ્તુ, મનુષ્યમનુષ્યના બાવદાર કેવી રીતે ન્યાય અને સુનીતિભરેલા નિવડે, એ નથી; પરંતુ જેનું વ્યવહાર એ આવિષ્કૃત સ્વરૂપ છે, તે, મનુષ્યનું આંતર-જીવન-અને તેવી જ રીતે પ્રજાનું આંતર-જીવન, શારીરિક, માનસિક, તેમ જ આધ્યાત્મિક તે કેવી રીતે, ચારિત્ર્યવાન, ઉર્ધ્વગામી અને જે ઉજ્જર્જીવી તેની નિયતિ "Dastiny"-છે, તેને અદા કરતું ચાલ, એ છે. હિન્દુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો, કાયદાનાં પુસ્તકો નથી; પરંતુ સાચી રીતે "Cosmogonies" છે; અને કાનુતોનાં સુક્ષ્મ દક્ષતરો કરતાં વધારે, સામાજિક સંસ્કૃતિનાં પ્રમાણસૂત્રો છે. ખીજી રીતે આ વસ્તુને કહીએ તો કાયદાઓના સમજનારને જે સમજવું અત્યંત અગત્યનું છે તે એ કે, કાયદાઓ હિન્દુઓની સામાજિક વ્યવસ્થા જ નહીં, પરંતુ તેના સમગ્ર અર્થમાં, હિન્દુઓના સામાજિક જીવનથી બિલકુલ અળગા નથી-બલકે એમના જીવનસંકલ્પનાં પ્રમાણસૂત્રોથી તે એટલા બધા રચાયેલા છે કે એ સૂત્રો ન સમજનાર કે ન ધ્યાનમાં રાખનાર, ભાગ્યે જ તેમને કાયદાઓ તરીકે પણ સાચી રીતે સમજવા શક્તિવાન થાય. હિન્દુઓના વારસાના કાયદામાં, આપણા વિદેશી ન્યાયકર્તાઓએ જે અસ્તવ્યસ્તતા કરેલી છે, તેનાથી વધારે ચઢતો અને સંગીન, આ વિષયમાં ખીજો નમૂનો હોઈ શકે નહીં.

હિન્દુવારસાનો કાયદો: "ગોત્રની" ભાવના

હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થાનું સર્વપ્રધાન મૂળ અથવા કેન્દ્ર ગોત્ર છે. જ્યારે પ્રજાવૃક્ષની અનિયંત્રિત અને અસંબંધ વૃદ્ધિ અને ઉત્પત્તિ, આજનાં સમયમાં ભયકરમાં ભયકર પ્રજા-વિપ્રહો ઉપસ્થિત કરી રહી છે અને જ્યારે **Purity of the Race** એટલે કે પ્રજાના ધડતરની વિશુદ્ધિની ઘોષણાં જંગતમાં જટલેક રચાતેથી કંકષમાં કંકષ સ્વરોએ ઉપાડાઈ

રહી છે, ત્યારે એ જોઈ આશ્ચર્ય સાથે આનંદ પણ થયા વિના રહેતો નથી કે હિન્દુ મસ્કૃતિના સુર્યાપકો અને નિયામકોએ “ગોત્ર”ની ભાવનામાં એ સૂત્રને તત્વત્ મૂળથી પ્રમાણેણ અને મત્કારેણ છે” પરંતુ હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થાનો પ્રત્યેક અવ્યામક સમજે છે તેમ, હિન્દુઓની “ગોત્ર”ની ભાવના માત્ર “Purity of Race”ને જ અનુમતી નહોતી પ્રગટશની અસંગતતાની ભાવનાની માથે સાથે, ગોત્રની ભાવનામાં બીજી, તેથી વધારે જોડી અને વધારે તાર્તિક ભાવના રહેલી છે, અને તે “Purity of Culture” એટલે કે મસ્કૃતિની વિશુદ્ધિની “ગોત્ર”ની ભાવનાને મસ્થાપિત અને સર્વદિત કરી, આર્યમસ્કૃતિના પુગણ તરવ-વેતાઓએ જે ધ્યેય સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યા તે-આર્યપ્રગતને પ્રગ્ન તરીકે મસ્કૃતના દોષથી છિન્નભિન્ન થઈ જતા બચાવવાનો, એટલુંજ નહીં પરંતુ આર્યસસ્કૃતિને સકરતા દોષથી જ્વસ્ત થતી અટકારી, એના સગતતા, સાદિત્ય અને સર્વદિ સાચવવાનો હિન્દુઓની મસ્કૃતિ અને હિન્દુઓનું પ્રગ્ન તરીકે અસ્તિત્વ પણ, આજ વીમથી પણ વધારે મારક સદીઓના ધસાગ છતાં જગતની પુગણ મસ્કૃતિઓના ખડેરાના ચોકમાં અણનમ ઉભા છે, તે પ્રથમથી જ આ મમાજવ્યવસ્થાના મૂળમાંથી માર્મિક પાયાઓની સંકલનાને આભારી છે, એની ક્યો ધીર ગભીર વિચારક ના પાડી શકશે ? હિન્દુ સસ્કૃતિ, એની સાસકાગિક વિશિષ્ટતાઓ અજ્ઞાન અને અધિકારના અનેક પડો કરી વળ્યા છતાં, આજની મમ્મયે, એટલી જ જ્વલત અને જુનત રીતે પ્રકટ કરી રહી છે, તે જોટું હિન્દુ સસ્કૃતિના આઘ સસ્થાપકોની સમાજશાસ્ત્રી માત્રી સમજણને મથ રકર છે, તેટલું જ હિન્દુ સસ્કૃતિના ભવિષ્યને માટે ઉંકુ આશાસ્પદ છે

ગોત્રની ભાવનાની વ્યાપકતા

આ “ગોત્ર”ની ભાવના હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થામાં જીવનના એક અગતે નહીં, પરંતુ, સર્વ અગતે ગળી રહેલી છે લગન, શાદ, સૂતક, વ્યવહાર, કુટુંબવ્યવસ્થા, વારમાહક, દતક-વિધાન-જીવનતા ગમે તે પ્રકરે ઉધાડો, પ-ત્તુ જીવનની નિયમિત રીત, આ સૂત્ર ઉપર સગઠિત થયેલી દેખાશે “ગોત્ર” એટલે એક ‘Cultural Unity’ અથવા ‘Unity,’ એટલે એક સાસકૃતિક એકમ મતુસ્કૃતિ પ્રમાણે “ગોત્ર” એટલે એક મૂળ પુરુષમાંથી ઉતરી આવેલી વચળેની પરપરા, જે એક નામ અથવા અટક ધારણ કર છે અને તેથી જુદી પડે છે આ મૂળ પુરુષ આઘ ઋષિઓમાંના એક હોવાથી ગોત્રનો અર્થ સદન-એ રૂપિવશી પ્રકરેણ અને સંકીર્ણ કરેણ સસ્કૃતિનું વર્તુળ-શાય છે સમાજની સમગ્ર વ્યવસ્થા, આજ સસ્કૃતિઓના જૂદા જૂદા વર્ણવના સનિયમ મંગલન અને સંકલન ઉપર આલખેલી હોવાથી સમાજ ચિરજીવ અને સસ્કૃતિનું સાત્રાન્ય સનાતન થાય, એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી

ગોત્રની ભાવના અને હિન્દુ વારસાનો કાયદો

હિન્દુઓના વારસાના કાયદામાં ગોત્રની આ ભાવના, જેટલી સુરેખ, વ્યાપક અને સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે, તેટલી તેમની થોડી બીજી મસ્થાઓમાં થાય છે હિન્દુઓનો વારસાનો કાયદો વારસાના બે વર્ગ પાડે છે, એકને એ ‘ગોત્રજ અપિણ્ડ’ કહે છે, જેને આપણે અમેજમા “Agnates” કહીએ છીએ, ત્યારે બીજાને ‘સગોત્રસપિણ્ડ’ અથવા “Cognates” અથવા ‘બાન્ધવ’ કહે છે, જેને અમેજમા આપણે ‘Cognates’ કહીએ છીએ પહેલા વર્ગના વારસો, તે એક જ મૂળ પુરુષમાંથી, એક જ ગોત્રના ઉતરી આવેલા વચળે આ પ્રથમ વર્ગના વચળેમાંથી સીઓ કાગ ઉતરી આવેલા વચળેને બાદ કરવામાં આવે

છે. કારણ સ્ત્રીઓ લગ્નની સંસ્થા દ્વારા લગ્ન પછી પરગોત્રમાં જાય છે, એટલે કે પતિના ગોત્રમાં. જે આ પ્રમાણે પરગોત્રમાં સમાવાથી પરગોત્રની અધિકારી થાય છે, તે સ્ત્રીઓ જેવી કે દીકરી, અહેન, ફેઈ, માસી, પોતાની, પોતાના પૂર્વજોની તથા વંશજોની-તથા તેમના વંશજો, ફેઈ વારસાહકથી બાદ કરવામાં આવતાં નથી, વંશની કન્યાઓનાં લગ્નવિધાનથી તેઓને થતી પ્રજા પરગોત્રની પ્રજા હોવા છતાં, પહેલા વર્ગના વંશજો જેટલી જ કુટુંબની પ્રજા છે. માત્ર પરગોત્રમાં સંકલિત હોવાને લીધે કેટલાક અપવાદો સિવાય તેમને મૂળ ગોત્રના વારસો સમાપ્ત થયા પછી જ મૂળ વંશમાં વારસાનો હક્ક સુપ્રત કરવામાં આવે છે.

સપિણ્ડ કોણ ?

વારસાનો ઉપર કહેલો પહેલો વર્ગ એટલે કે “ગોત્રજ સપિણ્ડ” અથવા “Agnates” નો વર્ગ, બાહ્ય દૃષ્ટિએ અને વ્યવસ્થાપૂર્વક રીતે નિયંત્રિત કરવામાં આવ્યો છે. આ વર્ગના બે પેટા ભાગ કરવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક હિન્દુની ઉતરતી ત્રણ પેઢીના વંશજો, એટલે કે પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર તથા ચઢતી ત્રણ પેઢીના પૂર્વજો એટલે કે પિતા, પિતામહ તથા પ્રપિતામહનો એક ભાગ કરવામાં આવ્યો છે, તેને “સપિણ્ડ” કહેવાય છે. આથી વધારે દૂરની પેઢીના વંશજો, એટલે કે ૪થી ૭મી કે તેથી પણ વધારે પેઢીના ઉતરતા કે ચઢતા વંશજો એટલે કે દૂરની પેઢીના છોકરાઓ તથા બાળાઓ તથા તેમના વંશજોનો બીજો ભાગ કરવામાં આવ્યો છે, જેમને “સાકુલ્ય” કહે છે, એટલે કે દૂરના, પરન્તુ એક જ કુલના વંશજો. દરેક હિન્દુના સર્વમાથી વારસના પહેલા હક્કદાર, પુત્ર, પૌત્ર અને પ્રપૌત્ર છે; એ ન હોય તો વારસાનો હક્ક આપને તથા તેનાથી ઉતરતી ત્રણ પેઢીના વંશજોને, એટલે કે કાકાને તથા તેમના પુત્ર અને પૌત્રને; એ જ પ્રમાણે મોટા દાદા તથા તેમના વંશજોનું સમજવું. સાધારણ રીતે આટલા વંશજોને નિશ્ચિત કરેલા વંશજો કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછીના દૂરના ઉતરતી તથા ચઢતી પેઢીના વંશજો તથા પૂર્વજો અને તેમના વંશજ એટલે કે ૪થી તે ૭મી પેઢીના વંશજો “સાકુલ્ય” કહેવાય છે; જ્યારે ૭મીથી તે જણાય ત્યાં સુધીની ઉતરતી કે ચઢતી પેઢીના વંશજો ‘સમાનોદક’ કહેવાય છે. આમાં ‘સાકુલ્ય’ વંશજો જેમને કેટલીક વાર ‘સપિણ્ડ’ વંશજો પણ કહેવામાં આવે છે, તેમને વારસાહક પહેલા વર્ગના ‘સપિણ્ડો’ પૂરા થયા પછી છે; જ્યારે ‘સમાનોદક’ વર્ગના વંશજો ‘સાકુલ્યો’નો વર્ગ પૂરા થયા પછી, વારસાહક ભોગવે છે. આ વારસાહકની શ્રેણીઓમાં, પાસેની પેઢી તથા તેના વંશજોને બાતલ કરે છે, જ્યારે એક જ પેઢીના વારસામાં જે લોહીસંબંધથી વધારે નજદીક હોય તે પહેલો વારસાહક ધરાવે છે.

જે વાત અત્યાર સુધી આપણે કરી તે પ્રત્યેક હિન્દુ પુરુષના ‘agnates’ સંબંધીઓની, એટલે મૂળ પુરુષથી અલગ પુરુષોદ્વારા ઉતરી આવતા ચઢતી ઉતરતી પેઢીના જૂદા જૂદા પુરુષ વંશજોની.

બંધુ એટલે શું ?

આપણે જોઈ ગયા તેમ, હિન્દુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો, ત્રીજી પંક્તિના વારસો પણ સ્ત્રીકારે છે; અને તે તેમને અંગ્રેજીમાં “cognates” કહે છે, એટલે કે મૂળ પુરુષના સ્ત્રીવંશજો દ્વારા ઉતરી આવના, ચઢતી ઉતરતી પેઢીના વંશજો; દાખલા તરીકે, ફેઈનો છોકરો, માસીનો છોકરો, મામાનો છોકરો. મૂળ વંશના સ્ત્રીવંશજો, લગ્નથી પરગોત્રમાં (એટલે કે

જુદા કુટુંબો) ગયા હોવાથી આ વર્ગના વશને “હિન્નગોત્રજ સપિણ્ડ” અથવા બન્ધુઓ અથવા ‘બાન્ધવો’ - કહેવાય છે એમનો વાગસાહક સામાન્ય રીતે, ‘સપિણ્ડ’ અને “સમાનોદક” વશનેમાથી કોઈ પણ ન હોય, ત્યારે જ ઉપસ્થિત થાય છે

આ “બન્ધુ”ઓના વર્ગના કોણ કોણ આવી શકે છે? કયે સ્થાને આવી શકે છે અને કેવા પ્રમાણેને આધારે આવી શકે છે એ અત્રાગ મુશ્કેલીઓથી ભરેલા વિષયમાં અત્યારે ઉત્તરવાની જરૂર નથી કાઢાની, ફોર્મના, માસીના-મામાનો દોરો પહેલો વારસાહક ધરાવે છે કે માસીની, ફોર્મની, મામીના-કાકાનો ભત્રીજો, એ અને એવા અનેક પ્રશ્નો એવા વિકટ છે કે વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં પરંતુ ન્યાયમતિઓને પણ ગભરાવી મૂકે છે અહીં વિષયની માત્ર રૂપરેખા દર્શાવતા જણાવીશું કે હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે, આ ત્રીજા “બન્ધુ” વર્ગના ત્રણ પ્રકાર છે, પહેલો આત્મબન્ધુઓનો, બીજો પિતૃબન્ધુઓનો તથા ત્રીજો “માતૃબન્ધુઓ”નો, એટલે કે પોતાની ફોર્મ, માસી, અને મામાના (પુરુષ અને સ્ત્રી વશને પિતાની ફોર્મ, માસી તથા મામાના વશને તથા માતાના તે જ પ્રકારના વશને આમાથી પહેલા વર્ગના “બન્ધુઓ” એટલે કે “આત્મબન્ધુ”ઓ, બન્ધુઓમાં મૌઘી પહેલો વાગસાહક ભોગવે છે ત્યાર પછી પિતૃબન્ધુઓનું સ્થાન છે, અને છેલ્લે “માતૃબન્ધુ”ઓનું

“બન્ધુ”ઓના વાગસાહકના અટપટા અને ગુંચવણભરેલા પ્રમાણોમાં વધારે ન ઉતરતા, હિન્દુઓના વાગસાહકની ટેટબીક લાક્ષણિક ગિણિટતાઓ ઉપર હવે આપણે ધ્યાન દોરીશું

કેટલીક લાક્ષણિક વિગિણિટતાઓ

જો ઉપગતી વશાનળીકમ, બરોબર ધ્યાનમાં આવ્યો હોય તો, દરેક વિચારકને એ પ્રતીત થયા વિના બાક્યે જ ગહેશે કે હિન્દુઓની કૌટુંબિક બારના કષ્ટક આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી વિશાળ અને ઉદાર હતી હિન્દુઓએ કુટુંબની મંસ્થાને કદિ એકલગથી કે એકલપેટી કહેલી નથી જે વિશ્વગામી મનુષ્ય હિન્દુઓના ધાર્મિક ગ્રન્થો અને વિચારકો શિખવે છે અને જેની નવલત ભાવના “Incomparable golden halo” એટલે કે “અપ્રતિમ સુવર્ણપરિવેશ”ની પેઠે, આજના વિશ્વવિનાશક યુગમાં પણ ઝળહળી રહી છે, તે જ બારના તેમના કાયદાના સૂકો થોમા અને નિગમ સૂત્રમંડળોને પણ અજવાળી રહી છે કાગળ જે પ્રમાણે બાનુસાર હિન્દુઓના વશનેનો ઉપર કહેલો ક્રમ કલ્પાયેલો છે, તે પ્રમાણે તો, આખું જગત એક કુટુંબવાળું-કલ્પનામાં નહીં, કવિના રચનામાં નહીં-પણ કાયદાની નક્કર અને નિષ્કલ કનારામાં, ઘડી ગહે છે અને હિન્દુઓના મહાન કાનુનશાસ્ત્રીઓનો મત પણ એ જ પ્રમાણે છે આખા વાગમાના ક્રમની પાછળ ગહેલી સપિણ્ડત્વની ભાવના, આ જ વસ્તુની નિર્દેશક નથી? મનુષ્યના મંબળીઓ તેના મંબળી છે, કાગળ તેઓ એક જ પિણ્ડ એટલે શરીરના કણોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે આથી જો એક પિણ્ડના કણોથી નોડાએલા હોય તે મંબળી અથવા વારસો અથવા ઘાઘો મનુષ્યબન્ધુત્વની ભાવના આથી વધારે વિશાળ, વધારે ઉત્તર અને વધારે મર્મગ્રાહી પ્રમાણે ઉપર ભાગ્યે જ કદો બીજે મુમ્મદ હોય

અહીં “પિણ્ડ” શબ્દના કષ્ટ-દમ્બુ આવે તેવા, કવના આવેલા પર્વાવતી યાદ ધાય છે, ‘પિણ્ડ’ એટલે શરીરનો અર્ક પરંતુ ‘પિણ્ડ’ એટલે શ્રાદ્ધના કાર્યક્રમમાં, પિતૃઓને તર્પણરૂપે આપતો ભાતનો બલિ-એમ અર્થ પણ છે આપણા વિદેશી ન્યાયમતિઓએ, એક ઘણી જ સામાન્ય અને ક્ષેત્રીય તો નહીં, પરંતુ સમગ્ર શકાય તેવી ગેમમંજુલી દરી, “પિણ્ડ” શબ્દને, આ

ખીજ અર્થમાં સ્વીકાર્યો, અને એમ કરી, આખા વારસાના કમને, સમાન કાલુંગિક સંબંધની રહે તોળવાને બદલે, “capacity to offer oblations” એટલે શ્રાદ્ધક્રિયામાં પિંડ આપવાના અધિકારની રહે, સંકલ્પો. એ સાચું છે કે આ અર્થ દિન્દુધર્મશાસ્ત્રના કર્તાઓએ પોતે પણ કેટલેક ઠેકાણે અને કેટલાક વિષયો માટે અંગીકાર્યો છે અને અનુમર્યો છે. પણ જે સમજવાની જરૂર છે તે એ કે દિન્દુધર્મશાસ્ત્રના કર્તાઓ આ અર્થ જ્યાં સ્વીકારે છે, અને જ્યાં તેની રૂએ, અધિકાર અનાધિકારનો નિર્ણય પણ કરે છે ત્યાં, એ અર્થ એક સગવડ પડે એવું, સહેલું અને સામાન્ય માણસોથી સમજી શકાય એવું, માપકયંત્ર yard stick” છે, એટલા માટે અને એટલા માટે, સ્વીકારે છે, નહીં કે સમસ્ત. વસ્તુ-વિચારને, રૂપ, અર્થ અને નિયંત્રિતતા અર્પતું, તે અંતિમ પ્રમાણ છે એમ કહીને. આ અંગીર ગેરસમજૂતી એક વાર દૂર થાય તો દિન્દુધર્મશાસ્ત્રના વારસાના અધ્યાયનાં સ્પષ્ટીકરણ અને અનુનયન (Interpretation and application) કેટલાં સુગમ્ય, સરળ અને અર્થપ્રદ થાય ?

સ્ત્રીઓના હક્ક

ઉપરનો વારસાહક્કનો કાયદો જોયા પછી, ઘણાકને કદાચ અચંખા સાથે સંકોચ થયો હશે કે આટલી વિશાળતા છતાં, દિન્દુઓના વારસાના ક્રમમાં સ્ત્રીઓને કેમ સ્થાન નથી ? શું પત્ની, પુત્રી, પુત્રીનાં સંતાન, બહેન, માતા, માતામહી—એ વારસાનાં હક્કદાર નહીં ? સખેદ કહેવું બોધએ કે દિન્દુધર્મશાસ્ત્રના વિદેશી વિવેચકોએ તો એ સ્થિતિ દિન્દુઓના ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રવર્તે છે, એમ માની લીધું પણ છે. આને લઇને એવો ખોટો ખ્યાલ લોકોમાં ઉત્પન્ન થયો છે કે દિન્દુઓના કાયદામાં સ્ત્રીઓને કાંઈ પ્રકારનો હક્ક જ નથી. ખાસ કરીને લોકહક્ક, દિન્દુની વિધવા બાર્યા—Poor widow—ને થતા અસાધારણ અન્યાયથી આઘાત અનુભવે છે; અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના હિમાયતી, આપણા આંગણ કેળવણી પામેલ યુવકો, એ દિન્દુ કાયદાની કહેવાતી ગલતીને કઠોર શબ્દોમાં નિર્દેશતા કદિ ચાકતા નથી. જેટલો ભાર મૂકીને કહી શકાય તેટલા ભારથી કહેવાની જરૂર છે કે દિન્દુ કાયદા પ્રમાણે “widow” જેને વિધવા કહેવામાં આવતી નથી, પરંતુ “સાધુપત્ની” કહેવામાં આવે છે, તે વારસાના ક્રમમાં હક્કદાર છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ “અનપત્ય” એટલે બિનસંતાન મૃત્યુ પામનાર દિન્દુની સૌથી પ્રથમ વારસદાર છે. જે વધારે આશ્ચર્ય અને દિન્દુ કાયદાઓ પ્રત્યે બહુ માન ઉત્પન્ન ધરાવનાર છે તે કહેવાનું હજી બાકી છે, તે આ છે; દિન્દુધર્મશાસ્ત્રના શુદ્ધ નિયમન પ્રમાણે, બિનસંતાન મૃત્યુ પામનાર દિન્દુની ધર્મપત્ની, તેની પ્રથમ વારસદાર એટલુંજ નહીં પરંતુ પુરુષના જેટલા જ હક્કથી—એટલે સર્વજ્ઞ “Ownership” એટલે માલિકીના હક્કથી વારસદાર છે. “Hindu Widow's limited estates” એટલે કે વિધવાના મર્યાદિત માલિકીના હક્કની વાર્તાઓ, અત્યારે આપણે સાંભળીએ છીએ અને કાયદાનાં પુસ્તકો તથા અદાલતોનાં ચુકાદાઓમાં સ્થાપિત થયેલી બોધ એ છીએ, તેને શુદ્ધ દિન્દુધર્મશાસ્ત્રના અપચંશ જેવી એ સંકલ્પના ઉપસ્થિત કરવાનું માન (કે ક્રમાન) માત્ર હજાર માર્ગલ દૂર રહી, દિન્દુધર્મશાસ્ત્રનાં અંગ્રેજી ભાષાન્તરો દ્વારા દિન્દુધર્મશાસ્ત્રોનો સાચો અર્થ કરવાનો દાવો કરનાર આપણી Privy Council વરિષ્ઠ ન્યાય અદાલતના—એક ચુકાદાને છે. દિન્દુઓના કાયદામાં, Hindu widows—દિન્દુ વિધવા—ખીજ પુરુષના

જેટલો જ મગખી રીતે, હક્કદાર વારસ છે, અને પુરુષો જેટલા જ, પોતાના પતિની મિંડત ઉપર હક્ક ધરાવે છે હિન્દુઓના કાયદામાં, સ્ત્રીને તેના પતિ તરફથી મળતો વારસો, તેનું સ્ત્રીપત્ન છે અને તેના ઉપર તેના માલિકી અને ભોગવટા બીજા કોઈ પ્રકારના સ્ત્રીપત્ન જેટલો જ સ્વતંત્ર અને અસ્ખલિત છે, હિન્દુઓમાં વર્ગીકૃતનો કાયદો, મૂળથી તેમના ધર્મશાસ્ત્રોમાં નથી જે વસીયાત (will) કરવાનો હક્ક પુરુષોને નહોતો. તે સ્ત્રીને પણ નહોતો વારસદારની બાબતમાં આથી સ્ત્રી અને પુરુષ, બન્ને સગખી, અને મમાન હક ધરાવતા હતા અર્વાચીન અદાલતોના કાયદાએ પુરુષને વસીયાતહક્ક આપેલો છે, જ્યારે સ્ત્રીને તે હક્કથી ખાતલ રાખી છે

સ્ત્રી વારસો

ધર્મપત્ની ઉપરાંત, હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાં, દીકરી, દીકરીનો પુત્ર એટલે ભાણેજ, મા, બહેન, દાદી અને દાદીમા, વાગ્યોમા ગણવામાં આવ્યા છે તેમનું સ્થાન, પહેલા વર્ગના સપિણ્ડોમાં આગળ પડતું છે પુત્ર કે પુત્રની સતતિ ન હોય અને ધર્મપત્ની ન હોય તો સહણી મિલકતની વારસદાર પુત્રી છે પુત્રનો પુત્રની માથે કોઈ બીજો ભાગે વારસાહક્ક ન અપાયેલો હોવા છતાં-એમ કરવાના સર્વળ કારણો છે, તે છતાં-પુત્રને અભાવે હિન્દુ કાયદા પ્રમાણે પુત્રીને જ મહણી મિલકત ભવે છે, એ હિન્દુ સ્ત્રીઓના વારસાહક્કના પર્વેષકોએ સાદ 'ગાખલુ જરૂરનું' છે દીકરીના દીકરાને એટલે કે દાંદિતને તો પુત્ર જેવું જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે મુળર્થ તથા મદ્રામ ઈલાકામાં પુત્રની કે પુત્રીની દીકરી, બત્રીજી, ભાણી, ભાણી તથા કોઈને પણ વારસ ગણવામાં આવ્યા છે, અને તેમને બધુઓના વર્ગમાં મૂકવામાં આવ્યા છે મુળર્થ ઈલાકામાં બન્ને વર્ગના સપિણ્ડોની, પત્નીઓને પણ વારસો તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે તેમનું સ્થાન ગોત્ર જ સપિણ્ડ વારસો પછી અને બધુઓ પહેલા છે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉપર કહેલા સર્વ મંમધીની એઠાજીમાં શુદ્ધ, શિષ્ય, મહાધ્યાયી અને જેલે ગળને, વારસો ભવે છે

નવા મુદ્દા

ઉલ્લાં થોડાં વર્ષોથી કેટલાક કાયદાઓ પસાર કરી, હિન્દુ વારસાના કાયદાના વર્ગો કરણમાં સુધારા કરવાના પ્રયત્નો થયા છે, અને ૧૯૨૯ ના ૨) નંબરના કાયદાથી પુત્રની દીકરી, બહેન તથા બહેનના દીકરાને, દાદાની પછી અને દાકાની પહેલા વર્ગીકૃતમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે સને ૧૯૩૭ના ૧૮મા નંબરના કાયદાની રૂએ, હિન્દુપુરુષના મૃત્યુ બાદ તેની ધર્મપત્નીને પુત્રના જેટલો જ એટલે સગખો ભાગ તેની સ્વોપાર્જિત મિલકતમાં આપવામાં આવ્યો છે આને પરિણામે પોતાના પુત્રની માથે તેમની માને, એટલે કે મંગારની પત્નીને, તેની સ્વોપાર્જિત મિલકતમાં સગખો દિરમો મળે છે, જ્યારે શુદ્ધ હિન્દુ કાયદા પ્રમાણે પુત્રની દયાનીમાં માતાને માત્ર અરણ્યપોષ્યબુતો જ હક્ક હતો જે ૧૬ મંગારની પત્નીને આપવામાં આવ્યો છે, તે જ હક્ક, મરનાગના તિરેહ પુદ્ધ, પોતને પ્રપાંતની વિધવાને પણ આપવામાં આવ્યો છે આ કાયદાઓ છતાં, બિનસનાન મૃત્યુ પામેલી હિન્દુની ધર્મ પત્નીનો પાંચાદક્ક તો ૯૭ એટલે તે એટલો જ મપાદિત છે

હિન્દુઓના વારસાના કાયદામાં વધારે કોડ જ્યાંને જ્યાંને નમૂન નથી માત્ર એટલું જ કહીશ કે જે સંજોગ ઉપર કે વર્ષો આવ્યું છે, તે હિન્દુ પુરુષની મિલકતના વારસાહક્ક

અંગ્રંધી છે. હિન્દુ સ્ત્રીઓની મિલકતનો કાયદો થોડો જૂદો છે; જે કાઈ બીજી વખતે જોઈશું. છેલ્લે, ગંગાળામાં “દાયલાગ” ગંગાળાનો વારસાનો કાયદો પણ ઉપર વર્ણવેલા કાયદાથી કાંઈક જૂદો છે.

મુસલમાનોનો વારસાનો કાયદો

મુસલમાનોનો વારસાનો કાયદો, હિન્દુઓના વારસાના કાયદા કરતાં તદ્દન જૂદાં જ પ્રમાણે ઉપર રચાયેલો છે. એમાં હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રનાં ગોત્રભાવ, સાંસ્કૃતિક એકતાની ભાવના સમાજ સમસ્તતું એક મહાન વટવૃક્ષ રૂપે નિરૂપણ, નહીં માલમ પડે. પણ તેથી એમ નથી સમજવાતું કે મુસલમાનોના કાયદામાં પણ સામાન્યથી ઊંચું કોઈ તત્ત્વ નથી. આપણામાંના કેટલાએક જાણતા હશે તેમ, આ કાયદો મૂળ અરબસ્થાન અને પેલેસ્ટાઈનના આરબ લોકોને લાગુ પાડવામાં આવેલો; અને તેમને ઉદ્દેશીને રચવામાં આવ્યો હતો. આરબ પ્રજા, જેને માટે જગતભરમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે તે, તેમના ગણિત અને ખગોળશાસ્ત્રના જ્ઞાન માટે આરબોની આ પ્રદેશમાં અસાધારણ જાણીતી થએલી પ્રતિભા તેમના વારસાના કાયદામાં પણ એટલી જ જ્વલંત રીતે પ્રદર્શિત થાય છે. એમનો વારસાનો કાયદો એટલે ગણિત શાસ્ત્ર ઉપરના તેમના લગભગ અદ્ભુત કાબુનો, એક અપ્રતિમ નમુનો. બિન વસીયાત મૃત્યુ પામનાર મુસલમાનના જૂદી જૂદી જતના અને જૂદી જૂદી કક્ષાના વારસાના હિસ્સા, જુદા જુદા બદલાતા સંયોગોમાં, એ કાયદાના સંસ્થાપકોએ, એટલી કલાધી, સ્પષ્ટતાથી છતાં સરલતાથી કર્યા છે, કે તેમના કાયદાશાસ્ત્રનો આ વિભાગ પ્રત્યેક કાયદાશાસ્ત્રના પુખ્ત વિચારકને સન્માનથી તેમની પ્રત્યે માયું નમાવરાવે છે.

મુસલમાન કાયદાના આઠ સંસ્થાપક, હઝરત મહમ્મદ પેગંબર સાહેબે નક્કી કરેલા વારસાના કાયદાની સાચી પ્રશસ્તિ આટલેથી અટકતી નથી. જે વસ્તુ માટે મુસલમાન કાયદાના એ નિયોજકનો અમર યશ છે તે એ કે, એમણે પહેલીજ વાર મુસલમાન વારસના કાયદાની અંદર કુટુંબનું યોગ્ય સ્થાન સ્વીકાર્યું અને સ્વીકારાવ્યું. આપણામાંના કદાચ થોડા જ જાણતા હશે કે મહમ્મદ પેગંબર સાહેબ પહેલાંના સમયમાં જે વારસાનો રીવાજ પ્રવર્તતો હતો તે શત્રુવટનો હતો આ પછી લઢાઈમાં જેમણે સાથે હથિયાર ધાર્યા હોય તે મુસલમાના વારસાનો હક્ક પ્રચલિત હતો. મરનારનાં સ્ત્રી-ગાળકા કે બીજાં સગાંને તે વખતે વારસાહક્કમાં સ્થાન નહોતું. આ વારસાહક્કના રિવાજમાં સુધારો થયો અને પુરૂષના પુરૂષ દ્વારા ઉતરી આવેલા વશને (Agnatic relation) વારસો ગણવા લાગ્યાં, તોપણ વારસોમાં, મરનારના સ્ત્રી, સંતાન કે બીજાં લોહીનાં સગંધીઓ (Cognates)નું સ્થાન હતું નહીં. હઝરત મહમ્મદ પેગંબરનું એ અપૂર્વ માન છે કે એમણે પહેલી વાર મુસલમાન, વારસાના કાયદામાં સમસ્ત કુટુંબની ભાવના સંકલિત કરી અને કુટુંબ તે લોહીના સગંધથી સંકળાયેલાં પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓ અને તેમના વશજો, એમ નિયત્રિત કર્યું, હઝરત મહમ્મદ પેગંબરના સમયથી મુસલમાન વારસાનો કાયદો મૂળગામી પરિવર્તન પામે છે, તે આ કારણને લધને.

મુસલમાની કાયદાનું મૂળ

મુસલમાનના વારસાના કાયદાનું મૂળ પવિત્ર “કુરાને શરીફ” છે પરંતુ આ “કુરાને શરીફ”નું, મુસલમાન પ્રજાના બે જાણીતા વિભાગના—સુન્ની અને શીયા, જૂદી જૂદી રીતે અનુકરણ કરે છે. સુન્ની ધર્મપ્રચારકા અને કાયદાકારોએ “કુરાને શરીફ”ના મૂળ શબ્દો

તે સુસ્તપણે વળગી ગઈ, તેના ઉપરથી ભેદતા અનુમાનો તથા કાનુનો ઘડી કાઢ્યા છે, જ્યારે શીયા પયના વિચારકોએ, તેમની જૂદી જૂદી દલખાનો તાત્પર્ય કરી, તે તત્ત્વને આધારે સમસ્ત વારસાના તેમ જ બીજા કાયદાની અના કરી છે આ જૂદી જૂદી ગ્યનાઓમા જૂદાં જૂદાં પ્રમાણો વિષે અને તેમની વિગતો વિષે વધારે જોડા ઉત્તરનાનો અત્યારે સમય નથી અહીં માત્ર મુમનમાન ધર્મની એ એ સર્વાપરિ નાખાઓ સુત્રી, એટલે કે મોટે ભાગે હનશી મુસલમાનો, તથા શીયા, એટલે કે મોટે ભાગે અશ્વાઆશરીયા—ના વારગમાના કાયદાની સમાલોચના કરી મતોપ વાળીશુ

હુનફી મુસલમાનોનો કાયદો

હનશી મુસલમાનોના વારગમાના કાયદા પ્રમાણે વારસોના ત્રણ વર્ગ પાડવામા આવે છે પહેલાને "Sharers" બીજાને "Residuaries" અને ત્રીજાને "Distant Kindreds" કહેવાય છે પહેલા વર્ગમા ૭ રામા આવતા વારગમાને મરનાગના સોથી વધારે નિકટના મંબધી કદો રાકાય આ વર્ગમા પતિ, પત્ની, પુત્રી, પુત્રીની પુત્રી, પિતા, માતા, દાદા, દાદી, બહેન,—સગી, સાનહી કે એઠદુધની તથા દૂધભાઈ, એટલાને મૂકવામા આવે છે— આ અમબદ્દ લાગતો વારસોનો અમદ્દ ત્યારે સમગતય છે, જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે આ વારગમાના ત્રણાળગ હ મદમદ પેગગના મમય પહેલાના કાયદામા વારસો દતા જ નહીં, અને હ મદમદ પેગગરે જ તેમને પહેલી વાર વારસો ફગાવ્યા આ વારગમા સૌ માથે જ પોતાના હિસ્સા લે છે એટલે કે હિન્દુઓની પેઠે, એક વારસ, બીજાને બાતલ કરતો નથી આ વારસોના હિસ્સા અત્યત જીજીવટથી તથા દુશળતાથી નક્કી કરવામા આવ્યા છે કેટલાક વારસો અમુક મળેગોમા જ sharers થાય છે, નહીં તો બીજા Residuariesના વર્ગમા જાય છે. કેટલાક વારસોના ભાગ કેટલાક મળેગોમા વધે છે, કેટલાકમા યોગા થાય છે દાખલા તરીકે પતિનો ભાગ મરનાગના છોકરા હોય કે પુત્રના છોકરા હોય તો $\frac{1}{2}$ થાય છે, તે ન હોય તો $\frac{1}{4}$ થાય છે પતિનો ભાગ, મરનાગને છોકરા હોય કે પુત્રના છોકરા હોય તો $\frac{1}{2}$ થાય છે, તે ન હોય તો $\frac{1}{4}$ થાય છે બાપને, છોકરા હોય કે પુત્રના છોકરા હોય તો $\frac{1}{4}$ ભાગ મળે છે, તે ન હોય તો 'રેસીડુઅરી'ના વર્ગમા જાય છે છોકરા ન હોય તો છોકરીને $\frac{1}{2}$ ભાગ મળે છે, એથી વધારે છોકરીઓને $\frac{1}{4}$ ભાગ મળે છે છોકરા હોય તો છોકરી 'રેસીડુઅરી'ના વર્ગમા જાય છે વગેરે વગેરે વધારે વિગતોમા અર્ધિ ન ઉતાગતા અત્રે એટલુ જ જણાવીશુ કે જો કે દેખાતા અપનાદ રૂપે, પુન ઉપના sharersના કોષ્ટકમા નથી,—તે કામના પ્રમાણે Residuariesઓમા છે તોપણ એ કોષ્ટક એવી ખુનીયો ગોઠવવામા આવ્યુ છે કે કોઈ પણ મળેગોમા પુત્રને કર્મ ને કર્મ હિસ્સો Residuaries તરીકે મળ્યા વિના ગદે નહીં

ઉપર દલા પ્રમાણે દરક sharers વર્ગના મુમલમાન વારસને અપૂર્ણાક મખ્યામા હિસ્સો Gralational share " મળે છે જો આ અપૂર્ણાક મખ્યાઓનો કુલ મરવાલો એકથી વધારે થતા જાય તો આય "Aul"ના નિયમ પ્રમાણે મરવાના ભાગ પ્રમાણમુજ કરી કરવામા આવે છે

"રેસીડુઅરીઝ"

જો "Sharers"ને નિશ્ચિત હિસ્સાઓ આપ્યા પછી મિલકતનો કોઈ હિસ્સો બાકી ગદે તો તે Residuariesમા વહેવાય 'Residuaries' બધા મરનાગના "Apnctes"

ઝેટલે જે પુરુષદ્વારા મંડળાયેલા વારસો છે. “Residuaries” ના ચાર પેટા વિભાગો છે: (૧) મરનારના ઉતરતી પેઢીના વંશજો, ઝેટલે પુત્ર, પોત્ર વગેરે. (૨) મરનારની સ્ત્રી પેઢીના પૂર્વજો, ઝેટલે કે પિતા, પિતામદ, પ્રપિતામદ, વગેરે. (૩) પિતાના વંશજો, ઝેટલે કે ભાઈ, બહેન તથા તેમની સંતતિ. (૪) પિતામદના વંશજો, ઝેટલે કે દાદા, તથા તેમની સંતતિ. આમાંનો પહેલો વર્ગ ખીન્નને ખાનગી કરે છે, ખીન્ને ત્રીજાને અને ત્રીજો ચોથાને, એવો નિયમ છે.

“શેરસને પોતાના હિસ્સા આપ્યા પછી કાંઈક અંશ રહે અને તેને લેનાર કોઈ “રેસીડ્યુરીઓ” ન હોય તો, તે વધારે શેરસમાં પ્રમાણસર બહેંચાય “Distant Kindreds” ને મળે નહીં.

Distant Kindreds

ત્રીજા, “ડીસ્ટન્ટ કિન્ડ્રેડ” ના વર્ગમાં મરનારની સ્ત્રીઓ દ્વારા સંબંધ ધરાવતા વારસોનો, ઝેટલે કે Cognates નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તેમનો વારસાદક્ષ ત્યારે ઉપસ્થિત થાય છે, જ્યારે પહેલા બે વર્ગના કાર્મ પાશુ સગા દ્વારા હોય નહીં ત્યારે. આ વર્ગના પણ, ઉપર કહ્યા તેવા જ, ચાર પેટા વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે; જેમાં અનુક્રમે મરનારનાં Cognate-વંશજો, ઝેટલે કે દીકરીના તથા દીકરાની દીકરીના વંશજો, મરનારના Cognate પૂર્વજો, ઝેટલે કે માના બાપ, માની મા, તથા તેમની સ્ત્રી પેઢીના પૂર્વજો, મરનારના આતાપિતાના Cognate વંશજો, તથા મરનારના દાદા તથા દાદીના Cognate વંશજો સૂકવામાં આવ્યા છે.

શિયા કાયદો

હવે શિયા મુસલમાનોનો વારસોનો કાયદો જરા ઉપર ઉપરથી જોઈએ. એ કાયદામાં agnates અને Cognates નો વિભાગ કાઢી નાંખી, સૌ સંબંધીઓ માટે એક સામાન્ય નિયમનો જ અંગીકાર કરવામાં આવ્યો છે; અને તે એ કે જે લોહીના સંબંધ દ્વારા મરનારની વધારે નિકટ હોય તેનો વારસાહ પહેલો.

શિયા કાયદા પ્રમાણે વારસોના બે ભાગ પાડવામાં આવે છે: Sharers અને Residuaries. એમનામાં Distant Kindred નો વર્ગ નથી. Sharersના વર્ગમાં નવ વારસો છે, જેમનાં વંશજો પણ Sharers જ કહેવાય છે. પતિ, પત્ની, પિતા, માતા, દીકરી, દૂધ-ભાઈ અને બહેન, સગી બહેન તથા સાવકી બહેન.

Sharers ની બિનહયાતીમાં Residuaries, મિલકતના વારસ થાય છે. તેમનાં વંશજો પણ “રેસીડ્યુરીઝ” કહેવાય છે. આ વર્ગમાં પુત્ર, ભાઈ, કાકા, કાકી વગેરે સર્વ જાતના બાકી રહેલા વારસો આવે છે. એમની વર્ગણી કરવા માટે તથા તેમના હિસ્સા નક્કી કરવા માટે, ગ્રીણુવટભરેલા અને ગણત્રીશાસ્ત્રીનું અનન્ય જ્ઞાન દાખવતા, અનેક નિયમો છે, જેમાં અત્યારે જવું મુનાસબ નથી. અહીંઆ ઝેટલું જ નોંધીશું કે એ સર્વ વર્ગીકરણમાં ઉપર કહેલું જ એક સૂત્ર માટે ભાગે પ્રવર્તે છે અને તે એ કે લોહીના સંબંધથી કોણ સૌથી વધારે નિકટ સંબંધી છે?

છેલ્લે, સર્વ મુસલમાનો માટે, નિયમ છે કે કુટુંબી વધારે ભાગની મિલકત તેઓ વસીયતનામાથી આપી શકે નહીં, તેમની કે મિલકત હરહમેશ વારસોમાં ઉતરવી જોઈએ.

પારસીઓના વારસાના કાયદાનો ઇતિહાસ

પારસીઓને લગતા વારસાના કાયદાનો ઇતિહાસ જાણવાયોગ્ય છે અને ૧૮૩૫ પહેલાં, હિન્દુસ્થાનના પારસીઓના વારસાના કાયદામાં જે જૂદી જૂદી પ્રથાઓ ચાલતી હતી મુગર્તમા જે પારસીઓ ગણેતા, તેમની મિલકતનો વારગાહક, અંગ્રેજી " Statute of Distribution " ને આધારે નક્કી કરવામાં આવતો, જ્યારે મુગર્તની બહાર પસંતી પારસીઓની મિલકતનો વારગો, તે તે સ્થળે પ્રવર્તતા, રીત અને ગિનાજ એટલે કે Custom and Usage " પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવતો. મુગર્તમાં અંગ્રેજી કાયદા પ્રમાણે વારસા હક નક્કી કરવામાં આવતો હોવાથી અંગ્રેજી કાયદામાં મળે છે તેમ, દીકરીને વારસનો હિસ્સો હમેશા મળ્યા કરતો, જ્યારે મુગર્તની બહાર, 'રીત અને ગિનાજનો' કાયદો પ્રવર્તતો હોવાથી મોટે ભાગે પત્ની તથા દીકરીઓને જાણીપોષણના હક મિનાય ખીજી થોકુ જ મળતું જોતનામાં ૧૮૩૫ માં, મુગર્તમાં એક પારસીના સૌથી મોટા દીકરાએ, અંગ્રેજી કાયદાની " Primogeniture " (સૌથી મોટા દીકરાને સધળો વારગો મળે)ની ડલમની ફોજ, બાપની મધણી મિલકતનો પોતે એકલો જ વારસદાર છે, એમ મિલ્કત દરવા મુગર્તની વગિષ્ટ'કાટ'માં દાવો નોંધાવ્યો. આથી પારસી કાયદામાં ખજાણાટ થયો અને તેને પરિણામે, અને ૧૮૩૭ માં " પારસી એગ્રેમેન્ટસ રીયલ એસ્ટ " પસાર કરવામાં આવ્યો, જેમાં એમ કરાવવામાં આવ્યું કે મુગર્ત બિનવસીયાત પારસીની મિલકત, મ્યાર નહીં પરંતુ અમુક પ્રકારની (જમમ મિલકત) જેને અંગ્રેજીમાં " Chattles Real " કહે છે તેની ગણતરી આથી દીકરીનો વારગાહક મતવાયો અને ફરી સ્થપાયો.

છતાં મુગર્તની બહાર તો સ્થિતિ તેની તે જ હતી આથી સને ૧૮૬૫માં 'પારસી ઈન્ટેસ્ટેડ મંડેશન એક્ટ' (અને ૧૮૬૫ નો ૨૧ મો એક્ટ) પસાર કરવામાં આવ્યો, જેમાં મુગર્તનો એમ કરાવવામાં આવ્યું કે બિનવસીયાત મુગર્ત પારસીની મિલકતમાં છોકરાના હિસ્સા કરતા, કે ભાગનો હિસ્સો પત્નીને અને કે ભાગનો હિસ્સો દીકરીને મળે, અને ૧૮૬૨ના 'ઈન્ડિયન મંડેશન એક્ટ' (અને ૧૮૬૨ નો ૩૯ મો એક્ટ), તેમાં આ આખો એક્ટ એક પ્રવરણરૂપે નાખલ કરવામાં આવ્યો, જે હજી લગી હયાત છે અને ૧૯૩૬ ના ૧૭ મો એક્ટ વડે, આ ભાગને સુધારી જૂદા સ્વરૂપમાં મુકનામાં આવ્યો, અને આજ એ સુધરેલા કાયદા પ્રમાણે, પારસીઓમાં વારગાહકની આકળી થાય છે.

પારસીઓનો વારસાનો કાયદો

પારસીઓનો વારસાના હકનો કાયદો, સગળ અને સાદો છે, તે નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) મુગર્ત પારસી પુરુષ, જે પોતાની પાછળ વિધવા પત્ની અને મતાન મુકી જાય, તો મિલકતનું એમ કરવું કે જેથી વિધવા પત્ની તથા દરેક છોકરાને, દરેક છોકરી કરતાં બેવડો હિસ્સો મળે ને વિધવા પત્ની ન હોય તો દરેક છોકરાને, દરેક છોકરી કરતાં બેવડો હિસ્સો મળે.

(૧બ) ઉપવા મયોજોમાં, માતૃપિતા હયાત હોય તો પિતાને છોકરાના હિસ્સાથી અરધો અને માતાને દીકરીના હિસ્સાથી અરધો હિસ્સો મળે.

(૨) જે માત્ર પારસી સ્ત્રી, બિનવસીયાત ગુજરી જાય તો તેની મિલકતની વહેંચણી એવી રીતે થાય કે તેના ધણી તથા મતાન દરેકને મળે હિસ્સો મળે.

જો ધણી હયાત ન હોય તો, મિલકતની વહેંચણી તેનાં સંતાનોમાં સરખે હિસ્સે થાય. દીકરો કે દીકરી, બાળકો મૃતી ગુજરી ગયાં હોય તો શ્રી વ્યવસ્થા કરવી તે પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે, જો પુત્ર ગુજરી ગયો હોય, તો તેની વિધવા તથા તેનાં છોકરાં, મરનાર પુત્રનો હિસ્સો મેળવે; જો તેમની વચ્ચે, ઉપરની કલમો પ્રમાણે વહેંચાય. જો પુત્રી ગુજરી ગઈ હોય, તો તેનો હિસ્સો તેનાં સંતાનોમાં સરખે હિસ્સે વહેંચાય.

(૩) જો મરનારને સંતાન કે સંતાન-પત્ની ન હોય તો, તેની મિલકતનો અડધો હિસ્સો તેના તેના ધણી કે તેની ધણીયાણીને મળે. બાકીનો અડધો હિસ્સો, “શિડયુલ”માં જણાવેલ, માબાપ, ભાઈબહેન, દાદા, દાદી, કાકા, વગેરેમાં વહેંચી આપવામાં આવે. જો સંતાનપત્ની હોય તો, ધણીયાણી તથા સંતાનપત્ની દરેકને ૩ હિસ્સો મળે, ને બાકીનો ઉપર પ્રમાણે “શિડયુલ” નાં સગામાં વહેંચાય. જો માત્ર સંતાનપત્ની હોય તો તેને ૩ હિસ્સો મળે, બાકીનો હિસ્સો “શિડયુલ” નાં સગાને જાય.

(૪) જો ધણી, ધણીયાણી, સંતાન કે સંતાનપત્ની, કોઈ ન હોય તો “શિડયુલ” નાં સગાં સઘળી મિલકત લે. એમાંનાં પહેલા વર્ગનાં એટલે વધારે નજદીકના લોકો સંબંધથી જોડાયેલાં સગાં, બીજા વર્ગનાં સગાંને બાતલ કરે. બીજા વર્ગનાં ત્રીજાને, અને એ પ્રમાણે છેલ્લે સુધી સમજવું.

ખ્રિસ્તીઓ

ખ્રિસ્તીઓનો વારસાનો કાયદો “ઈન્ડિયન સુક્સેશન એક્ટ” માં સમાયેલો છે. તેમાં પિતૃપક્ષનાં તથા માતૃપક્ષનાં સગાં વચ્ચે ભેદ રાખવામાં આવ્યો નથી. તેમ પૂરેપૂરા સગપણ તથા અધુરા સગપણ વચ્ચે પણ ભેદ રાખવામાં આવ્યો નથી.

આ કાયદા પ્રમાણે:—

(૧) જો મરનાર, વિધવા પત્નીને મૃતી જાય તથા તેને સંતાન પણ હોય તો વિધવાનો ૩ હિસ્સો અને બાકીનો ૩ હિસ્સો સંતાનોમાં વહેંચી આપવામાં આવે.

જો સંતાન ન હોય, પણ દૂરનાં સગાં હોય તો, વિધવાને અડધો હિસ્સો મળે, બાકીનો દૂરના સગાંને જાય. આમાં પણ જો મિલકત નાની હોય, એટલે રૂ. ૫,૦૦૦ થી વધારે ન હોય, તો સઘળી મિલકત વિધવાને મળે, તે તેથી વધારે હોય તો રૂ. ૫,૦૦૦) તથા તેના ઉપરનું બાજુ વિધવાને મળે; તથા બાકીની મિલકતમાંથી અડધો ભાગ વિધવાને મળે.

જો કોઈ સંતાન કે દૂરનાં સગાં ન હોય, તો વિધવાને સઘળી મિલકત મળે. મરનાર પત્ની હોય તો, તો તેના પતિ વિષે પણ તેમ જ સમજવું.

(૨) જો પતિપત્ની કોઈ પણ ન હોય તો મિલકતની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે થાય:

(અ) સંતાન, એટલે કે પુત્ર-પુત્રી, તથા તેમનાં બાળકો સરખે હિસ્સે મિલકત વહેંચી લે. તેમાં જાતિ (Sex) નો વાંધો કે બાધ આવે નહીં. મરણ પામેલાં સંતાનોનો હિસ્સો, તેમનાં સંતાનોને જાય.

(બ) જો સંતાન (serial descendents) ન હોય તો પતિ કે પત્નીનો ભાગ બાદ કર્યા બાદ, બાકીની મિલકત પહેલાં બાપ અને તે ન હોય તો, મા અને ભાઈ-બહેન સરખા ભાગમાં વહેંચી લે.

જો માથાપ કાઢ ન હોય તો, બાધઓ તથા બહેનો, તથા ગુજરી ગએલા બાઈ બહેનોના છોકરા, મગજે લાગે મિલકત લે

(૩) જો આમાંથી કાંઈ હયાત ન હોય તો મિલકત, મગનાગના પાસેમા પાસેના કોઈના સળધીને જાય

છેલ્લા બે બોલ

મહેલી અને સગળ, પારસી અને ખ્રિસ્તી વારસાના કાયદાની કલમો કે હિન્દુ અને મુસલમાન વારસાના કાયદાની અધરી અને અટપટી કલમો વધારે આવકારલાયક છે, તે વિચારવાનું કામ સાબળનાગની શુદ્ધિશક્તિને ઉપર છોડવું યોગ્ય લાગે છે યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમા તો, છેલ્લી બે કામોના વારસાદારના કાયદાએ, અનેકને ન પૂરો એટલી ગતક આપેલી છે પણ જીવન અને યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ, એક વસ્તુ નથી વારસાનો કાયદો બારીકમા બારીક ન્યાયશુદ્ધિ, તથા જીણામા જીણી, દર્શનશક્તિ માગી લે છે કહાય, તે હકિએ, હિન્દુ અને મુસલમાન વારસાના કાયદાની અધરી કલમો, છેક તિગરનાગને પાત્ર તો નહોં ગણાય

શુ સા સભા સમીક્ષાની વ્યવસ્થા

ગુજરાત સાહિત્ય મંચા તરફથી ૨૦ વર્ષે ઠગવવામા આવતું સમીક્ષાનું કામ ચાલુ સાવથી નીચેના ત્રણ વિભાગમા વહેતી નાખનામા આવ્યું છે અને તે દરેક વિભાગવાગ જૂના મમીક્ષકો નીમવામા આવ્યા છે

વિભાગ-૧ વિષય - (૧) ઇતિહાસ, (૨) નાટક મમીક્ષક -

(૩) નવલિકા, (૪) નવનકશા

શ્રી ત્રિભુવન પી હુલાર (સુંદરમ)

સ્વસ્તી સોમાળી નવગપુરા,

અમદાવાદ

વિભાગ-૨ વિષય - નિબંધ, (૨) વિવગન (૩)

જીવનચરિત્ર, (૪) ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન (૫)

ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, (૬) બાપાશાસ્ત્ર

(૭) કળાશુદ્ધિ, (૮) આજમાહિત્ય (૯)

પ્રનામ

મમીક્ષક -

શ્રી યગવત શુક્લ

ન ૧૫, જૈન મોસાવરી,

એતીસાધીજ, અમદાવાદ

વિભાગ-૩ વિષય - (૧) ભૌતિક વિજ્ઞાન (૨)

શાસ્ત્રીય માહિત્ય ઇત્યાદિ

મમીક્ષક -

શ્રી વિજયરાય કે ધ્રુવ

લાખા પટેલની પોળ, શેઠની પોળ

સાકડી શેરી, અમદાવાદ

તો દરેક દરેક પ્રગણક તથા લેખકને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવાની કે તેઓએ પોતાના પ્રકાશનો અને કૃતિઓ ઉપર જણાવેલા મરનામાં પ્રમાણે તે વિભાગના મમીક્ષકને મોકલી આપના એ જ

અમદાવાદ ૨૦-૩-૪૧

લિ

ચૈતન્યપ્રમાદ દીવાન

માનદ મતી શુ સા સભા

શ્રી કા. શુ. સભા : વાર્ષિક વ્યાખ્યાન : અં. ૨૨ મું

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર એક દ્રષ્ટિપાત

વ્યાખ્યાતા : રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

શ્રી કાર્જસ ગુજરાતી સભાના ઉપક્રમે તા. ૪-૪-૪૧ ને ત્રાર શનિવારે સાંજે ૫-૩૦ (૨૮. ૮.) વાગે શ્રી કાર્જસ ગુજરાતી સભામંદિરમાં દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના પ્રમુખપદે વાર્ષિક વ્યાખ્યાનની યોજના થઈ હતી. આ પ્રસંગે રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીએ 'ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર એક દ્રષ્ટિપાત' એ વિષય ઉપર રસિક અને સાહિત્યીઓ તથા અર્ચાથી ભરપૂર મહત્વનું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ પ્રસંગે ૨૦ જેટલાં સભ્યો અને સત્તારી ઢાળર હતાં. તેમાં મુખ્યત્વે અડી જણાંવંશાં દાબર હતાં: વક્રીલ ટી. પી. મહુઆકર, ડૉ. સી. આર. અવારી, ગ. ત્યોનીન્દ્ર લ. દેવ, ન્યાયમર્તિ દરસિદ્ધભાઈ વ દિવેટિયા, રા. રા. રણછોડલાલ ધ. જ્ઞાની, રા. રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ, રા. રા. ધનપ્રસાદ ચઢાલાલ મુનશી, રા. રા. નટવરલાલ મ્. દેસાઈ, રા. રા. દશરથલાલ ર. જોશી, રા. રા. મનુભાઈ ચંદ્રવિદ્યાનંદ પંડ્યા સોલીરીટર, કુમારી સુશીલા મહેતા એમ. એ. એલગેલ. પી., રા. રા. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, રા. રા. નામજી કેશવજી શાહ, વગેરે.

શરૂઆતમાં સહાયક મત્રી રા. અંબાલાલ જી. જાનીએ સભાનું પ્રયોજન વાંચી અંભળાવ્યું હતું.

પ્રમુખશ્રી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીનું વ્યક્તવ્ય

સભાના પ્રમુખ દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ આ પ્રસંગે જે બોલ બોલતાં જણાવ્યું હતું કે,

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજીની ઓળખાણ આપણા શહેરના યા ગુજરાતકાશિયાવાડના સાહિત્ય અને ગુજરાતના પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં રસ લેનારને આપવાની હોય નહીં એઓ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંશોધનસંગ્રહે સક્રિય કાર્ય કરનાર, આપણા મુકીભર ગુજરાતીઓમાંના એક અગ્રગણ્ય અભ્યાસી છે, અને એમના અભ્યાસના પરિણામે આપણને ધણી નવી નવી હકીકતો જાણવાની તક મળે છે. એમના જેવા વિદ્વાન કનેથી તેમના ગાઢ, વિસ્તૃત અને જીંડા અભ્યાસની એક વાનગી આજે આપણને મળવાની છે.

અમારી સભા તરફથી એઓ આજે બીજું વ્યાખ્યાન આપવાના છે. પહેલું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન તેમણે સને ૧૯૩૨માં "મધ્યકાલીન હિન્દુ રાજપૂત યુગનાં ઐતિહાસિક પ્રબંધાત્મક સાધનો" વિષે આપ્યું હતું. આજે એઓ બીજું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન કરવાના છે.

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સંશોધન વ્યક્તિગત તેમ જ સંસ્થાઓદ્વારા લગભગ છેલ્લાં ૭૫-૧૦૦ વર્ષથી ચલુ આવ્યું છે. પરંતુ તેમાંથી હજી સંતોષકારક પરિણામ મળ્યાં નથી. એના કારણે એ છે. એક તો એવા વિષયમાં પોતાનો વખત ગાળનારને હેતેજન નહીં, અને તેને પરિણામે એ દિશામાં કાર્યકર્તાઓની ધણી જ જૂજ મંખ્યા; વળી એ વિષય પાણુ એવો છે કે જેને એ મંબધે કુદરતી રીતે રૂચિ (natural liking) ન હોય ત્યાં સુધી તેને એમાં રસ પડે નહીં, અને રસ પડે તો જ કમર કરીને મંડ્યા

ગહેવાય પંચા આપી જાણી તમ કરીએ તેમા, અને ખગ ગમથી મન પોગી જે કામ કરામા આવે તેમા ઘણો તફાવત રહે છે તાઓજીને આ ગિયણ સ્વાભાવિક ગીતે ગમી ગયો છે અને પચી પછી ગયો છે તેમણે ગુજરાતના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ મનઘમા ઘણા લેખો લખ્યા છે ઉપરાંત ચમત્કાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ગાંધીપૂત ઇતિહાસ,' એ નામનું તેમનું પુસ્તક એ જાગ્રમા પ્રકટ થયેલું છે અને તે વિદ્વાનો અને સંગ્રાહકોમા શારે આદર પામેનું છે

આવા વિદ્વાન શાઓજી તરફથી આજે આપણને મળનારો પ્રસાદ પણ અચિર યદ્ય પડશે પ્રાચીન ગુજરાતના ઇતિહાસ મનઘે આપણે જેટલું જાણીએ તેટલું થોડું

હું શાઓજીને એમનું વ્યાખ્યાન આપવા વિનવી કરું છું

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર દ્રષ્ટિપાત

વ્યાખ્યાનનો આગમ કરતા રા દુર્ગાનાંચ ગામગ્રીએ જન્મનું હતું ન,

ન્યાયે મારે આ પ્રસંગે કાર્યક્રમ બોલવું જ છે ત્યાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ જે માગે પ્રિય રિયય છે તેને જ ઉદ્દેશીને માગ થોડા વિચારા આપની મગસ રંગુ કંવાનું થોડા ધાર્યું છે ગુજરાતનો ઇતિહાસ અમુક યુગોમા રહે ચાલેલો છે એ પ્રસિદ્ધ જાણનાર છે તેમથી મુશ્કેલ યુગ ઉપર પ્રો કેમીએરીઅટનો અઘતનીય બૃદ્ધમન્ય અંગેજીમા તાજેતરમા પ્રસિદ્ધ થયો છે અને તેને ગુજરાતીમા લખવાનો એક મિત્ર પ્રવૃત્તિ કરે છે, એમ ખાદ છું તેમ વિ મ ૧૩૫૬ પહેલાના માઠી ખચસો વર્ષના મધ્યકાલીન ગાંધીપૂત યુગનો ઇતિહાસ મે યથામતિ લખેલો અમદાવાદ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી મે ૧૯૦૭-૦૮મા એ જાગ્રમા પ્રકાશિત થયો છે એટલે મે તેની પહેલાના યુગના ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ રિયે આજે અઢી બેલવાની ધારણા ગમી છે

આ પ્રાચીન યુગનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ મુખર્ષ મેઝેટિંગ જામ ૧૧મા પચાસ વર્ષ પહેલા લખાયેલો છે તે જ આપણી પામે છે ને કે એ યુગનો ઇતિહાસ અત્તનનીય થવા માટે હેલ્સા અર્ધા સંકા જગમિયાન થયેલા યુગતરવીય ગ્રંથોધનોને પંખિયાગે નવંતરથી લખવાની ઘણી ઘણી જરૂર છે એ મર્થમામાન્ય અવધ

આ વિષયનું વિગતવાર અને સર્વમાહી નિગપણ તો મોટા પ્રદમા જ થઈ શકે, પણ કેવા અતિદામિક મદત્તવા કેદારો એ યુગનું મે મેઝેટિંગનું વર્ણન પામે છે એના એ દિગ્દર્શક લખવાઓ દ્વારા ગુજરાતનો પ્રાચીનયુગનો ઇતિહાસ નવંમગથી લખવાની આવશ્યકતા આપના ખ્યાનમાં લાવરા માગુ છું

આ પછી વ્યાખ્યાતાએ ગુજરાતના મધ્યકાલીન ગાંધીપૂત યુગના પૂર્વના યુગના ઇતિહાસ-જાગ્રો-વલ્લભીવસ તથા દ્વાપરવસ એ બે, તે તેના નવા મગી આવેલા મામપરો, મિત્રાગ્રો, જાદિ સામગ્રીઓના મગમનને અંગે તેમજ જગમિયાન થયેલી ચર્ચાઓ અને કારણે તેને અંગે કેવા કેદારો-મનપરિવર્તનો માગી લે છે તે ચર્ચા અને પોતાના મુવિજાગિન મનચેલા રજૂ કરી પોતાનું વક્તવ્ય વિરૂધ્ધ ૨૫૬ મુદ્દાનું તેમણે આ આખવા દ્યાખે આખુ જન પછી મો કાનમ ગુજરાતી મજાના "વર્માસિમ" મા પ્રસિદ્ધ કરામા આવનાર મે હને આજે સજામા તે માગ સાગ રિયે તેના મદત્તવા અંગે નિરૂપા દના

ઉપમહાર

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નવંમ થી લખવાની આવશ્યકતા એ નાટક મ.મ.મ.નું અતિ દુર્ગામા વિનયન કરીને આ વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કરી ઉપમહારમા મે કાનમ એ વાક્યેમાં ૨૫૬ કરી દડ હોરા પચામ વદા. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસને જગી

હીક નવી સામગ્રી હાથ આવી છે. અને એને અસર કરે એવો ઘણો ઊદાપોહ થયો છે. પણ નવી ચર્ચાઓનો સરવાળો કરવાથી નવો ઇતિહાસ નથી બનતો, એ કહેવાની ભાંગે જ નહીં છે. પણ યાવત સામગ્રી અને યાવત ઊદાપોહ મળી આવે તેને નજરમાં રાખી, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી હકીકતો અને દલીલોનું સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકન કરી. જે લેખક બંને નિર્ણયો કરી શકે. અને ગુજરાતીઓને હાથે પ્રાચીન ગુજરાતનો નવો ઇતિહાસ નવેસરથી લખાય, એ આશા સાથે વિરમું છું.

પ્રમુખશ્રીનો ઉપસંહાર: નવેસરથી ઇતિહાસ લખવાની અગત્ય

પ્રમુખશ્રીએ વ્યાખ્યાન પૂરું થતાં વક્તાનો આભાર માનતાં જણાવ્યું હતું કે, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નવેસરથી લખવા સંબંધે શાસ્ત્રીજીએ યોગ્ય ઇમારત કર્યો છે. ગેઝેટિયરમાં જે ઇતિહાસ લખાયેલો છે તેમાં તે વખતની શોધખોળોનું એકીકરણ હતું, હવે ત્યારપછી કેટલીક નવી માહિતીઓ મળી આવી છે તેને આધારે નવો ઇતિહાસ લખવાની ઘણી જરૂર છે. નવી શોધખોળોથી જૂની માહિતી પર ઘણો નવો પ્રકાશ પડ્યો છે અને આગલા અનુમાનો ફેરવવા પડે તેવી સ્થિતિ હોવી થઈ છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખવા માટે જૈન ભડારીની સામગ્રીઓ પણ ઘણી ઉપયુક્ત થઈ પડશે, એમ મારું માનવું છે. માટે તેનો પણ પૂરતો ઉપયોગ આ કાર્ય કરનારા વિદ્વાનોએ કરવાનો છે. ઉપરાંત અરબી-ફારસી ઇતિહાસગ્રંથો આદિના પણ આધારે તેને અંગે નિચારવા જોઈએ છે. હું શાસ્ત્રીજીનો સમસ્ત સભા તરફથી આવું મહત્વનું વ્યાખ્યાન આપવા માટે આભાર માનું છું.

રા. રણછોડલાલ ઘ. જ્ઞાનીએ વક્તાનો આભાર માનતાં જણાવ્યું હતું કે,

શાસ્ત્રીજીનું ઇતિહાસ પરત્વેનું વિવેચન માર્મિક અને મનનીય છે, જે કે તેઓએ વલ્લભી અને સ્વપવંશ સંબંધે વધારે ચર્ચા કરી છે. તેમણે અત્રે રજૂ કરેલા દૃષ્ટાંતો અને હકીકત અભ્યસનીય છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ વિષે અત્યારે જે નવી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે તે પચાવીને તેનું તારણ કરીને સળંગ ઇતિહાસ નવેસરથી લખાવો જોઈએ. આ કાર્યને માટે અભ્યાસીઓની આવશ્યકતા છે. આજના વક્તાના ભાષણ માટે હું તેમનો અમારી સભા તરફથી આભાર માનું છું.

સાથે સાથે એક ખીજ વાત એ કે ઇતિહાસકારે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે ઇતિહાસગ્રંથ વિચનના ગ્રંથની પેઠે પ્રકટ થતાં વેંત જ અનઘતનીય ‘આઉટ ઓફ ડેપ્ટ’ થઈ જાય છે. કારણ કે ઇતિહાસ એ સંશોધનનો વિષય છે અને પ્રાચ્ય સંશોધનો અને વિધાનો અનુસાર એક વાર તે ગ્રંથસ્થ થયો, એટલે તે લખાયો એ દરમ્યાન અને તે પછી તે ઉપર ચાલી રહેતાં નવાં સંશોધનોને આધારે તે ચર્ચાય—વિવેચાય છે અને તેમ તેમ તે કંઈ ને કંઈ સુધારણા કે પરિવર્તન માગી લે છે. આ દૃષ્ટિએ એવા ગ્રંથો અનઘતનીય થાય છે. પણ તેથી કાંઈ તેનું મૂલ્ય ઓછું થતું નથી. ઉલટું વધે છે. અને સાચા સંશોધનરસિક લેખકને તો તે ગર્વનો વિષય થઈ પડે છે. ‘આઉટ ઓફ ડેપ્ટ’ એટલે ‘આઉટ ઓફ વેલ્થ’ નહીં, પણ ‘more valuable’ મહામૂલો.

અંતમાં હું ફરીથી આજના વ્યાખ્યાતાનો આભાર સભા તરફથી માનું છું.

રા. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશીએ ઉપલી આભારની દરખાસ્તને ટેકા આપતાં જણાવ્યું હતું કે, હાલમાં ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ઊદાપોહ જ થઈ રહ્યો છે સળંગ ઇતિહાસ લખવા માટે જે હકીકતો છૂટી પાડીને યોગ્ય રીતે રજૂ કરવી જોઈએ તે હજૂ થયું નથી. હું ઇચ્છું છું કે અભ્યાસીઓને હાથે ગુજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ નવેસરથી લખાય.

પછી સભાનું વિસર્જન થયું હતું.

જીવનચરિત્રો કે આત્મચરિત્રો વ્યક્તિગત હોય છે, એમ માનીને એમાં ગહેલા ગૂઢ આદ્યશૂન્ય તરવો પ્રત્યે ઉદાસીન વૃત્તિ રાખવાથી આપણે એનું મૂલ્યાંકન ઓછું કરવા ટેવાયા છીએ એટલે પરિણામે કેટલાક અપવાદો બાદ કરતા, ન્યા પહેલી આવૃત્તિની મર્યાદિત પ્રતો પણ મહામુશીબને ઉપડતી હોય ત્યાં એવા જ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થાય, એ આનંદ જનક છે, એક આશાવાદી ચિન્તન છે.

‘આપવીતી’ એ કોઈની વીતક વાર્તાનું પુસ્તક હોય એવો ભ્રમ, નામ વાચતા થવા મળતો છે પરંતુ વસ્તુતઃ એક કર્તવ્યપ્રણય બ્યક્તિએ પોતાનું કાર્ય મિદ્ધ કરી, આત્મપ્રસન્નતા માણુના અગાઉ જે ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતાથી પડેલી મુશ્કેલીઓને હાવી, આપખણે પોતાનું જીવન ધડપુ તેનું નિષ્પાક્ષસ અને યથોચિત્ત ભાન આપતું આ એક ગસિક પુસ્તક છે અને એમાં લેખકનો ‘હું’ અને એ સાથે સામાજિક કે વ્યાવહારિક નિમિષે મર્યાદાયલી અને મૂળ વાતોનો દાર્શનિક અભાવ હોઈને પોતાના પ્રવાસોનો, જ્ઞાનનો નિરિધ પ્રકારના મનુષ્યોના પરિચયનો અને અનુભવોનો સારો મગ્ગ ને નિગડમરી રીતીએ થયેલો મચોટ ઉલ્લેખ અવશ્ય ધ્યાન ખેંચે છે, એટલું જ નહીં પણ વાચકને વશ કરી મૂકે છે અને યથામરગે તાગેલા અનુભવબિંદુઓ (દા ત પૃ ૨૧૨ ઉપર મન્યામીઓ નિષેધો ઉલ્લેખ) લેખકની ઊંડી કર્તવ્યભાવના માટે પ્રશંસાના ઉદ્ગાર મદજ માગી લે છે આવા પ્રાણુદાયી પુસ્તકો સામે જ જીવન ધડતર નીવડે.

(૪)

ત્રિપિટક અને અટકથામાથી જે વિગતો શુદ્ધચરિત્ર મળી અગત્યની જણાઈ તેનો ઉપયોગ કરીને શ્રી કાસમીએ “શુદ્ધલીલામાત્રમટ્ટ” નામે એક પુસ્તક મગડોમા લખેલું, તેના સુર્જન અનુવાદની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે.

એના મુખ્ય ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે (૧) બોધિમત્વની કથાઓ, (૨) ચરિત્ર, અને (૩) શુદ્ધનો ઉપદેશ અને પરિનિર્વાણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રામાણ્ય ન જણાતી, પરંતુ બૌદ્ધધર્મીઓએ શુદ્ધના પૂર્વજન્મની જે વાર્તાઓ પાછળથી ઉપજાવી કાઢી તે પહેલાં વિભાગમાં મૂકી છે એથી કલ્યાણો ઘમ્મો એ સૂત્રનો આલેખનાર શુદ્ધ અને એના જીવન વિધાયક તરવોની લૌકિક દૃષ્ટિએ થતી પિછાન અચિત્ત થાય છે બીજા વિભાગમાં કપિલ-વસ્તુ નગરના શુદ્ધોદન ગામને ત્યાં જન્મેલો પુત્ર, મિદ્ધાર્થ શુદ્ધપદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શક્યો, એ મળી સંપ્રસ્તર ઉલ્લેખ કરનારા આવ્યો છે અને એ સૌની પાછળ ‘નિદાન કથા’ ‘સુતનિપાત’, ‘મહાનગ્ગ’, ઇત્યાદિ બૌદ્ધ ગ્રન્થોનો આધાર છે તેમ જ શુદ્ધ યતા પહેલાં એ ધર્મની જ્ઞાન, શીલ, વૈષ્ણવ, પ્રજ્ઞા, વીર્ય, શાન્તિ, વગેરે દશે પામ્મિતાઓ એમણે જીવનમાં કેમ ઉતારી, એ વિષેની પૂર્વપિક્કા પહેલાં વિભાગમાં જણાવી છે ત્રીજા વિભાગમાં શુદ્ધ થયા પછી એમણે પ્રવર્તવેલા ધર્મ મળી ઉપદેશો સળધી અને જનતાએ એ કેમ માન્ય રાખ્યો, એ વિષે યથાર્થ વર્ણન છે.

શુદ્ધ ભગવાને પોતાના ધર્મને એવું વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું હતું કે એમાં ન્યાતન્તરના વાધા મિવાય સૌ કોઈ બોડાઈ શકે, અને એથી જ આજણોએ એમના પર કોઈ કીધો હોય તો અવાસ્તવિક ન કહેવાય છતાં ઘણાં આજણોએ એ ધર્મ અગીકાર કર્યો હતો— ‘આવક’ થયા હતા ‘મનુષ્ય જન્મથી આજણ કે આજણ પાકેના નથી,’ એ વાક્ય ઉપગમી

બૌદ્ધધર્મ કર્મવાદને પ્રાધાન્ય આપતો જણાય છે અને નિર્વાણ માટે જે રૂપક યોજવામાં— આપવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૨૬૨), તે સૌને અનુકૂળ થાય એવું છે: શ્રદ્ધા એ બી છે; તેના ઉપર સદાયરણની વૃષ્ટિ થાય છે, પ્રજ્ઞા એ માર્ગ હળ છે, અને પાપ કરવામાં રહેલી શરમ તે હળનો વચ્ચો દાંડો છે. મનરૂપી દોરાથી એ હળ બાંધેલું છે. સ્મૃતિ એ મારા હળનું ફળ અને એ જ મારો ચાણુક છે. સત્ય એ મારું નીંદણ છે, શાંતિ એ મારી વિશ્રાંતિ છે. મારો ઉત્સાહ એ જ મારા બળદ છે. મારી આ ખેડ નિર્વાણની દિશામાં ખેડાઈ રહી છે.”

આશા છે કે શ્રદ્ધાશીલ, સદ્બલાવી વાચકો આ પુસ્તકને વાંચે-વસાવે. હ.

૫ સ્વદેશી સમાજ (ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર) અનુવાદક, શ્રી. નગીનદાસ પારેખ પ્રકાશક, નવજીવન પ્રકાશનમંદિર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ ૨૭. પૃ. ૧૧૦+૮ કિમત ૦-૮-૦

બંગલંગનાં રાજકીય કારણો ગમે તે હોય, પરંતુ એટલું તો સાચું છે કે એમ થવાથી હિન્દના અખંડ પ્રજાજંગનો એક અવયવ શાસનસત્તા પૂરતો વિચ્છેદ પામ્યો અને એ પ્રકારની રાજ્યવર્તણૂક પ્રત્યે જે વિરોધસૂચક ચળવળો ઉદ્ભવી, તેમાંથી સ્વદેશીની ભાવનાએ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું. એ આદોલનો વિશાળ અને દેશવ્યાપી બનતાં એની અસર વેદશાળાના સેસ્મો-ગ્રાફ જેવા સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલ કવિઓને ન થાય તો જ નવાઈ, અને તેમાંથી નિર્સર્ગશક્તિ-સંપન્ન કવિનું લાક્ષણિક દર્શનોવત મનોમથન જ્યારે શબ્દબદ્ધ થાય ત્યારે તો એની વિશિષ્ટતા અનોખી રીતે જ ઉપસી આવે.

બંગાળમાં સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે અરસામાં (૧૮૦૫-૧૦) કવિવર ટાગોરે એ દેશવ્યાપી ભાવનાને ગૂંથીને જે લેખો લખ્યા તેના અનુવાદનું આ પુનર્મુદ્રણ છે. એમાં પશ્ચિમના આંધળા અનુકરણને પરિણામે આપણી પ્રાચીન લોકશાસનપદ્ધતિનો લોપ થવાથી આપણે કેટલા બધા પરવશ બન્યા છીએ, એ પાણીની પરબ જેવું નાનું પણ સૂચક દૃષ્ટાન્ત આપીને સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે. તે સાથે આપણી સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ માટે માત્ર કષ્ટો, યાતનાઓ કે તપશ્ચર્યાદિને ગોણું ગણી, આપણી નૈતિક નિર્બળતાનો નાશ, ઐક્ય અને મનુષ્યત્વના સંપૂર્ણ વિકાસ પર ભાર દીધો છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ લોકસેવાનાં જાહેર કાર્યોમાં અવારનવાર પડતા મતભેદોને ‘અવશ્યભાવી જ નહી, પણ હિતકર’ (પૃ. ૬૦) લેખી. વિરોધના વેગને ‘પરસ્પરની શક્તિને પરિપૂર્ણ રીતે જાગ્રત’ (પૃ. ૫૯) રાખનાર કહી અપનાવે છે, ત્યારે સહજ વિચાર થાય છે કે આવી ભાવના આપણા આજના મહાસભાવાદીઓ જો સાચે જ વર્તનમાં ઉતારે તો કામનો ઉકેલ કેટલો સરળ થઈ જાય? પરંતુ ‘વિરોધ ઉભો થતાં જ આપણે મૂળ વસ્તુનો નાશ કરવા કે ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા છે,’ (પૃ. ૬૧) એ વિધાનના સમર્થનમાં આપણી પામે પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તો જ્યાં સુધી પડ્યાં છે ત્યાં સુધી આપણું ઐક્ય કેટલું, માનવતાનો વિકાસ કેટલો અને હરિષ્ પ્રજાને મુકાબલે સ્વરાજ્ય માટે આપણી લાયકાત કેટલી, એ પ્રશ્નોની મુઠવણ ઉભી જ રહેવાની, એ નિઃસંશય છે.

આ નાની પણ નગદ તત્ત્વોની વિચારણા આપતી પુસ્તિકા સૌએ વાંચવા જેવી છે. અને પ્રત્યેક મહાસભાવાદીએ તો જીવનમાં વણી લેવા જેવી છે. એથી એમને નસી દ્રષ્ટિ મળશે, એમની સ્વદેશીની કે સ્વદેશાભિમાનની ભાવનાનું સ્વરૂપ ધકાશે અને બણી-ઉણપો પૂરાશે.

૬ આમ ભજનમહાળી મપાફક શ્રી ભુગતગમ દવે. પ્રકાશક, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ આદિતિ ૨૭ પૃષ્ઠ ૬૬, કિંમત ૦-૨-૦

ગામડાની મિત્રારી, નિરક્ષર ને અજ્ઞાન પ્રભને માત્ર અક્ષરજ્ઞાન આપનાથી કે કાંતવા વણવાનું શીખવાથી આમોદારનો યોજના મપૂર્ણ થતી નથી એ શિક્ષણ સાથે એમની આમપાસ પ્રવર્તી ગ્રહેલા આદોલનો અને દેશપ્રદેશની પરિસ્થિતિનું પણ સામાન્ય જ્ઞાન એમને મળવું જોઈએ, જેથી એમનું પ્રભજીવન સચેત થાય અને વ્યક્તિત્વ ખીલે

આખા વિવસનું કામકાજ કરીને થાકેલો મનુષ્ય ગરે વાળુ ઝ્યા પછી બે ધડી નીગતે એમી, ભજન ગાય, ઈશ્વરમંથળ કરે, એવી પ્રથા હજી ગામડામાં જીવંત છે અને એ ભજન શબ્દમાં રહેલી અજબ આકર્ષણશક્તિ, સાન્નત્યના અને ભાગતીય પ્રભનાં શક્તિપરાયણ માનસની એમ મૂર્તિમત પ્રતીતિ છે એમ, ઈશ્વરનું નામ લખને પુણ્ય ને સપાદન કરવાની નિર્દોષ નિખાલમ ભાવનાવાળા આમપસમને ગાવા માટે અથવા એમની સમક્ષ ગાવા માટે નરમિહ, મીઠા, બહાનદ, ઈથીર, તુલસીદાસ જેવા સતભક્તોના ગ્યેવા ભજનો સાથે સાપ્રદાયિક પ્રચારની મળતા માટે વીણી કાઢેલા, થોડાક અપવાદો સિવાયના ખીજ નામધારી ગીતોના આ મગ્ધ છે અને એથી એમ માનવવચના થના ઉપગત વીરપૂજા કે શુણપૂજાની ઉદાત્ત ભાવનાને બદલે વ્યક્તિપૂજાની અને વૈષ્ણવી ભાવનાને પોષણ મળેલું જણાય છે જે નિમિત્ત વસ્તુના યજન, ભજન સિવાય નિર્ભેળ ગાદ્દપ્રેમને ઉદ્દીપન કરતા તરવોતું થોડુ પ્રમાણ આ મગ્ધમાં આવી મગ્ધ હોત તો, માનમશાસ્ત્રીય અદાથી, આપણા જૂના ૩૬ ભજનો વિષે મપાફકે પ્રસ્તાવનામાં કરેલું નવનિધાન, (૧) આમાય ગણાત

હ

૭ કંઈકા અનુનાદક, શ્રી ભગવાનદાસ સાહિત્યવિવાસી ૫ ૧૦૮

૮ રાવા રાણી (બકામ નાણુ) અનુનાદકો શ્રી ચન્દ્રાન્ત જી મહેતા અને શ્રી કેશવલાલ મપટેલ ૫ ૫૬ બન્નેના પ્રકાગક મેસર્સ જીવનલાલ એન્ડ સન્મ, અમદાવાદ અને મુબઈ-૨ કિંમત ૧-૮-૦

(૭)

કહેવાતા સુધારાને નામે અપનાવી લેવામાં આવેલી, પાશ્ચાત્ય સમ્કૃતિનો મધર્થ પાગરત્ય સમ્કૃતિ સાથે કેવો અને કેટલે દરજ્જે થાય છે, એ અર્થતી એક બગાળી કુટુંબની વાર્તાને શુજરાતી લેખાસમાં ગજી કરનાર અનુવાદકે એના મૂળ લેખક વિષે કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્દેશ ન કરતા માત્ર વાચકની કલ્પના પર છોડ્યું છે

સુશિક્ષિત અને મંરડારી કુટુંબમાં બે મતાનો-ઈલા અને મત્યેશ-આ વાર્તામાં પ્રધાન પાત્રો છે પરંતુ કોટુમ્બિક આચારવિચારની ભિન્નતાને કારણે પરસ્પરનું વર્તન એકબીજાના હામપત્યપ્રેમમાં વિચ્છેદ પાડવા જેટલી હદે પહોંચે છે એને માટે જો કે સત્યેશનો વ્યવમાય કારણભૂત ગણાય એવો છે કારણ કે એના મહત્તમનો આનન્દ કે મંતોપ જે સ્વાભાવિક રીતે ઈલાને મળવો જોઈએ તે મળતો નથી અને એથી તેમ જ પોતાની મોટી ખર્ચે લીતાના અને એના મિત્રોના ઉપહાસજનક વર્તનનો ઝાઝો ભોગ ન થઈ પડાય એ ઉદ્દેશથી એમને પુરા ગમવા પૂરતા ઈલાના નિખાલમ પ્રવાસો મત્યેશના મન પર આસક્તિના ઝોળાઓ

પાથરે છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ પૌતે માત્ર દુઃખ સહેવા જ સર્જાયો છે, એમ નિશ્ચય કરીને પરદેશ જવાની વ્યવસ્થા કરે છે. જો કે બન્નેને પરસ્પર પ્રત્યે અદ્ભુત પ્રેમ અને મમતા હતાં, તેમ જ પોતાની ઉણપો સારી રીતે સમજતાં હતાં, પરંતુ તેનો નિકાલ લાવવા માટે સીધો પ્રશ્ન પૂછીને સાચી વસ્તુસ્થિતિ સમજવા પૂરતી નિર્ભયતાને લીધે બંને જણ મૂંઝાયાં કરતાં હતાં કે કદાચ એમ પૃચ્છા કરવાથી કોઈની લાગણી દુભાય ને જીવને કલેશ થાય. આવી પરિસ્થિતિમાં સત્યેશને ધીર, વ્યવહારદક્ષ અને ડાહ્યો-શાણો રજુ કરી, લેખકે ઇલાનું ભવિષ્ય સુધારી લીધું છે, અને એ દ્વારા અનેક કુટુંબોના કલહનો ટ્રાયકો કુશળતાથી ઉકેલ્યો છે.

એનાં ગૌણ પાત્રો-લીલા, બેરીસ્ટર ઘોષ અને સુબોધને તો સુધારાની છેલ્લી હદે પહોંચેલાં ચીતરી પ્રધાનપાત્રોને સારો જોગ આપ્યો છે. પરંતુ માલતી જેવી વિદુષા માતા પોતાના પતિ બેરિસ્ટર ચેટરજીને પોતાના પ્રતિકૂળ આચરણથી જે અંતાપ કરાવે છે—અને તે માત્ર લીલા વગેરેની ઉશ્કેરણીથી—તે અનુકંપાજનક કહેવાય.

વાર્તાનું સમાજરૂપશી વસ્તુ અને પાત્રોનું નિરૂપણ ને વિકાસ તેમજ રસની જમાવટ એકદરે ખોટાં ન ગણાય.

(૮)

શ્રીમંત પતિના અવસાન પછી વિધવા બનેલી પત્ની, પોતાનાં સગાંવહાલાંના દૂર-કપટનો ભોગ બન્યાના દાખલા હિન્દુસમાજમાં અનેક છે. એવી કગાળ ને અસહાય બનેલી વિધવા માતાની ડાહી અને સંસ્કારી પુત્રી રાધારાણી પોતાના આદર્શો કેવી રીતે જીવી જાણે છે, તેમ જ રૂકિમણિકુમાર જેવા અપરિચિત પણ પ્રામાણિક ને પરગજુ પાત્રને એના નિખાલસ કર્તવ્યધર્મનો અદલો કેવો અને કેવા સ્વરૂપમાં મળે છે, એ આ વાર્તાનું વસ્તુ છે. બન્ને પાત્રોનો વ્યવહાર સાદાંત સ્વાભાવિક, સરળ ને સમર્થદ આલેખી કર્તાએ રસનિષ્પત્તિમાં ક્યાંઈએ અવાસ્તવિકતા જેવું આવવા દીધું નથી, એટલે વાચકને વિશેષ આનંદ આવે છે. એમાંનાં બીજાં પાત્રો પણ વાણીનો ઝાઝો ઉપયોગ કર્યા સિવાય માત્ર વ્યવહારથી ઘણું અને સચોટ સમજાવે એવાં ચતુર ને વિચક્ષણ કલા છે.

આ બન્ને વાર્તાઓમાં બેડણીની ભૂલો અપાર છે. જો ધાર્યું હોય તો મુકે સુધારતાં એ દોષ ટાળી શકાય છે. એ વિષે પ્રકાશકાનું ધ્યાન દોરવું અયોગ્ય નથી.

૯ વાંક વિનાની:—સંપાદક શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત જીવનલાલ મહેતા, પ્રકાશક મેસર્સ જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, અમદાવાદ અને મુંબઈ. ર. પૃ. ૨૪૪. કિંમત ૨-૦-૦

બેટપુસ્તક એટલે એક લાંબી સળંગ વાર્તા જ હોય એવો આપણે ત્યાં શિરસ્તો છે. એનો લંગ કરીને ‘સ્રીબોધ’ માસિકની ચાલુ સાલની બેટ લેખે ઉપર્યુક્ત પુસ્તક આપવામાં આવ્યું છે. વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ આ પ્રણાલિકાલગ કે સુધારો આવકારલાયક છે, કારણ કે જૂદા જૂદા લેખકોનાં જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટિગિન્દુઓ ને જૂદી જૂદી રીતો વાચકને સારી રીતે આકર્ષી શકે છે. આમાં બીજી વાર્તાઓ ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સારી ને વાંચવી ગમે એવી છે, તથાપિ રા. ધૂમકેતુની સામાજિક વાર્તા ને રમણિકરામ મહેતાની વર્તમાન પરિસ્થિતિ આલેખતી લગભગ સત્યઘટના જેવી વાર્તા અવશ્ય ધ્યાન ખેંચે છે.

૧૦ સમ્રાટ વિક્રમ અથવા અવંતિપતિ - લેખક શ્રી જોદાલાલ નાગાયણ ત્રિવેદી, પ્રકાશક મેસર્સ જીનલાલ એન્ડ સન્સ, અમદાવાદ અને મુમર્ષ-૨ પૃ ૩૧૮ કિંમત ૨-૮-૦

જેણે પોતાના અતુલ પરાક્રમથી સંકેતે હરાવી, અવતીર્ણ ગાંધ્ય પાણુ મેળવ્યું અને જેના નામનો સન્તસર આલ્યો, એ મહારાજ વિક્રમ તે જ ઐતિહાસિકનો વિક્રમ હશે કે કેમ, એ વિવાદાસ્પદ મુદ્દાને લેણમાત્ર છપ્પા વિના છેલ્લા એ હજાર વર્ષોથી લોકપ્રિય અનેલો વિદ્યમા આ નવલકથાનું મુખ્ય વસ્તુ છે પોતાના પિતાની બહિષ્કારગ્રેષ્ઠ મદન ન થવાથી એ દેશવટો લે છે અને એના મૃત્યુ પછી ગજતત્ર હાથમા લઈ, પોતાની પ્રજાકલ્યાણની ભદ્ર ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામા દેવદમની ધાત્રણ, પદ્મા, સુનદા જેવા રાજ્યકળાપ્રવીણ પાત્રો તેમ જ ગર્ગ જેવો પવિત્ર ને ધર્મપગાયણ-સાસ્ત્રિક વ્યક્તિનું માર્ગદર્શન એને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે આ વાર્તામાં દુશ્મનવેલ્લાના બાળગજૂત જેવા બહારાક્ષસ વેતાળના અદ્ભુત પરાક્રમો ને વિષકન્યાનું ઉપગ્રિયત કીધેલું પાત્ર ડાઉક નવો જ રસ ઉત્પન્ન કરે છે

વસ્તુને રજુ કરવાની શૈલી, પાત્રવિકાસ ને સચોટતા લેખકે સાગ સાધ્ય કર્યા જણાય છે પરંતુ વિક્રમના પિતાનું અયોગ્ય વર્તન, કાલિન્દરી, મગ્ધવતી, ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક (જો ગણાય તો) પાત્રો અને તેમનું વર્તન નિષ્પક્ષપાત રીતે વિશેષ અન્વેષણ માગી લે છે

જોડણી અને છાપની ભૂલો અહીં થયું ઘણું મહી જના પામી છે

હ.

નોંધ—અમાગ ત્રણેક મહારાજી વિવેચક બધુઓ અનિવાર્ય ઢારલો અવલોકનો લખી મોકલી શક્યા નથી, તેથી અવલોકનની ગાદ જોનાગ, પુસ્તકો મોકલનારા કેટલાક લેખકો અને પ્રકાશકોની અમે ક્ષમા આહીએ છીએ સં ત્રે અ યુ જાની

પુસ્તક પહોંચ : સાભાર—સ્વીકાર

(વર્ષ ૬, અં. ૧, એપ્રિલ-જુન ૧૯૪૧)

(૪૧+૪+૫=૫૦)

- ૧ સર્વોદય : લે. શ્રી. મોહનદાસ ક. ગાંધી : મૂ. ૦-૧-૬
- ૨ ધ્વજદેશનો પ્રવાસ : લે. શ્રી. કાકા કલેલકર : મૂ. ૦-૩-૦
- ૩ વાલ્મીકીનો જય : લે. શ્રી. મ. મહરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, મૂ. ૦-૬-૦
- ૪ મારી વ્યાપક કેળવણી : અનુ. રા. રા. ચદુભાઈ રામજીભાઈ પટેલ, પ્રકાશક : રા. જસદાનાદાસ-સ્મારકગ્રંથમાળા, ગ્રંથ ૨૧; ૧ લી આવૃત્તિ, મૂ. રૂ. ૧-૪-૦
- ૫ પાત્રમી ચોપડી : (ગુજરાતી શાળાના ૫ મા અને અંગ્રેજી શાળાના ૧ લા ધોરણ માટે). (વાચનમાળા) ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગ્રંથાવલિ, પુ. ૧૪. મૂ. ૦-૫-૦
- ૬ છટ્ટી ચોપડી (ગુજરાતી શાળાના ૬ઠ્ઠા અને અંગ્રેજી શાળાના ૨જ ધોરણ માટે.) મૂ. રૂ. ૦-૬-૦
- ૭ ગ્રામ્યપચાચતના કાયદાને લગતા નિયમો : (અંગ્રેજીનો અનુવાદ). નોંધ:—૧ થી ૭, નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદનાં પ્રકાશનો છે.
- ૮ કવિચરિત ભાગ ૨ : લે. રા. રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, મૂ. રૂ. ૧-૦-૦
- ૯ ગામકાનું આરોગ્ય કેમ સુધરે ? : લે. રા. રા. કેશવલાલ ચતુરદાસ પટેલ, મૂ. ૦-૧-૬
- ૧૦ કૃષ્ણ (સચિત્ર) લે. ડૉ. નગસિહભાઈ મૂળજીભાઈ શાહ, મૂ. ૦-૬-૦
- ૧૧ છુદ્ધિપ્રકાશ-લેખસંગ્રહ ભાગ ૧, સંપાદક : રા. રા. નવલરામ જ. ત્રિવેદી. અને રા. રા. અનંતરાય મ. રાવલ. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૨ માનવજીવનનો ઉષ્કાળ (સચિત્ર) : લે. રા. રા. અશોક હર્ષ, મૂ. રૂ. ૦-૭-૦
- ૧૩ સાહિત્ય અને વિવેચન : ભાગ. ૨. લે. દિ. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૪ સાહિત્યવિચાર : લે. ડૉ. આચાર્ય આનંદશંકર બા. ધ્રુવ. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૫ સહશિક્ષણ : લે. રા. રા. રણજિતભાઈ એમ. પટેલ. મૂ. રૂ. ૦-૧-૬
- નોંધ:—૮ થી ૧૫ અમદાવાદ ગુજરાતી વર્તિકચુલર સોસાયટીનાં પ્રકાશનો.
- ૧૬ સનું ગામકું : અનુવાદિત કાવ્ય. સંપાદક અને પ્રકાશક : ડૉ. એમ. એ. સુરૈયા : ડૉ. ઘોડ બંદર રોડ, જોગેશ્વરી; મળવાનું ડૉ. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. છુકસેલર્સ; પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. નં. ૨, મૂ. રૂ. ૨-૦-૦
- ૧૭ ઉજળતાં પૂર : ઈન્દુ અને કિશોરી : લે. રા. રા. અંબાશંકર ના. પંડ્યા; પ્રાપ્તિસ્થાન : લેખક, માણેકવાડી—ભાવનગર. મૂ. રૂ. ૧-૪-૦
- ૧૮ સોલંકીનો સૂર્યાસ્ત અથવા વાઘેલાનો ચન્દ્રોદય : “ગુજરાતી” પત્રની ૫૮ મી ભેટ. ૧૯૪૧; લે. રા. રા. જ્ઞાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી. પ્રકાશક : “ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ” સામુદાયિકીંગ; કોટ, મુંબઈ નં. ૧; મૂ. રૂ. ૩-૦-૦
- ૧૯ ગિરિશૃંગે : સ્વામી શ્રીઆનતાનંદજીનું સંસ્મરણ : સંગ્રાહક : રા. રા. કહાન ચક્ર ગાંધી, પ્રવેશના : લે. રા. રા. અંબાલાલ જી. જાની, બી. એ. પ્રકાશક : ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ. ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૨ મૂ. રૂ. ૦-૮-૦

૨૦: શુભશુભના કાળો લે રા ગ કાન્તિપ્રમાદ શં વેરા ઠે બાદેવાણી સ્ટીટ, બાનો હુલો, ભાવનગર, મૂ રા ૧-૪-૦

૨૧ સુર્યપૂરાસમાળા સચયકાર રા રા કેશરીચંદ હીરાચંદ ઝવેરી. મૂ ૦-૧૧-૦

૨૨ સુર્યપુરનો સુવર્ણયુગ મચયકાર " " " " મૂ રા ૧-૦-૦

૨૩ સુર્યપુર અને જૈન પુસ્તક ભાડાગારદર્શિકા મચિ સચયકાર રા રા કેશરીચંદ હીરાચંદ ઝવેરી મૂ રા ૧-૦-૦

નોંધ—૨૧ થી ૨૩, પ્રકાશક રા રા મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી, શ્રી જૈન સાહિત્ય ક્ષેત્રેથી મુગ, ઠે શ્રી જૈન આનંદ પુસ્તકાલય, ગોપીપુગ સુરત

૨૪ સ્ત્રીજીવનવિષયક કાઠો પ્રશ્ન શ્રીમાતુશ્રી જમનાબાઈ હમારક પ્રથમાલા પુષ્પ ૧-૧-૦ સૌ કમલાબાઈ ટિકક એમ એ, ઠે વ્હોનસ સ્ટોલ, પુણે શહર

૨૫ ચિન્તામણિ શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા : વડોદરા, પુ ૧૬૦ લે સૌ શ્રીમતી મજમુદાર મૂ ૦-૬-૦

૨૬ બાળકીવાઈ પેશવે શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા પુષ્પ ૧૬૭ લે, મૂલ્ય ૦-૬-૦

૨૭ બાળાવિજ્ઞાનપ્રવેશિકા લે રા રા બચુભાઈ શુક્લ મૂ રા ૧-૧-૬ મ ૧૯૯૫ પુષ્પ ૨૬૨ મુ

૨૮ સ્ત્રી સહિત્યાદર્શ (મરાઠી) લે રા વાસુદેવ કૃષ્ણમાલે; પુષ્પ ૨૬૨, મુ મૂ ૧-૧૦-૦

૨૯ જીવન અને વિજ્ઞાન લે રા રા રમણીક કે ત્રિવેદી, પુ: ૨૬૪ મુ

૩૦ ઝાંઝેરસહિતા જાદુક ૨, વિભાગ ૧ લે મૂળ સાથે અનુવાદ, અનુ રા ગ-૧ મોતીલાલ ૨ ધોડા, બી એ, એલએલ બી પુષ્પ ૨૬૫ મુ

૩૧ પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો અનુ રા ગ મજુલાલ ૨ મજમુદાર, એમએ' પુષ્પ ૨૬૬ મુ

૩૨ કામળી રક્તિ રા રા રામનારાયણ વિ પાઠક પુષ્પ ૨૬૭ મુ

૩૩ માહિત્યવિમર્શ " " " " પુષ્પ ૨૬૮ મુ

૩૪ માઈ જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર અનુ રા ગ મજુલાલ ૨ દેસાઈ પુષ્પ ૨૬૯ મુ

૩૫ ધર્મની ઉત્પત્તિ ભીર વિકાસ (હિન્દી) અનુ શ્રી રામચંદ્ર શર્મા, પુષ્પ ૨૭૦

નોંધ—૨૪ થી ૩૫ એ ગ્રન્થો શ્રી મયાજી માહિત્ય માળા—વડોદરાના પ્રકાશનો છે

૩૬ વાક વિનાની મેપાદક ગ ગ ચંદ્રકાન્ત જીવનલાલ મહેતા, સ્ત્રીબોધની ભેટ

૧૯૪૧ મૂ રા ૨-૦-૦

૩૭ સમાટ વિશ્વ અથવા અવતિપતિ લે રા ગ જોડાલાલ નાગવણ ત્રિવેદી, મૂ. રા ૨-૮-૦

૩૮ ધર્યા અનુ ગ ગ જગવાનદાસ માહિત્યવિલામી મૂ રા ૧-૮-૦

નોંધ—૩૬ થી ૩૮ એ ગજુ પુસ્તકોના પ્રકાશક જીવનલાલ એન્ડ મન્સ તરફથી ચંદ્રકાન્ત જે મહેતા, પીંગળા રોડ, અમદાવાદ છે, અને ૩૭—૩૮ એ લે પુસ્તકો જાન વર્ધા પુસ્તકમાલા અનુક્રમે નં. ૯૬, ૯૭

૩૯ કાવ્યાના પત્રો એક દ્વનભાગી રત્નોની જીવનકથા લે ગ જનજી કાઠી મુદમદ અમદાવાદ મુદ્રક અનુવાદક ગ ગ મીનામુદીન મુદ્રકીન દગાદવાળા "નવમોગધ્" એટલે પુસ્તક ૧૯૪૦-૪૧નું, પ્રકાશક નવમોગધ્ કાર્યાલય સંભાષણ કોસ રોડ અમદાવાદ

૪૦ હરિસ : (ચારણીકાવ્ય) રચયિતા સ્વ. મહાત્મા ઈશ્વરદાસજી, સંપાદક સ્વ. કિશોરસિંહ બાર્હરપત્ય : પ્રકાશક રાજસ્થાન રીચર્સ સોસાયટી ૭૩ એ ચાસાધોષાપાડાસ્ટ્રીટ કલકત્તા મૂલ્ય હરિસામૃતપાન.

૪૧ પાનગોષ્ઠિ : લે. રા. રા. ધૂમકેતુ : સોલ એજન્ટ ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂ. રૂ. ૧-૮-૦

Sanskrit

૧ માનસોદ્ધાસ : (શ્રી સોમેશ્વર મૂર્તિવિરચિતઃ) દ્વિતીયો ભાગઃ Edited with an Introduction by G. K. Shrigondekar, M. A. Vol No 84, Price Rs. 5/-

૨ પરમસહિતા (શ્રીપાદ્યરાત્રે) : Edited and Translated into English with an Introduction by Rajsevasasakt, D. B. Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, Vol. No. 86; Price Rs. 8-0-0

૩ તત્ત્વોપપ્લવસિંહ : મદ્દશ્રી જયરાશિપ્રણીત : Edited with an Introduction by Pandit Sukhalalji Sanghvi and Prof. Rasiklal C. Parikh, B. A. Vol. No. 87. Price Rs. 4-0-0

૪ અનેકાન્તજયપતાકા વૃત્તિદ્વયવિમૂષિતા । પ્રથમ खण्डः । श्रीहरिभद्रसूरि शेखरसूत्रितम् । स्वोपज्ञया व्याख्यया With his own Commentary and Munindra Suri's Super-commentary, Vol. I. Critically edited with an Introduction by H. R. Kapadia, M. A. Vol. No. 88. Price Rs. 10-0-0

Note:—No. 1 to 4 : Gaikwad's Oriental Baroda State.

English

1 The 'Students' English—Paiya Dictionary; by Hiralal R. Kapadia. Sole Agents: Messrs Karsandas Narandas & Sons, Booksellers Nanavat Surat. Price Re. 1-0-0

2 Illustrated Guide to read Penoramic Badri-Kedar Model and Its Replica : by Trikamdas Premjee. 3 Garibdas Street, Bombay 3. Price Re. 0-14-0

3 Memoir No. III. The Ruins of Dabhoi or Darbhavati in Baroda State. With several plates : by Jnanratna Dr. Hiranand Shastri, M. A. Director, Archeology Baroda State, Gaikwad's Archeological Series. Price Rs. 5-8-0

4 Tatvasangraha : (English Translation) Vol. II. Translated by Ganganath Shree : Gaekwad's Oriental Series. Vol. No. 83. Baroda. Price Rs. 20-0-0

આ અંગ્રામી આ ઉપરાંત The Age and Historicity of the Prthviraja Rāss, by Prof. Dosaratha Sarma (73-8-719) મહત્વનો લેખ છે તેમાં બ્રિટાનેરના ભાગમાં રહેલી ગણોની જૂની હાથપ્રતમાં પણ કેટલાક અને ઉમેરા હોવા વિશે લેખકનો અભિપ્રાય છે આના કગતા પણ વધુ જૂની હાથપ્રત શોધવાની જરૂર પડે તેમણે ભાગ મૂક્યો છે પુરાતન પ્રબંધ મગદ્ધ મુનિ જિનવિજયજીએ પ્રમિદ્ધ કર્યો છે, તેની વિગત તરફ લેખકે ધ્યાન ખેંચ્યું છે

Inscriptions and the Puranic Tradition by D R Patel-

[Bulletin of the Deccan College Research Institute, Vol II, Nos 1, 2, November 1940 pp 144-165 with an Appendix pp 1-59]

શ્રી પાટીલે આ નિબંધમાં એક સમર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તે એ કે શુભકાળના શિલાલેખોમાં જુદા જુદા ગણપુરોની ઉપમા મિદ્ધ કરવા પૌરાણિક સ્ત્રી-પુરુષોના-પ્રસંગોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યા છે તેને સકલિત કરવામાં આવ્યા છે પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ માત્ર દાષ્ટ્યનિક (Myth) છે કે નહિ, એ પ્રશ્ન એક બાજુએ ગણિયે, તો શુભકાળના ગણોનો સમયમાં તો તે પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ લોકોમાં માન્ય હતી તેટલું આથી અવશ્ય મેળવી શકાય છે લેખકે (૧) ઉદ્ધવ, (૨) કૃષ્ણ-દેવકી, (૩) કૃષ્ણ-સક-ગોવિંદ-ગોવિંદસ્વામી, (૪) જાબવતી-વિષ્ણુ (૫) સમગ્ર-ભાગીરથ-ભાગીરથી ગંગા, (૬) યુયુગાન કે વૈન્ય, (૭) નારદ-સુમધુર-ગાધર્વો-નગ-કિમ્બ-મિદ્ધ-વિદ્યાધર, (૮) વિષ્ણુ, (૯) અમૃતમધનની કથા, (૧૦) મધુ દેવનો નાગ, (૧૧) વામનાસ્તાગ, (૧૨) વગદાવતાગ, (૧૩) કૃષ્ણાવતાર, (૧૪) કાર્તિકેયના જન્મની કથા, (૧૫) ગંગાવતરણની કથા, (૧૬) સિંગપૂળ, (૧૭) બૃહસ્પતિ-ઉદ્ધ-શક, આ વગેરે કથાઓનાં અનુસંધાનો મળે છે આ બધી પૌરાણિક ગાથાઓ શુભકાળમાં કાષ્ઠ અને કાષ્ઠ ગ્રંથમાં મોજુદ હતી, એ શુભકાળના શિલાલેખો ખતાલે છે આજના પુરાણોમાંનાં ટેટલાકને જેના દગ્ગર વર્ષમાં તેવા મયેલા માનના હતાયે તે તેનાં મળ પળા જૂનાં છે એ ઉપરની કમીક્ત ઉપરથી માલુમ પડી આવે છે

પુરાણોની આ કથાઓ જનાગમોમાંથી પણ મેળવી ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવો છે કૃષ્ણ, બલગમ વગેરેના અસ્તિત્વના વિષયમાં પ્રશ્ન વ્યાકરણ મત્ર વગેરે ઉપયોગી માદિતી આવે છે આવો પ્રયત્ન કાષ્ઠ ગૃન્ગતી વિદ્વાન કો એ પ્રયત્ન થોડા છે

બુલેટિનના આ મધુદ્ધ અંગમાં નીચેના મહત્વના લેખો ખામ ધ્યાન ખેંચે છે.

(1) Were castes formulated in the age of Rigveda,—by V M Apté (pp 34-19)

(2) A further Note on Takkhi—by M A Mehendale

(3) A Note on the Abhiras in Patanjali—by D G Bhave

ટાક્ષીમાં અપભ્રંશના લક્ષણો પણ દર્શાવે તે માદિતી માટે “દગ્વિચ પુરાણ” (અપભ્રંશ શાસ્ત્ર)માંથી ટાક્ષીને એક કવચ મીમાસિન મ્યુ છે મુન્દુકક્રિકમાં મળતી ટાક્ષીમાં આ ટાક્ષીનો કોઈ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે આ ગમનન નામોમાં પ્રથમા અપભ્રંશમાં ૧, ૬૨૨ ધરાત અને કિશનન નામોનું આ અધારણ અને તેથી હટીના ત્વ પ્રત્યયો તેના પ્રયોગ હટીનો એક રથને હિ પ્રત્યય વગેરે વચ્ચેના લેવા છે લેખકે શ્રી મ રિ મોદી-મપાલિન અપભ્રંશ વટકવિનિતો “દગ્વિચ પુરાણ” નો જામ આ મગોધન માટે ઉપયોગમાં લીધો છે, એ નોખા જેમ પાન ૪

સમાદ્ધક

સમાલોચના

(૧)

દર્શનિકા—કર્તા, કવિશ્રી અરદેશર ફરામશ ખખરદાર. પ્રાપ્તિસ્થાન, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨, આવૃત્તિ ૨ છ. પૃ. ૪૨૦+૨૦ કિમત ૩-૦-૦.

કલ્પના, લાલિત્ય, ઊર્મિનું ઊંડાણ અને લાવની વિશદતા સાથે, ‘અમૃતમય આત્મજન’ના મૃત્યુવિયોગે ઢોળેલા વિપાદના રંગથી, જીવનમૃત્યુના ગંભીર ચિંતનનું લબ્ધ અને ઉદાત્ત સ્વરૂપ આલેખી, કવિતા અને તત્ત્વચિંતનનો વિરલ પણ સફળ સંગોગ સાધતી, દર્શનિકાનું દર્શન વરસે દ્વિતીય સંસ્કરણ, એ ગુજરાતને માટે એક ગર્વનો પ્રસંગ ગણાય.

સર્ગાસર્ગથી કે આત્મજનના અવસાનથી વિત્ત્વલ થયેલું માનવહૃદય સામાન્ય રીતે હૃદયદારા હૈયાનો ભાર હળવો કરે છે, જ્યારે કવિહૃદય એવી સૂક્ષ્મ ગ્રંથેદનની પળોને એ ‘વિશ્વવહનનો સૌન્દર્ય પ્રસંગ જ’ ગણી, માનવીમાત્રને રાતદિન મૂંઝવતા જીવન અને જગતના ગંભીર પ્રશ્નોનું મંથન કરી, જ્ઞાન અને ચિંતનથી લયો લયો કાવ્યસ્ત્રોત અસ્ખલિત રીતે વહેતો મૂકી, આશ્વાસન મેળવે છે. સ્નેહમુદ્રા, સ્મરણસંહિતા, કલાપીવિગ્રહ, આ પ્રકારનાં કાવ્યો છે. પરંતુ દર્શનિકા એમાથી એવા એક વિશિષ્ટ લક્ષણે જુદી તરી આવે છે; અને તે એ કે ૪૦૦ પૃષ્ઠોમાં અને પૂરી છ હજાર પંક્તિઓમાં પથરાયેલું આ સળંગ કાવ્ય કવિની મોટી પુત્રીના અકાળ અને હૃદય-દ્રાવક મૃત્યુપ્રસંગે ઉદભવેલું હોવા છતાં એમાં વિષાદ કે કરુણા નથી; શુષ્ક બુદ્ધિવાદ કે તર્કજ્ઞાન નથી. ઉલટું, જ્ઞાનબળે પરિપક્વ થયેલું કવિહૃદય બીષણ મૃત્યુની મીમાંસા કરતાં કહે છે:

જન્મ ને મૃત્યુ છે ઉભય સુંદર જગે,

હો ભલે ઉભયના પંથ ન્યારા !

પણ ખરે મૃત્યુ એ અધિક સુંદર દિસે,

જ્યાં ખીલે માત્ર શુભ સ્મરણક્યારા !

અને જેના મૃત્યુથી કવિને એ દર્શન પ્રાપ્ત થયું એને ‘દર્શનિકા’ ના બિરુદથી વધાવતાં, સ્મરણાવશેષ પુત્રીને અંજલિ આપે છે:

આત્મ મુજ બાહ્ય તુજ અસ્તના રંગમાં,

અમૃતનાં ખિંદુ વેરાય ઢગલે !

તું જ કવિતા હતી રંગ મુજ જીવનની,

દર્શનિકા હતી તું જ મારી :

વિશ્વચૈતન્યમાં ધન્ય વસજે, સુતા !

તુજ સ્મરણમાધુરી આ સ્વીકારી !

અને લાગલું જ ઉપાડે છે :

હૃદયી મૃત્યુ શું, સુખ અને દુઃખ શું,

પાપ અને પુણ્ય શું પૃથ્વી માંહી ?

આના ગભીર પ્રશ્નોની જણાવટ પાછળ સૃષ્ટિની અસ્થિરતા અને મૃત્યુદર્શનજનિત
જ્ઞાનદષ્ટિએ કવિને જગત અને જીવનની ક્ષણભરૂરતાની પ્રતીતિ થાય છે

માનવી જન્મીને મૃત્યુખોળે સૂએ
નવ દિસે સ્થિર ડથું જગતથાળે !

અને ક્ષોભનું માત્રાપ્રમાણ નધતા કવિ આક્રન્દ કરી ઉઠે છે

આ સકળ વિકળતા, અકળ પરિવર્તનો,
અત આ જીવનની સૌ ક્રિયાનો

x x x

x x x

જગતમા જીવન આ છે કશા કારણે,

કે જીવનની થતી જોઉં કાસી ?

આ બધું શા કાગળે હરો ? શું જીવનનો અભ્યસ આવો હરો ? ક્યાથી ? શા કાળ ?
ક્યારે ? બન્યું કેમ ? ક્યા ? ' એવી પ્રશ્નપગરામાથી સુખદુઃખ, સ્વગનરક, દેહદેહી,
જીવનમૃત્યુનું રહસ્ય ઉકેલતા કવિને અનુભવનો ડગલો ખોલ ઉઘાડાવો પડે છે

માટીમાથી ધડાયો દિસે માનવી,

શું જરો માટીમાહે જ અંતે ?

પણ તરત જ આશાવાદી થાય છે

માટીનો અત એ માટીમા હો ભલે,

પણ જરો ક્યા બધા ભાન ગરવા ?

અને એ સાથે જ એ સૌ ' અકળ પરિવર્તનો ' ને અંતે શું ? માત્ર મૃત્યુ જ ?—તો, તે પછી
શું ? જીવવું એટલે હોવું નહીં આખરે, એ જ કટુ સત્ય શું પીવું આહી ? ' એ અમૂઝણમાયે
રહિલિ સ્થિત કવિની શ્રદ્ધા ડગતી નથી અને મૃત્યુની યથાર્થતા ઉપયોગિતા, સુગતા આલેખે છે

જીવનનું જ્ઞાન છે પગમ મોહે ભર્યું,

તો નથી મૃત્યુનું નૃત્ય રમતી

એકના સુગ તનતાગ જગલે બધા,

અન્યની લયલીલા શાત રમતી

એમ અખડ શ્રદ્ધામાથી આશાવાદ પ્રકટાવી, ' માનવી તોય સરદાર છે સૃષ્ટિનો ' એવી
ભાવનાથી કવિ જીવનનું મૂલ્યાંકન કરે છે

જીવતું મૃત્યુ છે જીવન આ તેહનું,

જેહને જીવન આ વ્યર્થ લાગે,

પળપળે લાખ સકા ઉઠાવી મને,

જીવનનો સર્વ આર્નઃ ભાગે

x x x

જીવન હળવું નથી, જીવનરસ ગખવા

જીવન રળવું ધટે માનવીએ

કારણ કે,

જન્મીને જીવવું તે નહિ જીવવું

જીવન મુંઝવે છે તે નસાઈ

પછી, સૃષ્ટિવિકાસ કે જીવનવિકાસમાં સુખદુઃખનો ક્રમ અને એવું મૂળભૂત કારણ યથાર્થ રીતે સમજાવે છે:

દુઃખ માટે જ નો હોત દુનિયા કીધી,
તો કદી નરક ના જોત પાપી!

સુખ વિના પાપ નહિ, દુઃખ વિણ પુણ્ય નહિ,
વિશ્વનું એ જ ઉંદું ઊખ્યાનું:

એ પારાવાર દુઃખો, યાતનાઓની પાછળ નો સાખ્ય વસ્તુ અત્ય હોય, ત્રેય હોય, સનાતન હોય તો એ વેદનાને વીરોચિત રીતે કેમ ન અપનાવવી ?

આ બધી વેદના, આ ખૂરાઈ બધી,
ત્રેયસીડી તંણી છે જ પગથી:

એ જ પગથી ઉપરથી જવું સર્વને,
તો જવું કેમ ના વીર ડગથી ?

એ પછી, વિશ્વમાં ધર્મને નામે ચાલી રહેલાં અનેક તૂતો, ધમંડો, મનુષ્યની પાશવી લીલા-ઓનું કવિ પોતાની પારદર્શક દષ્ટિએ નિરસન કરે છે અને મનુષ્યે, ધર્મશ્રેષ્ઠ જેવી કાષ્ટ વસ્તુની કરેલી કલ્પના અને એમાં રહેલું સત્યાસત્ય યથોચિત વર્ણવી, ત્રિકાલાખ્યાધિત, સનાતન ધર્મ-સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે છે—સત્ય તારવે છે, અને અનેક અણુપરમાણુઓનો વિરાટ માનવ સાથેનો ગાઢ સંબંધ કેમ અને કયારે થાય, મનુષ્ય અલ્પ મટી વિરાટ કયારે થાય, એ વર્ણવતી ‘અનંતત્વની સાંકળી’ આખા ચે કાવ્યમાં ગૂંથાયેલી નિસર્ગદત્ત કવિત્વશક્તિનું સુંદર પ્રતીક છે. Man, know thyself એ અંગ્રેજી ઉક્તિ પ્રમાણે આપણા કવિ પણ કહે છે:

જીવનનું લાન આ જેમ પ્રતિદિન વધે,
તેમ આ વિશ્વ પણ વધુ વિકાસે,
જીવનની પ્રગતિમાં જેમ માનવ વધ્યો,
તેમ નરનો નરોત્તમ ન થાશે ?

એ માટે માત્ર દેહની જ મમતા અને એવું પ્રયત્નપૂર્વક રક્ષણ, એ મનુષ્યનું લક્ષ્યબિંદુ ન હોય, પણ એવી વૃત્તિઓ ઊર્ધ્વગામી થવી જોઈ એ:

દેહની ઢાલ છે આત્મને રક્ષવા,
નહિ હરી આત્મનું તેજ લેવા,

તેમ છતાં નો સ્થૂળ દેહને નો વિશેષ પ્રાધાન્ય અપાય તો શું થાય, એ કવિ સ્પષ્ટપણે જણાવે છે:

સ્થૂળને સ્પર્શતાં સ્થૂળ કંથળા જતું,
સૂક્ષ્મ તો સૂક્ષ્મની પાર વહેતું.

એ રીતે નિર્મળ દષ્ટિએ, નિર્મળ બનેલો, ઊર્ધ્વગામી થયેલો મનુષ્ય પોતાની ‘અણખપી અણખીલી પડી રહેલી’ શક્તિઓને સચેત કરી સાચે જ નરોત્તમ બને, એવી કવિને આશા છે. સાતમા ખડમાં કવિ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં પથરાઈ રહેલી ચૈતન્યશક્તિનું વિશાળ સામ્રાજ્ય અને તે સ્હામે રાગદ્વેષ, ભોગવિલાસ, ઇત્યાદિ સ્થૂળ વસ્તુઓથી-ઉલા કરેલા અંતરાયોમાં મનુષ્ય પોતે જ કેવો ગોઠાઈ રહ્યો છે, એ જ્ઞાનદષ્ટિએ વર્ણવ્યું છે. સૂક્ષ્મ સંપત્તિઓનો વિકાસ ને

આનંદ, 'દેહ ને આત્મની પરમ મંલગતા' નો ઈશ્વર ઇચ્છે તો, મનુષ્ય કેમ મેળવી શકે,
એ જણાવતા કવિ લખે છે

જેહ પચેન્દ્રિયો માનવીને છળે
કેમ તેને ન દેવી કુપારી ?
જીનની ગાડીના પાચ એ અશ્વને
માનવી શું ન સત્પથ દોરે ?

અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વિના ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારનારા મિથ્યાત્વી આસ્તિકાને એ
પરમ શક્તિનું—વિશ્વચૈતન્યનું ગદ કૃપે ગઢેવામાં ગઢેલું તાત્પર્ય બતાવે છે

નો કદી થાય પ્રશ્ન પ્રકટ નિજ રૂપમાં,
તો બધી પૂજ્યતા જન્ય એની

અને,

એ જ ચૈતન્ય જ્યાં જ્ઞાનનું ચેતવે,
ત્યા પ્રભા ભવ્ય ભાકે જીવનમાં,
જ્ઞાન તો માન છે અગ્નિ માધન મધુ,
ચેતના વિષ્ણુ ન સે તેજ તનમાં

તો,

વિશ્વચૈતન્ય એ અગ્નિ જેવું દિગ્મે,
પ્રકૃતિના દોષને શુદ્ધ કરતું,
પાપીના પાપને નગકમા બાળતું,
પુણ્યવના તણી જ્યોતિ કરતું

માટે,

પ્રકૃતિની ધૂળ દેશે ન કપ વળગવા,
અંતરે કુષ્ટ એ વાસનાથી,
ધૂળના પડ ઉપર પડ ચડે, તો પછી,
ચેતમે જ્યોતિ ત્યા સદજ કષાથી ?

એવા મંપૂજ્ય આનંદ ને સનાતન શાન્તિને રચાને જ્યાં જીવનમમામ ન દોષ, ઉચ્ચનીચનો
ભેદ ન દોષ, દેહના મર્મો માન વ્વાભાવિક ગીતેજ થતા દોષ, એવા જ્ઞાનની સર્વોત્તમ ઉચ્ચ
કથાએ પદોચ્છેદો—વિશ્વચૈતન્યનું સાધુજન્ય પામેદો, મનુષ્ય 'નરોત્તમ' ન બને તો જ શકા !

પાત્રી, 'જીવનનું કર્તવ્ય' કદેનાં કવિ જીવનની એવી મુદ્દા ને હૃદયમમ બાવના આસેએ
છે કે જીવન હાલેલાનેયે ધરીકે જીવન જીવવાની આદા રશ્નરે કવિ કદે છે કે મનુષ્યના જીન
વિષે નમે તે કલ્પના દોષ, માયા દોષ, મર્યદા દોષ, મિથ્યા દોષ, પશુ એ કદેક દેવ
પુરુષ કયેલી ઈશ્વરની નરાજેશ છે અને ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં દેવ વિના કોઈ પણ મનુ
મંજવની નથી મારે,

જીન એ છે જ એ મ પ કેમ જુલન ?
જીન જીનાર શું દોષ માયો ?
જીન છે સ વ ચૈતન્ય આ જીવનનું
દોષ કાયા જતે કુલ કાયો !

એટલે જ

જીવન જે છે મળ્યું તે પડે જીવવું,

વ્યર્થ જોલ્યે નહિ વ્યર્થ થાશે.

અને એ જીવનમાં જે જે સાધન અને સંજોગો મળી આવે એનો મેળ મેળવી, જીવનનો સદુપયોગ કરવો, કર્તવ્યધર્મ પાળવો.

સાધનો જે મળ્યાં વ્યક્તિને, તેહનો

શુભ સમન્વય કરી કાર્ય કરવું.

એમ નિરાશાને ભેદી, અજ્ઞાનતાને ઉચ્છેદી, ‘માનવીને મનુષ્યત્વથી પાડતા’ ભોગ-વિલાસોનો, ક્ષુદ્ર વાસનાઓનો ચૂરો કરી, કવિ પ્રેરણા પામ છે:

માનવી ! ઉઠીને થા ઉભો પૂર્ણ તું !

શિશ તારૂં ઉઘે વ્યોમ પૂગે,

પરમ વ્યક્તિત્વ લંગાવ તારૂં ખધે,

વિશ્વ ઝૂકે તને વદન મૂગે.

Be a Man in the strife—એમ કર્તવ્યપરાયણ થઈને, જગતના સારાનરસા અભિ-પ્રાયની ગણના ન કરતાં, આત્મસંતોષ માણવાની કવિ શીખ આપે છે.

જીવવું: જીવનનો શ્વાસ લેવો સતત

ધૂમવું જગતમાં શક્તિ સાથે

x

x

x

ને જીવનજ્યોતિ સ્નેહે જમાવી જવું

ધન્ય એ જીવન જગતે વિરાજે.

એવું ઉદાત્ત, કર્તવ્યપરાયણ જીવન અને એની ધન્યતા અંપાદન કર્યા પછી ‘સ્નેહને વિશ્વધર્મ’ પ્રબોધી, છેવટે આશાનો મગળ સંદેશ કવિ આપે છે. એ માને છે કે માનવજીવનને હણતા ષડ્રિપુઓ, વિકારો, નિષ્કૃષ્ટતા અને જગતમાં પ્રસરી રહેલી હીનતાનો એક દિવસ અંત આવશે ને પુણ્યજીવન સ્નેહનું પવિત્ર સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ, મનુષ્યજીવન કલહથી, રાગદ્વેષથી મુક્ત થશે, સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા અને પરમ કલ્યાણની ભદ્ર ભાવનાને મૂર્ત કરશે.

એમ ચિરકાળના ભેદ ઉકેલતાં કવિને ‘સ્નેહનો વિશ્વધર્મ’ એક સુંદર કામીયો જડે છે, અને તે દ્વારા માનવ જીવનને દીપાવી ‘વિશ્વ અમીનો કટોરો’ પીવા કવિ આમત્રણ દે છે.

‘માટી જિતાય નહિ માટીની શક્તિથી’ માટે જ

સ્નેહ, સમભાવ ને પરમ દૈવી દયા

રાખજો સર્વ નિજ હૃદયમાંહી.

-કારણ કે,

સ્નેહ સ્વાતંત્ર્ય છે સર્વ જીવનતણું,

સ્નેહ સંવાદ છે ભેદ હરતો;

સ્નેહ છે સત્ય સંભાળતું સૃષ્ટિને

સ્નેહ છે આત્મની પરમશક્તિ;

સ્નેહ છે સ્વામી આ સૃષ્ટિને ધારતો,

સ્નેહમાં છે વસી સર્વ ભક્તિ.

એવા સ્નેહસામ્રાજ્યમાં સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિના પ્રાણી માત્રને આમ ત્રી, કવિ પરસ્પરને
તાદાત્મ્યભાવ પ્રકાશે છે

એક આશા અમર સર્વ અતર તણી
એક શ્રદ્ધા બધા જીવનોકરી,
એક જ્યોતિ અચળ સકળ આત્માતણી,
ભાવના એક મનની અનેરી,
જીવવુ એટલે જળવુ ને ઝખકવુ
તો સદા હૃદયમા સ્નેહ સ્થાપો !
આવજો સ્નેહ જયદાઃ કરતાં અદલ
સ્નેહનું વિશ્વ મામાન્ય વ્યાપો !

અને કાવ્ય સમાપ્ત થાય છે

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમા આજપર્યંત અનોડ ગહેની, 'દર્શનિકા'મા વણાયેલું વિચારધન
ટેનિમન, મિલ્ટન, બાયરન, પ્લાઉનિંગ, હુમ્મર ખચ્ચામ, અખો, ન-મિહ, ને ભગવદ્ગીતામા
જોનાગને જડે, એ સ્વાભાવિક છે કાશ્ય, મહાપુરુષોની પ્રિયારમગણિ લગભગ એકસગમી જ
હોય છે તથાપિ 'જગતને લુટવુ જગતને બક્ષવા' એ સિદ્ધાન્તનો 'નિવેદન'મા સ્ફોટ કરીને
કવિએ પોતાનું નિખાલસ હૃદય વ્યક્ત કીધું છે તથાપિ, To be inspired by
literature, if our understanding of literature is rightly built, is to
be inspired by life એ જહાન ફૂન્કવોટરના ચાપ્લેની પ્રતીતિ કગવતી, એને તત્ત્વ-
ચિંતન જેવા ગભીર વિષયને યે ઝૂનણાના મીઠા પ્રસળ્ય યુરમા ઝૂમાવતી કવિની કવિત્વશક્તિ
અને કાવ્યકલા હજી ગુજરાતની કાવ્યકુળેમા ઉગી નથી તો પાગરે તો કયાથી જ ? કાવ્યનું
વફેતુ આટલું ગભીર હોવા છતાં વાચકને વિવશ બનાવે એટલી તરક્કત ને સ્વાભાવિકતાને
કારણે એ સૌને વાચવુ ગમે એવું છે ને તેમા યે ભાષાની સગળતા અને રૂઢ વાક્યપ્રયોગોથી
કાવ્યરૂઢ વિશેષ પ્રાણવાન બને છે

'ગુણવતી ગુજરાત'ની અધિક સેવાકાળે કવિશ્રીએ આધિ-આધિથી ગદિત સંપૂર્ણ
સ્વાસ્થ્ય મેળવે ને દીર્ઘાયુષી થાય એ પ્રાર્થના છે

હું

૨ ગીતાખોલ (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું તાત્પર્ય) લેખક શ્રી મોહનદાસ કરમચંદ ગાધી,
નવજીવન પ્રકાશનમંદિર, અમદાવાદ આવૃત્તિ ૨ જી, ૫ ૧૯૮૮ કિંમત ૦-૧-૧

શ્રી મોહનદાસ ગાધીએ પચાસેક વર્ષો પૂર્વે એડવીન આર્નોલ્ડના પવાનુવાદ દ્વારા ભગ
વદ્ગીતાનો પ્રથમ પરિચય મેળવ્યા પછી એના અનેક ભાષાંતરો જોયા, પ્રિયાર્થ અને પગિણાએ
એને ધાર્મિક કે ઐતિહાસિક ગ્રન્થ ન ગણતા એક વ્યવહારોપયોગી 'આધ્યાત્મિક નિદાન
ગ્રન્થ' ગણી એમાંથી નિત્યના બ્હવહારમા આવી પડતી અનેક ગૂચોનો ઉદ્ધવ મેળવવા
પ્રયત્ન જારી રાખ્યો

ચિત્ત અને ઉદ્વિગ્ધોના પરસ્પરના ધર્મોમા ગહેલી વિષમતાને કારણે પ્રત્યેક માનવદેહમાં
એ સૌ વચ્ચે એક પ્રકારનું તુમુલ યુદ્ધ અદોગત્ર ચાલી રહ્યું છે એનો ભોગ ન બનનાં જો
મનુષ્યે પોતાનું જીવન મદ્દગ કવુ હોય તો ઉદ્વિગ્ધોના માનવજી નિમ્મલ અને હાસ્યકિં

સિવાયતો કેવળ સ્વાભાવિક રીતે થતો પુરુષાર્થ આદરેલો જોઈએ. ભગવદ્ગીતાનું એ મધ્યવર્તી તત્ત્વ કેન્દ્રસ્થ રાખીને આજ સુધીના પ્રત્યેક બાળ્યકારે પોતાની માન્યતાને પુષ્ટિ આપતાં ગીતાનાં અર્થવર્તુળો દોર્યા છે. ગીતા એ મહામાનવતાથી સભરભર્યા જગતસાહિત્યનો એક અદ્ભુત કાવ્યગ્રંથ છે. જો યોગ કે તત્ત્વદર્શનત્રી ગહનતા ચર્ચિતો એ સુત્રગ્રંથ હોત તો શ્રદ્ધાપૂર્વક થતા એના પ્રત્યેક વાચનસમયે એવી રમણીયઅર્થપ્રતિપાદક શક્તિથી પ્રતીત થતું અભિનવ દર્શન કે શબ્દસ્વરૂપ પામી શકાત નહીં. એ સરળતાનો લાભ ખીજા બાળ્યકારોની જેમ આ લેખકે પણ લીધો છે અને 'સત્ય અને અહિંસા'નો મુદ્રાલેખ જેમાંથી એમને જડ્યો એવું જ પીઠબળ પોતાના સત્યાગ્રહસંપ્રદાય પાછળ ધટાવી, 'અનાસક્તિયોગ', 'મંગલપ્રભાત' દ્વારા પોતાની ગીતાવિષયક માન્યતાઓ પ્રકટ કીધી. છતાં એ જો ક્યારેક અસ્પષ્ટતા રહી ગઈ હોય તો તેના વિશેષ સ્ફોટ માટે, આશ્રમવાસીઓને મુખ્યત્વે લક્ષમાં રાખીને, આ 'ગીતાબોધ'ની યોજના કરવામાં આવી છે.

એમાં નીચેના બે મુદ્દા થોડો વિચાર માગી લે છે: (૧) 'તમ્મર ખાધતે..... પડ્યો' (૫ ૮) પહેલા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકનું બીજું ચરણ વિસૂચ્ય સશર ત્રાપ છે. એમાં વિસૂચ્ય શબ્દથી અભિપ્રેત થતી અર્જુનની સંપૂર્ણ સમાનતામાં 'તમ્મર'નો આભાસ ક્યાં થયો, એ ન સમજાય એવું છે. (૨) 'વેદાદિમાં અશ્વ, ગાય, ઇત્યાદિનો હોમ કરવાની વાત આવે છે. (૫. ૩૬) સૌથી પહેલું તો એ કે આ પ્રકારનું કથન વેદમાન્ય ક્યાં ગણાયું, એ જાણી શકાતું નથી. હિલકું, જે યજ્ઞમાં પ્રાણી માત્રની દિસા થતી હોય તે વેદપ્રણીત નથી, પણ પૃથ્વીના કાળમાં માંસાહારીઓએ ધુમાડેલી પ્રથા છે, એવું મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં દર મા અધ્યાયમાં વિચખખુ રાખના પ્રસંગમાં બીજે સ્પષ્ટ કર્યું છે:

સુરા મત્સ્યાઃ પશોર્માસં દ્વિજાતીનાં વલ્લિસ્તથા ।

ધૂતૈઃ પ્રવર્તિતં ચક્ષે નૈતદ્વેદેષુ કથ્યતે ॥

એટલે એ રીવાજ ધૂતોએ પ્રવર્તવેલો કહેવાય. વળી એ જ પર્વના ૮૯ મા અધ્યાયમાં ગાયને તો બખ્ખાની સંજ્ઞા આપેલી છે. તો ગાયનો હોમ વેદે માન્ય રાખ્યો છે, અથવા સ્થાપિત કીધો છે, એમ કહેવું કષ્ટ રીતે યોગ્ય હરે? કદાચ અશ્વમેધ, નરમેધ, ગોમેધ, જેવા શબ્દોની યોજનામાં એ પ્રકારના રીવાજની મંભાવના કરીએ, તો પણ બલિ લેએ હોમાતું પ્રાણી હંમેશ નરજાતિનું જ હોય છે, એ વિસરાવું ન જોઈએ. અને એથી જ ગોમેધ શબ્દનો અર્થ શબ્દકોષમાં એવો આપેલો છે કે Sacrifice of a Cow's offspring (જુઓ ૨. કાલેની ડીક્ષનરી) અને એ સાથે આપણો વાછરડા (male calf)નો મધુપર્ક ઘટાવી શકાય ખરો. પરંતુ મધુપર્ક એ હોમ નથી. એટલે 'વેદાદિમાં...હોમ'ની વાત કોઈ બુદ્ધિગમ્ય સંબળ પુરાવાને અભાવે નાપાયાદાર હરે છે અને સુધારો માગી લે છે.

૩ આપવીતી આવૃત્તિ ૨ જી ૫ ૩૧૦+૮ કિંમત ૧-૪-૦

૪ બુદ્ધક્ષીલા આવૃત્તિ ૨ જી ૫ ૩૩૬+૧૬ કિંમત ૦-૧૨-૦

ખન્નેના લેખક શ્રી. ધર્માનંદ કોસમ્બી. પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.

(૩)

પાક્ષી બાપાના અધ્યાપક અને યૌદ્ધધર્મના એકનિષ્ઠ અભ્યાસી અને અન્વેષક લેખે શ્રી. કોસમ્બી મુપ્રસિદ્ધ છે. એમણે 'નિવેદન'ને નામે પોતાનું જીવનચરિત્ર મૂળ મરાઠીમાં લખેલું, તેનો આ ગુર્જર અનુવાદ છે.

જીવનચરિત્રો કે આત્મચરિત્રો વ્યક્તિગત હોય છે, એમ માનીને એમાં ગહેલા નૂઢ આદરણીય તરવો પ્રત્યે ઉદાસીન વૃત્તિ ગખનાથી આપણે એનું મૂલ્યાંકન એાણુ કરવા દેનાયા છીએ એટલે પરિણામે કેટલાક અપવાદો બાદ કરતા, ન્યા પહેલો આવૃત્તિની મર્યાદિત પ્રતો પણ મહામુશીબતે ઉપડતી હોય ત્યા એવા જ પુસ્તકગી બીજી આવૃત્તિ થાય, એ આનંદ જનક છે, એક આશાવાદી ચિહ્ન છે

‘આપવીતી’ એ કોઈની વીતક વાર્તાનું પુસ્તક હોય એવો ભ્રમ, નામ વાચતા થવા મુભવ છે પરંતુ વસ્તુતઃ એક કર્તવ્યપગયણુ વ્યક્તિએ પોતાનું કાર્ય મિદ્ધ કરી, આત્મપ્રમત્તા માણુના અગાઉ જે ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતાથી પડેની મુશ્કેલીઓને હકારી, આપખણે પોતાનું જીવન ધડયું તેનું નિખાલસ અને યથોચિત્ત જ્ઞાન આપતું આ એક ગસિક પુસ્તક છે અને એમાં લેખકનો ‘હું’ અને એ સાથે સામાજિક કે વ્યાવહારિક મળધે મકળાયલી અને સ્થૂળ વાતોનો દાર્શનિક અભાવ હોઈને પોતાના પ્રત્યોનો, જ્ઞાનનો વિવિધ પ્રકારના મનુષ્યોના પરિચયનો અને અનુભવોનો સાદી સગળ ને નિગડબરી શૈલીએ થયેલો સચોટ ઉત્લેખ અવશ્ય ધ્યાન ખેંચે છે, એટલું જ નહીં પણ વાચકને વશ કરી મૂકે છે અને યથાપ્રમણે તારવેલા અનુભવમિદુઓ (દા ત ૫ ૨૧૨ ઉપર મન્યાસીઓ વિષેનો ઉત્લેખ) લેખકની લીંદી કર્તવ્યભાવના માટે પ્રશસાના ઉદ્ગાર સહજ માગી લે છે આવા પ્રાણુદાયી પુસ્તકો સાથે જ જીવન ધડતર નીનડે

(૪)

ત્રિપિટક અને અદ્વૈતામાથી જે વિગતો જુદચરિત્ર મંબધી અગત્યની જણાઈ તેનો ઉપયોગ કરીને શ્રી કાસરમીએ “જુદલીતામાગમગ્રહ” નામે એક પુસ્તક મરાઠીમાં લખેલું, તેના શુર્જ અનુવાદની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે

એના મુખ્ય ત્રણ ભાગ કરવામાં આવ્યા છે (૧) બોધિમત્વની કથાઓ, (૨) ચરિત્ર, અને (૩) જુદનો ઉપદેશ અને પગિનિર્વાણ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પ્રામાણ્ય ન ગણાતી, પરંતુ ઔદ્ધર્મ્યોએ જુદના પૂર્વજન્મની જે વાર્તાઓ પાઠજયે ઉપજવી કાઢી તે પહેલા વિભાગમાં મૂકી છે એથી કલ્યાણો ઘમ્મો એ મૂત્રનો આલેખનાર જુદ અને એના જીવન વિધાયક તરવોની લૌકિક દષ્ટિએ થતી પિજાન રુચિકર થાય છે બીજા વિભાગમાં કપિત વસ્તુ નગરના શુદ્ધોદન રાજાને ત્યા જન્મેલો પુત્ર, સિકાર્ય જુદપદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શક્યો, એ મંબધી મનિસ્તર ઉત્લેખ કરનામાં આવ્યો છે અને એ જોની પાછળ ‘નિદાન કથા’ ‘સુતનિપાત’, ‘મહાવગ્ગ’, ધ્મતાદિ ઔદ્ધર્મ્ય ગ્રન્થોનો આધાર છે તેમ જ જુદ થતા પહેલા એ ધર્મની જ્ઞાન, શીલ, નૈષ્ઠકર્મ્ય, પ્રણ, વીર્ય, યાન્તિ, વગેરે દશે પારમિતાઓ એમણે જીવનમાં કેમ ઉતારી, એ વિષેની પૂર્વપિટિકા પહેલા વિભાગમાં જણાવી છે ત્રીજા વિભાગમાં જુદ થયા પછી એમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મ મંબધી, ઉપદેશો મંબધી અને જનનાએ એ કેમ માન્ય રાખ્યો, એ વિષે યથાર્થ વર્ણન છે

જુદ ભગવાને પોતાના ધર્મને એવું વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું હતું કે એમાં ન્યાતમતના વાધા સિવાય સૌ કોઈ જોડાઈ શકે, અને એથી જ બ્રાહ્મણોએ એમના પર કોધ ક્રીધા હોય તો અવાસ્તવિક ન કહેવાય છતા ધર્યા બ્રાહ્મણોએ એ ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો— ‘શ્રાવક’ થયા હતા ‘મનુષ્ય જન્મથી બ્રાહ્મણ કે ચાકાળ પાકતો નથી,’ એ વાક્ય ઉપરથી

બૌદ્ધધર્મ કર્મવાદને પ્રાધાન્ય આપતો જણાય છે અને નિર્વાણ માટે જે રૂપક યોજવામાં— આપવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૨૬૨), તે સૌને અનુકૂળ થાય એવું છે: શ્રદ્ધા એ બી છે, તેના ઉપર સદાચરણની વૃષ્ટિ થાય છે, પ્રજ્ઞા એ માફ હળ છે, અને પાપ કરવામાં રહેલી શરમ તે હળનો વચલો દાંડો છે. મનરૂપી દોરાથી એ દળ બાંધેલું છે. સ્મૃતિ એ મારા હળનું ફળ અને એ જ મારો ચાણુક છે. સત્ય એ માફ નીંદણ છે, શાંતિ એ મારી વિશ્રાંતિ છે. મારો ઉત્સાહ એ જ મારા બળદ છે. મારી આ ખેડ નિર્વાણની દિશામાં ખેડાઈ રહી છે.”

આશા છે કે શ્રદ્ધાશીલ, સદ્બલાવી વાચકો આ પુસ્તકને વાંચે-વસાવે. હ.

૫ સ્વદેશી સમાજ (ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર) અનુવાદક, શ્રી. નગીનદાસ પારેખ પ્રકાશક, નવજીવન પ્રકાશનમંદિર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ ૨જી. પૃ. ૧૧૦+૮ કિમત ૦-૮-૦

બંગલગનાં રાજકીય કારણો ગમે તે હોય, પરંતુ એટલું તો સાચું છે કે એમ થવાથી હિન્દના અખંડ પ્રજ્ઞબંગનો એક અવયવ શાસનસત્તા પૂરતો વિચ્છેદ પામ્યો અને એ પ્રકારની રાજ્યવર્તણુંક પ્રત્યે જે વિરોધસૂચક ચળવળો ઉદ્ભવ્યા, તેમાંથી સ્વદેશીની ભાવનાએ ઉગ્ર સ્વરૂપ લીધું. એ આદોલનો વિશાળ અને દેશવ્યાપી બનતાં એની અસર વેધશાળાના સેસ્મો-ગ્રાફ જેવા સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલ કવિઓને ન થાય તો જ નવાઈ, અને તેમાંથી નિર્સર્ગશક્તિ-સંપન્ન કવિનું લાક્ષણિક દર્શનોત્પત્ત મનોમંથન જ્યારે શબ્દબદ્ધ થાય ત્યારે તો એની વિશિષ્ટતા અનોખી રીતે જ ઉપસી આવે.

બંગાળમાં સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે અરસામાં (૧૯૦૫-૧૦) કવિવર ટાગોરે એ દેશવ્યાપી ભાવનાને ગૂંથીને જે લેખો લખ્યા તેના અનુવાદનું આ પુનર્મુદ્રણ છે. એમાં પશ્ચિમના આંધળા અનુકરણને પરિણામે આપણી પ્રાચીન લોકશાસનપદ્ધતિનો લોપ થવાથી આપણે કેટલા બધા પરવશ બન્યા છીએ, એ પાણીની પરબ જેવું નાનું પણ સૂચક દૃષ્ટાન્ત આપીને સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે. તે સાથે આપણી સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ માટે માત્ર કષ્ટો, યાતનાઓ કે તપશ્ચર્યાદિને ગોણ ગણી, આપણી નૈતિક નિર્બળતાનો નાશ, ઐક્ય અને મનુષ્યત્વના સંપૂર્ણ વિકાસ પર ભાર દીધો છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ લોકસેવાનાં બહુર કાર્યોમાં અવારનવાર પડતા મતભેદોને ‘અવશ્યભાવી જ નહીં, પણ હિતકર’ (પૃ. ૬૦) લેખી. વિરોધના વેગને ‘પરસ્પરની શક્તિને પરિપૂર્ણ રીતે બગાડત’ (પૃ. ૫૯) રાખનાર કહી અપનાવે છે, ત્યારે સહજ વિચાર થાય છે કે આવી ભાવના આપણા આજના મહાસભાવાદીઓ જે સાચે જ વર્તનમાં ઉતારે તો કામનો ઉકેલ કેટલો સરળ થઈ જાય? પરંતુ ‘વિરોધ ઉભો થતાં જ આપણે મૂળ વસ્તુનો નાશ કરવા કે ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા છે,’ (પૃ. ૬૧) એ વિધાનના સમર્થનમાં આપણી પાસે પુષ્કળ દૃષ્ટાન્તો જ્યાં સુધી પડ્યાં છે ત્યાં સુધી આપણું ઐક્ય કેટલું, માનવતાનો વિકાસ કેટલો અને હરિફ પ્રગતે મુકાબલે સ્વરાજ્ય માટે આપણી લાયકાત કેટલી, એ પ્રશ્નોની મુંઝવણ ઉભી જ રહેવાની, એ નિઃસંશય છે.

આ નાની પણ નગદ તત્ત્વોની વિચારણા આપતી પુસ્તિકા સૌએ વાંચવા જેવી છે. અને પ્રત્યેક મહાસભાવાદીએ તો જીવનમાં વણી લેવા જેવી છે. એથી એમને નવી દૃષ્ટિ મળશે, એમની સ્વદેશીની કે સ્વદેશાભિમાનની ભાવનાનું સ્વરૂપ ધકારે અને ધણી ઉણપો પૂરાશે.

૬ આમ લજ્જનમ ડળી . મપાદક શ્રી જુગતરામ દ્વે પ્રકાશક, નવજીવન પ્રકાશન મદિર, અમદાવાદ આવૃત્તિ ૨ જી પૃષ્ઠ ૯૬, કિંમત ૦-૨-૦

ગામડાની ખિચારી, નિગૂઢર ને અજ્ઞાન પ્રજાને માત્ર અજ્ઞરજ્ઞાન આપવાથી કે કાંતવા વણવાનું શીખવાથી આમોદારની યોજના મ પૂર્ણ થતી નથી એ શિક્ષણ સાથે એમની આમપામ પ્રવર્તી રહેલા આદાલતો અને દેશપરદેશની પરિસ્થિતિનું પણ સામાન્ય જ્ઞાન એમને મળવું જોઈએ, જેથી એમનું પ્રભજીવન મચેત સાચ અને વ્યક્તિત્વ ખીસે

આખા દિવસનું કામકાજ કરીને થાકેલો મનુષ્ય ગરે વાળુ કર્યા પછી એ ધરી નીરાતે બેસી, લજ્જન ગાય, ઈશ્વરસ્મરણ કરે, એવી પ્રયા હજી ગામડામાં જીવન્ત છે અને એ લજ્જન શબ્દમા રહેલો અજ્ઞાન આકર્ષણશક્તિ, સાન્નિધ્ય અને ભારતીય પ્રજાના ભક્તિપરાયણ માનસની એમા મૂર્તિમત પ્રતીતિ છે એમ, ઈશ્વરનું નામ લધને પુણ્ય ને સપાદન કરવાની નિર્દોષ નિષ્કાલમ ભાનનાવાળા આમ્યસમૂદને ગાવા માટે અથવા એમની સમક્ષ ગાવા માટે નગમિહ, મીરા, હાદાનદ, કબીર, તુલસીદાસ જેવા સતભક્તોના રચેલા લજ્જનો સાથે સાપ્રદાયિક પ્રયાગની મરજતા માટે વીણી કાઢેલા, થોડાક અપવાદો સિવાયના ખીજા નામધારી ગીતોનો આ સગ્રહ છે અને એથી એમા માનવવચના થવા ઉપરાત વીરપૂજા કે શુણ્ણપૂજાની ઉદાત્ત ભાવનાને બદલે વ્યક્તિપૂજાની અને વૃણીય ભાવનાને યોગ્ય મળેલુ જણાય છે જે નિમિત્ત વસ્તુના યજ્જન, લજ્જન મિવાય નિર્ભેજ ગઢપ્રેમને ઉદ્દીપન કરતા તરવોનું થોડુચે પ્રમાણ આ મગ્રહમા આવી શન્ય હોત તો, માનમશાસ્ત્રીય અદાથી, આપણા જૂના રૂઢ લજ્જનો વિષે મપાદકે પ્રસ્તાવનામા કરેલું નવનિધાન (૧) પ્રામાણ્ય ગણાત

હ

૭ રૂઢિયા અનુવાદક, શ્રી લગવાનદામ માહિત્યવિલાસી ૫ ૧૨૮

૮ રાવા રાણી (બકીમ ગાણુ) અનુવાદકો શ્રી ચન્દ્રનાન્ત જી મહેતા અને શ્રી કેશવલાલ મ પટેલ ૫ ૫૬. બન્નેના પ્રકાશક મેસર્સ જીવનલાલ એન્ડ સન્મ, અમદાવાદ અને મુબઈ-૨ કિંમત ૧-૮-૦

(૭)

કહેવાતા સુધાગને નામે અપનાવી લેવામા આવેલી, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો સધર્મ પૌરસ્ત્ય સંસ્કૃતિ સાથે કેવો અને કેટલે દરજ્જે થાય છે, એ ચર્ચેતી એક બગાળી કુટુંબની વાર્તાને ગુજરાતી લેખાસમા ગ્લુ કરનાર અનુવાદકે એના મળ લેખક વિષે કાઈ પણ પ્રકારનો નિર્દેશ ન કરતા માત્ર વાચકની દૃષ્ટના પર છોડ્યુ છે

સુશિક્ષિત અને મસ્કારી કુટુંબમા બે મતાનો-મૃવા અને સત્યેશ-આ વાર્તામા પ્રધાન પાત્રો છે પરતુ કોટુમ્બિક આચારવિચારની ભિન્નતાને કારણે પરસ્પરનું વર્તન એકબીજાના દાગપત્યપ્રેમમા વિચ્છેદ પાડવા જેટલી દુરે પડેલો છે એને માટે જો કે મત્યેશનો વ્યવસાય કારણભૂત ગણાય એવો છે, તરણ કે એના મદતગમનો આનંદ કે મતોય જે સ્વાભાવિક રીતે ધીવાને મળવો જોઈએ તે મળતો નથી અને એથી તેમ જ પોતાની મોટી બહેન લીવાના અને એના મિત્રોના ઉપદ્રાસજનક વર્તનનો ઝાઝો ભોગ ન થઈ પડાય એ ઉદ્દેશથી એમને ખુશ ગણવા પૂરતા ઝલાના નિષાલમ પ્રયામો મત્યેશના મન પર આસક્તના ઓળાઓ

પાથરે છે, ઝોટકું જ નહીં, પરંતુ પોતે માત્ર દુઃખ સહેવા જ સમર્થ છે, એમ નિર્ધાર કરીને પરદેશ જવાની વ્યવસ્થા કરે છે. જો કે બંનેને પરસ્પર પ્રત્યે અટળા પ્રેમ અને મમતા હતાં, તેમ જ પોતાની ઉણપો સારી રીતે સમજતાં હતાં, પરંતુ તેનો નિકાલ લાવવા માટે સીધો પ્રશ્ન પૂછીને સાચી વસ્તુસ્થિતિ સમજવા પુરતી નિર્ણયતાને લીધે બંને જાણ મૂંઝાયા કરતાં હતાં કે કદાચ એમ પૃચ્છા કરવાથી કાર્મની લાગણી દબાય ને જીવને કલેશ થાય. આવી પરિસ્થિતિમાં સત્યેશને ધીર, બચહારદક્ષ અને કાલો-શાળો રહ્યું કરી, લેખકે ઇલાનું લેવિષ્ય સુધારી લીધું છે, અને એ દ્વારા અનેક કુટુંબોના કલહનો દાયડો કુશળતાથી ઉકેલ્યો છે.

એનાં જાણ પાત્રો-લીલા, બેરીસ્ટર ઘોષ અને સુગોધને તો સુધારાની છેલ્લી હદે પહોંચેલાં ચીતરી પ્રધાનપાત્રોને સારા જેવું આપ્યો છે. પરંતુ માલતી જેવી વિદ્યુદા માતા પોતાના પતિ બેરિસ્ટર ચેટરજીને પોતાના પ્રતિકૂળ આચરણથી જે અંતાપ કરાવે છે—અને તે માત્ર લીલા વંગેરેની ઉશ્કેરણીથી—તે અનુકંપાબળનક કહેવાય.

વાર્તાનું સમાજરૂપશી વસ્તુ અને પાત્રોનું નિરૂપણ ને વિકાસ તેમજ રસની જમાવટ એકદરે ખોટાં ન ગણાય.

(૮)

શ્રીમંત પતિના અવસાન પછી વિધવા બનેલી પત્ની, પોતાનાં સગાંવડાલાંના કુડ-કંપટનો ભોગ બન્યાના દાખલા હિન્દુસમાજમાં અનેક છે. એવી કેળાળ ને અસહાય બનેલી વિધવા માતાની કાઠી અને સંસ્કારી પુત્રી રાધારાણી પોતાના આદર્શો કેવી રીતે જીવી જાણે છે, તેમ જ રૂક્મિણિકુમાર જેવા અપરિચિત પણ પ્રામાણિક ને પરગણુ પાત્રને એના નિખાલસ કર્તવ્યધર્મનો ખદલો કેવો અને કેવા સ્વરૂપમાં મળે છે, એ આ વાર્તાનું વસ્તુ છે. બંને પાત્રોનો બચહાર સાદાંત સ્વાભાવિક, સરળ ને સમર્પાદ આલેખી કર્તાએ રસનિષ્પત્તિમાં ક્યાંઈએ અવાસ્તવિકતા જેવું આવવા દીધું નથી, ઝોટલે વાચકને વિશેષ આનંદ આવે છે. એમાંનાં ખીળાં પાત્રો પણ વાણીનો ઝાઝો ઉપયોગ કર્યા સિવાય માત્ર બંજનાથી ઘણું અને સચોટ સમજાવે એવાં ચતુર ને વિચક્ષણ કલા છે.

આ બંને વાર્તાઓમાં જોડણીની ભૂલો અપાર છે. જો ધાર્યું હોય તો ખુદ સુધારનાં એ દોષ ટાળી શકાય છે. એ વિષે પ્રકાશકોનું ધ્યાન દોરવું અયોગ્ય નથી.

૯ વાંકે વિનાની:-સંપાદક શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત જીવનલાલ મહેતા, પ્રકાશક મેસર્સ જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, અમદાવાદ અને મુંબઈ. ર. પૃ. ૨૪૪. કિંમત ૨-૦-૦

લેટપુસ્તક ઝોટલે એક લાંબી સળંગ વાર્તા જ હોય એવો આપણે ત્યાં શિરસ્તો છે. એનો લંગ કરીને 'સ્ત્રીબોધ' માસિકની ચાલુ સાલની લેટ લેખે ઉપર્યુક્ત પુસ્તક આપવામાં આવ્યું છે. વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ આ પ્રણાલિકાલંગ કે સુધારો આવકારલાયક છે, કારણ કે જૂદા જૂદા લેખકોનાં જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ ને જૂદી જૂદી શૈલી વાચકને સારી રીતે આકર્ષી શકે છે. આમાં ખીજી વાર્તાઓ ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં સારી ને વાંચવી ગમે એવી છે, તથાપિ રા. ધૂમકેતુની સામાજિક વાર્તા ને રમણિકરામ મહેતાની વર્તમાન પરિસ્થિતિ આલેખતી લગભગ સત્યઘટના જેવી વાર્તા અવશ્ય ધ્યાન ખેંચે છે.

હ.

૧૦ મંત્રાદિ વિક્રમ અથવા અવતિપતિ - લેખક શ્રી જ્ઞાલાલ નાગવણ ત્રિવેદી, પ્રકાશક મેમર્મ જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, અમદાવાદ અને મુદ્રે-૨ ૫ ૩૧૮૮ કિંમત ૨-૮-૦

જેણે પોતાના અતુલ પગલમથી શકોને હરાવી, અવતીનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું અને જેના નામનો સવત્સર ચાલ્યો, એ મહાગજ વિક્રમ તે જ ઐતિહાસિકોનો વિક્રમ હશે કે કેમ, એ વિવાદાસ્પદ મુદ્દાને લેશમાન હસ્યા વિના હસ્યા એ હજાર વર્ષોથી લોકપ્રિય અનેલો વિક્રમ આ નવલકથાનું મુખ્ય વસ્તુ છે. પોતાના પિતાની વ્યભિચારચેષ્ટા મદન ને થવાથી એ દેશઠી લે છે અને એના મૃત્યુ પછી ગજતંત્ર હાથમાં લઈ, પોતાની પ્રજાકલ્યાણની ભદ્ર ભાવનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપનારા દેવદત્તની ધાત્રી, પદ્મા, સુનદા જેવા મન્યકળાપ્રવીણ પાત્રો તેમ જ ગર્જ જેવી પત્નિ ને ધર્મપરાયણ-માર્ત્તિક વ્યક્તિનું માર્ગદર્શન એને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ વાર્તામાં કરણચેલાના બાળગમૂત જેવા અહોગક્ષસ પેતાળના અદ્ભુત પગલો ને વિષકન્યાનું ઉપસ્થિત કીધેલું પાત્ર કઈક નવો જ રસ ઉત્પન્ન કરે છે.

વસ્તુને રસુ કરવાની શૈલી, પાત્રવિકાસ ને સચોટતા લેખકે મારા સાખ્ય કર્યા જણાય છે. પરંતુ વિક્રમના પિતાનું અયોગ્ય વર્તન, કાલિકસૂરી, મસ્તકી, ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક (જો ગણાય તો) પાત્રો અને તેમનું વર્તન નિષ્પક્ષપાત રીતે વિશેષ અન્વેષણ માગી લે છે.

જોડણી અને છાપની ભૂલો અહીં પણ ઘણી ગ્હી જવા પામી છે.

હ

નોંધ—અંગ્રાગ ત્રણેક મહકારી વિવેચક બધુઓ અનિવાર્ય કાગલે અવલોકનો લખી મોકલી શક્યા નથી, તેથી અવલોકનની ગદ્દ જોનાગ, પુસ્તકો મોકલનારા કેટલાક લેખકો અને પ્રકાશકોની અમે ક્ષમા ચાહીએ છીએ સં ત્રે અ યુ જાની

પુસ્તક પહોંચ : સામાર-સ્વીકાર

(વર્ષ ૬, અં. ૧, એપ્રિલ-જુન ૧૯૪૧)

(૪૧+૪+૫=૫૦)

૧ સર્વોદય : લે. શ્રી. મોહનદાસ ક. ગાંધી : મૂ. ૦-૧-૬

૨ ષષ્ઠદેશનો પ્રવાસ : લે. શ્રી. ડાકા કલેલકર : મૂ. ૦-૩-૦

૩ વાલ્મીકીનો જય : લે. શ્રી. મ. મહરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, મૂ. ૦-૬-૦

૪ મારી વ્યાપક કેળવણી : અનુ. રા. રા. ચંદુભાઈ રામજીભાઈ પટેલ, પ્રકાશક :

રા. જમદાનાદાસ સ્મારકગ્રંથમાળા, ગ્રંથ ૨૧; ૧ લી આવૃત્તિ, મૂ. રૂ. ૧-૪-૦

૫ પાંચમી ચોપડી : (ગુજરાતી શાળાના ૫ મા અને અંગ્રેજી શાળાના ૧ લા ધોરણ માટે).
(વાચનમાળા) ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગ્રંથાવલિ, પુ. ૧૪. મૂ. ૦-૫-૦

૬ છઠ્ઠી ચોપડી (ગુજરાતી શાળાના ૬ઠ્ઠા અને અંગ્રેજી શાળાના ૨જા ધોરણ માટે).
મૂ. રૂ. ૦-૬-૦

૭ આમ્યપંચાયતના કાયદાને લગતા નિયમો : (અંગ્રેજીનો અનુવાદ).

નોંધ:—૧ થી ૭, નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદના પ્રકાશનો છે.

૮ કવિચરિત ભાગ ૨ : લે. રા. રા. કેશવરામ દાશીરામ શાસ્ત્રી, મૂ. રૂ. ૧-૦-૦

૯ ગામડાનું આરોગ્ય કેમ સુધરે ? : લે. રા. રા. કેશવલાલ ચતુરદાસ પટેલ, મૂ. ૦-૧-૬

૧૦ દૂધ : (સચિત્ર) લે. ડૉ. નરસિંહભાઈ મૂળજીભાઈ શાહ, મૂ. ૦-૬-૦

૧૧ શુદ્ધિપ્રકાશ-લેખગ્રંથક ભાગ ૧, સંપાદક : રા. રા. નવલરામ જ. ત્રિવેદી અને
રા. રા. અનંતરાય મ. રાવલ. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦

૧૨ માનવજીવનનો ઉપકાળ (સચિત્ર) : લે. રા. રા. અશોક હર્ષ, મૂ. રૂ. ૦-૭-૦

૧૩ સાહિત્ય અને વિવેચન : ભાગ. ૨. લે. દિ. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦

૧૪ સાહિત્યવિચાર : લે. ડૉ. આચાર્ય આનંદશંકર બા. ધ્રુવ. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦

૧૫ સહશિક્ષણ : લે. રા. રા. રણજિતભાઈ એમ. પટેલ. મૂ. રૂ. ૦-૧-૬

નોંધ:—૮ થી ૧૫ અમદાવાદ ગુજરાતી વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં પ્રકાશનો.

૧૬ સૂતું ગામડું : અનુવાદિત કાવ્ય. સંપાદક અને પ્રકાશક : ડૉ. એમ. એ. સુરૈયા :
ડૉ. ઘોડ બંદર રોડ, જોગેશ્વરી; મળવાનું ડૉ. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. યુકસેલર્સ;
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. નં. ૨, મૂ. રૂ. ૨-૦-૦

૧૭ ઉછળતાં પૂર : ઈન્દુ અને કિશોરી : લે. રા. રા. અંબાશંકર ના. પડયા;
પ્રાપ્તિસ્થાન : લેખક, માણેકવાડી—ભાવનગર. મૂ. રૂ. ૧-૪-૦

૧૮ સોલંકીનો સૂર્યાસ્ત અથવા વાઘેલાનો અન્દ્રોદય : “ગુજરાતી” પત્રની ૫૮ મી ભેટ.
૧૯૪૧; લે. રા. રા. જોઠાલાલ નારાયણ ત્રિવેદી. પ્રકાશક : “ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ” સાસુન
બિલ્ડીંગ; કોટ, મુંબઈ નં. ૧; મૂ. રૂ. ૩-૦-૦

૧૯ ગિરિશૃંગે : સ્વામી શ્રીઆનતાનંદજીનું સંસ્મરણ : સંગ્રાહક : રા. રા. કહાન ચક્ર
ગાંધી, પ્રવેશના : લે. રા. રા. અંબાલાલ બુ. જાની, બી. એ. પ્રકાશક : ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ
પ્રેસ. ફોર્ટ, મુંબઈ નં. ૨ મૂ. રૂ. ૦-૮-૦

૨૦ બુવબુવના કાવ્યો લે રા રા કાન્તિપ્રસાદ શં વોરા ઠે બાદવાણી સ્ટીટ,
ભાનો કહેલો, ભાવનગર, મુ ૩ ૧-૪-૦

૨૧ મૂર્ધપૂગમમાળા સંચયકાર ગ રા કેશરીયદ હીગચદ ઝવેરી મુ ૦-૧૧-૦

૨૨ મૂર્ધપુગો સુવર્ણયુગ મચયકાર , , , , મુ ૩ ૧-૦-૦

૨૩ મૂર્ધપુગ અનેક જૈન પુસ્તક બાહ્યાંગાર્થિન મુચિ સંચયકાર ગ રા કેશરીયદ
હીગચદ ઝવેરી મુ ૩ ૧-૦-૦

નોંધ—૨૧ થી ૨૩, પ્રકાશક ગ રા મોતીચદ મગનભાઈ ચોકસી, શ્રી જૈન
સાહિત્ય ક્ષેત્ર તરફથી સુગત, ઠે શ્રી જૈન આનંદ પુસ્તકાલય, ગોપીપુગ સુગત

૨૪ છીજીવનવિવચક કાંઈ પ્રથમ શ્રીમાતુશી જમનાવાઈ દ્વારક પ્રથમાલો પુણ ૧
જા સૌ કમલાવાઈ ટિલક દમ ધ, ઠે વ્હીનમ દેવલ, પુણે શહેર

૨૫ ચિન્તામણિ શ્રી સયાજી યાજ્ઞાનમાળા વડોદરા, પુ ૧૬૦ લે સૌ શ્રીમતી
મજમુદાર મુ ૦-૬-૦

૨૬ બાનભીમદાસ વેશવે શ્રી સયાજી ચાલ્દાનમાળા પુણ ૧૬૭ લે, મૂલ્ય ૦-૬-૦

૨૭ બાપાવિજ્ઞાનપ્રવેશિકા લે રા ગ મચુભાઈ શુભ મુ ૩ ૧-૧-૬ મે ૧૯૯૫
પુષ્પ ૨૬૨ મુ

૨૮ છીમ્ર સાહિત્યાદર્શી (મળી) લે રા વાલ્લુદેવ કૃષ્ણમાયે, પુણ ૨૬૩, મુ મ. ૧-૧૦-૦

૨૯ જીવન અને વિજ્ઞાન લે ગ રા રમણિય કે ત્રિવેદી, પુ ૨૬૪ મુ

૩૦ જગદેશદક્ષિણા જલક ૩, વિભાગ ૧ લે મૂળ સાથે અનુવાદ, અનુ રા ગ
મોતીલાલ ર ધોડા, બી એ, એલએલ બી પુષ્પ ૨૬૫ મુ

૩૧ પૂર્વ અને પશ્ચિમના નૈતિક ધ્યેયો અનુ ગ ગ મજુલાલ ર મજમુદાર, એમએ
પુષ્પ ૨૬૬ મુ

૩૨ કાવ્યની ચક્રિ ગ રા ગમનારાયણ વિ પાઠક પુષ્પ ૨૬૭ મુ

૩૩ માદિત્યવિમર્શ , , , , પુષ્પ ૨૬૮ મુ

૩૪ માઈ જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર અનુ ગ ગ મજુલાલ ર દેસાઈ પુષ્પ ૨૬૯ મુ

૩૫ ધર્મદી જલ્પિતી ભોર રિકાલ (દિન્દી) અનુ પ્રા રામચન્દ્ર લામ્, પુણ ૨૭૦

નોંધ—૨૪ થી ૩૫ એ અન્યો શ્રી સયાજી માદિત્ય માળા—વડોદરાના પ્રકાશનો છે

૩૬ વાક વિનાની મેષાદક ગ ગ ચંદ્રકાન્ત જીવનલાલ મહેતા, શ્રીબેામની ભેટ
૧૯૪૧ મુ ૩ ૨-૦-૦

૩૭ સપ્રાટ વિશ્વ અધના અવતિપતિ લે, ગ ગ જોડાલાલ નાગવજી ત્રિવેદી
મુ ૩ ૨-૮-૦

૩૮ ધર્મ અનુ ગ ગ બજવાનદાસ માદિત્યવિસામી મુ, ૩ ૧-૮-૦

નોંધ—૩૬ થી ૩૮ એ નવું પુસ્તકોના પ્રકાશક જીવનલાલ એન્ડ મન્સ તરફથી
ચંદ્રકાન્ત જે મહેતા, પીરમદા રોડ, અમદાવાદ છે, અને ૩૭—૩૮ એ બે પુસ્તકો યાન
વર્ષક પુસ્તકમાળા અનુક્રમે નં ૬૧, ૬૭

૩૯ લખનાના પત્રો એક દવનબાઈ એની જીવનકથા લે ગ જાન જા રાજી મુદ્રેશ
અનુદાન મુદ્રેશ અનુવાદક ગ ગ હંમામુદીન મુદ્રેશીન દરમદાર ૧ નવમીર, પુ ૧-૬-૦
પુસ્તક ૧૯૪૦-૪૧નું, પ્રકાશક નરમોદપદ કાર્ણલવ કલપોત્ર કે મ રોડ અમદાવાદ

૪૦ હરિસ : (ચારણીકાવ્ય) રચયિતા સ્વ. મહાત્મા ઈશ્વરદાસજી, સપાદક સ્વ. દિશેરસિંહ બાહુસ્પત્ય : પ્રકાશક રાજસ્થાન રીયર્સ સોસાયટી ૭૪ એ ચાસાધોપાપાકાસ્ટ્રીટ કલકત્તા મૂલ્ય હરિસામૃતપાન.

૪૧ પાનગોષ્ઠિ : લે. રા. રા. ધૂમકેતુ : સોલ એન્ડ ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂ. રૂ. ૧-૮-૦

Sanskrit

૧ માનસોદ્ધાસ : (શ્રી મોમેશ્વર ભૂપતિવિરચિતઃ) દ્વિતીયો ભાગઃ Edited with an Introduction by G. K. Shrigondekar, M. A. Vol No 84, Price Rs. 5/-

૨ પરમસહિતા (શ્રીપદ્મરાત્રે) . Edited and Translated into English with an Introduction by Rajsevasasakt, D. B. Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, Vol. No. 86; Price Rs. 8-0-0

૩ તત્ત્વોપપ્લવસિંહ : મદ્દશ્રી જયરાશિપ્રણીત : Edited with an Introduction by Pandit Sukhalalji Sanghvi and Prof. Rasiklal C. Parikh, B. A. Vol. No. 87. Price Rs. 4-0-0

૪ અનેકાન્તજયપતાકા વૃત્તિદ્વયવિભૂષિતા । પ્રથમ સ્કંધઃ । શ્રીહરિમદ્સૂરિ શેઠ્ઠરસુત્રિતમ્ । સ્વોપજ્ઞયા વ્યાખ્યયા With his own Commentary and Munindra Suri's Super-commentary, Vol. I. Critically edited with an Introduction by H. R. Kapadia, M. A. Vol. No. 88. Price Rs. 10-0-0

Note:—No. 1 to 4 : Gaikwad's Oriental Baroda State.

English

1 The Students' English—Paiya Dictionary; by Hiralal R. Kapadia. Sole Agents: Messrs. Karsandas Narandas & Sons, Booksellers Nanavat Surat. Price Re. 1-0-0

2 Illustrated Guide to read Penoramic Badri-Kedar Model and Its Replica : by Trikamdas Premjee. 3 Garibdas Street, Bombay 3. Price Re. 0-14-0

3 Memoir No. III. The Ruins of Dabhoi or Darbhavati in Baroda State. With several plates : by Jnanratna Dr. Hiranand Shastri, M. A. Director, Archeology Baroda State, Gaikwad's Archeological Series. Price Rs. 5-8-0

4 Tatvasangraha : (English Translation) Vol. II. Translated by Ganganath Shree : Gaekwad's Oriental Series. Vol. No. 83. Baroda. Price Rs. 20-0-0

5 The Archeology & Gujarat Including Kathiawar. by Dr H. D Sankalia, M A, LL B, Ph D (London) With good many plates Publishers Natwarlal & Co, 367, Hornby Road, Fort, Bombay 1

Journals

- 1 Indian Literary Review Vol 12, 1, 2, 3 Feb, March, April
- 2 Bulletin of the Deccan College Research Institute 1939 Vol I No 1, 2-4, Vol II No 1-2, Appendix to Vol 2, No 1-2
- 3 Gujarat research Society Vol 3, No 2 April

માસિક

- ૧ નવચેતન વર્ષ ૧૯ પુ ૩૮, અંક ૫, ૬, વર્ષ ૨૦, અ ૧ ફેબ્રુઆરી 'માર્ચ, એપ્રિલ વાર્તા અંક
- ૨ શારદા વર્ષ ૧૭ પુ ૩૪ અ ૫, ૬, વર્ષ ૧૮ પુ ૩૫, અ ૧ ફેબ્રુઆરી, માર્ચ, એપ્રિલ ૧૯૪૧
- ૩ પ્રસ્થાન વર્ષ ૧૬ અંક ૨, માગશ મ ૧૯૯૭
- ૪ શુભસુંદરી વર્ષ ૧૮ પુ ૩૫ અંક ૧૦ ફેબ્રુઆરી પુ ૩૬, અ ૧, ૨ માર્ચ, એપ્રિલ
- ૫ શ્રી જન સત્યપ્રકાશ વર્ષ ૬, અંક ૬, ૭, ક્રમાંક ૬૬, ૬૭, માધ, ફાગણ
- ૬ પાટીદાર વર્ષ ૧૮, અંક ૪, ૫, ૬, મહા, ફાગણ ચૈત્ર
- ૭ શ્રી જન ધર્મપ્રકાશ પુ ૫૬ અંક ૧૧, ૧૨, પુ ૫૭, અ ૧ માધ, ફાગણ ચૈત્ર
- ૮ પ્રકાશતામિત્ર વર્ષ ૨૭ અંક ૩, ૪, ૫ ૬, પોષ, માધ, ફાગણ, ચૈત્ર
- ૯ કુમાર વર્ષ ૧૮ ૧, ૨, ૩, ૪, મળગ અંક ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮ . જાન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી, માર્ચ, એપ્રિલ (૧૯૪૧)
- ૧૦ પુસ્તકાલય પુ ૧૬ અંક ૧, ૨, ૩, ૪ જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી, માર્ચ, એપ્રિલ
- ૧૧ કમર વર્ષ ૧૧, અંક ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫ - ફેબ્રુઆરી, માર્ચ, એપ્રિલ
- ૧૨ ભીમિ વર્ષ ૧૦ અંક ૧૧, ૧૨, ફેબ્રુઆરી માર્ચ
- ૧૩ શિક્ષણ અને આદિત્ય વર્ષ ૨, અ ૫, ૬, ૭, ફેબ્રુઆરી, માર્ચ, એપ્રિલ
- ૧૪ કાવ્યા પુ ૨, અ ૧, ૨, ૩ ફેબ્રુઆરી, માર્ચ, એપ્રિલ
- ૧૫ નવચેતના વર્ષ ૫, અ ૧૧, ૧૨, ફેબ્રુઆરી, માર્ચ
- ૧૬ શ્રી આત્માનંદપ્રકાશ - પુ ૩૮, અ ૭, ૮, ૯ માધ, ફાગણ, ચૈત્ર
- ૧૭ રેખાગતિ વર્ષ ૨, અ ૭, ૮, ૯ ફેબ્રુઆરી, માર્ચ, એપ્રિલ
- ૧૮ આનંદાશ્રમ વર્ષ ૬ અ ૮-૧-૧૦ પોષ, માધ, ફાગણ
- ૧૯ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વર્ષ ૨ અ ૭, ૮, ૯ ફેબ્રુઆરી, માર્ચ, એપ્રિલ
- ૨૦ સુવાસ વર્ષ ૩, અ ૬, ૧૦, ૧૧, ફેબ્રુઆરી, માર્ચ, એપ્રિલ, સપ્તા અંક ૩૨, ૩૪, ૩૫
- ૨૧ મિત્રમય જગત (ખામ મહામુદ અંક) પુ ૨૭, અ ૧, માર્ચ

સાપ્તાહિક

૧ કેસરી (પુના, દર સપ્તાહે બે વાર); ૨ " ગુજરાતી " મુંબઈ; ૩ " બેધડી મોજ " ૪ " ઇસ્લામી ", ૫ " પ્રજાબંધુ ", ૬ " ગુજરાતી પત્ર ", ૭ " મુસ્લીમ ગુજરાત ", ૮ " અતાપ " ૯ " દાંડિયો ", ૧૦ " જૈન ", ૧૧ " સ્ત્રીશક્તિ ".

પાક્ષિક

૧ જ્યોતિર્ધર.

ત્રૈમાસિક

- ૧ માનસી : વર્ષ ૫, ગ્રંથાક ૩-૪; વર્ષ ૬. ગ્ર. ૧ પૂર્ણ સંખ્યા ૧૯, ૨૦, ૨૧ સપ્ટેમ્બર-ડીસેમ્બર. માર્ચ ૧૯૪૧
- ૨ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપત્રિકા, વર્ષ ૧૪, અં. ૧, ૨ જાન્યુઆરી; એપ્રિલ ૫૭, ૫૮
- ૩ ભારત-ઇતિહાસ-સંશોધન ત્રૈ. વર્ષ ૨૧, અં. ૩. (૮૩) પૌષ ૮૩
- ૪ ભારતીય વિદ્યા : વર્ષ ૧, અં. ૪, ફાલ્ગુન, સં. ૧૯૯૭. સને ૧૯૪૧ માર્ચ

વાર્ષિક

- ૧ રશ્મિ : મુંબઈ : અં. ૭, (૧૯૪૦-૪૧) પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ, સેન્ટ ટ્રેવીન્સ કોલેજ, મુંબઈ.

પ્રકીર્ણ

- ૧ પ્રાચીન ભારતવર્ષને અંગે ઉઠેલ ચર્ચાના અને પ્રશ્નોના ખુલાસાઓ—પત્રિકા
- ૨ To My Readers & of Ancient India
નોંધ : ૧; ૨ ના લેખક રા. રા. ત્રિભુવનદાસ એલ. શાહ અને પ્રકાશક, વડોદરા
શેઠ કાનજી ખેતસી ચેરીટી ટ્રસ્ટ રીપોર્ટ સ. ૧૯૯૬ નો હિસાબ
Bharatiya Vidya Bhuvan : Annual Report 1940
- ૪ Prince of Wales Museum of Western India-Report 1939-40
with good pictures, blocks and valuable information &c. precious work done during the year.
- ૬ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અહેવાલ ૧૯૩૯.
- ૭ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા તથા શ્રી સયાજી બાલ જ્ઞાન માલા, ૧૯૪૦ સુધીનાં પ્રકાશનોની યાદી

શ્રી બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલયની સ્થાપના

ધીમંત, શ્રીમંત, ઉદાર હૃદયવંત સજ્જનોને વિનંતિ

સને ૧૮૫૧માં અંબઈમાં સ્થપાયેલી, “બુદ્ધિવર્ધક સભા”ના મૂળ ઉદ્દેશોને અનુસરીને “બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલય”ની સ્થાપના શ્રી કા. ગુ. સભાના આશ્રમે ૧૯૩૪માં (૨૬-૭-૩૪) અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિન્દી, મરાઠી, ફારસી, ઉર્દુ, ગુજરાતી, એ સહ ભાષાઓના વિવિધ પ્રકારના ‘રેફરન્સ’ વા આકર-માહિતી વિષયી ગ્રંથો આદિનો સંગ્રહ કરવાને યત્ન છે તેનો હેતુ અખ્યત્વે ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતના ઇતિહાસના માતાઓને અને સંશોધકોને પ્રાપ્ત્ય માહિતી સરળતાથી મળી શકે તેવી મગવડ અને વ્યવસ્થા કરવાનો છે તેમને માટે ૧૯૩૭ના એપ્રિલ માસથી આ બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલય” રીતસર ખુલ્લુ મૂકવામા આવ્યું છે સભામંદિરમા બેસીને વિદ્વાનો પોતાના અનુકૂળ સમયે પણ તેનો લાભ અવશ્ય લઈ શકે, એવી વ્યવસ્થા અને મગવડ કરવામા આવેલી છે

ગુજરાતીનો અભ્યાસક્રમ આદરનારા, ખી એ અને એમ એ ના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓએ સભામંદિરમા બેસી તેનો લાભ લેવા માગ્યો છે, જો કે હજી તેમની સંખ્યા મધ્યગાંધી છે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વિદ્યાર્થિકો પણ અલ્પ પ્રમાણમા તેનો લાભ લે છે

૧૯૩૭ રૂ. ૧૭૬-૩-૦ ના, ૧૯૩૮ મા આશરે રૂ. ૪૮૧-૨-૦ ના, ૧૯૩૯ મા ૧૭૧-૧૪-૦ ના, અને ૧૯૪૦ માં ૪૩૭-૭-૦ ના પુસ્તકો ખરીદાયા છે, એ સાથે અત્યાગ્ર સુધીમાં રૂ. ૧૨૧૯-૧૦-૦ નાં પુસ્તકો ખરીદાયા છે ઉપરાંત પુસ્તકો આદિ બધાવવામાં રૂ. ૧૫૦ ખર્ચા છે

૧૯૩૫ થી ૧૯૪૦ સુધીમા અખ્યત્વે જમ્યાબધ નીચે પ્રમાણે મદદો મળી છે

(૧) સ્વ ઇન્સાગમ સ્વ. દેશાઈના ત્રણ પુત્રો તરફથી ગુજરાતી પ્રી પ્રેમના સધળાં ગુજરાતી પુસ્તકો (૧૯૩૪ સુધીના)

(૨) સ્વ સાક્ષર શ્રી નન્સિદગવ બો દિવેટીયાના પુસ્તકાલયના ૧૬૦૦ પુસ્તકો તેમના પુત્ર ગ. રા. પ્રસન્નકુમાર ન દિવેટીયા.

(૩) શ્રી કાર્જસ ગુજરાતી સભા પોતાના ૮૨૫ પુસ્તકો સોંપવા, ઉપરાંત “ત્રિમાસિક”નો બદલી આદિમા મળતાં પુસ્તકો ૪૦૦ (૧૯૪૦ સુધી) (૪) શ્રી કા. ગુ. સભાના દસ્તલિખિત પુસ્તકો ગુજરાતી, ઉર્દુ ઉપરાંત અરબી વગેરે ૪૫૦

(૫) રૂ. ૧૦૦ રા. રા. પ્રાગજી દયાળજી હરિયાણી શેઠ (૬) રૂ. ૧૦૦ સો બાવનગઢ મદાગજી શ્રી કુળકુમારસિદજી તરફથી સ્વ સર પ્રભાચકર દ પટ્ટણી દ્વારા (૭) સ્વ કવિ નર્મદસમાગમથી રૂ. ૩૦૦ નાં પુસ્તકો તેના દુસરીઓ તરફથી સર પ્રજ્ઞોત્તમદાસ કોઠારાસ.

(૮) રા. રા. ચાંદાભાઈ અ. ગુહાજી અંત લાયબ્રેરીમાંથી આશરે ૧૦૦૦ ગ્રંથો, ઉપરાંત વધુ ૨૦ ગ્રંથો ૧૯૩૭ માં

(૯) ભાવનગર માણ દિવાનો શ્રી. ગૌરીશંકર ઝોઝા અને શ્રી. વિજયશંકર ગૌ. ઝોઝાના પુસ્તકસંગ્રહો (૮૨૫ અથો) તેમના પુત્ર રા. હરિભાઈ વિજયશંકર ઝોઝા.

(૧૦) શ્રી સયાજી જ્ઞાનમાળાનાં ૧૯૩૭ થી ૧૯૩૯ નાં પુસ્તકો (સં. ૨૭૦ સુધી)
(૧૧) શ્રી સયાજી બાળ જ્ઞાનમાળા: પુષ્પો ૧૯૩૭ થી ૧૯૩૯ (સં. ૧૬૧ સુધી) (૧૨) ગાયક-
વાડ ઝોરીએન્ટલ સિરિઝના અથો (નં. ૮૮ સુધી; ઈ. સ. ૧૯૪૦) (૧૩) ગાયકવાડ 'આર્કો-
આલોજી' ખાતાનાં પ્રકાશનો.

(૧૪) ભારત ઐતિહાસિક મંશોધન મંડળ પૂનાના અથો.

(૧૫) શેઠ દેવચંદ લાલચંદ (સૂરત) અન્યમાળાનાં પુસ્તકો.

(૧૬) ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં કેટલાંક પસંદ કરેલાં પ્રકાશનો.

(૧૭) દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો, જવેરી તરફથી પોતાનાં પુસ્તકો તથા મોડર્ન રિવ્યુ, સાહિત્ય, વસંત, ગુણસુંદરી, સુંદરીસુબોધ, આદિની કાંઈલો (કુલ ૨૭૫ અથો)

(૧૮) ન્યાયમૂર્તિ હ. વ. દિવેદીયાએ આ પુસ્તકાલયને સ્ટ્રક્ચર કરાવી આપ્યાથી, ગુજ-
રાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં પ્રકાશનો.

(૧૯) સ્વ. ર. ઉ. દવે આદિ કેટલાક વિદ્વાનોનાં પોતાનાં પુસ્તકો (૧૯) વિજયધર્મસૂરિ
સ્મારક અન્યમાળાનાં પુસ્તકો ૪૪, (૨૦) રા. રા. વાડીલાલ નગીનલાલ એલએલ. બી. એમણે
પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તથા શ્રીમદ્ ભગવતાર્ણવની ટીકા આદિના ૨૯ અથો (૨૨)
શ્રીમતી ગં. લક્ષ્મીબાઈ સ્વ. શેઠ કરમશી દામજીનાં પુત્રી ૩૦૦ અથો, વાર્તાસંગ્રહો મુખ્યત્વે.
(૨૦) રા. શેઠશ્રી કલ્યાણજી કરમશી દામજી ૮૦ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અથો મુખ્યત્વે.
(૨૧) રા. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય દેશાઈના પુત્ર રા. રા. શકુન્તરાય
રામમોહનરાય દેશાઈ તરફથી માસિકો, ત્રૈમાસિકો આદિની કાંઈલો.

ખંખર—સભાએ પોતાના મંદિરમાં આ Reference લાયબ્રેરી ગુજરાતીના અભ્યાસી-
ઓ માટે કોઈ પણ કામી બેઠલાવ વગર તા. ૧૩-૪-૩૭ થી જાહેર રીતે ખુલ્લી મૂકી
છે, તે માટે સભામંદિરમાં રૂ. ૮૦૦ નાં સ્ટીલ કબાટો ગોઠવાવી, રૂ. ૪૦૦ મહેનતાણું આપી
પુસ્તકોની વર્ગીકરણવાર યાદીઓ તૈયાર કરાવી, ઉપયોગ માટે સરલ વ્યવસ્થા કરી છે.

ઉપરાંત બાલમંદિરમાં જેસી પોતાની અનુકૂળતાએ વિદ્વાનો યાદિ તેનો ઉપયોગ કરી
શકે તે માટે મંદિરમાં પ્રકાશ, પંખો, ટેબલ આદિની પણ ખતી વ્યવસ્થા કરી છે.

વિનંતિ—સભાના આ કાર્યને મુખ્ય અને ગુજરાતના સાહિત્યરસિક શ્રીમંત
ધીમંત અને સદ્કર્મવંત સદ્ગુણસ્થો સવેળા સંગીન અને સજીવ ઉત્તેજન આપશે,
એવી આશા અસ્થાને નહીં લેખાય.

પુસ્તકો અપ્રાપ્ય તેમજ અઘટન ઉપરાંત મેગેઝીનો કેવાર્ટર્સમાં ખરીદવા માટે,
તેની યાદીઓ વર્ગીકરણ આદિ સાથે છંપાવી પ્રકટ કરવા માટે પૂરતી નાણાંની
તાત્કાલિક મદદની અપેક્ષા આશા રાખવામાં આવે છે.

૧૫-૪-૪૧ મંગળ સુબઈ
કેકેપ, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા મંદિર
વિક્રમભાઈ પટેલ રોડ મુંબઈ નં. ૨.

અ. બાલાલ ભુ. જાની,
સંભાલક મેનર શ્રી કા. ગુ. સભા

શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભાનાં નવાં પ્રકાશનો

- ૧ જીવન અને ઉત્કાન્તિ (જીવનવિજ્ઞાનનું રસિક પુસ્તક) લે. રા. રા. ભીમભાઈ લા. દેશાઈ, એમ. એસ.સી. સચિત્ર-૧૧ આકૃતિઓ; પા. ૧૫૦. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૨-૩ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧ લેા : પ્રાચીન યુગથી સુરતવંશ પર્યંત. ભાગ ૨ જો : ગુર્જરવંશથી ચાલુક્યવંશ પર્યંત. દરેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦. દરેકનાં રાષ્ટ્ર ચાર પેણ પાનાં ૪૦૦, પાકું પૃષ્ઠ.
- ૪ હવામાન : ગુજરાતની હવામાનની સ્થિતિ, કામગીરી, નકશાઓ અને ચિત્રો સાથે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૫ શૈવ્યર્થ : સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર : રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦.
- ૬ પૃથ્વીના ઇતિહાસ : રા. રા. યશવંત ગુલાબભાઈ નાયક, એમ. એસ.સી., મગિત્ર, દ્વિતીય આવૃત્તિ, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૭ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ભાગ ૧ લેા : રા. રા. નરસિંહરાવ બો. દિવંદીયાનાં યુનીવર્સિટીનાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોનું ભાષાન્તર : પાનાં ૫૨૫ : મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.
- ૮ ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને ભૂગોળવિજ્ઞાન : લે. રા. રા. ભાગીલાલ જી. મહેતા. દ્વિતીય આવૃત્તિ, મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૯ કમ્પીર સંપ્રદાય : ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર : રા. કિશનસિંહ આવડા; મૂ. રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૦ કૃષ્ણકીડાકાવ્ય : (૨. સં. ૧૫૨૯) દશમસ્કંધ લાગવતનો ગુજરાતી પદ્યઅંશ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦. પ્રભાસના કાયરય દવિ દેશવરામ હદેરામરચિત. અં. અં. જી. જાની.
- ૧૧ મહાભારત ભા. ૧, ૨, ૩ : (પદ્યઅંશ) આદિપર્વ, સભાપર્વ, વિરાટ અને ઉદ્યોગપર્વ. સં. દેશવરામ કા. શાસ્ત્રી. દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.
- ૧૨ લેખજીવ્ય ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : સિદ્ધાન્તો, મંપ્રદાયોની સ્પષ્ટીકરણ : પાનાં ૪૫૦ દ્વિતીય સચિત્ર (ચિત્રો ૧૬) આવૃત્તિ લે. શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર મૂ. રૂ. ૨-૦-૦
- ૧૩ શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભા મહોત્સવ ગ્રંથ : ઐતિહાસિક સાહિત્યિક લેખોનો મંથર પા. ૩૭૬ મૂ. રૂ. ૩-૦-૦
- ૧૪ સ્વ. દિ. જી. રણછોડભાઈ ઉ. શતાબ્દી સમારક ગ્રંથ : મૂ. રૂ. ૨-૮-૦
- ૧૫ સરસ્વતી (નદી) પુરાણ : વિવેચક રા. રા. કનૈયાલાલ લા. દવે મૂ. રૂ. ૨-૦-૦

બુકસેલરોને જરૂરયામ પેલેતાં ૨૦ ટકા કમીશન મળશે.

સભાનાં ખીજાં પુસ્તકો જાહેર કાયદેરીઓ અને ઇનામો માટે અડધી કિંમતે મળશે

પત્રવ્યવહાર કરવો નં. ૧ સાથે:—

૧. રા. રા. અંબાલાલ જી. જાની, ખી. એ. ૨. મેસર્સ આર. આર. શેઠની કું. ૩૬૫, શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભા મંદિર ૩. મેસર્સ જી. એમ. ત્રિપાઠીની કું. નિવૃત્તસાઈ રોડ, કોન્ગ્રેસ લેન, મુમ્બઈ નં. ૪.

બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુમ્બઈ નં. ૨.

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા

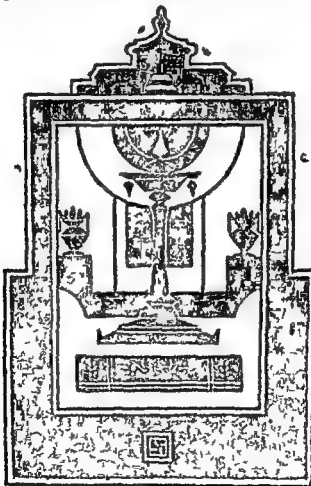
કૃત્રિમાસિક કૃત્રિ

(સચિત્ર)

પુસ્તક ૧૬૬] ઈ સ ૧૯૪૧ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર • સં ૧૯૯૭

[અંક ૨

પ્રકૃતે પરિકર્માણિ કાલસુતાનિ સર્વશ ।
તુલ્યા પ્રજ્વાલિત શુદ્ધો દીપોઽય દ્યોતયિષ્યતિ ॥

અપાદક અને પ્રકાશક

અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની, બા એ

૨૬૫, શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી મંચામંદિર, મુંબઈ ૧

પાર્થિક રાવાજન ૩ ૩] પ્રગટ તા ૮-૮-૪૧, [૨૬ અંકની કિં ૩ ૦-૧૨-૦

અનુક્રમણિકા

[એકંદર પા. ૧૫૪]

પુ. ૬	જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૧	અંક ૨
વિષયાનુક્રમણિકા	...	પુંકું પાનું ૨
૧ મુલતાન મુહમ્મદશાહ ૨ જો ...	રા. રા. મુહમ્મદ ઉમરઃ કવિ કોટિલ	૧૪૯
૨ ગુજરાતની રાનીપરજ કોમ ...	રા. રા. મણિલાલ દિવેદી	૧૬૧
૩ એક મુઝારો : (ચૌલુક્યવંશ) ...	રા. રા. માણિકલાલ ચ. દવે	૧૮૯
૪ કવિ રામશંકર ગૌરીરાકર ...	રા. રા. જહાંગીર માણિકજી દેસાઈ...	૧૯૦
૫ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર એક દૃષ્ટિપાત ...	રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી...	૧૯૫
૬ મુખર્ધના મહાજનો (૧૨) ...	રા. કુંગરશી ધરમશી અંપટ	૨૦૫
૭ ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસની કેટલીક સાધન સામગ્રી...	રા. રા. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા...	૨૧૨
૮ લોકસાહિત્ય અને એનું અન્વેષણ તથા મૂલ્યાંકન (૧) ...	રા. રા. હીરાલાલ રમિકલાલ કાપડિયા	૨૨૯
૯ પાલિભાષા (૧) ...	પંડિતજી રા. રા. ખેચરદાસ જી. દોશી	૨૫૦
૯ ચર્યાપત્ર (૧) કર્ણદેવ સોલંકીએ કર્ણસાગર તળાવ ક્યાં બંધાવ્યું ? ...	રા. રા. કચરાલાલ શવજીભાઈ સોની	૨૫૪
૧૦ અષ્ટપદી ૨ જીઃ કવિ ઉદ્ધવદાસજી...	અંપાદક રા. રા. અંબાલાલ જી જ્ઞાની	૨૫૬
૧૧ પ્રાકૃતસર્વસ્વ ...	રા. રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી	૨૫૭
૧૨ આપણું : ઈર્ષા સામયિકોમાંથી...	રા. રા. અંબાહક	૨૭૩
૧૩ સમાલોચના (૨) (૯ થી ૨૬) ...		૨૮૬
૧૪ પુસ્તકપહોંચ : સાહ્યાર-સ્વીકાર (૨) (૫-૬૩) : ...		૩૦૨

તથા પુંકું પાનું ૩ જુનું

સૂચના:—પરિવર્તન અર્થે માસિકો આદિ, તેમ જ અભિપ્રાય અને ભેટ અર્થે પુસ્તકો મોકલનાર વ્યવસ્થાપકોએ, અને પત્રવ્યવહાર કરનારાઓએ નીચેના સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો. ચાલુ ૧૯૯૫-૯૬ ના વરસથી પુસ્તકોની સમાલોચના રીતસર લેવાનો પ્રબંધ થયેલો છે. નોંધ:—જૂના અંકોની ગાંધેલી તેમ છૂટી ફાઈલો વેચાતી મળશે.

મુંબઈ, તા. ૪-૮-૪૧
સોમવાર

અંબાલાલ જુલાખીરામ જ્ઞાની, ખી. એ. ૩૬૫, શ્રી પ્રાઈસ ગુજરાતી સભામંદિર વિદ્યલભાઈ રોડ, કોંગ્રેસ લેઈન, મુંબઈ નં. ૪

ગ્રાહકનાં નામ નોંધાવવાનાં અને લવાજમ ભરવાનાં ર-થળ:

૧. અંબાલાલ જુલાખીરામ જ્ઞાની, ૩૬૫, શ્રી પ્રાઈસ ગુજરાતી સભામંદિર વિદ્યલભાઈ રોડ, કોંગ્રેસ લેઈન, મુંબઈ નં. ૪
૨. મેનેજર: "આદિત્યમુદ્રણાલય" રાયખડ : અમદાવાદ.
૩. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી, એન્ડ કું. બુક્સેલર્સ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા

ત્રૈમાસિક

પ્રકૃતે પરિકર્માણિ કાલસુતાનિ સર્વથા ।

વુચ્ચવા પ્રવાલિત શુદ્ધો દીપોઽય દ્યોતયિષ્યતિ ॥

પુસ્તકકં ૬૬] ઈ સ ૧૯૪૨ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર સવત ૧૯૮૭ [અંક ૨

સુલતાન મુહમ્મદ શાહ ૨ નો

લેખક શ. શ. મુહમ્મદ ઉમર • કવિ શ્રી 'કાદિલ'

સુલતાન મુહમ્મદશાહ અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ

ગુજરાતના સુલતાનોનો ઇતિહાસ મૂળમાં મગધનાત્મક દષ્ટિએ લખાયો નથી માત્ર જે કાંઈ લખાયું છે તે એકાદ બે પુસ્તકોના આધારે, અને તેમાં જ નેમ્રએ એવી તેલબીક કરવામાં આવી નથી ત્યારે સુલતાન મુહમ્મદ શાહના નિષ્પત્તિમાં એ વિષે પ્રશ્ન ડરવો જ નહીં મો છે 'અફઝલવાલિહ'નો ઉલ્લેખ ન કરીએ, તો પણ 'તારીખે ફિરિશ્તહ' 'મિગતે મિન્દરી' અને 'તખ્તે અકબરી'માં પુષ્કળ માહિતીઓ હોના છતાં સુલતાન મુહમ્મદશાહના ઇતિહાસને ધટતો ન્યાય આપનામાં આવ્યો નથી

— ૧૮૨૦માં જેમ્સ ખર્ડે ગુજરાતનો ઇતિહાસ પ્રસ્ટ કર્યો એ પૂર્વે તારીખે 'ફિરિશ્તહ'ના અનુવાદ પ્રકટ થઈ ચૂક્યા હતા ખર્ડેનો ઇતિહાસ 'મિગતેઅફઝલી'ના આધારે હોનાથી ગુજરાતના સુલતાનોના ઇતિહાસ પર નહોં જેવો જ પ્રકાશ પાડે છે ૧૮૫૬માં મિ એ કે ફાર્વરના ગમભાળા પ્રક્ટી એ રાસોના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના સુલતાનોનો નામનો જ ઇતિહાસ છે અને સુલતાન મુહમ્મદશાહ વિષે એક જ ફરો છે ૧૮૮૬માં કેર્નલ ડબ્લ્યુ જે વોલ્સને બોમ્બે, એઝેટીઅર માટે 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' તૈયાર કર્યો, જે જોડે પણ લખાયો છે તેમાં 'તારીખે ફિરિશ્તહ'નો પણ કાળજીપૂર્વક ઉપયોગ થયો નથી સુલતાને શાહજાદાની જિંદગીમાં ડરેલા પગકમો તેમાં આપનામાં આવ્યા નથી, જે 'તારીખે ફિરિશ્તહ'માં છે, અને એના ગમ્યના ઇતિહાસ વિષે કાંઈ તકબીક ડગનામાં આવી નથી ૨ આ જ વર્ષમાં એડવર્ડ બેલીએ 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' મુસ્લિમ ઇતિહાસકાગેની કલમે ગણુ કર્યો છે આમાં સુલતાનના

૧ રાસમાળા નવી આવૃત્તિ ૧૮૭૬ થા ૨૭૭ છેવટો કકરો

૨ વોલ્સન ગુજરાતનો ઇતિહાસ થા ૩૧-૨ છે તો પહેરો ફરો

શાહઝાદાના શ્રવન પર પ્રકાશ નાખતાં 'તખ્ત-એ-અકબરી' અને 'તારીખે અકબરી'માંથી અવ-
તરણુ આપ્યાં છે. પરંતુ સુલતાનના રાજ્યકાળ પર અનિવાર્ય અર્થ કરવાને બદલે 'મિરાતે
સિકન્દરી'નો જ અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. છતાં ટિપ્પણમાં અન્ય અન્યેતો ક્યાંક
ક્યાંક ઉલ્લેખ છે.^૩ ૧૮૯૬માં 'બોમ્બે ગેઝેટીઅર' નો. ૧ સુ. ભાગ ૧ લો 'ગુજરાતનો ઇતિ-
હાસ' પ્રકટ થયો; એમાં વોર્સને લખેલો 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' આ આ. ફઝલુલ્લાહ
હુસૈન દરિદીએ પુનઃ અવલોકાવી, ગંપાદિત કર્યો છે. એમાં એમણે બેલીના અનુવાદનો
સારો ઉપયોગ કર્યો છે. પરંતુ સુલતાન મુહમ્મદના વિષયમાં બેલીથી કંઈ આગળ નથી.^૪
પ્રો. એમ. એસ. કોમિસેરીઅટે 'ગુજરાતી ગઝતનનનો ટૂંકા ઇતિહાસ' એ શિરોલેખ
હેઠળ 'જર્નલ ઓફ ધી બોમ્બે લાન્ડ એન્ડ એશિયાટિક સોસાયટી'માં લાંબી લેખમાળા
લખી છે. પરંતુ તેમાં પણ સુલતાન મુહમ્મદ શાહને ઘટતો ન્યાય આપવામાં આવ્યો
નથી;^૫ એટલું જ નહીં કોમિસેરીઅટે હાલમાં જ 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' ભાગ ૧ લો નામે
એક દળદાર ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે; એમાં એમણે સુલતાન મુહમ્મદે ચણાવેલા સરખેજના રાજા
અને મસ્જિદનાં બાંધકામ પર અને ઈમામી પંથનો ઇતિહાસ આપવામાં બેટલો શ્રમ લીધો છે
એટલી તકલીફ સુલતાન મુહમ્મદશાહના ઇતિહાસને જણવામાં લીધી નથી.^૬ ગુજરાતનો
અર્વાચીન ઇતિહાસ અને ખીજા ગુજરાતીમાં લખાયેલા ગ્રંથો, તેમ જ ઉર્દૂમાં લખાયેલા ગ્રંથો
'મિરાતે મુહમ્મદી' અને 'તારીખે મુસ્તફાબાદ' આ જ પુસ્તકોના આધારે લખાયેલાં હોવાથી
તેમાં કાંઈ ખાસ વિશેષતા નથી.

સાધનો

ફારસી સાધનો

તારીખે મહમૂદશાહી વા મઅાસિરે મહમૂદશાહી : આ મૂલ્યવાન ઇતિહાસગ્રંથ
સુલતાન મુહમ્મદશાહના ફરજદ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના રાજ્યકાળમાં મુદ્દા અખ-
દુલ કરીમ હમદાનીએ લખ્યો છે. ક્તાનો જન્મ હિ. સ. ૮૪૭(ઈ. સ. ૧૪૪૩)માં
સુલતાનના રાજ્યકાળમાં થયો હતો. તારીખે મહમૂદશાહીમાં હિ. સ. ૭૯૩(૧૩૯૦)થી હિ.
સ. ૮૮૯ (ઈ. સ. ૧૪૮૪) સુધીનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. હમણાંના પ્રાપ્ત ગ્રંથોમાં

૩. બેલી. હિ. ગુ. પા. ૧૨૬ થી ૧૩૪

૪. બો. ગે. વો. ૧લું, ભાગ ૧લો, પા. ૨૪૦-૪૧

૫. જ. બો. આ. સે. એ. સો. વો. ૨૫ નં. ૭૧, પા. ૮૨ થી ૧૩૩; નં. ૭૩, પા. ૨૪૬ થી ૩૨૧.
વો. ૨૬, નં. ૭૪ પા. ૯૯-૧૫૭

૬. પ્રો. કોમિસેરીઅટે, 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ભા. ૧લો.' માં ગુજરાતના ઇતિહાસોમાંથી ઇતિહાસ
તારવવા બદલ, શિલાલેખો અને સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ આપવા ઉતરી પડ્યા છે. પરિણામે ગુજરાતના
સુલતાનોનો ઇતિહાસ તેના ખરા સ્વરૂપમાં નથી આપાયો. પ્રો. કોમિસેરીઅટે સુલતાન મુહમ્મદના ઇતિહાસ
પર કાંઈ પ્રકાશ નાખતા નથી. બલકે, સર ડેનીસન રોસે કેમ્બ્રીજ હિ. ઇડિયામાં બેટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે
તેટલો જ ઉલ્લેખ આ દળદાર ગ્રંથમાં નથી. સુલતાન મુહમ્મદશાહના ઇતિહાસમાં ઈમામશાહી પંથનો
પરિચય પ્રો. કોમિસેરીઅટે મિ. ઈવાન્સના The sect of Imamshah in Gujarat (N. S. B.
B. R. A. S. Vol. 12)ના આધારે આપ્યો છે. મૂળમાં એ લેખ એક ભૂદો જ દષ્ટિએ લખાયો છે.
મૂળ લેખ અને વિષય એક ભૂદો જ લેખ અને અભ્યાસપૂર્ણ શંકાધન માગે છે. એથી જ એ સારા
પ્રકરણની ચર્ચા મેં આ નિબંધમાં કરી નથી.

સૌથી, ગ્રામીન લેખાચ સર સાહાર જગે એની આપેલી એક પ્રત લડન મ્યુઝિયમમાં છે,^૭ જેનો ઉલ્લેખ ખેલી, ધવેનો વગેરે કરે છે પરંતુ એના અવતરણ કાષ્ઠએ આપ્યા હોય વા એનો ઉપયોગ કાષ્ઠ ઇતિહાસકારે કર્યો હોય, એવું મારી જાણમાં નથી

તારીખે અલફી સમ્રાટ અકબરે એના યુગના વિખ્યાત ઇતિહાસકારને ઇસ્લામનો ૧,૦૦૦ વરસનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું તે ઇતિહાસ આજે 'તારીખે અલફી'ના નામે વિખ્યાત છે એના લખનાગઓમાં મુલ્કા અમ્મદુલ ઝાદિર બદાશુની અને ખવાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ જેવા જગવિખ્યાત ઇતિહાસકારો પણ છે એમાં ગુજરાતના 'સુલતાનોનો પણ ઇતિહાસ છે ઇલિયટના 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા' ના ૫ મા ભાગમાં 'તારીખે અલફી'માંથી અનુવર્ણ આપવામાં આવ્યા છે ખેલીએ 'હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત' માં એ ફકરાનો અવતરણ આપ્યા છે આ ગ્રન્થ છપાયો નથી, અને તેની કોઈ હસ્તલિખિત પ્રત મુખ્યમાં મારી જાણમાં ન હોવાથી આ લેખમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો નથી

તખકાતે અકબરી આ શિરોલેખ હેઠળ પ્રથમ હિન્દનો ઇતિહાસ ખવાજા નિઝામુદ્દીન અહમદે લખ્યો છે તેમાં તેમણે ખિસ્તાગપૂર્વક ગુજરાતનો ઇતિહાસ આપ્યો છે ખવાજા સમ્રાટ અકબરના યુગમાં ગુજરાતમાં બધી હતા, અને અકબર-મુઝફ્ફર મુલ્કના સગી આખે જોનાગ જ નહોં, પરંતુ ભાગ લેનાગ માફી છે પોતાના મમય પૂર્વેનો ઇતિહાસ નિઝામુદ્દીને ગુજરાતના મત્રમાણ માધનો પરથી તૈયાર કર્યો છે આ ગ્રન્થને છાપી પ્રથમ પ્રકટ કરવાનું માન લખનોના નવલકિશોર ગ્રેમને છે મશોધનની દ્રષ્ટિએ એનો પાઠ થી અગ્રેન્દ્રનાથ ડે એ તૈયાર કર્યો અને કલકત્તાની એશિયાટિક મોઝાયટી ઓફ બેંગાલે છપાવ્યો છે તેના ૩ જ ભાગમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ છે તેનો અગ્રેજી અનુવાદ અને ટિપ્પણ પણ મિ બી ડેએ જ તૈયાર કર્યો પરંતુ તેને પુન અવલોકી તેનું મપાઈતો જાણીતા ઇતિહાસકાર ડો ખેનીપ્રસાદે ડું છે એવું ટિપ્પણ બહુ મુલ્યવાન છે એમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ પા ૧૭૨ થી ૨૧૪ સુધી આપવામાં આવ્યો છે તેમાં સુલતાન મુહમ્મદશાહનો ઇતિહાસ ૨૨૩ થી ૨૨૬ સુધીનાં પાનાઓમાં છે 'તખકાતે અકબરી'નો પ્રથમ પગિચ મિ જોન ડોસને ઇલિયટના 'હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા' ના ૫ મા ભાગમાં અને ખેલીએ 'હિસ્ટરી ઓફ ગુજરાત' માં સુલતાન મુહમ્મદશાહના પ્રકરણમાં અવતરણ આપી કરાવ્યો છે આ ગ્રન્થમાં ગુજરાત ઉપરાંત ગુજરાત સાથે સમઘ ધરાવતા પ્રદેશોનો ઇતિહાસ છે, જે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તહકીક કરનાગ માટે અતિ ઉપયોગી છે

તારીખે દિરિશતહ મુહમ્મદ કાસિમ હિન્દુશાહ દિરિશતહ પ સ ૧૬૧૧ મા 'તખકાતે અકબરી' જેમ હિન્દનો ઇતિહાસ પૂરો કર્યો એમાં સાગમ હિન્દનો મુસ્લિમ ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે એનો પગિચ અગ્રેજી જાણીતી જનતા ૧૮ મી મદીના અતથી કરી ચુકી છે આ જ કાગળે હિન્દના ઇતિહાસમાં એનો ઉપયોગ છૂટથી થયો છે એનો સૌથી ઉત્તમ અનુવાદ જોન ડિગ્ગે પ મ ૧૮૧૯માં પ્રકટ કર્યો, જેનું બીજું મસ્ક-જુ પ મ ૧૯૦૯ મા પ્રકટ થયું એના ૪ થા ભાગમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે જુઓ પાનું ૧ થી ૧૬૭ એ ગુજરાતની ઇતિહાસગમિક જનતાના ખૂન પગિચમાં છે

૭. ફ્રાંસ દેલેએ ઓફ થી પારસીયન મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ હન થી ક્રિટીક મ્યુઝિયમ રીયુ વે. ૩ ૯૯૧

સાહિત્યપરિષદની ભંડોળ કમિટીએ રા. રા. આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી પાસે એનો અનુવાદ કરી છપાવ્યો છે. 'તળકાતે અકબરી' જેમ 'તારીખે ફિરિશ્તહ'માં પણ ગુજરાત સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રદેશોનો ઇતિહાસ આપ્યો છે, જે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તેલકીક કરનારા માટે બહુ ઉપયોગી છે.

મિરાતે સિકન્દરી : એનો કર્તા સિકન્દર ખિન મુહમ્મદ મન્જહુ છે. 'તારીખે ફિરિશ્તહ' જેમ આ ગ્રન્થ માટે ઈ. સ. ૧૬૧૧ મૂકાય છે. માત્ર ગુજરાતના સુલતાનો માટે લખાયેલું આ એક જ પુસ્તક છે; જેમાં ગુજરાતના સુલતાનોનો સળંગ ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. કર્તાએ આ ગ્રન્થ લખવામાં એની પૂર્વના તમામ ઐતિહાસિક ગ્રન્થોનો ઉપયોગ કર્યો છે, એટલું જ નહીં એના યુગમાં શ્રવતી દંતકથાઓ પણ એની કલમે ઝડપી લીધી છે; જે મોટે ભાગે ગુજરાતના અવલિયાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ૧૮ મી સદીમાં ઇલિયટ્થી માંડીને કવિ ખાલાશંકર કંથારીયા સુધીના ઇતિહાસકારોનું લક્ષ એનો તરફ દોરાયું હતું. શરૂઆતમાં પ્રો. જોન ડોસને એની મળેલી પ્રત પરથી તેનો અનુવાદ કર્યો હતો. પરંતુ પ્રો. ડોસનનું અકાળ અવસાન થવાથી તેને પુનઃ અવલોકી, સપાદન કરવાનું કામ સર એડવર્ડ બેલીએ લીધું. એવામાં સર સાલાર જંગ તરફથી એક નવી નકલ મળી, જેનો પાઠ સરખાવતાં સર એડવર્ડ બેલીએ એનો અનુવાદ ફરીથી કર્યો, પરંતુ તે પણ અંપૂર્ણ નથી. એ અંપૂર્ણ કામને પૂરું કરવાની હામ મિ. વોલ્ડસને લીધી. પરંતુ તેમની તળિયત દીકરે રહેતી ન હોવાથી આ કામ ખા. ખા. ફઝલુલ્લાહ લુત્ફુલ્લાહ ફરીદીને સોંપ્યું. તેમણે આનો સંપૂર્ણ અનુવાદ કર્યો, જે તેના અનુવાદોમાં સૌથી વધુ પ્રામાણિક છે. ગુજરાતીમાં રા. રા. ખાલાશંકરે એનો અનુવાદ 'ઇતિહાસમાલા' માં આપવો શરૂ કર્યો હતો. પરંતુ 'ઇતિહાસમાલા' બંધ થતાં એ પાનાંઓ પુનઃ 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં હતાં. રા. ખાલાશંકરનું અકાળ અવસાન થવાથી એ કામ અંપૂર્ણ રહ્યું; જેને પૂરું કરવાનું માન રા. રા. આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી ખાટી જાય છે. આ અનુવાદ શુ. વ. સોસાયટીએ છપાવ્યો છે. સુલતાન મુહમ્મદશાહ માટે જુઓ પાનું ૨૩ થી ૨૬.

મિરાતે અહમદી : મુગલાઈના છેલ્લા દિવાન અલીમુહમ્મદ ખાને ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં 'મિરાતે અહમદી' નામનો મૂલ્યવાન ગ્રન્થ આપ્યો છે. આ ગ્રન્થ ગુજરાતના મૂલ્યવાન ઇતિહાસોના આધારે લખાયો છે. સારાય ગ્રન્થ બે લાગમાં બહેચી નાંખવામાં આવ્યો છે; ઉપરાંત તેના અંતે અંતમાં પૂરવણી આપવામાં આવી છે. ૧ લા લાગમાં સુલતાન મહમુદ ગઝનવીથી માંડીને સમ્રાટ ફરૂખશિઅર સુધીનો દૂકમાં ઇતિહાસ છે. મોગલાઈના ઇતિહાસ સાથે મોગલ સમ્રાટો તરફથી ગુજરાતને લગતા બહાર પડેલાં ફરમાનો એમાં સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે, એના ૨ જ લાગમાં એના સમયનો વિગતવાર ઇતિહાસ વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવ્યો છે, અંતે પૂરવણી તો 'આઈ ને અકબરી,' 'મિરાતે અહમદાબાદ' કે, એ સમયનું 'અહમદાબાદ ગેઝેટીઅર' છે. એમાં ગુજરાતનો ઇતિહાસ પા. ૧૮ થી ૮૭ માં આપવામાં આવ્યો છે. સુલતાન મુહમ્મદશાહ માટે જુઓ પાનું ૨૯-૩૦.

આ મૂલ્યવાન ગ્રન્થનો સંપૂર્ણ અંગ્રેજી અનુવાદ થયો નથી, જે કે એના કેટલાક ભાગનો અનુવાદ બર્ડે અને બેલીએ કર્યો છે, અંતે પૂરવણીનો અનુવાદ મિ. સેડન અને જ. નંયામઅલીએ કર્યો છે, જ્યારે ગુજરાતીમાં તેનો સંપૂર્ણ અનુવાદ થઈ ગયો છે. ભાગ

૧ લો અને પૂર્વણીનો અનુવાદ જનામ નિઝામુદ્દીન ચિરતીએ કર્યો છે. અને ૨ ના લાગનો અનુવાદ દિ બા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કર્યો છે

અરબી-સાધન

અંકરવાલિહ બિ મુઅફ્ફર વચ આલિહ એનો કર્તા અબ્દુલ્લાહ મુહમ્મદ બિ ઉમર અલમક્રી અલ આસફી અલ હિલુખખાની છે, જે હાજી ઉદ દબીરના નામે વિખ્યાત છે આ મુલ્યવાન ગ્રંથ બે દફતરમા લખાયો છે ૧ લા દફતરમા ગુજરાત અને દક્ષિણનો ઇતિહાસ છે, બ્યારે ૨ ના દફતરમા ઉત્તરનો મામાન્ય ઇતિહાસ છે મર ડેનીસન રોસે ૧૯૧૦ મા અવર્નમેન્ટ રેકર્ડ સિગ્રિમ્મા એને ત્રણ લાગમા પ્રકટ કર્યો છે, જેમા પા ૧ થી ૬૪૩ સુધીમા ગુજરાત અને દક્ષિણનો, અને પા ૬૪૪ થી ૧૦૬૭ સુધીમા ઉત્તરિનનો ઇતિહાસ છે મુસલતાન મુહમ્મદશાહના ઇતિહાસ માટે જુઓ પા ૧ થી ૩ વિશેષ માહિતી માટે જુઓ, અંકરવાલિહ બિ મુઅફ્ફર વચ આલિહ અથવા ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ

તેહકીક

તખકાતે અકબરી, તારીખે ફિરિશ્તહ, મિરાતે સિકન્દરી અને અંકરવાલિહ મુસલતાન મુહમ્મદશાહના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ આપતા ઇતિહાસો છે મિરાતે અહમદીનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કર્યો નથી કે તેનો ગુજરાતના મુસલતાનોનો ઇતિહાસ મુખ્યત્વે મિરાતે સિકન્દરીના આધારે લખાયો છે અને ગુજરાતના મુસલતાનોના ઇતિહાસ માટે મિરાતે સિકન્દરી જ જોના લવામજુ દરે છે

શાહજહાદ મુહમ્મદખાનના પગક્રમોની નોધ 'તખકાતે અકબરી' અને 'તારીખે ફિરિશ્તહ'મા છે ૧૦ 'અંકરવાલિહ'મા મુસલતાન મુહમ્મદશાહ પૂર્વના પાનાઓ ખોલાવવા હોનાથી હકીકત નથી પગ્નુ મુસલતાનના પગક્રમોની લીધેલી નોધમા એને ૨૬૩ મળે જે ૧૧ ખાનદેશના ઇતિહાસમા પણ એનો સ્તીકાર છે ૧૨ માન આ પગક્રમો 'મિરાતે સિકન્દરી'મા નથી

મુસલતાન મુહમ્મદશાહ ૨ જના ઇંડર અને વાગડના વિજય માટે સર્વ ઇતિહાસો એકમત છે ત અ મા વાગડ માથે ડુગરપુરનો ઉલ્લેખ છે મહામહોબાખ્યાય ૩ ના ગો હી ઓઝા 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ' ૭૯૬ ૩, લાગ ૧ લામા ડુગરપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ

૮ શ્રી ફા ગુ ૧ પુ ૪થુ અક ૧-૨-૩, પુ ૫થુ, અક ૧-૨-૩

૯ મિ અ નો ૧૬, પા ૧૮-૧૯

૧૦ ત અ નો ૩, પા ૨૧૨-૩-૪, તા ફિરિ નો ૪થુ પા ૨૭-૮

૧૧ અંકરવાલિહ પા ૩ ને લખે છે 'તેણે ખાનખાના બતમનીને નસાઈયા દતો અને દોલખાખાઈ સુધી કતરી આપ્યા દનો

૧૨ તા ફિરિ નો ૮ ખાનદેશનો ઇતિહાસ પા ૨૯૨-૪

આપે છે. તેની આધારસૂચીમાં ત. અ., તા. ફિરિ મિ. સિ., અને મિ. અ. નો ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ ઇતિહાસમાં આ ચઢાઇ વિષે દાઢ ઉલ્લેખ નથી. આ સમયના ડુંગરપુરના રાજાનું નામ ગોપીનાથ-ગજપાલ (ઈ. સ. ૧૪૨૬ થી ૧૪૪૮) છે. કુંભાલગઢ દુર્ગના ઈ. સ. ૧૪૬૦ ના શિલાલેખમાં “મહારાણા કુંભાજી ડુંગરપુર પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે રાજા ગોપાળ કિલ્લો છોડી નાસી ગયો”, એવું લખાયું છે.^{૧૩} આ સંબંધોના કારણે ત. અ. નો પાઠ ગ્રો. બેનીપ્રસાદ ગણેશ વાંચે છે, અને ‘ઝંઝલવાલિહ’નો પાઠ સર ડેનીસન રાસ કુંભા વાંચે છે. ‘તખ્તતે અઢગરી’ અને ‘ઝંઝલવાલિહ’માં જે પાઠ આવ્યા છે તે અનુક્રમે આ છે. ‘કનીયા’^{૧૪}, ‘કીપા’^{૧૫}.

ચાંપાનેરની ચઢાઇની સૌથી વિશેષ અને સપ્રમાણ દટીકત ‘ઝંઝલવાલિહ’ જ આપે છે. શક્કર તાલાખ અને ગામ વસાવવાની વાત જે હુણ્ડિદ-દબીર રજુ કરે છે તે વિશ્વાસપાત્ર એટલા માટે છે કે, હુણ્ડિદ-દબીર તેનો સગી આંખે જોનાર સાક્ષી છે. ચાંપાનેરયુદ્ધમાં સૌ ઇતિહાસો એકમત છે. માત્ર માલવપતિની સહાયના કારમાં મતભેદ છે. ઝંઝલવાલિહ લખે છે: “યુદ્ધમાં વિજય મળે તો દોહદ પર તેની હુકુમત રહે એવી શરતે યુદ્ધ માટે તૈયાર કર્યો,”^{૧૬} જ્યારે બીજા બધા ઇતિહાસો દર મંજિલે લાખ ટંકા આપવાનું જણાવે છે.^{૧૭} મારા મતે લાખ ટંકાની વાત સુલતાન મહમૂદ બેગડા અને ગિયાસુદ્દીન ખિલજીના સમયના કારારનું પુનરાવર્તન છે. વાસ્તવમાં દોહદકરાર જ છે. દોહદ એટલે ગુજરાતની સરહદ દોહદ મળ્યું, એટલે ગુજરાતમાં દાખલ થવાની કુચી જડી ગઈ.

માલવપતિ મહમૂદ ખિલજી દોહદ પર આવ્યાનું સાંભળી સુલતાન મુહમ્મદે માળવાની સરહદ કોટડા તરફ દૂર કરી અને યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી, ‘મિરાતે સિકન્દરી’ સિવાય સૌ ઇતિહાસકારો એમાં એકમત છે.^{૧૮} ‘મિરાતે સિકન્દરી’ મુજબ સુલતાન મુહમ્મદ નાઠો હોત તો રાય ગંગાદાસ અને સુલતાન મહમૂદ ખિલજીએ એની પૂંઠ પકડી તેનો મુલ્ક દબાવી લીધો હોત. આથી મિ. સિ.ની તે દંતકથા જ રહે છે. સિકન્દર ખિન મન્જહુએ એના પરથી કરેલા તર્ક આપોઆપ ઉડી જાય છે અને ‘તારીખે ફિરિસ્તહ’ એ પછી સુલતાન મહમૂદ ખિલજીની બીજી લડાઈ નોંધે છે, જેને કોઈ ઇતિહાસનો ટેકો નથી. આ આધારે ઇતિહાસોમાં લેવાયેલી નોંધો પણ રદ જ સમજવી.

૧૩. રા. ઈ. પૃ. ૩ પા. ૬૬

૧૪. ત. અ. વો. ૩. પા. ૨૨૪

૧૫. ઝંઝલવાલિહ, વો. ૧ હું. પા. ૩

૧૬. ઝંઝલવાલિહ, વો. ૧ હું. પા. ૨

૧૭. ત. અ. વો. ૩ પા. ૨૨૫, તા. ફિરિ વો. ૪ પા. ૩૬, મિ. સિ. પા. ૨૫. વધુમા ફિરિસ્તહ માળવાના ઇતિહાસમા નીચે મુજબ નોંધ કરે છે: ‘સુલતાન મહમૂદ ખિલજી મહિન્દ્રીના કિનારે ચોલ્યો. ચાંપાનેરના રાજા ગંગાદાસ પાસેથી ઘોડાઓ સાથે ૧૬ લાખ ટંકા લીધા, જે આપવા રાજા પોતે આવ્યો હતો. પછી તે પોતાના સૈન્ય સાથે માંડું ગયો.’ પા. ૨૧૫-૬

૧૮. ઝંઝલવાલિહ પા. ૩; ત. અ. વો. ૩, પા. ૨૨૬

મુસલતાન મુહમ્મદ શાહ રજો

હાજીઉદ-દીનીર લખે છે કે, મુસલતાન મુહમ્મદ શાહ રજોનો જન્મ નંદગ્યાગ પાસે આવેલા ગામ મુસલતાનપુરમાં થયો હતો ત્યાં મુસલતાનનો જન્મ થવાથી એ ગામનું નામ મુસલતાન-પુર પાડ્યું તેને કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો અને તેની શાલામાં વૃદ્ધ કગવામાં આવી ^૧

ઇતિહાસમાં મુસલતાનની પ્રથમ નોંધ હિ સ ૮૩૩(ઈ મ ૧૪૨૯)થી મળે છે તેના પૂર્વેની કોઈ માહિતી પ્રાપ્ત સાધનોમાં નથી

હિ સ ૮૩૩(૧૪૨૯)માં ઝાલાવાડના ગળ કાનાએ અમિરના હાકિમ નસિરખાનની સંહાયથી મુસલતાન અહમ્મદ બહુમની પાસેથી સૈન્યની મદદ લઈ નંદગ્યાગ આગળ લૂટકાટ કરી શરૂ કરી મુસલતાન અહમ્મદશાહ ગુજરાતીએ આ વિષયમાં તપાસ કરી ઘટતી સળ આપવા પોતાના વડા શાહનવાહ મુહમ્મદખાનને મોટા સંઘારો જેવા કે, સય્યદ અબ્દુલ ખયર, સય્યદ કાસિમ, સય્યદ આલમ, અલિક મુકર્રમ અહમ્મદ અયાઝ અને અલિક ઇખ્તિયારૂલ મુલકે માથે મોકલાવ્યો શાહઝાદાએ દક્ષિણી સૈન્યનો મુકાબલો કર્યો અને વિજયમાળા પહેરી, મોટા ભાગની કંલ કરી, કેટલાકને કેદ કર્યા અને બાકીના નાસી ગયા ^૨ યુદ્ધ મુસલતાનપુર પાસે થયું હતું ^૩

આ ખબર મુસલતાન અહમ્મદ બહુમનીને પહોંચી, ત્યારે તેણે પોતાના વડા શાહનવાહ મુસલતાન અલાઉદ્દીન અને બીજા પુત્ર ખાનજહાનને શાહનવાહ મુહમ્મદખાનનો મુકાબલો કરવા રવાના કર્યો, જેમણે મોટા અમીર કાદિરખાનમાં વિશ્વાસ મૂકી, સૈન્યની લગભગ તેના હાથમાં મોટી અલાઉદ્દીન કાદિરખાનથી મળણ કરી, ઝડપી ધૂંવ કરતો દોડતાબાદ તરફ આગળ વધ્યો અને મનિકપુજ આગળ ચોંચ્યો આ રથને તેના સૈન્યમાં અમિરનો નસીરખાન અને ઝાલાવાડનો ગળ કાના આવી મળ્યો, અને તેના બળમાં બીજા વધારે થયો યુદ્ધ કગવાની આશયે શાહઝાદા મુહમ્મદખાન આગળ વધ્યો બન્ને સૈન્યો ઝોડખીંગ સામે આવી ગયા શાહઝાદા મુહમ્મદખાને પોતાની શાનના મુજબ સફો મોકલ્યો અને બન્ને તરફ યુદ્ધની આગ ભડકી ઉઠી અલિક મુકર્રમ અને કાદિરખાન મામમાં આવી ગયા કાદિરખાન ઘોડા પડ્યો પડ્યો અને માર્યો ગયો અલિક ઇખ્તિયારૂલ મુલકે એક મોટા હાથીની લૂટ કરી મુસલતાન અલાઉદ્દીન દોલતાબાદના મિસ્તામાં ભરાઈ ગયો નાસિરખાન અને

૧ ઝફરલવાલિદે વો ૧ પા ૩ લખે છે “મુસલતાનની અવમલસમયે વય ૨૮ વરસની હતી,” પણ તે સરતચૂકે ૨૮ના દિસામે મુસલતાનો જન્મ દિ સ ૮૨૭-૮માં થાય, જ્યારે તે અ મુજબ મુસલતાનના વડા પુત્ર જહાલનો જન્મ દિ સ ૮૩૫માં થયો હતો મુસલતાને દિ સ ૮૩૩માં ઝાલાવાડના રામ કાનાના બંને દાઓ દેવા સર તરી લીધી હતી, વગેરે તારીખો ઝફરલવાલિદે આપેલી મુસલતાનની વય ખોટી મેને છે કે કો પ્રિ વે મુ મુ ની પ્રસ્તાવના પા. ૧૧માં મી સિપાસ રાદબદા જહાલની જન્મ સાત દિ સ ૮૦૫ આપે છે તે ખરી નથી

૨. ત અ. નો ૩૭૫ પાનુ ૨૧૨-૨, તા ફિરિ નો ૪ પા ૨૭ મો મે નો ૧૬૬ બામ ૧૭૧ પા ૨૩૬ ફેર્માન દિ ૬ નો ૩ પા ૨૬૮-૬, તા ફિરિ નો ૪ ખાનદેશના ઇતિહાસમાં પા ૨૬૩-૪ માન તા. ફિરિ મા ઝહાલાદને બદલે કોષ્ટ છે, પા ૬ ઇનિદાસસ યોષકેત્તે ઝહાલાદ સ્ત્રીમાં છે

૩ તા ફિરિ. નો. ૪ પા. ૨૭

કાનો દક્ષિણ આનંદેશમાં ચાલીસગાંવ પાસે આવેલી, કાલિન્દની કુંગરીઓમાં નાદા. શાહ-
ઝાદાએ વિજય માટે ખુદાનો આભાર માન્યો.૪

આ પરાજયથી લજવાઈ, સુલતાન અહમદ બહમનીએ ચાલગના તરફ ક્રૂર કરી;
જેના સમાચાર શાહઝાદા મુહમ્મદખાને સુલતાન અહમદ ગુજરાતીને પહોંચાડ્યા. સુલતાન
અહમદ ગુજરાતીનું સૈન્ય આવ્યું જાણી, બદમની સુલતાન પોતાના પ્રદેશમાં પાછો ગયો.૫

હિ. સ. ૮૪૧(ઈ. સ. ૧૪૩૭)માં સુલતાન અહમદ ગુજરાતીએ શાહઝાદા મસૂદ
માલવી માટે માળવા પર ચઢાઈ કરી. આ યુદ્ધમાં શાહઝાદા મુહમ્મદખાન
પણ સાથે હતો. સુલતાને ૨૦ હાથી અને ૫૦૦૦ ઘોડેસવારનું સૈન્ય આપી,
શાહઝાદા મુહમ્મદખાનને શાહઝાદા ઉમર માલવીના પક્ષમાં યુદ્ધ કરવા અને સારંગપુરનો
કબજો લેવા રવાના કર્યો. સારંગપુરના ગવર્નર મલિક ઈરફાંકે શાહઝાદાનો મુકાબલો
કર્યો નહીં, બલકે ગુજરાતના ઝંડા નીચે આવી ગયો.૬ હિ. સ. ૮૪૨(ઈ. સ. ૧૪૩૮)માં
ન્યારે મહમુદ ખીલજી જાતે યુદ્ધમાં બહાર આવ્યો ત્યારે સુલતાને શાહઝાદા મુહમ્મદ-
ખાનને ઉજ્જૈનના માર્ગે આવી મળવા જણાવ્યું અને શાહઝાદાએ હુકમનું પાલન કર્યું.૭

હિ. સ. ૮૪૫ના અહમદશાહ ગુજરાતીનું અવસાન થયું.૮

૪. ત. અ. વો. ૩ પા. ૨૧૩-૪; તા. ફિરિ. વો. ૪ પા. ૨૭-૮; કેમ્બીજ હિ. ઇ. વો. ૩ પા.
૨૯૯-૪૦૧; જો. ગે. વો. ૧ હુંભાગ ૧ લો પા. ૨૩૯; જો. હિ. શુ. પા. ૧૧૫; તા. ફિરિ. વો. ૪ આનંદેશના
ઇતિહાસમાં પા. ૨૯૪. બનાવમાં બધા સહમત. વિગતમાં તા. અ. મનિકમ્બુજ, બાકી બધા મનિકમ્બુજ
જો. ગે. સ્થળનિર્ણય કરે છે ચાલીસગાંવ આગળ. આ બનાવનો મિ. સિ. માં ઉલ્લેખ નથી.

૫. ત. અ. વો. ૩. પા. ૨૧૭

૬. જો. હિ. શુ. (તા. અ. મુજબ) પા. ૧૨૨-૩; તા. ફિરિ. વો. ૪ પા. ૩૩; માળવાના
ઇતિહાસમાં પા. ૨૦૧

૭. જો. હિ. શુ. (તા. અ. મુજબ) પા. ૧૨૩, તા. ફિરિ. વો. ૪ માળવાનો ઇતિહાસ પા. ૨૦૨

૮. સુલતાન અહમદ ગુજરાતીના અવસાનની તારીખ સાથે જ સુલતાન મુહમ્મદશાહના રાજ્યપરો.
હંસની તિથિનો સંબંધ છે. સુલતાન અહમદની અવસાનતિથિ ભૂદા ભૂદા ઇતિહાસકારો પ્રમાણે
નીચે મુજબ છે:

ત. અ. મુજબ ૪થી રબિઉલ આખિર ૮૪૬; તા. અ. મુજબ હિ. સ. ૮૪૬; અફઝલવાલિહ મુજબ
૪થી રબિઉલ આખિર ૮૪૬; તા. ફિરિ. મુજબ ૪થી રબિઉલ-અવ્વલ ૮૪૬; મિ. અ. હિ. સ. ૮૪૫;
મિ. સિ. ૮૪૫ આપે છે. પરંતુ મિ. સિ. અને મિ. અ. માં સુલતાનની જન્મતિથિ, રાજ્યારોહણ-
સમયે વય, અને કેટલા વરસ રાજ્ય કર્યું એનો જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ હિસાબે હિ. સ. ૮૪૬ જ છે:

મિ. સિ. અને મિ. અ. મુજબ	
જન્મતિથિ	૧૯-૧૨-૭૯૩
રાજ્યારોહણસમયે વય	૦-૦-૨૦
રાજ કર્યું	૨૨-૬-૩૨
	૧૧-૭-૮૪૬

ત. અ. મુજબ	
૦-૦-૨૨	} લહિયાની શરતચૂક. ૨૦ ના બાવીસ અને ૨૨ના વીસ થયા છે.
૨૦-૬-૩૨	

અવસાનતિથિ લગભગ ૧૧-૭-૮૪૬, એટલે ૧૧ મી રબી ૮૪૬ થાય છે. હિ. સ.
૮૪૬ ની તારીખ જ સાચી છે. એના સળંગ પુરાવામાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના આસિ. ક્યુરેટર
મિ. સિંધાલ એ જ મ્યુઝિયમ તરફથી પ્રકટ કરેલા ગુજરાતના સુલતાનોના સિક્કાની સૂચીમાં જણાવે છે
કે હિ. સ. ૮૪૬ ની સાલ એટલા માટે સપ્રમાણ છે કે, એ સાલના સુલતાન અહમદના સિક્કા મળ્યા
છે, અને તેમાંના સિક્કા મુંબઈના પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. બુઓ કેટલોગ ઓફ

મુદ્દમદશાહની હકુમત

હિ સ ૮૪૫મા મુસલમાન અહમદશાહ યજ્ઞગતીનાં અવસાન બાદ ત્રીજે દિવસે, મુદ્દમદશાહ, ગિયામુદ્દુન્યા વદ દિનદનો ખિતાબ ધારણ કરી, અહમદશાહમાં પોતાના પિતાની માદી ૫૦ મોઠા મોનેરી છત્ર ઉપરથી સુવર્ણ ઝોવારી, ગરીબોમા લૂટાવવામા આવ્યુ, જનતા, કાગ્ગારી, મુખાઓ અને વઝીરો તરફ ઉદાર વર્તણુક દાખવી, તેમને તેમના ઝોદાઓ ૫૦ ફોયમ ગખ્યા અને ખિતાબોમા વૃદ્ધિ કરી ગળ્યની લગામ હાયમા ધરતા કુશળતાથી રાજ્યકારોપાર ચલાવવા વાગ્યો ૧૦

હિ સ ૮૪૬ (ઈ સ ૧૪૪૧)ની ૨૦ મી ગમઝાનના દિને ખીખી મુઘલાઈએ ૧૧ એક નેકબખ્ત ફરજતને જન્મ આપ્યો, જેનું નામ ડહુખાન પાડવામાં આવ્યુ ૧૨ આ જ વરસની અવસાની ૧૪ મી તારીખે મગ્જેજના મહાન મુતુબ શયખ અહમદ સિદ્દામુદ્દિન સાહિબ (ક સી)નું અવમાન થયુ, જેમની અવમાનસાહ 'આખિરલ અનલિયા' માથી નીકળે છે ૧૩ મુસલમાને આ મહાપુરુષના મઝાર ૫૨ બલ્ચ રોજો બાધવાનો હુકમ કર્યો ૧૪

'ધી કોઈન્સ ઈન ધી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મુઝિયમ ઓફ વેસ્ટર્ન ઇસ્ટિયા', ધી મુસલમાન ઓફ ગુજરાત, પ્રસ્તાવના પા ૧૧ આના જવાબમા મી પશ્ચ 'ગુજરાતના સ્વતંત્ર સુવર્ણના સિકા' નામના લેખમા જણાવે છે કે મુસલમાન અહમદશાહની અવસાનમ સ હિ સ ૮૪૫ છે જે કે મુસલમાન અહમદ શાહના અહમદનગરની ટકરાણના હિ સ ૮૪૬ના સિકા મળ્યા છે, પરંતુ મારી પાસે સુવર્ણના મુદ્દમદના હિ. મ ૮૪૫ની ૨૫૪૨ તારીખે આપતા સિકાઓ મોલુદ છે આથી ૨૫૪૨ થાય છે કે મુસલમાન અહમદ શાહના અવસાન હિ સ ૮૪૫ ના અતમા થયુ હશે અને બાકી પર બેસતા જ મુસલમાન મુદ્દમદ પોતાના નામના સિકાઓ પડાવ્યા હશે અહમદનગરની ટકરાણ દૂર હોવાથી અને નવો હુકમ ભરી થાય ત્યાં મુખી ત્યાં મુસલમાન અહમદના સિકા પડ્યા હશે આથી મુસલમાન અહમદની અવસાન-સાહ હિ સ ૮૪૫ જ છે

૯ ત અ વો પા ૨૩૩ એ સિવાય મોઈ હતિદાસ મુસલમાનો ખિતાબ આપતો નથી અફસ-વાસિદ પા ૧ મોહમુદ્દિન લખે છે, જેને મોઈ હતિદાસનો ટેકો નથી હવત, સર ડેનીશન રોસ ફેમીલ હિ ઈ વો ૩ પા ૩૦૦ મા મોઈમુદ્દુનના ખિતાબથી લક્ષ્ય કરે છે મુસલમાનના ધખા સિકાઓ મળ્યા છે, પરંતુ મોઈમા ૨ કસાગતુ નામ નથી મોટા, મોટા સિકામા ગિયામુદ્દુન્યા વદગીનનો જ ખિતાબ છે એકમા અરમુસલમાનુલ આઝમ મિમુદ્દુન્યા વદ દીન અરમુસલમાન મુદ્દમદશાહ અણુબ મુલદિદ છે (સિદ્ધાસ અને પશ્ચ મુલદિદને મુદ્દમદ વાગે છે) અને એક સિકા પર એક સુન્દર કાચપત્રિ છે, જેનો ભાવાર્થ આ છે 'મુસલમાન ગિયામુ-દુન્યા વદ દીન મુદ્દમદશાહનો સિમો ત્યાં મુખી રહેશે જ્યાં મુખી કાજચકની ટકરાણના રહે અને રોમ'

સિકાઓ વિષે ચર્ચારે વિન નામુલા મોટી જુઓ કે મી પ્રિ વે મુ મુ મુ, અને J A, S J ૧૬૩૭મા મી પડાવ્યો લેખ 'કોઈન્સ ઓ-ધી ફિંગિંગેન્ડ મુસલમાન ઓફ ગુજરાત' પા ૧૭ થી ૨૬ અને પા ૮૩ થી ૮૬

૧૦ અફસવાસિદ વો ૧ પા ૧ ત અ. વો ૩ પા ૨૨૩ મિ મિ પા ૨૩ તા ફિરમા નોપ નથી

૧૧ મિ સિ પા ૩૬ મિ ખના બલ્ચ દુગાની પુત્રી

૧૨ અફસવાસિદ વો ૧ ૧૩ પા ૧ નામ મદમદ આપે છે, તે સિવાય બધા જ હતિદાસો નામ ફદખાન આપે છે

૧૩ અફસવાસિદ વો ૧ ૧૩ પા ૨, મિ ડિ પા ૨૩ મિ અ વો ૧ ૧૩ પા ૩૦ પશ્ચવળી પા ૩૩-૮

૧૪ મિ અ વો ૧ ૧૩ પા ૩૦ આ બલ્ચ કમારન બાધવાની સાથેજ મુસલમાન મુદ્દમદશાહે કરી, ૫૦૫ પૂર્વ તે તેના પુત્ર મુવન કુમુદ્દીનના સમયમા મી દરજન રાજ્ય અહમદ અફ મદિન- (ક સી) ૫ ૮૫૫ એક તરીકે જ નિર્મિત થાયે છે, અને મોઈમુદ્દુન બલ્ચ કમારન અને નગાવ પલ્ક

આ જ વરસમાં સુલતાન મુહમ્મદશાહે વઢવાણમાં એક મસ્જિદ બંધાવી, જે પાડા મસ્જિદને નામે ઓળખાય છે.^{૧૫}

હિ. સ. ૮૫૦ માં સુલતાન મુહમ્મદે ઈડર પર ચઢાઈ કરી; જ્યાં રાય ભાણુ^{૧૪} અખિન રાય પુજાની હુકમત હતી. તેણે સુલતાનના દરબારમાં હાજર થઈ શરણ સ્વીકાર્યું, એટલું જ નહીં, પરંતુ તે સાથે પોતાની સેવા અને પુત્રી પણ સુલતાનને અર્પણ કર્યા. રાયની પુત્રી જેટલી સુંદર હતી એટલી જ બુદ્ધિમાન હતી. તેણે એક દિવસે સુલતાનનું મન જિતી લીધું, અને મવકા બેઈ પોતાના પિતાને રાજ્ય પાછું આપવાને વિનંતિ કરી, જે સુલતાને સ્વીકારી લીધી.^{૧૬}

આ જ વરસમાં સુલતાન મુહમ્મદે વાગડના પ્રદેશ અને ડુંગરપુરના રાજા ગણેશ પર ચઢાઈ કરી. સુલતાનનો મુકાબલો ન કરી શકવાથી તેઓ નાઠા અને ડુંગરપુરના ડુંગરોમાં મંતાઈ બેઠા. પરંતુ જ્યારે તેમને લાગ્યું કે તેમનો પ્રદેશ તારાજ થઈ રહ્યો છે ત્યારે તેઓ બહાર આવ્યા. વાગડના રાજા કુંભાએ સુલતાનનું શરણ માગ્યું, જેની ખ્યાન જહાન મુનિર સુલતાનીએ સિફારસ કરી, તેથી તેના પર ખંડણી મુકરર કરી અને તેની વસુલાત કરી ચાલ્યો ગયો.

હિ. સ. ૮૬૩ માં સુલતાન ચાંપાનેર જિતવાના આશયે વિજયી કૃત્ય કરતો ચાંપાનેર આગળ આવ્યો. ચાંપાનેરનો રાજા ગંગાદાસ પોતાના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવા બહાર આવ્યો, અને બહાદુરીથી લડ્યો, પરંતુ અંતે નાસી પોતાના કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠો. સુલતાને તેને ઘેરો ઘાલ્યો અને તેને કબજે કરવાની વિચારણા કરવા માંડી.^{૧૮}

સુલતાને ત્યાં સુંદર હોજ બાંધવાનો હુકમ કર્યો. હાજી ઉદદમ્પીર લખે છે કે, તે આજે શકર તાલાબ નામે વિખ્યાત છે. તળાવની રચના એવી છે કે, દશ વિભાગથી તેને

૧૪ અ. ખો. ગે. વો. ૬, પા. ૪૦૩. મહીકાઠના ઇતિહાસમાં ઈડરનો ઇતિહાસ આપતા આ સમયે ઈડરમાં જે રાજા હતો, તેનું નામ રાય ભાણુ આપે છે. મી. મુહમ્મદી પણ ઈડરનો ઇતિહાસના આધારે રાજાનું નામ રાય ભાણુ આપે છે. જુઓ પા. ૭૧. ત. અ. વો. ૩, પા. ૨૨૪. રાય હર આપે છે. ઝફરલવાલિહ વો. ૧, પા. ૨. રાય હર આપે છે. વો. હિ. ગુ. રાય ખીર આપે છે, પરંતુ ગેઝેટીયરની તેહકીક વિશ્વસનીય છે.

૧૫. ખો. ગે. વો. ૮ પા. ૬૯૩.

૧૬. ઝફરલવાલિહ વો. ૧, પા. ૨ વધુમાં લખે છે કે એક નમ્ર સત્ય કથનારા કવિએ લલકાર્યું કે, 'સહસ્ર વ્યક્તિ એટલી સિફારસ કરતી નથી, જેટલી નમ્ર સ્વરૂપમાં કરી શકે છે.' ત. અ. વો. ૩, પા. ૨૨૪. નિઝામુદ્દીન આ યુદ્ધ હિ. સ. ૮૪૯માં મૂકે છે. તા. ફિરિ. વો. ૪ પા. ૩૫ કેમ્બ્રીજ હિ. ઈ. વો. ૩ પા. ૩૦૦. ખો. ગે. વો. ૧ હું ભાગ ૧ લો પા. ૨૪૦, એમાં ડુંગરપુરના રાજાનું નામ કાના લખ્યું છે તે ખોટું છે. આ જોતા મિ. અ. વો. ૧ હું પા. ૩૦ આ યુદ્ધ હિ. સ. ૮૪૫માં મૂકે છે તે વિશ્વાસપાત્ર નથી.

૧૭. ઝફરલવાલિહ વો. ૧ હું પા. ૨ ત. અ. વો. ૩, પા. ૨૨૪માં લખે છે કે મલિક મીર સુલતાનીએ સિફારસ કરી મિ. સિ. પા. ૪૩, ખો. ગે. વો. ૧ હું પા. મિ. અ. વો. ૧ હું પા. ૩૦, કેમ્બ્રીજ હિ. ઈ. વો. ૩ પા. ૩૦૦ માં સર હેનીસન રોસ લખે છે Muhammad next attacked at Bargar, Rana Kumbha of Mewar, who fled and took refuge with the Rawal of Dungarpur, the chief of his house but afterwards appeared before the invader and purchased peace with a heavy indemnity.

૧૮. ઝફરલવાલિહ વો. ૧ હું પા. ૨; ત. અ. વો. ૩ પા. ૨૨૪-૫; તા. ફિરિ. વો. ૪ પા. ૩૫; મિ. સિ. પા. ૨૪.

વિસ્તારી દશ કમાનોથી તેને મોલાવવામાં આવ્યો છે એમાં એક એવું ચિહ્ન ગણ્યું છે કે, જેનાથી એની પહોળાઈ, ઊંચાઈ અને વખાઈ સરળતાથી માપી શકાય ૧૯

મુસલતાને ત્યાં પોતાની ગજવાની કાયમ ડગા હુકમ કર્યો અને સહેંગની નવગચના માટે હુમ્મો બહાર પાડ્યા ૨૦

ગય ગંગાદામે મુસલતાનની આ શાન નિહાળી, દયાની વિનંતિ કરી પરંતુ મુસલતાને એ તરફ મુક્ત લક્ષ આપ્યું નહીં આથી તેણે માળવાના મુસલતાન મહમૂદ ખિલજીને સુવતાન ઉપર વેર લેવાની લહાઈમાં ખાગ લેવા વિનંતિ કરી અને લડાઈમાં વિજય મળે તો દોહદ ઉપર માળવાની મત્તા નહે, એ શરતે તેને યુદ્ધ માટે તૈયાર કર્યો માલવપતિએ આ વિનંતિનો સ્વીકાર કરી, દોહદ પર આક્રમણ કર્યું ૨૧

આ મમયે મુસલતાન મુહમ્મદશાહ બિમાગ હતો, છતાં સૈન્યને ક્રોટડા લાણી કૃત્ય કરવા હુકમ કર્યો ક્રોટડા આપાનેગના ગ્લજરચળોમાનું હતું અને તે માકુડી લગોલગ હતું આ વસ્તુચિતિ જોતા મુસલતાન મહમૂદને પોતાના પ્રદેશ માટે લાયક લાગ્યો, ગય ગંગાદામના વડાને વખતમગ સમજી ગયો, અને યુદ્ધ કર્યા વિના માકુડ ગયો ૨૨

મુસલતાન મુહમ્મદશાહ પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને કાગળે અદમદાખાદ આવ્યો અને હિ ગ ૮૫૫ ના મુહર્રમની ૮ મી તારીખે ઉક્ત બિમાગને કાગળે અવશાન પામ્યો, અને માલુક્યોકમાં શાહી મંજારમાં પોતાના વાસિદની બાલુમાં સૂતો ૨૩

મુસલતાન મુહમ્મદશાહ ગુજરાતના બહાદુર અને વિજયી સુવતાનોમાનો એક હતો. એણે જિંદગીમાં ક્યારે પણ પગલ્ય જોયો નથી ગુજરાતના મુસલતાનોમાં એ ઓથી ઉદાર હતો જનતા એને જગજગ કે કનકદાની કહેતી એનું નાનામાં નાનું દાન ગાયના ચર્મમાં બરી અપાતુ નાણુ હતું

તેના પિતા જેમ એ પણ બધા ઇમારતોનો શોખીન હતો તેમ અદમદ ખંડુનો બધાયેલ શાને તેની અમર વાજગા છે એની અદગની મસ્જિદ અદમદાખાની જમઅ મસ્જિદનો નમુનો છે દગગાદ કઠિનો તાલાખ અને આપાનેગનો સક્કર તાલાખ એની અમર કીર્તિ છે. એના આ ગુણો એના પુત્ર કૃતજુદીન અને સુવતાન મહમૂદ જેમકામાં ખુબ ખીસ્વા હતા

૧૯ અફઝલવાસિદ વો. ૧ છ પા ૨

૨૦ અફઝલવાસિદ વો. ૧ છ પા ૨

૨૧ અફઝલવાસિદ વો. ૧ છ પા ૩, ત અ વો. ૩ પા ૨૨૫, મિ સિ પા ૨૫, તા ફિ વો. ૪ પા ૩૬ અફઝલવાસિદ સિરાય બધા લાખ ટકાના કાર ની વાન કો છે જુઓ આ લેખમાં તેદગીક પા ૧૫૩-૬

૨૨ અફઝલવાસિદ વો. ૧ છ પા ૩ ત અ વો. ૩ પા ૧૨૬ લખે છે કે તે ક્રોટડા આનગ લેખ્યો, અને યુદ્ધ માટે દુમિઆરો અને માલુઓ ભેગા કરવા લા પેર મુવતાન મદમુદ નજા થોજી દતો ત્યા જ લેખ્યો, જદમ આનગ વધી નહીં તા ફિ વો. ૪ પા ૨૧૫, ગુજરાતના સમયે (નાપાનેસની) ચપા દિમા મોશી મખામાં દોર ખોલેલા દોવાથી તે લયથી ખસવા બચકા દતો, એટલે તજુનોને આમ લગતી અને સૈન્યના દોડારોનો નાશ કર્યો અને અદમદાખાદ પાછા ફર્યા, અને મદમુદ ખીલજ માદ પાછા વળ્યા મિ સિ. પા ૨૮ આ સામગ્રી મુહમ્મદશાહે ફોરે કાઢ્યો અને સાવધી માગદન દોડા મામમાં આવ્યો નજા તે મારો પડવા અને અદમદાખાદ અગ્યો

૨૩ અફઝલવાસિદ વો. ૧ છ પા ૩ ત અ વો. ૩ પા ૨૨૪ મુહમ્મદ ૮૫૫ આપે છે મિ સિ પા ૨૪ તારીખ ૨૦ આરે છે મિ અ પા ૩૦

સંક્ષિપ્ત સૂચિ

અંગ્રેજી

- ત. અ. તખ્તખતે અકબરી વો. ૩ નું ' રો. બેનીપ્રસાદે પુનઃઅવલોકી સંપાદિત કરેલ
બી. રે. નો ટિપ્પણ સંપાદિત અંગ્રેજી અનુવાદ ૧૯૩૬.
- તા. ફરિ. તારીખે ફિરિશ્તહ બેન શિખરનો અનુવાદ, હિન્દૂ ઓફ ધી રાઈઝ ઓફ ધી
મુહમ્મડન પાવર ઇન ઇન્ડિયા, કલકત્તા સરકાર ૧૯૦૯.
- મિ. સિ. મિરાતે સિકન્દરી ફજલુલ્લાહનો અંગ્રેજી અનુવાદ.
બે. હિ. ગુ. સર ઓડવર્ડ ક્વાઈવ બેલીફ્ટ હિસ્ટ્રી ઓફ ગુજરાત, ૧૮૮૬.
બ. હિ. ગુ. બર્ડફ્રી હિસ્ટ્રી ઓફ ગુજરાત ૧૮૨૦.
વો. હિ. ગુ. વોટ્સનફ્રી હિસ્ટ્રી ઓફ ગુજરાત ૧૮૮૬.
કો. હિ. ગુ. પ્રો. એમ. એસ. કોમિસેરીઅટ ફ્રી 'હિસ્ટ્રી ઓફ ગુજરાત' ભાગ ૧ રો.
ઓ. ગે. બોમ્બે ગેઝેટીઅર વો. ૧ હું અને ૮ મું.
બિ. હિ. ગુ. સ. પ્રો. એમ. એસ. કોમિસેરીઅટફ્રી 'ધી બીફ હિસ્ટ્રી ઓફ ગુજરાત સુલતાન.'
કે. કો. પ્રિ. વે. મ્યુ. સુ. ગુ. કેટલોગ ઓફ ધી કોઈન્સ ઓફ ધી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, વેસ્ટર્ન
ઇન્ડિયા, સુલતાન ઓફ ગુજરાત ૧૯૩૫.
- કો. ઈ. સુ. ગુ. 'કોઈન્સ ઓફ ધી ઇન્ડીપેન્ડન્ટ સુલતાન ઓફ ગુજરાત' નામના મિ. પદાભૂતા
લેખ માટે જુઓ J. A. S. J. ૧૯૩૭ (એટલે જર્નલ ઓફ ધી ગ્રાફર્સોલોજી-
કલ સોસાયટી જુનાગઢ એન્યુઅલ ૧૯૩૭.
- કેમ્બ્રીજ હિ. ઇ. કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા વો. ૩

અરબી

- અફઝલવાલિહ અફઝલવાલિહ બિ. મુઅફફર વચ્ચે આલિહ.

હિન્દી

- તા. મુ. શુભામ મુહમ્મદ શેખફ્રી તારીખે મુસ્તફાબાદ.
મિ. ગુ. " " મિરાતે મુહમ્મદી

ગુજરાતી

- મિ. સિ. ગુ. આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજીનો મિરાતે સિકન્દરીનો અનુવાદ.
તા. ફરિ. ગુ. " " તારીખે ફિરિશ્તહના ગુજરાત પ્રકરણનો અનુવાદ.
ગુ. અ. ઇ. ગોવિન્દલાલ હાથીલાલ દેશાઈફ્રી ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.
પા. અ. રતનભણિરાવ ભીમરાવફ્રી પાટનગર અમદાવાદ.
મિ. અ. મિરાતે અહમદી ભા. ૧ લો જ. નિઝામુદ્દીન ચિશ્તીનો અનુવાદ.
કો. ગુ. અ. ઇ. કોફિલફ્રી ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ વા અફઝલવાલિહ બિ. મુઅફફર વચ્ચે
આલિહનો પરિચય.

હિન્દી

- રા. ઈ. મ. રા. બા. ગા. હી. ઝોઝા ફ્રી રાંજપુતાનેકા ઇતિહાસ જલ્દતીસરી ભાગ ૧ લા.

ગુજરાતની રાનીપરજ કોમ*

[વ્યાખ્યાતા રા રા પુરાતત્ત્વવિદ્ મણિલાલ દ્વિવેદી]

ગુજરાતની ઉત્તર સીમા આધતી, આગવલીની પહાડી ટેકરીઓથી માઠી દક્ષિણમાં ડાંગના મધન વનોને વીંટળાઈ પાગડી તાલુકાની સમુદ્રકિનારા નજીક આવી અડતી, પાખની વચ્ચેના ગુજરાતના પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમાડાના જંગલો અને ડુંગરોમાં અનેક વન્ય જાતિઓ વસે છે મખ્યાની દૃષ્ટિએ આ જાતિઓનું જન-જળ ગુજરાતની કુલ વસતિના ટૂંક ભાગ ક્રમમાં પણ કંઈક વધારે છે અને તેમ છતાં આ જાતિઓ માટેની આપણી માહિતી ઓછામાં ઓછી છે

જંગલમાં રહેતી પ્રજાઓને આ દેશની અસન વતની કોમ તરીકે ઓળખાવવાનો એક સરળ માર્ગ શોધાયેલો છે આજે રેલવે અને મોટરો જેવા મુમાફરીની સગળતા ઠરી આપનાગ યાત્રિક વાહનોની સવડને લીધે દેશ-પરદેશની અનેક મસ્કૃતિના મંમિથલો આવા માધનની મવડવાળા સ્થળોમાં થઈ રહ્યા છે, એ સમયે આવા મમિથલોના સ્થાનકોથી દૂર દૂર રહી, પોતાની આપોતી મસ્કૃતિને જળવી ગખનાગ પ્રજા પર કેવળ અસલીઆત, અને જંગલીઆતની નવાજેશ કરી ખેસી ગહેવામાં ભાગતની યુગાયુગાન્તરવ્યાપી ઉદાર અને પ્રાચીન મસ્કૃતિના પ્રસંગુના અવશેષોમાં દર્શન અને અભ્યાસ કરી શકીશું નહીં

એ વન્ય-જાતિઓના ઉપરટપટ્ટીયા રીતરીવાજો અને એમની ગહેણીકગણી જોધને એમને જંગલી-જાતો તરીકે ગખાવી સતોષ માનીએ તો ગુજરાતની આવી મોટી વસતિને અન્યાય કરવા સગખુ થશે તેમ જ તેમના ચહેરાના હાડકાના ચોડકા પરથી માનવ-મધના કયા પચનુ આ મૂળીયુ છે, એ ગચત્રી ઠગાનુ કાર્ય પણ મુરકેલ છે, એમ માડે માનવુ છે, અને એ માન્યતાના કાગણો પણ છે

આથી ગુજરાતના અને તેમણે ખામ કરીને દક્ષિણ ગુજરાતના જંગલોમાં જે જૂદી જૂદી જાતિઓ વમે છે, એ જાતિઓના સામાજિક બધાગણો, રીતરીવાજો અને જીવનવ્યવહાર હાલ કેવા છે એ વિધર્યને લગતી રાકચ તેટલી લકીકતો અત્રે રલુ કરીશું અને તેમ ઠગતા પહેલાં વન્ય જાતિઓની સુધાગણા મટે કદીયે કાઈ પ્રયાસ થયા છે કે કેમ, એ પણ ઉપલસ જોઈ જઈશું

બગીચ વિદ્વાન મુનીતિકુમાર અટ્ટોપાખ્યાય જણાવે છે “x x આર્ય પ્રજા-હિન્દુસ્થાનમાં આવી ત્યારે આ પ્રદેશમાં ‘કોલ’ નામની પ્રજા ગહેતી હતી x x આર્યોના આવ્યા પછી ધીરે ધીરે એ પ્રજા દૂર દૂર ખમતી ગઈ અને જેમ જેમ તે જૂદા જૂદા પ્રાન્તોમાં જઈ વસી તેમ તેમ તેમના નામમાં ફેરફાર થતો ગયો x x આ પ્રમાણે ગજપૂતાના અને ખાનદેશમાં વમતી લિલ વગેરે પ્રજાઓ ‘કોલ’ જાતિમાંથી ઉતરી આવી છે x x આગળ વધતાં એ પ્રજા ગુજરાતની જમિમાં ફેલાઈ ગઈ”

* મુખધના શ્રી રાજેસ ગુજરાતી સભામંદિરમાં તા ૧૬-૧-૪૧ના રોજ દિ બ કૃષ્ણલાલ ગોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે મળેલી બહેરસલામાં વચ્ચાયેલો નિબધ

1 'The Study of Kol' - "The Calcutta Review" September 1923

ગુજરાતની પૂર્વ સીમાએ અડેલાં મધ્યહિન્દ એજન્સીનાં રાજસ્થાનોમાં 'કોલ' પ્રજાની વસતી છે, 'કોલ' નામથી જ તેમને ત્યાં ઓળખવામાં આવે છે; અને તે સાથે બીલોની પણ મોટી વસતી છે, તેમ છતાં એક જ સ્થળમાં રહેનારી પ્રજાનાં આ પ્રકારે બે નામ કેમ પડ્યાં, એ સમજી શકાતું નથી. આથી શ્રી. અદ્રોપાધ્યાયના મતને કટલો ગ્રાહ્ય રાખવો, એ પ્રશ્ન રહે છે.

ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્રને " પાંચ વર્ણના લોકોનો અનુગ્રહ કરનાર "૩ તરીકે ઓળખાવ્યો છે, અને ઔપમન્યવ વગેરે અનાર્ય પ્રજાને પાંચમી વર્ણ તરીકે ઓળખાવે છે. વિશ્વજિત યજ્ઞ કરનારને ત્રણ રાત્રિ જંગલમાં જઈને વન્ય-જાતિઓ સાથે રહેવાનું અને તેમનો ખોરાક લેવાનું વિધાન છે. વળી અનાર્ય જાતિઓની કન્યાનો સ્વીકાર થઈ શકે અને સાતમી પેઢીએ તેના સંતાનને આર્ય પ્રજા તરીકે સ્વીકારવી, એવી પણ પ્રથા હતી.૪

"History of the Aryan Rule in India" નામના ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—"આધ્યાત્મિક બાબતમાં આર્ય અને અનાર્ય પ્રજાનું મિલન થઈ ચૂકેલું જ હતું. x x રાજકીય ક્ષેત્રમાં પણ આર્ય પ્રજાએ અનાર્ય પ્રજા પાસેથી ગ્રામ પંચાયતના બંધારણની રીત શીખી હતી."

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં વન્ય-જાતિઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. વળી સમ્રાટ અશોકના ધર્મીનુશાસનમાં પણ જંગલની જાતિઓ માટેની રાજ-આજ્ઞા મળી આવે છે:—

"જંગલી જાતોના લોકોની બાબતમાં રાજાની શી ઇચ્છા છે એમ તમે પૂછતા હો, તો મારી એવી ઇચ્છા છે કે તેઓ ચિંતારહિત થાઓ, એમ રાજા ઇચ્છે છે, એવી ખાત્રી તેમને થાય. તેઓ મારી તરફથી સુખને જ લહશે, દુઃખને નહીં. વળી તેઓ ધર્મને આવરે; આલોક અને પરલોકને આરાધે. આ લિપિને દર ચાતુર્માસે સંલગ્નાવવી."૫

આ બધું બતાવી આપે છે કે આધ્યાત્મિક તેમ જ સામાજિક બાબતોમાં આ જાતિઓ સામાન્ય પ્રજાના સંપર્કથી નીરાળી રહી શકી નથી.

વન્ય-જાતિઓના સંબંધમાં આટલો સામાન્ય ઉલ્લેખ કર્યા પછી હવે આપણે ગુજરાતની વન્ય-જાતિઓ વિષેની ચર્ચા હાથ ધરીશું. આ જાતિઓ હાલમાં રાનીપરજના નામથી ઓળખાય છે, પણ તેમાં લગભગ અઢાર જેટલી જંગલમાં રહેતી જૂદી જૂદી જાતોને સમાવેશ થાય છે. એમાં:—(૧) સિલ, (૨) ધાણુકા, (૩) ઢોડીઆ, (૪) ચોધરા, (૫) ગામીત, (૬) દુઅળા, (૭) વસાવા, (૮) કુકણા, (૯) કાથુડીઆ, (૧૦) કોટવાળીઆ, (૧૧) નાયકા, (૧૨) બાવચી, (૧૩) માવચી, (૧૪) કોલધા, અને (૧૫) વારલી,—એ મુખ્ય જાતો છે; અને તડવી, (૨) વળવી, (૩) તળાવીઆ, (૪) મોડવાડી, (૫) પહાડવી,—એ પેટા જાતિઓ છે. આ જાતિઓમાંથી ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતના પૂર્વપ્રદેશ કે તેની આસપાસના જિલ્લાઓમાં સિલ, વસાવા અને ધાણુકાની ખાસ વસતી છે. વારલીઓની વસતી મુખ્યત્વે કરીને પારડી-ધરમપુરની આસપાસના જવાર સંસ્થાન અને દહાણું-ઉંબરગામ તરફ તથા ત્યાંના જંગલ

૨. Census of India—Central India Agency Report 1911 & 1921.

૩. ઇન્દ્ર: પશ્વક્ષિતીનામ્—ઋગ્વેદ ૧ : ૭ : ૯.

૪. The Visva-Bharati Quarterly. Vol. II. No. 4. P. 352.

૫. અશોકના શિલાલેખ—શ્રી સમગ્ર સાહિત્યમાલા. પુ. ૧૦૧. પૃ. ૬૧-૬૨.

લાગમા છે એની પ્રજાની ઉપર જણાવેલી બધી જ માતિઓ ઝોછાવતા પ્રમાણમા દક્ષિણ-ગુજરાતમા મળી આવે છે

રાનીપરજ નામનો ઇતિહાસ

આજથી ચૌદેક વર્ષ પગ દક્ષિણગુજરાતમા જે નામો પ્રચલિત હતા એક ચોકખી આત અથવા ઉજળિયાત અને ખીલ્લુ કાળીપરજ કાળીપરજમા ઉપર જણાવેલી વન્ય જાતિઓનો સમાવેશ થતો અને બાકીના વર્ણો ઉજળીઆતના નામથી ઓળખાતા સન ૧૯૨૭ના માર્ચ માસની ૧૬મી તારીખે નવસારો પ્રાંતના બ્યાગ તાલુકાના ખાનપુર ગામે પાચમી કાળીપરજ પરિપક્વની બેઠક મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપદે મળી મહાત્માજીની પ્રેરણાથી આ બેઠકમા એક ઠગવ થયો અને તે દિવસથી કાળીપરજ નામ કાઢી નાખી, આ પ્રજા માટે 'ગાંધીપરજ' એ શબ્દ દાખલ થયો. આ શબ્દ મહાત્મા ગાંધીજીએ જ યોજાયો હતો, અને ત્યારથી વન્ય-જાતિઓ માટે ગાંધીપરજ શબ્દ પ્રચારમા આવ્યો છે.

ગાંધીપરજની જૂદી જૂદી પદ્ધતિ મુખ્ય જાતોમાથી કુળજાઓ ઉજળીઆત વર્ગના મદ-વામમા રહે છે અને ખામ કરોને ખેતીના મજુરો તરીકે કામ કરે છે. ૧ળી આ લોકોમા પશુ તળાવીઆ નામનો એક વર્ગ જૂદો પડી ગયો છે તેઓ કુળજામા પોતાને મૈથી ઉચા માને છે અને એથી એમના જૂદા જૂદા કુળોમાથી 'મરવીઆ' કુળની કન્યાઓ લે છે, પશુ તેમની કન્યા એમને આપતા નથી તેમ 'માડવીઆ' સિવાય બીજા કાઈની સાથે તેઓ રોડી-વહેવાર પશુ કરતા નથી.

'વમાવા' એ પશુ કુળજા કોમમાનો એક અલગ કોમ બનેલો છે, એમ વડોદરા રાજ્યના વિદ્વાન સેન્સર કમિશનર શ્રી સત્યવ્રત મુકરજી જણાવે છે.

ભિલ શ્રી અને મુસનમાન પુરુષના મેળાપથી જે જાત ઉત્પન્ન થઈ તે 'તડવી' કહેવાઈ શહેનશાહ ઔગઝેનના વખતમા આ મિશ્રણ થયેલુ એમ કહેવામા આવે.

બાવચી અને માવચી જાતો પણ ભિલોનો જ એક ફાટો છે બાવચીઓ મગઠાઓની સાથે પ્રથમ ગુજરાતમા આવ્યા. ૮ ધાણુકા પોતાને એક જૂદી કોમ તરીકે ઓળખાવે છે, પશુ એ મૂળ ભિલ પ્રજાની જ એક શાખા છે.

આ રીતે વિશાળ ભિલ કોમના ધણા ફાટા પડી ગયા છે અને તેઓ એક બીજા વચ્ચે રોડી કે ભેગીતા વહેવાર ગણતા નથી મોકલાડી અને પદાડી જાતો પણ ભિલ કોમના જ ફાટાઓ છે અને આ બધા ઉપરાંત ભિલ પ્રજામાંથી જે વર્ગ દરુ પશુ અમલીઆત અને જગલીઆત ગણી ગદી, જમલના ઉકાણુના જાગોમા રજળતા ફરે છે તેમને તિરકારવાચક 'ભિલકા' નામથી ઓળખવામા આવે છે આ વર્ગના દીકાર અને ગદેબીકરખી પણ માન જગલી છે મખ્મદિન્દ એજન્સી અને મખ્મદપ્રાંતોમા "બીરવા" નામની જાત છે તેમને કાંઈક અરો મળતી આ પ્રજા છે.

૧ "હિત-ગ્રામ" પાન પુ ૧ બ ૨૫-૨૬ પ. ૨

૨ Census of India Vol VIII Baroda state Report Part I p. 329

૩. Fotheren's 'Tribes and Castes of Bombay'

૪ Census of India-Central India Agency and Central Provinces and Betar-Report 1911 & 1921

જાતિઓની ઉત્પત્તિ વિષે

આ રાનીપરજ જાતિઓ પોતપોતાની કોમની ઉત્પત્તિ પ્રાચીન કાળના કોઈ રાજપૂત કુળમાં થઈ હોવાનું જાહેર કરે છે અને તે માટે પરાપૂર્વથી ઉતરી આવેલી દંતકથાના હવાલા આપે છે.

અત્યાચારી વેન રાજના વધ પછી તેની જાંઘ ચીરી ઋષિઓએ એક પુરુષ બહાર કાઢ્યો, તેના વંશજ લિલ ગણાયા. મહમદ ધોરીનાં દિલ્લી ઉપરનાં આક્રમણોથી ત્રાસી, કેટલાક રજપૂતો ત્યાંથી ખસી, ધીરે ધીરે ચાંપાનેર આવી વસ્યા અને ચાંપાનેરના પતનવખતે ધર્માન્તર ન કરતાં જેઓએ ત્યાંથી નાસી દક્ષિણ ગુજરાતનાં જંગલોમાં આવી આશરો લીધો, તેઓ ચોધરી-ચોધરા નામથી ઓળખાયા.

ગામીત, ઢોડીઆ અને દુબળાઓ પણ પોતાને રાજપૂત કુળમાંથી ઉતરી આવેલા હોવાનું જણાવે છે. કાથુડીઆ જેવી અર્ધનગન અને અસભ્ય જાત પોતાને રાજા રાવણના વશમાંથી ઉતરી આવ્યાનું માને છે. કાકણમાંથી જે લોકો ગુજરાતનાં જંગલમાં આવી રહ્યા તે કુકણા કહેવાયા.

આ રીતે જંગલની જાતિઓ પોતાની ઉત્પત્તિનું મૂળિયું કોઈ રાજવંશ કે યશસ્વી રજપૂત કુળમાં હોવાનું જણાવે છે અને જંગલની જાતિઓ પોતાના લોહીના એકધારા સંરક્ષણ માટે એટલા તો મગરૂચ છે કે તેમના સિવાયની અન્ય ઉજળીઆત કોમોને તેઓ “આડજાત” એટલે રક્તસંમિશ્રણથી પેદા થયેલી ઓલાદ તરીકે માને છે.

આહાર અને આભરણ

રાનીપરજની હરેક કોમ માંસાહારી તો છે જ. પણ તેમાંની કાથુડીઆ, કાટવાળીઆ અને કાલધા જાતો કોઈ પણ મુડદાલ માંસ સુદ્ધાંતે છોડતી નથી.

જંગલભાગમાં એક એવી માન્યતા છે કે જે ભાગમાં કાથુડીઆઓનો પડાવ હોય તેની આસપાસમાં વાધ પણ આવતો નથી; જાતજાતના હલકાં માંસના ખોરાકથી અને મેલી રહેણીકરણીથી કાથુડીઆના શરીરમાંથી એક એવી ઉગ્ર વાસ નીકળે છે કે જે વાધને પણ ગમતી નથી, એમ કહેવામાં આવે છે. વળી આ જાતિઓ શિયાળ, સાપ ઉંદર, કાળ અને ગરેળી સુદ્ધાંતું ભક્ષણ કરે છે, અને કાલધા લોકો તો ક્રીડાઓને પણ કાચા અને કાચા ખાઈ જાય છે.

રાનીપરજમાં પણ ઉચ્ચ વર્ણની હિન્દુ જાતિઓની જેમ આભરણોનો રિવાજ છે અને તેનું સખત રીતે પાલન કરવામાં આવે છે. આ રીતે જંગલની જાતિઓમાં કાટવાળીઆ અને કાલધાને અસ્પૃશ્ય માનવામાં આવે છે, અને તેમાંય કાલધાને તો કાટવાળીઆ સુદ્ધાં અડકતા નથી.

આ જાતિઓમાં માણસ માણસ તરફની આભરણોની જેમ જનાવર માટે પણ એ અટકાયત હસ્તી ધરાવે છે. હિન્દુઓમાં જેમ ઢેડ-ગરેળી શરીરને સ્પર્શ કરે તો “શાન્તિકર્મ” કરાવવાનો એક મોટો વિધિ છે, તેમ કુકણાઓને જો ગધેકું અડકી પડે તો દેહશુદ્ધિ કરાવવી પડે છે.

હિન્દુઓમાં એક જ જાતિમાં જેમ ઘણા પેટા પડી ગયા છે, જેમકે મેવાડા જાતિમાં ભટ-મેવાડા, તરવાડી મેવાડા વગેરે, એ મુજબ રાનીપરજની એક એક જાતમાં પણ ઘણા

મેટા પડી ગયા છે અને તેઓ પોતાના પેટા બહાર કેન્યા આપતા કે સેતા નથી ગની પરજના પેટાઓની વિગત આ લેખના બીજા વિભાગમા આપી છે

ગનીપરજ જાતિઓમા સામાજિક વ્યવહારો દરેક કોમમા મહેજસાજ ફેરફારવાળા છે, પણ તેમ છતાં તે વ્યવહારોમા જલ્લવાબેજ ફેર ન હોવાથી તેમના સામાજિક ગિલાબે તે વ્યવહારો વિષે યાતિવાર વિગત ન આપતા સળગ દહીંડો અને રણુ કરીશુ

જન્મ વિષે

“ રાનીપરજની ” બધી જાતિઓ પ્રસૂતિમા દાયણુનો ઉપયોગ કરતી નથી પોતાની કોમની જાણકાર સ્ત્રી દાયણુની કરજ અદા કરે છે

લિલ જાતિમા પ્રસૂતિ પછી સૂત્રાપડી સ્ત્રીને થોડા દિવસ મીઠું ખાવા દેતા નથી આ લોકોમા જન્મેલા બચ્ચાને ગળથુથી આપનારો રીવાજ નથી પણ કેટલીક જાતો સુંક અને ગોળાનું પાણી કરી પાય છે વળી પ્રસૂતિમા દુલ્હો કરવાનો રીવાજ પણ ન હોવાથી બે ત્રણ બાળકો થયા પછી આ પ્રજાની સ્ત્રીઓનો પેદુ-આગળનો ભાગ સામાન્ય રીતે લચી જાય છે

બાળકના જન્મ પછી ત્રીજે, પાંચમે કે છઠ્ઠે દિવસે અગર તો બાળક ખોલતુ થાય ત્યારે, તેનું નામ પાડવાનો રીવાજ છે જૂદી જૂદી કોમવાર આ રીવાજમા થોડો થોડો ફેર છે નામ પાડતી વખતે કોઈ કોઈ જાતોમા દેવની સ્થાપના કરવામાં આવે છે અને બધી જ કોમોમા સ્ત્રીઓએ પ્રમગે એઠી થઈ રોટલા અને વાલ કે કોદરીનું જમણુ કરે છે ગામીત લોકોમા તો પ્રસૂતિના પ્રમગે સ્ત્રીના ખાટલા નીચે દાંતડું મૂકવામા આવે છે અને પાંચ દિવસ સુધી તે સ્ત્રી દાંતડું પોતાની પાસે જ રાખે છે સાત આઠ વગસનું બાળક થાય એટલે તેને લગોટી પહેરાવવામા આવે છે

આ લોકો જન્મવલાધર્મ પાળતા નથી, તેમ રજોદર્શન થયા પછી જ સસાર મીઠાવા લાયક ગણાય છે કોઈપણ સ્ત્રીને નણ આગ મંતાન ન થાય ત્યાં સુધીની તેની અવસ્થાને “ બટકાલ-ખોટકાલ ” કહે છે પછી “ ડોહિની, ” “ ડોહલી ” કહેવામા આવે છે લગ્ન

લગ્નની બાબતમા હિન્દુઓની અન્ય જાતિઓ કરતાં ગની પ્રજા કંઈક વધારે ઉદાર અને છૂટછાટવાળી છે, એમ કહેવું પડે છે ઉજળીઆતોના વધારે મસર્ગમા આવવાથી ઉચ્ચ કોમોના કેટલાક ગીરાંઓ લગ્નની બાબતમા અસન ધૃત્યા છે ખગ, પણ હજુ તેમની પુગણી પ્રણાલિકા નિર્મળ થઈ નથી

પ્રથમ તો આ લોકોમા બાળલગ્ન નથી ચોધનને દાડીઆ જેવી કાગો ઉજળીઆતોની દેખાદેખીથી નાની ઉંમરના છોકરાના લગ્ન કરવા લાગ્યા હતા ખગ, પણ સામાન્ય રીતે આ પ્રથા રીવાજ તરીકે દાખલ થઈ ન હતી લગ્નમા વડીલોની આમતિની જરૂર હોય છે પણ એવી અનુમતિ મળે ત્યાં મહેલાં તો લગ્નનો ગાથી ભોડાના ભોડાની અનેકની ગાક સીમાજમા નાચના જવમાઓમા કે દાટવાડીની સફરોમા ક્યાગનીયે પડી ગઈ હોય છે એથી કેવળ વડીલોના અણુત્વ નીચે થએલા મગપણનો મંબલ લાખો દકતો નથી અને આખરે તે ગાકને છોડી પડે છે

હરેક કામમાં કન્યાનાં માળાપને દહેજ આપવાનો રિવાજ છે. આ દહેજની રકમ ૩૧. દશ-પંદરથી માંડી વધતી જોઈ રહે છે.

આ લોકોમાં છૂટાછેડા અને પુનર્લગ્નનો રીવાજ છે. કેટલાકનું કહેવું છે કે તેમનામાં વૃદ્ધલગ્ન થતાં નથી. એ પણ વાસ્તવિક નથી. ખરી વાત એમ છે કે આ લોકોમાં ઘર મંડાવવાનો ખરો આધાર પરસ્પર માયા 'લાગે' એના પર છે, જોટલે અસમાન વયની મૈત્રી થઈ શકતી નથી, અને એથી વૃદ્ધ પરણે તો વિધવા સાથે. એક દરતાં વધુ પત્ની કરવાનો રીવાજ પણ આ લોકોમાં છે. વસાવા કામમાં તો એક દરતાં વધુ સ્ત્રી હોય, એ મોટપ મનાય છે.

આ જ્ઞાતિઓના રીવાજ મુજબ પ્રથમ વિવાહ કરવામાં આવે છે અને પછી જ લગ્ન થાય છે. લગ્નમાં વર-કન્યા બન્નેને પીડી ચોળવામાં આવે છે. લગ્નમાં નાચ એ જ એક માત્ર વિધિ છે. વર અને લાડીને તેમના સગાંઓ ખાંધ પર લઈ પોતપોતાની કામનાં વાદ્યો સાથે રાતભર નૃત્ય કરે છે અને એ રીતે લગ્ન-વિધિ પૂર્ણ થાય છે. ભિલ અને વસાવા જેવી કામોમાં વર-કન્યાને હાથમાં તલવાર આપવામાં આવે છે.

આ રીતે લગ્ન-ગ્રંથીથી સંકળાયેલું જોડું જીવનભર એક જ શય્યા પર શયન કરે છે, પછી તે શય્યામાં સાદડી હોય કે કાથીની ખાટલી. પરિણીત જોડાએ અલગ અલગ સૂવું એ લગ્નમાં સહચારના અપાયલા કોલનો ભગ કરવા સરખું મનાય છે. આમાં ચોક્કસ પ્રકારનાં વ્રતોમાં જ અને ખાસ પ્રસંગોમાં જ માત્ર છૂટ અપાય છે. વળી પયોધરમર્દનને પણ તેઓ ગુનો માને છે. શરીરના એ અવયવને પવિત્ર અને બાળકના ઉછેર માટે જ કેવળ નિર્માણુ થએલો માનવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે છોકરી કુંવારી હોય ત્યાં સુધી તે સ્તનનો ભાગ ઢાંકતી નથી. લગ્ન પછી જ તેને કાપડી ચઢે છે, પણ અન્ય પ્રજાઓના જંગલવિસ્તારમાં વધતા જતા સંસર્ગ, દેખાદેખી અને તેમને થતા નવા અનુભવોને પરિણામે આ રીવાજમાં હવે શિથિલતા આવવા માંડી છે.

રાનીપરજની જતોમાં ભિલ અને વસાવા કામોમાં સ્ત્રીઓની મર્યાદા વિશેષ પાળવામાં આવે છે. ગીત અને નાચના જલસાઓમાં સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ છૂટછાટ હોવા છતાં આ લોકોનાં છાપરામાં સ્ત્રીઓ એકલી હોય તો વર-પુરુષ કે સગેવહાલો ધરમાં દાખલ ન થતાં બહાર જોડલી કે પસારીમાં જ બેસે. જો તે આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરતો જણાય તો એવા માણસ માટે તેમની કામમાં ઉચો મત ન રહે. આ જ્ઞાતિઓની કન્યાઓ, રાનીપરજની અન્ય જતોની કન્યાઓની જેમ કુંવારી હોય ત્યાં સુધી તો હરવાફરવા વગેરે માટે પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા અને છૂટછાટ ભોગવે છે. આ અવસ્થામાં માનસિક વિકારને વશ થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તો એવે પ્રસંગે પુરુષ પાસેથી તેની કાંઈ અંગ-નિશાની લેવામાં આવે છે; અને આ કારણે કન્યાને જો ગર્ભ રહ્યાનું જણાય તો તે કન્યા સીધી પેલા પુરુષને ત્યાં ચાલી જઈ બારણામાં બેસે છે. પંચ પૂછે તો પેલી નિશાની રજુ કરે છે અને પેલા પુરુષને આ સ્ત્રીનો અંગીકાર કરવો પડે છે. પછી તે પુરુષ પરણેલો હોય તો પણ એને એનાં કર-તુકની જવાબદારી ઉઠાવી લેવી પડે છે. આ રીવાજ તો ભિલ અને વસાવા ઉપરાંત પણ જંગલની ખીજ કેટલીક જતોમાં છે. પણ ભિલ અને વસાવાની કન્યા લગ્ન પહેલાં પૂર્ણ

સ્વતત્ર હોય, છંતા લક્ષ પછી ઘણી મર્યાદામાં મૂકાય છે

વારલીઓમાં લક્ષ્યમગે એક માણસને લક્ષ કરાવના બોલાવવામાં આવે છે - હરિ-જનોમાં જેમ ગરોડા હોય છે એ જ રીતે આ લોકમાં પણ તેમના લક્ષ વગેરે ડરાવનાર એક અલગ વર્ગ છે આ ગીતે બોલાવવામાં આવેલા એમનો ગોઠ એમની જ બેલીમાં કઈ મત્રો લખે છે અને છેવટે “સાવધાન” શબ્દ ઉચ્ચારે છે ત્યારે લક્ષ પૂરે થયું મનાય છે આવા ગોઠ વિના પણ લક્ષ થઈ શકે છે અને ધરમસાર માઢી સકાય, પણ તે લક્ષ પાકું ગણાતું નથી અને લક્ષ પાકું ન થયું હોય તો સ્વર્ગ મળતું નથી, એમ તેઓ માને છે નાણા ન હોય તો પાકું લક્ષ થઈ શકતું નથી, કારણ તેમાં દશ-પદ્મ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે સ્વર્ગનો રસ્તો ખુલ્લો રાખના માટે, બે ત્રણ છોકરા થયા પછી પોતાને ત્યાં છોકરાઓકગીના લક્ષ્યમગે કે તે સિવાય પણ પૈસાની સરાય થતા પાકું લક્ષ પાછળથી પણ કરનામાં આવે છે

રાનીપરજની બધી જ કોમોમાં ધગ્ગમાઈ ગખનાનો ગિવાજ છે અને “બધાડીઓ” કહેવામાં આવે છે આ રીતે આલેલા બધાડીઓ સાથે છોકરીનું મન ન મળે તો તેને બે-પાય વર્ષ રાખીને પણ ગળ આપવામાં આવે છે કુટુંબમાં કોઈ પુરુષ વાગસદાર ન હોય, એને બધાડીઓ આણી ગખ્યો હોય તોપણ વડીલના અવસાન બાદ તેની મિલકતની વાગસ દાર ધગ્ગી છોકરી બને છે, નહોં કે જમાઈ સસરાના ધરમાં ધરજમાઈનું સ્થાન વશ-વેલાને પાગરનાગ કરતા વધારે હોતું નથી ધગ્ગમાઈ ગખેલો માણસ રીતસગના લગ્ન થતા પહેલા જ બે શુન્દરી જાય તો તેના ગખને પીઠી ચોળી જે છોકરીના તેની સાથે લક્ષ થવાનાં હોય તે છોકરીને શખ માથે બેટાડે છે એટલે તેના લક્ષ થયા એમ માનવામાં આવે છે ને છોકરી રડાય જે

પહેરવેશ અને અજકાર

રાનીપરજની હરેક જાતનો પુરુષવર્ગ સામાન્ય રીતે માથા પર લાલ ગગનું ફાળિયું લપેટે છે આ પટ્ટો એટલો બધો નાનો હોય છે કે માથાના તાળકાનો કેટલોડ ભાગ ઉધાડો રહે છે ચોધગ, ઢોકાઓ અને ગામોત લોકો સફેદ ફેટા પણ બાંધે છે ચીખલી અને ધગ્ગ-પુગના જગલભાગના ઢોડીઓ વગેરે રાનીપરજના કેટલાક લોકો ટોપીઓ પણ પહેરે છે શરીરે બંદન અને કમરે છુટણ સુધીનું લુગી જેવું પોતકું લપેટે છે હમણાંહમણાંમાં કેટલીક જાતો લાખા ધોતીઓ પહેરવા લાગી છે, તો પણ કાટનાળીઓ, કાચુડીઓ જેવી જગલી કોમો તો હજી માત્ર લગોટીથી જ મતોપ માને છે

રાનીપરજની સ્ત્રીઓ ઝાઝડા નાળીને લુગડા પહેરે છે લિલ સ્ત્રીઓ પહેરેલા લુગડા ઉપરાત બહાર જતી વખતે માથા પર એક વધારેનું ઉપવસ્ત્ર પણ નાંખે છે અને ચહેરાનો ભાગ જરો સાડો તાણી દકાયેલો ગખે છે કાટવાળીઓ અને કાચુડીઓની સ્ત્રીઓ તો અર્ધનગ્ન અવસ્થામાં જ રહે છે ચોધરા કોમની સ્ત્રીઓ જે રગીન પટાનાળા લુગડા પહેરે છે, એ લુગડા પ્રાચીનત્વના અબ્યાસીઓનું ખામ ધ્યાન ખેંચે છે અજન્તાના વિશ્વ રિખ્યાત ચિત્રોમાં આબુધણુકત ચિત્રોની નારીમૂર્તિનું ચિત્ર નિહાળો અને એ જ રગીની પટાવાળી માડીમાં સજ્જ થએલી શુભણ શુભાવતી ગોઠકાય ચોધગણી કે વાગલીની સ્ત્રી, જીવત મૂર્તિને ‘લુઓ, તો બન્ને વચ્ચેનું મામ તગત જ દેખાઈ આવશે

બાળકોને કમરે સૂતરનો લાલ કંદોરો પહેરાવી, લંગોટી વળાવવામાં આવે છે અને આ લાલ કંદોરો ને લંગોટી, જે જે તો પુરુષની હયાતી સુખીનાં સાચી છે.

આ લોકોને અલકારનો ભારે શોખ હોય છે અને જેમ વધારે અલંકાર તેમ મોટા કે સુખી ધરતું માણસ હોય, એમ માનવામાં આવે છે. પુરુષો હાથે કપડા, કંકુ અને કાનમાં વાળી કે છુટીઓ પહેરે છે. એમનાં ધરેણાં સોના, રૂપા, પિત્તળ, શંખલાં અને કાચ કે કોડીઓનાં હોય છે. સોનું તો બુજા જેવામાં આવે છે.

સ્ત્રીઓ કાનમાં લોળીઆં કે છુટી પહેરે છે, કાંડામાં છાલી અને બાલુમાં વાળા તથા પગમાં કલ્લાં પહેરે છે, કાંડામાં કીડીઆસેર અને પથ્થર તરીકે ઝોળખવામાં આવતી શંખલામાંથી બનાવેલી સેરોનો બોળે લાદવામાં તેઓ બહુ માન સમજે છે. એ અલંકારોનાં નામ નીચે મુજબ છે:—

(૧) છીરા : પરવાળાંની ડાખળીઓમાંથી બનાવેલી કડી. વસાવા, ગામીત અને ચોધરા કામની સ્ત્રીઓ પહેરે છે.

(૨) દરહાં : પથ્થર તરીકે ઝોળખાતો શંખલામાંથી બનાવેલો હાર. એની સેરો વેચાતી મળે છે. રંગે સફેદ હોય છે. મલબારકાંઠા તરફથી આ માલ આવે છે ગામીત અને વસાવા કામની સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને પહેરે છે. જેમ માણસ ખાતોપીતો તેમ આ દરહાંનો બોળે સ્ત્રીઓ ગળામાં વધારે લાદે છે. તેથી કેટલીક વાર તો ગરદન સુધાં ફેરવવાનું કામ સુસ્ત્રેજ બને છે.

(૩) કીડીઆં : આના હાર દુબળા, ઢોડીઆ અને ચોધરા કામની સ્ત્રીઓ પહેરે છે.

(૪) છાલી : ચૂડી. આ પિત્તળનો દાગીનો છે. ચોધરા અને દુબળા કામની સ્ત્રીઓ પહેરે છે ને તેની નીચે કાંગરાવાળી ચૂડી ચઢાવે છે. આ ચૂડીને “કાતરીયું” કહેવામાં આવે છે.

(૫) કાંકણી ને હાથવાળો : આ બન્ને ધરેણાં હાથે પહેરવાનાં અને પિત્તળનાં હોય છે. ખાસ કરીને ગામીત કામની સ્ત્રીઓ પહેરે છે.

(૬) કડખુ : ઢોડીઆ અને નાયકા કામની સ્ત્રીઓ પગે તથા હાથ પર પિત્તળની ચીપોના જેવા ધરેણાં હાથ પર અને પગે છુટીથી ઘુંટણ સુધી લાદે છે તે.

આ ઉપરાંત કરગરી, વાળા, કુલ્લાં, છુટી, અંઝરી, વગેરે રૂપા તથા પિત્તળનાં ધરેણાં ઉપરાંત કેટલીક કામો કોડીઓનો પણ ઉપયોગ કરે છે અને રૂપાના કંદોરા, હાંસડી પણ વાપરે છે. વારલીઓમાં કોડીઓનો ઉપયોગ મોટા પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે.

છુંદણાં

આ જાતિઓમાં ધરેણાંની જેમ છુંદણાં પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, કોઈ પણ રાત્રીપરજ સ્ત્રી છુંદણાં વિનાની હોઈ શકે જ નહીં. કેટલાકે આ છુંદણાં છુંદવાની પ્રથાને શરીરના અલંકારના એક ભાગ તરીકે ઝોળખાવે છે. પણ આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. ખરૂં જોતાં શરીરના જૂદા જૂદા અવયવો પર વનસ્પતિના રસોથી ખાસ પ્રકારની ટકાઉ આકૃતિઓ કાઢવાની પ્રથા આદમની એલાદ જેટલી જૂની છે. માનવ-જાતિએ જેમ જેમ પ્રોતાના વંશવેલા ફાલતા ગયા તેમ તેમ એ વેલાને ઝોળખવા માટે અંગ પર ચોક્કસ નીશાનીઓ અંકિત કરવાની પ્રથા દાખલ કરી. સ્ત્રી અને પુરુષો બન્નેનાં અંગો આ રીતે

અસભ્ય જાતિઓ ત્રીતરવા વાગી ધીરે ધીરે વધતા એ પ્રયામા પણ ફેફફારે થયા અને માતૃવર્ગના અંગે ગગવાનુ ચાલુ રહ્યું પોતપોતાનાં કુળોને ઝોળખવા માટે તેની કુળવાર આકૃતિઓ પણ નક્કી થઈ, અને મામાજિન્ડ વ્યવહારમા કે વસ્ત્ર વગેરે પ્રસંગોમા પણ આ નિશાનીઓ પોતપોતાના ટોળાના મૂળિયાને ઝોળખવા માટે જરૂરની જણાવા લાગી. ૧૦ છુદ્ધા-ઓનું જૂનું મહત્વ ગની પ્રજાઓમા આજે પણ નથી રહ્યું, તેમ છતાં એટલું તો હજી પણ છે જ કે તેમની જૂદી જૂદી જાતિઓ અગ પગ ખાસ રીતે જ છુદ્ધા કહેવે છે એટલે મારો અભ્યાસ હોય તો સ્ત્રીના અગ પરના છુદ્ધા ભેદ એ સ્ત્રી લિલ, યોધગ, ગામીત કે કયા વર્ગનો છે એ કહી શકાય ખરે પુગણી પ્રયાની આટલી નિગાની તો હજી પણ જળનાઈ ગહેલી છે ધધે.

રાનીપરજ જાતિઓમાથી કાટવાળીઆ જેની થોડીકે કામોને બાદ કરતા બાકીની જાતિઓનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી, ખેતીની મજૂરી, કે જગલમા 'કટોંગ'ની કામગીરી છે દુબળા કામ તો સાધારણ રીતે ઉજળીઆત વર્ગના ખેતીના મજૂરો તરીકે જ કામ કરે છે એમની પામે પોતાના ખેતરો નથી જો કે તળાવીઆ વર્ગમાથી જુજ લોકો વેપારના પ્રધામા પડ્યા છે અને મુમઘ સરખા શહેરમા રેશમ અને જરીના વેપારમા શેકાયલા છે બાકીનો વર્ગ કઠાવ અને મજૂરીઆત છે કાચુડીઆ જાત જગલમા ખેરમાથી કાંચો બનાવવાનું કામ કરે છે કાટનાલીઆ વામના સુપડા, ટોપવા, સાદડીઓ ગુથવાનું કામ કરે છે લિલમાથી ધૃષ્ટિત બનેલો લિલકાનો વર્ગ જગલોમા લટકતો ગલી શિકાર અને કદમૂળ પગ મુજરાન ચલાવે છે કાલધા કામ પણ મજૂરી-ખામ કરીને ખેતી અંગેની કંઈ છે.

બાકીની જાતિઓ ઉપર જણાવી ગયા તે રીતે ગુજગન કરે છે પણ જગલની આ જાતિઓ કુશળ કૃષિકાર તો નથી, આળસ એ એમનો એક મોટો દુર્ગુણ છે, અને પોતે "ગરીબાઈ"મા રીબાય છે, એ જ્ઞાન એમને જલુ રહ્યું છે એટલે તેઓ મતોપી જીવડાઓ બની ગયા છે આમ છતાં કુદરત એમના પગ મહેંગબાન થઈ એમને ખોબેખોબે આપે છે, પણ આ પ્રજાઓની અસાનતા અને મરણપણાનો લાભ લેનારા પણ વાઈ ઝોછા નથી જગલની પ્રજા પામે જો કોઈ ગયું, જાય છે, એ એના રોટલાને સીંધી ઉતારી, પોતાને ત્યાં સંધરે કરવા જ જાય છે, એની લગોટીમાથી પણ ચીંદડીઓ વાઢી લાવનાની વૃત્તિથી જ એની છાપરીઓની ઝોટવીએ ખાટલા ઢાળી ખાંચડી ખદખદાવે છે અને આને પગિણામે ગનીપ-જ જમીનનો ધણી મટી, ધણીઆમાનો હારી બને છે દેવાદાર બને છે આમ થવાના બીજા પણ કારણ છે પણ ઉપગના સ્તગના લોકોની અસાન પ્રજાનો લાભ લઈ ગબ્બર થવાની જગવની આડછાયાઓ નીચે ચાલતી રમત અને ખેવાતી બાજીઓ, એ પણ એક મહત્વનું કારણ છે.

સુસાધુનીતિ અને વ્યસન

ગનનો ખેડૂત શાદુકારી સુમણનીતિના કારણે કઠાલ બની ગયો છે ઉધાર મળે તો હાથી લાવી ઘેર બાધવાની આ પ્રજાઓને મનોવૃત્તિ હોય છે એમની આ વૃત્તિનો લાભ

શાહુકારી આલમે હદ પારનો લીધો છે અને આજે તો ખેતીકાર અને ખેતીના માલિકો એ બે વિભાગ વચ્ચેનો પ્રશ્ન ઉગ્ર થઈ પડ્યો છે. શાહુકારી સુસણનીતિ અને વ્યાજ-વટાવની તરફીઓનું ખારીક અવલોકન એક પુસ્તક જેટલી જગા રોકી કાઢે, એવું તો જટિલ અને દિલ કંપાવનારું છે અને એથી આટલો જ માત્ર ઇશારો કરી, “વડોદરા રાજ્ય આર્થિક અભિ-વૃદ્ધિ સમિતિના નિવેદન,” “વડોદરા રાજ્ય બેન્કીંગ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર કમિટીનો રીપોર્ટ-સને ૧૯૩૦”, “કાળીપરજ તપાસસમિતિનું નિવેદન-સને ૧૯૨૬,” એ બધાને આધારે એ નિવેદનોના જ શબ્દોનો સાર કહું તો આ રાનીપરજનો બાળક શાહુકાર માટે જન્મે છે, તેને ખાતર જીવી તે રળે છે અને પરાયાને પાવરધા કરતાં કરતાં મરીને વારસામાં શાહુકારને સારું ગુલામ સોંપતો છે.

સાધારણ રીતે માણસ જાત માટે એક દુનીઆ ગણાય છે, પણ રાનીપરજ માટે ત્રણ દુનીઆ છે: એક તો એના વસવાટની ધરતી, બીજી શાહુકારી લેણદેણની ભૂલભૂલામણીની, અને ત્રીજી દુનીઆ દારૂની. એક વખતનો સુખી રાનીપરજનો ખેડવાયો દારૂની દુનીઆમાં ફૂલ થઈ ગયો છે. પરકામના પરાણને રાંધવા સુપડે અનાજ આપતા રાનીપરજના ખેડૂતની દાયરીમાં લોટનાં ફાંફાં પડે છે. પગને પગરખે ચાંદીની ઘુઘરીઓ મઢાવનાર રાનીપરજના કેટલાય અમાસીઆને અંગ ઢાંકવા વસ્ત્ર નથી. કલ્પનામાં આકેલું આ શાબ્દિક ચિત્ર નથી, પણ સત્ય ઘટના છે.

બાળક જન્મે તો, દારૂ, સુવાવડીને દારૂ, લગ્નમાં-મરણમાં અને શ્રાદ્ધમાંય દારૂ, નાચ, હાટ અને જત્રામાંય દારૂ. રાનીપરજનો બાળક મોંમાં દારૂનું ટીપું મૂકી, દુનીઆનો પ્રકાશ ભૂંચે છે અને એહમાં પણ દારૂની વાની વળે છે. બરખાદીના બજારમાં દારૂનો દોસ્ત બની તે ધસ્યો જાય છે. એ બજારમાંથી મોં ફેરવવા કોશીશ કરે તો તેને બેશ આપનારા પીઠાવાળા દારૂ-તાડીની છાક પડાવવા બેઠેલા જ હોય છે. એ પીઠાવાળો ત્યારે “લખયા બાયણી”ની ઉજવણી ગોઠવે છે. ગામેગામ નોતરીઓ ફરે, પીઠા પાસે નાચણાના ત્રણ રાત અને ત્રણ દિવસના જલસા ગોઠવાય. ‘લખયા બાયણી’ના નામથી દારૂ-તાડીની ચકાચક ઉડે, તે વિના એ ઉજવણી થાય જ નહીં.

આ નશાખોરીના હાટમાં યુવવી રાખનાર એક વર્ગ તેમનામાં જ છે, ને તે એમનો ભગત. દેવીને દારૂ ન મળે તો ભગતનું માથું ભમે અને ધૂણાધૂણ કરી મૂકે. વારતહેવારની ઉજવણીમાં પીણાં ન મળ્યાં તો દેવ-દેવીઓ અતૃપ્ત રહાનો પેગામ ભગત તેમની પાસેથી મેળવી લાવે અને પાછી દારૂની છાકો પડે. ભગતને માંડવે દાણા બેવામાં, મદવાડ ખસેડવામાં, અલાબલા દૂર કરવામાં શીશા (દારૂના)ની સોળત ન હોય તો કંઈ ન થાય.

આ રીતે દારૂ-તાડીના વ્યસનમાં આખી રાનીપરજ કામની બરખાદી થઈ છે, થઈ રહી છે.

કાયાપલટ

રાનીપ્રજનઓની આ રીતે થઈ રહેલી બરખાદીમાંથી તેમને ઉગારી તેમની દશા સુધારવાનાં ગુજરાતની ભૂમિ પર તો ત્રણ બુઢાઓએ અનુદાન માંડ્યાં છે. એ અનુદાન મંડાયાને આજે પચાસ વર્ષ ઉપરનો સમય વીતી ગયો. આ પ્રજનઓને જ્ઞાનવાન અને સમજણવાળી બનાવવાનું પગરણ કરનાર વડોદરાના સ્વર્ગસ્થ નરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ સન ૧૮૮૪-૮૫ની સાલમાં સોનગઢ-બ્યારાના જંગલ પ્રદેશની તેમની મુલાકાત. દેશબાપી

કોઈ ચળવળ નહોં હતી, તે સમયે એ જગતા નરે ગાંતીપરજના પટેલીઆઓને એકઠા કરી, કમુંબલ પાધરીઓ બધાવી, સ્ત્રીઓને સાડીઓ વહેંચી, જ્ઞાન લેવાનો ઉપદેશ કર્યો અને સોનગઢ, બ્યારા તથા મહુવાના જગલી મહાલોમા તેને માટે શિક્ષણ મારૂં જાત્રાલયો કાઢ્યા બાળક અને બાળકીઓ માટે સન ૧૮૯૨મા તો જે ગામ સોળ વિદ્યાર્થી યાય ત્યા પછુ મામ્ય-શાળા નાઢવાનું ફરમાન કર્યું ૧૧

સન ૧૯૨૨મા દીનબન્ધુ કક્કર આપાએ પચમહાલમા બિલ સેવામડળની સ્થાપના કરી ૧૨ સન ૧૯૨૪-૨૪ની આમપાસમા મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણા લઈને નીકળેલા સેવકોએ ગાંતીપરજમા આત્મશુદ્ધિ, ખાદી અને રૈટિયાના અનુકાન માડ્યા આ બધા પ્રયાસોને પગિણામે અજ્ઞાન પ્રજામા અસૂચાન વધ્યુ, આત્મભાન થયુ, ૧૬-નાડીવરજેલો અને ખાદી રૈટિયાને અપનાવનારો એક મધ-એક વર્ગ આજે જયો છે જૂની રૂઢીઓમા પછુ શિથિલતા આવતી જાય છે અને પીધેલ ટોળાને જલ્દે ભકત અને ભજનમડળીઓ થવા લાગી છે આ સધ જોકે હજી નાતો છે, કચાલીઅતની મામે તમને ઝુમવાનું હોય છે પછુ તેમ છતા પચમહાલની અનાસ નદીને તીરેથી માડી, તાપી તટના જગવના પ્રદેશ સુધીમા વસતિ ગાંતીપરજેમા નવ-જીવનનો મચાગ જરૂર થયો છે

ગામ અને ઘરની રચના

ગાંતીપરજમાથી કોટવાળીઆ, કાસુડીઆ કે કોલધા સગખી જતોને માટે તો ગામ કે ધગની ખાસ બાધણી જેવુ કોઈ હોતું જ નથી પ્રજાના લાભ માટે જેમ ફરતા પુરતકાલયો છે તેમ આ કોમોની જાપરીઓ પછુ ફરતી હોય છે અને કોઈ વખત તો સાધનના અભાવે મોટા ઝાડની બખેલ કે ઘટાદાર ઝાડની જાયામા જ તેમના પડાન પડે છે બાકીની પ્રજાઓ ગામ બાંધીને ગઢે છે, પછુ એકજથે ઘર બાધતા નથી પછુ સામાન્ય રીતે તો ખેતી હોય ત્યા તેઓ જાપરા પાડે છે ગામકાણુની જગાઓમા પછુ જૂદા જૂદા પાચ-૫૦૨ જાપરીના ફળીયા બાધીને ગઢે છે પછુ ગામની દહ થર થાય ત્યા સમડીના ઝાડના ઝાડની બે થાભલી રાપી, તોરણ બાધવામા આવે છે અને ગામને પાદરે એકાદ ઝાડ નીચેનાનું દેવગથાન હોય છે

એમના ઝૂપડા મામાન્ય રીતે કામડાના અગર તો બરના બનાવેલા હોય છે ઝૂપડાની ઉપર જાજ જાવવામા આવેલું હોય છે સાધનવાળા ખેડૂતો નળીઆ ચઢાવે છે ગાંતીપરજમા નળીઆવાળુ ઘર એ ખાનદાન કુટુંબની નીવાની છે આમ છતા બિન-પ્રજા મોટે ભાગે નળીઆનો ઉપયોગ કરે છે આ માથે એ ખીના પજી ખ્યાલમા ગખવા જેવો છે કે ગાંતીપરજની ઝૂપડીનો શિલ્પી ઝૂપડોને ચોગ્ય સરળી કાળજી ગખીને જ તેની બાધણી કરે છે એ ખાતમુદતનો વિધિ કરે છે ઝૂપડીના બાજુ યોક્કમ જ દિશામા ગખે છે ચૂનાના પાટના એમના ઝૂપડા બાધવામા પછુ ખામ હલ્ત મચાયલો છે ગતમા સુમવાના પવનના બેલ જે દિશા તરફથી આવના હોય તે બાલુનો ઝૂપડીના બાધકામનો પાટ ગોળાકાર ગખીને ધરન સામે ટક્કર ઝીવવા જેટલું તેને પાવરધુ બનાવે છે

આ ઝૂપડીની અદગના ભાગમાં એક બાલુએ ટોગ બાધવામા આવે છે કોઈ કોઈ મામુસો ઝૂપડી ની દીવાલા બઢાગથી ગજે છે અને તેના ધગ ખડો કે એરથી અતિ પુગતન

યુગની જાતિઓએ દોરેલી આકૃતિઓને મળતી આવે એવી, મનુષ્ય, મોર, ઘોડો કે વાઘની આકૃતિઓ દોરે છે.

ખોરાક-ખેતીની પેદાશ અને શિકાર

રાનીપરજમાં શરૂ થએલી આત્મશુદ્ધિ અને સુધારણાની પ્રવૃત્તિને અપનાવી “વરજેલા” તરીકે એટલે કે અશુદ્ધ ખોરાક અને કૃષી પીણાં છોડી દીધેલા તરીકે ઝોળખાનાર વર્ગ સિવાય બધી જ કામો માંસાહારી છે અને કેટલીક જતો તો મરેલાં દોરનું માંસ સુધા ખાય છે.

મકાઈ, કાદરા, નાગલી, જુવાર અને ચોખા, એ એમનો મુખ્ય ખોરાક છે. આ ઉપરાંત જંગલમાં ઘણી જાતનાં ફળ થાય છે. આ ફળ માણાક તરીકે ઝોળખાય છે. તેને લાવી બાકીને જોતા પાણીવાળી જગાની પાસે ખાડો કરી, માણ કાઢી નાંખવા દાટે છે. પછી તેની કાતરી કરી, વધારીને કે એમ ને એમ તેઓ ખાય છે. આ ઉપરાંત કેટલાંક મૂળીઆંજોને પણ ખાડી કુટી આટા જેવા બનાવી, તેઓ ખોરાક તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

ચોખાનું ભરડું બનાવી, તેનો નારતા તરીકે સવારમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એને “ઢાંચલું” કહે છે.

કપાસ, જુવાર, તુવર, નાગલી, તલ, વાઘ, દીવેલા, ચણા, ડાંગર, તમાકુ, કાદરા, ખરસાણી ને શક્ય હોય ત્યાં ઘઉં સુધાની તેઓ ખેતી કરે છે. પણ એમની ખેતીમાં માવજત અને કુશળતા નથી હોતી.

રાનીપરજની જાતોને શિકારનો ભારે શોખ હોય છે. તેઓ સારા નીશાનખાજ પણ છે. ચોમાસાના દિવસોમાં ખેતીમાં વરાપ હોય અને એ વખતે ખેતરમાં કામ કરવાની સારામાં સારી તક હોય તેમ છતાં જો શિકારનું દંગલ જામી ગયું, તો એ ખેતી પછી વરસભર બગડવાની હોય તો તેની પરવા નહીં કરે.

કોલધા શિયાળના, કાચુડીઆ વાદરાના, કુકણા ખીસકોલીના, લિલ વગાવા સાબર અને જગલી ભુડના, ચોધરા-ગામીત-દુળળા સસલાના શિકારના ભારે શોખીન હોય છે. શિકારની પૂંઠ પકડી, સીમાળ ખૂંદતાં કૂતરાનાં ટાળાંઓ સાથે તેઓ ગાઉઓની મજલો કાપી કાઢે છે અને આ બધા પરિશ્રમ પછી મેળવેલા શિકારની મીઠાઈની સૌ સાથમાં એસી ઉડાવે છે. આમ ચરણામૃતની અંજલિ જોટલા શિકારમાં મળતા ભાગને સાફ ખેતીના કામને સહેલાઈથી જૂલી શકે છે.

આ ઉપરાંત માછલાના શિકારનો એમને મોટો હંદ છે. ઉનાળાના દિવસોમાં ખાડી-કાતરનાં પાણી સૂકાવા આવતાં તેવી જગાઓમાં પાણી બાધી, કાદવ ખાડી, માછલાં પકડવા માટે જળોનાં ચારણા લઈ સ્ત્રી-પુરુષોના રસાલા ગીત લલકારતા ઉપડે છે. આને “લોધણે જવું,” “લોધ પાડવી,” એમ કહે છે. આ હંદ તો એટલો બધો છે કે લોધના ખાસ ગીતો પણ ગવાય છે.

લિલકાં નામની જાત બકરાં ચોરી ખાવામાં જાણીતી છે. તે એટલી તો અસભ્ય છે કે બકરાંને મારી તેનું ખૂન પણ પીએ છે.

તેમનાં ઘરોમાં ગાય, બળદ, ભેંસ ઉપરાંત બકરાં અને મરઘાંનું તેઓ પ્રાલય કરે છે.

ઘર-વાખરો

એમના ઘર-વાખરાનો સામાન તો નજીવો હોય છે, જુજ પિત્તળનાં, વાસણો કાઠ કાઠ ઘરમાં જડે બાકી મોટે ભાગે રાંધવા અને પાણી ભરવાનાં વાસણો માટીનાં જ હોય

છે પણી પીવા માટે તુંબડીના ગોળ ભાગને કારીને ડાઈ જેવું બનાવેલું હોય છે તેને 'ડાઈડી' કહેવામાં આવે છે છાપગમાં બે ચાર માટીની ચાપેલી કોડીઓ, એકાદ લાકડાની પેટી અને કાંથીના ખાટલા તથા સાદડીઓ, એમાં એમના ધરવાખગના સામાનનો મમાવેશ થઈ જાય છે પણ રાનીપરજનો ખાટલો ખાસ ઉલ્લેખ કરવા જેવો છે નાનામાં નાના માણસથી માંડીને મોટામાં મોટા માણસ ખાટલા કરાવે, પણ તે હમેશા ટુકા જ ગમે લાખ્યા થઈ સતા તો સામાન્ય કદના માણસના પગની ધુટીનો ભાગ તો બહાર જ રહે એમ કરવાનું કાળજી એ છે કે એ લોકોમાં એક માન્યતા છે કે ખાટલામાં પણ એક પ્રકારના જૂતનો વાસ છે અને જો આખું શરીર તેમાં સમાવી સૂઈ ગયા તો ખાટલાનો જૂત એ માણસને 'આવી ખાય'—કરડી ખાય, આથી તેઓ ટુકા ખાટલા ગમે છે

વનૌપધિઓ

જગલની જડીબુટ્ટીઓ અને રાગ પર અમર કરનાર વનસ્પતિ કે માટીઓ વિધે ગનીપ-જોની માહેતગારી મેંબધમાં જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે દુનિયાની સારી મારી ઔષધિઓની મૂળ ભાળ આવી જાતિઓ અને લોકોના અનુભવના મંત્રહમાંથી મળેલી હોવાની માન્યતાને કણલવી પડે છે ૧૩

ગનીપરજમાં તેમના ભગતો અને ખીજ ફટલાક જગલની વનસ્પતિના ગુણદોષના સાગ જાણકાર હોય છે પણ તેઓ પોતાની વિદ્યા ખીજ કાઢીને શીખવતા નથી, રાગતુ તેમને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોતુ નથી અને છતાં પરંપરાથી તેમને મળેલી માહિતી મુજબ રાગ ઉપર તેનો અમલ કરવામાં મફળતા મેળવે છે

૧) સર્પદંશ, પ્રમેહ, કષ્ટાર્તવ, અત્યાતર્વ, અને સન્નિપાતિક જંગ, એ વગેરેમાં જગલની જડીબુટ્ટીઓથી તેમણે અદ્ભુત અસંગ્રહક પગિલામ આણી આપેલા હોવાનું મારી જાણમાં છે પ્રસવવેદનામાં પણ તેઓ કાંઈ પ્રકારના વેલાનો, સ્ત્રારોગમાં વનસ્પતિઓના માફનો દધિયારતા કે બદુકની ગોળીના ઊંડા જખમો પર વનસ્પતિના દુલ્કનો અને લાકડાના ભાંગવા ઉપર ખામ પ્રકારની માટીઓના લેપનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે આમ તેઓ ઘણી ચીજોના જાણકાર છે પણ બધા રાગ માટેની બધી માહિતી એક જ જણ પામે નથી હોતી કાંઈ વમળાની દવા જાણતો હોય તો કાંઈ હડકનાની

ઔષધિઓ ઉપગત માણસ અને દોરની ખીમારીમાં જૂદા જૂદા રોગો પર જૂદી જૂદી નસો પર ડામ દેવાનું પણ તેમનામાં પ્રચલિત છે, અને તે વામના જાણકાર માણસો હોય છે તહેવારો અને ધર્મમાન્યતાઓ

રાનીપરજ દીનાળી, હોળી, દીનાગો, ફરોગ એ તહેવારને ખાસ કરીને માને છે આ લોકોમાં દીવાસાનું પર્વ બહુ મોટું મનાય છે દુબળા લોકો દોંગવા-દોંગલી બનાવી, આ દિવસે તેમના લગ્ન કરી, જળાશયવાળા ગયેને લઈ જઈ, તેમને પંથગાવે છે ચોધગ કોમ દીવાસાને આગલે દિવસે આખું ઘર લીપે છે દરોગના પવમાં ઘેર-આધવાનો રિવાજ છે આ રિવાજ ખામ ખ્યાન એસનારો છે ગનીપરજના જે લોકો ઘણીઆમને ત્યાં દામ કરતા હોય ત્યાંથી તેઓ કપડા-ધરેણા વગેરે લાવી, સાજ મજી, ઘેરના મીત માતા ગમવા નીચે

છે; દાંડીઆ અને વાઘના તાલ સાથે તેઓ ઘેરની લાવણીઓ લલકારે છે. ઘેર-ગાંધનારા એકત્ર મળી, પોતાની ઘેર માટે આગેવાન ચૂંટી કાઢે છે, અને આ રીતે ચૂંટી કાઢેલા આગેવાનોની શિસ્ત નીચે તેઓ કામ કરે છે. આ આગેવાનને “કવિઓ” કહે છે. ઘેરની નક્કી થયેલી લાવણીઓ તે ગવરાવે છે, અને એ મુજબ ખીજા ઝીલે છે. વળી આ “કવિઓ” કંઈક અંશે શીઘ્ર કવિ જેવો હોય છે, એટલે રચણ અને મંત્રોગ મુજબ ગોલના દેરદાર સાથે પણ તે નવી નવી કડી ઉમેરી શકે છે. ગરબાઓ પણ તેમને આવડતા હોય છે તે કાઠ કાઠ વાર ઘેર જામતાં ગરબા પણ ગાય છે. ઘેરના માર્ગમાં આવતા કાઠ પણ દેવસ્થાન આગળ દેવના સન્માન માટે એ કુડાળાં પણ તેઓ કાઢે ખરા. ઘેરનાં ગીતો ખાસ ગ્રેરક છે.

હોળીમાં પણ આ લોકો નાચણાં પાડે છે. વારલી જાત વધારેમાં વસંતપચમીના તહેવારને ખાસ જ પાળે છે. આ ઉપરાંત રાનીપરજની ફેટલીક જનનો નવું અનાજ નૈયાર થતાં એક ઉત્સવ ઉજવે છે અને નવા અનાજનું નૈવેદ્ય પ્રથમ ગ્રામદેવતાને ધરાવે છે. આ ઉત્સવને “નૌગા ” કહેવામાં આવે છે.

જંગલી જાતિઓનું સમગ્ર જીવન-આર્થિક સાંસારિક કે સામાજિક-પોતે માનેલા ધર્મના પાયા ઉપર મડાયલું છે; અને પોતાના દરેક વ્યવહારમાં દેવદેવીઓના નિરાકાર અને સતત ભ્રમણ કરતાં તરવોની ચેતના હરહમેશ રહે છે. અને એથી તે એમને બલિ આપીને કે જંત્ર-મંત્રના ઉપાયોથી પ્રસન્ન રાખવા કાળજી રાખે છે.^{૧૪} વ્યાધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિમાં તે આ તરવોની બીકે મનનો રાંક બની, તેમની સાન્ત્વના માટે ભૂવા—ભગતનો દોરવાયો દોરવાય છે.

હિન્દુઓની અન્ય જાતિઓની જેમ આ પ્રજામાં પણ અનેક દેવ-દેવીઓ અને ભૂતા-વજોનાં જુથ થયેલાં છે. હરેક રાનીપરજ ધર્મભીર છે અને એથી તે પોતાની દેવ-દેવીઓને નામે સોગદ ખાતાં બહુ ડરે છે.

તેઓ શિવ-પાર્વતી, સીતા-રામ અને હનુમાન, બ્રહ્મા અને અગ્નિ, એમનું પૂજન કરી, એ દેવ કે દેવી પૂજનથી તૃપ્ત થઈ કે નહીં, એ જાણવા એમના ભગત તરફથી હમ્મેશાં કાળજી રાખે છે, અને એવામાં જો કાંઈ ધૂણી બેઠું તો ફરી હોળી મનાવે છે

તેઓ આ દેવો ઉપરાંત નાગ, અને વાઘને મિસરનો પુરાતન જાતિઓની જેમ મગરને પણ દેવ માની તેની પૂજા કરે છે. ક્ષેત્રપાળ અને સીમાળીઆ દેવને તથા નદીને પણ પૂજે છે. પણ આ જાતિઓ વૃક્ષપૂજન કરતી હોવાનું જાણુમાં આવ્યું નથી. બ્રહ્માને તો ફક્ત કુકણાઓ જ પોતાના એક ઉપાસ્ય દેવ તરીકે માને છે. ખેતીમાં ધાન્ય ન પાકે તો “ગડ ” દેવની પૂજા કરવામાં આવે છે.

નાયકા લોકો સીમાળીઆ દેવનું પૂજન હોળી પર કરે છે. કુકણા અને વારલી જાતો શ્રાવણ સુદ પડવાને દિવસે; ગામીત બળેવને બીજે દિવસે અને ચોધરા વાઘખારશને દિવસે વાઘ-દેવનું પૂજન કરે છે.

આ ઉપરાંત એમની દેવપૂજના એક મંત્રમાંથી નીચેનાં દેવ-દેવીઓની નામાવલિ મળી રહે છે:—

માલદો, કોલદો, લાણુદો ને ઝનાડીઓ દેવ તથા કોકો બલીઓ, તાબા-રૂપા બવાની, કાલકા બવાની, કુંદમાય, ધુલમાય, વીહમાય, ગોહમાય, દેવલોમાય અને નાદરીઆ દેવ, એમ ૧૧ પશુ પૂજા કરે છે વળી દરેક ગામે સમડી, સામળ કે વડના ઝાડ નીચે ગ્રામદેવતાની પશુ તેઓ સ્થાપના કરે છે

ગુર્જરાતની ભૂમિમા જે મેઝ વગેરે જાતિઓ આવી વસી તે આ જાતિઓનો ઉપાસ્ય દેવતા ઇશુલા દેવી હતી ૧૫ એ ઇશુલા દેવીનું નામ દિંગળાજ-ઈગગ પડેલુ જણાય છે ગાનીપરજીના કેટલાક લોકો આ માતાનું પૂજન કરે છે તેઓ દિંગલ માતા કહે છે

આ દેવ-દેવીઓ ઉપરાંત આપણામા જેમ જૂતાવળોની એક અણદીક દુનિયા છે એ મુજમ ગાનીપરજીમા જૂતાડાની માન્યતાનું જોઈ પશુ બહુ ભારે છે, અને તેને એનો વાસો સવાના ખાટલાથી માડી, સૂસવાતા પનનના સપાટામા પશુ જણાય છે એડછો, ખેડછો, ભમરીઓ, મુગો, હાથ, મસાણીઓ, એવી જૂદી જૂદી જાતની જૂતાવળોના ઇમ, આ પ્રજાને હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે અને એ જૂતાનું મન મનાવી કાઢવા તે ભગતની છાપરીએ મરઘા વઘેરી, દારૂની છાક પાડે છે દેવોને પશુ આ ચીજોના નૈવેદ્ય તે ધગવે છે

આ લોકોમા આટલા દેવી-દેવીઓ હોવા છતાં તેમની પદ્ધતિસગની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરેલી જોરામા આવવી નથી એક લાકડાના ટુકડા ઉપર નારીની આકૃતિ જેવું કાઢી, સિદુર ચઢાવી, તેને દેવીનું નામ આપવામા આવે છે, અગર તો કોઈ પશુ વિચિત્ર આકારના પથ્થરને સીંદુર ચઢાવી, અમુક દેવનું નામ આપી, પૂજા શરૂ કરે છે, ને તેવા સ્થાનોમા જાત્રાએ પશુ ભગાય છે

આવી જાત્રાઓ મારે નતો પશુ લેરામા આવે છે, મોગગની જાનાએ જનાગ કેટલાક એક મામ સુધી મામ-મરિગ છોડાનું, એક ટક જમરાનું અને પોતાની ઓના હાથનું પશુ પાણી ન પીનાનું વ્રત લે છે પ્રગમમા સામે ગાડી હોવા છતાં પગે ચાલતા જાય છે અને ચાલતા ચાલતા જોગજોગથી કાંઈ મત્રા ઉચ્ચારતા ગાય છે-જો કે દેવને હાથે પારે જઈને તો ત્યાં મરઘા ને દારૂના જ તર્પણ કરે છે

ભગત

આપણે જે લોકોને જૂવાને નામે ઓળખીએ છીએ તેને આ લોકો ભગત કહે છે પશુ જૂવા અને ભગતમા થોડો ફેર છે ગાનીપરજીમા તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે

જટિલ અને ભયંકર ખીમારીઓમા અને રોગચાળામા, જગલની જડીબુટ્ટી ડગતા ભગતના ધૂણરામા આ જાતિઓને વધારે પ્રત્યાગ હોય છે વ્યક્તિની આધિ, બ્યાધિ કે ઉપાધિ સૌ ટાળવાના રસ્તા મુગના શીશા અને મગધાને બેટ લઇને ભગત બતાવી શકે છે માણસ કે ઠોરના શરીર પર વાળી આણેલા દાણાની પોટલી પર ઘડીનું પડીયું ઉચકી "બાર મણુની ડોંગે લેજે, તેર મણુની સાકળ લેજે"ના મન્ત્રો બજાવતો ને પડીઆને ફેરવતો ભગત રોગનું મૂળ ગોધી લાવે, ગામમા કંઈ સ્ત્રી ડાકણી છે તેની ભાળ કાઢી શકે, અને ધર પશુ ભગાવી શકે છે રીગાયલી દેવીને દારૂ પીરાગવી, મગધુ ખવગવી, મનાવી શકે છે રાનીપરજીમા ભગત એટલે ભરબીડભજન અને મુગદેવીનો એકનિષ્ઠ સેવક

આ ભગતો કાળીચૌદશને દિવસે મનસાધના કરે છે, સાવરણી-સાબેલુ ઓળંગતા નથી,

તુરીઆનું શાક ખાના નથી. અને તૈયાર થએલા રોટલામાં પહેલો ને છેલ્લો રોટલો ખાતા નથી. આ ભગતાઈનો ધંધો છોડી દેવો હોય ત્યારે ભગત નદી કે ખાડી કાતરને કીનારે જઈ, પાણી પાસે ઉભો રહી, પોતે સાધ્યા હોય તે મન્ત્રો બોલી જાય છે તે પછી પાણીમાં ફળકી મારે છે, એટલે એ છૂટી ગયા એમ માને છે.

પંચ

આ પ્રજામાં પોતપોતાની જાતનું પંચ હોય છે. ન્યાતિના અંદરના દરેક સાંસારિક તેમ વ્યાવહારિક અધડાનો નિકાલ પંચના પટેલીઆઓ કરે અને પંચનું વાક્ય માન્ય રાખ્યે જ છૂટકો. પચો ગુનેગારને દડી શકે છે. તે ધરસંસારમાં પડેલા કચવાટનો તોડ આણી આપે અને કારગતીના નીકાલો પણ કરે છે. એમનામાં પંચનું બધારણ એટલું તો મજબૂત છે કે તેના નિકાલની વિરૂદ્ધ કોઈ જતું જ નથી.

મોઢવાડી પ્રજા

રાનીપરજની જાતિઓમાં મોઢવાડી પ્રજાનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. આ આ પ્રજા ભિલ પ્રજાનો જ એક ભાગ છે. પદાડવી અને વળવાઓની જેમ તે કોઈ કાળે એમનામાંથી છૂટા પડેલા છે. દક્ષિણ ગુજરાતની સરહદે આવેલા સાતપુડાના ડુંગરાળ ઢોળાવો ઉપર સાગબારા સંસ્થાન અને ખાનદેશની મેવાસ એજન્સીમાં તેમની વસતી છે.

આ પ્રજામાં દરેક ગામે એક આગેવાન હોય છે. તેને નાયક કહેવામાં આવે છે. આખું ગામ હરેક બાબતમાં તેની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. ગામમાં કોઈને બળદ બેઢતો હોય, કપડું બેઢતું હોય કે એવી એમની જરૂરીઆતની કાંઈ ચીજ બેઢતી હોય તો તેમણે નાયકને ત્યાં જઈ પોતાની જરૂરીઆત નોંધાવવાની હોય છે અને નાયક તેમને તે ચીજ આણી આપવાનો પ્રબન્ધ કરે છે. એમનો વ્યવહાર મુખ્યત્વે કરીને વિનિમયના ધોરણે પણ ચાલે છે. દોર, અનાજ, કાપડ, ખેતીનાં હથીઆરો એ બધામાં તેઓ વિનિમયથી પોતાનો વ્યવહાર નલાવે છે.

વળી તેઓ જે કોઈ માણસ વેપાર કરતો હોય તેને ‘વાણીઓ’ કહે છે, અને ‘વાણીઓ’ એટલે બહા, એવી તેમની માન્યતા છે. એ બહા પાસે પહોંચ્યા તો તે તેને “ ચાવી ખાશે ” એમ તેઓ માને છે અને એથી વાણીઆથી દૂર રહેવા તે ખાસ કાળજી રાખે છે.

હાટવાડા

જંગલ પ્રદેશનાં જૂઠાં જૂઠાં અગત્યનાં ગામોમાં ચોક્કસ દિવસોએ ગુજરી ભરાય છે. તેને “હાટવાડા”ને નામે ઓળખવામાં આવે છે. વેપારી લોકો રાનીપરજની જરૂરીઆતની ચીજો વેચવા અને તેમનો માલ લેવા માટે દુકાનો માંડે છે, પણ હાટોમાં માલ લેવા અને વેચવામાં ભારે નફાખોરીના ધંધા ચાલે છે.

“ હાટવાડા આ હુંટવાડા—

ઢોંગતુરે લ્યો. ”

રાનીપરજના એક ગીતના આ શબ્દોમાં હાટવાડાની આખી ધુનીઆદ સમજાઈ જાય છે.

રમતો

આ પ્રજામાં દેશી રમતોની સંખ્યા પણ ખાસ્સી એએક ડઝન જેટલી છે. તેમાંની થોડીક રમતો જંગલનાં પશુઓનું અનુકરણ કરનારી છે. “ માંડવ ” નામની એક રમતમાં ઝીંગીના વનમાં પાણીનું માપ કેટલું, એ પ્રશ્ન માછણને પૂછતાં ચોરી ન કરવાનો, જૂઠું ન

બોલવાનો, ભાગ-ગાળો અશીષ કે દારૂ તાડીનો ઉપયોગ ન કરવાનો, ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે

વાદો અને નૃત્ય

રાનીપરજના જીવનમાં નાચ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે રાનીપરજનો. બાળક ખાધે લાકડી મૂકી, ઢોર ચાગવા જમ ત્યાંથી લોહ-ગીન અને ભોપીલાના તાલ દેના ગીતો છે, અને એની અમરાનની અંતિમ સમાધિ તથા શ્રાદ્ધના તર્પણ-વાદના મૂળથી થાય છે

થાળી, તૂર, દોલ, કરતાલ, મજરા, એકતાંગે, તારપુ, ખાગડી અગર ગાગડી, ડોલકુ, અને ભોપીલું, એ એમના મુખ્ય વાદ્યો છે બિન પ્રગ્ન ખાસ કરીને દોલ-મજરા તે કરતાલનો ઉપયોગ કરે છે પણ એમના દોલ ખૂબ જ મોટા હોય એ સાધારણ રીતે તેનું વજન મજા-સવામણનું હોય છે દુબળાઓ તૂર વગાડે છે આ તૂર મદગના જેવું નાનું વાદ્ય છે તેની માથે કામાતી થાળી વગાડનામાં આવે છે મોટી દુધીને છેદી અદગનો ગર કાઢી નાખી, ડોલકુ બનાવવામાં આવે છે મ્હોડેથી હવાના દનાજીથી તે વગાડનામાં આવે છે ગામીત, ઢોકાઆ અને ચોધરા લોકોનું આ મુખ્ય વાદ્ય છે

ચોમાસાના દિવસમાં વર્ષાદર્શી જમીન પોચી થઈ હોય છે તે સમયે તેમાં લાકડી ખોસી ઊંચુ કાણું પાડનામાં આવે છે એ કાણા પર તળવાની જેમ હાથની થાપ આપી સૂર કાઢવામાં આવે છે આને ભોપીલું કહે છે

વાદોની જેમ નૃત્ય એ પણ રાનીપરજના જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એમના ધાર્મિક ઉત્સવો, આનંદ પ્રમોદના દિવસો અને લક્ષ્મીના પ્રમોદમાં નૃત્યની ગમઝડ જામે છે નૃત્યના જૂના જૂના પ્રકારને “ચાંગે” કહેવામાં આવે છે એ ‘ચારાઓ’ માટેના વણલખ્યા નિયમો અને રીતો નક્કી થયેલા છે દિવસ કે રાત્રીના અમુક ચોધરી-આમાં, લક્ષ્મીને મેળાપને ટાકણે, કન્યાની વિદાયના પ્રસંગે અમુક જ પ્રકારનો નાચ થાય નૃત્યમાં પગની ટેકી, અંગનો મગસ કે વાદના સૂર માથે તેના ઉપાડની ગતિમાં જગ સરખો ભગ થતો નથી, થાય તો નભાવી લેવામાં આવતો નથી, એમ થતું જણાતા હવિઆનો મપાટો પણ પડી જવાની દહેશત રહે છે

આ લોકોમાં ચતા નાચના ધણી પ્રકાર છે તેમાંથી મહત્વના નામો નીચે મુજબ છે —

(૧) ચનક-ચારો, (૨) અલ્હાડી, (૩) એન્ડીઓ, (૪) શુકળીઓ, (૫) વલોવાનો, (૬) આલુડી, (૭) એકુડી, (૮) હોલીટાન્ચો, (૯) કુમાડી, (૧૦) જાવરો, (૧૧) ચોવાય ચોચો, હિટાચો (૧૨) ચેત્રચાવહણી, વગેરે

ખાસ મંજાઓ

રાનીપરજની બોલીઓમાં શબ્દો અને વાક્યોના ફેટલાડ ખાસ અર્થમાં ૩૬ પ્રયોગ થઈ ગયા છે એનો ઉદ્દેશ પણ કરવો જોઈએ એ પ્રયોગો નીચે મુજબ —

(૧) દારી ખેતીનો મજુર આ પ્રથા દક્ષિણ ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે જમીનનો માલિક આ મજુરને ચોવીએ કલાકને માટે પોતાને ત્યાં રોકે છે તે, તેના બાળમચ્છા મૌનું લાલ્ચપોષણ કરે છે અને ધણીઆમાંને ત્યાં તે રજે છે આ પ્રચારે ગુલામી પ્રથા તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે

(૨) ગાંઠા લેની લક્ષ્મીના પ્રસંગે વિવાહ થયા પછી વરપક્ષના થોડા માણસો

કન્યાને ત્યાં જઈ લગ્નનો દિવસ નક્કી કરે છે. જે દિવસે આ નક્કી કર્યું હોય તે દિવસથી લગ્નના જોટલા દિવસ બાકી હોય તેટલી ગાંઠ કપડા કે દોરડી પર પાડવામાં આવે છે, ને લગ્નના દિવસની એક વધુ ગાંઠ વાળે છે. આ પછી દરરોજ એક એક ગાંઠ છોડતા જાય છે, ને છેલ્લે એક ગાંઠ બાકી રહે તે લગ્નનો દિવસ એમ ગણતરી રાખે છે. વેવાઈને ત્યાં લગ્નનો દિવસ નક્કી કરવો તેને “ ગાંઠો લેવી ” કહે છે.

મરણ પાછળના જન્મગુના દિવસની બાજતમાં પણ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

- (૩) થાળી કાઢવી : આ રીવાજ જંગલ ભાગના વસાવાઓમાં છે. તેઓ શખની સાથે એક થાળી અગર તાંસળી સ્મશાન સુધી લઈ જાય છે, ડાહ્યો સ્મશાનેથી પાછા ફરતાં તેને સાથે પાછી લાવે છે, ને તે વેચી તેમાંથી ચવાણું ખરીદી બધા ડાહ્યો ખાય છે.
- (૪) કુહાડી નાખવી : આ રીવાજ ખાસ કરીને પાધર પ્રદેશમાં વસતા વસાવાઓમાં છે, જંગલ ભાગમાં ઓછો. શખને અગ્નિસંસ્કાર કરતાં પહેલાં શખની સામસામે બે માણસ ઉભા રહે છે. કુહાડીના બે માથાં એકઠાં કરી, એક જણ બીજાની તરફ નાંખે છે. પછી બીજો માણસ તે કુહાડીનાં માથાં એકઠાં કરી તે વડે શખને સલામી આપી પહેલા નાંખનાર તરફ ફેંકે છે. એ પછી શખને અગ્નિ મૂકવામાં આવે છે.
- (૫) કાળપંથો થાપવો : લગ્નના માંડવાની ચાંલલી રોપતી વખતે પ્રથમ કાળપંથાનું સ્મરણ કરી, ત્યાં થોડો દારૂ રેડવામાં આવે છે. આ રીવાજ ફક્ત વસાવા કામમાં છે.
- (૬) વિઝળદેવ પોકારવા : હરેક શુભ કાર્ય કરતી વખતે આ દેવનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. આ રીવાજ પણ વસાવા કામમાં છે.
- (૭) ચાડીઓ ભરવો : લિલ લોકો પોતાની પ્રજાની વિશ્વ યજ્ઞ જ્યારે કાર્ત્તિ રાજ-દરબારે કે બીજે ચાડી-ચુંગલી કરે ત્યારે પંચ એકઠું થઈ, તેવા માણસ માટે ચાડીઓ ભરે છે. એવા માણસનું નામ પોકારી, મેદાનમાં એક પથરા મૂકવામાં આવે છે અને પછી એકઠા થએલા બધા માણસો તેને દૂરથી એક એક પથર ફેંકી મારે છે.
- (૮) નિકાલે જવું : ઘણી હવાત છતાં કાર્ત્તિ સ્ત્રી પર-પુરુષ સાથે જાનીમાની ભાગી જાય તે. દુબળા લોકની આ મંત્રા છે.
- (૯) ધાણ ભરવો અગર ધાલવો : ઢોડીઆ કામમાં આ રીવાજ છે. લગ્નવખતે ઘઉં અગર ચોખાનો એક નાનો ઢગલો ધરમાં એક બાજુએ કરવામાં આવે છે. લગ્નને બીજે દિવસે તેને દળી, તેનાં કાચાં મુઠીઆં વાળી, છોકરાંઓને વહેંચી દેવામાં આવે છે.
- (૧૦) નાતુ કરવું : રાનીપરજની માન્યના મુજબ જ્ઞાતિબ્રહ્મ થએલાને દેહશુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવાની ક્રિયા.

(૧૧) ચાપ માડવી આ રીવાજ દુબળા ક્રોમમાં છે આ મગસુ પાછળની એક એક ક્રિયા છે એમાં મરનારની આગળ જેટલા શુભરી ગયા હોય તે તેના નામની કણકીના લોટની ઢગલી કરી મૂકવામાં આવે છે ને વચમાં પાણીનો લોટો મૂકે છે તેની આગળ દારૂની છાક પાડી, માછલા પડડવા માટેનું એક વામનું માધન જેને ચાપ કહે છે તે ઢાકી, ટોચ પર પાઘડી વીટાળવામાં આવે છે ને મામે ધીને દીવો કરે છે

(૧૨) પાચોતા પૂજવા આ ક્રિયા નાયકા અને કાચુડીઆ જતોમાં છે સ્ત્રીને પ્રમવ થયા પછી પાચમે દિવસે ચોખા ગંધીને ખવગાવવાની ક્રિયા બારમે દિવસે પણ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે તેને " બાહવા " પૂજવા કહે છે આટલું કર્યા પછી જ સ્ત્રી પવિત્ર થએલી ગણાય છે

(૧૩) છીનાળઝંઘડુ રાનીપરજમાં કોઈ સ્ત્રી-પુરુષ બદલાય ચાલતા પકડાય ત્યારે તેનો ઇન્સાફ કરવા પચ મળે છે, આ રીવાજ લિલ અને રમાવાઓમાં ખાસ કરીને છે જવાબદાર સ્ત્રી-પુરુષને પચ આગળ બોલાવવામાં આવે છે, અને સ્ત્રીના મૂળ ધણી જે તેને રાખવા તૈયાર હોય, અગર સ્ત્રી ગહેવા તૈયાર હોય તો ચોક્કસ દડ કરી, તેને એના ધણીને સોપે છે દડ જવાબદાર પુરુષે ભગવાનો હોય છે આ દડમાં કોઈ વાગ મારની સજા પણ ફરમાવવામાં આવે છે સ્ત્રીના મૂળ ધણી જે બાઈને રાખવા તૈયાર ન હોય તો પછી પેલા માણસે તેને રાખવી પડે છે આ રીતે થતા ઇન્સાફને " છીનાળઝંઘડુ " કહે છે

કુકણા જતમાં આ ઝંઘડાનો નિકાલ કરવાની એક જૂદી જ પ્રથા હતી આ પ્રથા હવે નીકળી ગઇ હોય એમ જણાય છે એ પ્રથા એવી હતી કે —

" કોઈ બદલાવનો માણસ જણાય તો તેનો ઇન્સાફ કરવા પચ મળે ને ઘાસના માત નાના કુડ કરે તેને એક કુડમાં ઉભો ગમી ઘાસ મળગાવે કે તરત તે ત્યાંથી નીકળી, ખીજમાં જઇ ઉભે આમ સાતે કુડમાંથી તેને પમાર થવું પડે પછી સાતમી વખત પાણીમાં બોળે આ બાદ તે પવિત્ર થયો " એવો પ્રશ્ન પચ તેને પૂછે ને તે હકારમાં આપે એટલે તેને ભગવાનના સોગન ખનગવી, એવું બદકામ ફરી ન કરવાની તેને તાકીદ આપે ૧૬

રાનીપરજ બોલીઓ

ગનીપરજ બોલીઓને " કિલોરી " બાપાના એક જ નામથી ઓળખવામાં આવે છે કે. મીઅરમન જેવા બાપાવિદો આ કિલોરી બાપાની ઉત્પત્તિ ગજરયાની બાપામાંથી થએલી છે, એમ જણાવે છે ગનીપરજની બાપાઓ વિષેની વિવેચના, એ ઊંડા અભ્યાસ અને વિસ્તૃત ચર્ચાનો વિષય છે એ કાર્ય બાપાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને દ્વારે થાય તો જ બગબગ થાય એથી આ બાબતમાં આ રચે તે એટલું જ જણાવીશું કે કિલોરી બાપાની ઉત્પત્તિ ગજરયાની બાપામાંથી થએલી હોય તો પણ આજે તો ગનીપરજની જેટલી જતો એટલી બોલીઓ નેમનામાં બોલાય છે વળી તેમાં " બાર ગાઉએ બોલી બદલાય " એ કહેવત મુજબ એક એક બોલીમાં પણ જુદા અને જુદાવાગ ફેર પડી ગયા છે જમલના કિલોરી

અને પાદર પ્રદેશના લિલની બોલીમાં ફેર. તેમાંય પંચમહાલના લિલની બોલી અને સૂરત જિલ્લાના લિલની બોલી વચ્ચે પણ ભેદ. દક્ષિણ ગુજરાતનાં જંગલોમાં બોલાતી એ જ કામની બોલી વચ્ચે પણ ફેર પડે છે.

દુબળાઓની બોલી તો જુજ ખાસ શબ્દો સિવાય ગુજરાતી જ છે. કુકણા, વારલી અને કાથુડીઆની બોલીઓમાં મરાઠી શબ્દોનું મિશ્રણ વધારે છે.^{૧૭}

“Linguistic Survey of India” નામક ગ્રંથની “ભાષાઓની અનુક્રમણિકા”માં ૩૦ સર જ્યોર્જ ગ્રીઅરસન રાનીપરજની આ પ્રદેશની બોલીઓમાં “રાનટી” નામની ગણના કરાવે છે. પણ મને લાગે છે કે “રાનટી” ને રાનીપરજની એક બોલી તરીકે ઓળખાવવામાં આ પડિતજ મહોદયની ભૂલ થયેલી છે. ખરૂં જોતાં “જંગલી” અર્થમાં એ આ શબ્દપ્રયોગ થયેલો છે અને એ મરાઠી ભાષાનો શબ્દ છે.

રાનીપરજમાં બોલાતી ભાષાનાં મૂળીઆં તપાસવાની ચર્ચા ખાલુ પર મૂકી, જે બોલીઓ હાલમાં બોલાય છે તેની ગણના નીચે પ્રમાણે થઈ શકે:—

(૧) લિલોરી, (૨) મેવાસી અગર વસાવી, (૩) ધાણકી, (૪) ચોધરી, (૫) ગામ-તળી, (૬) તડવી, (૭) કુકણી, (૮) નાયકડી, (૯) કાલધા, કાટવાલી અગર વીટાલીઆ કે વીટીલય, (૧૦) કાથુડીઆ, (૧૧) વારલી, (૧૨) માવચી, (૧૩) ખાવચી, (૧૪) ઢોડીઆ.

આ બોલીઓમાંથી કુકણી, કાલધા, કાથુડીઆ વારલી, અને ખાવચી બોલીઓને એક જગ્યામાં, ચોધરી, ગામીત ને ઢોડીઆ બોલીને બીજા જગ્યામાં, લિલ, વસાવી-મેવાસી, ધાણકી, તડવી અને માવચી બોલીઓને ત્રીજા જગ્યામાં મૂકી શકાય. એ બોલીઓ વચ્ચેના સામ્યને આધારે આ જગ્યા પાડ્યા છે, જો કે પ્રત્યેક બોલી વચ્ચે થોડો થોડો ફેર તો જરૂર છે.

તડવીઓની બોલીમાં હિન્દી શબ્દોનું વધુ મિશ્રણ છે. સર જ્યોર્જ ગ્રીઅરસન સાહેબ “માવચી” શબ્દનો અર્થ “પશ્ચિમના લોકોની બોલી” એવો અર્થ કરે છે, અને “કાલધા” શબ્દ “કારધા”—“કાડધું” (કુર્ગો) પરથી બનેલો હોવાનું જણાવે છે. એને “દક્ષિણ હિન્દની દ્રાવિડ પ્રજાની ગુપ્ત ભાષા” તરીકે ઓળખાવે છે.

ડૉ. હેડબર્ગ “વસાવી”ને જૂદી બોલી તરીકે ગણતા નથી. તેમના કથના અનુસાર “વસાવા” એ બીલોનું એક ધણુ માનવંતું કુળ છે. ગગથાના હાકોર અને તેમનાં સગાંઓ વસાવા જાતનાં છે. એમના ઉચ્ચ સામાજિક દરજ્જાને લીધે તેઓ જે બોલીનો ઉપયોગ કરે છે તેને “વસાવી” બોલીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ખરૂં જોતાં એ ભાષા કે બોલીનું નામ “ટેહવંલી” અર્થાત પાદર પ્રદેશની ભાષા છે.”

આ બોલીઓ ઉપરાત રાનીપરજમાં બોલાતી બોલીઓમાં નીચેની બોલીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. બોલીઓ બોલનારાની સંખ્યા ઘણી નાની છે:

બોલીનું નામ

કયા પ્રદેશમાં બોલાય છે.

૧. ચોરી

રેવાકાંઠા એન્જનીના વિસ્તારમાં^{૧૮}

૨. ગુરખી

” ” ”

17. Census of India-Boroda State Report-By Sjt. S. V. mukerjee-1921. P. 283-284.

૧૮. Census of India-1921. Bombay Presidency. P. Z. Appendix B.P. 3-6.

૩ ખાડો	રેનાકાદા એજન્સીના વિસ્તારમાં
૪ ખોડો	પચમહાલ જીલ્લો
૫ થોરીઆ	સાગબારા તરફના પ્રદેશમાં (લાકડાના સુંદર વામણો બનાવનાર) કાથુડીઆ કોમની એક પેટા જાતની બોલી

આ પ્રજાની બોલીઓમાં જે તે પ્રાતની કે એ પ્રાતની પાસે આવેલા સગંદી જીલ્લાઓની ભાષાના શબ્દો પણ સાગ પ્રમાણમાં લખી ગયા છે ડાગની પ્રજાઓની બોલીઓમાં મહારાષ્ટ્રી ભાષાના શબ્દોનું ખૂબ જ મિશ્રણ થયેલું જણાય છે આ બોલીઓમાં કણ્ઠાટકી જેવા કે એલાડ (આ) અને પેલાડ (પેલુ), મહારાષ્ટ્રી ખેડ (ગામ), કોપગ (ખૂણો-ગનીપરજમાં હાથની કાણી), પેચકી (કા પેસતગી), જેવા શબ્દો ઉપરાંત મરફતના ઘણા અપભ્રંશ રૂપો પણ જેવામાં આવે છે તેના થોડા નમુના અહીં આપું છું

રાનીપરજમાં બોલાતો શબ્દ		મરફત શબ્દ
૧ વાધરી	- વાધરી-ચામડાની સડ	વધિ
૨ મુહલ	- સામેલુ	મુશલ
૩ જોરો	- તાવ	જવર
૪ મુદિ	- વીટી -	મુદિકા
૫ બાહુડા	- બાવડા	બાહુ
૬ શેપ	-	ગિપિવિષ્ટ
૭ હરો	- દારૂ	મુગ
૮ અદ	- અર્ધું	અર્ધ
૯ સુરધ	- મદ-મધુર ફોગમ	સુરખિ
૧૦ ધવલીઓ	- ધોળુ	ધવલ
૧૧ પેગલુ	- ઓરલુ	પ્રેરણુ
૧૨ પબાશ	-	પબાશ
૧૩ ઉજળુ	-	અંજળુ
૧૪ અપણો	-	હગિણુ
૧૫ ઉટ	- દોઢ	ઓપ્
૧૬ તિરહી	- તગમ	તૃપા
૧૭ તિકટ	- કડલુ	તિકટ
૧૮ વિખાગ-વિખ	-	વિપ
૧૯ ઈધણા, વગેરે	- જળનલા વગેરે	ઈન્ધન

આ ઉપરાંત આ લેખના છેલ્લેના ભાગમાં રાનીપરજ બોલીઓના શબ્દોનો એક નાનો કોષ પણ આપવામાં આવ્યો કે એમની બોલીઓમાં શબ્દનો ભડોળ ખૂબ જ મોટો હોય, એમ પણ જણાવું નથી પણ એથી એ પ્રજાને પોતાના મનોભાવો વ્યક્ત કરવામાં અડચણ નહીં હોય, એમ પણ જણાવું નથી, એ કમીકતો આપણે એમના લોકસાહિત્યના પ્રકરણમાં તપાસીશું

લોકસાહિત્ય

રાનીપરજોનું લોકસાહિત્ય હજી લિપિબદ્ધ થયું નથી. એ સધળા સાહિત્યને એકત્ર કરવાની જરૂર છે. સ્મૃતિપટ ઉપર જળવાઈ રહેલા અને પેઢી દર પર વારસામાં મળતા, કંઠગ્રે જીવતા, રાનીપરજના સાહિત્યમાં રસ છે, શબ્દનો ધ્વનિ છે, ગ્રામ્ય અલંકારો છે, આનંદ-વિષાદ અને સુખદુઃખની લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ છે.

લોકગીતોનો “રસાસ્વાદ” કરાવતાં કાકા કાલેલકરે લખ્યું છે તેમ એમના એ સાહિત્ય-માં “xx મસાલાઓનો કૃત્રિમ સ્વાદ નથી. xxઅર્થાલંકાર અને રચનાયમત્કૃતિની ભાંજગડx નથી,” અને છતાં “જીવનના સાદામાં સાદા પ્રસંગોમાં જે અપૂર્વ કાવ્ય રહ્યું છે તે સુન્દરતા તરફ દોરી”^{૧૯} જાય છે.

આ લોકકંઠે જીવતું, રાનીપરજનું સાહિત્ય ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે: ૧ ઉમીઆ એટલે ઉખાણા, ૨ ભવાઈ, ૩ ગોઠ એટલે વાર્તા અને ૪ ગીત. ભવાઈ, ગોઠ અને ગીત પાછળ રાનીપરજ ઘેલી બને છે.

ભવાઈમાં ભાંડલીલા પણ ચાલે છે અને રામલીલા કે બીજા સામાજિક પ્રસંગોને લગતા ખેલો કરવામાં આવે છે. ગીતો તો ધણા પ્રકારનાં છે. ગોવાળાનાં, લગ્નનાં, મરણનાં, ખોધનાં, પ્રેમનાં, નાચનાં, એમ ઘણી જાતનાં ગીતો તેમનામાં પ્રચલિત છે. ખીલતસ ગીતોનો જથ્થો પણ સારો છે અને ઘેરના રાસો કે ગીતોની જેમ એમના નાચકાની વીરરસની લાવણીઓ પણ તેઓ લલકારે છે.

એમના આ જૂના સંગ્રહમાં ચાલુ જમાનાને અનુસરી, શાહુકારી સીતમગારીઓ, હાટવાડાનાં લૂટાણાં, દારૂનાં વિનાશક પીઠાંઓ, દેશભક્તિ અને પ્રજાભક્તિનાં ગીતો પણ ઉમેરાયાં છે અને નાચ તથા ગીતને નામે વામાચારના જે જલસા જમતા તે આ નવા પ્રવાહમાં કંઈક અંશે કમી થયા છે એમના આ સાહિત્યનો ઉડતો પરિચય આ નિબંધમાં અન્યત્ર આપીશું. એમ છતાં અહીં તેનો નહીં સરખો ઇશારો કરી લઈશું:

(૧) વાડાલુ જોમાઢાં ચાલુ વા બેનાવા,
ગીતારી બેન્યેલ લઈ ચાલ્યું બેનાવા.

—ભટકેલ જમાઈ આવ્યો તે અમારી ગીત ગાનારી બેનને લઈ ચાલ્યો.

(૨) માટલ્યાંx દેખીને બેનાં લલચાઇ ગોઈ-રૂલાં.

આ વાડ્યોમાં પોતાના સહચારથી છૂટી પડતી સખીના વિયોગની વેદના અને સ્ત્રીના પુરુષ તરફના આકર્ષણની લાગણીઓ દેખાઈ આવે છે.

(૩) તીલીરી તી વીંદલી પાવી, તુરૂલા ટુસ.

—તું તો છેદેલી વાંસળી જેવી છે.

આ એક જ સાદા વાક્યમાં કોઈ યુવક પોતાની પ્રણયપાત્રીના દિલનો પરિચય આપે છે.

(૪) હાહુડી ડામરી, ગાઇ દેવાં બેનાં

ઉનાઈ રોજે વા

—સાસુ કપરી છે, (તે) ગાજો દેશે બેન! (તો તું) તે સાંભળીને રહેજે.

મામરે જતી છોકરીને સાસરીઆમાં મમાવાનો ઉપદેશ આ રીતે આપવામાં આવ્યો છે

- (૫) ચાલ વેલોડી, બાપની માયા છોડ,
વચરની માયા લે રે લાડી—ચાલ વેલોડી.
અને (૬) બોખરો^૧ ડાગર^૨ બેડવીઆરો^૩
ચોમખી^૪ ધુવગમાળ,
ખુલ ખુલ ધુધરી બાજે,
ચમખી નાચે મોગ,
મોર પીચારી^૫ કાઢવા કરે,
ચોટલે^૬ લાગ્યો ચોગ^૭

આ ગીતોમાં માયાના આવગણોનો ફેગવલ ડગવાના ધ્વનિ માથે બને ગીતોમાં શબ્દ-વિન્યાસ પણ સુંદર ચોજવામાં આવ્યો છે

ગનીપરજના જીવનમાં ગીત અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે ગનીપરજનો બાળક વન-ઘટાઓમાં ઝાડની ડાળીએ ઝુલતા કે કુગગળ રેકરીઓ અને ખીણોમાં ખેલતા-ફૂદનાં કે ગોવાળુ કરતા ગીતોની બાગબડો છુટે છે, ગીતના જે ચાલુમાં સ્ત્રીપુરુષોની બેવડીઓ બધાય છે અને " જુમણા પાકયા રે જુજમન હાય હાય," એ વિલાપસૂરો સાથે એનો જીવનસીંકાની મમામિના મંદેશ અપાય છે

પરચુરણ હુકીકતો

ગનીપરજની બધી જ કોમો સ્વભાવે જેટલી વિશ્વાસુ અને પ્રામાણિક છે તેટલી જ વહેણી પણ છે એને દરેક બાબતમાં જૂતાવળાનો વહેમ આન્યાંજ કરે છે મામે રોગ ચાલે, કે જો-થી દરાના તોફાન મગે અગર તો ઉનાળાના વરોળ ઉઠે, એ બધામાં એને કોઈ ને કોઈ જૂતનું કાગ્ગતાન જણાય ચોમાસાના ભાર મેધગળનોમાં વાદળા માથે માયા અદાળતી, કોઈ ડાકણી ડોનીનું તોફાન તેને જણાય

આમ જૂતાવળાના બધથી તેનું મગજ દગ્દમ તરબોળ ગઢેલું હાવાથી પાત્ર-પચાત્ર આદમીનું જમણુ હાય તો એ સીધી પગલ માડીને બેસે નહોં પોતપોતાનાં અમલ માણસોનું કુડાળુ વાળીને બેમે અનળબાની હાગમાં બેગીને ગમેને કોઈની નામણી નજર બેગી જાય, એ બીકે તે આમ કરે છે

x

x

x

મગમાં રોગચાળો ચાલી, મન-જુ થાય તો એ વહેમને લીધે છાપરી ખાલી કરી, કૂટી નહે, અગર મગ્યાંબલીની જગા બદલી કાઢે છે, એટલું જ નહોં પણ મામમાં રોગ ફેલાયો દોષ તો આમકાણુ મુઠ્ઠા ફેંવી નાખે છે

વળી આમાં પ્રગમે તેઓ " અથા બલા કાઢવા ' નો વિધિ કરે જે આખા ગામની આમપામ દાગની ધાર પાડામાં આવે છે મામમાં પ્રવેશનાના ગરતા પર તોગળ બાધવામાં આવે છે આ લેવડોમાં નાનાંએગી સાથે મોનોડો, લમણ ને કંઠા પણ બાધવામાં આવે છે ગધર્માંદીની ગધાપાલ કરી મામલોડો ધૂણુપૂણુનાં બોજે ચામે એને મધી આવે છે,

૧ જાનેડે, ૨ ના. ૩ જાનેડો નાખ્યા, દોષ ચલા પચેનો દિખાંવાળો. ૪ પીંડા, ૫ પાંખી, ૬ પાંખી

ઝેટલે તે ગામવાળા વળી ત્રીજે ગામ અને ત્યાંથી ચોથે ગામ, એમ એ રથને મૂકી આવે છે. ત્યાંથી આગળ વધે છે. એમ ગામેગામ ફરતા આ રથનો આખરી વિસામો ડુંગર કે ખાડીકાતરનો કરાડો થાય છે.

ખીમારી જો હઠ પકડે તો જંગલના ઊંડાણની પ્રજા ડુંગર નવરાવવાની ખાધા લે છે. ખીમારી દૂર થતાં તે પાસેના કાઈ ડુંગરે જઈ આગ મૂકી આવે છે, અને તેને ડુંગર નવરાવવો કહે છે.

x

x

x

ઉજળીઆતના સંસર્ગમાં આવનારી, પ્રજા સિવાય ખાકીના જંગલના વાળ કઢાવતા નથી; કારણ જંગલના વાળ તૂટે તો તાવ આવે એવી એમની એક માન્યતા છે.

x

x

x

ગામીત લોકોમાં કન્યાને વરને માંડવે સામે લઈ જઈ લગ્ન કરાવવામાં આવે છે.

x

x

x

રાનીપરજમાં ઉનાળો ઉતરવાની પાસપાસેમાં ખોરાકીનું અનાજ ખૂટ્યું હોય ત્યારે શાહુકારને ત્યાં જઈ જોઈતું અનાજ લઈ આવે છે. એને “ ખાવટી ” લાવવી કહે છે. એ મુજબ ખેતીમાં જોઈતું બી પણ શાહુકારને ત્યાંથી લાવવામાં આવે છે; અને મોસમનો પાક તૈયાર થતાં આણેલું અનાજ અગર તેના પૈસા શાહુકારને અદા કરવામાં આવે છે.

પણ તે માટે શાહુકારી વસુલાતની રીત એવી છે કે “ બીજમણું ને ખાવટી દોઢી ”ના હિસાબે શાહુકાર તે વસુલ લે છે. આ હિસાબ ગણવાની રીત પણ જાણવા જેવી છે.

ખોરાકીનું જે અનાજ આપવામાં આવે, એ સામાન્ય રીતે હલકામાં હલકું હોવા છતાં તેનો ભાવ ઉચો મૂકવામાં આવે છે, ને તે હિસાબે દોઢ ધણા અનાજનાં પૈસા ગણી રકમ ઉધારવામાં આવે છે, અને તે ઉપર વરસ દિવસનું વ્યાજ ચઢાવી દેવામાં આવે છે. પાંચ છ મહિને જ્યારે મોસમનો પાક તૈયાર થયો હોય ને માલનાં જગર નીચાં હોય ત્યારે આ વ્યાજ સાથેની રકમનો જેટલો માલ થતો હોય તેટલો તેને ત્યાંથી શાહુકાર લઈ જાય છે. બીજાં ખૂંડ હોય તો આ હિસાબ દોઢો નહીં પણ બમણો સમજવાનો હોય છે.

વળી જંગલનાં ઊંડાણમાં રાનીપરજનો માલ વેચવા અને તેમના પાકની ચીંતે લેવા હાટ મઠાય છે, ત્યાં વેપારીઓની ખરીદ કરવાની રીત પણ જાણવા જેવી છે.

એ હાટવાડાઓમાં માલ તોળીને ન લેતાં પવાલીઓ ભરીને લે છે; એને ચંપુ કહેવામાં આવે છે. આ ચંપામાં સાધારણ રીતે મોટાદાણાનું પાંચ શેર અનાજ માય છે, પણ ચંપાના તળીઆનું પતરું વેપારી નરમ રાખે છે, તે ઉપર હાથ મૂકી ઠાંસીને છલકાતું ભરે છે. સોળ ચંપાનું એક માપ કહેવાય છે, એટલે સોળ થયા પછી આખું એકથી ગણવાનું હોય છે. ચંપાં ભરાઈ જતાં અધું-પોણું ચંપુ અનાજ વધે તો તે ગણત્રીમાં લેવાનું નથી હોતું. એ એમ ને એમ લઈ લેવામાં આવે છે અને આ સોળ ચંપાંની ગણત્રીમાં પણ પહેલું ધરમનું; બીજું લાલનું અને સોળ ચંપાં પૂરાં થયાં પછી સત્તરમું વેપારીએ રોકેલી શેતરંજનું લેવામાં આવે છે. આ સહુ મેં નજરે જોયેલું છે. આમ સોળ ચંપાંની ગણત્રીમાં દર એ મણે ધરમના નામથી માલ ભરવાની કરેલી શરૂઆતમાં ત્રણ ચંપાં માલ એટલે ૧૫ થી ૧૬ દાણો અધરમ આદરી મફતમાં લઈ લેવામાં આવે છે. અને દર સો ચંપાં પૂરાં થતાં પાંચ ધરમ અને એકથી શેતરંજ સુધીની ગણત્રી કરવામાં આવે છે.

મરણુક્રિયા

અહીં સુધી ગનીપરજને લગતી સામાન્ય દૃષ્ટીગતો ગ્લુ ક્યાં પ્રક્ટી એનો જીવન-આપાર મંદિરાની વખતની ક્રિયાઓનો હિલ્લેજ કંઠવાની ખામ જરૂર છે ગનીપરજમા થતી મરણુ બાદની ક્રિયાઓમા પ્રાચીન પ્રથાઓની ઝાંખી રેખાઓના દગ્ન ચાય છે

અહીં જ ગનીપરજ જાતિઓમા દાટવા અને બાળવાનો રીવાજ છે પોતપોતાની સગા પ્રમાણે તેઓ લાશને બાળે અગર દાટે છે, પણ તેમાંથી દુબળા જાતિમા બાળવાનો રીવાજ નથી અને તે મુજબ કિલ્લ તથા વમાવાઓમા કબોતે અગર તો ચેપી ગાગથી માણુમ મરી જાય તો તેને બાળતા નથી, પણ દાટે છે

આ જાતિઓ લાશને સ્મશાન વાજતેગાજતે લઈ જાય છે દાટતા કે અગ્નિમંદિર કરતા મહેલા લાશને સ્મશાનમા માથે લઈ જવામા આવેલી, કાચી અગર પાકી ચીખડી ખનગવતા હોય એમ કરવામા આવે છે

લિલ્લ લોકો આ ખિચડીનો કાળોઓ અને એક રૂપિયો લાશના મો પગ મૂકે છે ગામીત પ્રજા લાશને સ્મશાનમા લઈ જઈ નગવે છે દુબળાઓ તેને મમાણુમા દાટણુ કરાવે છે ચોધાઓમા અગ્નિમંદિર કરતા પહેલા લાશને મરીરે ઘી ચોપડવામા આવે છે તથા સગાવદાવા તેના લુગડા પર પંખો મૂકે છે વળી ફેટલાક અગ્નિ પ્રકટાવતા પહેલા લાશની પામે અવળે મોઢે ઉભા રહે છે, ને ઝીંજે તેની આખ દાળે છે, પછી ઉભો રહેનાર મળગતું લાકડુ લઈ "આ આગ તું તાગ પર નથી મુખ્તો, જે નકામુ છે તેના પર મુકે પુ," એમ બોલી આગ મૂકે છે

દોડીઆઓમા લાશને સ્મશાને લઈ જતા પહેલા દળદગ હાટવામા આવે છે તથા કાઠડીમા દાટગરૂ તાસણુ ને લોટા પણ બાધવામા આવે છે સ્મશાનમા લાશને ઉત્તર નિશાને મુખે ચુવાડી અગ્નિ મુખવામા આવે છે

નાયમ જાતિમા મજાને મશ આજી, મિંદુનો ચાલ્લો કગવવામા આવે છે, અને હુવારો મરી ગયો હોય તો તેન-દળદગની પીઠી ચોળવામા આવે છે

કાચુડીઆમા મગનાગનો આમાન તેની માથે જ દાટવામા અગર તો જાગી મૂકવામા આવે છે

ચોધન અને ગામીત જાતો મવક હોય તો સ્મશાનમાં લાશને અગ્નિમંદિર કરતા પહેલાં તેની આગળ જુદુ ફેરે છે ગનીપરજની વાલરી, માવગી, બાવગી, માજુકા, વગેરે જાતિઓની મરણુક્રિયા સામાન્ય રીતે ખીચ જાતોને મળતી છે, પણ વમાવાઓની કિલ્લ જરા વધારે જુદી પડતી છે

વસાવાઓમા મ બાળ કે જુદુ ફેરવામા આવે જે સ્મશાનમાં લાશને વાજને-માજને લઈ જવાની માથે જુદુકના પણ ગાડા કરવામા આવે છે ચેદ મોડી, કાડી ઉપર ઉપર જામને ગખી, તેની આગ વાગ પ્રગલ્લા કરી પછી જ ગાડી માથે લાશને તે ઉપર મૂખ રેવામાં આવે જે, અને તેના અંતર પગના વચ્ચે એક કિંદો કાડી જોઈ પણ ગાડા પર તે નાંખી રેવામાં આવે જે અગ્નિમંદિર કરતા પહેલાં ફેટલાક બાજમા "કુદાડી નાંખવાની" પ્રથા જે જાદુની માનમામે જે મજુમ ઉગા -દી, જે કુદાડીના માથા એકાં કરી, લાશને તે વડે સજાગે બાળી, તે કુદાડી બીજાના ત-ફ નાંખવામા આવે છે એકમે ને

માણસ પણ એ મુજબ કરી. પહેલાની તરફ નાંખે છે. પછી નીચેનો ચન્દ્ર લાણી, અગ્નિ પ્રકટાવવામાં આવે છે:—

“દેવ! તું એના શરીરને ગાળી નાંખ. એને અગ્નિ મેં મૂક્યો, પણ એનું પાપ મને નથી. એ શરીર તો પાપી હતું, એથી નાશ થવાનું જ હતું.”—આ રીતે બોલી તે અગ્નિ મુકે છે.

નાયકા અને દુઃખિણા સિવાય બીજી જાતિઓમાં ફેટવાનો રીવાજ નથી. મરણપાછળ દહાડો કરવાનો રીવાજ પ્રત્યેક કામમાં છે. ફેટલાકમાં સવક મળે ત્યારે તે કરવામાં આવે છે, પણ ડાધુઓને દાડ પાવાની પ્રથા તો છે જ, અને તેનો અમલ તરત જ કરવામાં આવે છે.

પિતૃશ્રાદ્ધ અને સમાધિઓ

રાનીપરજમાં પિતૃશ્રાદ્ધ અને મૃતાત્માઓનાં સ્મારકો મૂકવાનો મદિમા ધણો મોટો છે. આ સ્મારકો એ એક પ્રકારની સમાધિઓ છે. આ સમાધિઓને રાનીપરજની બોલીમાં “ખતર” કહેવામાં આવે છે. કુટુંબના માણસના મૃત્યુ પછી પાચમાસ દિવસે એક પથ્થર લાવી, દાડની છાકથી તેનું પૂજન ભગત ધૂણાવી કરાવવામાં આવે છે. પછી એ પથ્થરને ગામની બહાર મુકર કરવામાં આવેલી જગાએ લઈ જઈ અર્ધો ડાટવામાં આવે છે. કાંઈ કાંઈ સ્થળે આવાં “ખતરા” મૂકવા માટે બે ત્રણ ગામ વચ્ચે એક જ સ્થળ નક્કી કરેલું હોય છે. વળી એ ખતરાંઓ પર ચોકસ પ્રકારની સાદી આકૃતિ કાટેલી હોય છે. આ આકૃતિ પ્રાચીન મિસરી પ્રજાની “સૂર્યલોક” શબ્દને સૂચવતી આકૃતિને મળતી છે.

પ્રાચીન કાળમાં ભૂમિદાહ કરતી વખતે આર્ય પ્રજામાં એક વિધિ હતો. એ વિધિ મુજબ મૃતાત્માનાં સગાવડાલાંઓ શયને ભૂમિદાહ કરતાં પહેલાં તેની આસપાસ ઉભા રહી પ્રાર્થના કરતાં અને ભૂમિદાહ કર્યા પછી કુળપુરોહિત મૃતાત્મા અને જીવિતવર્ગની વચ્ચેમાં એક પથ્થર મૂકતા.^{૨૦}

રાનીપરજમાં “ખતરા” શબ્દનો અર્થ પણ સૂક્ષ્મ દેહનો સૂચક છે. સૂક્ષ્મ દેહ અને અને આ જગતના સંબંધીઓ વચ્ચેના અંતરનું આ સૂચક ચિહ્ન છે અને તેના પર દોરવામાં આવતી આકૃતિ તે અલણ આત્માના દેવલોકના વાસની ખબર આપે છે. આર્ય પ્રજામાં મૃતાત્માઓની સમાધિ આગળ ‘પિતૃમેધ’ યજ્ઞ કરવાની પ્રથા હતી.^{૨૧} રાનીપરજમાં તેમના આ સ્મારકોનું વાર્ષિક પૂજન આ પ્રાચીન વૈદિક પ્રથાનું સ્મરણ જરૂર કરાવે છે.

અખાત્રીજ અને શ્રાદ્ધપક્ષની ઔદશને દિવસે આ ખતરાંઓનું પૂજન કરવામાં આવે છે. એમના પૂજનમાં દાડ અને મરઘાં એ બે તો મુખ્ય હોય જ.

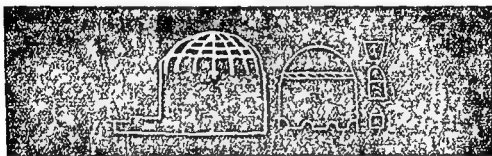
આ ઉપરાંત એક બીજો રીવાજ પણ પ્રાચીન વૈદિક અને ઔદ્ધકાલીન પ્રથાનું સ્મરણ કરાવે છે. ફેટલીક વાર આ ખતરાંઓ આગળ માટીના ઘોડા તથા માટીના ચારે બાજુએ કાંગરાવાળા ધુમ્મટ મૂકવામાં આવે છે. મરણ પામેલાંના સ્મારકો તરીકે વૈદિકકાળમાં ધુમ્મટો તેમની સમાધિના સ્થાનમાં કરવામાં આવતા એમ મલબારના પ્રદેશમાં થયેલાં સંશોધનો પરથી જણાય છે.^{૨૨} બુદ્ધયુગના સ્તૂપોનો તો સૌને પરિચય છે. રાનીપરજમાં જે ધુમ્મટો મૂકવામાં આવે છે એ જાણે સ્તૂપોની નાનામાં નાની આવૃત્તિ ન હોય એમ લાગે છે.

૨૦. The Gods of India, By E. O. Martin P. 275

૨૧. A Hand-Book of Indian Art. By. E. B. Havell, P. 14.

૨૨. Vedic Antiquities. By. Dr. G. Joveau-Dubrevil. Paris P. 9-12 :

આ સ્થળે નીચે ચિત્ર આપવામા આવ્યું છે એમા મલખાગ ડિનાગના પ્રદેશના મશો-
ધનોમા મળેલા વૈદિક ધુમ્મટનુ ચિત્ર નં ૧ મા આપ્યું છે ન ૨ ની આકૃતિ ગનીપરજના
લોકો ને ધુમ્મટ મૂકે છે તેનો સામાન્ય આકાર બતાવે છે, અને નં ૩ મા આપેલી ત્રણ
આકૃતિઓ એમના ખતગની છે, એ આકૃતિમા દોગવામા આપેલી મર્યા પછી બતાવવામા
આવી છે —

ભાદરવા વદ ચૌદશનો દિવસ સામાન્ય રીતે પિતૃઓના શ્રાદ્ધનો ગણાય છે તે દિવસે
ખતરાંઓનું પૂજન કરી, શ્રાદ્ધ કરવામા આવે છે ગનીપરજની કેટલીક જાતિઓ અખા
ત્રીજને બદલે દીવાસો અને શ્રાદ્ધપક્ષમા ખતગપૂજન કરે છે આ રીતે પિતૃશ્રાદ્ધ માટે
આ તિથિ હોવા છતાં બધી જ કોમો કાઠ તે જ દિવસે શ્રાદ્ધ કરતી તથી કેટલીક કોમો
ભાદરવા વદમા ગમે તે એક દિવસે શ્રાદ્ધ કરે છે વાલરીઓમા ખતરાં મુકાતા નથી, એટલે
તેઓ ફક્ત શ્રાદ્ધ જ કરે છે પણ ત્યારે તે ભાદરવા વદ અને દીવાળી એ બન્ને તિથિઓમા
શ્રાદ્ધ કરે છે વમાવા કોમમા શ્રાદ્ધનો રીવાજ નથી

આ રીતે રાનીપરજની મરણપાઠળની ક્રિયાઓના ઉલ્લેખની માથે રાનીપરજ
વિષેની મુખ્ય હકીકતોનો પહેલો ભાગ અહીં લગભગ પૂરો થાય છે, એ વખતે એમના જૂત-
કાળમા પણ ઉતાવળી નજરે ફેરવી જવી અસ્થાને નહીં ગણાય
એ દિવસો પણ હતા

રાનીપરજમા કોટવાલીઆ—વીઠીમીઆ—કાથુરીઆ જેવી કોમો તો સાવ જગલી
અવસ્થામા છે પણ આવી કોમોને બાદ કરતાં આજે જે પ્રજાને આ જૂમિના અસલ વતની
ઓનું પાટીયુ ભરવી, જગલી અને અમલ્ય કહી બાળુએ ગખવામા આવે છે' એ પ્રજા
જૂતકાલથી જ મસ્કાર અને મઝકૃતિથી વિહોણી રહી છે, એમ કહેવું, એ મને તો આ
પ્રજાઓને અન્યાય કરવા જેવું લાગે છે,

એ ખરૂં છે કે આજે આ જાતિઓ અજ્ઞાનતા અને કગાવીઅતમા ઘેરાઈ ગયેલી છે
દારૂના વ્યસને તેમના માન અને માનને રમાતળે મોકલી દીધા છે તેમ છતાં મસ્કૃતિના
અભ્યાસની દૃષ્ટિથી જ્યારે આ પ્રજાઓના જીવન-વ્યવહાર તેમનું લોકસાહિત્ય સામાજિક
રીવાજો અને ટેવો તપાસીએ છીએ ત્યારે જગતીપણા વિષેની આ લોકો માટેની આપણી
માન્યતામા ફેર કરવાની જરૂર જણાય છે

એમની પણ જાહેજલાલીના દિવસો હતા ગુજરાતના જ નહીં પણ મમરત હિન્દના
ગજસ્થાની ઇતિહાસમા, ગાજ્યોના ઇતહાસમા આ પ્રજાએ મમરક્ષેત્રમા આપેલા ફાળાની નોંધો
અને તેમની એકનિજાના પુગવાના તોટા નથી તાપી ખીજના જગલોથી મારી બનામ અને
સગસ્વતી કે સાબરકાંઠા સુધીના પ્રદેશમા વસતી નિત પ્રજાની કુળાનીની કથાઓ પ્રચૂર

છે. રણુશ્રુ રજપૂતોની સાથે જંગના મેદાનમાં ખડા રહી, ખૂનના સાથીઆ આ પ્રજાએ પૂર્વાના પુરાવા હજી તો શિલાલિપિઓ પર જોવા મળે છે. ૨૩

જંગલની વિકટ વાટા અને ઢુંગરખારીઓનાં રખોપાં રાનીપરજ કરતા. એમની એ નિઠાની નિશાની તરીકે એ રખોપાંના અવેજમાં આજે પણ ફટફટલી બિલ અને નાયકા-ઓની ઠકરાતો મોજુદ છે, જાગીરીઓ ચાલે છે અને દેશમુખીની દુદાઇઓ મોલાય છે.

રાજપીપળા સરખા મોટા રાજ્યને પણ એક જગાનામાં આ અસંખ્ય ગણાતી બિલ પ્રજાએ સુલતાન અહમદખાનની ચડાઇ વખતે રક્ષ્યું હતું; અને એમની એ કુરખાનીઓની આભારજન્ય યાદમાં પૃથુરાજજી પહેલાના રાજતિલક બિલ ટ્રામના વસાવાને દાયે વિ. સં. ૧૫૧૪માં થયા. એ પ્રથા આજે સાડીચારસો વરસથી એકસરખી રીતે પાળવામાં આવે છે; અને હજીયે રાજપીપળાના ગાદીનશીન થતા રાજવીને પ્રથમ તિલક વસાવાને દાયે થાય છે. ૨૪

ડાંગના નાયકોની શૂરાતનની કથાઓ તો અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યઅમલની છે:

બિલ, ગામીત, ચોધરા, એ સૌ વન્ય જાતિઓએ સુખના જમાના જોયા છે, આરામની ધડીઓ અનુભવી છે, અને અજ્ઞાનતાને પાલે પડી, આજે ખરખાદીની રાહમાંથી નીકળવાનું મથન પણ આ પ્રજા કરી રહી છે.

ઉપસંહાર

રાનીપરજ વિષેના લેખનો પ્રથમ ભાગ પૂરો કરતી વખતે મારે એ પણ જણાવી લેવું જોઈએ કે આ પ્રજાએ ધર્મવિહીન જાતિઓ માની, સરકારી દફતરોમાં અને ગણતરીઓમાં તેમને હિન્દુ પ્રજામાંથી અલગ કરવામાં આવે છે અને તે મારે એમના એ પગલાના સમર્થનમાં અસંખ્યતાનાં લક્ષણો તથા માન્યતાની ગણતરીઓ કરાવવામાં આવે છે. હિન્દુ જાતિના ભાગલા પાડવામાં રહેલા હેતુઓની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી, પણ આવા ભાગલાઓ પાડનારાઓની દલીલ છે કે:—

(૧) એમનો પહેરવેશ સમ્પૂર્ણ નથી. (૨) એમની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં આહાણુ બોલાવવામાં આવતો નથી. (૩) એમના દેવો જગલી છે.

આ દલીલોના જવાબમાં આપણે રદીઓ આપી શકીએ કે લગોટી કે હુંગીની જેમ કમરે કપડું લપેટી લેવાથી કોઈ વર્ગ હિન્દુમાંથી નીકળી જતો હોય તો તો સઘળા મદ્રાસી-ઓ અને મુંબઈ સરખી નગરીમાં પણ લાંબી લગોટી ધારણુ કરી, મોજથી મહાલનાર સઘળા માછીઓ હિન્દુ મટી જાય.

(૨) ધાર્મિક ક્રિયામાં આહાણુ ન આવતો હોય એથી જ જો હિન્દુપણું મટી જતું હોય તો સઘળા કખીરપંથીઓ અને ઉદાભક્ત પાટીદાર જેવી કેમોને હિન્દુઓની ગણતરીમાંથી કમી કરવી પડે.

વિચિત્ર ધાર્મિક માન્યતાઓને કારણે રાનીપ્રજા હિન્દુત્વનો દાવો ન કરી શકતી હોય તો તો હિન્દુસમાજના ધણા મોટા વર્ગને તેમાંથી બાદ કરવો પડશે.

(૩) ડાખલું વગાડી મરઘાના પ્રસાદ અને દારૂના તર્પણથી મેલડી માતાને રીઝવતા વાઘરી તથા વાળ અને કાપાલિક સાધનાના મલીન આચારોવાળાઓનું સ્થાન હિન્દુ જાતિમાં હોઈ

૨૩. જૂઓ: સિલોરના શિલાલેખો—આ લેખકનું “રાજપીપળામાં નવી વસાહતોનો વિકાસ” પૃ. ૬
૨૪. “રાજપીપળા સમાચાર” પુ. ૧, અ. ૪૪-૪૫-૪૬ ડિસે. ૧૯૪૦ પૃ. ૧૮-૧૯.

શકે છે માત્ર રામને નામે નિશાન તાકતા અને ભદ્રા-ભવાનીની, ઉપાસના કરતા રાની-પરજને ધ્યાન નથી આ વૃક્ષો તથા નાગાદિની પૂજાઓ તો હિન્દુઓ ડયા નથી કરતા ?

જૂતાવળોના ભયમાથી બચવા મોગદાતા કે બગેડીઆ પીરની બાધા-આબડી કરનાર, સાર્ધ-મૌલાની ફૂકમા રોગશમનની શક્તિ જોનાર, ભુવાના લીંબુથી બ્યાધિના તાપ દાળનાર, અને મત્રેલા દોગની આણે રોગ નિવારનાર, હિન્દુ ગણાર્ધ શકે છે, તો શું અપવાદ માત્ર રાનીપરજને ?

એમની ઓઝો રખલા અને પિત્તળના ઘરેણા પહેરે છે સુધંગલા મમાજની ઈઝો કાચ ને ફેરબા પહેરે છે, દારકાના શખની બગડીઓ ને માળાઓ પહેરે છે તો એ એમા પાર્થિવ્ય કેટલું ?

આથી મને લાગે છે કે આ પ્રજાઓને હિન્દુ નહીં ગણવામા ભારે અન્યાય થયે ગયો છે અને આથી ધર્મપ્રચારની દરીકાઈના આ જમાનામા આ પ્રજા એક બળકે વસ્તુ બની ગઈ છે એમને તેમનો આ અવરથામાથી ઉગારી, વિગટ હિન્દુધર્મના સ્પર્શીલ તત્વોનો પરિચય કરાવવાનું કાર્ય હિન્દુ મમાજનું છે [અપૂર્ણ]

• એક સુધારો :

“ ચૌલુક્ય વંશનો ઇતિહાસ ” એ નામની લેખમાલા આ ત્રેમાસિકમા ક્રમશઃ છપાય છે તેમા એ લેખમાલાના બીજા હરખાના ‘કર્ણદેવ પહેવા’ના પ્રકરણમા પાન ૩૦ ઉપર લીટી ૨ માં “એમ શ્રી દેમચંદ્ર કહે છે ? કર્ણદેવને માળવાના રાજાએ દરાવ્યો, જે અસહવિત માનવા કારણ નથી ” એમ ને છપાય છે તે ભૂલ ॥ ખરી રીતે — “એમ શ્રી દેમચંદ્ર કહે છે ? જે અસહવિત માનવા કારણ નથી ” આ પ્રમાણે છપાવે જોઈએ વાચકો તે પ્રમાણે સુધારીને વાચશે એવી વિનંતિ છે, પણ — “કર્ણદેવને માલવાના રાજાએ દરાવ્યો” એ શીર્ષક છે, જે વગરે લીટીઓમા ભૂલથી છપાઈ ગયું છે તેા હવે —

કર્ણદેવને માળવાના રાજાએ દરાવ્યો

એ પ્રમાણે શીર્ષક વાચવા વિનંતિ ॥ આ લેખમાલા દબ્બુ લઘાવવાની ॥ એટલે ઝીળી ઝીલી છાપ ભૂલો કે બીજા કાંઈ ભૂલો જે રહી જવા પામી હશે તે તે ભૂલો “ચૌલુક્ય વંશનો ઇતિહાસ” પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરતી વખતે સુધારી લેવામા આવશે

કોમોઈ તા ચાણરમા }
તા ૧૦—૫—૪૧ }

માણેડલાલ ચક્રલાલ દવે
અમ્ય શ્રી કાર્જન ગુજરાતી મળા

કવિ રામશંકર ગૌરીશંકર

આ કવિ કોણુ હતો ?

[સંપાદક : રા. રા. જેહાંગીર માણેકજી દેશાઈ, એમ. એ.]

ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં પારસીઓની મુંબઈમાં આવેલી, છેવટની આરામગાહ (રમશાન), જે “કુંગરવાડી” કહેવાય છે તેની પવિત્રતા ઉપર વિધર્મીઓએ તે સ્થળે મકાન બાંધવાની ધૃષ્ટતા કરી, ત્રાપ મારી હતી. તે વેળા આ નાનકડી પ્રાંતે એક સાધી, આ અસહ્ય ત્રાસ સામે જે બળતવારીથી લડત ચલાવી વિજય મેળવ્યો હતો તે પારસી ઇતિહાસના ઉજ્જવળ સદ્ગુણોપર સોનાની શાહીથી ચાવદરદ્રાદિવાકરો નોંધાઈ રહેલ છે. એટલું જ નહીં, પણ એ બનાવથી પારસીઓની નિશ્ચલ ધાર્મિક શ્રદ્ધા એક વાર વધુ સિદ્ધ થઈ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષો જતાં ગયાં તેમ આ અડગ આસ્થા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી ગઈ. એ ઘટનાને આજે ૬૮ વર્ષ થઈ ગયાં છે, તે સમયે જે સમયસૂચકતા અને શૂરાતન આ ઇરાની પ્રજાએ બતાવ્યાં હતાં તે માટે તેને પ્રત્યેક કામ તરફથી હાર્દિક અભિનંદન આપવામાં આવ્યાં હતાં.

તેમાં તે સમયના એક હિન્દુ કવિ, શ્રી રામશંકર ગૌરીશંકરે પણ “દોખમી દાઝ” એ નામે એક નાનો કાવ્યગ્રંથ લખી, પારસીઓની યોગ્ય સ્તુતિ કરી હતી. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કવિ કહે છે:

“પારશિયોના દોખમાની પડોસની જગા ઉપર એકાએક ચાલી બાંધનાર કુંવરજી પરાગજી તથા જેકળ જમાલ નામના બે માણસોએ ચાલી બાંધી લીધી અને તેમના બચાવમાં જતાં પોલીસે પોણોસો પારશીયો પકડ્યા, એટલું જ નહીં પણ પોલીસે નાદાની કરીને વગર સમજે બિચારા નિગદોપ પારશિયોના હાથમાં ખેડી ઠોકરી અને ફેદ કીધા. પણ પારશિયોની એકસપી મતથી જમાનતે તેઓને છોડ્યા હતા તે અને એ મુકરદમો ગીરગામ પોલીસમાં તપાસીને સેપનને સ્વાધીન કીધો હતો, ન્યાંથી સઘળા પારશી નિરપરાધી હરીને છુટી આવ્યા, તેથી મુંબઈની સઘળી પ્રજાએ સારી ખુશાલી બતાવી છે. તેટલા માટે આ બાબત ધણુ દહાડા સુધી દયામણી દેખાય તથા વંચાય એટલા માટે આ ‘દોખમી દાઝ’ નામની લઘુ ગરબાવટી મેં અત્યંત ઉમંગે રચી છે.”

પછી કવિ “ગરબી”થી શરૂઆત કરે છે કે:

દોખમી દાઝ

(ગરબી)

ખલક ઇસ્વી સને અઢારસો બાણે ને,	તેથી પારસી પડ્યા પનોતિ પાછને ને.
વળી ત્રોતર તે પરે વરસ ગણે ને.	તોડી પાડિયું તે માણિયું ચિઠાઈને ને.
માસ એપ્રિલ બેસતાં બની બલા ને,	તેવે કુંવરજી પરાગજી કરી કળા ને.
ફૂળ દોખમા તાણુ નરો કરે બલા ને,	મદદ લઈને દુઃખાવિચા નરો બલા ને.
જેમાં લાજ નિરપરાધ લીધિ નર તણી ને,	સિપાઈ પોલીસના જ સાદ કરી તેડિયા ને.
પકડ પારસી દોખાના પુરુષ ભણી ને,	સમઝાવી સાન સર્વને ફેડિયા ને.
દેખિ કુંગરવાડી દીપતી દયામણી ને,	શાણે શાહટર તેય પણ તે પળે ને.
આરામઘાય પારસીઓની ત્યાં બની ને,	એકાએક આઘળો બન્યો બળે ને.
ત્યાંહા કુંવરજી પરાગજી અને વળી ને,	ચાલી કુંગરે અચાનકે અતકથી ને.
બીજે જેકળ જમાલ જેવો ભટલી * ને,	જદ દોખમાની આસપાસ ભર્મથી ને.

કુંગરવાડીએ * ભટલી=Gentleman હિંદી ખ્રિસ્તી ?

કીધુ કામ કારમુ જહા જેમણે જો, પકડિયા પોણસો પવિત્રધર્મ પારસી ને
ચલી ઉઘી એડિ જેઈ જમીન તેમણે જો, દુષ્કિત સર્વને કાચી કરી ચોકરી ને
જેમા પારસીનુ દોખમુ દેખામણુ જો, બળે બેડિ નાખિ સર્વને બળાપિને જો
તેથી પારસીની લાશને લગમણુ જો, + પોલીસ કોરટે ચઢાવિયા વિલાપિને જો
જા પારસી પરમધામ પામતા જો, ગીરગામ પોલીસ કોર્ટ તણા ખારણે જો
આવે અતક્ષણ આની આરામતા જો, ભરાઈ લીડ પારસિયાની કામ કારણે જો
તેવા લોકની લગવી લાજ લાખમા જો, માણસ્ટ્રેટ મુકદ્દમા છાણિયા જો
યથા અન્યાય અવનીમા અયાગમા જો, સહુ સાક્ષી સમક્ષ મુણી વાણિયા જો
મુપરિટેડેડ ધ્રાહન કહેવાય છે જો, જાણે જેકળ જમાવ છવીયા જમી જો
જેના નામથી વધામણી વધાય છે જો, સેરાન કમીટ યથેથી વાત મનગમી જો
તેણે તોળીને તપાસ તર્વ તનમા જો, વકીલ બારિસ્ટર જેમણે ભાલાવિયા જો
ભાખ્યુ ભાખ્યુ ભવાઈ નિજ મનમા જો, ગજવા ગર્થ દઈ સહુના ગુલાવિયા જો
સોપ્પો સેરાને મુકદ્દમા અબજથી જો, સવા લીધી સારી સહુની સત્કારથી જો
આકળો ન્યાય કીધો ઉમાણથી જો, કેસ કલપવે પ્રમાણીને વિચારથી જો
ગથો સેરાને મુકદ્દમા ગઢાલતો જો, હરખ કુવરજ પરાગજ પખાળતો જો

એવી રીતે આરભમા કેસ પાગસીઓની વિરુદ્ધ જવાથી તેઓ દિલગીર થઈ ગયા,
પણ આળસુ બેસી ગયા નહોં પચાવતની મલા મળી, તેમા એકમતીથી નિર્ણય થનાથી તેમ જ
તે વારના વર્તમાનપત્રોએ પણ મલાહ આપવાથી પાગસીઓએ એન્ડ્રીને કેસ સોપ્પો આ
ખાહોશ ધારાશાસ્ત્રીએ સઘળી નિગત બણી લીધી અને સેશનગને દિવસે જડજ ઓનની
હજૂરમા પોતાની વાક્યાતુરીથી સૌ કોઈને આજી નાખ્યા તત્સબધે કરિ કહે છે.

ગરખી

સેરાન સેરાન યઈ રાજ, મુબઈની નામી,

ફગરવાડીની દાઝ પ્રખ્યાતિ પામી

દાઇકોરટ હૈયામીમા દેવવત દિવકાર રે,

સેરાન શોભે ભૂરી સધાતે ગણિયે તે ગુલનર — મુબઈની

ઉભા કીધા અભયપણેથી ગુનેગાર ગણિ કાદી રે,

માણેકજ કાવસજ ને નર ઉડવાળીસ ઉપાડી — મુબઈની

સરકારી બારિસ્ટર જે જણુ દાજર ઉભા ત્યાદ રે,

ઉત્તર આપે ઉચિત વાતનેા વાળી ધર્મપનાદ — મુબઈની

૨. બધવાઓની તરફ થકી જે બેરિસ્ટર બળ સાત રે,

એનરલી ઉત્તમ બેરિસ્ટર બાખે જે ભલિ જાન — મુબઈની

બધવાઓ પર બળાતકારે છ મૂક્યા અન્યાય રે,

તણુ તેમાના વગર કાચે ટોળીમા લગવાય — મુબઈની

ખીલ તણુ જે ગુના ગણાયા ગડબડ યઈ ગમકારી રે,

ચાલી તજૂ તેમજ ને પન જન રીશની ઉતારી — મુબઈની

વળી ગુના કઈ માથે મૂક્યા ગુનેગારને ગાય રે,

દુહાકારને દુજવ કીધી મારામારી માય — મુબઈની

† પરમખોની દરિયા લાશને લગત ઉપજો, અપવિત્ર થાય, એડ કહેવાનેા આશય જમાવ છે,

‡ જોન રી John Duff

આ સઘળા અપરાધોનો બંધવાઓએ ખુલ્લો ઈનકાર કીધો, જેથી જ્યૂરી સમક્ષ તપાસ ચલાવવામાં આવી. કવિએ એ જ્યૂરીના ગૃહસ્થોની લંબાણુ ટીપ આપી છે. પણ તે અત્ર ઉતારવાની અગત્ય નથી. વાદીઓનો સલાહકાર ફરગ્યુશન હતો. “ શેઠ સગાળશા સાધુને સેવે ” એ રાગણીમાં કવિ વધુ કહે છે:

ગરબી

મુકદ્દમો પેશ કરાવે રે,

ફરગ્યુશન હોમો દાવે રે.

તેવે આનસ્થિએ અરજ કારટને કીધી કરીને વિચાર,
સાક્ષી સહુ શાહટર સુધાને ખેસાડવા જ બહાર.—મુકદ્દમો
સર્વોપરિ બેરિસ્ટર ઉત્તમ આપે એનેસ્થિ અમીર,
બુદ્ધિબળે જે બાહોશ બળિયો વિખ્યાત વિશ્વમા વીર.—મુકદ્દમો
કાયદામાં જે કસાયલો કહીએ, હઠાપણનો દરિયાવ,
તેવા પ્રમાણિક પુરૂષ આગળ દાઇનો ન ચાલે દાવ.—મુકદ્દમો
પચાત પારસિયોની પ્રકાશી પૃથ્વીમાં પાડયો પાડ,
રામશકર કહે રૈયતમા થઇ રજકારક રંગાડ.—મુકદ્દમો

ફરગ્યુશને એવી મતલબનું ભાષણ કર્યું કે: વર્તમાનપત્રોએ નકામી ચર્ચા કરી, આ વાતને મોટું રૂપ આપ્યું છે, અને તે ઉપર કોર્ટનું લક્ષ ખેંચવામાં આવે છે. એ પછી પ્લાઇનની સાક્ષી લેવાઈ, જેણે પોતાના મનમાંથી નવી નવી કલ્પનાઓ કાઢીને કેસને ગંભીર રૂપ આપ્યું. પણ તેય એન્સ્ટીની પ્રશ્નપરંપરા આગળ લાચાર થયો. શાહટર(Souter)ને બહાર જવું પડ્યું, તેથી તેને બહુ ક્રોધ ચઢ્યો હતો. પારસીઓ છેવટે નિર્દોષ ઠરી છૂટયા. એ વિષયમાં કવિ નવીન ગરબીમાં પોતાની અંતર ઉર્મિઓને માર્ગ આપે છે કે:

ગરબી

ઓ એનેસ્થિ તારો રે હકો વાગ્યો આલમ આમમાં,
પુરાવામા પ્રખ્યાતિ પામ્યો વ સારાં કામમાં:
પારસિયોની પીડા ટાળી,
સેશનમાં પદવી તે પાળી,
ખાતે ખાદી ખળતા ખાળી.—ઓ એનેસ્થિ
મુંબઇ સૂરતના રેવાસી,
વળિ નવસારીના નિવાસી,
જરથોસ્તીજન સહુ વિશ્વાસી.—ઓ એનેસ્થિ
ઓ ઈરાન દેશના ઈતખારી,
આવ્યા અહિં મુદત થઇ ભારી,
વેપારે વધિયા વિસ્તારી.—ઓ એનેસ્થિ

દરગાહી દંગો

વળી ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં મુસલમાનો અને પારસીઓ વચ્ચે હુલ્લડ થયું હતું, ત્યારે પણ આ કવિએ “દરગાહી દંગો” નામક એક કાવ્યપુસ્તિકા બહાર પાડી પારસીઓને ન્યાય આપ્યો હતો. એ કવિની ગદ્યભાષા કેવી હતી તે આ લઘુ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પરથી જણાય છે. એ કહે છે:

“ પ્રસિદ્ધ પેગંબરો ” નામનું પુસ્તક કોઈ વિદ્વાન પારસીએ કેટલીક અંગ્રેજી શુદ્ધોના આધારે ગ્યોને થોડા દિવસો પર બહાર પાડ્યું હતું. તેમાં મુસલમાનોના પેગંબર વિષે કેઈ દ્વંદ્વ આપ્યું નથી, તે વિષે અહિંના કેટલાએક મુસલમાનોએ આપસમાં મસલત

કીધી કે એ પુસ્તકમાં આપણા દીનને માઠ લાગે એવું છે એવો વિચાર કરી, અહિંના પોલીસ કમિશનર મિ શાહિદ પાસે તે વિષેની ફરિયાદ કીધી હતી તે ફરિયાદ મિ શાહિદે સાલળીને તે ખૂબ બનાવનાર પાગસી અહસ્થને તેડાવીને તેની બનાવેલી ચોપડીઓ તાગજ કરાવી હતી કિતુરી મુસલમાનોએ તક જોઇ, ધર્મને બહાને લૂટ મેળવવાની તથા પાગસીઓ સાથે માગમારી કરવાની જોઈવળુ કરીને સીદિયો તથા આગળેને ઉચ્છેરી, કેટલાક પારસીના ધરબાર લૂટીને તથા તેમના પર જબરો માર મારીને તેમના કેટલાક ધર્મધામ ધૂળમાં મેળવી દીધા આ બખેડામાં જો કે મુસલમાનોના મદોની પાગસીઓ કરતાં વધારે ખુવારી થઇ છે તો પણ તેમનામાં જગલો સીદિયો અગળોની ઝહેવાય છે, પણ પારસીઓના જન માલ તથા તેમના ધર્મને ધક્કો મોટો લાગેલો સહજાય છે જરથોસ્તી ભાઈઓએ જાણુ જોઈએ કે આ મમથમા બહાળ છુટેછાયે ફરવાની હમેશા હોશિયારી ગમખી જરૂર છે, કારણ કે દાલ ન્યા સુધી કિતનાનું મૂળ નાશુદ થયું નથી ત્યાં સુધી તેમ કરવાની જરૂર છે આ મધળા બનેલા બનાવની વિલાપકાગક ગળખીઓ આપસમાં મપ થવા માટે રચનામાં આવો છે અને એ જરથોસ્તિયોને અલયકારક છે માટે આશા છે કે સર્વે જરથોસ્તી ભાઈઓ આ ચોપાનિયાને હોયો આશ્રય આપી બોધકાગક ગણુશે ”

આ પછી હુલકડની રાડઆતનું વર્ણન કરી, કવિ “અરેરે આ કોટ (? ફર) વળ્યો કાળો, હઠી ગયો આનેસિટ વહાલો ” એ રાગમાં પાગસીઓની થયેલી દુર્દશા ઉપર આસુ પાડે છે કે

ગરખી

થયુ આ તોફાન કેવુ રે, હીસે દરિયાના જેવુ રે,
વાયુરૂપી મસ્તીખેરોની મસ્તી, પસરી આરે પાસ
જહાજ રૂપે જરથોસ્તીઓની ટોલી, ધુળવી ત્રાસ—થયુ
ઝળકી હટે ન્યમ વાળે વિજળી, કરી કાળો કકડાટ,
આવી પડી પારસી કેમ ઉપર, કપાવીને કકળાટ—થયુ
ધોળે દા’ડે ધાડ કુધપણેથી ધરણીમાં ધમધમી ધાડ,
વર્મધામ જરથોસ્તના ટોળી, થાવક અલકડાઓ પાડ—થયુ
ચોલિસની પ્રબલાઇ હતે પણ ખીડાયા પારસી પૂર,
દૈવકાષ આ દેખીતો દમિયો, કકાસ હળિયો ફૂર—થયુ
શોમસિયુની આરે તરફથી, અહીં આવી રજિત રેવ,
જેને થોભાવવા રાજપતિએ, ટોચી થરથરતી ડેલ—થયુ

ઝત્યાદિ, ધત્યાદિ, ધત્યાદિ

આ પ્રમાણે હુલકડનો વૃતાન્ત લખી ગયા પછી કવિ ઈશ્વર સ્તુતિ કરે છે

શાર્દૂલ

આરાધુ અવિનારી ઈરા પ્રયમે કલ્યાણકારી પ્રભુ,
જેની રાક્તિ અનત અતર ગતિ વિશ્વેશ વદ્ધ વિષુ,
નિરાકાર સ્વરૂપ જ્યાં બરતા સાકાર હે સ્વામિ વ,
વિશ્વામિત્ર વિશાળ વિશ્વ કરતા વૈકુઠ વિશ્રામિ વ

વમતતિલકા

ત્રેલોક્યનાથ તવ ધ્યાન વરે હુ ધ્યાને,

આનંદ અગ કાગિને ગુણ ગાઠ જ્ઞાને,

દેશી મમતત જનના જ હુ યો દળાયે,

પાર્થ પવિત્ર પ્રશુ યો ! પ્રભ પાકતાયે (૧)

આ પછી “સદુ ચાલો દુનવા જગ”ના લયમાં કવિ મુખર્ષ સદેરનીના, મમમ ગુજગતની મદો કે દિ-દુસ્તાનની ચઢની પડતીનું વર્ણન લાખી કાબરમાં કરે છે, જેમાંથી વાનગીરૂપે થોડીક લીટીઓ નીચે આપું છું

સહુ સન્ને સન્નનો સંપ, દંપ નહિનહિને—દંપ નહિનહિને.

સ્થાપો મળિને રિયરસ્થવા, દંભ દળિદળિને.....

આ પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાન, પ્રતાપી પ્રળળુ, —પ્રતાપી પ્રળળુ,
કેહેવાતું સહુથી મુખ્ય, સદનમા સળળુ.

સહુ૦

ગરબો આ ગુર્જર દેશ, બેશ બોલાતો—બેશ બોલાતો,
નેનિ વિશ્વ વિષે વિખ્યાત, વૈભવી વાતો.

સહુ૦

હતિ સોનાની સુગંધિ, કીમતી નેમાં—કીમતી નેમા,
શરવીર સળળ સરદાર, શોભતા તેમા.

સહુ૦

કરિ કુસંપએ કકળાટ, તેનિ સહુ તોડિ—તેનિ સહુ નોડિ.
અર્ધ સુગંધિ સત્યાનારા, આખરી ઓડી.

સહુ૦

લઈ ગયા લૂંટિને લદિમ, ચવન નિજ દેશે—ચવન નિજ દેશે,
ચયું ગરીબ આ ગુજરાત, લશ લવ લેશે.

સહુ૦

ગયું ભરતખંડ ભારતી, કુસંપાકારે—કુસંપાકારે,
પરદેશીઓને હાથ, ખલકમાં ખારે.

સહુ૦

અએનેનો સતસંપ, ઓળખો આને—ઓળખો આને,
ને બળથી પૃથ્વીપતિ. રાણીજી રાને.

સહુ૦

સ ચે આ હિન્દુસ્થાન, નેમણે લીધું—નેમણે લીધું,
પ્રિય પૃથ્વીમા બહુ રાજ, પરાજય કીધું

સહુ૦

રે સન્ને સન્ને સહુ સંપ, સન્નન સુખકારી—સન્નન સુખકારી,
કુડ કંપાવો કુસંપ, કપટ કળકારી.

સહુ૦

પ્રતિપાળો પ્રીતિ ધર્મ, પરસ્પર ખારી—પરસ્પર ખારી,
કરિ વિલાસ વિદ્યાતણા, વધો વિસ્તારી.

સહુ૦

કળકારી કવિતા કિધી, કીમતી ભારી—કીમતી ભારી,
કવિ રામશંકરે કહી, સંપસુખસ્વારી.

સહુ૦

આ પ્રમાણે અડસઠ વર્ષ ઉપર બની ગયલા બનાવ વિષે એક હિન્દુ કવિએ પારસીઓનું ધર્માભિમાન વખાણી, જે કાવ્યો બનાવ્યાં હતાં તે અત્ર આપવાના ત્રણ ઉદ્દેશ છે: (૧) તે સમયના હિન્દુ કવિઓની ભાષાશૈલીનો આપણને કેક ખ્યાલ મળે, (૨) તે વેળાના હિન્દુ પારસી ઐક્યનો—વિશેષે કરીને હિન્દુ મનોવૃત્તિનો કંઈ ભાસ મળે, અને (૩) એ ઉપરથી નીકળતું તાત્પર્ય અને તારતમ્ય.

આ રામશંકર ગૌરીશંકર કવિ કેાણુ હતો? એ વિષય ઉપર વધુ પ્રકાશ તો મારા મિત્ર રા. રા. અંબાલાલ બુ. જાની જ નાંખી શકે. આપણે જોઈએ છીએ કે, કવિની ભાષા કેટલી સરળ અને મધુર. આજની સંસ્કૃતમય ભાષા સાથે તુલના કરતાં, આપણને લાગે છે: વળી ફાર્સી શબ્દોનો છૂટથી વાપર આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ખયત જેવા ફારસી છંદમાં કવિએ જે છેવટની દુઆ દીધી છે તે નીચે ઉતારી આ અગ્રાત કવિનો વિષય સમાપ્ત કરીએ:

બુદાવંદ ખાવંદ પરવરહેગાર, ઈન્સાફ ઈન્સાનને બખ્શનાર;
કરોડો સિતારા અને આફતાબ, ખાવંદ, એ સર્વે તારો સવાબ!
દુઆ દેય દિલથી દમામી ફુરસ્ત કવિ રામશંકર સખીને સમસ્ત
સહુ પારસી પચ ચન્દાપરસ્ત, બરકત બુલદી રહે તંદુરસ્ત!

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર

એક દષ્ટિપાત*

[વ્યાખ્યાતા રા રા દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી]

પ્રસ્તાવ

જ્યારે મારે આ પ્રમંત્રે કાટક ખોલવું જ છે, ત્યારે ગુજરાતનો ઇતિહાસ જે મારે પ્રિય વિષય છે તેને જ ઉદ્દેશીને માગ થોડા વિચારો આપની સમક્ષ રજૂ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ અચૂક યુગોમાં વહેંચાયેલો છે, એ પ્રસિદ્ધ હકીકત છે તેમાંથી મુસ્લિમ યુગ ઉપર પ્રો. કામીસેરીઅતનો અલ્પતનીય મૃદુદ્દયન્ય અંગ્રેજીમાં તાજેતરમાં પ્રમિદ્ધ થયો છે, અને એ યુગનો ઇતિહાસ ગુજરાતીમાં લખવાનો એ જ ગિન યત્ન કરે છે, એમ ધારું છું. પછી ત્રિ મ ૧૩૫૬ પહેલાના માડા પાચસો વર્ષના મધ્યકાલીન ગજપૂત યુગનો ઇતિહાસ મેં યથામતિ લખેલો. શુ વ સો તરફથી ઈ સ ૧૯૩૭-૩૯ માં બે ભાગમાં પ્રકાશિત થયો છે.

પણ પ્રાચીન યુગનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ મુખર્ષ ગેઝેટીઅરમાં પચાસ વર્ષ પહેલાં લખાયેલો છે તે જ આપણી પામે છે. જો કે એ યુગનો ઇતિહાસ અલ્પતનીય થવા માટે છેલ્લા અર્ધ સૈકા દરમિયાન થયેલા યુગતત્વીય અરોધનને પરિણામે નવેસરથી લખવાની ધણી જરૂર છે, એ તો સર્વમાન્ય સત્ય છે.

આ વિષયનું વીગતવાગ અને સર્વગ્રાહી નિરૂપણ તો મોટા ગ્રન્થમાં જ થઈ શકે, પણ કેવા ઐતિહાસિક મહત્વના ફેરફારો એ યુગનું ગેઝેટીઅરનું વર્ણન માગે છે, એના બે ચાર દિગ્દર્શક દાખલાઓ દ્વારા ગુજરાતનો પ્રાચીન યુગનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખવાની આવશ્યકતા આપના ધ્યાનમાં લાવવા માગું છું.

ગુજરાતના જૂતકાળમાં પાછે પમલે ચાલતા અણહિલપુર પાટણ રથપાયા પહેલાં ગુજરાત ચાગ ગજપોમાં વહેંચાયેલું હોવાય છે (૧) ભરૂચ અને નાન્દીપુરીમાં ગૂર્જરાનું, (૨) સુરાષ્ટ્ર અને ગેડામાં વલ્લભીના મૈત્રકાનું, (૩) બિજામાં અને તેની આમપાસના ગૂર્જર દેશમાં પાછળથી પોતાને પ્રતિદાર કહેવરાવનાર વશનું, અને (૪) નરમરી તથા તેની દક્ષિણના પ્રદેશમાં ચાલુક્યોનું ગજપ હવે

વલ્લભીવંશ

હવે આમાંથી વલ્લભીવંશનો જ વિચાર, દાખલા તરીકે, કરીએ તો એ વંશના ઇતિહાસનું પ્રકરણ ગેઝેટીઅરમાં મુખ્યત્વે એના તામ્રપત્રો ઉપરથી લખાયું છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. વલ્લભી સમયમાં જ આ દેશમાં ચીનાઈ યાત્રાળુ યુવાન યુઆંગે મુખાફરી કરી છે અને એના યાત્રાવર્ણનમાંથી જે થોડો ખાલ પ્રકાશ વલ્લભી ઇતિહાસ ઉપર પડે છે તેનો પણ લાભ લેવામાં આવ્યો છે.

ગેઝેટીઅરમાં પ્રકટ થયા પછી આજસુધીમાં વલ્લભીના નવા તામ્રપત્રો ઠીક મળ્યામાં મળ્યા છે. લગભગ ૮૬ દાનપત્રો મળ્યા છે અને જો કે સાધારણ રીતે ગેઝેટીઅરમાં આવેલી વલ્લભીવંશવર્ણીમાં ફેરફાર કંગો પડે એવું પાછળથી થોડું મળ્યું છે પણ આ સામગ્રી જ

* શ્રી ફાર્જિસ ગુજરાતી સભા તરફથી શ્રી ફાર્જિસ ગુજરાતી સભા મહિરમાં તા ૫-૪-૪૧ ને વાર શનિએ સાંજે દિ જ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે આ વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું.

એવી છે કે કોઈ વાર એક તામ્રપત્ર કે એક સીક્રો પણ ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રદાન ફેંકી શકે છે. વલ્લભી ઇતિહાસની બાબતમાં પણ એવું બન્યું છે. મુંબઈ ગેઝેટીઅરના લેખક પાસે વલ્લભીનું જૂનામાં જૂનું તામ્રપત્ર દુવસેનનું ઇ. સ. ૫૨૬(ગ્રુમ્મ અં. ૨૦૭)નું હતું^૧ અને એ ઉપરથી ગ્રુમ્મસત્તાના અન્તની અને વલ્લભીમત્તાના ઉદયની વચ્ચે આળીશ કે ખરી રીતે સાઠ વર્ષનો જે ગાળો રહે છે તે ગાળામાં દુલ્લોની સત્તા કાઠિયાવાડમાં ઘેરાતો સંભવ માન્યો હતો.^૨ પણ તે પછી ભમોદરામાંથી કોણસિદનું ઇ. સ. ૫૦૨(ગ્રુમ્મ અં ૧૮૩)નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે.^૩ એટલે ઉપર કહેલો ગાળો ૨૪-૨૫ વર્ષ જેટલો ટુંકા થાય છે. પણ એટલા જ ઉપરથી દુલ્લોની સત્તા સ. ૫૦૩ માં કાઠિયાવાડમાં નહોતી, એવો નિર્ણય થઈ શકે ખરો ?

આ બાબતમાં કોઈ પણ જાતનો નિર્ણય કરવા પહેલાં તો બધા પુરાવા તપાસવા જોઈએ. મારી કહેવાની મતલબ તો એટલી જ છે કે ભમોદરાનું નવું તામ્રપત્ર મળવાથી ગેઝેટીઅરમાં વલ્લભીરાજ્યના આરભદાળ વિષે જે અનુમાન બાંધવામાં આવ્યું હતું તેનો ફરી વિચાર કરવાની જરૂર ઉભી થઈ છે.

રાજાઓ કઈ જાતના ?

પણ વલ્લભીના રાજવંશના ઇતિહાસ ઉપર તામ્રપત્રોની પ્રાપ્તિ કરતાં વધારે અસર કરે એવી ઘણી સામગ્રી છેલ્લાં આળીશ પચાસ વરસમાં સમગ્ર ભારતીય ઇતિહાસનાં જે હિહાપોહ તથા સંશોધન થયેલ છે, તેમાંથી બહાર આવી છે. દાખલા તરીકે વલ્લભીના રાજાઓ કઈ જાતના હતા, એ પ્રશ્ન લઈએ, તો અર્ધો સદીથી પુષ્ટિ થઈ ચૂકી હોવા છતાં છેલ્લો નિર્ણય હજી મુશ્કેલ છે. જે કે એ પ્રશ્નની ચર્ચામાં સંદાયક થાય એવું ઘણું નવું સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે. વલ્લભીનાં તામ્રપત્રોમાં આરંભમાં પ્રસભગ્રજામિત્રાણાં મૈત્રકાણાં એ રીતે જે શબ્દો છે તેની વાક્યરચના બરાબર ન સમજાવાથી મૈત્રકો વલ્લભીના રાજાના શત્રુઓ હતા અને તેઓને હરાવીને વલ્લભીના આ રાજાઓએ પોતાની સત્તા સ્થાપી, એવો અર્થ પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી, ફલીટ વગેરેએ કરેલો અને એ કારણથી જ ગેઝેટીઅરમાં નોંધ્યું છે, કે વલ્લભી વંશની જાતિ સંદિગ્ધ છે. એનાં તામ્રપત્રોમાં વલ્લભીના રાજવંશનાં સ્થાપક ભટ્ટાર્કના વંશનો ઉલ્લેખ નથી, તેમ જ ચાલુક્ય તથા રાષ્ટ્રકૂટ તામ્રપત્રો પણ એ વિષયમાં મૌન સેવે છે.^૪ પણ આ લખાયા પછી ઉપરના વલ્લભી તામ્રપત્રોના શબ્દોનો અર્થ ડા. હુલ્કે સાચી રીતે કરી બતાવ્યો છે.^૫ અને એથી મૈત્રકાણાં પછી વંશે જેવો શબ્દ અધ્યાહાર લઈને કે મૈત્રકાણાં પદ મૈત્રકેષુના અર્થમાં વપરાયેલ છે. એમ ગણીને તેનો અર્થ જેણે “ શત્રુઓને ખૂબ દબાવ્યા હતા એવા મૈત્રકોના વંશમાં ભટ્ટાર્ક થયો, ” એ રીતે તામ્રપત્રના શબ્દોનો અર્થ લેવાનું ધોરણ હવે સર્વમાન્ય છે. મતલબ કે વલ્લભીના રાજાઓ મૈત્રક વંશના હતા એ ચોક્કસ. અને તામ્રપત્રના શબ્દોની આ ગેરસમજણથી વલ્લભીના રાજાઓ હલકા કે પરદેશી જાતના હતા એ ગેઝેટીઅરનું અનુમાન પણ નિરાધાર ઠરે છે. વળી વલ્લભીના રાજાઓ હજી કે હજી સાથે આવેલ ગૂર્જર ટોળીના હોવાના ગેઝેટીઅરમાં

૧. જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૧

૨. મું. ગે. ઇ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૮૬

૩. ગુ. ઐ. લે. ભા. ૧ નં. ૧૬

૪. મુંબઈ ગેઝેટીઅર ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૮૫

૫. એપીગ્રાફીઆ ઈન્ડીકા ગ્રં. ૩ પૃ. ૩૧૬

કરેલા તર્કને એ વખતે હતો તેમ હજીયે પૂરતા પૂગવાનો અભાવ છે, જના ઐતિહાસિક વિચારના ક્ષેત્રમાંથી એ તદ્દન નીકળી ગયો નથી મૈત્રક શબ્દ સૂર્યવાચક મિત્ર ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને મિત્રનો પર્ણાથ મિહિર એ મેગ્નુ સંસ્કૃત રૂપ છે માટે વલ્લભીના ગોમ્તઝોના શત્રુગોરૂપ મૈત્રકો એ આ કાઠીઆવાડના મેગ્નના પૂર્વજો હોવાનો તથા તેઓ જનને પગદેશી હજી હોય કે હજી ટોળાઓ માથે ઉત્તરમાંથી આન્યા હોય તેવો તર્ક ગેઝેટીઅંગમા કરેલો છે ૬ પણ હવે તો મૈત્રકો વલ્લભીના શત્રુઓ નહીં પણ વલ્લભીના ગમ્ગઓ હતા એ ચોક્કસ થયું છે પરંતુ મૈત્રકો અને મેગ ' એક કે જુદા એ હજી કાયડો જ છે મેગ લોકો હજી ખરા કે નહીં, એ પ્રશ્ન મનમથા મેગ લોકોમા હજી અટક હોનાની હકીકત નોંધવા યોગ્ય છે ૭

વળી હજી સૂર્યપૂજક હતા અને મેગ લોકો સૂર્યપૂજક છે, એક હજી ગમ્ગનું નામ મિહિરકુલ હતું, વગેરે દલીલ પણ કરવામા આવી હતી પરંતુ વલ્લભીના ગમ્ગઓનો મોટો ભાગ શિવ-ભક્ત (માહેશ્વર) હતો માત્ર જેમ એક વિષ્ણુભક્ત અને એક મોહ હતો તેમ એક જ ધર્મભટ્ટ આદિત્યભક્ત હતો બાકી તો વલ્લભી તામ્રપત્રો ઉપરના નન્દીના ચિહ્નથી મચિત થાય છે, તેમ એ વશનો મામાન્ય ધર્મ તો રીવ હતો એટલે મૂર્ધભક્તિની દલીલ નહીં ટકે, મિહિર કુલનાળી દલીલ પણ કુડી જાય છે, કાગણ કે વલ્લભીના ગમ્ગઓને મિહિરકુલ માથે આભીય મંથંધ હોવાનો ડરો પુગવો નથી ઉલટું વલ્લભીના આ ગમ્ગઓએ જે શત્રુઓને મારી હાકાડી વલ્લભીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તે શત્રુઓ એ વખતની કાઠીઆવાડની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ જોતા હજી ટોળું હોવાનો મભવ છે પછી હાલના મેગ લોકો એ ફજોમાંથી ઉતરી આવ્યા હોય તો કાણ જાણે? એ બાબતમા હજી માનવવંશસાસ્ત્ર વડે સરોધન થવાની જરૂર છે અને મૈત્રક શબ્દ તો મેગ્નું સંસ્કૃત રૂપ હોવા કરતા મિત્રમાંથી નીકળ્યો હોવાનો સંભવ છે, એ પાછળ બતાવ્યું છે

બધા પુગવાઓનો વિચાર કરતા ફજોના આગમન વખતે જ પ્રકાશમા આવનાર વલ્લભીના મૈત્રકો હજીની શાખા નહીં, તો ગુર્જરાઈ પેઠે ફજો માથે આવેલી અને જોને મળતી જાતિના હોવા જોઈ એ, એવો કેટલાક પુગવિદોએ કરેલો તર્ક આધારશૂન્ય લાગે છે

બીજી તરફથી શ્રી જયસ્વાલે મૂળ ગૌડમા ઈ મ ૮૦૦ની આસપાસમા અશુદ્ધ મંદુકતમા લખાયેલો અને જેનું ૧૧ મા ગતકમા ટીએડી ભાષામા ભાષાન્તર થયેલું તે 'મનુશ્રી મુલકરૂપ' નામનો ગ્રન્થ તથા તેનો સંપિવેચન અંગ્રેજી અનુવાદ "પ્રમીપીરીઅત લીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ (ઈ મ પૂર્વે ૭૦૦ ઈ મ ૭૭૦)" નામથી ૧૯૩૪માં પ્રકટ કર્યો છે તેમા વલ્લભી ના ગમ્ગઓ વિષે પણ થોડું વર્ણન છે પહેલું તો આ મનુશ્રી મતકરૂપ શ્રી જયસ્વાન કહે છે તેમ ગૌડ દેશમા ગુજગતથી ઘણે દુર લખાયેલ અને તેના લેખકને વલ્લભીના ગમ્ગઓ વિષે અતિઅલ્પ માહિતી છે પ્રબંધચિન્તામણિ આદિમા જેમ વલ્લભીના ગમ્ગવંશના આપડને રીલાદિત્ય

૧ એમન પૃ ૮૭, ૮૮ તથા પૃ ૧૩૫ થી આગળ

૭ અને એકવીસ પેલા સ્વ વનસ્પતિશાસ્ત્રી જનકજીન ઇન્દ્રજીએ જરડાના મેર લોકોમાના એકની હજી અટક હોવાનું એ મેગને મારા દેખતા પૂછીને દસાનુંું લેવું

૮ ગુર્જરાજીત વિષે જે અન્યત્ર સવિસ્તાર વિચાર કર્યો છે

૯ ઇન્ડીઅન લીસ્ટરીઅલ ક્વોર્ટર્લી ૧૯૨૮ પૃ ૪૬૭મા એન આર રામનો લેખ અને જર્નલ ઓફ ધી એશીયાટીક સોસાયટી ઓફ બેંગલ ૧૯૦૬ પૃ ૧૮૩ મા દે રા લાડારકરનો લેખ તથા પીન્સેન્ટ સ્મીથની અલ્બી લીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ આ ૩ પૃ ૩૧૪

હતી છે, તેમ જ આ ગ્રન્થમાં પણ શીલ રાજ્યથી વલ્લભીના વર્ણનનો સારવ્ય કર્યો છે. છતાં એ ગ્રન્થમાંથી શ્રી. કા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક એક જો દૈનિકાદિક રાજ્યમાંના નામવાળા પ્રવાસ કર્યો છે, તે જોવા જોવો છે. આ શીલાદિત્ય એટલે કે વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યનો વર્ણનની એક શાખા - 'વારવત' યાદવો એવો નિર્ણય મંજુથી મુલકપનાં વર્ણનોમાંથી મળેલો છે.^{૧૦} યાદવો કાઠિયાવાડમાં હોવાની વાત નો મદાબારત પુનઃ કહે જ છે. પણ વલ્લભીના રાજ્યને કાઠિયાવાડની એક શાખા હોવાની વાત ફક્ત આ મંજુથી મુલકપનાં જ છે. ૪૧૦ એ ગ્રન્થને વલ્લભીના રાજ્યનો મૈત્રક હતા, એ વાતની ખબર નથી. કાઠિયાવાડમાં વર્ણન દત્તા એટલું સાંતળીને વલ્લભીના રાજ્યજોને યાદવ કહી દીધા હોય, એ સંભવિત છે. આ ગ્રન્થને ગુજરાતના પ્રાચીનથી વધારે પ્રમાણરૂપ ગણવાની જરૂર મને લાગતી નથી.

હવે વલ્લભીના રાજ્યજોની જાતિ વિષે એક વધ નક્કી નોંધ કરી લઈએ. શ્રી. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક ૧૯૩૬માં લખે છે^{૧૧} કે 'મૈત્રક' એટલે 'મૈત્રવત' અને 'મૈત્રવત'નો અર્થ રાજ્ય વગેરેની સ્તુતિ કરનારી જાતિ એવા થાય છે. અર્થાત્ મૈત્રવતો પહેલો ગાંધીના બાદ હશે," સરસ ! મનુસ્મૃતિ(૧૦-૨૩)માં સંસ્કર જાતિ તરીકે નોંધાયેલ મૈત્રવત જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે.

ખરી રીતે વલ્લભીના રાજ્યજોનાં આટલાં ગાંધી તાત્રપત્રોના પ્રસારથી એ ગાંધી મૈત્રક વંશના હતા, એટલો દક્ષીણ જ આ વિષયમાં ઇતિહાસની વિચર જાગે છે. એથી એક ઉતરતાં મોટે ભાગે હવાઈ પાચક અને કલ્પનાના ગોળા જ દાયમાં આવે છે. મૈત્રકોનો તો વલ્લભી તાત્રપત્રો પહેલાંનો કોઈ ઉલ્લેખ દલ મળ્યો નથી, પણ મૈત્રકના મૂળરૂપ મિત્ર નામના એક રાજવંશનું રાજ્ય ઈ. સ. ૫૦૦થી ચોથા સદકમાં મથુરાની આસપાસના પ્રદેશમાં હોવાનું સિક્કાઓના પુરાવાથી જાણાયું છે.^{૧૨} અને દે. રા. ભાંડારકર નો કહે છે કે માનસ સરોવર પાસેના દાટક પ્રદેશમાંથી ભારતમાં ઉતરી આવેલી નાગર નામની જાતિની દલ અને મિત્ર શાખાઓએ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦થી ઈ. સ. ૫૦૦ સતક સુધીમાં પાંચાલ, કોસલ અને મથુરામાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં, અને મિત્ર શાખાથી ગંજલ મૈત્રકોએ કાઠિયાવાડ(વલ્લભી)માં રાજ્ય સ્થાપ્યું.

આ કલ્પના છે તો ઘણી રસક, ખાસ કરીને નાગરોને; પણ એનો આધાર મજબૂત નથી અને એ જ કારણથી એને બહુમાન્યતા મળતી નથી. પણ મેં પહેલાં કહ્યું છે^{૧૩} તેમ ગુપ્તવંશ, મૌખરીવંશ વગેરે વલ્લભીના રાજવંશના નજીકના કાળમાં થત ગયેલા બીજા વંશો જોવો મૈત્રક વંશ ઉત્કર્ણ લેખથી સિદ્ધ છે અને એથી જોડા ઉતરીને ગુપ્તો કે મૈત્રકો કંઈ જાતિના હતા ? શુદ્ધ ક્ષત્રિયો હતા ? પરદેશીઓ હતા કે સંસ્કરજાતિના ? એનો છેલ્લો નિર્ણય કરવો લગભગ અશક્ય છે. યુવાનયુગમાં વલ્લભીના રાજ્યને ક્ષત્રિય કહે છે, પણ એ પુરાવાની બહુ કિંમત ન ગણવામાં આવે, કારણ કે એ યાત્રાળુ કાંઈ જાતિની શોધ કરવા

૧૦ જુઓ મંજુથી મુલકલ્પ, મૂળ સ્લોક ૬૦૫ થી ૬૦૮ તથા એનું વ્યાખ્યાન પૃ. ૨૫

૧૧. જુઓ ઇન્ડીઅન કલ્ચર એપ્રિલ ૧૯૩૬ અંકમાં પ્રકટ થયેલો 'વલ્લભીના મૈત્રકોનો જૂનો ઇતિહાસ' નામનો લેખ.

૧૨ જુઓ ઇન્ડીઅન એન્ડીકવેરી ૧૯૩૨ પૃ. ૪૧ થી ૫૫ તથા ૬૧ થી ૭૨ માં 'નાગરો અને કાયસ્થો' નામનો લેખ.

૧૩. શ્રી. કા. ગુ. સ. ત્રૈમાસિક, પુ. ૨ અ. ૨ માં "વલ્લભીના રાજ્યો મેર હતા, ગુર્જર હતા, કૃષ્ણ હતા કે નાગર ?" એ નામનો લેખ.

ન બેઠા હોય અને ગભ્ર એટલે ક્ષત્રિય એવું માને તો, એમા એના દોષ નહીં અને તેઓ પરદેશી હોવાનો તર્ક પહેલેથી પૂર્ણ પુગવા વગરનો છે, છતાં ખસતો નથી અને મકર જાતિના મંભવની ના કેમ પડાય ? એટલે અત્યારે તો વલ્લભીના મૈત્રઠ ગામઓની જાતિ એ શોધનો વિષય ગ્રહે છે

તે કોના સેનાપતિ કે સામંત હતા ?

વલ્લભીના ગામવશની બાબતમા આ જાતિવિષયક અતિ ગુચનાયેલા પ્રશ્નને હવે પડતો મુકી આગળ ચાલીએ આગલના મૈત્રઠ ગામઓ સ્વતંત્ર નહોતા એ તો તાત્રપત્રોથી મિલ્ક જ છે, પણ ત્યારે કોના સેનાપતિ તથા સામંત હતા, એ પ્રશ્ન સમજી છેલ્લા પચાસ વર્ષમા થયેલો ભાહાપોહ અતિ દુકામા બેઠએ

વલ્લભી તાત્રપત્રો પ્રમાણે મૈત્રઠવશના મૂળ પુરુષનું નામ ભટ્ટાર્ક છે એને મહાગામ નહીં, પણ સેનાપતિ જ કહેલ છે પણ કોનો સેનાપતિ તે કહેલું નથી હવે ભટ્ટાર્કના બીજા પુત્ર દ્રોણસિંહ વિષે વલ્લભી તાત્રપત્રોમા કહેલું છે કે 'અખિલ ભૂમહલના સ્વામી, પગમ સ્વામીએ જાતે જેનો ગામ્નાભિષેક કર્યો હતો' ૧૪ દ્રોણસિંહના આ પગમ સ્વામીનો જ ભટ્ટાર્ક સેનાપતિ હશે એ તો મર્વમાન્ય છે પણ એ પરમ સ્વામી કોણ, એ પ્રશ્નના જવાબમા મતભેદ છે ગેઝેટીઅંગના લેખકે તો એ પ્રશ્ન છોડી દીધો છે પણ તેના ઉપર ટીપ્પણી લખનાર મી જેકસને સવિસ્તર વિચાર કરીને ઠગવ્યુ છે ૧૫ કે આ પગમ સ્વામી તો યશોધર્મે વિષ્ણુવર્ધન, જેને દશપુગ (મદસોગ) ના લેખમા ગામધિરાજ અને પગમેશ્વર કહેલ છે તથા હણ્મિહિંગુલે પણ પોતાની આઠા માથે ચઢાવ્યાનો જે ગર્વ લે છે ૧૬ તે જ હોવો જોઇએ, એવો તર્ક ડ્યો છે અને મને એ ઠીક લાગ્યો છે પણ આ મતની વિરુદ્ધ શ્રી જગન્નાથ દક્ષીલ કરે છે ૧૭ સ ૫૧૦ સુધી હજી શુભ ગામઓની મતા મધ્યપ્રાન્ત પર્યંત અખડિત હતી, માટે ધ મ ૫૦૨ મા યજોધર્મને 'અખિલ ભુવનમહાસ્વામી' ઠી સકાય એમ નહોતું અને હજોના સામંત તો મેડો નહોતા જ, માટે આ અખિલભુવનમહાસ્વૈક સ્વામી તે ભાનુશુભ દ્રોણસિંહનું ધ સ ૫૦૨નું નવું દાનપન વલ્લભીવશની ઐતિહાસિક વિચારણામા કેવો મોટો ભાગ ભજવે છે તે આથી દેખાશે પણ મારા મતે દ્રોણસિંહના દાનપત્રમા શ્રી જગન્નાથનો નિષ્ણુ વશુલ ગાખવો પડે, એવું કથું નથી દ્રોણસિંહને ધ મ ૫૦૨ મા કે તે પહેલા પગમ સ્વામીએ ગામ્નાભિષેક કર્યો હતો, એવું એમા લખ્યું નથી એ શબ્દો તો પહેલવહેલા ધ સ ૫૨૫ ના ધ્રુવમેનના તાત્રપત્રમા મળે છે, એ જોતા ધ મ ૫૦૨ અને ૫૨૫ વચ્ચે ગમે ત્યારે અભિષેક થયો હોવાનો મહાન છે વળી એરણના જે સ્તભલેખ ઉપર આધાર રાખીને શ્રી જગન્નાથે ભાનુશુભને દ્રોણસિંહનો પરમ સ્વામી ઠરાવ્યો છે તે લેખમા એને માટે 'માહો મહારાજ' શબ્દ વાપર્યો છે ૧૭ દ્રોણસિંહ પણ મહારાજ તો હતો જ' મી જેકસને એરણના લેખનો વિચાર કરીને જ ભાનુશુભને પાદ કયો છે ઉપગના જે ઉપગત એક નોજનો દ્રોણસિંહના પગમ સ્વામી તરીકેના દાવો માગ મિત્ર શ્રી ધનપ્રસાદ

૧૪ અખિલભુવનમહાસ્વામીના પરમ સ્વામિના સ્વયમુપહિતરાગવામિજેકમહાવિશ્રા જનાવનપૂતરાગમો ૧

જુઓ શ્રુ ઐ લે ન ૨૭ વગેરે વલ્લભી લેખો

૧૫ શ્રુ ગે મ ૧ ભા ૧, ૫ ૮૮ ટિ ૩

૧૬ શ્રુ લેખો ન ૩૩ તથા ૩૫

૧૭ શ્રુ લેખો લેખ ન. ૨૭

ચંદાલાલ મુનશીએ આગળ કહ્યો છે. શ્રી જયવાલનાં 'ભારતનો ઇતિહાસ' આદિ પુસ્તકોથી વાકાટકા વિષે જે નવો પ્રકાશ મળ્યો છે તેના બળથી તેઓ વાકાટક દરિયાને પરમ સ્વામી ધારે છે.^{૧૮} પણ વાકાટક દરિયાનેની મત્તા કાઢ્યાવાડમાં હોવાનો કાંઈ પુરાવો છે ખરો ? મારું વક્તવ્ય તો એટલું જ છે કે દ્રોણસિંહનો આ પરમ સ્વામી કાણુ દત્તો તે વિષે હજી તદ્દિદમાં મતભેદ છે.

ગોહલોનું વંશ નામ કયાંથી ?

વલ્લીવંશ વિષે હજી દાખલા તરીકે કીક સુચક એવા એક પ્રશ્નનો નિર્દેશ કરી, જે પ્રકરણ પૂરું કરવા ઇચ્છું છું. ગેઝેટીઅરના લેખકે ટોડે આપેલી દંતકથાઓને આધારે તોધું છે કે મેવાડ તથા કાઠિયાવાડના ગોહલો અને ગોહીલ રજપૂતો જેઓ વલ્લીના વંશમાંથી ઉતરેલા મનાય છે તેઓનું આ વંશનામ વલ્લીના રાજા ગુદસેન જેનું મૂળ નામ ધણું કરી ગુહિલ હશે તેમાંથી ધણું કરી નીકળેલું છે.^{૧૯}

ગેઝેટીઅરનું આ વિધાન ઐતિહાસિક વિચારકને હાજતી સાવચેતીવાળું છે અને એ પણ મેવાડના ગુહિલ વંશનો મૂળ પુરુષ ગુદિલ કે ગુદદત્તએ વલ્લીનો ગુદસેન (કે શીલાદિત્ય) નહીં, પણ વડનગરનો વિપ્ર એટલે કે નાગર હતો એવું સ્પષ્ટ કહેનાર લેખો^{૨૦} મળી આવ્યા તથા ચર્ચાયા તે પહેલાં કરેલું છે. મેવાડના ગુદિલવંશનો આ મૂળ પુરુષ ગુહિલ લગભગ છઠ્ઠા શતકના મધ્યમાં ચર્મ ગયો છે, એ પણ હવે નિશ્ચિત કહ્યું છે^{૨૧} એટલે વલ્લીનો નારાં થયા પછી વલ્લીથી કાંઈએ ઇંડર કે મેવાડ જમીને મેવાડના રાજવંશની સ્થાપના કરી હોવાની કલ્પના પાયા વગરની છે. “છતાં વલ્લીપુરથી ગુર્જર વડલાએ વડવાઈ નાખી ઇંડરિયે ગઢ ગુહાની, ઇંડરિયા ગઢે ચિતોડગઢમાં વડવાઈ નાંખી જગતક્ષત્રિયત્વના તીર્થરૂપ શિશોદીયા વંશના સંસ્થાપક બાપા રાવળની.” (ગુજરાતની સંસ્કારલક્ષ્મી, શ્રી. નંદા. દ. કવિનું ૨૦-૧-૪૧ મીએ અપાયેલું ભાષણ પૃ. ૧૪) એ રીતે જૂની ટોડના વખતથી ચાલી આવતી પણ ઉત્કર્ણ લેખોના પુરાવાઓથી ખોટી ઠરેલી દંતકથાઓને ગૌરવોત્પાદક ઐતિહાસિક હકીકત ગણવામાં આવે એ આશ્ચર્યકારક લાગે છે.

વલ્લીવંશ વિષે આ ભાષણ માટે આ ધણો વિસ્તાર થઈ ગયો. છેલ્લાં પચાસ વર્ષના સંશોધનને પરિણામે એ વંશનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખવાની જરૂર છે, એટલું સાખીત કરવા માટે આટલા દાખલા પૂરતા છે બાકી મારા મિત્ર શ્રી. ધ. ચં. મુનશીએ “ શ્રી કા. ગુ. સલા મહોત્સવ ગ્રન્થ’માં ‘વલ્લીના મૈત્રક રાજાઓ’ ઉપર જે સવિસ્તર લેખ લખ્યો છે તે જોવાની જિજ્ઞાસુને વિનંતિ છે.

ક્ષત્રપ ઇતિહાસપર નજર

હવે ક્ષત્રપ ઇતિહાસ ઉપર એક નજર નાખી લઈએ. ગેઝેટીઅરના ઇતિહાસમાં ક્ષત્રપ ઇતિહાસનું પ્રકરણ થોડા શિલાલેખો અને મોટી સખ્યામાં મળી આવેલા સીક્રાઓ ઉપરથી

૧૮. જુઓ શ્રી કા. ગુ. સ. મહોત્સવગ્રન્થ પૃ. ૧૧૧

૧૯. મું. ગે. ગ્ર. ભા. ૧ પૃ. ૮૫, ૯૦ તથા ૯૭-૯૮.

૨૦. જુઓ. મા. પી મહેતાકૃત મેવાડના ગુહિલો તથા જર્નલ ઓફ ધી બે. એ. સો. ૧૯૦૯માં દે. રા. ભાગરકરનો ગુહિલોત વિષે લેખ

૨૧. જુઓ રાજપુતાને કા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૫૨૧ માં આપેલી વંશાવળી- તથા તેનાં આગલા પ્રકરણોમાં સવિસ્તર પુરાવા.

લખાયુ છે વળી આ ક્ષત્રપ મીકાઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં લગવાનલાલ ધંદજને મળેલા તથા એમના દેહાન્ત સુધી એમની પાસે હતા.

પણ આ ક્ષત્રપ ઇતિહાસ ગેઝેટીઅરના લખાણ હઠતા આગળ નથી વધ્યો, એવું નથી ગેઝેટીઅર પ્રકટ થયા પછી દશ બાગ વર્ષે રેખસને આન્ધ્રવણ અને પશ્ચિમી ક્ષત્રપવગના સીકાઓના ફેટલોગના ઉપોદ્ધાતમાં ક્ષત્રપ ઇતિહાસની રૂપરેખા દોરી છે.

રેખસનું આ ક્રીમતી પુસ્તક છપાયા પછી ત્રણ જ વર્ષે ૧૩૯૩ ક્ષત્રપ મીકાઓનો ઢગ વાસવાડા ગાંધ્યના સર્વાણીઆ નામના ગામડામાંથી મળી આવ્યો આ મીકાઓને ડો દે ગા બાડારકરે તપાસી પોતાના અભ્યાસનું ફળ ૧૯૧૩-૧૪ ના આ સ ઈના રીપોર્ટમાં પ્રમિદ્દ કરતા એ વિદ્વાને રેખસનના નિર્ણયોમાં ફેટલાઈ સુધાગ સચવ્યા હતા પછી બારેક ક્ષત્રપ સીકાઓ વેસનગર નજીકના ખોદકામમાંથી અને મિન્ધના સેદપુરમાંથી મળી આવ્યા, જેનું વર્ણન પણ ડા બાડારકરે ૧૯૧૩-૧૪ અને ૧૯૧૪-૧૫ ના આ સ રિ. મા કર્યું છે તે પછી પણ ક્ષત્રપ મીકાઓના જર્યાઓ મળી આવ્યા છે, જે શ્રી ગિરગશકર વલ્લભજી આચાર્યે તપાસ્યા હતા અને જેનું વર્ણન એમણે ૧૯૨૭ ના જે એ સો એ ના ન્યુમીએટીક મપીમેન્ટમાં કર્યું છે આ નવી માધનમપત્તિને લીધે ક્ષત્રપ ઇતિહાસનું પુન પરીક્ષણ કરવું પડે એ વ્યભાવિક છે પણ શ્રી જયચન્દ્ર વિલાલકારે કહે છે ૨૨ તેમ નવા ઐતિહાસિક પ્રકાશનું મુખ્ય સાધન આ ક્ષત્રપ સામગ્રી નથી, પણ પડોશી ગાંધ્યોના ઈતિહાસમાં તાજેતરમાં આવેલી પ્રકાશિતતા છે.

ગુજરાત ઇતિહાસનાં પણ ગુપ્તોના માત્રાજ્યમાં હતા, એ દકીકત નિ મર્ય છે અને ક્ષત્રપોને ગુજરાતના ઇતિહાસપટમાંથી દમેશને માટે અદગ્ય કરનાર તો ગુપ્ત મમ્ત્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય છે, એ હકીકત ગેઝેટીઅરના વખતથી આજ સુધી સર્વસ્વીકૃત રહી છે ગુપ્ત નરામાં એ ચન્દ્રગુપ્તે જ પહેલ વહેવા પ્રાપ્ય અને પશ્ચિમી જેવ પ્રકારના ક્ષત્રપ સીકાઓને મળતા સીકાઓ પાડ્યા છે ને ચન્દ્રગુપ્તના વિગલ પણ એના પુત્રને અનુપાધી કુમાર ગુપ્તના પુષ્પળ મીકાઓ ઇતિહાસમાંથી મળ્યા છે, એ નક્કર પુરાવાને ગેઝેટીઅરના લેખકે આધાર લીધો છે ૨૩

પણ ગુપ્તવગના મદાન ચકવર્તી ચમુદ્રગુપ્તે પણ પોતાના દિગ્વિજયમાં ક્ષત્રપ ગાંધ્ય ઉપર બીજાની પેઠે દુમલો કર્યો હોવાનું અનુમાન ૨૪ શ્રી જયચન્દ્ર વિલાલકારે નીચેના પુરાવાના બળથી કર્યું છે.

ક્ષત્રપ ગાંધ્ય સ્વામી રૂદ્રસેન ત્રીજાના મીકાઓ એની બજાવામાં આવેલી પહેલી તારીખ પછી ચાર વર્ષ ચાલીને રાક મ ૨૭૪(ઈ સ ૩૫૨)માં એકાએક બધ ચઈ જન્ય છે અને પાછા દશ વષ પછી ચાલુ ચાલ છે ૨૫ આ વસ્તુચિત્તો ઉપરોક્તોના ક્ષત્રપ મીકાઓનો મોટો.

૨૨ નુઓ ગુજરાત ગીચર્ સોસાયટીના જર્નલ ૩ ૨ સ ૨ મા "ગુગપ્તના ક્ષત્રપોના ઇતિહાસનું પુન પરીક્ષણ નામનો જેખ આ લેખનો આ પ્રકરણમાં મે ધણે લાભ લીધો છે.

૨૩ મુ. ગે. ૩ મા ૧ પૃ. ૬૫ થી ૮૭

૨૪ નુઓ એનો ઉપર કહેનો જેખ પૃ. ૨૦૬

૨૫ ૫ બજવાનલાલ ક દ્રજ પાસે નો આ રૂદ્રસેન ત્રીજાના રાક ૨૭૨ના જે જ સિકા હતા અને પછી ઉઠ રાક ૨૮૮થી રાક થતા હતા (નુઓ મુ. ગે. ૩ મા ૧ બાજ ૧ પૃ. ૫૦)

ઢગ પહેલો તપાસનાર એચ. આર. સ્કોટે યુક્તિપૂર્વક નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો હતો. “ઉપર-કોટના ઢગમાં મળેલા સીકાઓ રૂસેનના રાજ્યના આરંભકાળમાં કાંઈક રાજકીય આક્રમક આવી પડતાં જનમાલને જોખમમાં જોઈને દાટી દીધા હોવાનું અનુમાન આપણે ખુશીથી કરી શકીએ.” રૂસેનને સ્કોટનું આ અનુમાન અનુમતિ સાથે ઉતાર્યું છે. વળી ઉપરે કહેલો ઉપરકોટનો સીકાઓનો જથ્થો મળ્યો ન હતો ત્યારે પણ રૂસેન ત્રીજાના સીકાઓમાં ૧૮ વર્ષનો ગાળો જોઈને પં. ભગવાનલાલે^{૨૬} રૂસેન અમુક વખત સુધી રાજ્યચ્યુત થયો હોવાનું અનુમાન કર્યું હતું. સ્કોટે ઇ. સ. ૧૮૯૯માં ઉપર પ્રમાણે લખ્યા પછી બાર વર્ષે સર્વાણીઆમાંથી સીકાઓનો ઢગ મળ્યો અને એ ઢગલામાંથી રૂસેનના આરંભનાં વર્ષોના ચુમાલીશ સીકાઓ ટંકશાળમાંથી તાજ નીકળ્યા હોય એવા મળ્યા. આ ઉપર વિવેચન કરતાં ડો. દે. રા. ભાંડારકરે નોંધ્યું છે કે આટલે દૂર આવેલા પ્રદેશોમાંથી એકસરખા સીકા મળ્યા છે, એથી ચોક્કસ થાય છે, કે ક્ષત્રપ રાજ્ય ઉપર જે આક્રમક આવેલી તેણે એના એક પ્રાન્તને નહિ પણ સમસ્ત રાજ્યને અસર કરેલી હોવી જોઈએ.

હવે આ આક્રમક કયાથી આવી ? એ પ્રશ્ન છે. શ્રી જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર તર્ક કરે છે કે ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે ઇ. સ. ૩૫૧(શક સં. ૨૭૩)માં ક્ષત્રપ રાજ્ય ઉપર વીજળી પેઠે હલ્લો કર્યો હોવો જોઈએ. સમુદ્રગુપ્તના અલાહાબાદ સ્તંભલેખમાં આપેલા દિગ્વિજય વર્ણનમાં ક્ષત્રપનું કે આ રૂસેનનું નામ નથી, પણ એ લેખમાં અનેક રાજવંશોને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી ફરી પ્રતિષ્ઠાપન કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાં આનો પણ એ વિદ્વાન સમાવેશ કરે છે. ક્ષત્રપ રૂસેનને પણ સમુદ્રગુપ્તે પોતાના સામંત તરીકે પાછો ગાદી ઉપર બેસાર્યો હશે. સ્વામી સિંહસેનના સીકાઓના શબ્દોમાંથી આ તર્કને પુષ્ટિ મળે છે, એમ શ્રી જયચન્દ્ર વિદ્યાલંકાર ધારે છે.^{૨૭}

ક્ષત્રપ ઇ તિહાસ વિષે એક બીજી મહત્વની વાત એ જ ઇતિહાસવિદે દર્શાવી છે. ક્ષત્રપ સીકાઓના પુરાવાથી અને શક ૨૫૪(ઈ. સ. ૩૭૨)ની આસપાસમાં ક્ષત્રપ સીકાઓનાં અદર્શનથી ક્ષત્રપ રાજ્ય ઉપર એ અરસામાં કાંઈ પરદેશી હુમલો થયો હોવાનો સંભવ દેખાય છે. જો કે એ કોનો હુમલો હશે, એ અત્યારે અંધારામાં છે, એવું રૂસેનને લખેલું. પણ તે પછી જયસ્વાલે ભારશિવો અને વાકાટકોનાં સામ્રાજ્યને પ્રકાશમાં આણનાર જે સંશોધન કર્યું છે. એને ધ્યાનમાં લેતાં ક્ષત્રપોને આ રીતે દબાવનાર તે ચાર અશ્વમેધ કરનાર વાકાટક પ્રવરસેન જ હોવો જોઈએ, એમ લાગે છે. પ્રવરસેનના મરણ સાથે શક સં. ૨૬૬-૬૭ પછી ક્ષત્રપ સીકાઓ પાછા દેખાવા માંડે છે. વળી ઉપર કહેલા ઉપરકોટના તથા સર્વાણીઆના સીકાઓમાં રૂસેન ત્રીજાના સીકાઓ મળ્યા છે, એ પુરાવો જોતાં વાકાટક ચઢતી દરમ્યાન ક્ષત્રપો કચ્છ અને સિંધમાં ચાલ્યા ગયા હોવાનું જયસ્વાલ કહે છે, તે યથાર્થ નથી, એમ શ્રી. જ. વિ. કહે છે.^{૨૮} તે સાચુ લાગે છે. ક્ષત્રપ પ્રકરણને લગતી હવે એક જ વાત નોંધવાની છે. અને તે ગેઝેટીઅરમાં જેને ગુજરાત કાઠીઆવાડનો પહેલો ક્ષત્રપ રાજ ગણેલો

૨૬. એનન પૃ. ૫૦ પાછળથી મળેલા સીકાઓને લીધે પહેલાં જે ગાળો અઢાર વર્ષનો હતો તે હવે દશ વર્ષનો રહ્યો છે.

૨૭. શ્રી. જ. વિ. નો ઉપર કહેલો લેખ પૃ. ૧૧૦.

૨૮. એનન.

છે તેના સમયને લગતી છે નહપાનના સીકાઓ એ ક્ષત્રપ સીકાઓમા જૂનામા જૂના છે, એ ગેઝેટીઅરમા નોંધાયેલી હકીકત હજી માન્ય જ છે પણ નામિકની ગુફાઓના લેખો અને એ વખતે ઉપલબ્ધ શક સીકાઓની મદદથી ૫. ભગવાનલાલે નહપાનના ગુજરાતના વિન્યયથી શક સવતનો આગ લ થયો હોવાનું માન્યુ છે ૨૯

પણ એમના સમય પછી ભાગતીય પુગવિદ્યાના વિદ્વાનોએ ઈ સ ૭૮ મા શક થતા પ્રસિદ્ધ શક સવતથી જુદા અને પુગજો એક શકમત અનેક લેખોમા મળતો હોવાની શોધ કરી છે અને ડા સ્ટીનકોનોએ ઈ મ પૂર્વે ૮૩ મા આ સવત ચર થયો હોવાનું માન્યુ છે, પણ હજી એ સવતના આગમની બાબતમા પડિતોમા મતભેદ છે ૩૦ ૩૧ જયપ્રસાદ ૫ સ પૂર્વે ૧૨૪ ની લગભગમા આ મવતનો આર લ માને છે અને શ્રી જયચંદ્ર વિદ્યાલકાર એ મતનો સ્વીકાર કરે છે ૩૨ એ મત પ્રમાણે નહપાને ૬ સ ૫૭ પહેલા કેટલાક વર્ષો (જૈન શ્રુત પર પગ પ્રમાણે ૪૦ કે ૪૨ વર્ષ) સુધી કાઠિયાવાડ ગુજરાત ઉપર ગભ્ય કર્યું હતુ અને આદ્ર ગભ ગાંતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ શક નહપાનને હરાવીને ઉજ્જૈન તથા ગુજરાતને પોતાને તાબે લીધા હતા અને નિકમંચવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય તે આ ગાંતમી પુત્ર શાતકર્ણી જ

હુકામા કહેવાનું શક કે સવતનો આગ લ અને શક અને માતવાહન ગભઓનો મંબંધ એ બે વિષય ઉપર છેદના કેટલાક વર્ષોમા પુષ્કળ જીહાપોહ થયો છે ૩૩ અને કાલકા-આલકથાનક આદિ જૈન શ્રાવણપરગનો ધણો ઉપયોગ થયો છે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના લેખકે આ બધો જીહાપોહ જોવો પડે, એ દેખીતું છે

ક્ષત્રપ પ્રકરણની ચર્ચામા આથી વધારે જોડા ઉત્તરવાની જરૂર નવી અને ક્ષત્રપ ઈ તિહાસ દ્વારા જ આપણે વિ સ ના આગમની પહેલાના કાળમા આની પહોંચ્યા છીએ તે પહેલાના કાળના ગ્રીક સીકાએ મળ્યા છે અને એથી જૂતકાળમા આગળ ચાલતાં ગિગનાગના પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ દ્વારા અગોક માર્ચના મમય સુધી અને એ જ શિલા ઉપરના રૂદ્રદામનના શિલાલેખથી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય સુધી પહોંચી શકીએ છીએ આથી આગળ જૂત કાળમા જોડા ઉત્તરવા માટે સીકાઓ કે ઉત્કીર્ણ લેખો જેવુ કોઇ ઐતિહાસિક માધન અત્યારે આપણી પાસે નથી પણ ૬ સ પૂર્વેના ત્રણ આ મેકંઓ વિષે આપણને જે ઐતિહાસિક જ્ઞાન છે તે ઉપરથી ૬ સ પૂર્વે ચોથા શતક પહેલા થે ગુજરાત કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગમા વસતી હોવાનો અંભવ છે વળી આ વસતીમા મૂળ વતનીઓ તથા ઉત્તરમાથી આવેલા વૈદિક આર્યોના વચગે મુખ્યત્વે હોવાનો સંભવ છે કાકા ઉપરના ભાગમા દરિયા-ગરતે આવલા પરેશીઓ પણ થોડા હોય ૬ સ પૂર્વે ચોથા શતક પહેલાની અર્થાત્ પ્રાગૈતિહાસિક કાળની ગુજરાતની માનવવસતીની સ્થિતિ જાણવા માટે મુખ્ય માર્ગો ત્રણ છે (૧) પુગજી મદાભાગતાદિ પ્રાચીન માદિત્ય (૨) જૂના ચંચળોમા મોદોન્નેડેરા, હગપ્પા

૨૬ મુ. ગે. મ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૨૬

૩૦ જુઓ ઐકટૂ. એટીએન્ટીઆ ૧૯૨૪ પૃ. ૭૪ તથા પૃ. ૮૩

૩૧ જુઓ ભારતીય ઇતિહાસ ડી રપરેખા નિર્દે ૨, પૃ. ૭૫૪ની દિ. ૧

૩૨ મંબંધ વિન્યામ્બિ મુ. ભા. ૫. ૨૧ થી ૨૬ તથા ભારતીય ઇતિહાસ ડી રપરેખા નિર્દે ૨, પૃ. ૮૬૧ થી ૯૦૫ મા આપેલ મંચનિરેશ

વગેરેમાં થયું છે તે જાતનું ખોદકામ અને (૩) ગુજરાતમાં હાલમાં વસતી મૂળવતની બીલ આદિ જાતિનો માનવવંશશાસ્ત્ર (Anthropology) જેવાં વિજ્ઞાનની મદદથી અભ્યાસ

આમાંથી પહેલો માર્ગ તો ગેઝેટીઅર લખાયું તે પહેલાંથી જાણવામાં છે, ગેઝેટીઅરમાં પૌરાણિક કથાઓનો ઉપયોગ ટુંકામાં થયો પણ છે. છેલ્લાં ત્રાણીશ વર્ષમાં પુરાણોનો ઐતિહાસિક દષ્ટિએ સારો અભ્યાસ થયો છે. પાર્નિટરના પ્રયત્નો વિશેષ પ્રખ્યાત છે. પણ એ ઉપરાંત કીર્ટિલનું જર્મન ભાષામાં લખાયેલું પુરાણ પચ્ચલક્ષણમ્, શ્રી. કાલેનું મરાઠીમાં પુરાણ નિરીક્ષણ, માઈ ગુજરાતીમાં પુરાણવિવેચન તથા છેલ્લું બકાર પડેલું હઝારાનું, એ બધાંમાં પુરાણોના સમયની તથા તેમાં સંગ્રહાયેલાં વસ્તુની ચર્ચા છે, અને એ કારણથી પૌરાણિક કથાઓ વર્ણનો વગેરેનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ કરનારને તદ્દન અંધારામાં ફાંફાં મારવાં પડે એવું નથી રહ્યું. પણ પુરાણોમાંથી ઇતિહાસ તારવતાં વૈજ્ઞાનિક તટસ્થતા જાળવવાની ઘણી જરૂર છે, કારણ કે ભૂતકાળની આ પુરાણગુફામાં લયસ્થાનો ઘણાં છે. દા. ત. પુરાણો પોતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ ની આસપાસમાં પરીક્ષિતનો જન્મ થયો હોવાનું કહે છે. છતાં ઘણી વાર પાંચ હજાર વરસ પહેલાં દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણ વસતા હોવાનું કથન સુશિક્ષિતો તરફથી પણ કરવામાં આવે છે. ૩૩

(૨) જૂનાં સ્થાનોમાં ખોદકામ એ પ્રાગૈતિહાસિકકાળ ઉપર પ્રકાશ નાખનારું એક અગત્યનું સાધન છે. અને એવું ખોદકામ વ્યવસ્થિત રીતે રાજ્ય તરફથી જ થઈ શકે. પણ એ ન થાય ત્યાં સુધી સંશોધકો તરફથી જે પ્રયાસો થયા છે તથા થાય છે. તે આવકાર-લાયક છે. પણ જૂનાં માટીનાં વાસણો જમીન ખોદતાં જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાં એ પ્રાગૈતિહાસિક કાળનાં છે, એવા ભ્રમમાંથી બચવાની બહુ જરૂર છે.

(૩) મૂળવતની જાતોની ભાષા, રહેણીકરણી, રીતરિવાજો, વેશભૂષા, ધાર્મિક માન્યતાઓ વગેરે વર્તમાન સ્થિતિનો અભ્યાસ ઘણો બોધદાયક થાય એ સ્વાભાવિક છે. એટલુંજ નહીં પણ એના તુલનાત્મક અભ્યાસથી પ્રાગૈતિહાસિક કાળના ગુજરાત ઉપર પણ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

ઉપસંહાર

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નવેસરથી લખવાની આવશ્યકતા અને એ માટેનાં સાધનોનું અતિ ટુંકામાં દિગ્દર્શન કરીને આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરતાં ઉપસંહારમાં માઈ વક્તવ્ય બે વાક્યોમાં સ્પષ્ટ કરી દઉં. છેલ્લાં પચાસ વરસમાં ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતી હીક નવી સામગ્રી હાથ આવી છે. અને એને અસર કરે એવો ઘણો ઊહાપોહ થયો છે. પણ નવી ચર્ચાઓનો સરવાળો કરવાથી નવો ઇતિહાસ નથી બનતો, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. પણ યાવત્સામગ્રી અને યાવત્ ઊહાપોહ મળી આવે તેને નજરમાં રાખી ઐતિહાસિક દષ્ટિથી હકીકતો અને દલીલોનું સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકન કરી જે લેખક જાતે નિર્ણયો કરી શકે તે જ નવો ઇતિહાસ લખી શકે. અને ગુજરાતીઓને હાથે પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખાય એ આશા સાથે વિરમું છું.

મુખર્ષના મહાજનો'

[લે રા રા હુગરશી ધરમશી સપટ]

(૧૨)

સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટ

(૧)

મુખર્ષના મહાજનોમા મર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટ માન, પ્રતિષ્ઠા, દાન, સહૃદયતા, હિદાર ભાવના અને નાગરિક તરીકે સર્વશ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવી ગયા છે એમનામા સ્વયંદત્ત અતિ ઉચ્ચ ગુણો હતા એમણે ગરીબીમા પોતાની બા.વાવરયા ગુજારી હતી પોતાના પ્રયત્નો, માહસ અને શક્તિથી સીડીને ઠેક નીચે છેડેથી ઉંચે જડી સીડીને છેડે પગથીએ પહોંચ્યા હતા એમનો પુરુષાર્થ અચાગ હતો એમના ઉદ્યોગ અને ખત તેથી પણ વિશેષ હતા એમનામા સાહસ અને શક્તિ પણ પ્રખળ હતાં દુનિયાની ઘણી લીક્ષી મુકી એમણે જોઈ હતી ઘણા મસુદોના પાણી પીધા હતા ઘણી જાતના મનુષ્યોના સહવાસમા આવ્યા હતા એમની અડમ નિષ્ઠા, શુદ્ધ પ્રામાણિકપણુ અને સહૃદયીપણુ, એ એમના જીવનસમયે અને હજી સુધી ખૂબ જળકી રહ્યા છે

આગળ પારસી ભાઈઓમા હિન્દુ નામો પાડનામા આવતા હતા, એમ સગ જમશેદજીના વડીલોના નામથી જણાય છે એમના વડીલોમા માધાજી, જેસાજી, માલીઆરજી, બામાજી, નરશગજી, લક્ષમણજી, રામજી, વગેરે હતા રામજીનો પુત્ર વાઝાજી, વાઝાજીનો રતનજી, રતનજીનો ચાનજી અને ચાનજીનો પુત્ર જીજીભાઈ થયા હતા ચાનજીભાઈ રતનજી વાઝા નવમારી શહેરમા મલેમગ ફળીઆમા રહેતા હતા એમની આર્થિક સ્થિતિ ગરીબ અને મકામલુબારેલી હતી આ મમયે પારસીઓ અને હિન્દુઓ બહુ સાગ ભાઈચારાથી ગહેતા હતા રીતરિવાજો, ભાષા, પાડોશ, એને સ્નેહમળધ, અને લીધે બને કામો વચ્ચે અત્યંત ભાઈચારો હતો ચાનજીને ત્યા જીજીભાઈ નામે પુત્ર હતા જીજીભાઈની હાલત પણ ઘણી ગરીબીભરેલી હતી એ વખતે પારસી ભાઈઓ પોતાની આર્થિક હાલત સુધારવા માટે મુખર્ષ સુધી પગરસ્તે અથવા દરિયાગસ્તે પહોંચ્યા હતા મુખર્ષમા એમની વસ્તી ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી

જેક જીજીભાઈ ચાનજી પોતાની આર્થિક હાલત સુધારવા મુખર્ષ પગરસ્તે પહોંચ્યા કાફર મારકીટ હાલમા જે રથજે બિલી છે તે રથજે એ સમયે પાગસીઓની વસ્તીવાળો "અયાહુવેરીઓ" નામે મહોલ્લો વગેરે હતા અને ૧૭૯૪મા ન્યારે મેતાનના વિતાર મુખર્ષ સરખરે વધાર્યો ત્યારે આ મહોલ્લાના ધરા તોડી પાડીને બીજે ઠેકાણે વસ્તીને મોકલી દીધી હતી આ મહોલ્લામા એક ધગ ભાડે લઈ જીજીભાઈ ગલાં અદા એમના મહોરદાજી જીવીમાઇને સને ૧૭૮૩ મા એક પુત્રનો જન્મ થયો એ જ આપણા મર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટ હતા

૧ નોંધ ત્રે વર્ષ ૬, એક પાને ૩૭ મે, જ્યેન શેક થી મોરારજી મોખ્જાદાસ સી આઇ ઈ, નુ જીવન પ્રકટ થયેલ છે, તેને "મુખર્ષના મહાજનો નામે ચાલતી લેખમાળાનો" (૧૧) મા એક નવજવા વાચકોને વિનંતિ છે

સ મે અં છુ જાની

છુલ્લભાઈ ને બીજા બે મોટા પુત્રો પણ હતા. એમનાં નામો માણેકજી તથા રૂસ્તમજી પાડ્યાં હતાં. છુલ્લભાઈને મુંબઈનો વાસ અનુકૂળ આવ્યો નહોતો. આર્થિક અથવા બીજા કોઈ કારણસર મુંબઈમાં એમને અનુકૂળ સંયોગો મળ્યા નહોં. આથી છુલ્લભાઈને પાંચ વરસના જમશેદજીને લઈ કુટુંબ સાથે નવસારીમાં ફરી આવી જવું પડ્યું. જમશેદજી નવસારીમાં ગુજરાતી મહેતાજીની ગામઠી નિશાળમાં થોડું ગુજરાતી શીખ્યા. લખવાવાંચવા અને થોડા હિસાબો કરવા સિવાય બીજું તેમને કંઈ આવડતું નહોતું. એઓ નવસારીમાં રહી કાંઈની દુકાને કામ કરતા હતા. એમના પિતાને ખેતીમાં મદદ પણ કરતા હતા. એટલામાં મોટી આફત આવી પડી. એઓ જ્યારે સોળ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યા ત્યારે એમનાં માતાજી અને પિતાજી ખંતેનું મરણ થયું. પરંતુ એમના પિતાએ પોતાના આ પુત્રને ૧૩ વરસની નાની ઉંમરમાં જ મુંબઈ મોકલી દીધા હતા. એટલે માતપિતાના મરણના અગર એમને મુંબઈમાં જ મળ્યા હતા.

શેઠ ફરામજી નસરવાનજી ખાટલીવાળા નવસારીના વતની હતા. એઓ નવસારીથી મુંબઈમાં આવી રહ્યા હતા. કોટમાં એમણે એક નાની દુકાન લાડે રાખી, તેમાં દારૂ અને બીજા પદાર્થો ભરવાની ખાલી ખાટલીઓ વેચવાનો ધંધો ચાલુ કર્યો હતો. મુંબઈમાં આ વખતે અંગ્રેજી સૈન્ય રહેતું હતું; એમની જરાખોમાં જઈ, તારૂની ખાટલીઓ લઈ, તેને સાફ કરી, વેચવાનો ધંધો શેઠ ફરામજી કરતા હતા. જમશેદજી પોતાના આ માસાને આશ્રયે આવી ખાટલીની ફેરી કરવાનો ધંધો કરવા લાગ્યા. શેઠ ફરામજીએ જમશેદજીની કામ ઉપર પ્રીતિ અને ખત નોંધ એમને પોતાની પુત્રી પરણાવી દીધી. જમશેદજી એ સમયના રિવાજ મુજબ બહુ નાની ઉંમરે પરણ્યા હતા. એમના માસા હવે એના સસરા પણ થયા.

જમશેદજીની બીજી માસીના પુત્ર મહેરવાનજી માણેકજી તખ્તાક આ સમયે બે ત્રણ વખત ચીન જઈ આવ્યા હતા. એણે જમશેદજીને ચીનની લગની લગાડી, ત્યાંના લોકો, વેપાર અને લાભનું બહુ રોચક વર્ણન કર્યું. પોતાની સાથે ચીન તેડી જવા માટે તૈયારી ખતાવી. એમના માસા (તથા સસરા) ફરામજીની ધચ્છા એમને ચીન મોકલવાની નહોતી. પરંતુ જમશેદજીએ ધણો આગ્રહ કર્યો. આથી શેઠ મહેરવાનજી સાથે એઓ ચીન તરફ રવાના થઈ ગયા. એમનું વહાણ કુશળે શાંગાઈ પહોંચી ગયું. મહેરવાનજીની વખારે જમશેદજીને વેપારી તાલીમ મળી. એમને હિસાબનામાનું જ્ઞાન થયું. વેપારીઓ સાથે પરિચિત થયા. ત્યાંનું ચલણ, વજન અને માલની જતો સંબંધી માહિતી મળી. એ રીતે ત્રણ વરસો સુધી એઓ ખૂબ ત્યાંના વેપારમાં પહોંચ્યા. પરંતુ આર્થિક લાભ વિશેષ થયો નહોતો. જમશેદજી પાસે મુડો નહોતી.

જમશેદજી વેપાર શીખી મુંબઈ આવ્યા. પરંતુ હવે એમને ત્યાં એન પડ્યું નહોં. એમણે ચીન તરફ ફરી નજર દોડાવી. એમના સસરાને ચીનમાં દુકાન ખોલવા માટે સમજાવ્યા: તમે માત્ર પાંચ હજાર રૂપિયા મુડી આપો, ત્યાંના વેપારમાં સારો કસ છે. આપણને સારો લાભ મળશે, માટે મને પેઢી ખોલવાની રજા આપો. જમશેદજીનો અત્યાગ્રહ નોંધ એના સસરાએ એને મુડી આપી. જમશેદજીએ વહાણમાં બેસીને ફરી ચીન તરફ પ્રવાસ કર્યો. એમણે ચીનમાં પોતાના નામથી દુકાન ખોલી દીધી. એમની પાસે મુડી થોડી હતી. એટલે મોટા વેપાર થઈ શકે તેમ નહોતું. પરંતુ એમણે નાને પાંચે માલ લેવા માંડ્યો. રેશમ મુખ્યત્વે એઓ ખરીદીને મુંબઈ વહાણોમાં ચઢાવતા હતા.

ચીન એ વખતે વેપારનું મોટું મથક હતું ત્યાં ચાહ, રેશમ, મીનીકામ અને બીજા ઘણા માલના સાગ વેપારો ચાલતા હતા જમશેદજીની અદર વેપારી કુનેહ અને આવડત હતા પરંતુ મુડી નહોતી એટલે એમને પૂરતો લાભ મળતો નહોતો તે વખતે હજી એ કોની શાખાઓ ચીનમાં કે હિન્દમાં વિત્રામ પામી નહોતી બધું કામ રોકડેથી ચલુ હતું મુંબઈની હંદીઓ વેપારીઓ ઉપરની મળતી હતી ચીનાઓ પરદેશીઓ ઉપર ભારે દેખ ધગવતા હતા એઓ યુરોપિયનો માટે તો અત્યંત ખર્ચા લાગણી ધરાવતા હતા પરંતુ હિન્દીઓ પ્રત્યે એમને સુગ નહોતી જમશેદજી ચીના વેપારીઓ વચ્ચે પ્રામાણિકપણા અને મધુર અવહારથી લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા પાંચ હજારની મુડી વધારી નણુ વરસે નણુ ગણી કરી, જમશેદજી મુંબઈ આવી ગયા

એમના માયા તથા મસગને વધારે મુડી પૂરી પાડવા જમશેદજીએ દબાણુ કેયું બાટલી લેવાવેચવાનો ધંધો નફાકારક હતો એણે પોતાની સર્વે મુડી ૨૫,૦૦૦ રૂપિયા જમશેદજીને સોંપી, વેપાર કર્યા માટે ચીન તરફ મોકલ્યા અગ્રેજ વહાણુ બ્રન્સવીકમાં જમશેદજીએ પ્રવાસ કર્યો આ સમયે ચીન પહોંચતા ૧૧ માસ અને પ્રતિકૂળ પવન હોય તો લાખો મમય લાગતો હતો આજથી બસો વગસ ઉપર સાગરમાં મોટા ભયો પથરાયેલા હતા ઓચિંતા મોટા તોફાનોમાં મપડાયેલા વહાણો ભારે મુશ્કેલીઓમાં આવી પડતા હતા ક્યારે ક્યારે વગસાદ, નિજળા, ગાજવીજ માથે ભયકર દરિયાના વહાડ સમાન મોજાઓ વહાણુને મગતગની પેઠે ઉડાડતા હતા આવા તોફાનમાં ઘણા વહાણો પોતાનો માલ અને ભારી ચીજો, મઠો, કુવાયઓ દગિયામાં હોમી દેતા હતા ઘણી વખતે જનમાલ સાથે સાથ પથુ જતા હતા

ઘણી વખતે પ્રતિકૂળ પવનને લીધે વહાણુને સાગરમાં બહુ મમય લાગી જતો હતો જાતિગે પ્રવાસ કરતા વહાણોમાં મીઠું પાણી ખૂટી પરંતુ હતું, ત્યારે પાનુ પ્રવાસીઓને ભારે તડલીક પડતી હતી જ્યારે તોફાન બે ત્રણ દિવસ સુધી ચાલતું ત્યારે પ્રવાસીઓને કેળોનોમાં પૂરી ગમનામાં આવતા હતા ખાવાપીનાનું અને દાલનાચાલવાનું બની શકતું નહોતું કેટલાક મુમાફરને તોફાની ઈંગિએ બહુ આકરો લાગતો હતો ઓકારી કરી કરીને તમ થઈ જતા હતા વહાણોને ઘણી વખતે કોઈ ન જણાયવા ખડકો માથે પથુ અથડાઈ જવાનું ચલુ હતું તે સમયે દરિયાની અદર છૂપાયેલા ખડકોની પાળી 'સગવે' થઈ નહોતી આથી કષાનો ઘણી અભાળથી વહાણુને હકારતા હતા

આઓ હિન્દી મદાસાગર ચાચીઆ(દગિયાઈ કુટાડીઓ)ઓથી ભરેલા હતા જેટલા વાયેરો, કચ્છમાં મિયાળાઓ, ખજાતમાં કોળીઓ, જનકુળાદમાં સીદીઓ, મુંબઈકાંઠા ઉપર કાન્દોજ, આ રીઆના ચાચીઆ વહાણો, મલખાગમાં મલખારી ચાચીઆઓ એકલરોહલ વહાણુને લૂટી લેતા હતા બધા પ્રવાસીઓને પકડી તેમ જ છુટપગ માટે નાણાની રકમો માંગતા હતા જે ૭ માસમાં નાણાની રકમ ન મળે તો એમને પરદેશમાં લઈ જતાં વેચી નાખતા હતા મુમાફરો અને નાવિકોને ગિલ્દગીખત ગુલામગીરીમાં સજાડુ પરંતુ હતું મામ ના નેઆમગી આગમ ચાચીઆઓ તો અત્યંત કૂટ દતા નાવિકો અને મુમાફરોના દામપન નાક કાપી નાખતાં વાગ લગાડતા નડોતા આફ્રિકાના જમ જેવા કચ્છરદ કાળા સીદીઓથી ભરેલા વહાણો આ બે મહારોની આગેવાની નીચે વહાણોને લૂટવાનો ધંધો

રાખી બેઠા હતા. આખા સાગરના દરેક ખુણામાં આ ચાંચીઆઓના વહાણો ધૂપાયેલાં રહેતાં હતાં.

યુરોપના સાહસિક યુવકો રાજ્યની મદદથી વહાણોમાં તોપો ગોઠવીને શસ્ત્રો સંજી ખાનગી રીતે શત્રુઓનાં વહાણોને પકડતા હતા. એઓ વધારે સાહસિક બનીને ચાંચીઆઓનો ધધો પંજુ કરતા હતા. કેમ્પીઅર નામે અંગ્રેજ ચાંચીઆએ હિન્દી મહાસાગરમાં અનેક વહાણો લૂંટ્યાં હતાં. પોર્ટુગીઝ, ડચ, અને અંગ્રેજી ખાનગી ચાંચીઆઓ દેશપરદેશનાં વહાણો લૂંટી લેતાં આંચકા ખાતા નહોતા. પોતાના રાજ્યનાં ખાનગી વહાણોને પણ લાગ આવ્યે મૂકતા નહોતા. એમનામાં દયાનો છાંટો પણ નહોતો. તે સિવાય યુરોપનાં રાજ્યો પરસ્પર વિગ્રહમાં ઉતરતાં, ત્યારે એમની મનવારો સમુદ્રમાં શત્રુમનવારો અને શત્રુનાં વહાણોને લૂંટવા અને પકડી લેવા છૂટી ફરતી હતી. ધણાંખરાં વેપારી વહાણો પણ શસ્ત્રબદ્ધ અને તોપો તથા દારુગોળો ધરાવતાં હતાં. પરંતુ મનવારો સામે ટક્કર ઝીલવા જેટલી શક્તિ ધરાવતાં નહોતાં. કિનારાના ધણાંખરા ખલાસીઓનો ધધો ફરનારાઓ ટાળીઓમાં સમુદાય બાંધી, હોડીઓમાં બેસી કાંઈ એકલદોકલ વહાણ ઉપર તૂટી પડતાં વાર લગાડતાં નહીં. આખો સમુદ્ર ભયથી ભરેલો હતો. વેપારી વહાણોના નાવિકો આ ચાંચીઆઓના જુદામાટેને બળુતા હતા. આથી પ્રાણપણે લડીને મરવાનું પસંદ કરતા હતા. દરેક નાવિક સારો લડવૈયો હતો.

સુએઝની નહેર હજી મેનસ્ટ્રીઅર પ્લેમ્સીએ ખોદાવી નહોતી. બધાં વહાણો કેપ ઓફ ગુડ હોપની પ્રદક્ષિણા કરી જતાં હતાં. ઇન્ડિયન વહાણ કેપ્ટન ગ્રાંટની સરદારી નીચે હથિયારબંધ હતું. પવન અનુકૂળ હતો. વહાણુ આનંદ અને ઉત્સાહ વચ્ચે આગળ વધતું જતું હતું. જમશેદજીએ અગાઉ બે પ્રવાસો ચીન ખાતે કર્યા હતા. એઓને દરિયો લાગતો નહોતો. તેઓ વહાણુના તુટક ઉપર બેઠાં બેઠાં સહુ જોવા જેવું જોતા હતા અને આનંદ મંજ લેતા હતા. દરિયાના સ્વચ્છ પાણીમાં દશ પંદર ફીટ ડૂબકા મારતી માછલીઓ પરસ્પર રમત કરતી હતી. ક્યારેક કાંઈ વીસ પંચવીસ ફીટ લાંબી માછલી ધીમેથી પસાર થઈ નાંતી માછલીઓને સેંકડોની સંખ્યામાં ગળી જતી હતી. સોનેરી તડકા આખા સંસુદ્રને ઉબળી રહ્યો હતો. પાણીમાં પડતાં સૂર્યકિરણો અનેક પ્રકારની રંગબેરંગી આભાસો ઉત્પન્ન કરતાં હતાં.

સીલોનનો સામો કિનારો ઝીણી રેખાની પેઠે દેખાવા લાગ્યો. આજે રાત્રિ પહેલાં વહાણુ કાલંબોમાં નાંગરશે, એમ લાગતું હતું. કિનારા નજદિકના સાગરનાં પક્ષીઓ ઊડી ઊડી વહાણુના ઊંચા ચંબો ઉપર બેસવા માડ્યાં હતાં. જમશેદજી પણ પોતાનાં સંગાંસંબંધીને કોલંબોમાં મળવા જવાના વિચારના તરંગો બાંધતા હતા. પણ ઓચિંતા કુવાચંલના ઉપર જાંચે બેઠેલા છોકરાએ વહાણુના વહાણુ એવી બૂમ નાંખી. 'તરત જ તૂટક ઉપર ઉભેલા કપ્તાને દુર્ગિન કાઠી, દક્ષિણ દિશા તરફ મીટ માંડી, દૂરથી કાંઈ વહાણુ આવતું જોયું. એને પોતાને વહાણુ શંકમંદ હોવાની ભ્રાંતિ પડી. આથી એણે પહેલા માણસને બોલાવી વહાણુની પાકી ખાત્રી કરવા મૂક્યું. પહેલા માણસે પાંચ મિનિટ સુધી દૂરથી નાના ધાંખા જેવા જણાતા વહાણુની આકૃતિ ઉપર આરીકાથી નિરીક્ષણ કરી, પોતાનું માયું ધુણાવી, શંકમંદ વહાણુ હોવાની માન્યતા જાહેર કરી.

આ સમયે નેપોલિયનનો મોટા ધ્રુવરો આખો યુરોપ ઉપર હતો નેપોલીઅને રુસન, હોલાન્ડ, બેલ્જિયમ, ડેન્માર્ક, પોર્ટુગલ, વગેરે દેશોને જિતી લીધા હતા હમણા જુની રીતે હિટલરના જર્મન સૈન્યોએ યુરોપનો દિગ્વિજય કર્યો છે, તે પ્રમાણે નેપોનીઅનના ફ્રેંચ સૈન્યોએ યુરોપનો જય કર્યો હતો માત્ર એકલા અંગ્રેજો એની આગે ટક્કર ઝીલી ગયા હતા આરે તરફથી નેપોલિયનના વિજયોના સમાચારો આવતા હતા પરંતુ હજી ખસે વગસે થયાં સમુદ્ર ઉપર અંગ્રેજોનો ઢાંચુ ચાલ્યો આવે છે, તે પ્રમાણે નેપોલિયનને અંગ્રેજ એડમીરલ નેલસને મોટા પગલે સમુદ્રયુદ્ધમાં આપ્યા હતા અંગ્રેજોને માટે એ ખૂબ નિગરાભરેલો મર્મય હતો હિન્દમાં અંગ્રેજોની સામે ટીપુના સૈન્યો લડતા હતા.

દરિયો શાન્ત પડ્યો હતો કમાન ગ્રાન્ટે જોયું કે હવા ખીલકુલ નહોતી વહાણના સડો ઢીલા થઇ પડ્યા હતા. નાસી જવું એ અમંભવિત હતું વહાણ શાન્ત ચાલે વધુ જવું હતું ખીલુ વહાણ વધારે ગતિ અને વેગ ધરાવતું હતું ધીમે ધીમે એની આકૃતિ ચોખ્ખી દેખાતા માંડી એના ઉપર કાનગોનો લીલીનો વાવટો ફરે અનુભવી કમાને જોળખી લીધો આગતુક વહાણનો આકાર મનવાગ જેવો હતો ફ્રેંચ મનવાગ નજદીક આવી ૪૪ તોપોની એ મનવાગ માથે લડતું, એ આ ૪ તોપોવાળા વેપારી વહાણ માટે તદ્દન અસંભવિત હતું ફ્રેંચ મનવાગની લાખી તોપો આ વેપારી વહાણના ફર ઉમે પુગ્યા ઊડાડી દે તો તે બની શકે તેમ હતું ફ્રેંચ કેપ્ટને એક તોપ ફોડી, જોજો અન્સવીકની નજદિક આવી માગમમાં પડ્યો એ ચેતવણી માટે તોપ ફોડાઇ હતી કમાન પ્રારે તરત શરણે આવવાનો મફદ વાવટો ચલાવ્યો.

મનવારોમાથી બે મોટી હોડીઓ ઉતારવામાં આવી ફ્રેંચ કમાન અન્મરીકમાં આગ્યો એણે તરત એક અમલદાર અને ચોડા ખલાશીઓને મનવાગ ઉપરથી મગાવી, અન્મરીકને કમાને લીધો કમાન, ખલાશીઓ અને પમેન્સરને કેહીએ બનાવી, મનવાર ઉપર લઈ ગયા મનવારે કેપ તરફનો ગરતો લીધો જમરોદછને પશુ કેદ કરવામાં આવ્યા એ ૧૧ ગામાનની સાથે રેશમના તાકા, ચોખાની થોડી ગુણીઓ અને દારૂની પેટી હતી ફ્રેંચ અધિકારીઓએ આ ચૌં જપ્ત કર્યા માત્ર વજોની પેટી જમરોદછને મોપાઇ જમરોદછએ એક પત્રમાં પોનાની મુજેલીઓનું વર્ણન એક કાગળમાં નીચે મુજબ જણાવ્યું હતું

“અમે બધું જ શોક અને નિગરામાં ગતિ પમાડ કરી અમને ફ્રેંચ કમાને કે પકડ્યા ત્યારે અમને હોડીમાં સીસેનના કાર્ક બંદરે મોક્ષી દેવાની વિનંતિ અમે કરી પરંતુ કમાને અમને મોરીસ ખાતે ઉતારવા અને અમારો માલ પાછો સોપવાની ખાત્રી આપી ખીજે દિવસે આખા દારૂશાનો સેનાધ્યક્ષ અમાગ વહાણ ઉપર આવ્યો અમે પ્રવાગીઓએ આ ઉગ્ગ અધિકારી પાસે જર્મ અમારો માલ અપાવવા વિનંતિ કરી એણે અમને કહ્યું કે તમારી બોનાઈપોલાઈની વસ્તુઓ તમને પાછી મળશે પરંતુ વેપારની વસ્તુઓ અમે જપ્ત કરીશું અમારી એવી વસ્તુઓ મનવાગ ઉપર-સાવવામાં આવી”

મનવાગ ઉપર ફ્રેંચ કમાને જમરોદછના રેશમના તાકા અને દારૂની પેટી જપ્ત કરી લીધા કાફલાના મદદન અધિકારીની આગાનો આ સીનો ભજ દનો ચોખાની ગુણીઓ પણ કોતાને લઈ લીધો કમાને તેમને કેપ ખાતે ઉતારી દીધા આ સમયે દછ કેપ જોસોની વહવા મરમાના કનગમમાં દની પોર્ટુગીઝો અને વનદાઓ (ચો) અંગ્રેજોની પહેલા નાના નાના વડાઓમાં બેસીને સાગર ખેડી વેપાર જમાવવા નીકળી પડ્યા હતા એ સમયે

તજ, લવીંગ, સુંઠ, એલચી, મરચાં, મરી, દ્રાપરાં. વગેરે પદાર્થો યુરોપમાં ધનવાનને જ માત્ર મળી શકતાં હતાં. હિન્દના રેશમ, જરીકામ, દાથીદાંનનું કામ, અતિશય શોભાવમાન છોટા, કીનખાખ અને કેલીકા કાપડ પણ યુરોપના ધનવાનને માટે ભારે આકર્ષણ રચેલાં હતાં. એ સમયે યુરોપમાં કાંઈ હુન્નરઉદ્યોગ નહોતો. કળાકારીગીરીની વસ્તુઓ અધી પૂર્વમાંથી આયાત કરાતી હતી. વેપારના માટે નીકળેલા વલંદા અને પોર્ટુગીઝો દેશોમાં ગરમાવી, કુરંપ કરાવી અનેક પ્રકારના જમીનના હક્કો મેળવવા માંડ્યા. ધીમે ધીમે તેઓએ મંડયાનો વસાવવા માંડ્યા.

આજે ૨૫૦-૩૦૦ વરસો પહેલાં અધાં સંસ્થાનો વલંદા અને પોર્ટુગીઝોએ જ વસાવ્યાં અને મેળવ્યાં હતાં. એમની ભારે સમૃદ્ધિ બોધ, અંગ્રેજોએ એમની પાછળ જનગ્યા. એઓ પણ વેપાર કરી સમૃદ્ધિ મેળવવા પૂર્વ તરફના સાગરોમાં ધુમવા લાગ્યા. અહીં એમને પોર્ટુગીઝો અને કય લોકોના સાથે મોટું સંઘર્ષણ થયું. જમીનનાં અને દરિયાર્થ અનેક યુધ્ધો થયાં. તેમાં જયપરાજય ધણા સમય સુધી બંને પક્ષોને મળ્યા. પાછળથી ફ્રેંચોનાં વદાણો પણ વેપાર અને સમૃદ્ધિના લોભે આવ્યાં. ત્રણે પ્રજાઓ વચ્ચે મોટી દરિકાર્થ ચાલી. અંગ્રેજોમાં મક્કમ રહેવાનો અને કેઠ સુધી લડી લેવાનો કુદરતી ગુણ છે. કના થવું. પણ કાર્યમાં વિનય મેળવવો, એ એમનો જીવનમત્ર છે. હારો, પરાજયો એમને નાદિમત યનાવી શકતાં નથી. દુઃખો એમને ધ્યેયમાથી ચળાવી શકતાં નથી. આ ગુણોને લીધે અધી પ્રજાઓમાં અંગ્રેજો હરીફાઈમાં જિત્યા. પૂર્વમાં મોટું સામ્રાજ્ય એમને મળ્યું.

જમશેદજીને ફ્રેંચ કપ્તાને ત્રણ લુગડાંમેર કેપમાં ઉતારી દીધા. જમશેદજી અને તેના સાથીઓની સ્થિતિ ઘણી દુર્દશાભરેલી થઈ પડી. ભાષા બાજુ નહી, પાસે પૈસો નહીં, ઝાળખાણ નહીં, લાગવગ નહીં. અજાણ્યા પ્રદેશમાં સાધનો રહિત આ લોકો બીજા માંગવાની હદ સુધી પતન પામ્યા. અહીં એમને એમના લલા કપ્તાન ગ્રાટે ખૂબ મદદ કરી. એણે સ્પિટિશ એલચી પાસે લઈ જઈ ઉતરવાનો યોગ્યસ્ત કરી આપ્યો. એમને સધીઆરો ચાપી, ફ્રેંચ સહન કરી લેવા વિનવ્યા. આ સમયે કેપમાં ભારે દુકાળ ચાલતો હતો. ખાવાની સર્વ સામગ્રીઓની ભારે અછત હતી. ચોખાની તો મોટી અછત હતી. વ્યક્તિ દીઠ માત્ર અર્ધો રતલ ચોખા અને બાકી ઘેટાનું અને વાદરાનું માંસ મળતાં હતાં. જમશેદજી પોતાના રસ્તામાં મનવારના કપ્તાનના હાથે પડેલા દુઃખોનું વર્ણન એક કાગળમાં કરતાં જણાવે છે:—

“મનવાર માડાગારકર (આફ્રિકાના ફ્રેંચ સંસ્થાન) તરફ જતી હતી. અમે બહુ જ દુર્દશા ભોગવતા હતા. મનવારના ખલાસીઓ અમારી ખૂબ પજવણી કરતા હતા. કાંઈએ કપ્તાનને જઈ, અમારી વિરૂધ્ધ ખોટી ભબેરણી કરી. કપ્તાને વગર તપાસે વાત સાચી માની. અમે એની વિરૂધ્ધ કાવતુ કરતા હતા, એવો શક લાઈ ગયો. એણે અમને ખેડીઓ પહેરાવી. પરંતુ એક અંગ્રેજ ફ્રેંચ ભાષા સારી રીતે બોલી જાણતો હતો, એણે કપ્તાનને સમજાવી એનો ભ્રમ દૂર કર્યો, અને અમને છોડી મૂકાવ્યા. પરંતુ રસ્તામાં ખૂબ દુઃખો અમને અનુભવવાં પડ્યાં. કપ્તાને અમારી સખ્ત ઝડતી લીધી, પરંતુ કાંઈ હથિયારો અમારી પાસેથી નીકળ્યાં નહીં.”

કેપથી એઓ સીસાન્ડીલ્ડ આવ્યા. હિન્દ ખાતે એક વહાણ જાય છે એવી એમને માહિતી મળી હતી. એટલે એઓ આ બંદરે આવી પહોંચ્યા. આ સ્થળે એઓને એક ડેનીસ વહાણના કપ્તાન સાથે મુલાકાત થઈ. એ બગાળ તરફ તરત હંકારવાનો હતો. આ દુઃખી માણસોએ કપ્તાનને વિનંતિ કરી, પોતાને સાથે લઈ જવા આગ્રહ કર્યો. પરંતુ કપ્તાને ચોખ્ખી

ના સહજાવી દીધી જમરોદણએ છેવટે ખલામી તરીકે કામ કરી, બગાળ પહોચાડવા વિનવિત કરી પરંતુ તે પણ કપ્તાને સ્વીકારી નહોતો જમરોદણ નિગમ શય્યા

કેટલીક ડચ મહિલાઓ માથે જમરોદણને ઝોળખાણ થયું માદા, સીધા, મધુ વાણી બોલનાર અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રાવાળા જમરોદણના ઉપર એમને અતુક પા થઈ એમણે એને કેપ ખાતે ખૂબ સંદેહકાર આપ્યો. આ મહિલાઓ પણ એ જ વહાણમાં બંગાળ જવાવાળી હતી કપ્તાને આટલું પણ ત્યાં એમના તેડાવ્યાથી આવ્યા હતા આ સર્વે મળીને ડેનીસ કપ્તાનને ખુબ વિનવી સમજાવ્યો આ મર્વેની મદદથી જમરોદણની મુખર્ષના હુકી વટાવવાની ગોઠવણ થઈ કપ્તાનને ૩ ૧૬૦૦) ટેંગવીને પ્રસાદ કરવાનો મજૂરી મેળવી દીધી જમરોદણ વહાણમાં ગયા એક ખુણામાં ખુલ્લા તુટક ઉપર એમને જગ્યા મળી એમની પાસે પૂરે ઝોલવાનું પણ હતું નહીં તુટક ઉપર દમેશા દગિયાના પાણીની છાટથી વાગવાગ ભોળા જવાતું હતું કપ્તાને આટલી જવામણથી ના કાચળો ચોખા અતિ મોવે ભાવે લઈ જમરોદણએ માથે રાખ્યા હતા

જમરોદણને રસ્તામાં મુશ્કેલીઓ અને હાડમારીઓનો ભાર અનુભવ થયો વહાણના કપ્તાને કલકત્તા પહોંચાડવા માટે ૧૬૦૦ રૂપિયા જેટલો મોટી રકમ લીધી હતી, પરંતુ સગવડો કાંઈ આપી નહોતી, ખાવાને માટે સનાર અને માજ એક એક બીરકુટ માત્ર મળતી હતી ક્યારેક થોડો ભાત મળતો હતો આથી જમરોદણએ કપ્તાને આટલી જલામણથી ના કાચળો ચોખા સાથે લીધા હતા તેથી એમને ઘણી સગવડ થઈ ગઈ પ્રવાસ આગળ વધ્યો તેમ એમની મુશ્કેલીઓ વધી મીઠું પાણી ખૂટી પડ્યું આખા દિવસમાં માત્ર બેત્રણ ગ્લાસ પાણી મળતું હતું બપોર ગરમીને વખતે ખૂબ તરમ લાગતી હતી તે વખતે પાણી પાણીની ખૂબ પડતી હતી વહાણને ગતિમાં ધલો મમય લાગ્યો હતો હાડમારીઓનો પાગ નહોતો જમરોદણ છેવટે કલકત્તા પહોંચ્યા ડેનીસ વહાણના ખદમાશ, સખ્ત કપ્તાનને નવજનના નમસ્કાર કર્યા

જમરોદણ મુખર્ષ આવ્યા એમણે સૌ મુડી ખોઈ હતી મુશ્કેલીમ હાલતમાં આવીને સમરોને મળ્યા, હુકુને મળ્યા પરંતુ એમના માટે બીજી આશ્વ તૈયાર હતી મુખર્ષના કોટના મરોહલામાં ભવકર આગ લાગી ગહેવાના ધરો, વખારો, માલ, સામાન, વેચવાની ચીજો, ચોપડા સૌ બળી ગયું કોટના લતાનો ના ભાગ નાશ પામ્યો જમરોદણનાં મસરોને પણ સખ્ત તુકશાન આગથી થયું એ પણ ખાલી જેવા થઈ ગયા

“જમરોદણ હવે શું કરશું ?”

“મારે તો ચીન જવું છે હું ત્યાં વધો કરીશ”

“આટલા હાડમારીઓ ભોગવ્યા પછી પણ ? કાઠ વિચાર કરો”

“મારું અન્નજળ તો ત્યાં છે મને અહીં ગોઠવું નથી હું જરૂર જમશ”

“પણ મુડી ક્યા છે ? મુડી વગર વેપાર અશક્ય છે”

“આપણી આટ મારી છે વેપારીઓ આપણને પ્રામાણિક અને સાચા નિષ્ઠાવાન તરીકે ઝોળખે છે મુડીદારો ખુશથી ધીરો”

(ક્રમશઃ)

ગૂજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસની કેટલીક

સાધનસામગ્રી

[સંપાદક : શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા]

ગૂજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસની જેવી અને જેટલી સાધનસામગ્રી મળે છે, તેવી અને તેટલી હિન્દના બીજા કાંઈ પ્રાન્તના ઇતિહાસની મળતી નથી; અને તેથી જ ગૂજરાતનો ઇતિહાસ મુકાબલે વધુ સીલસીલાબંધ અને વિસ્તૃત પ્રમાણમાં મળી આવે છે. શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને પ્રાચીન ગ્રન્થો એ આપણા ઇતિહાસનાં મુખ્ય સાધનો છે. ગ્રન્થાત્મક સાધનોમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં લખાયેલા ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ કે પ્રસંગો વિષેના અનેક નાના મોટા ગ્રન્થોનો, તેમ જ જૈન અને જૈનેતર પ્રાચીન પુસ્તકસંગ્રહમાંથી મળી આવતી ઐતિહાસિક વિષયોને લગતી અનેક પ્રકીર્ણ-પ્રસિદ્ધ તેમ જ અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

ગૂજરાતનો રાજકીય ઇતિહાસ-મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નો તરફ નજર કરીએ તો-લગભગ અવિચ્છિન્ન સ્વરૂપમાં આપણે તૈયાર કરી શકીએ. જે કે એ ઇતિહાસના અનેક અનુબંધી મુદ્દાઓનો નિર્ણય થવાનો હજી બાકી છે, પરંતુ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું સાંગોપાંગ સંશોધન હજી થયું નથી અને ગૂજરાતના સમગ્ર રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને આવરી લેતો એક અદ્યતન આકરગ્રન્થ આપણે ત્યાં હજી હવે તૈયાર થવાનો છે.

એટલે ગૂજરાતના પ્રાચીન પુસ્તક ભંડારોમાં જે અનેકવિધ ઐતિહાસિક સાધનો હજી અપ્રસિદ્ધ પડ્યાં છે તે ઇતિહાસના સંશોધનમાં અને અનેક ચર્ચાસ્પદ કાયદાઓનો ઉક્તિ લાવવામાં મદદગાર થઈ પડે તેમ છે. સ્વતંત્ર ગ્રન્થો જ નહીં, પણ પ્રકીર્ણ-રદ્દી પાનાંઓમાંથી પણ અનેકવિધ માહિતી મળી આવવાનો સંભવ રહે છે; કેમકે ખૂણખાંચરેથી મળી આવેલો એકાદ ઉલ્લેખ પણ કેટલીક વાર ઇતિહાસ ઉપર અદ્ભુત પ્રકાશ ફેંકે છે. ખીજું કંઈ નહીં તો, પણ આવાં સાધનો લગભગ દરેક વખતે તુલનાત્મક અભ્યાસમાં તો મદદગાર થાય છે જ. આ દૃષ્ટિએ, છ છૂટક હસ્તલિખિત પાનાં ચોગ્ય રીતે સંપાદિત કરીને અહીં રજૂ કર્યાં છે.

આ છયે હસ્તલિખિત પાનાંઓ મને પ્રાચીન ગ્રન્થોના સુપ્રસિદ્ધ સંગ્રહક અને સંરક્ષક પ્રવર્તક મુનિશ્રી કાન્તિવિજયજી પાસેથી પાટણમાં એપ્રિલ ૧૯૩૬માં હૈમ સારસ્વત સત્રની ઉજવણી થઈ તે સમયે મળેલાં હતાં. એ પૈકી પહેલાં ચાર પાનાંઓમાં ગૂજરાતના રાજાઓની વંશાવળી આપેલી છે. શ્રી કાર્યસ સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ “ગૂજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો” ભાગ ૧-૨ એ પુસ્તકમાં તે સભાના સંગ્રહમાંની પ્રાચીન પ્રતો ઉપરથી એક કરતાં વધારે રાજવંશાવળીઓ આપેલી છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર “જૈનયુગ” માસિકમાં એક રાજવંશાવળી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી તેમજ શ્રી. કનૈયાલાલ બાઈશંકર દ્વેએ લગભગ સત્તરમા શતક જેટલી પ્રાચીન એક વંશાવળી ‘પ્રસ્થાન’માં તથા હમણાં બીજી એ

વશાવળીઓ આ “ત્રિમાસિક”માં છપાવી હતી અહીં આપેલી ચારે વશાવળીઓ ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં ભિન્ન છે. પાચમા પાનામાં પાટણની સ્થાપના વિષે કેટલીક દૃષ્ટિકત છે અને છઠ્ઠામાં ગુજરાતના કેટલાક શહેરોની સ્થાપનાની સાલવાગ વિગત આપેલી છે. અનુક્રમે આ પાનાઓ મંબધી મારૂ કથિતવ્ય અક્ષેપમાં નીચે મુજબ છે.

(૧) અહીં રજુ કરવામાં આવેલા પાનાઓ પંકા આ સૌથી પ્રાચીન હોવા નોંધવું, એમ તેની જુલું સ્થિતિ તેમજ લિપિના મરોડ ઉપગ્રથી લાગે છે. લિપિ ઉપગ્રથી સોળમાં શતકના અતમા લખાણ દ્વારા એમ અનુમાન થાય છે. પાછળથી કોઈ માણસે ગદ્યા અલુપ્ત અક્ષરોમાં “પાટણ આદિ ગણઓના મવત્તમ” એ પ્રમાણે નોંધ પાના ઉપગ્ર એક બાજુ કરેલી છે. લખાણ જૈન મરોડની દેવનગરી લિપિમાં છે અને લાખા બ્રહ્મ સરકૃત છે. વન ગળથી મારી વીરધવલ વાધેતા સુધીના ગળઓનો ગળ્યકાળ તેમાં આપેલો છે. કવચિત્ત એથી વિરોધ દૃષ્ટિકત પણ નોંધેલી છે. ગળવશાવળી પૂરી રૂપા પછી નાગાર્જુનોત્પત્તિની બે પકિતઓ લખી છે. નાગાર્જુનનો પ્રમથ ‘પ્રબધચિન્તામણિ’માં સ્પષ્ટ વિસ્તારપૂર્વક આપેલો છે.

આગમમાં વનગળને તેની માતા પાસેથી લઇને શીવગુણચુગિએ ઉછેર્યો હતો, એ કથન બીજા જૈન પ્રબધોને અનુમતુ જ છે. આવડાઓની વશાવળીનો પ્રથમ ધણો જટિલ છે. જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં મળતી સાલવારી અને ગળઓના નામ એટલા ભિન્નભિન્ન છે કે આતુપૂર્વી નક્કી કરવાનું ઇતિહાસકારો માટે ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. અહીં આપેલા પાનામાંની આવડાઓની વશાવળી ‘કુમારપાલપ્રબન્ધ’ ‘ત્તમાવ’ અને ‘મિગતે અદ્વેમી’ને અનુમરે છે. જો કે ‘ત્તમાલ’ વગેરેમાં ગહડનું નામ છે, તે આમાં મળતું નથી.

સોલકીવશના ગળઓનો કુમારપાલ સુધીનો જે ગળ્યકાળ આપવામાં આવ્યો છે તે ઇતિહાસમાન્ય છે. માત્ર મૂળગળનો ગળ્યાભિષેક મ. ૧૦૦૦માં થવાનું નોંધ્યું છે તે બગાળર નથી, તેમજ વચમાં માળવાના ગળ મુજ વિગે જે દૃષ્ટિકત આપી છે તેનું દત્ત-યા કરતા વિશેષ મહત્ત્વ નથી. મૂળગળનો પિતા ગળ તથા કાકાઓ બીજા અને દૃક મોમનાથની યાત્રા કરીને પાટણ આવ્યા એ કથિત રૂપા જેનું લાગે છે. જો કે મૂળગળના પિતાનું નામ ગળ દત્ત તથા તે પાટણના આવડા ગળની બહેનને પરગેસો, એ દખાત માનવા જેની છે (મૂળગળ II પૂર્વજે મંબધી વિગે ચર્ચા માટે જુઓ ‘ગૂ નો મધ્યકાલીન ગળપૂત ઇતિહાસ,’ પૃ ૧૨૮-૩૬, તથા ‘ભાગતીય વિદ્યા,’ પૃ ૧, ૫ ૮૫-૯૦) કાર્જ સોલકીએ કર્ણાવતીની સ્થાપના કરીને ત્યાં કર્ણમાત્ર તળાવ મધ્યાયુ દત્ત તથા કોષ્ટગારેવી (અગાવાદ પાસેના કોચગળ ગામની દેવી ?)નો પ્રામાદ બધાઓ દત્તો, એ દમીકત નોંધવામાં ગળ્યસાવલિ પ્ર ચિ ને અનુમરે છે. કર્ણાવતી પામે કર્ણમાત્ર આધવામાં આવ્યું હોય તો તેનો દાલમાં કદ પડતો નથી. સાબરમાં પાસેના કણ્ણસાત્ર ગામની નળદીપ એક કણ્ણમાત્ર નામનું તળાવ પૂરાયેલું પડ્યું. કણ્ણગળએ કર્ણમાત્ર નામના એ તળાવ મધ્યાવ દોષ એમ કથાય બને.

૧ જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં મળતી નાવડાઓની વશાવળીને સર્વ પ્રાપ્ત સાધને તથા નિમિત્તની યાત્રાઓએ કરીને કો સમલાલ મોરારે “નાવડાઓ ની વશાવળી” (જુઓ માત્રમાં માધિત્ય પમિદ અદેવાન) તૈયાર કરેલો છે, તેનું ને વિવરમાં નીચે મુજબ મદ વની દમીકત અદર ન અવે ત્યા સુધી પ્રમાનમુગ માનવી થાય છે.

કુમારપાલ પછીના રાજાઓના રાજ્યકાળમાં થોડાક ગોટાળો છે. અભ્યુદયને માત્ર ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. તેના બદલે રાજવંશીમાં છ વર્ષ આપ્યાં છે. આથી તેની પછી શાદીએ આવનાર બાલ મૂળરાજના રાજ્યકાળમાં વર્ષની ગંખ્યા સાચી હોવા છતાં જે સાલો આપી છે તે દેખીતી રીતે જ હોવી જોઈએ તે કરતાં ત્રણ વર્ષ આગળ છે. બીમદેવની પછી ત્રિભુવનપાળનું નામ આપ્યું નથી, તેમજ વીરધવલનો રાજ્યકાળ ઠેક તેરમા શતકના છેલ્લા ચરણમાં હોવો જોઈએ, તેને બદલે તેના રાજ્યાભિષેકની સાલ સં. ૧૨૨૭ આપી છે.

સૌરાષ્ટ્રના સઉસર નામના રાજા સાથે કુમારપાલના લગ્નકરને યુદ્ધ થયું હતું, તેમાં ઉદયન મંત્રી મરણતોલ ધાયલ થયો હતો અને મરણ પામ્યો હતો, તેના બદલે ઉદયનનો પુત્ર આંગડ મરણ પામ્યો હતો એમ રાજવંશી નોંધે છે, તે બૂલ છે.

જૈન ઐતિહાસિક સાધનોને સંબંધ છે ત્યાં સુધી આ રાજવંશીનો લેખક કીક કીક માહિતી ધરાવતો હતો એ જણાઈ આવે છે. આથી જ ચોલગંધીવંશના મહારાજથી માંડી બીમદેવ બીજા સુધીના રાજાઓની તેણે આપેલી સાક્ષવારી શુદ્ધપ્રાય છે.

(૨) પાનાની એક જ બાજુએ જૈન મરાડની દેવનગરી લિપિમાં આ રાજવંશાવલી લખી છે. બીજી બાજુએ દેવનાગરી જૈન ગ્રંથોની રચાપનાને લગતી પાંચ પ્રાકૃત ગાથાઓ તથા વેદકને લગતા ચાર સંસ્કૃત શ્લોકો આપ્યા છે, પણ તે અત્રે અગ્રગત હોઈ ઉતાર્યા નથી. લિપિ જોતાં આ પાનું સોળમા શતકના અંતમાં લખાયું હોઈ શકે. સંપ્રતિ ૩૬ સદ્ગત-નવપ્રામાદકારણિતા સુધીનું લખાણ એક હાથે અને ત્યાર પછીનું બીજા હાથે લખાણેલું છે. સં. ૧૫૮૭માં મંત્રી કર્માએ શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો ત્યાં સુધીની લકીકત કાઢીએ રાજવંશીને અદ્યતન બનાવવાની દૃષ્ટિએ લખી હશે. નં. ૧ વાળું તેમજ આ પાનું એક જ માણસના કબજામાં હશે, કેમકે આમાં પણ આગળના પાનાની જેમ “રાજાઓની રાજ્યની વંશાવલી” એ પ્રમાણે એકસરખા જ અલુધડ અક્ષરોમાં નોંધ કરેલી છે. આ પત્રની લાખા પણ ભ્રષ્ટ સંસ્કૃત છે.

આમાં આપેલી ચાવડાઓની વંશાવળી અંશતઃ ‘કુમારપાલપ્રગ્નન્ધ’ અને ‘રત્નમાલ’ને અનુસરે છે. સોલકી રાજાઓના સંવતો શુદ્ધ છે; વાઘેલાઓના રાજ્યકાળનાં માત્ર વર્ષો જ આપ્યાં છે, સાલ આપી નથી. કદાચ એ સંબંધમાં રાજવંશી લખનારને પોતાને જ ચોક્કસ માહિતી નહોતી હોય.

આજુ ઉપર વિમલવસતિનો લાલા અને વીજડ એ પિતરાઈ લાઈઓએ સં. ૧૩૭૧માં ઉદ્ધાર કર્યો, એમ રાજવંશી નોંધે છે, પણ આ ઉદ્ધારની ખરી સાલ સં. ૧૩૭૮ છે (જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૪૨૮). પાટણના રાજા સારંગદેવના માંડલિકોનાં જે નામો આપ્યાં છે તે અન્ય ઐતિહાસિક સાધનો સાથે સરખાવી જોતાં સાચાં માલુમ પડે છે.

માધવની લાભી પદ્મિનીના અપહરણને કારણે માધવ ગૂજરાતમાં મુસલમાનોને લાવ્યો, એમ રાજવંશીકાર નોંધે છે. રાજવંશી સોળમા શતકના અંતભાગમાં લખાયેલી હોવી જોઈએ, તે આપણે આગળ જોયું. હવે સોળમા શતકના આરંભમાં ‘કાન્હડદેવપ્રગ્નન્ધ’કાર પદ્મનાભે માધવને કર્ણ રાજાએ રિસાવ્યો તેથી તે મુસલમાનોને લાવ્યો એમ મોઢમ લખ્યું છે, પણ કર્ણના પદ્મિની સાથેના દુરાચારની વાત જણાવી નથી. પરંતુ રાજવંશીકાર તે વાત નોંધે છે તે ઉપરની લાગે છે કે સોળમા શતકના અંત સુધીમાં કર્ણના દુશ્વરિતની વાતો

પ્રચલિત થઈ ગઈ હોવી જોઈએ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ માધવ મુસ્લિમોને તેડી લાવ્યો એ સત્ય હકીકત છે, પણ કર્ણુ રામના દુશ્વરિતને લગતી વાર્તાઓ ઇતિહાસની કમેટીએ માત્રી પૂરવાર થઈ શકી નથી, એ અહીં નોંધવું પ્રસ્તુત થશે

અમદાવાદની સ્થાપના મ. ૧૪૬૮ માં થઈ, એમ રામવલી નોંધે છે. અમદાવાદ ઈ. મ. ૧૪૧૧ અથવા ૧૪૧૯ માં વસાવું મનાય છે. રામવલીની નોંધ મુજબ ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં સ્થપાયાની માન્યતાને ટેકો મળે છે. મત્રી કર્નાએ ગુજુબનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની સાલ સં. ૧૫૮૭ આપી છે તે બગબગ છે.

(૩) લિપિ ઉપરથી આ પાનું સત્તરમા શતકના અત્તમા લખાયું હોય એમ લાગે છે. લાખા બ્રહ્મ મંસ્કૃત છે. સ. ૧૫૧૫ પછીની હકીકત કાંઈએ પાછળથી ઉમેરી હશે, એ હસ્તાક્ષરના તફાવત ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

આવડાઓની વસાવલી બાબતમાં આ ગળવલી 'વિચારશ્રેણિ'ને ધણે અંશે અનુસરે છે, પણ એ અનુસરણમાં એક વિચિત્ર બ્રહ્મ થઈ ગઈ છે અને તે એ કે 'વિચારશ્રેણિ' માં જે વર્ષ જે ગળના ગળ્યકાળના અતનું આપ્યું છે તેજ વર્ષ આ ગળવલીના લેખકે તેજ રામના ગળ્યકાળના આગલનું ગણી લીધું છે. દાખલા તરીકે, 'વિચારશ્રેણિ' માં ચોગરાજે મ. ૮૮૧ થી ૮૯૧ સુધી રામ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે તેના બદલે રામવલીકારે ચોગરાજ મ. ૮૯૧ માં ગાદીએ બેઠો એમ જણાવ્યું છે, અને રત્નાદિત્યે મ. ૮૯૧ થી ૮૯૪ સુધી ગળ્ય કર્યું એમ 'વિચારશ્રેણિ' લખે જે તેને ઠેકાણે ગળવલીકાર નોંધે છે કે રત્નાદિત્ય મ. ૮૯૪ માં ગાદીએ આવ્યો. 'વિચારશ્રેણિ' પ્રમાણે આવડાઓના ગળ્યનો સ. ૧૦૧૭ માં અત આવ્યો અને તે જ વર્ષમાં મૂતરાજ ગાદીએ આવ્યો. ગળવલી પણ તેનેજ અનુમરીને મૂતરાજના ગળ્યકાળના આગલનું વર્ષ સ. ૧૦૧૭ આપે છે, પણ આવડાનશને છેલ્લો ગળ આવહ પછી તે જ વર્ષમાં ગાદીએ બેઠો, એમ તે અગાઉ જ નોંધે છે તે ઉપરથી તેની અક્કલ વગર નકલ કરનારી વૃત્તિ ઉઘાડી પડી જાય છે. જો કે મૂલગળના ગળ્યાલિપેકનું વર્ષ તો મ. ૯૯૮ જ નિર્ધારિત છે.

મોવડી વસાવલી સબધમાં પણ ગળવલી 'વિચારશ્રેણિ'ને જ અનુસરે છે. 'વિચારશ્રેણિ'ની જેમ રામવલીકારે પણ મૂલગળની પછી ચામુડનું નામ નહીં આપતા વલ્લભ રાજથી શરૂઆત કરી છે. 'વિચારશ્રેણિ' માં બીમદેવના ગળ્યકાળના આગલનું વર્ષ મ. ૧૦૭૮ માં આપ્યું છે, પણ રામવલીમાં સ. ૧૧૦૮ માં આપ્યું છે તે બ્રહ્મ છે. મુસ્લિમોની સવારીનું વર્ષ 'વિચારશ્રેણિ' માં ૧૩૬૦ માં આપ્યું છે, જ્યારે ગળવલીમાં મ. ૧૩૬૧ આપ્યું છે. સ. ૧૩૦૦ માં વીઘવલ થયો એમ લખ્યું છે તે પણ બગબગ નથી, કેમ કે સ. ૧૨૯૫ માં વીઘવલનું મળ્યુ થયું હતું. વીસતદેન સ. ૧૩૦૦ માં ગાદીએ બેઠો તો, તેને બદલે ગળવલી સ. ૧૩૧૩ ની માત આપે છે. આટલા ફરકોને અને બ્રહ્મચક્રને બાદ કરીએ તો ગૂંજગતના હિંદુ રામઓની બાબતમાં આ ગળવલી 'વિચારશ્રેણિ'ની કેટલેક ગથો તો સ્પષ્ટજ નકલ છે.

આ ગળવલીના લેખકને તો સાલવારીના મત્યાસત્ય માટે ઝાઝી દુઝગ હોય એમ લાગતું નથી. મુશ્કેલી બાદશાહોની જે માતવારી આપવામાં આવી છે તેમાં કેટલોક બ્રહ્મ છે અને ક્યાંક પૂર્વાપગવિરોધ પણ છે.

(૪) આ પાનું પણ સત્તરમા શતકની અધવચનું હોય એમ લાગે છે. ભાષા બ્રજ સંસ્કૃત અને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનું મિશ્રણ છે. એમાં પાટણની સ્થાપનાની કુંડળી આપેલી છે. પાટણની સ્થાપનાને લગતી બીજી પણ કુંડળીઓ મળેલી છે. જૂના તેમજ નવા પાટણની કુંડળીઓ મને મળેલી તે અમદાવાદમાં ખારમા સાહિત્ય સંમેલનમાં ‘જૂના તથા નવા પાટણની સ્થાપનાનો સમય’ એ લેખમાં મેં રજૂ કરી હતી તથા તેવી બીજી એક કુંડળી શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવેએ એ જ સંમેલનમાં રજૂ થયેલા ‘શુર્જરેશ્વરેનું પાટનગર અણહિલપુર’ એ નામના લેખમાં આપેલી છે. પાટણની સ્થાપનાની તિથિ વિષે ઘણી ચર્ચા થઈ છે (જુઓ ઉપર્યુક્ત બે લેખો તેમજ ‘કાન્તમાલા’ માં શ્રી. રામલાલ મોદીનો લેખ ‘પાટણની સ્થાપના’), કેટલાક ગ્રંથોમાં આપેલાં તિથિ-વાર પણ ખોટાં પડ્યાં છે; પરંતુ ઘણાખરા ગ્રંથો અને ગ્રંથ-ધોમાંના ઉલ્લેખો, સ્થાનિક લોકપરંપરા તથા ગણિત એ સૌના આધારે પાટણની સ્થાપનાની તિથિ વૈશાખ સુદ ત્રીજ ને મંગળવાર ગણી શકાય.

આ પાનામા આવડાઓની જે વંશાવલી આપવામાં આપી છે તે ‘ગ્રંથ-અધ્યિ-તામણિ’, ‘વિચારશ્રેણિ’, ‘ધર્મારણ્ય’ અને ‘રત્નમાલ’ એ સૌથી જુદા પ્રકારની છે. આવડાઓના રાજ્યકાલનાં વર્ષો માટે પણ બીજા ગ્રંથો ૧૯૬ મંપ્યા આપે છે, ત્યારે આ રાજવંશાવલી ૧૮૪ આપે છે. સં. ૯૩૮ થી ૯૫૮ સુધી રાજ્ય કરનાર રાજાનું નામ આમાં શ્રીગુંડ આપ્યું છે તે પણ બીજે ક્યાંય મળતું નથી. નામ વિચિત્ર લાગે છે. કદાચિત્ નકલ કરનાર લહિયાની ભૂલ ન હોય ?

મૂલરાજ સં. ૯૮૭ માં ગાદીએ આવ્યો, એમ લખ્યું છે તે વાસ્તવિક નથી. ત્યાર પછી પણ વલ્લભરાજ અને દુર્લભરાજનો જે રાજ્યકાળ આપવામાં આવ્યો છે તે ખરાબર નથી. સિદ્ધરાજના પિતા કહ્યોનો નામોલ્લેખ પણ નથી એ આશ્ચર્યજનક છે. પાટણનો દુર્ગ ક્યારે બંધાયો એ સંબંધમાં ચોક્કસ નોંધ કોઈ ગ્રંથ-ધકારે કરી હોય એમ જાણવામાં નથી. આપણો રાજવંશાવલીકાર સિદ્ધરાજના વળતમાં પાટણના દુર્ગની સ્થાપના થઈ એમ લખે છે, એ ખાસ ધ્યાન માંગી લે છે. સિદ્ધપુર પણ સિદ્ધરાજે વસાવ્યું, એમ રાજવલી જણાવે છે, પણ શ્રીસ્થળ ક્ષેત્ર તો ઘણું જૂનું છે—માત્ર સિદ્ધરાજે તેને સિદ્ધપુર એવું નામ આપ્યું હતું. સિદ્ધરાજે રુદ્રમાલ તેમજ સદસલિંગ કરાવ્યાં એમ રાજવલી નોંધે છે. પરંતુ રુદ્રમાલ તો મૂળરાજે બંધાવ્યો હતો. સં. ૧૦૪૩ના તામ્રપત્રમાં શ્રીસ્થળના શ્રીરુદ્ર-મહાલય દેવને પૂજીને મૂળરાજે દાન આપ્યાની નોંધ છે. આમ છતાં સિદ્ધરાજે સરસ્વતીના કિનારે રુદ્રમહાલય બંધાવ્યો હતો, એમ તેના સમકાલીન હેમચન્દ્ર જ સંસ્કૃત ‘દ્વાયાત્રય’ના પંદરમા સર્ગમાં લખે છે. શ્રી. કનૈયાલાલે ‘પ્રસ્થાન’માં છપાવેલી રાજવંશાવલીમાં પણ એવી નોંધ છે તથા ‘શુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો’માં છાપેલાં કેટલાંક જૂનાં કવિતમાં પણ સિદ્ધરાજે રુદ્રમહાલય બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે મૂળરાજે રુદ્રમહાલય બંધાવેલો, પણ સિદ્ધરાજે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે એમ માનવું ઉચિત છે.

કુમારપાલ, અજયપાલ, બાલ મૂલરાજ તથા ભીમના રાજ્યકાળમાં રાજવલીકારે બે ત્રણ વર્ષ આઘાંપાઘાં આપ્યાં છે. વાઘેલાઓનો ક્રમ ખરાબર છે, પણ જે મંવત આપ્યા છે તે સાવ ખોટા છે.

મુસ્લીમ સુલતાનોનો રાજ્યકાળ આપતાં આ રાજવલીના લેખકે, બીજા લેખકોની

જેમજ ગાંધકાળનો તથા નામોનો ખૂબ ગોટાળો કરી મૂક્યો છે પણ સુલતાનોનો ગાંધ-કાળ તો સુનિશ્ચિત છે, એટલે એ મળધી વિશેષ ચર્ચા અહીં કરી નથી

(૫) આ પાનું પણ સતગમા શતકના અધવચનું જણાય છે પાટણની સ્થાપના અંગે ન્યોતિષવિષયક સૂક્ષ્મ વિગતો તેમા આપી છે કેાઇ ન્યોતિષીએ તે તપાસવાની જરૂર છે પાટણનો તે કાળની સમૃદ્ધિની જે હકીકત અપાઈ છે તે તો સ્પષ્ટ રીતે, કાલ્પનિક જ છે સ ૮૦૦ના વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે મગળવાગ હતો, એમ ગણિત ઉપરથી જણાય છે, એટલે આમા રવિવાર આપ્યો છે તે ખોટો છે અમદાવાદનો સ્થાપના વિશે પણ કંઈક આવા પ્રકારની હકીકત મળી આવે છે, તે 'ગૂજરાતના ઐતિહાસિક સંધનો'મા આપી છે

(૬) આ પાનું બહુ જૂનું નથી સ ૧૮૦૦ એને ૧૯૦૦ ની વચ્ચે લખાણ હોય તેવું લાગે છે, તેમા જુદા જુદા સંદર્ભો વચ્ચેની માસ તથા કેટલેક સ્થળે તે વમાવનારના નામ પણ આપ્યા છે અનેક દાખલાઓમા સાલ ખોટી અપાયેલી છે, પરંતુ આ પાનાની ઉપયોગિતા એટલા પૂરતી જરૂર ખરી કે કેટલાક ગામો વિષે આ પ્રકારની વિગત ખીજે કયામ મળતી નથી તે અહીંથી મળે છે સાતલપુર, અમી, ચઢુર વગેરે (૫૩૨ પાસેનું) મહેસાણા, શમેશ્વર, વણોદ, ખેડબ્રહ્મા વગેરેની સ્થાપના વિષેની ચોક્કસ માસ અહીંથી જ પહેલી વાગ મળે છે લખાણ બહુ પ્રાચીન નથી, પણ તેની પાછળ ઝાંઝવતે અંશે પ્રાચીન પરંપરા તો રહેલી હશે જ જે ગામો વિષે કંઈક વિશેષ લખવા જેવું છે અથવા ન્યા મૂળ પાનામા આવેલો અવત શંકાપદ છે ત્યા પાદટિપણમા સંક્ષેપમા વિવેચન કરેલું છે

(૧)

॥ શ્રીવીરાદિક્રમવપ ૪૬૬^૧ માસ ૧ દિન ૧૫ વિક્રમાદિત્યજન્મા ॥

ગૂર્જરધરિત્યા વહોવારદેશે પચાસરામ્યે ત્રાપોતકટવશે શોલિકાન્દ ચાલ શ્રીશીલગુણસુરિણા દૃષ્ટમ્ । તન્માતા શ્લોન્ઢૃષ્ટિ કુર્વતી સમ્માયાના । દ્રવ્ય દત્તા વિસુદ્ધા । અર્ભવો વીરમ્ન્યા પ્રધ્વર્તિન્યા અર્પિત વનરાજાભિધા ચક્રે પૌઢો જ્ઞાન આપેટક કરોતિ ચૌર્ય ચ । ગુરુણા ચારિતોડપિ ન તિષ્ઠતિ । સાનાલ્યો ષળિગ મિલિતથ । પુરસ્થાપના નિમિત્ત ચિન્તા । અન્વાડપાવડાસુન અળહિલનામા મિલિત । સુરા ખૂ પ્રુષ્ઠો વનરાજેન । રોન કથિત યદિ યમાભિધા પુરસ્ય દાસ્યથા તદા દર્શયિષ્યે । તેન તથેતિ જગદે । શાકાક્ષેન શ્વા નિધ્યાદ્ય તદ્દ મૂર્દશિતા । તત્ર પત્તન અળહિશમિવાનત કૃતમ્ । ગુરુણા જૌમન્ઝર્વન-રાજસ્ય રાજ્યપટ્ટાભિષેકગ્રાકે । સવત ૮૦૨ વળરાજપાટ વિક્રમત । ઘનરાજસ્ય સર્વાયુ ૧૦૧ માસ ૧ દિન ૨૧ । વર્ષ ૬૨ રાજ્ય કૃતમ્ ।

સવત ૮૬૪ આપાઢ સુદિ ૧૩ શુરો અશ્વિની નક્ષત્રે સિંહલગ્ર-વહમાને ષળરાજસુતયોગરાજસ્ય પાટ વપ ૩૫ । યોગરાજપુત્રેળ શેમરાજેન દેવપત્તને પ્રવહળ સુપિત વીરા (૨) દન્વા । તેન સુતકુલમળા હતો યોગરાજ કાઠમધ કૃત્વા મૃત ।

સવત ૮૧૧ શેમરાજપાટ વર્ષ ૨૫ રાજ્યમ્ ।

સવત ૯૨૪ મુણ્દેન, વર્ષ ૨૯ રાજ્ય કૃતમ્ ।

સવત ૯૫૩ વીરમિહપાટ વર્ષ ૨૧ રાજ્ય કૃતમ્ ।

સવત ૯૭૮ રત્નાદિત્યપાટ વર્ષ ૧૧ રાજ્ય કૃતમ્ । -

૧ વીરનિર્મણ સવત અને વિક્રમ સવત વચ્ચે ૪૭૦ વર્ષનો તફાવત છે, એટલે લખનારની ભૂલ છે, પણ પાછળથી ૪૬૬ની બધર ૪૭૦ લખીને કાઢ્યો એ ભૂલ સુખારી છે

संवत् ९९३ सामतसिंहपाट वर्ष ७ राज्यं कृतम् । पूर्वोक्त श्रीभूयडवंशे राज वीज दंडक-
नामानख्यः सहोदराः सोमनाथं नमस्कृत्य अणहलपुरं गताः सामतसिंहेन लीलावतीनाम्नी स्वभगिनी
राजनामक्षत्रियाय दत्ता । समीपस्थं नगरं दत्तम् । गर्भो बभूव । प्रसवसमये लीलादेवी मृता ।
उदरं विदार्य पुत्रो निष्कासितः । मूलनक्षत्रजातत्वात् मूलराज अभिधानं चक्रे । महातेजस्वी ।
सुरापानमत्तेन सामतसिंहेन स्वे राज्येऽभिषिच्यते । मूलराज्यं गतमदेनोत्थाप्यते । तदादि चाउड्डादान-
मुपहास्यतां गतम् । प्रत्यह ददाति । गृह्णाति च । मूलराजेन परिकरो वशीकृतः । मातुलं हत्वा राज्यमलंचक्रे ।

संवत् १००० मूलराजराज्यं वर्ष ५३ । सोमनाथः प्रत्यक्षवार्तां करोति । सन्मुख देवपत्तनात्
अणहलपत्तने समेति । कुश्रभिभूतो निजकर्मरागदूनीगिनी (?) मरण साधितम् ।

संवत् १०५३ चामुंडराजपाट वर्ष १३ राज्यं कृतम् ।

संवत् १०६६ बलभराजेन मास ६ राज्यं कृतम् ।

संवत् १०६६ सार्धम् । श्रीदुर्लभराज पाट वर्ष ११ मास ६ राज्यं कृतम् ।

संवत् १०७८ श्रीसीमपाट ।

इतश्च मालवदेशे परमारवंशे श्रीहर्षनामा नृपति राजपाटिक्यां गतः । सरकडमध्ये पतितं रूपपात्र
कमपि बालकं दृष्टं गृहीतं च । गृहे आगत्य देख्यै पुत्रवात्सल्यादत्तम् । मुजाभिधा चक्रे । तदनु
अंगजो जातः । तस्य सीधल इति नाम कृतम् । परं मुंजोऽतीव बलमश्व । पट्टे मुजोऽभिषिक्तः । कथितं
च त्व धर्मपुत्रः । हे मुज त्वया सीधलस्य वधो न कार्यः । श्रीहर्षो विपन्नः । तुल्यर्थमिति विचिन्त्य
सीधलोऽन्वः कृतः । मुंजो राज्यलोभेन सीधलपुत्रान् हन्ति । क्रमेण भोजप्रभवः । पञ्चाशत्पं० ।
रुद्रादित्य प्रधानः । भोजबन्धादेशः । गुप्तो स्थाप्य हतः । कथितः । मान्धाता स मही० ।
भोजस्य धारं पाट ।

संवत् १०७८ गूर्जरधरित्र्यां भीमेन राज्य कृतम् । वर्ष ४२ ।

संवत् ११२० कर्णपट्टाभिषेकः । राज्यं वर्ष ३० । न(ज)यकेगनामा राजा तत्पुत्री मीणलदेवी
कर्णेन परिणीता त्यक्ता च । कुरुपत्वान् । कुतोऽपि ग्रामात् डूबडी समागता गान कुर्वती । राजा
श्रुत्वा तस्यामनुरागो जातः । मुजालमत्रीबुद्ध्या मीणलदेव्या गर्भो बभूव । पुत्रो जातः ।
जयसिंहदेव नाम दत्तम् । पुत्रमुख विलोकिते पितुर्मरण भावीति जनश्रुतिः । त्रिवार्षिको जयसिंहः
पितुर्सिंहासनमलंचक्रे । रममाणः कर्णः पुत्रस्य जयसिंहस्य राज्यं दत्त्वा स्वयं आशापल्लिनिवासिनं
लक्ष्मण्डगाधिप आशाभिधानं निहत्य कर्णावतीपुरं निवेशयत् । कर्णसरतडागम् । कोछराभिधादेवीप्रासादं
कारयामास । श्रीकर्णेन पत्तने कर्णमेरुप्रासादः कारितः । उदयनप्रधानः । उदयनमन्त्रिणा कर्णावत्या-
मुदयनविहारः कारितः । उदयनस्य चत्वारः पुत्राः । बाहडदे आंबडदे चाहड भोल्ले ।

संवत् ११५० सिद्धराजजयसिंहदेवपाट वर्ष ४९ राज्यं कृतम् ।

कुमारपालप्रबन्ध उच्यते । अणहलपुरपत्तने मीमराजा बुलदेवी पण्याङ्गना भोगाङ्गना कृता ।
भीमे रता । पुत्रो जातः । तस्याभिधानं हरपालदेवः । तत्पुत्रः त्रिभुवनपालः । तत्सुतः कुमारपालः ।
श्रोहेमसूरिणा कुमारपालस्य राज्यावसर उक्तः । संवत् ११९९ कार्तिक सुदि २ रवौ हस्तनक्षत्रे
भवत्पट्टाभिषेको यदि न भवति तदा मे जिह्वा संज्ञा । आंवडेन कोंकणदेसीओ मल्लिकार्जुनो जितः ।
शृंगारकोटि साडी १ माणिकु पछेडु १ पापपु हार १ सयोगसिद्धि सीप विपापहार १ हेमकुम्भ ३२
मूड ६ मोतीसेडु चतुर्दशी हस्ती १ १० सुवर्णमस्तकं मल्लिकार्जुनस्य
कुमारपालाग्रे दौकिताः । सुराष्ट्रदेशे सुस

तत्र वैरिणा हत । पुत्र बाहददेवेन सवत १२११ उद्धार कारित । श्रीहेमसूरि आयु ८४ ।
गुरणा कुमारपालस्योक्तम् । ममान्तत पष्मासान्ते विपात् तव मरणम् । कुमारपालेन वर्ष ३१ राज्य कृतम् ।

सवत १२३० अजयपालपाट वर्ष ६ राज्य कृतम् ।

सवत १२३६ बालमूलराजपाट वर्ष २ राज्य कृतम् ।

सवत १२३८ भीमो वभूव । वर्ष ६३ राज्य कृतम् ॥ सवत १३०१ ॥

सवत १२२७ वीरधवलराज्य वभूव । म० आसराज बुरादेवत्त । पुत्र वस्तुपाल तेजपाल ।

विजयसेनसूरि कुलगुरु ।

इति राजान । राज्यसवन्तराज्ञा ।

टक्पर्वते सिंहनामा राजपुत्र । तत्पुत्री भोपाला । सा वासुगीनागेन भुक्ता । पुत्रो जात
नागार्जुन । स पित्रा नागे पत्रफलसर्वौपधि भोजित नागार्जुनोत्पत्ति ॥ छ ॥ श्री ॥

(२)

विक्रम ८०२ वर्षे वनराजो पत्तनस्थापना चक्र । तद्गज्याभिषेकश्च । राज्य वष ६० यावत् ।

वि ८६२ योगराजराज्य वर्ष ३५ ।

८९७ क्षेमराजराज्य वर्ष २५ ।

९२२ भूजबराज्य वर्ष २९ ।

९५१ वैरसिंहराज्य वर्ष २५ ।

९७६ रत्नादित्यराज्य वर्ष १५ ।

९९१ सामतसिंहराज्य वर्ष ७ ।

एते चाठठा राजान । एव वर्ष १९१ ।

९९८ वर्षे मूलराजराज्य वर्ष ५५ । सामतसिंहभगिनीलीलादेवीसुत म ।

१०५३ चामुडराजराज्य वर्ष १३ ।

१०६६ बल्लभराजराज्य मास ६ ।

१०६६ दुर्लभराजराज्य वर्ष ११ मास ६ ।

१०७८ भीमराज्य वर्ष ४२ । तदा मालवक मुजराज्यम् ।

११२० कर्णराज्य वर्ष ३० ।

११५० जयसिंहराज्य वर्ष ४९ ।

११९९ कुमारपालराज्य वर्ष ३१ ।

१२३० अजयपालराज्य वर्ष ३ मास १ दिन २८ ।

१२३३ बालमूलराजराज्य वर्ष २ मास १ दिन २४ ।

११३५ भीमदेवराज्य वर्ष ६३ मास ५ दिन २० ।

एव पत्तो ११ भूपात्रा । ३०० वर्ष मध्ये ।

विहुणपालराज्य वर्ष २ दिन १२ ।

तदनन्तरमर्गोराजमुतलक्षणप्रसादमुतराणकवीरधवलराज्यम् ।

१२९५ स्वणप्रसादराज्यम् ।

एतमुतो वीरधवलराज्य राज्य वर्ष १४ ।

तमुतवीमलदेवराज्य वर्ष १८ मास ७ दिन ११

अर्जुनदेवराज्यं वर्ष १३ मास ७ दिन २३ ।

सारंगदेवराज्यं वर्ष २१ मास ८ ।

ततो ग्रहिलः कर्णः ।

एवं पत्तने २४ राजानः ।

म्लेच्छराज्यं १३४९ वर्षे ।

ततो उमादेवर कान्हडदेवे राज्य कुर्वति जावालिपुरे सं. १३६८ ज्ये. व. ५ म्लेच्छराजा
(१३)६९ विमलेन पित्तलविचस्यावुदे स्वकारितप्रासादे स्थापितस्य भद्रः । १३७१ लालावीजडाभ्यां
तत्रैव नव्यशैलमयविम्बस्थापनम् ।

पत्तनराज्ञः ४ महाधराः । जावालिपुरे कान्हडदेवः । चित्रकूटे समरसिंहः । गोध्रपुरे गजरारा ।
चंद्रावत्यां प्रतापसिंहः । एते पत्तनस्थसारंगदेववारके । मं. वापनप्रधान । माधवेन गूर्जरत्रायां
म्लेच्छा आनीता ।

पाडलीपुरे नंदः । चंद्रगुप्तः । विन्दुसारः । अशोकः । श्रीकुणालोऽन्धः । संप्रतिः ३६
सहस्रनवीनप्रासादकारयिता ।

सं. १३५१ वर्षे स्वप्रजावतीपद्मिनीधृतिरुष्ट नागर मं. माधवप्रयोगात् यवनप्रभृतिः
गूर्जरत्रायां सं. १३५४ वर्षे । दीत्यां अलावदीन वर्ष १९ मास ६ राज्यकर्ता । ८४ छत्रपतिजेता ।
हमीरदेवो जितः । रणधंभरदुर्गो गृहीतः । तेन गूर्जरत्रायां उल्लखानः प्रहितः । अलावदीनप्रभृतिभिः
षड्भिः सुरत्राणैर्दिष्टि गूर्जरत्रा च भुक्ता ।

सं. १४५४ अहिमदः वर्ष ३२ । सं. १४६८ वर्षे वैशाख वदि ७ पुष्पार्के अहिमदावाद-
स्थापना कृता ।

सं. १५१५ वर्षे महिमुद वेगडु वर्ष ५२ । तेन पावकाचलजीर्णदुर्गो गृहीतौ ।

सं. १५८३ वर्षे बाहादरसाहिः ।

सं. १५८७ वर्षे वैशाख वदि ६ रवौ दो० कर्माकेन शत्रुजयोद्धारः कृतः ।

(३)

संवत् ८०२ वर्षे वैशाख सुदि २ सोमवारे रोहिणी नक्षत्रे चाउडावशे श्रीवनराजेन श्रीअण-
द्वलपुरस्थापना कृता ।

सं. ८९१ तत्पुत्र जोगराजः ।

सं. ८९४ श्री रत्नादित्यः ।

सं. ९०५ वर्षे वैरसिंहः ।

सं. ९४४ क्षेमराजः ।

सं. ९७१ चामुंडराजः ।

सं. १००६ तत्पुत्र घाघडः ।

सं. १०१७ अड(ह)ड राजा ।

इत्थ चाउडावशे ९ (?) प्रीया सप्तेन राज्य कृतं (?) ।

तदनु चौलक्यवंशोपवृष्टि । तत् दौहित्र श्रीमूलराजः । सं. १०१७ श्रीमूलराजः

सं. १०५२ सुतवलभराजः ।

सं. १०६६ आतु दुर्लभराजः ।

एतत् ढीलोराज्यं निवृत्तम् । पथान् दिशो राज्यं जातम् । एवं गूजरादेशो सं. १४६१
पा० दफरखान ।

सं. १४६७ पा० ततारखान मास १ राज्यं कृतम् ।

सं. १४६७ पा० अहिमद ।

सं. १४९९ पा० महिमद ।

सं. १५०७ पा० कुतवदीन ।

सं. १५१५ दाउदखान दिन ७ ।

सं. १५१५ पा० महिमद राज्यं करोति ।

सं. १५६८ वर्षे मार्गशिर सुदि ७ शुके पा० गुदाफर राज्यं करोति ।

सं. १५८२ चैत्रमासे पा० निकंदर माम २ राज्यम् ।

सं. १५८२ वर्षे ज्येष्ठमासे पा० लघुमहिमद माम २ राज्यम् ।

सं. १५८३ वर्षे श्रावणमासे पा० बाहादरराज्यम् ।

सं. १५९३ वर्षे चैत्रमासे पुनरपि लघुमहिमद राज्यम् ।

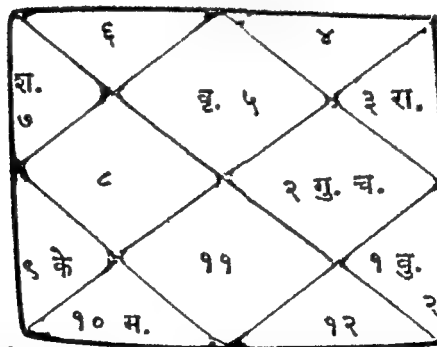
(४)

॥ दे० ॥ श्रीविक्रमनिर्वाणात् संवत् ८०२ वर्षे वैशाख सुदि ३ रोहिणी नक्षत्रे मध्याह्नवेलायां
विजयमुहूर्तजैनमन्त्रप्रभाविक तेन प्रमाणेन दिने दिने वृद्धिर्जाता । ततो अर्धुदाचलशासनलोकाः
समागता वासिताः । ततो वनराजेन गूर्जरा निष्कासिताः । चाउडाराज्यं जातम् । वनराजेन वर्ष
६० मास ६ राज्यं कृतम् । १ ।

ततः सं. ८६२ वर्षे आपाढ सुदि ३ दिने गुरौ पुष्यनक्षत्रे वनराजपट्टे श्रीयोगराजः । राज्यं
कृतं वर्ष १० यावत् । २ ।

ततः संवत् ८७२ वर्षे श्रावण सुदि ६ बुध हस्तनक्षत्रे श्रीरत्नादित्यः । राज्यं कृतं वर्ष
१३ यावत् । ३ ।

श्रीपत्तनस्य जन्मकुडली

संवत् ८८५ वर्षे कार्तिक सुदि १० रवौ (उ?) त्तरनक्षत्रे श्रीवयरसिंहराज्यं कृतं वर्ष ११ यावत् । ४ ।

संवत् ८९६ वर्षे ज्येष्ठ सुदि १३ शनौ धेमराजराज्यम् । वर्ष २९ यावत् । ५ ।

संवत् ९२५ वर्षे आश्विन सुदि १ सोमे श्रीचामुंडराजराज्यं वर्ष १३ यावत् । ६ ।

संवत् ९३८ वर्षे माघ वदि ३ भूमे श्रीगुंडराज्यं वर्ष २० यावत् । ७ ।

संवत् ९५८ वर्षे पौष सुदि १० गुरौ भूयडराज्यं वर्ष २८ यावत् । ८ ।

एवं कारह चाउडाप्रिया ८ राज्यं १८४ मास ६ लगड चाउडा राज्यम् ।

ततश्चोलम्बासी जाति शोलकी राजा श्रीजयतर्कण गंगापारात् यात्रार्थमागत । बहुशोलकी-
परिवारपरिवृत । स तु चापोक्तै विवाहितो वासितो जयतर्कणः । तस्य पुत्रा राजो बीजो देव
देवद एव चत्वार । तेषां भागिन्योऽयोनिसम्भव । स ९८७ वर्षे श्रीमूलदेवसोलकी राजा तेन बालेन
राज्यं गृहीत । स्वयं राज्ये निविष्ट । बाल्यावस्थायाम् । देवीसन्धिनेन लोका वासिता परदेशीया ।
तेन वर्ष ५८ मास ६ राज्यं कृतम् ।

स १०४५ वर्षे वैशाख सुदि ८ दिने श्रीचामुण्डराजराज्यं वर्ष १३ यावत्

स १०५८ वर्षे ज्येष्ठ सुदि ३ श्रीवाग्भराज्यं वर्ष ६ यावत् ।

स १०६४ दुर्लराजराज्यं वर्ष १७ यावत् ।

स ११४८ वर्षे मागधिर वदि ४ शनौ श्रीमिद्धराज जेसधदेराज्यं वर्ष ४८ कृतम् । छद्माला
सहस्रलिङ्गकर्ता । तत्र वारके पत्तने दुर्गस्थापना । मिद्धपुरवास्तव्य । तस्य वारके पत्तन नाम जातम् ।
अनेकयनवाही सजाता । सौराष्ट्रडडहादिदेश एवछत्रराज्यम् ।

ततः स ११९७ कार्तिक वदि दीपोत्सवे श्रीकुमारपालराज्यम् । तस्य वारके १८ देशपन पृष्ठे
श्रीहेमाचार्यप्रतिनोधित । तस्य राज्यं वर्ष ३१ यावत् ।

सप्त १२२८ वर्षे पोष सुदि १२ गुरौ श्रीअजयपालराज्यं वर्ष ३ मास २ ।

स १२३१ फागुण सुदि २ बुधे श्रीमूलवराज्यं वर्ष २ मास १ राज्यं कृतम् ।

ततः स १२३३ वर्षे तस्य मूलदेवस्य लघुभ्राता भोलच भीमदेराज्यं कृत । सोलकी वर्ष ३
राज्यं कृतम् ।

एव राजा सोलकी हूवा । एव सोलकी वर्ष २४७ मास ९ राज्यं कीधत् । पछड वाघेला
राज्यं वद्वत् ।

स १३३६ वाघेका वीसलदे जेहनइ धरि वास्तपाल प्रधान हूया । १८ राज्यतन जीता ।
वर्ष २० राज्यं कीधत् ।

स १०५६ वाघेलइ अर्जुनदे वर्ष २५ राज्यं कीधत् ।

स १२८१ वर्षे वाघेलइ सारगंद वर्ष २३ राज्यं कीधत् ।

स १३०४ गहिलइ कर्णदेव राज्यं कीधत् । वर्ष ३ मास ७ दिन ३ राज्यं कीधत् ।

गहिला कर्णदेवरइ धरे माधनरेशव नागरमन्त्रीश्वर हूआ । तिणइ तुरकाणउ आणउ । मुलताण
अलावदीमनउ कटक आप्णउ । अकेरी मजलरा टस लाप २ आप्या । हिंदुनो राज्यं गमाव्यउ ।
वाघेलइ वर्ष ७१ मास ७ दिन ३ राज्यं कीधा ।

ततः स १३०८ वर्षे ततारधान राज्यं वद्वत् । वर्ष ४५ राज्यं कीधा ।

स १३५३ फरदधान वर्ष ३१ राज्यं कीधा ।

स १३८४ वर्षे मुलताण मदाफर वर्ष २३ राज्यं कीधो ।

स १४०७ वर्षे मुलताण अहमद राज बैठत् । वर्ष ३५ ।

स १४४२ वर्षे मुलताण कुतबदीन वर्ष २० मास ८ राज्यं कीधत् ।

स १४६२ दाउदपान वर्ष १० राज्यम् ।

स १४७२ मुलताण महिमुद वर्ष ५८ राज्यं कीधत् ।

स १५३० मुलताण मदाफर वर्ष २४ मास १० दिन २५ राज्यम् ।

स १५५४ मुलताण सिमधर वर्ष २२ दिन १७ राज्यम् ।

स १५७६ मुलताण महिमुद वर्ष १० दिन ११ राज्यम् ।

सं. १५८६ सुलताण माहदर वर्ष १० राज्यम् ।

सं. १५९६ सुलताण महिमुद वर्ष १५ राज्य ।

सं. १६११ वर्षे सुलताण मदाफर वर्ष १८ राज्यम् ।

ए गुजरातीरा पाट ।

हिवइ सं. १६२८ वर्षे कांती सुदि १५ दिने पत्तने मुगलपातिशाह श्रीअकबरनी आण प्रवर्ती ।
वर्ष ३५ गुजरातीनउ राज्य कीर्धउ ।

स. १६६२ वर्षे सलेमशाह राज्य वइळउ । २२ वर्ष १ मास ५ दिन १ घंटी राज्यम् ।
बुलुंकी मास २ राज्यम् ।

(५)

संवत् ८०२ वर्षे वैशाख शुदि ३ रवौ मृगशिरनक्षत्रे दिनोदये गरकरणे साध्ययोगे रावणमुहूर्ते जयसवत्सरातविजयसवत्सरयुक्तियुते देवगणे चंद्रदशमर्गसक (१) नवमाश्रमगते क्रीडावस्थायां चन्द्रे गते शुक्रक्षेत्रे समायाते चन्द्रहोरा उर्ध्वगते सूर्यहोराऽधोगते मृगभोमतिर्यक्...^१ कूराधिष्ठित...
...२सौम्यावलोकितमूर्तिग्रहैः शुक्रदशान्तर्गतेऽन्तर्दशायां सोमपुत्रे उदपददशायां रवौ विदशायां देवगुरौ कमलनामयोगोद्भव उत्तरगते लग्नक्षेत्राधिपे रवौ सिंहलग्नोदये गजयोगसंबोधगतेऽश्वयोगे रविस्थानगते आयुयोग कला ६८ समागते तद्दिनमानघटी ३२ पल ४५ रात्रिघटी २७ पल १५ अन्तरोदयघटी २ पल ४१ मेरुदयघटी १ पल ४५ अवन्त्युदयघटी ३ पल ४५ साभ्रमत्यो-
दयघटी ५७ एवं चरभागमाश्रिते शुभोन्नतिवेलायां दिनोदयाद् गत ग्रहर ३ ॥ श्रीनगरभूम्यां भुक्तिसपादकोशस्यांतरा निवासस्थिते एवं शुभवेलायां श्रीअणहिलपुरशिलानिवेशस्य श्रीवणराजेन प्रतिष्ठा कृता । गृह ३० होरा २७ द्रेः फा ७ द्रा. ९ नवां ५ त्रिंशांश २७ ध्रु २७८९ हद्दा ३५ सुसलह ४५ कैवा ८७ कैवर्त्त १४ पुष्य १३ अंबु २७ ध्रु ८०४२४०० आयुका १६.७४ व्ययका २७५ अहर्गण ७४५७ चरदल ९४ भुवन ५०...^३१७० तिथि १८० वार १७५ ऋक् २५ वेला ४ मुहूर्त ७ सं २५० कला ३२५ इति नगरविवक्षाक्रमः ॥ प्रथमे अणहिलपाटकम् । २ देउलवाटकम् । ३ विजयपुरम् । ४ अभयपुरम् । व्यापाराज्ञा योजन ५०० । संकोच २५ । विकास १०८ । अवस्था २४ । छत्रयोग ८४ । अस्य नगरस्यायुर्वर्ष ५२०० मास ७ दिन ९ घंटी ७ पल ४४ । तथा विवरणाद् आपदः कथ्यन्ति । अस्य नगरस्य वर्ष २०० वर्ष ३०० वर्ष ४३० वर्ष ५४० वर्ष ७०० वर्ष ९०० वर्ष ११०० वर्ष १६०० वर्ष २४०० वर्ष ३००० वर्ष ३५०० वर्ष ४१०० वर्ष ४५०० वर्ष ४८८० वर्ष ५००० वर्ष ५२०० स्वंचक्रोत्थानापदः १४ । जलापदः १३ । स्लेच्छापदः ५१ परचक्रोत्थान १६ । अग्निआपदः ८ । जलापदः १३ । विद्युत्पातोपघाताः ४ । तिलकयोगा ९६ । कला ६८ । अल्यापदा ६९ । अन्ननगरे गज १४०० करिणी ४५० द्रव्यशतकोडि ७४००००००० लक्ष ५५ कनककोडि ७०००००००० । अश्वसहस्र ४०००० लक्ष ५५००००० तेजीअश्व ९०००० पदाति लक्ष ५०००००० अकसहस्र २४००० वापीकूपतडागाराम-
धर्मगृहधर्मप्रासाददीर्घिका लक्ष २४००० । दृष्टगृहादिसंख्या न हि । चिर विजयतां नगरमिदम् ॥ श्री ॥

१-२-३. भूण ले प्रतमाथी नक्षत्र करवाभा आवी लुशे तेमांना अक्षरे सळियाने छळ्या नही होय तेथी आ स्थोत्रे तेथे टपका भूमीने अक्षाची क्षीधु छ.

(૬)

॥ ૬૦ ॥ શર્વ સેહર વચ્ચે તેની ધંધાદી લગા નગર વચ્ચે તેની વિગત

મ ૧૧૧૫ નાગોર વચ્ચે

મ ૧૧૮૨ કસોદી દેહરો થયો

મ ૧૫૧૯ માલપૂર વચ્ચે^૨

સ ૧૫૧૫ ગાજ બેધે બેધપુર વસાવ્યો

સ ૧૦૮૮ વિમલવસહી કગવી આણુ ઉપર

મ ૧૨૨૩ આણુનો સધ કાઢો વસ્તુપાલ-તેજપાલે^૨

સ ૧૨૨૩ જગજીરાદ થયો^૩.

સ ૧૬૨૪ ચિત્રોડગઢ પાલટયો સા અકબરે

સ ૭૩૧ રાજા ભોજ ઉજેશુમા થયો^૪

સ ૧૨૧૨ જોમલમેર વચ્ચે^૫

મ ૧૫૪૫ વિકાનેર વસાવ્યો^૬

સ ૬૭૮ અનગપાળે દલિ વમાવિ

ગ ૧૪૭૫ અમદાવાદ પાતખ્યાઈ અમદાવાદ વાચ્યો^૭

સ ૧૦૧૩ અંબેર ગાજધ સાગાનેર વસાવ્યો^૮

મ ૨૦૨ અજમેર વસાવ્યો^૯

મ ૧૪૬૬ કુમે રાણે કુમલમેર વાચ્યો^{૧૦}

૧ કાર્પસ સભાના સમદામાના એક દસ્તલિખિત પાનામાં “સ ૧૬૧૮માં પરામાર માલહેએ માલપુર વસાવ્યું” એમ લખ્યું છે (ગુ ના ઐતિહાસિક સાધનો, પૃ ૧૧૪)

૨ આ તારીખ બદાબર નથી વસ્તુપાલ-તેજપાલે સ ૧૨૪૬-૫૦માં તેમના પિતાની સાથે રાણુજી અને ગિરનારનો યાત્રા કરી હતી તેમનો કારકીર્દિના વર્ષો જોતા સ ૧૨૨૩ માં તેા તેઓ સાવ બાળક હશે

૩ જગજીરાદ વિક્રમનો ચૌદમી સદીના આરંભમાં થઇ ગયેલા વીરસલહેવ વાયેવાના સમકાલીન છે, એટલે આ વર્ષ ખોટું લાગે છે

૪ આ સાલની અવાસ્તવિકતા સ્વયં સિદ્ધ છે

૫ કુટનેાટ ૧ માં જણાવેલ પાનામાં ‘મ ૧૬૧૨ માલખ મુદિ ૨ રાવ જેસવજીએ જેસલમેર વસાવ્યું’ એમ લખ્યું છે

૬ કુટનેાટ ૧ માં જણાવેલ પાનામાં “મ ૧૫૨૦ વીકે જોધાવતે વીકાનેર વસાવ્યું” એમ લખ્યું છે

૭ અમદાવાદ વચ્ચાનું વર્ષ ઈ સ ૧૪૧૧ અથવા ૧૪૧૨ છે (૮ નું પાટનગર અમદાવાદ, પ ૨૩ મી ૨૮), એટલે અહીં આપેલી સાલ ખોટી છે

૮ કુટનેાટ ૧ માં જણાવેલ પાનામાં સ ૧૫૭૩ સાલ આપી છે

૯ આ સાલની અવાસ્તવિકતા વિષે કઈ કહેવાનું કહેવું નથી જો કે અત્યંત દેખે વસાવ્યું એ વિષે મતભેદ છે, પણ જાણી મહીના લગતીમાં મહારા યોદાજી રાજ અજમેરે અજમેર વસાવ્યું હોવાનો મત થવું વજનદાર લાગે છે (જુઓ પ વિદ્યેશ્વરનાથ ગુફન ‘ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ’, ભાગ ૧, ૨ ૨૩૧).

૧૦ કુટનેાટ ૧ માં જોધાવતે પાનામાં સ ૧૪૧૭ સાલ આપી છે

સં. ૧૪૫૨ સોલે દેવડે સીરોહી વાસી^{૧૧}.

સં. ૧૩૬૦ જલોર વાસ્યો^{૧૨}.

સં. ૧૫૧ (?) ઉદયપુર વાસાવ્યો.

સં. ૧૫૧૫ આગરો વસાવ્યો.

સં. ૧૫૨૮ મેડતો વસાવ્યો^{૧૩}.

સ. ૭૧ ઉશાયા નગર વાસ્યો. ઉસવાલ થયા.

સ. ૫૩૫ નાડોલ વસાવ્યો.

સં. ૫૮૯ વૈશાખ સુદી ૧૧ દલી ફરી વસ્યાવિ. ચઢિયાણુ થયા.

સ. ૧૨૨૯ ચૈત્ર સુદી ૩ ચઢિહાણુ લડાઇ જત્યા.

સં. ૧૨૪૯ ચઢિહાણુ હાર્યા. ચક્રતા (?) જત્યા.

સ. ૧૨૪૯ હિંદુ પાસેથી દલી તુરકે લીધી.

સં. ૧૦૧ (?) થરાદ વસાવ્યો.^{૧૪}

સ. ૧૫૧૧ શાંતલપુર વસાવ્યો.

સ. ૧૨૧૧ ભુજનગર વસાવ્યો.^{૧૫}

સં. ૧૧૧૭ નવુનગર વસાવ્યો.^{૧૬}

સં. ૧૨૨૪ વીરમગામ વસાવ્યો.^{૧૭}

સં. ૧૧૧૫ સુરત વસ્યાવુ.^{૧૮}

સં. ૧૧૭૯ ખંભાત વસ્યાવુ.^{૧૯}

સં. ૯૫૧ ભરૂચ વસ્યાવ્યો.^{૨૦}

૧૧. કુટનોટ ૧ માં નોંધેલ પાનામાં “સ. ૧૪૫૨ માં ફેવડે સૈમલે શિરોહી વસાવ્યું” એમ લખ્યું છે.

૧૨. આ સાલ ખોટી છે. આલોર (જળાલીપુર) ધણુ પ્રાચીન શહેર છે. તે વિષેના સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ, સ. ૮૩૪ માં દાક્ષિણ્યાક ઉદ્યોતનસૂત્રિએ જળાલીપુરમાં ‘કુવલયમાલાકથા’ લખી હતી તે, મળે છે (જુઓ, વસન્ત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથમાં શ્રીજિનવિજયજીનો લેખ : ‘કુવલયમાલા : નવમા સૈકાની એક જૈન કથા’).

૧૩. કુટનોટ ૧ માં નોંધેલ પાનામાં “સવત ૧૫૧૫ ચૈત્ર સુદિ ૬ ને રવિએ પુરે મેડતો વસાવ્યું” એમ લખ્યું છે.

૧૪. કુટનોટ ૧ માં નોંધેલ પાનામાં “સં. ૧૭૨૨ માં સોલકી ચિરે થરાદ વસાવ્યું” એમ લખ્યું છે. પરંતુ એ સાલ પણ માનવા જેવી નથી. થરાદ વિષેના વધારે જૂના ઉલ્લેખો સખ્યાખંધ મળે છે. વિક્રમના તેરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં મંત્રી થરાપાલે લખેલું ‘મોહરાજપરાંજય’ નાટક થરાદમાં લખવાયું હતું.

૧૫. કુટનોટ ૧ માં નોંધેલ પાનામાં ૧૦૬૪ ની સાલ આપી છે.

૧૬. કુટનોટ ૧ માં નોંધેલ પાનામાં “સ. ૧૫૯૬ રાવળ જામે નવાનગર વસાવ્યું” એમ લખ્યું છે.

૧૭. વીરમદેવ વાઘેલાએ વીરમગામ વસાવ્યાનું માનીએ તો આ સાલ ખોટી ગણાય.

૧૮. કુટનોટ ૧ માં નોંધેલ પાનામાં પણ સં. ૧૧૧૫ ની સાલ આપી છે.

૧૯. ખંભાતને ‘સ્તંભતીર્થ’ નામ ચાવડાઓના કાળમાં મળ્યું હોવાનું મનાય છે, તથા દશમી સદીના આરણ સુસાક્ષરે ખંભાતને સારા ખંદર તરીકે વર્ણવે છે, એટલે બારમા સૈકા કરતાં તો તે પ્રાચીન છે જ.

૨૦. આ સાલ ખોટી છે, કેમકે પુરાણોમાં ભૃગુકચ્છ તીર્થનો ઉલ્લેખ છે. નતકકથાઓ ભૃગુકચ્છનો ખંદર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે, અને ઈસવી સનની પહેલી સદીમાં તો તે એક ધીકતુ ખંદર હતું એ નિર્ધારિત છે.

- સ ૬૨૧ ઘોલકુ-ધધુકુ વસ્યાવો ૨૧
 સ ૧૧૧૫ વડોદરા વસ્યાવો ૨૨
 સ ૧૫૫૪ સમી-સદુર વસ્યુ
 સ ૫૧૦ પાલ પ્રમારે પાલણપુર વસાવ્યો ૨૩
 લિન્દુ ચોથા આરાની છે
 સ ૮૦૨ માહા સુદ ૧૭ શનીવારે વનરાજ આવડે પાટણ વાસ્યુ ૨૪
 સ ૮૦૪ વડાલી વાસી
 સ ૧૨૧૭ મેસાણા વાસ્યા મેહે આપડે
 સ ૩૦૩ મુઝપુર વસાવ્યો ૨૫
 સ ૪૦૪ મખેશ્વર વસાવ્યો
 મ ૧૧૧૫ સિદ્ધપુર વસાવ્યો ૨૬
 સ ૫૫૧ વડનગર વસ્યુ ૨૭
 સ ૧૧૨૧ વિસલનગર વસ્યુ ૨૮

૨૧ વાઘેલા અર્જુનરાજના પિતા ધવલે ધોળકા વસાવ્યુ હવ, એટલે આ સાલ ખોટી છે ધધુકા વિષે નિર્ણય કરવાનુ કઈ સાધન નથી મહાભારતનું વિરાટનગર તે ધોળકા નહીં એ હવે પૂરવાર થયેલી હકીકત છે

૨૨ વડોદરા વિષેના દસમી સદી જેટલા પ્રાચીન હલેખો મળે છે, એટલે આ સાલ ખોટી છે (જુઓ, 'સુવાસ' માસિકના ૧ લા પુસ્તકમાં ૫ લાલચન્દ્ર ગાધીની લેખમાળા 'વડોદરા વિષેના પ્રાચીન હલેખો')

૨૩ ચદ્રાવતીના રાજા પ્રાસવર્ધના નાના ભાઈ પ્રદદાદનદેવે (પાલ પરમારે) પાલનપુર વસાવ્યુ હવ એ હકીકત સાચી છે, પણ તે વસાવ્યાના કાળ વિક્રમની તેરમી સદીના અંતમાં અથવા ચૌદમી સદીના આરંભમાં જ હોઈ શકે એટલે અહીં આપેલી સાલ ખોટી છે

૨૪ આ વિષયની ચર્ચા માટે જુઓ ન ૪ વાળા હસ્તલિખિત પાનાની પ્રસ્તાવના

૨૫ માળવાને મુજ રાજા ચોતે ભોજની હત્યા કરાવવા પ્રયત્ન કરેલા તેના પ્રાયશ્ચિત અર્થે લોટશ્વરની યાત્રાએ આવેલા ત્યારે તેણે ધર્મારવ્યમા મુજપુર ગામ વસાવ્યું હવ, એવી દત્તકથા મળે છે (જ ના અતિહાસિક સાધનો, પૃ ૨૧૯) મુજે મૂળરાજને દબાવ્યો ત્યારે તેણે મુજપુર વસાવ્યું હવે, એમ શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી તર્ક કરે છે (જ નો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, ભાગ ૧, પૃ ૧૪૭) ને કે ઉપર ને સાલ આપી છે તે તો ખોટી છે જ

૨૬ શ્રીરથળનુ અસ્તિત્વ ધણા પ્રાચીન કાળથી હવ ને કે તેને સિદ્ધપુર નામ સિદ્ધરાજે આપ્યુ, પણ ઉપર આપેલી સાલ ખોટી છે, કેમકે તે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળ પહેલાની છે

૨૭ વડનગર (આનંદપુર)ના સ્થાન વિષે મતભેદ છે હવવાકુ રાજા કનકસેને ઇ સ પૂર્વે ૧૪૪માં પરમાર રાજા પાસેથી એ પ્રદેશ કબ્જે કરી વડનગરની સ્થાપના કરી એવી દત્તકથા પલલીકાળમાં આનંદપુર વિષેના અનેક હલેખો મળે છે આનંદપુર વિધા તેમજ બાલણત્વનુ કેન્દ્ર હવ, એ નેતા ખેડાના આજુ ક કે કાઠિયાવાડના આજુ દપુરના મુકાબડે હાલનુ વડનગર તે જ આનંદપુર હોવાનો મત વનુદવાળો લાગે છે

૨૮ વીસલદેવ વાવેલાએ વીસનગરનો કિલ્લો બંધાવ્યો અથવા સમરાવ્યો હતો, એમ જાહ લોકો કહે છે

સં. ૧૩૧૧ માંડલ વસ્યું૨૯.

સં. ૧૫૧ (?) પારકર વસ્યું.

સં. ૭૬૭ વણોદ વસ્યું. વણેલું તલાવ કરાવ્યું.

સં. ૧૫૧૭ રાઠોડ નરસીધંબે મેડણો ઉજડ ખેડો ખીજવાર વસાવ્યો,
આગે મોઘનખ્યાત્યાધ વાસ્યો હતો તે ઉજડ હતો.

સં. ૧૩૧૫ બાહડદે રાઠોડે બાહડમેર વસાવ્યો૩૦.

સં. ૧૪૮૪ જેતારણ વસાયો.

સં. ૮૩૪ પરમારે આબુજનો કાટ કરાવ્યો. પછે ચહુઆણે લીધો.

સં. ૭૧૧ ઇંદ્રસીધ રાઠોડે ઇંડર પાસે ખેડ વસાવી. ખેડુયા બ્રામણ થયા.

૨૯. આ સાલ ખોટી છે, કેમકે સ. ૧૧૯૯માં મંડલીપુર (માંડલ)મા લક્ષ્મણગણિએ 'સુપાસનાહ-
ચરિય' રચ્યું હોવાનો હલ્લેખ મળે છે (જેન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૫).
૩૦. કુટનોટ ૧ માં નોંધેલ પાનામાં સ. ૧૫૧૫ની સાલ આપી છે.

લોકસાહિત્ય અને એનું અન્વેષણ તથા મૂલ્યાંકન*

[વ્યાખ્યાતા પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, એમ એ]

વિષય-સૂચિ

[પ્રસ્તાવ-આભારપ્રદર્શન, વસ્તુસ્થિતિ અને પૂર્વાગમી પ્રચારો, સાહિત્યની વ્યાખ્યા-સમઘિની સપત્તિરૂપ સાહિત્ય, લોકસાહિત્યનો સ્થૂલ પરિચય, એને માટેના અંગ્રેજ અને જર્મન ગણદો, લોકસાહિત્યના અન્યાન્ય અંગો, લોકસાહિત્યની મૌખિકતા અને એના આધુનિક પ્રકાશનો, લોકસાહિત્યના અન્વેષણ માટેના ક્ષેત્રો, લોકસાહિત્યના મૂલ્યાંકનની દિશા-હાલરડા—હાલરડાની વ્યુત્પત્તિ અને એના પર્યાય, હાલરડાની વ્યાખ્યા, ભાષાગૃહૃત હાલરડા, વનરાજ્ય આવડો એ નામની કૃતિમાં અપાયેલા હાલરડા, હાલરડાનો આદિકાળ અને એનું કર્તૃત્વ, ગુજરાતમાંના જૈન-અજૈન દુહાઓના હાલરડા, મહારાષ્ટ્રના હાલરડા, હાલરડાના લક્ષણો અને એનું ધરતર, હાલરડાની ઉપેક્ષા, હાલરડાનો પ્રભાવ શબ્દ-ચાલણગાડી, કેટલીક રમતોને લગતા જોડકણા ટોળાંયાના ગીત કટાણાની મીમામા, ગોરમાના ગીતો, આધુનિક જીવનચર્યામાં એનો અભાવ હોવાનું કારણ, મુદ્રણને અને જનોઈને લગતા ગીતો ઘોડીઓ વગેરે ઉપાણ્યા, એના મૂળ અને એનાથી થતા લાક્ષણિકતા વાર્તાઓ અને તેનું પ્રકાશન લગનના ગીતો એ ગીતના મૂળ, સંસ્કૃતમાં લખાતી, વનગીતોના વિવિધ પ્રકારો, ગ્રામીણ ગીત, મીરાણીઓના ગીત સંલોકો—જૈનના ને અજૈનના સીમ તના ગીતો, ખાચણા—એની વ્યુત્પત્તિ, પંજાબી હુલે કે ગીત અને મહારાષ્ટ્રીય કેટલાક ગીતોનું ખાચણા સાથે ગંતુવન, ખાચણાનો રહે અને એનો રસાસ્વાદ, ખાચણાનો દુરુપયોગ ગરબા-ગરબી-ગમ-ગરબા અને રામનો લેહ, ગરબાની ઉત્પત્તિ, લાસ્ય અને દલ્લીસકનો શીડેમચન્દ્ર કરેલ લક્ષણ, ગરબાને લગતી વિવિધ મુદ્રાઓ, એની જમાવટ, ગરબાઓને લગતા વિવિધ પ્રકાશનો, કાન્હુરેખ્ય વ વગેરેમાં ગરબી, ગરબીનું મૂળ લોકવાર્તાઓ-જૈનોનો કૃષો, કેટલીક લોકવાર્તાઓનો નિર્દેશ લોકગીતોનું વર્ગીકરણ અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ મેલુસાના ગીત, ગાંધ્યા લોકગીત વિષેનો સ્વ રણજિતરામનો નિબંધ, શ્રી મધ્યાણીએ સૂચવેલ ગીતકથાઓના પ્રકારો, કાષો દુનારીના ગીત, ઘેરિયાના ગીત, કાઠિયાવાડી દોહા-ગોરહા, નોગતાના ગીત, સરવણુ ને માણુભટ્ટ, ભવાઈ ને રામલીલા, આધુનિક જીવનમાં સગીતની ન્યૂનતા કહેવતો, એની સમીક્ષાત્મક આવૃત્તિની આવશ્યકતા કાયદા, લોકસાહિત્યનો અને એના વિવિધ અંગોનો ઉત્પત્તિ-અમય લોકસાહિત્યને લગતા લાક્ષણિક ઉદ્ગ્રાગ લોકસાહિત્યના પૂર્વાગમી અન્વેષકો, હતરગમી અન્વેષકોને દિશાસૂચન, અને લોકસાહિત્યનું મૂલ્યાંકન]

માનવતા પ્રમુખમદોદય અને મુક્ત પ્રધુઓ !

હું આજે વાર્ષિક વ્યાખ્યાન આપવા માટે અંગ્રે ઉપરિચિત થયો છું પરંતુ એ ગળધમાં માગ વિચારો ૧૯૪૨ ને તે પૂર્વે આપ જેવા વિદ્યારમિત સન્નનો ગમદા આ વ્યાખ્યાન આપવા માટે અને શી કામસ ગુજરાતી મળાએ જે માનવ અને આનન્દનક નિગનળ આપવા કૃપા કરી છે તે બદલ આ મત્રાના ગયાતક-મદાચયોનો દુ દાર્કિક ઉપગાર માનું છું વિગેષમાં આ વ્યાખ્યાન માટેની મારી મોગતા અને તેવાગી વિચારના, આપનામાથી યોદાધણને પણ દ મતોળ આપી ચકીસ કે કેમ તે વિશે અને ચકા ગદ છે અપુગમાં

* આ સને ૧૯૪૦ ની વાર્ષિક વ્યાખ્યાન, પ્રો. હીરાલાલ ર કાપડિયાએ શ્રી કા. ગ્ર સમા તારૂથી શ્રી કા ગ્ર સમામ દિશા તા ૧૮-૧-૪૦ ને દિને મત્રાના પમુખ દિ બ કૃષ્ણલાલ મોળન-લાલ બેલીના પ્રમુખપરે બંદેર સમામા અપુ નવ. ને મત્રાના રતાન માટે મુઓ ન વર્ પમુ. અ ૧ એપ્રિલ-નુન પા. ૬૬-૧૦૦ એ ન ના છુ મની

પૂરું, મેં આ વ્યાખ્યાનનો વિષય પણ એવો રાખ્યો છે કે જેના સાંજાપાંગ અભ્યાસ માટે તો મારે કેટલાંયે વર્ષો ગાળવાં લેખજો. તો આવી પરિસ્થિતિમાં આપની સમગ્ર આ વ્યાખ્યાન આપવાની મેં જે ધૃષ્ટતા દાખવી છે તે બદલ હું આપ મંત્રની દાસા યાનું ખૂં અને સાથે સાથે એમાં જે કંઈ ન્યૂનતા જણાય તે સમજાવે અને સદૃશતાથી નિભાવી લેવા આપ સર્વેને સાદર વિનવું છું.

પ્રારભમાં જ એ પણ કહી દઉં કે મારું આ વ્યાખ્યાન એટલે ગૌલિકતાનું—મૌલિક વિચારોનું આવિષ્કરણ જ એમ નહીં, કેમકે આ વિષય પરત્વે અત્યાર સુધી ઘોડેયજો અંગે લીલાપોહ થયેલો છે. દાખલા તરીકે સ્વ. રણજિતરામ શાવાભાઈ મહેતાજી, પ્રો. બળવંતરાય કદ્યાણરાય ઠાકોરે, શ્રીયુત દત્તાત્રય દાસેલકરે અને ખાસ કરીને શ્રીયુત ઓવેરચંદ મેઘાણીજી આ વિષય છબ્યો છે આમ હોવા છતાં હું એનોય પણ પરિપૂર્ણ અભ્યાસ કરી શક્યો નથી, જે કે મારાથી જન્યો તેટલો પ્રયાસ મેં આ દિશામાં કર્યો છે. આ વિષયનો અભ્યાસ કરતી વેળા મને આ સંબંધમાં જે જે વિચારો સ્ફુર્યા છે તે સહુને મેં આ વ્યાખ્યાનમાં સ્થાન આપ્યું છે. પ્રસ્તાવરૂપે આટલું નિવેદન કરી દેવે હું આજનો વિષય દાય ધરું છું.

લોકસાહિત્ય અને તેનું સર્જન

‘સાહિત્ય’ એ વિલક્ષણ શબ્દ છે, કેમકે એની વ્યાખ્યાની કાંઈ હપ્તતા-રીમા નથી, તેમ જ એનું કાંઈ એકાદેક લક્ષણ પણ પ્રાયઃ સર્વસમત નથી. એથી તો એની વિવિધ વ્યાખ્યાઓનો વિચાર કરતાં કાંઈકને અમુક વ્યાખ્યા અનિવ્યાપ્તિ દોષથી દૂષિત લાગે છે; બ્યારે અન્યને એ જ વ્યાખ્યા અવ્યાપ્તિ દોષથી ગ્રસ્ત જણાય છે. આ પ્રમાણેની વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી હું સાહિત્યનું લક્ષણ રજુ કરવાની આવશ્યકતા જોતો નથી. સાહિત્યનું સર્જન સામાન્યતઃ વ્યક્તિગત છે, છતાં કેટલીક વાર એમ બને છે કે એવું વ્યક્તિજન્ય સાહિત્ય કાલીન્તરે સંમિષ્ટની સંપત્તિરૂપે પરિણમે છે. એમ થવાનાં કારણો અનેક છે. એક તો એ સાહિત્ય, લોકભોગ્યતાથી લક્ષિત હોય. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું તો એમાં અનાવશ્યક પાણ્ડિત્યનાં પ્રદર્શનો ભરવાનો વૃથા પ્રયાસ કરાયો ન હોય-શબ્દોની જટિલ ગુંથણી ગુંથવાના કાડને અધીન થવાનું માંડી વળાયું હોય. એટલે સામાન્ય જનતા એ સાહિત્યનો સહેલાઈથી લાભ લઈ શકે એટલું એ સરળ હોય. બીજું એ લોકપ્રિય બને એવું એ સરસ-રસવાળું-રસિક હોય. અર્થાત એમાં સામાન્ય જનતાના મનોભાવ વ્યક્ત કરાયેલા હોય, એ લોકોના પ્રાણના અવતારરૂપ હોય. ત્રીજું એ સાહિત્યમાં એના કર્તાએ પોતાનું નામ મોટે ભાગે ગુપ્ત રાખ્યું હોય, બલકે રજુ જ ન કર્યું હોય, એટલે એની રચના ગમે તે વ્યક્તિની ગણી શકાય એવી એની ગૂંથણી હોય. ૨ આવા સાહિત્યને આપણે એક રીતે લોકસાહિત્ય તરીકે ઓળખાવી શકીએ.

૧ લોકસાહિત્ય પરત્વેનાં એમનાં ૨૨ પ્રકારોનો નીચે મુજબ છે:—

(૧-૩) રઢિયાળી રાત (ભાગ ૧-૩); (૪-૫) ચૂંદડી (ખંડ ૧-૨); (૬-૧૦) સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ખંડ ૧-૫); (૧૧-૧૩) સોરઠી બહારવટીઆ (ભા. ૧-૩); (૧૪-૧૫) કંઠાવટી (ભા. ૧-૨); (૧૬) સોરઠી સંતા; (૧૭) પુરાતન જ્યોત; (૧૮) દાદાજીની વાતો; (૧૯) સોરઠને તીરે તીરે; (૨૦) સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરો; (૨૧) સોરઠી ઋતુગીતો; અને (૨૨) સોરઠી ગીતકથાઓ.

—જુઓ લોકસાહિત્ય [ધરતીનું ધાવણ] પુ. ૧ (માહિતી પૃ. ૯-૧૧)

૨ આથી તો આ ભૂતની સાહિત્યિક કૃતિઓનો ઉત્પત્તિકનો પત્તો લાગવો ધણે ભાગે મુશ્કેલ છે. જેમ પૂર્વજોમાંથી વહેતા પ્રત્યેક ઝરણાનો કે દરેક દરેક નદીનો મૂળનો પત્તો મળતો નથી, તેમ લોકસાહિત્ય તરીકે સ્થાન પામેલી પ્રત્યેક કૃતિનો સર્જકનો નામનિશાન જડતો નથી.

એ તો ગણીતી વાત છે કે લોકસાહિત્યને અંગ્રેજીમાં folk-lore કહેવામાં આવે છે એમાં folk sepos, folk sifest અને folk sleat જેવા જર્મન શબ્દોનું પ્રતિબિંબ જોવાય છે, કેમકે યુરોપના માહિત્યમાં લોકસાહિત્યના ગણેશ માડવાનું કાર્ય સૌથી પ્રથમ જર્મનીએ લગભગ બે સદી ઉપર કર્યું હોય એમ મનાય છે

જે માહિત્ય લોકોનું ગણાય, અને લોકો માટે અને લોકો વડે ગવાયેલું મનાય, તેમ જ જે માહિત્યમાં લોકોને સ્વાભાવિક રીતે પોતાના જીવનનો પડખો સમજાય તે ‘લોકસાહિત્ય’ છે આમાં કૃત્રિમતા કે ફલ માટે અવકાશ નથી એમાં તો સત્યની જ છોજો ઉછળતી જોરાય આ લોકસાહિત્યના એક અશરૂપ લો. ગીતનું મહત્ત્વ દર્શાવતી વેળા જર્મન પ્રોફેસર Darmesteter દાગ જે ઉદ્દગારો કહાયા છે તેનો હું આ પ્રમંથે ઉત્તર આપું છું —

“ It is the work of illiterate poets, but it represents their feelings, it has life in it—the life of the people It is simple—it is true to nature because it represents those ideas without any moral bias or literary after-thought ”

મુખ્ય લક્ષણ— મોખિકતા

આ ઉપરથી જોને હું માનવજીવનના પડખરૂપ ગણું છું અને જોને કેટલાક પ્રગજીવનના આલસારૂપ કે લો. જીવનના અત્યંત અચરૂપે નિર્દેશ જે તે લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ કનકે મમજનયુ દર્શો એનો વિશેષ ખ્યાલ આવે તે માટે એની વ્યાખ્યાન આપતા એના સ્વરૂપના અન્યાય અગો હું વિચારું છું દાખલા તરીકે આ લોકસાહિત્ય અન્ય માહિત્યની પેઠે ગદ્યાત્મક તેમ જ પદ્યાત્મક એમ ઉભયસ્વરૂપી છે ગદ્યાત્મક લોકસાહિત્યમાં બહુધા કથાઓનો-વાર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે પદ્યાત્મક લોકસાહિત્યમાં લોકગીતોનાં-શુદ્ધ સ્વરૂપવાળા કાવ્યોનો તેમ જ એ ઉપરાંત જોડકાણોના પણ અતલ્લા થાય છે લોકોમાં પ્રચલિત બનેલી કથાઓ વાર્તાઓ, હાલતો, શ્રમજીવનીઓના ગીતો, કાવ્યો અને આરમારો માં ગીત, લગ્ન, પ્રગજીવન, ગવાતા ગીતો, કટાણા, મગસિયા-ગાજીયા, ગગ્યા, હાવરડા, ઉખાણા, કોપના, ખાણા, ભજનો, મત્યાદિ લોકસાહિત્યના વિવિધ અંગો છે આ લોકસાહિત્યનો એક ખૂબી, અને કદાચ કોઈ એને ખામી ગણે તો ખામી, એ છે કે એનો મોટો ભાગ લોકોના મુખમાં રમે છે, પગલું લેખિતોને વશ બની, વિપિબદ્ધ બનતો નથી, અર્થાત્ એ લોકસાહિત્ય ધણખરૂ મોખિક રહે છે અત્ એન એમાં પાઠ્યોદ સમાવે છે, એટલું જ નહીં પણ એનો કેટલોક ભાગ લુપ્તપ્રાય પણ બને છે, જે કે એની વિપુલતાને, નવી નવી ઉમેરોગતી જતી કૃતિઓને લઇને ખામ ધક્કા પડેાચેા નથી લોકસાહિત્યની મોખિકતાના મળમળા દમણા કેટલાક

- ૧ કાવ્યો કૃત્તિઓ—શીખળી શીખળીઓ કાવ્યો કૃત્તિ વેળા, ખાણ ખાણનાં ખોડમનો પા મારના, ગરૂનો ટોપલાની આપ લે કરતા અને ગાડાવાળા કીચૂડ કીચૂડ અવાજ કરના એવા ગાડા દાખલા જતાં તે ગાય છે વગેરે વળકરે સાચાના ખખડાટ સાથે, દરજી સીવવાના સાચાના અવાજ સાથે, ઘાંધી ઘાંધી પીલતી વેળા ઘડા અવાજ સાથે અને યોની નીચિનારે કપડા ઝીંકતી વેળા ઘડના પડઘડા સાથે બીજો બાગ પોતાના સૂર મગને છે આમ ઘડા લોકમમાળના વિવિધ પ્રકારના અને રસના એક જનના સંબોધવાની બની ભલે છે, અને સાથે સાથે એ પરિવર્તનશીલ કાર્યોના કાર જન્મતો નથી
- ૨ યાદી દગ્ગા, રાંધે વસોવના, ખાડખીએ ખાડના એમ ધરને આવજે કરાવી કમસાથ વિવિધ કિષ્કાઓમાં સીવર્ષ પોડોનો સુરીડા સૂર પરી, જે આવજાઓને સંબોધના ખામ બનાવી રાંધે છે
- ૩ ખાડના દુકામમાંથી આપોઆપ શુરતા વિનાપનો કરેલુ સ્વર

સમયથી પરિવર્તન થવા માંડ્યું છે; વાર્તાઓ, લક્ષ્યાદિના ગીતો, હાલરડાં, કહેવતો. ઉખાણા, ખાંચણાં તેમ જ એવી બીજી કૃતિઓ મુદ્રિત સ્વરૂપમાં બહાર પડતી જાય છે.

અન્વેષણ અને અહુરવ

આપણી આ ભારતભૂમિ અદ્ભુતતાનો ભંડાર છે એમની એક અદ્ભુતતા એ છે કે અહીં અનેક રંગોથી રંગાયેલી બહુરૂપિણી સંસ્કૃતિનાં દર્શન થાય છે. એથી કરીને તો સમાજના ઉપલા થર તરીકે ઓળખાવાતી ઉચ્ચ કામો પાસેથી આપણને લોકસાહિત્યની વાનગીઓ મળે છે, એટલું જ નહીં પણ એના નીચલા થર તરીકે ગણાતી દુલિન-પતિત કામો પાસેથી પણ કેટલીક વાનગીઓ મળે છે. આથી લોકસાહિત્યના સાગોપાંગ અન્વેષણ માટે સમાજના સર્વ થરો સાથે ગાઢ સંપર્કમાં આવવાની આવશ્યકતા રહે છે ઉદાહરણાર્થે ઉચ્ચ ગણાતી કામોનાં-વાણિયાની અને શ્રાહણોની જ્ઞાતિના પ્રચલિત લગ્નગીતો જનણ્યાં, એટલે આપણે ‘ધરિયો ગઢ જિત્યા’ એમ નથી, કેમકે એ સિવાયના, બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ લગ્ન જેવા જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગને અનુલક્ષ્યને જે ગીતો અત્યારે પણ ગવાય છે તેની નોંધ કરવી ધટે. હરિજનોની અને હળપતિઓની, ધાંચીઓની અને મોચીઓની તેમ જ ધોખીઓની અને માછીઓની નાતોમાં પણ લગ્નાદિ પ્રસંગોએ ગીતો ગવાય છે. એ બધાં ગીતો આપણે એકત્રિત કરવાં જોઈએ તેમ કર્યા બાદ એની તારવણી કરતા આપણને એમાં રહેલું સત્ત્વ-એની પાછળ રહેલું ગૂઢ માનસ સમજવાનો સુયોગ સાપડે તેમ છે. આ અને બીજાં પણ લોકસાહિત્યનાં અંગો પૂરેપૂરા શોધાય અને ચળાય, તો તેમાંથી આપણે આપણી ભૂત અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનો સાચો ઇતિહાસ જાણી શકીએ-આપણે આપણી નૈતિક, ધાર્મિક, સામાજિક અને માનસિક ભાવનાઓનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ; અને જો દરેકે દરેક કામ અને દેશ આ દિશામાં પનોતાં પગલાં માંડે તો આપણે સમસ્ત વિશ્વનાં અપૂર્વ અને સર્વાંગીણ દર્શન કરી શકીએ તેવો સોનાનો સૂરજ જોતજોતામાં હોશે. આના ‘સમર્થનાર્થે’ Encyclopædia Britannica માથી લોકસાહિત્ય (ખ. ૧, પૃ. ૧૯૦)માં ઉદ્ધારાયેલી નીચેની પંક્તિઓ હું રજૂ કરીશ:-

“Each nation and each locality, has, of course, folklore as it has its language; and it is obvious that to set forth any given folklore with all its stratifications in a comprehensive and orderly way, would virtually be equivalent to exhibiting fully the past and present intellectual, moral, religious, and social condition of the people to whom it belonged. An exhaustive account of the folklores of the world would be equivalent to a complete history of the thoughts of mankind.”

હાલરડાં

આ પ્રમાણે લોકસાહિત્યની, એના અન્વેષણની દિશાની અને એના મૂલ્યાંકનની આછી રૂપરેખા આલેખી, હવે હું એ લોકસાહિત્યનાં વિવિધ અંગોમાંથી ‘બને તેડલાનો’ અહીં

૧ ‘લોકસાહિત્યમાંથી પ્રતિબિંબિત થતું, તત્કાલીન સમાજજીવન’ એ વિષય ઉપર એક વેળા મુંબઈ વિદ્યાપીઠે નિબંધ લખનારને પારિતોષિક આપવાનું સૂચવ્યું હતું, અને તદનુસાર શ્રી. શંકર કાલેલકરે એ નિબંધ લખી પારિતોષિક મેળવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. આ નિબંધ હજી સુધી મારા જોવામાં નથી.

એક પછી એક વિચાર કરીશ તેમ જોઈ પ્રથમ આપણે આ સૃષ્ટિ ઉપર જ્ઞાન માણતા થયા ત્યારે આપણી માતાના મુખકમળમાંથી જે અમૃતગંધના મચ્છરૂપ હાનગાનો ગમ આપણા કાનમાં ટપક્યો તે હાલગડાથી હું શરૂઆત કરીશ

‘હાલગડુ’ એટલે બાળકને ઉઘાડવા માટે અને ઝોળીમાં, ઘોડિયામાં કે પાગણમાં ખુનાવતી વેળા ગવાતું ગીત શ્રી કનકસુન્દરે વિ મ ૧૬૬૭માં ગયેલા નગાળશા આખ્યાનમાં આને માટે ‘હાલર’ શબ્દ વાપર્યો છે^૧ એવી રીતે વિ મ ૧૬૨૦ પટેલાની ગણાતી અને નાકરે રચેલી સગાલપુરીનામક કૃતિમાં પણ ‘હાલર’ શબ્દ છે વળી ભાલભુટ્ટ રામબાળલીલા (૫૬ પ)માં પણ આને પ્રાય મળતો આવતો શબ્દ ‘હાલર’ વપરાયેલ છે આ શબ્દની ઉત્પત્તિ કે વ્યુત્પત્તિ કોઈએ સપ્રમાણ દર્શાવી નહાય એમ જણવાળેનામાં નથી હું પણ અત્યારે કંઈ નિશ્ચિત રૂપે કહી શકું તેમ નથી બાકી મન્મૃત શબ્દ ઉદ્ભવન અને ગુજરાતી હુલામણ (હુલગવણુ તે) સાથે આને કદાચ મનઘ હશે જે એમ ન હોય તો પ્રાચીન કૃતિમાં એને માટે ક્યો શબ્દ છે તેની પણ તપાસ કરવા બાકી રહે છે એક આધુનિક કોશમાં nursery song માટે સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે ‘શિશુગીત’ અપાયેલ છે, પણ એ હાનગડુ’ શબ્દનો પૂરપૂરા ખ્યાલ આપના સમર્થ હોય એમ જણાતું નથી આ શબ્દનિહાનના નિયમને વિશેષ ન લખાવતા હું એવિ ભાલભુટ્ટે રચેલું હાલગડુ ગ્યુ કરું છું —

“ હવે મૈયા હાલર ગારો ને મનમાંથી હસે,

વળી રોપ ને શાગદા અહવા ધસે,

એવા દશગયના બાળ ૦ ૦

મૈયા, હાલો હાલો મુખે હાન કહ,

વળી શ્રુતિ ને વેદ જેને ઢઠે રહ,

અદપડિયાળી આખડી મીચીને ઉનાડ

બાળક બહાર કાઢીને મૈયા પોહાડે,

એવા દશગયના બાળ ૦ ૩

ખાતે ધાવે એવણી, વળી પડી રહે મૂકે,

એવા ગમતા ગમતામ, શામ ના ચૂકે,

એવા દશગયના બાળ ૦ ૪ ”

—પ્રાચીન કાવ્યબાળા (અન્થ ૧૧)ગત ભાલભુટ્ટ રામબાળલીલા (૫૬ પ)

સ્વ મહાપતરામ રૂપરામે ગયેલી, “ વનરાજ આવડો ” નામની કૃતિની ૪ સ ૧૬૨૦માં ઉપાયેલી દશમી આકૃતિમાં ૫ ૧૧૧-૧૧૩માં વિવિધ હાલગડાઓ ઉપાયેલા છે એ ઉપરથી આપણે ત્યા ‘હાલગડા’ને ક્યાંથી મુદ્રિત સ્વરૂપ અપાયું છે તેનો ખ્યાલ આની રાકશે

આ દશમી આકૃતિ બહાર પડ્યા પછી આઠ વર્ષ આ દિશામાં શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી-એ પ્રયામ કર્યો છે એમણે ‘હાલગડા’ નામનું નાનકડું પુસ્તક અપાદિત કર્યું છે એની ૧લી

૧ પ્રસ્તુત પદ્ધિ નીચે મુજબ છે —

“ ગાઈ રે હાલર હુલાવના રે પુત્ર સામગાંજે વાગ ” (૫ પૃ)

—એ મજરાય મુ દેસાઈદાસ સપાદિત

આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૨૮ના જુન માસમાં અને બીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૨૯ના ફેબ્રુઆરીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. આ બીજી આવૃત્તિમાં “વાતસલ્યના સૂત્રો” એ શીર્ષકપૂર્વક પ્રવેશક લખાયેલો છે. એમાં આપણને હાલરડાંના સ્વરૂપની અને એના તુલનાત્મક ઇનિદાસની ઝાંખી થાય છે. એનો વિશેષ વિચાર કરાય તે પૂર્વે એ નોંધી લઈએ કે એ હાલરડાંમાં જે ૨૪ પદ્યાત્મક કૃતિઓ રજૂ કરાયેલી છે, અને જેને એના ગંપાટક ‘ગીતો’ કહે છે તેમાંની ૧૩મી, ૨૩મી અને ૨૪મી કૃતિ હાલરડાં નથી, એમ તેઓ ગતે જ સૂચવે છે.

હાલરડાંનો સંબંધ બાળક અને એની નિદ્રા, તેમ જ એની માતાની એને ઉંઘાડવાની ઇચ્છા, એ સાથે સંકલિત છે. એથી એનું ક્ષેત્ર સમસ્ત માનવગતિ જેટલું વિશાળ ગણાય અને હરકોઈ ભાષામાં એની રચના ઉપલબ્ધ થતી હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં એમ માનવાનું કારણ મળે છે કે ‘હાલરડા’ જેવી કૃતિ સૌથી પ્રથમ કાને હાથે અને કઈ ભાષામાં રચાઈ હશે તે કહેવું-તેનો છેવટનો ઉત્તર આપવો મુશ્કેલ છે. બાકી માર્કેણેય પુરાણના ૨૩મા અધ્યાયમાં^૧ મદાલસાના મુળમાં સંસ્કૃતમાં હાલરડાં મુકાયાં છે. વળી શ્રી શીલાંકસૂરિએ પણ સૂચગડ (૧, ૪, ૨, ૧૭)ની ટીકા(પત્ર ૧૧૯ અ)માં સંસ્કૃતમાં નોડકણા જેવું એક હાલરડું આપ્યું છે. વળી હાલરડાં તરીકે પ્રથમ નોડકણાં (nursery rhymes) નોડાયા હશે, કે જેને થોડે ઘણે અંશે ‘કાવ્ય’ કહી શકાય તેવી કોઈ કૃતિ યોગ્યઈ હશે એ પણ નિશ્ચિત રૂપે કહેવું મુશ્કેલ છે, બેકે નોડકણાંનો સંભવ વિશેષ જણાય છે.

એમ લાગે છે કે એકાદેક વીંશી ઉપર ભારતવર્ષમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં અને તેમાં પણ વૈદિક હિન્દુઓમાં જે હાલરડાંનો પ્રચાર જોવાતો તેમાં શ્રીકૃષ્ણની માખણચોરી, દોણી-ફેાડની મસ્તી, થેઈ થેઈ પગલીઓ, આકાશગત તારાને રમકડાં માની તેની સાથે રમવાની તાલાવેલી અને એવી એવી બીજી પ્રવૃત્તિવાળી બાલલીલાનો વિષય મુખ્ય ભાગ ભજવતો. એવી રીતે જૈનોમાં શ્રીમહાવીરસ્વામીની બાલકીડાદિને અનુલક્ષીને રચાયેલાં હાલરડાંનો પ્રચાર જોવાતો. એ સમયના મહારાષ્ટ્રનો વિચાર કરીએ તો ત્યાં શિવાજીના નામ સાથે સંકલિત હાલરડાં નજરે પડતાં. એમાં એના શૂરાતનનો સૂર સંભળાતો. આ પ્રમાણે આપણે ભારત-વર્ષના બંગાળ વગેરે પ્રાંતોનો વિચાર કરી શકીએ, પણ તેને અહીં જતો કરી, ઇંગ્લેન્ડમાં અને બીજા એવા દેશોમાં વસતી ખ્રિસ્તી પ્રજાઓમાં ધસુને ઉદ્દેશીને રચાયેલા કેટલાંક હાલરડાં ગવાતાં હોવાનું કહેવાય છે તેનો ફક્ત ઉલ્લેખ કરીશું. અંગ્રેજીમાં હાલરડાં વાંચવાની જેમની વૃત્તિ હોય તેમને Grace Rhysકૃત Cradle songs and Nursery Rhymes નોવા લલામણ થઈ શકે. એ પુસ્તકમાં એક સ્થળે કહેવાયું છે કે—

૧. આ અધ્યાયના ૬૪મા પદમાં મદાલસા હાલરડાં	છે એમ એમાં	આ રહ્યું એ પદ:—
“ સા ત્રિ મદાલસા પુત્રં	૨-૧	
ઉજ્જાપનચ્છલેનાહ સ્વમાનમ	”	
આ પદ પછીના ૧૧ માથી ૨૦ મા સુધીનાં	છ. ૧૧	માણે છે:—
“ એ તત ! ન		

“ The best lullaby would seem to be that sung naturally by peasant mothers with but two or three words and sung on two notes— a sort of soothing drone, corresponding exactly to the sound of the rocking cradle and having apparently the same effect on the nerves of the child ”

આવા લક્ષણથી લક્ષિત ગુજરાતીમાં હાલરડા છે દાખલા તરીકે,

(૧) નોંદડી તું આવે ને, આવે ને ” ઇત્યાદિ

(૨) “ ભાષ ભારો છે ડાંચો,
પાટલે બેસીને નાંચો
પાટલો ગયો ખસી,
ભાષ તો ઉઠ્યો હમી
હા હા હાલો હાલો ”

હાલરડામાં શબ્દગચના એ મુખ્ય વસ્તુ છે, નહીં કે અર્થપ્રધાનતા એમાં ‘લ’ જેવા ક્રોમળ વ્યંજનો વિશેષતઃ જોવાય છે હાલરડું એ શબ્દ જાતે પણ કેટલો મધુર છે! એવી રીતે lullaby પણ શબ્દગચનામાં ક્રોમળ છે વળી એમાં જેમ ક્રોમળતા છે તેમ અર્થદષ્ટિએ મૂળતા પણ છે બાળક સમજી શકે એવી એની ભાષા છે આ જ હકીકત સ્વ ડૉ. જીવણજી જમશેદજી મોદીએ નીચે મુજબ વ્યક્ત કરી હતી —

“ The cradle songs of all communities whether educated or uneducated are the simplest expression of parental affections expressed in the most simple language ”

—લોકસાહિત્ય(૫ ૧૯૮)માંથી ઉદ્દ્યુત

હવે આપણે હાલરડાના સૂત્રો નિચાટ કરીશું તો જણાવે કે એનો મુખ્ય સૂત્ર વાત્સલ્ય છે, તેમ છતાં એમાં કેટલીક વાર વિનોદ, આનંદ, ભીતિ બધા, વીંગતા, ગપ્પટભાવના અને વિગતિના સૂત્રો પણ ગ્યાન અપાયેલું જોવાય છે વાત્સલ્ય જેવા મુખ્ય સૂત્રની કે વિનોદાદિ ગૌણ સૂત્રની જમાવટમાં તાલબદ્ધતા, મધુર કંઠ, મરળ ભાષા, સુગમ ઢાળ અને સુકુમાર લહેરો અનેરો સાથ પૂરે છે હાલરડા અને તેમાં પણ ગમ્મથી નીતંગતાં હાલરડા કોઇ કોઈકિત્તે હી કામિની દ્વારા ગવાતા માલગવા, એ જીવનની એક મોજ છે પણ દુર્ભાગ્યે આજે એ મોજ માણી શકાય તેવી સ્થિતિ ગુજરાતમાં તો પ્રાપ્ત રહેલી જોવાતી નથી કોણ જાણે કેમ શહેરોમાં તો નવોદાઓ અને પ્રૌઢાઓ પણ હાલરડા ગાતાં ખચાય છે, જો કે મિતેમાં અને નાટકના ગમે તેવા-અસમ્ય ગાયનો પણ જાહેર રીતે ગાતી વેળા તેમાંની કોઇકને જ સંકોચ થતો દરો જો આવી પરિસ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો બૂના હાલરડા વિગારે પડી જશે અને તેમ થતા આપણ એ ગહુમહુ લોકધન ધીરે ધીરે નષ્ટ બનશે આ ખરેખર દુષ્કાંડ પ્રસંગ છે એમ મનાય છે કે આજે ઓકિળગમ્મીનો વિકાસ થતો જાય છે વિદ્યાપીઠોની જ એ, પી એ, બી એ અને એમ એ, —ની પદવીઓ મેળવેલી ગુજરાતી બેનો છે, તેમ છતાં

૧ ‘ આડો આડો બાવા ’ ઘાપર આગા ઘાપરિયા તો પૂર દુર બેસે ’ થી યર યર હાલરડા અર વિચારી શકાય

ખાળકની સુલભ કીડામાં, એની મીઠી નિદ્રામાં, એની અડધી મીઠાચેલી પાંખોમાં અને એની મધુર મુખમુદ્રામાં કવિતાનું દર્શન કરી, હાલરડાં રચવામાં એમના તરફથી જાણવા-જોગ ભાગ લખવાયેલો હોય એવી સ્થિતિ જોવાતી નથી. એ સ્ત્રીઓની વાત વળા દર્શાવે અને આપણા પુરુષ-કવિઓ તરફ નજર કરીશું તો ત્યાં પણ પ્રાયઃ નિરાશાનાં દર્શન થાય છે. શું આપણે આપણા કવિઓ પાસેથી નવીન દષ્ટિને અનુકૃળ, રસથી ઇલકાતી, નૂતન ઊર્મિના ધબકારે ધબકતી અને અભિનવ કલ્પના-કળીઓથી મહેકતી હાલરડાં પ્રતિઓની આશા ન રાખી શકીએ ?

હાલરડાંનો પ્રભાવ જેવો તેવો નથી એ દારા ખાળકમાં જે ભાવના પ્રદીપ્ત કરવી હોય તે થઈ શકે છે. સાદસિક નાવિકતા પ્રકટાવવી હોય તો તે થઈ શકે, રાષ્ટ્રભાવના ખડી કરવી હોય તો તે પણ બની શકે અને આ મંસારની અસાન્તા, ક્ષણભંગુરતા પ્રત્યાદિનું રોમાંચક ચિત્ર રજુ કરવું હોય તો તે પણ થઈ શકે. આ સંગ્રહમાં કક્ષા એક જ ઉદાહરણ રજુ કરીશ અતુલ્યજી રામની રાણી મદાલસા વૈરાગ્યરંગથી રંગાયેલી હતી. તે પોતાના કુમારોને હોંચોળતી વેળા મંસારની નિઃસારતા, વૈષયિક સુખોની ક્ષણભંગુરતા, પ્રત્યાદિ

૧. વિચારો:—

હાલરડાં (પૃ. ૧૯-૨૦) ગત નિમ્નલિખિત પંક્તિ:—

“You are rockin full sweetly on mammie's warm knee;
But daddie's a-rockin upon the salt sea.
The wild wind is ravin and mammie's heart's sair;
The wild wind is ravin, and ye dinna care.”

૨. વિચારો:—

“O hush thee, my babie, thy shire was a knight,
Thy mother a lady, both lovely and bright.
The woods and the glens, from the towers which we see;
They all are belonging, dear babie, to the.

O ho ro, i ri ri, candul gulo.

—સર વોલ્ટર સ્કોટકૃત હાલરડું, ‘હાલરડું (પૃ. ૨૩) માંથી ઉદ્ધૃત.

૩. કવિ ગોવિન્દે રચેલું ખાળક શિવાજીનું હાલરડું રાષ્ટ્રભાવનાથી ઓળખાત જોવાય છે. એ હાલરડાં (પૃ. ૨૮-૩૧) માં છપાયેલું છે. એમાંથી કેટલીક પંક્તિઓ હું અત્ર રજુ કરું છું:—

“ મી લોટીતે જોકા તુજ ગિવ વાળા

સુન્દરા નિજ સ્નેહાળા

તનુ શાન્તિતે શાન્ત નિજ તુજ વેળ્યા

રાષ્ટ્રગીત ગાતે તાન્યા

...

...

...

તૂ તસા વીર હોશીલ કા ?

તરવાર કરીં ધરગીલ કા ?

મિલ્લિશીલ માવલે ગઢી કા ?

રણી વધાવ યા દેશરાત્રુચ્યા મેલા સુન્દરા૦”

વાનગીઓ પીરસતી જતી હતી ? એના પ્રભાવે એના છ પુત્રોએ હારભુવાનીમાં મંન્યાસ લીધો. એના સાતમા પુત્રને એ ઉપયુક્ત બાવથી પરિપૂર્ણ હાલગડા ગાતી હતી તેનામાં રાજ્યએ એને રોકી, કેમકે તેને ખીક લાગી કે તેનો સાતમો પુત્ર પણ વૈરાગ્યથી રગાઈ મન્યાસી બની જશે.

અત્ર હું એ ઉમેરીશ કે હાલગડા રચવામાં કદ નાનમ નથી કપિવર ટાંગોરે પણ પોતાની શિશુનામક કૃતિમાં હાલગડાને સ્થાન આપ્યું છે.

આ પ્રમાણે હાલગડા વિષે વિચાર કરી, હવે એ વિષય હું પૂર્ણ કરું છું, પણ તેમ કરવા પૂર્વે સંસ્કૃત અને પાઠ્ય (પ્રાકૃત) સાહિત્યમાં મેં સૂચવેલ ઉપરાત હાલગડાને લગતી કંઈ કંઈ કૃતિઓ છે તેનું અન્વેષણ કરવા હું નિદ્ધર્જને વિનવું છું.

કેટલાંક જોડકાં

'તા, તા' એવા શબ્દોચ્ચારપૂર્વક બાળકને ચાલના શીખવાય છે એ જાણે બાળક માટે શબ્દની ચાલણુગાડી હોય એવું લાગે છે બાળક ચાલતા ચાલતા પડી જાય ત્યારે એને ઉઠાડતી વેળા 'ચા, ચા, ચઈ, ચઈ' એવું બોલાય છે એની રીતે ધીરે ધીરે આગળ વધતા બાળકને ગમતગમતમાં ધણો આનંદ પડે છે એ ગમતગમત સાથે લોકસાહિત્ય થોડેક અંશે મળ્યું છે, અને તેમાં જોડકાં, પ્રધાન પદ બોગવે છે દાખલા તરીકે બાલકીકામાંની ચાદા-પોળી, પાવલો પા, ઝમ્મ વલોણા ઝમ્મ, ચડકો દડકો, અલ્લક દલ્લક, પોરા પેમલા છત્યાદિ, રમતોમાં જોડકાં બોવાય છે ઉદાહરણાર્થે હું કેટલાંક અત્ર ગળુ કરીશ.

ચાદાપોળી ધીમા ઝળોળી,
સહુ હોડગને કટકો પોળી,
x x બાઇને આખી પોળી
લે રે મોઢા લશુકિયા,
ઢીકા માર્યો ધણુકિયા "

—ચાદાપોળીની કેટલીક પંક્તિ

"ઝમ્મ વલોણા ઝમ્મ, ચૂડા પહેર્યા ઝમ્મ,
ચૂડે વળગ્યા મોતી, મોતીની મા રોતી
છોડગને હાગ પાતી, પોતે માખણ ખાતી "

૧ માર્ક'ફુડેયપુરાણુજન મદાલસાના દાહરડા વેરાચ્ચરસને પોયે છે એ ઉપરાત મદાલસાના દાહરડા તરીકે—

"ત્વમસિ તાત શુદ્ધ વુદ્ધ નિરજન

મવમાયવર્જિત છાતા

મવસ્ત્રમ વ મોહનિર્દાં ત્યજ

મદાલમાડડહ સુતં માતા"

પત્યાદિ પદો દાહરડામાં અપાયેલા છે, પણ ત્યાં એના મૂળનો નિદેશ કરાયેલો નથી.

૨ દાહરડા હાલગડામાં છપાયા છે એ ઉપરાત પ્રજાગ્યાયા અન્વર છપાયેલા બેવાય છે જેમકે "ધી ગુન્ડાની ક્રીન્ડી મ પ્રેમ," મુંઝઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ નાનગુ ગ્રંથોમાં જવાતરં ગીત (આશ્વિતિ, ૨૭, ૪ સ ૧૯૧૦, પૃ ૧૪૭-૧૪૮)માં, લોકગીત (પૃ ૬૫-૬૬)માં બે દાહરડા પત્યાદિ

૧“ અડકો દડકો, દહો દહકો,
સરવણ ગાળે, પિલુ પાકે,
હિલમૂલ, દાતરડે ખનૂર,
સાકર શેરડી સિંદૂર.”

“ અદલક દલક, અંઝર અદલક,
અંઝરને ઘેર આનપાન, પૂતળીએ જમાડી જાન.
એક પડવો ભૂખ્યો, થાળી ધોધને છીક્યો,
થાળીએ પાડી ચીસ, ભાષ મળ્યા પચ્ચીસ.
પચ્ચીસનાં કાપરાં, આષ તમારાં છોકરાં,
છાંછોકરાં સારાં છે, પીતાંબર પગલાં પાડે છે.” ઇત્યાદિ ૩

“ ધર ઇંદોળિયાં ધર પિંદોળિયાં, આછજી બેઠાં છે, પાન ચાવે છે,
જેવો કનડીનો કાંટો તેવો નનંદીનો આટો.

જેવી તેલની ધાર તેવી સાસુજીની ગાળ.....

પોરા પેમલા રે તારા બાપાજીનું નામ મને કહેતો જા.”

આવી જાતનાં કેટલાંક જોડકણાં શ્રી. છગનલાલ ઠા. મોદીએ રચેલા અને ઇ. સ. ૧૮૬૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તક નામે સચિત્ર દેશી રમતોમાં જોવાય છે. મરાઠી ભાષામાં પણ એવા કેટલાંક જોડકણાં છે અને તે વડોદરા રાજ્યના દેશી શાળા ખાતા તરફથી ઇ. સ. ૧૯૦૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલ અને શ્રી. અનંત બાબાજી દેવધર દ્વારા તૈયાર કરાયેલ સચિત્ર મરાઠી શેઠાંચે પુસ્તકમાં નજરે પડે છે.

આ બધામાં સંગીત કરતાં તાલ, નર્તન અને કીડનનું પ્રાધાન્ય જોવાય છે અને વળી એ બોલવાની લઢણ-લઢેકા એમાં જોર સાથ પૂરે છે.

હોળીયાનાં ગીત

હુતાશિની પ્રગટાવવાનો-હોળી સળગાવવાનો અને બીજની હોળી જિતવા જવાનો પ્રસંગ છેક વનરાજનો જીવન સાથે સંકળાયેલો હોવાનું મનાય છે. અત્યારે આ હોળીના પ્રસંગે હોળીયાઓ નીચે મુજબની પંક્તિઓ લલકારતા સંભળાય છે:—

“રાધે ગોવિંદ રાધે, સીરા પુરી ખાળે.

સીરાની તો વાર છે, પૂરી તો તૈયાર છે.

સીરા તો કાદવનો છે, પૂરી તો પત્થરની છે.” ઇત્યાદિ

હોળી વખતે મારવાડમાં અને અન્યત્ર વસતા મારવાડીઓ તેમ જ મથુરા બાબુના જોખાઓ પૈકી કેટલાંક ફટાણાં ગાય છે. એ સાંભળતાં કાનમાંના કીડા ખરી પડે એવાં એ

૧. આ કે એના પછી અદલક દલકવાળી પંક્તિઓ નર્મજંઘમા જોવાનું મને સ્ફુરે છે.

૨-૩. આ બનેમાના કેટલાંક શબ્દ-જોડકાં સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાદ્વારા સંગ્રહીત અને સ્વ. રણજિતરામસ્મારકસમિતિ (સુરત) તરફથી ઇ. સ. ૧૯૨૨ માં પ્રસિદ્ધ લોકગીતમાં શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરે જે રસાસ્વાદ આપ્યો છે તેના પ્ર. ૧૭-૧૯ માં જોવાય છે. આ સંબંધમાં તેમણે જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે હું અત્ર નીચે મુજબ રજૂ કરું છું:—

“આમાં અર્થ ગોતવો જ વ્યર્થ. આવાં ગીતો મૂળથી જ અર્થશૂન્ય થતા હશે કે કોઈ પુરાણી બાંધાનો અર્થપ્રેરણા હશે એ કોણ કહી શકે? વેદના અર્થ વખતે હકલે પણ કેટલાંક લોકગીતોના અર્થ એસાડવા મુશ્કેલ.”

અધમ હોય છે આવા ફટાણા એ લોકધન નથી, પણ એ લોકશાપ છે, અને એને નીલાવવાં અને પોપવા એ મહાપાપ છે, જોકે લોકસાહિત્યના વિવિધ વાનગીના મગ્નરૂપ અથવા એને સ્થાન હોઈ શકે

✓ વરમાદ અંધે વગસે છે, પણ એ પાણીનો પ્રભાવ એને ઝીલનારા ક્ષેત્રો ઉપર આધાર ગણે છે સ્વાતિ નક્ષત્રમા નદીમા એ પાણી પડતા એ મોતી બને છે, જેતગમા વરમાદ થતા પાક થાય છે, અને કચરાવાળી જમીનમા વરમાદ પડતા કાદવ થાય છે એવી રીતે લોકોની રસવૃત્તિ અનુસાર લોકસાહિત્ય રચાય છે અને ખેડાય છે લોકસાહિત્ય રચવાનું કાર્ય બાવા આદમના વખતેથી અને એક રીતે લગભગ ઋગ્વેદની રચનાના મમયથી ચાલ્યું આવે છે જુદા જુદા યુગમા જુદી જુદી કોમોમા જુદા જુદા પ્રમંગે લોકસાહિત્ય રચાયું છે જે સમયે જેની જેવી રસવૃત્તિ હોય તે સમયે તેવી રચના બને એ સામાન્ય નિયમ અનુસાર સમાજનો અમુક ભાગ ઉચ્ચ કોટિના વિનોદ ઉપરથી સરી પડી અધમ કોટિના-સ્થૂળ ઠંઠા સુધી પહોંચે ત્યારે ફટાણા જેવું સાહિત્ય ન સર્જાય તો ખીજું શું થાય ?

ગોરમાના ગીતો

છોકરાઓ જે વિવિધ રમતો રમે છે તેમાની કેટલીક રમતો છોકરીઓ પણ રમે છે આ ઉપરાંત છોકરીઓ અલુણાપત કરે છે ત્યારે તેઓ બેગા ચઈ “ગોરમાના ગીતો” ગાય છે આવા કેટલાંક ગીતોનો સમૂહ શ્રી ઈશ્વરલાલ વીમાવાળાએ ઇ સ ૧૯૩૬ મા છપાવ્યો છે ? કેટલાક ગીતમા વિનોદ ભેવાય છે, આકી ઘણાખગમા તો પરિણીત જીવનને સ્પર્શતા ભાવ ભેવાય છે નાનપણમા કેટલીક છોકરીઓ દીંગલા સાથે દીંગલીને પગલુાવે છે, અને વરવડની રમત રમે છે એ ભાવોનું ઓછવત્તે અશે પ્રતિનિધ્ય ઉપર્યુક્ત ગીતોમા ભેવાય છે પરિણીત જીવન એ જ જાણે નારીજીવનનો આદર્શ હોય અને એ મિવાય અન્ય કોઈ આદર્શ જ ન હોય કે અનેરી ભાવના પણ ભાવવાની ન હોય એવો સૂર ગોરમાના અનેક ગીતોમાથી નીકળતો હોય એમ લાગે છે આ સૂર કદાચ અલુણાપતના ઉદ્દેશને અનુરૂપ હશે, પરંતુ એ મુખ્યજ્ઞાના જીવન ઘડવામા ખાસ ઉપયોગી હોય એમ આધુનિક વાતાવરણ ભેતા તો જણાતું નથી, અને કદાચ એ જ કાગલુથી આજે આ ગીતો ધીરે ધીરે લુપ્ત થતા હશે આ ગીતોનો કંઈક ખ્યાલ આવે માટે અહીં કેટલાક ગીતની ચોડીક પંક્તિઓ હું ગળું કું છું, અને એનો પ્રારંભ વિનોદાત્મક ભેડકણાઓથી વડુ છું —

“દાળ રાંધી, ભાત ગાંધો, ઉપર મેંદ્યુ મરચુ,

x x ખેત ! તમાગ ઝોદણામા જિલાડીનું બચ્ચુ ”

“હું તો દૂધી લેવા ગઈ’તી, મને દૂધીએ દૂધીએ મારી,

તારી દૂધી પાછી લે, મને જીવતી જન્મા દે ”

“દમડીકા ફૂલ, તાપી માતા ભગપૂર,

ઉપર દિલ્લો ખિગળે, ટોપીનાળા ર, તું તો ટોલકી બજાવે ”

૧ આ પૂર્વે અન્ય કોઈ રચના અતમા કેટલાક ગોરમાના ગીતો છપાવેલા વર્ષોમાં મને પાદ છે, પણ એ અનુનુનામ અત્યારે સ્મરણમા નથી.

હવે સાસુ, સસરા, જેઠ વગેરેના ગ્રંથધો સાથે ચંદ્રલિન પક્તિઓ હું ઉપરિચિત કરું છું:-
 કંઈ વાડે વેલો ચઢતો'તો, મારા નાના દિગર દીઠો'તો;
 મારો જેઠ ચુંટી લાવ્યો'તો, મારા સસરાએ ગમાર્યો'તો.
 મારી સાસુએ વધાર્યો'તો, કંઈ નળુંદે જીરુ મીઠું નાખ્યું'તું.
 કાંઈ જમાઈ જમવા આવ્યો'તો, કંઈ ઘરમાં ફૂતરું પેહું'તું.
 “કાંઈ લાકડી લઈને ઉઠ્યું'તું, હડે હડે હડે હડે.”

“ફલાણી, તું તો ચલલાદાસની વહુ, તને ધંધેણા છે ખરું;
 તારે ખંગડી ઉપર ખંગડી, તને સાસુએ કીધી લગડી, લાલ કેમ કરીએ ?

...
 “કાચલામાં કુંકારી ને ખાળોચિયામાં પાણી,
 નાધડિયો વર નહાવા બેઠો, સમડી લઈ ગઈ તાણી, કેમ કરીએ ?

...
 “ઓ લાછા, કુવર ! ઓ લાછા, કુંવર ! તમે પરગુયા કે કુવારા લાલ,
 અચકા મચકા કારેલી.”

...
 “આગરડી ગાગરડી એક વાર આવજે, હું નહિ આવું જો, સસરાજી બોલાવે જો

...
 ગઠોડા ધડાવું, ગઠોડા તો અટ ગયા અટ ગયા, સોની બેટા ઘાટ ઘડે સોનારણુ બેડી વાત કરે.”
 મુંડણુ ને જનોઈને લગતાં ગીતો

હિન્દુ ક્રિયાકાણ્ડનાં અનેક વિધિવિધાનોમાં મુંડણુનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ પ્રસંગ મોટે ભાગે રસબેર ઉજવાય છે અને તે સમયે સ્ત્રીવર્ગ ગીતો ગાય છે. આ ગીતો પણ લોકધ્વન છે. એવી રીતે જનોઈના પ્રસંગે ગીતોની રેલંછેલ જોવાય છે. એ ગીતોની જાંખી આપણને “નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત”નો પ્રારંભિક ભાગ જોવાથી થાય છે. એટલે હું એના નમૂના અત્ર પીરસતો નથી.

ઘોડીઓ વગેરે

ખાળક લગભગ પાંચ-સાત વર્ષનું થવા આવે એટલે એને નિશાળે બેસાડાય છે. લગભગ એકાદેક વીસી ઉપર ગામઠી નિશાળો હૈયાતી ભોગવતી હતી. એ નિશાળોમાંર ઘોડીઓ શીખવાતી હતી. એ ઘોડીઓ નિશાળ શરૂ થતી અને છૂટતી વેળા વિદ્યાર્થીઓ પાસે મહેતાજી બોલાવતા હતા. એની કેટલીક કડીઓ ઉદાહરણરૂપે હું અહીં રજુ કરું છું; ખાકી એનો વિશેષ વિચાર તો મેં “ગુજરાત અને લિપિકદમ્બક, લેખનસાહિત્ય તથા અક્ષરશિક્ષણ” એ મારી લેખમાળામાં કરવા ધાર્યો છે.

“રાજજીની ઘોડી, ત્રણ પગે ખોડી, એક પગે હાલે ચાલે, પાતાળનું તો પાણી કાઢે,
 તે પાણીનો કાવો કીજે; માખાપનાં પાય ઘોઘને પીજે...”

ગામઠી નિશાળમાં ભૂગોળ શિખવાતી ત્યારે પણ પ્રાસને આગળ પડતું સ્થાન અપાતું.

૧. આનું શુદ્ધ રૂપ આ છે. “અચકા મચકા કા રે અલી !”

૨. ગુજરાતીના કોઈ દીપોત્સવી અંકમાં આ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, એમ મને સ્ફુરે છે.

આના સમર્થનારે હું નીચેની પકિતઓ અગ્ર ઉપરિચિત કરુ છું —

“ખલાવતી ત્રમાનતી, બીએ ચોટે મમગતી,

સમગવતીના વાકા વેળા, રાત પડે ગુજરીના મેળા, ”

વિશેષમા ગામઠી નિશાળમા કકો ચિખનાર વિદ્યાર્થી નીચે પ્રમાણે કકો બોલતો

“કકો કાજેલો, ખખ્ખો ખાધેલો, ગજો ગુણ મમાયો જાય,

જેમ કકા સાથે મખધ ધગવનાર આ લોકસાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે તેમ આક માથે પશુ કેટલાક જોડણી જોડાયેલા જોવાય છે જેમકે,

“ખાવી એડુ ખાવી, ઘઉંની રોટલી ચાની,

ઘઉંની રોટલી મુવાળી, ખાવી દુ સુમ્માલી ”

એઠ બીઠે બીઠ, મામાએ મારી મૂક,

મામી કરે વાત, બે બીટામ માત”

ઉખાણા

મામાની જુદિનું માપ કાઢવા માટે કે પ્રાસાનુપ્રામનું જ્ઞાન જગવવા માટે અને એ રીતે પદાત્મક કૃતિનો એકડો ઘૂટાવવા માટે ઉખાણા યોજના હશે કે કોઈ અન્ય કારણથી તેમ થયું હશે, એ અશ્રના ઉત્તરો ખાણુ ઉપર ગાળી એટલું તો હીજ 'સકાય કે એનો ઉપયોગ જુદિ ખીલનવા માટે કરી સકાય છે, એ નિર્વિનાદ હકીકત છે ઉખાણા કેવળ ગુજરાતી ભાષામા જ ઉપલબ્ધ થાય છે એમ નથી, કિન્તુ મંદૂક અને પ્રાકૃત કે ભાષામા પણ એ મમગ્યા-પ્રણાલિકાકે નજરે પડે છે એના મૂળ કેટલા જાડા છે અને એ કઈ કઈ ભાષામા, ક્યારે ક્યારે ગયાયા છે તેનો વિચાર કરવાનો અર્થ ઉદ્દેશ નથી, તેમ જ અવકાશ પણ નથી અહીં તો એને લગતા આપણા લોકધનનો કંઈક પરિચય આપનાનો જગદો છે 'ગુર્જર ત્રયગત ત્રિપાલય' તરફથી 'વરતો ને ઉખાણા'ની જે ચોપડી (ખીજ આવૃત્તિ, વિ સ ૧૯૯૧)મા બહાર પડી છે તેમા ઉખાણાનો થોડાધણો સંગ્રહ કરાયેલો છે એમા શ્રી કાનજી જાળિદાસ જોષીની એક ચોપડીમા અપાયેલા ઉખાણાનો પણ ઉપયોગ જગાયેલો છે વળી શ્રી પ્રસન્નનદન છળીસદાસ દીક્ષિત તરફથી મગૂહીત અને શ્રી કરસનદાસ ખૂસેન તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ઉખાણા પણ છે સરકારીનાયનમાળામા પણ ઉખાણા છે હું ગુજરાતી ભણતો હતો ત્યારે કેટલાક ઉખાણા મેં ઉપર્યુક્ત વાચન-માળામા વાંચ્યા હતા જેમકે,

“એક નરે નગને ગળ્યો, તેથી શોભે તન,

એ તો ઉત્તમ જન ગણો, સમજો તમે મજાન ”

વિશેષમા “ ગણ્યા ગણાય નહિ, વીણ્યા વિણાય નહિ, તોયે માગ આજઢામા નદાય ” એ

૧ ગુજરાતીના ઇ સ ૧૯૨૧ના દીપાવસી અકમા શ્રી નટવરદાસ ઈ દેમાઈના લેખ નામે “ગામઠી શાળામા કકો શીખવાની રીત અને નીતિઓ”મા આ સળધમા કેટલાક ઉદાપોદ જોવાય છે

૨ શ્રીમ્નિભદ્રનલિપ્તમાધમજેને છવકેપ્પમુત્ત નમ્મુ છે તેની શ્રીમ્નિભદ્રમેનમ્નિકૃત બૃહચૂર્ણિ (૫ ૧૭)મા પ્રદેશિકાનો ઉદ્દેશ છે સંગ્રહે (મ ૮, સૂ ૨૯)મા સાદામા સાદી પ્રદેશિકા જોવાય છે. એટલે પ્રદેશિકાના ઉપલબ્ધ થતા સાહિત્યમા સંગ્રહેનું સ્થાન પ્રાચીનતમ છે.

ઉખાણાથી તો બાળપોથીનાં બાળકો પણ પરિચિત બોવાય છે. ઘરમાં કે પડોશમાં કોઈ ડોશીમા રહેતાં હોય તો સાંજ પડે, છોકરાં બેગાં થાય ત્યારે એ ડોશીમા ઉખાણા પૂછી તેમને ચકિત કરે. એવી પરિસ્થિતિ પહેલાં હતી અને હજી આજે પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે નજરે પડે છે. હાસ્યરસ જમાવે અને નાનાં નાનાં બાળકો પણ સાંભળીને દરબાય એવાં ઉખાણા પૂછાતા. હું અહીં એક બે દાખલા આપીશ.”

“ વાંકુંચૂંકું લાકડું ને ઉપર બેઠો દાઉ;

મારો ઉખાણો નહિ કહે, તેનું નાક કરડી ખાઉં. ”

“ ઢમઢોલ માંહી પોલ, ઉપર છત્તરછાયા,

મારો ઉખાણો જે કહે, તેને આપું સોનાના પાયા. ”

ઉખાણા નવા યોગ્ય છે, અને એ યોગ્યતા રહેશે, તેમ છતાં પ્રાચીન ઉખાણા માટે વિશેષ તપાસ કરવી બાકી રહે છે. હજી તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ ઉખાણા પ્રમિશ્રિ થયેલા બોવાય છે. અત્ર એ હકીકત ઉમેરીશ કે ‘ ઉખાણા ’ લોકવાર્તાઓમાં બોવાય છે. એનાં મૂળ ઋગ્વેદ જેટલા તો ઊંડાં છે જ. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં અને લીલ્હમપર્વમાં અને ભોજપ્રખ્યાદિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમસ્યાઓ છે. એ સમસ્યાઓને ગુજરાતીમાં પણ સ્થાન અપાયેલું છે. એનો ખૂબ રંગ સામળભટ્ટને લાગ્યો હોય એમ એમણે રચેલી ખત્રીસ પુતળીમાંની એકત્રીસમી રૂપાવતીની વાર્તા જણાય છે. વળી જોન રાસોમાં અનેક વાર સમસ્યાનાં દર્શન થાય છે, એ સમસ્યાઓ એકત્રિત કરવી ઘટે. વળી વૃદ્ધ જનોને કંઠે રમતા ઉખાણા તે હુપ્ત અને તે પૂર્વે લિપિબદ્ધ થવા બેઠા. હવે આ પ્રમાણે આપણે આ ઉખાણાનો વિષય પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે નારીજીવન સાથે વિશેષ અંગ્રંથ ધરાવતાં એક બે ઉખાણા નોંધી લઈએ :

“ સીતાજીનો ચોટલો વાળી આપો. ”

“ હાથીને પરણાવી આપો. ”

વાર્તાઓ

દીવાળતી થાય ને વાળુ કરીને પરવારીને ડોશીમા બેઠાં હોય ત્યારે તેમની આસપાસ નાનાં નાનાં છોકરાંઓ કુડાળું કરીને બેસે અને પછી ડોશીમા વાર્તા શરૂ કરે. એ વાર્તામાં જાતજાતના વિષયો આવે.^૧ તેમાં પરીની વાર્તા આવે ત્યારે છોકરાંઓને ખાસ મજા પડે. આવી ગુજરાતી વાર્તાઓ એ એક પ્રકારનું લોકસાહિત્ય છે. એમાંનું કેટલુંક “ વનરાજ આવડો ”^૨ એ કૃતિમાં તેમ જ અન્યત્ર ગુજરાતીમાં અને કેટલુંક તો અંગ્રેજીમાં પણ છપાયું છે, તો પણ હજી ઘણું સાહિત્ય મૌખિક દશામાં છે; એનો ઉદ્ધાર થવો ઘટે. એ ઉદ્ધારમાં જ્યાં જે શબ્દ ઉપર ભાર મૂકવાનો હોય તે ભાર કે જે શબ્દ લંબાવવાનો હોય તે બરાબર રજુ કરાવો બેઠા; કેમકે એના ઉપર વાર્તાના રસની જમાવટનો થોડેવણે અંશે આધાર રહેલો છે.

૧. આના વર્ગીકરણ ઇત્યાદિ માટે જુઓ આગામી અકગત લખાણ.

૨. જુઓ પૃ. ૧૩૮-૧૪૫. આમાં એક તો “ એ વૈયાં તો મેં તૈયાં, વાયા હયા ને જોયા અને એ જોયાં તો જોયાં પન તમે ચાએ જોટયાં, હું તો માચે જોઈ ચે નથી ને ચાઈ ચે નથી ” વિષે છે.

૩. જુઓ શ્રી. હંસા મહેતા દ્વારા સંપાદિત

આપણા દેશમાં કથાસાહિત્ય ખૂબ જ છે અને તેમાં જોતોતો કાળો જોવો તેવો નથી. વળી મહર્ષિ છુદ્ધની જાતકકથા પણ મહત્વનું રચાન બોગવે છે એ સાહિત્યનો બાળકની મનોદશાને અનુલક્ષીને ઉપયોગ થાય તો સુવર્ણ અને મુગધના જેવો સુયોગ બને

લગ્નગીતો

અત્યાર સુધી આપણે જે દાલગઝા, રમતગમતમાં બોલાતા જોડકણા, ગોરમાનાં ગીતો, મુઝણ ને જનોઇનાં ગીતો, લાણતર સાથે મનુષ્ય ધરાવતી ધોડીઓ, ઉખાણા અને વાર્તાઓનો વિચાર કર્યો તે નાની વયના બાળકોના જીવન સાથે સંકળિત છે હવે આપણે લોકસાહિત્યના અગ્રણી જે લોકગીતોનો વિચાર કરના માગોએ છીએ તેનો સળધ કુમારોના અને કુમારિકાઓના જીવન સાથે છે, અને એ લોકગીતોને ગાતાં મુવતીઓ અને પ્રોઢાઓ છે લોકગીતોમાં લગ્નાદિપ્રમણે ગવાતા ગીતો અનેરું રચાન બોગવે છે, કાગણ કે માનવજીવનમાં લગ્નનું વિશિષ્ટ રચાન છે, અને એની ઉજવણી પગપૂંચી ચાલી આવે છે, એ વખતનો ઉત્સાહ, એને અંગેની ધામધૂમ અને એ પ્રમંથની ગમિકતા મહેલાઇથી વિસરાય તેમ નથી લગ્નગીતો ક્યારે અને કોણે પ્રથમ ચોળ્યાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ શ્રી હરિ-ભદ્રસૂત્રના સમયમાં તો એ ગવાતાં હતા, એમ એમની કૃતિ નામે સમશબ્દચરિય? જોતા જણાય છે એ ગીતો કેવા હતા તે જણવાનું કોઇ માધન હજી સુધી મને પ્રાપ્ત થયું નથી અત્યારે તો હું કલિકાલમર્વણ શ્રીહરિમયદ્રશરિએ ત્રિપષ્ટિગલાકાપુરુષચરિત્રના આદિપર્વ(સ ૨, શ્લો ૮૫૫-૮૬૨)માં જે આઠ પદો મન્મૂતમાં આપ્યા છે તેનાથી પ્રાચીન લગ્નગીતરૂપ પદો રજુ કરી શકું તેમ નથી આ પદોમાં વિનોદ છે, બાષાની સરળતા છે અને પ્રસંગને અનુકૂળ ભાવની પરિપૂર્ણતા છે વિરોધમાં લોકોના મુખમાં મહેલાઇથી રમી શકે અને એક જ કલ્પનાને-એક જ ભાવને ધનીભૂત કરી શકે તેવું એ પ્રત્યેક પદનું અતિમ ચરણ છે ઉદાહરણરૂપે હું જે પદો રજુ કરીશ —

“વરતીચાન્નિ શોપયિતુ મોદસન્ પરિભાદિતુમ્ ।

શ્રદાહરણુવરવો મનસા વેન નન્વસી ? ॥૮૫૫॥

મજ્જેમ્મોડમજ્જહિ વાન્દવસ્યેર મુજર ।

રૂપ્પયાહરણુવરો મનસા વેન વસી ? ॥૮૫૬॥”

લગ્નસમયે જ ગીતો ગવાય છે એમ નહિ પરંતુ લગ્નની તૈયારી રૂપે અનાજ વીણવાનું કાર્ય દાઢ ધરાય ત્યાંથી ગીતો ગાવાનાં ગણેશ મગાય છે, અને એની સમાપ્તિ જોગવને દિવસે થાય છે એ દરમ્યાન અનેક પ્રસંગોએ ગીત ગવાય છે જેમકે (૧) વડીપાપક કટતી વેળા, (૨) નાના અને મોટા ગણેશ ગાડતી વેળા, (૩) મગપ્રમુદ્ત વખતે (૪) મદસાન્તિવેળા (૫) મોસાણું કે અખ્યાતું લરાય ત્યારે (૬) લગ્નની વરપમાં મવારે અને માળે, (૭) વરને તેમ જ કન્યાને આગેજા કરાવતી વેળા, (૮) વગ્ગાન મોડે ચડતાં (૯) વગ્ગોડામાં (૧૦) વગ્ગાન પોંખાતી વેળા, (૧૧) દાયેવાળાં મને ત્યારે, (૧૨) કમાગ ખાતી વેળા, (૧૩) વઢવડ વખતે, (૧૪) કાંજીરોગ ઝેડતી વેળા અને (૧૫) જોગવ નોતરતી વેળા જે ગાનિયા આ સિવાયની કલેનો અવગણવો વચેરે કિયાઓ જે તેની ગાનિયા તે તે કિયાઓ અને પછી એનો ગવાય છે આ બધાં ગીતોને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ,

શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, સામાજિક ચિત્રનરૂપણની દૃષ્ટિએ, ગેયતાની દૃષ્ટિએ એમ અનેક રીતે વિચાર થઈ શકે, પણ હજી એ દિશામાં જેવું નોંધએ તેટલું કાર્ય થયેલું નોંધવાનું નથી. પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલે કેટલાંક લોકગીતો વિષે લગ્નની ભાવનાની દૃષ્ટિએ બિંદાપોદ કર્યો છે.^૧ વળી શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ “લોકગીતોમાં ક્યાઓ” એ નામનું જે વ્યાખ્યાન તા. ૧૮-૩-૩૮ ને રાજ વડોદરામાં આપ્યું હતું અને જે ગુજરાતી મંથકાર-સંમેલન વ્યાખ્યાનમાલા (પૃ. ૧૨૯-૧૫૪)માં છપાયેલું છે તેના ૧૫૪ માં અને ૧૫૪ માં પૃષ્ઠમાં એમણે એક રલગ્નગીત રજુ કરી તેમાં “વાંતે એટલે પ્રાણ ધનકતું, ઉન્મુક્ત, રસભરપૂર, અને પ્રજાલ પ્રેમની ભિંમિઉચ્ચારણની શક્તિ ધરાવતું” તત્ત્વ હોવાનું પ્રતિ-પાદન કર્યું છે. આ ઉપરાંત આવી જાતના વિશિષ્ટ પ્રયાસો લગ્નગીતોની મીમાંસાએ કોઈએ કર્યા હોય તો તેની મને ખબર નથી.

લગ્નનાં ગીતો, લોકસાહિત્યનાં અન્ય અંગો કરતાં વિશેષતઃ મુદ્રિત સ્વરૂપમાં નજરે પડે છે. ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ તપાસ કરતાં એમ લાગે છે કે કવિ નર્મદાચંદ્રે લગભગ ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં લગ્નનાં ગીતો છપાવવાની પહેલ કરી હતી. ત્યાર બાદ “ધી ગુજરાતી પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ”-મુંબઈ તરફથી ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં “નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત”ની ખીજ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. લોકગીત(પૃ. ૫૦—૬૨)માં ૨૭ લગ્નગીતો છપાયેલાં છે, આટલે લગ્ન-ગીતો પ્રો. પટેલના લોકગીત અને લગ્નભાવના એ લેખમાં છપાયેલાં છે અને લગ્નનાં ચારેક ગીતો ગૂજરાતી કાવ્યદોહન (ત્રીજી આવૃત્તિ, ઇ. સ. ૧૯૦૫)ના અંતમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વળી કવિ પ્રેમાનંદે રચેલા ઓખાહરણમાં પણ એ કવિએ રચેલાં કેટલાંક લગ્નગીતો નોંધાયા છે. જુઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દ્વારા પ્રકાશિત આવૃત્તિ (પૃ. ૧૦૩, ૧૦૫, અને ૧૦૭-૧૦૮).

વનરાજ આવડો(આવૃત્તિ ૧૦, પૃ. ૨૭૭-૨૮૮)નામક કૃતિમાં લગ્નના કેટલાંક ગીતો છે. વળી લગ્નપ્રસંગે ગવાતાં કેટલાંક નોંધકણાં પણ છે. ઉદાહરણ તરીકે હું નીચેની કેટલીક પંક્તિઓ રજુ કરું છું:—

“પ્રથમ શ્રીહાટેશ્વરનું નામ લોળે, પછી નોંધકણાંનો આરંભ કરીને;
નોંધકણાંમાં કડવો શુકન નથી કહેવો, એટલો ભલામનો જશ લેવો.”

આ ઉપરાંત આ કૃતિ(પૃ. ૨૮૯)માં નીચે કોમનાં ગીત તરીકે નીચે મુજબની પંક્તિઓ નોંધાયેલી છે:—

“ઉતરી રે ઉતરી, વર પુંજે એ કુતરી:
અલાડી રે અલાડી. વર પુંજે એ બલાડી,
અગાડી રે અગાડી વર પુંજે એ ગધાડી.”

શ્રી. મોતીચંદ ગિરધર કાપડિયાએ લગ્નનાં ગીત કે એવા કોઈ નામથી એક ચોપડી સંપાદિત કરી છે, પણ એ મારા જોવામાં આવી નથી એટલે એ વિષે હું કંઈ કહી શકતો નથી.

૧. જુઓ શ્રીકાર્ણસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક(પુ. ૩, અ. ૨)ગત એમનો લેખ નામે “લોકગીત અને લગ્નભાવના.”

૨ આ લગ્નગીત ચુંદડી(ભા. ૨)માં છપાયેલું છે. એની આઘ પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે.

“ગઈતી ગઈતી ભરવાને નીર, કેસરીએ વાઘે ને નટવર દીડડા

છ મહારાજ !”

એમ સાંભળ્યું છે કે શ્રી અણ્ણ ક વરૂીએ ગનીપગજના ગીતો એકત્રિત કર્યા છે અને એમાના બે ત્રણ ગીતો ગાડીય ()મા છપાયેલા છે

કાળી કામના લગ્નગીતો શ્રી છવણુદ પટેલે સંગ્રહેલા છે અને એમાના બે ત્રણ ગાડીયના દીવાળી ચક ()મા છપાયેલા છે

‘સુગત સેક-૩ હેન્ડ બુક ડેવો’ તરફથી પ્રમિદ્ધ થયેલ ચતુરમુદર ગગખાવલી (૫ ૧૫૫-૧૬૨)મા લગ્નના કેટલાક ગીત છપાયેલા છે

રીતિદર્પણમા પણ કેટલાક ગીતો હોવાનું એ સાંભળ્યું છે, પણ એ પુસ્તક હજી મારા નોવામાં આવ્યું નથી

આ પ્રમાણે લગ્નના ગીતો જુદે જુદે મધ્યેથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે, પરંતુ તેમ છતાં અમુક્તિત સ્વરૂપમા હજી કેટલાક લગ્નગીતો ઉપવબ્ધ થતા નોવાય છે ઉદાહરણ તરીકે વેવાઈ-વેવાણુ મગામખધી સાથે ગોગ્વ જમવા આનંદ ત્યારે કેટલાક વર્ગો ઉપર મારી માતિમાં અને પક્ષ તરફથી એકેક ગીત ગવાતું હતું એ ગીતો કાંઈ પણ રચણે છપાયેલા હોય તો તે નોવાજણવામા નથી એમા ગોગ્વ આપનાર પક્ષ અનેક ખાદોના નામ ગણ્યાની તે તે બાધ્યાતું સચ્ચતો, જ્યારે સામે પક્ષ પણ એ પ્રત્યે નામ યાદ રાખી તેને છોડવાનો પ્રયત્ન કરતો આમા સમગ્રજીવનની કસોટી થતી માથે સાથે વિનોદગ્રસ પણ જમતો

લગ્નગીતોના સબધમા હવે વિગેષ ન કરેતા રજાદેના ગીત તરીકે સુપ્રમિદ્ધ પકિત હું ઉચ્ચારીશ

“બગલુ એ આવે ને જાય રે

બગલુ કઈ વડુને લઈ જાય રે

બગલુ ને લઈ જાય રે,

બાઈ દોડ્યા જાય રે”

રજાદેના કેટલાક ગીત આ મળા તરફથી પ્રમશિત થયેલ શ્રી દા શુ સભા ત્રેમામિકમા પણ છપાયા છે

આ વિષયને વિગેષ ન વખાવતા “મીંગાપીઓના ગીત” વિશે કૃતજ્ઞાબમા પ્રસિદ્ધ થયેલ અને એ ઉપરથી “દાડીગો”નામક આખાદિકના તા ૮-૬-૩૬ ના અંકમા છપાયેલ પકિતઓમાથી નીચેની પકિતઓ હું ગણુ કરુ છું —

“અમાગ ધની આમપામ રહેતી મીંગાપીઓને યેં લગ્ન દત્તા એ ગીત માર્છ રદી દતી પણ શાં એ ગીત? પાતાજુટા કાઈ વખબત કૂવામાથી પાળીની સગાણી કુટતી ધોધમાર ચાલી આવે એમ દરેક મીંગાપીના મગામાથી રામની મગવાળીઓ આસી આવતી દતી બદાગ બેગીને વગાડેને ચરખાઈવાળો પણ ચમાઈ જાય એના એ કંઠામાથી પૂટાઈ પૂટાઈને લગ્નનાં ગીત ચાલ્યા આવતા રનાં મારી ટાદ પણ ક્યાં ઉડી જતી દતી, અને અણ્ણમાં પણ લગ્નના જ જાનને ફરી રેતી પેલી મીંગાપીઓના મગામાં માર્છ મન જાણે રતી જેવું હતું. ૭-૮ મીંગાપીઓ મારી રતી છતાં જામતું હતું કે મો બાઈઓ માર્છ રદી છે અમનજીવનના પદા સીગતુ એ નીત જમાગી કેરીઓના બોગા પર પણ લગ્નના શુભ ઝાણવા પાડતું, અને અણ્ણને રજાડતું, મોને લગ્નના મેળાવામાં ઉતારી રેતું, શુભ કમવાળાની આજ નથી જતું-આજ જતું હતું કે જે જે જે

થનગનાટ કયાં ગયો ?

આવાં ગીત તો નાનપણમાં ઘણી યે વાર સાંભળ્યાં છે. પરગામ જતી જનમાં ગાડનાં ધધડાટને લગ્નગીતના ટેકા બનાવી દેતાં એ આયરાણીઓનાં ગીતો, રાજવળામાં ગાતી ખવાસણોનાં ગીતો આજે પણ કાનમાં ગૂંજ્યાં કરે છે.”

x

x

x

સલોકા

આ પ્રમાણે લગ્નનાં ગીતોની આછી રૂપરેખા પૂરી કરાય તે પૂર્વે ‘સલોકા’ તરીકે જાળખાતી કૃતિઓનો હું નિર્દેશ કરું છું. જૈનોમાં હજી પણ ‘સલોકા’ બોલાવવાની રીત જોવાય છે. ‘સલોકા’ એ શબ્દ શ્લોકનું અપભ્રંશ રૂપ છે એટલે અસલના જમાનામાં શ્લોક બોલતા હશે એમ સહેજે અનુમનાય છે. અત્યારે જૈનોમાં જે સલોકા બોલાય છે તેમાંનો એક સલોકા તે શાલિભદ્રનો સલોકા છે. એ પરણનાર છોકરો બોલે છે, ન્યારે આદીશ્વરજીનો કે નેમિનાથનો સલોકા પરણનાર કન્યા બોલે છે. આ પૈકી આદીશ્વરજીના સલોકાની આઘ પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે.—

“સરસવતી માતા તમ પાયે લાગું, એવો સલ્લોકા, એવો સલ્લોકા,
વરધનને માગુ, આદીશ્વરજીના, કહું રે સલ્લોકા,

એક મને સહુ, સાંભળજો લોકા.”

અન્ય કોમના વર તરફથી અને કન્યા તરફથી બોલાતા, સલોકામાંથી એકેક નમૂનો ‘વનરાજ આવડો’ (પૃ. ૨૮૯-૨૯૨) પૂરો પાડે છે. એ પ્રત્યેકની આઘ પંક્તિઓ આ રહી:—

“વરધોડે ચડી મંડપે આવ્યા, નગર લોકે સૌ સાજન આવ્યા,
સાસુજી તમે તોરણે આવો, વરને થાળ ભરી મોતીએ વધાવો.”

“સાભજો સાસુજી ચતુર સુઝણ, તમ વહુ તણાં કંઈ વખાણ,
રૂપવંતીને ડહાપણ ધણું, કુળ દીપાવ્યું તમ તણું.”.....

અંતમાં નીચે પ્રમાણેની કેટલીક પંક્તિ છે. એ વિકૃત માનસ રજી કરે છે. એ પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે:—

‘મારે ખારણે બોરડી, તેનાં મીઠાં બોર,

મારી સાસુ એટલે સુતી, લઈ ગયા છે ચોર.

માચી માચી માચડો ને માચી સોહાગણુ પાયા,

મારી સાસુ ધન પનોતી બે ઉંદરડા બયા.....”

સીમંતનાં ગીતો

જેમ લગ્નપ્રસંગે ગીતો ગવાય છે તેમ સીમંતપ્રસંગે પણ ઘેણને મેંદી ચોપડાય ત્યારે, એને ડામીડગલાં ભરાવાય ત્યારે, એનો બોજો ભરાય તે વેળા, મામેરા વખતે એમ જુદી જુદી ક્રિયાઓ વખતે ગીતો ગવાય છે. આવાં કેટલાંક ગીતો અધરણીનાં ગીત તરીકે “નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીત” (પૃ. ૧૦૩)માં છે. વળી લોકગીત (પૃ. ૬૨-૬૫)માં પણ ચાર ગીતો છે. આ ગીતોના નમૂના રજી કરવાની હું અહીં ખાસ જરૂર નોતો નથી એટલે હવે જે “ખાંચણાં” જેવી કૃતિ દિનપ્રતિદિન વિસારે પડતી જાય છે તેનો હું વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં છું.

ખાંચણું

‘ખાંચણું’ એ પણ હાલરડા વગેરેની જેમ એક જાતના લોકગીત છે અને એ પણ રડાની જેમ સ્ત્રીજીવન સાથે ગૂંથાયેલા છે, અર્થાત્ જેમ હાલરડા મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ જ તેમ ખાંચણું પણ સામાન્યતઃ સ્ત્રીઓ જ ગાય છે વિરોપમા સરખેસરખી હેલીઓ-સહિયરો-સખીઓના મુખમાં એ અનેરી રીતે શોભે છે

‘ખાંચણું’ અને ‘ખાંચણું’ એમ બંને શબ્દો જોવાય છે, પણ ‘ખાંચણું’ એ વિક શબ્દ હોય એમ લાગે છે એનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ શો છે તે ચોક્કસપણે કહેવું મુશ્કેલ છે. મેઘાણીનું માનવું એ છે કે “આડે દિસે નહિ, પરન્તુ વિવાહ અથવા સીમતે રખા અવસરનું મગજ ધાન્ય ખાડતી વેળાના જ રકુરેલા આ ખાંચણું હોવા જોઈએ”^૧ ખાંચણુંની ઉત્પત્તિ શેને આભારી છે એ વાત ખાણુ ઉપર રાખી, એમ તો જરૂર કહી શકાય. હોંચકા ખાતી વેળા અને ફેટલીક વાર સામસામા દળતી વેળા અને ખાડતી વેળા પણ ત્રીસેક વર્ષ ઉપર સુરતમાં એ ગવાતા હતા એના ઉદ્ભવસ્થાન તરીકે “રસે કરી અલખેલી, સરકારે કરી સુવાસિની અને ઇતિહાસની લાડીલો”^૨ એવી બે નગરીઓ નામે સુરત અને અમદાવાદનો ઉલ્લેખ કરાય છે, પણ મને એનું પ્રાથમિક ઉત્પત્તિસ્થાન સુરત જ હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. ગમે તેમ હો, ખાંચણું સૌરાષ્ટ્રમાં નથી તેમ જ સુરત અને અમદાવાદને બાદ કરતાં ગુજરાતના અન્ય કોઈ ભાગમાં પણ નથી, અને વળી હિન્દુ સંસારની બહાર તો નથી જ.

ખાંચણુંનું સ્વરૂપ-ધડતર-બધારણુ વિચારીએ તે પૂર્વે એ નોંધી લેખએ કે પગખી લોકસાહિત્યમાં ‘બૂલે કે ગીત’ નામનો એક વિભાગ છે એ ગીતો મુખ્યત્વે વર્ષાઋતુમાં હોંચકે હોંચોળા ખાતી ખાતી પગખી એનો ગાય છે એમાં કરુણુ ગસની પ્રધાનતા જોવાય છે એ રસમાં ખાસ કરીને સ્વજનનો વિયોગ અને કપરુ સાસરું એ બે વિષયોને પોખ્યા હોય છે આવા પગખી ગીતના ઉદાહરણ તરીકે ૬ લોકસાહિત્ય (૫ ૨૬૭) માંથી નીચેની પદ્યો ઉદ્ધૃત કરું છું —

“હોર ધીઆ દિતિયાં શહરી નગરી
મેં કયું દિતડી ચન્દરે પહાડ ?
હથ મેરે રમ્યડી, મોઢે તમડી
ધા ખુતેન્ડી ટિલે દે હેક
હાથીં છાલે પે ગએ, પેરી કહે ચુખ ગએ,
હું એતે આમદા બાબલ તોરા દેશ”

[પગખી ગીત ૧૭૮ સપાદક પંડિત સતરામ B A]

અર્થાત્ ખીજ બધી પુત્રીઓને શહેરમાં નગરમાં પરણાવી તો મને કેમ પહાડી પ્રદેશમાં ? માગ હાથમાં દાતરડું અને ખભા પર દોરડું છે હું ધાસ ખોદી ગઈ છું મારા હાથે છાલા પડ્યા છે ને પગમાં કાટા વાગ્યા છે હે બાપુ ! હવે મને તમારો દેશ યાદ આવે છે

“સાહિત્યએ મૂલધન” જે શ્રી ૬ બા કાલેલકર અને શ્રી વામન ચૌરધરે એમ બેના

૧ છુઓ “ખાંચણું” નો શ્રી મેઘાણીકૃત “પ્રવેશક” (૫ ૧૪)

૨ એનન, ૫ ૨૪

સહયોગનું ફળ છે તેમાં ખાયણાંને મળતી આવતી કૃતિ જોવાય છે. એ પણ સ્વરૂપે હળવી છે, લઘુરૂપિણી છે અને મિતાક્ષરી છે; પણ ખાયણાંની પેઠે એ દ્રક્ત ઊર્મિવાદક પંક્તિઓ નથી, પણ સળંગ મોટા કાવ્યોની એકેક કડી સમાન છે. ઉદાહરણાર્થે એવું એક ગીત હું રજુ કરું છું:—

“વહાંટેच्या प्रहरी, ससाराचा धंदा
नांव तुजं रे गोविंदा, विसरली ”

અર્થાત્ સવારના પહેરમાં સંસારના કાર્યમાં હે ગોવિંદ ! તારું નામ હું ભૂલી ગઈ.

ખાયણાં એ ત્રણ ત્રણ સુકુમાર પંક્તિઓનાં અને એક રીતે વિચારનાં એ પંક્તિઓનાં જોડકણાં છે. એની રચના ધ્વનિકાવ્યોને-ઊર્મિકાવ્યોને અનુકૂળ છે. એનો ઢાળ કોમળ છે. એનું સંયોજન સ્મરણશક્તિને સાનુકૂળ છે એટલે કંઈ પણ પરિશ્રમ વિના એ યાદ રહી જાય એવી એ કૃતિ છે. જે સ્ત્રીઓ એકેક ખાંડણિયું યાને સાંભળેલું લઈ અનાજ ધખાધખ ખાંડતી હોય અને એ સમયે તેઓ સામસામી ખાયણાં લલકારતી હોય તો ખાંડણિયાના ધખકારે ધખકારે ખાયણાંને તાલ મળે છે અને તાલે તાલે ખાંડનારીને તાનો ચઢે છે. આ દશ્ય અને ખાયણાંના સંગીતથી જોતપ્રોત બનેલું વાતાવરણ જે ખાંડનારીઓએ ચૂડી, કંકણ કે બંગડી પહેરી હોય તો તેના રણકારથી વિશેષ રસપ્રદ બને છે. આવો મનોહર પ્રસંગ, કામો કૂટનારીઓ પીને અલમસ્ત બની કામો કૂટતી વેળા ગીતો લલકારતી હોય ત્યારે પણ ઉપસ્થિત થાય છે, પણ હવે તો એ પ્રસંગ પણ ધીરે ધીરે ભૂતકાળની એક ઘટના હોય તેમ અતીત કાળની ગુફામાં સંતાઈ જતો જોવાય છે.

ધારો કે લગભગ સમવયસ્ક અને જુવાનીના આંગણે સંચરતી નર્તક અને જોનખ છે. તેઓ એક જોતથી સામેની જોતે પગ અડકે એમ તાનમાં આવી હોયકા ખાય છે. એવામાં ખાયણાંને અંગે યરોયરી કરવાનું-કોણ નવાં નવાં ખાયણાં રજુ કરતાં થાકે છે, એવી શરત કરવાનું તેમને મન થાય છે અને પછી તેઓ પગની ટેસ વડે હોયકા ખાતી જાય છે અને એક પછી એક ખાયણાં લલકારતી જાય છે. આ સમયનું વાતાવરણ આંખાવાડિયામાં સામસામે આંખે બેઠેલી કાયલો ટહૂકતી હોય એ દશ્યને પણ ભૂલોવે તો નવાઈ નહિ. અલુણાવ્રતને વખતે વલસાડ તાલુકામાં અનાવિલ કુમારિકા ખૂબ ખાયણાં હજી પણ ગાય છે એમ કહેવાય છે.

ખાયણાંનો મુખ્ય સૂર કરુણાત્મક છે, છતાં એનો વિષય કેવળ સાસરવાસની સતામણી એટલે કે પરિણીત જીવનમાં પડતાં દુઃખોનું આકન્દન જ નથી, કિન્તુ માતા, ભાઈ, બેન વગેરે સર્ગાઓનો સ્નેહ, ટોલટપ્પાં, કટાક્ષ અને ગહન તત્ત્વજ્ઞાન પણ ખાયણાંના વિષયો બન્યા છે અને બની શકે તેમ છે.

ખાયણાંની રચના સુગમ છે એથી એ જાતની નવીન કૃતિના સર્જન માટે પૂર્ણ અવકાશ છે, અને એથી એનો દુરુપયોગ પણ થયો છે. જેમ ઇંગ્લાંડમાં પોપ અને ડ્રાઇડનના સમયમાં વીરાત્મક છન્દ (heroic metre) વાળા દોહરાની અને આધુનિક સમયમાં ફારસી કબ્જાલીની શુન્દરાતમાં જે દુર્દશા થઈ છે તેવી દશા ખાયણાંની પણ થઈ છે. ખાયણાંના બંધારણને પ્રતિકૂળ ભાવો એમાં ભરવા તે કાળજની કોથળીમાં અણીદાર ખીલા ભરવા જેવું ગણાય; બાકી કુશળ કવિના હાથે ખાયણાંની રચના થાય તો તેમાં એકેક શબ્દ-ચિત્રનું આલેખન-એકેક ભાવનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ જોવા મળે.

એક સમય એવો હતો કે સુરતની રમણીઓ ખાયણાંરૂપ કચારીમાં નવનવી બાવનાનાં પુષ્પો વાવી, તેને પોતાની સંસ્કૃતિરૂપ વાગિયી સિંચતી હતી, પણ આજે એ અદ્ભુત અને સંક્ષિપ્ત સાધનોનો શીઘ્ર ઉપયોગ કુનારી નારીઓ કર્યા છે ?

નવીન ગચનાની વાત તો બાબુએ ગદી, પગ-તુ પ્રાચીન ખાયણાંથી ફેટલી ચે બાળાઓ, કિશોરીઓ અને નવોઢાઓ પણ સુરતમાં તો અપરિચિત જણાય છે તેનું શું ?

અતમા આ સરળ અને અર્થવાહક લોકગીતોમાંથી દાખલા તરીકે ફેટલાક રજુ કરી હું આ વિષય પૂર્ણ કરીશ

“મારા તે બાપે તાપીકિનાગ જોયા,
જોયામાં ન જોયા, જમાઈના હુપડા”

“અડેરી ગડેરી ધગમપુગની ધગ,
દીકરી પગલાવવાની મઝા કે મુગત શહેરમાં”

“મારા તે બાપે હવેલી બધાવી, વીગએ ચિતગવી,
કે લાબીને મહાલના”

“મુખખના શેડીઆ ખાડીખખોચીએ ગખડે,
કન્યા માટે ટવળે, કાણો બહેન આપશું”

“ખાડણીઆ ખાડતા ખખડે હાથના કકણુ,
મોટા ધરના દાકણુ બહેન સાસરે”

“ધર્મિ હણુ તો ધટીનો ગગડાટો,
સાસુજનો કુકડાટો કે લાગે દોહાલો”

ખાયણાં ચોરેધણે અજો મુદ્રિત સ્વરૂપમાં જોવાય છે હું જુલતો ન હોઉં તો સૌથી પ્રથમ ફેટલાક ખાયણાં લોકગીત (૫ ૪૭-૫૦)માં ૪ મ ૧૯૨૨ માં છપાયેલા જોવાય છે ત્યાર બાદ શ્રી ઈશ્વરલાલ વિમાવાળા તરફથી ૪ મ ૧૯૩૫ માં ખાયણાં છપાયેલા છે માટે એમ માનવું છે કે હજી ઘણાં ખાયણાં અપ્રસિદ્ધ છે

અતમા આ વિષય પૂર્ણ કરતા હું પણ શ્રી. મેઘાણીના નીચે મુજબના સૂરમાં સૂર પૂરવા પ્રયત્ન છું—

‘શાળાઓના ભાગ્યવિધાતાઓને એટલી વિનંતિ કરવાનું મન થઈ જાય છે કે કન્યાઓના—બાકે, હોકગ ને હોકરી બનેના પાકચપુસ્તકોમાં કુટુંબ-રેનેહના તલરૂપશીં તથા સગલ, અને સગલ છતાં પણ કાન્યત્વમય પદો ચૂટીને કાં ન દાખલ કરે ?’

[અપૂર્ણ]

પાલિભાષા

લે:-પંડિત યેચરદાસ જી. દોશી

(પ્રાધ્યાપક શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ આર્યસ કોલેજ)

(૧)

આ મથાળા નીચે અનુક્રમે નીચેની હકીકતો લખવાની છે:-

૧. 'પાલિ'નો અર્થ.
૨. પાલિભાષાનું સ્વરૂપ અને બીજી પ્રાચીન આર્યભાષાઓ સાથે તુલના.
૩. પાલિનું સાહિત્ય.
૪. પાલિના અભ્યાસની ઉપયોગિતા.
૫. પાલિના અભ્યાસની સરલ પદ્ધતિ.

૧. 'પાલિ'નો અર્થ

આર્યાવર્તની જે પ્રાચીનભાષાઓ છે તેમાં સર્વતઃ પ્રાચીન વૈદિકભાષા ગણાય અને પાલિભાષા વૈદિકભાષાની સમસમયી ગણાય. વૈદિકભાષા અને પાલિભાષાના આંતરબંધારણની પરસ્પર તુલના કરી, તેને ઝીણવટથી તપાસીએ તો સ્પષ્ટ જણાશે કે એ બન્ને ભાષાઓ સમસમયવર્તિની છે.

એ બે ભાષા વચ્ચે તુલનાત્મક રીતે પૃથક્કરણ કરતાં પહેલાં 'પાલિ' શબ્દના અર્થ વિશે થોડાક વિચાર કરી લેવો આવશ્યક છે.

કોઈ પણ ભાષાનું નામ, રાષ્ટ્રના કે પ્રજાના નામ ઉપરથી પ્રચલિત થાય છે. માગધી, પૈશાચી, ગુજરાતી, બંગાળી વગેરે નામો એ પ્રકારનાં છે. મગધદેશમાં પ્રચાર પામેલી લોક-ભાષા માગધી કહેવાઈ. શૂરસેનદેશમાં વિસ્તાર પામેલી લોકવાણી 'શૂરસેની' નામથી ઓળખાઈ. પિશાચપ્રજાઓની લોકભાષા 'પૈશાચી'ના નામથી ખ્યાત થઈ. શૂરવીર ગુર્જર પ્રજાના નામદ્વારા આપણા દેશનું નામ ગુજરાત પડ્યું અને ગુજરાતના રહેવાશીઓની લોકભાષા 'ગુજરાતી'ના નામને પામી. એ જ રીતે બંગાળદેશની ભાષા બંગાળી ગણાઈ. આ રીતે હરેક ભાષાનાં નામ તે-તે ખ્યાતકીર્તિ રાષ્ટ્ર કે ખ્યાતનામ પ્રજાના નામોના સાથે સંકળાએલાં હોય છે, ત્યારે હવે 'પાલિ'ભાષાનો સંબંધ કયા દેશ કે કઈ પ્રજા સાથે જોડાયેલો છે ? તે શોધવું રહ્યું.

આ વિશે વિદ્વાનોએ 'પાલિ' શબ્દ ઉપર જ અનેક તર્કવિતર્કો કરી, ભાષાનું 'પાલિ' નામ પડવાનાં અનેક કારણો કહેવાયાં છે. એમાંના ઘણાખરા તર્કો તો મિથ્યાઆભાસ જ ઊપજાવે એવા છે, છતાં મનોરંજક હોવાથી તે બધાને અહીં નોંધી દઉં છું:

૧. એક મત એવો છે કે 'પહેલવી' શબ્દ ઉપરથી 'પાલિ' શબ્દ આવ્યો છે.

૨. બીજો મત એમ કહે છે કે 'પેલેસ્ટાઈન' અને 'પાલિ' એ બન્ને વચ્ચે અક્ષરસમાનતા છે, તેથી 'પાલિ'ના મૂળનો સંબંધ 'પેલેસ્ટાઈન' સાથે છે.

૧ આ નીચેના આઠ મતોની નોંધ શ્રી સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણજીએ પોતે સંપાદિત કરેલા પાલિ-બાકરણ(કચ્છાચન)ની પ્રસ્તાવનામાં (૫૦ ૩૨) કરેલી છે.

૩ ૨ Palatine hillsના 'પેલેટાઇન' શબ્દ માથે 'પાલિ' નામનો મળ્યો છે, એમ ત્રીજો મત છે

૪ ચોથો મત એમ કહે છે કે 'પલિ' શબ્દનો 'ટાવર' અર્થ છે, અને એ ટાવરવાચક 'પલિ' શબ્દમાથી ભાષાવાચક 'પાલિ' શબ્દ આવેલો છે.

૫ પાંચમા મતવાળા એમ કહે છે કે પ્રાચીન મસ્તૂતનો એક 'પલામ' શબ્દ છે, જે બિહાર અથવા મગધદેશનો વાચક છે 'પાલિ' ભાષા બિહાર અથવા મગધની લોકભાષા છે, તેથી ઉક્ત 'પલામ' ઉપરથી 'પાલિ' શબ્દ આવેલો છે

૬ છઠ્ઠા મતવાદી એમ જણાવે છે કે 'પલ્લિ' એટલે ગામડું 'પાલિ' ભાષા આમ જનતાની ભાષા હતી, એથી 'પલ્લિ'માથી 'પાલિ' શબ્દનો ઉદ્ભવ છે

૭ સાતમો મત એમ પ્રરૂપે છે કે 'પાલિ' એટલે પક્ષિ જે ભાષા પક્ષિ જેવી સીધી-સગળ હોય તે ભાષાનું નામ પાલિ આ જોતા પક્ષિસૂચક 'પાલિ' શબ્દ પશુ ભાષાની મગજતાને કીધે ભાષાદ્યોતક થયો

૮ આઠમા મતનાળા ભાષા Judson એમ જણાવે છે કે 'પાલિ' એટલે એક પ્રવારનો ધર્મશાસ્ત્રનો પાઠ એ અર્થ જોતા પાલિ શબ્દનો મગધ મૂલ 'પઠ્' ધાતુ સાથે છે

૯ ૯ એમ માત્રુ છુ કે 'પાલિ' શબ્દ સ્વાભાવિક ભાષાનો સૂચક છે ભગવાન બુદ્ધ, ભગવાન મહાવીર અને મત્રાદ્ અગોડના સમયમા એ ભાષા આમજનતાની હતી અને સમગ્ર રાષ્ટ્ર વાપી હતી એથી પ્રાકૃતી-પાચહી-વાયલી-પાલિ એ રીતે એ 'પાલિ' શબ્દ આવેલો હોવો જોઈએ ૧૫૫ભાષાચક્રિકામા 'પ્રાકૃતી' શબ્દ પ્રાકૃત-પ્રકૃતિસિદ્ધ-સ્વાભાવિક-ભાષા અર્થે વપરાયો પશુ છે પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતી બન્ને શબ્દોનો એક જ ભાવ છે 'પ્રાકૃત' નાન્યતર-જાતિક છે ત્યારે 'પ્રાકૃતી' શબ્દ નારીજાતિક છે

૧૦ દેવલાક એમ કહે છે કે મગધનું મુખ્ય નગર 'પાટલિપુત્ર' 'પાલિ' ભાષા એટલે મગધની ભાષા આ જોતા મગધના મુખ્ય નગર 'પાટલિપુત્ર'ના 'પાટલિ' શબ્દમાથી કાળે કરીને 'પાલિ' શબ્દ આવ્યો છે

૧૧ મૌર્ય પિટકોના તથા પાલિભાષાના મર્થ અભ્યાસી શ્રીમાન શિક્ષુ શીજગદીશ કાશ્યપ કહે છે કે "કોઇ પશુ અથવા 'માગધી' ભાષા માટે 'પાલિ' નામનો વ્યવહાર નથી થયો મોગજાન વ્યાકરણના આગના શ્લોકમા તે અર્થદાર " માગધીભાષાના સ્વરૂપને કહીશ" એમ કહીને માગધીભાષાનો જ ઉલ્લેખ કરે છે પાલિભાષાનો નહીં

૨ જે મતવાળાએ ઉક્ત ત્રીજો મત બતાવ્યો છે તે, Palatine hills ક્યા છે તે જણાવવાની ખરી રીતે તે Palatine hills નામની કાઈ જગ્યા જોઈ કેમ? અને નજ દોષ તે એને બદલે અહીં 'પાલિતાળા હિલ્સ' સમગ્ર વિશેષ થાય છે પાલિતાળાનો પારો રાત્રુજય નામનો પહાડ પશુ છે તત્કાલ એ કે Palatine એ પણ બામક શબ્દ છે અને 'પાલિ' શબ્દનો મળ્યો એ Palatine hills સાથે પણ નથી એ ધ્યાનમા રાખવા જોઈ છે,

૩ માયા દ્વિપા સસ્કૃતા વ પ્રાકૃતી ચેતિ મેદા ॥ ૨૩ ॥

પ્રકૃતે સસ્કૃતાવાપ્તુ વિકૃતિ પ્રાકૃતી મતા ॥ ૨૪ ॥—પૃથ્વાપાચન્દ્રિકા ૫૦ ૪.

" ભગે દિસમે કીં યા સસ્કૃતાચ્યા નિરનિગઝ્યા સ્વાં સિવાય આપણી હિ નક ગાવન્દ્યાવા માયા યા સર્વ પ્રાંતીતૂન ચાત્ર અણાવી મગ તિલતે 'પ્રાકૃત' ત્રિંશા 'પાચહ' કિંવા 'પાલી' ત્રિંશા હિતર કાંહી હિ મ્હજોત "

—[મહારાષ્ટ્ર ચારિત્ર વૃ ૨]

૪ પાલિ-મહાવ્યાકરણ-પ્રથમખંડ-૫૦ ૬.

“પસિદ્ધં દ્વિગુણં સાધુ નમસ્સિત્વા તથાગતં ।

સધમ્મસંઘં માસિસ્સં માગધં સદ્લક્ષણં” ॥

આ અને આવા બીજા અનેક ઉલ્લેખો દ્વારા સ્પષ્ટ જાણી શકાય એમ છે કે લાપા માટે યૌદ્ધવૈયાકરણોએ ‘માગધી’ શબ્દનો જ પ્રયોગ કર્યો છે. ‘પાલિ’ શબ્દનો નહીં. ખરી રીતે તો ‘પાલિ’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘મૂલત્રિપિટક’ માટે આવેલો છે, જેમકે; દીધનિકાય પાલિ, ઉદાનપાલિ. “પાલિમત્તં ઇધ આનીતં, નત્થિ અટ્ટકથા ઇધ” અર્થાત્ “અહીં કેવળ પાલિ આણેલી છે, અહીં અર્થકથા નથી.” વળી, “નેવ પાલિયં ન અટ્ટકથાયં દિસ્સતિ” અર્થાત્ “પાલિમાં નથી દેખાતું તેમ અર્થકથામાં નથી દેખાતું” એ જ રીતે “હમસ્સા પન પાલિયા એવમત્થો વેદિતવ્વો” અર્થાત્ “આ પાલિનો આ રીતે અર્થ જાણવો જોઈએ.” આ પ્રકારનાં અનેક વાક્યોમાં વપરાયેલો ‘પાલિ’ શબ્દ લાપાનો વાચક નથી પરંતુ મૂલ ત્રિપિટકના લાવનો વાચક છે.” અહીં એ પણ વિચારવું આવશ્યક છે કે ‘પાલિ’ શબ્દમાં ત્રિપિટકનો અર્થ આવ્યો શી રીતે? એ અંતર્ધે સ્પષ્ટ ખુલાસો આપતા શ્રીમાન જગદીશ કાશ્યપજી ૭૬૬ છે કે “ત્રિપિટકના મૂલ ગ્રંથોમાં સ્થળે સ્થળે યુદ્ધદેશના-યુદ્ધઉપદેશ-યુદ્ધવચનના અર્થ માટે ધમ્મપરિચાય શબ્દનો ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ છે. જેમકે; “તસ્માતિહ ત્વ આનદ ! હમ ધમ્મ-પરિચાયં અત્થજાલ તિ પિ નં ધારેહિ...અનુત્તરો સંગમવિજયો તિ પિ નં ધારેહિ”-(દીધનિકાય-પ્રલભલસુત્ત) અર્થાત્ “હે આનંદ ! આ ધમ્મપરિચાય (મારા ઉપદેશ)ને તું અર્થજાલ પણ સમજ...અલૌકિક સંગ્રામ-વિજય પણ સમજ.”

“એવં વુત્તે સુહો રાજા આયસ્મન્ત નારદં એતદવોચ-કો નુ સો અયં મન્તે ! ધમ્મપરિચાયો તિ ?

સોકસલ્લહરણો નામ અય મહારાજ ! ધમ્મપરિચાયો તિ । તરઘ મતે ! સોકસલ્લહરણો, તરઘ મતે !

સોકસલ્લહરણો-હમ-હિ મે મતે ! ધમ્મપરિચાયં સુત્વા સોકસલ્લં પહીનં તિ ”

—(અંગુત્તરનિકાય પાલિટેક્સસોસાયટી ભાગ ૩ પૃ. ૬૨)

અર્થાત્ “એમ કહ્યા પછી મુંડ રાજાએ આયુષ્માન નારદને કહ્યું-ભગવાન્ ! આ ધમ્મપરિચાય (ધર્મદેશનાસ્ત્ર)નું શું નામ છે ?

મહારાજ ! આ ‘ધમ્મપરિચાય’નું નામ ‘શોકશલ્યહરણ’ છે. ભગવાન્ ! ઠીક છે, ઠીક છે. એ, શોકશલ્યહરણ જ છે. ભગવાન્ ! આ ‘ધમ્મપરિચાય’ને સાંભળીને મારું શોકશલ્ય-શોકનું સાલ-નીકળી ગયું.

ઉક્ત મૂલપિટકો ઉપરાંત સમ્રાટ્ અશોકની ધર્મલિપિઓમાં પણ ‘યુદ્ધદેશના’ના અર્થ માટે ‘ધમ્મપરિચાય’ શબ્દ વપરાયેલો છે.

“હમાનિ મતે ! ધમ્મપરિચાયાનિ-વિનયસમુક્સે, અલિયવંસાનિ, અનાગતભયાનિ, મુનિગાથા, મોનેયસૂતે, ઉપતિસપસિને એ ચા લાહુલોવાદે x x x એતાન મતે ! ધમ્મપરિચાયાનિ ઇચ્છામિ ” અર્થાત્ “હે ભગવાન્ ! આ ધમ્મપરિચાયો છે: વિનયસમુત્કર્ષ, આર્યવશ, અનાગતભય, મુનિ-

૫. સા માગધી મૂલમાસા નરા યા યાદિક્ષ્ણિકા ।

બ્રાહ્મણા ચસ્સુતાલાપા સંવુદ્ધા ચાપિ માસરે ॥

(સતીશચ દ્ર-કમ્પાઇન વ્યાકરણ પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૦)

આ ગાથામાં પણ લાપારૂપે ‘માગધી’ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે, ‘પાલિ’નો નથી.

૬ પાલિમહાવ્યાકરણ-પ્રથમ ખંડ પૃ. ૭.

૭ પાલિમહાવ્યાકરણ-પ્રથમ ખંડ પૃ. ૯.

ગાયા, મોતેત્યસૂત્ર, ઉપતિધ્યસૂત્ર અને રાહુલોવાદ હુ ઇંધુ હુ કે આ ધમ્મપલિયાયોને બધા ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુણીઓ, ઉપાસક અને ઉપાગિકાઓ હમ્મેશા સાબળે અને પાળે ”

(ભણૂનેા શિલાલેખ)

મૂલપિટકોમા ‘ધમ્મપરિયાય’ શબ્દ ને અર્થમા વપરાયો છે તે જ અર્થમા અગોડની ધર્મલિપિઓમા પણ ‘ધમ્મપલિયાય’ શબ્દ વપરાયો છે પરિયાય અને પલિયાય એટલે જ ‘ગ’ના ‘લ’નો બેદ છે આગધીમા સાધારણ રીતે ‘ર’ને બદલે ‘લ’નો પણ વ્યવહાર છે એટલે- પરિયાય કે પલિયાય એ બેમા ડોઠો અર્થબેદ નથી અગોડે વાપરેલો આ ‘પલિયાય’ શબ્દ જ વખત જતા ‘પાલિયાય’ બની ગયો અને તેનું ટૂંકું રૂપ ‘પાલિ’ થઇ ગયું આ રીતે-પરિયાય પલિયાય-પાલિયાય-પાલિ-નીપળેલો ‘પાલિ’ શબ્દ ખરી રીતે શુદ્ધના ઉપદેશને-શુદ્ધની દેશનાને-શુદ્ધના સૂત્રોને જ સૂચવે છે અને મમય જતા તેનો એ મૂળ અર્થ ગૌણ થતા ને ભાષામા શુદ્ધવ્યતો નોંધાયા છે તે ભાષાને પણ ‘પાલિ’ શબ્દ સૂચવતો થયો ‘પલિયાયે’ વુત્ત’નો સીધો અર્થ ‘શુદ્ધની દેશનામા કહ્યું છે’ પાછગથી ‘પલિયાય’માથી સ્ત્રીલિંગનો લાસ કગવનાગ ‘પાલિ’ શબ્દ બન્યો અને ‘પાલિય વુત્ત’ એટલે ‘પાલિમા-પાલિભાષામા લખાએલા ધર્મમયમા-કહ્યું છે’ એવો અર્થ થયો અને એ રીતે ‘પાલિયાય’માથી મક્ષિપ્ત બનેલો ‘પાલિ’ શબ્દ શુદ્ધ થોની ભાષાનો દ્યોતક પણ થઈ ગયો તાત્પર્ય એ કે કોઈ મૌલિક એવો ‘પાલિ’ શબ્દ જ નથી, મુખ્યતઃ, ધમ્મપરિયાય કે ધમ્મપલિયાય શબ્દ શુદ્ધની ધર્મદેશનાનો સૂચક છે ‘પલિયાય’ હાગ ‘પાલિયાય’ શબ્દ આવ્યો અને એનું મક્ષિપ્તરૂપ ‘પાલિ’ થયું આ જોતા ખરી રીતે તો ‘પાલિ’ શબ્દ નગ્નતિત્ત્વ હેવાય પરંતુ આજ ધણા મમયથી ‘પાલિ’ શબ્દ એક સ્વતંત્ર શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ‘પકિત’ છે એની બ્રામઃ હકીકત મનાતી આવી છે અને જેમ ‘પકિત’ નારીજાતિક શબ્દ છે તેમ ‘પાલિ’ પણ નારીજાતિક શબ્દ છે એમ મનાવું હોઈ તેના રૂપો મતિ કે રક્તિ(રાત્રિ)ની પેઠે કરી દેવાયા એટલું જ નહીં પણ પ્રાચીનવૈયાક્રણોએ તો ‘પાલિ’ને સ્વતંત્ર શબ્દ માની તેની વ્યુત્પત્તિ આપના પણ પ્રયત્ન કરેલો છે પાલિવ્યાકરણનો તર્તા આચાર્ય મોગ્ગલ્લાન કહે છે કે પાલિ-પાલેતિ-વક્ત્વતિ-इति પાલિ અર્થાત ગદ્યણુ ડરે તે ‘પાલિ’ આ રીતે ‘પા’ ધાતુને ‘લિ’ પ્રત્યય લગાડીને વૈયાક્રણોએ ‘પાલિ’ એવો બ્રામક શબ્દ નીપજાવ્યો છે અને એના મૂળ અર્થને પણ વિલીન કર્યો છે

જાપર ને અનેક મનો ‘પાલિ’ના અર્થ અને વ્યુત્પત્તિ મળધે દર્શાવ્યા છે તેમા સૌથી ઉત્તમ પ્રામાણિક અને શાસ્ત્રીય પુરાના સાથેનો મત શ્રીજગદીશજી ભિક્ષુનો છે અને એજ મત સર્વત્રાલ મનાને વિશેષ યોગ્ય છે

શ્રીજગદીશજીએ દર્શાવેલા મત સિવાયના બીજા બધા મતો એટલે કે પાચમા-જહ્વા-સાતમા આઠમા અને નવમા મત સિવાયના બીજા બધા મતો સર્વથા અમાલ છે એ દરેક મતો જેમ ગમુજ ઉત્પન્ન કરે એવા છે તેમ તે દરેકના પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ પણ ગમે, તેવા હુ ખતા માયાને શાત કરી દે એવા છે એથી એ મતોની અહીં આલોચના કરવી જરૂરી છે (અપૂર્ણ)

૮ “ર-છોર્લ-ઘો”-૮-૪-૨૮૮ (હૈમવ્યાકરણ) આ નિયમહાગ જેમ ‘નર’નું નલ ‘વર’નું વલ થાય છે તેમ ‘પરિયાય’નું ‘પલિયાય’ધટન સમજવું

૯ “ભત સમ્પદપારો વા”-૮-૧-૮૪ (હૈમવ્યાકરણ) આ નિયમહાગ ‘પ્રવટ્ટમ’નું ‘પાયર’ ‘પ્રગુત્ત’નું પામુત્તો અને ‘પરકીયમ’નું પારર વગેરે દીર્ઘ ઉચ્ચારણવાળા રૂપો થાય છે તેમ ‘પરિયાય’નું ‘પાલિયાય’ ઉચ્ચારણુ સુધટિત છે

ચર્ચાપત્ર

કર્ણદેવ સોલંકીએ કર્ણસાગર તળાવ ક્યાં ખંધાવ્યું ?

૧

કર્ણદેવે આશાપદ્મીમાં રહેના બીલ સરદાર આશાને દગવી, ત્યાં કાછરળ દેવીનું મંદિર કરાવી, જ્યતિ દેવીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી અને કર્ણસાગર તળાવથી શોભાવમાન કણેશ્વર-દેવનું મંદિર ખંધાવ્યું. આવો ઉલ્લેખ પ્રબંધચિનામણીમાં છે.^૧

આ વાતને સત્ય માનતાં કર્ણદેવે કર્ણાવતી આશાવલ પાસે વસાવ્યાનું આપણે કશુલ રાખીએ, તો એ કર્ણસાગર તળાવ આ કર્ણાવતીમાં જ હતું કે ખીજે ક્યાંય, એ શંકા ઉદ્ભવે છે. કર્ણાવતી એ આશાવલ. અને આશાવલ એ જ કર્ણાવતી, એમ શ્રી. રતનમણિરાવ કહે છે, અને હાલના અમદાવાદનો કેટલોક ભાગ કર્ણાવતી હતો એવું સૂચન કરે છે.^૨ આ દક્ષીણ લક્ષમાં લેતાં સહેજે એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે, કે કર્ણાવતીમાં જ કર્ણસાગર હોય તો તે ક્યાં હતું ? હાલના અમદાવાદ અને તેની આજુબાજુ કર્ણસાગર હોવાની કોઈ નિશાની પ્રાપ્ત થતી નથી.

૨

ચાણુરમા તાલુકા(વડોદરા રાજ્ય)માં કર્ણસાગર નામે એક ગામ આગળ એક વિશાળ તળાવની નિશાનીઓ નજરે પડે છે.^૩ એ નિશાનીઓ તળાવની ભાંગીતૂટી ગયેલી કેટલીક પાળો આ જગાએ તળાવ હશે, એમ સૂચવે છે. લોકોક્તિ પણ એ તળાવને કર્ણે ખંધાવ્યાનું અને બાર માઈલના ઘેરાવાનું તળાવ કહે છે. ગામનું નામ જોતાં આ વાત કદાચ સત્ય પણ હોય. અને તે સત્ય માની લઈએ તો એ શંકા થાય છે કે એ તળાવ પથરથી ખાંધેલું હતું ? કે માટીની પાળોથી જ રક્ષિત હતું ? એ ઠેકાણે મળતી નિશાનીઓમાં કોઈ એવી નિશાની નથી કે જેથી તે પથરથી ખાંધેલું સાબિત થાય. વળી એ તળાવથી શોભાવમાન કણેશ્વરનું મંદિર ત્યાં હોવાની પણ કોઈ નિશાની નથી, અગર કોઈ પ્રાચીન મંદિરનાં ખંડેરા પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરતાં નથી. એટલે ફક્ત લોકોક્તિપર આધાર રાખીને જ એ ઠેકાણે કર્ણસાગર હતું, એમ માની લીધા સિવાય ચાલતું નથી. કર્ણસાગર પાણીથી ભરેલું રાખવા રૂપેણમાંથી નહેર કાઢવામાં આવી હતી, એવી લોકોક્તિ છે. પણ એ જગાએથી રૂપેણ માઇલેક દૂર હોઈ, ત્યાંથી તળાવ સુધીની નહેરનાં કોઈ એંધાણ મળી આવતાં નથી. એટલે હાલના કર્ણસાગર ગામ પાસેના તળાવની નિશાનીઓ કર્ણસાગર તળાવની જ છે, એમ માનવાની સહેજે અનિચ્છા થાય છે; જોકે ખીજે સ્થળે કર્ણસાગર તળાવ હતું, એવા ચોક્કસ પૂરાવા રજૂ થયા સિવાય તો તેને જ કર્ણસાગર માનવું રહ્યું.

૧. જૂઓ પ્ર. ચિ. ગુજરાતી ભાષાન્તર પા. ૧૧૬.

૨. જૂઓ શ્રી. રતનમણિરાવ કૃત “ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ”.

૩. આ સ્થળ મેં જાતે જોયું છે.

પરંતુ ચાણુરમાથી બહુચરાણ જતી રેલવેના મોઢેગ રોડ રોડનથી માઇલ દૂર આદિનાડા (પ્રાચીન (આદિરવાડા) નામે ગામ પામે એવા જ એક વિશાળ તળાવની નિશાનીઓ દૃષ્ટિએ પડે છે. આ નિશાનીઓ મે જતે જોઇ છે હાલના ગામની દક્ષિણ દિશામાં ગામની પશ્ચિમ સીમા પરથી શરુ થતી તળાવની પાળો અર્ધવર્તુલાકારે એ માઇલ સુધી જાય છે હાલ જે પાળો છે તે જોતા એ અર્ધતળાવની પાળો છે અને અર્ધ ભાગની પાળો તૂટી ગઇ છે આ પાળો વધારેમાં વધારે ૬૦ ફૂટ અને ઓછામાં ઓછી ૪૦ ફૂટની ઊંચાઇની છે સામસામી પાળો વચ્ચે દોઢે માઇલનુ અંતર છે એટલે આ તળાવનો ધેગવો આશરે ત્રણથી ચાર માઇલનો હશે, એમ અનુમાની શકાય તળાવની દક્ષિણ દિશાએ પાળને ધસારા ફેણેણો એક ફાટો જાય છે, અને આ તળાવના મધ્ય ભાગમાં ૮૦ ફૂટ ઊંચાઈનો ટેકરો હોઈ તે પર પ્રાચીન મંદિરોના ખડેરા છે ખડેરાના પરચરા, કેટલીક ખડિત મૂર્તિઓ (જેમાં શિવપાર્વતી, માત્રીદેવી, પોઠીઓ અને કેટલીક ન જાણખી શકાય એવી) વગેરે ત્યા પડ્યુ છે એની કાતરણી અને સ્થાપત્ય અગિયારમી મહી જોટલુ જૂનું જણાય છે લોકો કહે છે કે ત્યા સાત મંદિરો હતા હાલ તો તે ટેકરા પર જૂના પથ્થરથી ગામ લોકોએ નવુ દેવળ ઊભુ કરી જૂની માત્રીદેવીની મૂર્તિ ખોસાડી છે નીચેના કાગણીથી એમ અનુમાન બાધી શકાય છે કે કદાચ આ જગાએ કર્ણભાગર હોય

૧ તળાવની પાળોની ઊંચાઈ અને ધેગવો એક વિશાળ તળાવની શાખ પૂરે છે

૨ તળાવની મધ્યમાં આવેલા ટેકરા પરના મંદિરોના ખડેરા, જૂની મૂર્તિઓ, માત્રી-દેવીનું સ્થાનક, અને શિવપાર્વતી તથા પોઠીઆની મૂર્તિઓ, એ જગાએ કોઇ દેવી અગર શિવનું મંદિર હોવાની સાક્ષી પૂરે છે

૩ ખડેરાના પરચરાની કાતરણી અને મૂર્તિઓની સિદ્ધકળા અગિયારમી સદીનાં હોવાનું જણાય છે

૪ તળાવની જોડે જ ફેણ વહેતી હોવાથી તેનું પાણી તળાવમાં સેવાતું હોય, એ સંભવિત છે

૫ ગામના ધરડા માણસોમાંથી એ માણસો આ તળાવને તૂટવાને ૬૦-૭૦ વર્ષ થયા હોવાનું જણાવે છે તેમજ એ તળાવમાં હોડી ફરતી હોવાનું કહે છે કયા રાજાએ કે કોણે બધાવ્યુ, એ બાબતમાં મા. મિહંગજીનું નામ દેખાય છે

ઉપરના અનુમાનોમાંથી એવું તા-જુ નીકળે છે કે કર્ણદેવે બધાએલ કર્ણભગનું મંદિર, જયતિદેવીનું મંદિર અને કર્ણભાગર તળાવ આ પંચ સોર્ષ રહે

૪ જૂના ગામની જગ્યાએ કેટલાક પાળીયા ખોદેલા છે તેમાં “શ્રી આદિરવાડા નગર” એમ શરૂઆતમાં લખેલું છે આવા સાત પાળિયા એ જગ્યાએ છે

૫ આ સ્થળ એ જતે બાલિકાદેવી જોયું છે એ કે મારી પાસે ફેરા લેવાનું કાંઈ સાધન તે સમયે ન હોવાથી તેનો જગાલ આપી શકયા નથી

૬ આ સ્થળે બાર મૂર્તિઓ ખડિત અવસ્થામાં પડી છે તે જોતા આ સ્થળને મુલતનાનેનું આક્રમણ નાનું દરે, એમ જણાય છે

૭ હાલના મંદિરની નીચે પ્રાચીન વખતનો બોવરા એક જાન છે વખતે સરોવરન મટે તે બોવરામ કાવતી જરૂર છે

જો કે આ ફક્ત અનુમાન જ છે. કોઇ સત્ય પૂરાવો કે લેખક આ મંત્રણે ઉપલબ્ધ થતાં નથી. છતાંયે, કદાચ એ કર્ણસાગર ન હોય તો પણ કર્ણસાગર જેટલું વિશાળ (ખરેકે તેથી પણ મોટું) તો હતું જ. રૂપેણની રેલમાં આ તળાવ તૃટી ગયું ત્યારથી અદ્યપિ એ જ સ્થિતિમાં છે. કદાચ ૧૯૨૫ની રેલમાં આ તળાવનો નાશ થયો હશે.

મેં ખતાવેલ કારણોને લઈ હું આ તળાવને કર્ણસાગર^૮ માનવાને પ્રેરાયો છું. અને વિદ્વાનો, સંશોધકો તેમ જ આ વિષયમાં રસ લેતા મહાશયોને આ વિશે સત્ય વસ્તુ નારવી કાઢવા વિનંતિ કરું છું.

વેડા. તા. વિઝાપુર }
તા. ૮-૫-૪૧

કચરાલાલ શવજીભાઈ સોની

અષ્ટપદી ૨ છ

કવિ ઉદ્ધવદાસ : સં. ૧૬૮૪

[તાપીતીરે વસેલા, વિષ્ણુસહસ્રનામની પદ્યત્રયાખ્યા પદ ૨૦૦૫+ ફલકૃતિ પદ ૫૦(૧૫૫)થી લખનાર, વૈષ્ણવ કવિ ઉદ્ધવદાસની લખેલી અષ્ટપદીઓમાંની આ એક બીજી અષ્ટપદી અહીં આપેલી છે. કવિ સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત વૈષ્ણવ કવિ જયદેવનો અનુયાયી હોવાનું આ અષ્ટપદીઓથી તેમ જ ઉપરના પદ્યબંધ કાવ્યથી સરજાય છે. ભુગો શ્રી ડા. ગુ. હ. પ્રતિ નં. ૧૬૬ પા. ૧૮૯ મું: નીચેના પદમાં ન્યાં ૦ કે ૦૦ મીડાં છે, ત્યાંના તેટલા અક્ષર કરવાયલા છે, એમ સમજવું. સં. અં. ભુ. જાની]

રાગ સામંત્રી

પૂજ્ય પૂજ્યમાં પૂજેવા લગવાન । યાદવરત્નનિધાન ।

વસુદેવાધિપ મંડલીનો મંડન । શ્રીમનરંજન કહાન ॥

પૂજ્ય ૦ ૧

કહાન ચિત્ર ગ૦૦^૧ જાગ્યિન જાણી । આકર્ષ્યા રાજા^૧(ન)

રાયુ બુધિઠિર નઈ યશ દેવા સો ૦^૧૦ રૂ જિહાં પાન ।

પૂજ્ય ૦ ૨

પાન ચકોરી નયન મુખ સુંદર । સકલ કલા સુખસ્થાન ।

સહદેવ દેવવચન સહુ માનો । શ્રુતિ બોલિ ગુણગાન ।

પૂજ્ય ૦ ૩

ગાન સમાન ચતુર્દશ વિદ્યા । નેતિ નેતિ અભિધાન ।

પ્રકટ થયુ પુરૂષોત્તમ પૂરણ । મહતા આપિ માન ।

પૂજ્ય ૦ ૪

માનામાન વિના વિધિ વર્જિત । યોગી ધરતા ધ્યાન ।

અપરમિત તેજ ઉદય આનંદધન । સિધિ સકલ પ્રદ જ્ઞાન ।

પૂજ્ય ૦ ૫

જ્ઞાન અખાધિત બોધ બુધિસાગર । સુંદર સામલ વાન ।

પરમાવધિ પદદાર કનક હરિ । પાંડવ પ્રીતિ નિદાન ।

પૂજ્ય ૦ ૬

(પાત્ર ૧૮૯ મું: અહીંથી પ્રતિ વહેતી છે, બીજી બે કડી ખૂટ છે. અ. ભુ. જાની.)

૮. આ દેખાવ વચ્ચેના ટેકરાનું ખોદાણ કરી, દટાયેલા પથ્થરો વગેરે કાઢવામાં આવે તો કદાચ કોઇ લેખ મળી આવવા સંભવ છે.

૯. આ તળાવ અને કર્ણસાગર ગામ પાસેનું કહેવાતું કર્ણસાગર, એ બે વચ્ચે ફક્ત ૭ માઈલનું જ અંતર છે.

પ્રાકૃતસર્વસ્વ

અનુ : કેશવરામ કા શાસ્ત્રી

[અનુસંધાન વર્ષ ૫, અંક ૩, પૃ ૩૧૨ થી]

૩૦.

ગર્દભાદૌર્દઃ

ગર્દભ વગેરે શબ્દોમા દૈનો ઉ (બેવડો હુ) થાય

ગર્દભસમર્દો વિચ્છર્દિવિતર્દો કર્પર્દવિચ્છર્દો ॥

ગર્દભ, સંમર્દ, વિચ્છર્દિ, વિતર્દિ, કર્પર્દ અને વિચ્છર્દ એ શબ્દો ગર્દભાદિ-ગણના છે

ગર્દભ = ગરુહો - ગધેડો

સંમર્દ = સમહો - (અથડામણ)

વિચ્છર્દિ = વિચ્છટ્ટી - (ભેલડી)

વિતર્દિ = વિમટ્ટી - (વેદી)

કર્પર્દ = કર્પહો - કોડો

વિચ્છર્દ = વિચ્છટ્ટો - (વૈભવ)

આ ગણમાં કોઈ તર્કને પણ ગણે છે, તેથી તેનું તર્ક (ચાટવો) થાય.

૩૧.

ત્યથ્યર્થા ચ્છજાઃ સ્મૃતાઃ ।

ત્ય, થ્ય, ઘ એ બોડાક્ષરોના અનુક્રમે ચ, છ, જ થાય, જેમકે

સત્યમ્ = સઘં - સાચ પથ્યમ્ = પચ્છં - પથ્ય - વિદ્યા = વિજ્ઞા-વિદ્યા

૩૨. ન વ્યત્યયાદૌ

વ્યત્યય વગેરે શબ્દોમા ત્ય વગેરેને સ્થાને ચ, છ, જ વગેરે થાય છે તે ન થાય.

વ્યત્યયચૈત્યાત્યયસામર્થ્યાતિથ્યાનવચપયે ચ ।

ઉદ્યતમિત્યત્ર ગણે કેચિદ્વ્યોદ્યગૌ ન વેચ્છન્તિ ॥

વ્યત્યય, ચૈત્ય, અત્યય, સામર્થ્ય, આતિથ્ય, અનવચ, પચ, ઉદ્યત એ વ્યત્યય ગણના શબ્દો છે આ ગણમાં કેટલાક વિદ્વાનો ગદ્ય અને ઉદ્યત શબ્દને વિષયે પૂરે છે

વ્યત્યય = વચ્ચઓ - (બલ્લો)

ચૈત્યમ્ = ચદ્ધત - ચૈત્ય

અત્યય = અત્તઓ - (આત)

સામર્થ્યમ્ = સામર્થ્ય - મામર્થ્ય

આતિથ્યમ્ = આદ્ધત્ય - આતિથ્ય

અનવચમ્ = અણવચ - અનવચ

પચમ્ = પદ્ધ - પદ

ઉદ્યતમ્ = ઉદ્ધત્ - ઉદ્યત

આમા વચ્ચઓ, ચદ્ધ, અચ્ચઓ, સામર્ચ્ચ, આદ્ધન્ત્ અણવચ્ચ, પચ્ચ, ઉદ્ધમ એવા ૩૧મા સૂત્રથી થનારા ૩૫ ન થાય, જેમકે

ગાદાલિંગણરદ્ધસુદ્ધઅસ્મિ દાણ તદ્ધ મમોમરદ ।

માણસિળીણ માણો પીણમીઓ વ્ય દિમ્મદો ॥

[ગાઢાલિંગનરમસોદયતે દયિતે લઘુ સમપસરતિ ।

મનસ્વિન્યા માનઃ પીડનમીતદ્વ દ્વદયાત્ ॥]

(કાવ્યપ્રદીપ, પૃ. ૧૦૬, નિ. સા.)

(ગાઢ આલિંગન આપવા માટે વાહાલો તૈયાર થયો હોય છે ત્યારે મનસ્વિની સ્ત્રીની મમત પીડાથી લાયલીત બની હોય તેમ જાણે છે દ્વદયમાંથી ધીમે બહાર નીકળી આવે છે.)

(માર્કેડેએ આ પદ્ય “ગાથા સમશતી”નું કહ્યું છે; તેનું મૂળ અપ્રાપ્ય છે.)

ઉપર ગદ્યમ્ - ઉદ્યમઃ માં વિકલ્પ ઇચ્છ્યો છે; તે પ્રમાણે—

ગદ્યમ્ = ગલ્ગં કે ગદ્ - ગદ

ઉદ્યમઃ = ઉલ્લમો કે ઉદ્દમો - બિન્ન

૩૩.

ધ્યહ્યોર્ઙ્ઘઃ

ધ્ય અને ધ્યનો જ થાય; જેમકે

સન્ધ્યા = સંજ્ઞા - સાંજ

મધ્યમ્ = મલ્લં - મધ્ય

ગ્રાહ્યમ્ = ગેજ્ઞં - ગ્રાહ

દાહ્યમ્ = દલ્લં - દાહ

૩૪.

સાધ્વસે ધ્વસ્ય વા ભવેત્ ॥

સાધ્વસ શબ્દમાં ધ્વનો જ્ઞ વિકલ્પે થાય; જેમકે

સાધ્વસમ્ = સજ્ઞસં કે સદ્વસં - (ખીક)

યુદ્ધ શબ્દમાં ધ્વનો વિકલ્પે જ થાય તેમ કોઈ માને છે; જેમકે

યુદ્ધમ્ = જુજ્ઞં કે જુદ્ધં - યુદ્ધ

૩૫. અસ્તિગ્ધાદૌ ગ્ધર્ધયોર્ઘઃ

સ્તિગ્ધાદિ ગણ સિવાયના બીજા શબ્દોમાંના ગ્ધ અને ધ્વનો જ થાય; જેમકે (જોડાક્ષર જાળવવા હેતુ સમજાવેા સર્વત્ર)

વિદગ્ધઃ = વિઝડ્ઘો - (ચતુર)

વર્ધતે = વડ્ઘ - વધે

કુલવર્ધનઃ = કુલવડ્ઘનો - કુલવર્ધક

સ્તિગ્ધ વગેરે શબ્દોમાં તો જ્ઞ થાય; જેમકે

સ્તિગ્ધઃ = સિણિદ્ઘો - સ્તિગ્ધ

મુગ્ધઃ = મુદ્ઘો - મુગ્ધ

દુગ્ધમ્ = દુદ્ધં - દૂધ

નિર્ધનઃ = નિદ્ઘનો - નિર્ધન

ગોવર્ધનઃ = ગોવદ્ઘનો - ગોવર્ધન

સ્તિગ્ધ જેવા અનેક શબ્દો છે, જેમાં ગ્ધ અને ધ્વનો જ થાય છે.

૩૬.

દ્વન્ધયોરપિ કુત્રચિત્ ।

શબ્દોમાંના જ્ઞ અને ધ્વનો પણ કયાંક જ થાય; જેમકે

વૃદ્ધ = વૃદ્ધો - બૂટો

પરિવૃદ્ધિ = પરિમઢી - પગિવૃદ્ધિ

સ્તબ્ધઃ = સ્થંભો - સ્તબ્ધ

લુબ્ધ.નો લુલ્હો-લુબ્ધ-થાય, બીજે મતે લુલ્હો પણ થાય સૂત્રમાં
“કુત્રચિત્-કયાક” લખ્યું છે, એટલે નીચેના શબ્દોમા નથી થતો

લુબ્ધક = લોદ્ધઓ - લુબ્ધક

વુદ્ધિ = વુદ્ધો - બુદ્ધિ

શુદ્ધ = સુદ્ધો - શુદ્ધ

સિદ્ધ = સિદ્ધો - મિદ્ધ

સમૃદ્ધિ = સમિદ્ધો - સમૃદ્ધિ વગેરે

૩૭. પ્લસ્કક્ષા રવઃ

શબ્દોમાના પ્લ, સ્ક અને ક્ષનો રા (બેડાક્ષર સાથવવા વગ) થાય, જેમકે

પુસ્કરમ્ = પોવર - પુસ્ક

અવસ્કરો = અવસ્કરો - એખર

પક્ષ = પક્ષો - પક્ષ

૩૮.

કચિન્ન સ્યાત્

કેટલીકવાર એવા પ્લ, સ્ક અને ક્ષનો રા નથી થતો, જેમકે

ધાનુપ્લ = ધાણુકો - ધનુર્ધ

નિપ્લાન્તિ = નિપ્લાન્તી - નિપ્લાન્તિ

નિપ્લમ્પ = નિપ્લમ્પો - નિપ્લમ્પ

સત્કાર = સત્કારો - સત્કાર

સત્કૃતમ્ = સત્કર્મ - સત્કૃત

૩૯.

કચિઢા

કેટલાક શબ્દોમા વિકલ્પે રા (અનાદિ દશામા વગ) થાય છે, જેમકે

નિપ્લ = નિપ્લો કે નિપ્લરો - નિપ્લ સ્કન્ધ = કંઘો કે સંઘો - કંધ, ખાધ

નિપ્લમ્પતિ = નિપ્લમ્પ કે નિપ્લમ્પમ્પ - નીકળે વગેરે

૪૦.

છઃ ક્ષુરાદિપુ ॥

ક્ષુર વગેરે શબ્દોમા ક્ષનો છ (બેડાક્ષર સાથવવા છઠ્ઠ) થાય

ક્ષુરાક્ષિમક્ષિકાક્ષીરસદક્ષક્ષેત્રક્ષિયઃ ।

ક્ષુસુખાક્ષુઘૌં ચેતિ ક્ષુરાદિઃ કથિતો ગણઃ ॥

ક્ષુર, અક્ષિ, મક્ષિકા, ક્ષીર, સદક્ષ, ક્ષેત્ર, ક્ષિ, ક્ષુ, ક્ષુઘા, ક્ષુઘ એ ક્ષુરાદિ ગણના શબ્દો છે.

ક્ષુરમ્ = ક્ષુર - બૂટો (અક્ષો)

અક્ષિ = અક્ષિ - આંખ

મક્ષિકા = મક્ષિકા - માખી

ક્ષીરમ્ = ક્ષીર - ચીડ

સદક્ષ = સરિચ્છો - સગ્ગો

ક્ષેત્રમ્ = ક્ષેત્ર - ખેતર (કેતર)

ક્ષિ = ક્ષિ - કૃષ્ણ

ક્ષુ = ક્ષુ - બિસ (ગેતડી)

ક્ષુઘા = ક્ષુઘા - (બખ)

ક્ષુઘમ્ = ક્ષુઘ - (બખ)

કોઈ વિદ્વાન શબ્દારંભે રહેલા ક્ષમાં પણ માત્ર છને બદલે છ્ઠ વિકાર ધ્રુવે છે, પણ તે બરોબર નથી; કેમકે માયા સત્તશતી (૧-૯)માં ધવલા-અન્તેસુ સાલિછેત્તેસુ (ધવલાયમાનેપુ શાલિસેત્રેપુ-ઉજળાં સાળનાં ખેતરોમાં) એવો પ્રયોગ મળે છે, ત્યાં છ જ માત્ર છે.

૪૧. ક્ષમસ્ય ચ સ્યાત્

ક્ષમનો છ (નેડાક્ષરની જરૂર હોય ત્યાં છ્ઠ થાય); જેમકે

લક્ષ્મીઃ = લક્ષ્મી - લાજ

યક્ષ્મા = જક્ષ્મો = યક્ષ્મા (ક્ષય)

૪૨. ક્ષમાદેર્વા

ક્ષમા વગેરે શબ્દોમાં છ વિકલ્પે થાય; છ ન થાય ત્યાં જ (નેડાક્ષર જાળવવા અનાદિ દશામાં છ્ઠ અને ક્ષ સમજવા).

ક્ષમાવૃક્ષક્ષણોત્ક્ષિપ્તા લક્ષણો દક્ષવક્ષસી ।

ક્ષારઃ ક્ષુણ્ણં તથોક્ષા ચેત્યાદયઃ સ્યુઃ ક્ષમાદયઃ ॥

ક્ષમા, વૃક્ષ, ક્ષણ, ઉત્ક્ષિપ્ત, લક્ષણ, દક્ષ, વક્ષસ્, ક્ષાર, ક્ષુણ્ણ અને ઉક્ષન્ એ વગેરે ક્ષમાદિ ગણના શબ્દો છે.

ક્ષમા = જમા કે છમા - ક્ષમા

શબ્દમાં આ પ્રત્યય બતાવ્યો છે એટલે કર્મક્ષમઃ = કમ્મક્ષમો એ શબ્દમાં ક્ષમા-પૃથ્વીના અર્થમાં નહિ હોતાં માત્ર જ થયો છે. ક્ષમા શબ્દ પૃથ્વીવાચકના પણ જમા અને છમા થાય.

વૃક્ષ શબ્દમાં વ્યવસ્થિત વિભાષાને કારણે ક્રનો અ થાય તે પ્રસંગે છ અને જ થાય તે પ્રસંગ જ સમજવો; જેમકે

વૃક્ષઃ = વક્ષ્મો કે રક્ષ્મો - રૂખડો

એ જ પ્રમાણે 'ઉત્સવ' અર્થમાં જ ક્ષણનો છળ થાય; કાળવાચી ક્ષણનો જળ થાય; જેમકે વીસમામિ જળં (કાવ્યપ્રદીપ, પૃ. ૪૯ વિશ્રામ્યામિ ક્ષણમ્ (ક્ષણમાત્ર થાક ખાઉં)-એ ઉદાહરણમાં કાળવાચક હોવાથી જળ થયેલ છે.

ઉત્ક્ષિપ્તઃ = ઉક્ષિપ્તો કે ઉચ્છિપ્તો - ઉખેડેલ

લક્ષણઃ = લક્ષણો કે લક્ષણો - લક્ષણ

દક્ષઃ = દક્ષો કે દક્ષો - દક્ષ

વક્ષઃ = વક્ષો કે વક્ષો - વક્ષ (જાતી)

ક્ષારઃ = જારો કે જારો - ખારો, જાર

ક્ષુણ્ણમ્ = જુણ્ણં કે જુણ્ણં - ખણું

ઉક્ષા = ઉક્ષા કે ઉક્ષા - આખલો

૪૩

મ્હઃ ધ્મવિસ્મયપદ્મનામ્ ।

શબ્દોમાના ધ્મનો અને વિસ્મય તેમ જ પદ્મનમાના સ્મ-ધ્મનો મ્હ થાય, જેમકે

ઝપ્મા = ઝમ્મા - (ખાફ)

વિસ્મય. = વિમ્હઓ - વિસ્મય

પદ્મલમ્ = પમ્હલં - પાપલ

૪૪. ફો વા શ્લેષ્મણિ

શ્લેષ્મન્ શબ્દમા ધ્મનો વિકલ્પે ફ (લોડાક્ષર જાળવવા વ્ફ) થાય, જેમકે

શ્લેષ્મા = સેષ્મો કે સેમ્હો - (સેડા, લીટ)

સેમ્હા ગરુદ્ (શ્લેષ્મા ગુરુક) એવો પ્રયોગ મળે છે, તેમા નારીજાતિ રૂઢિથી આવેલી છે અર્થ 'લીટ' થાય છે જ

૪૫.

કુપ્માણડે હઃ સ્યાદોત્વનુતસ્તથા ॥

કુપ્માણડ શબ્દમા ધ્મનો હ વિકલ્પે થાય, અને ડનો ઓ વિકલ્પે થાય, જેમકે

કુપ્માણડ = કોહડો કે કુમ્હડો - કહોણ

કોહડો, કુમ્હડો < કુપ્માણિકા એટલે કહોળાનો વેલો (ત્રી) કળવાચક હોય ત્યારે કોહડ, કુમ્હડ < કુપ્માણડમ્ (નપુ) થાય એનો અર્થ "ભૂત" થાય, ત્યારે હ નિત્ય થાય, એમ કેટલાક કહે છે કોહડો માસહ < કુપ્માણડો માસતે - ભૂત દેખાય છે, એવો પ્રયોગ મળી આવે છે

૪૬. કાર્પાપણે હઃ

કાર્પાપણ શબ્દમા હ થાય હ થવાનું સૂત્રથી ચાલુ છતાં અહીં ફરી દ્વનો નિર્દેશ કર્યો છે, તે એ માટે કે આ ફેરફાર વિકલ્પે નથી, પૂર્વના તો ઉપરના ૪૪મા સૂત્રથી વિકલ્પે થાય છે અહીંનાં જોડિયા ધ્મનો હ થાય છે, જેમકે

કાર્પાપણ = કાદાપણો - (કપિયાની કીમતનો મિકો)

૪૭.

ચિહ્ને ન્ધઃ

ચિહ્ન શબ્દમા જોડિયા દ્વનો ન્ધ થાય, જેમકે

ચિહ્નમ્ = ઇન્ધ - (એ ધાણ)

અનુરાગપદ્મમ્-ચિહ્ન (અનુરાગપ્રથમચિહ્નમ્-અનુરાગનુ પ્રથમ એ ધાણ) એવો પ્રયોગ મળી આવે છે ચ હુપ્ત થયો છે

૪૮.

વ્પસ્પયોઃ પત્વમિપ્યતે ।

શબ્દોમાના વ્પ અને સ્પનો ફ (લોડાક્ષર જાળવવા વ્ફ) થાય છે, જેમકે

વ્પ્પમ્ = વ્પ્ફ-પ્ફ (ફધ)

સ્પર્દા = પર્દો - સ્પર્ધા

૪૯. સસ્ય લોપઃ સ્યાત્

સ્પના સનો લોપ થાય; જેમકે

નિષ્પન્દઃ = નિષ્પન્દો - (૧૨૬૫)

પરસ્પરમ્ = પરોપ્પરં - ૫૨૨૫૨

૫૦.

પસ્ય ક્વચિત્

કોઈ વાર સ્પના પનો લોપ થાય; જેમકે

વનસ્પતિઃ = વણસ્પતિ - વનસ્પતિ

સ્પૃહ્યતિ = નિહદ્ (૨૫૬૩ ૩૨ ૭)

૫૧.

છત્વં ભવેત્ ક્વચિત્ ।

કોઈ વાર સ્પનો છ થાય; જેમકે

સ્પૃહા = છિહા - ૨૫૬૩

૫૨. વાપ્પેઽશ્રુણિ હઃ

‘આંસુ’ના અર્થમાં વાપ્પના જોડિયા પ્પનો હ થાય; જેમકે

વાપ્પઃ = વાહો - (આંસુ)

એ અર્થ ન હોય તો ફ થાય; વપ્કં હૈમન્તસરઆસું (વાપ્પં હૈમન્તશરદોઃ હૈમંત અને શરદ્ઋતુમાં યાદ્ય-વરાળ) એવો પ્રયોગ મળી આવે છે.

૫૩.

અત્સપ્સાં છઃ સ્યાત્

શબ્દોમાંના અ, ત્સ અને પ્સનો છ (જોડાક્ષર જાળવવા અનાદિ દશામાં) થાય; જેમકે

પશ્ચિમમ્ = પચ્છિમં - ૫૨૭મતું

આશ્ચર્યમ્ = અચ્છેરં - અચરજ

મત્સરઃ = મચ્છરો-મચ્છર (મત્સર દોષ)

વત્સતરી = વચ્છતરી - વછેરી

લિપ્સા = લિચ્છા - (ધૃષ્ટા)

અપ્સરાઃ = અચ્છરા - અપ્સરા

નિશ્ચલ શબ્દનો નિચ્ચલ થાય છે, ત્યાં સંધિ સ્વીકારી સકારને વિસર્ગના લોપે સંધિપ્રાપ્ત ગણવામાં આવ્યો છે, તેથી ચ્છને બદલે ચ્ જ થયો છે.

૫૪.

નોત્સુકોત્સવયોઃ ।

ઉત્સુક અને ઉત્સવ શબ્દમાં ત્સનો છ ન થાય; જેમકે

ઉત્સુકઃ = ઝસુકો - ૭૨૭૬

ઉત્સવઃ = ઝસવો - ૭૨૭૭

૫૫. વૃશ્ચિકે ઝઃ

વૃશ્ચિક શબ્દમાં અનો ઝ થાય છે; જેમકે

વૃશ્ચિકઃ = વિઝ્ઞુકો - વીછી

૫૬.

ન્મસ્ય મઃ

શબ્દોભાના ન્મનો મ (નેડાક્ષર જાળવવા મ્મ) થાય, જેમકે

મન્મથ = ચમ્મહો - મન્મથ

સન્માર્ગ = સમ્મગ્ગો - સન્માર્ગ

[આ બધા શબ્દોમા બીજા બીજા વિકારો થયા કરે છે, તેના નિયમો કેટલાકના આવી ગયા છે, તે ત્યાં ત્યાં અનુસધિત કરવા]

૫૭.

ળો બ્રજપચ્ચદશાદિપુ ॥

શબ્દોભાના ળ અને ળા તેમ જ પચ્ચદશ એ વગેરે શબ્દોમાં ળ વગેરેને સ્થાને ણ (નેડાક્ષર જાળવવા ણ્ણ) થાય, જેમકે

પ્રયુક્ત = પચ્ચુક્કો - પ્રયુક્ત

નિન્નમ્ = ણિણ્ણં - નિન્ન

વિજ્ઞાનમ્ = વિણ્ણાણ - વિજ્ઞાન

પચ્ચદશ = પણ્ણરહ - ૫૬૭

પચ્ચાશત્ = પણ્ણાસ - ૫૪૫

પચ્ચશતી = પણ્ણસઈ - ૫૪૪૫

પચ્ચવિંશતિ = પણ્ણવીસા - ૫૪૪૫

૫૮. ચત્વરે ચઃ

ચત્વર શબ્દના બેડિયા ત્વનો ચ (નેડાક્ષર જાળવવા ચ્ચ) થાય, જેમકે ચત્વરમ્ = ચ્ચારં - ચાચ

૫૯

મૃદુત્વે કઃ

મૃદુત્વ શબ્દોમાંના બેડિયા ત્વનો ક (નેડાક્ષર જાળવવા ક્ક) થાય, જેમકે

મૃદુત્વમ્ = મડક - મોળપણ

૬૦.

પઃ ક્ષમકુહ્મલયોર્ભવેત્ ।

શબ્દોભાના ક્ષમ અને કુહ્મલ શબ્દોમાંના ટ્મનો પ થાય (નેડાક્ષર જાળવવા પ્પ), જેમકે

રુક્ષિમણી = રુક્ષિણી - રુખમણી

કુહ્મલમ્ = કુપ્પલ - કુપલ

૬૧. વાત્મનિ

વાત્મન શબ્દોમાં બેડિયા ત્મનો પ (પ્પ) વિકલ્પે થાય, જેમકે

આત્મા = અપ્પા કે અત્તા - આપ, આતો

આત્મન = અપ્પાણો કે અત્તાણો - આપણો

તાદાત્મ્ય અને માહાત્મ્ય શબ્દોમાં તો પ (પ્પ) નિત્ય જ થાય, જેમકે

તાદાત્મ્યમ્ = તાઅપ્પ - તાદાત્મ્ય

માહાત્મ્યમ્ = માહપ્પ - મોટપ

૬૨

ઓ હઃ

શબ્દોમાંના હનો ઙ (નેડાક્ષર જાળવવા ઙ્મ) વિકલ્પે થાય, જેમકે

ગદ્ગરઃ = ગદ્ગરો કે ગદ્ગરો - ગદ્ગરો (શુદ્ધ)

જિહ્વા = જિહ્વા કે જીહ્વા - જીહ્વા

પ્રહ્નઃ = પદ્મો કે પદ્મો - પ્રહ્ન

૬૩.

વસ્યાપિ વિહલે

વિહલ શબ્દમાં તનો મ (અ) થાય તે ઉપરાંત વિમાંના વનો પણ મ થાય; જેમકે

વિહલઃ = મિહ્મલો - વેવલો — વા = વિદ્યે હોવાથી વિહલો પણ.

૬૪.

મિન્દિપાલે પઢઃ ॥

મિન્દિપાલ શબ્દમાં ન્દનો પઢ થાય; જેમકે

મિન્દિપાલઃ = મિન્દિવાલો - (ગોદ્ધ)

૬૫. વૃન્તે પઢઃ

વૃન્ત શબ્દમાં ન્તનો પઢ થાય; જેમકે

વૃન્તમ્ = વેવન્ટ - (ગંખણી)

૬૬.

શાદિશિરઃસ્થયોર્નળોર્ણઃ

શાદિ એટલે શ-પ-સ-હ. આ વ્યંજનોની ઉપર આવેલા ન-ળનો પઢ થાય; (તે એવી રીતે કે શ-પ-સ-હનો હ અને ન-ળનો ણ, પણ હ પ્રાકૃતમાં જોડાક્ષરના પછીના વર્ણ તરીકે જ આવે છે; એ વ્યત્યય પ્રમાણે)

પ્રશ્નઃ = પળ્હો - પ્રશ્ન

ઉણ્ણમ્ = ઉણ્ણં - ઊણું

સ્નાનમ્ = પ્નાનં - સ્નાન

શ્લક્ષ્ણમ્ = સળ્ણં - નાણું

આ છેલ્લા શ્લક્ષ્ણ શબ્દમાં ક્ષ્ણમાંથી સૂત્ર ૩-૧ પ્રમાણે ઉપરનો ક હુપ્ત થયા પછી ણ રહ્યો તેનો પઢ થાય છે.

૬૭.

સ્નિહેર્ન સ્યાત્ ।

સ્નિહ્ ધાતુમાં સ્નનો પઢ નથી થતો; જેમકે

સ્નિહ્યતિ = સિણિજ્ઞહ - સ્નેહ કરે છે સ્નિગ્ધઃ = સિણિજ્ઞો કે ણિજ્ઞો-સ્નિગ્ધ

સ્નેહઃ = સિણેહો કે જેહો - નેહ

પાછલાં ણંને ઉદાહરણોમાં એક વાર સ્નો લોપ અને વિકલ્પે સ્વરભક્તિ થયેલાં છે.

૬૮. તીક્ષ્ણે નિશિતાર્થે ચઃ

‘ધારવાળું’ એ અર્થમાં તીક્ષ્ણઃ શબ્દમાંના જોડિયા ક્ષ્ણને સ્થાને ચ (જોડાક્ષર બળવવા કલ્પ થાય); જેમકે

તીક્ષ્ણ = તિક્ષ્ણો - તીખો

૧૧. 'ધારવાણુ' ન હોય તેવા તીક્ષ્ણ-આકરુ એ શબ્દમાં તો દ્વિ મુજબ
જ થાય, તિણ્હો રવિકિરણો < સ. તીક્ષ્ણ રવિકિરણ (તીક્ષ્ણ રવિકિરણ)

(૪) લોપ પછી બેવડા થવાપણુ

૬૯.

શેષાદેશાવનાદૌ ઠિઃ ॥

લેડાક્ષરમાના વ્યજનોનો લોપ થયા પછી તેવી અનાદિ ઠશામા રહેલો
પછીનો વ્યજન બેવડો થાય છે, જેમકે

મુદ્ર = મુગરો - મોગરો (દ્ લુપ્ત થતા ગ્રહેલો ન બેવડો થયો)

રક્ષા = રચ્છા - રક્ષા (દ્ લુપ્ત થતા ગ્રહેલા વનો છ થયા પછી છ + છ થયે
ચ્છ થયો છે)

વિજ્ઞાનમ્ = વિજ્ઞાણં - વિજ્ઞાન (જ્ લુપ્ત થતા ગ્રહેલા જનો ન થયો)

શબ્દના આરભમાનો વ્યજન લુપ્ત થતા બાકી વધેલો વ્યજન બેવડો
ન થાય, જેમકે

ગ્રામ = ગામો - ગામ (ર લુપ્ત થતા ગ્રહેલો ન એકવડો જ ગયો)

સ્કમ્મ = સમ્મો - ખભ (સ્ લુપ્ત થતા કનો એકવડો ર ગયો)

૭૦. વર્ગેઽન્ન યુજઃ પૂર્વે

૧૧. યુજ્ એ પારિભાષિક શબ્દથી ચ-છ-ટ-થ-પ અને ઘ-ઙ-ઢ-ધ-મ
સમગ્રવા ૬૬ મા સૂત્રમા બેવડા થવાનું વિધાન છે, ત્યાં વર્ગીય વ્યજનોના
વિષયમા તે બીજો-થોથો વર્ણ બેવડા કરવાનું વિધાન હોય ત્યાં તેવા બેઠિયામા
પૂર્વના તે અક્ષરને સ્થાને તેના જ વર્ણનો ૧ લો-૩ ને અનુક્રમે થાય, એટલે કે
ચ-છ-ટ-થ-પને સ્થાને ક-ચ-ટ-ત-પ અને ઘ-ઙ-ઢ-ધ-મને સ્થાને ગ-જ-
ઙ-ઢ-ય થાય, જેમકે

ઘૃક્ષ = ચ્ચક્ષો - રખડો

અર્ચ્ય = અચ્ચો - અર્ધ

રક્ષા = રચ્છા - રક્ષા

ઉપાધ્યાય = ઉવજ્ઞાઓ - આત્રો

એષ્ઠ = સેષ્ઠો - શ્રેષ્ઠ

ઘૃજ્ = ઘુજ્ઠો - ખડો

પ્રસ્થિત = પત્થિતો - (નીકેબેલો)

મુગ્ધ = મુદ્ધો - મુગ્ધ

પુષ્પમ્ = પુષ્પં - પૂષ્પ

ગર્ભ = ગચ્મો - ગાભ

યુજ્ને વિશે શા માટે ઠણું ? એ માટે કે ૧ લો-૩ ને વર્ણ હોય તો
તે જ રહે, જેમકે

કર્કશ = કચ્ચાનો - કશ્ચ

રજ્જુ = રચ્ચુ - (રિગ્)

ગર્ધમ્ = ગરુદો - ગરુ

માર્ગ = મચ્મો - મામ

૭૧.

નીડાદો

નીડ વગેરે શબ્દોમાં બેડાક્ષર નથી, છતાં વચ્ચેનો વ્યંજન બેવડો થાય.

નીડવ્યાહતમણ્ડકસ્રોતાંસિ પ્રેમયૌવને ।

ત્રૈલોક્યસ્થૂલતૈલજુસ્થૂળાર્થસ્થાણુમુખ્યકાઃ ॥

નીડ, વ્યાહત, મણ્ડક, સ્રોતસ્, પ્રેમ, યૌવન, ત્રૈલોક્ય, સ્થૂલ, તૈલ, ક્રજુ, સ્થૂળ, અર્થ, સ્થાણુ એ નીડાદિ ગણના શબ્દો છે.

નીડમ્ = નેડું - (માળો)

વ્યાહતમ્ = વાહિત્તં - (કહેવું)

(કળ્યાદિ ગણમાં હોવાથી ક્રનો હ થયો છે).

મણ્ડકઃ = મંડુકો - મંડુક

સ્રોતઃ = સ્રોત્તો - (ઝેરો)

પ્રેમ = પેમ્મં - પ્રેમ

યૌવનમ્ = જોવ્વણં - જુવાની

ત્રૈલોક્યમ્ = તેલોક્કં - ત્રૈલોક્ય

યૌવન અને ત્રૈલોક્ય એ વ્યક્ષર શબ્દમાં વચ્ચેના વર્ણ બેવડાગ છે.

સ્થૂલમ્ = થુલ્લં - સ્થૂલ

તૈલમ્ = તેલ્લં - તેલ

ક્રજુઃ = ઉજ્જૂ - ક્રજુ (ક્રત્વાદિ ગણને કારણે ક્રનો ક થયો છે)

સ્થાણુઃ = સ્થાણૂ - (સૂક્ષ્મ), એ અર્થ ન હોય તો થાણૂ (શિવ)

૭૨.

આમ્રકમ્રતામ્રે વઃ ।

આમ્ર, કમ્ર અને તામ્રમાં ર હોવાતાં મને સ્થાને વ થાય; “વિશેષ ખુલાસાથી વધુ લાભ” એ ન્યાયે, મકાર બેવડો થયા પછી મ્માંના પછીના મનો વ થાય; જેમકે

આમ્રઃ = અંવો - આળો

કમ્રઃ = કંવો - (કામુક)

તામ્રઃ = તંવો - તાંબાવર્ણો

૭૩. ન રહૌ

તેવા સંયોગોમાં ર કે હ રહે તો તે બેવડા ન થાય; જેમકે

ધૈર્યમ્ = ધીરં - ધીરજ

જિહ્વા = જીહ્વા - જીભ

વાણ્ઃ = વાહો - (આક્ર)

૭૪.

આહો જ્ઞો નઃ.

આ ઉપસર્ગ પછી આવા જ્ઞા ધાતુના જ્ઞનો બેવડો ન થતો; જેમકે

આજ્ઞા = આણા - આણુ

આજ્ઞાસિઃ = આજ્ઞાસી - આજ્ઞા

આજ્ઞાપયતિ = આજ્ઞાપેદ - (આજ્ઞા આપે છે)

આ ઉપસર્ગ શા માટે? નીચેનાં સ્થળોમાં ન બેવડો જ થાય; જેમકે

विज्ञानम् = विष्णुणां - विज्ञान

अविज्ञानम् = अविष्णुणां - अध्याय

७५.

सेवादौ वा

सेवा वगेरे शब्दोभा अनादि व्यञ्जन जेवढो विकल्पे थाय, कथाक थवानो होय, कथाक थवानो न होय तेवा स्थणे पणु विकल्पे थाय

सेवा कौतूहल दैव निहित नखजानुनी ।

त्रैलोक्य कर्णिकारश्च वेद्या भूर्ज च दुःखितम् ।

उत्सवोत्सुकदीर्घैरुशिवतूष्णीरुश्मयः ।

दुष्करो निष्कृपो रात्रीश्वरदुर्लभनायकाः ।

वद्वापिवादयः कर्मकरो मन्ये परस्परम् ।

अश्वाश्चित्तपुण्याद्याः प्रादीणश्च श्रमिन्वसी ॥

सेवा, कौतूहल, दैव, निहित, नख, जानु, त्रैलोक्य, कर्णिकार, वेद्या, भूर्ज, दुःखित, उत्सव, उत्सुक, दीर्घ, एक, शिव, तूष्णीक, रुश्मि, दुष्कर, निष्कृप, रात्रि, ईश्वर, दुर्लभ, नायक, चत् प्रत्यय, वा अव्यय, अपिवा अव्यय, कर्मकर, मन्ये, परस्पर, अश्व, अश्व, चित्त, अने प्र वगेरे उपभर्गमाना इति उपभर्ग पक्षी भ्रम अने श्वस् धातु, आ शब्दो सेवादि गणना छे

सेवा = सेवा के सेना - सेवा कौतूहलम् = कोउहलं के कोउहल - कौतूहल

दैवम् = दैव के देव्य - दैव निहितम् = निहित के निहित - (भेद)

नख = नखो के नखरो - नख जानु = जानू के जणू - (धृत्)

त्रैलोक्यम् = त्रैलोक्य के त्रैलोक्य - त्रैलोक्य

कर्णिकार = कर्णिकारो के कर्णिकारो - कर्णिकार

वेद्या = वेदा के वेस्ता - वेद्या भूर्जम् = भूर्ज के भुज - भोज (पत्र)

दुःखित = दुःखितो के दुःखितो - दुःखित उत्सव = उत्सवो के उत्सवो - उत्सव

उत्सुक = उत्सुको के उत्सुको - उत्सुक दीर्घ = दीर्घो के दीर्घो - दीर्घ

एक = एको के एको - एक शिव = शिवो के शिवो - शिव

तूष्णीक = तूष्णीको के तूष्णीको - (शान्ति) रुश्मि = रुश्मि के रुश्मि - रुश्मि

दुष्कर = दुष्करो के दुष्करो - दुष्कर निष्कृप = निष्कृपो के निष्कृपो - निष्कृप

रात्रि = रात्रि के रात्रि - रात्रि ईश्वर = ईश्वरो के ईश्वरो - ईश्वर

दुर्लभ = दुर्लभो के दुर्लभो - दुर्लभ नायक = नायको के नायको - नायक

चत् अ प्रत्यय छे चत्प्रत्यय भवति के चत्प्रत्यय भवति - चत्प्रत्यय भवति

अथ नख भवे छे

वा शब्द यथादि गण (१-१३)भा होवाथी च भवति, अथी भवति होय

ત્યારે જ એવડો. વ થાય. ચંદો વ કે ચંદો વ્વ < ચન્દ્રો વા - કે ચંદ્ર. અન્ય સ્થળે તે
ચંદો વા < ચન્દ્રો વા.

અપિવા અપ્યય છે. ચંદો પિવ કે ચંદો પિવ < ચન્દ્રોઽપિવા - ચંદ્ર પાળ.

કારિકામાં આદિ શબ્દથી બીજાં પણ ઉદાહરણો ગણવાં. મેહો મિવ કે
મેહો સ્મિવ / મેહોઽપિવા ॥ ચંદવ્વ < ચન્દ્રવન્, મેહપિવ < મેહોઽપિવા, કમ્વચ્ચિવ
< વૃક્ષોઽપિવા, પુત્તસ્મિવ < પુત્રોઽપિવા એમાં સંધિ થતાં અંત્ય ઓઠારને
લેવાય થયે છે.

કર્મકર: = કમ્મકરો કે કમ્મકરો - કર્મકર

મન્યે = મણે કે મણે - માનું પરસ્પન્મ = પરોવરં કે પરોવ્પરં
- પરસ્પર (સંધિ થતાં હોય છે)

અશ્વ: = અસો કે અસ્સો - (ધોડો) અશ્રમ્ = આસં કે અસ્સં - (આસ)

ચિત્તમ્ = ચિત્તં કે ચિત્તં - ચિત્ત; કાર્મ ચિત્તં પણ હજી છે.

પુણ્ય: = પુણ્યો કે પુણ્યો - પુણ્ય

ફારાંત ઉપસર્ગ પછી શ્વસ્ અને શ્રમ્ ધાતુના પ્રયોગમાં:-

વિશ્રામ્યતિ = વીસમદ્ કે વિસ્સમદ્ - વીસમે

વિશ્વસિતિ = વીસસદ્ કે વિસ્સસદ્ - વિશ્વસે

વિશ્રામ: = વીસામો કે વિસ્સામો - વિશ્રામે

નિ:શ્વાસ: = નીસાસો કે નિસ્સાસો - નિસાસો

ઉચ્છ્વાસ: = ઝસાસો કે ઉસ્સાસો - ઉચ્છ્વાસ

ઉચ્છ્વસિતિ = ઝસસદ્ કે ઉસ્સસદ્ - ઉચ્છ્વાસે...વગેરે

૭૬.

સમાસ ઉત્તરતઃ ॥

સમાસમાં ઉત્તર પદનો આદિ વ્યંજન એવડો વિકલ્પે થાય.

પરવ્વસો અપ્પા કે પરવસો અપ્પા < પરવશઃ આત્મા-(આત્મા પરવશ છે)

(રત્નાવલી ૨-૧); વવસાઅરહપઓસો કે વવસાઅરહપઓસો < વ્યવસાયરતિપ્રદોષઃ
(વ્યવસાયમાં પ્રેમ એ રૂપી પ્રદોષ) (સેતુબન્ધ ૧-૧૪); વદ્ધપ્પલમ્મિ કે વદ્ધપ્પલમ્મિ
કુસુમે < વદ્ધપ્પલે કુસુમે (-જ્યારે ફૂલમાં ફળ બંધાય) આ ઉદાહરણોમાં
પર+વશઃ, રતિ+પ્રદોષઃ અને વદ્ધપ્પલે એનાં પ્રાકૃત રૂપોમાં ઉત્તર પદના પ્રથમ
અક્ષરો એવડા વિકલ્પે થાય છે.

(૪) વિશ્લેષ ક્રિયા:

૭૭. શ્લિષ્ટમિલિષ્ટક્રિયારત્નશાર્ફેષુ સ્યાદિકર્ષણમ્ ।

પૂર્વ તત્સ્વરવચ્ચ સ્થાત્

શ્લિષ્ટ, મિલિષ્ટ, ક્રિયા, રત્ન, શાર્ફ એ શબ્દોમાં વિશ્લેષ થાય; વિશ્લેષ
થતાં સ્વર પૂર્વના વ્યંજનમાં પણ તેનો આવે. આ પાઠ પૂરો થાય ત્યાં-

સુધી આ વિશ્લેષ સમજવાનો છે, એટલે કે બજબજો બુદ્ધિ પડવાની પ્રક્રિયા છેવટ સુધીમા થશે.

મ્લિષ્ટમ્ = સિલિટ્ટ - (ચોટ્ટ) મ્લિષ્ટમ્ = મિલિટ્ટ - (અસ્પષ્ટ)

ક્રિયા = કિરિયા - ક્રિયા

જાણેણ વેઅપદ્ધેણ કદુકિઆહિં <હ્યાતેન વેદપદ્ધેણ ક્રતુક્રિયામિ (-ધ્યાન, વેદપાઠ અને યજ્ઞક્રિયાથી-કર્પૂરમસ્ટ્રી ૧-૨૪) એમા કિઆહિં <ક્રિયામિ એમ કિઆ <ક્રિયા ગણેલ છે તે રાજશેખરનો અપપાઠ છે

રત્નમ્ = રવળ - રતન શાર્દૂપાણિ = સારક્ષપાણી - સાગપાણી (વિષ્ણુ)

(આ છેલ્લા શબ્દમા શાર્દૂ -> સારક્ષ - થયો છે ત્યા પ્રથમ તો રા માની બેડાક્ષર પૂર્વે રાનો ર થયો સમજવાનો છે

૭૮.

કૃષ્ણો વા સ્યાત્

કૃષ્ણ શબ્દમા વિશ્લેષ વિકલ્પે થાય, જેમકે

કૃષ્ણ = કળ્હો કે કસળો - (કાળો) કળ્હો મેહો = કૃષ્ણ મેહો ।

૭૯.

ન નામનિ ॥ -

(વિશેષ) નામ હોય ત્યાં કૃષ્ણ શબ્દમા વિશ્લેષ ન થાય, જેમકે

કળ્હો સિ ણંદત્તળમો <કૃષ્ણ ક્ષતિ નન્દતનય - કૃષ્ણ એ નહનો પુત્ર આમા કળ્હો જ થયુ, ઠારણ કે તે નામ છે

૮૦ હઃ શ્રીદ્વીક્ષાન્તમ્લાનક્રિશિપુ

શ્રી, દ્વી, ક્ષાન્ત, મ્લાન, ક્રિશ્ ધાતુ, એ શબ્દોમા વિશ્લેષ થાય અને પૂર્વ બ્યજનમા તે તે સ્વરને સ્થાને હ્રસ્વ ઇ થાય

શ્રી = સિરી - શ્રી દ્વી = હિરી - (લગન)

ક્ષાન્ત = ફિલતો - (થાડેલો) મ્લાન = મિલાળો - મ્લાન

ક્રિશ્વયતિ = ફિલિસ્સઈ કે ફિલેસઈ - (કલેશ પામે)

૮૧.

પ્રસ્ય ચ સ્વમે ।

સ્વમમા પ્રમા વિશ્લેષ અને પૂર્વ પચમા બનો ઇ થાય, અને પૂર્વ સર્મા પણ ઇ થાય, જેમકે

સ્વમ્ = સિચિળો - મોણ (પનો ઘ થયો લક્ષમા ગળવો)

૮૨. ઋર્ષર્હુપુ સ્યાત્

શબ્દોમાના ઋ, ઋ અને ઋમા વિશ્લેષ થાય અને પૂર્વ બ્યજનમાના તે

તે સ્વરને સ્થાને રૂ થાય; જેમકે

આદર્શઃ = આઅરિસો - અરીસો વર્ષણમ્ = વરિસણં - વર્ણ
ગર્હા = ગરિહા - (નિદા)

૮૩.

સ્પૃશિદ્શ્યોર્વા સ્યાત્

સ્પૃશ અને દ્શ ધાતુ ઉપરથી થયેલા શબ્દોમાંના ર્શનો વિશ્લેષ વિકલ્પે થાય; અને વિશ્લેષ થતાં પૂર્વના વ્યંજનમાં અને સ્થાને રૂ થાય; જેમકે

સ્પર્શયતિ = ફરિસેઈ કે ફંસેઈ - સ્પર્શ

સ્પર્શઃ = ફરિસો કે ફંસો - સ્પર્શ

દર્શયતિ = દરિસેઈ કે દંસેઈ - (દિખાડે)

દર્શનમ્ = દરિસણં કે દંસણં - દર્શન

૮૪.

કચિન્ન સ્યાત્ ॥

ર્શ, ર્ષનો કેાઠક વાર વિશ્લેષ નથી પણ થતો; જેમકે

પાર્શ્વમ્ = પાસં - પાસ

વર્ષા = વાસાઓ = વર્ષા

વાસાગમિ મગ્નો ઘરહુત્તમણેણ પહિષ્ણ (વર્ષાગમે માર્ગઃ ગૃહભૂતમનસા પથિકેન-ગાથા સત્તશતી-૭-૨૪) એમાં વાસા<વર્ષા જુઓ.

૮૫. વર્હાહૌરચ

વર્હ શબ્દ અને અર્હ ધાતુનાં રૂપોમાં ર્હનો વિકર્ષ થાય; પૂર્વ વ્યંજનનો સ્વર અ રહે, તેમ રૂ પણ થાય; જેમકે

વર્હમ્ = વરહં કે તરિહં - (મોરપિચ્છ)

અર્હતિ = અરહઈ કે અરિહઈ - (લાયક થાય)

અર્હણા = અરહણા કે અરિહણા - અર્હણા (લાયકાન-પૂજા)

૮૬.

દશાર્હે હ્લુક્

દશાર્હે શબ્દમાં હનો લોપ થાય; જેમકે

દશાર્હઃ = દસારો - દશાર્હ

૮૭.

વજ્રસ્ય વા પ્રાગિત્ ।

વજ્ર શબ્દમાં વિકલ્પે વિશ્લેષ થાય; વિશ્લેષ થાય ત્યારે પૂર્વ વ્યંજનમાં રૂ થાય; જેમકે

વજ્રમ્ = વઝરં કે વજ્જં - વજ્ર

૮૮. પ્લોષપ્લુષ્ઠશ્લોકસ્નાયુષુ નિત્યં

પ્લોષ, પ્લુષ્ઠ, શ્લોક અને સ્નાયુ શબ્દમાં વિશ્લેષ નિત્ય થાય; અને પૂર્વ

વ્યંજનમા ઇ થાય; જેમકે -

પ્લોપઃ = પિલોસો - (દાઢ)

પ્લુપ્ત = પિલુપ્તો - (દાઢયો)

સ્લોકઃ = સિલોઝો - શ્લોક

સ્નાયુ = સિનાઝુ - સ્નાયુ

૮૯.

ન વા સ્નાતેઃ ॥

સ્ના ધાતુના શબ્દોમા વિકલ્પે વિશ્લેષ અને ઇ થાય, જેમકે

સ્નાતિ = સિનાદ કે જ્ઞાદ - નહાય

સ્નાનમ્ = સિનાણં કે જ્ઞાણ - આન

૯૦. એવ સ્નિહેરપિ સ્યાત્

સ્નિહ ધાતુના શબ્દોમા પણ વિશ્લેષ અને ઇ વિકલ્પે થાય, જેમકે

સ્નિહતિ = ણિજ્ઞહ કે સિણિજ્ઞહ - (સ્નેહ કરે)

સ્નિગ્ધ = ણિહો કે સિણિહો - સ્નિગ્ધ

સ્નેહ = ણેહો કે સિણેહો - નેહ

૯૧.

પૂર્વે વસ્યાપિ મત્ત્વમ્ ।

પૂર્વે શબ્દોમા વિકલ્પે વિશ્લેષ અને ઇ થયા પછી વતો મ થાય, જેમકે

પૂર્વમ્ = પુરિમં કે પુવ્વ

૯૨. અઃ ક્ષમાશ્લાઘ્યોઃ

ક્ષમા શબ્દ અને શ્લાઘ ધાતુજન્ય શબ્દોમા વિશ્લેષ અને પૂર્વ વ્યંજનમાં અ થાય, હવે વિકલ્પ કેરુકાર નથી

ક્ષમા = હમા - (પૃથી)

શ્લાઘતે = સલાહ - (વખાણે)

શ્લાઘનીય = સલાહણિજ્ઞો - શ્લાધનીય

૯૩.

જ્યાયામીત્સ્યાત

જ્યા શબ્દોમા વિશ્લેષ થયે પૂર્વ વ્યંજનમાં ઈ થાય, જેમકે

જ્યા = જીઝા - (ધનુષની ફેરી)

૯૪.

ઉત્પન્નનન્યાયોઃ ॥

પન્નાદિ ગણ અને તત્ત્વી-ગાદિ ગણના શબ્દોમા વિશ્લેષ થયે પૂર્વ વ્યંજનમાં ડ થાય

પપ્તપપ્પરકાઝ્મીરવેદમ સપાપરાદયઃ ॥

પપ્ત, પપ્તમર, પાપનીર, વેદમ, સપ્ત, મપ્તર એ પન્નાદિ ગણ ॥ સન્નો છે

તન્વી લઘ્વી મૃદ્ધી પટ્વી સાધ્વી ચ ગુર્વી ચ ।

પૂર્વી ચ વહ્ન્યશિશ્વી પૃથ્વી ચૈત્યાદયઃ પ્રોક્તાઃ ॥

તન્વી, લઘ્વી, મૃદ્ધી, પટ્વી, સાધ્વી, ગુર્વી, પૂર્વી, વહ્વી, અશિશ્વી અને પૃથ્વી એ તન્વી-આદિ ગણના શબ્દો છે.

પદ્મા અને પદ્મારાગનો પોમ્મા અને પોમ્મરાગ થાય છે તે દ્વાદાદિ ગણમાં એ શબ્દો હોવાથી.

પદ્મમ્ = પડમં - પદ્મ

ઘસ્મર. = ઘસુમરો - (ખાનાર)

વેશ્મા = વેસુમો - (ધર)

અઙ્ગરઃ = અઙમરો - (ખાનાર)

તન્વી = તુણ્ઠૈ - (નાની)

મૃદ્ધી = મડ્ઠૈ - (કામળ)

સાધ્વી = સાહુઠૈ - સાધ્વી

પૂર્વી = પુરુઠૈ - (પૂર્વની)

અશિશ્વી = અસિસુઠૈ - (મોટી)

પદ્મા = પડમા - પદ્મા

કાશ્મીરા = કસુમીરા - કાશ્મીરી

સઙ્ગા = સઙમો - સઙ

લઘ્વી = લહુઠૈ - (નાની)

પટ્વી = પહુઠૈ - (હોશિયાર)

ગુર્વી = ગરુઠૈ - (મોટી)

વહ્વી = વહુઠૈ - બહુ

પૃથ્વી = પુથુઠૈ - પહોળા

આ છેલ્લા શબ્દમાં ઋતુ આદિ ગણમાં ગણતરી હોવાથી ઋનો ઉ થયો છે.

૯૫. ચાર્વક્કયાં રસ્ય ચ લુક્

ચાર્વક્કી શબ્દમાં વર્માં વિશ્લેષ થયા પછી રનો લોપ થાય; જેમકે

ચાર્વક્કી = ચાઉઅંગી - (સુંદર અંગવાળી)

૯૬.

દારે વાવોઃ કમાલ્લુક્ચ ॥

દાર શબ્દમાં વિકલ્પે વિશ્લેષ થયા પછી પૂર્વ વ્યંજનમાં ઉ થાય; જેમકે

દારમ્ = દુઆરં - દાર

વિકર્ષ ન થાય ત્યારે દ અને વનો ક્રમે લોપ થાય; જેમકે

દારમ્ = દારં કે વારં - વાર

એ પ્રમાણે માર્કંડેય-કવીદ્રની કૃતિ પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં ભાષાવિવેચને મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં સંયુક્તવર્ણવિધિ નામનો ૩ લે પાદ પૂર્ણ થયો.

બીજાં સામયિકોમાંથી

Inscriptions of Kathiawad by D B Diskalkar, Poona, —[New Indian Antiquary—Vol III, Nos 8 to 11, pp 273-288, 338-353, 371-382 and 398-410 November to February issues, all separately published, 1940-1941]

અગાઉના અંકોમાં ૧૦૬ લેખોની માહિતી આપવામાં આવી છે, હવે ૧૦૭માં નખરના લેખથી માહિતી આપવામાં આગે છે નવેબગના અંકમાં ૧૦૭ થી ૧૦૪ નખર સુધીના ૧૮ લેખો આપવામાં આવ્યા છે

૧૦૭ મો મઝકૂત લેખ બીનાનો મ ૧૬૫૨નો હીરવિજયસુરિની પાદુદાનો છે, જેમાં પ્રખ્યાત જૈનાચાર્ય હીરવિજયસુરિને અકબરે આમત્રણ આપ્યાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અકબરે તેનો દિલ્હીમાં ઉપદેશ સાબળી પુસ્તકપ્રદાન કરી આચાર્યને નીચે મુજબના વચનો આપેલા (૧) બીનાના ડામર તળાવમાં મત્સ્યવધ ન કરવો, (૨) દરવર્ષે છ માસ પશુવધ ન થવો દેવો, (૩) શત્રુજય ઉપર લેવામાં આવતો વેરો બંધ કરવો, (૪) જળિયો વેરો આખા રાજ્યમાં બંધ કરવો અને (૫) નાવારસની મિલકત રાજ્યે ન લેવી આચાર્ય હીરવિજયસુરિની અકબરશાહ ઉપર સારી છાપ પડેલી તે પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે એ વિષયક કાબ્ય પણ ગયાં છે, તે દકીકતોને આ શિવાલેખ ટેકા આપે છે

૧૦૮ મો મ લેખ શત્રુજય તીર્થ ઉપરના આદીશ્વર ભગવાનના મંદિરથી પશ્ચિમ બાજુના મંદિરમાં આવેલો છે અને સ ૧૬૫૨ નો જ છે હીરવિજયસુરિની પાદુકા નીચે આ લેખ કાતરેલો છે. આમાં પણ ઉપર મુજબની મતલબનો નિર્દેશ છે આ લેખ અગાઉ ૩૦ બ્ચુઅર એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા મ ૨ ૫ ૫૯ ઉપર છપાવ્યો છે

૧૦૯ મો લેખ ધ્રાગધાના ગજસીતાપુર મહાલના ગામ હામપરના બીડભજન મહાદેવના મંદિરનો છે સ ૧૬૫૬ નો આ લેખ તે વખતે મહાગણા ચદમેનનો રાજ્યકાળ નોંધે છે, તેમાં સોલકી દાસા માર્યા વાઢ હમા સોલકી રાત જસા તથા ટેમા જીવા તથા પૂજા તથા લાલ દેહેરી પ્રાસાદ કીષો એવો ગૂજરાતી મુમદો મળે છે

૧૧૦ મો લેખ ધ્રાગધાની હજૂર ઓફિસમાં મચવાયેલો છે તેમાં મથાળે સૂર્ય-ચંદ્ર આપવામાં આવેલા છે સ ૧૬૫૭ નો આ લેખ પણ ગૂજરાતી ભાષામાં છે રાઓ શ્રીમારામલજીવચનાત મોજે પીપરિયદી (૧) ગામે નદુબાળા પીતાંવર તસ્ય પુત્ર અગજી ન પ્રાગજી ૧૫ અકરે હા રાનાને આપી શેહો હમલ જેમમ વાલ જાપિ પુત્રપૌત્રા હક આપો આબ-રાહ આપિ સતત ૧૬૫૭ વરષે વર્દશપ સુદ ૭ સૌમે આપિ સહી આપિ વાદ શીક્માની આપી ॥ આ મુસદ્દામાં કાંઈ કાંઈ શબ્દો અસ્પષ્ટ છે, તેા તસ્ય જેવો તેમ જ વચનાત્ જેવો સં પ્રયોગ પણ સચવાયો છે ઉપરનો અને આ એમ અને લેખો કીષો, આપો વગેરે જેતા સ્પષ્ટ રીતે અર્વાચીન ગૂજરાતીનો દેશમાં સારી રીતે પ્રચાર હોવાનું નિર્દેશ છે

૧૧૧ નંબરનો લેખ ધ્રાંગધ્રાથી ૧૪ માઈલ નૈઋત્યમાં આવેલા કુદાગામના કુદેશ્વરમાં મહાદેવના મંદિરનો છે. સં. ૧૬૬૩માં કાતરાગેલો આ લેખ એ જ વર્ષમાં ઝાલાવશના મદારાજા ભીમની પત્ની કાશ્મીરદેવીએ કુદુકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યાનું જણાવે છે. આ લેખની ઉપયોગિતા તો તેમાં આપેલા ઝાલાવશના રાજવીઓની વંશગ્રંથાપક રણમદલથી માંડી કલ્યાણજી સુધીનાની પત્નીઓ સહિત આનુપૂર્વો આપી છે તેનાથી છે. નં. ૯૩નો હળવદનો સં. ૧૫૮૩ નો એક લેખ આ પૂર્વે વિવેચાઈ ગયો છે, તેમાં રણમદલથી માંડી રાણિગદે સુધી વંશાવલી આપવામાં આવેલી. (કા. ત્રૈ. ગત વર્ષનાં પૃ. ૩૯૫) આમાં વધુ ચાર રાજાઓ ખતાવાયા છે. રાણીગદે વરસિંહ નામનો પુત્ર હતો, તેને અમૃતદેવીથી ભીમ નામનો પુત્ર થયો. આ ઉદયસિંહને વીલાદેવીથી કલ્યાણજી નામનો પુત્ર થયો. કાશ્મીરદેવીનું બીજું નામ વિહિનબાઈ હતું, જે રણમદલના પાત્ર અને મહેરામણના પુત્ર ગડેન્ન સુહુટની પુત્રી થતી હતી. રાણીગદે માનસિંહ ઉપરાંત વરસિંહ નામનો પુત્ર પણ હતો અને તેનો પણ વંશ ચાલેલો તે હકીકત આમાંથી મળે છે.

૧૧૨મો લેખ જામનગરના નાગેશ્વર મંદિરમાંનો સં. ૧૬૬૬ નો છે. એમાં મદારાજા જામશ્રી શત્રુશલ્યજીના કુમારશ્રી જસવંતમિલજીની પત્ની નાટુબાઈએ ગળપાદર ગામના નાગેશ્વર મહાદેવને ચાર “પરંજ” જમીન ભેટ આપ્યાનો નિર્દેશ છે. આ જ જગ્યામાં બીજો સં. ૧૬૭૦નો લેખ પણ મળ્યો છે જેમાં થોડી વિશેષ જમીન ખરીદી મહાદેવજીને અર્પણ કર્યાનું જણાય છે. ૧૬૭૦નો એક ત્રીજો લેખ પણ મળ્યો છે, તેમાં ૫૨૦ દારીના ખર્ચે દામોદર ગોરે એક દેરી બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. સં. ૧૬૬૬ના લેખનો મોટા ભાગનો મુસદ્દો ગૂજરાતી ભાષામાં છે...માર્ચા વાઈ નાકુ શ્રીનાંગેશ્વરને પ્રસાદે મોમી પરાજ (?) ૪ મોજે ગલપાદર મધે આપી સહી આંચંદાબરંક આપી એ શીવની મોમી હીદુબાણે ગાયિ ધ્રુકાણે સુઅર...મક્કાબા મહીઆની ધરતી લીધી વેચાતી મગુદી ૧૬૮૦ માટે લીધી ગારાસ વધિ ધર્માદા...શિ આપી । આ વખતે “મંમુદી” નામક નાણું ચાલતું હતું, તે આમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૧૩ મો લેખ ધ્રાંગધ્રાથી આઠ માઈલ પૂર્વમાં આવેલા ગાળા ગામનો છે. આમાં ચંદ્રસેન સં. ૧૬૬૮માં રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે અંકખરથી માનિત હીરવિજયસુરિના શિષ્ય વિજયસેનસુરિના ઉપદેશથી ગાળા ગામમાં શ્રીમાળી વાણિયાના એક કુટુંબે પાર્શ્વનાથમંદિર કરાવ્યાનું આ સં. લેખથી જણાય છે. આ શ્રીમાળીઓ વૃદ્ધશાખાના એટલે કે વીસા હતા. ગાળા હાલે નાનું ગામ છે, પણ પૂર્વે સમૃદ્ધ ગામ હશે, કેમકે એ જ ગામમાંથી સિદ્ધરાજના સમયનો સં. ૧૬૯૩નો અને કુમારપાલ તેમ જ ભીમના અનુક્રમે સ. ૧૨૦૧ અને ૧૨૪૯ ના શિલાલેખો પણ મળ્યા છે.

૧૧૪ મો સં. લેખ જામનગર રાજ્યના દાદર ગામના શિવમંદિરનો છે. એમાં સ. ૧૬૬૯માં પાંતસાહ શ્રીશંભુસાહના રાજ્યમાં મોહામડલીક જામશ્રી સત્રસંલજી હોવાનું જણાય છે.

૧૧૫ મો સં. લેખ ધોધામાં આવેલા કાલિકા મંદિરનો સં. ૧૬૭૨ નો છે. પાતસાહ નામણિસાહ શ્રીસંભુસાહના રાજ્યમાં અમ્બલ હવાંલે (અમલમાં) વજીર પાન શ્રીકાસમપાન હતો ત્યારે થાણદાર તરીકે ઠાકુર ઉદયવંદાસ હતા, કાજી શાહ મુહમ્મદ હતા. એ ઉપરાંત પંચકુલમાં ‘ગિરાંસીઆ અખેરાજી, દેસાઈ સોમજી, વાઢેલીયા હમીર, વેહેવારીયા વિસા કલ્યાણજી, ઠાકુર વીરજી, દૂમેમજી, હરજી’ હતા. એકે સોનારણ બાઈએ કાલિકાનું મંદિર બનાવ્યાનો આ

લેખ છે કાઠિયાવાડમા વાણિયા સોનીઓની વસ્તી છે આ સોનીઓ ત્રીમાલી વાણિયા છે વીસા ત્રીમાલી હોવાનું આ લેખમા સ્પષ્ટ નથી, પણ તેઓ વીમા છે આ લેખ ધગધુ સરકૃતમા છે એમા કીકીની માતા વાઈ વરવાઈ જેવું ગૂંજગતી વાક્ય પણ મળે છે

૧૧૬ મો. લેખ વગતેજમા આવેલા દગ્યારગઢ પાસે પડેલા એક પાણિયાનો છે કોણિયા બ્રાહ્મણ જાતિની એક બાઈ સતી થયાનું તેમા નોંધેલું છે એ મતીની ડેરી ગવવ ધૂનાજી રાવજે બનાવી હતી આ ધૂનાજી ગરબ તે મિહોનના ગોહેલ ત્રિસોજનો કુમાર હતો આ ધુનોજી ૪ મ ૧૬૧૬ મા કાઠીઓ સાથેની લડાઈમા મરણ્યો હતો, તેમ શ્રી ડિસકળકર જણાવે છે આ લેખ Prakrit & Sanskrit Inscriptions of Kathiawad-ના પૃ ૧૬૫ ઉપર છપાઈ ગયેલો છે આ લેખ ઉપર ૩ ૧૬૭૪, શકે ૧૫૩૮ કાર્તિક સુદિ ૬ શનિવારની મિતિ છે

૧૧૭ નો ૩ લેખ શત્રુજય ઉપર આવેલી વિમલવસહી દૂકની હાથીપોળ નજીકના દેગસગની દીવાલ ઉપરનો છે, અને ડો બચ્લરે તે એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિયા પુ ૨, પૃ ૧૬ ઉપર છપાવ્યો હતો તે ૪ મ ૧૬૭૫ શકે ૧૫૪૧ મા હાજારના નવીપુર (એટલે કે નાનાનગર=નમનગર)મા ત્યારે ચામ=ચમ જસવત ગાંધ્ય કરતો હતો તે વખતે તેના પ્રજાજન વર્ધમાન, આપમી, પદ્મમિહ એ ઝોમવાળા બાપઓએ શત્રુજય ઉપર એ વર્ષના નૈશાળ શુકલે ૩ શુધવારે જિનપ્રતિમાઓ કરી મુકાવી એ બાપઓએ નાનાનગરમા પણ જિનાલય બધાવ્યું હતું

૧૧૮ નંબરનો ૩ લેખ ૨ ૧૬૭૫ નો છે જહાગીર મવાઈના ગાંધ્યકાળમા હાદમ્મદાવાદના એક પ્રાગ્નાટ કુટુંબે આદિનાથની પાદુકા કરાવ્યાનું કહે છે આ લેખ આ પૂર્વે ડો બચ્લરે એપિ ઇન્ડિયા પુ ૨, પૃ ૬૦ મા છપાવ્યો છે, અને ઉમેરું છુ કે મુનિ શ્રીજિન-વિજયજીએ પ્રા જૈ સે મગ્ધ, ભાગ ૨જ (પૃ ૨૩) મા પણ છપાવ્યો છે

૧૧૯નો પાણિયો ૩ ૧૬૭૭ નો દ્રાગદ્રા ગાંધ્યના ચગવડા મહાવમના મા ૩ ગામની વાયબ્ય ભાગોળે આવેલી ડેરીમાનો છે આ પાણિયામા હજવદના મહાગણ્યા શ્રીચદ્રસેનજીના પગમા ગણી ભગતાબાઈની દ્રુખે થયેલા કુમાર ભોજરાજજી મગતા તેની ગણી ચાવડી વાદાલબાઈ સતી થયાનો નિર્દેશ છે કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરમા ચદ્રસેનજીને ૭ પુત્રો હોવાનું લખ્યું છે, પણ આ પાણિયાથી મમકાય છે કે તેને પરમા-પુત્રની ગણીથી માત્રમે પુત્ર ભોજરાજ પણ થયેલો ભોજરાજ પિતા જીવતા જ મરી ગયો હતો આ પાણિયાનો ઉંઘાર સંસ્કૃતમા છે, છતાં છેલ્લી લીટીમા સાહ્યમન કીધૂ એવો ગૂંજ પ્રયોગ સ્પષ્ટ છે

૧૨૦ નંબરનો લેખ વાકાનેરમા આવેલા મહાલક્ષ્મી મંદિર નજીકના બે પાણિયામાના જમણી બાજુના પુરુષપ્રતિમાવાળા પાણિયાનો છે આમા હજવદના મહાગણ્યાશ્રી ચદ્રસેનજીના કુમાર પ્રથીગજજીના કુમાર શ્રીચગતાનજી સ્વર્ગનાસી થતા તેની ગણી ઇડગના ગઠોડકુનની બાધ પ્રાણુવતી ગતી થયાનો નિર્દેશ છે પાણિયાનો નીચેના અર્ધો ભાગ ગૂંજ મા છે, જેમકે દિવાગ પામ્યા ॥ મૃદે માયા રાઠગ્ય ચાર્ડ શ્રીગ્રાણગતી વાદ્યે સહ્યમન કીધૂ ॥ મઠ દંદર રાયથી તારાયણવાસજીહુલ રાયથી વત્યાપામડીની પુત્રા પ્રાણી વાઢ માહાકુવર મરતાનજી માધિ સ્વરગ વધારા ॥ મજધર રીઠામુલ રામનોડે વેદરી કરી રમેરે

શ્રી ડિસકળકર આ લેખની મહત્તા સમજાવતા લખે છે કે વાકાનેરની ગાદીના ગ્યાપક સુતાનજીના મગધુનો આમાં નિર્દેશ છે હજવદમા જાલાકુળના સીધા અનતરેલા ગણ્યા

માનજીના પુત્ર રાણા રામશંકરજીનો પુત્ર ચંદ્રસેન થયો હતો. તેનો આ પૌત્ર થાય. ચંદ્રસેનજીનો મોટો પુત્ર પ્રથીરાજ હળવદની ગાદીનો હક્કદાર વારસ હતો; પણ તેના સાવકા ભાઈ આશકરજી અને અમરસિંહજીએ અમદાવાદના સૂબેદારની મદદથી પ્રથીરાજને ડેદ કરી લીધો હતો. અને પછી તેને અમદાવાદ લઈ જવામાં આવ્યો હતો, જ્યાં તે મરી ગયો. પુત્ર સુરતાનજીએ જામની મદદથી વાકાનેર પરગણું હાથ કરી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં જ્યારે સ્વપત્નીને તેડવા તે ઇડર જતો હતો ત્યારે હળવદનાં લશ્કરે હલ્લો કરી તેને જતો અટકાવ્યો હતો, ત્યારે વીરતાથી લડતાં તે મરાયો હતો. રાવ કલ્યાણમલ્લ ઇડરના નારાયણદાસનો ચોથો પુત્ર હતો અને અર્જુનદાસ પછી ગાદીએ આવ્યો હતો.

૧૨૧ નો સ. લેખ જામનગર રાજ્યના કાલાવડ ગામમાં આવેલા શીતળા માતાના મંદિરની દીવાલનો છે. જામ લાખાજી અને ભાઈ વિભાજીના સમયમાં સં. ૧૬૮૨ના વર્ષમાં નંદવાણા જ્ઞાતિના એક પાહાણુ કુટુંબે શિવ અને વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવ્યાનો આ લેખમાં નિર્દેશ છે. કુમારપદે વિભાજી જણાય છે, એટલે સંભવ છે કે પુત્ર રણમલ્લનો હજી જન્મ નહિ થયો હોય. બાકી લાખાજી પછી ગાદીએ રણમલ્લ આવ્યો છે. આ લેખ મંસ્કૃત છતાં વચ્ચે ગૂજરાતી ભાષા પણ આવે છે: ઉપાધ્યાય વાસણિ શ્રીવિષ્ણુગિવાની અજ્ઞા ચક્રી શ્રીબ્રહ્મચારી-શ્વરજી તથા શ્રીહનુમાનજી પ્રાસાદ સંપૂર્ણ કીર્ત્યું સંપૂર્ણ કરિ નિ શ્રીવિષ્ણુ ગિવના ચરણ પામ ॥

૧૨૨ નો લેખ ધ્રાંગધ્રાના કૂવા ગામના પાળિયાઓમાંના એકનો છે. કાંઈ કાલા-ગરાસિયો સ. ૧૬૮૨ માં મરાયાનો તેમાં ઉલ્લેખ છે. ભાપાની દૃષ્ટિએ એ ધ્યાન ખેંચે છે; જેમકે સંવત ૧૬૮૨ વરષે માગસર સુદ ૭ સનૈ જાલા શ્રીભાગજીસૂત સૂરાજીસૂત ગોપાલજી ગાયિની વાહારે સ્વરગી થિયા ॥

૧૨૩ નો લેખ શત્રુજય ઉપરનો સં. ૧૬૮૩ નો વાઘણપોળ અને હાથીપોળ વચ્ચેનો છે, અને તે ડો. બ્લૂલરે તેમ જ મુનિશ્રી બિનવિજયજીએ છપાવી નાખેલો છે. તેમાં પાતિસાહ જિહાંગિર શ્રીસલ્લેમસાહના રાજ્યનો નિર્દેશ છે.

૧૨૪ નો લેખ સં. ૧૬૮૩ નો હળવદમાંના ભવાની માતાના મંદિરની પૂર્વે આવેલી ડેરીનો છે. તેમાં હળવદના કાલા મહારાણા ચંદ્રસેનજી મર્યાનું છે. પાળિયાનો મુસદ્દો ગૂજરાતી છે; જેવો કે સંવત ૧૬૮૨ વરષે વડજામ વદ ૧૦ ગરવાસર મહારાણ શ્રીમાનજીસૂત માહારાણાશ્રી રાસંઘજીસૂત માહારાણ શ્રીચંદ્રસનજી હરીસર્ણ પાંમા તેની દેરી માહારાણા શ્રીઅમરસંઘજીજ કરાવી ગજધર રામજીજ દેરી કરાવી. ઉપરનો નં. ૧૨૦ નો પાળિયો અને આ પાળિયો એક જ રામજી કડિયાએ કોતરેલો જણાય છે.

૯ મા અંકમાં લેખો નં. ૧૨૫ થી ૧૫૨ સુધીના છે, તે હવે અહીં આપવામાં આવે છે.

૧૨૫ નો લેખ મૂળીના માંડવરાય મંદિરનો છે. એ સૂર્યમંદિરમાંનો આ લેખ સારી હાલતમાં છે. આ લેખમાં પાતસાહ શ્રીગાહાજાન અદલ શાંવાઈના નિર્દેશ પછી પ્રદેશના રાજા નરીકે પરમાગ શ્રીરામજીનું નામ છે. સં. લેખમાં વચ્ચે ગૂજરાતી પંક્તિઓ પણ છે. નહુઆળા ગોપાલ શ્રીમંડપરાયજીનો પ્રાસાદ કરાવ્યો છે. આ મંદિર નંદવાણા જ્ઞાતિના વિપ્ર ગોપાલે સં. ૧૬૮૫ના માઘ સુદિ ૧૧ રવિવારે બંધાવરાવ્યું હતું.

૧૨૬ નંબરનો પાળિયો નવાનગર સ્ટેટના ખંભાળિયા મહાલમાં આવેલા ગઢકા ગામના પાળિયાઓમાંનો એક છે, તેમાં સંવત ૧૬૮૭ વરષ ફાગણ વ. ૭ મમ જાડજા હાલા શ્રીરાહમજી

ગદગ્ગ મળે દેવાતણ પામા છે, એવો મુમદો છે બીજા પાળિયાઓમા બીજા ગૂવરી મગયાનો નિર્દેશ છે, તેવા એકમા હાલા શ્રીહરદેવજી મરાયાનો નિર્દેશ છે

૧૨૭ નો લેખ માગરોલ (કાકિયાવાડ)મા આવેલી લાલપુગ મસ્જિદ પાસેની એક ઊંચીમાનો છે તેમા ફાગરી અને મસ્કૂત અને બાપા છે મ ૧૬૮૭ ના વૈશાખ સુદિ ૧૬ ને સોમ(૧ શુક્રવાર)ને દિવસે પાતશાહા શ્રીચલેમશાહના ગાન્યમા સૌરાષ્ટ્ર દેશમા કોઇએ ભૂમિદાન કર્યું જણાય છે ખડિત હોનાથી અક્ષરો વાચી શકાતા નથી એક જૂલ થઈ છે તે એક આ સમયે સલિમશાહ નહિ, પણ શાહજહાનનું રાન્ય હતું ફાગરી લેખનો મુમદો નહિ હોવાથી વિશેષ માહિતી આપી શકાય તેમ નથી

૧૨૮ નો લેખ પ્રાગપ્રા ગાન્યના ગામ ફૂાના પાળિયાનો છે ન ૧૨૨ના લેખમા ગાયની વહારે મરેલા ગોપાળનો પુત્ર જીમ પણ ગાયની વહારે મગયો હતો તે આમાથી મળે છે બાપા ગૂજરાતી છે સવત ૧૬૮૭ વર્ષે જાઠ વદ ૧૧ દને શાલા લાપાનીસૂત સૂરાનીસૂત ગોપાલજીસૂત મીમજી ગાયની વાહારે સ્વરગ થિઆ

૧૨૯ નો લેખ પણ પાળિયાનો છે મોગમી ગાન્યના બદગ વધાણિયા નજીકના દહિસગ ગામને ઉતગદે ઝાપે આવેલો પાળિયો આ છે મહાગાન બોજગાનના રાન્યકાળમા અવાડિયા લોઠાની પત્ની ફરીએ સ ૧૬૮૮ ના વાતિસ સુદિ ૫ શુધે પતિ મગતા મદગમન કર્યાનું આ પાળિયો કહે છે સાહાની પુત્રીએ સાગવાન કીધો છે વાઝને પુત્રે દરી મઢાવી છે, એવી ગૂજરાતી પકિત પણ આમા છેવટે છે જવાહી—આલોટા વાચી શ્રીડમકળદે રાકા ખતાવી છે, પણ ૨૫૫૮ છે કે ૪-૫ પકિતમા જગાહીમા મેરા છે, તેમ અહીં જગાહીમા લોઢા છે

૧૩૦ નો લેખ પણ પાળિયાનો છે બડા ફગમમા આવેના મુમમિદ્ધ ધ્યાનક મિલેશ્વર મહાદેવના મદિંગ નજીકનો આ પાળિયો સવત ૧૬૮૮ વરવે જાઠ સુર ૨ કાવલી બાયવાને કાઠી મુમ જાગરો થીઓ જીહા મરણ થીઓ છે એમ કોઈ કાણુલી પકાણુ સાથે મુમ નામના કાઠીને લડવાડ થતા કાઠી મગયો જણાય છે

૧૩૧ નખરનો લેખ મળ પ્રાગપ્રા ગાન્યના ગામ દુઆમાના લક્ષ્મીનાગાયણ મદિંગનો છે, પણ હાલ કાલાવાડના કોઇ નદવાણા બ્રાહ્મણને ત્યા પડ્યો છે એ વખતે નાકાનેગમા માનમંધજના પુત્ર ગએમંધજનું ગાન્ય હતું છે મ ૧૬૮૫ના વૈશાખ સુ ૨ના દિને આગલ કરી મ ૧૬૮૮ના આષાઢ સુદિ ૨ને દિવસે નંદવાણા કુદુએ લક્ષ્મીનાગાયણનું મદિંગ આવા મોકાજના પુત્ર જૂપતજના ગામ દુઆ મધ્યે બધાબ્યાનું તેમા જણાવ્યું છે ૧૩ લીટીના આ લેખમા મોટો ભાગ ગૂજરાતી બાપામા છે તેમા માઈ, માઈપ્રીનો, તાના(=તેના), મોઝ્ઝના, પીલફમીનારાયણનો પ્રાગાદ શિસરવષ કરાવ્યો છે નદવાણો કળ્ણદાસે કરાવ્યો છે, કળ્ણાનેદ પ્રાસાદ કરાવ્યો છે, ધીરજોહજી દયાદ વરી તે કીધો છે, કીપુ છે, ૧૬૮૮ના, સર્પને કીધો છે, મામ ઉપરે છે, ઘરા સીજો ગામની ઉગમળી મેરે છે, દાને ધીમોકેજીમુત મુપતત્રીદ બપાટ પુવપૌત્રાદિક બાવ્યો છે જળ્ણાવેળ નુપ બાવ્યો છે ૧ લક્ષ્મીનારાયણને પ્રસાદ મુવયો છે એ જે તાદ્દ તેને પરમેશ્વર પુછે આ શંખે તેમ જ વાકયો તત્કાલીન બાપાવચ્ચ ૨૦૮ કરે છે આમાં મોજે દુઆમા મોજે એ ફાગમી શખ્દ પણ ધ્યાનમા ગાન્યના જેવો છે

આ લેખમાં ગાન્યકાર તરીકે રાયમંધનું નામ છે, પણ આ મમયે તો તે ગાન્યકાર

હતો, રાજ તરીકે તેનો પિતા માનસંધ હતો. રાયસંધ ઇ. સ. ૧૬૫૬-વિ. સં. ૧૭૦૯માં ગાદીએ આવ્યાનું કાઠિ. ગેઝિ. કહે છે.

૧૩૨ નો લેખ સં. ૧૬૯૦ના, દળવદમાંના ભવાની માતાના મંદિર નજીકના પાળિયા-માંના એકનો છે. નં. ૧૨૪માંના મહારાણા ચંદ્રસેનના પુત્ર આશકરણના મૃત્યુની તેમાં નોંધ છે. રાણાઓના પાળિયાઓ આ સ્થળે 'રાજેદર'માં છે.

૧૩૩ નો લેખ ખારાધોડા સ્ટેશનથી ઉત્તરે ૧૬ માર્ચના ઉપર આવેલા ગામ ઝીઝુવાડામાંના રાજપાઈ માતાના મંદિરની નજીકના કાકામાંનો છે. સં. ૧૬૯૨ના ફાગણ સુદિ ૩ ને રવિવારને દિવસે કાઈ મકવાણાએ કોઠો કરાવ્યાનું તેમાં લખ્યું છે. ભાપા ગૂજરાતી છે. મકવાણાવસે રા...માહારાજાએ ગઢ સમવકૂળેનો કોઠો પાઠામાંથી કરાવો આગમણી રાંધનો કોઠો...કરાવો ચોગીદ કોટાનાં થીંગડાં કરાવો ગઢ કેડે દ્રવ ઘળો દરચો હમમણી રાંધ છત્તી કરાવી ગઢ વગેરે તૂટે છે. ચોગીદ=ચોગમ એ ફારસી શબ્દ ધ્યાન ખેંચે છે.

૧૩૪ નો સં. ૧૬૯૬નો લેખ જામનગરના ચોમુખા દેરાસરમાંની સંભવનાથજીની મૂર્તિની બેસણીનો છે. મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ આ લેખ પ્રા. જી. લે. ગ્રંથક ભાગ રજમમાં છપાવ્યો છે. જામ લાખાના રાજ્યકાળના નિર્દેશ પૂરતી ઉપયોગિતા છે.

૧૩૫ નો લેખ વઢવાણમાંનો જાણીતો "રાઠોડમાંનો પાળિયો" છે અને તેમાં જાણા ચંદ્રસેનનો પુત્ર રાજેજી મરતાં તેની પત્ની રાઠોડ રામકુચરે સં. ૧૬૯૯ના વૈશાખ સુદિ ૨ શુક્રવારે સહગમન કીધાનું લખ્યું છે. આ રાજેજી તે સુરતાનજીનો ભાઈ થાય. સુરતાનજીના મૃત્યુ માટે જુઓ લેખ નં. ૧૨૦. આમાં સાગવન કીધા એ બે ગૂજરાતી શબ્દો લક્ષ્ય ખેંચે છે.

૧૩૬ નંબરનો લેખ ધ્રાંગધ્રા રાજ્યના રાજસીતાપુર ગામના લક્ષ્મીનારાયણ મંદિરમાંનો આરસનો છે. મોટાભાગનો ગૂજરાતી લેખ મંદિર કરાવ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ સં. ૧૭૦૦ના વર્ષમાં છત્રપતી પતસાહા શ્રી સાહાંજાન હતો ત્યારે દેશપાલક તરીકે ઝાંઝાવાડ-દળવદમાં ચંદ્રસેનનો પુત્ર સમરસંધજી હતો. ગામનું નામ માત્ર સીથા લખ્યું છે, જેને જ હાલ રાજ-સીતાપુર કહેવામાં આવે છે. તે દળ પ્રાસાદ...કીધ, જેહના, સીથામાં વગેરે ગૂજ. શબ્દો ઉપયોગી છે. છઠ્ઠીના પ્રત્યય તરીકે ન પણ મળે છે: શ્રીહરીહરમ, હળમંતન, દેરાન કરનાર વગેરે; સાથો-સાથ ચંદ્રસેનના પણ.

૧૩૭ નો લેખ બેટ શખોદ્ધારમાંના શંખતળાવમાંનો છે. આ પાળિયામાં સ્ત્રી-બાળક વગેરે પ્રજાના રક્ષણ માટે કાઈ વિક્રમસીંહ મરાયાનો નિર્દેશ છે. વર્ષ સ્પષ્ટ નથી; સં. ૧૭૦૨ હોવાની શ્રી. ડિસકળકરે સંભાવના કરી છે.

૧૩૮ નો લેખ ધ્રોળ તાબે ખારવા ગામની એક વાવનો છે. સંવત ૧૭૧૫ વર્ષે વૈસાખ વદ ૧૩ રવિ જાહેજા શ્રીજળજીના રાજ અવીચલ ૫૦ રતના-સત મળજ તથા સત ગગદાસ કરમણ વાવ કરાવી છ સદાસીવ ગ્રામ-પાલા ક ૮૨૫ કડીઆ દેવરાજ ચળ ૪૨૫ પર્ચા છે ૧૨૫૦. શ્રી એમ મુસદ્દો છે.

૧૩૯ નો બે પાળિયા નવાનગર રાજ્યના શેખપાત ગામના છે, જેમાં જામ રાજસિંહ અને તેનો પુત્ર ખામણિયાજી સં. ૧૭૧૯ના ફાગણ વદિ ૩ સોમવારે લડાઈમાં મર્યાનો નિર્દેશ છે. શ્રી. ડિસકળકર જણાવે છે કે જામ રણમદ્દલનો નિર્વશ જતાં નાનો ભાઈ રાયસિંહ (રાજસંધ) ગાદીએ આવેલો; પણ રણમદ્દલની વિધવાને આ વાત ન ગમતાં તેણે અમદાવાદના સૂબા

કુતુહલિનને બોલાવી નવાનગર ઉપર હરલો કરાવ્યો, જેમાં રાયગંધ અને બામણિયો મરાયા અને નવાનગર સૂઆના હાથમાં પડ્યું.

૧૪૦ નો લેખ બેટ શખોદ્ધારના રાજનારાયણ મહિંની નજીકના પાળિયાનો છે તેમાં આરભડાના વાઢેલ ગણા સમામજનો પુત્ર રાણો અખેગજજી મરાયાનો નિર્દેશ છે પાળિયો ગૂજ છે સવત ૧૭૦૦ માદરવા સુદ ૧ રાણા સપ્તમજીસુત રાણા અલેરાજજી મરણ પામ્યા એમ નોંધે છે.

૧૪૧ નો લેખ વઢવાણથી ઉત્તરે ૮ માઇલ ૫૦ આવેલી અણિદરા ગામની ભાણુ વાવનો છે ઝાલા વશના ભાણુજીએ મ ૧૭૨૧ના જ્યેષ્ઠ સુદિ ૬ બુધવાગને દિને વાવ કસાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે ભાણુ ગૂજગતી છે કુઆ સપુરણ કર છે સ્વતંત્ર ગોકલ સલાટ દસકત એ ઉલ્લેખી ૧૭-૧૮મી પક્તિ કીક ખ્યાન ખેચે છે.

૧૪૨ નો લેખ હળવદની ડેરીના પાળિયાનો છે મ ૧૭૦૨ના આમે સુદિ ૮ને દિને હળવદના ઝાલા મહાગણા ગજમિંધજી(ઈ) મ ૧૬૬૧-૧૬૭૩)ને માટે ગોહેલ લખાજી કામ આબ્યાનું નોંધે છે શ્રીગજસિંહજીને કામ ભાવા છ એ નોંધપાત્ર છે, કેમકે તેમાં તે સમયની-યુક્ત પદ્ધતિ પ્રત્યક્ષ પ્રયોજાયો છે, જેનો સમ્બંધ "કામ=કામિ-કામે"થી છે.

૧૪૩ નો લેખ મૂળીના પાદગમાના એક પાળિયાનો છે સ્વસ્ત થી સવત ૧૭૩૫ વરપે શ્રાવણ વદ ૨ શુક્રાસરે પાઠક લીલાસુત પાઠક ધનજીએ કટારી પરમાર વીસાજીને ડવરે ગદે માજી છે હરીશરણ થયા છે મૂળીના પરમાર બોજરાજજી બીગનો સાથી નાનો પુત્ર વીસાજી ડવરે (=મરી જતા) ધનજીએ કટારી ખાઈ આપલાત ત્યાંનું સમગ્રાય છે.

૧૪૪ નો લેખ બેટ શખોદ્ધારમાં લક્ષ્મીજીની વખાર પાસે અર્ધો ફટાયેલો પડ્યો છે મ ૧૭૭૮ના જ્યેષ્ઠ સુદિ ૫ દિને વાઢેલ ગણો બીમ મરાયાનો તેમાં નિર્દેશ મળે છે થોડા ભાગમાં અક્ષર વાચી શકાતા નથી.

૧૪૫ નખરનો લેખ નવાનગર રાજ્યના ગઢકા ગામના પાળિયામાના એકનો છે સવત ૧૭૪૦ વર્ષ કાર્તિક સુદિ ૧૧ રવિ સુતાર પરવત ગઢકા મૂમ્મે વાવેરો સાથે મામલો ચાલે જાહેજા શ્રીકુવેરજી વાસે દેવાતન પામાં છે સાથ શ્રીસુરજીની દેવાતન વા, આમ મુસદ્દો છે આ કુમેરજી નવાનગરના રાજવશનો કોઈ ભાયાત જણાય છે આ લેખમાનો મામલો થાતે એ મતિમસમીનો પ્રયોગ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે, તેનો જ વાવેરો એ બહુચતનનો પ્રયોગ પશુ.

૧૪૬ નો લેખ માળિયા મિયાણાના કણ્ઠનીનાકા પાસે પડેલા પાળિયાનો છે, સવત ૧૭૪૦ વારાપે માગસર મુર ૩ રામે મં વીરજી વઢાળી ગામને કમ આવ્યા હ જડ્ડા શ્રીરવજ ૧ વરમ શાલા નદરસલ ન વટન બવતાર મરા છ મન મલગન કમ બવ છ. બોડિયા અક્ષર થયા છે, છતાં ગામને કમ વજેરેમાં સપ્તમીયુક્ત પદ્ધતિને તે પ્રત્યક્ષ ખ્યાન ખેચે છે જુઓ ન ૧૪૨ના લેખમાં પણ જડેજ ગવજી(કચ્છના)ના સમયમાં વાકાનેરના ઝાલા ચરમિંહજીના લગ્નમાં માથેની અયડામળનો આમાં નિર્દેશ છે આ ગવજીએ જુનાગઢની ઘોસરીમાંથી મોરખી પડાવ્યું હતું નાનાભાઈ પ્રાગમલજીએ તેને મારી નાખ્યા પછી રાવજીના પુત્ર કામાજીએ મોરખીમાં સ્વતંત્ર મારી રચાવી હતી.

૧૪૭ નો લેખ જમનગર રાજ્યના ખખાગિયા મહાતના ગામ મવાણાના એક

પાળિયામાંનો છે. તેમાં સંવત ૧૭૪૫ વરષે માહા વ્હી ૭ થ્રુફે પીટારીયો રાણો વાઘેર સાથે મામલો થીઓ તીહાં દેવાતન પામો છે. સાથે શ્રીસૂરજની એમ લખ્યું છે.

૧૪૮ નો લેખ ગોહિલવાડના ધોધા મહાલના બાડી ગામના પાળિયાનો છે. “તરફ સીદી દાદવાનની ફોજ શામા લઢી મુઝા એમ તેમાં મુરિલમો સાથેનો લડાઈમાં રાઓવ શુર-મંધજી સં. ૧૭૪૮ માગસર સુદિ ૧૨ દિને મરાયાનો નિર્દેશ છે. મકદજીના માર્ગજ અને હમીરજીના મતરીજા એ શબ્દો નોંધપાત્ર છે.

૧૪૯ નો લેખ ખારાધોડાથી ઉત્તરે ૧૬ ઉપર આવેલા ઝીંઝુવાડા ગામના પાળિયાનો છે. એ તૂટક છે. તેમાં મહારાણા ગજસિંહજી સ. ૧૭૪૮માં મોજુદ હતા તેટલું રખપ્ટ છે. તેનો કુવર મરાયો હશે તેમ સહવે છે.

૧૫૦નો લેખ હળવદની ડેરીના પાળિયાનો સં. ૧૭૪૯ના વૈશાખ સુદિ ૧૦નો છે. તેમાં મોહેલ વસાજી મહારાણા શ્રીજશવતસંઘજીને કામ આવ્યા છે એમ લખ્યું છે. મહારાણા જસ-વંતસિંહજી (ધ. સ. ૧૬૮૩-૧૭૨૩) હળવદનો ઝાલોરાજા હતો. ને કામ <નદ કામદ એ પ્રયોગ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે.

૧૫૧ નો લેખ જામનગર રાજ્યના ખલાળિયામાં આવેલા ખંભનાથ મહાદેવની ઉત્તરે આવેલી ડેરીના પાળિયાનો છે. સંવત ૧૭૪૯ વર્ષે શાકે ૧૬૧૫ પ્રવર્તમાને વૈશાખ મસે શુક્લપક્ષે દશમી તિથી ગુગલી જાતીય જોસી રઘુનાથસુત શંકર તેણે ગિવ ઉપર કમલપૂજા પાઘી છે તેમજ(ના) સ્ત્રી લાડવાઈ૯ સહગમન કીધું છે ॥ એમ તેમાં લખ્યું છે. ભાષા તદ્દન અર્વાચીન બની ચૂકી છે એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

૧૫૨ નો લેખ ગોપનાથ મહાદેવ (ભાવનગર રાજ્ય) નજીકની એક વાવનો વિ. સં. ૧૭૫૦ના આષાઢ સુદિ ૧૨ સોમવારે દક્ષિણી મારાટ્ટુ વ્રહ્મચારી આનંદે...ગોપીનાથ કુપાસ્થકી વાવ ખંધાવી છે તેમ તેમાં લખ્યું છે. સ્થળી એ ધ્યાનમાં લેવા જેવો પ્રત્યય છે.

૧૦મા અંકમા નં. ૧૫૩ થી ૧૭૪ સુધીના લેખો આપવામાં આવ્યા છે. એક વસ્તુ તરફ લક્ષ્ય દોરવા આહું છું કે હવેના લેખો મોટા ભાગના ગૂજરાતી ભાષાના છે. ભાષા અર્વાચીન થઈ ચૂકેલી મળે છે. ઉપયોગી પ્રયોગો તરફ ખાસ ધ્યાન દોરવામાં આવશે.

૧૫૩ નો લેખ નવાનગર રાજ્યના ખલાળિયા ગામમાં આવેલા કુલનાથ મહાદેવ નજીકની ડેરીના પાળિયાનો છે જેમાં સં. ૧૭૫૧માં જામ રાજસિંહના પુત્ર કુલજીનો પુત્ર વિભાજી મરાયાનું લખ્યું છે. લેખ સંસ્કૃતમાં છે. જામ કુલજી જામ તમાચીનો નાનો ભાઈ થાય અને તે ભાણુવડનો ગિરાસદાર હતો. આ વિભાજી તેથી જામનગરના રાજાઓની સીધી વંશાવળીનો નથી એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

૧૫૪ નો લેખ થાનના પાદરમાંના ૧૬ પાળિયામાંના એકનો છે. સં. ૧૭૫૨ના વર્ષમાં રાણા વજેરાજના પુત્ર સેસમલના પુત્ર ગોપાલસિંહનો પુત્ર ભગવતસિંહજી કચ્છનાં લશ્કરો સાથે લડતા મરાયાનું તેમાં નોંધ્યું છે. પાળિયો અશુદ્ધ ગૂજરાતીમાં છે. વાજરાજજી, સાત (૧ સુત), સાસમલ, ગોપાલસાંધજી, ભાગાવાતાસાધા, થાના ગાઢા, કાછા, કાટાકા આમા આકાર ઝાઝા લખાયા છે કાછા કાટાકા ફરાકારા તારા કામા, આવા છા શ્રીસૂરજને વાસા એ પ્રયોગ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે.

૧૫૫ નો લેખ જામનગર ગામના આવેલા ગામ ગવલના ગઢને દગવાળે ચોઢેલો છે ગવલનો ગઢ જામ રાજસિંહના પુત્ર જામ તમાચીના દીકરા જામ 'લાખાણ'એ દક્ષિણ દિશામાં છત મેળવ્યા પછી કરાવ્યો. મ ૧૭૫૩માં (૪ સ ૧૬૭૭), તેવું તેમાં નોંધ્યું છે લેખ મસ્કૂતમાં છે કાઠિયાવાડ ગેઝિટ (૫ ૫૭૧)માંની, ઇ મ ૧૬૭૯માં જામ તમાચીએ ગવલનો ગઢ બધાવ્યો, તે હકીકત આથી ખોટી હરે છે.

૧૫૬ નો લેખ ઘોઘાથી ચાર માઈલ દૂર આવેલા ગૂદી ગામના પાળિયાનો છે સ્વત્ત ૧૭૫૪ વરને ચરતર શીદ ૨ દને ગોદેલ કાનોજી લાપાળી ગામ મેલતે છુસી દેવગત યા છે ધી રામચરણે સ્વત ૧૭૫૫ માહા શીદ ૨ ટેરી વઘાવી છે એમ નોંધે છે વઘાવી છે એ પ્રયોગ તેમ જ ગામ મેલતે એ પ્રયોગ નોંધના લાયક છે.

૧૫૭ નો લેખ નવાનગર ગામના લાનમાણાની નજીક આવેલા ગામ ખેગાળના શિવમદિરનો છે તે શિવમદિર મ ૧૭૫૬ મા ફલજીના પુત્ર દેવજીએ બધાવ્યું તેમ તેમાં નોંધે છે કરાવી છે, કોરે છે એ બે પ્રયોગ તેમાં ધ્યાન ખેંચે છે.

૧૫૮ નો લેખ ચાનના પાદરમાંના ઉપર ન ૧૫૪ ના લેખમાં જણાવેલા ૧૬ પાળિયામાંનો એક છે આ લેખની લિપિ નાગરી કરતા ગૂંજગતી વધુ ચર્ધ ગર્ધ છે જાણ વિન્દેરાજજીના પુત્ર ગણા શેખમલજીનો પુત્ર મગરામજી ગાયુતી વાહારે ચઢા ત્યાં તેમ જાગરો થયો ત્યાંહિં કામ લાવ્યાનું નોંધે છે જાગરોઝઝધડા.

૧૫૯ નો લેખ ભાવનગર ગામના તળાખ ગામથી છ માઈલ દૂર આવેલા દિહોર ગામના શિવમદિરનો છે સ ૧૭૫૮માં રાવળ ગજસિંહજીના શ્રીહમીરજીએ એ મદિર કરાવ્યાનું ગૂંજગતી લાખામાં નોંધ્યું છે ધાઈને, કરાવું છે, મોજો ધીદીહોરમાં, રાવલ એ શબ્દો લક્ષ્યમાં લેવા જેવા છે.

૧૬૦ નો લેખ માગરાળ(કાઠિયાવાડ)ના ગામ નગીચાણાના પાળિયામાંના એકનો છે સમ્બત ૧૭૫૮ વરલે જેઠ છુદ ૧ દને પાતસા શ્રીઅવરગજેય વજરાજ નગેચાળા ગારામે પીઠીઆ વેજાળદસુત રણમલ સગરામે સરીર પાઢીયું તેમ તેમાં નોંધવામાં આવ્યું છે.

૧૬૧ નો લેખ ભાવનગરના નીલકંઠ મહાદેવનો છે મં ૧૭૬૮માં ભગવાન શેઠે એ મદિર કરાવેલું આ ગૂંજગતી લેખમાં મસ્કૂત ઉપગત ઘણા પ્રતાપ થકી દેહલ તથા તલાવ સદાશિવને હક્કમેં થયું છે. સાક્ષાત્ શ્રીમદાશિવે મહિમા પ્રકટ કીધું છે એ ગૂંજગતી વાક્યો નોંધવા જેવા છે.

૧૬૨ નો પાળિયાના લેખ સ ૧૭૭૧નો નવાનગર ગામના ભાણુવડ ગામનો છે એમાં યદુવશોદ્ધન કુચ્ચ જેઠીજી મગયાનો ઉલ્લેખ છે હરીચરણ પામ્યા છે એ પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે.

૧૬૩ નો લેખ ચાનના પાદરમાં પડેલા પાળિયાઓમાંના ૧નો છે તેમાં જાહારાણા વજેરાજજીના પૌત્ર મગરામસિંહના પુત્ર પ્રતાપસિંહ દુસ્મનો સાથે લડતા મગયાનું લખ્યું છે યદુ વાલમ વરકર તદ્દી વામ લાગ છે આ પ્રતાપસિંહ લખતરના મીધા ગજવશમાં નહોતા, લાખાત જ છે લાલેજ માટે આ લેખમાં મગજ જેડણી મળે છે.

૧૬૪ નો લેખ રણવદની ડેરીના પાળિયાઓમાંના ૧નો છે મં ૧૭૭૯માં રણવદવાળા મહારાણા ગજસિંહનો પુત્ર મહારાણો જમવતસિંહ મગી ગયા પછી તેની ડેરી ચણાવ્યાનું

આમાં લખ્યું છે. આ લેખમાં દેરી એવી જોડણી છે. કાઠિયાવાડ ગેઝિ. માં લખ્યું છે કે જસવંતસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૧૮-વિ. સં. ૧૭૭૪ સુધી હયાત હતા, પણ આ પાળિયાથી વિ. સં. ૧૭૭૯-ઇ. સ. ૧૭૨૩ સુધી જીવ્યા જણાય છે.

૧૬૫ નંબરનો લેખ લીંબડી રાન્યતા ગામ શિયાણીના તળાવની ડેરીનો છે. મહારાણા ભોજરાજજી મરી જતાં સં. ૧૭૮૧ના શ્રાવણ શુકલ ૬ ગુપ્તે માહારાણા શ્રીમોજરાજજીનિ દેહિ કરાવિ છે અને તે વાહુ શ્રીરૂપકુવર જુઢાશયી સુત કુવર શ્રીબઢાજીએ કરાવિ છે એમ તેમાં નોંધ્યું છે.

૧૬૬ નંબરનો લેખ મહુવા નજીકના ભાદ્રોડ ગામના ભાદ્રેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો છે. એમાં લખ્યું છે કે સં. ૧૭૯૨માં વાળા ખેંગારજીના રાન્યકાળમાં કાઠ ગુસાંઇ રૂપભારથી અને જંગમભારથીએ એ મંદિર કરાવ્યું છે. કેટલાક શબ્દપ્રયોગની દૃષ્ટિએ આ લેખ કામનો છે: દેવ સંપુરણ કીધું છે, ...મારથીએ ચળાવું છે, ચેંગારજીની વારમા કામ થીયું છે, માહાદેવનું નાંણ હતુ તે માહાદેવને કામ આવું છે, વીરજીની વીલની ટેલ છે, માફ માફ છે, વગેરે.

૧૬૭ નંબરનો લેખ લીંબડીમાંના તળાવના પાળિયામાંના એકનો છે. એમાં સં. ૧૭૯૩માં કુમારશ્રી વેહરાજજી મરી જતાં કુવરશ્રી વેહરાજીનો પાલિયો છે એમ છેવટે લખ્યું છે.

૧૬૮ નો લેખ વળા નજીકના ભાગેલા ગામ લોલિયાણામાંના એક શિવમંદિરનો છે. સં. ૧૭૯૪માં દામાજી ગાયકવાડે એ મંદિર બંધાવ્યાનું લખ્યું એમ સંભવે છે. લેખ તૂટક છે. ભાષા મરાઠી હશે એમ લાગે છે. આ દામાજી તે વડોદરા રાન્યનો સંસ્થાપક દામાજી ગાયકવાડ છે.

૧૬૯ નો લેખ લીંબડીના તળાવના પાળિયાઓમાંના ૧નો છે. નં. ૧૬૭ના પાળિયા જેમજ આમાં કુમાર અમરસિંહજી સં. ૧૬૬૦માં મરી જતાં તે-નો પાલિયો ચોઢો છે એમ જણાવે છે.

૧૭૦ નો લેખ મોરબીના સ્મશાનમાંના પાળિયાના છે. ૧લા લેખમાં જડેજા દામાજીના પુત્ર કાકુર અલર્ધ્યાજી મરી જતાં સં. ૧૭૮૭માં ડેરી કર્યાનો-ની ઢેરી સંપુરણ કરી પાલિયો અને બીજા લેખમાં જાહેજા સા[હેવ] મારાજી સુત વીસાજી કામ બાવા છ ઠાકર શ્રી અલીબાજી આગલ કામ બાવા છે સાહેવ વીસાજીનો પાલીઓ ઉમો કીધ છે એમ નોંધ્યું છે.

૧૭૧ નો લેખ વઢવાણમાં આવેલી “હાડી મા”નામની જગ્યાના પાળિયાનો છે. સં. ૧૭૯૭માં મહારાણ શ્રીઅરજનસિંહજી સાથે હાઢાશ્રી અમરસિંહજી-સુતા વાઈ શ્રીદેવકુંવર સાગવન લીયું છે ॥ પરમારજી શ્રીઆછવસુત મહારાણશ્રીસવલસિંહજીએ પ્રસાદ કરાવ્યો છે એમ તેમાં નોંધ્યું છે.

૧૭૨ નો લેખ વર્ષ વિનાનો એટ શંખોદ્ધારમાં આવેલા રણછોડ તળાવને કાંઠે પડેલા પથ્થરનો છે. મરાઠી ભાષાના આ લેખમાં પિલાજીના પુત્ર દામાજી ગાયકવાડ જે સૂએદાર (મૂળમાં સુમંદાર) સમશેર બહાદુર હતા, તેના વખતમાં-મૌજે જાંવ જલગાવ પ્રાંત વાઈ દેશના કોઈ મગવંત દાદા કુલકર્ણીએ તળાવ બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. એટનો કબજો વિ. સં. ૧૮૭૩માં મરાઠાઓએ લીધો છે. એ પહેલાં મરાઠાઓના તાબામાં એ આવ્યાનો સભવ નથી; છતાં આ લેખમાં એક મહારાષ્ટ્રીએ તળાવ બંધાવ્યાનું લખ્યું છે, એ એક કાયડા જેવું છે. આ તળાવનું નામ પહેલાં “દામસર” હતું. મને એમ લાગે છે કે યાત્રાનિમિત્તે આવતાં કુલકર્ણીએ દામાજી ગાયકવાડના વખતમાં આ તળાવ બંધાવ્યું હોય, દામાજીનો સમય સં. ૧૭૮૮-૧૮૨૪

૧૯૯ નો. ૬૫ ૩૭નો ૬ શાસ્ત્ર ધીરમાદે માન્યપત્રીનું ૩૦૯ ૬૬ ૯૫૬ શાસ્ત્ર

જીરજીઈ વંધાવી છે તે વાવ અંધારીમાં મારોજી ફરામજીઈ વંધાવી છે એમ તેમાં લખ્યું છે. આ લેખ કાઠિ. પ્રા. સં. લેખોમા પૃ. ૧૭૦ પર છપાયો છે.

૧૮૦ નો લેખ લીખડીના તળાવની ડેરીનો છે. ઝાલા મહારાજાધિરાજ અદાજી, અને તેના કુમાર વેરાજી તેમ જ અમરસિંહજી લડાઇમાં મરાતાં સં. ૧૮૩૦માં ડેરી બંધાવવામાં આવેલી તેવું તેમાં લખ્યું છે. આ લેખમાં છેલ્લી ત્રણ લીટીમાં ગૂંજરાતી ભાષા છે તેમાં પૂર્ણ થયો દ્રવ્યધરચ રૂપૈયા સહજ ૨૨૨૧ બે ત્રણસે એકવિસ પરચા છે પ્રસાદની રક્ષા એ કો જાણા શ્રીલદાજીની કરજ્યો એ પંક્તિ નોંધપાત્ર છે.

૧૮૧ નો લેખ સં. ૧૮૩૩નો છે અને તે વઢવાણની ચંદ્રસિંહજીની ડેરીનો છે. મહારાણા શ્રીચંદ્રસિંહજી મરી જતાં મહારાણા પ્રથીરાજજીએ પ્રસાદ કરાવ્યો તેમ તેમાં નોંધ્યું છે.

૧૮૨ નો લેખ જસદણ પાસે આવેલા ઘેઝા સોમનાથનામક સ્થળમાં આવેલા નીલકંઠ મહાદેવના મંદિરનો છે. તેમાં ઠાકોર શ્રીવખતસિંહજી લશ્કર સાથે મહાદેવજીને નમવા આવ્યા સં. ૧૮૫૦માં, તેની નોંધ છે. આ પ્રસંગ જસદણના ખળિયા વાજસૂર ખાતરને હરાવી વળતાં ભાવનગરના મહારાજા વખતસિંહજી આવ્યાનો જણાય છે. આ લેખની નકલ છાપવામાં નથી આવી.

૧૮૩ ના લેખની પણ નકલ છાપવામાં નથી આવી. શંખોદ્ધાર એટના શંખનારાયણ મંદિર નજીકના છ પાળિયાયાઓમાના એકનો આ લેખ છે. અંગ્રેજોની સાથે લડતાં સ. ૧૮૫૮માં કાઠિ ભાણજી પૂજીજી મરાયાનો આ પાળિયો છે. આ લેખથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એટનો વિગ્રહ આરભડાના વાડેલ રાણા અને અંગ્રેજ વચ્ચે ૧૬ વર્ષ ચાલ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૬-વિ. સં. ૧૮૭૨માં છેવટે એટનો અંગ્રેજો અને ગાયકવાડના સંયુક્ત લશ્કરોએ કબજો કર્યો અને ખીજે વર્ષે સંધિ મુજબ ગાયકવાડને મળ્યો. કાઠિ. ગેઝિ. માં એમ લખ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૮૦૪માં અંગ્રેજો અહીં લડવા આવ્યા, પણ આ લેખ જોતાં ઇ. સ. ૧૭૯૯માં આવ્યા જણાય છે.

૧૮૪ નો લેખ લીખડીના તળાવની ડેરીનો છે. મહારાણા શ્રી હરિસંધજીએ મહારાણા હરભમની ડેરી સં. ૧૮૬૦માં કરાવ્યાનું તેમાં લખ્યું છે. ચળાવતા થયા છે, પુરી થઈ છે, ચળાવી છે એ પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે.

૧૮૫ નો લેખ તરણેતર ગામના શિવમંદિરનો છે. આ સં. લેખમાં સં. ૧૮૬૭માં ગાયકવાડના સેવક વિઠ્ઠલ બાબાજીએ શિવ મંદિર કરાવ્યાનું લખ્યું છે. આ વિઠ્ઠલ બાબાજી ગાયકવાડના કાઠિયાવાડ જીતનારા સરદારોમાંનો એક જગજગદ્ગત સરદાર હતો.

૧૮૬ નો લેખ વાંકાનેર નજીક આવેલા ઝાડેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો છે. ઉપરના જ વિઠ્ઠલરાવ બાબાજીએ સં. ૧૮૬૯ માં શિવમંદિર બંધાવ્યાનું તેમાં લખ્યું છે.

૧૮૭ નો સં. લેખ અમરેલીના નાગરેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો છે. વટપુર(=વડોદરા) ના ગાયકવાડના સેવક વિઠ્ઠલ દેવાજી (બાલાજી) કે જે સૌરાષ્ટ્ર જીતવામાં સમર્થ થયેલા તેણે નાગનાથ મહાદેવનું મંદિર સ. ૧૮૭૩ માં બંધાવ્યાનું આમાં લખ્યું છે. છેલ્લી ત્રણ લીટી ગૂ. ભાષામાં છે. વિઠ્ઠલ દેવાજીએ નાગેશ્વરનો પ્રાસાદ સર્વોપકાર કરાવ્યો છે.

૧૮૮ નો લેખ ભાવનગર રાજ્યના શિહોર ગામમાં આવેલા બ્રહ્મકુંડને કાંઈ આવેલી દીવાલનો છે. આ ગૂ. લેખમાં સં. ૧૮૮૭ માં સ્વામી પુરુષોત્તમ સરસ્વતીએ બ્રહ્માનું ઉરું કરાવ્યાનું લખ્યું છે.

૧૮૯ નમરનો લેખ પોરબંદર ગાળ્યના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રામ માધનપુરના માધનરાયજીના મંદિરનો છે જેઠવા મહારાણા વિક્રમાતજીના માતા રૂપાળીબાએ મ ૧૮૯૧ માધનરાયજીના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો આ લેખમાં એક વસ્તુ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું છે અને તે એ કે અધ્યારુ હજીવન સવજી કે જેણે આ લેખ લખ્યો છે, તેની જ્ઞાતિ 'અવધિયમહત્ત' લખી છે, તેની શાખ જોશી ફેલામલી છે જોશી ઇસામવિયા ગિરનાગ બ્રાહ્મણોમાં છે ગિરનાગ બ્રાહ્મણો આદિત્યમાથી બેતરી આવેલા છે એમ સમજીને આ લખાયું મલને છે ખરું જોતા કાઠિયાવાડની ચાર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ ગિરનાગ, બડોઈ, ગૂગળી (અખોટી માથે) અને સોમપુગ, આદિત્યો ગૂજરાતમાં આવ્યા તે પૂર્વેના બ્રાહ્મણો છે

૧૯૦ નો લેખ પ્રાગધ્વા ગાળ્યના ગજસીતાપુર ગામ નજીકના ચદ્રામગ તળાવનો છે ૧૩ લીટીના મોટા આ ગૂજરાતી લેખમાં ઝાલા મહારાણા ચદ્રમિહજીએ સ ૧૯૧૧ મા આ તળાવ મધાવ્યાનું લખ્યું છે આમાં પૂર્વ યા, તેરચે, (=નેણે)તરફ, મારવટ, રહલ (=રહેલ) સુતલક (=મુલ્ક), વજોર, હુક્મ, એ શબ્દો ધ્યાન ખેંચે છે આ લેખમાં પાંચ મ શ્લોકો પાંચ છે

૧૯૧ નો લેખ માગરાળ (કાઠિયાવાડ)થી કેશોદ સ્ટેશનના ગ્રસ્તા ઉપર આવેના ગામ શિમગણીનો છે મ ૧૯૧૨ મા જ્યથડગના પુત્ર મુકુટગમે જૂની ખોડિયાગ વાપરેના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું તેમાં લખ્યું છે તેમાં એમ પણ નોંધ્યું છે કે પહેલાં સ ૧૮૩૧ ની સાલમાં નવાબ શ્રી બાદાદુર ખાનજીના વખતમાં મેતા અમરજી દીવાનની વારમાં એ ગામ ગરાસમાં અપાયેલું મેનત, મોજે, સાલ, હજાર, એ શબ્દો લક્ષ્યમાં લેના જેવા છે,

૧૯૨ નો લેખ ગેખપત ગામની ડેરીનો છે આ લેખ ચાણી ગૂજરાતી કવિતામાં જી જીમ ગજીમલના પુત્ર વિભા જીમે સ ૧૯૧૪ મા આશાપુરી માતાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાનું તેમાં લખ્યું છે વજમાલ નામના ચાણે આ કવિતા રી છે

૧૯૩ નો લેખ શખોદાર જેટનો છે, કચ્છના મહારાજાધિગાજ મિગન મદા રાએ શ્રી ખેગાજી બાદાદુરના માતૃશ્રી શ્રીનાનીબા કાલીએ મ ૧૯૩૫માં શ્રીશખનાગ-પણના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું તેમાં લખ્યું છે આમાં આ પૂર્વે મ ૧૭૭૪માં મદાગવ પ્રાગજીએ અને ફરી મ ૧૮૫૨ની સાલમાં પણ જીર્ણોદ્ધાર થયાના જે જે લેખ છે, તેનો હવાલો આપવામાં આવ્યો છે વારણા ઉપર, પછે, શાલ, કરાવેલ, જોડે, કાવમ, મંદિરને સામો શ્રીહનુમાજી થાલો દરવાજો, મજલ બેતી મો, એ શબ્દો નોંધપાત્ર છે

શ્રી ડિસડગરે આમ ૧૯૩ લેખની નોંધ આપી કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી થાય તેવી સારી માહિતી રજૂ કરી આપી છે, તેને માટે ગુજરાત તેમનું થોડું ઋણી ન ગણાય હજી કાઠિયાવાડમાં ઘણા પાણિયાઓ અને શિલાલેખો વણઉકેલા પડ્યા છે આ બધાનો વ્યવસ્થિત મેઝદ તૈયાર કરવામાં આવે તો તેમાંથી ઘણી ઉપયોગી અને આવશ્યક માહિતી મેળવી શકાય, કાઠિયાવાડના ઇતિહાસના અખઉકેલેલા કેટલાએ કેલપડાએ ઉકેલી શકાય ગીગ પચકના કેટલાક લેખોનો મેઝદ પ્રભાસપાટણના શ્રી હગિરકર ચાઓ પાસે છે જે તેમજો પગે ફરી એ પ્રભાસમાંથી એકત્રિત કરેલા છે એઓ આ નિશામાં સ્વતંત્ર લેખ મામગી જૂ કરે તો ઘણી મારી માહિતી આપી રાકશે બીજા પણ વિદ્વાનોએ એવા કામ હાથ ધરવાની જરૂર છે

મ. પ્રાહુક

સમાલોચના

(૨)

૯. The Archaeology of Gujarat—કર્તા, ડૉ. એચ. ડી. સાંકળિયા. પ્રકાશક મેશર્સ નટવરલાલ એન્ડ કંપની. ૩૬૧ હોર્નબી રોડ મુંબઈ ૧. મૂલ્ય રૂપિયા ૫૬૨.

ગુજરાતના જૂદા જૂદા વિભાગના પુરાતત્વાન્વેષણ સંબંધી અંગ્રેજીમાં અનેક ગ્રંથો લખાયા છે. ખાસ કરીને ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાના આર્ક્યોલોજીકલ ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી આ વિષયમાં મૂલ્યવાન ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે. પરંતુ આજ સુધીમાં એવો એક પણ ગ્રંથ લખાયો ન હતો, જેનાથી સારાં ગુજરાતના પુરાતત્વાન્વેષણ સંબંધી માહિતી મળી શકે. એટલું જ નહીં આ પૂર્વે જે જે ગ્રંથો પ્રકટ થયા છે તેને પણ એક જમાનો થઈ ગયો છે. છેલ્લી અડધી સદીના સંશોધનમાં પ્રાચીન યુગપર પ્રકાશ નાંખે એવાં પુષ્કળ સાધનો મળ્યાં છે, જેનો છૂટોછવાયો ઉલ્લેખ વાર્ષિક રિપોર્ટો અને સંશોધનનાં ત્રૈમાસિકોમાં થયો છે. પરંતુ આજનાં પ્રાપ્ત સાધનોની દૃષ્ટિએ એવા એક ગ્રંથની જરૂર હતી, કે જે આજની શોધખોળની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના પુરાતત્વાન્વેષણનો સળંગ ઇતિહાસ રજૂ કરે. આ ખોટને ડૉ. એચ. ડી. સાંકળિયાએ ‘ધી આર્ક્યોલોજી ઓફ ગુજરાત’ નામનો મૂલ્યવાન ગ્રંથ લખી પૂરી કરી છે.

સમસ્ત ગુજરાતના પુરાતત્વાન્વેષણને લગતું આ પહેલું પુસ્તક છે, જે એક ગુજરાતીનાં હાથે લખાયું છે; અને જે લખવાનું માન ડૉ. એચ. ડી. સાંકળિયા ખાટી જાય છે.

આ પુસ્તક ૯+૨૬૮+૧૦૯ પાનાં અને ૭૭ પેલેટ ધરાવે છે. આ પુસ્તકમાં જે વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે તે અનુક્રમે નીચે મુજબ છે: ભૂગોળ (૧-૬), ઇતિહાસ (૭-૪૫), સ્થાપત્ય (૪૬-૧૧૫), શિલ્પશાસ્ત્ર (૧૧૬-૧૩૯), મૂર્તિશાસ્ત્ર (૧૪૦-૬૮), ઉત્ખોળન (૧૬૯-૮૩), મુદ્રાવિદ્યા (૧૮૪-૯૦), શાસનપદ્ધતિ (૧૯૧-૨૦૪), સમાજ (૨૦૫-૧૧), ધર્મ (૨૧૨-૪૩), ગુજરાત અને હિન્દી સંસ્કૃતિ (૨૪૪-૫૯), અને નકશા (૨૬૧-૭).

આમ પુરાતત્વાન્વેષણના જૂદાજૂદા વિષયોમાં ડૉ. એચ. ડી. સાંકળિયાએ સ્પર્શ કર્યો છે. આ ઉપરાંત નીચલાં મૂલ્યવાન પરિશિષ્ટો આપ્યાં છે: ઉત્કીર્ણ લેખોની સૂચિ (૧-૨૩), વંશાવળીઓ મૈયથી માંડીને વાઘેલા સુધીના વંશોની અને વંશો સાથે સંબંધ ધરાવતાં વંશોની (૨૪-૩૨), ઉત્કીર્ણ લેખોમાં આવેલાં ગામોના નામની સૂચિ (૩૩-૬૫), વગેરે, અને અંતમાં આ પુસ્તકના આધારપુસ્તકોની લાંબી સૂચિ આપી છે.

પુસ્તકના મૂલ્ય માટે આટલી માહિતી જ પૂરતી છે. લેખકે દરેક વિષયને ન્યાય આપવા પૂરતો અમ લીધો છે, તે એનાં થોડાંક ટિપ્પણ કહી આપે છે. પરંતુ એ એ વિષયોનો નિબંધ જ બલકે એ વિષયની સુંદરતર outline રૂપે આપે છે.

આ ગ્રંથ પુરાતત્વાન્વેષણનો છે. ભૂગોળ-ઇતિહાસનો નથી આ જ કારણે ડૉ. સાંકળિયાએ પણ એની માત્ર ઝાંખી જ કરાવી છે. અને એ પણ એટલા માટે કે એની સાથે-સાથે ઇતિહાસ હોય તો તેના સમયપર પ્રકાશ પડે, અને તેના વિકાસનો ઇતિહાસ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી શકાય. ગુજરાતની ભૂગોળ, ગુજરાતના સુલતાનોની પૂર્વેની તેના ખરા સ્વરૂપમાં રજૂ કરવી, એ આજનાં સાધનો જોતાં મુશ્કેલ છે. તો પછી તેનો ખરા નકશો દોરવો

એનાથીય મુરકેલ છે આ કાગળે હો સાંઠિયાએ જે નક્કાઓ ગળુ કર્યા છે તેમા રાજ્યની સીમાઓનો સ્પષ્ટ કાર્ડ ઉલેખ નથી

ગુજરાતમાં નહીં નહીં તોય છેલ્લા દાયકામા ગુજરાતના ઇતિહાસના વિષયમા પુષ્કળ લખાણ છે હો ભગનાનલાલ ઇન્દ્રજીએ બેરબે ગેઝેટીઅરમા ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખ્યો એ પછી એવો જ અભ્યાસક્રમ ગ ગ દુર્ગાશંકર સાંઠિયાને 'મધ્યકાલીન ગુજરાતનો રાજપૂત ઇતિહાસ,' એ લાગમા પ્રકટ થયો છે એમા હિમેરા ડર એવુ કાર્ડ હો સાંઠિયાની આ ઇતિહાસગ્રાખીમા નથી

મૌર્યથી વાલેલા સુધીના ઇતિહાસમા જેના વિષે માથી વધુ માહિતી મળી શકે છે, તે સોલકી યુગનો ઇતિહાસ છે એના ઇતિહાસ પર એક દૃષ્ટિપાત ખમ થયો

સોલકી યુગમા પ્રાચીન ઉત્કીણું લેખોમા ખીજો યુવગજ ચામુડનો છે, જેનો ઉલેખ હો માર્ગિયાએ કર્યો નથી ત્યાથી માડીને બીમદેવના અત સુધીના ઉત્કીણું લેખોમા માત્ર મ ૧૦૪૪ ના મૂળગજના તામ્રલેખમા એના પિતા ગજનો ઉલેખ છે, જેનુ બિરદ મહારાજાધિરાજ આપવામા આવેલ છે ચામુડદેવ પિતાની હયાતીમા તામ્રલેખ ખોદાવે છે, પરંતુ તેમા પોતાના પિતામહનું નામ આપતો નથી, બલકે પોતાને બલકાચીના વસતે લખ્યો છે મૂળમા મૂળગજના પૂવજ ક્યાના દત્તા એનો સપ્રામણ ઉલેખ નથી, તો મૂળગજ ઇતિહાસોની સેવામા હોતો એ ઉલેખ જેને કાર્ડ આધાર નથી, તે સ્વીકારી શકાય નહીં.

મૂલરાજની ચર્ચા બાદ કુમારપાલના કુળ વિષે કાર્ડ નોંધ નથી, બલકે કર્ણુ અને કુમારપાલ વિષેની નોંધ થોડીક લીટીઓમા લખી છે આ પછી મૂળગજ ખીજનો નાનો ભાઈ બીમદેવ ખીજ માટે હોં સાંઠિયા લખે છે કે Probably the brother અહીં Probably લખવાની સુદ્ધ જરૂર નથી કારણ 'કર્તિકૌમુદી'મા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં છે 'તેનો લઘુ ભાતા ઉપડ્યો બીમ' (કી કૌ નો ગુર્જર અનુવાદ પા ૨૦), અને બીમદેવના પાંદણના વિ સં ૧૨૩૬ના જુદિત લેખમા સ્પષ્ટ શબ્દોમા છે કે ભગવલિવામજ સ્તો ૬૧ (ગ દે રા ભગવંશરુ લીરટ ન ૩૮૬)

૧૦૦ મા પાને હોં સાંઠિયા ૧લી ટિપ્પણુમા નીચે મુજબ લખે છે (સોમનાથના મહિરના ખડનના વિષયમા) First destroyed by Mahmud of Gazana in A D 1026, repaired by Kumarpala in A D 1169 Destroyed second time by Alfkhan in A D 1297 Repaired by the budasama King Mahipaldeva in A D 1308-25 Destroyed and turned into mosque by Muzafferkhan Governor of Gujarat in A D 1392, Destroyed for the last time, perhaps by Ahmedshah in 1413

સુત્રાન મહન ગઝનાએ મં મ ૧૦૨૬ મા સોમનાથનો વિનાશ કર્યો એ મહિરના પુત્ર જીર્જોદારનો કાર્ડ ઉલેખ મરફૂત-પ્રાફૂત માધનોમાં નથી પરંતુ મં મ ૧૧૬૯ ની બદમગીના મહિરની ભાગ જુદાપતિની પ્રશન્નિમાં સ્પષ્ટ ઉલેખ છે કે બીમદેવે સોમનાથનું મહિર પથ્થરનું બધાવેલુ જે જીર્જુ થતા મં આજુદપતિની વિનતિથી કુમા પાસે એનો જીર્જોદાર કર્યો સુત્રાન મહનું દેસા વિનાશવાળો મહિરનો નહીં

આગળ લખે છે કે અલખખાને મં સ. ૧૨૮૭ મા વિનાશ કર્યો, પણ અલખખાને નહો, પરંતુ સલ્તાન અલાઉદ્દીનના ભાઈ ઉલખખાને એ પછી હો સાંઠિયા લખે છે કે

મુઝફ્ફરખાને ઈ. સ. ૧૩૯૨માં મંદિરનું ખંડન કરી તેને મસ્જિદમાં ફેરવી નાખ્યું. જો એ મંદિર મસ્જિદ બની ગયું તો પછી સુલતાન અહમદે ઈ. સ. ૧૪૧૩ માં એનું શી રીતે ખંડન કર્યું ?

મૂળમાં સુલતાન ફિરોઝના ગવર્નર મુઝફ્ફરખાને હિ. સ ૭૯૭ એટલે ઈ.સ. ૧૩૯૪માં સોમનાથના મંદિરનું ખંડન કર્યું અને એની નજદીક મસ્જિદ બનાવી. એનો છુર્જોદ્દાર ટ્રાણે કરાવ્યો તેનો ડાઘ ઉલ્લેખ નથી. ઝફરખાન બાદ સુલતાન અહમદ અને સમ્રાટ અવરંગ-ઝયમે એનું ખંડન કરાવ્યું હતું. એવો ઈ નિહાસમાં ઉલ્લેખ જડે છે. આજે સોમનાથનું જે મંદિર છે તે મૂળ ભીમદેવે બધાવેલું અને પાછળથી અનેક વાર એનો છુર્જોદ્દાર થયોલો હોવા છતાં એ પ્રાચીન યાદ તાજી કરે છે.

ઉત્તિલેખનની ચર્ચામાં મૌર્યથી માંડીને વાઘેલા સુધીના મળેલા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં લિપિએ જે પલટાઓ ખાધા છે, અને તેમાં જે ફેરફારો થયા છે, તે દાખવવા પ્લેટોની જરૂરત હતી, છતાં તે આમાં આપવામાં આવી નથી.

સિક્કાઓના વિષયમાં, સિક્કાઓની પ્લેટની અનલદ જરૂરત છે. ગુજરાતના કમનસીબે આવડાઓથી વાઘેલાના પતન સુધીના ગુજરાતના સિક્કાઓ મળ્યા નથી સિદ્ધરાજના એક સોનાના સિક્કાનો ડો. સાકળિયા ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ વાચક તેની તલકીક કરી શકે તે માટે તેનીય પ્લેટ નથી. વલ્લભી સિક્કાઓ હજીય વધુ પ્રકાશ માંગે છે.

પરિશિષ્ટોમાં ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં આપેલાં ગામોની સૂચી આપવામાં આવી છે અને તેનો ઉલ્લેખ ક્યા ક્યા લેખમાં કરવામાં આવ્યો છે તેની પણ નોંધ આપવામાં આવી છે. પરંતુ આ સૂચી પુષ્કળ સંશોધન માંગે છે. કારણ ગામોનો અંતિમ નિર્ણય થયો જ નથી, કે તે ક્યાં ગામો અને ચોક્કસ ક્યાં જગ્યાએ હતાં અને આજે છે તો ક્યા નામે ઓળખાય છે. એના વગર આ લાખી સૂચીનું મૂલ્ય બહુ ન લેખાય.

પુરાતત્વાન્વેષણ સંબંધી જેટલા અન્યો પ્રકટ થાય છે, તેમાં મૌર્યી મહત્વની વસ્તુ પ્લેટો છે. કારણ એના અભ્યાસીઓ એના પરથી જ આ વિષયનો અભ્યાસ કરે છે. અને એ કારણે પ્લેટોને આવા પુસ્તકમાં ખાસ અગત્ય અપાય છે. પુસ્તકની છપાઈ જેટલી સુંદર છે એટલી જ તેની પ્લેટોની છપાઈ નબળી છે. આ તરફ અમે કર્તાનું ખાસ લક્ષ દોરીએ છીએ.

એવી ત્રુટક ખામીઓથી અન્યનું મૂલ્ય ઘટતું નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અને પુરાતત્વાન્વેષણમાં જેને સંશોધન કરવું છે, તેને 'માટે આ અન્ય આશીર્વાદરૂપ છે, એમાં સુદલ શકા નથી. ગુજરાતી લાઈબ્રેરીઓ આ મૂલ્યવાન પુસ્તકથી શોભાવવી જોઈએ. કોહિલ.

૧૦. રસધારા—વહેવડાવનાર, રા. રા. જહાંગીર માણેકજી દેસાઈ. પ્રાપ્તિસ્થાન—કર્તા પાસે દેશાઈવાડ, નવસારી. મૂલ્ય રૂપિયો એક.

છટાંછવાયા કાવ્યોથી વરસોથી અને 'અમકારા' અને 'પારસિકા'થી થોડા વરસોથી ગુર્જર કાવ્યરસિક જનતાનું લક્ષ ખેંચતા કવિ જહાંગીરનો ગુજરાતને નવો પરિચય નથી. કવિ જહાંગીરની હૃદયવીણા—વધુ ને વધુ મસ્ત બનતી બ્લય છે, અને ગુજરાતને અવનવાં કાવ્યો સંભળાવતી રહે છે. તેઓ એમ. એ. અને ફારસી ભાષાના અભ્યાસી હોવા છતાં તેમણે ગુજરાતી કાવ્યમાં પરભાષાના પ્રયોગો યોજવાનો સુદલ પ્રયત્ન કર્યો નથી. એમણે જે બોયું, સાંભળ્યું વા અનુભવ્યું, તે એમના હૈયાથી કાવ્ય બની છલકાયું છે. એ છટાંછવાયા ભિમિરેલાઓની આ 'રસધાર' ગુજરાતના ખીલતા ઉપવનમાં વહાવવા માટે અભિનંદન.

કવિએ, પોતાના પ્રાચીન કવિઓની જેમ કવિતાથી જનતાનો સ્પર્શ કરવા નિરધાર કર્યો છે. કાવ્યનું કામજી હથિયાર જનતાના હૈયા પર અસર કરવામાં ટારગર સાબિત થયું છે કવિ જહાંગીરની વાણી મદાય સગળ હોવાથી એમના ઉત્તરથી ઊર્મિઓ ખૂબ ખીલે છે. અમો અહીં કાવ્યચર્ચા કરવા માગતા નથી, પરંતુ કવિ જનતાના મસ્કાર, વિચાર અને આદર્શ ધરાવતું માધન બને, જનતાના માનસમાં બળ અને વિચારમાં પરિવર્તન જમાવવાની શક્તિ ફળવે! આ ઊર્મિનું હથિયાર લોકકલ્યાણ માટે તદ્દન અકુળ! માનિત થવું ન જોઈએ એટલે વિચારપ્રધાન કવિતામાં કોઈ આશય હોવો જોઈએ અને ચિંતનશીલ કવિતામાં કોઈ યોધ વા જીનને પ્રેરણા આપતો સંદેશ એનાથી દૂર વમતી શુજરાતી કવિતા જે પ્રયોગોના ખેલ ખેલી રહી છે તેનાથી આવા માદ્ય મરણ કાળો જનતા માટે વધુ ઉપયોગી છે જહાંગીર કવિ ખખડદાર જેવા અનેક છદો યોજે છે અમારી માન્યતા છે કે છોના નવનવા પ્રયોગો યોજવા કરતા ખૂબ પ્રચલિત છદોના ઉપયોગ કરવાથી કાવ્યને વેગ મળે છે એટલુંજ નહીં જનતામાં વધુ ઝીંવાય, એ સ્વાભાવિક છે કવિના ઐતિહાસિક કાવ્યોની ચર્ચા અહીં નકામી છે એને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નહીં, પણ કવિતાની દૃષ્ટિએ અવલોકવાના છે તારે રૂપ જેવા ‘કાવ્યો કોને હૈયે ન ઉતર’

અજબ છે તારે રૂપ, હરિવર! ગજબ છે તારે રૂપ ટેક
કોઈ કહે તું છે નિરાકાર, ધસી કલ્પના ખૂબ,
કોઈ વળી તુજ આકૃતિ કલ્પે માનવ આબેહુલ!—હરિવર
કોઈ તને મનુ પખી ધારે, કોઈ લહે વસુ અનુપ,
કોઈ તને પિતા કલ્પીને સૂતપણુ દે અનુરૂપ!—હરિવર
મસારી તને અવર ગણે છે, હે જૂયોના જૂપ,
અનેક તારી મૂર્તિ ધરીને ધરે પુષ્પ દીપધૂપ!—હરિવર
મારે મન તો તું કેવળ છે જ્યોતિર્મય જગતુપ
આ ઉદ્યોતે પથ મુજ ઊઝળી, ઉગારી લે બનરૂપ!—હરિવર કોકિલ

૧૧. લયલાના પત્રો મૂળ લેખક જનાબ કાશિ અબદુલ ગફ્ફાર અનુવાદ જ હમામુદ્દીન એસ દગાહવાલા પ્રકાશક નવસોગઢ કાર્યાલય મુલ્ય રૂપિયા ૭

જ હમામુદ્દીન શુજગતના All round સર્વ વિષયસ્પર્શી લેખક છે તે કાવ્ય, નિબંધ, નવલિકા, નવલકથા, ઇતિહાસ અને મસોધન ના વિષયો લખવાને શક્તિ નથી અન્ય સાહિત્યમાં જે કાંઈ મારે જુએ છે, તે શુજગતીમાં વસારીને જ મૂકે છે સરોધનાત્મક લેખો માટે આ શ્રી કાશિ મહાના “ત્રૈમાસિક”ના વાચકોના હમામુદ્દીનથી પરિચિત છે એમની પુસ્તકપહેલ ‘હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા’ નામના મૂલ્યવાન ગ્રંથથી ચર્ષ એ પછી એમણે મુસ્લિમ સમયનું સ્પેનનો પરિચય કરાવના મુસ્લિમ સાહિત્ય અને મસ્કૃતિની યુરોપ પર શી અમર છે તેની કાખી કાગળી આજે તેઓ લયલાના પત્રો દ્વારા એક પતિતાનું દિવ્ય શુજગતની સામે મૂકે છે

લયલાના પત્રો —લયલા હિંગતી જરાનીમાં એક જોગનનો જવાનને વરી પ્રેમ-જીવનના સ્વપ્ન સેનતી આરાધેલીએ જિંદગીની અગોળી નિયામત ‘પ્રેમ’ અને ‘સ્ત્રીતત્વ’ અને એના પર કુળાન કર્યા પ્રેમી પ્રેમની કદ ન કરી ચક્રો પ્રેમના શગવને દોળી દિલના દુકરેદુકા કરી ચાલ્યો ગયો આ તૂટેલું ધવાયેલું કાખી નિન પ્રરૂપ ની મેવકાર્ધ અને પ્રેમ

શબ્દ સામે બળવો કરી બેઠું. પરિણામે પુણ્યવંતી પતિતા બની, પુરૂષના પ્રેમ શબ્દથી થડકવા લાગી. યુવાનોના મુહૂર્ણત શબ્દથી એનું જીવન કાંપવા લાગ્યું. એને ફરી એક યુવાન મળ્યો, એનો દીવાનો બન્યો. એણે લયલા પાસે પ્રેમની અને લગ્નની માંગણી કરી અને એમાં લયલાએ એને જે ઉત્તરો વાળ્યા તે પત્રો આ સંગ્રહ છે.

લયલાના પત્રોમાં ન તો લયલાની જીવનકથા છે, ન તો તેના જીવનનો સળંગ ઇતિહાસ. પરંતુ એ કહેવું જોઈ નથી કે તેના જીવનની પ્રસ્તાવના છે, જેમાંથી માત્ર લયલા જ નહીં, લયલા જેવી અનેક પતિતાના જીવનની કથા જાણવાના પ્રદેશમાં વિચરી શકાય છે. લયલાનો પ્રત્યેક પત્ર એક ગદ્ય-કાવ્ય છે. જેમાં એના બળતા હૃદયમાંથી ચિન્તારી અને ધવાયલા હૈયામાંથી રક્તના કુવારા બીડે છે. વાચકના હૈયામાં કાન્તિ જગાડે છે.

જગતના ઝખ્મોથી પોતાનાં જીવનને પોષતી અને વધુ ઝખ્મો સહેવા તેના લોહીથી પોતાની દેહને શણગારતી, એક અબળાના વિચાર-તણખાએનો આ સંગ્રહ છે. એમાં શક નથી, કે આ દિલ એક સ્ત્રી રજી કરતી નથી, પરંતુ આ દિલ તો પુરૂષની નજર ન્યાં સુધી પહોંચી શકે છે, સમજી શકે છે, ત્યાં સુધીનું ચિત્ર છે.

આ પતિતાનું દિલ એક પુરૂષ રજી કરે છે. પરંતુ એ અનેક પાંખડીઓ કે પત્રોના બનેલા દિલના પ્રત્યેક પત્રમાં કાન્તિ-ઈન્કીલાબ છે, જેણે ઉર્દુ વાચન જગતને સળગાવી મૂક્યું છે, અને ગુજરાતી વાચક વર્ગનેય એના તણખા લાગે તો જરાય નવાઈ નથી. એમાં શક નથી કે ન્યાં દિલ છે ત્યાં એની અસર છે.

લયલાના પત્રોને ઉર્દુ જાનની અંબલિઓ મળી છે અને સાહિત્યવર્તુલમાં એ જે શાનથી સ્વીકારાયું છે, એ જોતાં અમને વિશ્વાસ છે કે જ. ઈમામુદ્દીનનો આ સુંદર અનુવાદ પણ ગુજરાતીમાં તેનું એક સ્થાન નક્કી કરી લેશે. રા. રમણલાલ દેસાઈએ એને ઘટતી પ્રસ્તાવનાથી પ્રેરક બનાવેલ છે. આવા સુંદર પુસ્તકનો ગુજરાતને પરિચય કરાવવા માટે જ. ઈમામુદ્દીન મુખારકખાદ અને ગુજરાતને જોઈતી ભેટ આપવા માટે નવસૌરાષ્ટ્રને અભિનંદન. કોકિલ.

૧૨ દાલચીવડાની દશ વાર્તાઓ : લે. રા. રા. ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા. બીજી આવૃત્તિ, દિ. ૧-૮-૦

શ્રી. રાયચુરાએ લખેલ હાસ્યરસપ્રધાન દશ વાર્તાઓ આ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. એમાં હાસ્ય સાથે કટાક્ષનો દોરો પણ સારો ગૂંથાયો છે. ‘પાટા ઉખેડી નાંખો’, ‘તુમાર કે તુંમાર !’, ‘પિત્તલ ઓફીસ’, ‘બાની વહુ’ વગેરે વાર્તાઓ આના ઉદાહરણ લેખે રજી કરી શકાય. હાસ્યનું લયસ્થાન અતિશયોક્તિ ને વેવલાપણું છે, ને કટાક્ષનો દશ છે. ‘મેટ્રિકનો પરીક્ષક’ જેવી વાર્તામાં અતિશયોક્તિમય ચિત્રણ થયું છે. કટાક્ષ બધી વાર્તામાં નિર્દેશ ને તન્દુરસ્ત છે. વાર્તાઓ કલાદ્રષ્ટિએ કદાચ બહુ ઉચ્ચ કક્ષાની ન હોય, તો પણ આપણે એ ભૂલવું જોઈએ નહીં કે વાર્તાનો એક હેતુ રંજન છે, ને બીજો વ્યંજનાત્મક બોધ છે. આ દ્રષ્ટિએ આ વાર્તાઓ સુવાચ્ય ને સફળ છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ તેની લોકપ્રિયતા પૂરવાર કરે છે.

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

૧૩ જવનિકા : લે. રા. રા. જયન્તિ દલાલ : ગતિચન્થમાળા, વર્ષ ૨ જુ, પુ. ૩ નું દિ. ૦-૧૨-૦

શ્રી. બટુભાઈ, શ્રી. ચન્દ્રવદન અને શ્રી. હિમાશંકર વગેરેનાં નાટકો બાદ કરતાં આપણે

ત્યાં એકાકી નાટકોનું ક્ષેત્ર, સાહિત્યના જીજ્ઞાસુઓ જેટલું ખેડાયેલું નથી આ મનોગોષ્ઠી પ્રસ્તુત એકાકી-સંગ્રહ આપણા હાર્દિક આનંદોના અધિકારી હશે.

લેખકે બધા એકાકીમાં-લેખકને ગમેલો શબ્દ વાપરે તો 'વેશ'માં-મમાજની બદીઓ, દાંભિકતા, પોકળતા, ખોટી મોટાઇના ખ્યાલો વગેરે સચગચરવ્યાપી, છતાં ગૂઢ રહેતા તરસો પગથી જવનિકા હઠાવી છે ને તે પણ ક્યારેક એ માટે આવશ્યક એવી નિર્દયતાથી. આ નિર્દયતા-જે દર્દને હું ડગનારી ગમળાણ દવા જેટલી કિંમતી છે-નાટકમાંથી ફલિત થતા કટાક્ષમાંથી માપડે છે, તે વસ્તુસ્થિતિ, પાત્ર કે પ્રમોગના પડછે કટાક્ષ વધુ અમર-કારક બને છે.

એક વસ્તુ લખુ ? 'અજન'માં કરુણા એખીને જોઇને જ ને ગમાના નહીં જેવા આગ્રહથી 'એ મારો વાક છે, એ મારો વાક છે, એ મારો વાગસો છે' કહી, પોતાની પૂર્વ કથની રજુ કરે છે, એ રહેજૂ મૃતિમ નથી લાગતું ? પાત્રો પ્રસંગને ધડે ને પ્રસંગો પાત્રને, ધડે, એ અહીં બગાળ મચવાયું નથી પાત્ર હુથના મનોમથનના યોગ્ય નિરૂપણ પછી જ આવા retrospective-પૂર્વકાલીન ગમીંગ એકરારો રજૂ થતા હોય તો ? 'પત્નીવ્રત' સંબંધે-ખામ કરીને મરસ્વતીના તૈયાગ ભાષણ જેવા કાગળ મળ્યે પણ એ જ કહેવાનું છે સગસ્વતી કૂવો પૂરે છે તે પ્રસંગ abrupt-અણધાર્યો નથી, એનું વ્યજનાત્મક આલેખન તો પહેલેથી મળી ગયું છે ને હું એમાં કલાનું ઉચ્ચ લક્ષણ જોઉં છું.

બધા નાટકોની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે અહીં અનકાર નથી, પરંતુ મમગ્ર-દૃષ્ટિએ આ એકાકી-સંગ્રહ, આપણા નહીં જેવા એકાકી-નાટ્ય-સાહિત્યમાં જુદી ભાત પાડે તેવો અનુપમ છે આજના શુભરાતનું શિક્ષિત ને મમાજવાદી માનસ, આજના પ્રશ્નોને કેમ ચિંતવે છે ને જણે છે એનું આગસી જેવું અખડ પ્રતિબિંબ પ્રસ્તુત નાટ્યસંગ્રહમાં સાપડે છે. સંગ્રહને છેડે મૂકેલો 'તેપથે' નામક નિબંધ લેખકના નાટ્ય સાહિત્યના હંડા અભ્યાસ ને પરિશીલનનું મૂલ્યવાન ફળ છે, એ સમયે ભાગ્યે જ એ મત હોઇ શકે.

ત્રેમગંકર હં ભદ્ર

૧૪ ગીતામંથન લે ગ ગ કિશોરલાલ ધ મશરવાળા, પ્રકાશક-નનજીવન પ્રકાશનમંદિર, અમદાવાદ

ગીતા, બાઇબલ, કુરાન, વેદ, ઉપનિષદ, વગેરે આપણે જેને Revelations કહીએ તે પ્રકારના પુસ્તકો છે શ્રીચક્રાચાર્ય, શ્રીરામાનુજ, શ્રીનિખાર્ક ને શ્રીવલ્લભાચાર્યથી માંડીને શ્રી અરવિંદ ધોપ, લો' તિલક મહારાજ ને મ ગાંધીજી વગેરેએ ગીતા વિષે પોતપોતાના મતબોધો રજૂ કર્યા છે એટલું જ નહીં પણ આમાના મોટા ભાગે તો ગીતાને પોતાનાં મતબોધોના યોગકામાં બધાએમતી કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે. પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તક તો લેખક કહે છે તેમ 'સાન અલણ નહીં, માવ બાળક નીંહ અને બહુ વિદ્વાન પણ નહીં એવા સ્ત્રી પુરૂષ શ્રોતાઓને દ્રષ્ટિમાં' ગમીને લખાયું છે, એ એની વિશિષ્ટતા છે.

શ્રી મશરવાળાનું ગીતા પરત્વેનું દ્રષ્ટિબિન્દુ નિષ્કામ કર્મયોગ પર ભાર મૂકે છે, ને ગીતામાં મુખ્યત્વે અર્જુનને નિષ્કામ કર્મદારા શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ આપનામાં આવ્યો છે, એમ તેઓ જણાવે છે. શ્રી મશરવાળાના પર દર્દનોના અભ્યાસને લીધે વિગત દર્શન, પ્રકૃતિવિજ્ઞાન વગેરેમાં એમણે સુદઃ અન્વેષણ રજૂ કર્યું છે. સાક્ષાત્કાર શબ્દ પર પણ નવીન-કદાચ બધાં કબૂલ ન કરે, તેવો-પ્રકાશ ફેંક્યો છે. ઉવટના ઉપમંદારમાં આખી

ગીતા પર દ્રષ્ટિવિહાર કરી તેનો નિષ્કર્ષ રજૂ કરવા સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે. શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાની શૈલી સામાન્યતઃ સઘન ને ચિત્તન ભારે દબાવેલી-ખાસ કરીને 'હવનશોધન'માં -માલુમ પડે છે, પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકની શૈલી તો સરળ, સાદી, નિરાડંબરી ને પ્રવાહી ને સુવાચ્ય છે.

સુધારો.

“ત્રૈમાસિક” એપ્રિલ-જુન ૧૯૪૧ ના અંકમાં પૃ. ૧૩૯ પર અંક ૭ સામે ‘કંઈ’ ને બદલે ‘કલા’ વાંચવું.

—અંપાદક : અ. બુ. જાની

૧૫ ઉછળતાં પૂર : યાને ઇન્દુ અને કિશોરી. લેખક. રા. અંબાદેવ નાગરદાસ પંડ્યા, માણિકવાડી, ભાવનગર : પૃ. ૧૬૮, કિમત ૧-૪-૦

પૈકણ, પહેરામણી, ગજવાનો વર, ઇત્યાદિ શબ્દસંગ્રહોએ ઝોળખાયેલા હોવા છતાં હિન્દુ સમાજમાં વરવિક્રયનો રીવાજ કન્યાવિક્રયના જેટલો જ અનિષ્ટકર ને લત્તમસ્પદ છે. કેમકે એકદરે જેતાં બન્નાર ચીજોની મૂલવણીમાં અને એમાં ઝાઝો તફાવત રહેતો નથી. એવા રીવાજને લોધે કન્યાના પિતાને જે એની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોય તો, પોતાની કન્યા માટે સંપૂર્ણ રીતે થોડા જણાતો વર જતો કરવા પડે છે, અને પરિણામે અંપાર મૂઝવણો વેઠવી પડે છે.

વરવિક્રયના એ સામાજિક રીવાજને વસ્તુ તરીકે લેઈ, આ નવલિકા રચનામાં આવી છે અને એનું નિકદન કરવાની વંશાનુગત તીવ્ર વૈરવૃત્તિનો આવિર્ભાવ વાર્તાનાયક ઇન્દુ દ્વારા કરાવી, અસહકારપ્રવૃત્તિની અંગભૂત ગણાતી કાનૂનભંગની ભાવના દ્વારા પુષ્ટિ આપી, પ્રણાલિકાભંગ કરીને પોતાના લક્ષ્યનો પ્રશ્ન ઉઠેલતો એને આલેખ્યો છે. એટલું જ નહીં પરંતુ જે કુટુંબ વરવિક્રય કદાપિ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે તેની જ કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવાના પોતાના સિદ્ધાન્તને દઢતાપૂર્વક વળગી રહેતો બતાવી, કેશવલાલ અને ગોદાવરી જેવાં જુના વિચારનાં કિશોરીનાં માતાપિતાનો હૃદયપલટો કરાવી શકે છે, તેમ જ રમણિક-લાલ અને ધનગૌરી જેવાં સામાજિક રૂઢીની ભીંસમાં કચડાતાં અનેકને ઉગરવાનો સરળ માર્ગ બતાવે છે.

આવા સુધારા સામે જીનવાણી માનસ ન ધૂધવાય કે સામા માણસને સમાજની દૃષ્ટિએ હલકો પાડવા સર્વ શક્ય પ્રયત્નો ન કરે, તો જ નવાઈ ! પ્રભુદાસ અને સરજી કાશીનાં પાત્રો આ વાર્તાને એ રીતે વિવિધતાનો રંગ ચઢાવે છે અને વાર્તાની વસ્તુને ઝીલતાં પ્રધાન પાત્રોને સારાં ઉપસાવી શકે છે. તથાપિ અસંગતતા, ભાષાદોષ, શબ્દદોષ, જોડણીદોષ ધણા છે અને એ તરફ લેખકે વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. તેમજ જે કવિતા લખી શકતા હોય (કારણ કે ૧૪ મા પ્રકરણને મથાળે મૂકેલી મન્દાકાન્તાની કડીના રચનારનો નામનિર્દેશ ન થયેલો હોવાને લીધે એ આ વાર્તા લેખકની જ હશે એમ માનીએ.) તો એ શાસ્ત્રશુદ્ધ લખવા પ્રયત્ન કરવો ઈષ્ટ છે. કેમકે સરજીતાની ખાતર છદ્દાભંગ (ચરણ બીજુ) કરવો કે વાચ્યાર્થમાં સાદિગ્ધ્ય રાખવું, એ કલાની ખામી બતાવે છે. આ સૌને જે ગૌણ ગણીએ તો વાર્તા એકંદરે વાંચવી ગમે એવી છે.

હ.

૧૬ બુલબુલનાં કાવ્યો : કર્તા અને પ્રકાશક રા. કાન્તિપ્રસાદ શંભુપ્રસાદ વોરા. ભાવનગર, પૃ. ૨૫૮, પાકું પૂઠું, કિમત ૧-૪-૦

અભ્યાસકાળથી આગળને લગભગ ગઈકાલ સુધી(૧૯૦૪ થી ૧૯૪૦)મા પ્રમોશનાત લખેલા નાના મોટા કાળોનો આ પહેલો સંગ્રહ પ્રેસ્ટ ડરીને લેખક, અચર્યા તરીકે પ્રકાશમા પગલી પાડે છે

કાવ્યના નિપયો અતિ સામાન્ય અને બહુધા ખીન્ન કવિઓના અનુદરણ રૂપે પસંદગી પામેલા હોવાથી મૂળ કવિની છાપ એટલી સચોટ જણાય છે કે એક સામાન્ય અભ્યાસી પણ પહેલી નજરે, અમુક કદખના કે ભાવના લેખકે ડાવાવી ઝીલી એ નિમોકાય કહી શકે જો કે સ્વયમ્ ભીર્મિનો દાવ્ય રૂપે થતો સ્વત આવિર્ભાવ વિરલ છે, પરંતુ ઝીલેલી ભાવનાને વ્યક્ત કરવામા જો કલા, મોલિકતા ને સવેદન હોવું જોઈએ તે ઓછું જણાય છે, અને કાન્ત, દલાઈ અને લલિતની છાયા સ્થળે સ્થળે સ્પષ્ટ તરી આવે છે, તથાપિ, સરકૂત કાળોના ઈર્ષ અભ્યાસને લીધે કેળવાયથી કવિત્વશક્તિનો આછો પ્રભાવ ઈર્ષ અમકારો મારે છે ત્યા વર્ણસંગાઈ ને ચબ્દમાહુલ્ય પર ભાર મૂકવાની ટેવને લીધે સ્વાભાવિક ભીર્મિનો પ્રવાહ કુદિત થઈ જાય છે લેખક ધારે તો આ નિવારી શકે

૧૭ એલકીનો સૂચાંત અથવા વાલેલાનો અન્દોદય - ('ગુજગતી'પત્રની ૫૮મી બટ) લેખક, રા જોડાલાલ નાગાયણ નિવેદી, પ્રકાશક, મામાહિક 'ગુજગતી'પત્રના માલિકો ફોટ, મુળાઈ પૃ ૨૮૦, પાકુ પૃકુ કિંમત ૩-૮-૦

ઐતિહાસિક વાર્તાઓ દ્વારા વિસર્ગ જતા ઇતિહાસને શ્રવત ગખતોનો અને વાર્તા-લેખકની દક્ષતા ઉપર મુખ્યત્વે અવલમ્બતી ઐતિહાસિક રોધણોજોથી અન્ય ઇતિહાસગ્રંથિકાને વિચાર દગતા કરવાનો, 'ગુજગતી'પત્રનો જૂનો પણ મદતવનો શિરસ્તો સ્તુત્ય ને અગિનદનીય છે એને અનુલક્ષીને એલકી વશનો અસ્તકાળ અને વાગૈના વશનો ઉદગાળ એ જો દાલ-મંધિના દુનક પર પ્રસ્તુત વાર્તાનું મહાશુ થયેયું હોવાથી મદજ રીતે, સોનકી વશના છેલ્લા રાગ ભીમવે(બોજો ભીમ)નો ઉત્તરદાળ અહીં આલેખાયો છે નિમતાન ભીમવેનો શામનનળ લગભગ ૬૪ વર્ષ જેટલો વિશાળ હોવા છતાં એવી કેટલીક નિર્મળનાઓને લીધે ખીજી ફાઈ વિશિષ્ટ ને ઉત્તેજનીય વટનાનો અભાવ હોવાથી એની વૃદ્ધાવસ્થામા એના ઉત્તરાધિનરીના પ્રશ્નોની છછાનટ આ વાર્તામા કરવામાં આવી છે અને એ નાણુક પ્રશ્નના ઉકેલમા ગમપૂર્વક કાર્ય કરી ગહેલી મહાગણી મુમવેવી, ચાચિંગ, ત્રિભુનપાળ, લૂણસાપા, વગેરે વ્યક્તિઓની વિકટતા ને આતુર્યપૂર્ણ ગજગમનોને દલા અને કદખનાના સુભગ મિત્રશુધી ઉપસાવવા ઉપગંત ક્રોન અને રોવધર્મના નિમવાદી તત્ત્વોએ રાજકાળમા ભળી ઉપરિચિત કહેલી સામુદાયિક મુબ્ધતા અને ગ્રેમની વેદી પર ગજગમનાનો જલિ માગતો પ્રગળ 'લોકમત વગેરે મુરેખ આલેખી લેખકે વાર્તાને મગમ બનાવી છે, એટલું જ નહીં પણ ઇતિહાસને યથાદક્ષિ વદાદાર ગદીને મોલિકતા ને સ્વભાવિકતા આજુબા પ્રચલન કીવો છે અને એ મિવામના ઈતર પણ આવસ્યક પાત્રોને ધડી વિવિધતા આણી છે

આશા છે કે લેખક, ઐતિહાસિક અન્વેષણમા વિશેષ ઉડા ઉતરી ગુજગતનો ઇતિહાસ ખડો કરતી અને જોગ આપતી ખીજી આરી વાર્તાઓ આપે

૧૮ માનવરુવનનો ઉપ દાળી - લેખક શ્રી અગોદ દર્પ, પ્રમશક, ગુજગત વર્નામુલક સોસાયટી, અમદાવાદ પૃ ૧૧૨ કિંમત ૦-૭-૦

રૂઢિતી ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ મદતવનો અને કુતુહલમયો છે, અને મનુષ્યે પોતાની શુદ્ધિમતાની વિશિષ્ટતાને કાગ્જો એનો પાગ પામવા આજ પર્વત અનેક પ્રવલો કીધા છે

પરંતુ અમુક મર્યાદાએ પહોંચ્યા પછી અંશતઃ કદપનાનો આશ્રય લઈને જ એને વિરામ લેવો પડ્યો છે. વૈજ્ઞાનિક વિકાસને લીધે એ સ્થિતિમાં હવે ફેરફાર ચતાં સુદૃઢતમ વસ્તુને પણ યથાસ્વરૂપે ઓળખી શકાય છે અને પ્રયોગોદ્વારા સિદ્ધ કરી શકાય છે. પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોએ માનવજાતિનું મૂળ સ્વરૂપ અને તેમાં ઉત્તરોત્તર થયેલાં સ્થિત્યન્નરો તપાસવા વિવિધ પ્રકારના પ્રયોગોને પરિણામે એમ પૂરવાર કર્યું છે કે મનુષ્ય અને વાનર વચ્ચે રહેલું અનેક પ્રકારનું સામ્ય જોતાં આપણે મૂળ સ્વરૂપે કાં તો વાનર કે વાનર જેવા હોઈ શકીએ. એ ઉત્ક્રાન્તિવાદનો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરનાર ડાર્વિનનો અભિપ્રાય આજ લગભગ સર્વમાન્ય ગણાય છે. પરંતુ આપણી દશાવતારની ભાવનામાં સમાયેલો સિદ્ધાન્ત ડાર્વિનના સિદ્ધાન્તથી લેશ માત્ર ઉતરતો કે અનુગામી નથી. ઉલટું દશાવતારમાં દૃષ્ટિગોચર થતો જીવ-સૃષ્ટિનો વિકાસ વધારે ક્રમિક, સ્વાભાવિક અને શ્રદ્ધિગમ્ય લાગે છે.

લેખકે આ વિષયને રમિક અને સર્વભોગ્ય બનાવવા તેમ જ ઉદાહરણોથી સમૃદ્ધ કરવા લીધેલો શ્રમ જો કે ધન્યવાદને પાત્ર છે, તથાપિ તેમણે જો આપણા આનુભંગિક અભિપ્રાયોનું સાથે સાથે થોડુથે વિમર્શન કર્યું હોત તો તે એમને પોતાને ઉપયોગી નીવડવાં ઉપરાંત વાચકને પણ વિશેષ રસ આપી શકત

હ.

૧૯ સાહિત્યવિચાર:-લેખક ડૉ. આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકર આપુભાઈ ધ્રુવ, પ્રકાશક, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અમદાવાદ. કાવ્ય પૂંદુ ૫. ૫૯૪ કિંમત ૧-૦-૦.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવનાં કાવ્યવિષયક મંતવ્યોનો એક સંગ્રહ થોડા વખત ઉપર શુ. વ. સોસાયટીએ પ્રકટ કરીધો હતો. આજે એ જ સંસ્થાએ એ જ આચાર્યશ્રીનાં (શબ્દના વ્યાપક અર્થમાં) સાહિત્યવિષયક મંતવ્યોનું સંકલન ગ્રંથરૂપે પ્રકટ કરીને ગુજરાતની વિશેષ સેવા કરી છે.

સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને શિષ્ટ ગણાતા યુરોપીય સાહિત્યનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ, સમન્વય સાધતી તત્ત્વગ્રાહી દૃષ્ટિ અને ચિન્તન-મનનની સ્વતંત્ર શૈલીવાળા મતનિર્ણયની વિશિષ્ટતા, ઇત્યાદિ ગુણોએ, આચાર્યશ્રી આનંદશંકરના વિપુલ જ્ઞાનભંડાર આગળ જ્ઞાનપિપાસુ ગુજરાતે પૂજ્યભાવથી પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું છે, અને એ તૃષાને છપાવવા અનેક વેળા ક્ષમ્ય અને સંભવિત ગણાય એવી માગણીઓ પણ કરીધી છે. પરંતુ આચાર્યશ્રીએ તો આજ સુધી આપણો ધર્મ, હિન્દુધર્મની બાળપોથી, નીતિશિક્ષણ, જેવાં નાનાં નાનાં રમકડાંઓથી ગુજરાતને સમજાવ્યું છે, એમ કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી. હવે સોસાયટી દ્વારા એમની જ્ઞાનમંજૂષા, સર્વલભ્ય થતી જોઈ ને સ્વાભાવિક રીતે જ “ આજ શુકન થાય સારા, આનંદ છે રે લોલ ” એ ઋષિરાયનું પદ ગવાઈ જાય છે.

આ સંગ્રહમાં આચાર્યશ્રીનાં સાહિત્યપરિષદોનાં ભાષણો અન્ય સાહિત્યકારોને એમના જન્મના કે મૃત્યુના પ્રસંગે આપેલાં અભિનંદનો કે અંજલિઓ અને સ્કુટ વિવેચનો લેવામાં આવ્યાં છે. આ સૌ યથાપ્રસંગે ‘ વસન્ત ’ માં પ્રકટ થઈ ચૂકેલાં હોવાથી તદ્દન નવું એવું કંઈ નથી, પરંતુ વિભાગવાર ગોઠવાતાં અને પુસ્તકરૂપે હાથવગું થતાં અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થાય, સવળતા મળે, એ નિઃસંદેહ છે. જો કે સંપાદકોએ લેખપસંદગીનું ધોરણ શું રાખ્યું હતું તે જણાવ્યું નથી, એટલે માત્ર કદપનાને વશ થઈને એટલું લખવાનું ઉપસ્થિત થાય છે કે આચાર્યશ્રીનો અમુક લેખ કે અમુક નોંધ કોઈ અમુક પ્રસંગે લખાયેલી જો આ પ્રમાણે પુનર્મુદ્રિત થતી હોય તો તેમાં યથાયોગ્ય સુધારાવધારા પાદનોંધ રૂપે થવા જોઈએ, કે જોથી

વિવાહારૂપ વસ્તુનો કે ઉલ્લેખનો પૂર્વપક્ષ ને ઉત્તરપક્ષ વચ્ચેને જલદીથી સમજાય અને આચાર્યશ્રીનું વિધાન ન્યાય હનું કે કેમ, એ જાણવા મળે દા ત જો માહિત્યપ્રતિષ્ઠના સત્કારમણના પ્રમુખ તરીકે આચાર્યશ્રી એમના બાપજીમાં લખે છે “રા ન્દાનાલાલ પોતાને અમદાવાદી કહેવડાવે છે કે કાઠિયાવાડી, એ હું જાણતો નથી (હ ધારે છું કે અમદાવાદી જ કહેવડાવતા હશે)” આ સમી માત્ર કુતૂહલપ્રેરિત પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જે પિતાએ અમુક ગામને પોતાનું વતન માની રચાયે વસવાટ કરીયો તે પિતાનું સત્તાન તે ગામને વતન ન માને, એવા દાખલા આપણે ત્યાં કેટલા જડી આવે? એ સિવાય સને ૧૯૧૦ માં કવિશ્રી ન્દાનાવાલે પ્રકટ કરીયેલા ‘ન્દાના ન્દાના ગમ’ બા ૧ ની અર્થજ્ઞ પંક્તિઓ જ આચાર્યશ્રીના સદેહનું નિરસન કરવા પ્યાસિ ગણાય એની છે

“મુજ અમદાવાદની બહેન! ઘરખુ એ ગૃહિણી!”

અને એ પ્રમાણે સુધારો ચવે આવશ્યક હતો તે ઉપગત ‘જન્મ-મહોત્સવો’ ના વિભાગમાં એ જ ન્દાનાવાલ સળધી આચાર્યશ્રીએ જે “એક અગત ખુનાસો” કરીયો છે-તે એમના પોતાના જ શબ્દમાં કહીએ તો “આ અગત બાબત-જેની સાથે વસ્તુત ગૂજરાતને કાર્ષ્ણ સંબંધ નથી” (પૃ ૪૦૩)—આ સમ્રહમાં નિર્ગ્યંક ગણાવે એમ્મતો હતો અને એની ખાલી પહેલી જગાએ “વસત” ચેત્ર, સવત ૧૯૭૬ ના અક્રમાં પૃ ૧૧૩ પર પ્રકટ થયેલી ગુજરાતના આદ્ય નાટ્યકાર સ્વ રણુછોડભાઈના અવમાનની તોધ “હૃદયનો હક્ક” એ વિભાગમાં લેવાની એમ્મતી હતી

આવી આવી વસ્તુઓ માટે સપાદકોની વિવેકશુદ્ધિ જ જવાબદાર ગણાવી એમ્મતો અને અપાદન કાર્યની યશ:પ્રાપ્તિ જેટલા જ ઉણુપોનો સ્વીકાર કરવા તેમણે તૈયાગ ગ્રહેવું એમ્મતો હું ૨૦ રાસત્રિકા ભાગ ૧-૨ માથે કર્તા અને પ્રકાશક, કવિશ્રી અગદેશ કુમારજી ખખરદાર પાગસી કોલોની, દાદગ, મુમર્ષ પૃ ૨૮૮ પાકુ પૂકુ કિંમત ૩-૦-૦

રાસત્રિકા બા ૧ સને ૧૯૨૬ માં પ્રકટ થઇ હતી અને કેટલાક વર્ષોથી એ અપ્રાપ્ય હતી, છતાં રોજ રોજ આવતી માગણીઓને વશ થઇને કવિશ્રીએ પોતાની નાદુરસ્ત પ્રકૃતિ અને મોઢાનરીની અવસ્થા છરી, ‘બારે વય બમણી થાપણુ’ આપી છે અને પહેલા ભાગની ‘દીપિકા’ માં ‘માગ નાના રાસ બ્રૂમખાને પણુ એક નાનો ખૂણો મળી ગૃહેશે’ એમ લખી, એમણે પોતાની કૃતિ વિષે જે બોણુ મૂલ્યાંકન કર્યું હતું તે અનુચિત હતું, એ હવે સમજશે કાણુ કે લગભગ ૩૦૦ પાનાની આ નવી આવૃત્તિના મકત્પમાં જ કવિશ્રીના રામની લોકપ્રિયતા ને લોકપ્રયોગિતાની પ્રતીતિ આપોઆપ મળી ગૃહે છે,

રાસ એ ગુજરાતની એક નિગિષ્ટ અને અદ્વિતીય મંપતિ છે અને ન-મિંદ-મીંગના યુગથી આરંભીને અનેક મન ભમ્મોએ અને કવિઓએ પોતાના હૃદયની ઊર્મિઓને એ દાગ વ્યક્ત કરી, પોતાનો ભક્તિભાવવિવિધ રીતે ગાયો છે એમાં સ્વામીનાગણુ મંત્રાપના બલ્લાનંદ, નિષ્કુળાન, છત્યાદિ સાધુકવિઓએ તેમ જ દયાગમ જેવા ભક્તકવિએ મદ્યગમ ભાવનાએ, શબ્દલાલિત્યે, અને ગમિક દૃષ્ટનાએ જે વર્ણાંક આપ્યો તે એવો તો નુદગ ને મર્ષ સ્પર્શો હતો કે લેખિકાએ એને પડતો ઝીલી લીધો, અને સતન કપાએ ગમ્યો, એમ કહીએ તો ચાલે પરતુ એ જુના દાગો ધીમે ધીમે લુપ્ત થતા દના તેને મચેત કીને એ સાદિત્યનો પુરુષા કવિશ્રી ન્દાનાવાલને હાથે થયા પછી ગુજરાતમાં ભાએ જ એવો કાર્ષ્ણ લેખક કે લેખિકા હશે, કે જેને ગમ પર દાઘ ન અનુભાવ્યો હોય કવિશ્રી ખખરદાર જે એ રીતે ગમસાદિત્ય તગ

વળ્યા હોય તો લેશ માત્ર અનુગતું નથી, કેમકે, કેડીના કારનાર પર નિર્ભર ન રહેતાં એ પ્રકારના આપણા જૂના કવિઓનું સાહિત્ય એમણે પુષ્કળ વાંચ્યું છે, એ આ સંગ્રહનાં હાલરડાં, પ્રણયરંગ, ગોપકુંજ, વગેરે વિભાગો જોતાં જાણાઈ આવે છે. એ શિવાય પૃથ્વીકુંજ, વિશ્વલીલા, દાંપત્ય, સંસારવિપાદ, વગેરે વિભાગોમાં પણ વ્યવદાર જીવનને સ્વાભાવિક રીતે જ સ્પર્શતા ને રૂઢ લગાડતા વિષયોને લાવ, ભાષા ને સંગીતની ત્રિવેણીમાં વહેતા મૃદી, તેમ જ જૂના હાલોમાં કંઈક નહોતો ફેરફાર કરીને નાવિન્ય લાવી, કવિશ્રીએ, આ સંગ્રહને આકર્ષક ને મનોરમ બનાવ્યો છે, અને છેવટે 'ગૂર્જર બહેનોના જીવનને તેમજ તેમના સંસારવદનને x x x અખડ આનંદરૂપ 'ગરબા' જેવું જ બને ને રહે, એવા આશીર્વાદ' આપી કરી એક વાર ઉપકૃત કીધી છે.

આશા છે કે ગુજરાતની રાસરસિયણ બહેનો તેમ જ વિદ્યાર્થીનીઓ આ મુંદર રાસ-સંગ્રહને જરૂર અપનાવશે અને કવિશ્રીના આશીર્વાદ સફળ કરશે. ૬.

૨૧ રમલ-સંપાદકો :- રા. રા. બિપિન ચીનાઈ, પ્રવીણ રૂપારેલ પ્રકાશક પ્રવૃત્તિસંઘ મૂલ્ય ૦-૫-૦

આ નાનકડી પુસ્તિકામાં ઉગતા અજ્ઞાત કવિઓની કાવ્યપ્રસાદી છે, ગૂજરાતની આવતી કાલની કવિતાની એમાં ઝાંખી છે. રા. રા. વિશ્વનાથ ભટ્ટના કથન મુજબ આમાં કેટલાંક જ્ઞાન અને કેટલાંક સુજ્ઞાન સર્જનાં છે. અમો નથી ચાહતા કે એનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી ઝાંખા તારાઓને નિરાશ કરીએ, વા તેમની આગળ કૃત્યને અટકાવીએ. સંભવિત છે કે, એમાં ઝાંખા દેખાતા કેટલાક આવતી કાલે કોઈ નવી વસ્તુથી પ્રેરાઈ ગૂજરાતી કવિતાને કોઈ નવા પ્રકાશથી ભરી દે, અને પ્રસંગવશાત્ પ્રકાશિત દેખાતા કેટલાક કદાચ ઝાંખા પડી પણ જાય. રમલ ગૂજરાતની આવતી કાલની કવિતાનું રમલ નાંખે છે અને એના પાડેલા પાસા આવતી કાલની કવિતાની સ્પષ્ટ આગાહી આપે છે. એ આગાહીને સ્વરૂપ આપવા ગૂર્જર જનતાએ એને અપનાવી ઉગતા કવિઓને પ્રેરણા આપવી જરૂરી છે. કોકિલ

૨૨ આંસુ :- સંપાદક રા. રા. બચુઅલી જી. પટેલ ૦-૧-૦

સંપાદકો આંસુને તેના સ્વરૂપમાં રજુ કરી શક્યા નથી, છતાં ભવિષ્યમાં લક્ષપૂર્વક 'સંગ્રહાય' તો ગૂજરાતી જાણનારને મહરેમ વિષે ઘટતી માહિતી મળી શકે. કોકિલ

૨૩ પાનગોષ્ઠિ : લેખક અને પ્રકાશક રા. રા. ગૌરીશંકર ગો. જોશી ધૂમકેતુ; પ્રાપ્ત સ્થાન ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય અમદાવાદ, મૂલ્ય ૧-૮-૦

તણખાથી ગૂજરાતી નવલિકાસાહિત્યમાં પ્રાણ મૂકનાર રા. ધૂમકેતુ ધીરે ધીરે સાહિત્યની દરેક દિશામાં દેખાવા લાગ્યા છે. નવલિકાથી નવાલકથા, સાહિત્ય, નાટ્ય, ઇતિહાસ વટાવી, હવે હાસ્યરસના ક્ષેત્રમાં આવ્યા છે. અહીં પણ એમના સ્વભાવ મુજબ એમણે પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધું છે.

પાનગોષ્ઠિના તડાકાઓમાં એમણે માનવજીવનના અને સાહિત્યના અનેક પ્રશ્નો ઉઠેલા છે; કવિતાથી માંડીને અમારાં દુઃખો સુધી પહોંચી ગયા છે. એ કટાક્ષોમા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરતાં, કેટલાય નગ્ન સત્યોનું ભાન કરાવ્યું છે. કેટલીક જગ્યાએ ધૂમકેતુ ખડખડાટ હસાવી દે છે. ત્યારે કેટલીક જગ્યાએ હાસ્યના બદલે ગંભીર વિચાર રજુ કરે છે. નવા મૂલ્યાંકનો કરાવતા લખે છે.

‘કેમ તમે ચૂંટણીમાં રહી ગયા ?’

‘હારતો’

‘કેમ વારુ ? એમ કેમ થયું ?’

‘અમે કહ્યું કે સામાન્ય કર વિના તો કોઈ પણ પથ મંર્યા ચાલી શકે જ નહીં સામાવાળાએ કહ્યું કે કચી ચાલે એને વળી સરચા ગણાય ! આકાશમાથી પૈસા આવશે, પણ મગવડ વધતા છતાં કર ન વધારવાની અમારી નીતિ છે’

‘પણ હવે કર તો મૂકવા જ પડ્યા તેનું શું ?’

‘એ કર કયા કોઈ વ્યક્તિએ મૂક્યો છે ? એ તો બહુમતિએ મૂક્યો છે, બહુમતિ એમ કોણ કહે છે ?’

‘બહુમતિવાળા કહે છે તેને’

આવા અનેક તત્વોથી આ પુસ્તક ભરેલું છે એમા શક નથી કે આ પુસ્તકથી ગૂજરાતના હાસ્યસાહિત્યમા એક સુન્દર પુસ્તકનો ઉમેરો થયો છે.

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના શ્રી નવલગમ ત્રિવેદીએ લખી છે, જેમા તેમણે દુકમા ગૂજરાતના હાસ્યસાહિત્યનો સુન્દર ઇતિહાસ આપ્યો છે નગસિંહ મહેતાથી માડીને ધૂમકેતુના આ પુસ્તક સુધીનો ઇતિહાસ છે ધૂમકેતુના પુસ્તક માટે એ કહેવાની જરૂર નથી કે દરેક ગૂજરાતીએ વસાવી લેવાની જરૂર છે

કોકિલ

૨૪ જુનર ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર કર્તાગ રા દુર્ગમશી ધગમશી મપટ અને રા રા ગડુલાલ સી ચોકસી પ્રકાશક મેસર્સ એન એમ હક્કગની કપની પ્રિન્સેમ રદ્રીટ, મુબઈ ન ૨ મૂલ્ય રૂપિયા દસ

ગૂજરાતમા કુનરઉદ્યોગના જે આગળીના વેટે ગણાય એટલા પુસ્તકો પ્રકટ થયા છે તેમા આ એક મૂલ્યવાન અને અનેરી ભાત પાડનારા પુસ્તકનો ઉમેરો થયો છે

ગૂજરાત જન્મે વ્યાપારી પ્રજા છે એનો મમન્દગઢો બોલી બેઠે છે કે એનો વ્યાપાર ગૂજરાતમા કેદ નથી એ તો પ્રાચીન કાળથી જગતભરમા વેપાર ખેલે છે એનો વેપાર, એના અનુભવ અને કુદરતી સુદ્ધિને આભારી છે આજે તો જગતભરમા કાળના અજબ પરિવર્તન આવ્યા છે, કોઇ ધધો કે વ્યાપાર વણી વેલ નથી આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમા દરેક વસ્તુ માટે પદ્ધતિમગ અભ્યાસની જરૂર છે નાની મૂડીએ મોટી ઉચ્ચપાયલ કેમ કરવી, પોતાની વસ્તુ આમ જનતાના લાભની છે પરતુ જનતા સુનતા સુધી કેમ પહોંચે—વીજળીયુગમા વ્યાપારનું ચક્ર ઝડપી કેમ બને—અને સમયની સાથે ગતિમા કેમ ગહે, એના વગર આજના જમાનામા મુદ્દલ આગળ દૂર નથી આના માટે ગૂજરાતી જાણતી જનતા માટે આવા અનેક પુસ્તકોની જરૂર છે તેથી આવી આ ઉપયોગી પુસ્તકની સરખાત કરના માટે આ બન્ને ભાર્મની ગૂર્જર જનતા આભારી રહેશે

આ માર્ગ પુસ્તક ત્રણ વિભાગમા વહેંચી નાખવામા આવ્યું છે ૧લા ભાગનાં અનેક ગૂઢા પ્રકરણોમા હિન્દી વપાર પરિસ્થિતિનું ભાન કરાવનામા આવ્યું છે હિન્દુસ્તાનમા શું શું પાકે છે અને તેને શાની શાની જરૂર છે / હિન્દમા પાકતો શાઓ માલ અને તેનો હિન્દમા ઉપયોગ માલ તો, અને તેના માટે ત્યાં કયા ઉદ્યોગને અવકાશ છે તેનું વ્યાખ્યાન અવલોકન કરાવી, તેને માટે માર્ગદર્શક રૂપવાનો પ્રયત્ન થયો છે, એટલું જ નહીં, આની અનુવટ કરતા હિન્દી મરકાગના મોટા ખર્ચેથી માડીને મોજગોખ અને મરીમાઈ સુધીની વિચારણા

થઈ છે. સાથે સાથે હિન્દનું શરારી ખાતું દાખવતાં એન્ડ હુડિયામણ પર પણ દૃષ્ટિ નાંખી છે, વિમા કંપનીઓની જરૂરત તરફ પણ લક્ષ દોર્યું છે. એ બધી માહિતીઓ આપણી સામે એવા સમયે મૂકાઈ છે કે તેના ખરાપણાનું જ્ઞાન જલદીથી થઈ જાય. એટલે આજ જગતયુદ્ધના કારણે બજારના જે ભાવો ચઢી રહ્યા છે, અને હિન્દમાં માલની અછનના કારણે જનતા પૈસા માટે ગુણાઈ રહી છે, તેના થોડોક ઉદ્દેશ આમાંથી મળી આવે છે.

ખીજા વિભાગમાં લગભગ ૫૦૦ હુન્નરઉદ્યોગના નમુના આપવામાં આવ્યા છે, એની વિશેષતા એ છે કે આને હુન્નર ઉદ્યોગો છે, જેની આજ જરૂરત છે, વેપારીઓ એ તરફ દૃષ્ટિ માંડે તો ધણા જ ઓછા સમયમાં અને થોડી મૂડીમાં પોતાનો વેપાર જમાવી શકે છે, છતાં આમાં પણ પ્રમેદ અને શક્તિઓ વગેરેની દવાના જે નુસખા આપ્યા છે તેની જરૂરત નથી. કારણ વિષયમાં હિન્દની ગરીબ જનતાને ઉત્તેજ અને કચડી નાંખે એવા હુન્નર ઉદ્યોગની જરૂરત નથી. પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિમાં પુસ્તકને આવા પ્રકારના નુસખાઓથી મુક્ત રાખવામાં આવે તો સાફ.

ત્રીજો વિભાગ સૈથી અગત્યનો વિભાગ છે, જેમાં હિન્દના ઉદ્યોગની ખિલવણીની વિચારણા છે, જેનાથી હિન્દથી વિદેશ જતી લક્ષ્મી રહે અને હિન્દીઓ પોતાના પાકથી સમૃદ્ધ બને, તેમા ખેતીથી માડીને યત્રો સુધીની વિચારણાઓ આપી છે.

આ ત્રણે વિભાગોથી ય એની વિશેષતા એ છે કે આમાં માત્ર આ બધાની વિચારણા અને પરિચય જ નથી. પરંતુ એ વેપારને કેમ ખેડવો, એની જાહેરાત કેમ કરવી અને જગતનું લક્ષ કેમ દોરાય, એ માટે એનું કયું પેકીંગ હોવું જોઈએ, એ નાની નાની બાબત પણ લક્ષ બહાર મૂકાઈ નથી. એટલું જ નહીં વેપાર કરનારે પોતાની યોજના ઘડવી જોઈએ, અને તે યોજના અમલી બનાવવા આત્મવિધાસ પણ જગવડો જોઈએ.

આવું માહિતીપૂર્ણ પુસ્તક પ્રકટ કરવા માટે, તેમજ તેને સુંદર નાનકડી પેટીથી આકર્ષક બનાવવા અમે કર્તાઓને અભિનંદન આપીએ છીએ અને પ્રકાશકને સુચારકબાદી. અલબત્ત. વસ્તુ જેતાં પુસ્તક મોલું નથી, છતાં હજી મૂલ્ય ઓછું હોય તો ગુર્જર જનતાઓનો છૂટથી લાભ ઉઠાવી શકત.

રૂપ સાહિત્ય અને વિવેચન : ભાગ ૨. લેખક સ્વ. દિ.બ. કે. હ. ધ્રુવ પ્રકાશક. સોસાયટી

આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં આપણને શ્રી. ધ્રુવની પુરાતત્ત્વવિદ તરીકે પિછાન થઈ, તો આ દ્વિતીય ભાગમાં આપણને એમની સાક્ષર વા સાહિત્યપડિત તરીકે પિછાન થાય છે. 'વાગવ્યાપાર', 'જોઈ એ', 'આર્યવાણીનો વિકાસ', 'મુઘાવબોધઐકિતક' વગેરેમાં ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે, કરણધેસો' અને 'કાન્હડે પ્રબંધ'માં ભાષાન્તરકાર તરીકે, 'પદ્યબંધની કસોટી અને ખીજા પ્રશ્નો' 'ગુર્જર કવિતા સાહિત્ય' વગેરે લેખોમાં વિવેચક તરીકે, તો 'માર્કેડેય પુરાણનું કર્તૃત્વ', 'જૂની ગુજરાતી ગદ્યકથાસંગ્રહ' વગેરેમાં સંશોધનકાર તરીકે, પદ્યરચનાના પ્રકારમાં હૃદયશાસ્ત્ર તરીકે કે હૃદયકાવિદ તરીકે, એમ એમનો આ લેખસંગ્રહ એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિની વિવિધતા કેટલી અને કેવી બહોળી હતી, તેના ખ્યાલ આપે છે.

એમનાં વિવેચનોમાં તર્કશુદ્ધ દલીલોને પરિણામે. અમુક નિર્ણય બંધાતો હોય એમ લાગવાને બદલે, જાણે અમુક મતઘ્ય પ્રથમથી બાધી, પછી તેને અનુકૂળ દલીલો તેઓ બોળતા હોય, એવું લાગે છે. આથી ઘણી વાર એમનાં મંતવ્યો અને અભિપ્રાયો ઉતાવળીયાં

લાગે છે મધ્યકાલીન સાહિત્યપ્રકારોના વિકાસની ચર્ચા કરતા એઓ કહે છે ‘ગુજરાતી પદ્યબંધનો વિકાસ આપણે આ રીતે જોયો ‘પદ, કડવું ગરબો ગગળી’ (પૃ ૩૧૮) ‘પદ શબ્દ ૧૫મા સૈકામાં ત્રિશુવનદીપક પ્રબંધમાં મળે છે,’ એમ એઓ જણાવે છે, (પૃ ૩૧૬) કડવું પહેલવહેલું લાલણ્યમાં મળે છે એમ તેઓ કહે છે (પૃ ૩૧૭), પરંતુ રેવતગિરીગાથ જે તેરમા સૈકાની કૃતિ છે તે કડવામાં જ લખાઈ છે એટલે પત્ની પૂર્વે કડવા આપણને મળે છે ગરબો-ગગળીમાં પણ તેવું જ છે એઓ માને છે ગરમામાંથી ગગળી પ્ર-ટી (જુઓ પૃ ૩૧૮) પરંતુ આ ક્રમ વિચારીએ તો દયાગમે પદો પણ લખ્યા છે, ગગળી પણ લખી છે અને ગગળા પણ લખ્યા છે વલ્લભ ભટ્ટને એઓ ગરબાના જનક ગણે છે, તો તેણે પણ ગરબા તથા ગગળી બંને લખ્યા છે વળી ગરબાની પ્રથા ધણા પ્રાચીન મમયથી ચાલી આવે છે, એમ યવ શ્રી નગસિંહરાય કહે છે (જુઓ મનોમુકુર પૃ ૩૦૯ ભાગ ૩)× અને ત્યારે ગરબા ગવાતા એટલે, એમણે આપેલા ક્રમને હકીકતનો પૂર્ણો મળતો નથી

પ્રેમાર્નદના જીવનના પાંચ પ્રસ્તાવમાં તેમ જ ગુર્જ કવિતામાહિત્યમાં એમણે પ્રેમાર્નદને શિષ્યમણ્ડલું, વલ્લભના આખ્યાનો વલ્લભે લખ્યા હતા, પ્રેમાર્નદના કહેવાતા નાટકો પ્રેમાર્નદના જ છે, પ્રેમાર્નદ ભાષાભક્ત હતા, વગેરે મદિગ્ધ મતવ્યોના આધારે જ એમની વિવેચના કરી છે એટલે આખું લખાણ અપ્રતીતિકર લાગે છે એટલું જ નહીં કિન્તુ, પ્રેમાર્નદના નાટકોના કર્તૃત્વનો એમની પર જે આરોપ છે, તે સાચો હતો એવું કંઈક લાગતું નય છે પ્રેમાર્નદની કહેવાતી ભાષાભક્તિ જોડે, શ્રી કૃપના બીજી સાહિત્યપરિપદના પ્રમુખ તરીકે આપેલા ભાષણમાંથી નીચેનું વાક્ય મરખાવવા જેવું છે “બગાળી અને મરાઠી સાહિત્યના મુકાબલામાં ગુજરાતી માહિત્ય પછાત છે” (પૃ ૧૦૦) તદુપરાત પાચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં—

‘આ તે લખિત સુમન મધુકણ સવે રાકે’× સ્લોકનો એમણે જે અર્થ ધરાવ્યો છે, તે પણ પ્રેમાર્નદના નાટકોના કર્તૃત્વ વિષેની આપણી શકાને સુદૃઢ કરે છે

‘કાન્હડાપ્રબંધ અને કરણધેસો’ એ લેખમાં એઓએ કાન્હડા પ્રબંધની અમુક પંક્તિ એાનું ભાષાન્તર આપ્યું છે, તેમાં પણ એઓ ભાષાન્તરમાં કેટલી છૂટ લેતા તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે એકાદ બે દૃષ્ટાંતો લઈ એ—

મૂળ પંક્તિ

ભાષાન્તર

પહિલી રાવિ હુ ભવગચ્છુ

એણે મારા ધરની આબડે પર પહેલો હાથ નાખ્યો—પૃ ૧૫૫

સાચી વાત સુર્ણી મુલ્લાન

દીવાને એની વાત સુલતાનને કાને પહોંચાડી પૃ ૧૫૪

આમ મૂળમાં ન હોય તેવો અર્થ તેઓ રહેલાઈથી ભાષાન્તરમાં ઘટાવતા

એમની શંકા અને ભાષા સ્વસ્થ કહી શકાય એની પર બાજુની અસર ૨૫૪

જોઈ શકાય છે

× આ શ્લોક, ‘ગીત ગોવિન્દ’ ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી કે દ મુવના

કવણ રસિકતા ભણે કાન્હડ રસિકની

એ ૫ જિંથી રાઠ યતા કાન્હડે, ભાષા અને રચનાદષ્ટિએ સરખાવવા જેવો છે

નીચેનું અવતરણ જુઓ:-

વિજય મેળવવામાં કાઠનો પ્રતિરોધ નથી. પ્રતિરોધક કહીએ તો આપણું આલસ્ય જ છે. આલસ્ય મરડો માં, આલસ્યને જ મરડી નાંખો. પ્રમાદ ખાઓ માં, પ્રમાદને જ ખાઈ જાઓ' (પૃ. ૧૦૫).

આ અલકારો અને ભાષા કાદમ્બરીનું સ્મરણ કરાવે છે. એઓ ત્યારે ખૂબ લાગણીવિવશ બને છે, ત્યારે એમની ભાષા આલકારિક બને છે. એ એમનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ વાંચતાં ઠેર ઠેર જણાઈ આવે છે. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

૨૬. વિદ્યાપીઠ વાંચનમાળા:—પાંચમી ચોપડી અંથાવલિ પુ. ૧૪. પ્રકાશક નવજીવન કાર્યાલય: મૂ. ૦-૫-૦

સરકારી વાંચનમાળા બંધ પડ્યે વિદ્યાપીઠની આ વાચનમાળા સરકારી તેમ જ ખાનગી શાળાઓમાં જરૂર આવકારપાત્ર થશે. પાઠોની ચૂંટણીમાં ચૂંટણીનો પટ અત્યંત વિસ્તૃત રાખ્યો છે, એ સાફ છે. પરંતુ પરદેશીય, મહાસ્ત્રીપુરુષોનાં મંક્ષિત જીવનચરિત્રો આપવાની કાળજી રાખવામાં આપણાં મહાસ્ત્રીપુરુષો તરફ કેકે દુર્લક્ષ્ય અપાયું છે. વળી, શરૂઆતમાં પ્રથમ પાઠ વિદ્યાર્થીઓને રસભર્યો લાગે, અને વાંચનમાળા આગળ વાંચવાનો બાળકને ઉમળકો થાય, એવો હોવો જોઈએ. તેને બદલે, ઉપદેશાત્મક પાઠ મૂકવાથી શુષ્કતા આવવાનો સંભવ રહે છે. આ વાંચનમાળા શીખનાર બાળકને વાર્તાસમાં જ્ઞાનગોળી પાવાનો કીમીયો, લેખકોએ હસ્તગત કરવો જોઈએ. વળી, કવિતાની પસંદગીમાં પણ, અર્વાચીનોમાંથી માત્ર પૂજ્યલાલ અને સુન્દરમનું એક જ કાવ્ય મૂક્યું છે કાયા ભગતની કડવી વાણીમાંથી, ઈશ્વરવિપયક નવીન દષ્ટિબિન્દુ રજુ કરતી ધણી કવિતાઓ મળી આવત, અને જૂનાં ભજનોની (કાચલા કાચખીનું) સાથે એમાંનાં કાવ્યોની સરખામણી કરવાથી, વિદ્યાર્થીઓનાં માનસને કરવાની તાલીમ આપી શકાત. દેશપ્રેમનાં કાવ્યોમાં પણ ઉમાશંકર સુન્દરમ, સ્નેહરશ્મિ, મેઘાણી, શ્રીધરાણી, ગમે તે એકનું સુહૃદ્સાહનું કે યુદ્ધમાં પોતાનો દીમાગ આપવાનું કાવ્ય વધુ સુસ્થાને લાગત. જૂની કવિતામાં પણ જ્યાં સંદિગ્ધ પાઠ હોય ત્યાં તેને સુધારવા જોઈએ. જેમકે 'નાગમનની કવિતામાં' 'જળકમળ છાંડી' એ કાવ્યમાં 'જળકમળ' એ સાચો પાઠ નથી, 'જળવમળ' જોઈએ, અને અર્થદષ્ટિએ એ જ વધુ સુધારિત છે. 'મીરાંખાઈનું સંદિગ્ધ કાવ્ય ન લીધું હોત તો ચાલત, કારણ કે, કોઈ પણ રીતે, એ કાવ્ય મીરાંખાઈનું હોઈ શકે નહીં. વળી, 'સાસુ અમારી સુધુમણી' વગેરે પદ્યોએ જે બાળકો માટે આ વાચનમાળા લખાઈ છે તેમને અધરી પડે જ. કાકા સાહેબના એક પાઠને બદલે, જે ત્રણ પાઠો લીધા હોય તો બાળકને, કુદરતને જેવાની નવી જ દ્રષ્ટિ મળે. ગાંધીજીના 'યુગમૂર્તિ' જેવામાંથી સહેલા નિબંધો લઈ શકાય. 'કુતાબા શિયોબા' પાઠમાં સ્વાધ્યાય નથી. શરત ચૂકવી રહી ગયો લાગે છે. દરેક પાઠને અંતે આપેલા સ્વાધ્યાય, શિક્ષકો ખરાબર કસણી કરે એવા છે, અને એ રીતિ અમને પસંદ પડી છે. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

૨૭. વિદ્યાપીઠ વાંચનમાળા—(છઠ્ઠી ચોપડી), અંથાવલિ પુ. ૧૬: મૂ. ૦-૬-૦. નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ

પાંચમી ચોપડી કરતા આ છઠ્ઠી ચોપડીમાં, પાઠોની પસંદગી ઔચિત્યની દષ્ટિએ ઠીક થઈ છે. વૈવિધ્ય સચવાયું છે, અને કાકા સાહેબમાંથી તારાનું સખ્ય, ગાંધીજીનું 'એને શી ઉપમા દઈએ,' જેવા પાઠો, બાળકને ખરેખર રસપ્રદ નીવડશે. એટલું જ નહીં કિન્તુ, આ

‘ ડોશીમાનો આખો ’, ‘ શાંતિદામ ’, ‘ ઘોડાનું બધન ’, ‘ જુતાનો જન્મ ’ “ ઇલાહીમ કાઝ ’ વગેરે પાઠો પણ એવી રીતે ગજુ થયા છે કે એની પાછળ રહેલું ગદ્ય નિઘર્ષિતોને સ્પષ્ટત સમજાય, અને તેથી એમનો ઐદિક વિકાસ આભાવિક રીતે—એએને લેશ પણ ખોળે ન લાગે તેવી રીતે—થાય કવિતારિભાગની પરંપરા માટે એટલું કહેવાનું રહે છે કે, પસંદગી કરનારની દષ્ટિ પૂર્વગ્રહનિત હોનાથી, જૂની કવિતાની ઇશ્વરકૃતિના પ્રભુશ્રદ્ધા વગેરે, ગજુ કરતી કવિતાને જ વિશેષ પ્રાધાન્ય અપાયુ છે, જ્યારે, આજની નવી કવિતાને જે સ્થાન મળ્યું છે તે નદિવત્ છે તેથી, આજની નવી કવિતાના વિચારપ્રવાહથી, આ પાઠ્ય પુસ્તક શીખનાર બાળકો અજ્ઞાન જ રહેવાના, જો કે, ‘ કડવા ઝરેલા ’ ના સ્વાધ્યાયમાં કાયા ભગતની ‘ કડવી વાણી ’ વાચવાની વિદ્યાર્થીએને લાભમયુ કરવામાં આવી છે તદ્દિ, વર્ગવિગ્રહના ગીતો સમાજવાદી માનસને નિરૂપતા ગીતો શા માટે બાદીકૃત છે ? ‘ ડોશીનો આખો ’, ‘ ઘોડાનું બધન ’ વગેરે પાઠો જો આવી શકે તો મેદરસ્સિમનું, ‘ બાળ-મજૂર ’, સુદરમનું ‘ ત્રણ પાડોશી ’, શ્રીધરાણીનું ‘ પૂજારી ’ વગેરે કાવ્યોનું ગદ્ય, ઉપર-નિર્દિષ્ટ ગદ્યપાઠોના મમજનારને તરત જ સમજાય આ મર્યાદા, મિવાય અન્યત્ર કયાય પણ આપણે કોય દર્શાવી શકીએ એવું આ પુસ્તકમાં શોધુ જડે એમ નથી, અને તેથી આ પુસ્તકના પાઠોની પસંદગી કરનાર, મપાદકોને ખરેખર ધન્યવાદ પડે છે

અન્નકાન્ત મહેતા

૨૮ બુદ્ધિપ્રકાશ લેખસંગ્રહ ભાગ ૧—મપાદકો ગ રા અનતગાય ગવળ તથા રા ગ નવલગમ ત્રિવેદી, પ્રકાશક શુ વ સોસાયટી મૂલ્ય ૧-૦-૦૦

આપણા ‘ બુદ્ધિપ્રકાશ ’ ‘ વસન્ત ’ જેવા માસિકોમાં આવતા માગ માગ લેખોનો મગ્રહ થાય, એ ઇષ્ટ કે એટલે શુ વ સો નું આ પગલુ અમે અભિનંદનીય ગણીએ છે અહીં આપેતા લેખોમાં સપાદકોએ વૈવિધ્ય સાચવ્યું છે, પગનું વૈવિધ્ય માચરનામાં પણ ઘોગલુ હમણા ગમ્યું છે તેનાથી વિશેષ ટકક ગમ્યું જોઇતું હતું ખડ ૧, ખડ ૬, ૭ ૮, વગેરે ટુકાવી શુદ્ધ સાહિત્યનિપયક લેખોને વધારે સ્થાન આપવું જોતું હતું, એમ અમે માનીએ છીએ “ આ મગ્રહમાં ૧૮૫૪ થી ૧૯૦૮ સુધીના લેખોની તાગવણી કરી છે પ્રસ્તાવનામાં સપાદકો કહે છે કે ” બુદ્ધિપ્રકાશ તેમ જ તેના લખાણોની જીતગમાંથી તાગવી શકાય તેવા ગુજગતી ગદ્યનો વિકાસક્રમ પારખી શકવા જરૂરી એવી સામગ્રી ગજુ ટગાય, એ જોવાની ચૂટણી કરતી લેખા અમે બનતી કાળજી રાખી છે ” પગનું, ગદ્યનો વિકાસક્રમ, લેખક કયા જમાનામાં થઈ ગયો તેની પરથી તાગવી ન શકાય કાગ્યુકે ગદ્યનો વિકાસ જેટલો સમયગળા પર અવલમે ક્રે તેટલો જ, લેખકના વ્યક્તિત્વ પર અવલમે છે આથી જ નર્મદ, અને નવનગમ બન્ને સમકાલીન હોવા છતાં, નર્મદની લેખી અને એનું ગદ્ય અણખડ લાગે છે જ્યારે નવલગમનું મોઈવયુક્ત અને પૂરેપૂરું ધડાયલુ લાગે છે કારણ કે એ ગદ્યએમના વ્યક્તિત્વ જોડે મકળાયલુ હતું હવે માત્ર મમયની દષ્ટિથી ગદ્યવિદાસ જોનાર, આ બે લેખકોનું ગદ્ય જોતા ગૃચવવાનો જ ગદ્યને કે ગૈલોને ધડનાર મમય અને વ્યક્તિત્વ બન્ને બળોનો સ્વીકાર કરવો જ ઇષ્ટ છે

આમ છતાં, જૂની કાઠલોને ઉચવાયો, આદલી મહેનન કરી એમણે સંપાદનકાર્ય કર્યું છે તે માટે મપાદકોને ધન્યવાદ કરે છે

અન્નકાન્ત મહેતા

પુસ્તક પહોંચ-સાહ્ય સ્વીકાર

(વર્ષ ૬, અંક ૨, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર)

૪૨. રૂપમતિ : લે. રા. રા. ચુનીલાલ વ. શાહ, "પ્રબંધધુ" ની ભેટ મૂ. રૂ. ૨
૪૩. કાવ્યપૂર્વા : લે. તથા પ્ર. ઉપેન્દ્રરાય મ. વોગ; માંડવી (કચ્છ) મૂ. ૦-૮-૦
૪૪. રસધારા : લે. તથા પ્રકાશક, કવિ જ્ઞેષ્ઠાંગીર માણેકજી દેશાઈ, નવસારી. મૂ. રૂ. ૧
૪૫. શ્રી. ગાયત્રીઉપનિષદ : મૂળ સંહિત ગુજરાતી ભાષાન્તર: કર્તા શ્રી. દત્તચંદ્ર શિવલાલ લહેરલાલ મહેતા. ડૉ. શ્રી જ્ઞાનપ્રકાશ જ્યોતિષ કાર્યાલય : દાંડ. મૂ. ૦-૮-૦
૪૬. અજંપાની માધુરી : લે. સ્વપ્નસ્થ : પ્રકાશક રા. રા. ભનુભાઈ ર. વ્યાસ, પ્રાપ્તિસ્થાન શિષ્ટસાહિત્ય ભંડાર, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨, મૂ. રૂ. ૧-૦-૦
૪૭. શ્રીમદ્ભાગવત-દશમ સ્કંધ (લોકપાઠાવલિ) ડા. રામજી ભીમજી કેશવવાળા નંદકૃષ્ણ અધિકારી જતોને વિના મફતે ડે. ૧૦૭, ગુલાલ વાડી, મુંબઈ નં. ૪
૪૮. ગુરુમુખવાણી : અંપાદક સ્વચ્છનિષ્ઠ મહારાજશ્રી ગોપાળરામ ગુરુ દેવશંકર શર્મા. ડૉ શ્રી નિરાતમંદિર, કનેલપુરા, વડોદરા. મૂ. ૧-૦-૦
૪૯. નગીનાવાડી . અગોઠ આલપુસ્તકમાલા, વર્ષ ૭, પુ. ૪ લે. રા. રમણી અગલવાળા, અંપાદક રા. નાગરનાથ ઈ. પટેલ : ડૉ. આલવિનોદ કાર્યાલય, મલાડ. મૂ. ૦-૩-૦
૫૦. જીવો દાંડ : લે. શ્રી. પન્નાલાલ પટેલ : ગતિ ગ્રંથમાળા, પ્રકાશન ૧૦ મું: ગતિ વર્ષ ૨, પુ. નં. ૪; મૂ. ૦-૧૨-૦
૫૧. વલ્લભનાં આખ્યાનો : લે. શ્રીયુત પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ, એમ. એ.
૫૨. ગ્રામપુનર્વિન્યાસ . શ્રી ગયાજી સાહિત્યમાળા પુષ્પ ૨૭૩મું: લે. રા. રા. જનાભાઈ ડા. પટેલ, કડી. (ઉ. ગુજરાત) મૂ. ૧-૨-૦
૫૩. રાસ ચંદ્રિકા : કવિશ્રી અરદેશર દ્રામજી ખખરદાર : મૂ. રૂ. ૨-૦-૦
૫૪. ભજનિકા : કવિશ્રી અરદેશર દ્રામજી ખખરદાર. મૂ. રૂ. ૩-૦-૦ ડૉ. ૭૮૮ પારસી કોલોની, દાદર, મુંબઈ નં. ૧૪.
૫૫. નર્મકાશ : અ યી ઝ સુધી : દ્વિતીય આવૃત્તિ. ૧૯૪૧: સ્વ. કવિશ્રી નર્મદાશંકર લાલશંકર: પ્રકાશક ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, ક્રાટ, મુંબઈ. મૂ. ૪-૦-૦
- ૫૬ ગામગોષ્ઠી . રા. રા. વિકૃલદાસ મગનલાલ કોઠારી તથા રા. રા. રાવજીભાઈ નાથાભાઈ પટેલ શ્રીમતી ચકુબેન સ્મારકમાળા, પુ. ૧ મૂ. ૦-૬-૦
૫૭. સત્યવીરની કથા વા સોફ્ટેટીસનો ખ્યાલ: લે. મહાત્મા ગાંધી: મૂ. ૦-૧-૦
૫૮. સાતમી ચોપડી . ૫૯: પહેલી ચોપડી અને ૬૦: બીજી ચોપડી: ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ વાંચનમાળા; પુ. ૧૭, ૧૮. અને ૧૯
૬૧. What is before us: Address delivered in Samaldas College Bhavnagar on 21st June, 1941 by A.P. Pattani M. A.
૬૨. જીવગીતો આનંદ: ડૉ. જીલા કેન્ટલ સીરીઝ નં. ૨૪, ડૉ. કેપ્સર ડૉ. જીલા
૬૩. Dissemination of Scientific Knowledge in India, by Suresh M. Sethna, Elphinstone College; From Science and Culture, Vol. VI.

Journals

- 1 Indian Literary Review Vol 12, 4, 3, 6 May June, July August
- 2 Bulletin of the Deccan College Research Institute 1941 Vol II No 3-4, Appendix to Vol 2, No 3-4
- 3 Gujarat research Society Vol 3, No 3 July (1941)

માસિક

- ૧ નવચેતન વર્ષ ૨૦, અ ૨-૩-૪, ૫ મે-જુન-જુલાઈ (રમણી), ઑગષ્ટ
- ૨ શારદા વર્ષ ૧૮ પુ ૩૫, અ ૨, ૩, ૪, મે, જુન, જુલાઈ
- ૩ પ્રસ્થાન વર્ષ ૧૬ અ ૩-૪, ૫-૬, પૌષ-મહા, ફાગણ-ચૈત્ર સ ૧૯૬૭
- ૪ ગુણગુહરી વર્ષ ૧૮ પુ ૩૬, અ ૩, ૪, ૫, મે, જુન, જુલાઈ
- ૫ શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ વર્ષ ૬, અંક ૮, ૯, ૧૦, ૧૧ ક્રમાંક ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ
- ૬ પાટીફર વર્ષ ૧૮, અંક ૭, ૮, ૯, ૧૦ વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ, શ્રાવણ
- ૭ શ્રી જૈન ધર્મપ્રકાશ પુ ૫૭, અ ૨, ૩, ૪, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ
- ૮ ખડાયતામિત્ર વર્ષ ૨૭, અંક ૮, ૯, જ્યેષ્ઠ આષાઢ
- ૯ કુમાર વર્ષ ૧૮, અંક ૫, ૬, ૭ સળગ અંક ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૧ મે, જુન, જુલાઈ
- ૧૦ પુસ્તકાનય પુ ૧૬ અંક ૫, ૬, ૭, મે, જુન, જુલાઈ
- ૧૧ કમર વર્ષ ૧૧, અંક ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮ મે, જુન, જુલાઈ, ઑગષ્ટ
- ૧૨ ભર્મિ વર્ષ ૧૧ અંક ૧, ૨, ૩, એપ્રિલ, મે, જુન
- ૧૩ શિક્ષણ અને માહિત્ય વર્ષ ૨, અંક ૮, ૯, ૧૦ મે, જુન, જુલાઈ
- ૧૪ કારવા પુ ૨, અંક ૫, ૬, ૭, મે, જુન, જુલાઈ
- ૧૫ નવચંદા વર્ષ ૬, અંક ૧૩, ૧૪, ૧૫ એપ્રિલ, મે, જુન, જુલાઈ
- ૧૬ શ્રી આત્માનંદપ્રકાશ પુ ૩૮, અંક ૧૦, ૧૧, ૧૨, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ
- ૧૭ રેખાગતિ વર્ષ ૨, અંક ૧૦ મે
- ૧૮ આનંદાશ્રમ વર્ષ ૯ અંક ૧૧, ૧૨, વર્ષ ૧૦ અ ૧, ૨ ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ
- ૧૯ સ્થાનિક સ્વચંદ્ર વર્ષ ૨ અંક ૧૦, ૧૧, ૧૨ મે, જુન, જુલાઈ
- ૨૦ સુવાસ વર્ષ ૪, અંક ૧, ૨, મે જુન
- ૨૧ ઉત્થાન વર્ષ ૧, અંક ૧, જુલાઈ-આષાઢ

સામાજિક—૧ કેસરી (પુના, દર સપ્તાહે બે વાર), ૨ "ગુજરાતી" મુમ્બઈ, ૩ "ખેડી બોજ" ૪ "ધરવાખી", ૫ "પ્રજાપંથુ", ૬ "ગુજરાતી પથ", ૭ "મુસ્તીમ ગુજરાત", ૮ "દાંડિયો", ૯ "જૈન", ૧૦ "શ્રીચક્રિત"

પાશ્વિક—૧ ન્યોતિર્ધર ૨ પ્રાચીનિક સિક્ક

ત્રૈમાસિક—૧ જુદ્ધપ્રકાશ વર્ષ ૮૮, અંક ૧ ૨, નવ-ગુજારી-માર્ચ, એપ્રિલ-૧૯૪૧

૨ માગત હિતદામ-સચોવન ત્રૈ વર્ષ ૨૧, અં ૪ (૮૪) ચૈત્ર, શક ૧૯૬૧

મુમ્બઈ ૧-૮-૪૧

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાનાં નવાં પ્રકાશનો

- ૧ છવન અને ઉત્કાન્તિ (છવનવિજ્ઞાનનું રસિક પુસ્તક) લે. રા. રા. ભીમભાઈ લા. દેશાઈ, એમ. એસસી. સચિત્ર-૧૧ આવૃત્તિઓ; પા. ૧૫૦. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૨-૩ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧ લો : પ્રાચીન યુગથી ગુર્જરવંશ પર્યંત. ભાગ ૨ જો : ગુર્જરવંશથી ચાલુક્યવંશ પર્યંત. દરેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦. દરેકનાં રોયલ ચાર પેજ પાનાં ૪૦૦, પાકું પૃ. ૬.
- ૪ હવામાન : ગુજરાતની હવામાનની સ્થિતિ, દેશાઓ. નકશાઓ અને ચિત્રો સાથે. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૫ શૈવધર્મ : સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર : રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી. મૂ. રૂ. ૧-૦-૦.
- ૬ પૃથ્વીનો ઇતિહાસ : રા. રા. યશવંત ગુલાબભાઈ નાવડ, એમ. એસસી., સચિત્ર, દ્વિતીય આવૃત્તિ, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૭ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ભાગ ૧ લો : રા. રા. નરસિંહરાવ બો. દિવેદીયાનાં યુનીવર્સિટીનાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોનું ભાષાન્તર : પાનાં ૫૨૫ : મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.
- ૮ ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને ભૂગોળવિજ્ઞાન : લે. રા. રા. ભોગીલાલ જી. મહેતા. દ્વિતીય આવૃત્તિ, મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૯ કમ્પીર સંપ્રદાય : ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર : રા. કિશનસિંહ ચાવડા; મૂ. રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૦ કૃષ્ણકીડાકાવ્ય : (૨. સં. ૧૫૨૯) દશમસ્કંધ ભાગવતનો ગુજરાતી પદ્યઅંશ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦. પ્રભાસના કાયસ્થ દવિ કેશવરામ હટેરામચિત. મં. અં. છુ. બની.
- ૧૧ મહાભારત ભા. ૧, ૨, ૩ : (પદ્યઅંશ) આદિપર્વ, સભાપર્વ, વિરાટ અને ઉદ્યોગપર્વ. સં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી. દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.
- ૧૨ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : સિદ્ધાન્તો, સંપ્રદાયોની હકીકત : પાનાં ૪૫૦ દ્વિતીય સચિત્ર (ચિત્રો ૧૬) આવૃત્તિ લે. શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર મૂ. રૂ. ૨-૦-૦
- ૧૩ શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા મહોત્સવ ગ્રંથ : ઐતિહાસિક સાહિત્યિક લેખોનો અંગ્રજ પા. ૩૭૬ મૂ. રૂ. ૩-૦-૦
- ૧૪ સ્વ દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉ. શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ : મૂ. રૂ. ૨-૮-૦
- ૧૫ સરસ્વતી (નંદી) પુરાણ : વિવેચક રા. રા. કન્યાલ લ ભા. દ્વે મૂ. રૂ. ૨-૦-૦

ગુકસેલરોને જરૂરયાન પેતાં ૨૦ ટકા કમીશન મળશે.
સભાનાં બીજાં પુસ્તકો, જાહેર લાયબ્રેરીઓ અને ઇનામો માટે અડધી કિંમતે સળશે

પત્રવ્યવહાર કરવો નં. ૧ સાથે:—

૧. રા. રા. અંબાલાલ છુ. બની, બી. એ. ૨. મેસર્સ આર. આર. શેઠની કું. ૩૬૫, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા મંદિર ૩. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. વિહલભાઈ શેઠ, કોન્ટ્રેસ લેન, મુમ્બઈ નં. ૪.

ગુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

પ્રકાશક : અંબાલાલ છુ. બની, બી. એ. : શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ નં. ૪
મુદ્રક : અંબાલાલ પુસ્તકાલય મિસ્ત્રી, બી. એ. : આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયબડ : અમદાવાદ

શ્રી કાર્મણ ગુજરાતી સભા

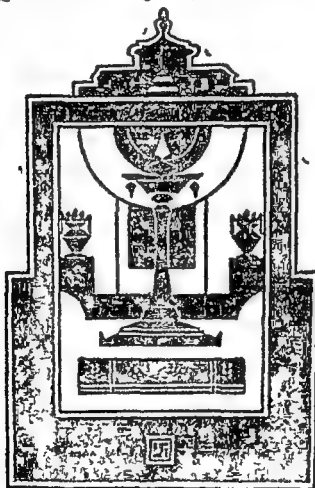
卐 ત્રેમાસિક 卐

(મચિત્ર)

પુસ્તક ૬૬] ઈ સ ૧૯૪૨ ઑક્ટોબર-ડીસેમ્બર સ ૧૯૬૭

[આદ્ય ૩]

પ્રજ્વલે પરિક્રમાણિ કાલસુતાનિ મર્વેશ ।
યુક્ત્યા પ્રજ્વાલિત શુદ્ધો દીપોઽય ચોતયિષ્યતિ ॥

અંબાલલ અને પ્રમથન

અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની. બી એ

૩૧૫, શ્રી કાર્મણ ગુજરાતી સભામંદિર, પુર્વધર્મ ૪

પાણિય લનાગમ ૩ ૩] પ્રકટ ના ૩-૧૦-૪૧ [છુટક અ-ની દિ ૩ ૦-૧૦-૦]

પુ. ૬

ગ્રાહકોઅમર-ડીસેઅમર : ૧૯૪૧

અંક ૩

વિષયાનુક્રમણિકા

પુ. પાનું ૨

- ૧ મહાકવિ ભારવિ અને તેનો ગુજરાત સાથે સંબંધ ... રા. રા. કર્નયાલાલ ભાઈશંકર દવે ... ૨૦૩
- ૨ ખાતે અચ્ચમ મિરઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કોકા ... રા. રા. ઈમામુદ્દીન મહમ્મદ દરગાદવાળા ૩૦૮
- ૩ પાલણપુરનો સંક્ષિપ્ત જૈન ઇતિહાસ મુનિશ્રી દાનિરાગરજી ... ૩૨૫
- ૪ દિલુખખાનનો ગુજરાતવિજય ... રા. રા. મુદમ્મદ ઉમર : કવિ 'કાકિત' ... ૩૪૫
- ૫ મુંબઈનાં મહાજનો
(૧૨) સર જમશેદજી જીજીભાઈ ... રા. રા. ફુગરશી ધરમશી સંપટ ... ૩૬૨
- ૬ હલદરવાના જે અરબી શિલાલેખ રા. રા. મુદમ્મદ ઉમર : કવિ 'કાકિત' ૩૭૦
- ૭ ચૌલુક્યવંશનો ઇતિહાસ
(૩) શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહ ... રા. રા. માણેકલાલ ચક્રવાત દવે ... ૩૭૩
- ૮ ગુજરાતની રાનીપરજ કોમ (૨) ... રા. રા. મણિભાઈ દિવેદી ... ૩૮૭
- ૯ પાલિભાષા (૨) ... પડિત રા. રા. ખેચરદાસ જી. દોશી ૪૨૧
- ૧૦ પ્રાકૃતસર્વસ્વ ... રા. રા. કેશવરામ કારીરામ શાસ્ત્રી ૪૨૬
- ૧૧ લોકસાહિત્ય અને એનું અન્વેષણ
તથા મૂલ્યાંકન (૨) ... વ્યા. પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા ૪૪૫
- ૧૨ સમાલોચના ૨૬-૪૫ ... ૪૬૧
- ૧૩ પુસ્તકપહોંચ : સાહાર-સ્વીકાર (૩) (૪-૧૦૧) : ... ૪૭૫

તથા પુ. પાનું ૩ નું

સૂચના:—પરિવર્તન અર્થે માસિકો આદિ, તેમ જ અભિપ્રાય અને ભેટ અર્થે પુસ્તકો મોકલનાર વ્યવસ્થાપકોએ, અને પત્રવ્યવહાર કરનારાઓએ નીચેને સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો. ૧૯૯૫-૯૬ ના વરસથી પુસ્તકોની સમાલોચના રીતસર લેવાનો પ્રયત્ન થયલો છે.
નોંધ:—જૂના અંકોની બાધેલી તેમ છૂટી કાપડી વેચાતી મળશે.

મુંબઈ, તા. ૧-૧૦-૪૧

અંબાલાલ જીલાખીરામ જાની, બી. એ. ૩૬૫, શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભામંદિર વિદ્યલભાઈ રોડ, કોંગ્રેસ લેઈન, મુંબઈ નં. ૪

ગ્રાહકનાં નામ નોંધાવવાનાં અને લવાજમ ભરવાનાં સ્થળ:

૧. અંબાલાલ જીલાખીરામ જાની, ૩૬૫, શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભામંદિર વિદ્યલભાઈ રોડ, કોંગ્રેસ લેઈન, મુંબઈ નં. ૪
૨. મેનેજર: "આદિત્યમુદ્રણાલય" રાયખડ : અમદાવાદ.
૩. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી, એન્ડ કું. બુક્સેલર્સ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા

ત્રૈમાસિક

પ્રકૃતે પરિકર્માણિ કાલસુતાનિ સર્વથા ।

વુદ્ધ્યા પ્રજ્વાલિત શુદ્ધો દીપોડય દ્યોતયિષ્યતિ ॥

પુસ્તકકેદુ] ઈ સ ૧૯૪૨ ઓક્ટોબર-ડીસેમ્બર સંવત ૧૯૮૭ [અંક ૩

મહાકવિ ભારવિ અને તેના ગુજરાત સાથે સંબંધ

[લે રા રા કનૈયાલાલ બાઈસંકર દવે]

ઉપક્રમ

દુનિયાના સર્વશ્રેષ્ઠ દેશોમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના કારણે ભારતવર્ષનું નામ પ્રથમ પકિતમાં નોંધાયું છે. ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિથી પરદેશી વિદ્વાનો એટલા મુગ્ધ થયા હતા કે તેનું સત્ય વંશપ સમજવા ભારતવર્ષમાં ત્યાં કાળ સુધી તેમને રહેવાની ફરજ પડી હતી એટલું જ નહીં પણ તેનું હાર્દ પીછાનના તે તે વિષયોના વિદ્વાનો પાસે પદ્ધતિસર અભ્યાસો કર્યા હતા. આવા અદિતીય સાહિત્યને અમર કરનારા અનેક સાહિત્યસ્વામીઓ ભારતભૂમિમાં યર્થ ગયા છે, જેઓના વિદ્વત્તાપ્રયુગ, જ્ઞાનના સાગર જેવા મહાન ગ્રંથો, આજે આપણને તેમના પ્રત્યે પ્રેમ અને આદર ઉત્પન્ન કરી, તેમની અગાધ શક્તિનો પરિચય કરાવે છે. આ બધા સાહિત્યસ્વામીઓમાં મહાકવિ ભારવિનું સ્થાન અત્ર પકિતમાં આવે છે તે કાણુ હતો, ક્યાં જન્મ્યો હતો, ક્યારે થયો, કોણે તેના જીવનસમગ્રો અત્યાગ સુધી અધકારમાં જ અટકાવેલા હતા. પરંતુ હમણાં થોડાં વર્ષો ઉપર દડીકૃત 'અવન્તિસુદરી' કથા, અને તેના પદ્યબધસાર રજુ કરેલા 'અવન્તિસુદરી કથામાર', એ બન્ને પુસ્તકો બહાર આવવાથી, કવિ ભારવિના જીવન ઉપર કેટલોક અદિતીય પ્રકાશ પડ્યો છે. તેથી તેની જીવનકથા ઉપરાંત, તેમાંથી કવિ દડી માથેના તેના કૌટુંબિક સમય, દડીનો પરિચય અને ભારવિને જૂદા જૂદા ગાળઓથી મળેલ સન્માનો, કોણેની અપૂર્વ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ વધુ અભિમાન લેવા લાયક વસ્તુ તેમાંથી એ જાણવા મળે છે કે તેના પૂર્વજોના અદિવતન ગુજરાત હતું.

સમય

મારવેરવર્ગોત્તમ એ પ્રસિદ્ધ હિંદી અનુમાર તેને હાથે સર્જાયેલ સુપ્રસિદ્ધ કાવ્ય 'કિરાતાજીવી'માંથી અર્થગાબીર્થની અદ્ભુતતા વ્યક્ત થાય છે તેના સમય માટે જૂદા જૂદા

વિદ્વાનોએ કેટલીક અટકળો અને અનુમાનો દર્શ્યાં છે. ભારવિનો ચાથી પ્રથમ ઉલ્લેખ શક સં. ૫૫૬, ઈ. સ. ૬૩૪ ના ચૌલુક્યવંશી રાજા પુલકેશી ણીન્તના ઐહીલાના શિલા-લેખમાંથી મળે છે.^૧ આથી ચોક્કસ જણાય છે કે ઇસ્વી મનની સાતમી સદીના પ્રથમાર્ધમાં કવિ ભારવિની ગણના કાલિદાસ જેવા મહાકવિની સાથે થતી હતી. આની જ ણીછ નોંધ શક સં. ૬૯૮ ના પૃથ્વી કાંગણીના શિલાલેખમાં તેના પૂર્વજ દુર્વિનીન રાગ્નનો પરિચય આપતાં લેવાઈ છે, જેમાં દુર્વિનીતે 'કિરાતાર્જુનીય'ના પંદરમા મર્ગની ટીકા કરી હતી, એમ નોંધ્યું છે.^૨ આવો જ ઉલ્લેખ દુર્વિનીતના પોતાના એક શિલાલેખમાં પણ છે.^૩ આ દુર્વિનીન પશ્ચિમિ ગંગાવંશનો હતો. ડૉ. જેકોબીએ કવિ ભારવિ ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાની મધ્યમાં થયો હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.^૪ ભારવિની ચોક્કસ જન્મસાલ ઉપરનાં પ્રમાણોથી નિશ્ચિત કરી શકાતી નથી. પણ સામાન્ય રીતે તેનો જીવનકાળ નિશ્ચિત કરી શકાય તેવા પુરાવાઓ મળી આવે છે. વિષ્ણુવર્ધન રાગ્નની સભામાં તેનું સારુ સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.^૫ ઈ. સ. ૬૧૬-૧૭ નું એક દાનપત્ર આ રાગ્નનું પ્રાપ્ત થયું છે. આ સમયે ભારવિ સારા વિદ્વાન મનાતો હોવાથી સાધારણતઃ તેની ઉંમર પચીસ વર્ષની માનીએ તો, તેનો જન્મકાળ ઈ. સ. ૫૯૪-૯૫ માં આવી શકે છે.

વિષ્ણુવર્ધન પછી તે પશ્ચિમિ ગંગાવંશીય દુર્વિનીન રાગ્નને ત્યાં ગયો હતો. આ રાગ્ન પણ સાતમા સૈકાના પ્રથમ અરણમાં થઈ ગયો છે, અને ભારવિ મોડામાં મોડો ઈ. સ. ૬૨૦ ની આસપાસ ત્યાં ગયો હશે, એમ કદમીએ તો તે અસ્થાને નહીં ગણાવ્યું. ત્યાંથી તે ઈ. સ. ૬૨૫ના અરસામાં કાંચીના બદલવ રાજા સિદ્ધવિષ્ણુની રાજસભામાં રહ્યો હોવાનો દલીલ મળે છે. આમ ઐતિહાસિક અને આનુમાનિક રીતે તપાસતાં, તેનો જન્મ ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાની અંતમાં થયો હતો અને સાતમી શતાબ્દીના પ્રથમાર્ધમાં તે લખ્યપ્રતિષ્ઠિત થઈ સારા વિદ્વાન ગણાતો હોવાનું લાગે છે.

પૂર્વ પરિચય

અવન્તિસુંદરી કથાનો રચયિતા કવિ દંડી છે. પરંતુ તેનો સાર રજુ કરતું અવન્તિસુંદરી કથાસાર નામક પુસ્તકમાં પણ તેની જ સંક્ષિપ્ત હકીકત નોંધવામાં આવી છે. આ એમાં ફેર એટલો જ છે કે અવન્તિસુંદરી કથાસારમાં મૂળકથાનો ફક્ત સંક્ષેપ જ છે, છતાં દંડી અને ભારવિના જીવન ઉપર, તેનાથી વધુ પ્રકાશ પડે છે, અને તે દષ્ટિએ કથાસાર વધુ મહત્વ ધરાવે છે. ભારવિ એ કવિનું મૌલિક નામ નથી, પરંતુ તે એના ખરા નામ કરતાં સમાજમાં વધુ પ્રચલિત હતું. અત્યાર સુધી ભારવિ નામ તેનું સાચું નામ હશે, એમ માનવામાં આવતું હતું. પરંતુ કથાસારમાંથી પ્રાપ્ત હકીકતના આધારે તે માન્યતા ફેરવવાની અગત્ય જણાય છે. તેની જીવનમીમાંસા હુંકમાં રજુ કરતાં અવન્તિસુંદરી-કથાસાર જણાવે છે કે,

“ ભારતીય પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશમાં આર્ય દેશના શિરોરત્નસમું આનંદપુર નામક મહાનગર,

૧ પ્રાચીન લેખમાલા મા. ૧, લેખ ન. ૧૬

૨ કિરાતાર્જુનીય પંચદશસર્ગાદિ કોકારો દુર્વિનીતનામધેયઃ ।

પ્રાચીન લેખમાલા શિલાલેખ ન. ૧૩

૩ એજન. ભા. ૧ લો.

૪ કિરાતાર્જુનીય મહાકાવ્યની પ્રસ્તાવના.

ન્યા ધણા નૃપતિઓ યર્ષ ગયા છે તેમાથી બહાર નીકળી કૌશિક (ગોત્રોત્પન્ન) બ્રહ્મમતિ (બ્રાહ્મણ) ન્યા પુષ્પતીર્થ મગ્ધવતી વહે છે, દેવતાઓ ન્યા નિત્ય આવે છે, તેના નામિકચ (નાશીક) ની તીર્થભૂમિમા ભૂળદેવથી નિવેશિત થયેલ અચલપુરમા રહેલી હતી ^૫ તેમા (તે વચમા) નાગાયણ-સ્વરૂપ નાગાયણ વામીને દામોદર નામનો પુત્ર થયો, જે મેધાવી, વિદ્વાન અને ભાગવિ નામથી પ્રખ્યાત થયો ^૬

આ હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાગવિના પૂર્વજો આનંદપુરના, હાલના વડનગર તરીકે વિખ્યાત શહેરના રહેવાસી હતા. ઈ સ ના ચોથા પાત્રમાથી લગભગ આઠમા સૈકા સુધી આનંદપુર ગુજરાતમા એક મહાનગર હતું ત્યા વિદ્યા અને કલાનો ખૂબ વિકાસ થયો હતો વલ્લભિના મૈત્રક રાગઓએ આનંદપુરના વિદ્વાનોને કેટલાયે દાનો (ગામ, જમીન, કુવા વ.) બલિવૈશ્વદેવ અને અગ્નિહોત્રના નિભાવ માટે આપ્યા હતા એટલે તે કાળમા આનંદપુર ગુજરાતનું જ નહીં, પણ પશ્ચિમભારતનું વિદ્યાધામ હતું. વળી ભાગવિના પિતાનું નામ નારાયણ સ્વામી અને ખુદ ભારવિનું દામોદર નામ હોવાનો આમા નિર્દેશ છે આથી તેનું સાચું નામ દામોદર હતું અને ભાગવિ એ ઉપનામ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

રાજસન્માનિત ભારવિ

ભાગવિ મહાકવિ હતો, એટલું જ નહીં પણ અનેક રાજસન્માનિત ગણકવિ પણ હતો. તે જૂદા જૂદા રાજ્યોની સભામા ગયો હતો, અને ત્યાં ગયો પણ હતો. તેને અનેક નૃપતિઓ તરફથી મારો સત્કાર મળ્યો હતો. વિદ્વતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી, જીવનની ચર્યાચરમા તે વિષ્ણુવર્ધન ગણકુમારનો કૃપાપાત્ર બન્યો હોવાનું લાગે છે. આ વિષ્ણુવર્ધન કુખ્ય-વિષ્ણુવર્ધન તરીકે ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે તે પોતાના મોટાભાઈ પુલકેશી બીજાના પ્રતિનિધિ તરીકે ઈ. મ. ૬૧૬-૧૭ માં મહાગાંધીમા ગયેલો હોવાનું, તેને આપેલ દાનપત્રથી માલમ પડે છે. વળી તૈનગલના વેંગીમા નવીન ગાંધી સ્થાપન કરી, તે ગાંધી મંત્રો હાવાના કારણે પૂર્વચાનુકચ તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ તેના માટે એવી દત્તકથા છે કે, ભારવિને આમિષ આહાર સમયે આ ગાંધી સાથે મતભેદ ઉભો થતા વૈમનમ્ય થવાના કારણે તેણે તેનો ત્યાગ કરી, પશ્ચિમિ ગયાવશીય દુર્વિનીત ગાંધીનો આશ્રય શોધ્યો. દુર્વિનીત ગાંધી સાહિત્યસેવી હોવાથી વિદ્વાનોને ખૂબ સત્કારતો, એટલું જ નહીં પણ સ્વયં વિદ્વાન હોવાથી

૫ આ અચલપુર તે હાલનું ધણીયપુર હશે એમ વિદ્વાનો માને છે

૬ અસ્ત્યાનંદપુર તામ પ્રદશે પશ્ચિમોત્તરે ।

આયદેશસિતેરુલ્લ મગ્રામર્ યદ્વો રૂપા ॥ ૧ ॥

તનોમિગિષ્ઠના ષષ્ટિવ કૌશિકચ્છદ્ધસતતિ ।

ગુરુલોચ દિગ્ગયાન્તિ પુષ્પતીર્થસમ્પત્તિ ॥ ૨ ॥

નામિકચમૂમાવોત્સુકમમૂર્તિવિવેશિનામ્ ।

પ્રખ્યાત્ત્વપુરે . ચગચગી ॥ ૩ ॥

તદ્ગત નારાયણાન્નામી તામના નારાયણદરુન્ ।

દામોદર હામી શ્રીપાન્નનાદિ . મવિત્ ॥ ૪ ॥

સ મેધાવી વલિવિદ્વાન્ ભારવિ. પ્રમવો ગરુડ્ ।

અગુદરી સન્નિષ્ઠપાદાર.

વિદ્યાની કદરદાની તેનામાં ઉત્તમ પ્રદારની હતી. ભારવિના કિરાતાર્જુનીય કાવ્યના પંદરમા સર્ગ ઉપર તેણે ભાવવાદિ ટીકા લખી છે. આ શિવાય એક વ્યાકરણ ગ્રંથ પણ તેણે તૈયાર કર્યો હતો. સંસ્કૃત ઉપરાંત પંજાબી ભાષાનો પણ તે જાણકાર હોવાનું માલમ પડે છે. ગુણાદ્યરચિત પ્રસિદ્ધ જૂહતકથાનો સંસ્કૃત અનુવાદ આ વિદ્યાવિદ્યાસી નૃપતિએ કર્યો હતો.

તેની જીવનચર્યાની નોંધમાં, આ જાંને નૃપતિએ શિવાય તે કાવ્યીના પદ્મવનરેશ સિંહવિષ્ણુની સભામાં પણ રહ્યો હોવાનું જણાય છે.^૭ દુર્વિનીન રાજની માફક આ રાજ પણ સંસ્કૃતસાહિત્યનો શોખીન હતો. તેના પુત્ર મહેન્દ્રવર્માએ મત્તવિદ્યાસ નામક પ્રદસનની રચના કરી છે. અનુમાનથી લાગે છે કે કદાચ તેણે ભારવિ પાસેથી સંસ્કૃતશિક્ષણ લીધું હોય, જો કે તે માટે સાબીતી આપે તેવું કાંઈ પણ પ્રામાણિક સાધન પ્રાપ્ત થતું નથી. આમ તે અનેક રાજસભામાં ગયો હતો, અનેક નૃપતિઓથી ગન્માનિત બન્યો હતો, તેની પ્રતિભા અને વિદ્વતા તે કાળમાં કાલિદાસના જેવી ગણાતી હતી, એમ દાનપત્રો અને શિલાલેખોથી પુરવાર થાય છે.

વિશિષ્ટતા

સંસ્કૃતસાહિત્યના અનેક કવિઓ થઈ ગયા છે. છતાં ભારવિમાં એવું શું વિશિષ્ટસ્વ હતું જેથી લોકસમાજમાં તે મહાકવિ તરીકેનું ખીરૂદ પામ્યો ? કેટલાક કવિઓમાં નૈસર્ગિક શક્તિ ખાસ તરી આવે છે. તેનું એક સાધારણ મુક્તક પણ ખીજ કવિઓનાં કાવ્યો કરતાં હૃદયના તારોને હલાવી નાખે છે. અર્થગૌરવ, તેનું ગાંભીર્ય અને થોડામાં ખૂબ કહેવાની કળા ભારવિની ખાસ વિશિષ્ટતા હતી. શબ્દવૈચિત્ર્યનાં અદ્ભુત ઉદાહરણો કિરાતાર્જુનીય કાવ્યમાંથી મળી આવે છે. એકના એક શબ્દો તથા ચરણોને ઉલટસુલટ મૂકી તેમાંથી જૂદા જૂદા અર્થો કાઢવાની અજબ યુક્તિ આ મહાકવિએ હસ્તગત કરી હોવાનું સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે એક જ અક્ષર આખા શ્લોકમાં વાપરી, વિદ્વાનોને પણ ચકિત કરી નાખે તેવી સંયોજના સાધી છે.^૮ તેણે પોતાની કારકિર્દીમાં ખીજ કવિઓના મુકાબલે

૭ અનુરુધ્યાકરૌન્મૈત્રી નરેન્દ્રે વિષ્ણુવર્ધને ।

× × × ×

સ દુર્વિનીતનામાડસીત્ અન્વર્યામિધાનવાન્ ।

તસ્યાંતિકે વસત્યેપ;.....

× × × ×

અનેકશ્રીમુલાકૃષ્ઠકરોદમુમાત્મસાત્ ।

× × × ×

અસ્તિપ્રસાદવિસ્તાર ગ્રસ્તવ્યોમાન્તરાપુરી ।

૮ કાન્ધીપુરાધ્યા કલ્યાણી કકુમાં કુમ્ભજન્મનઃ ॥

અવન્તિહંદરી કથાસાર.

નનોનનુષો નુન્નનો નાના નાના નાના નનુ ।

નુષોડનુષો નનુજેને નાનેનાનુન્નનુન્નુત્ત ॥ ૧૪ ॥

કિરાતાર્જુનીય : સ. ૧૫ ॥

થોડું લખ્યું છે, છતાં જે સાહિત્ય સંબંધી છે તે અદિનીય છે તેમા શક નથી રાજનીતિ-શાસ્ત્રનો તે છોડે. અભ્યાસી હોવાનું કિંગતાભુનીયથી માલમ પડે છે

ભારવિનો કવિ દંડી સાથે સંબંધ

ભારવિનો વશવિસ્તાર તપાસતા કવિ દંડી તેનો વશજ હોવાનું સમજાય છે અવન્તિ-મુંદરી કથાસારમા તેના વશવિસ્તારની પરિમિત નોંધ લેતા જણાવ્યું છે કે ભારવિને ત્રણ પુત્રો હતા તેમા વચલા મનોગચ્છને ચાર વેદના જેવા ચાર પુત્રો થયા તેમા સૌથી નાનો જે વીરદત્ત મહાદર્શનિક હતો તેને ગૌરીથી દંડી નામનો પુત્ર થયો જે ત્યાગબાદ દંડીનો પરિચય આપ્યો છે, પરંતુ ફક્ત ભારવિના જીવનદર્શન પૂર્ણ જ અહીં ચર્ચા કરવામા આવેલી હોઈ તેને અહીં ગણુ કરવાનું અસ્થાને ગણાય, અને તે ન્યાયે તે બધી દકીકતને સ્થાન આપી શકાય પણ નહીં બીજી દંડીની જીવનચર્ચા નિરૂપવા માટે સ્વતંત્ર નિબંધની આવશ્યકતા છે, જેથી અહીં તો કવિશ્રેષ્ઠ ભારવિનો જ પરિચય આપી અટકીશુ

આટલી લાંબી ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે, કવિ ભારવિ એક પ્રતિભામંપન્ન મહાકવિ હતો તેના પૂર્વજો ઉત્તર ગુજરાતના આનંદપુર (વડનગર) સંદેશનાં વતની હતા, પરંતુ પાછળથી કાંઈ કારણે તેઓએ પોતાનું વતન દક્ષિણમાં બદલ્યું હતું સામાન્ય રીતે તેના પૂર્વજો ગુજરાતના વતની હોવાથી ભારવિને ગુજરાતી માનનામા આવે, તો અયોગ્ય નહીં ગણાય

માધનસદર્શ

“ દંડીકો અવન્તિમુંદરી કથા ” શ્રીયુત બલદેવ ઉપાધ્યાયનો લેખ

નાગરી પ્રચાગિણી પત્રિકા બા ૫

પ્રાચીન લેખમાળા બા ૧, સપાદક પડિત દુર્ગાપ્રસાદ

કિંગતાભુનીય મહાકાવ્ય

મધ્યકાલીન ભારતીય મંસ્કૃતિ, ૨૧ બ મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર એમ

૧ મનોરમાવ્હયસ્તેષાં મધ્યમો વશવર્ધન ।

તતસ્તનુનાથત્વાત મુષ્ટુર્દાશ્વામવૈ ॥

શ્રી વીરદત્ત ક્ષેપાં મધ્યમો વશવર્ધન ।

યવોવાનસ્ય ચ શ્વાપ્યા ગૌરીનામામવપ્રિયા ॥

તાત મયચિન્ન્યા ગૌરી દ્વિતીયવિગમ્યમાને ।

પુનાર દગ્ગિનામાત વ્યક્તકાલિમગ્નીન્નર ॥

॥ ચાત્ત એ માત્રા ચ વિશ્વા વાપિ વ્યગુગ્ધે ।

અવન્તિમુંદરી કથાના

ખાને અઅઝમ મિરઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કોકા

[મૂગલયુગનો સાત હજારી, મનસખદાર]

[રા. રા. ઇમામુદ્દીન સદ્દુદ્દીન દરગાહવાલા, નવસારી]

ખાને અઅઝમ મિરઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કોકા એટલે ગૂજરાતની અસ્ત પામતી સલ્તનતના છેલ્લા દીપક સુલતાન મુઝફ્ફર શાહ (ત્રીજા) ને હરાવી, કાઠિયાવાડ ખાતેથી પકડનાર, સુલતાન મેહમૂદ બેગડા પછી સુમારે સવાસો વર્ષના ગાળા બાદ જૂનાગઢના દુર્ગમ દુર્ગ ઉપર વિજયનો વાવટો ફરકાવનાર સૈન્યાધ્યક્ષ, અને ચાર ચાર વાર ગૂજરાતની સુબાગીરી ભોગવનાર, મૂગલયુગની બહુ જ જાણીતી ઐતિહાસિક વ્યક્તિ; અને જે શહિન્શાહ અકબરનો દૂધ-ભાઈ, લંગોટીયો મિત્ર અને ખાને અઅઝમ શમ્સુદ્દીન મુહમ્મદખાં અતકાનો નાનો પુત્ર હતો.

એની ગુજરાતમાં સુબાગીરી

એ ગૂજરાતની સુબાગીરી જેવા જવાબદાર પદ ઉપર અકબરના સમયમાં ત્રણ વાર, અને જહાંગીરના યુગમાં એક વાર નીભાયો હતો. પહેલી વાર હિ. સ. ૭૮૧ (ઈ. સ. ૧૫૭૩) થી હિ. સ. ૮૮૩ (ઈ. સ. ૧૫૭૫), બીજી વાર હિ. સ. ૯૯૭ (ઈ. સ. ૧૫૮૮) થી હિ. સ. ૧૦૦૧ (ઈ. સ. ૧૫૯૨), ત્રીજી વાર હિ. સ. ૧૦૦૯ (ઈ. સ. ૧૬૦૦) થી હિ. સ. ૧૦૧૪ (ઈ. સ. ૧૬૦૫), અને ચોથી વાર જહાંગીરના વખતમાં હિ. સ. ૧૦૧૮ (ઈ. સ. ૧૬૦૯) થી હિ. સ. ૧૦૨૦ (ઈ. સ. ૧૬૧૧). એ જ સમય દરમિયાનમાં બાકીના વખતમાં પણ એણે એવા જ ઉચ્ચ ઓદ્ધાઓ ભોગવ્યા હતા.

ગુજરાતમાં ટંટા-બખેડા

ખાને અઅઝમ મિરઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કોકાનું નામ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સૌથી પ્રથમ શહિન્શાહ અકબરની ગૂજરાતની પહેલી ચઢાઈવખતે વાંચવાને મળે છે, જ્યારે ગૂજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનત ઉપર સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ (ત્રીજો) ‘પુતળાં—સુલતાન’ તરીકે સત્તાઈ હતો, ઇતિમાદખાં ગૂજરાતી અકબરને ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ લઈ આવવાનું નિમંત્રણ આપી ચૂક્યો હતો, ગૂજરાતમાં એક નાકેથી લઈ બીજા નાકા લગી આંતરકલેશની આગ ધગધગી ચૂકી હતી, અને દિલ્હીથી નાસી ગૂજરાતમાં આવી ભરાયેલા મિરઝા સરદારોના બખેડાઓ દષ્ટિગોચર થતા હતા.

ઇતિમાદખાં ગૂજરાતની જેવા વગદાર અમીરનું આમંત્રણ અને અફઘાનો-મિરઝાઓ વધ્દેનાં નિરંકુશ તૂફાનો, એ બે કારણોને લીધે ગૂજરાત ઉપર કબ્જો કરી લેવાનું સરળ માની, અકબર ગૂજરાત ઉપર ચઢાઈ લઈ આવવાને પ્રેરાયો હતો, એમ ઇતિહાસોથી ફલિત થાય છે.^૧

અકબર સૈન્ય મોકલે છે

આ પરિસ્થિતિને અત આણુવા, ગૂજરાતમા પ્રસરેલી અરાજકતા શમાવવાના, અને ગૂજરાત ઉપર મુગલખ્વજ ફરકાવવાના આશયે સૈથી પ્રથમ શહિન્શાહ અકબરે ૨૦ મી સફર હિ સ ૯૮૦ (ઇ સ ૧૫૭૨) ના દિને ગૂજરાત ઉપર પોતાનુ સૈન્ય મોકલ્યુ, જેમા શહિન્શાહ અકબરના પ્રથમ શ્રેણીના અમીરો પૈકી ખાનેકલા, મૈયદ મેદમૂદ ખારેલા, કલીજખાન, સાદિકખાન, શાહ ફખરુદ્દીન, વગેરે સામિલ હતા ૨ એ વખતે અકબર અજમેર હતો, અને તેણે અજમેર આગળથી ખાનેકલાના નેતૃત્વપદ હેઠળ આ સેના મોકલી હતી ૩ માર્ગમા સીરોહીના મગજમે અકબરના સેનાપતિ ખાનેકલાને ભોજનના નિમત્રણના બહાને બોલાવી ધાવલ કર્યો, પગ્નુ આ ધામાથી તે ધણો જલદી સામે ચર્ધ ગયો આ નિષ્કારણ અંડોડાઇથી મિરોહી ઉપર મકટો, આબ્યા, અને આ કાર્યમા જે જે મગ્નિમલિત હતા, તે બધાને શિરચ્છેદ કરવામા આવ્યો તે પછી આ સૈન્ય મિરોહીથી નીકળી, નહરવાલા (પાટણ) આવી પહોચ્યુ ૪

અકબરની રવાનગી

અજમેર આગળથી સેના રવાના કર્યા પછી ખુદ અકબર પણ ગૂજરાત આવવા રવાના થયો પાટણમા અકબરી ડેરા-તણુ તણાતા, ગૂજરાતનો નામીયો અમીર શેરખાન ફવલાદી સુરિકલિથી પોતાનો જીવ બચાવી, સલામત નાસી ગયો એક અફવાડિયા પછી અકબરે પાટણના હાકિમ તરીકે સૈયદ એદમદખાનની નીમણુક કરી અને શાહી લશ્કરને અમદાવાદ રવાના થવાની આજ્ઞા આપી ૫

સુલતાન મુઝફ્ફર અકબરની સેવામા

અકબર પાટણથી બે પડાવ પણ ગયો ન હતો કે ગૂજરાતનો એક વિશ્વાસુ અમીર મીર અબુ તુગમ વલી, સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ(તીમ)ની જોડે હાજિર થયો, અને અકબરની કદમખોસી કરી, કૃતાર્થ બન્યો બીજે દિવસે ઇતિમાદખાન ગૂજરાતી, મૈયદ આદખાન, ઇમ્તિયાઝલ મુદક, ઉલુઘખાન હમશી, મુજહારખાન હમશી, વગેરે પણ અકબરની સેવામા ઉપરિચિત થયા અકબરે હમશીઓના ચહેરા ઉપર કપટના ભાવો પ્રગટ થતા જોવાથી તેમને કેદ કરી દેવાનો હુકમ કર્યો ૬ આ બનાવ કડી પ્રાંતની હદમા બન્યો આથી ગૂજરાતના તમામ અમીરો ઉપર અકબર રોષે ભરાયો છે એમ અકબરી સૈન્યના સૈનિકોએ માની, ઉપરુક્ત ગૂજરાતી અમીરોના તણુઓ ઉપર છાપા મારી, લૂટ ચલાવી અકબરને ન્યારે આ બીનાની જાણ થઇ ત્યારે તે લૂટફાટ ચલાવનારા પોતાના સૈનિકો ઉપર ભારે ક્રોધે ભરાયો, તેમને કડક શિક્ષા કરી, અને ઇતિમાદખાન ગૂજરાતીને આશ્વાસન આપ્યુ ૭

૨ મિરાતે મુહમ્મદી ૫૪૪ ૧૩૩

૩ ફરિશ્તા, જીદ ૫૪૪ ૩૫૨ (ઉર્દૂ અનુવાદ)

૪ મિરાતે મુહમ્મદી ૫૪૩ ૧૩૪

૫ ફરિશ્તા, જીદ ૨ ૫૪૪ ૩૫૨

૬ એનન

૭ મિરાતે સિંહદરી, અ અનુવાદ ૫ ૩૦૬

અમદાવાદમાં વિજયપ્રવેશ

એ પછી ૧૪ મી રજબી હિ. સ. ૯૮૦ (ઇ. સ. ૧૫૭૨)ના રોજ કોઈ જોડે યથુદ્ધ ખેલ્યા વિના અકબર, અમદાવાદ જોવા અંગેડ નગરમાં વિજયનો વાવટો ફરકાવતો પ્રવેશ્યો. નગરજનોએ અકબરની તાબેદારીનો સ્વીકાર કર્યો, અને અમદાવાદના કર્મચારીઓએ તેની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ, પોતાના હર્ષની લાગણી વ્યક્ત કરી. ગૂજરાત ઉપર અકબરનો અધિકાર સ્થપાયો, મસ્જિદોમાં એના નામનો ખુતબો ચાલુ થયો, અને સિક્કા પણ ઢળાયા.^૮

પાટણનો ઘેરો

આ તરફ શેરખાન ફવલાદી, અને તેની ટોળીના માણસોએ આઠ હજાર સવારો સહિત સૈયદ એહમદખાન ખારહાના અધિકારમાં મૂકાયેલા પાટણની ફરતે ઘેરો ઘાલ્યો. અમદાવાદથી ખાને અઅઝમ મિરઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કોકા, સૈયદની મદદે ધાયો, પાટણથી પાંચ કોસના અંતરે પહોંચ્યો. દુશ્મન પણ આગળ વધ્યા. ધમસાણની લડાઈ થઈ. ખાને અઅઝમનું સૈન્ય અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું, છતાં તે સમરાંગણમાં સાખીત કદમ રહ્યો, અને શત્રુને શિકસ્ત આપી, અમદાવાદ પાછો ફર્યો.^૯

અકબરે મિરઝાઓની પકડેલી પૂંઠ

ખીજી બાજુ એ જ કાળમાં ઇબ્રાહીમ મિરઝા ભરૂચના વિસ્તારમાં, અને મુહમ્મદ હુસયન મીરઝા સૂરતની અતરાફમાં પડાવ નાંખી પડેલા હતા. અકબરે એ બંનેની પૂંઠ પકડવાનો, અને એમના બખેડાઓનો અંત લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એટલે અકબરે ખાને અઅઝમ મિરઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કોકાને અમદાવાદ નગરનું સૂત્રસંચાલન સંપુર્ણ કર્યું.^{૧૦} અને તે પછી ઉપર્યુક્ત આશયની સિદ્ધિ અર્થે અકબર, ૨ જી શઅબાન હિ. સ. ૯૮૦ (ડિસેમ્બર ઇ. સ. ૧૫૭૨)ના દિને ખભાત તરફ રવાના થયો. પછી તે ખભાતનો વહિવટ હુસયનખાનને સોંપી વડોદરા ગયો.^{૧૧}

ઇબ્રાહીમ મિરઝા નાઠો

અકબરે વડોદરાથી એક લશ્કર ચાંપાનેર રવાના કર્યું. દરમિયાનમાં ખબર આવી કે ઇબ્રાહીમ હુસયન મિરઝા ભરૂચ ખાતે લડવાની તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે. આ સમાચાર જાણતાં અકબર પડે થોડા સૈન્ય સહિત ભરૂચ રવાના થઈ ગયો. મહી નદીના કાંઠા પર આવેલા સરતાલ (સરનાલ) નામના ગામ સમીપ મિરઝાનો ભેટો થયો. પ્રથમ પ્રથમ તો મિરઝાને પોતાના વિજયની ઝાંખી થવા પામી, પરંતુ અંતે તેણે સજ્જડ હાર ખાધી અને મુલતાનના માર્ગે દિલ્હી જવા નાઠો, પણ દિલ્હી પહોંચે તે અગાઉ મુલતાનમાં જ મરણ પામ્યો.^{૧૨}

૮ ફરિશ્તા, જીલ્લ ૨ પૃષ્ઠ ૩૫૨: મિરાતે મુહમ્મદી પૃષ્ઠ ૧૩૫

૯ ફરિશ્તા, જીલ્લ ૨ પૃષ્ઠ ૩૫૫

૧૦ મિરાતે એહમદી, ગૂજ. અનુ. ૦ પૃષ્ઠ ૧૦૫

૧૧ હિસ્ટરી ઓફ ગૂજરાત, પૃષ્ઠ ૧૩૬, ખભાતનો ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૪૮

૧૨ મિરાતે મુહમ્મદી, પૃષ્ઠ ૧૩૫-૧૩૬

અકબર સૂરતમાં

ત્યાંથી અકબર સૂરત આવ્યો. અકબરી સૈન્યે સૂરતના કિલ્લાને ફરતે ઘેરા નાખ્યો. અતે એક માસ ને સત્તર દિવસ પછી કિલ્લાવાળાઓએ લાચાર બની, અકબરની તાબેદારી સ્વીકારી લીધી, અને ૨૩ મી રજબ હિ સ ૯૮૦ (ઈ સ ૧૫૭૨)ના રોજ સૂરતના કિલ્લા ઉપર મૂલયક્ષ્મ કર્યો. બીજા દિવસે અકબરે સૂરતની મુલાકાત લીધી, કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કર્યું, ત્યાં પહેલી વિખ્યાત સુલયમાની તોપો જોઈ, અને તેને આગ્રા મોકલી આપવાની આજ્ઞા સાદર કરાવી ૧૩

ફરી અમદાવાદ આવ્યો

અકબરે કુલીજ મુહમ્મદખાનને સૂરતના પ્રબંધક તરીકે નિયુક્ત કર્યો, અને ૪ થી ૭ ફેબ્રુઆરી હિ સ ૯૮૦ (ઈ સ ૧૫૭૨)ના રોજ સૂરતથી ફર્ય કરી, અમદાવાદ આવવા ઉપર્યો. અકબર અમદાવાદ આવી, જિતાયેલા દેશની વ્યવસ્થા કરવાના કાર્યમાં મૂકાયો. અને તેણે જિતાયેલા દેશનું વિભાગીકરણ કરી, દરેક પગણાનો એક હાકિમ મુકામ કર્યો, ૧૪ અને ખાને અઅઝમ મિરઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કેકાને ગુજરાતના પહેલા મુખી તરીકે નીમ્યો ૧૫ ગુજરાતની વહેંચણી

અકબરે ખાને અઅઝમને ગૂજરાતની મુખાગીરી આપવા માથે તેને અમદાવાદ, પેટલાદ અને બીજા જિલ્લાઓ, ખાનેકલા નવામ મીર મુહમ્મદખાનને પાટણ જિલ્લો, નવાબ કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદને ભરૂચ જિલ્લો, નવાબ અવગખાનને વડોદરા જિલ્લો, સૈયદ હામિદ છુખારીને ધોળકા, ખાનપુરનો ટાંપો તથા સમી પરગણા, અને કુલીજ મુહમ્મદખાનને સૂરત તથા તેની આજુબાજુના તામાના ગામો આપ્યા ત્યાં પછી બકી છંદને દિવસે અકબર, પાટનગર આગ્રા ખાતે જવાને વિદાય થયો. ખાને અઅઝમ વગેરે કેટલાક અમીરો તેને છેક મિલ્કપુર સુધી વિદાય કરવાને ગયા, અને પોતપોતાને મથકે પાછા ફર્યા ૧૬

શાન્તિનો પુન લંગ

અકબરના પગત ગયા પછી ગૂજરાતમાં થોડાક અગસા લગી શાન્તિ રહી, અને દરેક અમીરે પોતાની જગીરમાં વખત પસાર કર્યો. પરંતુ એટલામાં નડગથી દસેક ગાઉ છેટે આવેલા અહમદનગર ખાતે ઈસ્લામ કુમરોમાંથી ઈખ્તિયારુલ મુલક, મુહમ્મદખાન બીન શેરખાન ફત્લાહી, અને તેમનું અફઘાન ટોળું બખ્ષેડા કરતું ધસી આવ્યાની અમદાવાદ ખાતે ખબર આવી ૧૭ આથી ખાને અઅઝમ પોતાનું લશ્કર લઈ એ તરફ મીઠાવ્યો. બીજા તરફ એ જ અગમમાં મુહમ્મદ હુમયન મિરઝા નડગાગથી હિતાવળી ફૂંચે ધસી આવ્યાના અને તેણે ભરૂચનો જિલ્લો સર કરવાની ઘટનાના સમાચાર પણ આવ્યા ખાને અઅઝમે સૈયદ હામિદ છુખારી, વગેરે જાણીતા અમીરોની જોડે સુનદા મવારોની એક મેના એ તરફ પણ મોકલી,

૧૩ એનન પૃષ્ઠ ૧૩૬-૧૩૭

૧૪ એનન પૃષ્ઠ ૧૩૭

૧૫ મિરાતે એહમદી જૂન અનુ ૫૪ ૧૧૪

૧૬ મિરાતે સિકન્દરી, અ અનુ ૫૪ ૩૧૨ મિરાતે મુહમ્મદી પૃષ્ઠ ૧૩૭

૧૭ મિરાતે સિકન્દરી અ અનુ ૫૪ ૩૧૨

જેમાં ગૂજરાતતા સુવિખ્યાત કારસી ઇતિહાસ “મિરાતે સિકંદરી”નો કર્તા પણ મોહનદાસ દત્તા.^{૧૮} બંધ્ય જિત્તી લીધા પછી મિરઝાએ ખંભાત ઉપર ચઢાઈ કરી, અને એ નગર પણ જિત્તી લીધું હતું. મિરઝાનો બેટો શાહી લશ્કરથી થયો. તે શાહી લશ્કરનો તાપ છરવી ન સહાનગી, ઇડર તરફથી આવી પહોંચેલા અમીર ઇખ્તિયારુલ મુલ્કની જોડે મળી ગયા અને અમદાવાદ ખાલુ ચાલી ગયો. એ વેળા માળવાનો સુવિખ્યાત અમીર ખાઝ ખઠાદર પણ શાહી સૈન્ય જોડે હતો.^{૧૯}

અમદાવાદને ઘેરે

આ ખંતેએ પોતાનાં સૈન્યોનું જોડીકરણ કરી, અમદાવાદ લેવાના ઉદ્દેશે તેને ઘેરા ધાલ્યો. જોકે ખાને અઅઝમ પાસે પૂરતું લશ્કર હતું; પરંતુ તેણે પોતાના સૈન્યમાં રાજભક્તિ અને ઐક્યનો અભાવ જોયો. આથી તેણે લડાઈ માટે જિતાવળ ન કરતાં, આ લડકીકતની અકબરને જાણ કરી, અને ગૂજરાત આવવા વિનંતિપત્ર પાઠવ્યો. ખીલ્જી તરફ તેણે સલામતા-પૂર્વક નગરના ખચાવ માટે સાધનો મજબુત કરવા પ્રતિ લક્ષ આપ્યું. શત્રુએ ઘેરા નાંખ્યા પછી નગર ઉપર તોપમારો ચાલુ કરી દીધો (દિ. સ. ૯૮૧ ઇ. સ. ૧૫૭૩). ખાને અઅઝમે પોતાના સહાયતાના વિનંતિપત્રમાં-જે તેણે દિ. સ. ૯૮૧ના રખિલઅબ્બલ માસમાં લખ્યો હતો-શહિન્શાહ અકબરને આ ભાવાર્થવાળી પક્તિઓ આમેજ કરી હતી:—

“વિદ્રોહ માથું ઊંચકયું છે. પરિસ્થિતિ પ્રતિકૂળ છે. (તેથી) પ્રાર્થના છે કે શહિન્શાહ સ્વયં પધારે. માર્ગ વચ્ચેની (વિદ્રોહરૂપી) આ ધૂળ શહિન્શાહ વિના ખીલ્જી દ્વારા ખસેડી શકતું નથી.”^{૨૦}

શહિન્શાહની ગૂજરાત તરફ રવાનગી

અકબરને આ વિનંતિપત્ર મળ્યો અને ગૂજરાતમાં જંગેલા આ ખખેડાની જાણ ખાને અઅઝમની માતા જીજી અનગાને પણ થવા પામી. તે ઘણી ચિતાગ્રસ્ત બની, અને તેણે અકબરને તરત ગૂજરાત તરફ ફરવા આગ્રહ કર્યો. જીજી અનગાના ગભરાટના કારણે અકબર તત્કાળ પોતાના થોડા સૈન્ય સહિત ફત્તપુરસિકોથી ગૂજરાત તરફ રવાના થઈ ગયો.^{૨૧}

અકબરે પોતાની આગળ થોડાક અમલદારોને રવાના કર્યા, અને પોતે ૨૪મી રખિલ-અબ્બલ દિ. સ. ૯૮૧ (૪થી જુલાઈ ઇ. સ. ૧૫૭૩)ના દિને થોડા સૈન્ય સહિત અતિઝડપી ફરવા આરંભી, ઝાલોર આવી પહોંચ્યો; જ્યાં આગળ આગમ્યથી રવાના થયેલા શાહી અમલદારો પણ મળ્યા. અકબરે તેમની જોડે ફરવા જારી રાખી અને પાટણ નજદિક આવેલા બાલસાના (બાલીસાણા)ખાંતે આવી લાગ્યો. અહીં મીર મુહમ્મદ ખાન પણ પાટણથી પોતાની સેના લઈ અકબરની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ ગયો. અકબરે પોતાની સેનાના ત્રણ હજાર સવારોને અનેક વિલાગોમાં વહેંચી દીધા, અને પોતે એકસો સવારોની જોડે શત્રુની ધાતમાં પાછળ રહ્યો, તે અમદાવાદ તરફ વળ્યો. માર્ગમાં જેટલા આગળ શેરખાન ફત્તલાહીના ફેટલાક માણસોએ શાહી સૈન્યની ફરવા અવરોધવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેમને મારી હઠાવવામાં આવ્યા.^{૨૨}

^{૧૮} મિરાતે સિકંદરી, અ. અનુ. પૃષ્ઠ ૩૧૨

^{૧૯} ખંભાતનો ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૪૮

^{૨૦} ત્રિમાસિક ઉમરા, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૧૫ (હિન્દી અનુવાદ).

^{૨૧} જહાંગીરનામા, પહેલો ભાગ, પૃષ્ઠ ૪૬ (હિન્દી અનુવાદ).

^{૨૨} હિસ્તરી એક ગૂજરાત, પૃષ્ઠ ૧૩૮; મિરાતે એહમદી ગુ. અનુ. પૃષ્ઠ ૧૧૬

અકબરે અમદાવાદથી ત્રણ કોમ મગીપ પહોચી રોકા વગડાવ્યો, રણભેરી યુદ્ધની,^{૨૩} અને એક કાસદ દ્વારા પોતાના આવી પહોચવાના મમાચાગ ખાતે અમ્મઝમને મોકલ્યા રોકા અને રણભેરીનો અવાજ માળણી, મુહમ્મદ હુસયન મિરઝા ચોકી ગયો, અને બાળ મેળનવા સાબરમતીના કિનારે આવ્યો ત્યા આગળ સુખદાન કુલી તુર્ક તેના જોવામા આવ્યો, જે શાહી સૈન્યનો માણસ હતો મિરઝાએ તેને પૂછ્યુ કે-“આ કોની સેના છે ?” તેણે કહ્યું “આ શાહી લશ્કર છે, અને અકબર બાદશાહ પધાર્યા છે” મિરઝા આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો તેના માનવામા આ વાત આવી નહીં, પણ જ્યારે તેને આ વાતની ખાતરી થવા પામી ત્યારે તે આઘો ઝઈ, પોતાના લશ્કરને વ્યવસ્થિત કરવા લાગ્યો અકબરે આગ્રાથી અમદાવાદ સુધી ચારમો ગાઉનુ લાણુ અતર જૂદી જૂદી સનારીઓ દાગ ફક્ત નવ જ દિવસમા કાપ્યુ હતુ ખાતે અમ્મઝમ મિરઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કોકાને તો સાન-ભાન જ ન હતું, કે શહિન્-શાહ અકબર ખાટલી તરાથી અમદાવાદ પધાર્યો એ કાગળે જ્યારે કાઈ તેને અકબરની પધગમણીના સમાચાર કહેતો હતો, ત્યારે તે સાચા માનતો ન હતો આખિય તેને ય જ્યારે ખાતરી થવા પામી ત્યારે તે ગૂજરાતના શાહી સૈન્યને સળવી, અમદાવાદના ક્રિસ્તીની બહાર નીકળવાને તૈયાર થયો ૨૪

શત્રુનો પરાજય

શાહી લશ્કરે મોટુ ન હોવા છતા શહિન્-શાહ અકબરની પ્રતાસનીય દોગવણી, અને કુચળતાભરી વ્યુહરચનાના કાગળે ધમમાણની લડાઈ લડવા છતા શાહી સૈન્યને ફક્ત એક દિવસ જેટલા દૂકા વખતમા મપૂર્ણ ફતેહ મળવા પામી મુહમ્મદ હુસયન મિરઝા કેદ પકડાયો અને પાછળથી તેનું માથુ કાપી લેવામા આવ્યુ ઇખ્તિયારૂલ મુલક પણ પગાવ્ય પાગ્યો, અને તેની સેના વેગ-વિખેગ થઈ ઘઈ ઇખ્તિયારૂલ મુલકના અથે તેને યુવેશમા ગમડારી પાડ્યો સુદગમ બેગ નામનો એક મનિક યુવેશ તરફ ધમો ગયો,^{૨૫} અને તેનું મસ્તક કાપી લાગ્યો અકબરે નગરમા વિજયપ્રવરા કયો, અને અગિયાર દિવસ ચોબડા બાદ પોતાના પાટનગરે જવાને વિદાય થઈ ગયો ૨૬

અકબરે વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ, ખાતે અમ્મઝમ નવુ જીવન મેળવી નગરથી બહાર નીકળી શક્યો હતો આના બીજે વર્ષ અકબર જ્યારે અજમેર આવ્યો, ત્યારે ખાતે અમ્મઝમ એક બીજા વિજયના અભિનન્ન આપવા માટે શહિન્-શાહની સેનામા ધણી પ્રસજતા મહિન છપરિયત થયો અકબરે આગળ વધી ખાતે અમ્મઝમનું કીમળકાબેર રનાગત કર્યું, અને તેના ગળે મળ્યો ૨૭

સાબેરણીનો ભોગ બનેલો ખાતે અમ્મઝમ

ખાતે અમ્મઝમ, બે વર્ષ ને થોડાક મામ સુધી ગૂજરાતની મુબાગીરીના ઉચ્ચ પદ ઉપર રહી, પોતાનો ક્ષેત્ર દક્ષતાપૂર્વક બચાવતો રહી એ દરમિયાન જ કેટલાક ગયાર્યો લોકોએ

૨૩ મઆસિરલ ઉમરા, બીબે ભાન, પૃષ્ઠ ૧૫-૧૬
૨૪ નદાગીરનામા, ભાગ પહેલો, પૃષ્ઠ ૪૬-૪૭
૨૫ એનન, પૃષ્ઠ ૪૬
૨૬ દિરદરી આફ નજાત, પૃષ્ઠ ૧૩૬-૧૪૦
૨૭ મઆસિરલ ઉમરા, ભાન બીબે, પૃષ્ઠ ૧૭

અકબરને (હિ. સ. ૯૮૩ ઇ. સ. ૧૫૭૫) જણાવ્યું કે ખાને અઅઝમની નિષ્ઠા ખરાબ છે. અકબરે એક ફરમાન દ્વારા તેને તલબ કર્યો. ખાને અઅઝમનું હૃદય વિશુદ્ધ હતું. તે શાહી-ફરમાન મળતાં શહિન્-શાહની ખિદમતમાં હાજિર થયો. અકબરની આજ્ઞાથી તેને કેદમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. તેણે કેટલાક દિવસો પર્યંત કેદખાનાનાં ચંદો ખરદાસ્ત કર્યા. એના સ્થાને શહાબુદ્દીન અહમદ નેશાપૂરીની નીમણુંક થઈ. ૨૮ પાછળથી તે નિર્દોષ જણાતાં કેદમાંથી અકબરે તેને મુક્ત કરી, તેના મનસખ ઉપર બહાલ કર્યો.

એ શહિન્-શાહ અકબરના રાજત્વકાળના ચોવીસમા વર્ષે એટલે હિ. સ. ૯૮૭(ઇ. સ. ૧૫૭૯)ની સાલમાં ગંગાળ અને બિહારનો સૂબો હતો, એમ ઇતિહાસોથી ફલિત થાય છે. ૨૯ સુલતાન મુઝફ્ફર શાહ નાઠો.

હિ. સ. ૯૮૮માં શહિન્-શાહ (ત્રીજો) નાસી, ગૂજરાતમાં રાજપીપત્રા આવ્યો, અને ત્યાં કેટલાક દિવસ રહ્યો. પાછળથી ગૂજરાતના સૂબા શહાબુદ્દીન અહમદની ખીકથી સોરઠના પ્રદેશમાં જઈ ભરાયો, ૩૦ અને ગૂજરાતમાં ફરી ટંટા-ગખેડા મચાવવાની પેરવીઓ કરવા લાગ્યો. તેમાં તેને જોડીદારો અને સહાયકો મળી આવ્યાના કારણે ફાવ્યો પણ ખરા. પરંતુ મરણીયાનાં મોતમાંથી બચવાનાં એ છેલ્લાં ફાંફાં હતાં. અકબરનું ભાગ્ય ચઢતી ઉપર હતું. એ દરમિયાન ગૂજરાતના સુબાની ફેરફારી પણ થઈ. ઇતિમાદખાન જેવો વિશ્વાસુ અમીર અકબર તરફથી આ જગ્યાએ નીમાયો, છતાં મુઝફ્ફર શાહ અને તેના પક્ષકારોનું બળ તૂટ્યું નહીં, વધતું જ ગયું. એ અરસામાં ગૂજરાતના ત્રણત્રણ સુબા બદલાયા. અંતે શહિન્-શાહ અકબરે ખાને અઅઝમ મિરઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કોકાની ગૂજરાતના સુબા તરીકે હિ. સ. ૯૯૭ (ઇ. સ. ૧૫૮૮)માં ફરી ખીજ વાર નીમણુંક કરી. મુઝફ્ફર શાહે અમદાવાદ ઉપર કબ્જો કરી લીધો હતો, અને ભરૂચનેય ઘેરો નાંખ્યો હતો. પરંતુ ખાને અઅઝમ ગૂજરાત આવતાં તેને ઉચાળા ભરવા પડ્યા, અને શાહી લશ્કરના હાથે પરાજય વેડી, જૂનાગઢ ભાગી જવું પડ્યું. ૩૧ સોરઠ ઉપર આક્રમણ

ગૂજરાતથી ભાગી આવેલા સુલતાન મુઝફ્ફર શાહ અને તેના પક્ષકારોની પ્રવૃત્તિઓના કારણે આખા સોરઠમા ઉલ્કાપાત મચી ગયો. અકબરના કર્મચારીઓ એને શાન્ત કરવા ભગીરથ યત્નો કરવા લાગ્યા. તેમાં કેટલેક અંશે તેઓ ફાવ્યા પણ ખરા. પરંતુ આખા સોરઠ ઉપર શાહી વર્ચસ્વ સ્થાપવા માટે સુલતાન મુઝફ્ફર શાહને પકડવાની જરૂર હતી. આથી ખાને અઅઝમે ગૂજરાતની સુબાગીરીનું સુકાન સંભાળતાં જ, મુઝફ્ફર શાહને ગિરફતાર કરવાનો અને સોરઠ ઉપર આક્રમણ લઈ જઈ, આખા પ્રદેશ ઉપર શાહી વર્ચસ્વ સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૩૨

ખાને અઅઝમ આ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે ખતે સૈન્ય લઈ, સોરઠ તરફ દૂર કરી ગયો. કેટલાંક યુદ્ધો પછી ખાને અઅઝમને, એના હેતુમા સફળતા મળી. પત્ની ઝિંહલદ હિ. સ. ૯૯૯(ઇ. સ.

૨૮ ફરિશ્તા જલ્દ ૨, પૃષ્ઠ ૩૬૨

૨૯ મઆસિફલ ઉમરા, ભાગ બીજો પૃષ્ઠ ૨૭૮

૩૦ મિરાતે સિદ્દહરી, અ. અનુ. પૃષ્ઠ ૩૧૪-૩૧૫

૩૧ ફરિશ્તા, જલ્દ ૨, પૃષ્ઠ ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮

૩૨ મિરાતે મુસ્તુફાખાદ, પૃષ્ઠ ૧૧૭ સોરઠની ચઢાઈ, અપાઝપીઓ અને લડાઈનું વૃત્તાંત લખાણ થવાના ભયે અહીં સંક્ષેપમાં રજૂ કર્યું છે.

૧૫૯૦)ના દિને એણે જૂનાગઢના સુપ્રમિદ્દ દુર્ગ ઉપર વિજયધ્વજ ફડાવ્યો. આખો સોરઠ પ્રાત આ પછી મુગલ-સામ્રાજ્યમા દાખલ થઈ ગયો. ૩૩

ખાતે અચ્ચત્તમ જૂનાગઢમા

ખાતે અચ્ચત્તમ જૂનાગઢના દુર્ગ ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી જૂનાગઢમા જ રહ્યો ઝાલા રાજપૂતો તો પ્રથમથી જ અડખરપક્ષી થઈ ગયા હતા. હવે જાહેજાઓ પણ તેની તરફેણમા આવી ગયા. આમ કાઠિયાવાડના બધા રાજપૂતોએ અડખરની તાબેદારી સ્વીકારી લીધી છતાં મુઝફ્ફરશાહ હજી છટો હતો. તેને રક્ષણ આપનારા મળી ગયેલા હતા, એનું એ પરિણામ હતું ખાતે અચ્ચત્તમે મુઝફ્ફરશાહને ગિરફતાર કરવાની ચિંતા કરવા માંડી. મુઝફ્ફરશાહ જૂનાગઢથી ફરાર થઈ, દારકા(જેને મુસ્તફાનગર પણ કહે છે)મા જઈ ભગયો હતો.

મુઝફ્ફરશાહને પકડવા માટે ખાતે અચ્ચત્તમે નવરગખાન, નિઝામુદ્દીન અહમદ બખ્શી, મીરઝા મુદ્દમદ અનવર (ખાતે અચ્ચત્તમનો પુત્ર) વગેરેને એક મૈન્ય આપી દારકા ગવાના કયાં મુઝફ્ફરશાહ શાહી મૈન્યના આગમનથી ખબરદાર થઈ, એટલાં જમીનનાં શિવા વાઘેરની પામે પુરતીનાં (?) ખાતે નાસી ગયો. શાહી લશ્કરે તે તરફ કદમ લગાવ્યા એટલે તો શિવાએ પોતાના માણસોની જોડે મુઝફ્ફર શાહને કચ્છ તરફ નમાડી મૂક્યો, અને પોતે નીમ-આણસ માણસોની જોડે શાહી લશ્કરના મુનાવલામા ઉતરી પડી, પોતાની પ્યારી જન ગુમારી દીધી એક સેન્ટગ્રાન્ત મુમલમાન સુલતાનને આશરો આપી, તેને મલામત ખીજી મથળે નમાડી મૂકી, તેના ખાતર પોતાનો પ્રાણ આપી દેવાનું શિવા વાઘેરનું આ પગલુ તે વખતની દિન્દુ-મુસ્લીમ એકમપીનું જલ્લત ઉદાદગ્ય પૂર પાડે છે. શિવા વાઘેરના કાણે શાહી લશ્કરને મુઝફ્ફર શાહને પકડવામા એક વાર ફરી નિષ્ફળતા મળી, અને નવરગખાન વગેરે જૂનાગઢ પાછા ફર્યા. ૩૪

મીરઝીમા ખાતે અચ્ચત્તમનો પડાવ

ત્યાર પછી ખાતે અચ્ચત્તમે મીરઝીમા પડાવ નાખ્યો. જામ મત્રમાલ તેની મેવામાં દાઝી થયો અને શાહી નોકરીની ધ્રુજા વ્યક્ત કરી એ જ અગમાર્માં મગાચાર માંપડયા કે કચ્છના રાજ ભાગએ મુઝફ્ફર શાહને પોતાના પાટનગર લુખમાં ગાખ્યો છે એટલે ખાતે અચ્ચત્તમે તે તરફ ધ્યાન આપ્યું. શાહી અદાઈ આરવાની ભાગને જાણ થતા, તે ભય લીત થયો અને ખાતે અચ્ચત્તમની મેવામા પોતાના મહેસવાદો મોકલી અગર ફરી કે "માગ દેશને ઉત્તર ન કરો તો હું પોતે જ મુઝફ્ફરને ગિરફતાર કરી નમારે દવાસે કરી દઉં છું" ખાતે અચ્ચત્તમે આ વાત કશુત ગાખી અને પોતાના થોડા માણસો ભારે તરફ મોકલ્યા, જેમને તે જૂનથી વીસ દેશને છેટે આવે. ૩૫ મુઝફ્ફર દતો ત્યાં સમ્મિ ગયો, અને તેને પકડાવી દઈ દુનિયાની સગા માટેની જદનામી ભાગએ પોતાના સિંચે વહેરી લીધી. આને લગતા બે દોદગચા હજી પણ ફેટલોડે ભોંકીએ રમે છે, અને "વૈભવવિનામ" (પૃષ્ઠ ૩૩૭)મા જણાવેલા છે. ૩૫

મુઝફ્ફર શાહ આપઘાત કરે છે

ખાને અઅઝમના માણસો ગુજરાતની રવતંત્ર પ્રેરનામી સલ્તનતના એકલા દીપક સૂક્ષ્મતાન મુઝફ્ફર શાહ(ત્રીજો)ને ગિરકતાર કરી ગોરખી લઈ આવવાને રવાના થયા. તેઓ ધ્રોળ પહોંચ્યા. મુઝફ્ફર શાહ શાગ કરવાને બદલે એકાંતમાં ગમે, અને પોતાની પાસે મંત્રાડી રાખેલા એક અરતરા વતી ગળુ કાપી નાંખી, પોતાના દેદનો અંત આપ્યો. (દિ. મં. ૧૦૦૧ ઇ. સ. ૧૫૯૨). એનું માથું કાપી, ખાને અઅઝમની પાસે લાવવામાં આવ્યું. જે તેજે ઇતિ-હાસકાર નિઝામુદ્દીન અદમદ બખ્શીની જોડે શહિન્-શાહ અકબરની એવામાં—જે તે વખતે ધણેભાગે લાહોરમાં હતો—મોકલી આપ્યું કે અને પોતે અમદાવાદ આવવાને ઉપડ્યો. કેટલાક આવી રીતે ગુજરાતની સલ્તનતના દાવેદાર મુઝફ્ફરશાહનો અંત એક વીગ વધે આવતાં ગુજરાતમાં મુગલ સામ્રાજ્યની યુનિવાદો કાયમો સ્થિર અને સુદૃઢ થવા પામી.

હુઝ કરવા ગયો.

શહિન્-શાહ અકબરે પોતાના લગોટીયા મિત્ર અને દૂત-માઈ ખાને અઅઝમને છેલ્લાં દશ વર્ષથી જોયો ન હતો. એ કારણે તેણે મળવા માટે ખાને અઅઝમને દિલ્લી ખોલાવ્યો. કેટલું પરંતુ એ અકબરની ખિદમતમાં હાજર થયો નહો. એને એવી બીની હતી કે જે જમ્મશ તો ક્યાંક પૂર્વવત્ કેદખાનામાં હસેલાઈ જઈશ. તેથી એણે શાહી ઇન્જાની અવગણના કરી.

મઆસિફલ ઉમરાનો કર્તા એક બીજું કારણ બતાવતાં જણાવે છે, કે ખાને અઅઝમ દરબારમાં પ્રચલિત થઈ ચૂકેલા નિયમે જેવા કે બાદશાહને સિન્દો કરવો, દાઢી મુંડાવવી, વગેરેને માનતો ન હતો. અને એના વિરોધમાં એણે લાંબી દાઢી ગાળી હતી. આ કારણે અકબરની હજુરમાં જવાનું એને વાસ્તવિક લાગ્યું નહી, અને બદલાનાં લખતો રહ્યો. છેવટે અકબરે એને એવું લખ્યું કે તમે આવવામાં વાર લગાડી રહ્યા છો, એનાથી કલ્પિત થાય છે કે તમારી દાઢીના વાળોએ તમને દબાવી રાખેલા છે. કેટલું આમ છતાં ખાને અઅઝમ બાદશાહને મળવા ગયો નહો, અને દીવ બંદર ઉપર ચઢાઈ કરવા બદલે (દિ. સં. ૧૦૦૧ ઇ. સ. ૧૫૯૨) અમદાવાદથી ફૂચ કરી, કુટુમ્બ-કળીલા અને પોતાના અંગત રસાલા સહિત સોરઠ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંથી આગળ વધી ફિરંગીઓ જોડે મંથિ કરી, સોમનાથની પાસે આવેલા વેરાવળ બંદરથી “ઈલાહી” નામના શાહી-જહાઝ ઉપર પોતાના છ પુત્ર પુરુષ, અનવર, અબ્દુલાહ, અબ્દુલ્લતીફ, મુર્તુઝા, અબ્દુલગફુર તથા છ પુત્રીઓ, તેમની માતાઓ અને સૌથી વધુ ચાકરો સહિત સવાર થઈ, હજની પવિત્ર ફર્જ અદા કરવાના ધરાદે મક્કા જવાને ઉપડી ગયો. શહિન્-શાહ અકબર આ સમાચાર જાણી ક્ષોભ પામ્યો અને તેણે ખાને અઅઝમના બે પુત્ર શમ્સ અને શાદમાનને મનસખ અને જાગીર આપી ઇતિહાસકાર શયખ અબ્દુલ કાદિર બદાયુનીએ ખાને અઅઝમના હજે જવાની તારીખ પોતાના નીચલા લાવાર્થ-લાખી પકિતમાં કાઢી છે:—

“ખાને અઅઝમે ધર્માત્માઓનું સ્થાન લીધું, પરંતુ શહિન્-શાહના વિચારથી તે ભટકેલો

૩૬. એબન પૃ. ૧૨૮.

૩૭. ફરિસ્તા, જીલ્દ ૨ પૃ. ૩૭૬

૩૮. ફરિસ્તા. જીલ્દ ૨ પૃ. ૩૭૬

૩૯. મઆસિફલ ઉમરા, લાગ ૨ પૃ. ૨૧.

હતો જ્યારે એ હદયથી એ વર્ષની તાગીખ પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે મિરજા કોકા હજી ગયો
(દિ સ ૧૦૦૨)"૪૦

પુનરાગમન

ખાતે અઅઝમને જ્યારે પુન અકબરના કૃપાપૂર્ણ મમાયાર મળ્યા ત્યારે તે મક્કાથી
રવાના થઈ, ફરી કાઠિયાવાડના વેગવળ બદરે જ સુખરૂપ આવી પહોંચ્યો અને દિ મ ૧૦૦૩
(ઈ સ ૧૫૯૪)ના આગસ્ટા શાહી સેવામાં ઉપરિચિત થઈ ગયો. ૪૧ અકબરે તેના ઉપર
આગળની જેમ જ કૃપાઓ દાખવી અને તેને તેના મનસજ ઉપર બહાલ ઠગી, મિહાગપ્રાતની
સુમાગીગી અર્પા ૪૨

શાહી વકીલના પદ ઉપર

એ પછી અકબરના તરફથી ખાતે અઅઝમને શાહી વકીલના મરોમ્ય પદ ઉપર નીમ
વામાં આવ્યો, જે મુગન શામનવિલાગનું જવાબદાર પદ હતું શાહી મહોર એના કબજામાં
રહેતી હતી, જે ઉપર મવલાના અલીઅહમદે તથમૂર લગીના અકબરના એકદર પૂર્વજોના
નોમો કાતરલા હતા એના બીજે વર્ષે ખાતે અઅઝમની ગંગીગમાં મુલતાન પ્રાત આપવામાં
આવ્યો. ૪૩

આસીર ગઠના ઘેરા ઉપર નિયુક્ત થયો

શહિ-શાહ અકબરે દિ મ ૧૦૦૮(ઈ સ ૧૫૯૯)માં ખાતે અઅઝમને દક્ષિણના
આસીગઠ(ભુદાનપુર નજીક)ના સુવિખ્યાત દુર્ગના ઘેરાના કાર્ય ઉપર નિયુક્ત કર્યો હતો
એ અગાઉ પણ એ, એક વાર દિ સ ૯૯૪(ઈ સ, ૧૫૮૫)માં દક્ષિણની મુલકગીગી ઉપર
જઈ ચૂક્યો હતો. ૪૪ આસીગઠના ઘેરા વખતે અકબર પખૂ મોલુગ હતો એ વખતે ખાતે
અઅઝમની માતા જીજી અનગા મૃત્યુ પામી અકબરને સ્વાભાવિક રીતે પોતાની દુઃખ-માતાના
અવસાનથી ઘણો આઘાત લાગ્યો જીજી અનગાનો જનાઓ ઉચકવામાં અકબર પખૂ જોડાયો,
એ તેના પ્રત્યેના અકબરના અસીમ પ્રેમનો પ્રગવો છે એટલુંજ નહીં પણ અકબરે તેના
મોકમાં પોતાનું માથું અને મૂઠો પણ મુકાવ્યાં, જેનું અનુકરણ-મનાઈ છતાં-બોગ મૂલ
ઉમરાવો અને ઈર્ષ્યાગીઓએ પણ કહ્યું ૪૫ દક્ષિણના વિજય પછી અકબરે એને ત્રીજી વાર
ગુજરાતનો મુખો બનાવી મોકલ્યો હતો

અકબરની વફાત

મદાન અકબર તા ૧૩ ગબિલિઅબ્બલ દિ મ ૧૦૧૪(ઈ સ ૧૬૦૫)ના દિને
વફાત પામ્યો, અને તેના યાતે શાદજાદો મલોમ નુરદ્દીન મુહમ્મદ જહાંગીરનું નામ ધારણ
કરી, દિલીના શાહી-નખત ઉપર જિ'ાન્નો એ શાહી પગ નહીં આવે એવું કાવતુ મોકવાયુ
હતું, પણ તે નિપૂજીતમાં પગિજીયુ હતું, એમાં ખાતે અઅઝમનું નામ પણ મોકવાવણ છે

૪૦ મઆસિર ઉમરા જાન ૨ ૫ ૨૧-૨૨

૪૧ એન પૂ. ૨૨.

૪૨ મિરાતે મુમુકાલાદ ૫ ૧૦૯ની પાનેખ ૪

૪૩ મઆસિર ઉમરા જાન ૮ ૫૫૨ ૨૨

૪૪ મિરાતે એદમદી-જ. અનુ ૫ ૧૫૩

૪૫ મઆસિર ઉમરા, જાન ૨, ૫ ૨૨

એની સંક્ષેપમાં વિગત એવી છે, કે ખાને અચ્ચમની એક પુત્રીનાં લગ્ન સલીમના મોટા પુત્ર ખુસરૂની જોડે થયાં હતાં, જે રાજ માનસિંગનો લાણેજ હતો. આ કારણે મોગલ સામ્રાજ્યના આ બે સ્તંભોએ ખુસરૂને આગળ વધારવામાં અકબરી યુગમાં કશી પણ મણા આપી રાખી ન હતી. આ કાશિષમાં વિશેષતઃ ખાને અચ્ચમ મોખરે હતો, કેમકે તે પોતાના જમાઇ ખુસરૂ ઉપર ભારે પ્રેમ રાખતો હતો. કદિ કદિ ખાને અચ્ચમ કહ્યાં કરતો હતો કે “ઈશ્વર તેની (ખુસરૂની) બાદશાહતના સમાચાર મને જમણા કાનમાં આપે, અને કાબા કાનથી મારા પ્રાણ લઈ લે, એમ હું ઈચ્છું છું.” પરંતુ ખાને અચ્ચમની આ ઇચ્છા ફળી નહી, અને ધૂંયંત્ર રચાયા છતાં તે નિષ્ફળતામાં પરિણમ્યું. છતાં જહાંગીરના વખતમાં પણ ખાને અચ્ચમ એના મનસખ ઉપર જ બહાલ રહ્યો.

ઉપર્યુક્ત કારણોસર, જહાંગીર ગાદી ઉપર આવે એ પક્ષના ઉમરાવો જોડે ખાને અચ્ચમને ખનતું ન હતું. કહે છે કે ખાને અચ્ચમ એટલા કારણસર જ હંમેશા કદન પહેરીને જહાંગીરના દરબારમાં જતો હતો. તેને મજબૂત શંકા હતી કે એ લોકો તેને કોઈ વાર મરાવી નંખાવશે. તે છતાં પોતાની જીભને સંયમમાં રાખવાની કાશિશ કરતો ન હતો. અકબરના વખતમાં તે જેવી રીતે છૂટી જીભ રાખી દરબારમાં વર્તતો હતો, તે જ પ્રમાણે જહાંગીરના દરબારમાં પણ તે વર્તતો હતો. એક રાત્રે દરબારમાં અમીરૂલ ઉમરા જોડે એને ખૂબ જામી ગઈ. જહાંગીરે મજલિસ ખરખાસ્ત કરી દીધી, અને એકાંતમાં અમીરો જોડે સલાહ-મંત્રણા કરવા લાગ્યો. અમીરૂલ ઉમરાએ કહ્યું કે-“એને મારી નાંખવામાં સમય ગુમાવવો ન જોઈએ.” મહાખતખાંએ કહ્યું કે-“અમે તર્ક-વિતર્ક બાણતા નથી. અમે રણયોદ્ધાઓ છીએ, અને અમારી કંતે મજબૂત તરવાર છે. તેને કમ્મર ઉપર મારીશું અને તે જો બે કટકા થઈ ન જાય તો આપ અમારા હાથ કાપી શકો છો.” બ્યારે ખાનજહાં લોદીનો બોલવાનો વારો આવ્યો ત્યારે તેણે જણાવ્યું; “અમે તેના સૌભાગ્યથી ચકિત છીએ. જ્યાંજ્યાં શહિન્શાહ- (અકબર)નું નામ પહોંચ્યું છે, ત્યાંત્યાં ખાને અચ્ચમનું નામ પણ ગયું છે. અમને તેનો એવો પ્રકટ દોષ દેખાતો નથી, જે તેને મારી નાંખવાને પ્રેરતો હોય. જો આપણે તેને મારી નાંખીશું તો લોકો તેને શહીદ કહેશે.” આ સાંભળી જહાંગીરનો રોષ મહદંશે શાન્ત થઈ ગયો. એ જ વખતે પદ્મ પાછળથી જહાંગીરની સાવકી માતા સલીમા સુલતાના બેગમે મોટે સાદે કહ્યું કે-“જહાંપનાહ ! મિરઝા કોકાના માટે યાચના કરવાના ઉદ્દેશે તમામ બેગમે અહીં ઝનાનામાં ટોળે મળેલ છે. હુઝૂર અહીં પધારે તો ઉત્તમ છે, નહીંતર બધી બેગમે હુઝૂરની સેવામાં બહાર ઉપરિચિત થશે.” જહાંગીરને નાઇલાજે વિવશ બની ઝનાનખાનામાં જવું પડ્યું, અને બેગમોની પ્રાર્થનાના કારણે જહાંગીરને ખાનેઅચ્ચમને ક્ષમા આપવી પડી. ૪૯

બીજી વાર ઉતરેલી શાહી ખફગી

એવી જ રીતે એક બીજી વાર પણ એ શાહી ખફગીનો ભોગ થઈ પડતાં સલામત બચી ગયો હતો. એણે ખાનદેશના શાસક અલીખાનને એક કાગળ લખ્યો હતો. તેમાં અકબરની પેટ ભરીને નિદા કરવામાં આવી હતી. આ કાગળ આસીરગઢના વિજયવખતે ખવાજ અબૂલ હસન તુર્કીના હાથ આવ્યો હતો. તેણે આ કાગળ લાંબા વખત સુધી સંતાડી રાખ્યો હતો, પણ છેવટે તેનાથી નહી રહેવાયાથી એક દિવસે મોકો જોઈ, મજદૂર

પત્ર લગ દરબારમા જહાંગીરના હાથમા મૂકી દીધો. પત્ર વાચીને જહાંગીર ક્રોધથી રાતો-
ચોળા બની ગયો. જહાંગીરે 'આ' પત્ર આને અઅગ્રમના હાથમા મૂક્યો. તેણે શાહી ખદ્ગીને
જરા પશુ ડર ગાખ્યા વગર લગ દરબારમા એ કાગળ મોટથી વાંચ્યો. દરબારીઓ તેને
ગાળો અને શાપ આપવા લાગ્યા. શહિન્-શાહ જહાંગીર લખે છે કે "તો મારા પિતાએ
એની માતાનું દૂધ પીધું ન હોત તો હું જાતે એનો વંધ કરત મારી એવી ધારણા હતી
કે મારી જોડે એનું વેર ખુમરના ઢારણે છે પરન્તુ આ પત્રથી મારા પિતાની જોડે પશુ
એની દુષ્ટતા અને નમસ્કરોગી સિદ્ધ થાય છે, જેમણે એને અને એના કુટુંબને ધૂળમાંથી
ઉઠાડી આકાશ સુધી પહોચાડ્યા હતા." ૪૭ જહાંગીરે આ વખતે પશુ એના ઉપર રહમ-
દિલી બતાવી, એનો શિરચ્છેદ નહો કરાવતા, એની જાગીર અને પદ ખુલ્લવી લઈ, એને
નજરકેદ કરી દીધો. ૪૮

ગૂજરાતના સુબા તર્ગીકે નિયુક્તિ

પરતુ એના ખીજે જ વર્ષે (હિ સ ૧૦૧૮ ઈ સ ૧૬૦૬) એના ઉપર શાહી
કૃપા હતી, અને એને જહાંગીરે ગૂજરાતનો સુબો બનાવ્યો. આ એની ગૂજરાતની ચોથી
વારની સુબાગીરી હતી. પરતુ આ ફેરે એ ગૂજરાત નહો આવ્યો, અને પોતાના પ્રતિનિધિ
તરીકે એણે પોતાના મોટા પુત્ર જહાંગીર કુલીખાનને ગૂજરાતની વ્યવસ્થા કરવા અને
કાંગઘાર ચલાવવા અમદાવાદ મોકલી આપ્યો. ૪૯

ત્રીજી વાર સપડાયો

શાહજાદા શાહજહાની જોડે સભ્યતાભર્યું વર્તન નહો દાખવ્યાના કારણે હિ. સ ૧૦૨૨-
(ઈ સ ૧૬૧૩)ની સાલમા આને અઅગ્રમ કરી એક વાર શાહી રાયતુ નિમિત્ત બન્યો હતો.
અને જહાંગીરે એને ગ્વાલિયરના કેદખાનામા પૂરી દેવા માટે આસિફખાનને સંપૂર્ણ કરી
દીધો હતો. ૫૦

વાહીસ્વાતંત્ર્ય ઉપર પ્રતિબંધ

પરન્તુ એના બાગ્યનો બલિદાગી તો જુઓ કે એક જ વર્ષ પછી એના ઉપર જહા-
ંગીની ફગી મહેરબાની હતી, અને એને એવી શક્ત લખાવી લઈ જેલમુક્ત કરવામાં
આવ્યો છે કે "એને જ્યાં લગી કોઇ પ્રશ્ન પૂછવામા ન આવે ત્યાં લગી એ જહાંગીર મામે
કશુ બોલે નહો" ૫૧

એક રાત્રે જહાંગીરે એના પુત્ર જહાંગીર કુલી ખાનને કહ્યું કે "તમે તમાગ પિતાના
જમીન યદ રોકો છો?" તેણે જવાબ આપ્યો કે "અમે તેમના કાર્યોના જમીન યદ ચક્રીએ
હીએ, પરતુ તેમની જીજના માટે નહો" ૫૨

૪૭ જહાંગીરનામા ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૬૭-૬૮

૪૮ મઆસિરૂલ હમરા, ભા. ૨ પૃષ્ઠ ૨૫

૪૯ મિરાતે એદમદી, ગૂ. અનુ. પૃષ્ઠ ૧૬૩

૫૦ મઆસિરૂલ હમરા, ભાગ ૨ પૃ. ૨૫

૫૧ એનન પૂ. ૨૬

૫૨ એનન " "

ફરી વાર ગુજરાતમાં

જહાંગીરના રાજત્વકાળમાં ગૂજરાતના પંદરમાં સુખા તરીકે હિ. સં. ૧૦૩૨(ઈ. સ. ૧૬૨૨)માં શાહઝાદા શાહજહાંની નીમણુંક થઈ હતી. પરંતુ જહાંગીરનું મન એ વખતે શાહજહાંથી ખાટું થઈ ગયેલું હોવાથી, તેણે તેના સ્થાને શાહઝાદા ખુસરૂના પુત્ર શાહઝાદા દાવરખાનની નીમણુંક કરી, અને તેના સાથી અને અભિલાષક તરીકે ગૂજરાત પ્રાંતથી સંપૂર્ણ પરિચિત એવા રાજકાજદક્ષ પુરૂષ ખાને અચ્ચમની નીમણુંક કરી. એ વખતે એને રાહખર્ચા માટે એક લાખ રૂપિયાની રકમ આપવા જહાંગીરે આજ્ઞા કરી હતી.^{૫૩} ખાને અચ્ચમની વફાત

ખાને અચ્ચમનું ગૂજરાતનું આ પુનરાગમન સ્થાયી નીવડવાને સર્જાયેલું હોવાથી એ ફરી પાટનગર જઈ શક્યો નહીં, અને હિ સ ૧૦૩૩(ઈ. સ. ૧૬૨૩)માં અમદાવાદ ખાતે એ કુદરતી મોતે વફાત પામ્યો.^{૫૪} એને સરખેઝ ખાતે સંતશિરોમણિ હઝરત શયખ અહમદ ખાદુ ગજખાનના મકબરા પાસે દફનાવવામાં આવ્યો.^{૫૫}

આજે સરખેઝ ખાતે આ, ઐતિહાસિક રાજપુરૂષ અને જહાંગીરી યુગના સુવિખ્યાત સાત હજારી મનસખદારની કબ્ર કે મકબરાનો કશોય પત્તો મળતો નથી. આમ ગૂજરાતના રાજકારણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવનારા સુખાનો દેહ, સરખેઝના ક્યા ખૂણામાં દટાયેલો પડ્યો છે, એ આપણે નથી જાણતા. જે “મિરાતે એહમદી”માં એ સરખેઝમાં દટાયો હતો એવો ઉલ્લેખ ન હોત તો એનો દેહ અમદાવાદમાં જ પડ્યો હતો, અને એ અમદાવાદમાં જ દટાયો છે, એ જાણવાને માટે આપણી પાસે ખીજાં કાંઈ સાધનો ન હતાં, કેમકે ખીજાં કેટલાક ફારસી ઇતિહાસમાં એ વિષે કશો જ ઉલ્લેખ નથી.

એના ઉચ્ચ ગુણો

મૂગલ યુગનો એ સુવિખ્યાત ઉમરાવ સદ્ગુણી અને દાનશીલ હતો. એ જ્યારે હજ-યાત્રાએ ગયો હતો, ત્યારે એણે ત્યાં પવિત્ર સ્થળો ખાતે છૂટે હાથે નાણાં ખર્ચ્યાં હતાં, જે કારણે એ આર્થિક સંકટામણમાં પણ આવી પડ્યો હતો. મક્કા અને મદીનાના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો અને અગ્રણીઓએ એની એ હાતિમ-દિલીના કારણે એનું ભારે સન્માન કર્યું હતું. એણે મહાન પયગમ્બર હઝરત મુહમ્મદ(સ. અ. વ)ના પવિત્ર મકબરાની રક્ષા કરવા માટે મક્કાના શેરીફને એકી તડાકે પચાસ વર્ષના ખર્ચની રકમ હવાલે કરી હતી, એટલું જ નહીં, ખાને અચ્ચમને ત્યાં આગળ કેટલીક ઈમારતો ખરીદીને પણ એ જ પવિત્ર મકબરાના અંગે વકફ કરી હતી.^{૬૬}

સાહિત્ય પ્રત્યે અભિરુચિ

ખાને અચ્ચમ ગ્રંથપ્રેમી પણ હતો, અને સરકારી કામગીરીથી જ્યારે એને અવકાશ મળતો ત્યારે એ નીતિશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, આદિ વિષયો ઉપર લખાયેલાં પુસ્તકો વાંચતો હતો.^{૫૭}

૫૩ મિરાતે એહમદી, ગૂ. અનુ. પૃષ્ઠ ૨૦૧

૫૪ મઆસિરૂલ ઉમરા, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૭

૫૫ મિરાતે એહમદી, ગૂ. અનુ. પૃષ્ઠ ૨૦૪

૫૬. મઆસિરૂલ ઉમરા, ભાગ ૨ પૃ. ૨૨.

૫૭. મિરાતે એહમદી, ગુ. અનુ પૃ. ૨૦૪

એતું ઐતિહાસિક જ્ઞાન ઉચ્ચ કોટિનું હતુ, એટલુ જ નહીં એ કવિપ્રકૃતિ પણ ધગવતો હતો એ મુલ્લા મીરઅલીના પુત્ર મિરઝા બાકિરનો શિષ્ય હતો, અને પ્રથમ કક્ષાના વિવેચકોના મતાનુસાર એ, લેખનમાં પ્રસિદ્ધ ઉસ્તાદોથી કોઈ પણ રીતે ઉતરતો ન હતો એટલુ જ નહીં એ, અર્થનાહી અને સુરપદ લખવામાં ઘણો જ કુશળ હતો પરંતુ એ અરબી ભાષાથી અનભિજ્ઞ હતો એની એક જાવ્યપંક્તિનો ભાવાર્થ એ છે કે

“નામ અને યશથી મને મન-ધ્રુવજી મળ્યુ નથી, એટલે (એના પછી) હવે હું કાર્તિકેષી દર્પણ ઉપર પથ્થર ફેંકવા ધ્રુવજી છુ” ૫૮

“હું પોતે કણ્ઠસ કરતો હતો, કે હું અરબી ભાષામાં એક ગરીબ ગામડિયા જેવો છુ” ૫૯

એ સુંદર લલિયો પણ હતો, નસ્તાલીક અક્ષરો ધણા જ સુંદર લખતો હતો, એટલું જ નહીં, એ વાતચીત કરવામાં પણ અનોડ હતો પોતાની વાતચીત દરમ્યાન મનહર શૈલીના પ્રયોગો કરતો હતો, અને કહેવતો બોલી તેમાં પ્રાણ પૂરતો હતો ૬૦

નિઠર અને રૂપંદ વક્તા

એની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ તો એની નિઠરતા અને રૂપંદવક્તાપણાના કારણે હતી સમ્બાઈ અને માફ સાફ વાતો એ એના ઉચ્ચ ગુણો હતા સાચી વાતો કહેતા એ અકબર અને જહાંગીરથી પણ દબાયો કે અબયો ન હતો ૬૧ એ જ કારણ હતુ, કે એ અનેક વાર શાહી ખંડોમાં મરડાવા પામ્યો હતો

કટાક્ષગ્રેમી

વળી એ કટાક્ષ અને વ્યંગ કરવામાં પણ કોપથી ઉતરે એવો ન હતો એ કદિ કદિ મજાકમાં પોતાના દિનાન ગય દુર્ગાદાસને કલા કરતો હતો કે “તમે ગંગાસ્નાન કરવા કેમ જતા નથી ?” તે ઉત્તરમાં જણાવતો કે “ગુલે ગંગ ગેરે કદમે નવાખ અગત” (ગંગાસ્નાન તો મુજ દામતુ આપના કદમોની હઠળ છે) ૬૨ એનો એક દુચકો પ્રસિદ્ધ છે કે “ધનાલય પુરૂષોએ ચાર પત્નીઓ કરવી અનિવાર્ય છે (૧) ધરણી, (૨) ખુરાસાની, (૩) હિન્દી અને (૪) માવરૂનહરી ધરણી સતંગ અને મદચાર માટે, ખુરાસાની ગૃહવ્યવસ્થા માટે, હિન્દી વિલાસ ભોગવવા માટે, અને માવરૂનહરી ફટકારના માટે, જેથી બીજી પત્નીઓ બોધપાક મદણ કરે” ૬૩

એની સખ્તાઈ, એનો કોપ

ખાતે અવ્યયમ એક ન્યાયી કર્મચારી હતો, પરંતુ તેની સાચોગાય એ બોલવામાં કટાર હતો એ બદદાનની અને અવિશ્વાસુ આમિલો પ્રત્યે ભારે કડક હતો ભવારે એના પગ છાનો કાંધ આમિલ અગર દાસ, એની સમક્ષ પોતાનો દિમાખ લઈ ઉપરિચન થતો, અને

૫૮ મઆસિરૂલ હમરા, ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૨૭

૫૯ ઈલાહનામારો જહાંગીરી પૃષ્ઠ ૧૧૦ (ઉર્દૂ અનુ.)

૧૦ ઈલાહનામારો જહાંગીરી પૃષ્ઠ ૧૧૦, મઆસિરૂલ હમરા, ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૨૭

૧૧. મિરાને મુદગમદી પૃષ્ઠ ૧૧૭

૧૨. એમન

૧૩ મઆસિરૂલ હમરા, ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૨૮

તે પોતાનો, બધો હિસાબ ચૂકતે કરી દેતો ત્યારે તેને રજા આપી દેતો. પરંતુ જો તે કાંઈ બાકી રાખતો તો તેને એટલો માર મારતો કે તે મરી જતો; છતાં આમાંથી તે બચી જતો તો તેને કદિ કબ્જા આપતો ન હતો. પછી ભલે તેની ઉપર લાગેલી રકમ દરેકની નીકળતી રકમ ન હોય. ૬૩ એનો ક્રોધ એટલો ઉગ્ર હતો કે તેનો બોગ દર વર્ષે એનાં એક બે માણસો તો જરૂર ચાંપ પડતાં. એ તેમને માથું બોડાવી નાંખવાની શિક્ષા કરતો. ૬૪

કટ્ટર મુસ્લિમ

ખાને અઝઝમ ગિરઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કોકા નિયમિતરૂપે નમાઝ અદા કરતો ન હતો, પરંતુ કટ્ટર મુસ્લિમ અને ધર્મિષ્ઠ પુરૂષ હતો. એણે હજની પવિત્ર દરજ પાશુ અદા કરી હતી. શહિન્-શાહ અકબરની કેટલીક માન્યતાઓ અને તેણે પ્રચલિત કરેલી પ્રથાઓનો એ સખન વિરોધી હતો, પરંતુ સાથેસાથ સમયને ઓળખનાર અને તેને વશવર્તીને ચાલનાર રાજપુરૂષ હતો. અહમ્મદશાની રાજપુરૂષ

એ એક અહમ્મદશાની અને સ્વમાનશીલ રાજપુરૂષ હતો. ખુદામત અને ચાપલુસીથી પર હતો, એટલું જ નહીં, તે પ્રત્યે ભારે ઘૃણા પણ ધરાવતો હતો ૬૫. જહાંગીરના રાજત્વ-કાળમાં ઇતિમાદુલ્લહના પરિવારનો રાજકાળ પર ભારે પ્રભાવ હતો, પરંતુ ખાને અઝઝમ એ કુટુમ્બના કોઈ પણ સભ્યને દારે ગયો ન હતો. એમાં નૂરજહાં બેગમ (શહિન્-શાહબાનુ) પણ અપવાદરૂપ ન હતી; જેનું શહિન્-શાહ જહાંગીર ઉપરનું વર્ચસ્વ અતિ વિખ્યાત છે. ૬૮

અકબર અને ખાને અઝઝમ

ખાને અઝઝમ શહિન્-શાહ અકબરનો સમવયસ્ક દૂધ-ભાઈ, નાનપણુનો લંડોટીયો મિત્ર, નિકટનો સ્નેહી અને અંતરંગનો સહચર હતો. આ કારણોસર અકબરની જોડે એના સંબંધો અતિ ગાઢા હતા. અકબર પોતાના બધા દૂધ-ભાઈઓમાં ખાને અઝઝમને વધારે પ્રિય રાખતો હતો, અને સૌથી વિશેષ એની ઈઝઝત કરતો હતો. અકબર કદિ કદિ એને કોકા અને કદિ કદિ ખાને અઝઝમ કહીને સમ્બોધતો હતો. નાનપણથી જ એ ભારે ઉદ્વેગ હતો. એ દૂધ-ભાઈ હોવાના કારણે અકબર એની ગુસ્તાખીઓ અને ઉદ્વેગતાઓ ક્ષમા કરી દેતો હતો ૬૯.

શહિન્-શાહ અકબર ખાને અઝઝમની મા જીજી અનગા ઉપર પોતાની સગી મા કરતાં અધિક સ્નેહ ધરાવતો હતો. એ જ કારણે ખાને અઝઝમ અનેક વાર અકબર અને જહાંગીર બન્નેની ખફગીઓ અને ઇતરાજોમાંથી બચી જતો હતો. અકબર કહેતો હતો કે “મારી અને અઝીઝની મધ્યમાં દૂધની નદી જેવો સંબંધ છે, જેને પાર કરી શકાતી નથી” ૭૦.

ખાને અઝઝમની સંતતિ

એને કેટલાય પુત્ર હતા. સૌથી મોટો જહાંગીર કુલીખાન, જે એની ચોથી વારની

૬૪. મઆસિલ ઉમરા, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮

૬૫ એજન

૬૬ એજન, તથા ઇકબાલનામાએ જહાંગીરી, પૃષ્ઠ-૧૬૦.

૬૭ મિરાતે મુહમ્મદી પૃષ્ઠ ૧૭૧.

૬૮ મઆસિલ ઉમરા, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮.

૬૯ ઇકબાલનામાએ જહાંગીરી, પૃષ્ઠ ૧૫૯.

૭૦ મઆસિલ ઉમરા, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૧૩.

સુખાગીરીમા એના પ્રતિનિધિ તરીકે અમદાવાદ આવ્યો હતો. બીજો મિઝા શાદમાન, એને જહાગીરે શાદખાનની પદવી આપી હતી. ખુર્મ નામનો પશુ એને એક પુત્ર હતો, જે અકબરના મમયમા જૂનાગઢનો ફૅજદાર નીમાઈને આવ્યો હતો. એ જહાગીરના સમયમા કમાલખાન નામે પ્રખ્યાત થયો. ગણાની વિરૂદ્ધ નિયત થયેલા શહઝાદા સુલતાનની જોડે કમાલખા પશુ હતો. ખાનિ અચ્ચમ્મનો એ બીજો પુત્ર મિઝા અબ્દુલ્લાહ નામનો હતો, જેને જહાગીરના સમયમા સરદારખાની પદવી મળી હતી. બાદશાહે એને એના પિતાની જોડે વ્વાલિયગમા કેદ કર્યો હતો. એનો એક બીજો પુત્ર મિરઝા અનવર હતો, જેના કમયખા કોઝાની પુત્રી જોડે લગ્ન થયા હતાં. ખાનિ અચ્ચમ્મના એ બધા પુત્રોએ બે હજારીથી લઈ ત્રણ હજારીના મનસબો મેળવ્યા હતાં.^{૭૧}

ખાનિ અચ્ચમ્મની એક પુત્રીના લગ્ન સુલતાન મુગદ બીન અબ્બાસ જોડે થયા હતા. એની એક બીજી પુત્રીના લગ્ન ખુસરૂ બીન જહાગીર જોડે થયા હતા.^{૭૨} એની માહબાનુ નામક એક બેટીના લગ્ન અબ્દુલ્લાહમાન ખાનખાનનાની જોડે થયા હતા.^{૭૩}

પૂરવાણી

ખાનિ અચ્ચમ્મ, મિઝા મુહમ્મદ અઝીઝ કોઝા શહિન્શાહ અકબરનો પ્રથમ પક્તિનો ગજડખંચારી, અને પચ્ચ હજારી મનસબદાર હતા.^{૭૪}

અકબરે હિ સ ૯૮૩(ઈ સ ૧૫૭૫)મા સૈનિકોના ધોડાઓને 'દાગવા'ની પ્રથા શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું, ત્યારે કેટલાય અમલદારોએ એમ કવવાથી ઈન્કાર કરી દીધો હતો, એટલે અકબરે ખાનિ અચ્ચમ્મને દરબારમા તેડાવ્યો, જેથી 'દાગપ્રથા' અમલમાં મૂકે પડતું એણે તો બીજાઓ કરતા વધારે વિરૂદ્ધતા દાખવી આથી અબ્બાસ એના ઉપર અપ્રસન્ન થયો, અને એને અમીરપદ ઉપરથી ખસેડી, એણે જ બનાવેલા જહાઝારા બાગમા એને નજરકેદ કરી દીધો. હિ સ ૯૬૮(ઈ સ ૧૫૭૮)મા અકબર ખાનિ અચ્ચમ્મ ઉપર ફરી પ્રસન્ન થયો, અને એને એનું પૂર્વોક્ત પદ આપ્યું.^{૭૫}

એ વખતે એને એમ લાગ્યું, કે શહિન્શાહ અકબર એના ઉપર પૂરી કૃપા-દાખવતો નથી, તેથી એ એકાંતવાસી બન્યો. પરંતુ હિ સ ૯૮૮(ઈ સ ૧૫૮૦)મા પૂર્વીય પ્રાંતોમાં બળવો થયો, અને એ બળવામા બગાળનો સુબો માર્યો ગયો. ત્યારે અકબરે આ ગજડખંચારી પુરૂષને પુનઃવાદ કર્યો, અને એને ખાનિ અચ્ચમ્મની પદવી તથા પાંચ હજારીનું મનસબ પ્રદાન કરી, એક મોટી સેના સહિત તે તરફ મોકલ્યો.^{૭૬}

શહિન્શાહ જહાગીરે પોતાના ગજલ્લકાળમા બાગમા વર્ષ (હિ સ ૧૦૨૫ ઈ સ ૧૬૧૬)

૭૧ મઆસિરૂલ ઉમરા, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૩૦

૭૨ મિરાને મુહમ્મદી, પૃષ્ઠ ૧૭૧

૭૩ મઆસિરૂલ ઉમરા, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૧૮૩

૭૪ આઈનએ અકબરી, (ગેડેડવીનનો અંગ્રેજ અનુવાદ) પૃષ્ઠ ૧૬૪

૭૫ મઆસિરૂલ ઉમરા, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૧૭

૭૬ મઆસિરૂલ ઉમરા, ભાગ ૨, પૃષ્ઠ ૧૮.

ખાને અચ્છમનું મનસખ વધારી, સાત હજારીનું કર્યું હતું, અને દિવાનોને તે અનુસાર એને જગીર આપવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી^{૭૭}.

હિ. સ. ૧૦૨૭(ઈ. સ. ૧૬૧૭)માં જહાંગીરે ગૂજરાતની મુલાકાત લીધી હતી. એ ખંભાત થઈ અમદાવાદ આવી થોભ્યો હતો, તે પ્રસંગે ખાને અચ્છમે કારેજ(કાશુલ)નાં પદરસો તરબુજો શાહી સેવામાં ભેટ મોકલાવ્યાં હતાં. એમાંથી એક હજાર જેટલાં તરબુજ જહાંગીરે પોતાના સેવકોમાં વેચી આપ્યાં, અને પાંચસો ઝનાનખાનામાં મોકલ્યાં. આ તરબુજોમાંથી થોડાંક તરબુજ જહાંગીરે અમદાવાદના કેટલા વૃદ્ધ નાગરિકોને પણ આપ્યાં, જે ખાધને તેઓ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા, કે દુનિયામાં આવી દુર્લભ વસ્તુઓ પણ થાય છે. ૭૮

ગ્રંથાધાર-સૂચિ

અંગ્રેજી

- (૧) હિસ્ટરી ઓફ ગૂજરાત, કર્તા: મિ. એફલજ ડોસાભાઈ (૧૮૯૪)
- (૨) મિરાતે સિકદરી, (અ. અનુવાદ) અનુવાદક: ફઝલુલ્લાહ લુત્ફુલ્લાહ ફરીદી.

ઉર્દૂ

- (૩) ઇકબાલનામાએ જહાંગીરી (ઉર્દૂ અનુવાદ) જામે ઉસ્માનીયા હયદરાબાદ.
- (૪) તારિખે ફરિશ્તા, ભાગ ૨, " " "
- (૫) મિરાતે મુહર્રમદી } જાન્નેના કર્તા: જનાબ રાયખ ગુલામમુહર્રમદ આગિદમિયા (બૂનાગઢ રાજ્યના દરબારી-ઇતિહાસકાર).
- (૬) મિરાતે મુસ્તુફાબાદ }

હિન્દી

- (૭) જહાંગીરનામા, પ્રથમ ભાગ (હિન્દી અનુવાદ), અનુવાદક: મુનશી દેવીપ્રસાદજી.
- (૮) મઆસિરૂલ ઉમરા, ભાગ બીજો, (હિન્દી અનુવાદ), અનુવાદક: મજરતનદાસ બી. એ., એલએલ. બી. નાગરી પ્રચારિણી-સભા, કાશી.

ગૂજરાતી

- (૯) ખંભાતનો ઇતિહાસ, કર્તા: શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જેટ બી. એ.
- (૧૦) મીરાતે એહમદી, પ્રથમ ભાગ, (ગૂજરાતી અનુવાદ), અનુવાદક: જનાબ નિઝામુદ્દીન ચિશ્તી.

પાલણપુરનો સંક્ષિપ્ત જૈન ઇતિહાસ

[લેખક.—મુનિશ્રી કાન્તિસાગરજી]

ઇતિહાસની આવશ્યકતા

માનવ જીવનમાં ઇતિહાસનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે એટલું જ નહીં પણ પ્રત્યેક દેશ, મમાજ અને જાતિની ઉત્પત્તિ તેમ અવનતિ એક માત્ર ઇતિહાસપર અવલમ્બિત છે જે દેશનો ઇતિહાસ નથી તે દેશ ત્રાણ વિનાનો છે અને જે દેશનો ઇતિહાસ હોવા છતાં પણ અનેક કારણોને લઈ અવનતિમાં હોય તોપણ તે ભવિષ્યમાં જોયે શિખરે જરૂર પહોંચી જશે, એ વાત નિશ્ચય છે કારણકે સાધન વિષમતા છે માટે ઇતિહાસ એ એવી અતિમહત્વની ચીજ છે કે આપણે એને કાંઈ પણ પ્રકારે ત્યજી શકતા નથી એમ કગવાવી આપણુ કદ્યાર્થ ન થાય એનું પ્રધાન કારણ ઇતિહાસ શાસ્ત્ર જ છે એ શાસ્ત્રથી જ દેશનું અસ્તિત્વ ગૌરવ, આચારવિચાર, પ્રકૃતિ, ધર્મ ઇત્યાદિ બાબતનું જ્ઞાન આપણે મપાદન કરી શકીએ છીએ, ઉક્ત શાસ્ત્ર જોઇને જ ગણઓ પોતાની પ્રજાનું યુગવત્ પાલન કરવામાં મમર્થ થાય છે ઇતિહાસ મહાન્ શક્તિઓથી પરિપૂર્ણ છે સંક્ષેપમાં કહીએ તો માનવજીવનના ઉત્થાનમાં ઇતિહાસનું સ્થાન મર્યાપિર છે

જન્મકથા—

જૈન સાહિત્યમાં પાલણપુરનું તે સ્થાન છે, જે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં છે આ નગરમાં અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ ઘટ્યાનું ઇતિહાસ સૂચન કરે છે પાલણપુરના ઇતિહાસપટપર પ્રકાશ નાખનારા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો અઘાવધિ પ્રકાશમાં આવ્યાનું માર્ગ જાણમાં નથી હું જ્યારે મુગર્ધ હતો ત્યારે પાલણપુરનિવાસી શ્રી ટુરચ્ચલાઈ ઇતિહાસના સાધનો એકઠા કરતા હતા મેં પણ તેમને થોડી ઘણી ઐતિહાસિક સામગ્રીઓ આપી હતી પણ એ વાતને આજે ૧૧૧ વર્ષ વીતી ગયું હતું સુધી તેનો ઇતિહાસ લખાયો કે કેમ ? એ સ્મરણમાં નથી ત્યારથી જ મેં વિગેષ રૂપથી પાલણપુર સનધે ગોઠ કરવી શરૂ કરી તે શોધ દરમ્યાન મને મસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં જે જે ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થયા તે મવેં અત્રે પાઠકો મન્મુખ રણુ કરવામાં આવે છે આશા છે કે એ પુરાતત્ત્વપ્રેમીઓ તથા ઇતિહાસરસિક ભાઈબહેનોને ઉપયોગી પ્રેરણા આપનારા થશે તો હું મારે પ્રયત્ન સફળ થયો માનીશ

પાલણપુર કોણે વસાવ્યું ?

કાઈ પણ જાતિ, મમાજ યા ગામ પાછળ કઈ ને કઈ ઇતિહાસ અવસ્ય સમાયેલો હોય છે, તેમ પાલણપુર પાછળ પણ ઇતિહાસ હોય, એ સ્વાભાવિક છે અર્જુદાયલ—આશુના રાજા પરમારવંશીય ધારાવર્ષના^૧ કનિષ્ઠ બધુ પ્રદ્દાદનદેવે સ્વાભિધાનથી પ્રદ્દાદનપુર વસાવેલ છે જૈન કવિઓએ આ નગરને પાલણપુર, પદ્મપુર, ઇત્યાદિ અભિધાનોથી સંબોધેલ છે વર્તમાન કાળમાંએ પાલણપુર (Palanapur) નામથી પૃથ્વીમાં વિખ્યાત છે,

૧ યદ્રાવતીના પરમારોમાં ધારાવર્ષનું સ્થાન અદ્વિતીય છે એના ૧૨૨૦ ૧૨૭૬ સુધીમાં પાચ લેખો પ્રાપ્ત થયા છે એ ઉપરાંથી અનુમાન થાય છે કે એ રાજા કેટલું વિસ્તૃત દરેક ધારાવર્ષ કુમાર પાલનો સામત હતો. કાશ્મીરિજનમાં ધારાવર્ષનો વધુ દાખ હતો

આબુના શિલાલેખોમાં પરમાર વંશની ઉત્પત્તિનું વર્ણન મળે છે, તથા તેમાં અર્ધદાનવલનું માહાત્મ્ય વર્ણિત છે. ઉક્ત લેખમાં પ્રહ્લાદનદેવની પ્રશસા કરવામાં આવી છે અને સૂચવ્યું છે કે “તેણે સામંતસિંહ” સાથેની લડાઈમાં અનુપમ વીરતા દેખાડી હતી અને તેની તલવારે ગુર્જરપતિનું રક્ષણ કર્યું હતું.

પરમાર્હત કુમારપાલ શત્રુજ્યાદિ તીર્થયાત્રા કરવા ગયો ત્યારે પ્રહ્લાદનદેવ પણ સાથે જ હતો^૫. પ્રહ્લાદનદેવ જેવો પ્રથમ પંક્તિનો વીર થોડો હતો, તેવો જ ગિર્વાણુગિરાના વાહુમયમાં પૂર્ણરૂપેણ ઉત્તીર્ણ હતો. એની વિદ્વતોનાં વખાણુ સોમેશ્વરે કીર્તિકૌમુદિમાં કર્યા છે^૬, તથા એણે “પાર્યપરાક્રમવ્યાયોગ” (ગા. ઓ. સી. વડોદરા) ગ્રન્થ પણ નિર્માણ કર્યો છે. એણે મુંજ અને ભોજવિષયક એક કંચુરસપ્રધાન કથા રચ્યાનું સોમેશ્વર સૂચન કરે છે. પણ એ કથા અત્યારે અનુપલબ્ધ છે. ઉપરનું ઉદાહરણ એ વાત પૂરી પાડે છે કે પુરાતન કાળમાં નરેન્દ્રો માત્ર રાજ્યકાર્યમાં પ્રવીણ હતા, એટલું જ નહીં પણ સાથે સાથે જ સંસ્કૃત ભાષાના સારામાં સારા વિદ્વાન પણ હતા. તેમાંથી રાષ્ટ્રકૂટવંશીય અહિંસાનુયાયી મહારાજ અમોઘવર્ષ, માલવાનરેશ, ભોજ, ચાલુક્યવંશતિલક કલ્યાણનરેશ સોમેશ્વર અને મેવાડાધિપતિ મહારાણા કુંભકર્ણુ વગેરે મુખ્ય છે.

જ્યારે પ્રજાપતિ સારામાં સારા કેળવાએલા હોય ત્યારે તેની પ્રજા કેટલી શિક્ષિત હશે, એ વાત કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. પહેલાંના રાજાઓ પોતાના દ્રવ્યનો વ્યય કરી, મોટાં મોટાં વિદ્યાલયો ખોલતા હતા, જેમાં દરેક દેશના મનુષ્યો વિદ્યા સંપાદન કરતા. આજકાલના ધણાખરા રાજાઓ પોતાની પ્રજાને આદર્શ અને સંપૂર્ણ કેળવાએલી નેવા જ નથી માગતા. આ વાતની પુષ્ટિમાં અનેક પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાય છે. લગભગ ૧૦૦ વર્ષ ઉપર ફક્ત બંગાળમાં જ ૮૦,૦૦૦ જેટલાં વિદ્યાલયો હતાં. વિદેશી શાસન આવ્યા પછી બંગાળમાં જે નહીં પરંતુ સમસ્ત ભારતમાં તેની સંખ્યામાં દિનપ્રતિદિન ઘટાડો થાય છે. આજ કહેવામાં આવે છે કે ભારત ઘણી ઉન્નતિના શિખરે પહોંચ્યું છે. પરંતુ હું કહું છું કે પહેલાનાં કરતાં આ સમયે હિન્દમાં કેળવણીની દશા અને પદ્ધતિ બહુ જ નીચે પડી ગયાં છે. આજની કેળવણીનું પરિણામ તો એટલું બધું સડેલું અને નીચે પડેલું નજરે આવે છે કે વિચાર કરતાં આખમાંથી આંસુ સરે છે.

૨. પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ પૃ. ૧૦૬ અવલોકન.

૩.

૪. યદ્યપિ ઉક્ત લેખમાં સામંતસિંહ ક્યાનો નરેશ હતો, એ સૂચવ્યું નથી, તો પણ ચિંતોડનો જ હોવો જોઈએ, એમ તત્કાલીન સંયોગે પરથી સિદ્ધ થાય છે. સવત ૧૨૨૮-૩૬નાં જે શિલાલેખ મળ્યા છે. પ્રસ્તુત: યુદ્ધ સં. ૧૨૩૧માં થયું હશે. એ યુદ્ધથી સામંતસિંહ ધણો બલહીન થઈ ગયો હતો, અને સરદારો પ્રત્યેનું વર્તન ઘણું જ ખરાબ હતું. આવી પરિસ્થિતિમાં જલોદના ચૌહાણ કીર્તિપાલે મેવાડ પર ચઢાઈ કરી, પોતાનો ઝડો ફરકાવ્યો. સભવત: એ યુદ્ધ સં. ૧૨૩૨-૩૬ વચ્ચે થયું હશે. કેટલાંક વર્ષો વીત્યા બાદ સામંતસિંહના કનિષ્ઠબાળ કુમારસિંહે સ્વબુદ્ધિવશ વડે કીર્તિપાલને મેવાડમાંથી હાકી કાઢ્યો.

(ગહલોતનો) રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૧૯૪-૯૫

૫. પુરાતન પ્રવચસંગ્રહ પૃષ્ઠ ૪૩

૬. કીર્તિકૌમુદિ સર્ગ ૧ શ્લોક ૨૦-૨૧

પ્રબોધના કથન મુજબ પ્રદલાદનદેવ જૈન જણાય છે, કાગણ કે તેણે પાલણપુરમાં પ્રદલાદનવિહાર બધાવી, પાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી, એમ અનેક પ્રમાણો પરથી ફેલે છે તેના તમામ ઉલ્લેખો અપ્રમાણ્ય યથાર્થજો નોંધશું હવે આપણે અહીં પાલણપુર મંદીરી જ ભ્રમણાઓ અવલોકીશું

પાલણપુર સખવી ભ્રમણાઓ

ન્યાસુધી કોઈ પણ વસ્તુનો યથાર્થ ઇતિહાસ બહાર ન આવે ત્યાં સુધી તત્ત્વબધી જનમમુદમાં અનેક પ્રજાની વિવક્ષણ ભ્રમણાઓ ફેલાયેલી હોય છે પણ ન્યારે ઇતિહાસ રૂપી ભાતુ પ્રકટે ત્યારે તત્ત્વભ્રમણાઓરૂપી તિમિગને નજર ચતા જરાએ વાગ, લાગતી નથી આ જ દશા આપણા પાલણપુરની છે વિદ્વત્સમાજમાં પાલણપુરનિવસક ભ્રમણાઓએ પોતાના મૂળ નાખ્યા છે અચળગચ્છ પદાવલી ૫૪ ૧૧૯માં જણાવેલ છે “વીરચન્દ્રિજી પાલણપુરમાં આવ્યા હતા” તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ મ ૧૧૩૩ માં થયો હતો ઉપર્યુક્ત કથન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અધર્મિત છે

શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી મહાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવલી ભાગ ૧માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે હેમચન્દ્ર સૂરિએ સવન ૧૩૧૧ માં પાલણપુરમાં ગહીને સન્મૃતમાં દ્વાશ્રય કાવ્ય રચ્યુ આ લખાણ પણ બમપૂર્ણ છે કાગણ કે પહેલાં તો સ ૧૩૧૧ માં હેમચન્દ્ર સૂરિજીનું અસ્તિત્વ જ નહોતું, અને તેમણે ઉક્ત કાવ્ય ઉપર્યુક્ત નગરમાં નિર્માણ પણ કર્યું નહતું, કદાચ એમ હોય કે પ્રદલાદનપુરમાં ખગતગચ્છીય ઉપાધ્યાય અલયતિલકે મ ૧૩૧૨ માં ઉપર્યુક્ત કાવ્ય પર નૂતન વૃત્તિ નિર્માણ કરી, એ ઉપરથી શ્રી કાર્પાસ માહેબે અનુમાન બાધેલ લાગે છે હેમચન્દ્ર સૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ ૧૨૨૯ માં થયો હતો

પ્રાચીન જૈન સ્મારકમાં પણ શીતલપ્રસાદ બ્રહ્મચારીજીએ બમપૂર્ણ વાતો આલેખી છે અને ગુજરાતના ઇતિહાસશિર્ષક પ્રદ્યુમ્નમાં તો ઘણી જ સ્ખલનાઓ ગહી જવા પામી છે હું એ વિચારનો છું કે કોઈ પણ વિષયનું ન્યાસુધી અધ્યયન ન થાય ત્યાં સુધી કોઇએ પણ તે વિષય પર ભેખીની ચલાવવી, એ અયોગ્યતાનું પ્રદર્શન કરવા જેવું છે આશા છે કે દ્વિતીય આવૃત્તિમાં આનું મનોધન કરવામાં આવશે શ્રી કાર્પાસ માહેબે ગસમાળામાં ઉલ્લેખેલ છે કે ચૌહાણચવરીય મિદ્ધરાજનો જન્મ પાલણપુરમાં થયો હતો કેટલાકોએ આ વાત માન્ય ગમી છે પરંતુ પ્રબોધ આ વાતને જગત્ ટેકા આપતા નથી અને નથી કોઈ તેનું અકાટ્ય ઐતિહાસિક પ્રમાણ મિદ્ધરાજના જન્મ પછી આશરે ૧૦૦ વર્ષનાં ઉક્ત નગર વસેલ છે શ્રીજિનદત્ત સૂરિ

ખગતર ગચ્છાચાર્ય શ્રીજિનદત્ત સૂરિજીને પાટણમાં અમક નામક કોઈ માણસે વિષ આપ્યું ત્યારે ગુરૂએ વિષપ્રયોગ ગણીને બહુચાલી ગોત્રીય “આણ” નામક પ્રધાન શ્રાવકે વિપદારિણી મુન પાલણપુરથી મગાવી વિષ દૂર કર્યું જિનદત્ત સૂરિના મગયમાં પાલણપુરનું અસ્તિત્વ ઉપરના ઉલ્લેખથી મિદ્ધ થાય છે તેમનો અસ્તિત્વસમય ૧૧૪૨-૧૨૧૧ સુધી છે

આ સૂરિજીનો એટલો બધો પગિવાર હતો કે તે જે ગામમાં જતા ત્યાં તેમને માત મકાનો ઉતરવાને નોંધતા, “જીવાનુસાચન”ના નિમાતા “સપ્તરૂઢનિકામી” વિગેયજી વડે તેમને સંબોધે છે સાક્ષમરીનરેગ અલોગજ સૂરિજીનો પગમ ભટ્ટન હતો

સાહિત્યલેખન

સંવત ૧૨૭૪ના માગશર વદ ૮ ગુરુવારે પાલણપુરમાં યોગજ્ઞાન્ન વિવરણી પ્રત નાડપત્ર પર લખાણી. તે જ સંવતમાં પ્રથમ જ્યેષ્ઠ વદ ૭ શુક્રવારે ભગવતીસુત્ર વૃત્તિ લખાણી, અને જિનપદ્મ સૂરિના ઉપદેશથી પાલ્લાગસિદ્ધના પુણ્યાર્થે સં. ૧૪૦૦માં ખરીદાઈ. તે કાલ જોસલમેરના બહતભંડારમાં સુરક્ષિત છે.

સ્વર્ગવાસ

ખરતર ગચ્છીય શ્રી જિનપતિ સૂરિનો સ્વર્ગવાસ પાલણપુરમાં સં. ૧૨૭૭માં આપાટ શુકલ નંબે દિને થયો હતો, ત્યારે ત્યાંના જૈન સંઘે એક સ્તૂપ બનાવરાવ્યો હતો, એમ ભત્તરિવિરચિત ગીત પરથી કહે છે. રચનાકાળ ૧૩મી સદીનો છે. ઉપર્યુક્ત સ્તૂપ આજ સુધી પણ ત્યાં વિદ્યમાન હોવાનું ત્યાંના રહીશ શ્રી કપુરચંદ બાઇએ કહ્યું છે.

શ્રીજિનપતિ સૂરિનો જન્મ વિક્રમપુરમાં^{૧૦} સં. ૧૨૧૦ માં થયો, સં. ૧૨૧૮ દીક્ષાગ્રહણ, સં. ૧૨૨૩ માં આચાર્ય પદ, ૧૨૩૩ માં કલ્યાણ^{૧૧} નગરમાં મહાવીરજિનની પ્રતિષ્ઠા^{૧૨} કરી. તેઓએ સંવત ૧૨૩૯ માં અજમેર પધારી, પૃથ્વીરાજ ગૌડાણીની રાજસભામાં ઉપદેશ-ગચ્છીય શ્રી પદ્મપ્રભ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો, જેમાં ઉક્ત સૂરિજીએ વિજય મેળવ્યો અને પૃથ્વીરાજે જયપત્ર સમર્પણ કર્યું, શાસ્ત્રાર્થમાં એમની પ્રતિભા અદ્વિતીય રહી. શાસ્ત્રાર્થનું શ્રોત્રક વર્ણન શ્રદ્ધેય બાણ અગરચંદણ, ભેવરલાલજી નાહટાએ “હિન્દુસ્તાની” (અલ્હાબાદ) પ્રતિકામાં આપેલ છે. ૩૬ શાસ્ત્રાર્થમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યાનો ઉલ્લેખ સાહુરચણ અને ભત્તરિ આ પ્રમાણે કરે છે:-

પામિવ જેનુ છતીસ વિવાદહિ, પુહવિય પરિસધધએ

બોહિય પુહવીય પમુહ નરિદ્દ બસુવયણિ જિણ આદરધએ^{૧૩}

અણહિલપુર પાટણમાં મરોટ^{૧૪} નિવાસી જૈનેતર પંડિત નેમીચંદ ભંડારને સ્વ-શુણેથી રંજિત કરી, જૈનધર્મ અંગીકાર કરાવ્યો. સૂરિજીનો વિશેષ પરિચય પાટણની ગજલમાં કરાવીશ.

આચાર્યપદાર્પણ અને વિહાર

આચાર્ય શ્રીજિનપતિસૂરિના શિષ્ય શ્રીજિનેશ્વરસૂરિ પાલણપુર નગરમાં ઉપાશ્રયમાં બેઠા હતા, ત્યારે દંડો અકસ્માત તડ તડ એવો શબ્દ કરીને બે કંકડા થઈ ગયો. આચાર્ય મહારાજે શિષ્યોને પૂછ્યું ત્યારે માલૂમ પડ્યું કે દંડાના બે કંકડા થયા છે. ત્યારે સૂરિજીએ કહ્યું કે મારા પછી બે ગચ્છ થશે તો હું મારે હાથે જ ગચ્છને હાથમાં કરીશ.

૮.

૯.

૧૦. પંડિત લાલચંદભાઈએ દક્ષિણના કાનાનૂર પાસે વિક્રમપુર બતાવેલ છે. વાસ્તવિક રીતે ઉક્ત નગર જોસલમેર રાજ્યાન્તર્ગત છે.

૧૧. કન્નાણા દાદરીથી ચાર માઇલ.

૧૨. વિવિધ તીર્થકલ્પ, પૃ. ૪૫

૧૩. ઐતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ.

૧૪. મરોટનો ઇતિહાસ “મરોટની ગજલ”માં આપવામાં આવશે.

કે જેથી આગળ ધર્મપ્રચારમાં કાઈ વાધો ન આવે માટે પાલિપુરમાં ૧૨૮૦ ()માં 'નિર્નમિહ' ગણિને આચાર્ય પદની સમર્પણ કરી, શ્રીનિર્નમિહ સુરિ તરીકે જાહેર કર્યાં, અને દિલ્હી તરફ વિહારપ્રધાન જગવ્યુ શ્રીમાલમધ નિર્નમિહ સુરિને 'પોતાના પ્રમુખ ધર્મચાર્ય માનતો હતો' સ ૧૨૮૦ વૈશાખ સુદિ ૧૪ ને દિવસે પ્રહલાદનપુરમાં મદિરામાં જિનપતિ સુરિની પ્રતિમા સ્થાપી જિનેશ્વર સુરિના શિષ્ય પૂર્ણભદ્રે પાલિપુરમાં સ ૧૨૮૨ માં "અતિ મુક્ત ચરિત્ર" નિર્માણ કર્યું, તથા ૧૨૮૫ માં જેસલમેરમાં ધન્યશાલિભદ્ર ૧૫ ચરિત્ર ગચ્યુ, અને વાચક સુગ્રભે રોધ્યુ આ વાચકે ખભાતમાં યમદડ દિગબ્જને વાદમાં જિત્યો સાહિત્યલેખન

મવત ૧૨૮૬ આવણ સુદિ ૩ ને છુંધવારે પાલિપુરમાં "કયાગત્તકોપ" નામનું પ્રત તાડપત્ર લખી ૧૬ પ્રત્યુત ગ્રન્થના કર્તા આચાર્ય દેવભદ્રસુરિ છે

દીક્ષા તથા ધ્યંજરોપણ

મવત ૧૨૮૭ ફાગણ સુદિ ૫ ને દિને પ્રહલાદનપુરમાં જયમેન, દેવમેન, પ્રમોધચદ્ર, અશોક-ચદ્ર ગણિ, અને કુવશી ગણિની દીક્ષા થઈ અને મવત ૧૨૮૮ માં પાલિપુરનિવાસી શેઠ જીવનપાલે ગજકુમાર જયમિહની ઉપસ્થિતિમાં ધ્યંજરોપણમહોત્સવ ખૂબ ધામધૂમ-પૂર્વક ઉજળ્યો

અપભચરિત્રલેખન

મવત ૧૨૮૯ માધ વદિ ૬ ને મગળવારે પાલિપુરમાં શ્રી સોમસિંહના ગાંધ્યકાળમાં અપભચરિત્ર પડિત ધનચદ્રે તાડપત્ર પર લખ્યુ ૧૭ કર્તા વર્ધમાન સુરિ છે, પ્રસ્તુત પ્રતિ પાટણમાં સધની પાડા જ્ઞાનમદિરામાં છે

દીક્ષાઓ, જન્મ, લેખન અને પ્રતિષ્ઠાઓ

સનત ૧૨૯૬ ફાગણ વદિ ૫ પ્રહલાદનપુરે પ્રમોદમૂર્તિ, પ્રમોધમૂર્તિ અને દેવમૂર્તિ ગણિની મહોત્સવની દીક્ષા થઈ, તથા મે ૧૨૯૭ ચૈત્ર સુદી ૧૪ ને દિને દેવતિલક ધર્મ-તિલકની દીક્ષા થઈ

દેવેન્દ્રસિંહ સુરિનો જન્મ શ્રીમાલો જ્ઞાતીય સાતુ નામનાં શ્રીમંતની ધર્મપત્ની મતોપનાં ૨૧૧કુક્ષીથી મવત ૧૨૯૮માં પાલિપુરમાં થયો હતો તેમનું શુક્ર નામ દેવેન્દ્ર ગામવામાં આવ્યું હતું તેઓએ યશાદમાં ૧૮ મવત ૧૩૦૬ માં દીક્ષા અર્હણ કરી સ ૧૩૨૩ માં તિમિગપુરમાં

૧૫ પ્ર. નિર્નમિહસુરિ જ્ઞાનભદ્રારે, સુરત

૧૬ પ્રસરિતસમૃદ્ધ ૫ ૪૯

૧૭ પાટણ કેટલોક ઝોડ મેન્યુ ૫ ૩૫૦

૧૮ જૈન ઇતિહાસમાં ઘરાદતુ સ્થાન મદત્વપૂર્ણ છે એક યાત્રાપદ્ર નામે ગ્રન્થ પણ વિખ્યાન છે. ૬૨મી શતાબ્દીમાં વીરજિભિ આદ્યો આવેલ વારિયૈતાલ શાન્તિ સુરિએ ધારાથી ૬૦,૦૦૦ રૂપિયા ઘરાદ મોકલાયા હતા, તેમાંથી આદિનાથ મદિરાના મૂળનાથની કાળી બાબુમાં ૬૨મી અને ૨૫ કરાગ્યા હતા સુરિનો અસ્તિત્વસમય ૧૧મી શતાબ્દીનો છે ૧૨મી શતાબ્દીમાં પાટણમાં "સર્વવિદાર" નામે મદિરા ધારાપદ્ર ગ્રન્થામિત દર્જ, અને કંપામધ દોવાડા પ્રભાવક ચરિત્રકાર ચંદ્રવન કો છે યાત્રાપદ્ર ગ્રન્થના સિદ્ધાંતોમાં તથા પ્રતિમાલેખો વિશેષ મલે છે એ ન સ્મર્યુ નેમને કે યાત્રાપદ્ર ગ્રન્થ ધારાથી ન નીકળ્યો હતો. ૫૧માર્દન કુમારપાત્રે યશાદમાં કુમારવિદાર બંધાવ્યો હતો. અન્યપાદના સમયમાં યશ.પાલવિરચિત

આચાર્ય, ગચ્છનાયક પદ; સં. ૧૩૩૯ માં ૧૩૭૧ માં પાલણપુરમાં જ સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે ત્યાંના સંઘે સરોવરતીરે ૧ સ્તૂપ બનાવ્યો હતો. તેઓ અનિતસિદ્ધ ચૂરિના શિષ્ય હતા. “જૈન મેધદૂત” ઉક્ત આચાર્યની જ શુભ કૃતિ છે.

॥ ૫૦ ॥ શ્રીગણેશાય નમઃ

(હાલ રસિઆની)

સ્વસ્તિશ્રી સુખ સંપતિદાયક, શ્રીજનવર નમું પાય વાદહેસર		
આદેસર આદિ જે જિનવરા, પ્રણમ્યા બહુ સુખ થાય.	વા૦	॥ ૧ ॥
લેખ લખું હો વાલિલ તુમ ભણી, આણી મનમે હચ્છાહ.	વા૦	
લેખ લખ્યે હો પૂંગે મનરલી, પ્રીતમ આવે સીદાય.	વા૦	॥ ૨ ॥
પુંડરીક આદિ વલીજે ગણધરા, ચહેદેસે ને ખાવત,	વા૦	
તે પ્રણમીને મનશુદ્ધિ સાહિબા, લેખ લખું ધરી મત્ર.	વા૦	॥ ૩ ॥
મરધર દેશ જિહાં છે દીપતો, નવ કોટી મારુઆડ,	વા૦	
તિણુ નગરી હો મુલ વાલિલ વસે, જેપુરે મન રૂ હાડિ.	વા૦	॥ ૪ ॥
પૂજ્યારાધ્ય સહલ ગુણ શોભતા, પરમ પૂજ્ય અરચની આન,	વા૦	
સાહ અમકા સુંદર સોભતા, મુઝ પ્રીતમ અરણાગન.	વા૦	॥ ૫ ॥
શ્રીચિરપુરથી લેખ લખ્યો અછે, તુમ ત્રીયા સ સનેહ,	વા૦	
તે વાચીને વલત સાહિબા, શીઘ્ર મોક્ષલ્યો જે તીહ.	વા૦	॥ ૬ ॥
અત્ર તો ખેમ કુશલ સુખ સંપદા, દિન દિન પ્રતે અછે તેહ,	વા૦	
પણિ અસૂખ એ તો છે સાહિબા, તુમ દરીસણ નહી ગેહ.	વા૦	॥ ૭ ॥
અપરં પૂજ્ય વડા છે સાહિબા, સહુ કેા નણે જીતેહ,	વા૦	
તિણિ કારણિ લેખ વાચી ધણિ તણો, ધરજ્યો અવિહડ નેહ.	વા૦	॥ ૮ ॥
તિણિ કારણિ ધણિના સદેશકા સાલલીધ દેઈ કાન,	વા૦	
એક ધડી મનથી ન વીસારીઈ જે હોવે ધટમે સાંન.	વા૦	॥ ૯ ॥

હુહા

ગયણુ ગુણ કાગદ કંઝે, લેખન કંઝે વનરાય,	
સાત સમુદ્રની મસિ કંઝે, પ્રીત ગુણ લખ્યો ન નય.	॥૫૩॥
જિમ મનિ પસરે ચિહ્ન દસિ, તિમ જે કર પસરંત,	
તો હું મોતીહાર ન્યહં કંઠ અહણુ કરંત.	॥૫૪॥
પ્રીત ભલી પખેર્યાં ભડી નય મિલંત,	
માણસ પરવસ આપડા દુરિ થયા જૂરંત.	॥૫૫॥
ધત્યાદિક ગુણ તુરહ તણા કેતા લખુ સભારિ,	
તિણે ગુણ વિસરતા નથી સંભાર વારંવાર.	॥૫૬॥
ગૂઢો કાતી ધુર ફાગુણવિચે છલનો લીજે છહ,	
જે અમહસું હોઈ પ્રીતકી શીઘ્ર મોક્ષલ્યો તેહ.	॥૫૭॥

મોહરાજ પરાજય નાટક ઉક્ત વિહારમાં વીરજિનેશ્વર આત્રામહોત્સવપ્રસંગે સજવવામાં આવ્યું હતું. સં. ૧૩૪૦માં થરાદથી આખૂએ શત્રુન્યનો સંઘ કાઢ્યો હતો. ૧૬મી અને ૧૭મી શતાબ્દીમાં થરાદમાં હડવા મતનો પ્રચાર સારા પ્રમાણમાં હતો. થરાદના રચાયેલ જૈન સાહિત્ય મુખી આવે છે. થરાદના આવકનો લેખ (રચનાદાળ ૧૭૩૨) મારા સંગ્રહમાં આદિ છે.

પૂર્વદાસ લિખ લખ્યો છે સમક્ષિ કરી ધણી રે વાચિયો મન સાધિ
જાતન સ્યુ ર રાખેયો રૂઢીપરે રે મતદીક ફરજલ હાથ ॥૫૮॥
સવત સત્તર બારીસા સવત્સરે રે આસો માસ મહાર,
શુદિ તેરસ તિથ કહી ઉજવી રે વાર શુક સુવિચાર ॥૫૯॥

ઇતિશ્રી યશાદના આવકનો લેખ
સમ્પૂર્ણ સવત ૧૮૪૭ ફાગુણ
શુદિ ૯ સોમર આમ
શ્રી સણવાલ મધ્યે

અને વચિ તેને રામ રામ છે
શુભ ભવત

પણિ આ પરનું મથાળુ લેખકે “આવકનો લેખ” રાખેન છે, પણ પત્ર વાચતા પ્રેમપત્ર માલુમ પડે છે

મંવત ૧૩૦૧ મા વિગ્નપુરમાં ૧૯ ઉપમકાદિ, વિપાકાના પાચ સૂત્રો ખગત ગચ્છાચાર્ય શ્રીઅભયદેવસૂરિગૃત વૃતિ મહિત અમિમિહે તાડપત્ર પર આલેખ્યા અને દેવન્દ્રસૂરિ વિજય-ચંદ્ર સૂરિ ઉપાધ્યાય દેવભદ્ર ગણિના વ્યાખ્યાનથી પાલણપુરમાં નાગપુરીય આવકાદિએ ચતુર્વિધ મધપકનાથે, વાચનાથે આતમશ્રેયાર્થે લખાવ્યા ૨૦

મ ૧૩૦૫ આપાદ સુદિ ૧૦ શ્રીમદ્વાલીઝ ઝપભનાથ, નેમિનાથ, શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાન અને નંદીશ્વર-એમની પ્રતિષ્ઠા પાલણપુરમાં જિનેશ્વરસૂરિજીએ કરી મ ૧૩૦૬ માગસિર સુદિ ૧૨ દિને ઉપસુમ્મ નગરમાં મમાધિગેખર, શુજીરોખર, દેવજેખર, ઈત્યાદિ માંધુઆધી-ઓની મંગા-મસુદતાગિણી દીક્ષા થઈ તે જ વર્ષમાં માધ સુદિ ૧૦ ચાન્તનાથ, અજિતનાથ, ધર્મનાથ, વાસુપૂજ્ય, મુનિસુદન, મમધગ્ગનાગી, પદ્મનાભ, આદિ જિનજિભોની પ્રતિષ્ઠા ઉપર્યુક્ત સૂરિના દુગા હસ્તથી થઈ તથા વિમલચંદ્ર દીગાએ વિપુત દ્રવ્યનો વ્યય કરી, નગરકોટ-સ્થિત ચાન્તનાથ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરાવી ઉપગિચિત મૂર્તિઓ જૂના જૂના આવકાદિએ પોતાના નામથી બેમાડી સવત ૧૩૧૧ વૈશાખ સુદિ ૬ને દહાડે ચંદ્રપ્રભાત્રાથી વિધિ ચંચાલયે બીમપસ્ત્રીરિયન મદાવીઝપ્રતિમાની શીભુવનપાલે સ્વબુદ્ધિથી ઉપાર્જન કરેલ દ્રવ્યથી મહોત્સવપૂર્વકે પ્રતિષ્ઠા કરાવી આ મઘયે પણ અતઃ અતઃ આવકાદિએ પ્રતિમા બરાવી, તેમાં જિનહત મૂર્તિની મૂર્તિનો પણ સમાવેશ થાય છે આ સમયે જિનપાલ ઉપાધ્યાય સ્વર્ગ-વામી થયા, ત્યારે ત્યાના મંથને ધજો ખેર થયો એક ઉચ્ચ કોનીના વિદ્વાનનું મૃત્યુ થયું, અને વળી ધર્માચાર્ય, ત્યારે કોનુ દિલ ન કુ ખાય ? એવન ૧૩૧૨ વૈશાખ સુદિ ૧૫ ચંદ્રપ્રીતિ મહિને ઉપાધ્યાયપદથી જિનેશ્વર સૂરિએ વિજીપિત કર્યા, અને પ્રજોધચંદ્ર અને લક્ષ્મીનિલગને વામ તમાર્ય પદાપજી કર્યું આજ અગ્રસામા ભાવનાતિલક, ભગતપ્રીતિ, તથા ૩ સાખાઓની દીક્રા થઈ રચના

ઉપસુમ્મ લક્ષ્મીતિ ૧૬ પમે અમખનિલક ઉપાધ્યાયે ન્યાજદાઓનું અધ્યવસન કર્યું હતું અમખનિલક ઉપાધ્યાયે મરન ૧૩૧૨ મા દેવગદ્ગતગિરિમિતિ વિરોધિ સર્ગો મહ મંડાન

૧૬ વિરોધ વગાનો જીરો “વિલપુર જૂદા ૧૦ નો” કેવા પિનનિ ૭
૨૦ પીસન વિરોધ સ. ૧૮૮૪-૮૧ ૪ ૭૩

દ્વાયાશ્રય કાવ્યપર વૃત્તિ રંગી, અને તે પાલણપુરમાં સંગ્રામ કરી. વર્ણો નેમણે “પંચ-પ્રસ્થાન-તર્ક-વ્યાખ્યા” પણ નિર્માણ કરી. ”

ઉપાધ્યાય શ્રીઅભયતિલકના વિદ્યાગુરુ લક્ષ્મીનિલક નથા દીક્ષાગુરુ જિનેશ્વરસૂરિ દ્વારા અભયતિલકના બનાવેલા કેટલાંક અન્યત્તનોનું સંશોધન લક્ષ્મીતિલકે કર્યું હતું. આચાર્ય શ્રીજિનેશ્વર સૂરિએ ઉક્ત નગરમાં “શ્રાવકધર્મપ્રકરણ” નામક નવન અન્ય નિર્માણ કર્યો. સંભળાય છે કે ઉક્ત સૂરિએ જ જાવાણપુરમાં પ્રસ્તુત: અન્ય પર સં. ૧૩૧૭માં વૃત્તિ રંગી છે. ઉક્ત આચાર્યશ્રીના શિષ્યો-જિનપ્રભોધસૂરિ, જિનરત્નસૂરિ, લક્ષ્મીતિલક, અભયતિલક, ચંદ્રનિલક, દેવમૂર્તિ, વિવેકસમુદ્ર, આદિ મહાન વિદ્વાન અને અન્યકારો માર્ગ ગયા છે. એટલું જ નહીં પણ તે સમયના સગર્ય વિદ્વાનોમાં સર્વોપરિ સ્થાન છે.

પ્રવેશ, આચાર્યપદોત્સવ:

અભયતિલક અને દેવમૂર્તિ આદિ મુનિઓએ પાલણપુરમાં ખૂબ ધામધૂમપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો. માધ વદિ પમે વિજયસિદ્ધિની દીક્ષા થઈ અને ૬૬ ને દિવસે ચક્રપ્રભ, અજિતનાથ, સુંમતિનાથ-એમની પ્રતિમાની બુધચંદ્ર મહોત્સવથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. અન્ય શ્રાવકોએ પાંચ પ્રતિમા ભરાવી, તેમાં જિનવલ્લભસૂરિની મૂર્તિનો પણ સમાવેશ થાય છે.

સંવત ૧૩૨૧ માં પણ દીક્ષાઓ થઈ. જિનેશ્વર સૂરિના સમયમાં પાલણપુર પૂર્ણોત્તતિના શિંખરે પહોંચ્યું હતું.

દેવેન્દ્ર સૂરિ એકદા વિહાર કરતાં કરતાં પાલણપુરમાં પધાર્યા, ત્યારે તેમના વ્યાખ્યાનમાં ધણા શ્રોતાઓની ઉપસ્થિતિ રહેતી. એ ઉપરથી જ પ્રગાઢ પાડિય અને વક્રતૃત્વશક્તિનો પરિચય મેળી રહે છે, અને પ્રહ્લાદનવિહારમાં ૧૬ મણ સોપારી અને ધણા ચોખા આવના, એ ઉપરથી ત્યાંની જૈન વગ્ગતિ કેટલા મોટા પ્રમાણમાં વિદ્યમાન હતી, એ જણાઈ આવે છે; ત્યાં પ્રહ્લાદનવિહારમાં શ્રીમંથની વિરૂપાક્ષી વીરધવલને આચાર્યપદ વિ. સં. ૧૩૨૩ માં આપવામાં આવ્યું અને ભીમસિદ્ધનું ધર્મકીર્તિ નામ રાખી, ઉપાધ્યાયપદ અર્પણ કર્યાનું કહેવાય છે, તથા પ્રહ્લાદનવિહારમાં કુમકુમવૃષ્ટિ થવાથી લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા. તપાગચ્છીય જિનવર્દન ગણિ (ગં. ૧૪૮૨ લેખિત) ગુર્વાવલીમાં આ પ્રમાણે પાલણપુરનો ઉલ્લેખ કરે છે:

સુલ સંપદા નણહ સાગરિ, પાલ્હણપુરિ નગરિ,
પાલ્હણવિદાર પ્રાસાદિ, અનેક તૂર્ય નિનાદિ;
૧૩૨૩ આચાર્યપદ, સઘનહ મતિ આણદ સપદ,
પ્રાસાદમટપિ કુમકમવૃષ્ટિ, લોકે તે વાત દીઠી નિ દૃષ્ટિ;
મન માહિ વિસ્મય અપાર, તડપાત્રિ અવિકા અવતાર,
લોક હલુડ સાવધાન, તીણ હસિડં વચન બોલિહ પ્રધાન;
એ ઉત્તમ પુરુષ પદછત્રણિ, દેવે હચ્છલકિડ હણિ ભવણિ,
એ વડ મહિમા દેવિ, તડ સઘ નાચહ હર્ષ વિશેષ;
‘ અનેકિ સીકિરિફર વ્યવહારીચા તળટ સયોગ,
તિણિ પ્રાસાદિ ૫૦૦ વીસલપુરીય ભોગ ।

ઉપર્યુક્ત વિદ્યાન્દ્રસુતિ ઉલ્લસિનિ નગરીના નિવાસી જિનચંદ્રપુત્ર વીરધવળ દત્તા સવત ૧૩૦૨મા બન્ને ભાઈઓએ દેવન્દ્રસુતિ પામે દીક્ષા મહણ કરી. તેઓ ઉચ્ચ કોટીના વિદ્વાન હતા.

પરતર ગરુડાચાર્ય શ્રીજિતેશ્વરસુતિ અત્યન્ત વૃદ્ધ થવાથી સ ૧૩૩૧ મા પ્રબોધમૂર્તિ મણિને આચાર્યપદાર્પણ કરી, સ્વર્ગવાસી થયા જિતેશ્વર સુતિ મરોટનિવાસી નેમિચંદ્ર ભટ્ટારીના પુત્ર દત્તા અને જિનપ્રબોધસુતિનો જન્મ સ ૧૦૮૫મા, દીક્ષા સ ૧૦૮૬મા, સુતિપદ સ ૧૩૩૧- (૩૩)મા સ્વર્ગગમન સ ૧૩૪૧મા મવત ૧૩૩૩માં ગિરનારના લેખમા ઉક્તનાચાર્યનું નામ આવે છે તેઓ શ્રીજિતચંદ્ર સુતિના શિષ્ય દત્તા તેમની પ્રતિમા પાલજીપુરમા પ્રતિષ્ઠિત કરેલી ખલાતમાં વિદ્યમાન છે. "કતાવૃત્તિ દ્વગપદપ્રબોધ" (ગચનાકાલ ૧૦૦૮) આપની જ સુબ કૃતિ છે.

સાહિત્યાલેખન

સવત ૧૩૧૦ માધ સુદિ ૧૩ ને ગવિગરે પુષ્પાર્ક નક્ષત્રે મારા જાદિગજ વીમલદેવ કથાણુવિજયરાજે મહામાત્ય શીનાગડ મહાલેશ્વર મુદ્રા લાપાગમા, પાલજીપુરમા કુમારસુત જદ્દ માટે કિતગધ્યયન પ્રત તાડપત્ર ૫૦ લખી ૨૨

નવત ૧૩૩૫ વર્ષે આપાદ વદિ ગુરનારે પાલજીપુરમા કંપસુત દાનકાચાર્ય કથા-યુક્ત તાડપત્ર ૫૦ લખ્યુ ૨૩

સઘાગમન, આચાર્યપદોત્સવ

મહૂપદુર્ગ—માડવગદના મત્રી પેથડના સુપુત્ર ઝઝએ ત્યારી તીર્થયાત્રા માટે મવત ૧૩૪૦ માધ સુદ ૫ ને મોટા સંધ કાલ્યો હતો તે મધ ચિત્તોડ જ પાલિ મોટા મોટા ગામે પરિ-ભ્રમણ કરતો કરતો પાલજીપુર નગરમાં આવ્યો હતો. ધમરોપચુતિ મધ માથે દત્તા જૈન ઇતિહાસમાં પેથડ કુમારનું અત્યન્ત મહત્વપૂર્ણ મ્થાન છે. પેથડે - ૨૨૨૧નીની અપૂર્વ મેવા બનવી હતી ૨૪ ચતુર્યોદ્ધારક સમ મિદના પૂર્વજે પ્ર દાદનાપુત્ર ના નિામી દત્તા તેમના પિતા માદ દેયલે પાલજીપુરમાં સવત ૧૩૭૧મા આચાર્ય શ્રીગિદ્ધિસુતિને પદોત્સવ ખૂબ ધામધૂમથી કર્યો હતો. સમરસિદના આમદથી સુતિએ ચતુર્યે આદિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી ૨૫ આ પ્રતિષ્ઠાવખતે મમગનિદે ધણી વિપત્તિ વેગી હતી મુખ્યમત્રી ગતમાં, તેમાંપ વળા અસ્થાદિદીન ખીલજના ગાજ્જાજામા ૧ તીથનો દિહાર કરના, જે મુગિબનમરી વાન હતી જ્યાં દિન્દુ ધર્મનાં પ્રાચીન ગ્રામગો નાદ કરવાનો ઇન્કારો દેવા ત્યા નૂત નિર્માણ થઈ શકે કદાપિ નહીં

૨૧ સ ૧૩૫૧ માધ વદિ ૧ શ્રીગદાદપુર મયુર્ગા જ્યોતિર્લિંગે કોતિપ્રવૉમયુરિ-મિત્ત શ્રીકિનાદમુરિમિ શ્રીનિવૉધોધમુરિમિ પતિ, ન કારિ : યમગિદ મુખ્યમાં યા-જેદવન ધમસામ્મી રામપુત્ર મરોટોદર્વ ॥ (જાલપુર) ॥

૧. જૈનધર્મગ્રંથ કોશમાં મગ ૨ ના ૧૩૪-૧૫

૧૨ પાલજી દેવેલે એક મે યુ ૫ ૨૧૮

૨૩. " ૫ ૩૩

૨૪ જૈન સંદિકાનો કલિમ ૧ નિઠાચ, ૫. ૪૦૬

૨૫ પદ્માવદ્ધ મયુખ્ય, ૫ ૧૦૨

શ્રી જિનોદય સૂરિનો જન્મ

ખરતર ગચ્છમાં અનેક મુપ્રસિદ્ધ પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા છે, તેમાં અભયદેવ સૂરિ જિનદત્ત સૂરિ આદિનું સ્થાન અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. શ્રીજિનોદયસૂરિ ખરતરગચ્છની ૫૪ મી પાટે સમર્થ આચાર્ય છે. ઉપર્યુક્ત મદાપુરુષને જન્મ આપવાનું સૌભાગ્ય સંવત ૧૨૭૫માં પાલણુપુર નિવાસી માલદગોત્રીય શા. રૂપપાલની ધર્મપત્ની ધારલદેવીને પ્રાપ્ત થયું હતું. એકદા આચાર્ય શ્રીજિનકુશલ સૂરિજી પાલણુપુર નગરમાં પધાર્યા. તેમના મહુપદેશથી ખાલ્યાવસ્થામાં જ દીક્ષા ગ્રહણ કરવાની પ્રગલ્ભ ઉત્કંઠા જાગ્રત થઈ, સં. ૧૨૮૨-(૮૩)માં દીક્ષા અંગીકાર કરી. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કાલકાચાર્ય જેવી રીતે સ્વલગિની સરસ્વતી સાદિત દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી તેવી રીતે ઉપર્યુક્ત સૂરિજો પોતાની બહેન “કાલકુ” સાથે લીધી હતી. દીક્ષાનું શુભાભિધાન સોમવ્રત રાખ્યું હતું તથા વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો. ગુરુજીએ તેની યોગ્યતા જોઈ સં. ૧૪૦૬માં જૈસલમેરમાં વાચનાચાર્ય પદ પ્રદાન કર્યું. સંવત ૧૪૧૫ આપાદ વદ ૧૩ નેદિને ખંભાતમાં તરણુ પ્રભાચાર્ય જિનચંદ્રસૂરિની પાટ પર સ્થાપન કર્યા. (પદસ્થાપના વર્ણન માટે પદ્માભિષેક રાસ જોવો.) તેમના ૨૪ શિષ્ય, ૧૪ સાધ્વીજો હતી. ઉક્ત સૂરિની જ્ઞાનપંચમી ચૌપાઈ (૧૪૩૩) માં પ્રસંશા કરવામાં આવી છે. તેજો અણહિલપુર પાટણમાં સં. ૧૪૩૨માં ભાદ્રપદ સુદિ ૧૧ ને દિને સ્વર્ગવાસ પામ્યા. તેજોજો ૧૨ ગામમાં અમારી ઘોષણા કરાવી હતી અને જૈસલમીર આદિ સ્થળોમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, એમ શિલાલેખો પરથી ફલે છે. તે સમયના આચાર્યોમાં ઉક્ત આચાર્યનું અભિધાન વિશેષ રૂપથી ઉલ્લેખનીય છે.

સોમસુંદર સૂરિનો જન્મ

સોમસુંદરસૂરિજીનું ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય સ્થાન છે, એટલુંજ નહીં એમણે ગુજરાતી ભાષાના વાહમયને પરિપુષ્ટ કર્યું છે. તેમના શિષ્યોજો પણ ગુર્જર વાહમય નિર્માણ કરી, સ્વપાંડિત્યનો પરિચય કરાવ્યો છે. સોમસુંદર સૂરિજીનો જન્મ પણ પ્રણયનગર પાલણુપુરમાં સંવત ૧૪૩૦માં શત્રુંજ્યાદિ સમગ્ર તીર્થોની યાત્રા કરનાર સજ્જન ટ્રેડીની ભાર્યા માલદહણદેવીની રત્નકુક્ષીથી થયો હતો. ખાલ્યાવસ્થામાં શુભાભિધાન ‘સોમ’ રાખેલ. શૈશવાવસ્થામાં સોમને સંસાર પ્રત્યે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થઈ. રૂણરૂપે માતાપિતાની સંમતિપૂર્વક સં. ૧૪૩૭માં માત્ર સાત વર્ષની અવસ્થામાં જ્યાનંદસૂરિ પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી, વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થયા. ક્રમશઃ ઉત્તીર્ણ થઈ, ઉપાધ્યાય, અને વાચકના પદો સંપાદન કરી, તરત જ દેવકુલ પાટકમાં ગયા. ત્યારે લાખા રાણાના માનીતા અમાત્ય રામદેવ અને શુકે પ્રવેશોત્સવ કર્યો. સંવત ૧૪૫૭માં તેમને અણહિલપુર પાટણમાં નરસિદ્ધ શેઠે કરાવેલ અદ્ભુત મહોત્સવપૂર્વક દેવસુંદર-સૂરિજો ૨૭ વર્ષની વયે આચાર્યપદ સમર્પણ કર્યું. તે કાળમાં જૈન સાધુજો પ્રત્યે શ્રાવકોનો શો પ્રેમ હતો, એ “સોમસૌભાગ્ય” પરથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે.

ગુણરાજ અને સોમસુંદરસૂરિનો અંગ્રંથ કુમારપાળ અને હેમચંદ્ર સૂરિ જેવો છે. ગુણરાજે ચિત્રોડ પર રાણા મોહલંના આદેશથી કીર્તિસ્તંભ પાસેના પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો, અને તેના પાંચે પુત્રોએ વર્ધમાન જિનની નૂતન પ્રતિમા નિર્માણ કરાવી. સોમસુંદરસૂરિ પાસે સં. ૧૪૮૫ માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ગુણરાજનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૮૫ પૂર્વે થઈ ગયો હોવો જોઈએ. ઉપર જો કીર્તિસ્તંભ સૂચવ્યો છે તે વિષે પુરાવિદ્ ગૌરીશંકર ઝોઝા કહે છે. કે “જૈન કીર્તિસ્તંભ દિગંબર સંપ્રદાયના બધેરવાલ મહાજન સાતેનાપના પુત્ર જીજીએ વિ. સં. ૧૪ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બંધાવ્યો હતો.” આ કથન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભૂલભરેલું છે. વાસ્તવિક,

રીતે ઉક્ત કીર્તિસ્તબ્ધ યોગવાડ કુમારપાળે બધાવ્યો હતો આચાર્યશ્રીએ પોતાની જિંદગીમાં અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી, તેમાં સસાગવિખ્યાન રાણકપુરનો પણ સમાવેશ થાય છે તેમના તમામ પ્રતિભાલેખો આ પ્રમાણે છે —

૧૪૭૫-૮૫-૯૬-૯૯ (જૈન લેખ મગદ્દ ભાગ ૧), ૧૪૮૨-૮૪-૮૫-૮૭-૮૯-૯૯-૯૧-૯૨-૯૪ (ઉક્ત મગદ્દ ભાગ ૨), ૧૪૪૯-૭૨-૭૪-૭૮-૭૯-૮૧-૮૨-૮૩-૮૪-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૯૩-૯૪-૯૫-૯૬-૯૮ (જૈન ધાતુપ્રતિમા લેખ સ), ૧૪૭૧-૭૪-૭૯-૮૦-૮૫-૮૬-૮૭-૮૮-૮૯-૯૦-૯૧-૧૦૩ (ઉક્ત પુસ્તક ભાગ ૨), ૧૪૮૫-૯૬ (પ્રાચીન જૈન લેખ મગદ્દ ભાગ ૨), ૧૪૯૬-૯૮ (પ્રાચીન જૈન લેખ મગદ્દ ભાગ ૩) તથા લગભગ ૨૦ લેખો માગ મગદ્દમાં મળી આવે છે હજી સુધી ધણાય ગામમાંની ધાતુપ્રતિમાના લેખો નોંધાયેલા નથી એ લેખો બહાર પડતા વધુ વિગત જાણવા મળશે ઉક્ત સૂચિની સાહિત્યસેવા આ પ્રમાણે છે —

ભાષ્યત્રય ચૂર્ણિકા, કલ્યાણકસીવ, ગ્લકાપ નવસીવી, ગુર્જર ગિરામાં ઉપદેશમાલા, બાલાવબોધ યોગશાસ્ત્રપદ, પડાવશ્યક, પઠિશતક પર (મૂળ કર્તા મરોટનિવાસી શ્રીજિનેશ્વર-સૂરિના પિતા નેમીચંદ્ર ભડારી છે) આગધના-પતાકા નવતત્ત્વ, નેમીનાથ નવગ્ગા, આરાધના ગમ, વગેરે અન્યો મળી આવે છે “દેવદ્રવ્ય પરિહાર ચઉપધ્ય” ગાથા ૪૫ પણ સોમસુંદર સૂરિની બનાવેલી છે તેના આદિ અંત આ પ્રમાણે છે

આદિ —

નિસુળડ ધાવક જિગર મગતિ તિમ કરિવિ જિમ આતમસકતિ
તિમ કરિવડ જિમ નવિ થગદે, ચિરજાલિદે નિરમલ સીવીદે ॥૧॥

અંત —

સોમસુંદર સૂરિ તળડ પગાડ, અલિખ્ય વિષન સવિ સૂરિ જાદ ।
કીધી વડપદે પળચાલીશ, જિન વડવીસદ નામડ સીસ ॥ ૪૫ ॥
॥ હિતી શ્રી દેવદ્રવ્યપરિહાર વડપદ સમાપ્તા ॥

મવત્ ૧૫૪૪ વર્ષે કા. વ. ૧૧ દિને શ્રીમતી વાર્કરાનગરે પૂજ્ય ॥ શુભવીર
ગણિ પાદ દિપ્ય ૫ ધામસ્થાણ ગણિ તિલક કન્યાગગણિભિ લેગિ ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

॥ શ્રીરસ્તુ ॥

ઉપરની પ્રતિ સ ૧૫૪૨ની લખેલી છે એટલે અન્યરચયિતાના સ્વર્ગવામ પશ્ચાત્ ૪૬ વર્ષ બાદ લખાયેલી છે એટલે તે વિશેષે કરીને મહત્વની છે આ પ્રતિ પ્રાય અન્યત્ર અનુપલબ્ધ છે, અને તે માગ મગદ્દમાં છે

સોમસુંદર સૂરિએ અનેક પ્રતિઓનું આલેખન કરાવ્યું હતું, એમ અનેક પુષ્ટિકાઓ ઉપરથી કહે છે આ પ્રભાવશાળી આચાર્ય પાવાગઢના સુપ્રસિદ્ધ નરેશ જયસિંહ, જૂનાગઢના મહલિક અને મેવાડના ગણા કુભકગણને સ્વકવિતામગ્ગયા વડે રૂઝિત કર્યા હતા એમ તત્કાલીન પુરાવાઓ પરથી મિદ્દ થાય છે સોમસુંદર સૂરિનાં ગિરનાગસ્તવન ગાથા ૧૭, સ્તબનપાર્શ્વનાથ સ્તવનગાથા ૨૫, અર્જુનચલસ્તવન ગાથા ૩૩, નવખખસ્તવન ગાથા ૯, પંચકલ્યાણક-સ્તવન ગાથા ૧૧, આદિ અપ્રમાણિત સ્તવનો માગ મગદ્દમાં છે સોમસુંદર સૂરિના શિષ્યો વિદ્વાન અને મહાન વાદી હતા તેમાંના કેટલાકોની જૂની ગુજરાતીમાં વિગતિઓ મારા

અંગ્રહમાં છે. ઉપર્યુક્ત આચાર્યનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૯૬માં થયો. તેમના સમયમાં સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ થયો હતો. ખરતર ગચ્છાચાર્ય શ્રીજિનભદ્ર સૂરિએ પાટણ, ખંભાત આદિ નગરોમાં જ્ઞાનમંદિરોની સ્થાપના કરી હતી, ત્યારે પાલણપુરમાં વિશાલ જૈનજ્ઞાનમંદિર સ્થાપ્યું હતું, એમ જૈસલ્લભીરની પ્રશસ્તિ પરથી જાણવા મળે છે. તેમણે અનેકાંત જયપતાકા એવ વિશેષાવશ્યક ગાળા જેવા મહાન સિદ્ધાન્તગ્રંથ અનેક મુનિઓને શીખવ્યા હતા. જૈસલભીરનો રાહલ વૈરસિદ સૂરિનો પરમ ભક્ત હતો. તે સમયના ઉદ્ભટ વિદ્વાનોમાં જિનભદ્ર સૂરિનું નામ સર્વોપરી છે.

સંવત ૧૫૦૩માં પાલણપુરમાં માલ્દા શ્રાવકની વસતિમાં^{૨૬} સત્યગ્નિની અભ્યર્થનાથી અને રત્નચંદ ગણિની સહાયતાથી ઉપાધ્યાયપદવિભૂષિત જયસાગર ગણિએ પૃથ્વીચંદ રાજર્ષિ-ચરિત્ર નિર્માણ કર્યું તથા જૈસલમેરમાંના પાર્શ્વજિનાલયની પ્રશસ્તિ શોધી અને શાન્તિ-નાથજિનાલયની પ્રશસ્તિ રચી. અણહિલપુર પાટણમાં સં. ૧૪૭૮માં પર્વ રત્નાવલી કથા રચી. પાટણમાંથી નૂતન જ્ઞાનકોશ માટે શ્રાવકોને ઉપદેશ આપી, સદસો પુસ્તકોનું આલેખન કર્યું-કરાવ્યું. જૈનોના વિશ્વસિદ્ધિમાં જયસાગર ઉપાધ્યાયનું નામ સર્વ પ્રથમ આવે છે. વિશેષ માટે વિજ્ઞાપિત ત્રિવેણી જેવા વાચકોને વિનંતિ છે. વીકાના પુત્ર ઝાંઝણે પાલણપુરના મંદિરમાં શાન્તિનાથ ભગવાનના ખિંખની પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

સાહિત્યાલેખન અને ખિંખ પ્રતિષ્ઠાઓ

સંવત ૧૫૧૦ કાર્તિક સુદિ ૮ ને દિને પરમશુદ્ધ ગચ્છનાયક શ્રીજયચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય ભટ્ટારક શ્રીઉદયનંદી સૂરિજીના શિષ્યે ક્ષેત્રસમાસ (સાવ-સૂરિ પંચ પાઠ) પાલણપુરમાં લખ્યો. (જૈન ધાતુપ્રતિમા સંગ્રહ પૃ. ૬૩ ભા. ૧)

ઉપરના લેખવાળા મુનિ સુંદર સૂરિ તે જ કે જે સોમસુંદર સૂરિના પદ્ધર હતા. ઉપદેશ-રત્નાકર, શાન્તિકર સ્તોત્ર, ગુર્વાવલી, વગેરે તેમની જ નિર્માણ કરેલી શુભ કૃતિઓ છે. તેઓ સહસ્ત્રાવધાની તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. તેમના પ્રતિમાલેખો વિપુલ પ્રમાણમાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. સૂરિજીનો જન્મ સં. ૧૪૩૬માં, દીક્ષા સં. ૧૪૪૨માં, વાચક પદ સં. ૧૪૬૬માં, સૂરિપદ સં. ૧૪૭૮માં, સ્વર્ગવાસ સં. ૧૫૦૩માં કાર્તિક સુદિ ૧. રત્નશેખર સૂરિ પણ ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન હતા. તેમના પ્રતિમાલેખો વિશદ પ્રમાણમાં મળે છે.

સંવત ૧૫૧૯ પોષ વદી ૫ ગુરુવારે પાલણપુરે ઉકેશ જ્ઞાતીય વસ્ત્રા જાળડપ્રમુખ-કુટુંબહિતાર્થે પાર્શ્વનાથખિંખ કરાવ્યું અને તપાગચ્છીય લક્ષ્મીસાગર સૂરિએ (રત્નશેખર સૂરિના શિષ્યે) પ્રતિષ્ઠા કરી. (જૈન લેખસંગ્રહ પૃ. ૨૭૪ ભાગ. ૨)

સંવત ૧૫૩૦ માઘ વદિર શુક્રવારે પાલણપુરનિવાસી પોરવાડ જ્ઞાતિના સીચૂના ઐયાર્ય નેમિનાથખિંખ કરાવ્યું. ઉપર્યુક્ત સૂરિએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી (એજન પૃ. ૩૦)

સંવત ૧૫૩૪ ભાદરવા સુદી ૧૦ શતાદિ કુટુંબ સહિત સ્વઐયાર્યે આદિનાથખિંખ કરાવી, ઉપર્યુક્ત સૂરિ પાસે પાલણપુરમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. (એજન પૃ. ૫૫).

૨૬. દક્ષિણ ભારતના કાનડી ભાષાના શિલાલેખોમાં અને ગ્રંથોમાં ખસદિ યા વસતિ એ શબ્દનો અર્થાર વિશેષ પ્રમાણમાં જોવાય છે. વસતિ શબ્દ સંસ્કૃત તત્સમ વસ્તી(તી)નું તદ્ભવરૂપ છે. વસ્તી શબ્દ પણ વસતિ શબ્દાર્થનો ઘોતક છે. ખાસ કરીને ખસદિ શબ્દ જિનમંદિર માટે વપરાય છે, એમ ઇ. સ. ૧૪૫૦ જોમ્મરસવિરચિત “ચતુરાસ્યનિધણ્ટુ” પરથી ક્લે છે. (કન્નડકવિચરિતે ભાગ ૨, પૃ. ૬૨). ખસતિ શબ્દનો પ્રાચીન ઉલ્લેખ ઇ. સ. ૧૧૮૧ના શ્રવણ જેઠગોલના શિલાલેખમાં મળે છે. પ્રાકૃતભાષાના કોશોમાં વસંઠ યા વસહિ શબ્દ મળે છે.

ઉપર્યુક્ત આચાર્યશ્રીના પ્રતિભાલેખો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે વીશ લેખો માગ મગ્ધમાં છે તેમનો જન્મ સં ૧૪૬૪ ભા વદિ ૨, દીક્ષા સ ૧૪૭૦, પંચાસપદ સ ૧૫૦૧, સૂત્રપદ મ ૧૫૦૮, ગચ્છનાયકપદ સ ૧૫૧૭ છે ઉક્ત આચાર્યના સમયમાં પાલણપુરવાસી ઉદ્દેશ જ્ઞાતિના સા ખીમાના પુત્ર જન્મ્યો આગમમકનને વાયકપદ અપાન્યુ વિજયહીર સૂરિના જન્મ

આચાર્યશ્રી વિજયહીર સૂરિજીને જન્મ આપવાનું સૌભાગ્ય પુણ્યનગર પાલણપુરનિવાસી એસવાલ કુવરાની ધર્મપત્ની નાથીબાઇને સ ૧૫૮૩ મા પ્રાપ્ત થયું હતું ૧૩ વર્ષની વયમાં માતાપિતા પગલોકે સિધાબ્યા ત્યારે તેઓને પાટણમાં સ્વભગિનીને ત્યાં જતા વિજયદાન સૂરિના ઉપદેશ લાગવાથી સસાર ત્યાગવાની ઉત્કટેચ્છા થઈ બહેને, અને સગામબધીઓએ તેમને સમજવવામાં કાંઈ પણ બાકી ન રાખી છતાં પણ તેમનો નિશ્ચય અટલ રહ્યો અને સ ૧૫૮૬માં દીક્ષા અગીકાર કરી (જગદ્ગુરુ કાવ્યાનુમાગ તેમના માતાપિતા પણ દીક્ષા પર આવ્યા હતા) તેઓ હીરહર્ષ નામે પ્રખ્યાત થયા અનુક્રમે વિદ્યાભ્યાસ કરી, મુગલ મત્રાદ્ અન્યત્રને પ્રતિબોધનારા થયા વિજયહીર સૂરિએ સ્વજીવન દગ્ધ્યાન અનેક સધા અને પ્રતિષ્ઠાદિ ધર્મકાર્યો કરાવ્યા હતા કેહેવાય છે કે અકથરે તેમને જગદ્ગુરુપદ આપ્યું હતું કૃતિપય ઐતિહાસિકો આ માટે શકા કરે છે હીરવિજય સૂરિ ઉચ્ચ કોટીના વિદ્વાન હતા, પણ એદ એ વિધયનો છે કે તેમના નિર્માણ કરેલા ત્રયો જીજ મળે છે, અને તે આ પ્રમાણે છે શાન્તિનાથ રાસ, દ્વાદશજ્ઞપવિચાર, અતરીક્ષ પાર્શ્વનાથસ્તવન, અને જીજ્ઞાસપ્રગટ્થિ મહાવીરસ્તોત્ર પણ તેમનું જ બનાવેલું, તેમની જ પરપગના મુનિનું લખેલું, અન્યત્ર અનુપલબ્ધ છે, પણ તે મારા સમગ્રમાં છે

હિન્દી કવિ દુસીચદ હીરવિજયમુનિની ગૌરવગાથા આ પ્રમાણે ઉચ્ચારે છે—

સને સને મુગનેળીર ચલી ગુલ્લવન છુદમાનુ ગજરાજઘટા
કૌર કજળ છુટ ચલ્લતિને વરદાર વિન્યો સૌર છુટલટા ।
ગાવતિ મગલ ગતિ મુહાન પૂરણ મોતી કો ચોક છટા
કવિ સો કહૈ ગુરુદિમદારક ઔર કરે સર્વી પેટનટા ॥ ૮૨ ॥
સોવન કે બલગ લે ફરમાણ કે ગુજર દેરા પેઢાઈ જ્યુ
સોદ અઠવર આપ કહે ગુરુહિરવીજેસૂરિ જાહેયે જ્યુ ।
પાપ કે તાપ સતાપદર ફુન નિગસદ ફલ પાઈ જ્યુ
કવિ દુસ્તીચદ કહે ગુરુ હિરવિજય સૂર પ્યાયી જ્યુ ॥ ૮૩ ॥

ઉપરની કવિતા મારા સમગ્રમાં એક પ્રાચીન હસ્તલિખિત હિન્દી ભાષાના શુટકામાંથી ઉતારી છે તેમાં બીજી પણ હિન્દી ભાષામાં ઐતિહાસિક કવિતાઓ લખેલી છે હિન્દી ભાષાની દૃષ્ટિએ શુટકા મહત્વપૂર્ણ છે

ઉપર આચાર્ય હીરવિજય સૂરિજીનો પરિચય અતિ સક્ષિપ્ત રૂપે કરાવ્યો છે વિશેષ માટે જગદ્ગુરુકાવ્ય, સૂત્રમ્મ અને સમ્રાટ, વગેરે ઐતિહાસિક ગ્રંથ જોવા

પ્રાચીન જૈન ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે ચિતોડ, શ્રીમંથ, નાગપુર, યગદ, આદિ શહેરોના નામથી જૈન ગચ્છો તથા શાખાઓ ઝાળખાવવામાં આવે છે, તેમ પાલણપુરના નામથી પણ પાલણપુરના ગચ્છ અને તેની શાખા દૃષ્ટિગોચર થાય છે

પાલણપુરા ગચ્છે વા વિનયકીર્તિમતં
પાલણપુરીય શાખા તપાગચ્છે વા રંગનિધાનમતં ૨૭

જિનચંદ્ર સૂરિનું આગમન

હીરવિજય સૂરિજીના સમકાલીન આચાર્ય, અકબરપ્રતિષ્ઠાધક, જિનચંદ્ર સૂરિજી પાલણપુરમાં આવ્યા હતા, તે વેળાનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:—

પૂજ્ય પાલણપુરિ પદ્મતા સુભ દિનર્થ, સંઘ સકલ ઉચ્છાદોજ ।
સંઘ પાટણનક ગુર વાંદી વલિહ, લાહિણ કલિલ્યઘ લાહોજ ॥ ૬૦ ॥
મહુર ખાધાઈ આવિઈ સિવપુરિ, હરખિહ સંઘ સુભાગોજ ।
પાલણપુર શ્રીપૂજ્ય પધારિયા, બલિંહ રાવ સુર તાણોજ ॥ ૬૧ ॥
સંઘ તેડી રાવજ એમ ભણુધ, આપુ ધું અવસારોજ ।
તેડિ આવહ વેગિ મુનિવર, મત લાવહ તુમ્હ વારોજ ॥ ૬૨ ॥
શ્રીસંઘ રાયજણ પાલણપુરિ જઈ, તેડી આવઈ રંગોજ ।
ગામાગર પુર સહગુર વિહરતા, કરતા ધર્મ સુચંગોજ ॥ ૬૩ ॥
(ઐતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૬૪-૬૫)

અંચલગચ્છીય આચાર્યશ્રી કલ્યાણસાગર સૂરિએ પોતાના ગુર ધર્મમૂર્તિ સૂરિ સાથે સં.

૧૬૬૯માં પાલણપુરમાં ચાતુર્માસ કર્યું હતું.

રચના

૧૭ મી શતાબ્દીના ધુરંધર વિદ્વાન ઉપાધ્યાય સમયમુંદરજીએ પાલણપુરમાં રહી, સં. ૧૬૯૫ કાગણ સુદ ૧૫ ને દિવસે મહાપ્રભાવક કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર પર નૂતન વૃત્તિ નિર્મમાણ કરી. ઉક્ત ઉપાધ્યાય ૧૬ મી સદિમાં મહાન ગ્રન્થકાર તરીકે પોતાનું શુભાભિધાન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સ્વર્ણાક્ષરે નોંધાવી ગયા છે. વિશેષ જાણવા માટે ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદ-ભાવનગર રિપોર્ટ જોવો.

પાલણપુરનો છંદ

૧૭મી સદીના જૈન કવિઓમાં ઋષભદાસનું સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે, તેમની કૃતિઓ માત્ર ધાર્મિક દિશા સુધી જ સીમિત નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ તેની કૃતિઓ મહત્વની છે. અહીં પાલણપુરનો છંદ આપવામાં આવે છે. તેના નિર્માતા ઉક્ત કવિ છે. ઉક્ત છંદ પણ અન્યત્ર અનુપલબ્ધ છે.

પાલણપુરનો છંદ

સકલ નગર માંહે ધણું સાર, પાલણપુર દીકે મનોહાર
તિહાં પલહવિહાર પારસનાય, લવિજન પૂજિ યાય સનાય. ॥ ૧ ॥
પલહવિહાર પારસ દીકે કલોલ, સોવન તણા કોસીસાં સોલ
તોરણી પૂતલી ધંટાનાદ, ઈંદ્રપુરી સો કરતો વાદ. ॥ ૨ ॥
સોવન કલસ રૂપાલી પોલ, ખાવન દેરી ને તીહા ચોલ.
ચોરાસી મંડપ છે જહા, નીલ રતનનાં તોરણ તીહા. ॥ ૩ ॥
પલહવિહારી પારસ તિહાં કામ, તીણું પાલણપુર જેહનું નામ.
ગઢમઢ મંદિર ઉચા આવાસ, વરણ અઢાર તણો તીહા વાસ ॥ ૪ ॥

૨૭. વિશેષ માટે “યુગપ્રધાન જિનસૂરિ” જુઓ.

વણિક વસે ચૌરાસી નાય(ત) શ્રી શ્રીમાવી ,કિતમ જન્મ,
પ્રાગવ શરેવસે વાચાલ, જીલ્લે કુચે હુઆ ખદુ ખૂપાલ ॥ ૫ ॥
વિમલરાયરે લજેહ સવાદ, આબુજઠ જિલ્લે કીધા પરસાદ,
વન્તપાલ તેજપાલ દે સફલોદાન, પગપગ પ્રગટ સનીધાન ॥ ૬ ॥
મહુઆનુ જગદુ સાઉં જેહ કીચેનુ જગીરી પહોતો તેહ,
ગિરનારી દેવકેડી પાટલ ગયો, ઇન્દ્રમાવ પહેરી મન ગદગયો ॥ ૭ ॥
તિન સ્તન દીસે મન ધરી વિવેક, સહા કોડિનુ મુલ એકેક
અનેક કરણી વધી ખીજ જીહ, પ્રાગવ શમાદિ તે હુક ॥ ૮ ॥
ઉસવ શરેગુજરેડેગુજવત, ભેમ સગીખા તેહા ગુજવત
અડાવલકે નર મોટે ગાણુઆ, ઉપ જિલ્લે કુલે હેમાચાર્ય હુઆ ॥ ૯ ॥
નાગર, હુંડી સાવાલ, ખડાયતા વસતા વાચાવ
ખરેલવાલ અને ખડોર, કઠોરા નર વસે કચેવ ॥ ૧૦ ॥
કાકલ, નાયવ, નાણીઆલ, હુમડકે લાડ-લાડુ ઉપ-શ્રીમાલ,
હરસોલા, નાગીલ, જગડા, જરોલા વાણીયા વાકડા ॥ ૧૧ ॥
ધર્માદિક વાણીક ખદુ જન્મ, સરવાયે છે ચોગસી નાત,
કાનિ, બ્રાહ્મણ, સૌદર વસે, દાનપુત્રે પાછા નવિ ખસે ॥ ૧૨ ॥

૨૮ પૌડવાડ, આ જાતિના અનેક પ્રતિમાલેખો ઉપવખ્ય થાય છે

૨૯ જૂનરાતના ઇતિહાસમા વિમલ મત્રીનુ સ્થાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ॥ તેમના પૂર્વજો શ્રીમાલના નિવાસી હતા વિમલ લીમનો મત્રી હતો તેમણે નિર્માણ કરાવેલા કળાપૂર્ણ મંદિરો પર સમસ્ત ભારતને પૂર્ણાભિમાન છે, એટલું જ નહીં પણ તેનું મમસ્ત સ સારમા અદ્વિતીય સ્થાન છે

૩૦ જગદુ શાહનું નામ જૂનરાતના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે એઓએ કુલાગવખતે ધણી માણસોનું પાલનપોષણ કર્યું હતું હિન્દી કવિ એઓ માટે ગૌરવમાયા આ પ્રમાણે ઉચ્ચારે છે —

રાજા નહિં દિયા દાન અઠમૂટ સહસ વીધ વીસ લવળ વીરહ
ચારહ મૂટ સહસ વીધ સિંધ ચાદમીરટ ગજળ વહિં સુરતાળગહમમૂઝા ફસ્વીસહ !

૩૧ માનવ હતિ અઘારહ ઘીધા પરતાપ ચત્તીસહ

શેષુજી અનહિં રેયાગિરિ દાન સાતવનરહિં

જગદૂઈ સાહ સોન્હા તળા વીધ સિંધ પળથોત્તરહિં

૩૨ ઓસવાલ જાતિ સમસ્ત ભારતવર્ષમા ફેલાએલી છે આ જાતિની ઉત્પત્તિ ભગવાન મહાવીર નિર્વાણલાદ ૭૦ વર્ષ પછી બતાવાય છે, પરંતુ ઐતિહાસિકમા આ વાતમા મોટી શકા કરે છે, અને તેનો ઉત્પત્તિકાળ પાશ્વથી સહી અકિત કરે છે (ઓસવાળ જાતિનો ઇતિહાસ) મુનિ જ્ઞાનમુદરજીએ તો તમામ જાતિને પ્રાચીન જ બતાવી છે (તેના પ્રમણે) યાદે તો મળેા થાન મળે, એની કરી ફિકર નથી રાખી)

૩૩ આ જાતિના પ્રતિમાલેખો વિપુલ પ્રમાણમા ઉપલબ્ધ થાય છે દિગંબર સ પ્રદાપમા પણ આ જાતિના લેખો મળે છે

૩૪ આ જાતિ પ્રખ્યાત છે

૩૫ આ જાતિની ઉત્પત્તિ કદાચ નાજુથી થઈ હશે

૩૬ અર્જોશાળ પ્રતિબોધક ખરનરમધ્યાચાર્ય શ્રીજિનદનસૂરિજી આ જાતિના હતા વર્તમાનમા આ જાતિ દિગંબર સ પ્રદાપાનુયાયિની છે

૩૭. આ જાતિ જૈન છે (સૂત્રમા તેની ધણી વસતી છે)

ચોરાસી લાખ છે વડ વાણીયા, કોટીક્રંજ પુરમા નાણીયા લાખીણા પુરવે બાહિર રહે, અવર પુરૂષ સંખ્યા કુણ કહે.	॥ ૧૩ ॥
૫૮ દરીસણની વસી પોંહચે આસ, શ્રાવક જનનો બહુલો વાસ પલ્લવીહાર પ્યારસઉદ્દેવલ નિહા, મુંડો ચોખા આવઈ તોહા.	॥ ૧૪ ॥
સોપારી૪૦ મણ આવધ સોલ, નિનમંદિર નીત હોઈ કલોલ. ઝાળિ દીસે પૌસધ સાલા, શ્રીસોમસુંદર દીકા વાચાલ.	॥ ૧૫ ॥
ચોરાસી નાતિ શ્રાવક અતિ સુખી, સુખાસન ખેસધ પાલખી, છત્ર ધરાવઈ મનરાય, નિત્ય વખાણ સાંલલવા જય.	॥ ૧૬ ॥
ધસ્યું નગર પાલણપુર ત્યાહિ, પાલહા પરમાર૪૧ રાજ સ્યેંધ જ્યાહિ પુર્વે અર્જુદાયલ રાય, પાતિક કીધું તિણ મોટું કાય.	॥ ૧૭ ॥
પ્રતિમા પીતલની જિન તણી આસાતના તસ કીધી ઘણી ભાગી ગાલી સીટોહ તે કીધ પાતીક મોતીણે આગે લીધ.	॥ ૧૮ ॥
મોટું પુણ્ય મોટું પાપ પરતક્ષ ફલ પામે નરરાય જિન પ્રતિમા ભાગી પાતીક જેહ ગલિત કુષ્ટિ હુહ નૃપદેહ.	॥ ૧૯ ॥
રૂપરંગ બલ તેહનું ખરું, હૃષધ અગ નવી લાગે જરું, પ્રાકમ રહિત હુહ નૃપ જસે રાજ તેહનું ગોત્રીઈ લીધું જિસે.	॥ ૨૦ ॥
માનબ્રહ્મ નૃપ જિહાતિહા ચલે, જમ્મ સીયલધવલ આચાર્ય મલે. વાદી સવી લહીહ કુખની વાત, કુખીયાને હધરવા ગુર સાત.	॥ ૨૧ ॥
સીલધવલ આચાર્ય દીઠ, નમી પાય ધર્મ સાલલ બધઠ ધર્મ કર્મ સુણે પાપ વિચાર, સૂણી તોહા બોલ્યો પાલ પરમાર.	॥ ૨૨ ॥
મે' આસાતના કીધી ઘણી, ગાલી પ્રતિમા જિનવર તણી તિણ પાપે તતુ કોટિયો થયો, નગરરાજ્ય-દેશ મુઝ પણી ગયો.	॥ ૨૩ ॥
કાઈ તુરહે ભાખો છો હપાય, જિમ માંરે પાતક કાય થાય. ગુર કહે જિનમંદિર પ્રતિમા ભરાય, દાનાદિક ધરમે સુખ થાય.	॥ ૨૪ ॥
સૂણી વચન નીરી પાછો ફરે, દાન સીલ તપ ભાવના ધરે; જિનપ્રતિમા પુજે ત્રીણ કાલ, ગલિત કોઠે તહુહ વીસરાલ.	॥ ૨૫ ॥
બલ પરાકમ નૃપ પાત્રો જસે, લીધું રાજ પોતાનું તસે. ધરતિ સુંદર નૃપ જોધ કરી, વાસીહ ગેહ પાલણપુરી.	॥ ૨૬ ॥
પલ્લવીહાર નામે પ્રાસાદ, સોવન ઘટા હોધ જિહાં નાદ પલ્લવીહાર પાર્શ્વજિનતર સૂણી, કીધી પ્રતિમા સોવન તણી.	॥ ૨૭ ॥
નીજ ગોખે ખેસી જોઈ રાય, તે પ્રતિમાને સન્મુખ હોય નીત પુ'જે ત્રિણ ટંક રસાલ, ભૂપાલ થયો રૂપે રંગ રસાલ.	॥ ૨૮ ॥
જમ્મન રાજહુહ જગમાહિ, બહુ પ્રસાદ કરાવે તેહ ત્યાહી ઘણા મહોત્સવ પ્રતિષ્ઠા કરી, લક્ષ્મી શુભસ્થાનક વાપરી.	॥ ૨૯ ॥

૩૮. મેરુગની વિચારશ્રેણીમાં જણાવ્યું છે કે નાહડના રાજ્યકાળમાં નવાણું લાખ રૂપિયાના ધણીને સ્વર્ણગિરિમાં રહેવાને જગ્યા નહોતી મળતી. માટે લાખ રૂપિયાના ધણીને પાલણપુરમાં જગ્યા ન મળે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

૩૯. પાર્શ્વનાય.

૪૦. આ વાતનો ઉલ્લેખ પટ્ટાવલીમાં પણ મળે છે.

૪૧. પ્રહલાદનદેવ.

એક તપ તે નગરની કહેવાય, ધાણધારજરપ્રગણનો રાય
પાલ પરમાર નામે જ તસ કહુ, આકર અન્યાયતોહા નવી લહુ ॥ ૩૦ ॥
ધર્યુ નગર પાલણપુર જિહા, હિરવિજય સુરિ ગુરુ તુઆ તિહા
હીર ગુરુ તણા પ્રબધજરસાવ, સામલજો નરનારી પાલ ॥ ૩૧ ॥
સવત પાચ દાવોત્તર સાર, વસીક પાલણપુર ઉદ્ધાર
પલ્લવિહાર પારગતણા શુભ કલા ઋષભદાસ ગુણ દીણીપરે કલા ॥ ૩૨ ॥

ઇતિશ્રી પાલણપુરનો ૭૬ સમ્પૂર્ણ

લિખિત મુનિ રાજવિજયમણિ સવત ૧૮૮૦ના પોષ વદિ બીજી ૧૩ દિને

સન્યા સમ્પૂર્ણ કર્યું છે વડનગરે

ઉપર્યુક્ત ૭૬ પરથી પુરાતન સમયમા પાલણપુરના જૈનોની આબાદી કેટલી સુંદર હતી તે સ્પષ્ટ સમજાઇ જાય છે સાથે જ ગુજરાતના મુખ્ય અમાત્યોના નામો પણ ઉલ્લેખ્યા છે સંક્ષેપમાં કહીએ તો પાલણપુર ૭૬ મારો પ્રકાશ ફેકે છે પ્રસ્તુત જદમાની કેટલીક વાતો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તપાસ કરવા લાયક છે પાલણપુરના ઉત્પત્તિ અને પાલવિહાર વિષયક હકીકત કવિએ કહી છે અને સીલધવલ આચાર્યનો ઉલ્લેખ ૨૦-૨૨ ગાથામાં કર્યો છે પરંતુ જૈન સાહિત્યમા એ આચાર્યનું નામનિશાન પણ જડતું નથી હા, વીરધવલને આચાર્યપદ પાલણપુરમા મળેલું કદાચ વીરધવલને શીલધવલ આચાર્ય તરીકે કવિએ આલેખ્યા હોય તોપણ પ્રદહાદનદેવનો અને વીરધવલનો સમય મળતો નથી. વીર-ધવલને દેવેન્દ્રસુરિએ સ ૧૩૨૩મા આચાર્યપદ પાલણપુરમા આપ્યું હતું તે આપણે ઉપર અવલોકાયુ જ છે

કવિએ જદનિર્માણકાલ સૂચ્યો નથી, છતાં પણ તેમની અન્ય કૃતિઓ પરથી ૧૭મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમા રચેલ હોવો જોઇએ પ્રસ્તુત જદની એ પાનાની પ્રત સુંદર અક્ષરે વડે આલેખેલી મારા સમ્રાટમા છે

હવે આપણે પાલણવિહાર મંબધી અન્ય ઉલ્લેખો જોઇશું

પાલણવિહારના ઉલ્લેખો

૧. મરસિહ રાસમા પાલણવિહાર મંબધી નીચે પ્રમાણે લેખ મળે છે

પાલણપુર સુપ્રસીધુ પુનવત લોચદનિલક ।

સોહક પલ્લવિહાર પાસ ભૂવલ તહિ પુરતિલક ॥ ૧૦ ॥

(જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્ય સચય પૃ ૨૩૯)

મેધા કવિની તીર્થમાલામા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ જવામા આવે છે

“આદિનગર પાલણપુર, વલી પાસ જિહિદ પુલક મનિ રૂલી

પાલણ આજિ રોજ સવિ, અમિઆ પરસનાયક હેલા નીગમ્યા ॥ ૧૧ ॥

ચણસી સીકરિય સાહપાસ, ભૂવલિ નિતુ કરઈ ઉચ્ચાહ

જોલ કાસીસા સોના તણા, બીજા જિહિદ ભૂવલિ અતિધણાજ ॥ ૧૨ ॥

૪૨. પાલણપુરની આબુજાબુનો પ્રદેશ ધાણધાર કહેવાય છે

૪૩ કવિએ હીરવિજય સુરિનો પ્રબધ જોવા, એ માટે સૂચન કર્યું છે કે તેમણે જ ઉક્ત સુરિનો પ્રબધ સ ૧૬૮૫ આસો સુદી ૧૦ ગુરુવારે નિર્માણ કર્યો છે

૪૪ પ્રાચીન તીર્થમાળા સમ્રાટ, પૃ ૪૯

ઉક્ત કવિએ રચનાકાળ સૂચ્યો નથી. પણ ભાષા પરથી તેની પ્રાચીનતાની પ્રતીતિ થાય છે. પાલ્હણસિંહના શરીરના રોગનો ઉલ્લેખ સંભવતઃ પ્રથમ જ આ કવિએ કરેલો છે. કદાચ પ્રસ્તુત તીર્થમાળા પરથી જ ઋષભદાસે છંદમાં ઉતારેલ હોય.

આચાર્ય જ્ઞાનવિમલસૂરિ સ્વનિર્મિત તીર્થમાલામાં (રચ્યાકાળ સં. ૧૭૫૫) પાલણપુર માટે આ પ્રમાણે નોંધ લે છે:

પાલવિહાર શ્રીપાસનો સુઠ રાય પલ્હાદે કીધસાઠ
અક્ષાત મૂડો નિતુપ્રતે સુઠ સોલ મણિ પૂગી પ્રસીદ્ધ સાઠ ॥ ૭૧ ॥
પૂજ ભોગ એહવો હતો સુ. પહિલાછણી જગિમાંહિ સાઠ
સ પ્રતિ પણિ મહિમા ઘણો સુઠ પાલણપુરવર માંહિ સાઠ ૪૫ ॥ ૭૨ ॥

ઉપર્યુક્ત તીર્થમાળા પરથી જાણવા મળે છે કે સં. ૧૭૫૫ સુધી પાલણપુર ઉત્તરિની ટોચે પહોંચેલું હતું. આ સિવાય પણ જિનહર્ષના વિક્રમચરિત્ર પંચદંડ સં. ૧૫૫૬ વૈશાક વદિ ૨ માં, ગોડી પાર્શ્વનાથ તીર્થમાળા શાન્તિ કુશલ વિરચિતસં. ૧૬૬૭માં, કલ્યાણસાગરજીવિરચિત પાર્શ્વનાથ પરિપાટી અને મેઘવિજયજીવિરચિત પાર્શ્વનાથ ચૈત્યમાળા ધૃત્યાદિ અનેક ગ્રંથોમાં પાલ્હવિહારવિષયક ઉલ્લેખો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. સ્થળસંક્રાન્તે લીધે તે અહીં આપી શકાયા નથી. જિનરત્ન સૂરિનું આગમન અને વિજયરત્ન સૂરિનો જન્મ

સંવત ૧૭૦૦માં જિનસૂરિનું આતુર્ભાસ પાટણમાં હતું, ત્યારે તેઓ જિનરત્ન સૂરિને સ્વપદે સ્થાપી, અષાઠ સુદિ ૯ના દિવસે સ્વર્ગવાસી થયા. રત્નસૂરિજી પાટણથી વિહાર કરી, તે જ સંવતમાં પાલણપુર આવ્યા, ત્યારે સંઘે ઉત્સવ કર્યો હતો. તેનું વર્ણન કમલહર્ષ શ્રીજિન રત્નસૂરિનિર્વાણરાસમાં આ પ્રમાણે કરે છે:

ચહમાસિ પારણ કરી સદગુર, કીચો તેથી વિહાર રે ।
આવિયા 'પાલ્હણપુર' પૂજજી, કીચહ ઉચ્છવ સાર રે. ॥ ૧ ॥
આજ ધન 'જનરતન' વાંધા, ગયા પાતક દૂર રે ।
શ્રીસંઘ સગલહ મનિ હરખચહ, પ્રકટ પુણ્ય પહુર રે ૪૬ ॥ ૨ ॥

પાલણપુરનો સંઘ આચાર્ય જિનસાગર સૂરિની આજ્ઞામાં હતો.

આચાર્ય વિજયરત્ન સૂરિને જન્મ આપવાનું સૌભાગ્ય પાલણપુરનાવાસી હીરાની ધર્મપત્ની હીરાદેવીને ૧૭૧૧માં પ્રાપ્ત થયું હતું, રામવિજયવિરચિત વિજયરત્નસૂરિરાસમાં પાલણપુરનું વર્ણન આ પ્રમાણે મળે છે:

ગુજ્જર દેશ સોહામણો, જિહાં નિવાસે લગ્ન આગારોજ.
પાલણપુર પુર રચહું, જાણિ ભુવનિ તણો હારોજ.
ગુજ્જર દેશ સોહામણો. ॥ ૧ ॥
ભાર અઢાર વનસ્પતિ, જિહાં બાગ બગીચે કુલેજ
રાજભવન રસિયામણા, જિહાં હયવર હાથીયા જૂલેજ. ગુ. ॥ ૨ ॥
સુંદર મંદિર સોભતા. જિહાં લોક વસે રૂપાલાજ.
દિન દિન દોલતિ દીપતિ, તિહાં ધરિ ધરિ સુંદર બાલાજ. ગુ. ॥ ૩ ॥
શોભા બસ વખાણતાં, ગુરને પિણ વરસ વિહાયેજ.
નૈન કાન્તિપુર એહહું, જેહનું બિરહ સદા કહિવાયેજ. ૪૭ ગુ. ॥ ૪ ॥

ગત્તસંગિજીએ પોતાના અન્ય નણ બધુઓ મહિત દીક્ષા ગ્રંહણ કરી, અને તેમના જિનવિજય, વિમળવિજય, જ્ઞાનવિજય, એમ ક્રમશઃ સુભાષિધાન ગમ્યા. જિનવિજયજીની છુદ્ધિ કુશાગ્ર હોવાથી તેમણે અદ્ય સમયમા અધ્યયનીય સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી, તેર વરસની અદ્ય યયમા પન્થામપદ પ્રાપ્ત કર્યું સ ૧૭૩૨મા માધ વદિ ૬ રવિ દિને માર્ગાર નગરમા મોહનદાસે ૧૨,૦૦૦ રૂપિયા વ્યય કર્યો અને ધામધૂમપૂર્વક વિજયપ્રભ સ્મરિજીએ બહુમૂલ્ય આચાર્યપદથી જીનવિજયજીને વિશ્રૂપિત કર્યા

ઉપર્યુક્ત સ્મરિજીએ વાગડ દેશનરેશ ગઢિલ ખૂમાણુસિંહની રાજસભામાં ઘોડીઓને જિત્યા ત્યારે નરેગતી અર્ધાગિણીએ મોતીનો સ્વરિતક પૂર્યો હતો અમદાવાદનો સુબો આજમશાહ સ્મરિજીને બહુ માનની દ્રષ્ટિએ નિહાળતો ઉદયપુરમા પણ ચાર ચાતુર્માસ કરી, મહત્વપૂર્ણ મન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતુ એટલુજ નહીં પણ મેવાગધિપતિ અમરસિંહ પાસે અમારિ ફરમાન મેળવ્યુ હતુ આ અમરમિહના રાજ્યમા ખગતગગ્ગઝીય કવિ ખેતલે ઉદય પુરની ગજલ૪૮ નિર્માણ કરી ચલવર્ણનાત્મક દ્રષ્ટિએ ગજલ અતિ મહત્વની છે ૧૮મી સદીના આચાર્યોમા વિજયગત્ત સ્મરિનુ સ્થાન ઘણુ ઉચ્ચ છે

રવર્ગવાસ અને સાહિત્યાલેખન

સવત ૧૭૫૮મા પાલણપુરમા ખગતરગગ્ગઝીય કલ્યાણુમાગગના શિષ્ય સ્વર્ગે સીધાબાનુ માર્ગે સમ્રાટમાની હસ્તલિખિત પ્રતિ પઠ્યા જાણુવા મળે છે એ ઉપરથી જાણાય છે કે તે સમયમા ખગતરગગ્ગઝીયુવાયિઓની સખ્યા સારા પ્રમાણમા હશે ગજલ્લાની ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ કવિ૪૮ ધર્મવિજયજીનો વિહાર પાલણપુરમા થયો હતો

સવત ૧૭૬૩ વગસે આપાહ વદિ ૧૩ ગુરુવારે પાલણપુરમા ઋષિ હુગગશીએ સમયસાર (કર્તા બનારસીદાસ દિગબરીય) નાટક પ્રતિ લખી તે જ વર્ષમા ચેત્ર વદિ ૧૦ સોમવારે ઉક્ત નગરમા મુનિ કર્મમિહે જ્ઞાનસૂર્યોદય નાટક લખ્યુ ઉપરની બન્ને પ્રતો વડોદરા કાન્તિ-વિજયજીના ભડારમા સુરક્ષિત છે ઉપર્યુક્ત પ્રતિઓની પુષ્ટિકાઓ પ્રસસ્તિસગ્રહ (અમદાવાદ) મા આપેલ છે, તેમા પાડલીપુરનો ઉલ્લેખ છે પરન્તુ અકારાદિ સૂચિમા પાલણપુર જ લખેલ છે સ ૧૭૬૮ આસો વદિ ૨ રવિવાર પાલણપુરી મધ્યે ઋષિ કૃષ્ણદાસજીના પ્રશિષ્ય મયાચંદ જન્મપદ્ધતિ આત્માર્થે લખી

રચના અને ચાતુર્માસ

પાલણપુરમા સૌભાગ્ય પચમી માહાત્મ્યગર્ભિત નેમિનાથ સ ૧૭૬૯ આવણુ સુદિ ૫ ને રવિનારે પાલણપુરમા ગચ્ચુ આચાર્ય વિશુધવિમલસુરિ વર્ષાકાળ રહ્યા, ત્યારે ત્યાના જૈનોનુ વણન આ પ્રમાણે મળે છે —

પાલણપુરના વાણીઆ ભલા વિવેકી બલ,	
ગુર તખી વાણી મુણી પખીન કીધા કાન.	૧
ચાર માસ પૂરણ થયા વિહાર કરે મુનિસાજ,	
આવીને આઠા ઘથા અમતિદા રહેા આજ	૨
તે દિવસ તોંદા રહ્યા રાતી જગરણ થાય,	
ભલાભલા તખોન દીધ વીર તથા ગુણુ ગાય	૩

૪૮ ભારતીય વિદ્યા, વર્ષ ૧, અ ૪

૪૯ રાજસ્થાની વર્ષ ૨, અ ૨ પૃ ૧-૨૭

૫૦ જૈ અ ગુ કા સ ૫ ૨૮

ઉપર્યુક્ત આચાર્ય ઔરંગાબાદ સં. ૧૮૧૪ માગસર વદિ ૩ ને દિને સ્વર્ગવાસ પામ્યા. તેઓ મારા વિદ્વાન હતા. એમણે થોડી ધણી ગ્રન્થરચના પણ કરેલી જાણાય છે. સમ્યક્ત્વ-પરીક્ષા નામનો એક ગ્રન્થ સાક્ષર રત્નગિનિવિજયજ્ઞના જોવામાં આવ્યો છે, તે ગ્રંથ સંસ્કૃત પદ્યમાં છે. ગુજરાતીમાં બાલાવજોધ પણ તેમણે જ બનાવ્યો છે.

જન્મ અને પ્રતિષ્ઠા

કીર્તિવિજયજ્ઞના શિષ્ય મુનિરાજ શ્રીકસ્તુરવિજયજ્ઞનો જન્મ ૧૮૩૭માં પાલણપુરમાં થયો હતો. તેમની લેખનશૈલી ધણી સુંદર હતી. મારા ગ્રંથક્રમાં પણ તેમના લખેલા પત્રો વિદ્યમાન છે. સં. ૧૮૮૧ વૈશાખ સુદિ ૭ સોમવારે કોઠારી કરમચંદની ભાર્યા બાદ રાજ્યે સપ્તધાતુનો નવપદજ્ઞનો પટ બનાવ્યો તેની પ્રતિષ્ઠા પાલણપુરમાં જ તપાગચ્છીય રૂપવિજયજ્ઞએ કરાવી. ઉપર્યુક્ત પટ અત્યારે ભદ્રાવતીમાં માણેકચંદજી ઝવેરીના મંદિરમાં વિદ્યમાન છે. મૂળ લેખ મારા ગ્રંથક્રમાં છે.

પાલણપુર એ જિનમંદિરોથી સુશોભિત છે. ત્યાં હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો પણ પ્રશંસનીય સંગ્રહ છે.

ઉપસંહાર

એક કુદરતનો નિયમ છે કે જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ પ્રકાશમાં આવે ત્યારે જ તેનું મહત્ત્વ જનસમૂહને સમજવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ વસ્તુ અંધારામાં પડી હોય ત્યાંસુધી લોકો તેના તરફ જરા પણ આકર્ષાતા નથી, એ વાત દીપકતુલ્ય સ્પષ્ટ છે. હવેનો વિષય છે કે ભારતીય વિદ્વાનોનું ઇતિહાસશાસ્ત્ર પ્રત્યે ખૂબ આકર્ષણ થયું છે. વર્તમાનમાં ભારતનો રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ કલકત્તામાં આજના સમયે ઇતિહાસકાર ડોક્ટર સર યદુનાથ સરકારની દેખરેખમાં લખાઈ રહ્યો છે. બહાર પડશે ત્યારે તે સંભવતઃ વેદવાક્ય તુલ્ય ગણાશે, તો જૈન સમાજે તેમાં યથાશક્તિ સહાયતા કરવી જોઈએ. અને તેમને જૈનનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય પૂરું પાડવું જોઈએ; જેથી જૈનધર્મ વિષયક અશુદ્ધિઓ તેમાં રહેવા ન પામે. ભારતનો ઇતિહાસ ત્યાં સુધી અપૂર્ણ રહેશે જ્યાં સુધી આર્યોવર્તનાં મુખ્ય મુખ્ય નગરોનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાન્ત ખ્યાલમાં રાખીને જ પાલણપુરનો સંક્ષિપ્ત જૈન ઇતિહાસ પ્રસ્તુતઃ નિબંધમાં આપવાનો પ્રયત્ન સેવ્યો છે. એવી રીતે જ ગુજરાતનાં અન્ય શહેરોનો સવિસ્તૃત ઇતિહાસ લખી પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો કેવું સાઈ? વિદ્વાનો આ વિષય પરત્વે ખ્યાલ આપશે?

પાઠકપાઠિકાઓને એ વાત જાણાવવાની હવે ભાગ્યે જ આવશ્યકતા રહે છે કે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પાલણપુરનું સ્થાન કેટલું મહત્વપૂર્ણ છે. ઇતિહાસ ખાસ કરીને તેનાં સાધનો પર નિર્ભર છે. મને જોટલાં ઐતિહાસિક સાધનો પ્રાપ્ત થયાં તેટલાનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પ્રશસ્તિસંગ્રહ (અમદાવાદ) પાટણ કેટલોગ, ઓફ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટસ (ગાયકવાડ) ઓરિએન્ટલસિરીઝ, ગુર્વાવલી (જિનપાલ ઉપાધ્યાયવિરચિત). પ્રસ્તુતઃ પુસ્તક સિંધી જૈન ગ્રંથમાલામાં ઘોડા દિવસમાં પ્રકાશિત થશે. મૂળ કોપી મને બાણુ ભેરવલાલજી નાહરા કલકત્તાએ ઉપયોગ માટે આપી હતી ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોના પ્રકાશકો અને સંપાદકોને ધન્યવાદ આપવો કોઈ રીતે ભૂલી શકતો નથી. પ્રસ્તુત નિબંધમાં પાલણપુરનો સમસ્ત ઇતિહાસ આવી ગયાનું કોઈએ અતુમાન ન કરવું, આ તો માત્ર ઇતિહાસની રૂપરેખા જ કહેવાય. ઉપર્યુક્ત નિબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારની સ્ખલનાઓ પ્રત્યે ખ્યાલ ન આપતાં સુઝ જનો હંસક્ષીરન્યાયનું સાર તત્ત્વ ગ્રહણ કરશે, એવી આશાથી નિબંધ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

ઉલુઘખાનનો ગુજરાતવિજય

[લેખક રા રા મુહમ્મદ ઉમર કવિ 'કોકિલ']

સાધનો

અરબી

૧ ઝંકરૂલવાલિહ બિ મુઝફફર વચ આલિહ, એનો કર્તા અમ્મદુલ્લાહ મુહમ્મદ બિ ઉમર અન મક્કી, અલ આસદી, ઉલુઘખાની છે એણે જહાગીરયુગમા પોતાનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, જેમા ખિલજી યુગનો ઇતિહાસ 'તારીખે ફિરોઝશાહી' અને 'તર્કકાતે હુસ્સામખાની'ના આધારે આપ્યો છે ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજય માટે જુઓ ભાગ ૨ નો, પા ૭૮૪, ૭૮૯

ફારસી

૧ તાજઝીયતુલ અમ્સાર વ તઝઝયતુલ આસાર, એનો કર્તા અમ્મદુલ્લાહ બિ ફેઝુલ્લાહ શીરાઝી વસ્સાઈ છે. આ ગ્રન્થ 'તારીખે વસ્સાઈ'ના નામે પણ ઓળખાય છે એના પાંચમા ભાગમા ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજયનો ઉલ્લેખ છે ઇલિયટની દસ્ત પ્રતમા ગુજરાતવિજયનો આરબ સોમનાથવિજયના શિર્ષકથી છે. ૪ હિ ૫ ભાગ ૩ નમા એના અવતરણ આપનામા આવ્યા છે ગુજરાતવિજય માટે જુઓ પા ૪૨ થી ૪૪

૨ ખજાઈતુલ ફુતૂહ, એનો કર્તા સુલતાન અસાઉદ્દીનનો ગજકવિ અમીર ખુસરૂ છે એમા એણે સુલતાનના પદર વગમના વિજયોનો ઇતિહાસ નોધ્યો છે સુલતાનના સમયનો આ સત્તાવાર ઇતિહાસ છે એના ૪થા પ્રકરણમા ગુજરાતના વિજયનો ઉલ્લેખ છે એનો સંપૂર્ણ અનુવાદ અલીગઢ યુનિવર્સિટીના પ્રો મુહમ્મદ હુસીને કર્યો છે ૪ હિ ૫ ભાગ ૩ નમા એના અવતરણ આપનામા આવ્યા છે ગુજરાતવિજય માટે જુઓ ખ ફુ પા ૩૫-૩૬, ૪ હિ ૫ વો ૩, મા અવતરણ પા ૭૪

૩ આશીકા વા દવલરાની, એનો ગમનાર પણ કવિ અમીર ખુસરૂ છે આ કાવ્ય શાહઝાદા ખિજ્રખાનની વિનતિથી અમીર ખુસરૂએ લખ્યું છે આ કવ્ય કાવ્યમા કર્ણદેવ વાઘેલાની પુત્રી દેવલદેવીનું લગભગ સંપૂર્ણ ચરિત છે સામાન્ય રીતે મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો બેગમે વિપેની દક્રીકત નોધતા નથી આથી આપણને સુલતાનના હસ્ત વિપેની બહુ જ ઓછી માહિતી મળે છે શાહઝાદા ખિજ્રખાન દેવલદેવીના અપાર મૌન્દર્થનો દિરાનો હતો, અને એ મુહમ્મદ અંજેજ કાવ્ય લખવા રાજકવિ ખુસરૂને વિનતિ કરવામા આવી હતી એમા ગુજરાતવિજયનો પણ ઉલ્લેખ છે ૪ હિ ૫ ભાગ ૩ નમા આ કાવ્યનો માર આપનામા આવ્યો છે

૪ તારીખે ફિરોઝશાહી, એનો લેખક ઝિયાઉદ્દીન બર્ની છે બર્નીએ ઇતિહાસ લખવો ક્યારે શરૂ કર્યો તેનો કાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી પરંતુ એણે ફિરોઝશાહ તુઘલકના રાજ્યની ૬ શ વગ સુધીની દક્રીકત આપી છે એટલે એમા ૪ મ ૧૩૫૭ સુધીનો ઇતિહાસ છે આ ગ્રન્થ ખિલજી અને તુઘલક એ બે યુગ માટે પ્રમાણ્યુત મનાય છે આ જ કાવ્યે

૪. હિ. ઇ. ભાગ ૩ જામાં એના ઇતિહાસમાંથી લગભગ ૧૭૨ પાનાનું અવતરણ આપવામાં આવ્યું છે. સુલતાન અલાઉદ્દીનનો ઇતિહાસ એના ૪ થા પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યો છે. ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજય માટે જુઓ તા. હિ. પા. ૨૫૧-૨ ઇ. હિ. ઇ. ભાગ ૩, પા. ૧૬૩-૬૪.

તારીખે મુબારકશાહી, એનો કર્તા ચહુયા જિ અહમદ જિ અબ્દુલ્લાહ સર હિન્દી છે. એણે ગુજરાતવિજય પછી લગભગ ૧૫૦ વરસે પોતાનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. એનો સંપૂર્ણ અનુવાદ મી. કે. કે. ખાસુએ કર્યો છે અને ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ પ્રિસિપ્સ ૬૩ મા મણકામાં પ્રકટ થયો છે. ઇ. હિ. ઇ. ભાગ ૪ થામાં એનાં અવતરણ આપવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ એમાં ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજયવાળા પ્રકરણનાં અવતરણ નથી. ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજય માટે જુઓ ખાસુનો અનુવાદ પા. ૭૪-૭૫.

૬ તખ્તકાતે અકબર શાહી, એનો કર્તા ખવાજા નઝામુદ્દીન અહમદ છે. આ ઇતિહાસ ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજય માટે 'તારીખે ફિરોઝશાહી'નું અવતરણ આપે છે. ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજય માટે જુઓ તખ્તકાતે અકબરશાહીનો મી. ખી. ૩. નો અનુવાદ વો. ૧ હું પા. ૧૫૭

૭ મુન્તખબુત્તવારીખ, એનો કર્તા મુલ્લાં અબ્દુલ કાદિર ખદાયુની છે, જે નિઝામુદ્દીન અહમદનો સમકાલીન છે. ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજય માટે તારીખે મુબારકશાહીના આધારે લખે છે. એનો અંગ્રેજી અનુવાદ એશિયાટીક સોસાયટી બોમ્બે બંગાલે કરાવ્યો છે. ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજય માટે જુઓ રેનકીનનો અનુવાદ ભાગ ૧ લો, પા. ૨૫૫-૬.

૮ તારીખે ફિરીશ્તહ, એનો કર્તા મુહમ્મદ કાસિમ હિન્દુ શાહ છે. એ પણ નિઝામુદ્દીન અહમદનો સમકાલીન છે. એણે ઉલુઘખાનનો ગુજરાતવિજય, તારીખે ફિરોઝશાહી અને ખુસરૂના આશીકા વા 'ઇશ્કીયા'ના આધારે લખ્યો છે. જુઓ સિંગનો અનુવાદ, વો. ૧ હું પા. ૩૨૭.

આ સિવાય મિરાતે અહમદી અને હિન્દ-પર લખાયેલા દરેક ઇતિહાસમાં ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજયની નોંધ છે, પરંતુ એનાં આધાર પુસ્તકો આ જ હોવાથી એની ટીપ લખાવી નથી.

સંસ્કૃત

નાલિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ, આ પ્રબંધ કક્કસરીએ વિ. સં. ૧૩૯૩ એટલે ઇ. સ. ૧૩૩૭માં સુલતાન મુહમ્મદશાહ તુઘલકના સમયમાં રચ્યો છે. આ મહાકાવ્ય લખવાનો આશય ઇ. સ. ૧૩૧૩માં ગુજરાતના પહેલા સુબા અલપખાનના સમયમાં શેરુ જાની વિમલવસહીનું ખંડન કરવામાં આવ્યું હતું એનો પુનરુદ્ધાર કરવા દેવાની, સમરશાહે અલપખાનને વિનંતિ કરી અને તેનો સૂબાએ સ્વીકાર કરવાથી ઇ. સ. ૧૩૧૫માં વિમલવસહીનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો, એ પ્રસંગને અમર કરવાનો છે. આ કાવ્યનો શાસ્ત્રી ગિરજાશંકરે કરેલો અનુવાદ મૂળ સાથે શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથમાલામાં પ્રકટ થયો છે. અલાઉદ્દીન વિષે જુઓ અનુવાદ પા. ૧૩૮ અને મૂળ માટે પાનું ૧૦૪ શ્લોક ૧ થી ૮.

૨ વિચારચૈણી અથવા સ્થિરાવલી, એનો કર્તા જૈન મેરુતુંગ છે. આ પુસ્તિકા ક્યારે લખાઈ તેની કોઈ તારીખ નથી. એનો અંગ્રેજી અનુવાદ ડૉ. લાઉ દાણએ મુંબઈની

રાયલ એશિયાટીક સોમાર્સટી સમક્ષ '૧૨ મી' હીસેમ્બર ૧૮૬૭ના રોજ વાચ્યો હતો અને એના જર્નલના વો ૯ પા ૧૪૭-૧૫૦ માં છપાયો હતો. ભાઉ દાજના અંગ્રેજી અનુવાદનો ગુર્જર અનુવાદ અને મૂળ પુસ્તિકા જૈનમાહિત્ય સંશોધક ખડ 'ખીજમા છપાઇ છે' ગુ' અનુવાદ માટે જુઓ અંક ૨ પા ૧૩૫ થી ૧૪૩ મૂળ પુસ્તિકા માટે જુઓ અંક ૩ પરિશિષ્ટ ૧ લુ-પા ૧૩૧ થી ૧૦ .

ધર્મશિષ્ય ગા રા' રામલાલ મોદીના અર્ચિત્રાય મુર્જેખ '૧૩૫૬થી' ૧૫૦૦ સુધીમાં રચાયુ છે એમાં કૃષ્ણદેવ વાધેલાનો પગાંજ્ય, સુલતાન અલાઉદ્દીનની ચઢાઈ, વગેરેના ઉલ્લેખ છે જુઓ પા ૭૨૭થી ૭૪૨ આ વિષેની વિગેષ ચર્ચા માટે જુઓ આ જ લેખનું પરિશિષ્ટ અ

જૂની ગુજરાતી

તીર્થકલ્પ, એના કર્તા વિખ્યાત જૈન મૂનિ શ્રીજિનપ્રભસૂરી છે આ પહેલા જૈન આચાર્ય છે, જેને મુસ્લિમ દરબાગમાં માન મળે છે એમણે સત્યપુગ્ધપમા ઉલુધખાનના ગુજરાતવિજયનો ઉલ્લેખ ક્યો છે જુઓ મિન્દી જૈન ગ્રન્થમાળા, મુનિશ્રી જિનવિજયજી મપાદિત તીર્થકલ્પ પા ૩૦

કાંગડુદે પ્રખ્યાત, એનો લેખક પદનાભ છે આ કાવ્ય ઉલુધખાનના ગુજરાત-વિજય પછી લગભગ ૧૫૮માં વગસે (મ, ૧૫૧૨) લખાયુ છે જુઓ પા ૨-૩

હિન્દી

મુહુલ્લોત નૈજુસી કી ખ્યાત, એનો મત્રાહક મુહુલ્લોત નૈજુસી છે. આ દતકયા-એનો' સંગ્રહ ઈસ્વીની ૧૭મી સદીના અતમા કવવામાં આવ્યો છે આ ગ્રંથને નાગરી-પ્રચાગિણી સભાએ બે ભાગમાં છપાવ્યો છે, ઉલુધખાનના ગુજરાતવિજય માટે જુઓ ભાગ ૧લો પા ૨૧૩-૧૫

તેહકીક

ઉલુધખાનના ગુજરાતવિજયના સમકાલીન ઇતિહાસો એટલે તાજગીપત્તલ અગ્રમા, ખઝાયનુલ ફુતુહ, આશીફા, તારીખે દિરૌઝશાહી, તીર્થકલ્પ, અને નાહિનદનોદાર, લગભગ ૧૫૦ વરસ પછી આ જ સાધનોથી લખાયેલા વિચાગ્રેણી, અને તારીખે મુખાગકશાહી, ૩૦૦ અને ૩૦૫ વરસ પછી લખાયેલા તખ્તકા તે અગ્રમાશાહી, મુન્તખશુતવાગીખ, તારીખે દિરિસ્તલ અને ઝફરલવાહિદ-૫૦૦ વરસ પછી લખાયેલ મુહલ્લોત નૈજુસી કી ખ્યાત અને મિરાતે અદમદી, એના આધારે લખાયેલી આજે સેકડો તત્તારીખોમાં ઉલ્લેખ છે.

તા અ. સોમનાથવિજયના પ્રકગ્ધમાં ઉલુધખાનના વિજયનો ઇતિહાસ એટલે બધો સેળસેળ-દરી નાખે છે કે તેને કર્મ્યાગ ગોઠવવો મુશ્કેલ છે ખ કુ ચોક્કસ તારીખો આપે છે, પરંતુ તેની ભાષા આલંકારિક અને કાવ્યમય હોવાથી ઐતિહાસિક માદિતી બદ્દુ આછી મળે છે આશી પ્રગોચિત ગુજરાત વિષે બોલે છે કથુની પાછની નિદગીનું આધારપુસ્તક એ જ છે જ્યારે તા દિ શુદ્ધ ઇતિહાસ ગુજુ દરે છે.

તા મુ પોતાનો ઇતિહાસ-આધાર રજુ કરતો નથી પરંતુ આ પાછળ લખાયેલો અન્ય ઘણી નવી વાતો રજુ કરે છે ત અ. તા ફિનું જ અવતરણ આપે છે મુ ત.

તા. મુ. નો ઉતારો કરે છે, પરંતુ દેવલરાણીની હકીકત આશી. માંથી તેમાં ઉમેરે છે. ઝ. વા. મુ. આ પણ તા. દિ. નો જ ઉતારો કરે છે. પરંતુ એની પ્રત ચોખ્ખા પાકની હોવાથી એ વધુ અજવાળું નાંખે છે, એટલે લેખના પ્રમાણરૂપ એક અરખી અને ચાર ફારસી પુસ્તકો છે.

ગુજરાતનાં સાધનોમાં સમકાલીન લેખકોમાં સૌથી વધુ તોંધ તી. ક. માં છે. અને તે વધારે વિગતવાર છે. વિ. શ્રે. માં તી. ક. નો જ ઉતારો છે. ધર્મારણ્ય અને કાન્દુદે પ્રબંધ બન્ને ઇતિહાસ વળુદવાળા નથી, આજે કહેવાતી ઐતિહાસિક નવલકથા જેવા છે; જેમાં ઐતિહાસિક નામો સિવાય સઘળી મનઘડંત કલ્પના છે. મુદ્દોત નૅણસી છી ખ્યાત વગર તેહકીકે સંગ્રહાયેલો દંતકથાનો સંગ્રહ છે. ખાસ કરીને ગુજરાતના વિષયોમાં તે વિશ્વાસપાત્ર નથી.

ઉલુઘખાનના ગુજરાતવિજયસમયે ગુજરાતની ગાદીએ કર્ણુદેવ વાઘેલો હતો. એના વિષે ઇતિહાસમાં બે મત નથી.

ચઢાઈની તારીખ

ઉલુઘખાને ગુજરાત પર ચઢાઈ ક્યારે કરી ? તેની તારીખોમાં મૂળ ફારસી ઇતિહાસોમાં પુષ્કળ મતભેદ છે. “ગુજરાતી” પત્રના દિવાળીના અંકમાં રા. રા. રામલાલ મોદીએ ‘શું કર્ણુ-વાઘેલો દુષ્ટચરિત હતો ?’ એ લેખમાં અને રા. રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીએ ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ’ ભાગ બીજામાં તારીખોનો નિર્ણય કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ એની તેહકીક કરી, ચઢાઈની તારીખ ચોક્કસ કરવાનું માન તો પ્રો. એસ. એચ. હોડીવાલા ખાટી જાય છે. પ્રો. હોડીવાલા ફારસી ઇતિહાસોની તારીખો સરખાવી, ગુજરાત પર ઉલુઘખાનની ચઢાઈની તારીખ બુધવાર ૨૦મી જમાદિલ અબ્વલ હિ. સન ૬૯૭ નક્કી કરે છે, એટલે પમી માર્ચ ૧૨૯૮;^૩ વિ. સં. મુજબ લગભગ ૧૩૫૪ ફાગણ. અને આ તારીખ-સ્વીકારમાં કોઈ બાધ આવતો નથી. કર્ણુદેવ વાઘેલાના રાજ્યના સત્તાવાર પુરાવારૂપ અત્યાર સુધીમાં બે શિલાલેખ મળ્યા છે, જેમાંનો એક વિ. સં. ૧૩૫૩નો છે,^૪ અને બીજો મોરલીધર

૧. ગુ. હી. અં. ૧૯૩૩. પા. ૧૫ થી ૧૭.

૨. ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, ભાગ ૨, પા. ૪૨૭ થી ૪૪૧

૩. સ.-ઇ. મુ. હિ. પા. ૨૪૮-૯ પ્રો. હોડીવાલા ઈ. હિ. ઇ. વો. ૩ પા. ૭૪ માં આપેલી તારીખ ૨૦ મી જમાદિલ અબ્વલ ૬૯૮ પર તેહકીક કરતા લખે છે કે અલીગઢની પ્રત ઇલિયટથી ભૂદી પડે છે. અલીગઢની પ્રતમાં બુધવાર ૨૦ મી જમાદિલ અબ્વલ ૬૯૯ છે. (૫૦-૧-૧૮ હબીબનો અનુવાદ પા. ૩૫) ગુજરાતની ચઢાઈ રાજ્યના ત્રીજા વર્ષના આરભમાં, બની (૨૫૧-૧-૧૦) અને ત. અ. (૬૯-૧-૧૭ અનુ. ૧૫૭) મુ. ત. મુજબ હિ. ૬૯૮ (અનુ. વો. ૧ હું પા. ૨૫૫). પરંતુ ૨૦ મી જમાદિલ અબ્વલ ૬૯૮ ના સોમવાર અને ૨૦ મી જમાદિલ અબ્વલ ૬૯૯ ના શુક્રવાર હતો. માત્ર ૨૦ મી જમાદિલ અબ્વલ ૬૯૭ ના બુધવાર હતો. એટલે ચોક્કસ તારીખ બુધવાર જમાદિલ અબ્વલ ૬૯૭ બરાબર પમી માર્ચ ૧૨૯૮. સાત અને નવના ફેરફાર અરખી-ફારસીમાં સામાન્ય રીતે થાય છે. અરખી રાબ્દ સખયા (સીન. બે. અયન) એટલે સાત અને તસયા (તે. સીન. અયન) એટલે ૯. ન્યારે બે નુકત લખાય છે ત્યારે કોઈ ખાસ ફર્ક હોતો નથી આથી સાતના નવ અને નવા સાતની સામાન્ય ભૂલ થઈ જાય છે.

૪. ‘ગુજરાતી’ પત્રનો દિવાળીનો અંક ઇ. સ. ૧૯૩૩ પા. ૧૬

મદિરનો વિ મ ૧૩૫૪ કાન્તકનો છે ૫ ઝોટલે આ લેખ કોતગયા પછી ટૂંક સમયમાં જ ઉલુધખાને ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી હતી ૬

ચઢાઇનું કારણ

ગુજરાતવિજય કરવા સુલતાને પોતાના બાપ ઉલુધખાનને સા માટે મોકલાવ્યો ૧ આ પ્રશ્ન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તેલકીક માગે છે તા અ લખે છે કે, નાસ્તિકતાનો વિનાશ કરવા અને મૂર્તિઓનું ખડન કરવા રવાના કર્યો ૧૭ આગળ મુલ્કનો આશય સ્પષ્ટ કરતા લખે છે કે, 'ધર્મયુદ્ધ કરવાના આશયે, વિજયોની મહત્ત્વકાક્ષા માટે નહીં ૧૮ ખ કુ જણાવે છે કે, 'સુલતાને યુદ્ધપ્રધાન ૫૭ ફરમાન સાદર કર્યો કે, વગસાદ અને વાદળોની જેમ સાગરતીરે સોમનાથનો વિનાશ કરવા મૈન્ય મોકલો ૧૯ એનો જ લેખક આશી મા લખે છે કે, 'સુલતાનના ખુલદ અલિપ્રાથે નિર્ણય કર્યો કે, ગુજરાતનો ગળ ઘર્ષુ એની મતા હેઠળ આવે ૧૦ તા દ્વિ મા કોઈ કારણ આપનામાં આવ્યું નથી ૫૭ તુ આગળ તે લખે છે કે, 'તેની ઇચ્છા સિકન્દર (Alexander)ની જેમ જગ જિતવાની હતી આથી તેણે પોતાનું બીરુદ સિકન્દરે સાની રાખ્યું હતું, અને સિક્કા પણ એ જ ખિતાબ સાથે પડાવ્યા હતા ૧૧

આ યુગના સમકાલીન ચાગ હિન્દુ સાધનો છે ૧ પ્ર ચિં, ૨ તી ક, ૩ સ રા, અને ૪ ના પ્ર પ્ર ચિં ગુજરાતવિજય પછી સાત વર્સે મપૂર્ણ થએલો ગ્રન્થ છે, ૫૭ તુ એમાં કલ્પદેવની હકીકત જ આપવામાં આવી નથી અને સ રા ૧૭ વર્સે લખાયેલો ગ્રન્થ છે એમાં સુલતાનના પહેલા સૂખા અલખખાનનો ઉલ્લેખ છે, ૫૭ તુ ઉલુધખાનના ગુજરાતવિજય વિષે કોઇ તોંધ નથી ૭૨ વર્સ પછી લખાયેલા તી ક મા છે કે, 'સુલતાનનો નાનો બાપ ઉલુધખાન માધન મત્રી(મતિ માહવ)ની પ્રેરણાથી ગુજરાતમાં આવ્યો ૧૨ ના પ્ર મા છે કે, અલાઉદ્દીનના પ્રતાપથી કરી જઈ, ગુજરાતનો રાજ કલ્પુ હિતાવળે નાસી ગયો ૧૩

મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો સુલતાન મહુમૂદ ગઝનનાની જેમ સુલતાન અલાઉદ્દીનને ખરિલામનો પ્રચારક દાખવવા ગુજરાતના વિજયને ગૌણ માખવી, સોમનાથની મૂર્તિના ખડનને મહત્ત્વ આપે છે ખ કુ મૈન્ય સોમનાથ મોકલવાનું જણાવે છે, અને તા અ તો એ પ્રકરણનું શિર્ષક જ સોમનાથવિજય કરે છે ૫૨ તુ તા દ્વિ મા સુલતાનની જગ જિતવાની મહત્ત્વકાક્ષા દાખવી જણાવે છે, કે સુલતાનની ચઢાઇનો આશય સાગવ હિન્દ ૫૭ ખિલજી

૫ ભુદ્ધિપ્રકાશ પુ ૫૭, પા

૬ તી ક પા ૩૧ વિ સ ૧૩૫૬ની સાવ આપે છે, ૫૨ તુ તે ખરી નથી, ન્યારે વિ એ વિ સ ૧૩૬૦ આપે છે, જે દાખવે છે કે, એ પાછળથી લખાયેલી ચુસ્તિકા છે સમકાલીન દોષ તો આટલો બવો ફેર આવે નહીં તી ક જેમ એકાદ બે વર્સનો રહે પાછળથી હિન્દુ લેખકોએ લગભગ એનો જ ઉપયોગ કર્યો છે

૭ ઈ દિ ઈ વો ૩, તા અ તુ અવતરણ પા ૪૨

૮ " " " પા ૪૩

૯ ખ કુ પા ૩૫ ૧૦ ખ કુ મા આશીનું અવતરણ, પા ૩૭

૧૧ મ દિ ઈ વો ૩ તા દ્વિ તુ અવતરણ, પા ૧૬૯

૧૨ તી ક પા ૩૦ ૧૩ ના પ્ર પા ૧૦૪ શ્લોક ૫

સત્તા કાયમ કરવાનો હતો, અને એ અંગે જેમ ખીજા પ્રદેશો પર ચઢાઈ કરી હતી, એમ જ ગુજરાત પર સવારી કરી હતી. જેને આશી.માં અમીર ખુશરૂ પણ ટેકા આપે છે.

તી. ક. માં 'મંતિ માહુવ'ની ગ્રેરણાથી ઉલુઘખાન આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. પરંતુ એમાં કોઈ ખુલાસો નથી કે, આ માહુવ કે માધવ કોણ ? અને કોનો મંત્રી ? અને તે આ ચઢાઈ કયા કારણે લાવ્યો ? માહુવ એ કર્ણનો મહામાત્ય માધવ હોત તો, એ વિષે તી. ક. માં અવશ્ય વધુ વિગત હોત, એટલું જ નહીં પણ દેશને અન્યની ગુંઝામીમાં સોંપનાર પર લાનત વરસાવી હોત; જેવું માધવ વિષે ધર્મારણ્યમાં છે. આ વિષયમાં તી. ક.ને તેના સમકાલીન ગ્રંથોનો મુદ્દલ ટેકા મળતો નથી. ના. પ્ર. જિનપ્રભસુરીના તી. ક. પછી સાત વરસે સુલતાન મુહમ્મદ તુઘલકના યુગમાં લખાયો છે. છતાં આ વિષય પર તદ્દન ખામોશ છે. આવી જ સ્થિતિ સ. રા. અને પ્ર. ચિં. ની છે. અને આ બધાં સાધનો જૈન છે. નાગર સાહ્યણ માધવ મંત્રીએ આ કામ કર્યું હોત તો તેઓ એના પર ફિટકાર વરસાવ્યા વગર રહેત જ નહીં. એટલું જ નહીં, પણ આ હકીકતમાં જરા જેટલું ય સત્ય હોત તો મુસ્લિમ લેખકો તેનો પુષ્ટકળ ઉઠાપોહ પણ કરેત. માધવને ન્યાય અપાવવા અને કર્ણના બુદ્ધમયી ગુજરાતને બચાવવા સુલતાને સવારી કરી, એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળી આવત. અને આ પ્રસંગ ખુશરૂના આશી. માં તો ખૂબ ખીલી ઉઠત. પરંતુ તી. ક. ના મંતિ 'માહુવ' સિવાય કોઈ પણ સોંધનમાં એનો ઉલ્લેખ ન મળતો હોવાથી મેં એ ફેલાયલો લોકવાયકોનો અસ્વીકાર કર્યો છે. ૧૪

ચઢાઈનો માર્ગ

ગુજરાતની ચઢાઈને ફારસી ઇતિહાસકારો બહુ મહત્વ આપતા નથી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સમયે ગુજરાતનું રાજ નબળું પડી ગયું હશે, અથવા તુર્તમાં જ ગુજરાતની ગાદીએ કર્ણદેવ બેઠો હોવાથી રાજ્યની પૂરી વ્યવસ્થા કરી શક્યો નહીં હોય. ગમે તેમ હોય આ વિષયમાં વિશેષ માહિતી ફારસી સાહિત્યમાં મળતી નથી. મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો સીધો પાટણથી ઉલ્લેખ કરે છે, બ્યારે જિનપ્રભસુરી સારીય ચઢાઈનો માર્ગ દાખવે છે. તી. ક. માં લખે છે કે 'ચિતોડ, વાગડ અને મોડાસા થઈ ઉલુઘખાન ગુજરાત આવ્યો.' અહીં એ પાટણની વાત ખાઈ જાય છે. કર્ણદેવ નાઠો, એમ લખી, સોમનાથના ખંડનની વાત કરે છે, અને ત્યાંથી વંથલી અને સોરઠમાં થઈ પોછો અસાવલ આવ્યોનો ઉલ્લેખ કરે છે, બ્યારે મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો પાટણથી ઉલુઘખાનને સોમનાથ અને નુસરતખાનને ખંભાત જતો દાખવે છે, પરંતુ તેના રસ્તાની માહિતીઓ તેઓ આપતા નથી. અને ત્યાંથી પાછા ફરી તેઓ દિલ્હી ફર્ય કરે છે. પરંતુ તી. ક. ના ઉપયોગથી ઉલુઘખાનની ચઢાઈનો માર્ગ આવી રીતે નકી કરી શકાય. દિલ્હીથી ચિતોડ, વાગડ અને મોડાસા થઈ અસાવલ, અસાવલથી પાટણ અને પાટણથી ઉલુઘખાન સોમનાથ ગયો અને સોમનાથ થઈ વંથળી, અને સોરઠના માર્ગે અસાવલ પોછો આવ્યો, નુસરતખાન ઝીંકેસરી પાટણથી ખંભાત ગયો અને ત્યાંથી અસાવલ આવ્યો અને અસાવલથી શાહી સૈન્ય ફર્ય કરી દિલ્હી તરફ ઉપડ્યું.

૧૪. માધવ વિષે ગુ. મ. રા. ઈ. સાગ્ર ૨ માં રા. રા. ફુર્કોશંકર રાસ્ત્રીએ, અને ૧૯૩૩ના "ગુજરાતી" પત્રના દિવાળીના અંકમાં રા. રા. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ સ્વીકાર કરેલો હોવાથી તેમજ કર્ણલેલાની નવલકથાથી આ લોકવાયકા જનતામાં વણાઈ ગઈ છે. તેની સંપૂર્ણ વિચારણા માટે જુઓ પરિશિષ્ટ અ.

કમલાદેવી અને દેવસદેવી

અણહિલવાડ પાટણની લૂટમાં ઉલુઘખાનના હાથમાં શુ આવ્યું ? એ વિષે ઇતિહાસોમાં મતભેદ છે તા અ સોમનાથવિજયના ઘેનમાં અણહિલવાડ પાટણ વિષે લખવાનું બૂલી ગયો છે ખ કુ મા લૂટનો કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે જ નહીં પરંતુ આગી મા જણાવે છે કે, ‘કર્ણ નાહો, તેનો ખઝનો, સીઓ, બાદીઓ, દુસ્મનો(મુમલમાનો)ના હાથમાં આવ્યા ખાને સવળી લૂટ સુલતાનને મોટ ધરી, જેમાં બીજા કેદીઓમાં ગગ્ગ કર્ણની સી કવલાદી –કમલાદેવી જે પોતાના સૌન્દર્ય માટે વિખ્યાત હતી તે પણ હતી તેને સુવતાનના હરમમાં દાખલ કરવામાં આવી ગણીને બે પુત્રી હતી, બન્ને કર્ણદેવ માથે નામી ગઈ હતી અને જેમાં મોટી મગ્ધ પામી હતી અને નાની દેવસદેવી કર્ણ સાથે હતી’ ૧૫ તો કિં લખે છે કે, ‘ગય કર્ણનો ખબનો, હાથો, તેની સીઓ અને પુત્રીઓ મુમલમાનોના હાથમાં આવ્યા’ ૧૬ તા મુ ત્રિગેપમાં હાથીની ગખ્યા ૨૦ની બતાવે છે ૧૭ તી ક આ વિષયમાં તદ્દન ખામોશ છે બતકે તે તો પાટણ વિષે કાંઈ માહિતી ગ્ણુ કરતુ નથી ના પ્ર મા આ લૂટ વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ સુવતાનના સૂઆ વિષે નીચલો ઉલ્લેખ છે, કેટલીક રાજગમણી એની બાદી ધર્ષ ગહેન છે ૧૮ અને કર્ણ ગણડો ગઝળી મુએ લખે છે, ‘પરંતુ તેની સી અને પુત્રીનું શુ ગયુ તે વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી આથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, કર્ણનો ઝનાનો સુલતાનના લાઈ ઉલુઘખાનના હાથમાં આવ્યો હતો, જેમાં કર્ણની પુત્રીઓ અને સીઓ પણ હતી કમલાદેવી અને દેવસદેવીના નામ અમીર ખુમર આપે છે, તેનું કાગણુ એ છે કે, મોગલો પૂર્વેના ઇતિહાસમાં સુવતાનના હરમની વાત નોંધવામાં આવતી નહોં ગુજરાતના સુલતાનોની કેટલીય દિન્દુ સીઓ હતી, પરંતુ તેના નામોથી આપણે અચાત છીએ કમલાદેવી અને દેવસદેવી વિષે આપણને જે હકીકત જણવા મળી છે, ૧૯ તેનું કાગણુ ગાદગાદા ખિજખાન છે, જેની ચાદનાથી આ કાવ્ય

૧૫ ઈ હિ, ઈ મા હનો સાર પા ૫૫૧ ૧૬ તા હિ પા ૫૨ ૧૭ તા મુ પા ૭૫
૧૮ ના પ્ર પા ૧૦૪ સ્થાક ૧૨

૧૯ ‘દેવસદેવી અને ખિજખાન’ના ગિર્ધક દેહળબાબુ જનનવાલ ગ્રંથે ના પ્ર પ્ર પુ ૧૧ અક૪ (જુઓ પા ૪૦૭-૪૩૭)માં લેખ લખ્યો છે એમાં અમીર ખુશરૂના કાવ્ય આશરીકા વા ઇન્કિલા’ને કપોલકરિપત સાબિત કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે, સારાય લેખ ખટનની દક્ષિણે લખાયો છે એમાં શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આમ વ સાદ તરી આવે છે અલગત આ કાવ્યમાં કેટલીય ભુટિઓ છે પરંતુ તેનાથી એનુ મદદત્વ ધરતુ નથી યાચીન કાળનો મહ પખ સપ્રમાય હનિદાસ લો, તેમાં એવી ઘોડી વાતો જરૂર મળી આવશે, કે જેનો સ્વીકાર ઇતિહાસકારોએ નહોં કર્યો હોય અને આમાં ઉલ્લેખ લેખો પાઠ બદાન નથી એ માટે તો ઇતિહાસમાં તેહરીકની જરૂર છે પરંતુ જનનવાલ ગ્રંથે તો આ કથાને એ રી રીતે વડાવવા માગે છે કે રાય કર્ણને કોહ દેવસદેવી નામની પુત્રી જ ન હતી દેવસદેવી તો ગમ્ધ મોરના તાજ દમ્મીરદેવની પુત્રી હતી, જેની માન સુલતાન અલાઉદ્દીને ખિજખાન માટે કરી હતી અને તે ન આપવાથી અને સીઓએ જૈનદર કરવાથી અમીર ખુશરૂએ બાદશાહની જલન મિલાવવા સાર આ કાવ્ય લખ્યુ છે બાબુ જનનવાલ પ્રસન્ના લેખનો સપખો આધાર દેવસદેવી અને ખિજખાનની વચનો છે એની સર્વા કરતી વખત બાબુ અને વિચાર કરતા નથી કે રમ્ધ મોગ્ગા યેશના પ્રસંગે ખિજખાનની વચ કેલી હતી, અને દમ્મીરની પુત્રી દેવસદેવી ૧૧ અને મુલનાન અલાઉદ્દીને કેટલા વરસની દેવસદેવીની માનની ગાદગાદા ખિજખાન માટે કરી હતી ? એટલુ જ નહોં હરિકમાના અતમા ખુશરૂએ જે કહ્યુ વિચર રોડું છે ખિજખાનનો બાઈ મુખારફ તેની બ્દાલી દેવસદેવીની માનની કરે છે, જે ન પૂરી કરે તો મોનની સબ

લખાયું હતું, જેમાં આપણને એનો દુઃખદ ઇતિહાસ જાણવાને મળે છે. આથી આ નકર હકીકતનો ઈન્કાર કરી શકાય એમ નથી.

ઇતિહાસ

ઉલુઘખાનનો ગુજરાતવિજય

વરસાદે શીરાઝી ૧૩ મી સદીના અંતનો પરિચય કરાવતાં લખે છે: ગુજરાત સામાન્ય રીતે ખંભાતના નામે ઓળખાય છે. એમાં સીતેર હજાર શહેરો અને ગામડાંઓ છે. બધાં વસતીમય, જનતા ધનવાન અને લહેરી છે. આ પ્રાન્તમાં વરસની ચારે ઋતુમાં ભાતભાતના સિતેર જાતનાં ફૂલો ઉગે છે. હવા એટલી બધી નિર્મળ છે કે, પેન્સીલથી દોરેલાં જનવરોનાં ચિત્ર જીવતાં દેખાય છે. એની બીજી અન્યબી એ છે કે, અણખેડેલી જમીનમાં છોડવા ઉગે છે અને લીલોતરી પાકે છે. તમે એની ભૂમિ સુંદર છોડવાઓથી ભરેલી જોશો, પછી ભલે શિયાળો કેમ ન હોય.^૧

એ ગુજરાતનો વિજય કરવા ભાગ્યવંત યુધ્ધવાર તા. ૫ મી માર્ચ ૧૨૯૮ના સિફત્તરે સાની અલાઉદ્દીન-દુનીયા વઢીન સુલતાન મુહમ્મદ ખિલજીએ પોતાના નાના ભાઈ અલમાસખેગ ઉર્કે ઉલુઘખાનને હુકમ સાદર કર્યો.^૨ આ સમયે ગુજરાતની ગાદીએ અણહિલવાડ પાટણમાં કર્ણદેવ વાઘેલો હતો.^૩

સુલતાનના હુકમને માન આપી, ઉલુઘખાન અને નુસરતખાન ઝાલેસરીએ, અમીરો, સરદારો અને મોટાં સૈન્ય સાથે કૂચ કરી.^૪ માર્ગમાં ચિતોડ આવતાં ચિતોડના રાય સમરસિંહે ઉલુઘખાનને દંડ આપી, પોતાનો ખચાવ કર્યો.^૫ ત્યાંથી વાગડ અને મોડાસાનો વિનાશ કરતો ઉલુઘખાન અસાવલ આવ્યો.^૬ અસાવલથી ઉલુઘખાને પાટણ તરફ કૂચ

જણાવે છે, અને ખિજખાનનો વધ થતા દેવલદેવી સુલતાન કુતબુદ્દીન મુબારકના હરેમમાં જાય છે. ઇતિહાસ ન હોત તો આ ખિલજી ખાનદાન પર લાગતો કલંકને ટીકો ખુસરૂ લગાડવાની, હિમ્મત કરત? એટલે બાબુ જગનલાલ ગુપ્તેના સારોય લેખ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિ વિહોણો છે. બીજી બાબુ મેલવી અબુઅફર નદવીએ 'દેવલદેવી'ના શિર્ષક હેઠળ 'અખાન' માસિકમાં લેખ લખી, દેવલદેવી અને ખિજખાનના ગ્રેમ અને ઇતિહાસ પર પ્રકાશ નાંખ્યો છે, અને તેમાં ખત્તેની વચની ચર્ચા કરી છે. જુઓ અખાન, પુ. ૩, અક ૧લો, પા. ૪૪-૫૮

૧. ઈ. હિ. ઈ. વો. ૩માં તા. અ.નું અવતરણ પા. ૩૧

૨. ખ. કુ. પા. ૩૫. તા. ફિ. પા. ૨૫૧. રાજ્યના આરણનું ૩જી વરસ લખે છે. ચાક્રસ તારીખના નિર્ણય માટે સ. ઇ. મુ. હિ. પા. ૨૪૮-૯

૩. આ સમયે ગુજરાતની ગાદીએ કર્ણદેવ વાઘેલો હતો, એમા એ મત નથી. સંવત ૧૩૫૨ના બાહરવા સુદી ૧૩ સુધી ગુજરાતની ગાદીએ સારંગદેવ વાઘેલો હતો, એમ નૈવધકાવ્યની ચંદુની પ્રશસ્તિ બોલે છે. (જૈ. સા. સ. ખં. ૨ પા. ૪૨૫ ટિ. ૩). પરંતુ કર્ણદેવ વાઘેલાને માંગરોલની મસ્જિદને રક્ષિત શિલાલેખ કહે છે કે, વિ. સં. ૧૩૫૩ની ચૈત્રની સાતમના ગુજરાત પર કર્ણદેવની આણ હતી. એટલે આ ગાળાની વચ્ચે સારંગદેવનું અવસાન થવું જોઈએ, અને કર્ણદેવ ગાદીએ આવવો જોઈએ.

૪. ખ. કુ. પા. ૩૫. તા. ફિ. પા. ૨૫૧, તી. ક પા. ૩૦. ઈ. હિ. ઇ.માં તા. અ.નું અવતરણ. વધુ માહિતિ આપતાં લખે છે કે, ચૌદહજાર ઘોડેસવાર અને વીસહજાર પાયદળનું સૈન્ય હતું. પા. ૪૩

૫. તી. ક. પા. ૩૦

૬. તી. ક. પા. ૩૦

કરી ગુજરાતના ગામ કણ્ઠદેવ પાસે ત્રીમ હાજર ઘોડેસવાર, એસી હજાર પાયદળ અને ૩૦ જાગી હાથીઓ હતા. ૭ મુસ્લિમ સૈન્ય પાટણ આવતા કણ્ઠદેવ પોતાની સેના સંહિત બંદાર આપ્યો, અને તેણે ઉલુધખાનનો સખ્ત મુકાબલો કર્યો ગુજરાતનો બચાવ કરવા તે મળીયો થઈ લડ્યો પરંતુ તે હાર્યો અને પોતાની પુત્રી દેવલદેવી સાથે દેવગીરી નાહો. ૧૦ ઉલુધખાને પાટણ લૂટ્યું કણ્ઠદેવની સ્ત્રીઓ, પુત્રીઓ, ગજના લડારો અને જાગી હાથીઓ મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યા. ૧૧

પાટણ પર કબજો કરી, ઉલુધખાન સોમનાથ તરફ ઉપડ્યો સોમનાથ જઈ, સુલતાન મહેમૂદ ગઝનાએ ઈ સ ૧૦૨૬ માં સોમનાથના મંદિર અને લિંગનું ખડન કર્યું હતું. ૧૨ તેના જવાબમાં હાથીમહેવ સોલકાએ નવું પથ્થરનું મંદિર ચણાવી, તેમાં લિંગની પુનઃ સ્થાપના કરી હતી અને કુમારપાલે તે જીર્ણ થતા ભાવ ગડ બૃહસ્પતિની વિનંતિથી તેને મીંદા પાથે ઉદ્ધાર કર્યો હતો. ૧૩ તેનો પુન વિનાશ કરી, લિંગમૂર્તિ પર ધણના ધણ મારી દુકડા કર્યા અને તેને દિલ્હી લઈ જવા ગાડામાં ભર્યા. ૧૪ અને તે સ્થળે મસ્જિદ બંધાવી. ૧૫ સોમનાથથી પાછો વળતા વચલીમાં મહલિક રાયને દડ્યો, અને સોગંદમાં પોતાની આણ વર્તાવી અમાવલ આવ્યા. ૧૬

નુસરતખાન ઝાલેમરી ગુજરાતના વિખ્યાત બહાર ખલાતનો કબજો કરી લેવા ઉપડ્યો નુસરતખાને ખલાત જઈ ખલાત લૂટ્યું અને વેપારીઓ પામેથી અપાગ લૂંટ

૭ તા સુ પા ૭૪

૮ જ વા મુ આ વો ૨, પા ૭૮૬

૯ ઈ દિ ઇ વો ૩મા આશી સાર, પા ૫૫૧

૧૦ તા દિ પા ૨૫૨, અ કુ પા ૩૬ ઈ દિ ઈ વો ૩, આશી નો સાર પા ૫૫૧ તા મુ વનુમા લખે ૬ 'હલુધખાને કણ્ઠદેવની સોમનાથ મુવી પૂઠ પકડી પા ૭૫

૧૧ તા દિ પા ૨૫૨, ઈ દિ ઇ વો ૩ આશી સાર વનુમા લખે ૬ કે એ પડાયલાઓમાં કણ્ઠદેવની શરી કવલાદી-કમળાદેવી ખલુ દતી પા ૫૫૧ તા મુ વનુમા હાથીઓની સખ્યા રજી નાલાવે ૭ પા ૭૫, જ વા મુ આ વો ૨, વનુમા કહે છે કે, લૂટમાં ઘોડાઓ પખુ દતી પા ૭૮

૧૨ લાઇફ એન્ડ ટાઇમ્સ ઓફ મહેમૂદ ગઝના, પા ૧૧૭

૧૩ યુ એ યે બાગ ૨ ઔલુધખરાના લેખે, પા ૬૬

૧૪ તી ૬ ૪૦, તા દિ પા ૨૫૨, અ કુ પા ૩૬, તા મુ પા ૭૫, જ વા મુ આ વો ૨, પા ૭૮૬, ઇ દિ ઇ વો ૩ તા અનુ અરતરણ વનુમા મૂર્તિ અને મૂલ્યવાન ધર્મજાતુ વર્ણન કરે છે અને વનુમા મૂર્તિ (લિંગ)નું ખડન નહીં કરે તો દબાર મોનાના સિકા આપવા નમ્રાવે ૬ એ સુલતાન મહેમૂદગઝનાના સોમનાથ વિજય પર જન્મેલી લોકવાયકાનો માત્ર પુન ઉપયોગ. ૭ એ દત્તાત્રયા પછી એક નવી વાત નોવે છે 'મંદિરના ખરેખરથી વિશ્વવિદ્ય જગતી પોખરાતના રહેને એક પાંચર રોપી માટવામાં આવ્યો તેની એક બાજુ મુખ કરતા માખુસો અને બીજી બાજુ મુરોશિન ગોળાઓ અને બતીઓના ચિત્ર હતાં, અને તેના હાસિયામાં કવાચ મન્દિરની આયાનો કોનગલી દની આ પાંચર કુનચુક ઔસિયા શંખ મુર્તિદ અનુ હરદાઇ ઇબરાહિમ બિ શદરિયાતના મજર રાગીક પર મોહવામાં આવ્યાં એ સમયે દરાગદની દિમાસ આકાશ દતી આ પાંચર દરવાજામાં નજીબી બાજુએ મુકવામાં આવ્યો હતો. ૫ ૪૪-૪૫

૧૫. તા. મુ પા ૭૫

૧૬ તી ૬ પા ૩૦

મેળવી, જેમાં ઝવેરાત સાથે વેપારી પાસેથી ઝગરદસ્તીએ લીધેલો ખ્યાનસરા કાઢી દેતો, ૧૭ જે પોતાના અપૂર્વ સૌન્દર્યના કારણે હળર દીનારી કહેવાયો. ૧૮ આ તમામ લુંટ સાથે નુસરતખાન અસાવલ આવ્યો અને અહીંથી ઉલુઘખાનની વિજયી સેના દિલ્લી જવા ઉપડી.

પરિશિષ્ટ ૨

માધવની કથા-તપાસ

માધવની કથા ગુજરાતી જનતામાં રા. નંદશંકર મહેતાના 'કર્ણુમેલો'ની નવલકથાથી એવી વણાઈ ગઈ છે કે, તેને જનતાના માનસથી અલગ કરવી લગભગ અશક્ય છે. એટલું જ નહીં, ગુજરાતના બે પુરાવિદ્ધ રા. રા. રામલાલ મોદી અને ગ. રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીએ પણ એની ઐતિહાસિકતાનો સ્વીકાર કર્યો છે. એટલે એ વિષય સંપૂર્ણ તપાસ માંગે છે.

અરબી, ફારસી સાધનોમાં માધવ વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ સરકૃત, ગુજરાતી અને હિન્દી સાધનોમાં માધવ વિષે અનુક્રમે નીચલા ઉલ્લેખ મળે છે એ ઉલ્લેખોમાં સૌથી પ્રાચીન વિ. સ. ૧૩૭૮ માં જિનપ્રભસૂરીકૃત સત્યપુર કલ્પમાં નીચે મુજબ છે:

‘સુલતાન અલાઉદ્દીનનો નાનો ભાઈ ઉલુઘખાન માધવ મંત્રી(મંત્રિ-માધવ)ની પ્રેરણાથી ગુજરાત આવ્યો.’ તી. ક. પા. ૩૦

આ પછી વિ. સં. ના પંદરસાં સૈકાના અંતમાં મેરુતુ ગે લખેલી વિચારશ્રેણીમાં માધવ વિષે ઉલ્લેખ મળે છે. તે લખે છે:

‘વિ. સં. ૧૩૬૦માં નાગર પાલણુ માધવ યવનોને લાવ્યો.’ જી. સા. સં. ખંડ. ૩. પરિશિષ્ટ ૧ લું. પા. ૧૨

ધર્મારણ્ય પણ લગભગ આ જ કાળમાં રચાયું છે. એમાં મોદેરાની ચઢાઈનો છેલ્લા અધ્યાયોમાં ઉલ્લેખ છે, જેમાં ઐતિહાસિક કહેવાતી વિગતો નીચે મુજબ છે.

‘કુમારપાલને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો. તે ૩૦ વરસ રાજ ભોગવી મરણ પામ્યો. તે પછી પ્રતાપશાળી કર્ણુ રાજ ગાદીએ બેઠો. તેને ગુણુ વગરનો એક દુષ્ટ માધવ પ્રધાન હતો. આ દેશદ્રોહી ગુજરાતમાં મલેચ્છોનું રાજ્ય સ્થાપન કરનારો હતો. ૧ અધ્યાય ૬૭ શ્લોક ૬૭ થી ૬૯ પા. ૭૨૭.

‘આ સમયે મલેચ્છ જાતિમાં અલાઉદ્દીન થયો. તે પોતાના વૃદ્ધ કાકાને મારી, ગાદીએ બેઠો. તેના સમયે દિલ્લીમાં અનંગ(પાળ) રાજ નામે રાજા હતો. મલેચ્છોએ તેનું રાજ્ય લીધું અને ત્યારથી દિલ્લીમાં મલેચ્છોની સત્તા કાયમ થઈ. તેણે ગુજરાત સિવાય બધા દેશો

૧૭. ઝ. વા. મુ. અ. વો. ૨ પા. ૭૮૯. તા. ક્રિ. પા. ૨૫૧. કે. હિ. ઈ. વો. ૩ જણાવે છે કે, આ કાકુર હિન્દુ હતો, પરંતુ એનો આધાર અમને જડયો નથી. પા. ૧૦૦

૧૮. કે. હિ. ઈ. વો. ૩, પા. ૧૦૦. સરવુલ્લી હેગ જણાવે છે: હળર દીનારી એટલે હળર દીનારમાં ખરીદેલો; પરંતુ એમ નથી. મૂળમાં આ શુભામ જળરદસ્તીએ લઈ લીધો હતો. પરંતુ તે પોતાના અપૂર્વ સૌન્દર્ય માટે હળર દીનારી કહેવાયો. ઈરાનમાં અનેક પાખડીઓવાળું એક પુષ્પ થાય છે. તેના અપૂર્વ સૌન્દર્ય માટે તેને હળર દીનારીથી ઓળખવામાં આવે છે. આથી અપૂર્વ સૌન્દર્યવાનોને હળર દીનારીની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

૧ રાજ્યાસને સ્થિતઃ કર્ણઃ મહારાજઃ પ્રતાપવાન્ ॥

જાતોડમાત્યશ્ચ દુષ્ટો નિર્ગુણો માધવાન્દ્યઃ ॥

જિતી લીધા હતા મની માધવે અલાઉદ્દીન પાસે પાટણમાં ચઢાઈ કરાવી તેણે ગુજરાતનો વિનાશ કર્યો' અધ્યાય ૬૮ શ્લોક ૪ થી ૧૧ પા ૭૨૮-૯

'કર્ણના સૈન્યને મારી હકાબચુ, કર્ણે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો, અને ગૂર્જર ભૂમિ ગઢાઈ' અધ્યાય ૬૮ શ્લોક ૧૨ પા ૭૨૯ આ પછી ધર્મારણ્યમાં શ્રીપતિની કથા આપી છે અને તેના પુત્ર મોરૈયા મોદેરા ૫૦ અબ્રાહિદીન પાસે આક્રમણ કરાવ્યું અને તુર્કોએ મોદેરા ભાગ્યું 'કર્ણનું સૈન્ય ૭ લાખનું અને અલાઉદ્દીનનું એક લાખનું હતું' અધ્યાય ૬૮ શ્લોક ૮૮ પા ૭૪૧

કર્ણ રાત્ર ગંધરી ગઢીને મળ્યું પામ્યો' અધ્યાય ૬૮, શ્લોક ૮૯ પા ૭૪૧

'અલાઉદ્દીન લોકો જિતવા જતા મળ્યું પામ્યો' અધ્યાય ૬૮, શ્લોક ૯૧-૨

પા ૭૪૧

ધર્મારણ્યમાં માધવ ઝઠ ઝાતિનો હતો, એ જણાવેલું નથી, એ નોંધપાત્ર છે આ પછી ૧૫૧૨ માં પદ્મનાભે લખેના ઝાન્હડે પ્રબંધમાં નીચેલો ઉલ્લેખ મળે છે

તિથિ અવસર્ગિ ગુજગધ ગાઇ સાગરે નામિ ખોલાઈ,
ભત્રીજઉ તેહનઉ બલવત કચણેવ યુગળ લાલુત ૧૩

તિથિ અવગણિઉ માધવ બચ્ચ તાહિ લગઈ વિગ્રહ આરભ,
રીમાવીઉ મુલયુ પ્રધાન કરી પ્રતિષ્ઠા નીચ્ પાન ૧૪

'ગૂર્જગતિનું ભોજન કરે, છુ તુરકાણુ આલઅ હ,'
માધન મહિતઈ કઠિઉ અધર્મ નવ છટિ ધ આગિલા ધર્મ, ૧૫

x x x

ધર્ય માભલી સફઈ સાહિ માધવ બચ્ચ ડગઈ દુગિયાહિ ૨૩

'ખિત્રી તણુ ધર્મ લોપિઉ ગઉ કચણે ગહિયુ ચયુ,
એહયુ અગ તણુ અનુગમ, નિતુ નિતુ ભચ્ચ ડરે રચ્ચનાગ ૨૪

પહિલુ ગઈહ અવગણિઉ માહરે બધન કેસવ હણિઉ,
તસધગણી ધગિ ગખી ગઈ, એવકુ રોષ ન સહિલુ બઈ ૨૬

ઝાન્હડ દે પ્રબંધ ખંડ ૧ લો પા ૨-૩

નિ ની અઢાગમી સદીની પહેલી પચ્ચીસીમાં મુહમ્મદાત નૈજુસીએ દતકથાઓનો મંત્રણ કરવા માડ્યો હતો એ સમ્રાટાચી દતકથાઓ 'મુહમ્મદાત નૈજુસીની ખ્યાત' ના નામે વિખ્યાત છે આ ગ્રંથ ગળપૂતાના માટે બહુ ઉપયોગી હોવાથી ના પ્ર મહાએ બે ભાગમાં છપાવ્યો છે, જેના પહેલા ભાગમાં કર્ણ વાધેજાની, બે દતકથાઓ નીચે મુજબ નોંધી છે

'મોલકીઓ પાસેથી વિ સ ૧૨૫૩ માં ગળ વીરવલ વાધેલાએ પાટણનું ગળ લીધું તેણે ૪૫ વર્સ તથા દિવસ ગળ્ય કર્યું વીરવલના પુત્ર વીસલદેવે ૨૫ વર્સ ૪ માસ અને ૩ દિવસ ગળ્ય કર્યું તેની ગાદીએ કરણ વાધેલો મોડો, જેણે નાગ સાલણની પુત્રીને ધરમા રાખી તે સાલણે બાદશાહ અલાઉદ્દીન પાસે જઈને ફરીઆદ-કરી અને બાદશાહ સૈન્ય લઈ આવ્યો, ગુજગત તુર્કોએ લીધું બાદશાહે ચાર ઉમગવો ગુજગતમાં રાખ્યા. મહાદેરખાન, તાતારખા, અહમદખા, અને મુહમ્મદખા અહમદ અહમદખા

વસાવ્યું. પૂર્વે જ્યાં અસાલબીલની અસાલવરતી (અસાવલ) હતી. પછી અલાઉદ્દીને પોતાના પુત્ર કુતુબુદ્દીનને અહમદાબાદ આપ્યું—મુહશ્શોત નૈણસીકી ખ્યાત લાગ ૧ લો. પા. ૨૧૪.

બીજી દંતકથા '૧૮ વરસ વીસલદેવ, ૩૧ વરસ અબ્દુનદેવ, ૩૩ વરસ વીરમદેવ, ૨૦ વરસ કરણુદેવો, ૪ વરસ દેવરાજ, સં. ૧૩૪૦ માં માધવ બ્રાહ્મણ પ્રધાન થયો. તેની વાઘેલાથી બગડી ગઇ. ત્યારે ને પ્રત્યેક મંજિરે લાખ ટંક આપવાના કદી મુલ્કતાન અલાઉદ્દીનને લાવ્યો. ધરતી તૂકેએ લીધી. બાદશાહ અલાઉદ્દીને ત્યાંના ધાગા પર ટોકેને રાખ્યા હતા. તેમણે અલાઉદ્દીનને સમુદ્રમાં ડુબાડી, પોતે ગુજરાતના બાદશાહ બની બેઠા. મુહશ્શોત નૈણસીકી ખ્યાત લાગ ૧ લો. પા. ૨૧૫.

તેલુકીક

તા. ક. જનપ્રભસુરીએ ઉપલો ઉલ્લેખ ઉલુઘખાનના ગુજરાતના વિજય બાદ ૩૨ વર્ષે કર્યો છે. એને એ સમયના કોઈ ઇતિહાસનો ટેકો નથી, 'જતાં ઉલ્લેખ સમકાલીન હોવાથી એની તપાસ પાછળ રાખી છે.

વિ. શ્રે. ના કર્તાએ તી. ક. માંથી સીધો ઉતારો કર્યો છે. ટુંકમાં નોંધ લેતાં માધવ મંત્રી સાથે 'નાગર બ્રાહ્મણ' એ બે શબ્દ પોતાની તરફથી ઉમેરી આપ્યા છે! જે તી. ક. માં નથી. આવી ભૂલ તો આજના સંશોધકો પણ કરે છે.^૧

પરંતુ આ વિષયની વિશેષ માહિતી તો આપણને ૧૫૦ વર્ષ બાદ ધર્મારણ્ય અને કાન્હડદે પ્રબંધમાં મળે છે. ધર્મારણ્યમાં અપાયલી ઇતિહાસિક વિગત જે ઉપર ટાંચવામાં આવી છે, તે જોતાં લોગે છે કે, ધર્મારણ્યના લેખકને ઇતિહાસ વિષેનું મુદ્દલ જ્ઞાન નથી. જનતામાં ઉડતી લોકવાયકા, અહીં ઇતિહાસરૂપે અવતરી છે. દા. ત. કુમારપાલને પુત્ર હોવાનું દાખવે છે. પરંતુ મૂળમાં કુમારપાલને પુત્ર જ ન હતો. એટલુંજ નહીં તેમાં અપાયેલી વંશાવળી પણ તદ્દન ખોટી છે. ન તો અલાઉદ્દીનના સમયે અનગ(પાળ) રાજ્ય હતો. તેમ જ અલાઉદ્દીનની પૂર્વે સો વરસથી દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સત્તા કાયમ થઈ ગઇ હતી અને અલાઉદ્દીન ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો, એ પછી આ દક્ષિણની પહેલી લડાઈ હતી. અધ્યય ૬, ૧૨ માં શ્લોકમાં તે લખે છે કે કર્ણ માર્યો ગયો, કર્ણ સૈન્ય હત્ત તેન કર્ણેડપિ નિધન ગતઃ અને ૮૯ માં શ્લોકમાં લખે છે કે : તે રઝડી રવડીને મુઓ. 'કર્ણે કૈકલયય પત્ર વને વૈ નિધનં ગતઃ । અલાઉદ્દીનનું મૃત્યુ દિલ્હીમાં થયું હતું, ત્યારે એ તેને લંકામાં ડુબી મરવાનું લખે છે. આથી જણાશે કે ધર્મારણ્યના ઇતિહાસના ફકરામાં જરાય વળુદ નથી, અને મુદ્દલ વિશ્વાસ ન મૂકી શકાય એવી હકીકત છે. તેમાં માધવ કઈ જ્ઞાતિનો હતો તે તો મુદ્દલ જણાવેલું નથી.

મૂળમાં મોઢેરાનો વિનાશ અલાઉદ્દીનના સમયમાં થયો હોય એવો કોઈ સમકાલીન પુરાવો અસ્તિત્વમાં નથી. મુસ્લિમ ઇતિહાસકારો મોઢેરા વિષે તદ્દન ખામોશ છે. એના નામ સુદ્ધાનો મુસ્લિમ ઇતિહાસ ઉલ્લેખ કરતા નથી; જૈનો જે આ વાત લખવી ચૂકે નહિ, તે પણ ખામોશ છે. મોઢેરા ઉલુઘખાને લાગ્યું તેનો ઉલ્લેખ માત્ર ધર્મારણ્યમાં જ છે. પરંતુ મોઢેરાનો વિનાશ સુલતાન મુહમ્મદ ગઝનાએ કર્યો હતો તેના ઐતિહાસિક પુરાવા છે.

૧. 'મ તિ માહવ'માંથી માધવ નાગર મંત્રી કેમ થયો એનો એક તાલો દાખલો જ બસ થશે. આપણા મરહુમ પુરાવિદ્દ દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવ કાન્હડદે પ્રબંધની નીચલી લીટીનો અનુવાદ નીચે મુજબ કરે છે : 'માધવ બ્રાહ્મણ કરે ફરિયાદ'નો અર્થ રા. કે. હ. ધ્રુવ આમ કરે છે : 'નાગર બ્રાહ્મણ માધવે ફરિયાદ કરી.'

અને આ અણ-ઐતિહાસિક ગ્રન્થની એક હકીકત તેને ટેકા આપે છે તે એ કે સુલતાન સુલતાન મહમુદ ગઝનના મમયે દિલ્હીનો રાજ અનગપાલ હતો આથી કાઈ નક્કર પૂરાવા વગર આ અણ-ઐતિહાસિક ગ્રન્થની હકીકતનો ઉપયોગ પુગવા તરીકે કરી શકાય નહિ, માધવ વિષે તો ધર્મારણ્ય પર પણ સત્યપુર કલ્પનાની અસર છે સરખાવો—

તીર્થકંઠ્ય

ધર્મારણ્ય

માધવની ગ્રેગ્યાથી સુલતાનનો નાનો ભાઈ
ઉલ્લુપ્તખાન-ગુજરાત આવ્યો તા ૩ પા ૩૦

મત્રી મારવે અલાઉદ્દીન પાસે પાટણમાં
ચઢાઈ કરાવી અખ્યાય ૬૮ શ્લોક ૧૭

વિક્રમની સોળમી સદીના બીજા દાયકે, કાન્હડે પ્રબંધ રચાયો છે (વિ સ. ૧૫૧૨માં) આજના મળેલા સાધનોમાં માધવે શા માટે ચઢાઈ કરાવી તેનો સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ આ જ કાવ્યમાં મળે છે એ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં લખે છે કે ‘પ્રથમ મારી અવગળા કરી, પછી માગ બાઈ કેશનું ખૂન કરાવ્યું અને તેની સ્ત્રીને પોતાના ધર્મમાં રાખીને આથી તેણે સુલતાનના દરબારમાં પોકાર કર્યો’ પગ્નું સારણ કાન્હડે પ્રબંધ ઐતિહાસિક નવલકથા જેટલું જ ઐતિહાસિક તત્ત્વ ધરાવે છે ગુજરાતના પ્રકરણમાં માહવનો માધવ અને સો અને તુકેનિ લાવવા કાળજી મનાતો માધવ એનું પાત્ર ઉજી ક્યાં બાદ કાળજીમાં ગળપતનમાં મોટે ભાગે ગવાતી દત્તકથાનો ઉપયોગ કરી નાખ્યો છે એનાથી વિશેષ એનું મહત્ત્વ નથી

મુહમ્મદ નૈજુસીએ ૧૭મી સદીના અંતમાં ઇતિહાસના નામે જે કાઈએ કાઈ લખાવ્યું તે નોંધી લીધું છે, પણ તેણે એની સત્યતા માટે કાઈ તેલકીક કરી નથી ગળપૂતાના ઇતિહાસ માટે જોઈતા સાધનો ન હોવાથી એને બહુ મહત્ત્વ અપાયું છે એણે એ દત્તકથા નોંધી છે એકમાં માધવના નામનો ઉલ્લેખ નથી, અને બીજામાં ચઢાઈ કરાવવાનું કાળજી નથી આપ્યું પહેલી દત્તકથામાં મદદરેખાન, તાતારખા અહમદખા અને મુહમ્મદખાં ચાર ઉમરાવ બતાવ્યા છે પગ્નું તે ઉમરાવ નથી પણ ગુજરાતના ચારે સુલતાનો છે તાતારખાન (મુહમ્મદશાહ ૧લો) મદદરેખાન (મુહમ્મદશાહ ૧લો), અહમદખાન, તે અહમદશાહ અને મુહમ્મદખાન તે મુહમ્મદશાહ રજો સુલતાન અલાઉદ્દીનના મમયે અહમદશાહ હતું જ નહિ, તો આપે કયાથી ? એ કુતુબુદ્દીન એટલે મુહમ્મદશાહનો પુત્ર જલાલ કે જે સુલતાન મુહમ્મદ પછી કુતુબુદ્દીન અહમદશાહ રજોના પિતાય ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો હતો, કુતુબુદ્દીન મુબારક ખિલજી નહીં

બીજી દત્તકથામાં સારંગદેવની જગ્યાએ વીરગદેવ મૂકે છે, અને કર્ણ જેણે દોઢ વર્ષ કુટુમ્બ કરી હતી, તેના વીર વરસ બતાવે છે કર્ણ બાદ દિન્દુ હકુમત ગુજરાત ઉપર કાયમ મુક જ નથી હતા દેવરાજે ચાર વરસ રાજ કર્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે અને અમદાવાદ

૨. શ્રી કાળમ ગુજરાતી સભાના ‘રેમાસિક’ પુ ૬, અક ૨માં શા સારંગદેવ કેટલીક રાજવલીઓ આપે છે એમાં ૨૭ રાજવલીમાં શા સારંગદેવ લખે છે કે, ‘માધવની લાભી પચિનીના અપદરજને કારણે માધવ ગુજરાતમાં મુલમનાને લાવ્યો’ કાન્હડે પ્રબંધ કાર પચનામે માધવને કર્ણ રાજ્યે નિરાજ્યો એટલે મુલમનાને લાવ્યા એમ મોઢગ લખ્યું છે, પા ૨૧૪ મૂળમાં કાન્હડે પ્રબંધનો ઉપયોગ કરતા શા સારંગદેવની સરતચૂક થઈ છે પચનામે દુર્મતિની વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નોંધી છે ન્હોતો અ ૬ ૧૦, શ્લોક ૨૬ માત્ર રાજવલીકાર નામનો ઉમેરો કરે છે મૂળમાં રાજવલીકારે કાન્હડે પ્રબંધમાંથી આ વિષયમાં ગીયો લગાડે જ કર્યો છે

ચઢી આવવામાં દર મંજિલે લાખ ટંકા આપવાની વાત તો મહુમુદ બેગદા સાથે મંજૂર રાખે છે. પતાર્થ રાવલનો પ્રધાન મુરી ગિયામુદ્દીન ખીલજીને દર મંજિલે લાખ ટંકા આપવાનું કહી, પતાઇ રાવલની મદદ માટે લઈ આવ્યો હતો, એટલે આ એળેળેળ ચઢેલ અને વગર તહકીકની કથા પર કોઈ જાનનો વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહિ.

દંતકથાનો વણાટ

આ સારી ય ચર્ચાનું મૂળ ‘મતિમાહુવ’ છે. હવે એ માહુવ કે માધવ કોણ હતો ? કોનો પ્રધાન હતો, રાય કણ્વોનો, ઉલુઘખાનનો કે, તુસરતખાનનો. એ વિષે તીર્થસ્થમાં કોઈ ખૂલાસો નથી. પરંતુ જિનપ્રભસુરી એ સમયે જોતોના મોટા આચાર્ય હતા, અને તેમને સુલતાન મુહમ્મદ તઘલકના દરબારમાં સન્માન મળ્યાનો પુરાવો છે. એમણે સત્યપુર-કલ્પમાં સાચોરનો મહિમા ગાયો છે. એમાં આ કૃષ્ણ હોવાથી જનતામાં ખૂબ ફેલાયો અને પ્રચાર પામ્યો છે. ‘મતિ માહુવ ગેરિયો’નો અનુવાદ વિ. શ્રે. ના લેખકે ‘નાગર સાહ્યુ માધવ યવનોને લાવ્યો’ કર્યો છે. ધર્માગ્રયના લેખકે મોદેરાના પતનનો ઇતિહાસ આપવામાં એનો ઉપયોગ કર્યો છે, તેમાં એણે કણ્વોનો પ્રધાન દાખવી, પોતાનો સારાય દોષ એના પર ઠાલવ્યો છે; પણ તે કંઈ જ્ઞાતિનો હતો તે જણાવ્યું જ નથી. અને કવિ પ્રધનાએ કાન્દકેનો કિસ્સો રજુ કરતાં એનો ઉપયોગ કરો, કારણની કલ્પના કરી આપી કે ‘માધવના ભાઈને મારી એની બાબીને કળે’ ધરમાં રાખી’ એટલે માધવ યવનોને લાવ્યા. શ્રી. કા. ગુ. પુ. ૬ અ. ૬માં નોંધાયેલી રાજવલીમાં રાજવલીકારે નામ પણ આપી દીધું કે એ સ્ત્રી તે પ્રકિની. આ પ્રબંધથી રાજપૂતાનામાં વણાયેલી ગુજરાતની કથા ‘મુહમ્મદ નેજુસી કી ખ્યાતમાં જોઈએ છે. દંતકથાનું મૂળ

જગતમાં દંતકથાનું મૂળ લોકવાયકા છે. અસાધારણ બનાવો પર જનતા તકર કરે છે, અને પોતાના ખાલી તુક્કા ઉડાવે છે. અલગત એ તુક્કા પર ભૂતકાળના ઇતિહાસની છાપ હોય છે. ગઈ કાલે આમ બન્યું હતું, એટલે હમણા પણ એમ જ થયું હશે, એવા આશયે પોતાના વિચારો પ્રકટ કરે છે. ઘણી વાર આવા કાલ્પનિક તુક્કાઓ દંતકથાનું સ્વરૂપ લે છે અને પાછળ ઇતિહાસ બની જાય છે. ખીજું પ્રાચીન યુગમાં દંતકથાઓના આધારે જનતાનું માનસ એવું થઈ ગયું હતું કે અમુક ખાસ બનાવો, બનતા કે, તરત જ તેને એના લગતી ખાસ લોકવાયકા લગાડી આપતા. દા. ત. નવું શહેર વસાવવા માટે ‘જળ કુત્તે પર સરસા આયા.....બસાયા.’ કોઈ ગરીબ માલદાર બને તો. ‘સિદ્ધ પુરૂષની પ્રાપ્તિ થઈ છે,’ એમ જણાવતા. આવી જ ‘અમરવેલની ઇંદોણી’ વગેરેની દંતકથા છે. આવી જ રીતે ગુજરાતનો વિનાશ જ્યારે જ્યારે વિદેશીઓએ કર્યો છે ત્યારે ત્યારે આવી એક કથા જોડી દીધી છે. વલ્લભીનો વિનાશ કાકુએ સિન્ધના સુલતાનને લાવીને કરાવ્યો. રાય માંડલિક અને સુલતાન મહુમુદ બેગડાના યુદ્ધસમયે માંડલિકના પતનના કારણમાં નીચલી દંતકથા નોંધાયેલી છે: માંડલિકના મંત્રી વિસલને મનમોહના નામની અતિ સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી હતી. તેને રાહ માંડલિકે ભ્રષ્ટ્ર કરી, એટલે તે સુલતાનની સેના લઈ આવ્યો.^૩ આવી દંતકથા ધડાવાનું સામાન્ય કારણ એ હોય છે કે સામાન્ય રીતે રાજાઓ વિલાસી હોય છે અને અંગત વેર-ઝેરના કારણે અથવા વધુ લોભના પરિણામે સરદારો કે પ્રધાનો કૂટતા પણ ખરા. એટલે

આવી વાત ફેલાતા જનતા તે તરત સ્વીકારી લેતી આવા જ આશયે પદ્મનાભે પોતાના પાત્ર માધવની કથા શ્રુતી અને પાછળથી તે ઇતિહાસ બની ગઈ, પરંતુ આવા વિષયમાં નવા સુધી ચોક્કસ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી તેનો સ્વીકાર કરી શકાય નહીં માધવની દતકથાનું સ્વરૂપ

માધવના કાગળવાળી દતકથા સૌથી પ્રથમ પદ્મનાભ નોષે છે 'દુર્લ્લેખ' મારા ભાઈ કેશવને માર્યો અને તેની સ્ત્રીને ધગમા ગળી' ૪ શ્રી સાહેબગએ આપેલ ગાંધવલીમાં માધવના ભાઈનું નામ નથી, પરંતુ તેની સ્ત્રીનું નામ પદ્મિની^૫ આપ્યું છે મુદ્દણીત નૈલુચી કી ખ્યાતમાં 'નાગર પાદાણુની પુત્રીને ધ મા ગળી,'^૬ એમ ઉમેરાયું, જ્યારે ગરમખાળામાં 'માધવની સ્ત્રી પદ્મિનીનો ઉલ્લેખ છે^૭ ગરમખાળાના આધારે લખાયેલી નવલકથા તે રા નદરાકરનો કરણુધેલો

માહવ કે માધવ ?

માધવ વિષે ગુજરાતના માધનોમાં નીચેલો ઉલ્લેખ મળે છે તી ક માહવ^૮ વિ એ નાગર પાદાણુ માવવ^૯ ધર્મારણુમાં દુષ્ટ માધવ^{૧૦} કા પ્ર મા માધવ બચ્ચ^{૧૧} મુ નૈ મા માધવ નાગર પાદાણુ^{૧૨} કા ત્રે મા માધવ^{૧૩}

આ માહવના 'જૂદા જૂદા યએલા સ્વરૂપો છે પરંતુ ઇતિહાસ જોતા મને લાગે છે કે જિનપ્રભસરીની મૂળ પ્રતમાં માહવ નહીં હોય, જદાય માહવની જગ્યાએ માહિમદ કે માહુમદ હોય, અને પાછળના નકલ કરનારા એ માહુમદનો માહુમ લખ્યો હોય અને માહુમનો માહવ બની ગયો હોય તો નવાઈ નહીં, પરંતુ આ એટલાં મારી શકા છે એના પર પુરાવિદો વિચાર કરે કારણ કેઈ પણ પ્રમાણ માધવ માટે બધેમમતું નથી ઐતિહાસિક મૂલ્ય

આ જ કારણે 'કેમ્બ્રીજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા' વો રજમાં મર વુનઝી હેગે અને 'મિડિવિલ ઇન્ડિયા'માં ઇશ્વરી પ્રમાદે એનો મુદ્દવ ઉલ્લેખ કર્યો નથી પ્રો કામીસેરીઅટે 'હિસ્ટ્રી ઓફ ગુજરાત' ભાગ ૧લામાં માધવની કથા નોંધી છે ખરી, પણ તેને દતકથાથી વધુ વજનદાર માની નથી

આ સારીય માહિતીનું મગવૈયુ, માધવની દતકથા જનતાની મનકલ્પેતી મામાન્ય લોકવાયકાથી વધુ નથી તેમાં જગ જેટલુંય ઐતિહાસિક સત્ય નથી તેના મખળ કાગ્ગો નીચે મુજબ છે

૧ માધવ વિષે કાગ્ગી-અગળી ઇતિહાસોમાં મુદ્દવ ઉલ્લેખ નથી જો એમાં જરા જેટલું મ સત્ય હોત તો ગજબોગના ગય હુએમીરના પ્રધાન રણમલની તકીકત જેમ હાથ ઉદ દખીરે અને ખીત્તએએ નોંધી છે,^{૧૪} તેમ માધવની કથા પણ મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં નોંધાત, જેટલું જ નહીં પણ મુતતાન અલાઉદ્દીને માધવના કારણે ચઢાઈ કરી હોત તો મુસ્લિમ ઇતિહાસ-

૪ કાન્દકરે પ્રબધ, પા ૩

૫ શ્રી કા ગુ સભા નૈ પુ ૬, અ. ૨, પા ૨૧૪

૬. મુ ને ખ પા ૨૧૩

૮. તી ક. પા ૩૦

૧૦ ધર્મારણ, પા. ૭૭૭

૧૨ મુ નૈ પા ૨૧૫

૧૪ ચ. વા મુ આ પા ૮૦૧થી ૮૧૦

૭ શ મા. ૩૭ આ. ભાગ ૧લો, પા ૩૮૦

૯ વિ કે જ સા ર ખડર અ. ૪ પરિ

૧૧ કા પ્ર પા ૨ [પા ૯

૧૩ શ્રી કા ગુ સભા નૈ પુ ૬, અ. ૨,

[પા ૧૧૪

કારો ગર્વપૂર્વક લખતકે માધવને ન્યાય અપાવવા અને કર્ણના ગુસ્સાથી ગુજરાતને મુક્ત કરવા સુલતાન અલાઉદ્દીને શાહી સેના મોકલાવી હતી.

૨. રાજકવિ ખુસરુએ શાહનશા ખિજાબાનના કહેવાથી 'આશીકા' નામનું કાવ્ય રચ્યું છે, જેમાં દેવલદેવીના જીવનચરિત સાથે કર્ણદેવના પતનનો પણ ઇતિહાસ છે. અગર આ ખતાવ બન્યો હોત તો ખુસરુ તેને પોતાના કાવ્યમાં ગુંથ્યા વગર રણો નહોત, અને આ કાવ્યમાં ઔર ખીલી ઉઠત. એ કહેવાની જરૂરત નથી.

૩. જિનપ્રભ સૂરીના 'સત્યપુરકલ્પ' સિવાય તમામ સમકાલીન જૈન ગ્રંથોમાં એના વિષે અભાવ છે. અગર નાગર બ્રાહ્મણ માધવે ચઢાઈ કરાવી હોત તો એ સમયના તમામ જૈન લેખકો ગુજરાતને ગુલામીમાં મૂકનાર માધવ પર ક્રિટિકાર વરસાવત, અને આ સધળી મુસીબતના કારણરૂપ માધવ વિષે લખી શકાય એટલું લખત. પરંતુ અહીં તો સધળા સમકાલીન સાક્ષીઓ ખામોશ છે. પ્ર. ચિ. ગુજરાતવિજય પછી સાત વર્ષ પૂર્ણ થયું છે, છતાં તેમાં માધવનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. નહીં તો મેરુતુંગાચાર્યની બ્રાહ્મણો તરફની વૃત્તિ તેના ગંડ બહુરૂપિતિ વિષેના ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ છે. એટલું જ નહીં પણ ક્રમ સૂરીએ તી. ક. ના સત્યપુરકલ્પ લખાયા બાદ ૭ વરસે ના. પ્ર. લખ્યો છે, છતાં તેણે આ વિષયમાં એક શબ્દ પણ ઉચાર્યો નથી. બદલે તેને માધવ મંત્રીના નામનીય ખબર નથી, તે તો લખે છે કે 'કર્ણ' અલાઉદ્દીનના પ્રતાપથી નાસી ગયો અને રઝળો રવડીને મુઝો.'

૪ જિનપ્રભ સૂરીના 'સત્યપુર કલ્પ'માં 'મંત્રિ માધવ ત્રેરિયો'એથી કાંઈ વિશેષ હકીકત નથી. સોમનાથ ખંડનની સદા નોંધ લેનાર અગર કર્ણદેવ વાઘેલાનો મહામાત્ય માધવ અલાઉદ્દીન પાસે જઈ સૈન્ય લઈ આવ્યો હોત તો વધુ નહીં તો આની સાથે ખેચાર લાનત વર્ધાવતા શબ્દો જરૂર લખત, જેમ માધવ પર ધર્મારણ્યના લેખકે પોતાનો રોષ કાલવ્યો છે તેમ.

૫. ધર્મારણ્ય, કાન્હડદે પ્રબંધ અને મુહણોત નૈણસીકી ખ્યાત અને આના આધારે લખાયેલી રામવલીઓ વિગેરે મૂળમાં અણુ-ઐતિહાસિક જેવી છે. જ્યાં સુધી એને કોઈ પ્રમાણભૂત ઇતિહાસનો સખળ ટેકો મળે નહીં ત્યાં સુધી ઇતિહાસના પ્રમાણ તરીકે એનો ઉપયોગ કરી શકાય નહીં. આ કારણે એમાં અપાયેલી માધવની વિગત મનઘડત લોકવાયકાથી આગળ નથી.

અક્ષરનામસૂચી

અરબી

જ વા મ આ

કરત વાલિહ બિ મુકદ્દરે વચ આલિહ

ફારસી

આબી

મારૂંકા વા દક્ષરાની બિજબાન

ખ હ

ખલયનુલ કુલદ પ્રો મુહમ્મદ હબીબનો અ અનુવાદ

તા અ

તાજિયતુલ અસાર

તા ફિ

તારીખે ફિરાકરાહી (બર્ન)

તા મુ

તારીખે મુબારકરાહી

સ સ્કૃત અને જૂની ગુજરાતી

કા પ્ર

કાન્હડે પ્રબધ

તી હ

તીર્થકલ્પ

ના પ્ર

નાલિનદનોદાર પ્રબધ

પ્ર ચિ.

પ્રબધ ચિન્તામણી

સ રા

સમર રાસ

વિ શ્રે.

વિચાર શ્રેણી અપરનામ સ્થિરાવધી

હિન્દી

ના પ્ર પ

નાગિરીપ્રચારણી પત્રિકા વો ૧૧, અ ૪

મુ ને

મુહલોતી નૈણસી કી ખ્યાત

અ શ્રેણ

ધ હિ હ

ધેવિયટ હિસ્ત્રી બોફ ઇન્ડિયા એન્ડ ટોલડ બાય ઇટસ ઓન
હિસ્ત્રીયન વો ૩

કે પ બી મુ

કેટલોગ બોફ ધી પર્સીયન મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ ઇન મિટ્રીસ ગ્યુઝિયમ વો ૩

કે હિ હ

કેમ્બ્રીજ હિસ્ત્રી બોફ ઇન્ડિયા વો ૩

બો ગે

બોમ્બે ગેઝેટીઅર, વો ૧ અને ૮

સ ઈ મુ હિ

સ્ટીગ ઈન ઇન્ડો મુસ્લિમ હિસ્ત્રી

ગુજરાતી

શુ એ લે

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૨

શુ હી

ગુજરાતી પત્રનો દિવાળી, અ ૬, ૧૯૩૩

શુ મ રા હ

ગુજરાતનો મધ્યકાલિન રાજપૂત, ઇતિહાસ ભાગ ૨

ને સા સ

નેન સાહિત્ય સરોધક ખડ ૨

પુ

પુરાતત્વ, પુ ૪ અક ૪ શો

ફા. ત્રે

ફાર્ગસ ત્રેમાસિક, પુ ૬ અ ૨

રા મા

રાસમાલનો ગુ અનુવાદ આરુષિ ૩૭

શુંબઈના મહાજનો

[લે. રા. રા. હુંગરશી ધરમશી સંપટ]

[અનુસંધાન વર્ષ ૬. અં. ૨ પાના ૨૧૧ માનું]

૧૨

સર જમશેદજી જીજીભાઈ પહેલા ખેરાનેર

(૨)

ચીનનું હમણાંનું સામ્રાજ્ય રપા લાખ ચોરસ માઇલના ક્ષેત્રફળમાં છે. એની વસ્તી ૪૫-૪૭ કરોડની ગણાય છે, પરંતુ સર જમશેદજીના સમયમાં તો જગતમાં એ સમયે ઓંથી મોટું સામ્રાજ્ય હતું. એ સમયે ફ્રાન્સે એની પાસેથી ઈન્ડોચીના લઈ લીધું નહોતું. જપાને મંચુરિયા, કોરીયા, ફોર્મોસા લઈ લીધાં નહોતાં. ટીબેટ તેને આશ્રયે જ હતું. ચીનાઈ તુર્કસ્થાન પણ એનું હતું. માંગોલીયા ઉપર પણ એની આજ્ઞા વર્તતી હતી. સિયામ એનું ખંડીઈ હતું. એશિયામાં એ સર્વોપરી સત્તાધારી હતું. જપાન તેની ખુશામદ કરતું હતું. ચીનનું મહાન રાજ્ય આખા જગતમાં એક અને બળવાન હતું. પરંતુ સને ૧૬૪૪ થી મંચુઓની શહેનશાહતમાં એની પડતી થતી હતી. જૂનો વડલો ખોખરો બની જતો હતો.

ચીનની પાંચ હજાર વરસની જૂની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે. એ પ્રજા જગતની પ્રાચીન પ્રજાઓમાં પણ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ ધરાવનારી હતી. એ પ્રજા નવી નવી શોધો કરતી હતી. યુરોપ ત્યારે જંગલી સ્થિતિમાં હતું. ચીનના શુંગ, મુંગ, ટેંગ અને ખીજ વંશના બાદશાહોએ વિદ્યા, હુન્નર, કળા અને સાહિત્યને ભારે ઉત્તેજન આપ્યું. આ સમ્રાટો મહાન વિજેતાઓ હતા તેવા જ સુસંસ્કૃત હતા. એમણે મહાન સ્થાપત્યો બાંધ્યાં, સાહિત્યને ઉત્તેજન આપી, કવિતા, નાટક, અલકાર, શબ્દશાસ્ત્ર, અને વ્યાકરણના હજારો ગ્રંથો લખાવ્યા. ભૂતકાળમાં આવી લાખા સમયની સતત વિભૂતિ કોઈ પણ સામ્રાજ્યની પ્રજાએ ભોગવી નથી. ચીનનો વેપાર વિશાળ હતો. એના નાવિકો સાહસિક હતા. એઓ અમેરિકા સુધી પહોંચી ગયા હતા, એમ મેક્સિકો અને ખીજ સ્થાનોમાં એમની કારીગરીના મળતા અવશેષોથી માલમ પડે છે.

ચીનનાં વિજયી સૈન્યોએ એશિયામાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એઓ પોતાની સંસ્કૃતિ આખા એશિયામાં ફેલાવતા હતા. ચીનની પ્રજાએ જ પ્રથમ છાપવાની કળા શોધી કાઢી હતી. હજારો વર્ષોનાં લોકડાનાં ખીજાંઓ ઉપર છાપેલાં પુસ્તકો હજી ચીનમાં મળે છે. હજારો વિપ્લવો થવા છતાં ત્યાંના સમ્રાટોએ સ્થાપેલી મહાન પુસ્તકશાળાઓ હજી ચીનમાં મોટા પ્રમાણમાં છે. ચીનની ભાષા જગતમાં સૌથી કઠણ ગણાય છે. દરેક શબ્દનો સ્વતંત્ર જુદો શબ્દ એ ભાષામાં છે. આથી જેટલા શબ્દો તેટલા સંકેતો ભિન્નભિન્ન હોવાથી હજારો અક્ષરોના સંકેતો આ ભાષામાં છે, છતાં વિદ્વાનોએ એ ભાષાને સુસંસ્કૃત કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી.

ચીનાઓએ જ રેશમની પ્રથમ શોધ કરી હતી. રેશમના કીડાઓને પોતે જ શેતુરનાં વૃક્ષોમાં ઉછેરવાની ક્રિયા શરૂ કરી, જગતમાં રેશમ પૂરું પાડવાનું શરૂ કર્યું હતું. હિન્દમાં રેશમનો ઉદ્યોગ ચીનમાંથી આવ્યો હતો. ચાહના છોડની શોધ પણ ચીનાઓએ કરી હતી. ત્યાંથી જગતના ખીજ ભાગોમાં ચાહ વ્યાપક બની હતી. દારૂગોળા અને તોપોની શોધ ચીનમાં જ પ્રથમ થઈ હતી. આ શોધના પ્રતાપથી ચીનાઓએ અનેક પ્રજાઓને પરંત્ર

બનાવો હતી પછી ખીજી પ્રજાઓએ એ દારૂગોળા અને તોપોની બનાવટમાં મોટા સુધારા-વધારા કર્યા હતા ચીની કામના વાસણોની શોધ પણ ચીનમાં થઈ હતી જે સુશોભિત ચીનીની રકાખીઓ, પ્યાલા, ચાહદાનીઓ તૈયાર થાય છે તેનું મૂળ ચીન છે હજી પણ ચીનના આ જૂના ચીની અસલ વાસણોની બારે કિંમત યુરોપીયન મગફળતીઓ આપે છે

ચીનાઓએ આવી આવી અનેક સુદર શોધો કરી હતી. એમને સા અધિકારીઓને ઉચ્ચ પરીક્ષા આપી પાસ કીધા પછી જ અધિકાર સોંપવાની પદ્ધતિ હજારો વર્સો થયા ખૂબ ફેળવાઈ છે પ્રજાને અક્ષરજ્ઞાન ઉપર પ્રેમ છે ચીનાઓના એક મહાન પુરુષ કોન-ફ્યુસીઅસે ચીનાઓને માટે નૈતિક સ્મૃતિ રચી, એ પ્રજાને નીતિના અતિ ઉચ્ચ મિલ્કાતો શીખવ્યા છે હિન્દમાંથી લગવાનું બુદ્ધનો ધર્મ પણ ચીનાઓએ ૧૮૦૦ વર્સો પહેલાં સ્વીકાર્યો હતો બુદ્ધધર્મથી ચીનાઓમાં મહત્વાકાંક્ષા અને દેશો જિતવાનો શોખ ધટ્યો હતો, એમ કેટલાક માને છે ચીનાઓમાં મહાન પ્રવાસીઓ ફાહી-યાન અને હુએન-મંગે હિન્દમાં છઠ્ઠી અને આઠમી સદીમાં પ્રવાસો કરીને હિન્દના તે સમયના ગભ્યો, પ્રજા, સ્થાપત્યો, પ્રવાસ-માર્ગો, વેપાર, હુન્નર ઉદ્યોગો, શિક્ષણ, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરેનું ગસિક અને અણુમોલુ વર્ણન કર્યું છે ચીન અને હિન્દ નચ્ચે ક્યારેય સુદ્ધ થયું નથી હમેશા મારો સમય ચાલુ રહ્યો છે બને દેશોએ પગપગ મસ્તૂતિનો અદલોખલો કર્યો છે

જમશેદજીને ચીનની લાગની લાગી હતી એમને ગ્રંથામાં લખ કર હાડમારીઓ, કપોટા, બથો અને તકવીફો ભોગવવા પડ્યા હતા છતાં એની દગ્ગર થઈ વગર એઓ ચીન તરફ વારવાર પ્રવાસો કરતા હતા એમણે ચીની ભાષા બોલતા શીખી લીધી હતી, વાચતા શીખતા તો વર્સો ને નચ્ચે લાગે ચીના વેપારીઓ માથે એઓ ખૂમ મળી ગયા હતા શ્રી જમશેદજી વ્યવહારમાં બહુ પ્રામાણિક અને સીધા હતા એઓ જદિ પણ ટપટ, છેતરતુ અને ખોટી ચાલમાજી કરતા નહોતા એમનો વ્યવહાર પોતે ધામ ખાધને પણ ખીન્નઓને પ્રમન્ન ગમવાનો હતો એમને ઠગનાર પ્રત્યે રોષ નહોતો મધુરભાષી તેમજ મધુર વ્યવહારી હતા આથી ચીનના ધધામાં એઓને સારી પ્રગતિ થઈ હતી એઓ ચીના વેપારીઓ વચ્ચે ખૂમ લોકપ્રિય થયા હતા પાછળથી ચીનની મુલાકાત લેનારાઓ હિન્દીઓ પાસે વૃદ્ધ ચીનાઓ એમની ખૂમ પ્રશંસા કરતા હતા એક ચીના ગૃહસ્થે આ પુરુષ આગળ જતાં મહાન પુરુષ થશે, એવું બનિય પણ ભાખ્યું હતું

સર જમશેદજી જેવા સીધા અને સગળ હતા તેવા જ માહસિક અને વેપારના શોખીન હતા એઓ પોતાનું નયન હમેશા પાળતા હતાં ફલાણી તારીએ નાણા આપીરા, એમ જે વાત કરતા તો ગમે તેવી મુશ્કેલી ભોગવીને પણ તે મમયે પૈસા ભરી આપતા હતા આથી એમની શાખ ચીનમાં ખૂમ બધાઈ ચીના વેપારીઓ સાગ ધધાદારીઓ છે જે વિશ્વાસ એમના હૃદયમાં પેદા થાય તો તેઓ સામા માણસની આંટ ઉપર માવની, ધીરધાર કરતા હતા સર જમશેદજીને એકડે એકથી ઘૂટવાનું હતું એમની મુડી બધી વહાણના પ્રવાસમાં એમણે ખોજ હતી એમના સમગ્રની મુડી પણ આગમાં નાશ પામી હતી છતાં સર જમશેદજી પામે આટ હતી ચીનાઓએ એને વગર પૈસે માલ ધીગવાની મદદ કરી, આથી જમશેદજીનું ગાડુ ચાલ્યું એમણે ચીનમાં જ માલ લઈ ત્યાં જ વેચવા માડ્યો.

જમશેદજીને હવે મુંબઈથી પણ જોડશે. મળવા માંડ્યા. મુંબઈના વેપારીઓ એમની પાસેથી રેશમ મગાવતા હતા, બદલામાં અશીણ ચઢાવતા હતા. એઓ કામદાજીમાં સરળ અને પ્રામાણિક માલમ પડ્યા. આથી વેપારીઓએ એમના ઉપર વધારે વિશ્વાસમાં અને પ્રમાણમાં માલ મોકલવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે એમણે પોતાની સારી રીતભાવથી ચીના અને હિન્દી વેપારીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી. એમનું ગાંડું ચીનમાં ચાલુ થયું. ઉધાર માલ મળવા માંડ્યો. હિન્દના એક વેપારીએ એમના ઉપર ચીનમાં વેચવા માટે અશીણની પેટીઓ મોકલી. જમશેદજીએ એ સારે લાભે વેચી એનાં નાણાં સહિસલામત માલધણીને પહોંચાડ્યાં. આથી એમની ક્રેડિટ બંધાઈ. જમશેદજી પાસે થોડી પોતાની મુડી થઈ. જે વરસ થઈ ગયાં, એટલે એઓ ફરી દેશ તરફ પોતાના કુટુંબને મળવા રવાના થઈ મુંબઈ આવ્યા.

આઠ માસ મુંબઈમાં રહીને એઓ પાછા ચીન રવાના થયા. શ્રીમતી જમશેદજી ચીન જવા તૈયાર થયાં, પરંતુ કોઈ હિન્દી સ્ત્રી હજી ચીન ગઈ નહોતી, એટલે જમશેદજીએ આ સાહસ કર્યું નહીં. એમણે એકલાએ જ ચીન આવી, પોતાનો વહીવટ સંભાળી લીધો. મુંબઈ-માથી એમણે વેપારીઓ સાથે મળીને ભાગીદારીનો સંબંધ બાંધ્યો હતો. આથી મુંબઈના વેપારીઓ એમના ઉપર ભાગીદારીમાં અશીણની પેટીઓ ચઢાવતા હતા, બદલામાં સર જમશેદજી રેશમ હિન્દ ખાતે ચઢાવતા હતા. આમ પરસ્પર વેપારનો વિકાસ થયો. એમને મુંબઈના વેપારીઓની અશીણની ખરીદી અને ત્યાં રેશમના વેચાણના પંત્યાળાના આંકડા-ઓથી અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો હતો; છતાં મોટું મન રાખી, નિભાવ્યે જતા હતા. જમશેદજી બીજાં જે વરસો ચીનમાં રહી, પાછા મુંબઈ આવ્યા. એમની પાસે હવે લાખેક રૂપિયાની મુડી થઈ હતી. વેપારી તરીકે એમણે ધંધાની જમાવટ કરી હતી. એમને ચાલુ સારી આવક હતી, વેપારના વિકાસના માર્ગે એમને ખ્યાલમાં હતા.

ચીન પ્રાચીન સુસસ્કૃત દેશ હતો. પરંતુ એમાં હવે સડો પેદા થયો હતો. મંચુ બાદશાહો પરદેશી હતા. એઓ ચીનને હંમેશને માટે પરત્રતામાં રાખવા માગતા હતા. આથી એમણે ચીનાઓને ચોટલી માથા ઉપર રાખવાનો નિયમ કાઢ્યો. આ નિયમ પ્રથમ રાજાના હોતાં ધીમે ધીમે ચીનાઓ માટે એ શૃંગાર રૂપ થઈ પડ્યો. ચોટલી વગરનો ચીનો એ લગભગ સામાજિક બહિષ્કારને પામતો હતો. તેવી જ રીતે ચીનાઓને વધારે પરાધીન કરવા મંચુ બાદશાહોએ એમને અશીણના વ્યસનમાં નાંખ્યા. અશીણ હિન્દમાંથી મોટી રકમમાં મંગાવવામાં આવતું હતું. ગામેગામ ચકુલખાનાં ખુલ્યાં. ધનવાનો, મધ્યવર્ગના લોકો અને મજૂરો ચકુલખાનામાં જઈ લાંબી ભુગળીમાં સળગાવેલ અશીણનો ધુવાડો પીવા મંડ્યા. આથી એમને બહારનું ભાન ભૂલાઈ રસિક, સુખી આનંદદાયક કલ્પનાઓ આવતી હતી. સ્વર્ગ એમની દૃષ્ટિ પાસે ખડું થતું હતું. અશીણની ટેવ કદિ આ જન્મે જતી નથી. ધીમે ધીમે એ વધતી જ જાય છે. જે દિવસે અશીણ પીવાને ન મળે તે દિવસે ટાંટીયા ઘસવા પડે, સુસ્તી થાય, એચેની હદ ઉપર વધી જાય. કાંઈ ગમે નહીં. ખાવાપીવાનું ગળા નીચે ઉતરે નહીં. થોડાં વરસોની અશીણ પીવાની આદતથી મનુષ્ય નિરાધાર બને, એની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય, ખાવાપીવાનું ઓછું થાય, અને એ માણસ મૃત્યુના મુખમાં પડે.

ચીનાઓની અવનતિ થવા માંડી હતી. અશીણે એમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો. ચીનાઓ કન્દ્યુશીઅસની સ્મૃતિ માનતા હતા. આ મુજબ એઓ વડીલોનું ભારે સન્માન કરતા હતા. ઈશ્વરપૂજને બદલે ત્યાં પિતૃપૂજ હતી. મંચુ સમ્રાટોએ એનો ખરાબ લાભ

હીધો પોતાના વડીલો ને શોધખોળો કરી ગયા હોય તેમાં 'કામ' સુધારો થઈ શકે જ નહીં, ને શોધો કરી ગયા હોય તેમાં કંઈ વિકાસ થાય જ નહીં, એવી ભાનના જગૃત થઈ પાછળથી મયુ સમ્રાટોએ સમાજમાં એટલે હદ સુધી આ મૂળ આચારની વિકૃતિ કરાવી કે જે કાંઈ વ્યક્તિ આપદાદાની ડરેલી શોધોમાં નવો સુધારો કરે તેને ફાંસીની સજા કરવી મયુ સમ્રાટોએ સમાજની મૂર્ખ અને ભ્રમભરેલી રીતભાતોને ઉત્તેજન અપાવ્યું ને કોઈ તેનો ભગ કરે તેને તે માટે અસખ્ય લયાનંક સજાઓ શોધી કઢાઈ પશ્ચિમમાં આગ દગ્ગર વર્ષો સુધી પ્રગતિશીલ પ્રજા પાછળ પડવા લાગી પરદેશીઓના ગિતરીવાળે ઉપર એમને બહુ ઘૂલ્યા થઈ આવી પ્રજા એકદમ સાક્ષા અને ધર્મના બધનેને પાળતી થઈ

ચીન ઉપર પણ અનેક આક્રમણો ભૂતકાળમાં થયા હતા મયુઓની થોડી મદીઓ પહેલાં લયકર અત્યાચારી 'જંગીસખાનના' મોગલ ધાડાઓએ ચીનનો વિજય કર્યો હતો જંગીસખાનના પુત્ર હુલચુખાનના વશને ચીનમાં એ મદી સુધી મત્રાટો ગયા હતા એ જંગલી ખાનેને ચીનાઓએ સુમરકૃત બનાવીને સારા મત્રાટોમાં પરિવર્તન કરાવ્યું હતું ચીન દેશ ખરેખર મહાન દેશ હતો એની પ્રજા સર્વ રીતે એટલે જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ હતી એ પ્રજાએ જગતને ઉચ્ચ મરકૃતિનો વારસો આપ્યો છે એના મહાન કાર્યો કેટલા મોટા પ્રમાણમાં થયા છે તેના નમુના તરીકે ચીનની દિવાલ આજે પણ ખડી છે બારસો માર્મલ લાખી આ દિવાલ ઉપર છ ધોડા એક માથે દોડી શકે છે, એટલી એ પહોળા છે, વચ્ચે સે કડો ફાંસાઓ અને કિલ્લેબંધીઓ છે

ચીનાઓ સરસ ઉદ્યોગી પુરુષો છે એઓ ઉત્તમ ખેતી કરી શકે છે ચીનમાં વસ્તી જમીનના પ્રમાણમાં ઘણી મોટી છે આથી આ વસ્તીને નીલાવવા માટે ચીનાઓ જમીનમાંથી અનાજની મોટી પેદાશ મેળવે છે જમીનની અદર ખૂબ ખાતર નાખી, એનું સારી રીતે જતન કરી, ઊંડી ખેતી કરે છે વસ્તીના વધારાથી ચીનમાં ખેતરોના નાના નાના ટુકડા થઈ ગયા છે આથી ખૂબ મહેનતુ છતાં ચીનાઓ મરુદિવાન નથી અનાજ પૂરતું પાકતું નહીં હોવાથી ચીનાઓ સર્વભક્ષી છે કોડાઓ, જતુઓ પાણીના માપો અને દરેક પ્રાણીને શુદ્ધ કરી, તેઓ આહાર કરે છે એમની વસ્તી એટલી મોટી થઈ છે કે ચીનાઓના કરોડો માણસો જમીન ઉપર જગ્યાના અભાવથી દરિયાકિનારે ખોટામાં રહે છે એમની મહાન નદીઓ યાગ શેકયાગ અને પીળી નદી તથા ત્રણ હજાર માર્મલ લાખી છે એ નદીઓમાં ખોટામાં ચીનાઓની મોટી સખ્યા વસે છે નદીઓમાં મોટી રેલ આવે છે, ત્યારે દેશવાસીઓ ઉપર મોટી આક્રમ આવે છે

સત્તરમાં સદીમાં યુરોપિયનોમાં જગૃતિ આવી એમના વહાણોએ સમુદ્રમાં ફરીને લૂટફાટ ચાંચીઆઓનો ધધો ચલાવના માડયા પ્રથમ પોર્ટુગીઝ (પોર્ટુગીઝો) જગતનું દ્રવ્ય લૂટનામાં પ્રવૃત્ત થયા એમને ક્રોહ મળતી નોઈ, રૂચ લોકોના વહાણો પણ માગમમાં ધૂમવા માંડયા એમની પાછળ ફેર્યો અને અંગ્રેજ વહાણો નીડળી પડયા યુરોપીયન ગીચનરીઓ જુદા જુદા દેશોમાં પ્રવાસ કરીને ત્યાંના લોકોના રીતરીવાળે, ભાષા, ધર્મ અને સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી, એ દેશને લગતી બધી હકીકતો ભેગી કરતા હતા એની પાછળ વેપારીઓ આવી, એ દેશોમાં અનેક વેપારના ખામ હકો મેળવતા હતા, ત્યાંના રાજાઓ ચાસનકર્તાઓમાં કુર્મંપ કરાવી, માંહે માંહે લડાવીને, નબળાને મદદ કરીને પોતે બદરોના ખામ વેપારના હકો મેળવતા હતા

ચીનમાં પણ યુરોપીયનોએ પગપેમારો કર્યો હતો ચીનાઓ પરદેશી યુરોપીયનોને ખબા ધિકારતા હતા આથી એમને આવવા ન દેવાનો તેમજે મખ્ત બંદોખ્ત ગખ્યો પરંતુ યુરોપીયન ગંજોએ અચીજની જદીથી નબળા પડી જતા ચીનાઓને સિફરતો આપી

યુરોપીયનો સામનો કરી શકાય એટલું સંઘબળ અને શૌર્ય ચીનાઓએ ખોવાં દતાં. યુરોપી-ઓએ એમની નામરજી છતાં અનેક બંદરો ખાતે વેપાર કરવાના પરવાના બળ બુલમથી મેળવ્યા. ધીમે ધીમે યુરોપીયનો ચીનમાંનો ધણોખણ વેપાર પોતાના દરનક મેળવી શક્યા. દજી બપાન જગૃત થયું નહોતું શ્રીરંગીઓ અને ડ્યોને અંગ્રેજોએ દાંડી કાઢ્યા અંગ્રેજોએ ચીનમાં હોંગકોંગ મેળવ્યું. બીજાં બંદરોમાં ખાસ વેપારના દક્કો મેળવ્યા, એમની પછી જર્મનોએ કીઆ ચાઉ લઈ લીધું. અમેરિકનોએ પણ વેપારના ખાસ દક્કો મેળવ્યા. આ રીતે ચીનમાં ચીનીઓના સફેદ શેતાનોએ પ્રવેશ કર્યો. એમણે પોતાની વસાહતોનો ન્યાય ચીના ન્યાયાધીશો ન કરી શકે, એવો ખાસ દક્ક મેળવ્યો.

ચીનાઓના મંચુ બાદશાહો પણ સમયના યોગે ચીનાઓ થઈ ગયા. એમને પણ અફીણની બદીથી પોતાની પ્રજાની હાનિ ખૂબ સાલો સર જમશેદજીના સમયમાં જ ચીનના એ બાદશાહોએ અંગ્રેજોને ચીનમાં અફીણ ન મોકલવા વિનંતિ કરી. પરંતુ અંગ્રેજોને એ વેપારમાં મોટો નફો હતો. એકલા હિન્દમાં જ અફીણમાંથી જગતના પાંચ છ દરેડ રૂપિયાની વાર્ષિક પેદાશ હતી. આવડી મોટી પેદાશ અંગ્રેજો મફતી શકે તેવા સ્વભાવના તે સમયે નહોતા. ચીનના સમ્રાટે અંગ્રેજ એલચીને બોલાવીને આ વેપારને બંધ કરવા સમજાવ્યો. પણ અંગ્રેજ સરકારે એના ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નહી. આથી સમ્રાટે પોતાના હાથથી લખેલો કાગળ મહારાણી વિક્ટોરીઆને લડન મોકલ્યો અને આ વેપારની નામોશીમાંથી ચીનાઓને બચાવવા માટે બહુ જ કશ્ચુરસિક શબ્દોમાં વિનંતિ કરી. પરંતુ એ અંતિહાસિક કાગળ ઉપર અંગ્રેજ સરકારે કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહીં.

ચીનના સમ્રાટે આથી ગુસ્સે થઈ, ચીનના બંદર ઉપર હિન્દથી આવેલી અંગ્રેજ અફીણની વીશ હજાર પેટીઓ જપ્ત કરાવીને નાશ કરાવી નાંખ્યો. આથી અંગ્રેજોએ એની કિંમત, દડ અને વેપાર ચાલુ રાખવાની માગણીઓ કરી. પરંતુ ચીનની સરકારે એના તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં. આથી અંગ્રેજોએ ચીનમાં નૌકાસૈન્યોથી ચીની બંદરો ઉપર તોપમારો ચલાવ્યો. સૈન્ય પણ ચીનમાં ઉતાર્યું. ચીની અફીણી સૈન્યનો મોટો પરાજય થયો. ચીની સરકારને નમવું પડ્યું. અફીણનો વેપાર કાયદેસર થયો. ચીનને મોટી રકમનો દંડ અંગ્રેજોને ભરવો પડ્યો. ચીનમાં દર વરસે લાખો પેટી અફીણ હિન્દમાંથી આયાત થવા માંડ્યું. ચીનની પ્રજામાં અફીણનું વ્યસન ખૂબ ફેલાયું. અફીણની માંગ ત્યાં એટલી મોટી વધી પડી કે હિન્દમાં તેનું વાવેતર વધારવાની જરૂર પડી. ચીનાઓની શક્તિ, બળ, વીર્ય અને ઓજસ ઘટાડવા માટે અફીણ જવાબદાર છે,

શ્રી જમશેદજી પાંચમી વખતે ચીનમાં આવ્યા. એમનો હવે મુખ્ય વેપાર અફીણનો હતો. હિન્દમાંથી વહાણો ભરીભરીને અફીણની પેટીઓ આવતી હતી. એ માલનાં બેત્રણ વહાણો સાથે પહોંચતાં ત્યાંનાં ભાવો ગગડીને પેટીના ૩૦૦-૪૦૦ ડોલરો ચતા. પરંતુ ક્યારેક અછત થતી ત્યારે અફીણના ભાવો વધીને ૮૦૦-૯૦૦ ડોલરો સુધી પહોંચતા હતા. ત્યારે માલ સંગ્રહી રાખનારને બહુ મોટો ફાયદો થતો હતો. આથી સારી પુંજવાળાઓને માટે હંમેશાં અફીણનો સ્ટોક ભરી રાખવાથી ફાયદો થતો હતો. કલકત્તામાં અફીણનું લીલામ થતું હતું. અફીણ લીલામમાંથી ખરીદી ચીન ચલાવવામાં આવતું હતું. બદલામાં ચીનથી રેશમ અને ચાહ હિન્દમાં પુષ્કળ આવતાં હતાં. પાછળથી હિન્દથી મીલોનું કાંતેલું જાડું સુતર પણ ચીનમાં પુષ્કળ આવતું હતું. ચીનમાં હિન્દોની ધણી પેટીઓ હોંગકોંગ, શેગાઈ, કેન્ટન

ખાતે હતી - હજી ચીન જનારા ઘણા દિન્દીઓના વશને ચીનાધને નામે ઝાળખાય છે ચીન તરફ જનાગઓને માટે જ્ઞાતિબદ્ધિગ નહોતો ચીન કે આફ્રિકા જનાર માટે પગદેશ-ગમનનો સવાલ ઉભો થયો નહોતો ઘણી વ્યક્તિઓ જમ્મને ત્યાથી અઢળક ધન લાવતી હતી

શ્રી જમશેદજી જીજીલાઈએ કુલ પાચ સફરો ચીનની કરી હતી પહેલી બે સફરોમાં નસીબે તેમને ચારી આવી નહોતી, પરંતુ પાછળની સફરોમાં એમનો ધધો ધીમેધીમે જમતો ગયો ચીન તરફની ચોથી મફરમાં પણ એમને પ્રવાસ દરમિયાન અકસ્માતનો ભોગ થયું પડ્યું હતું એમનું વહાણ માગરમાં સફર કરતું હતું અકસ્માત અધાર થયું મમુદ્રમાં સૂઈની આસપાસ ધુમ્મસ ધેરાયું જરા વાગમાં વાતાવરણ ધુમ્મસમય થઈ ગયું, ચારે તરફ અધકારમય બની ગયું બે હાથ છેટે પણ કાઈ સુએ નહી કમાને તગત જ વહાણની આલ ધીમી પાડી દીધી બધા સઢો ખોલી છોડી નખાવ્યા, છતાં સમુદ્રમાં ભગતીના કારણે વહાણને મોજાઓ બેચી જતા હતા એ તરફનો માગરકિનારો ખડકમય હતો માગરના ભગતીના પાણીમાં ખડકો છૂપાઈ રહ્યા હતા એ સમયે સાગરના ખડકોની સગવે પણ નહોતી આવા સમયે વહાણનો બચાવ ભરદરિયે લઈ જવાથી ચતો હતો કમાને ભરદરિયે વહાણનો મોરો ફેરવ્યો પરંતુ તેટલામાં વહાણ પાણીમાં છૂપાયલા એક ખડક સાથે અથડી પડ્યું ખડકમાં જમ્મને વહાણ ચોટયું

કમાને વહાણને બચાવવા ઘણાઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ સાગરના મોટા મોજાઓના હજારો હથાળા જેવડા મોટા ઘાઓ ધસીધસીને વહાણ ઉપર લાગવા માડ્યા ખડકમાં ચોટેલું વહાણ છૂટું થઈ શક્યું નહીં આથી વહાણના ખલાસીઓ અને પ્રવાસીઓને બચાવવા માટે હોડીઓ ઉતારવામાં આવી આ સમયે ઈશ્વરકૃપાથી ધુમ્મસ પણ વિખેગઈ ગયું શ્રી જમશેદજી સાથે આ સમયે મુખપથી લીધેલ કિમતી મોતીઓની શેરોનો મોટો જથ્થો હતો આ ચીનમાં જઈ વેચવાનો હતો, પરંતુ કપ્તાને કાઈ માલ કે કિમતી વસ્તુ ઉપાડવાની ના પાડી હતી માત્ર પહેરેલા કપડા અને બે દિવસો સુધી જાલે એટલું ખાવાનું ઉપાડવાની છૂટ આપી જમશેદજીએ સકમાઈથી મેળવેલી પોતાની સર્વે મૂડી આ મોતીની શેરોની ખરીદી પાછળ રોકી હતી એ સમયે વિમા ઉતારવાની સગવડ નહોતી એટલે આ સર્વે જોખમ એમના ઉપર હતું આ બધ તો જમશેદજી પાછા મુશ્કેલીસ હાલતમાં આવી પડે તેમ હતું

શ્રી જમશેદજી સાથે એમનો એક મુનીમ હોરમસજી ખરશેદજી બીણી નામે હતો એણે આ મોતીના કિમતી શેગઓ બચાવવા દિમતભરેલી પેરવી કરી પોતે એક નાનો કરડીઓ લઈને તેમાં એ કિમતી મોતીના ગેરાઓ લખ્યા તેના ઉપર ખાલખોરાકીની ચોડી ચીને નાખી દીધી શ્રી જમશેદજીનું માયુ સખ્ત દુખતું હતું એમને મંપૂર્ણ ભાન નહોતું, પરંતુ હોરમસજીએ હોડીના અધિકારીને કહીઓ ઉપરથી ખોલી એમાં ઉપર પાયરેલી ખોરાકીની ચીને બતાવી પસાર કરાવી લીધો હોડી ઈશ્વરકૃપાથી સુમાનાના બદરે ઉતરી અહીં સો ઉતર્યા સુમાનાના ગવર્નર તરફથી ખુદરના સત્તાવાળાઓએ આ દુખી પ્રવાસીઓની બખર-અંતર લઈ તેમને ઉતાર્યા, અને બીજી એક વહાણ ચીન તરફ જતું હતું, તેમાં એમને રવાના કરી દીધો જમશેદજી પોતાના બગળ નસીમનો શોક કરતા હતા એટલામાં હોરમસજીએ કિમતી મોતીઓને બચાવવાની વાત કરી તેમને દેખાડ્યાં

શ્રી. જમશેદજી મોતીઓની ગેરોની મહિસવામતી જોઈ સાર્નદાયર્ષ પામ્યા એઓ સુમાનાથી જતા ચીનના વહાણમાં પ્રવાસ કરી, પાછા હોંગકોંગ કુલજ પહોંચ્યા હોરમસજી

નાના પગારના મહેતા હતા. એનામાં ખીજ વધારે આવડત નહોતી, છતાં શ્રી. જમશેદજીએ એના કુટુંબનું સુખેથી પાલન થાય તેટલો સારો પગાર એને કરી આપ્યો. મોતી ત્યાં વેચતાં એમને સારો ફાયદો મળ્યો. એઓશ્રી હોરમસજીના આ ભલા કાર્યને કદિ બુલ્યા નહીં. ત્યારે એઓ મુંબઈમાં હમૈશ માટે રહ્યા ત્યારે પણ હોરમસજીને સાથે રાખ્યો. એના પગાર પણ ચાલુ રાખ્યો. પોતાના મકાનથી થોડે દૂર એક જે મજલાનું મકાન ખરીદી હોરમસજીના નામે ચઢાવી આપ્યું. એના વંશને પણ એ મકાનમાં રહેતા હતા. શ્રીજમશેદજી આવી રીતે કદી આભાર ભૂલતા નહી. થોડા જ દિન-દીગો એમના જેવો નાતો રાખતા હતા. જેની સાથે શ્રી. જમશેદજી મૈત્રી કરતા તેની સાથે ઘરોળા જેવો સંબંધ રાખીને છેવટ સુધી એ નાતો નીભાવતા હતા.

ચીનમાં ચોથી સદ્દરમાં જમશેદજીને ધંધામાં સારી રીતે પેદાશ થવા માંડી હતી. પોતે સાહસિક હોવાથી સાંગાહી, હોંગકોંગ, કંતાન અને ખીજાં બંદરો ખાતે પોતાના આડતીઆ ખૂબ વધાર્યા હતા. પોતાની પાંચમી સદ્દરમાં તે ધરના વેપારમાં એમને મોટો લાભ મળ્યો. એમની પોતાની સારી મૂડી હતી. બેંકમાં આંટ સારી હોવાથી બેંક પણ સારી ધીરધાર કરી, એમને મદદ આપતી હતી. વેપારીઓ પણ એમને પુષ્કળ માત્ર અંગઉપર આપતા હતા. જમશેદજીએ હવે વેપારનો મોટો વિકાસ કર્યો. એમણે પોતાના હિસાબે વહાણો ચાર્ટર કરી, માલ મગાવવા માંડ્યો. ખીજ વેપારીઓ વહાણમાં થોડાં થોડાં નૂર રાખતા હતા. જમશેદજી આખાં વહાણો ચાર્ટર ઉપર લઈ પોતાને હિસાબે મુંબઈ માત્ર મંગાવી મોકલતા હતા. વેપારમાં નફા-નુકશાની થતાં હતાં; પરંતુ છેવટે દિવાળીએ હિસાબ કરતાં દરવરસે ૨-૩ લાખ રૂપિયા ચોખ્ખા વધતા હતા. એમણે યુવાન વયમાં જ સારો નફો કર્યો હતો. સને ૧૭૯૯માં ચીનની પહેલી મુસાફરી એમણે શરૂ કરી હતી. સને ૧૮૦૭માં એમણે ચીનની મુસાફરી કરવી મૂકી દીધી. એમની પાસે સારી રીતે (દશેક લાખ રૂપિયા) ધન થયું હતું.

એઓ મુંબઈ આવી, પાછા ચીન જવા તૈયાર થયા હતા; પરંતુ એમનાં ધર્મપત્ની વીમલી જમશેદજીએ પોતાના વધતા જતા કુટુંબની જવાબદારી ઉપાડવા એમને મુંબઈ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. ચીનમાં પોતાનું નસીબ ખુલ્યું છે, માટે ચીનની મુસાફરી ન મૂકવા એમને ઘણુંએ મન હતું. પરંતુ પત્ની અને સસરાના આગ્રહે એમને મુંબઈથી બહાર જવા દીધા નહીં. ચીનની કટલીક સદ્દરોમાં એમને ભારે દુ:ખો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં. પ્રાણ-ભય પણ ઉભો થયો હતો. એટલે સર્ગાસંબંધીઓનાં અત્યાચરનું માન રાખી સર જમશેદજીને મુંબઈમાં વસવું પડ્યું. એઓ પાસે ૨૫-૨૬ વરસની ઉંમરમાં જ પુષ્કળ પૈસો થયો હતો. એઓ સંતોષ વાળીને સાઈ સુખી શાન્ત જીવન ગુજારી શકે એટલો પૈસો એમની પાસે હતો. પરંતુ શ્રી. જમશેદજી વેપારના શોખીન હતા. એમની સાહસવૃત્તિ એમને શાન્ત બેસવા દે તેમ નહોતી. એમને કામ બોધવું હતું.

શ્રી. જમશેદજીએ મુંબઈમાં છ એક માસ પોતાના સસરા સાથે મળીને નાના નાના વેપાર કરવા માંડ્યા. ધીમે ધીમે એમણે શેઠ જમશેદજી જીજીભાઈના નામની કંપનીની પેઢી ખોલી. શ્રી. જમશેદજી પોતાની પેઢીને ઝોરીસ ગણતા નહોતા. દેશી રીતે એઓની પેઢી ચાલતી હતી. મહેતાઓ પણ દેશી હતા. શ્રી. જમશેદજી ઘણા જ ઉદ્યોગી અને ખેતીલા હતા. દરેક કામે પોતે સારી મહેનત લઈ એને સફળ બનાવીને જ છોડતા હતા. પોતે કામ ઉપર ચિંતિત હોવાથી સારા હિસાબી પણ થયા હતા. દેશાવરમાં કઈ કઈ ચીજો કેવી કેવી બતતની શા શા તોલનાં હિસાબથી મળે છે, તેના ઉપર શા બંદરી ખર્ચો લાગે છે, શું નૂર વગેરેનો

અર્થો પડે છે, આ સર્વે જમશેદજી આગળીને ટેવે રાખતા હતા કોચીનમાં કોપરેલ તેલ, કાલબોના નાગોએળ, કલોકટ અલ્પપદાર્થો મરી, કલકત્તાના ચોખા, મનીલાના દોરડા, મદ્રાસની સોંગફળી, સિવામના ચોખા, સિંગાપુરનું ડગીઆર્ણ, એ મર્વે જાતના માલોની જાતો એએા એળખતા મુંબઈમાં પણ કંઈ જાતના માલો વધારે પ્રમાણમાં ચાલે છે તે તે તેએા જાણતા હતા એએા અગ્રેજી શીખ્યા નહોતા પરંતુ ખોલતા બરાબર જાણતા હતા શ્રી જમશેદજી પાકા વેપારી સોદાગર હતા મરળ, સાદો, રીધો વ્યવહાર છતા એએા વેપારમાં હેનગાય તેવા નહોતા પ્રથમ ગેક જમશેદજી જીજીભાઈની પેઢી એમના સમગ્ર ગેક ફરામજી ખાટલી-વાળાની ભાગીદારીમાં ચાલતી હતી શ્રી જમશેદજી જીજીભાઈની અટક ખાટલીવાળા નહોતી, છતા સસગ્ર માથેના ભાગીદારોને બીધે એમને ખાટલીવાળાની અટક મળી હતી અને ૧૮૨૩ મા એમના સમગ્ર મહેન્તનશીન થયા, એટલે જમશેદજી માથેની એમની ભાગીદારી બધા પડી આ સમયે જો કે એમણે પોતાની દોસ્તતામાં ઘણો વધારો કર્યો હતો, છતા મસરાનો સ્વભાવ સાચોતોનો હોવાથી પોતાના સાહસને બધું છૂટી વગામ આપતા નહોતા મસગાનું મુખ્ય સૂત્ર કુટીને પણ મૂકનાનો અને કારોને ખાવાનો હતો

ખખાતેના શેક મોતીચંદ અમીચંદ મોટા વેપારી હતા એએા પણ ચીનનો મોટોવેપાર કરતા હતા અશીશુના વેપારમાં એમણે અઢળક પેસો પેદા કર્યો હતો કલકત્તામાં બીલામમાં અશીશુ ખરીદતા જમશેદજી અને મોતીશાહ વચ્ચે ભારે દરીદ્રાઈ ચાલતી હતી ચીનમાં અશીશુના વેચાણસમયે પણ તેવી જ દરીદ્રાઈ હતી આ અને ગેકા ખાનગી જીવનમાં મિત્રો હતા ધીમે ધીમે એકબીજાની પેઢી કંપર આવવાજવાનો ચાલ પડ્યો માગ પ્રસંગેએ એકબીજાને નોતરવાના પ્રમગો પડવા લાગ્યા હવે તો દોરતી-નાતો એટલેા વધી ગયો કે સાજો અને બે ઘોડાની ગાડીમાં સાથે ફરના નીડળે એક દિવસે ફરના જતા વાત નીકળી—

જમ—મોતીશાહ ' તમે કયા આ વખતે ૫૦ રૂપિયા અશીશુની પેટીના વધારે ભાવ આપ્યા ? ઉતાવળા થયા ધીજળથી કામ લેવું જોઈએ

મોતી—પણ જમશેદજી ' તમારો કલકત્તાનો આડતીઓ ઉતાવળ કરી, ભાવ લીલામમાં ચઢાવી દે છે, એટલે અમારે મોટા ભાવા દેવા જ પડે છે

જમ—(થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી) કાચ આ તો આપણે જ આપણે ગળુ કાપીએ છીએ ? કાચ ચીનમાં પણ વેચાણની ખોટી દોડોડી કરીએ છીએ ? આપણે બેગા ખરીદ કરી, બેગા જ વેચીએ તો શું ખોટું ? આથી અનેને લાભ છે

મોતી—આ તો ઘણી માગી વાત છે તમારી વાત આપણા અનેને કાયદાકારક છે કાલે માગી મા રૂપયાછને પૂછી તમને પાકો જવાબ આપીશ માગી માની સલાહ વગર હું કોઈ કામ કરતો નથી તે તમને પણ દોશન છે

જમ—વાર કાલે કહેજો આપણે અનેનો અર્ધો અર્ધ ભાગ નહો—નુકશાની અર્ધોઅર્ધ પાચ લાખની મુડી તમાગી, પાચ લાખ રૂપિયાની મુડી માગી દિસાગડિતામ મારે ત્યાં જૂના ચોપડામાં ગદે બે મહેતા પણ જૂના એ ખાનાના રાખીશું, આપણે અનેએ બેગા મળી વિચાર કરીને વેપાર કર્યો પણ વગસ સુધી આપણે ભાગીદારો ચલાવવી તકરારનો દેમનો પચ માન્કતે દગવતો

મોતી—મને એ બધી નગતો દશુન છે, હવે આવતી કાલે માગી માની ગમનિ મળે આપણે લખત કરીશું

બીજો દિવસે લખત થયું, અનેનો બેગો વેપાર થયો

દરાવી, ૨૭-૮-૧૯૪૧

કમરા

હલદરવાના બે અરબી શિલાલેખ

[લેખક : રા. રા. મુહમ્મદ ઉમર : કવિ 'કેકિલ']

આ શિલાલેખોની કાંપી પ્રતિ(પ્રત) મને જનાળ મુલેમાન અલીભાઈ તરફથી ઉકેલવાને મળી હતી, તે માટે તેમનો અને આ પ્રત તેમને પૂરી પાડનાર જનાળ ઈસમાઈલ ટેલરનો આભારી છું; અને આશા રાખું છું કે બીજા લાખઓ પણ મને પોતાનાં ગામેના શિલાલેખોની નકલ કે પ્રતિ મોકલાવી આભારી કરશે.

હલદરવા ભરૂચ જિલ્લા પાસે આવેલા ગાયકવાડ મહારાજના કરજણ મહાલનું એક નાનું ગામ છે. એની દક્ષિણ દિશામાં નળાવ પર કબરસ્તાન આવેલું છે. તેમાં એક મકબરો છે, તેમાં બે કબરો છે, જેમાની મોટી કબર ખાવા લૂણુશા નામે ઝોળખાય છે. આબુ-ખાબુની જનતાને એના પર અપાર શ્રદ્ધા છે. ૪થી રજબના એનો ઉર્સ ઉજવાય છે. તેમાં એક શિલાલેખ છે, જ્યારે બીજો શિલાલેખ એ મકબરાથી વીસેક ફૂટ દૂર બીજો એક કબર છે, તેના પર છે.

૧લો શિલાલેખ ખાવા લૂણુશાના મકબરામાં છે, અને વરસોથી જનતા એના પરિચયમાં છે. તે બે કડકામાં છે. કહેવાય છે કે એમાં એક રહેતા ફકીરે એના ભૂંસાતા અક્ષરોને જળવવા એમાં કાતરણી કરી છે; જ્યારે બીજો શિલાલેખ પાસેની કબરના થોડાંક વરસો પર કરેલા સમારકામ વખતે નીકળી આવ્યો હતો, જે અસલ સ્થિતિમાં છે. તે ગૂંજરાત માટે અતિ મૂલ્યવાન છે.

આ શિલાલેખોવાળા કબરસ્તાન વિષે મને જે માહિતી મળી છે, એ મુજબ એ ધણો પ્રાચીન હોવો જોઈએ. કબરસ્તાનમાંથી જે ઇંટો નીકળે છે તે ૧૫ ફૂટ લાંબી અને ૧૫ ફૂટ પહોળી હોય છે. અગર વડોદરા રાજ્યનું પુરાતત્ત્વાન્વેષણ ખાતું આના પર લક્ષ આપે તો આપણને અવશ્ય ધણું નવું જાણવાનું મળે.

ખાવાલૂણુશાહની દરગાહમાંથી જે શિલાલેખ મળ્યો છે, તેમાં ખાવાલૂણુશાહ જેવો કોઈ શબ્દ જડતો નથી પરંતુ ત્યાંની જનતામાં ખાવાલૂણુશાહ વિષે નીચલી દંતકથા વણાયેલી છે.

એક દંતકથા

ખાવાલૂણુશાહ, ખચપણના સમયમાં એક દિવસે રસ્તા પર એકા હતા, અને તે જ રસ્તેથી એક વેપારીની પોઠ સાકરની ગુણો ભરી નીકળી. એમણે પ્રશ્ન કર્યો કે આમાં શું ભર્યું છે? પોઠના આગેવાને એમને છોકરો માની ઉડતો જવાળ આપ્યો કે એમાં તો લૂણુ ભર્યું છે, લૂણુ! એમણે જવાળ આપ્યો ત્યારે એમાં લૂણુ જ છે. પોઠે ભરૂચ જઈ ગુણો ઉતારી અને ખોલી તો સાકરનો બદલો અંદર મીઠું જ ભરેલું દેખાયું. આથી આગેવાન ગભરાયો અને હલદરવાની હકીકત સાલરી તેણે હલદવાર લાણી દોટ મૂકી. ખાવા આગળ આવ્યો અને પગમાં પડી ગયો. ખાવાએ આથી દુઆ કરી અને કહ્યું જ તારી આંખ જલદી ઉઘડી છે તે માટે અર્ધી ગુણો સાકર થઈ જશે, અને તારા કર્તવ્યની સમગ્ર અર્ધી ગુણો લૂણુ જ રહેશે. એમના શબ્દો મુજબ જ થયું. ત્યારથી જનતા એમને ખાવાલૂણુશાહના નામે ઝોળખવા લાગી, અને જનતામાં એમની કીર્તિનો ડંકો વાગી ગયો.

પરંતુ ઇતિહાસ કે શિલાલેખમાં આ વિષેનો કોઈ ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી,

શિલાલેખોનું મહત્ત્વ

ધોધા, પેટલાદ અને સોમનાથને બાદ કરીએ તો મળેલા મુસ્લિમ ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં આ મૌથી પ્રાચીન છે. એટલું જ નહીં એક જ મમયના એક જ કગતા બે શિલાલેખો જડે છે એ દાખવે છે કે અહીં તે સમયમાં મુસ્લિમ થાણું હતું, અને શહીદ શબ્દ કોઈ નાના ધોંગણામાં આ મુઝદ્દિદ(ધર્મ માટે યુદ્ધ કરનાર)ને મળેલી શહાદતની ગવાહી આપે છે.

એટલું જ નહીં આ મમયમાં હલદેરવામાં મુમલમાનો સાગી મખ્યામાં હતો, અને તેઓ અરબી લાપાથી ખૂબ પંગિચિત્ત હશે.

શિલાલેખોના પ્રબંધ

આ બંને શિલાલેખો એક બીજાથી ખાસ સખધ ગળે છે, કારણ બંને શિલાલેખો બે ભાઈના છે, જેની વશાવળી નીચે મુજબ છે.

ખતીમ હુમનુદ્દ-દવવા

મુદ્દમદ

નસીરુદ્દીન

બદ્દુદ્દીન અદમદ

બહારનો શિલાલેખ દિ સ ૭૦૦(ખ મ ૧૩૦૧)નો છે એટલે ઉલુવખાનના શુજરાતવિજય પછી ૩૦૦ વર્ષે લખાયો છે મકબગમાનો શિલાલેખ માત્રમાં બરાબર લખે છે, પણ તેની પરના આક્રમ કૃત્રિ સુધારો કરીને ગુચવણ ઉભી કરી નાખી છે પરંતુ એ બે ભાઈઓ હોવાથી તેમાં લાગેલ અત્ર હોવા ભોઈએ નહીં.

દરગાહ બહાની કબ્રનો શિલાલેખ

આ શિલાલેખ X નો છે, એમાં દશ પંક્તિઓ છે.

મૂળ લેખનું લિપિયાન્તર

- ૧ લા ખલાદા ખલ્લનાહ મુદ્દમદુ ગસલુલ્લાહ
- ૨ મિસ્મિલાહિર ગહમા નિગ ગહીમ
- ૩ કુલુ નફમિન ઝાયકતુમ મનત
- ૪ હાઝા કમરલ અબ્દુઝ-ઝઈફ અસ્સમદ અર-શહીદ
- ૫ અગ-રાજા ખલા રૈહમતુલ્લાહે વ ગુફગનહિ
- ૬ નસિરુદ્દીન હાજ મુદ્દમદ મિન ખતીમ હુસનુદ
- ૭ દનલા ગફુરુલ્લાહ લલુ વલિવાલે
- ૮ દયલી વલિ જમીધવ મુસ્લિમોન
- ૯ તવ્વફા શી લયલતિવ ખરનેન અન ગર્ગહ
- ૧૦ મિન જિલકાદહ મનહ મનામિઅયહ

૧ ઘોધાનો લેખ દિ પહાનો ૭, પેટલાદનો દિ સ ૬૩૩નો છે અને સોમનાથનો લેખ દિ સ ૬૬૬નો છે બાકીના બધા લેખો દિ સ ૭૦૦ અને તે પછીના છે અદમદશાદના બે શિલાલેખોમાં પહેલો કાચની મસ્જિદનો છે અને બીજો પીરમદમદ શાહની દરગાહમાં છે એ બંને લેખો પર દર અનિમ વિચારણા થઈ નથી, એટલે તેમને બે બહાલ શખ્યા છે વડુ માટે જુઓ, આને "પ્રેમાસિક" ના આવતા અક્રમાં "૧૪મી સદીના મુસ્લિમ શિલાલેખ"

ભાષાન્તર

- ૧ નથી કોઈ અલ્લાહ સિવાય અલ્લાહના અને મુહમ્મદ (સ. અ.) અલ્લાહના પયગમ્બર છે.
- ૨ દયાળુ અને કૃપાળુ અલ્લાહના નામથી (શરૂ કરે છું)
- ૩ પ્રત્યેક જીવને મૃત્યુનો સ્વાદ ચાખવો પડશે.
- ૪ આ કબર અલ્લાહના અશક્તજદા ભાગ્યવત શહીદ
- ૫ અલ્લાહની કૃપા અને ક્ષમાના આશાવંત
- ૬ નમિરૂદ્દીન હાજી મુહમ્મદ બિન ખતીબ હુસનુ—
- ૭-૮ દવલા ખુદા એને, એના માતપિતાને અને મુસલમાનોને ક્ષમા આપો.
- ૯-૧૦ અવસાન સોમવારની રાતે ૧ લી જિલકાદહ સને સાતસો. (હિ. સ. ૭૦૦)

દરગાહની અંદરનો શિલાલેખ

આ શિલાલેખ ૨૧૫૬૧ ઇસ્વી છે. એમાં ૧૬ પંક્તિઓ છે. એના બે કડકા થઈ ગયેલા છે. એકમાં બાર અને બીજામાં ચાર પંક્તિ છે. પરંતુ એનાથી લેખને કોઈ નુકસાન થયું નથી. પરંતુ પાછળથી દરગાહમાં રહેતા ફકીરે અક્ષરો સાફ કરવા કોતરણી કરી છે, તેનાથી છેલ્લા અક્ષરો બગડી ગયા છે. ખાસ કરીને સાતસો પછીના આંકડા સ્પષ્ટ નથી.

મૂળ લેખનું લિપિયાન્તર

- ૧ લા ઇલાહા ઇલ્લાહ મુહમ્મદુર રસુલુલ્લાહ
- ૨ બિસ્મિલ્લા હિર રહેમાન નિર રહીમ
- ૩ કુલ્લુ નક્સિન ઝાયકતુલ મવત
- ૪ હાઝા કબુ અલઅબ્દુલ—
- ૫ ઝક્ર અલફકીર
- ૬ અર-રાજી અલય રેહમતુ—
- ૭ લ્લાહ અદરૂદ્દીન
- ૮ બિન મુહમ્મદ બિન
- ૯ ખતીબ હુસનુદ્દવલા
- ૧૦ ગફરૂલ્લાહુ લહુ વલિવાલિ દયહી
- ૧૧ વલ જમીઈલ મુસ્લિમીન
- ૧૨ તવ્વકા શી લયલતિલ—
- ૧૩ ખમ્મ અરસાની
- ૧૪ વલ અશરીન મિન—
- ૧૫ જમાદિલ આખર સનહ
- ૧૬સખામિઅયહ

ભાષાન્તર

- ૧ નથી કોઈ અલ્લાહ સિવાય અલ્લાહ મુહમ્મદ (સ. અ.) અલ્લાહના પયગમ્બર છે.
- ૨ દયાળુ કૃપાળુ અલ્લાહના નામથી (શરૂ કરે છું)
- ૩ પ્રત્યેક જીવને મૃત્યુનો સ્વાદ ચાખવો પડશે.
- ૪-૫-૬ આ કબ્ર અલ્લાહના અશક્ત અને ફકીરજંદા, અલ્લાહની કૃપાના આશાવંત.
- ૭-૮-૯ બદ્રુદ્દીન બિદુન મુહમ્મદ બિન ખતીબ હુસનુદ્દવલાની (છે).
- ૧૦-૧૧ અલ્લાહ એને, એનાં માતપિતાને અને મુસલમાનોને ક્ષમા આપો.
- ૧૨-૧૬ અવસાન સુધવારની રાતે ૨૨ મી જમાદિલ આખર સને...સાતસો.

ચૌહુક્યવંશનો ઇતિહાસ

[લેખક માણેકલાલ ચક્રલાલ દવે, મળ્ય, શ્રી કાર્બસ ગુજરાતી મળા]

૩

[અનુમધાન ત્રે વર્ષ ૬, અ ૧, પા ૩૬૮]

સિદ્ધરાજ જયસિંહ

સિદ્ધરાજની રાજ્યાભિષેકની ઉમ્મર

કુલુદેવ પછી સિદ્ધરાજ ગાદી ઉપર આવ્યો હોવાનું આ વંશના લેખોથી ચોક્કસ જણાય છે એટલે એ વિષે શકા કરવાનું કારણ નથી, પરંતુ સિદ્ધરાજની ગળ્યાભિષેકની ઉમ્મર વિષે ધણો મતભેદ છે પ્ર ચિં મા તથા કુ પ્ર મા કહ્યુંદેવે ત્રણ વર્ષના પુત્ર જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કર્યો,^૧ એમ લખ્યું છે, જ્યારે ચાગિતચુદરગણિ ગળ્યાભિષેકવખતે જયસિંહની ઉંમર આઠ વર્ષની હોવાનું કહે છે^૨ પણ સિદ્ધરાજના સમકાલીન હેમચંદ્ર લખે છે કે, “જયસિંહ મોટો ચર્ધ સગરવતીના કાઠા ઉપર રમવા જવા લાગ્યો મદલવિઘા, હાથીની લડાઈ, શસ્ત્રવિઘા વગેરેમાં કુશળ થયો, હાથીને વશ કરતા શીખ્યો, આ રીતે જયસિંહ જીવાનીમાં આવ્યો. પછી કહ્યુંદેવે એક દિનસ જયસિંહનો ગળ્યાભિષેક કર્યો, અને તેને ‘વિપ્રાદિ ચારે વર્ણોનો રક્ષક થજે, પૂર્વજોને અનુમગતું વર્તન રાખજે, તથા મારા ભત્રીજા દેવપ્રસાદ સાથે મારી રીતે વર્તજે’^૩ એ રીતે શીખામણ આપી દગિરમગણ કરતા કરતા સ્વર્ગે ગયો.” આ રીતે જોતા જયસિંહની ગળ્યાભિષેકવખતની ઉમ્મર ત્રણ કે આઠ વર્ષની નહીં પણ મોળ-સત્તર વર્ષની હોવી જોઈએ.

સિદ્ધરાજના રાજ્યાભિષેકની તારીખ

સિદ્ધરાજ ચોથા ઉમ્મરે ગાદી ઉપર બેઠો હોવાનું ઉપર મકાગણ નોંધ્યું છે, અને વિ મં ૧૧૫૦માં સિદ્ધરાજનો ગળ્યાપાટ્ટે અભિષેક થયો હતો, એમ મેરુતુંગ કહે છે^૪ વિચારગ્રેણીમાં પણ સિદ્ધરાજના ગળ્યાભિષેકની તારીખ વિ મં ૧૧૫૦ આપેલી છે^૫ આથી ચોક્કસ જણાય છે કે, વિ સ ૧૧૫૦માં જ સિદ્ધરાજ ગાદી ઉપર આવ્યો.

દેવપ્રસાદ ચિતામાં પ્રવેશ કરી મળ્ય પાગ્યો

કહ્યુંદેવે ‘માગ ભત્રીજા દેવપ્રસાદ માથે સારી રીતે વર્તજે’, એવી શીખામણ જયસિંહને આપી હતી, એ ઉપર નોંધ્યું છે ખડ, પણ આ દેવપ્રસાદ કહ્યુંદેવના મળ્યના અમાચાર જાણી પોતાના પુત્ર ત્રિશુવનપાલની “આ દવે તારો પુત્ર છે,” એ રીતે જયસિંહને મુત્રત કરી, પોતે

૧ જુઓ પ્ર ચિ ગુ ભા શ્રી ૬ કે સાક્ષી, પા. ૧૧૫ તથા કુમારપાવપ્રબંધ ગુ ભા પા ૫

૨ કુમારપાલચરિત્ર મર્મ ૧, સ્તો. ૨૩

૩ દયામય મહાભવ્ય સર્ગ ૧૧, સ્તો. ૪૪થી ૧૧૧નો સારાસ.

૪ પ્ર ચિ. ગુ ભા શ્રી ૬ કે સાક્ષી, પા ૧૧૫

૫ જૈન શાહિન્દસચોપક, ખડ ૨, અક ૩, પા ૧૧૪

સરસ્વતીના તટ ઉપર ચિતામાં પ્રવેશી, સ્વર્ગનો માર્ગ લીધો”^૧ એમ હેમચંદ્ર કહે છે. પછી ત્રિભુવનપાલને જ્યસિહે સારી પેઠે રાખ્યો હતો, એમ એ જ ગ્રંથકારે નોંધ્યું છે.^૨ પણ આમ શા માટે દેવપ્રસાદ ચિતામાં પ્રવેશ કરી મરણ પામ્યો, એનો કશો જુલાસો એ ગ્રંથકારે આપ્યો નથી, છતાં સંભવ છે કે તેણે સિદ્ધરાજ પાસેથી રાજતંત્ર હાથ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, અને તેમાં નિષ્ફળ જવાથી એને એમ કરવું પડ્યું હોય.^૩

સિદ્ધરાજે મદનપાલને મરાવી નાંખ્યો

સિદ્ધરાજના ગાદીએ બેઠા પછી રાજમાતા ઉદયમતી દેવીનો લાઠ મદનપાલ ખરાબ રીતે વર્તવા લાગ્યો, એમ મેરુતુંગ કહે છે.^૪ દાખલા તરીકે એ વખતે અણદિલપુરમાં વસતા દેવતું વરદાન પામેલા હોય એવા ઉત્તમ ગણાતા લીલા વૈદ્યને મદનપાલે એક દિવસ પોતાના મહેલમાં તેડાવી, પછી કેદમાં રાખી, તેની પાસેથી જત્રીસ લગ્નર જેટલી રકમ લીધા પછી જ તેને છૂટા કર્યો. આ કડવા અનુભવના પરિણામે લીલા વૈદ્યે રાજમહેલ મિવાય ટાઈ ટેકાણે દવા કરવા જવું નહીં, એવો નિયમ કર્યો.^૫ આ ખરાબ વર્તનની જાણ થતાં સાંતૂ મંત્રીની સલાહથી જ્યસિહે સવારીના મિષે અન્યાય કરનાર મદનપાલને મરાવી નાંખ્યો.^૬ આ પછી એક વખત કેટલાક ધૂતારાઓએ લીલા વૈદ્ય માટે પ્રયોગ કર્યો. આ પ્રયોગની અમરથી કાળજવર આવતાં પ્રયોગના તેરમા દિવસે તે મરણ પામ્યો.^૭

સિદ્ધરાજે બર્બરકને હરાવ્યો

સિદ્ધરાજ જ્યસિહે બર્બરકને હરાવ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ દ્વાયાત્રય મહાકાવ્યમાં મળે છે. તેમાં લખ્યું છે: “એક વખત ઋષિઓએ આવીને જ્યસિહ આગળ ફરીઆદ કરી કે રાક્ષસોએ શ્રીસ્થલમા મોટા ઉપદ્રવ મચાવ્યો છે, તથા સરસ્વતીના તટ ઉપર આપે જે સન્નિશાલા બનાવરાવી હતી તે તેમણે તોડી નાંખી છે. માટે આ રાક્ષસોના ત્રાસથી અમારું રક્ષણ કરો. આ સાંભળી તરત જ જ્યસિહે રાક્ષસો ઉપર ચઢાઈ કરી. પણ તેમાં રાક્ષસોના સ્વામી બર્બરકે જ્યસિહ સામે એવો સામનો કર્યો કે તેની સેનાના પગ ઉખડી ગયા. પોતાની સેનાની આવી દશા જોઈને જ્યસિહે જાતે શસ્ત્ર ધારણ કર્યું, અને તેના પ્રતિહારે ભાગતી સેનાને હિમત આપી, જેથી સેનાએ ફરીથી એકત્ર થઈ લડવું શરૂ કર્યું. બીજી તરફ બર્બરક જ્યસિહ સામે ધસ્યો. અને તેણે પોતાની તલવાર વડે તેના રથના ઘોડાને મારી નાંખ્યા. આથી રથથી ઉતરી જ્યસિહે ક્રોધથી બર્બરકના માથા ઉપર પોતાની તલવાર ઝીંકી. પણ

૧ દ્વાયાત્રય મહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૧, શ્લોક ૧૧૩થી ૧૧૫

૨ એજન, શ્લોક ૧૧૬

૩ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાજનો પણ એવો જ મત યાચ છે. (ન્યુઓ પ્રસ્થાન, પુ. ૮, અક ૩, પાન ૧૫૦) પરંતુ તેઓએ રાજને બાળક જોઈ, એનું રાજ્ય પડાવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, એમ જે લખ્યું છે, એ બધાએ સંતુ નથી. કારણ કે રાજ્યાભિષેક વખતે સિદ્ધરાજની ઉંમર ૧૬-૧૭ વર્ષ કરતા ઓછી નહોતી.

૪ ન્યુઓ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ફ. કે. શાસ્ત્રી. પા. ૧૧૭થી ૧૧૮

૫ આ લીલા વૈદ્યની દરદીઓના પેશાબ ઉપરથી રોગની ચિકિત્સા કરવાના દાખલા માટે ન્યુઓ પ્ર. ચિ. પા. ૧૧૭-૧૧૮

૬ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ફ. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૧૮

૭, એજન, પા. ૧૧૮

તલવાગ્ના એ હુડકા ચાઇ ગયા પછી જ્યમિહે દ્વયુદ્ધ શરૂ કર્યું, જેમા બર્મગ્ને હગવી, કેદ કરી લીધા એટલે બર્મગ્નની સ્ત્રી પિગવિકાએ આવીને જ્યસિંહને પ્રાર્થના કરી કે આજથી તે દુગચરણ છોડી, સદાચાર ગ્રહણ કરશે અને આપનો દાસ થઈને રહેશે આ ઉપરથી જ્યસિંહે તેને બધનમુક્ત કર્યો^{૧૧} આમ હેમચંદ્રે વણવેલો આ બર્મગ્ન તે જ દત્તકયાને બાપરો બૂત આ બાપગ બૂતને જ્યમિહે સ્મશાનમાં કોઈ મનુષ્યના શબ ઉપર બેસીને મનોગતિદાગ વશ કર્યો, માટે 'સિદ્ધગજ'નું મિર્ચ મળ્યું^{૧૨} એમ કીર્તિકૌમુદીમા લખ્યું છે પણ બર્મગ્નને હગનાથી જ જ્યમિંહે "બર્મરક્તિષ્ણુ" એવું બિરુદ ધારણ કર્યું હોય એમ આ વશના લેખોમા એ બિરુદનો ઉલ્લેખ મળે છે, એ ઉપરથી જણાય છે કે પછી બાપરો કે બર્મગ્ન એ ગણસ અથવા મ્હેચ્છનો અધિપતિ હતો, એમ દ્વાયથ મહાકાવ્યમા કહ્યું છે^{૧૩} પણ ખરી રીતે એ બાપરીઆના કે બીજા કોઇ પ્રજ્ઞાના બીયો, ગમારીઓ, ભગનાડો વગેરે જગસી કામની કોઈ ટાળીનો મગદાગ હોવો નોઈ એ^{૧૪}

સિદ્ધરાજની મોરઠ ઉપરની ચઢાઈ

સિદ્ધરાજની મોરઠ ઉપરની ચઢાઈનો ઉલ્લેખ સિદ્ધહૈમ વ્યાસગુપ્તાઈ મળે છે ખરો, પણ તેની વિગત દશી જ આપી નથી પછી દ્વાયથ મહાકાવ્યમા સિદ્ધરાજની મોરઠ ઉપરની ચઢાઈનો ઉલ્લેખ જ નથી પણ કીર્તિકૌમુદી, ગેવતગિગિગસ, પ્રભાવકચરિત, પ્ર ગિ અને સિદ્ધરાજના પોતાના વિ મ ૧૧૯૬ના દોહના લેખમા આ ચઢાઈનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે આથી નક્કી થાય છે કે સિદ્ધરાજે મોરઠ ઉપર ચઢાઈ તો અવસ્ય કરી હતી પણ સિદ્ધરાજે મોરઠ ઉપર શા માટે ચઢાઈ કરી હતી એ વિષે ઉપર નોંધ ગયા ને મ્નેચોમા કે જ્યસિંહના પોતાના લેખમા ચોક્કસ કાંઈ ખુલાસો કર્યો નથી, છતાં પ્ર ગિ મા લખ્યું છે કે "એવ વખત જ્યમિંહે આબીશના ગણા નનવણુને તાબે કરવાની તૈયારી કરી પણ પહેલા અગિયાર વખા પોતાનું ગન્ય તેનાથી કાઠેલુ દોવાથી વદરાણ વગેરે શરેરામા મિનાઓ બધારી જાને જ પ્રયાણ કર્યું"^{૧૫} આ ઉપરથી એટલું નક્કી થાય છે કે સિદ્ધરાજે મોરઠ સેનાનો એક કગ્તા વધારે વખત પ્રયત્ન કર્યો હતો પછી ભાટોની દત્તકયામા લખ્યું છે કે "સિદ્ધરાજે મોરઠના ગાગ નનવણુને હગસી, મોઢામા તરણ લેવગળ્યા બાદ છોડી મૂક્યો હતો તેથી નનવણુ એની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે અણુહિલપુગ્નો હગાને તોડીને એનો બદલો લઈશ પણ મગવાટાણા સુધી એ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી શક્યો નહોતો,

૧ દ્વાયથ મહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૩૫૧૦

૨ સ્મશાને ચાતુધાનેન્દ્ર મહા ચર્ચવાગિયમ્ ।

સિદ્ધરાજેને રાજેન્દુર્યા જલે શાજણિય ॥ સર્ગ ૨ શ્લોક ૩૮

૩ જુઓ ઝુ એ ૬ જેઓ બામ રજો, લેખા ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૮૬, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૬

૪ દ્વાયથ મહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૩૩

૫ જુઓ રાસમાળા બામ ૧ ગુ. શા. દ્વિતીય આશ્રિત પા ૧૬૧, દિગ્વિજય ૨ નવા ગોગ્રે ગેરદિયર મન્ય ૧, બામ ૧ પા ૧૭૬થી ૧૭૫

૬ જગન્નાથ સિદ્ધ મૌગાગા એવા વાચ્યપ્રધાનદાસા સિદ્ધરાજે સૌરાષ્ટ્રેયને ગિતા ॥ [જુઓ પુરાણન્ય પુ ૪ અક ૧મા "સુજ્ઞાતનુ પ્રધાન વ્યાસજ્ઞ" એ નામનો લેખ]

૭ પ્ર ગિ ૨ સા બી કે શાસી, પા. ૧૩૪

મરતીવખતે તેણે પોતાના ચારે પુત્રોને પોતાની પાસે બોલાવી, જે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી શકે તેને જ પોતાની ગાદી આપવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. આથી નાના ખેંગારે એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાનું માથે લીધું, એટલે જૂનાગઢની ગાદી તેને મળી. પછી એક વખત સિદ્ધરાજ માલવે ગયો હતો ત્યારે ખેંગારે અણહિલપુરનો પૂર્વ ભણીનો દરવાજો તોડી પાડ્યો. વળી રાણકદેવી નામની એક સુંદર કન્યા જેની સાથે સિદ્ધરાજ વિવાહ કરવા ઇચ્છતો હતો તેને જળરજ્જીથી ઉઠાવી, પોતે પરણી ગયો. આ બે કારણોથી સિદ્ધરાજ ધણો ક્રુદ્ધ થયો અને તેણે સોરઠ ઉપર ચઢાઈ કરી,^૧ પણ સિદ્ધરાજે રાણકદેવીની ખાતર કે ખેંગારે દરવાજો તોડ્યો એનો ખદ્દો લેવાની ખાતર સોરઠ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, એમ માનવું ખીલકુલ વ્યાજબી નથી. કારણ કે પોતાની આસપાસના પ્રદેશને જિતવો—અને તેટલો દિગ્વિજય કરવો, એ એ જમાનાના રાજાઓનું કર્તવ્ય ગણાતું, એટલે કોઈ પણ પ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે કોઈ પણ જાતના ખદાનાની જરૂર રહેતી નહીં. આ ઉપરથી જયસિંહની સોરઠ ઉપરની ચઢાઈમાં પણ અને તેટલો દિગ્વિજય કરવો, એજ કારણ હશે એમ માનવામાં વાધો નથી.^૨

સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને હરાવી કારાગૃહમાં નાંખ્યો

સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે જાતે પ્રયાણ કર્યું, એ ઉપર નોંધ્યું છે. આ ચઢાઈના પરિણામ વિષે દંતકથા કહે છે કે “બાર વરસ સુધી લઢાઈ ચાલી, પણ જુનાગઢ હાથ આવ્યું નહીં. છેવટે ખેંગારના બે ભાણેજ દેહલ અને જેહલ જે કોઈ કારણે ખેંગારથી નારાજ થયા હતા તેઓ રાત્રે કિલ્લામાંથી નીકળીને સિદ્ધરાજને મળ્યા, અને કપટથી તેના કિલ્લામાં પ્રવેશ કરાવી દીધો. પરિણામે જુનાગઢ પડ્યું, ખેંગાર હાર્યો અને મરાયો. પછી સિદ્ધરાજ રાણકદેવીને લઈ વઢવાણ સુધી પહોંચ્યો. ત્યાં એ સતી થઈ.^૩ આમ દેહલજેહલના કપટથી સિદ્ધરાજ કિલ્લામાં પ્રવેશી શક્યો હોવાની વાતને પ્ર. ચિં.ના “તેના ભાણેજે મંકેત આપતી વખતે કરાર કરેલો” એ વચનનો ટેકા છે. પણ દ્રવ્ય રાખવાના વાસણથી સિદ્ધરાજે તેને મારી નાંખ્યો એમ જે એ ગ્રંથમાં કહ્યું છે,^૪ એ તો માનવા જેવું નથી, કારણ કે કીર્તિકૌમુદી, રવંતગિરિરાસૂ અને પ્રભાવકચરિત, વગેરે ગ્રંથોમાં “સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજા ખેંગારને પોતાનો વશવર્તી બનાવ્યો”^૫ એમ લખ્યું છે. અને સિદ્ધરાજના પોતાના વિ. સં. ૧૧૯૬ના દોહદના લેખમાં “જયસિંહદેવે સુરાષ્ટ્ર-સોરઠ-ના રાજાને કારાગૃહમાં નાંખ્યો.”^૬ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજા ખેંગારને હરાવ્યો, એટલું જ નહીં પણ કારાગૃહમાં નાંખ્યો.

સિદ્ધરાજના સોરઠવિજયની તારીખ

સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને હરાવી, કારાગૃહમાં નાંખ્યો, એનો ચોક્કસ સમય કોઈએ

૧ રાસમાલા ભાગ ૧ ગુ. ભા. દ્વિતીય આવૃત્તિ પા. ૨૧૨થી ૨૧૪

૨ ગુ. મ. રા. ઇ. ભાગ ૧લો, પા. ૨૩૦

૩ રાસમાલા ભાગ ૧ ગુ. ભા. દ્વિતીય આવૃત્તિ, પા. ૨૧૪થી ૨૧૫

૪ પ્ર. ચિં. ગુ. ભા. શ્રી. ક. રાસ્ટ્રી, પા. ૧૩૪થી ૧૩૫

૫ જુઓ કી. કૌ. સર્ગ ૨, શ્લોક ૩૫૪, રે. ગિ. રા. કડવું ૧, શ્લોક ૮, પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લોક ૪૬૩

૬ શ્રીજયસિંહદેવોઽસ્તિ મૂળે ગૂર્જરમળ્દલે ।

યેન કારાગૃહે ક્ષિપ્તૌ સુરાષ્ટ્રમાલવેશ્વરૌ ॥ શ્લોક ૧ ॥

[જુઓ જુ. પ્ર. પુ. ૨૭, અંક ૮, પા. ૧૭૭]

આખો નથી પણ સિદ્ધરાજે સોગંદ ઉપર નીમેલા દડનાયક સળંગને વિ સ ૧૧૮૫મા તેમીનાયના મદિરનો જીજોદ્ધાર કર્યો હોવાનું રેવતગિગિગસમા જ્ઞુ છે? અને આ પૂર્વે નવ વરસથી મળનના દાયમા સોગંદનો ઝગભાર હતો, એમ પ્રભાવક ચરિત્રમા લખ્યું છે. ૨ આ જોતા વિ મ ૧૧૭૬ પહેલા સિદ્ધરાજે સોગંદ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો, એમ લાગે છે વળી સિદ્ધરાજે સોગંદના વિજયની વાદગીગીમા મિહ નામનો મવત્ત ચનાવ્યો હતો, એવું પડિત ભગવાનવાસે અનુમાન કર્યું છે અને સિદ્ધ મવત્તનો પ્રાગભ વિ મ ૧૧૭૦થી થયો હોવાનું મનાય છે એટલે વિ સ ૧૧૭૦મા સિદ્ધરાજે સોગંદના ગળ ખેગારને હગવી કારાગૃહમા નાખ્યો હોવો જોઈએ

સિદ્ધરાજે કેદ પકડ્યા પછી ખેગારનું શું કર્યું ?

મિદ્ધરાજે કેદ પકડ્યા પછી ખેગારનું શું કર્યું, એ કહેવું મુશ્કેલ છે ખેગારની રાણીના મોઢામા મૂકેલા ટેટલાક અપભ્રંશ દુદાઓ પ્ર, મિ મા મળે છે ૪ તેમા “ ગણી ખેગાર સાથે અગ્નિમા હોમાઈ ” હોવાનું જ્ઞુ છે, તથા ‘ વઢવાણ અને બોગાનાનો ” પણ ઉલ્લેખ મળે છે ૫ આ જોતા અને ‘ માડ પાટણ દેશ ” ૧ જેવા સોગંદ ઉપર આધાર રાખતા ખેગારને પાટણ આણ્યા પછી જયસિદ્ધે તેને માલનાનો ગળ નમી પડવાથી છોડી મૂક્યો હતો તેમ-નમી પડવાથી છોડી મૂક્યો હોય અને તે પછી સોગંદ તરફ પાછા ફરતા વઢવાણ આગળ કોઈ કાળે ખેગાર મગ્ધ પામતા તેની ગણી મતી યઈ હોય, એમ જણાય છે પછી ગણકદેવી સાથે મિદ્ધરાજ નિવાહ કરવા હજીતો હતો, ત્યાં ખેગાર તેને પગથી ગયો, વગેરે દન્તકથા ઉપર ઉતારી છે પણ એનો કરો જ અર્થ નથી વળી ખેગારની રાણીનું નામ ગણકદેવી હતું એવું કોન જૂના પ્રમથમા નોંધાયું નથી એ જોતા મોરકનો રાગજો ગણક કહેવાતા હોવાથી તેની રાણી તે ગણકી કે ગણકદેવી કહેવાય અને પાછળથી એ વિગેય નામ યજુ હોય, એ અમભવિત નથી જો કે ગણકદેવી કે દેવડી જેવું વિગેય નામ ન હોય એમ પણ નથી કહી શકાતું એવો પણ એક મત પ્રદર્શિત કરનામા આવ્યો છે ૭ પરંતુ એ મત માટે કોનો આધાર નથી

સિદ્ધરાજે મળનને મોરકનો દડપતિ નીચો

મિદ્ધરાજે મોરક ઉપર વિજય મેળવ્યા પછી ત્યાંની બ્યવસ્થા રાખવા માટે મળન નામના મત્રીની દડપતિ તરીકે નિમણૂક કરી હતી, એમ પ્રભાવકચરિત્ર અને પ્રમથ,

૧ દમારવય સર્હીઝ પચાસીય વચ્છરિ ।

નેમિમુયણુ ઉદ્ધરિઝ સાઝણિ નરસેહરિ ॥ (જુઓ ૨ જિ રા ૬૬૩ ૧, ૨, ૫૧૬, ૬)

૨ શવપ્રાણવમેસ્યેસ્થામિનાધિવૃત્ત કૃત ।

ભારોદ ગિરિ ઝીર્ણેદ્રમ ચ જિનાલ્પમ ॥ (જુઓ ૩ ચ દે ૨, ૫ ૨૫૬, ૩૩૩)

૩ જુઓ ખોગમે ગેરદિવર યથ ૧, ભાગ ૧, પા ૧૭૬

૪ પ્ર મિ યુ ભા. મી ૬ કે રાસી, પા ૧૩૫

૫ એ.ન, પા ૧૩૫

૬ જુઓ રાનમાલા ભાન ૧, યુ ભા દ્વિતીય આરણિ, પા. ૨૨૮ વળી એનાર અને તેની રાણી રાણકદેવીના લોકપ્રચલિત સોના આ જ પ્રથમા પા. ૨૧૦થી ૨૩૦ સુધી નોંધાયેલા મળે છે.

૭ યુ મ રા. ૬ ભાગ ૧, પા. ૨૩૬

ચિતામણિમાં નોંધ્યું છે.^૧ આ સન્નજન મંત્રી વનરાજ ચાવડાના મંત્રી જન્મના વંશજ હતા, એમ મેરુતુંગ કહે છે.^૨ પણ એ ખરું માનવાની જરૂર નથી. પછી સન્નજન મંત્રીએ ગિરનાર પર્વત ઉપર નેમીનાથના લાકડાના મંદિરને ઠેકાણે પથ્થરનું નવું મંદિર વિ. મં. ૧૧૮૫ માં બંધાવ્યું હતું, એમ રેવન્તગિરિસમાં કહ્યું છે,^૩ અને પ્રભાવક્યરિત અને પ્ર. ચિ. વગેરેમાં પણ એ જ મતલબનું લખાણ મળે છે.^૪ એટલે સન્નજન મંત્રીએ સોરઠના દંડપતિ તરીકે નેમીનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો, એ વાતમાં જરાયે શંકા નથી.

સિદ્ધરાજે સોમનાથની યાત્રાનો કર માફ કર્યો

સિદ્ધરાજે પોતાની માતા મયણદલાદેવીના કહેવાથી પંચકુલને બોલાવી, તેની સનદમાં ૭૨ લાખનો આંકડો હોવા છતાં એ લેખ ફાડી નાંખ્યો, અને માતાના શ્રેય માટે સોમનાથની યાત્રામાં લેવાતો કર માફ કર્યાનું માના હાથમાં પાણી મૂક્યું. એમ જો મેરુતુંગ કહે છે,^૫ તે ન માનવાનું કારણ નથી. પછી સોરઠના દંડનાયક સન્નજને કરેલાં કામોની તપાસ માટે કે પછી ખીજા કોઈ કારણસર સિદ્ધરાજ સોરઠ તરફ ગયો હોય, એમ બનવું સંભવિત છે. કારણ કે સિદ્ધરાજે ગિરનાર પર્વત ઉપર ચઢીને નેમીનાથનું મંદિર જોયું હોવાનું મેરુતુંગ કહે છે.^૬ અને એ મંદિર સન્નજન મંત્રીએ વિ. સં. ૧૧૮૫ માં બંધાવ્યું હતું, એ ઉપર નોંધ્યું છે. આ જોતાં જણાય છે કે સિદ્ધરાજે સોમનાથની યાત્રાનો કર છોડી દેવાનું પૂણ્યત્તમ કાર્ય વિ. મં. ૧૧૮૫ પછીથી કર્યું હોવું જોઈ એ.

મયણદલા દેવીની સોમનાથની યાત્રા

સિદ્ધરાજની માતા મયણદલા દેવીએ પોતાની સોમનાથની યાત્રાના પ્રસંગે સિદ્ધરાજ પાસે સોમનાથની યાત્રામાં લેવાતો કર માફ કરાવ્યા પછી જ શ્રીસોમનાથ જઈ પોતે સાથે લીધેલી સવા કરોડ સુવર્ણમય પૂજની સામગ્રી વડે દેવનું પૂજન કર્યું, તથા તુલા, પુરુષ-દાન, ગજદાન વગેરે મહાદાનો આપ્યાં,^૭ એમ મેરુતુંગ કહે છે,^૮ જે ન બનવાબ્બેગ નથી. પણ આ યાત્રા વખતે સિદ્ધરાજ સાથે હતો એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે પ્રબંધોમાં જ એ સંબંધી અસ્પષ્ટ હકીકત મળે છે. છતાં વિ. સં. ૧૧૮૫ પછીથી જયસિંહ સોરઠ તરફ ગયો હોવાનું ઉપર કહ્યું છે, અને મયણદલાદેવીએ સોમનાથની યાત્રા પણ લગભગ એ જ સમયમાં કરી હોય એમ મેરુતુંગના ઉપરના વૃત્તાન્તથી જણાય છે. એટલે સિદ્ધરાજે પોતાના સોરઠના પર્યટન-વખતે સોમેશ્વરના દર્શન કર્યા હોય તો એમાં અસંભવિત જેવું કશું નથી.

સિદ્ધરાજ ઉપર માલવાના રાજાની ચઢાઇ

સિદ્ધરાજ ઉપર માલવાના રાજાએ ચડાઈ કરી હતી એવો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિ.માં મળે છે. પણ તેમાં ચઢાઈ કરનાર રાજાનું નામ યશોવર્મા આપ્યું છે તે ભૂલ છે. ખરી રીતે

૧ જુઓ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લોક ૩૨૭થી ૩૩૭ તથા પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ક. કે. શાસ્ત્રી પા. ૧૩૮

૨ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ક. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૩૮

૩ જુઓ પાછળ પા. ૭, ટિપ્પણ ૧

૪ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લોક ૩૨૭થી ૩૩૭

૫ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ક. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૨૧

૬ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ક. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૪૦

૭ એજન, પા. ૧૨૧ તથા કુમારપાલપ્રબંધ, પા.

૮ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ક. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૨૩

નરવર્માનેઈએ, કારણ કે નરવર્મા વિ સ ૧૧૯૦ના કાર્તિક માસ સુધી માલવાની ગાદી ઉપર વિઘ્નમાન હતો, એમ નરવર્માના પુત્ર અને અનુયાયી યશોવર્માના વિ મં ૧૧૯૦ના કાર્તિક સુદ ૮ના દાનપત્રથી સિદ્ધ થાય છે.^૧ પછી આ નરવર્માની ચઢાઈ વખતે સિદ્ધરાજ યાત્રામાં હતો, તેથી સાત્ર મત્રીએ તેને જ્યમિહની યાત્રાનું પુણ્ય આપી પાછો કાઢ્યો એવા મેરૂતંગના^૨ કથનને કાર્ષ્ણસર્લાવિત પુગવાનો આધાર નથી. વળી વાસવાડા ગામના તલવાડા ગામમાંથી મળેલા એક ગણપતિની મૂર્તિ નીચે કાતરેલા સવત્ર વગરના લેખમાં નરવર્માનું માનમર્દન કર્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે.^૩ આ જોતા જણાય છે કે સિદ્ધરાજે માલવાના રાજા નરવર્માને દરાવી, પાછો કાઢ્યો હોવો જોઈએ. આમ નરવર્માને દરાવી પાછો કાઢવા છતાં સિદ્ધરાજને સતોષ થયો હોય એમ જણાતું નથી, કારણ કે સિદ્ધરાજે જાતે માવવા ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, એવો ઉલ્લેખ પ્રથમોમાં મળે છે, એ ઉપરથી કહી શકાય

સિદ્ધરાજની માલવા ઉપરની ચઢાઈ

સિદ્ધરાજની માલવા ઉપરની ચઢાઈનું વર્ણન દ્વાયાત્રય મહાકાવ્ય, કીર્તિ દોમુદ્રી સુકૃતમકીર્તન, પ્ર મિ, કુમારપાલચરિત્ર, કુમારપાલપ્રમંથ, ગગેરે અન્ધોમાં તથા સિદ્ધરાજના પોતાના વિ સ ૧૧૯૫ના ઉત્તરજનના તથા વિ સ ૧૧૯૬ના દોહદના લેખમાં મળે છે. પરન્તુ દ્વાયાત્રય મહાકાવ્યમાં હેમચંદ્રે આપેલું વર્ણન ખાસ ઉપયોગી હોઈ વિચારણીય છે, કારણ કે સિદ્ધરાજે માલવાના રસ્તા ઉપર આવેલ દધિપદમડલને પહેલા તાળે કર્યું હતું એમ એ વર્ણનથી સમજાય છે.

સિદ્ધરાજે દધિપદ મડલને તાળે કર્યું

સિદ્ધરાજે માલવા ઉપર વિજય મેળવતા પહેલાં માળવાના રસ્તા ઉપર આવેલ દધિપદમડલને તાળે કર્યું, દરે એમ હેમચન્દ્રના વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે તે કહે છે જયસિંહ લશ્કર લઈને રાજાએને પોતાના વડવર્તી બનાવતો આઠ આઠ ગાઉની રાજ મંજલ કરતો માલવા તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં બીલો જયમિહની સેવા કરવા લાગ્યા.^૪ આમ સિદ્ધરાજે યુગગત અને માલવા વચ્ચે આવેલા દધિપદમડલને તાળે કર્યું, એ નિર્મદ છે. કારણ કે સિદ્ધરાજના સમયના વિ સ ૧૧૯૬ના દોહદના લેખમાં લખ્યું છે કે “જયમિહે સીનાપતિ કેશવને દધિપદ મડળનો અધિકારી નીમ્યો હતો, અને તે કેશવે ગોદ્રહકમાં પોતાની માતાની યાદગીરીમાં ગોઠા નાગમણીની મૂર્તિ સ્થાપન કરી અને તેના નિમિત્તે ગોદ્રહકના મહામંડળેશ્વર શ્રીવાપનદેવના સેવક ગણક શ્રીમાકરસિંહે પાછળથી નણ દળ જમીન આપી છે.”^૫ આ ઉપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે જયસિંહે એ વખતે દધિપદમડલ કહેતા તે બીલોની વસ્તીવાળા પ્રદેશને

૧ આ દાનપત્ર નરવર્માના પ્રથમ સામ્રાજ્યિક માદને દિવસે આપ્યું હોતું જોઈએ, એમ માનીને નરવર્માનો દેહ વિ સ ૧૧૯૦ના કાર્તિક માસમાં પડ્યો હતો, એવું બ્રીહત્ વિશ્વેશ્વરનાથ રેઢ અને પડિત ની દી. બોઝાજનું અનુમાન છે [જુઓ બારવકે પ્રાચીન રાજવંશ બાદ ૧, પા. ૧૪૬ તથા પ્રધાન, પુ ૮, અક ૩, પા. ૧૫૧, દિપણ્ ૧૩]

૨ પ્ર મિ ૩ બા. મો ૬ કે ચામી, પા ૧૨૩

૩ જુઓ પ્રધાન, પુ ૮, અક ૩, પા. ૧૫૪

૪ દ્વાયાત્રય મહાકાવ્ય, અર્ચ ૧૪, શ્લોક ૨૧થી ૨૩

૫ જુલિપ્રમંથ, પ્રસ્થ ૧૩, અક ૮, પા. ૧૭૪ ઉપર શ્રીજયસિંહદેવનો દોહદનો લેખ

માલવાના વિજય પહેલાં પૂરેપૂરો તાણે કર્યો અને ત્યાં સેનાપતિ કેશવની સરદારી નીચે લશ્કરી થાણું બેસાડ્યું. આ પછી જયસિંહે માલવા તરફ પ્રયાણ કર્યું હોવું જોઈએ.

સિદ્ધરાજે માલવાના રાજા યશોવર્માને હરાવી કેદમાં નાંખ્યો

સિદ્ધરાજે માલવા ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે માલવાનો રાજા નરવર્મા હોવો જોઈએ, એમ ઉપર સકારણ તોંધ્યું છે. પણ જયસિંહ માલવા પહોંચ્યો ત્યારે માલવાની ગાદી ઉપર યશોવર્મા હતો, એમ માલવાના રાજાઓનો કાલાનુક્રમ જોવાથી આ ખુલાસો બંધ બેસે છે. પછી “જયસિંહે માલવા જઈ સિપ્રા નદીને કાંઠે પડાવ નાંખ્યો અને ઉજ્જયિનીના કોટને તોડવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. માલવાના ભટ્ટા કોટના રક્ષણ માટે કોટ ઉપર ચઢીને લડવા લાગ્યા, પણ જયસિંહે દુર્ગ તોડ્યો અને ધારાના દુર્ગમાં ભરાયેલા રાજા યશોવર્માને તથા તેના સહાયકોને કેદ કર્યા” એમ હેમચન્દ્રે કહ્યું છે,^૧ આ વિષે લખતાં મેરુતુંગ કહે છે કે “જયસિંહ આર વરસ સુધી લઢ્યો, પણ માલવાની રાજધાની હાથ આવી નહીં એટલે તેણે એક દિવસ પ્રતિજ્ઞા કરી કે ‘આજે ધારા પડ્યા પછી બોજન લઈશ.’ પણ સાંજ સુધીમાં જયસિંહની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ શકી નહીં, અંતે દક્ષિણ દરવાજા ઉપર લલ્લેા કરવાથી દુર્ગ પડશે એવી બાતમી મુંગલ મંત્રીએ મેળવી લીધી અને દરવાજા ઉપર વચ્ચે જોટ રાખી યશઃપટલ નામના હાથી પાસે જોરથી ધક્કા મરાવ્યા. પરિણામે અંદરની બોગળ લાગી જવાથી દરવાજો ઉઘડી ગયો, પણ વધારે જોર કરવાથી હાથી મરણ પામ્યો. આ પછી જયસિંહે કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી યશોવર્માને પકડ્યો અને માલવા ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપ્યો.”^૨ અરિસિંહ લખે છે: “જયસિંહે ધારાપતિ યશોવર્માને પોતાને ત્યાં કેદ રાખ્યો.”^૩ સોમેશ્વર કહે છે કે “જયસિંહે પરમાર રાજા યશોવર્મા [મૂળમાં નરવર્મા લખ્યું તે ભૂલ છે] ને પોપટની પેઠે લાકડાના પાંજરામાં કેદ કરીને તેની પાસેથી ધારાનગરી છીનવી લીધી.” “એટલું જ નહીં પણ માલવાના રાજાને તેની રાણીઓ સાથે કેદ કર્યો,” એમ એ જ ગ્રંથકારે પોતાના સુરથોત્સવ કાવ્યમાં લખ્યું છે.^૪ વળી જિનમહાનગણિ કહે છે: “જયસિંહે ૧૨ વર્ષ સુધી લઢીને માલવ દેશની રાજધાની ધારાનગરીને જિતીને રાજા યશોવર્મા [મૂળમાં નરવર્મા લખ્યું છે^૫ તે ભૂલ છે.] ને જીવતો પકડી લીધો, પણ યુદ્ધમાં જયસિંહની તલવાર ૧૨ વર્ષ નાગી રહી, તેથી કોપાયમાન થઈને તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે યશોવર્માની ખાલથી મારી તલવારનું મ્યાન મઢાવીશ. આ રીતે રાજાના કેદ થયા પછી તેણે તેના પગની ખાલ ઉખાડવા માંડી. પણ મંત્રીઓએ “નીતિશાસ્ત્રમાં રાજાને અવધ્ય કહ્યો છે, માટે મારવો ઉચિત નથી.” એ ઉપરથી જયસિંહે તેને લાકડાના પાંજરામાં કેદ કર્યો.”^૬ જયસિંહસૂરિ લખે છે કે “જયસિંહે આર વરસ સુધી લઢાઈ કરીને ધારાનગરી જીતી અને યશોવર્માને [મૂળમાં નરવર્મા લખ્યું છે તે ભૂલ છે] કેદ કર્યા પછી તેની ચામડી ઉતારાવી, પોતાની તલવારના મ્યાન પર મઢાવીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી,^૭ પણ જયસિંહે માલવાના રાજાની ચામડી ઉતારાવી

૧ હયાશ્રય મહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨૭થી ૭૪

૨ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ક. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૨૩થી ૧૨૪

૩ સુકૃત સંકીર્તન, સર્ગ ૨, શ્લોક ૨૪ તથા ૩૪

૪ જુઓ કીર્તિકૌમુદી, સર્ગ ૨, શ્લોક ૩૦થી ૩૨ તથા સુરથોત્સવ કાવ્ય, સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૨૨

૫ જુઓ કુમારપાલ પ્રબંધ, ગુ. ભા. પા. ૨૧થી ૨૨

૬ કુમારપાલચરિત, સર્ગ ૧, શ્લોક ૪૧

હતી, એમ માનવા માટે કાંઈ સબવિત પુગવાનો આધાર નથી પછી જ્યારે મોલવાના રાજાને હગવી, કેદમાં નાખ્યો એમ જ્યારે મોલવાના સમકાલીન હેમચન્દ્રે કહ્યું છે^૧ અને જ્યારે મોલવાના પોતાના વિ સ ૧૧૬૬ના દોહદના લેખમાં પણ એ જ મતલબનું લખાણ છે^૨ વળી જ્યારે મોલવાના વિ મ. ૧૧૬૫ના ઉલ્લેખમાં લેખમાં જ્યારે મોલવાના રાજા યશોવર્માને હરાવ્યો હોવાનો ૨૫૪ ઉલ્લેખ મળે છે,^૩ આ જોતા જ્યારે મોલવાના હરાવી કેદમાં નાખ્યો, એ મોલવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા હતું એમાં શંકા નથી

સિદ્ધરાજે કેદ પડ્યા પછી યશોવર્માનું શુ કર્ત્ય ?

સિદ્ધરાજે મોલવાના રાજા યશોવર્માને કેદ પડ્યા પછી શુ કર્ત્ય, એનો પૂરો ખુલાસો હજી સુધી મળ્યો નથી પ્ર ચિક્ર કહે છે “સિદ્ધરાજે રાજા યશોવર્માને પોતાની પાછળ હાથી ઉપર બેસાડીને પગ ઉત્સવ માથે અણહિવપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, તમા અણહિવપુરના રાજાપ્રાસાદો અને સહસ્ત્રલિંગ વગેરે ધર્મરથાનો બતાવી તેનો અભિપ્રાય પૂછ્યો”^૪ આ ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજે પાછળથી યશોવર્માને છૂટો કરી, તેની સાથે માનભર્યું વર્તન ગમ્યું હશે, પણ ત્યારપછી યશોવર્માનું શુ થયું, એ વાતનો પત્તો લાગતો નથી^૫

સિદ્ધરાજના મોલવાવિજયની તારીખ

સિદ્ધરાજના મોલવાવિજયનો સમય કાંઈએ આપ્યો નથી પણ મોલવાના રાજા યશોવર્માને હગવાથી જ સિદ્ધરાજે “અવતીનાથ” એવું ખિરક ધાગ્યું કર્ત્ય હોય એમ સિદ્ધરાજના પોતાના લેખોમાં એ ખિરકનો ઉલ્લેખ મળે છે,^૬ એ ઉપરથી જણાય છે સિદ્ધરાજના મમયમાં લખાયેલ એક જૂના પુસ્તકના વિ મ ૧૧૬૨ના જોઈ મામના પ્રધિકા લેખમાં સિદ્ધરાજના “અવતીનાથ” ખિરકનો ઉલ્લેખ છે^૭ અને યશોવર્માના પોતાના એક વિ મ ૧૧૬૧ના કાર્તિક સુદ ૮ના તામ્રપત્રમાં “પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર” એવું સ્વતંત્રતાસ્થાન ખિરક લગાડેલું છે^૮ પછી યશોવર્માના વિ મ ૧૧૬૨ના માધ વદી ૩ના ખીજા તામ્રપત્રમાં ફક્ત “મહારાજ” એવું ખિરક લગાડેલું છે^૯ આ જોતાં સિદ્ધરાજે વિ મ ૧૧૬૨ના માગશર અને જોઈ મામની વચ્ચે માલવા મહલ ગિતી લીધું હોવું જોઈએ

૧ હયામય મહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૭૨થી ૭૩

૨ ધીજયસિંહ ત્રિવાલિ મૂળો ગૂજરમહલે ।

ચેન કરાણે દિલ્લી ગુરામ્મલાલેયરી ॥ શ્લોક ૧ ॥

[જુઓ જુ પ્ર પુ ૨૭ અક ૮ પા ૧૭૭ તથા ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી મેગ ૧૦, પા ૧૫૬]

૩ જુઓ પા ૧૫, ટિપ્પણ ૩ ઉપરનો લેખ

૪ પ્ર ચિ ગુ. બા શ્રી ૬ કે શાસ્ત્રી, પા. ૧૨૭ તથા ૧૨૬

૫ ચારિત્રસુદનખિ હદે છે કે, “મોલવાનો રાજા પોતાનું અભિમાન ઝાડીને સિદ્ધરાજને પડે પડે, નથી તેને તેનું રાજ્ય તેને પાછું લીધું”

૬ પ્ર ચિ ૭ લેખે, બામ રમે, લેખાક ઉપર પ્રકાશિત વિ મ. ૧૧૬૩નો નામનો લેખ તથા વિ. સ ૧૧૬૫નો રાજાના રાજાને [જુઓ જુ પ્ર પુ અક ૩]

૭ જુઓ પુરાતત્વવિદક મુનિશ્રી ગિરિવિજયજી “પ્રાચીન ગુજરાતના સાર્વજનિક ઇતિહાસની સાધનપ્રામશ્રી” એ નામનું આગ્રહાન, પા ૫૨

૮ ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી મેગ ૧૬, પા ૩૫૨

૯ ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી મેગ ૧૬, પા ૩૪૬

સિદ્ધરાજે મેવાડનો પ્રદેશ પણ તાળે ક્યો

સિદ્ધરાજે માલવાના વિજયથી માલવાનો ઘણો ભાગ પોતાના કબજે ક્યો. વળી ચિતોડનો કિલ્લો અને ઢુંગરપુર તથા વાંસવાડના પ્રદેશો ઉપર પણ સિદ્ધરાજે પોતાની સત્તા ખેંસારી હોય એમ જણાય છે. કારણ કે મેવાડના રાજા ખોમાળને દગવી. માલવાના રાજા મુંજે એ પ્રદેશો જિતી લીધા હોવાનું મૂલરાજના પ્રકરણમાં કહ્યું છે, અને આજના વખતમાં પણ એ પ્રદેશો માલવાના તાળે હતા, એમ રાજા ભોજે પોતાના નામ ઉપરથી ત્રિભુવનનારાયણ અથવા ભોજજગતી નામનું મંદિર ચિતોડમાં બંધાવ્યું હતું.^૧ તે ઉપરથી નક્કી થાય છે. એટલે યશોવર્માના વખતમાં પણ એ પ્રદેશો માલવાના તાળે હતા માલવા માથે એ પ્રદેશો પણ સિદ્ધરાજે પોતાના તાળે લીધા, એમ માનવામાં વાધો નથી.^૨

સિદ્ધરાજે મહાદેવને માલવાનો દંડપતિ નીમ્યો

સિદ્ધરાજે માલવા જિત્યા પછી ત્યાં પોતાના મહામાત્ય નાગર દાદાકના પુત્ર મહાદેવની દંડપતિ તરીકે નિમણુંક કરી, એમ સિદ્ધરાજના વિ. સં. ૧૧૮૫ના ઉલ્લેખના શિલાલેખથી ક્લિત થાય છે.^૩ વળી નાટોલના ચાદમાન વશના સામન આસારાજે માલવાના યુદ્ધમાં કરેલી સહાયથી પ્રસન્ન થઈને સિદ્ધરાજે આસારાજને મુવર્ણકળશ આપ્યો હતો, જે એ પોતે ધારણ કરતો, એમ વિ. સં. ૧૩૧૯ના સુધાના લેખમાં કહ્યું છે.^૪ કિરાડના પગમાર રાજા ઉદયરાજે પણ સિદ્ધરાજને માલવાના યુદ્ધમાં મદદ કરી હતી, એમ વિ. સં. ૧૨૧૮ના કિરાડના શિલાલેખથી જણાય છે.^૫ ટુંકામાં એટલું જ કે સિદ્ધરાજે માલવા જિતી, ત્યાં મહાદેવને દંડપતિ નીમ્યો તથા પોતાને માલવાના યુદ્ધમાં સહાય કરનાર મામતોની ચોખ્ખ કરી.

સિદ્ધરાજે સિન્ધુરાજને હરાવ્યો

સિદ્ધરાજના સમકાલીન વાગભટે વાગભટાલંકારમાં લખ્યું છે કે, “સિદ્ધરાજે સિન્ધુનાથને સામંત બનાવ્યો.”^૬ આ વિષે લખતાં સોમેશ્વર કહે છે: “અસંખ્ય અશ્વસેનાવાળા તથા અનેક

૧ શ્રીભોજરાજરચિતત્રિભુવનનારાયણાચ્યદેવગૃહે ।

યો વિરચયતિ સ્મ સદાશિવપરિચર્યાસ્વશિવલિસુઃ ॥ ૩૧ ॥

[જુઓ મેવાડના રાજા સમરસિંહના સમયનો વિ. સ. ૧૩૩૦ના કાર્તિક સુદ ૧નો શિલાલેખ તથા વિ.સ. ૧૩૫૮ના માધ સુદી ૧૦નો શિલાલેખ. આ શિલાલેખ ઉદયપુરના વિક્ટોરીયા હોલમાં સુરક્ષિત છે.]

૨ જુઓ આ વિષેની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે નડીઆદમાં ભરાયેલી નવમી ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં વચાએલો, શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાજીનો “ચિતોડના કિલ્લા પર ગૂજરાતના સોલકી રાજાઓનો અધિકાર,” એ નામનો નિબંધ [પ્રસ્થાન, પુસ્તક, ૬, અક ૬, પા. ૪૩૧થી ૪૩૮]

૩ જુઓ. યુ. પ્ર. પુ. ૮૩, અક ૩માં શ્રીયુત કીસકલકરે અન્યત્ર અપ્રકાશિત આ લેખ છપાવ્યો છે. પા. ૩૧૨

૪ શ્રીઆશરાજનામા સમજનિ વસુધાનાયકસ્તસ્ય વન્ધુ.

સાહાય્યં માલવાનાં મુવિ યદસિકૃતં વીદ્ય સિદ્ધાધિરાજઃ ।

તુષ્ટો ધત્તે સ્મકુમ્ભં કનકમયમહોયસ્ય ગુણ્યદ્ગુરુસ્ય

તં હર્તુ નૈવશક્તઃ કલ્પિપિતહૃદયઃ શેષભૂપાલવાગ્મિ ॥ શ્લોક ૨૬ ॥

[જુઓ એપીગ્રાફિયા ઇન્ડિકા ભાગ ૯, પા. ૭૬]

૫ જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખંડ ૧, પા. ૧૮૩, ઉપરનો શિલાલેખ.

૬ જુઓ. યુ. પ્ર. પુ. ૬૧, અક ૫માં “વાગ્ભટાલંકાર અને ગૂજરાતનો ઇતિહાસ” એ નામનો લેખ, પા. ૧૩૨

રાજાએ ઉપર વિજય કરવાવાળા જયમિત્રે ગમચટ્ટની પેઠે મિન્ધપતિ-મિન્ધુદેરાના રાજને બાધ્યો.”^૧ સુરથોત્સવ ગળ્યમા પછુ આ જ પ્રકારનું લખાણ મળે છે.^૨ વળી સિદ્ધગજના પોતાના વિ. મ. ૧૧૬૬ના દોહદના લેખમા “જયમિત્રે મિન્ધુરાજ વગેરે ધીમ ગળ્યોને પછુ ઉભેરી નાખ્યા.”^૩ એમ સ્પષ્ટ લખ્યુ છે આ ઉપરથી જણાય છે કે મિદ્ધગજે સિન્ધુગજને હરાવ્યો હોવો જોઈએ પછી આ મિન્ધુગજ કોણ હતો, એ વિષે ઉપર ઉલ્લખિત ગ્રંથોમા કે સિદ્ધગજના પોતાના લેખોમા કશી સ્પષ્ટતા નથી, છતાં વિ. મ. ૧૨૧૮ના કિરાકુના લેખમા સિદ્ધગજની કૃપાથી પગમા ગળ સોમેશ્વરને સિન્ધુગજપુત્રનુ ગળ્ય પાછુ મળ્યુ, એમ લખ્યુ છે,^૪ તે સિન્ધુરાજપુરનો રાજા સિન્ધુગજ વિવિક્ષિત હોવો સંભવિત છે.

મિદ્ધગજે ચૌહાણ ગળ અર્જોરાજને નમાવ્યો

મિદ્ધગજના દોહદના લેખમા ઉત્તરના ગળ્યોમા મિદ્ધગજની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય ગણતા હતા, એમ લખ્યુ છે.^૫ પછુ ઉત્તરના ૩મા ગળ્યોમા સિદ્ધરાજની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય ગણતા હતા, એ આ લેખમા કહ્યુ નથી છતાં અજમેર વસાવનાર ચૌહાણ રાજા અજયદેવનો પુત્ર જેને મસ્કૃત પ્રખ્યોમા અર્જોરાજ કે આનાક કહેલ છે, તે આ ઉત્તરના ગળ્યોમા વિવિક્ષિત હોય, એવો સંભવ કે કાણ કે સાબગના એક કૂનામાથી મિદ્ધગજનો શિવાલેખ મળી આવ્યો છે.^૬ વળી સોમેશ્વર કહે છે કે “જયમિત્રે શાકભરીના^૭ રાજા અર્જોરાજને હરાવીને નમાવ્યો. પછુ પાછળથી તેની માથે પોતાની પુત્રીનો વિનાહ કર્યો આમ સિદ્ધગજે પોતાની પુત્રી વાચનદેવીનો વિનાહ અર્જોરાજની માથે કર્યો હતો તેનાથી સોમેશ્વરનો જન્મ થયો.”^૮ આવો ઉલ્લેખ પૃથ્વીરાજવિજય નામના કાવ્યની ટીકામા પછુ મળે છે આથી નક્કો થાય છે કે સિદ્ધગજે ચૌહાણ ગળ અર્જોરાજને હરાવ્યો હતો. પછુ પાછળથી અર્જોરાજ નમી જતા સિદ્ધગજે તેને પોતાની પુત્રી આપી હતો વળી સિદ્ધગજે શાકભરીવિજયનો ગર્વ

૧ અસર્યહરિર્મિત્યેન પ્રક્ષિપ્તમનમ્મુત ।

વદ્ધ સિન્ધુપતિયેન વેદેદી દયિતે વા ॥ શ્લોક ॥ ૨૬ ॥ કી કો સર્ગ ૨

૨ વદ્ધ મિન્ધુનુધરાપતિરતિત્રિપ્રોપ્રતાપોપિયન્ ।

[સુરથોત્સવ કાવ્ય સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૨૨]

૩ અન્વોનુસાદિતા યેન સિન્ધુરાજાદયો વૃષા ॥ શ્લોક ૨ ॥

[જુઓ ભુ. પ્ર. પુ. ૨૭, અ. ૮, પા. ૧૭૭ તથા ઇન્ડિયન એન્ડીકવરી ગ્રંથ ૧૦, પા. ૧૫૬]

૪ જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, ખ. ૧, પા. ૧૮૩ ટિપ્પણ

૫ આજ્ઞા કિરાકિ દોષેષ વાદિતા ઉત્તરે રૂપા ॥ સ્તોત્ર ૨ ॥

[જુઓ ભુ. પ્ર. પુ. ૨૭, અ. ૮, પા. ૧૭૭ તથા ઇન્ડિયન એન્ડીકવરી ગ્રંથ ૧૦, પા. ૧૫૬]

૬ ૫૨ પ્રકાશિત યયોઽપિ સ. ૧૧૬૬નો દોહદનો લેખ]

૭ જુઓ ઇન્ડિયન એન્ડીકવરીનો શિસેગ્ગર ૧૬૨૬નો અ. ૬, પા. ૨૩૬

૮ ચૌહાણોની પ્રથમ રાજવાની શાકભરીમા હતી, જેથી સાબગના ચૌહાણ રાજાએ શાકભરીના કહેવતા દેતા, પછી અર્જોરાજના વખતમા ચૌહાણોની રાજવાની અજમેર થઈ

૯ જુઓ કી. કો. સર્ગ ૨ શ્લોક ૨૩-૨૮ અને ૨૬ તથા સુરથોત્સવ કાવ્ય સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૨૨

૧૦ ગૂર્જરા જયમિત્રનામાં રાજાના વચનરતો રાણી વ વિશે ચ મોમ માનેશ્વરમજનવલ ।

[જુઓ પૃથ્વીરાજવિજય સર્ગ ૧, શ્લોક ૩૪ ૬૫૨ની ટીકા મૂળ શ્લોક ૩૪ નો નંદ થઈ ગયેલો ॥]

પોતાના બિરુદમાં લીધો નથી, જેથી સિદ્ધરાજે ચૌહાણ રાજા અણોરાજ સાથે મંત્રીગ્રંથમાંથી સંતોષ માન્યો હોવો જોઈએ.

સિદ્ધરાજે પરમર્દીનું મર્દન કર્યું

સિદ્ધરાજે પરમર્દીનું મર્દન કર્યું, એમ સિદ્ધરાજના પોતાના વાંચવાડા રાજ્યના તલવાડા ગામના સંવત્ વગરના લેખમાં કહ્યું છે.^૧ પણ આ પરમર્દી ક્યાંનો રાજા હતો, તે એ લેખમાં કહ્યું નથી. મહોબક [ખુદેલખંડ]નો પરમર્દીદેવ [વિ. સ. ૧૨૨૨થી ૧૨૬૩] જે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ સાથે લડીને હાર્યો હતો તે અહીં વિવિક્ષિત હોઈ શકે જ નહીં. કારણકે તે સિદ્ધરાજનો સમકાલીન નહોતો. એટલે દક્ષિણમાં કલ્યાણનો ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય છટ્ટો જેનું બીજું નામ પરમર્દી હતું તે હોવો જોઈએ. કારણકે તેના સેનાપતિ આજે ગૂર્જર ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, એવો ઉલ્લેખ મળે છે.^૨ વળી જે તલવારથી સિદ્ધરાજે દ્વિમાલ્યથી આવેલી યોગિનીઓને અમતકાર બતાવ્યો તે તલવાર કલ્યાણકટકના રાજા પર્માડિને ત્યાંથી ભેટ આવેલી હતી, એમ કુમારપાલપ્રબંધમાં લખ્યું છે.^૩ આ ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજે કલ્યાણના જ રાજા પરમર્દીદેવનું મર્દન કર્યું હશે.

સિદ્ધરાજની મહોબક ઉપરની ચડાઈ

સિદ્ધરાજની મહોબક ઉપરની ચડાઈનો ઉલ્લેખ રાજશેખરસૂરિના પ્રબંધકોષમાં મળે છે. તેમાં લખ્યું છે કે “એક વખત જયસિંહની સભામાં કોઈ ભાટે વખાણ કરતાં મદનવર્માની સલા સાથે જયસિંહની સભાને સરખાવી અને એ મદનવર્મા કાણુ છે, એમ જયસિંહે પૂછતાં પૂર્વ દિશામાં આવેલા મહોબક નગરનો એ મદનવર્મા રાજા છે, અને તે બડો દાની, ભોગી, ધર્મશીલ, નીતિમ્મ અને નલ, પુરુષવા કે વત્સરાજના અવતાર સમાન છે, એ રીતે તેનાં બહુ વખાણ કર્યાં. આ ઉપરથી જયસિંહે ભાટે કરેલા વર્ણનની યથાર્થતાની ખાત્રી પોતાના મત્રી મારકત કરાવી અને મહોબકની અદ્ભુત સમૃદ્ધિ, રાજની તથા ત્યાંના લોકોની અસાધારણ વિલાસપ્રિયતા વગેરેનું વર્ણન સાંભળીને ચકિત થયેલા જયસિંહે સેના સહિત મહોબક તરફ પ્રયાણ કર્યું. મહોબકથી આઠ કોસ દૂર જયસિંહના લશ્કરે ડેરા નાંખ્યા. જેથી નગરમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. આ વખતે મહોબકનો રાજા એક હજાર સ્ત્રીઓ સાથે એક સુંદર બાગમાં ભોજ કરતો હતો. મત્રીઓએ ત્યાં જઈને ગૂર્જર દેશવાળા જયસિંહ ચઢી આવ્યાની ખબર આપી. એટલે રાજાએ હસીને કહ્યું કે ‘આ જયસિંહ પેલો જ કે જે ધારામાં બાર વર્ષ સુધી તેનો કબજો મેળવવા રહ્યો હતો. તમારે એ કબાડી રાજાને કહેવું કે જો તું અમારા નગરને કે અમારી ભૂમિને લેવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તો અમારે લઢવું પડશે, પણ જો ધનનો લોભ હોય તો તે માગે તેટલું ધન આપી દેવું.’ આ સંદેશો પહોંચતાં જયસિંહને પહેલાં તો બહુ આશ્ચર્ય થયું, પણ પછી તેણે ૯૬ કરોડ સુવર્ણ સુદા માગી, જે તેને ભરી દેવામાં આવી. પછી જયસિંહે મદનવર્માને મળવાની મંત્રીઓ મારકત માગણી કરી, જે ખુશીથી સ્વીકારી, મદનવર્માએ પોતાનો અદ્ભુત ભોગવિલાસ દેખાડીને જયસિંહને ચકિત

૧ જુઓ પ્રસ્થાન, પુ. ૮, અક ૪, પા. ૨૩૧

૨ જુઓ સોલંકીઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ, ભાગ ૧, પા. ૧૧૭

૩ કુમારપાલપ્રબંધ, પા. ૨૦

કરી દીધો. ”^૧ આમ આ વર્ણન અતિશયોક્તિથી ભરેલું હશે એમ જણાય છે પણ મદનવર્મા મોટા સમૃદ્ધિશાલી તથા વિલાસપ્રિય રાજા હતો, એ નિસદેહ છે વળી તે જયસિંહનો સમકાલીન હતો એમા પણ શકા નથી પછી મહોળકના ગળ મદનવર્માને જિતીને જયસિંહે ૯૬ કરોડ સુવર્ણ મુદ્રાનો દડ લીધો એમ જે ઉપર કહ્યું છે, તેને જયસિંહસૂગિના^૨ કથનથી ટેકા મળે છે વળી સોમેશ્વર પણ આ વિષે લખતા કહે છે કે “જયસિંહે ધાગ નગરીનો નાગ ઝ્યો ત્યારે પોતે માલવાના પડોશી હોવાના કારણે મહોળકના ગળએ ભેટના મિષે દડ ભર્યો ”^૩ આ ઉપરથી તો માનવા ડાગ્યું મળે છે કે સિદ્ધગજે મહોળકના ગળને હરાવ્યો હશે, પણ વગ્નુત એમ બનવું અમભવિત જણાય છે કારણ કે ડાહજરમાથી મળેલા એક લેખમા “જેમ પ્હેલા ઝમને કૃષ્ણે જિત્યો હતો એમ તેણે [મદનવર્માએ] ગૂર્જરેશને જિત્યો, ”^૪ એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે સભવ છે કે સિદ્ધગજ અને મદનવર્મા વચ્ચે કાર્પ કારણે લઠાઈ થઈ હોય અને પાછળથી સમાધાન થતા મદનવર્માની સાથે મૈત્રીમંબધ બાધી, સિદ્ધગજને પાછા ફરવું પડ્યું હોય

સિદ્ધરાજે બધાવેલા મદિરો

સિદ્ધગજે અણહિલપુરમા સહસ્રલિંગ સરોવરના કાંઠા ઉપર એક હજાર ને આઠ શિવમદિરો અને ૧૦૮ દેવીમદિરો કરાવ્યા તથા વિષ્ણુનુ સ્થાવતાગ્નુ મદિર બધાવ્યું, એમ હેમચન્દ્ર કહે છે ^૫ સિદ્ધરાજે માલવાના વિજયના સ્મારક તરીકે સહસ્રલિંગ સરોવરના કાંઠા ઉપર એક કીર્તિસ્તંભ ઉભો કર્યો હતો, એમ કહેવાય છે આ કીર્તિસ્તંભ અત્યારે ત્યા નથી પણ તેનો એક અંશ આધુનિક પાટણના “વિજયકુવા” નામના એક મહોલ્લાના નાનકડા શિવમદિરની ભીંતમાં જડેલો મળી આવ્યો છે ^૬ વળી પ્રબોધમા પણ આ કીર્તિસ્તંભના સૂચનો મળે છે જયસિંહે શ્રીસ્થંભમા સરસ્વતી નદીના કાંઠા ઉપર રુદ્રમહાલય બધાવ્યો હતો, એમ દ્વાપાત્ર્ય મહાકાવ્યમા તથા પ્ર ચિં મા કહ્યું છે ^૭ પણ મૂલરાજે રુદ્રમહાલય બધા વા પછી રુદ્રમહાલય દેવની પૂજા કરી દાન આપ્યું હતું, એમ મૂલરાજના પ્રકરણમા નોંધ્યું છે એટલે કદાચ સિદ્ધગજે રુદ્ર મહાલયનો શુભોદ્ધાર કર્યો હશે, એટલી જ હકીકત એમાથી નીકળે છે પછી સિદ્ધગજે

૧ જુઓ રાજસોખસુરિવિરચિત ચતુર્વિંશતિ પ્રબધ, અથવા પ્રબધકોષમા ૨૩મા “મદવર્માપ્રબધ”
ખી કા ગ્ર મલાની આશ્રિતિ ગ્ર લા પા ૧૬૦થી ૧૬૪

૨ મહોમકપુરાધીનાધિતાન્મદનવર્મણ ।

કોટી પળવતિ હેમ્ના યસ્ત માનમિવાદદે ॥ શ્લોક ૪૨ ॥ [ક ચ સર્ગ ૧]

૩ ધારાધ્વમપ્રસંગેન યસ્ય સામિધ્યશન્તિ ।

પ્રાધૂન્યમિપારદ્ધન્ધ મહોમકપતિર્દદૌ ॥

[જુઓ કીર્તિકૌમુદી, સર્ગ ૨, શ્લોક ૩૩]

૪ ઇમના જીયત, ગુર્જરેશ ક્ષણેન કૃષ્ણેન પુરેવ કમ ।

[જુઓ જનસેવ બાન્ધ એસિપાટિડ સોમ્પાલ્લી સુને, ૧૮૪૮, પા ૩૧૮]

૫ દ્વાપાત્ર્ય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૧૧૪, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯

૬ જુઓ શ્રી મળસ ગુજરાતી મલાએ પ્રકાશિત મારી “પ્રા રીન પાટલ”નામક પુસ્તિકા, પા ૨૨થી ૨૪ તથા પર્યાન પુ ૧૨, આક પમા “સિદ્ધરાજના કીર્તિસ્તંભનો એક અંશ,” એ નામનો લેખ પા ૨૬૩

૭ દ્વાપાત્ર્ય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૧૫, કીર્તિકૌમુદી સર્ગ ૧, શ્લોક ૭૫, પ્ર ચિં ગ્ર. લા, ખી ૬ કે. સાન્ની પા ૧૩૯

શેત્રુંજી પાસે સિદ્ધપુર વસાવ્યું હોવાનું હેમચંદ્રે કહ્યું છે,^૧ અને વડયાણુ રજેડે શહેરોમાં કિલ્લાઓ બંધાવ્યા, એમ મેરુતુંગ કહે છે.^૨ તેણે સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધપુરનિદાર અને અખૂદિલપુરમાં રાજવિદાર બંધાવ્યો હોવાનું કુમારપાલપ્રતિજ્ઞાધર્મા લખ્યું છે,^૩ તથા સરસ્વતીના કાંડા ઉપર મહાવીરનું એક ચૈત્ય બંધાવ્યું હતું. એવો ઉલ્લેખ દ્વયાશ્રયમા મળે છે.^૪ સિદ્ધરાજની ૧૬૯૧ મૂલરાજે પણ એક જૈન ધર્મસ્થાન બંધાવ્યું હતું. તથા મૂલરાજના પુત્ર ચામુડરાજે એક જૈન મંદિરને દાન કર્યું હતું, એ ઉપર કહ્યું જ છે. એટલે સિદ્ધરાજે પણ જૈન ધર્મસ્થાનો બંધાવવા જેટલી ઉદારતા દાખવી હશે, એમ માનવામાં વાધો નથી.

સિદ્ધરાજે કરેલાં લોકોપયોગી પુણ્ય કાર્યો

સિદ્ધરાજે કરેલાં લોકોપયોગી પુણ્યકર્મોમાં તેણે દુર્લભરાજે બંધાવેલા દુર્લભમંદિરને મોટા પાયા ઉપર જીર્ણોદ્ધાર કરી, સહસ્ત્રલિંગ સરોવર બંધાવ્યું.^૫ સરસ્વતીપુરાણમાં આ સરોવરનું તથા તેની ઉપરનાં મંદિરોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.^૬ વળી શ્રીપાલ કવિએ આ સરોવરની પ્રશસ્તિ રચી હતી, એમ મેરુતુંગ કહે છે.^૭ પછી આ સહસ્ત્રલિંગ સરોવર ક્યારે બંધાવ્યું, એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં માલવાના વિજય પછી તરત જ સિદ્ધરાજે આ પુણ્યતમ કાર્ય કર્યું હોય એમ જણાય છે. સિદ્ધરાજે માલવાનો વિજય વિ. સ. ૧૧૬૨ના માગશર અને જેઠ માસની વચ્ચે કર્યો હતો, એ ઉપર નોંધ્યું છે. એટલે વિ. સં. ૧૧૬૨ પછીથી સિદ્ધરાજે આ સહસ્ત્રલિંગ સરોવર બંધાવ્યું હોવું જોઈએ.^૮ વળી સરોવર ખોદાયા પછી તેમાં પાણી થયું હતું, પણ જસમા ઓડણના શાપથી સૂકાઈ ગયું અને માયા ઢેડના બલિદાનથી પાછું પાણી ભરાયું, એવી દંતકથા પ્રચલિત છે.^૯ પણ દંતકથાને ઇતિહાસનો આધાર ધણો થોડો છે. કારણ કે સહસ્ત્રલિંગ સરોવરમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ નહેર મારફત વાળી લીધો હતો, એમ શ્રીપાલકવિચિત્ર સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની તુટિત પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. તેમાં લખ્યું છે. “ચંદ્રના કિરણો જેવા શીતળ રૂપરંધી તથા ગગના તરંગો

૧ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૯૭ તથા પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૫૨. આ સિદ્ધપુર એટલે શીહોર મૂલરાજે ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું, એમ મૂલરાજના પ્રકરણમાં નોંધ્યું છે. પણ ખરી રીતે આ ગામ સિદ્ધરાજે જ વસાવ્યું હોય એમ જણાય છે. એટલે મૂલરાજના સમયમાં સિદ્ધપુરનામના ગામનું અસ્તિત્વ જ નહોતું, એમ માનવામાં વાધો નથી.

૨ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૩૪

૩ જૈન સાહિત્યસંશોધક, ત્રે. ખંડ ૨ અક ૨ પા. ૧૪૦

૪ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૧૬

૫ જુઓ પાછળ પા. તથા સહસ્ત્રલિંગનો ઇતિહાસ, પા. ૨૭૫ અને શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભાએ પ્રકાશિત મારી “પ્રાચીન પાટણ” નામક પુસ્તિકા, પા. ૨૭, ટિપ્પણ ૫૫

૬ શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભાએ પ્રકાશિત “સરસ્વતી પુરાણ” સર્ગ ૧૬

૭ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૩૨. પછી આ જ શ્રીપાલ કવિએ દુર્લભરાજે બંધાવેલા દુર્લભ સરોવરની પ્રશસ્તિ રચી હતી, એમ પ્રભાવકચરિતમાં લખ્યું છે. [જુઓ હે. સ્વ. પ્ર. શ્લોક ૨૦૫] પણ દુર્લભરાજના સમયમાં તે શ્રીપાલ જન્મ્યો જ હોવાનો સંભવ નથી.

૮ જુઓ આ વિષેની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે મારી પૂર્વોક્ત “પ્રાચીન પાટણ” નામક પુસ્તિકા પા. ૧૮૫ ૨૧

૯ રાસમાલા ભાગ ૧, ગુ. ભા. દ્વિતીય આવૃત્તિ, પા. ૧૫૮થી ૧૬૨

જેવા પવિત્ર સ્વરૂપથી સ્વપ્નમાં આવીને ચોતાના અનન્ય ભક્ત(સિદ્ધરાજ)ને જગાડ્યો—
ઉપદેશ કર્યો, (અને) તે વખતે ગંગાજીએ લગીગયને કહ્યું હતું તેમ કહ્યું પછી તેણીએ
સિદ્ધરાજને બધાવેલું મરોવર છત્રડાવી દીધું સગરની માફક ખોદાવેલું”^૧ મગ્ગવતીપુગણમાં
પણ આ જ મંતલગનું લખાણ મળે છે ૨ આથી નક્કી થાય છે કે જસમા ઓડણે આપેના
શાપની લાખી તથા તથા માયા દેડના બલિદાનની વાત આગળે ગુજરાતમાં પ્રચલિત હોવા
છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જરા પણ વિશ્વામયાત્ર લાગતી નથી

સિદ્ધરાજે આ ઉપગત ડોહોઈ, વઢનાણ, ચુમારી, જોઝુનાડા, નીરપુગ, ભાકુલા,
વાસિંગપુર, થાન, વગેરે સ્થળોએ કોટ અને કિલ્લાઓ તથા કપડવજ, શિહોગ, વિગમગામ,
ધોળકા, વગેરે સ્થળોમાં તળાવો બધાવ્યા હતા, એમ કહેવાય છે ૩ મેરતુગ લખે છે કે મિદ્ધરાજે
જેટલા મોટા મંદિરો અને મરોવરો બધાવ્યા તેટલા પૃથ્વીમાં કોણ કયો ? ”^૪ આત્મારે પણ
ગુજરાતમાં જે પ્રાચીન સ્થાનના બધાવનારનો ચોક્કમ પત્તો લાગતો નથી ત્યારે તે સ્થાનના
બધાવનાર તરીકે લોકો મિદ્ધરાજને ઓળખે છે

સિદ્ધરાજ પરમ શિવભક્ત હોતો

સિદ્ધરાજ પરમ શિવભક્ત હતો, એમ તેણે બધાવેલા શૈવમંદિરા ઉપરથી જણાય છે
વળી સિદ્ધરાજે પૂર્ણ ભક્તિથી સોમેશ્વરની યાત્રા કરી હતી, એ આપણે આલતા
નેપ્થશુ “સિદ્ધરાજે રુદ્રમહાલયના મંદિર ઉપર ધન ચઢાવવાનો મમાગસ કરતી વખતે બધા
જૈન મંદિરો ઉપરથી ધનનો ઉતગાવી, જેમ માલવામાં મહાકાવની ધન ફગડતી હોય
ત્યારે કોઈ પણ જૈન મંદિર ઉપર ધન ઉડતી નથી તેમ ગુજરાતમાં પણ કર્યું,” એમ
મેરુતુગ કહે છે^૫ મિદ્ધરાજે જૈન ધર્મ તરફ સક્રિય સમભાવ દર્શાવવા માટે પદ્યપદ્યપર
અને એકાદશીપ્રમુખ દિવસોમાં અમારી કરાવી હતી ” એટલે પશુવધ કરવાની મનાઈ
કરી હતી, એમ સમકાલીન જૈન ગ્રંથોમાં કહ્યું છે^૬ પણ એને કોઈ સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક

૧ ચુદેન્દ્રવાર્દરિવ શીતયોર્ગગાતરંગરિવ પુણ્યર્ક્ય ।

સ્વને સમાગય તમેવમ્વત પ્રવોધયામાસ ચ

[અને] મગીરયસ્ય ત્રિવિદ્યાપમેવ ॥ ૮૭ ॥

તત યા પૂરયામાસ યર સિદ્ધેશ્વરારિવ ।

રવાતિત્ત મગરંગેય સાગ

(નુઓ શ્રી કા ચુ સત્રાએ પ્રકાશિત મારી “પ્રાચીન પાટણ”નામક પુસ્તિકા, પા. ૨૩થી ૨૪
તથા પ્રસ્થાન પુ ૧૨, અક ૫, પા ૨૬૩

૨ સ્વવશાપાવનાર્થે ચ, મિદ્ધરાજ મરસ્તીમ્ ।

તસરેઝ્ઞાનયદેવી, ગદ્ધામીય મગીરય ॥

[નુઓ સ. પુ સ ૧૫, સ્લોક ૨૧૯ તથા ૨૨૦, ૨૨૧]

૩ રાસમાલ કાત્ર ૧, ગુ. ભા દ્વિતીય આરૂતિ, પા ૨૪૨, ટિપ્પણ ૧

૪ ૫ ધિ. ગુ. ભા શ્રી. કુ કે સાત્રી, પા ૧૬૦

૫ એનન પા ૧૩૦

૬ નુઓ વિજયસિદ્ધકૃત ધર્મોપદેશમાળાવિવરણ તથા મીયુત મો ૬ દેસાઈકૃત, જૈન આદિત્યનો
ઇતિહાસ, ટિપ્પણ ૨૫૧

ઉત્કૃષ્ટ લેખનો ટેકા નથી. વળી સિદ્ધરાજ હેમચંદ્રાચાર્યનું ખૂબ જ સન્માન કરતો અને રાજસભામાં તેડાવી તેમને બહુ પ્રેમથી સાંભળતો, એમ પ્રત્યક્ષમાં કહ્યું છે.^૧ પણ એથી તે જૈન હતો કે જૈન ધર્મનો તેણે સ્વીકાર કર્યો હતો, એમ કહી શકાય નહીં. હેમચંદ્રાચાર્યને તે ખૂબ સન્માનતો તેનું કારણ હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વતા હતી. વળી સિદ્ધરાજે ધર્માત્મા ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો, એમ મિરાતે અહમદીમાં કહ્યું છે.^૨ પણ એ ખરું માનવાની જરૂર નથી. હુંકામાં એટલું જ કે સિદ્ધરાજ પોતાના પૂર્વજોની પેઠે પરમ શિવભક્ત હતો અને બીજા ધર્મો તથા ગ્રંથદાયો પ્રતિ તેને પક્ષપાત નહોતો.

સિદ્ધરાજની દાનપ્રવૃત્તિ

સિદ્ધરાજે પોતાના સોરઠના પર્વતન વળતે શેત્રુંજી પર્વત ઉપર ચઢી, ગંગાજળથી શ્રીયુગાદિ દેવની પૂજા કરી, પર્વતની નજીક આવેલાં બાર ગામો શ્રીદેવીની પૂજા માટે દાનમાં આપ્યાં, એમ મેરુતુંગ કહે છે^૩ વળી દેવસૂરિને પણ તેણે છાલા વગેરે બાર ગામોનું દાન કર્યું હતું, એમ આ જ ગ્રંથકારે કહ્યું છે.^૪ સિંહપુર વસાવી, બ્રાહ્મણોને આપ્યું, એમ હેમચંદ્રે લખ્યું છે^૫ પણ સમકાલીન પુરાવો તો માત્ર સિંહપુર વિષે જ મળે છે. એટલે એકાદ જૈન આચાર્યને પોતાની જૈન વસતીને ખુશ રાખવા માટે સિદ્ધરાજે દાન કર્યું હોય, એ સંભવિત છે, પણ બાર બાર ગામના દાનની વાત તો કલ્પિત લાગે છે. પછી સિદ્ધરાજે હલવદના બ્રાહ્મણોને તે જ ગામ દાનમાં આપ્યાનું વિ. સં. ૧૧૫૬ના મહા સુદ પનું એક તામ્રપત્ર મળ્યું છે.^૬ પણ તે બનાવટી હોવાનું કહેવાય છે. હુંકામાં એટલું જ કે સિદ્ધરાજનું એક પણ દાનપત્ર હજી સુધી મળ્યું નથી, એટલે સિદ્ધરાજની દાનપ્રવૃત્તિ સંબંધી ચોક્કસ બાબતોનું સાધન નથી.

સિદ્ધરાજની રાજસભાના પંડિત હેમચંદ્રાચાર્ય

સિદ્ધરાજની રાજસભામાં પંડિત હેમચંદ્રાચાર્ય અગ્રસ્થાને બિરાજતા હતા. આ હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ ધંધુકામાં વિ. સં. ૧૧૪૫ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચાર્યોગ અને માતાનું નામ ચાહિણી હતું. વિ. સં. ૧૧૫૪માં તેમને નવ વર્ષની વયે દેવસૂરિએ ખંભાતમાં દીક્ષા આપી, અને વિ. સં. ૧૧૬૨માં તેમણે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. પછી સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી તેમણે ‘સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન’ નામના વ્યાકરણગ્રંથની રચના કરી હતી, એમ સંભવિત ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. આ ઉપરાંત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર વગેરે ગ્રંથો પણ તેમણે રચ્યા હતા.^૭

સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રાચાર્યને વ્યાકરણ લખવાની પ્રેરણા કરી

સિદ્ધરાજે માલવાના વિજય પછી હેમચંદ્રાચાર્યને ‘સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન’ નામનો

૧ જુઓ કુમારપાલપ્રતિબોધ. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય, મોહપરાજય તથા પ્ર. ચિ. વગેરે ગ્રંથો.

૨ જુઓ મિરાતે અહમદીનું ગુ. વ. સો.નું ગુ. ભા. પા.

૩ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૪૦.

૪ એજન, પા. ૧૪૭

૫ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૯૭થી ૯૮ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૫૨

૬ વસંત, પુસ્તક ૧૪, અક ૨, પા. ૧૬૨ ઉપર પ્રકાશિત તામ્રલેખની કૃત્તી નકલ, મૂળ તામ્રલેખ ક્યાં છે, એની માહિતી નથી.

૭ જુઓ શ્રીકૃષ્ણસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક વર્ષ ૩, અંક ૪મા શ્રીયુત હીરાલાલ ર. કાપડીઆનો “કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય એટલે?” એ નામનો નિબંધ, પા. ૧થી ૪૪

વ્યાકરણગ્રન્થ લખવાની પ્રેરણા કરી હતી, એવો ઉદ્દેશ્ય પ્રભાવકચરિત્રમા મળે છે, તેમાં લખ્યું છે કે “એક વખત ગગ્ગના પુસ્તકલડાગના ગદ્યકો અવતીથી આણેલા પુસ્તકો તપાસતા હતા, ત્યાં ગગ્ગ અને હેમચન્દ્રાચાર્ય જઈ ચઢ્યા અને એક પુસ્તક હેમચન્દ્રાચાર્યે જોવા લીધું એટલે ગગ્ગએ પૂછ્યું કે “એ શું છે?” જવાબમા આચાર્યે “ભોજ વ્યાકરણ છે,” એમ કહ્યું અને રાજા ભોજના ગ્રન્થકાર તરીકે ખુબ વખાણ કર્યા ત્યારે સિદ્ધરાજે બોલ્યું કે “શું આપણા લડાગમા આવા શાસ્ત્રો નથી?” ત્યારે પાસે ઉભેલા ખીખ પડિતોએ હેમચન્દ્રાચાર્ય તરફ નજર કરી આચાર્યે કહ્યું કે “જો જયમિદ સહાય કરે તો થોડા દિવસમા નવું પચાગવ્યાકરણ તૈયાર કરી આપું” આ પછી સિદ્ધરાજની ગ્રેગણાથી હેમચન્દ્રાચાર્યે કાશ્મીર વગેરે અનેક દેશોમાથી અનેક વ્યાકરણ ગ્રન્થો મગાવી “સિદ્ધહેમ” નામનું નવું વ્યાકરણ રચ્યું પછી રાજાએ હાથીના માથા ઉપર સ્વેતછત્ર અને ચામર માથે એ પુસ્તક પધરાવી, રાજમહેલમા લઈ આવી, ઉત્તમ પૂજપાથી તેની પૂજ કરી, લડાગમા મૂકાવ્યું, અને તેની નહેલી કગવી, દેશપદ્દેશ મોકલી તેનો પ્રચાર કરાવ્યો.^૧

સિદ્ધરાજની સલામા શ્રીપાદ અને વાગ્લટ વગેરે કવિઓ

સિદ્ધરાજની સલામા શ્રીપાલ અને વાગ્લટ વગેરે કવિઓ હતા, એમ જણાય છે. શ્રીપાલ એ જાતે જૈન પોગવાડ વૈશ્ય હતા તેના પિતાનું નામ લક્ષ્મણ હતું તેણે ‘વૈગચ્ચન’ પગળ્યર નામનો ગ્રંથ તથા સહસ્રલિંગ વગેરે રચનાની પ્રશસ્તિ રચી હતી તે એક જ દિવસમા મહાપ્રબંધની રચના કરી શકતા હતા, એમ કહેવાય છે તેના વિષે વડનગરપ્રશસ્તિમા લખ્યું છે કે “તે સિદ્ધરાજનો બાલમિત્ર અને પ્રનિપન્ન બધું હતો”^૨ કુમારપાલપ્રતિષ્ઠાધના કર્તા સોમપ્રભાચાર્ય પણ કહે છે કે સિદ્ધરાજ તેને કવીન્દ્ર તથા બાહ કહીને સમોદયતા આ શ્રીપાલ કવિએ રચેલી વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિ વિષેની ચર્ચા આગળ કુમારપાલના પ્રકરણમા જોઈશું પછી કાદીના મગ્ગે જોતના બાહ્ય, ભાવ બૃહસ્પતિ કે જે સર્વવિદ્યાપારંગત હતા, અને માલવાના પરમાર વંશના ગગ્ગ નગવર્મા તથા યગોવર્માના ગુરુ હતા-તેમને અણુદિવ્યપુરમા બોલાવી, સિદ્ધરાજ પોતાના બધુપદ ઉપર સ્થાપિત કર્યા હતા વર્ષા વર્ષાગાનસૂત્રિ, જયમગલાચાર્ય અને મોમનો પુત્ર વાગ્લટ વગેરે કવિઓ અને પડિતો સિદ્ધરાજની મહામા બિરાજતા હતા

સિદ્ધરાજની રાજમહામા પડિતોનો વાદવિવાદ

સિદ્ધરાજની રાજમહામા મામતો, મદામાત્યો, પુરાહિતો, પડિતો, જૈન સાધુઓ, મોટા મોટા શેડીઆઓ અને પગળ્યાના અધિનિગ્રહકો વગેરે જેમતા હતા રાજમહામા પડિતો વચ્ચે વાદવિવાદ પણ ચાલતો હતો શ્રીપાલ કવિએ રચેલી સદસલિંગ મરાવરની પ્રશસ્તિ સાંભળના માટે સિદ્ધરાજે ધણા પડિતોને સભામા બોલાવ્યા હતા^૩ વળી આની ૪ મહામા

૧ જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર, દે સુ. પ્ર. ૨૪૦૬ ૭૮થી ૧૧૫ તથા પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. ૬ કે શાસ્ત્રી, પા. ૧૨૬થી ૧૨૮

૨ પ્રભાવકચરિત્ર દે સુ. પ્ર. ૨૪૦૬ ૨૦૬

૩ જુઓ સુન્તાનના ઐતિહાસિક ઉત્ક્રીષ્ટ સંપ્તો, ભાગ ૨૨, સંખ્યા ૧૪૭, ૨૪૦, ૨૪૧

૪ જુઓ પ્ર. ચિ. ૩ ભા. ૬ કે ૨૪૦ પા. ૧૨૭થી ૧૩૩ તથા પ્રભાવકચરિત્ર દે સુ. પ્ર. ૨૪૦૬ ૧૩૬

સિદ્ધરાજના પ્રમુખપદે આઠાણધર્મ અને જૈન ધર્મ વચ્ચે વાદવિવાદ પણ ચાલતો એમ જણાય છે. એટલું જ નહીં પણ જૈનમતના દિગંબર અને શ્વેતાંબર વચ્ચે વાદ થયેલો જેનું વર્ણન મુદ્રિતકુમુદચંદ્રપ્રકરણમાં આપ્યું છે.^૧ આ વાદમાં શ્વેતાંબરનો વિજય થયો હતો, એમ એ જ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. પછી આવી ભવ્ય રાજસભામાં જ સિદ્ધરાજ ન્યાયાસન પર બેસી, પોતાની વસ્તીને ન્યાય આપવાનું કામ કરતો હતો, એ આપણે આગળ ચાલતાં જોઈશું.

સિદ્ધરાજનો કુટુંબ-પરિવાર

સિદ્ધરાજના કુટુંબમાં એની રાણીના નામનો ઉલ્લેખ ક્યાંય મળતો નથી. પછી સિદ્ધરાજને ગહિલરાવ, તેજસી, મલખાન, જોગનીરાવ અને શક્તિકુમાર એ નામના છ પુત્રો હતા, એમ દતકથા કહે છે.^૨ પણ આ દંતકથામાં લગારે વિશ્વાસ મૂકવા જેવું નથી. કારણ કે સિદ્ધરાજને પુત્ર નહોતો, પણ કાંચનદેવી નામની એક પુત્રી હતી, જેનો વિવાદ અજમેરના ચૌહાણ રાજા આનાક કે અર્જુનરાજની સાથે કર્યો હતો.^૩

સિદ્ધરાજે પુત્રેચ્છાથી કરેલી સોમનાથની યાત્રા

સિદ્ધરાજ પુત્ર માટે પગે ચાલીને સોમનાથની યાત્રાએ ગયો. દેવપત્તન પહોંચ્યા પછી સોમનાથની પૂજા કરી, ત્યાં મંદિરમાં બેસી તે સમાધિસ્થ થયો. એટલે શંકરે દર્શન દઈ એને સુવર્ણસિદ્ધિ આપી. પણ જ્યારે એણે પુત્ર માટે યાચના કરી ત્યારે શંકરે કહ્યું કે “તારા ભાઈના દીકરા ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર જે ધૂરધારણ કરવા સમર્થ છે, તે કુમારપાલ અશ્વસદિત તારી પાછળ ભૂમિનો ભાર ઉપાડશે.” આમ સમકાલીન હેમચંદ્ર કહે છે.^૪ વળી સિદ્ધરાજના ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલના સમયના ચિતોડના કિલ્લા પરના લેખમાં પણ આ જ મતલબનું લખાણ મળે છે. તેમાં લખ્યું છે કે, “જયસિદ્ધ પુત્ર માટે પગે ચાલીને શ્રી સોમનાથ ગયો, અને પુત્ર માટે યાચના કરતાં શંકરે કહ્યું કે તારી પહેલાંના રાજા બીમદેવના પુત્ર ક્ષેમરાજના સુત દેવપ્રસાદનો ત્રિભુવનપાલ નામે પુત્ર છે, તેનો પુત્ર કુમારપાલ તારી પછી રાજા થશે.”^૫ આ ઉપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે સિદ્ધરાજે પુત્ર માટે સોમનાથની યાત્રા કરી હતી.

સિદ્ધરાજના મહામાત્યો

સિદ્ધરાજની ચહેલાં કણદેવના સમયમાં શાન્તુ અને મુંગલ એ બે મંત્રીઓ મહામાત્ય-પદ ઉપર હતા, તે સિદ્ધરાજના સમયમાં પણ મહામાત્યપદ ઉપર ચાલુ રહ્યા હોય, એમ જણાય છે. સિદ્ધરાજના પાછલા રાજ્યકાળમાં દાદાક નામના નાગર મહામાત્યપદ ઉપર હતા, એમ વિ. સં. ૧૧૯૫ના ભદ્રેશ્વરના તથા એ જ સાલના ઉજ્જનના શિલાલેખથી સમજાય છે.^૬ વિ. સં. ૧૧૭૯માં આશુક મહામાત્યપદ ઉપર હતા, એમ ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિની એક

૧ આ વાદ વિષેનું વર્ણન પ્રભાવકચરિત્રમાં તથા પ્ર. ચિ.માં મળે છે.

૨ જુઓ પ્રસ્થાન, પુ. ૯, અંક ૩, પા. ૧૭૨ પણ મૂળમાં પાચ જ પુગો લખ્યા છે.

૩ જુઓ પાછળ પા. ટિપ્પણ

૪ દ્વાયાત્રય મહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૧૮થી ૫૫, વળી જિનમંડનગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં તથા જયસિદ્ધસૂરિના કુમારપાલ ચરિત્રમાં પણ આ જ મતલબનું લખાણ મળે છે. [જુઓ ભાગ ૬૬૦, પા. ૪૮થી ૬૦ અને સર્ગ ૩, શ્લોક ૧થી ૬૨]

૫ જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પા. ૨૧૮, ટિપ્પણ ૩

૬ જુઓ આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નં. ૨, એપેન્ડીક્સ પા. ૧૭ તથા જુ. પ્ર. પુ. ૮૩, અં. ૩માં પ્રકાશિત વિ. સં. ૧૧૯૫નો લેખ.

હસ્તલિખિતપ્રતના પુષ્પિકાલેખમા હશે છે ? મિ મં ૧૧૯૨મા મહા-ગાગિલ મત્રી હતા, ત્યારે એક પ્રાકૃત પુષ્પાવતી કયા લખાઈ હોવાની નોંધ મળે છે^૨ વળી કુમુદ્યદ માથે દેવસૂત્રિના વાદપ્રમગમા પણ આ ગાગિલ નામના નાગર મત્રીનો ઉલ્લેખ છે^૩ આ ઉપરાત સોરઠના દડનાયક સન્નન મત્રી, પૂર્વાશ્રમમા લાટદેશની મત્રીમુદ્રા સોભાવતા ચદ્રસૂરિ,^૪ ગોધ્રામડલના કેરાવ, માલવામડલના અધિકારી મહાદેવ અને ખલાતના દડનાયક ઉદયન,^૫ વગેરે અધિકારીઓ પણ મત્રીઓ જ કહેવાતા હશે એમ માનવામા વાધો નથી એમિ વાગ્ગટ પણ મહામાત્યપદ ઉપર હતા, એમ વાગ્ગટાવકારના ટીકાકાર સિદ્ધદેવગણિ કહે છે^૬ વિ સ ૧૨૦૧ના પાલીના લેખમા મહામાત્ય આનદના નામનો ઉલ્લેખ છે^૭ વળી ગળભડાગના, ધર્માદાખાતાના અને આનગીખાતાના અધિકારીઓ પણ મત્રી જ કહેવાતા હશે પછી સિદ્ધગળના સંધિવિગ્રહિક કે મહાસંધિવિગ્રહિક આદિ અધિકારીમડલ વિષે ગણવાનું કશું માધન નથી, પણ પ્રભાવકચરિતમા લખ્યું છે કે, “જ્યમિહના અક્ષપટલખાતામા કે લેખશાળામા તથાસો લહીઆઓ લખવાનું કામ કરતા હતા”^૮ કુબીના વિ સં ૧૨૮૪ના લેખથી જણાય છે કે ચડપ્રમાદનો પુત્ર સોમ સિદ્ધગળનો વિશ્વાસુ મત્રી અને કાષાખક્ષ હતો^૯

સિદ્ધરાજનો પ્રતિહાર જગદેવ

સિદ્ધરાજનો પ્રતિહાર જગદેવ હતો આ જગદેવ વિષે લખતા મેરુતુગ કહે છે કે, તે “સિદ્ધરાજ ચકવર્તી પાસે બહુ મન્માન પામ્યો હતો, પણ એના ત્રિવિધવીર ગુણુરૂપી મત્રીથી વશ થયેલા, શત્રુઓને દળી નાખનાર, પરમદર્દી ગળએ ખૂબ આગ્રહથી તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો”^{૧૦} સોમેશ્વર લખે છે કે, “જગદેવ વગર ગૂર્જર દેશની આવી હીન દશા થઈ છે એ દારપાળ હતો ત્યાસુધી ગૂર્જરાના ગહેરમા શત્રુઓ પ્રવેશ કરી શકતા નહો”^{૧૧} પછી આ જગદેવ કાણ હતો ? માત્રનાના પગમાગ્વશના ગળ ઉત્પાદિત્યનો પુત્ર અને બોળનો ભત્રીજો જગદેવ હતો, ^{૧૨} કે મયણ્ણલાદેવીના ભત્રીજા ગોઆના કદમવશી ગળ જયકર્તા બીળ- (વિ મ ૧૧૬૦થી ૧૨૦૩)નો મસીઆઈ ભાઈ માન્તરકુલનો જગદેવ હતો, ^{૧૩} એ ચોક્કસ કહેવું

૧ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પા ૨૪૭

૨ એજન, પા ૨૫૨

૩ જુઓ મુદ્રિતકુમુદ્યદપ્રકગ્ણ, અક ૩, તથા પ્રભાવકચરિતમા દેવસૂત્રિપ્રબધ, શ્લોક ૧૭૨

૪ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પા ૨૨૬

૫ જુઓ પ્ર વિ ગુ ભા શ્રી ૬ કે શાસ્ત્રી, પા ૧૬૫

૬ જુઓ નિર્ણયસાગર પ્રેસે પ્રકાશિત “વાગ્ગટાલકાર”નામનો ગ્રંથ, શ્લોક ૧૪૮

૭ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, લેખાક ૩૮૧

૮ પ્રભાવકચરિત, લે સૂ પ્ર શ્લોક ૧૦૪

૯ જુઓ શ્રી કા ગુ સ ૧૧ વર્ષ ૪, અક ૨મા પ્રકાશિત, કુબીનો તથા કાળકામાતાના મંદિરના વિ સ ૧૨૮૪ના ચિલાલેખો, પા ૧૯૨થી ૯૩

૧૦ પ્ર વિ ગુ ભા શ્રી ૬ કે શાસ્ત્રી, પા ૨૪૨થી આગળ

૧૧ કીર્તિકાંમુદી મહાકાવ્ય, સર્ગ ૨, શ્લોક ૯૯

૧૨ જુઓ જગદેવ ચિત્રેની દત્તયા માટે રાસમાલા, ભાગ ૧, ગુ ભા. દ્વિતીય આરતિ, પા ૧૭૪થી ૨૦૯ તથા જૈનદેનો સવત્ વચરનો લેખ

૧૩ જુઓ બેાએ એડિટર ગ્રંથ ૧, ભાગ ૧, પાન ૧૭૨, ટિપ્પણ ૩ તથા ભાગ ૨ પા ૪૫૮

મુશ્કેલ છે. કારણકે એ વિષે ઘણો મતભેદ છે.^૧ છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે જગદેવ નામનો ક્ષત્રિય સિદ્ધરાજનો પ્રતિહાર-દ્વારપાલ હતો, અને તેણે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલ દરમિયાન થોડો વખત ગૂર્જરદેશની સારી સેવા બજાવી હતી.

સિદ્ધરાજનો પુરોહિત કુમાર

સિદ્ધરાજના મંત્રીમંડલમાં પુરોહિત કુમાર પણ હતો, એમ જણાય છે. આ કુમાર કણ્ઠદેવના પુરોહિત આમશર્માનો પુત્ર હતો, એમ સોમેશ્વરે કહ્યું છે.^૨ આ ઉપરાંત વડનગરના નાગર ઉવા ભટ્ટનો વંશજ શેલ સિદ્ધરાજનો મિત્ર હતો, એવા ઉલ્લેખ શ્રીધરપ્રશસ્તિમાં મળે છે,^૩ આ શેલ કદાચ ધર્માદાખાતાનો મત્રી હશે.

સિદ્ધરાજના સામંતો

સિદ્ધરાજના સામંતોમાં ચંદ્રાવતી કિવા આણુનો પરમાર રાજા રામદેવ, કિરાડનો પરમાર રાજા ઉદયરાજ તથા તેનો પુત્ર સોમેશ્વર, ગોધ્રાનો મહામંડળેશ્વર વાપનદેવ, નાંડાલનો ચૌહાણ રાજા જોજલદેવ અને તેનો ભાઈ આશારાજ, વગેરે નાના મોટા સામંતો હતા. આ સામંતોનો કે મહામાંડલિકોનો ચક્રવર્તી રાજા સિદ્ધરાજ સાથે કેવો સંબંધ હતો, એ જાણવાનું કશું સાધન નથી; છતાં આવા સામંતો રાજધાનીમાં રહેતા હશે અને રાજાનો હુકમ થાય તે પ્રમાણે વર્તતા હશે. સિદ્ધરાજની માલવા ઉપરની ચડાઈમાં નાંડાલનો આશારાજ તથા કિરાડનો ઉદયરાજ એ બે સામંતો સાથે હતા એ ઉપર કહ્યું છે. આવા સામંતો ઉપર ચક્રવર્તીની ઈતરાજ થાય ત્યારે દંડનાયકને સામંતના રાજ્યનો કારભાર સોંપી દેતા. દાખલા તરીકે ચંદ્રાવતીના રાજા ધંધુક ઉપર જ્યારે બીમદેવ કુદ્ધ થયો ત્યારે વિમલમંત્રીને બીમદેવે દંડનાયક નીમ્યો હતો.

સિદ્ધરાજની ન્યાયપ્રિયતા

સિદ્ધરાજ ભવ્ય રાજસભામાં ન્યાયાસન પર બેસી, લોકોની ફરિયાદો સાંભળતો તથા તેનો યોગ્ય ઇન્સાફ કરતો હતો, એમ જણાય છે. સિદ્ધરાજની માતા મયણદલાદેવીના અદલ ઇન્સાફની પણ એક દંતકથા પ્રચલિત છે. જો કે આ દંતકથાને ઇતિહાસનો આધાર ઘણો થોડો છે. એટલે એ વિષે ચોક્કસ કંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે.^૪ પણ ઈ. સ. ૧૨૧૧માં મુસલમાન ઇતિહાસકાર મુહમ્મદ સરીએ જામે-ઉલ-હિફાયત નામના લખેલા ગ્રંથમાં સિદ્ધરાજની ન્યાય-પ્રિયતાનો વિશ્વસનીય અને સચોટ દાખલો મળે છે. તેમાં લખ્યું છે કે “ગુજરાતના રાજ્યમાં ખંભાત નગરમાં અગ્નિપૂજકો અને સુન્ની મુસલમાનો રહે છે. ત્યાં એક મસ્જિદ હતી, જે અગ્નિ પૂજકોએ કાશીરો દ્વારા બળાવી મૂકી. આ દંગામાં ૮૦ મુસલમાનો મર્યા ગયા. કેવળ અલી નામનો એક ખતીબ [ખુતબા પઢવાવાળો] બચી ગયો. તેણે અણુહિલવાડ જઈ પોકાર કર્યો

૧ જુઓ. જગદેવ વિષેની સવિસ્તર ચર્ચા માટે શ્રી. કે. કે. શાસ્ત્રીનો કૌસુદી, જુન ૧૯૩૩માં છપાયેલો “જગદેવ પરમાર” નામનો મનનીય લેખ.

૨ જુઓ સુરચોત્સવ કાવ્ય, સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૨૧થી ૨૩

૩ શોભામિઘ: પ્રિયસુહૃદ્વિજયસિંહનામ્ન: ॥ શ્લોક ૨૫ ॥

[જુઓ ગુ. ઐ. હ. લેખો ભાગ ૨જો, લેખાંક ૧૬૩]

૪ જુઓ મયણદલાદેવીના અદલ ઇન્સાફ વિષેની દંતકથા માટે રાસમાલા, ભાગ ૧, ગુ. લા. દ્વિતીય આવૃત્તિ, પા. ૧૫૪થી ૧૫૬

પણ કાઈ એ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં એટલે ચિકાગના મમથે જગલમા રાજને મળી ખલાત મળધી બધી હકીકત તેણે રજૂ કરી આ વાતની બગબગ તપાસ કરવાની ઇચ્છાથી 'હું ત્રણ દિવસ સુધી જનાનાખાનામા જ રહીશ, માટે તમે રાજ્યનું કામ સભાળો,' એમ પોતાના પ્રધાનને કહી સિદ્ધરાજ સાદણી ઉપર સવાર થઇ એક દિવસ અને એક રાતમાં ખલાત પહોંચ્યા, અને છાની રીતે તપામ કરતા બધી વાત સાચી હોવાની ખાતરી થતા ત્રીજે દિવસે ગતે પાછા આવી, વળતે દિવસે દરબારમા કૃતિયાદીઓએ અગ્રજ કરવાના વખતે અગ્રજ કરવાની ખતીયને આગ્રહ કરી ખતીયનું ધ્યાન ખૂંચે થતા કાફીરાનું એક ટોળું તેને ડરાવવા તથા તેની વાત જૂઠી ટગવવા આહુતું હતું, પણ મિદ્ધરાજે કહ્યું કે 'આ બધોકા ધાર્મિક હોવાથી કાઈનો વિશ્વાસ ન કરતા મેં જાતે ખલાત જઈ તપામ કરી છે, અને મુસલમાનો ઉપર અરેબજ જુલમ ગુજારવામા આવ્યો છે એમ મને માલમ પડ્યું છે માગ રાજ્યમા સર્વ લોકો સુખ શાંતિનો સમાન રીતે ઉપબોગ કરી શકે એવી પ્રજાપાલનની સુવ્યવસ્થા ગમવી એ માફ કર્તવ્ય છે' આમ કહીને બાહ્યો તથા અંતિપૂજકોમાના દરેક સમુદાયના બે પ્રધાનનેતાઓનો યોગ્ય દડ કરવાની આગ્રહ આપી" ૧ આ ઉપરથી જણાય છે કે મિદ્ધરાજની સંમાન દૃષ્ટિના પરિણામે ગુજરાતમા મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, એટલું જ નહીં, પણ સિદ્ધરાજની પહેલા કલ્પદેવના વખતમા નુરુદ્દીન ઇસ્માઇલીએ ઇસ્લામી ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, એમ સહેવાય છે આ નુરુદ્દીન મોલા-ઇસ્માઇલી અમદુલ્લાહ માથે ઈ સ ૧૦૬૭મા ગુજરાતમા આવ્યો હતો ૨

સિદ્ધરાજની લોકપ્રિયતા

સિદ્ધરાજ ગત્રીએ લોકોના સુખકુખ જાણવા માટે છપા વેરો ફરવા નીકળતો, એમ એના વખતમા મનાતું ૩ દાખલા તરીકે એક દિવસ કલ્પદેવદિરમા નાટક જેવા જતા કાઈ એક ચણા વેચનાર સાધારણ વાણીઓ સિદ્ધરાજના ખલા ઉપર હાથ મૂકીને રમતીઆળ એટલા કરતો હતો ૪ માળવે જતા વાગાહી ગામના પાદરમા ઉતારો કરીને તે ગામના પટેલી-આઓની પરીક્ષા કરવા માટે મિદ્ધરાજે પોતાની પાલખી મોપી હતી આ પટેલીઆઓએ સિદ્ધરાજના ગયા પછી પાલખીના બધા ભાગો છૂટા કરી જેમ ઠીક પડે તેમ માથવી ગમ્યા, અને માળવેથી પાછા ફરતા સિદ્ધરાજે જ્યારે પાલખી પાછી માગી, ત્યારે તેઓ તેના જૂદા જૂદા કટકાઓ લઈ આવ્યા આ જોઈ આશ્ચર્ય સાથે સિદ્ધરાજે તેઓને હસી કાઢ્યા ૫ વળી માતવા જિતીને પાછા આવતા મિદ્ધરાજે ઊંઝા ગામ આગળ પડાવ નાખ્યો અને પોતાના વિષે લોકો શું ધારે છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી તે વેશ બદલીને ગામમા ફરવા નીકળ્યો ત્યા પોતાના વિષે લોકોમા મારી વાતો થતી સાંભળી તેને મતોય થયો પછી બીજે દિવસે સગરે બધા મળીને મિદ્ધરાજના દર્શનની ઇતકાથી ગજમહેલમા ગયા અને તેને પ્રણામ કરીને મિદ્ધરાજના

૧ જુઓ મૃગ નેમે-હલ-દિકાપત ઇલિયટનો "હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા" ગ્રંથ ૨, પા ૧૬૩થી ૧૬૪ તથા પ્રસ્થાન પ્રસ્તુત ૯, અક ૩મા પાર્ટ ૭૦ હી ઓગાજનો "સોલજી રાજ ન્યસિદ [સિદ્ધરાજ]" એ નામનો મનનીય લેખ

૨ જુઓ જુ પ્ર પુ ૬૫, અક ૧મા "વદોરા કોમની હત્તિ" એ નામનો ધી રમણીકલાલ દલાલનો મનનીય લેખ, પા ૬૧

૩ જુઓ દ્રુપાક્રમ મડાકાગમ, સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૨

૪ પ્ર ચિં ગુ લા ધી ૬ કે રાજી, પા ૧૫૧થી ૧૫૨

૫ એન, પા ૧૫૩

પોતાના કુમારવાળા પલંગ ઉપર જ બેસી ગયા, છતાં સિદ્ધરાજે ધીમે ધીમે હસ્યાં કર્યું.^૧ આ ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજની લોક પ્રિયતાના ઉદાહરણરૂપ દંતકથાઓ લોકોમાં ફેટલી બધી પ્રચલિત હતી.

સિદ્ધરાજની યોગ્યતા

સિદ્ધરાજ મહાપરાક્રમી, ઉદાર, રાજનીતિજ્ઞ, બુદ્ધિશાળી અને સર્વ પ્રતિ સમાન દ્રષ્ટિથી જોનારો ન્યાયી રાજા હતો. મેરુતુંગ કહે છે કે સિદ્ધરાજમાં ૯૬ ગુણો હતા, પણ સંગ્રામમાં અસુલટતા અને સ્ત્રીલપટતા એ બે દોષો હતા, જેથી તેના ૯૬ ગુણો ઢંકાઈ ગયા હતા,^૨ પણ જૈન ધર્મના પ્રભાવક કુમારપાળના પરસ્ત્રીસહોદરપાળાની પ્રશંસા માટે અને સિદ્ધરાજની નિદા ખાતર જ આ વચન લખાયેલું હશે, એમ જણાય છે. કારણ કે લઢાઇમાં સિદ્ધરાજ અસુલટ નહોતો, એ તો સોરઠ અને માલવા વગેરે દેશો ઉપર મેળવેલા વિજય ઉપરથી દેખાય છે. આ રીતે જેમ સિદ્ધરાજની અસુલટતાની નિદા ખોટી દે છે તેમ પરસ્ત્રીલપટતાની નિદા પણ ખોટી જ હોવાનો સંભવ છે. પછી સિદ્ધરાજ શરીરે ગાવળુનો અને દુબળો હતો તથા તેના કાંડા સુધીના હાથના પહોંચ્યા કાળા હતા, એમ રત્નમાલમાં કહ્યું છે.^૩ પણ એ ખરું માનવાની જરૂર નથી. વળી જસમા નામની એક રૂપાળી ઓડણ ઉપર સિદ્ધરાજ મોહિત થયો હતો અને તેની સાથે પરણવા માટે તેણે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ જસમા પતિવ્રતા ધર્મથી ચલિત થઈ નહોં. આથી સિદ્ધરાજે ગુસ્સામાં ઓડ લોકાને મારી નાંખ્યા, જેમની ચિત્તામાં જસમા બળી મૂઝ. અને તારા “તલાવમાં પાણી ટકશે નહોં,” એવો શાપ આપ્યો.^૪ આમ દંતકથા કહે છે. પણ આ દંતકથા બહુ વિશ્વસનીય હોય એમ લાગતું નથી. કારણ કે આ વશના લેખોમાં કે ગ્રંથોમાં આ દંતકથાનો એક અંશ પણ નોંધાયેલો મળી આવતો નથી.^૫ ટુંકામાં એટલું જ કે સિદ્ધરાજ એક વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યવાન અને પ્રજાપ્રિય રાજા હતો.

સિદ્ધરાજનાં બિરૂદો

સિદ્ધરાજનાં પરમ ભદ્રારક મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, ત્રિભુવનગણ્ડ ત્રણે ભુવનોમાં વીર, બર્ગરકબિળણુ-બર્ગરકને જિતનાર અવંતીનાથ-અવંતી-માલવાનો સ્વામી, સિદ્ધચક્રવર્તી-સિદ્ધોમાં ચક્રવર્તી જેવો સિદ્ધરાજ ઇત્યાદિ બિરૂદો હતાં, એમ સિદ્ધરાજના પોતાના વિ. સં. ૧૧૯૫ના ઉજ્જનના શિલાલેખથી ફલિત થાય છે.^૬ વળી આ વંશના રાજા ત્રિભુવનપાલના વિ. સં. ૧૨૯૯ના દાનપત્રમાં પણ સિદ્ધરાજનાં ઉપર્યુક્ત બિરૂદો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^૭ પછી જયસિંહનાં આ બિરૂદોમાં છેવટનું બિરૂદ તો એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે મોટે ભાગે જયસિંહના નામને બદલે વપરાય છે. અર્થાત્ જયસિંહના નામની પૂર્વે “સિદ્ધરાજ-જયસિંહ” એ રીતે

૧ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી. પાન. ૧૫૪

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી, પા. ૧૯૩

૩ રાસમાલા, ભાગ ૧, ગુ. ભા. દ્વિતીય આવૃત્તિ, પા. ૨૪૧

૪ એજન, પા. ૧૫૮થી ૧૬૨

૫ આ જસમા ઓડણ વિષેની ઐતિહાસિક ચર્ચા માટે જુઓ શ્રી કાર્બસ ગુજરાતી સલાએ પ્રકાશિત મારી “પ્રાચીન પાટણ”નામક પુસ્તિકા, પા. ૧૯થી ૨૦ તથા ટિપ્પણ ૪૫

૬ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪, અક ૧-૨, પા. તથા બુ- પ્ર. પુ. ૮૩, અક ૩, પા. ૩૧૨

૭ ગુ. ઐ. ઉ. લેખો, ભાગ ૨જો, લેખાક ૨૦૬

૮ જયસિંહને આ સિદ્ધરાજ બિરૂદ કેવી રીતે મળ્યું, એ વિષેની ઐતિહાસિક ચર્ચા માટે જુઓ

પણ વપગયેલો નોવા મળે છે પછી સિદ્ધગજ આ વશના રાજ્યઓમા પ્રથમ ચક્રવર્તી રાજા હતો તેના રથ ઉપર ફૂંકકાર્તુ ચિહ્ન હતુ અને તે વિષ્ણુનો અવતાર પણ મનાતો હતો ?

મિદ્ધરાજના શિક્ષાલેખો

મિદ્ધરાજના એક પણ દાનપત્રનો પત્તો નથી પણ વિ સ ૧૧૯૩ના વૈશાખ વદી ૧૪ને ગુરુવાર,^૨ વિ સં ૧૧૯૫ના જ્યેષ્ઠ વદ ૧૪ને ગુરુવાર,^૩ વિ મ ૧૧૯૫ના અષાઢ સુદી ૧૦,^૪ વિ મ, ૧૧૯૬,^૫ એ રીતે ચાર શિક્ષાલેખો મળેલા પ્રસિદ્ધ થયા છે પાચમો શિક્ષાલેખ વાસવાડા રાજ્યના તલ્લવાડા ગામથી મળ્યો છે, પણ તે ખંડિત છે, જેથી સંવતનો આકેડો બગબર વાચી શકાતો નથી^૬ આ વગર આધુનિક પાટણના 'વિજયકૂવા' નામના એક મહોત્સાના ન્હાનકડા શિવમંદિરની ભીંતમા જડેલા બાણના આકારાળા પથ્થરમા જળવાઈ રહેલો એક ત્રુટિત લેખ મળ્યો છે, જે સહસ્રલિંગ સરોવરના કાંઠા ઉપર સિદ્ધરાજે ઉભા કરેલા મહાન કીર્તિસ્તંભના લેખનો એક અંશ છે, એમ મનાય છે^૭ વળી સાબરમતી પર એક શિક્ષાલેખ મળી આવેલો પ્રકાશિત થયો છે^૮ પણ આ લેખની મીતી કંઈ છે એ જાણમા નથી

સિદ્ધરાજના રાજ્યનો વિસ્તાર

સિદ્ધરાજે ઉત્તરમા લગભગ અજમેર અને નાગોગથી દક્ષિણમા દમણ સુધી, અને પૂર્વમા બીલસાથી પશ્ચિમે સોરઠમા દ્વારકા સુધી પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો એટલું જ નહીં પણ અબ્બા અને તારગાની સમીપના પહાડી પ્રદેશમા હૂવાઈ^૯ રહી, સિદ્ધપુરની આસપાસના પ્રદેશમા ત્રાસ આપનાર જંગલી ટોળીના મરદાગ બર્બરકને હાગવી, કાયમ માટે એ પ્રદેશને નિર્ભય બનાવ્યો, તથા સોગઠ અને માલવાના રાજાઓને કેદમા નાખ્યા એ મહાકાર્ય જ્યસિંહદેવે જ કર્યું

સિદ્ધરાજનું મરણ વિ સં ૧૧૯૮

સિદ્ધરાજના મરણની તારીખ નક્કી કરવા માટે કોઈ સમઝાસીન લેખનો પુરાવો મળતો નથી વિ સં ૧૨૦૦ના બાલીના લેખમા "મહારાજાધિરાજ જ્યસિંહદેવના રાજ્યમા જ્યસિંહદેવના

સવત્ ૧૯૯૪ના 'બ્રહ્મબુ'ના દીપોત્સવી આક્રમા પ્રકાશિત શ્રીયુત રામલાલ મોદીનો લેખ, પા ૧૦ તથા શ્રી કૃર્ણસ ગુજરાતી સભા-મહોત્સવ ત્રયમા શ્રી રા મ શાસ્ત્રીનો 'બર્બરક એક મીમાસા' એ નામનો લેખ, પા

૧ જુઓ વાઘસાવકાર, સર્ગ ૪, શ્લોક ૮૧ તથા સર્ગ ૨, શ્લોક ૮ની દીકા

૨ ગુ ઐ ઉ લેખો ભાગ ૨નો, લેખાક ૧૪૪

૩ પુરાતત્વ પુ ૪, અક ૧-૨, પા તથા પુ પ્ર પુ ૮૩, અક ૩, પા ૩૧૨

૪ આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન હિન્ડયા ન ૨, એપેન્ડિક્સ પ ૧૩

૫ પુ પ્ર પુ ૨૭, અક ૮, પા ૧૭૭ તથા હિન્ડયન એન્સીક્લરી ત્રય ૧૦, પા ૧૫૯

૬ જુઓ પ્રસ્થાન પુ ૮, અક ૩, પા ૧૭૬ ઉપર શ્રીયુત ઓ હી ઓગાજએ કરેલી તલવાડાના લેખની નોંધ

૭ જુઓ શ્રી કૃર્ણસ ગુજરાતી સભાએ પ્રકાશિત મારી "પ્રાચીન પાટણ" નામક પુસ્તિકા, પા ૨૨થી ૨૫ તથા પ્રસ્થાન પુસ્તક ૧૨, અક ૫, પા ૨૨૪થી ૨૬૫

૮ હિન્ડયન એન્સીક્લરી, હાસેગર ૧૯૨૮નો અક પા ૨૩૪

૯ જુઓ ભારતીય વિદ્યા, હિન્દી-ગુજરાતી ત્રિમાસિક, વર્ષ ૧, અક ૧મા પા ૬૭ ઉપર પુરાતત્વચિન્હ મુનિમો જિનવિજય એ "બર્બરક એન્ડ ગેટ્સ" નામના લેખમા કરેલી સપાદકીય નોંધ,

સામેત મહારાજ આશ્વાઃ-આશરાજના તાપાના કાર્ધ માણસે દાન આપ્યાની નોંધ છે.^૧ પણ એ લેખની તારીખમાં કાંઈક ગડબડ થઈ હોય, એમ જણાય છે. કારણકે ૧૨નો આંકડો તો મુદ્દલે વંચાતો જ નથી. માત્ર ૦૦ વંચાય છે. એટલે એ લેખના આધારે સિદ્ધરાજ વિ. સં. ૧૨૦૦ સુધી જીવતો હતો એમ માનવું મુશ્કેલ છે. પછી વિચારશ્રેણીમાં સિદ્ધરાજના મરણની તારીખ વિ. સં. ૧૧૯૯ના કાર્તિક મુદ્દ ૩ આપી છે.^૨ અને વિ. સં. ૧૧૯૯માં માધ મુદ્દ દસમી ગુરુએ મંડલીપુરિ(માંડલ)મા કુમારપાલના રાજ્યમાં પ્રાકૃત મુ. પાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર લક્ષમણગણિએ ગ્રંથું હતું એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે.^૩ આ ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજનું મરણ વિ. સં. ૧૧૯૯ના માધ માસ પહેલાં જ થયું હોવું જોઈએ. (ક્રમશઃ)

“૧૯૪૧ ના ગુજરાતી વાડ્-મયની સમીક્ષા.”

ફેરફાર અંગેની સૂચના.

‘ગુજરાત સાહિત્યસભા’ તરફથી દરવર્ષે કરાવવામાં આવતી ગુજરાતી સાહિત્યની સમીક્ષા માટે આ વર્ષે જે વ્યવસ્થા થયેલી છે, તેમાં નીચે મુજબનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે:

વિભાગ ૨:—

સમીક્ષક:—

- વિષયો (૧) નિબંધ.
(૨) વિવેચન
(૩) જીવનચરિત્ર
(૪) ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન
(૫) ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ
(૬) ભાષાશાસ્ત્ર
(૭) કેળવણી
(૮) આળસાહિત્ય
(૯) પ્રવાસ

શ્રી. યશવંત શુક્લ અમદાવાદથી મુંબઈ રહેવા ગયેલા હોવાથી તેમનું સરનામું આ પ્રમાણે ફેરવાયું છે:—
‘શ્રી. યશવંત શુક્લ,
ચિલ્ડ્રન્સ એકેડેમી,
૧૫, મેથ્યુરોડ, ગિરગામ,
મુંબઈ—૪.’

વિભાગ ૩:—

સમીક્ષક:—

વિષયો—વિજ્ઞાનની બધી શાખાઓ.

શ્રી. વિજયલાલ ક. ધ્રુવનો સ્વર્ગવાસ થવાથી તેમની જગાએ શ્રી. ધનજીભાઈ ફકીરભાઈને સમીક્ષક નીમવામાં આવ્યા છે. સરનામું:—

‘શ્રી. ધનજીભાઈ ફકીરભાઈ.

કલ્યાણ સોસાયટી,
એલીસબીજ, અમદાવાદ

દરેક પ્રકાશક તથા લેખકને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવાની કે તેઓએ વિભાગ નં. ૨ તથા ૩ સાથે સંબંધ ધરાવતા પોતાના પ્રકાશનો અને કૃતિઓ ઉપર જણાવેલાં નવાં સરનામાઓ ઉપર ઓકલી આપવાં નોંધ લેવી. માનદ મંત્રી

ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાન.

૧ જુઓ એપીગ્રાફિયા ઇન્ડિકા ગ્રં. ૧૧, પા. ૩૩ તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ, ભા. ૧, પા. ૨૬૨થી ૨૬૩

૨ વિચારશ્રેણી તથા કુમારપાલ પ્રબંધ ગુ. ભા. પા. ૮૬ ઉપર કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકની તારીખ વિ. સં. ૧૧૯૯ના માર્ગશીર્ષ વદ ૪ આપી છે.

૩ શ્રીયુત મોહનલાલ દેવીચ દેસાઈકૃત “જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ” પા. ૨૭૫

૫ વસાવા

પહાડવી, વળવી, નાયક.

૬ કોટવાળીઆ

વીટામીઆ, થોરીઆ.

૭ કાથુડીઆ

હેલમ, બહુ, પવાર, સિંધી. ૨૫

આ કુળો રાનીપરજની જે તે કામના જથ્થા બંધાયા હશે તે પરથી થએલાં હોવાનું જણાય છે. રહેઠાણના સ્થળ પરથી પણ જે તે જથ્થાઓનાં નામો પડ્યાં હોય એમ લાગે છે. ચોધરામાં 'વલવાડા', દુળામાં 'દમણીઆ', અને 'નરડા' કુળો, એ ગામોનાં સૂચક છે, તેમ જ જથ્થાઓના બંધા પરત્વે પણ કુળના નામ પડ્યાનું અનુમાન થાય છે; જેમકે વણુમરી-ઉં, વાંસકોડીઉં, વગેરે.

જાગીરો

દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાનીપરજની જુજ જાગીરો અને સ્વતંત્ર સત્તાવાળી ઠકરાતો પણ હજી હસ્તી ધરાવે છે.

જંગલભર્યા આખા ડાંગના વિશાળ પ્રદેશની હકુમત અંગ્રેજ સરકારે લઇ લીધી છે, તેમ છતાં લિંગોટીને અપનાવી રહેલા, સરકારમાંથી સાલીઆણા મેળવતા, ડાંગના નાયકોની, દક્ષિણે લખાતી, "સરકારો" હજી ભૂંસાઈ નથી.

રાજપીપળા સંસ્થાનની હકુમત નીચે સાગ્યારા અને વાડી સંસ્થાનોના ધણી વસાવા જાતિના છે.

ગાયકવાડ સરકારના નવસારી પ્રાંતના સોનગઢ તાલુકાના ટોકરવાની જાગીરો વસાવાઓની છે અને મહુવા તાલુકામાં નળધરાની જાગીરીની સનહોના માલિક ચોધરા કામના છે.

વાંસદા રાજ્યની સરહદે લાગેલા મુલ્યાણા સંસ્થાનના સંસ્થાનિક નાયકો કામના છે, અને તે જ મુજબ રાજપીપળા, સાગ્યારા ને નવસારી પ્રાંતના સોનગઢની સીમાને અડેલાં રાયસીંગપુરા, સીંગપુર અને ચીખલી-ગંગથાની મોટી જાગીરોના માલિક વસાવા ઠાકોરો છે. આ ઠાકોરો 'સરકાર'ના નામથી જોળખાય છે; જેમકે:—ગંગથા સરકાર, નાલા સરકાર.

વિભાગ ત્રીજો

આ વિભાગમાં રાનીપરજની જૂદી જૂદી કામોનાં ગીત, વાતો અને ભવાઈના એક પ્રસંગને નમૂના ફાખલ ઉતારીએ છીએ. ક્ષાત્રે જીવતા, એ પ્રજના સાહિત્યનો જથ્થો પણ નાનો નથી. એટલે એવો સંપૂર્ણ સંગ્રહ તો પરિશ્રમ વિના થઈ શકે નહીં. અહીં આપવામાં આવેલા નમુના એ પ્રજના લોકસાહિત્યમાં રજુ થતા માનસનો પરિચય કરાવવા પૂરતા છે. પ્રથમ એમનાં ગીતસંગ્રહમાંથી થોડા નમુના રજુ કરીશું.

(૧) લીંબડો ભીલ

રાનીપરજ પોતાના નાયકોની સાહસકથાની લાવણીઓ લલકારે છે. એવી એક સાહસકથા લીંબડા ભીલની વાવણીમાં રહેલી છે. મેવાસી ભીલ પ્રજમાં આ ગીત જળવાયેલું છે:—

“ રાજપીપળાનો ગઢ વાંકો રે ચૂંકો,
ગઢ ગુજરાતનો અંખો જ રે;
સોળ સોળ રાણીઓનાં ઘરેણાં લીધાં,
તોયે રાજાએ ન જાણ્યું જ રે.

દારૂડા પી ને ગળ રે સુતો
 મહેનમા ખાતર દીધુ છ રે,
 રાગને જમવાની સોનાની ચાળી,
 તે 'લોખંડો' લઈ નાહો છ રે
 આગળ પાછળ આરજો ચાલે,
 વચમા 'લોખંડો' ચાલે છ રે,
 ત્યાથી રે 'લોખંડો' ઠમકે નાહો,
 આવી રીયો હુરસદ માતા છ રે
 હુરસદ માતા ! તને પાયે લાગુ,
 મવામણુ તેવ ચઢાવુ છ રે
 ત્યાથી રે 'લોખંડો' ઠમકે નાહો,
 આવી રીયો ઢીક હનુમાન છ રે
 ઢીક હનુમાન ! તને પાય રે લાગુ
 સવા મણુ તેવ ચઢાવુ છ રે
 ત્યાથી રે 'લોખંડો' ઠમકે નાહો,
 આવી રીયો રસુવા ગામે છ રે
 રસુવા ગામના ઇમામ ચાહી,
 ધોળી ધળ ચઢાવુ છ રે
 ત્યાથી રે 'લોખંડો' ઠમકે નાહો,
 આવી રીયો જેમવપોગ ગામે છ રે,
 જેમલપોગ ગામના ઝાઝા રે કાળી
 ત્યાથી રે 'લોખંડો' ઠમકે નાહો,
 આવી રીયો પોષ્યા ગામે છ રે,
 પોષ્યા ગામના પછારીવા મગાવો,
 ખડીઓ લઈ કામળ લખી રે મોહલે-
 ફેરના પડિને પગ છ રે,
 આગસ પાયસે કામલા લખને,
 મારી કુમકે આવલે છ રે
 ખડીઓ લઈ કામળ લખી રે મોહલે,
 માડવા ગણા લિપ છ રે
 ગાસે પાયમે આરજ લખને,
 મારી કુમકે આવલે છ રે
 એક દોડીમા દાગના બાટલા
 ખીછ દોડીયા માટીઓ છ રે
 ગાંડુ વઢાળીને ઠગી આપેની,
 કોમલ ઉપારીયા ખરીયા છ રે
 માંડવા ચામલા ગજપૂતો મૂખ,
 નેરેરીડ ચાંદ છ રે.

ત્યાંથી આરબની બેરખીઓ હુખી,
 નીકળી કોરલના આરે ૭ રે,
 કોરલ ગામનો દુધીઓ લંગીઓ,
 ખરે ખંખારે ઉભો ૭ રે.
 લોહુ લાકડું પડતું રે મૂક્યું;
 નગદ નાણું લીધું ૭ રે.
 કોરલ ગામનો તજમલ ગોંસાઈ,
 બચકો લઈને નાઠો ૭ રે.

આ 'લોખડો' ભીલ ક્યારે થઈ ગયો, એ જાણવા મળતું નથી, પણ આ ગીતમાં કરેલા ઉલ્લેખ પરથી એમ જણાય છે કે રાજપીપળાની ગાદી જ્યારે જૂનારાજ તરીકે ઓળખાતા રાજપીપળામાં હતી, તે સમયે આ બનાવ બન્યો હોવો જોઈએ. કારણ ગઢમાં ચોરી કરીને છટકી જઈ તે હરસદી માતાએ આવે છે. આ માતાનું સ્થાનક નાંદોદ(હાલનું રાજપીપળા)માં છે. તેમજ 'ઢીક' હનુમાનનું સ્થાન પણ નાંદોદના જ વૈદ્યનાથ મહાદેવ પાસેના હનુમાનનું સ્થાનક હોવું જોઈએ; કારણ તે હનુમાનને લીલો પોતાના દેવ તરીકે માને છે.

રાજપીપળેથી વિ. સં. ૧૯૭૧ પછી ગાદી ખસી, નાંદોદ આવી છે, એટલે લોખડા ભીલનો પ્રસંગ ઓછામાં ઓછો સવા બસો વર્ષ પહેલાંનો હોય એમ લાગે છે.

દુબળાં કોમનું એક ગીત

છાણ નાંખવા જેઈ, મૂઓ વાંહે દોઈડો આવે રે,
 હરકાટીને^૧ કાઢડો, મૂઓ હુંઈ હુંઈ રડે રે.
 હારેક કરીને ઘેર આવી ઓટલીએ બેઠી રે
 'માય' 'માય' કરી પાસે આવી, આવી ખોડરે બેઠો રે.
 છાણું વણવા જેઈ, મૂઓ વાંહે દોઈડો આવે રે
 ફેરવી ટોપલો માધરો, મૂઓ હુંઈ હુંઈ રડે રે.
 પાણી ભરવા જેઈ, મૂઓ વાંહે દોઈડો આવે રે
 ફેરવી દોરીએ,^૩ માધરો, મૂઓ હુંઈ હુંઈ રડે રે.
 રોટલા ધડવા બેઠી, મૂઓ રોટલો રોટલો કરે રે,
 અરધો રોટલો આપલો, મૂઓ હુંઈ હુંઈ રડે રે.
 આખા રોટલા સારૂ, મૂઓ હુંઈ હુંઈ રડે રે.
 ચાનકી રોટલો આપલો, મૂઓ ખિલખિલ ઓહો^૪ રે

દુબળાની સ્ત્રીઓને ઘણીઆમાને ત્યાં કામ કરવા જવું પડે છે તેને "હારેક" કરવા જવું કહે છે. આ રીતે કોઈ દુબળાની સ્ત્રી કામ કરવા જાય છે ત્યાં માની પૂંઠ પકડી તેનો છોકરો જાય છે. તેને મા મારે છે અને આખરે રોટલો આપી, તેનું રડવું શાંત કરે છે, તેનું આ વર્ણન છે.

(૧)

ચોધારા કોમનાં લગ્નનાં ગીત

ગોવાલ દેવની છોકરી પણ^૫ કે કેન્ને હેન્ને
 પણ તેવી પણવા દે જે, , ,
 ગોવાલદેવે નોતરાં મેલ્યા, , ,

મેલે તેવા મેલવા દેને, " "
 ચોખ્ખા દેવની છોકરી પછે, " "
 પછે તેવી પછુવા દેને " "
 ચોખ્ખાદેવના નોતરા મેલ્યા, " "
 મેલે તો મેલવા દેને " "

(૨)

છાગને ઘેર બેમોડા^૧ ધોવીર ગહા રે
 શિવગજ વાગે વાકળ
 છાગને ઘેર ગધડી^૨ ધોવી ગહા રે
 શિવગજ વાગે વાકળ
 સુગજ ઉગ્યા રે જનીબેન, હાંધી કમ ગહા રે
 શિવગજ વાગે વાકળ

ગામીત કોમનુ એક ગીત

સોગકારી ચાર્યા^૪ ભોગ, હાદહે મા જુનાવીઆ
 જાહુ કાળા મેલુવાડી, ચેહિડા મા "
 સોગકારી દોતણા દોલા^૫ હાદહે મા "
 જાહુ કામા સેલુવાડી, ચેહિડા મા "
 સોગકારી ભાતા^૬ છડા, હાદહે મા "
 જાહુ કામા સેલુવાડી, ચેહિડા મા "
 મગકારી ભાત ભગ, હાદહે મા "
 જાહુ કામા સેલુવાડી, ચેહિડા^૭ મા "

આ ગીતમાં ગામીત કોમની કાંઈ યુવતીને સરવારી વેઠ કગવા જવું પડે છે, તેનું વર્ણન
 'છે યુવતી કાંઈ જુવાનીઆને આ વેઠ પૂરી કરી આત્રી મળરાની આત્રી આપે છે

કુકણા કોમનુ એક ગીત

સાગજ^૮ કિલા, કિલા કમ ઢળ વજજી
 એ કિલા વરી ઉભી કશી રાહ "
 સાગજમા ચોલી ઝાલી, ચોગે કશી ઝાલી, વજજી
 સોનગઢ કિલા, કિલા કસ ઢળ વજજી
 એ કિલા વરી ઉભી કશી રાહ "
 સોનગઢમા ચોરી ઝાલી ચોરી કશી ઝાલી "

આ પ્રમાણે જ રૂપગઢ અને વાંસદાના દિલ્લાઓનાં નામે પણ બોલવામાં આવે છે
 વાતોના નમુના

(૧)

એક વખત એક ગામની કૂવરી સોનાની મુપડી અને માંબેગી વર્ષ ગમતી હતી.
 એવામાં એક જૂત ત્યા આી પહોંચ્યો તેજે ગામકુવરીની સોનાની મુપડી અને માંબેગી

૧ બેસ ૨ દોતણ ૩ ગધડી ૪ પાસચોટ ૫ દણ ૬ ડામર ૭ આવડ
 ૮ સાગજ-આબેરને, બાંસલખના કિલ્લા નામથી બોલખાતો પ્રસિદ્ધ કિલ્લો રાસદેર, સોનગઢ
 અને રૂપગઢ એ ત્રણે કિલ્લાઓ નવસારી પ્રાંતના સોનગઢ વાડુકામાં આવેલા છે

ઉડાવી દઇ, વાવમાં નાંખી દીધી. કુંવરી આથી રડવા લાગી. એટલામાં ઢાટ બરવાને કાઢ વાણીઓ ત્યાં આવી ચઢ્યો. એટલે કુંવરીએ તેને વાવમાંથી સુપડી અને સાંભેલી કાઢી આપવા કહ્યું. પણ વાણીએ કહ્યું: જો તું મારી સાથે લગ્ન કરે તો કાઢી આપું.

આ પછી એક વહોરો આવ્યો. તેને પણ તેણે એમ કહ્યું, એટલે વહોરાણાએ પણ કુંવરી તેની સાથે લગ્ન કરે તો કાઢી આપવા જણાવ્યું. પીઠું લઈને પારસી આવ્યો. તેની સાથે એમ જ વાત થઇ. એટલામાં ઢેડો આવ્યો. તેની સાથે પણ એમ વાત થઇ. કુંવરીએ પરણવાની હા કહી. ત્યારે ઢેડાએ કહ્યું કે પહેલી લગ્ન કર, પછી કાઢી આપું. રાજકુંવરીએ તેની સાથે લગ્ન કર્યાં આ વાતની ખજાર રાજાને પડતાં તેણે લશ્કર મોકલી ઢેડા અને રાજકુંવરીને પકડી મંગાવ્યાં.

રાણીને આ વાતની જાણ થઈ એટલે તેણે જમાઈ ને આવીને કહ્યું: “જમાઈ! જમાઈ! જાગતો સુજે, અને દીવો સળગતો રાખજે, નહીં તો તારું મોત થશે.”

પણ જમાઈએ આ વાતમાં વિશ્વાસ ન કર્યો, ને જાંઘી ગયો, અને રાજાએ તેને મારી નાંખ્યો. એટલે ખીજા ઢેડાઓ છોકરીને ઉડાવી નાસી ગયા. છોકરીને લઈ જઈ ઝાડ પર છૂપાવી દીધી.

આ ખીનાની ખજાર પડતાં રાજાએ કુંવરીની શોધ કરવા કુતરા છોડ્યા. આ કુતરા છોકરી જે ઝાડ પર હતી તેની નીચે આવી ઉભા રહ્યા. આ જોઇ છોકરીએ કુતરાઓને કહ્યું: “જો તમે મારા ધણીને જોવા દે તો પગના તોડા આપું, ગળાનો હાર આપું, કંકણ આપું.”

પણ કુતરા કહે બહુ એ તમારું. આ પછી છોકરીએ કહ્યું: ‘પગનાં પગરખાં આપું.’ ત્યારે કુતરા કહે: આપ જોઈએ. એટલે છોકરીએ પગની મોજડી નાંખી. જેવી મોજડી મળી કે કુતરા તે ખાવા લાગ્યા. એટલે ઝાડ પરથી તે ઉતરી નાસી ગઈ અને મસાણામાં જ્યાં પોતાના ધણીની ચેહ બળતી હતી ત્યાં આવી, તેમાં પડી બળીને ભરમ થઇ ગઇ.

ખીજા ઢેડાઓ ત્યાં હતા તેમણે આ જોયું. તૂર વગાડવાનું ફેંકી દઈ, તેઓ પણ નાસી ગયા.

(૨)

એક કોટલાલીઓ હતો. નદીના કાંઠામાં લાકડાના ચાર ઠોચા ખોસી, ઉપર જંગલી ખર હાથી નાનો સરખો માંડવો બનાવી, તેની સ્ત્રી સાથે તે રહેતો હતો. સાધારણ મહેનત-મજૂરીમાંથી થોડા પૈસા બચાવી, તેણે બૈરીને કાપડું સીવડાવ્યું હતું.

રહેવાને માટે દીવાલો વિનાનો ખરનો માંડવો અને બૈરીને સારું કાપડું કરાવવાથી એની કામમાં ભારે ચિકાશવાળો ગણાતો હતો.

શીઆળો બેઠો ને ઠડી પડવા લાગી. તાપણું કરી, આ ધણીધણીઆણી ટાઢ ઉડાડવા લાગ્યાં. એવામાં એવું બન્યું કે એક રાતના કકડાવીને ઠડી પડી. તાપણાથી પણ એમની ટાઢ ન વળી. ઓઢવાનું તો કંઈ હતું. જ નહી. પણ સુશીખત હંમેશાં નવો રાહ બતાવે છે. કોટલાલીઓએ કાપડું કાઢ્યું અને તેની એક આંચમાં ધણીએ ને બીજી આંચમાં ધણીઆણીએ હાથ ઢાંક્યો. આમ રાત વીતી સવાર થયું. સૂરજ નીકળ્યો ને તાપ પડવા લાગ્યો, એટલે કુદરતના આ ગોદડાની હુકમે બેસી, રાતની સખત ઠડીની વાતો ધણીધણીઆણી કરવા લાગ્યાં.

ખાઈ કહે કે આપણા પાસે તો કાપડું હતું તે રાતના ઠીક થયું, ત્યારે તેનો ધણી કહે, એ વાત તો ખરી, પણ આપણી પાસે આટલું સાધન હોવા છતાં ટાઢે હુકવાયાં, તો બીયારાં ગરીબગરબાંની શી વલે થઈ હશે ?

(૩)

દોહીઆ-હિ બર ગામે એક ભગત રહેતો હતો તે દેવમોગરાની બત્રાએ જવા નીકળ્યો ગામનો વસાવો પણ ભગતની સાથે જોડાયો જગલો વટાવતા બે જણ પગપાળા જવા લાગ્યા દહાડે ચાલે ને રાત પડવા વખત થાય ત્યારે જે ગામ આવે તેની છાપરી પાસે તાપણું કરી પડાવ નાખે

એક ગામે કોઈ છાપરીની પાસે તેઓ ગત ગાળવા થોડ્યા છાપરીમા કોઈને ઝાડા છૂટી ગયા હતા તે બધ થતા ન હતા આગણે ભગત આવેલો બળ્થી, છાપરીવાળાએ બળ્થુ કેન્તે કોઈ દવા બળ્થુતા હશે, એટલે તેને દવા બતાવવા કહ્યું ભગતે પોટલી છોડી નેપાળો વાટીને ગોળો કરી આપ્યો દર્દીને ખવગળ્યો પછી દર્દી મરી ગયો છાપરીવાળો એકસો હતો, એટલે એને બાળવા લઈ જવાની આપણ હતી આથી ભગતે વમાનને મદદે મોકલ્યો લાશ લઈ જનારે વસાવાને માથા તરફ રાખ્યો પછી ભગત અને વમાદો બીજો ગામ ગયા ત્યાં પણ આમ જ બન્યું, ને વસાવાને લાશને મસાળે પહોંચ્યાડવામા માથા તરફ ખાધ માગવી પડે

આ પછી ત્રીજો ગામ ગયા, ત્યાં ભગત પાસે કોઈ દવા લેવા આવ્યું એટલે પાસે ખેડેલો વસાવો તરત જ બોલી ઉઠ્યો “ ભગત ! તારે દવા આપવી હોય તો આપજે, પણ હવે હું લાશને માથા તરફ ખાધ નહીં મારું ”

(૪)

ભવાઈનો એક પ્રસંગ

(સન ૧૯૩૬ના બન્યુઆરી માસની શરૂઆતના એ દિવસે હતા હું ઉમરપાડાના જગલ વિભાગમાં ગયો હતો હડી કંકડાવીને પડની હતી કાદવાલી ગામે સેકડો ભીલો એકઠા થયા હતા કોદરાનું કુટાર ખીછાવી, તેમણે પથારીઓ બનાવી હતી અગની પીછોડીનું પાથગણું કુટારા પર પાથરી, ગરીબના ગોદડા તરીકે લેખાતા આગના તાપણા જમાવી, તેઓનો જગી પડાવ પડ્યો હતો

ગતના સુમવાતા હીમાળુ પવનમા સેકડો નગ-નારીઓ તાપણાઓની ફફિ ભવાઈના પ્રયોગ જોવા બેસી ગયા હતા ગગથાના વસાવાઓ ભવાઈ અને નાચ માટે જાણીતા છે, ને ગગથાવાળા જ આજે બેસવા આવ્યા હતા

વીસેક જણની તે મડળી હતી તેમાનું કોઈ જ ભણેલું ન હતું નજીકના રેલ્વે સ્ટેશનથી ૪૦-૪૨, માર્ચલ દૂરના ગામેથી તેઓ આવેલા હતા તેમનો નાયક છુટ્ટો દનો આ વીમ જણમાથી બે માણુમોએ માત ગાડીના ખુલ્લા ડબ્બામાં બેસી પાંચ માર્ચલની આગત્રાડીની મુમાફરીનો અનુભવ લીધો હતો નજી જણે નાની ગાડી ચાલતી જોઈ હતી તેમના નાયકને રેલગાડીને પાટે પગપાળા મુસાફરી કરવાનો યોગ મળેલો આમ છતાં મધગત નમતા બનારે તેમણે પોતાનો નાટ્યપ્રયોગ પૂરો કર્યો ત્યારે જે માણસોએ જણાવે એકડો પણ ઘૂટયો ન હતો નવીન જગન અને વિદ્યાળ વ્યવર્તિનો જેમને પરિચય ન હતો તેમણે ઠરેલી વસ્તુ જોઈ હું મુઝ થઈ ગયો ત્યારે મને લાગ્યું કે આ રીતે દાનરો વર્ષ પૂરે આગતને ધર્મ-મદિરેથી ભગવાન છુદની પ્રતિભા પ્રગરી દશે એ નાટ્ય-પ્રયોગની વસ્તુ ડુખા ગ્લુ કરે)

પ્રથમ કવિઓ મજાચગ્ન કરવા આવ્યો ભીનોરી બોલીમાં તેણે જે ગીત લલકાર્યું તેનું ભાષાંતર નીચે મુજબ છે -

“ દુનિઆમાં પાપ વધું રે ભાઈ ! પાપ વધુ

ને ભગવાન વિચારમાં પડ્યા.

તેણે વિચાર્યું લોકને સુખી કરવા માટે મનખ મોકલ્યું.
 'દયા' નામની માટી મંગાવી, 'ભક્ષાર્થ' નામનો કોલ ક્યો,
 તે માણસ ધડયું રે, માણસ ધડયું.
 તેણે આવી ધરતી ખેડી, દાબડો ખોદ્યો-દાબડો ખોદ્યો,
 આંખો રાખ્યો ને આંખો મોઢ્યો રે મોઢ્યો.
 એ મનખ તે કાણુ રે કાણુ ?

એટલે ખીજ નટો ખોલી ઉઠ્યા ? "એ મનખ તે ગાંધી રે ભાર્થ: ગાંધી !"

આ તળપદી રચનામાં રહેલી ધરતી ખેડવાની અને ત્રાલડા જેવી હકીલી જડોને ઉખેડવાની લબ્ધ કલ્પના પાછળ રહેલા શ્રમ અને રક્ષયને ગામડાની જનતા સારી રીતે સમજી શકે. આમ મહાત્મા ગાંધીને નામે પ્રયોગની શરૂઆત થઈ. એ પ્રયોગમાં ઘટાવેલી વસ્તુ નીચે પ્રમાણેની છે:-

જગલમાં એક સુંદર નાનકડું ગામ છે. ગામને પાટરે નીતર્યા જળ લઇને વહેતી પહાડી નદી હતી. સીમાળમાં ખેતીના મોલ લહેરાતા. સૌ સુખી હતાં.

ત્યાં પીઠાવાળો આવ્યો. તેણે મોટો વાડો રાખ્યો ને નાચણું પાડવા માંડ્યાં. લોક એતરને બદલે ત્યાં ભેગુ થવા માંડ્યું. ખેતી બગડવા લાગી. ગેવામાં એક થેલો લઈ શેઠ આવ્યો. વસાવાની એટલીએ તેને ઉતારે આવ્યો; ગામે અનાજ આપ્યું. તેણે મીઠામરચાની કુકાન કાઢી. તેણે કોપર ને દાળીઆ આપી કપાસ લીધી. વસાવાની એટલી છોડી, ધર ખાંધી ગાદી થાપી. લોકને પૈસા આપ્યા ને જમીનો લીધી. પૈસા લઈ લોક પીઠે પૂરા કરવા લાગ્યા.

ગામમાં એક માણસ વરજેલો હતો. તેની પાસે મોટી જમીન હતી. શેઠે એક વાંગરીઓ-લખાડ શોધી કઢાડ્યો. પીવાનું અને થોડા પૈસા તેને આપ્યા ને વરજેલાને પીતો કરવાનું કામ સોંપ્યું. વાંગરીઆએ ખીકું ઝડપ્યું ને કેટલીક મહેનત પછી "નાત બહાર" ન થવું પડે, એ સાડ વરજેલાએ દારૂની છાક લીધી, ત્યારથી તે પણ લતમાં પડ્યો. જમીન શેઠને ત્યાં જવા લાગી, પણ હજી ખીજઓ જમીનના માલિક મટી, શેઠની ખેતીના મજૂર બન્યા હતા. એવી સ્થિતિ આ માણસની થઈ ન હતી.

શેઠે વાંગરીઆને બોલાવ્યો અને પેલાને જો સારી દેખાવડી ઝૈરી મેળવી આપે તો રૂ. પચ્ચીસ આપવાની લાલચ આપી, પીવાનું આપ્યું. પાનખીડી ખવરાવી, વાંગરીઆએ એ ઘાટ પણ પાડ્યો. પણ કન્યાને દહેજમાં આપવા માટે એ ખેડૂત પાસે પૈસા ન હતા. એટલે કોઇનું ઘર મંડાતું હોય તો લલાછ કરવા શેઠે ખેડૂતની જમીન સાનમાં લખી લઈ પૈસા ધીર્યાં.

લગ્નની જન ગઈ, વેવાઈને આગણે લગ્નનું નાચણું પડ્યું. દારૂનું પીપ ઠલવાયું. સૌ પીને નાચવા લાગ્યા. વાંગરીઆએ થોડું જ પીધું. વરકન્યા પણ ઉપરાણે લગ્નની ગાંઠવાળી નાચના 'ચારા' ખેલવા લાગ્યાં. વાંગરીઆ પણ ખાધે ઉપરાણું નાંખી, કન્યાની પાછળ પાછળ ખેલવા મંડ્યો.

નાચ અને નશાના તાનમાં સૌને ગુલતાન બનેલાં જોઈ વરકન્યાની વચમાં વાંગરીઆ ભરાઈ ગયો. કન્યાને પાલવેથી વરની ઉપરણાંની ગાંઠ છોડી, પોતાના ઉપરણા સાથે વાળી લીધી ને ધીરે ધીરે નાચનો ચારો ફેરવતાં ફેરવતાં વાંગરીઆ કન્યાને લઈ નાસી ગયો.

કેટલીક વારે કન્યા ને વાગરીઓ બન્ને ગુમ થયાનું જણાયું સૌ જાનેવા બોલા પડ્યા ને ખીજવાયા વાગરીઓને ન્યાય કરવા તરત જ પચ મળ્યું વાગરીઓને જોવાળ્યો ને તેણે 'ગુનો' કર્યો છે કે નહીં, તે પૂછ્યું ત્યારે વાગરીઓ કહે કન્યા વધ ગયો છું, એ વાત ખરી, પણ એમા મેં શો 'ગુનો' કર્યો છે ?

જૂઓ, પેલો પીપડુ લઈને પીઠાવાળો આવ્યો, તેણે આપણા પૈસા અને અક્રુવ એવ લઈ લીધા આ કાચળો લઈ શેઠ આવ્યો તેણે બધાની જમીન લઈ 'નાગા' ર્યા છતાં એમણે 'ગુનો' નથી કર્યો, તો પછી હું તો એક બૈરી લઈ ગયો તેમા મેં શો 'ગુનો' કર્યો ?

પચ વિચારમા પડી ગયું એવામા એક ભગત આવ્યો તેણે કહ્યું દુનિયામા ભલાઈ કરવા એક દેવ આવ્યો છે તેના કલા પ્રમાણે ચાલી લોક સુખી થઈ ગયું દયા તેના દિલમા છે, લોક એને મહાત્મા ગાંધી કહે છે પછી ભગત ભજન ગાય છે એટલે પચ પીઠા અને શેઠને ખારણે ન જવાનો ઠરાવ કરે છે, અને વાગરીઓ બૈરી પાછી આપે છે

"આ બધું મહાત્મા ગાંધીના પ્રતાપે થયું એ વાક્યો માથે આ ભવાઈનો પ્રયોગ પૂરો થાય છે .

વિભાગ ચોથો

રાનીપરજાના શબ્દોનો સમ્રહ

આ વિભાગમા રાનીપરજાની જૂદી જૂદી બોલીઓમાથી તાગવેલા શબ્દોનો નાનો મંત્રદર્શ આપવામા આવ્યો છે એ સમ્રહ સંપૂર્ણ તો નથી જ, પણ એ દિશામા થોડું પણ કામ થતું હશે તો ભવિષ્યમા કોઈ પૂર કરશે, એમ મનજી ૮૨૫ ઉપર શબ્દોનો મંત્રદર્શ રજુ કર્યો છે" સમજતા ખાતર મગાઈવાચક શબ્દોની યાદી પ્રથમ મૂકી છે

સગાઈવાચક શબ્દો

બાપ	બા, આમા, આતો, બાહ, બમાઈ	જવાહા, જવહા, જવાઈ
	આભા	ધગ જમાઈ
મા	યાહ, ચાલી, આયા, આઈડી	બધાડીઓ, અહરીઓ
મા-બાપ	એકુલ-આજી	બહા, ધડો આબો, મોટા
બહેન	બોલી બાઈ, બાય	આતો ધરડો બાહ, ડોવર-
દોકરો	પોહો, લેકસ	બાહ
દોકરી	પોહી	હાલોહો, ભાવડ
ધણી	માટી, માટડો, ગોહો	પાવડીઓ ભાવડીઓ
કાકી	કાકી, કાકીસ, જીજી	નોન્દો, બાજ, હાળદી,
કુઓ		બદનીસ
મામો	મામો, મામાસ	નાડો, બાઈ, વહુસ
કોઈ		જીજી, આજલી, કાકી
મામી	મામી, કુઈ	નાડી
મસગો	મામો, મસગો, દાજી	બાહલો
માસુ	હાફ આઈજી	બાદલો
ભાભેજ	પાજ, ભાજુજો, જામદા	ભાઈ
		ભાયા પાવો,

રાની પરજના રાખેડો ગુજરાતી રાખેડો

અ, આ, ઓ.

અહડાં

કોકટ

“કમારાં રાજનાં, હળ ખી બેડનાં
અહડાં દાર નાઈ દેચ.”

અરણુ-ણી આકાશના તારાના એક જુમ-
ખાનું નામ, મૃગશીર્ષ

અળાવડી

સમડી

અદદ

અધું

“અદદા પણ્યા, અદદા કુંવારા”

અણ્ણો }
એયણ્ણો }

હરણુ

અટકલ

હેડડી

અલકદાંડી વસાવાએના નાચનો એક પ્રકાર

અગદલ-અગદલ

કચરો-કુડો

અટરીઓ

ધરજમાઈ

અન

રંધેલું અનાજ

અંધારીઓ

અક્ષમા પહેરેલો માણસ

આડીયુ

કરવત

એરે

એરણી, ચવડાં

આછવ માછલી પકડવાનો જળીવાળો દોરીનો

ખનાવેલો ચારણો

આકંદ જૂઓ,

વાજકંદ

આં ધ (હી) ને આથુ :

માખાપ

આંધુ

અંધ

એનહ

ભાભી

આખુલું

કહેલું, બોલવું

એગલું

હગલું

એડગર

અજગર

આમાન }

આમી }

અમે

આંગડી જુવારનો પોંક પાડવા કરેલી લાટી

આછલ

રોંછ

એલ

હલ

એધીઆ

દાતરડું

આંતડે

આંતરડા

આંઈ

પોતે, હું

રાની પરજના રાખેડો ગુજરાતી રાખેડો

આપું

આપણું

અમ્હાણે

આમ્હાને

આમે :

આવતીઓ

આંગીઠા

આંગઠા

એદીઓ

એલવાવું

આતો

આયા

આંગણે રહેવું

આંગુલ આવવું

આધણુ

આમી

એટલીપોટલી

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

આલમા

ગર્ભ રહેવો

રજસ્વલા થવું

આધરાણુ

હવં

ખચકાંપોટલાં

“એટલીપોટલી લે રેલાડી”

(જૂઓ: ખટ વાહચો)

શિલ્પી-એમામામાં હળી

નીકળતો ખીલાડીનો રાપ

મરડાશીંગ

છીનાણું

“એવારે વાલો બંગલે ખપો-

રીયું ગાળયું રે લોલ,

એલનગોળર કેનુર-એવારે.”

આવ્યું, આવ્યો

“વાડાલુ એમાહા આલુ વા

એનાવા

ગીતારી એ-એલ લઈ ચાલ્યું

એનાવા”

હળ

હારી, સાંથી

પરકોમ

શાન્ત

વરસાદ

દીવાસળી

રાનીપરજીના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો	રાનીપરજીના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો
ધ્યાર	ધિયાર (ધ્યારવુ, કિં)	એઠરી	નીચેની
ધ	આપ	એખતો	} એઠલુ
ધદારો	હીચકો	એઠુજ	
	“છાનીકામી બેટી તો ફૂલ-ભરી પેટી,	એએ	
	પેટી ઇદારા ખાય બધવા ”	એઠા	
ધહી	અહીઆ	એની	અખોડો
ધહ		એકુડીયારો	વસાવા કોમમા પ્રચલિત
ધધણા		આશુડીયારો	વમવા કોમમા પ્રચલિત
ધહડુ			નાચનો એક પ્રકાર
	ઉ		નાચનો એક પ્રકાર
ઉલામા	એટલામા	એ હકી	એમ
ઉમરવાણી	ડાકણુ	એસાલો	ગીંછ
ઉખલો	ખાડણીયુ		ક
ઉમળવુ	માળવુ	કીડો	કોણુ
ઉગવુ	ભગવુ	કડચી	કડછી
ઉગલવુ	નહાવુ	કાગભારી	} વેડીઓ
ઉડદા	અડદ	વામદાર	
ઉમળુગ	ધણુ	કાણુઆ	કીડીઆમંગ
ઉધો	બેતીનું એક બોળગ-સમાગ	કાતા	કેટલા
ઉટ	હોઠ	કેતરોડ	કેટનુંક
ઉટાચો	નાચનો એક પ્રકાર	કોકડો	ગોરો
	ગાંજીના પહેલા પહેગમાં જ	કુહન	હળતી કાશ
	આ માય થઇ શકે છે	કોહવાલો	કાનખલુરો
ઉડા	મુડીઆ	કોની	કાલી-શિયાળ
ઉગી ગહેવુ	ગર્ભ ધાગણુ કગવો	કોનાદ	મગડી
ઉમીઆ	ઉખાણુ	કોયની	કોયવ
ઉચલીઆ	ઉચે માદે બોવનાગ	કોહો	ક્યો
ઉનાવુ	સાલળવુ (અનાય રેવુ, સાલળી ગહેવુ)	કોઓતા	ના કંઠતા
	“ગાળી દેઈ બેના, અનાય રે જવા ”	કમાગી	“પાયાં કોઓતા પાતવો”
ઉખાટલો	તકરકે કરવુ	કુમળી	એક જાનનું ધામ
ઉખલો	પ્રકાશ	કુટાર	ધોળી મુમળીની બાથ
		કો	પરાળ
			કોણુ

રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો	રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો
કમાર	મજુર	કાડો	ઘોડો
કાટિને	કંકાડાં	કુવડો	સમડી
કકુકંદ	એક પ્રકારનો જંગલી કંદ	કાવડી	ઈન્દ્રજવ
	ખાવામા મીણો ચઢે છે.	કાંટાહા	કાંટાવાળી
	કનખડી	કુદણીઓ	વસાવાઓના નાચનો એક
કાંગીરા	કાંગરી		પ્રકાર
કાદનો	કયાં	કુહાડીઓ	લોહી નીંગળતા ધાતે રૂઝ
કાંકણી	કંકણ. ગામીત કામની સ્ત્રીઓ		વવા માટે વપરાતી એક
	પહેરે છે.		વનસ્પતિ
કડખું	કાંખી. ઢોડીઆ અને નાયકા	કહે	કેશ, વાળ
	કામની સ્ત્રીઓ કાણીથી	કા	કાણુ
	કાંડા સુધી પહેરે છે.	કાલા	કેટલા
કરગરી	કાનમાં પહેરવાની યુટી	કુહલી	કરચલો
	પુરુષો પહેરે છે,	કુટલું	મારવું
કુડા	ઢોરની કાઢ, કાઢારું	કાંચુ	કાપડું
કાયરે	છોકરાં	કલુ	કરખ
કાઠી	લાકડી	કાંહુંડું	કેવું
કાઠો	માળો (સં. કાષ્ટ)	કાંચી	કેડ
કુપર	કાણી	કાઠ	શું
કાળી	કટી	કુળેલી	ચોધરા કામમાં વરકન્યાને
	“કાળીએ કાળીએ ચમખી		વળાવતી વખતે સાથે કન્યાની
	ધુધરમાળ”		નાની ખેનને મોકલવામાં
કીચકો	કળીઓ		આવે છે તે છોકરી. અણ-
કુખત્ય	ખરાળ		વરના જેવી આ પ્રથા છે.
કેડવા	જાણું કે	કાનાવાના	કાલાવાલા
	“ચાલ માયા લાગી રી કા	કેદિ	એક ખતના ચોખા
	પોયરા કેડવા.”	કલાંહાં	કેટલું
કોન્ડા	કરમદાં	કરગટી	કાઠડી
કરન	પગની કાંખી	કાવલે	નળીયું
કોડકા	નાનો વાઘ	કુડકી	પુરુષોના કાનમાં પહેરવાની
કોહિ	કણસલાં		સોના અગર ચાંદીની મરચી
કાહેવખત	કદાચ	કાપલું	તીર
કેહ	વાળ, પાંપણુ	કખાડાવાળો	કઠીઆરો. જગલના “કટી-
કજ	કરીઓ		ગ”માં કામે જનાર (કિં
કાદેટી	લગોટી		કખાડે જવું)

રાનીપરજના રાજા ગુજરાતી રાજા

કારીની કારેલુ, શાકનું નામ
કમાડચો કુનાડીઆનો છોડ
કાળપથો વસાના કોમનો એક ઉપાસ્ય
દેવ
કોહડી કેવી
“બોડકી કુમરી કોહડી રા”
ચીમડી ઉગે તોહડી રા”
કુચલીઆ ખરાખ ચાવના
“કુચલીઆ રે કુચલીઆ
ગજજીભાઈ તારા માસરીઆ
કલુચ ચોખાની એક જાત
“કલુચના ચોખા હોય ચો
રાય”
કુમડી નાચનો એક પ્રકાર
આ નાચ કન્યાને સામરે
આણ્યા પછી વરકન્યાને
ઉચકીને નાચવામા આવે છે
આ નાચ સવારમા જ થાય છે
કેહે કેવી રીને
કોહા ગો વાગ્તે
કનેરે કયાના
કોય લાડવુ કયાળી નાખવુ, ખગાડી
નાખવુ
ખ ખ
ખનવુ જોહવુ
ખાટલી કોહડી
ખીહ ખીર
ખેડ ગામકુ
ખદેડવુ દોડાવવુ
ખુખા કુમકા
ખુલખુન રમખુમ, ગજખુ
“ખુલખુલ ઘુલરી વાળે
ચમખી નાચે મોર”
ખડયા જરક નાનો વાધ
ખલ પામે
“કુના ખય પાણી વહે”

રાનીપરજના રાજા ગુજરાતી રાજા

ખુપર કોપર
ખોખલી પાવડો
ખળે ગીધ
ખેટવો પગની એડી
ખધાડીઓ ઘર જમાઇ
ખજો કન્ય
ખત્રુ ચૂતાતમાનું રમાગક
ખન્ન બળદનો ઝોઢો
ખડય તાડી લરવાનું વામણ
ખાલી થવુ પ્રસવ થવો
ખડક ખોખા શખપત્ત
ખૂણેખોરે ખૂણેખોચરે
ખડચી પાણીઆગમા ગોહવવામા
ખટનાહચો આવતી તાડની પરનાળ
(જૂઓ, આલમા) લાકડા
ખારો ખીકુ
ખાગોવાગો ગૈતરે ડગુ તે
ખાડયા કોતરડી
ખુપરો જીવારનો ખાપો
ખુટો કરસાડીના ખાપો
ખોડર પડખે
ખખી બગન
ખખી તાવડી, કાસકી
ખટાર શ્રાવક
ગ
ગોહાદાઈઆ તાડના પાન
ગુગદવુ દોડવુ
ગુંગડી-ટી છતી કાઠીઆનાડમા છોકરી-
એને માથે ઝોઢવા “મોજના”
જનાવે તે ઘાટની ખાખર
અગર તો તાડના પાંતરાની
વામની ચીપટો મુકીને જના-
વવામા આવે છે
ગુવીચું કુધ

રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો	રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો
ગામધ	ગામ જાતનો જંગલી સાપ	ગાંડાઈ	છીનાળુ
	ગામના આંસળે વળગી તેનું	ગાંડ દાંતીઓ	દાંતરો
	કુખ પી જાય છે. આ આંસ- ળામાં પાલી બીલકુલ કુધ	ગોવડાં	બળદને મોંઢે બાંધવામાં આ- વતી બળી
	આપત નથી.	ગોડ	ગુમકું
ગામીઆ	તમમાં	ગુવારી-ગોબરૂં	ઝોરી. રોગનું નામ
	"ગામીઆ આવ્યા રે	ગોહ	ગુફા
	જીભ મલ હાય હાય."	ગીરહાન	ગ્રહણ
ગોમ	ગમનો અંશુકો	ગોધાર	દાંતના પારા
ગોફા	મણી	ગુફા	ધુંટણ
ગમ	ધેરો	ગોઠ	વાત, વાર્તા
	"હુઓ ડોંગર ગરાઠ ધાલ્યો, લાડ રે લાડ પ્રાણીઆ."	ગોડી	ગંધ
		ગો	ધર
		ગાંઠણ	રાનીપરજની ઢોડીઆ કામ- માં મરણ પછી ન્યાતી સમ- સ્તના જમણુનો દિવસ નક્કી કરવામાં આવે ત્યારે તે કામ માટે જેટલા દિવસ બાકી હોય તેટલી ગાંઠ દોરી અગર કપડાને વાળી રાખી, દરરોજ એક એક ગાંઠ છોડવામાં આવે છે તે બધી ગાંઠ પૂરી ખુલી જાય તે દિવસે દરેક ગામે મરણુની ન્યાત કરવામાં આવે છે. આ જમણુ માટે ગાંઠ વાળવાની રીતને ગાંઠણ કહે છે ઢોડીઆ કામની ઉપાસ્ય દેવી ધેરીઓ
ગામી	બળી		
ગામની	ગાજર		
ગામીની	લાસણ		
ગામી	દોળાની ઘેર		
ગામી	કાંદો		
ગામી	ગાંઠ		
ગામી	ગાગર		
ગામી	જેનીમાં લાગે કામ કરનાર		
ગામી	ગીરો		
ગામી	ગુપ્ત		
ગામી	ગરોળા, ગેમાન		
ગામી	ગદો		
ગામી	પરમેવા	ગુસમાય	
ગામી	જાગોડો	ગેરો	
ગામી	ગલી કરવી	ગાડલ	ગાડુ
ગામી	બરાડવું	ગજીઓ	સળીઓ
ગામી	ગોલવું	ગાવીત	પટેલીઓ
ગામી	ગરમાળો		ધ
ગામી	ગાળ		
ગામી	ગીત ગાનારી		
ગામી	પસાવાઓના નાચનો એક		
ગામી	પ્રકાર		

સનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો	સનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો
ધાણ	દોડીઆ કોમમા લમવખતે		છ
	ધરમાં એક બાળુએ "ધઈ	છાકેડ	માછલી પકડવાની જાળ
	અગર ચોખાની નાની દગલી	છટીયુ	ખજુરીના ઝાડનું પાન
	કરી મૂકે છે તે	છીરો	ગળામા પહેવાનો એક દા-
ધેરૂયા	ધેરીઆ		ગીનો પગવાળાનો બનાવેલો
ધવદો	ખુજલો		હોય છે તે વચમા એક મજુકા
	ચ		ગખવામા આવે છે
ચાદુની	કડછી	છાલી	ચુડી-પિત્તળની બનાવેલી હોય
	"સોના ચાદુનીએ ખીચડી		છે દુબળા અને અધિગ
	પીરહી"		કામની સ્ત્રીએ પહેરે છે
ચુનાઈ	લઢી	છાડ	ઝાડ
ચાવવુ	કરડવુ	છેડી	ચોટલી
	"ભવરી કુતરી ચાવહે નેરા	છાલીકુલી	ધમ ધમ
	વેપારી"		"છાલી છુલી ધુધરી વાજે
ચોળવુ	માજવુ		ચમખી નાચે મોર "
ચિત	સાપની એક જાત, નાનો ને	છપટી	પુછડી
	પાતજો હોય છે	છાખડી	હોઠ
ચીવણી	કતાઈ ગએલી કૂચ શરીરની	છાખલી	ટોપલી
ચવ	હથેળી	છાખા	ચોખા
ચીમડી	"ધણું	છાડી	નેવાણી
ચોટલે	પૂઠે	છલીયુ	ચુડાના આકારનું હાથે પહેર-
	"ચોર ચિચારી કાઢયા કરે,		વાનું ધરણું
	ચોટલે લાગે ચોર "	છોર	ચકલીની જાતનું એક પક્ષી
ચોખખી	ચારે તરફ		જુરાંગના પાકની મોસમે આ
ચીડી	ચક્કી	છોકાર	પક્ષી બહારથી આવે છે
ચોર ખુલી }	પક્ષી		ઉજળીઆત
ચોડ	નાચની જૂદી જૂદી ગત	જોરો	જ
ચાળા	પડ (જૂઓ વાપરવાનો)	જત્રા	જવર
ચોર	ચમચમ બોલે એવા ચેડવાળા	જમાસ	માત્રા, ગેજો
ચમકા	"ચમમ જોડા તડકે તાળી	જુપવુ	ભાજેજ
	નાંખ્યા રે "	જરો	જોડવુ
ચાવરા	માકજી		પાણીની વિગડી
ચાપ	માછવા પકડા ચાટે વાંસના	જમખો	(જૂઓ ઝિરો)
	સાંખા દંડીઆ જેવુ બનાવેલું	જીજી	ધણું
	માખન		જે જે "જીજી જામે તે
			બધા મચદં

રાનીપરજના શબ્દો ગુજરાતી શબ્દો

રાનીપરજના શબ્દો ગુજરાતી શબ્દો

જીજી	માશી
જવાંહાં	જમાઇ
જમ્માવું	ખાઝવું
જાડ	ઝાડ
જોહર	જુંસરી
જોત	જોતર
જીપવું	જોડવું (બળદ જોડવા વિ.)
જાંઅવું	જાણવું
જહું	જેમ
જાયા	થયા
	“કેહું તુમા જાયા આજે નાગાઓ બાયા.”
જાગલીઆ	ચોકીઆત ખાસ કરીને રાતને વખતે ખેતીનો પાક સાચવવા જનાર
જાતુલા	જાતવાળા, ન્યાતિલા
જીજો	નાનો માસો
જોમાહ	જમાઈ
જાખા	વધારે
જાકેડો	ઝાકળ
જેપનો	તરવું
જગરી	તાપણું
	ઝ
ઝો	ઝાભો, ખેતરમાંથી સૌથી નીચાણવાળો ભાગ
ઝપક	ઝપટ
ઝિરમીર	ઝરમર
	“કુવા ખલ પાની વહે ઝિરમીર ઝિરમીર ચાલે રે.”
ઝિરો	(જૂઓ જીરો) વીરડી, ઝરો
ઝાવરો	નાચનો એક પ્રકાર
ઝીલઝીલ	બળતરા, દાહ
ઝુલાયા	લઢયા
	ટ ઠ
ટંડળે	ઘીલોડાં (ટડલુ-એકવચન)

ટંડલી	ઘીલોડીનો વેલો
ટલપુ	તાલકું
ટોપવું	ભોડવું
ટોચવું	ચાંચ મારવી
ટીચકી	ટીલડી
ટાંડીઓ	કંડીઓ
ટોટી	કાનમાં પહેરવાની છુટી
ટોકરાણી	સવારનો કુંભજો તાપ
ટીલુડચા	ટીલાં-ટપકાં
	“રંગે રંગે ટીલુડચેલ તાણો રે ઘરલ્યા”
ટોનકી	કટકો
ટોણપો	લાકડી
ટાનગો	આખલો
ટાંહ	દારનો ઘુંટડો, એક જાતનું લીલા રંગનું ચકલી જેવું પક્ષી
ટાંહીયું	દાર પીવા માટે વડના એક પાંદડાનો કરેલો દડોઓ.
ટોયા	પુંછડી હલાવવાની ક્રિયા.
	જીવાર-ખાજરીના પાક વખતે ખેતરમાં પક્ષીઓ ઉડાડવા ઉભો રહેનાર માણસ.
ટોકરીઓ	ખી વીનાનું મોટું મરચું. મોટું.
ટીચકો	ટીચકો છોકરો.
ટોજો	ખેટ. ટોજો
ટાક	રોટલા.
ટોની	હાંલ્લી
	ઠ
ઠેડા	ઠેડ
ઠોખલા	માટીનાં વાસણ.
ઠાવ	ખખર, માહિતી.
ઠામ પાડવું	નાતરું કરાવવું.
	ડ
ડેરો	દીઝર
ડોષ	(જીઓ-લોધ) માથું
ડોડકો	તુરીયું.

રાનીપરજના રાખ્દો	ગુજરાતી રાખ્દો	રાનીપરજના રાખ્દો	ગુજરાતી રાખ્દો
હોખા	હોર		હ
હાલો	ધરડો	હુડી	ધુવડ
હાવગા	મુકી	હાગરો	ધગડો બળદ
હાડા	રસ્તાનો ચકલો	હાચલુ	ભગકડુ (ચોખ્ખાનું બનાવાય છે)
હુકડો	કટકો	દેમર	તાદળાળની ભાજી
હોગરો	બળદ		ત
હોગો	કુગર	તેલ	ધી
	“હિમે હોગે જાન આલી	તિલિ-તેલ	તલનું તેલ
	જોરાવરીઆ લોકે”	તાગાડવુ	તમેડવુ, હોડાડવુ
હોનરખાદ	દાદો	ગુર	એક પ્રકારનું વાઘ
હેગુ	હગ, હગલું	તીખડો	તીખુ
હોમ	છોડ	તિકટ	કડવુ
હાહગી	હાળી	તામણા	ધામણ, ઝાડવું નામ
હાહનો	દાદો	તીતરી	જાળરચીતરી
હગરાં	હોર	તો	તે, તારે
હેળ	પેટ	તીમાય	}
હોચુ	માયુ	તીય	
હાચ	ભમરીઆ મધનો પુડો	તોરે	તારે
હોવડી	તણુડીનો બનાવેલો પાણી	ગુમે	તમે
	કાઢવાનો ઝોગગળો	તટ	તીર, કાંઠો
હોખકુ	એક પ્રકારનું જ્વનિ-વાઘ	તલેડી	હથેળી
હોચલુ	તીર	તાલું	ગમ્મ
હેઝળી	ગર્જવતી	તોદણી	તોડકળનો માવો
હોહાડી	વહુ	તહવુ	ચીમડાની એક જાત
હોહીટા-ચો	નાચનો એક પ્રકાર	તોહડી	તેની
હુગો	હુકો	તગ્ધટ	જિંબરો
હોળીકુગો	નાળિયેગીના કાચલાનો	તતડીઆ	દીમરનું ઝાડ
	બનાવેલો હુકો	તારપુ	એક પ્રકારનું વાઘ
હામરી	કપરી	તગ્ધટ	ઉંમરો
	“બેનાં હાહુ હામરી,	તી	તે
	બેનાં ચેની રાજો વા”	તીર	તો પળ
હપ્પુ	ગુવેગની ગધેલી દાળ	તહડા	તેવા
હહપ્પુ	તહવુ-હોસલ, ધગ્ગુ જીર્ણ	તરવાડા	તાડ અગ ખજુરાં છેદવાનું
હોળા	આખ		કામ દગનાર માણસ
હીમણી	પોકો	તીગદી	તગમ, તપા
હોહ	હાહણ	ધનીઆ	ગુવર

રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો	રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો
તાતું	ગરમ	દવાડ	દવ
તીજહો	ત્રીજો	દુંહી	કરચલો
તીતનો	ખાતોપીતો	દપવું	લપાવું
	થ	દેભી	દીએર
થેવરે	થુવર	દુદ	દૂધ
થારણ	થાંભલો	દોંદડી	કામઠું
થાનહો	થોડું	દરાહાં	સ્ત્રીએને ડોકમાં પહેરવાની,
થેનચો	અરુણોદયસમયે ખોલવું	દોદરીઓ	પથરાના મણકાની સેરો
	ચકલીની જાતનું કાળા	દાહલી	ખડખડ કરનારો
થાતો	રગનું એક પક્ષી	દાહલો	દાતરલી
થાખલાં	હથેળી	દાહલો	દાતરકું
થેઈ	માટીનાં વાસણ	દાજી	સસરો
થોવાય થોચો	સ્ત્રી	દાવું	દાતણ
	નાચનો એક પ્રકાર, રાત્રીના	દાદર	ખેતીની જમીનની
	પહેલા પહોરે જ આ નાચનો		એક પ્રત. રાતા રંગની
	“ચાળો” થઈ શકે છે.		ખીનહિપજાહિ જમીન
થેન ચાવાહણી	‘થેનચા’ નામનું પક્ષી.		ધ
	પ્રભાતમાં ખોલે છે તે	ધોઈ	ધણી, માલિક
	પરથી આ નામ પડેલું છે.	ધોણીઆલ	સધવા
થાણો	કાથમીર	ધારણ	થાંભલો
થંથડો	કામઢી	ધવળીઓ	ધવલ, ધોળો
થોવું.	મૂકવું	ધુંધળો	સન્ધ્યા
થનકચારો	વસાવા કામમાં થતા	ધોહધોહ	ધડધડ
	નાચનો એક પ્રકાર	ધડકવું	ગર્જવું
થાપડી	હથેળી	ધનણવું	ધરધર અવાજ થવો
થાપી	કપડાં ધોવાની પાટી	ધામણ	તાડ કે ખજુરાં છેદવા માટે
	દ		ઝાડ પર ચઢતી વખતે કમરે
દોગડો	છાશ વલોવવાની રવષ		ચામડાનો, વીંટાળવામાં
દીલી	દિવસ		આવે છે તે પટો.
દાહું	અર્પણ કરવું, આપવું		માટીની થાપીને કરેલી
દાલાવું	લાવવું		નાની કાઠી.
દવાડો	દવ	ધખડું	હાડજવર
દીવીનો	દીવો	ધચુ	ધુમાડો
દુખલ	ખતેવી	ધુર	રાંધ્યા વિનાનું અનાજ
દાદુ	રાજા	ધાન	સીપાઇ
દુંહી	દૂર	ધગડુ	ધુમસ
	“દુંહી, દુંહી જાળે દારૂ,	ધુઆરી	
	માઆ ધરમાંય રખે રા.”		

રાનીપરજના રાખ્દો ગુજરાતી રાખ્દો

ન

નાડી	જેઠાણી
નોન્દો	નણુદ
નીપાળવુ	ગોટળાવુ
ને	લે
નાવલો	નાવલોઓ, ભરથાર
નળીએરી	નળીઆવાળુ
નીહી	સ્ત્રીના માથાના વાળ
નોડવા	લાડવા
ની	નહોં
નાણુ	દેહશુદ્ધિ
નવથ નચે }	દુધી
નાયવુ	નવીન
નીચકુ	છોકરૂ
નાકની	લાકડી
નાજવાવુ	લજવાવુ
નીરગીડી	નગોકતુ ઝાડ
નાજ	લાજ, શરમ
નાગાડવુ	આગ લગાડવી
નિંદાળ	કુપાળ
નાડી	સ્ત્રી, લાડી
નીલ	લીલુ
નહારો	ગદો
નેડાડો	કાગડો
નોદો	લોખડ
નીડાચા	કૂપાળ

પ

પીચકો	કપાળ
પાવડીઓ	બનેવી
પાનૃદ	ભાણેજ
પાક	ઉપર
	“માળીઓ પાક થોખડાં આદે”
પુંદ	(બગાળી-પોદ) ગુદા

રાનીપરજના રાખ્દો ગુજરાતી રાખ્દો

પરધાન

પરજથુ

પોટાશી

પાયા

પેડી

પાયવાટ

પીલુછ

પોતકુઆલુ

પડીનો

પાણુ ઠોકાવુ

પાણુગુ

પીછતું

પાન બાઢેડ

પીહડું

પાનકુ

પાલવુ

પોજ

પારીપા

પોપટા

પેમડયા

પાવડીઓ

પાજદ

પહાડ ધાલવો

પિવકો

પીલો

પુગા

પતળી

પાઆચ્યુ

પેલુ

પોગલીયુ

પાવો, પાવોસા

પાનીયુ

પારો

ગામીત ન્યાતીના પચનો એડ
હોદો-નોતરીઆને મળતો—

મરણુની ન્યાત

સગર્ભા

પથ, પાણી

સગથુ

પગદોડો કેડી

કામડીની દોરી, પથુછ

ગજરવયા થવુ

પડોળા

ઉલટી થવી

કેરી પીલુ

મગધુ

વાદરો

ડાડો

પાલુ

નેવુ

પન્ને

કણુતર

પોપટ

પોપચુ

(જૂઓ બાન્ડીઓ) બનેવી

ભાણેજ

પાઆનો દુ ખાવો થવો

કુકુરીયુ

અકુશ

છાપરૂ

નર્મદાના દક્ષિણ તટનો પ્રદેશ,

કુંગર

પચ

ગુલને પાણી પાવુ તે

દારૂડીઆ નામનો છોડ

ભાઈ

સમાગ્ર ખેતી કામનું એક

વાંકડી શેડીનો દગ

રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો	રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો
પોંદવું	કચરવું	ફેાલુ	ઢેલ
પોહિલો	પહેલો	ફાડકે આવવું	રન્નેદર્શન થવું
પોહીએ	પો ફાટતાં મળસ્કું થતાં	ફીચવું	ફરવું. (ફીધ, વર્તમાન કાળ)
પારી	નદીનો તર	ફેાડચી	એક જાતનો નાનો-પાતળો
પાનમા	ભીલ		ઝેરી સાપ
પાકુની	ભારી	કુકું	રોકકું
પોહતો	પોષનારો		“ એનાં રૂપીઆનાં હુકું
પાડુ	પાડુ. લાત, “ખાટને ગયતે, પાટને ઠોકી આયા આયા ”		ખાહકે વેચી દેદીવા.”
પોઈહા	સાસુ		ખ
પોહાં	છોકરાં (પોહી, સ્ત્રીલિ.)	ખાય	ખહેન
પરડ	એક જાતનો સાપ. આ સાપ હુંકો, જડો અને ચામડી પર ચાઠાંવાળો હોય છે.	ખોહી	ભાષ
પાંપણીયા	પાંપણ	ખાખો	ખાપ
પડાળો	રાતનનો વાસો, મુકામ	ખાહકો	ખેટલી
પીચારી	પીછું	ખોખકી	ઠીંગલી, નીચી
પેલાડ	સામે પાર	ખેડીઆલ	ખેઠાંની હાર
પોકરાળ	પોલી	ખાહલ	જુવાન છોકરી
પોહી	કને	ખુડવું	આથમવું
પુઠી	પછી, એટલે		‘દીહી ખુડી રાત જહે’ વડેરા’
પાંહટ	મળસ્કું	ખડવો	ભડવો
પેલસે	દૂર. “પેલસે પેલસે જાજે દાર” (જૂઓ: દુહિત)		‘વેવાખ ખડવા કન્યા વળાવ’
પટીન્ધે	પટેલાઈ. “દીહી આખો પટીન્ધેમાં શીરેરા.”	ખળતાલ	મંતપ્ત
પુઠી	પછી	ખરખાકર	ખાકળા ખાફેલું અનાજ
પાહ	પાશ, જાળ,	ખીડારો	ધરવખરો
પાંધ	પાણી. વરસાદ.	ખુજલો	આંચળ
પેરવું	ઝોરવું	ખેલ	ખીલીનું ઝાડ
પલાશ	ખાખરો	ખોખનાં-લાં	સ્તન
પટવારી	તલાટી	ખોટકાલ	યુવાન છોકરી
પરદાન	વેડીઓ	ખોંડ	ભુંડ
પેચકી	(કા. પેસ્તગી) મજુરી પેટ આગળથી નાણાં આપવાં તે	ખોનકડાં	ખંદુક
	ફે	ખાગે	ધીમે
	ફે	ખિદલાં	હાથમાં પહેરવાનું ધરણું, કલઈ
	ફે	ખાઠો	ઠીંગણો
ફેઈ-જુઈ	ભોંચ	ખેન	ખે
ફેન્નઈ	ભોંજઈ	ખડચો	લીટ

રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો	રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો
બલ્લો	બળદીઓ	બીજહો	બીજો
બાવલી	બાવડા	બળવો	બુવો
બેબી	કુટી	બાહલો	મગ્દ
બોર	કુટી	બાહલી	સી
બાજ	નણુ દ	બાહ	બાપ
બહા	દાદો	બીનખુ	તીગ
બૈયર }	બૈરી	બોવાય	બહાગ
બાબી }		બાગે	અગુડો
બાબટ	ખીચડી		લ
બાવલો	બાવળ	ભટ	રેટ
બાચ	બાગણુ		“ભટ રે બૂડા દાનીઆ ।
બીઆર	બી		તાગે બૈયર ચોરે કાઠી રે”
બુજવુ	દાટવુ	ભાજડહો	બનેવી
બુહારો	સાવગણી	બુનવુ	બુલવુ
બાદા	બધા		“કાઠાગમી આરસી જુની,
બાહ	બહાર		મા જવુ છે રેવાપાગ”
બાયડી	સાવગણી	બોપીહુ	ગનીપરજના ગોવાળીઆઓ
બાબી	છોકગની વહુ		ચોમામામા જમીનમા લાકડી
બાબે	રેટલો		કે બીજ સાધનથી ઊંડું કાણુ
બુટી	ખિમકોથી		પાડી, પછી તેના પર તખ-
બધારે	એક જાતનો સાપ આ સાપ		લાની જેમ હાથ ઠોકી સૂગ
	ખૂબ જ તકતગતો હોય છે		કાઢે છે તે કાણુ
બેહ	આગણુ	બુતાર	બુવો
બાહુડા	બાહુ	ભગત	બુવો
બાભ્યા	એક પ્રકારનું ધરણું	ભઠોર	જમીનમાં તડ પડવી તે
બેવડીઓ	વસાવાઓના નાચનો એક	બુબુ	રાખોડી ગખ [બુભર]
	પ્રકાર	બુકકો	માર
બોરેલી	બોગડી	ભામણીયા	આખની ભમગ
બીડા	ધાસીયું બીડ	ભીમની	
બચવાડ	બાયબાય	ભાવડ	સાળો
બીઆર	બી	ભાવોડ	બનેવી
બગ	મુઝ	બુઘરીઓ	રૂવાડાવાલો
બેવડો	ત્રીમ અન્ડગ્રુફનો મનુડાનો	બુતીઓ	વટાળ
	દાર	બેદડો	બેસ
બા	બારણુ	બીમડી }	ભમગ
બાધ-ગુડી }		બીમર }	
બાધગે }	ધાડપાડુ	લાવડીઓ	બનેવી

રાનીપરજના શબ્દો ગુજરાતી શબ્દો

ભંગી ગો	ચાકી જવું
ભાહા, ભાવાહા	ભાઈ
	મ
મુહલ	[સ. મુશલ] સાંખેલું
માંડળ	ચાકરણ, સાપની એક જાત.
મા	હું
મેં	
માનહાં	મારું
માંડી	ધુટણ
મછીઆ	મૂછ
મોંછડો	વીંછુડો, વીંછી
મુદી	મુદ્રિકા, વીંટી
માનકયો	વાંકાં શીંગડાંવાળો
મોંડો	
મુસલીઆ	મુસલમાન
માન	મીણો
માં	મારું
મિરચો	મરચું
મામે	સસરો
માહાત્યા	મોટી હત્યા, મોટું પાપ
માળો	આધાર
મુંચડી દેવું	વધ કરવો
મહુવર	ઝાડનો મહોર
મામા	કુઆ, માના ભાઈ
મા	મારે “મા જવું છે રેવા પાર”
માટયા	માંડી, ઘણી
મેવાડા	મેવાડ દેશ
માકુણ	માંડણ
મરી	માછલાં પકડવા માટે
	વાંસની ચીપટોનું, લાંબી કુંડી
	જેવું બનાવેલું સાધન
મુંઘ	મોં; ચહેરો
મા	ના.
માટલા ભાજી	તાંદળજાની ભાજી
માતાઈ	બળીઆ [રોગનું નામ]
મોચાક	મરણ
માવ	માંસ
મું	મુખ

રાનીપરજના શબ્દો ગુજરાતી શબ્દો

મોવાસ	જાગીર [-સો, જાગીરદાર, ગીરાસદાર]
મોંજાહ	ખુમારી, મિજાજ “મોંજાહ-એમાં ફિરહે બજન નીકરહે”
મુડવું	તોડવું, ભાંગી નાંખવું
મુટવું	
માણુ	મીણો
માવર	ભડકું
માડો	નાસ્તો, વાળું
મોહડી	લેસ (મોહડો)
મેવહો	મોટો સાળો
મોહવાડ	ગર્ભ
મેલે માથે	રજસ્વલા
મોઠારું	ધાંટા પાડીને, ઉચે સાદે
માશી	વહેલ, માફો
માવરું	શાક
માહું	માણસ
મુનકો	માયુ
મટર	મોટર ગાડી
મટરી	
	ચ
યાહકી	મા
ચકતાલ	એકતાન
યાલી	મા
	ર
ચાયખોર	ચણીખોર
રાતી	રાત્રી, રાત
રેંકવું	આરડવું
	“ચાંદરી લેંહ રેંકતી આવી કાય”
રાતલુ	શકરીયું
રાતડીઆલ	બાલ
રોકાં	જેવો
રાગ	રોષ
રાગાવું	રોષ કરવો
રમોલી	જંતરમંતરની સાધનાનો આરંભ કરવો તે,

શુભરાતની રાખેડા	શુભરાતી રાખેડા	રાનીપરજાના રાખેડા	શુભરાતી રાખેડા
રુલો	કમાણી (રૂળવુ ક્રિયાપદ) “તો ફોળી કાઢેડો રા, વાણીઓ લઈ જાય તોરડો રા”	ગામીત કામની ઓઝો ન પહેરે છે	ગામીત કામની ઓઝો ન પહેરે છે
રચવુ	રેડવું	વાતી	રાત
રાજણો	નિત્ય	વીચડો	વીંછી
રાતી	રાત્રે	વેલ્લ	માટલી
	લ	વગડ	જન
લોધ	જૂઓ ડોઈ	વાણીઓ	વાણીઓ
	નદી, કોતર કે તળાવડાનું	વેચા	વહેવે
	પાણી સૂકાઈ ડહોળુ થઈ	વાગરો	દીંગણો
	જતા, તેમા પાળ બાંધી,	વાહલ	મન વાયુ
	પાણીમા કાઢવ પાડી, માછલા	વહુડી	વહુ
	પકડવામા આવે છે તે ક્રિયા	વાડો	બાપનો મોટો બાપ, માની
લુડી	એક પ્રકારનો જંગલી કદ		મોટી બેનનો વર
લેક	લીંકુ		“વાડાને બાધલે, વાડાને
લેખી	ફુટી		બાધલે, એમ રે ઝવેરભાઈ”
લીમક	પક્ષી	વાડાણુ	બદલાલનો, છટકેલ
લેમ	ફુટી	વાહકા	વમાવાનો
લખમા બામણી	પીઠાવાળાઓ દારૂ પીવા માટે	વારો	
	એક પ્રકારની ઉજવણી કરે	વાવરો	
	છે તે	વાગનો	
લુગડુઆલુ	(પોતડુઆલુ) રજસ્વલા થયુ	વેકા	દવા
લાલુરો	લાલ ગંગો	વાહદી	કોમળીયુ, કોલેગ
	“લુડો આદલો, પીળુલો	વાહુદી	અમિ
	આદલો હોય રે કીકાબાઈ”	વાઈ	આદ
લક	ખૂળ, બહુ	વહદેવ	ચોકું
લોકુ	છોકરું [-કો નગ્નતિ-કી	વાહડો-વાહડી	દેવતા, આગ
	નારી મતિ]	વહુકા	વાહરડો, વાહરડી
લેગડો	કાગડો	વરીલી	વગ
	વ	વાઈદાનો	વગમ દિવસે
વાલીખાન	જગક		નાનો
વેટ	ખગળ (મગરી વાઈટ)		“વાઈદાનો બાપો ચોરે ચોરે
વાજકદ	આકદ એક પ્રકારનો જંગલી	વેચ	બાધડી બાંધે તો કાય”
	કદ, ખાસ કરીને કુંઝર પર,	વિજળદેવ	છાસ વસોવવાની ગોળા
	ચામ છે		વગવા કામનો એક ઉપાય
વાજો	પરમા પહેવાનું કાગત પિત્ત	વાવરો	દેવ
	ળનું એક પરેલું આ પરેલું	વગડ	વાણુ, દવા
		વિખાગ	જન
			વિગ, કો

રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો	રાનીપરજના શબ્દો	ગુજરાતી શબ્દો
વેલોડી	જલદી	હોંદનો	હોંચકો
	“ચાલ વેલોડી, બાપની માયા	હુતડો	કરોળીઓ
	છોડ. વરની માયા લે રે, લાડી	હુંટવાલ	દરજી
	ચાલ વેલોડી”	હુદાજ	ખદરેખર
વેનાનારો	સાંભળનારો	હાંચ	હું.
	“બધા જીવની દાદ વેનાનારો	હરપર	સાધારણ
	દયા બાધને દુઃખ ટાળનારો”	હુરો	દાર
	સ	હોંગણું	લીંટ
શાંકુ	ધંકું	હામરો	સાખર
શંડો	વેણી	હહો	સસલું
શાકાઇની	છાકટા બનીતે	હુનિ-હુનો	કુતરી-કુતરો
	સ	હાકરો	એક જાતની ચકલી
સુવારકી	દાયણ	હોલો હો	સાળો
સાંકળી	ચકલી	હીમચ	સેથો
સગો	સઘળો	હેજહો	સૌથી નાનો દીએર
સેથુ	છેલ	હીવળી	ગાડાની સાંબેલ
સેથુડી	(સ્ત્રીલિંગ)	હોબળવું	સાફ કરવું
	“માં નાઈ ગોમે ચા	હાકાળ	સકાળ, પ્રભાત “હાકાબ્યો
	સેલુડા! જની બા રોહી		ઉઠે, ચાલ્યો જાય પીઠે.”
	રૂબુલ્યાં.”	હાંશી	સામે
સાગોટી	છાપરાનું મોતીયું	હૈયદ	બળીઆ, રોગનું નામ
સવાડો	સવાયો, દમડી	હાટકો	બોલાવ. (આસાર્થ)
સોડયો	માછલાં પકડવાની લાંબી જાળ	હેલગો	વાછરકુ
	હું	હેકવે	ધંકું
હાવું	પકડવું	હેગટો	સરગવાનું ઝાડ
હલાઠીઓ	પાડા પકડનાર	હેંગલો	આસીંતરાનું ઝાડ
હારેક	ધણીઆમાને ત્યાં કામે જવું	હાખરા	થુવર
હરીઉં	તીર	હેદે	ખજુરાંનું ફળ
હોનો	ઉધવું	હીગ	શીગડું
હાજી	સાંજ	હોંસવું	વોંણવું, “તોવે એક ડાહલી
હોંદ	માયું		છાણે હોંસતી હોંસતી ચેની”
દાથીરો	લોટીઓ વહેરો		જોવું
હુંડો	દુડ, કચરો-પુંજો	હેરવું	લોટનું ઇંકુ. (પીંડ તરીકે
હાડધા-હાડીઓ	કાગડો	હાકું	વપરાય છે.)
હાંડયા	સાંઢ		સોંદુર
હરો	જાણુડો	હેંદરો	
દીદી	ખજુર	હુરમી	
દાહુડી	સામુ		[સં. સુરભિ] મધુર ફારમ.
દોંદવો	મીસમનું ઝાડ		(અથમ વર્ષાને દિવસે જમીન-
હોળો	સુવાળો		માંથી આવતી માટીની
			વાસ માટે ખાસ વપરાય છે.)

પાલિભાષા

લે:-પંડિત બેચરદાસ જી. દોશી

(પ્રાધ્યાપક શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ આર્ટ્સ કોલેજ)

[અનુમધાન વર્ષ ૬ અંક ૨ પૃ ૨૫૦ થી ચાલુ]

(૨)

છીપર જણાવેલા સમાલોચનીય મતોની સમીક્ષા આ નીચે અનુક્રમે કરવાની છે
જે કોઈ પણ શબ્દનું મૂળ શોધવાનું હોય ત્યારે તે શબ્દનો મૌલિક પ્રામાણિક અર્થ, કદપવામાં આવનાર તેનો બીજો સમાન શબ્દ અને મૂળ શબ્દ તથા કદપવામાં આવનાર શબ્દ, એ બેની વચ્ચે બગાળ બધખેમે એ જાતનો યોગ્ય વર્ણવિદ્યાર, એ ત્રણે વાના એક સાથે ધ્યાનમાં ગણવા ખામ જરૂરી છે અને મારી સમગ્ર પ્રમાણે પ્રામાણિક વ્યુત્પત્તિશોધનની આ રીત જ ઠાગત છે

‘પાલિ’ના મૂળ બાબત જે જે મતો છીપર જણાવી ગયો છું તે દરેકની સમાલોચના અહીં ઉક્ત પદ્ધતિને લક્ષ્યમાં રાખીને કરવાની છે

૧ જે ભાઈએ ‘પાલિ’ના મૂળ માટે ‘પહેલ્લી’ શબ્દની કદપના કરી છે તેમની દૃષ્ટિ ‘પાલિ’ શબ્દના અર્થ તરફ નથી ખેંચાઈ તેમના ધ્યાનમાં ‘પહેલ્લી’ અને ‘પાલિ’ વચ્ચેનું અક્ષરસામ્ય જ આવેલું છે સ્થૂળદૃષ્ટિએ જોઈએ તો નર્મ અક્ષરમામ્ય જ કેટલીક વાર સાધક જેવું જણાય છે પરંતુ અર્થદૃષ્ટિ અને યોગ્ય વર્ણપરિવર્તનની પદ્ધતિ, એ કસોટીથી કસતા નર્મ અક્ષરસામ્ય આભાસી સાધક ઠરે છે અને એ રીતે આ મત સર્વથા અમાલ છે

૨ ‘વેલ્સ્ટાઇન’ અને ‘પાલિ’નો મબધ દર્શાવતો બીજો મત પણ ઉક્ત કસોટીએ તપામતાં સર્વથા અસંગત છે. કયા વેલ્સ્ટાઇન અને કયા મળ્ય? પાલિ-ભાષામાં ઉપદેશ આપનાર, ભગવાન બુદ્ધ મગધના મેતાન દત્તા અને તેથી તેમણે ઉપદેશીત પાલિ-સાહિત્ય મગધમાં જન્મેલું એ જોતા મગધના મદાડુવીન બુદ્ધ ઉપદેશીત પાલિ-માગધી-સાહિત્યની ભાષાનો તુર્કસ્તાનની પાસે આવેલા વેલ્સ્ટાઇન પ્રદેશ માથે મેળ જ કેમ ખેસે? ‘વેલ્સ્ટાઇન’ના આઘ અક્ષર ‘વેલ્’ અને ભાષાવાચક ‘પાલિ’ એ બે વચ્ચે ‘વ’ અને ‘લ’ હોવાની મમાનતા છે, તેથી કોઈ ‘વેલ્’ અને ‘પાલિ’નો પરસ્પર મબધ કદ્યે અને તે દ્વારા અર્થાનુમધાન કરે તો તેણે સ્વજન-વજન, રાકુત-રાકુત, રાવલ-રાવલ, વમન-ગમા, વચન-ઘયા એવા અનેક શબ્દોનો બબ્બે અક્ષરદ્વારા મબધ કદપી તે બધાનું અર્થક્રમ બ્વીકારવું ગત્ય ખરી વાત તો એ છે કે ‘વેલ્’ અને ‘પાલિ’ સાથે કશું જ સામ્ય નથી અને જે માગ્ય જણાય છે તે લેશ પણ અર્થમાધક નથી

૩ આ મત દર્શાવનાર જે સ્થાનના નામ સાથે ‘પાલિ’ શબ્દને મગધાવેલો છે તે સ્થાનનો જ પત્તો નથી અને પત્તો હોય તો પણ જે રીતે બીજા મતની અમગતિ ખતાવી છે તે જ રીતે આ ત્રીજા મતની પણ અમગતિ મગત્રી લેવાની છે

૪ ચોથા મતમાં ‘પલિ’ શબ્દનો ‘ટાર’ અર્થ બનાવવામાં આવ્યો છે, પરંતુ ‘ટાર’ અર્થનો ‘પલિ’ શબ્દ કદ્ય ભાષાનો છે? કયા કારકરે વા વૈષાકરે તે શબ્દ માધી બતાવ્યો

છે અને સાથે તેનો એ અર્થ પણ ક્યાં અને કાણે જણાવ્યો છે ? એ વિશે કશું જ જણાવવામાં આવ્યું નથી, એટલે આ મત તો મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાસ્ત્રા જેવો સમજવાનો છે. આટલા વિપુલ સાહિત્યમાં કદાચ ક્યાંય ‘પલ્લિ’ શબ્દ અને તેનો ‘ટાવર’ અર્થ કાઢતે જડી નય (સંભવ તો નથી) તો પણ ભાષાવાચક ‘પાલિ’ શબ્દ સાથે એનો સંબંધ બીજા મતમાં જણાવેલી રીતે ગંધર્વેસે તેમ નથી જ.

૫ આ મત દર્શાવનારની નજર જેનો ‘પાલિ’ ભાષા સાથે લોહીનો સંબંધ છે તે ‘મગધ’ તરફ તો ગઈ છે, પરંતુ તે મતમાં જણાવેલ છે તે રીતે ‘પલાસ’ શબ્દ ‘મગધ’ અર્થમાં ક્યાં, કાણે, કેવી રીતે અને ક્યાં ગ્રંથમાં જણાવ્યો છે તે માટે પ્રામાણિક આધાર જ ક્યાં છે ? વળી વર્ણુવિકારની દૃષ્ટિએ પણ ‘પલાસ’ દ્વારા થયેલા ‘પાલાસી’ રૂપ સાથે પ્રસ્તુત ‘પાલિ’ શબ્દને સરખાવી શકાય એમ નથી : ‘પાલાસી’માંથી ‘પાલિ’નો અવતાર જ અસંભવિત છે.

આ મતમાં ‘પલ્લિ’ શબ્દને ગ્રામવાચક જણાવીને તેનો સંબંધ ‘પાલિ’ ભાષા સાથે બેડવાનું સૂચવ્યું છે. પરંતુ આમાં પણ ઉક્ત ‘પલાસ’ જેવી જ નિરાધારતા છે. સંસ્કૃત-સાહિત્યમાં ‘ગ્રામ’વાચક ‘પલ્લિ’ શબ્દ જ મળતો નથી દશકુમાર વગેરે કેટલાક કથાગ્રંથોમાં ‘આમીરપલ્લી’ ‘શવરપલ્લી’ શબ્દોમાં વપરાયેલો ‘પલ્લી’ શબ્દ ‘ગ્રામ’ અર્થને સૂચવતો જણાય છે એ ખરું, પરંતુ મૂળતઃ એ શબ્દ સંસ્કૃત નથી. જેમ સંસ્કૃતભાષાના કેટલાક પડિતોએ ૨ ‘સુલતાન’નું ‘સુરત્રાણ’, ‘શાહિ’નું ૩ ‘સાલિ’, ‘શાહન્શાહ’નું ૪ ‘સાલાનુસાલિ’ અને ૫ ‘રહમાન’નું ‘રહમાણ’ બનાવીને

૧. અમરકોશકાર ‘પલ્લિ’ શબ્દને નોંધતો જ નથી ત્યારે હેમચંદ્ર એ વિશે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે : “ પલ્લી કુડ્યમત્સ્યો ગૃહોલિકા ” (અભિધાન ચિં ૩૦ કાં ૪ શ્લો ૩૬૪) અર્થાત્ ‘પલ્લી’ એટલે ‘ઘરોલી’ । આં હેમચંદ્રે પર્યાયદર્શક પોતાના ‘અભિધાનચિંતામણિ’ કોશમાં જ્યાં ‘ગ્રામ’ શબ્દ આપ્યો છે ત્યાં સાથે તેના બીજા અનેક પર્યાયો પણ આપ્યા છે. (જુઓ અભિધાન-ચિંતા ૩૦ કાં ૪ શ્લો ૨૭) પરંતુ ‘પલ્લિ’ કે ‘પલ્લી’ પદનો નિર્દેશ સરખો તેઓ કરતા નથી અને ‘અનેકાર્થસંગ્રહ’ નામના કોશમાં “પલ્લિસ્તુ ગ્રામકે કુત્યામ્” (કાં ૨ શ્લો ૪૮૪) કહીને ‘પલ્લિ’ના ‘ગામડું’ અને ‘કોટડી’ એવા બે અર્થ નોંધે છે. જ્યાં ‘ગ્રામ’ના પર્યાય છે ત્યાં ન લખતાં અનેકાર્થમાં જે ગ્રામાર્થક ‘પલ્લિ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બેતાં એમ જણાય છે કે ‘પલ્લિ’ મૂળ શબ્દ નથી, પરંતુ સંસ્કૃતનો ઢોળ ચડાવીને બનાવેલો બનાવટી શબ્દ છે. ‘અભિધાનપ્પ-દીપિકા’ નામના પાલિકોશમાં પણ ‘પલ્લિ’ શબ્દનો મુદ્દલ નિર્દેશ નથી. આં હેમચંદ્ર અને અભિધાનપ્પદીપિકાકાર મોગલ્લાનથેર એ બંને લગભગ સમસમયી છે એ જ્ઞાનમાં રાખવાનું છે.

૨. હીરસૌભાગ્ય અને વિજયપ્રશસ્તિ મહાકાવ્યમાં આ શબ્દ અનેક વાર વપરાયેલો છે. પુસ્તક સામે ન હોવાથી તેનું નિયત સ્થળ-સર્ગ, શ્લોક-નથી આપી શકતો.

૩. “તુલ્પકાઃ સાલયઃ સ્યુ.”—(હૈમકોશ કાં ૪ શ્લો ૨૫)

૪. “તેષાં તુ નૃપતિઃ ‘સાલાનુસાલિઃ’ ઇતિ શ્રુતઃ.”—(જિનદેવચિંત કાલકકથા)

૫. “રહમાનો મહેશ્વરઃ । અથ રહ ત્યાગે ધાતુઃ-રહતિ રાગ-દ્વેષો ત્યજતિ ઇત્યેવં શક્તઃ
x x x ‘રહમાણઃ’ ઇતિ રૂપમ્ ।—(કારસીભાષામાં ઋષભદેવસ્તવન-જૈનસાહિત્ય
સંશોધક ખંડ ૩ અંક ૧ પૃ ૨૧-૨૯)

તે તે ક્ષાત્રી કે અગ્રની શબ્દો બિપર મસ્કૃતનો ઢોળ ચડાવેલો છે તેમ પ્રસ્તુત 'પત્રી' માટે પણ એવું જ બનેલું છે આ મળે છે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની જુદા જુદા વિષુદ્ધિ સ્ત્રોતોની જાણ છે તે રીતે મૂળ 'પટ્ટિ'—પતિ—દ્વારા 'પત્રી' શબ્દ હયાતીમાં આવ્યો છે અને પછી એ પ્રાકૃત શબ્દ બિપર ફરી વાર કાર્ત્ત પડિતે મસ્કૃતનો ઢોળ ચડાવીને તેને સસ્કૃત જેવો બનાવી દીધો છે જે પડિતો ક્ષાત્રી—અગ્રની શબ્દોને પણ મસ્કૃતને ગમે ગમવાનો ગમ ધરાવતા હોય તેઓ પ્રાકૃત શબ્દોને તો સસ્કૃતનો ગમ ધણી મહેલાઈથી આપી શકે આ જોતા એ નક્કી થયું કે મળ મસ્કૃતમાં 'પત્રી' શબ્દનો 'ગ્રામ' અર્થ જ નથી તો પછી એની સાથે લાપાછોતક 'પાલિ' શબ્દનો મેળ જ કેમ બેસે ?

૭ આ ઉપરાંત 'પાલિ' પદનો મળધ પટ્ટિ—પ્રાં પતિ સાથે બતાવેલો છે આ મતના

૬ શ્રીમાન ત્રિપુરેશ્વર પત્રિ' કે 'પત્રી' શબ્દને પટ્ટિ—પતિ સાથે સંગ્રહ છે આ વિરો મને એમ જણાય છે કે આસીરપત્રી કે શરપત્રી શબ્દોનો અર્થ 'આસીરોનું નિવાસસ્થાન' કે 'શરોનું નિવાસસ્થાન' થાય છે 'પ્રાદ્યપટ્ટિ'માં જે અર્થ 'પટ્ટિ' શબ્દનો છે તે અર્થ અહીં આસીરપત્રી કે શરપત્રીના પત્રીનો નથી (શાસ્ત્રીજી આ 'પત્રી'ને 'પટ્ટિ' દ્વારા નીપજાવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે) બિપર જણાવ્યા પ્રમાણે 'આસીરપત્રી'નો પત્રી શબ્દ નિવાસ—સ્થળવાચક છે

એ જોતા 'પત્રી'ના મૂળમાં બીજો કાર્ત્ત એવો શબ્દ હોવો જોઈએ, જે 'નિવાસસ્થાન'ના અર્થનો હોય શાસ્ત્રીજીએ કહેલા 'પટ્ટિ' શબ્દમાં 'નિવાસ'ના અર્થની ગંધ સગ્રામી પણ નથી મને લાગે છે 'આસીરપત્રી' એટલે 'આસીરવાડો' અર્થ બગાળ્યો હોય તો 'વાઢા' અર્થનો એક 'પાટક' શબ્દ આં હેમચંદ્રે આપેલો છે 'પાટકસ્તુ તદર્થે સ્થાત્' (અભિધાનર્થિ ૦ કાં ૪ શ્લો ૦ ૨૮) અર્થાત્ 'અડધું ગામ' અને 'પાટક' એ બંને એક જાવના સૂચક શબ્દો છે વર્તમાનમાં ચાલતા વાડો કે પાડો શબ્દ પ્રસ્તુત પાટક દ્વારા નીપજેતા છે પાટકનું નારીજાતિનું રૂપ 'પાટિકા' પ્રાં પાટિકા—પાલિકા અને એમાંથી 'પત્રી' શબ્દને નીપજાવી શકાય 'પટ્ટિ' દ્વારા 'પત્રી'ને નીપજાવતા જે કાર્ત્તિ છે તે કરતા 'પાટિકા' દ્વારા 'પત્રી'ને નીપજાવતા વિશેષ મરણતા છે અને અર્થદષ્ટિએ પણ સુમગતતા છે અમારા વજા ગામ પામે એક 'પાટી' નામનું નાતું ગામ છે એ જોતા 'પાટિકા'ની કલ્પના અમગત જણાતી નથી. વળી, મૂળ તો 'પાટ્' ધાતુ 'પાટુ'—એ માગ કરવા' અર્થનો છે, એટલે હેમચંદ્રે 'ગમ્મા અર્ધમાન'ને 'પાટક'ની સજા આપેલી છે જેમ આપણે ત્યાં વાડો કે પાડો શબ્દ પ્રચલિત છે તેમ તરીકામાં એક મહોદલાનું નામ 'વાસકા પાટક' છે એ 'પાટક' અને પ્રસ્તુત 'પાટક' એ બંને મમાન શબ્દો છે પાટિયુ (સોપારીનું) 'પાટ' (લાકડાની) વગેરે શબ્દોનો મળધ પણ મૂળ 'પાટ્' ધાતુ સાથે છે એ બધામાં 'માગ' અર્થ સ્પષ્ટપણે રહેલો છે મારી કલ્પના આધિત જણાય તો તેને આજ માનવાની નથી

૭ ત્રૈમસિકના પૃ ૨૫૧ બિપર જે સાતમો મત બતાવ્યો છે તેમાં 'જે બાપા પકિત જેની મોધી—ગળ હોય તે બાપાનું નામ 'પાલિ' આ લખાણ મારી કલ્પનાનું છે, પગતુ જેઓ 'પટ્ટિ' અને 'પાલિ' વચ્ચે ધનિષ્ઠ ગામ્ય કલ્પે છે તેઓનું તેવું કથન નથી તેઓ તો જે જણાવે છે તે બધું શ્રી ત્રિપુરેશ્વરજીના શબ્દોમાં અહીં જણાવેલું છે.

સમર્થક પાલિભાષાના પ્રખરપંડિત પૂર્વોક્ત શ્રી. વિદ્યુચંદ્ર શાસ્ત્રીજી છે. તેઓ આ સંબંધે સમર્થન કરતાં જણાવે છે કે:—

સંસ્કૃતભાષામાં છે તેમ પાલિભાષામાં પણ ‘પાલિ’ શબ્દનો મૂળ અર્થ પક્તિ, વીચિત્રિ વા ગ્રંથિ વગેરે છે. બૌદ્ધસાહિત્યમાં ધર્મશાસ્ત્રની અધરપક્તિ કે (શ્લોક)ચરણપક્તિ ઉદ્ભૂત વચ્ચી હોય કે સૂચવવી હોય ત્યાં પૂર્વાચાર્યો ‘પક્તિ’ અર્થના વીજા કોઈ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરતાં માત્ર ‘પાલિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરતા જણાય છે. આ સવધે સંસ્કૃતસાહિત્યમાં જોઈએ, તો જણાય એમ છે કે કેટલાક લેખકો વા પાઠકો કોઈ શાસ્ત્રના મૂળપાઠને સૂચવવો હોય ત્યાં “ તથા ચ સૂત્રપટ્ટિક્તિ: ” એમ કહીને મૂળપાઠ માટે ‘પક્તિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરતા હોય છે અને કેટલેક સ્થળે તો મૂળપાઠ માટે ‘સૂત્રપટ્ટિક્તિ’ નહીં પરંતુ એકલો ‘પક્તિ’ શબ્દ પણ વપરાયેલો દેખાય છે. આ જ રીતે બૌદ્ધસાહિત્યમાં મૂળપાઠ માટે ‘પાલિ’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો આવ્યો છે. ” इत्यादि.

(‘પાલિપ્રકાશનો પ્રવેશક પૃ. ૧ થી)

શ્રીમાન શાસ્ત્રીજીએ પોતાના ઉક્ત પ્રવેશકમાં ઉપર્યુક્ત ઉદ્ભૂત અવતરણ ઉપરાંત આ આપત અનેક બીજાં ઉદાહરણો આપીને ઘણી વિશેષ ચર્ચા કરેલી છે અને એમાં એમ સાબિત કર્યું છે કે ‘પાલિ’ શબ્દ શાસ્ત્રના ‘મૂળપાઠ’નો દ્યોતક છે અને તેનો મૂળસંબંધ સ. ‘પટ્ટિક્તિ’ સાથે છે.

આ સંબંધે નમ્રતાપૂર્વક જણાવવાનું કે નીચેના મુદ્દા તરફ વિશેષ લક્ષ્ય થશે તો ‘પાલિ’ શબ્દના મૂળ વિશે વિશેષ સ્પષ્ટતા થશે.

શ્રી. શાસ્ત્રીજી કહે છે તેમ “ ‘પટ્ટિક્તિ’ અને ‘પાલિ’ બન્ને પર્યાય શબ્દો છે અને જેમ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં ‘પક્તિ’ શબ્દ ‘શાસ્ત્રના મૂળપાઠ’ને સૂચવે છે તે રીતે બૌદ્ધસાહિત્યમાં ‘પાલિ’ શબ્દ ‘બૌદ્ધ સાહિત્યના મૂળપાઠ’ માટે સ્થળે સ્થળે વપરાયેલો છે. ”

આ વિશે શબ્દના અર્થ પરત્વે નિર્ણય આપનારાં પ્રમાણભૂત સાધનો—સંસ્કૃત શબ્દકોશો—તરફ નજર નાખીશું તો તેમાં ક્યાંય પણ ‘શાસ્ત્રના મૂળપાઠ’ માટે ‘પટ્ટિક્તિ’ શબ્દ આપેલો

૮. આ ગ્રંથ મૂળ બંગાળી અક્ષરમા છે અને તેનો પ્રવેશક પણ બંગાળી અક્ષરમાં છે. ઉપરનો આ ભાગ તે બંગાળીનો સારરૂપ અનુવાદ છે.

૯. કોશકારોએ ‘પટ્ટિક્તિ’ શબ્દનો અર્થ આપતાં જે કાંઈ જણાવ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે:

^૧વીચિ—^૨આલિ: ^૩આવલિ: ^૪પટ્ટિક્તિ: ^૫ગ્રંથી

—(અમરકોશ કાં. ૨, વનૌષધિવર્ગ શ્લો. ૪)

અમરકોશમાં આ શબ્દ વનૌષધિવર્ગમાં મૂકેલો છે, એથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ શબ્દનો સંબંધ પ્રધાનપણે વનો કે વૃક્ષો સાથે હોવો જોઈએ. આ સ્થળે ‘પટ્ટિક્તિ’નો અર્થ ‘મૂળપાઠ’ કે ‘શાસ્ત્રનો મૂળપાઠ’ શી રીતે જણાય ?

“ પટ્ટિક્તે: શતસહસ્રાદિ ક્રમાદ્ દશગુણોત્તરમ્ ”

—(અમરકોશ કાં. ૨ વૈશ્યવર્ગ શ્લો. ૮૪)

હોય એવું જણાયું નથી તે જ રીતે ૧૦ 'પાલિ' શબ્દનો અર્થ 'મૂલપાઠ' હોય એવું પણ તે તે કોશોદ્દાગ જણી શકાયું નથી 'પદ્ધત્તિ' કે 'પાલિ'નો માધ્યમ અર્થ 'ત્રેણિ-લાહન-દાર' થાય છે

આ રથને કોશકાર 'દશ'ની સખ્યા માટે 'પદ્ધત્તિ' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, અર્થાત્ 'પદ્ધત્તિ' એટલે દસ

“પદ્ધત્તિ છન્દોડપિ દશમ સ્યાત્”

—(અમરકોશ નાનાર્થવર્ગ કાં ૩ શ્લો ૭૧)

અર્થાત્ પદ્ધત્તિ એટલે ૧ દશ અક્ષરવાળો છદ અને ૨ આવલિ-ત્રેણિ

આ રીતે અમરકોશમા ત્રણ રથને 'પદ્ધત્તિ' શબ્દનો ઉલ્લેખ છે તેમા કયાય તેનો 'મૂલપાઠ' અર્થ જણાવેલો નથી

આં હેમચંદ્ર પણ 'પદ્ધત્તિ'નો 'ત્રેણિ' અર્થ જણાવે છે (અભિધાનચિંતા ૩ કાં ૬ શ્લો ૫૬) આં હેમચંદ્ર “પદ્ધત્તિ છન્દ-ત્રેણ્યો” (અનેકાર્થમત્રલ કાં ૨ શ્લો ૧૭૪) આમ કહીને 'પદ્ધત્તિ'ના બે અર્થ જણાવે છે એક તે નામનો છદ અને બીજો ત્રેણિ આ રીતે તે આચાર્ય પણ 'પદ્ધત્તિ'નો અર્થ 'મૂલપાઠ' નોધતા નથી

૧૦ 'પાલિ' શબ્દ વિશે પણ તે તે કોશકારોએ જે જણાવ્યું છે તે આ પ્રમાણે છે

“^૧કૌણસ્તુ ^૨હિય ^૩પાલિ-^૪અત્થિ-કૌટ્ય”

—(અમરકોશ ક્ષત્રિયવર્ગ કાં ૨ શ્લો ૬૩)

અર્થાત્ કૌણ, પાલિ, અત્થિ અને કૌટિ એ ચાર શબ્દો 'અણી'ના અર્થમા છે

“પાલિ સ્ત્રી અત્થિ-અદ્ધ-પદ્ધત્તિયુ”

—(અમરકોશ નાનાર્થવર્ગ કાં ૩ શ્લો ૧૬૬)

અર્થાત્ “‘પાલિ’ એટલે અણી, ખોજો, નિશાન અને પદ્ધત્તિ” એ રીતે 'પાલિ' શબ્દના ચાર અર્થ છે

એ પ્રમાણે અમરકોશકારે 'પાલિ' શબ્દનો 'મૂલપાઠ' અર્થ જણાવ્યો નથી

આચાર્ય હેમચંદ્ર 'પાલિ' શબ્દના અર્થ વિશે નીચે પ્રમાણે કહે છે

“પાલિસ્તુ કર્ણલતિકા” — (અભિધાન ૩ કાં ૩ શ્લો ૨૩૮)

અર્થાત્ 'પાલિ' એટલે કર્ણલતિકા-કાનનો પ્રાતભાગ

“^૧સેતૌ ^૨પાલિ-^૩આલિ-^૪સવરા” — (અભિધાન ૩ કાં ૪ શ્લો ૩૧)

પાલિ-એટલે પાળ-તળાવની પાળ

“કોટિ પાલી-અસાંસ્યપિ” — (અભિધાન ૩ કાં ૪ શ્લો ૭૬)

અર્થાત્ 'પાલિ' એટલે અણી

“પાલિ ચૂચ્ચ-અત્થિ-પદ્ધત્તિયુ” ॥ ૪૮૪

જાતદમધુસ્ત્રિયામ્, પ્રાન્તે, સેતૌ, કલ્પિતમોક્ષે ।

પ્રસાસા-કર્ણલતયો ઉત્પન્ને પ્રસ્ય-વિદ્યયો ॥ ૪૮૫

—(અનેકાર્થ ૩ કાં ૩)

જેમ વિપ્રપક્તિ, છાત્રપક્તિ, સૂત્રપક્તિ, અધરપક્તિ કે વૃદ્ધપંક્તિ, વગેરે. આ રીતે એકબીજા પર્યાયરૂપ 'પક્તિ' કે 'પાલિ' શબ્દનો 'મૂળપાઠ' અર્થ નિરાધાર જણાય છે.

વળી, બીજું એ કે તેમના કહેવા પ્રમાણે 'પદ્ધત્તિ' અને 'પાલિ' એ બન્ને એકબીજા પર્યાયશબ્દો છે તો પછી જેમ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં 'સૂત્રપક્તિ' કે 'અધરપક્તિ' શબ્દો વપરાયેલા જણાય છે તેમ ક્યાંય 'સૂત્રપાલિ' 'અધરપાલિ' શબ્દોનો વ્યવહાર થયેલો નથી તેનું શું કારણ ? આ ઉપરથી મને તો એમ લાગે છે કે 'પક્તિ' કે 'પાલિ'નો 'મૂળપાઠ' અર્થ બંધબેસતો નથી. તે, એ શબ્દોના વાચ્યાર્થથી ઘણો દૂર પડે છે માટે કોઈ પણ વિશિષ્ટ પ્રમાણ કે આધાર વિના 'પદ્ધત્તિ' કે 'પાલિ'નો 'મૂળપાઠ' અર્થ સ્વીકારી શકાય એમ ખરે ?

અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે 'પાલિ' શબ્દનો અર્થ 'મૂળપાઠ' છે એ ખરું છે અને શ્રી. શાસ્ત્રીજીની તીક્ષ્ણદષ્ટિમાં એ, ભાસી પણ ગયો છે, પરંતુ તે અર્થ માટે 'પદ્ધત્તિ' કે 'પાલિ' શબ્દની તેમની યોજના બરાબર નથી જણાતી એ જ હકીકત મારે પ્રસ્તુતમાં જણાવવાની છે.

ત્યારે હવે પ્રશ્ન થવાનો કે 'મૂળપાઠ'વાચક જે 'પાલિ' શબ્દ છે તેનું મૂળ શું ? અને તેની વ્યુત્પત્તિ કઈ ? આનો સવિસ્તર ઉત્તર અગિયારમા મતની ચર્ચામાં આવી ગયો છે (નુઓ પ્રસ્તુત લેખનો પૂર્વભાગ પૃ. ૨૫૨-૨૫૩) તેથી તેને અહીં લખીને પુનરુક્તિ કરવી ઠીક લાગતી નથી.

તાત્પર્ય એ કે પ્રસ્તુત સાતમા મતમાં 'પદ્ધત્તિ'ના પર્યાય અને પદ્ધત્તિ દ્વારા નીપજાવેલા 'પાલિ' શબ્દ સાથે ભાષાવાચક 'પાલિ'ની તુલના કરીને ને 'પાલિ'નું મૂળ 'પદ્ધત્તિ' શબ્દ છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ ઉક્ત યુક્તિદ્વારા બંધબેસતું જણાતું નથી.

૮ આઠમો મત કહે છે તેમ 'પાલિ'નો અર્થ 'ધર્મશાસ્ત્રનો પાઠ' છે એ ખરું છે, પણ તેમાં 'પાલિ'ના મૂળ વિશે કશો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આપેલો નથી. તેથી અને એ મતદર્શકે 'પાલિ'ના મૂળની ચર્ચા જ નથી કરી તેથી 'પાલિ'ના મૂળની શાબ્દિક ચર્ચામાં એ મત વિશેષ ઉપયોગી જણાતો નથી.

૯ નવમા મતમાં 'પાલિ' શબ્દનો સંબંધ પ્રાકૃતી-પાયડી-પાયલી-પાલિ: એ રીતે સં. 'પ્રાકૃત' શબ્દ સાથે જણાવ્યો છે. 'પાલિ' ભાષા એક કાળે મગધના લોકોની સ્વાભાવિક ભાષા હતી. જે

અર્થાત્ 'પાલિ' શબ્દના બાર અર્થ આ પ્રમાણે છે:

૧ જૂ, ૨ અણી, ૩ પદ્ધત્તિ, ૪ જેને દાઢીભૂંછ ઊગી છે એવી સ્ત્રી, ૫ છેડો, ૬ પાળ, ૭ કલ્પિત ભોજન, ૮ પ્રશંસા, ૯ કર્ણલતા, ૧૦ ખોળો, ૧૧ માપ-પાલી, ૧૨ નિશાન.

આ રીતે હેમચંદ્રે પણ 'પાલિ'નો મૂળપાઠ અર્થ જણાવેલો નથી.

પાલિભાષાના 'અભિધાનપદીપિકા' નામના કોશમાં 'પાલિ' નહીં પણ 'પાલિ' શબ્દ આપેલો છે અને તેનો અર્થ 'ત્રેણિ' જ જણાવેલો છે.

—(અભિધાનપદીપિકા અંક ૫૩૬, ૨ લૂકંક)

આ રીતે કોઈ પણ કોશકારે 'પદ્ધત્તિ' કે 'પાલિ'નો 'મૂળપાઠ' અર્થ જણાવેલો નથી.

ભાષા સ્વાભાવિક હોય તે 'પ્રાકૃત' કહેવાય એ સુપ્રતીત છે અને આ અર્થ જોતા નવમો મત અસંગત નથી, પરંતુ 'પાલિ' શબ્દ ન્યા ન્યા બૌદ્ધસાહિત્યમા વપરાયેલો છે ત્યા ક્યાય તે 'સ્વાભાવિક ભાષા' અર્થમા નથી વપરાયો પરંતુ 'મૂળપાઠ' એવા અર્થમા વપરાયો છે અને એ દૃષ્ટિએ જોતા નવમા મતમા ખતાવેલી રીત 'પાલિ' શબ્દના મૂળ વિશે ઉપયોગી નથી જણાતી તેથી એ નવમો મારો મત હું ફેરવું છું અને અગિયારમા મતમા જે રીતે 'પાલિ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ખતાવી છે તેને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારું છું

દસમા મતવાળા નિરીક્ષકની નજર 'પાલિ' 'મગધની ભાષા હતી', એ ભાવ તરફ ગઈ છે અને તેથી તે વિવેચકે તેને માટે એક-અખત મગધની રાજધાનીરૂપ મનાવું 'પાટલિપુત્ર' નગર યાદ કર્યું અને કહ્યું કે 'પાટલિપુત્ર'ના આઘ પદ 'પાટલિ' સાથે ભાષાવાચક 'પાલિ'નો સંબંધ છે કદપના તો વિશેષ ગમ્ય છે પરંતુ 'પાટલિ' દ્વારા 'પાલિ' એવું પર્વિતન નીપજવું જ શક્ય નથી બહુ બહુ તો પાટલિ'નું પર્વિતન 'પાટલિ' કે 'પાલલિ' થવું શક્ય છે કદાચ એમ કદપાય કે 'પાલલિ' પદ 'પાલિ'ની નિષ્પત્તિ માટે પૂરતું છે પરંતુ તેમ કહેવું બરાબર નથી બૌદ્ધ સાહિત્યમા ન્યા ન્યા 'પાલિ' શબ્દ વપરાયો છે ત્યા તે પ્રધાનપણે 'મગધી' ભાષાના અર્થમા નથી વપરાયો પરંતુ 'મગધાનુ બુદ્ધની દેશના' 'મૂળપાઠ'—માટે વપરાયો છે અને તેનો આ વધારે વપરાયેલો અર્થ જોતા 'પાલિ'નો મનુષ્ય 'પાટલિ' માથે ધરી શકતો નથી બલાતકારે ધટાડવા જમ્યે તો પણ તે ધણો દૂર પડી જાય છે માટે દેશના-વાચક 'પાલિ' શબ્દની નિષ્પત્તિ માટે એવો જ કોઈ દેશના-વાચક શબ્દ શોધવો વિશેષ યુક્તિયુક્ત છે અને એ રીતે આ દસમો મત પણ અગ્રાહ્ય છે

આ રીતે 'પાલિ' શબ્દની નિષ્પત્તિ માટે ઊપર જે મ્મ મતો ખતાવ્યા છે તેમાના કેટલાકે તો સર્વથા અપ્રામાણિક છે અને કેટલાક વિશેષ દૂર પડી જાય એવા છે માટે તે દશે મતો 'પાલિ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે નિર્ણૈત પ્રદાશ કરી શકતા નથી અને તેથી જ તે ગ્રાહ્યકોટિના નથી

છેક છેલ્લો આ અગિયારમો મત 'પાલિ' શબ્દ માટે સ્પષ્ટ અને નિર્ણૈત પ્રકાશ નાખે છે અને તે જ ગ્રાહ્ય છે તે બાબત આ લેખના આગલા ભાગમા જ (પૃ ૨૫૨-૨૫૩) ચર્ચા કરેલી છે છતાં તે વિશે અહીં સંક્ષેપમા કરી પણ જણાવી દઉં

(૧) ભાષાવાચક 'પાલિ' શબ્દ જ નથી પરંતુ 'મગધી' શબ્દ છે બૌદ્ધસાહિત્ય જે ભાષામા લખાયું છે તેનું નામ પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણોએ ક્યાય 'પાલિ' એવું જણાવ્યું જ નથી પરંતુ 'મગધી' નામ જણાવેલું છે (અગ્રણ લેખ પૃ ૨૫૨ તથા તે ઊપરની ટિપ્પણી)

(૨) ન્યા ન્યા બૌદ્ધસાહિત્યમા 'પાલિ' શબ્દ વપરાયેલો છે ત્યા બધે તેનો અર્થ 'ધર્મદેશના' ખતાવવામા આવ્યો છે એટલે 'પાલિ'નો અર્થ 'કોઈ એક મગધ' નહોતો પરંતુ 'મગધાનુ બુદ્ધની ધર્મદેશના' મમજ્ઞાનો છે

(૩) બૌદ્ધસાહિત્યના મૂળભૂત પિટક ત્રયમા 'ધર્મદેશનાના અર્થમા 'ધમ્મપરિયાય' શબ્દ વપરાયેલો છે 'પાલિ'ના મૂળમા એ 'પરિયાય' શબ્દ છે જેમ પિટકમ યમા 'દેશના' માટે 'પરિયાય' શબ્દ વપરાયો છે (જુઓ અગ્રણ લેખ પૃ ૨૫૨) તેમ દ્વન્વિપ્રિય ત્રિપરર્ણી સત્તા

અશોકની ધર્મલિપિઓમાં ‘ધર્મદેશના’ માટે ‘ધંમપલિયાય’ શબ્દ વપરાયેલો છે. (બુઓ પ્ર૦ લે૦ પૃ. ૨૫૨) પ્રસ્તુત ‘પલિયાય’ અને ઉક્ત ‘પારયાય’ એ બન્ને પર્યાય શબ્દો છે. પ્રસ્તુત ‘પાલિ’નો નિકટતમ સંબંધી અશોકની ધર્મલિપિમાં વપરાયેલો ‘પલિયાય’ શબ્દ છે. ‘પલિયાય’ દ્વારા ૧૧ ‘પાલિયાય’ નીપજે અને તે દ્વારા વિવાદારૂપદ ‘પાલિ’ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય.

(૪) ‘પરિયાય’ શબ્દ ‘દેશના’ અર્થમાં છે એ હકીકત પણ ૧૨ પાલિકોશકારે આપેલી છે એટલે ‘પરિયાય’ કે ‘પલિયાય’ના અર્થ વિશે મુંઝવણ રહેતી જ નથી.

આ વિશે શ્રી. જગદીશ કાશ્યપજીએ પોતાના પાલિમહાવ્યાકરણના પ્રથમખંડમાં ૨૫૪ નોંધ આપીને ‘પાલિ’ના મૂળ વિશે નિવેડો આણી દીધો છે તે માટે મારા જેવા પાલિ ભાષાના અભ્યાસીઓ તેમના સવિશેષ ઋણી છે.

અહીં એક વાત કહી દઉં અને તે એ કે, જે જે વિદ્યાર્થી ‘પાલિ’ ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે, કરી ગયા છે વા કરનારા છે તે બધાએ શ્રીજગદીશજીનું ઉક્ત લખાણ વાંચી જવું જરૂરી છે. અને ‘જું ‘પાલિ’ શબ્દ પ્રધાનપણે કોઈ ભાષાનો વાચક છે? તેનું મૂળ જું છે? વૌદ્ધ-સાહિત્યની મૂળભાષાનો વાચક કયો શબ્દ છે? જે શબ્દ હોય તેની અને પ્રસ્તુત પાલિ શબ્દનો વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ છે કે કેમ? ‘પાલિ’ શબ્દનો મૂળ અર્થ કયો છે? અને ‘ભાષા’ અર્થ સાથે તેનો સંબંધ શી રીતે થયો?’ વગેરે પ્રશ્નોના ખુલાસા જિજ્ઞાસુઓએ મેઢવવા આવશ્યક છે.

(અપૂર્ણ)

૧૧ બુઓ ત્રૈમાસિક પૃ૦ ૨૫૩ ટિપ્પણ ૯.

૧૨ “ કારણે દેસનાયં ચ વારે વેવચને પિ ચ ।
પાકારસ્મિ અવસરે પરિયાયો કથીયતિ ॥ ”

—(અભિધાનપ્પદી૦ સામાન્યકાંડ ૩, શ્લો૦ ૮૩૭)

અર્થાત્ ‘પરિયાય’ શબ્દના આ અર્થો છે: પરિયાય એટલે ૧ કારણ, ૨ દેશના-ઉપદેશ, ૩ વારો, ૪ વેવચન, ૫ પ્રાકાર, ૬ અવસર.

આ રીતે આ કોશકારે ‘પરિયાય’નો ‘દેશના’ અર્થ ૨૫૪ પાણે જણાવેલો છે.

પ્રાકૃતસર્વસ્વ

અનુ • કેશવરામ કા શાસ્ત્રી

[અનુસંધાન વર્ષ ૬, અંક ૨, પૃ ૨૭૨ થી]

પાદ ૪થે

૧ સવિગત સ્વરવિકાર

૧. સન્ધૌ બહુલમચામજ્જોપવિગોપા:

સામસારે આવેલા વર્ણોની ખૂબ નિકટતા તેને “સન્ધિ” કહે છે સન્ધિના વિષયમા સ્વરોનો લોપ તેમ જ સ્વરોના વિશેષ ફેરફાર એ વગેરે અનિયત્રિત (બહુલ) થાય, જેમકે સ્વરના વિષયમા—

મધ્યમમ્ = મજ્જિમ - માણનું

ઉત્તમમ્ = ઉત્તિમ - ઉત્તમ

સત્તપર્ણ = છત્તિવર્ણો - સાતવર્ણ

મહારાપ્દ્રુ = મરહદ્વો - મગડો (દિય)

આ વગેરે શબ્દોમા સ્વરોનો નિત્ય ફેરફાર આવ્યો છે (પહેલા ત્રણ દાખલામા અને ૬ અને છેલ્લામા આનો અ)

યમુનાતટમ્ = જડનાઅડ કે જડણઅડ - યમુનાતટ

લક્ષ્મીપતિ = લલ્લિચર્ચ કે લલ્લીચર્ચ - લક્ષ્મીપતિ

ભુજપ્રાપ્તમ્ = ભુજવત્ત કે ભુજાવત્ત - શુભપ્રાપ્ત

વેણુવનમ્ = વેણુવણ કે વેણૂવણ - વેણુ-વન

કર્ણિકાર = કર્ણિઆરો કે કર્ણઆરો - ળેર

પરસ્પરમ્ = પરપ્પર કે પરોપ્પર - પરસ્પર

ઘ્યાકુલ = ઘાઝલો કે ઘાઝલો - વ્યાકુલ

અક્ષોહિણી = અક્ષપહિણી કે અક્ષોહિણી - અક્ષોહિણી

ચન્દ્રોદય = ચન્દ્રુદયો કે ચન્દ્રોદયો - ચન્દ્રોદય

આ વગેરે શબ્દોમા તે તે શબ્દોમા નિર્દિષ્ટ સ્વરોમા વિકલ્પ દેખાય છે સ્વરોનો લોપ નીચેના શબ્દોમા થાય છે

પલગણ્ડ = પલંડો - (ચુનારો)

વૈતણ્ડ = વેડો - (હાથી)

આ શબ્દોમા પલ + ગણ્ડ > પલ + અણ્ડ > પલડ, વૈતણ્ડ > વૈઅડ > વેઅડ એમ અ નિત્ય હ્રસ્વ થયો છે, (વિચર ૩૫ પણ મળે છે) /

જ્યારે નીચેના શબ્દોમા સ્વરોનો વિકલ્પે લોપ થાય છે

સૌકુમાર્યમ્ = સોઅમલ્લ કે સોમલ્લં - સુવાળખ

પાદપતનમ્ = પાઅવડણ કે પાવડણ - પાદપતન

પાદપીઠમ્ = પાઅવીઠ કે પાવીઠ - આળેઠ

અન્ધકાર = અન્ધઆરો કે અન્ધારો - અધારુ

સ્કન્ધાવારઃ = સ્કન્ધાઆરો કે સ્કન્ધારો - (છાવણી)

કુમ્ભકારઃ = કુંભઆરો કે કુંભારો - કુંભાર

ચક્રવાકઃ = ચક્કઆઓ કે ચક્કાઓ - ચક્કવો

રાજકુલમ્ = રાઅડલં કે રાડલં - (રાજમહેલ)

રાજપુત્રઃ = રાઅડત્તો કે રાડત્તો - રાવત

કાકચિન્ત્રી = કાઅઈંચી કે કાઈંચી - (ચણાઈ)

સ્વરોનો વિશેષ ફેરફાર નીચેના શબ્દોમાં થાય છે:

ઉભયપાર્શ્વમ્ = ઉહઅવાસં કે અવહોવાસં - (ઉતમ બાજુ)

ઉભયમુખમ્ = ઉહઅમુહં કે અવહોમુહં - (ઉભયમુખું)

જયકારઃ = જઅક્કારો કે જોક્કારો - જેકાર

સુવર્ણમ્ = સુઅણ્ણં કે સોણ્ણં - સોનું

પરસ્પરમ્ = પરોવરં કે પરોપ્પરં - પરસ્પર

આ પ્રમાણે “બહુલતા”એ ત્યાં ત્યાં ઉદાહરણો પ્રમાણે અનેક પ્રકારના પ્રયોગો થાય છે.

૨.

યુતે દ્વસ્વઃ ।

બેડાક્ષરની પૂર્વનો સ્વર દ્વસ્વ થાય; જેમકે

શ્યામલાક્ષઃ = સામલક્ષો - (શ્યામાંગ) સ્ટ્રોન્દ્રઃ = મદ્દન્દો - મૃદ્દે

શલ્યોદ્ધારઃ = સલ્લુદ્ધારો - (શલ્યોદ્ધાર) આરણ્યા = રણ્યા - રાની

આરણ્યઃ = રણ્ણો - રાની (આમાં સર્વત્ર બેડાક્ષર પૂર્વનો સ્વર દ્વસ્વ થયો.)

તીર્ણમ્ = તિર્ણં - તીર્ણું (તરેલું)

“બહુલતા”ને કારણે નીચે જેવાં રૂપો પણ થાય:

પુનરુક્તમ્ = પુણોક્તં - પુનરુક્ત (આમાં ઓ રહ્યો છે, જેને દીર્ઘ માન્યો જણાય છે. પુનરુક્તં પણ થાય.)

ત્રયસ્ત્રિશત્ = તેત્તીસા - તેત્રીસ (આમાં ણ અને ઈ દીર્ઘ છે. અહીં પણ માર્કેડેએ ણ દીર્ઘ માન્યો જણાય છે.)

નેત્રમ્ = નેત્તં - નેત્ર (આમાં ણ ણ દીર્ઘ માન્યો જણાય છે.)

ગોત્રમ્ = ગોત્તં - ગોત્ર (?) = દોણ્ણં - (?) વગેરે

૩. શેષે દ્વિત્વમનાસે દીર્ઘઃ સ્થાત્

પછીના વ્યંજનમાં બેવડાપણું ન હોય તો તે પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય; જેમકે

ઉત્સુકઃ = ઊસુઓ - ઉત્સુક . ઉત્સવઃ = ઊસવો - ઉત્સવ

વિશ્વાસઃ = વીસાસો - વિશ્વાસ વિશ્રામઃ = વીસામો - વિશ્રામો

અશ્વઃ = આસો - અશ્વ

અશ્રમ્ = આસં - આશ્રમ

“બહુલતા”ને કાગળે દુર્લભમ > દુલ્લહ - દુર્લભ થાય છે, વળી ગાથાસત્તશતીમા
‘દરપુરિસાદરિ વિસમિરિ જાણસુ પુરિસાણ જં દુસ્મરં (૧-૫૨)-મ ફંપત્પુરુપાયિતે
વિશ્વમશીલે જાનોહિ પુરુપાણા યદુ રમ્ ।—ઘર્ષક પુરુપાતનવાળી અને થાકી જવાની
રૂપાળી હે સ્ત્રી ! પુરુષોને જે દુઃખ થાય તે બધું”

એમા દુક્ષ્ણ એ શબ્દમા હ્રસ્વ રહ્યો છે

૪.

ગુણ ક્વત ક્વાપિ ॥

દ-ડનો કયાક તેવા સયોગોમા ગુણ થાય છે, જેમકે

ગણેશ્વર = ગણેસરો (ગણીસરોને બદલે) - ગણેશ્વર

ચન્દ્રોદય = ચન્દોદઓ (ચન્દ્રદઓને બદલે) - ચન્દ્રોદય

પ્રિયોપગમનમ્ = પિઓવગમણ (પિઝવગમણને બદલે) - પ્રિયોપગમન

આ વગેરે શબ્દોમા સંધિપ્રાપ્ત ગુણ નિત્ય થાય છે

વ્યગ્ર = વેગો કે વિચગ્નો - વ્યગ્ર

વ્યજ્ઞનમ્ = વેજણ કે વિચજ્ઞણ (કે વજ્ઞણ) - વ્યજ્ઞન

આ વગેરે શબ્દોમા વિકલ્પ છે, જ્યારે

અપ્યગ્ર = અવિષ્કથ - (થુ અહીં) તુદતિ = તોમદ - (પીડે છે)

અઘરોષ્ટમ્ = અહરોટ્ટ (અહરુટ્ટ પછી) - નીચલા હોઠ

આ શબ્દોમા ચોક્કસ ગુણ થાય છે (મૂળમા તુમદ અને અહરોટ્ટ છે તે અશુદ્ધ જણાય છે)

૬. વિંશત્યાદૌ ચિન્દોર્લુકૃ તેર્વા દીર્ઘતા ચાદેઃ ।

વિંશતિ વગેરે શબ્દોમા અનુસ્વારનો લોપ, તિનો વિકલ્પે લોપ અને અનુસ્વારના પૂર્વસ્વરને સ્થાને તેનો તે દીર્ઘ સ્વર થાય, જેમકે-(તિનો લોપ ન થાય ત્યારે પ્રાકૃત-પ્રાપ્ત ૬ રહે)

વિંશતિ = વીંસા કે વીંસઈ - વીંમ-ચ વિંશત્ = વીંસા - વીંમ-ચ (વીંમ-ચ)

ત્રયસ્ત્રિંશત્ = તેત્તીસા - તેત્રીમ-ચ (ત્રેત્રીમ-ચ)

ત્રયોવિંશતિ = તેત્રીસા કે તેત્રીસઈ - તેત્રીસ-ચ

આ ઉદાહરણોમા સૂત્ર ૫-૩૦ પ્રમાણે આ-ઈ અતે વિકલ્પે થાય, તે પ્રમાણે “બહુલતા”એ આ થયો છે

૬. ઓત્વ લુપ્ત્ય ચિસર્ગસ્ય

વિચર્ગનો કયાક ઓ અને કયાક લોપ થાય, જેમકે

સરોગ્ધમ્ = સરોગ્ધ કે સરગ્ધ - મનોગુહ (કમળ)

મનોદર = મનોદરો કે મળદરો - મનોદર-મનદર

કયાંક માત્ર લોપ જ થાય; જેમકે (સ્નો વિસર્ગ માની)

સરોવરમ્ = સરવરં - સરોવર-સરવર

નભસ્તલમ્ = નહ્વઅલં - નભસ્તલ (આકાશ)

હસ્તટમ્ = હરઅટં - હસ્તલ (જાતી)

નીચેનાં ઉદાહરણોમાં વિસર્ગ-સ્નો રૂ થયે છે તે સંસ્કૃત ભાષાના અનુકરણે સમજવાનો છે; જેમકે

નિરાયુઃ = નિરાયુસા - (અપ્પશ્વ)

નિરનુક્રોશઃ = નિરણુક્રોસો - નિરનુક્રોશ (શાંતિ)

નિરન્તરમ્ = નિરન્તરં - નિરતર

નિરુપમમ્ = નિરુવમં - નિરુપમ

દુરાચારો = દુરાચારો - દુરાચાર

દુરાશયઃ = દુરાસઓ - દુરાશય

દુરતિક્રમઃ = દુરટિક્રમો - દુરતિક્રમ

પુનરુક્તમ્ = પુનરુક્તં (ઉપર પુણોક્ત-સૂત્ર ૨-માં જુઓ).

પુનરપિ = પુનરવિ - પુનરપિ (ફરી પણ)

૭.

દોર્લોપઃ સ્યાદુદુમ્બરે ॥

ઉદુમ્બર શબ્દમાં હુનો લોપ થાય; જેમકે

ઉદુમ્બરઃ = ઉંવરો - ઉંબરો (ઉંબરાનું ઝાડ)

૮. યસશ્ચ સંખ્યાશબ્દાનાં

સંખ્યાવાચક શબ્દોમાંના યસ્નો લોપ થાય (એટલે કે ત્રયસ્ના યસ્નો લોપ થાય); જેમકે—

ત્રયોદશ = તેરહ - તેર

ત્રયોવિંશતિઃ = તેવીસા - ત્રેવીસ-શ
(કે તેવીસ-શ)

ત્રયશ્ચત્વાર્શત્ = તેચત્તારીસા - ત્રેતાલીસ-શ (કે તેતાલીસ-શ) (-ળી-પણુ)

ત્રયઃપચ્ચાશત્ = તેવળ્ળાસા - ત્રેપન (કે તેપન)

(અને તે પ્રમાણે ત્રયઃષષ્ઠિઃ = તેસઠ્ઠિ - ત્રેસઠ કે તેસઠ)

અહીં તનો તે થયો છે; તે આ શબ્દો શય્યાદિ ગણમાં ગણાયેલા છે તે રીતે (જુઓ સૂત્ર ૧-૭).

૯.

યાવદાદિષુ વસ્ય વા ।

યાવદ્ વગેરેમાં વ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

યાવત્તાવદ્દેવકુલમેવમેવાવટસ્તથા ।

જીવિતાવર્તમાનાઘા વિજ્ઞેયા યાવદાદયઃ ॥

યાવદ્, તાવદ્, દેવકુલ, પવમેવ, અવટ, જીવિત, આવર્તમાન, એ વગેરે શબ્દો
યાવદાદિ ગણના છે

યાવદ્ = જા કે જાવ-અ (ત્યાસુધી) તાવદ્ = તા કે તાવ-તા (ત્યાસુધી)

દેવકુલમ્ = દેવકુલ કે દેવકુલ - દેવળ દેવમેવ = દેવમેવ કે દેવમેવ - એમ

અવટ = અવટો કે અટો - (ઊટો ખાટો)

જીવિતમ્ = જીવિત કે જીવ - જીવ

(સુ ૪-૧ પ્રમાણે વિમાના રૂનો અર્થ થયો છે)

આવર્તમાન = આવર્તમાણો કે અટ્ટમાણો - (ધૂમરો લેતો)

આદિ શબ્દથી આવર્તના > આવર્તના કે અટ્ટના - આવર્તના, પાપરત >
પાવરઓ કે પારઓ - પાપરત, શબ્દો લેના

૧૦. કાલાયસે यस્ય

કાલાયસ શબ્દમા યનો વિકલ્પે લોપ થાય, જેમકે

કાલાયસ = કાલાયસો કે કાલાસો - (કાળુ લોખંડ)

૧૧. દસ્ય હૃદયે

હૃદય શબ્દમા રૂનો વિકલ્પે લોપ થાય, જેમકે

હૃદયમ્ = હૃદય કે હૃદ - હૃદ

૧૨.

જસ્ય ભાજને ।

ભાજન શબ્દમા જનો વિકલ્પે લોપ થાય, જેમકે

ભાજનમ્ = ભાજન કે ભાજ - ભાજ

૧૩. અન્યસ્ય હલો નિત્ય

શબ્દોના અત્થભાગમા આવતા વ્યંજનનો નિત્ય લોપ થાય, જેમકે

યશસ્ = જસો - જસ

મનસ્ = મણો - મન

ઇન્દ્રજિત્ = ઇન્દ્ર - ઇન્દ્રજિત

૧૪

વિદ્યુદ્વર્જ સ્ત્રિયામાત્સ્યાત્ ।

વિદ્યુત્ સિવાયના નારી જાતિના શબ્દોમા છેડાના વ્યંજનનો લોપ થયા
પછી આ ઉમેરાય, જ્યારે વિદ્યુત્નુ વિજ્ઞ થાય, જેમકે

સરિત્ = સરિતા-(નદી)

પ્રતિપદ્ = પાટિવત્તા - પત્ની

૧૫. રો રા

નારીજાતિના શબ્દોને છેડે રહેલા રૂનો રા થાય (ઝોટલે કે ર્ લોપાય
નહિ), જેમકે

ગિર્ = ગિરા - ગિગ

ધુર્ = ધુરા - ધુગ

પુર્ = પુરા - (પુરી)

૧૬.

ક્ષુધિ હા

ક્ષુધ્ શબ્દમાં અંત્ય વ્યંજનનો હા થાય છે; જેમકે

ક્ષુધ્ = છુદ્દા - (ભૂખ)

૧૭.

શરદો દઃ સ્યાત્

શરદ્ના અંત્ય દ્વો દ થાય, (જે પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે બે સ્વર વચ્ચે આવતાં બીડી બાય.), જેમકે

શરદ્ = સરઝો (ભતિ નર થઈ બાય છે) - શરદ્ગતુ

૧૮.

દિક્પ્રાવૃષોઃ સઃ સ્યાત્ ॥

દિશ્ અને પ્રાવૃષ્ શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનોનો સ થાય; જેમકે

દિશ્ = દિસા - દિશા

પ્રાવૃષ્ = પાડસો (નરભતિ) - પાવસ

૧૯. આયુરપ્સરસોર્વા સ્યાત્

આયુસ્ અને અપ્સરસના અંત્ય વ્યંજનોનો સ વિકલ્પે થાય; (ન થાય ત્યારે લોપ થાય); જેમકે

આયુસ્ = આડ કે આડસો (નર.) - આયુ

અપ્સરસ્ = અચ્છરા કે અચ્છરસા - અપ્ષરા

૨૦.

વક્ત્રાદૌ વિન્દુરિષ્યતે ।

વક્ત્રાદિ ગણના શબ્દોમાં અનુસ્વારનો આગમ થાય છે; તે, ઉદાહરણ પ્રમાણે કયાંક પહેલા સ્વર ઉપર તો કયાંય બીજા સ્વર ઉપર થાય છે.

વક્ત્ર્યશ્રવ્યસ્યાશ્રુશ્મશ્રુનિવસનદર્શનસ્પર્શાઃ ।

શુલ્કપ્રતિશ્રુતમનસ્વિગૃષ્ઠિપુચ્છાતિમુક્તાઘાઃ ॥

વક્ત્ર, વ્યશ્ર, વ્યસ્ય, અશ્રુ, શ્મશ્રુ, નિવસન, દર્શન, સ્પર્શ, શુલ્ક, પ્રતિશ્રુત, મનસ્વિન્, ગૃષ્ઠિ, પુચ્છ અને અતિમુક્ત એ વગેરે વક્ત્રાદિ ગણના શબ્દો છે.

વક્ત્રમ્ = વંકં - વાંકું

વ્યશ્રમ્ = તંસં - તાંસું (ત્રાંસું)

વ્યસ્યઃ = વંસો - (મિત્ર)

અશ્રુ = અંસુ - આંસુ

નિવસનમ્ = નિવસનં - (નિવાસ)

આ વિકાર ધાતુમાં માની વિવસનમ્ = વિવસનં - વિવાસ પણ.

દર્શનમ્ = દંસનં - દર્શન

સ્પર્શઃ = પંસો - સ્પર્શ

શુલ્કમ્ = સુંકં - (કીમત)

પ્રતિશ્રુતમ્ = પહંસુત્તં (વચન આપેલું)

ખડુલતાને કારણે આ છેલ્લા ઉદાહરણમાં

પ્રતિ-નો પહં એમ જોઈ અ થયો છે.

મનસ્વી = મનંસી - મનસ્વી

ગૃષ્ઠિઃ = ગંઠી - (ગાય)

પુચ્છમ્ = પુંછો (નર.) પૂંછ

અતિમુક્તમ્ = અતિમુક્તં - અતિમુક્ત

૨૧. મથ્ર

છેડે આવેલા મકારનો અનુસ્વાર થાય, જેમકે

કિમ્ = કિં (ય)

વનમ્ = વર્ણ - વન

તૃષ્ણીમ્ = તુષ્ણિહ - (શાત) - અનુસ્વાર પૂર્વે ચ ૪-૧ પ્રમાણે દૂસ્વ સ્વર આવે, તેથી તુષ્ણિમા દૂસ્વ દ્વાર મળ્યો છે

૨૨. અચિ વા

સ્વર પૂર્વે મકારનો અનુસ્વાર વિકલ્પે થાય, જેમકે

પરમ્ આગત્ = પર આગદો કે પરમાગદો - (પણ આવ્યો)

૨૩. નહોર્હલિ

વ્યજનની પૂર્વે જ અને ડનો અનુસ્વાર થાય, જેમકે

વિન્ધ્ય = વિન્ધો - વિન્ધ

પટ્ટિક્તિ = પત્તી - પાત

(વસ્તુસ્થિતિએ બધી પ્રાકૃતોમા અનુનાસિક વ્યજનોને સ્થાને અનુસ્વાર પ્રયોજાય છે)

૨૪.

તઠર્ગાન્તો ન વા વર્ગે ॥

વર્ગીય વ્યજનની પૂર્વે તે તે વર્ગનો અનુનાસિક કે બિંદુ વિકલ્પે થાય, જેમકે

હલમ્ કર્પતિ = હલ કઢૂદ કે હલકઢૂદ - ૬૭ કાઢે

મન્ત્રમ્ જપતિ = મત્ત જવદ કે મન્તજ્વવદ - મત્ત જપે

પ્રિયમ્ નયતિ = પિય ખેદ કે પિયખ્ણેદ - (પ્રિયને દોર)

હરિમ્ નમતિ = હરિ નમદ કે હરિન્નમદ - ૬૮ગિને નમે

(આ છેલ્લા ઉદાહરણમા નમદમા ન ગળ્યો છે, તે બરાબર નથી)

જલમ્ મથ્નાતિ = જલ મથદ કે જલમ્મથદ - જળને મથે

૨૫. લુહ્માંસાદૌ

માસ વગેરે શબ્દોમા બિંદુ (અનુસ્વાર તેમ જ મકાર)નો લેખ વિકલ્પે થાય

માસ માસલસમુલ્લસમેવમિદાનીં કથ નૂનમ્ ॥

માસ, માસલ, સમુલ્લ, પલ્લમ્, હ્વાનીમ્, કથમ્ અને નૂનમ્ એ માસાદિ ગણના શબ્દો છે

માસમ્ = મસં કે માસં - માસ

મામલ્લમ્ = મસલ કે માસલ - માસલ

સમુલ્લમ્ = સમુલ્લ કે સમુલ્લ - માસ

પલ્લમ્ = પલ્લ કે પલ્લ - (અમ)

હ્વાનીમ્ = હ્વાણિ કે હ્વાણિ - (અત્યાગે)

કથમ્ = કથ કે કથ - (કથ)

નૂનમ્ = નૂણ કે નૂણ - (ન-ને) - આવા યજ્ઞ શબ્દો છે

૨૬

સિંહે સસ્કારાદૌ ચ નિત્ય સ્યાન્ ॥

સિંહ અને સંસ્કાર વગેરેમા બિંદુનો લેખ ચોક્કસ થાય, જેમકે

સિંહઃ = સીંહો - સિંહ

સંસ્કૃતમ્ = સંસ્કૃત - સંસ્કૃત

સંસ્તવઃ = સત્થવો - સંસ્તવ

સંસ્તાવઃ = સત્થાવો - સંસ્તાવ

સંસ્કારઃ = સંસ્કારો - સંસ્કાર

સંસ્ક્રિયા = સંસ્ક્રિયા - સંસ્ક્રિયા

સંસ્તુતમ્ = સત્થુત - સંસ્તુત

૨. જાતિભેદ

૨૭. પુંસિ ન્સન્તપ્રાવૃદ્ધરદઃ પ્રેમાદિવર્જં સ્યુઃ ॥

પ્રેમન્ વગેરે શબ્દો સિવાયના નકારાંત, સકારાંત, પ્રાવૃદ્ધ અને શરદ્ એ શબ્દો નરજાતિના થઈ જાય છે; જેમકે

કર્મ = કમ્મો - કામ

પ્રાવૃદ્ધ = પાવસો - પાવસ

જ્યારે પ્રેમાદિમાં મૂળ જાતિ જ રહે—

પ્રેમ = પેમ્મં - પ્રેમ

નભઃ = નહં - નભ

યશઃ = જસો - જસ

શરદ્ = સરજો - શરદ્

શિરઃ = સિરં - શિર

અપ્સરાઃ = અચ્છરા - અપ્સરા

૨૮. કાશ્મીરસીમોષ્મેમાનઃ સ્ત્રિયામ્

કાશ્મીર, સીમન્, ઝપ્મન્ અને ઇમન્ પ્રત્યય એ નારીજાતિમાં આવે; જેમકે

કાશ્મીરઃ = કાસુમીરા - કાશ્મીર

સીમા = સીમા - સીમ

ઝપ્મા = ઝમ્હા - (હંક)

ઇમન્ પ્રત્યય જેને છેડે છે તેવા—વર્ધિમા = વર્દિમા - (વૃદ્ધિ)

[એ પ્રમાણે—

મહિમા = મહિમા - મહિમા

લઘિમા = લહિમા - (નાનપ)

ગરિમા = ગરિમા - (મોટાઇ)

વગેરે]

ઉદાહરણ તરીકે “પત્તા દિગ્ વર્દિમા > પ્રાપ્તા દિગ્ વર્ધિમા-(વૃદ્ધિ દિનને પામી)”

૨૯.

પ્રશ્નાક્ષિસન્ધયઃ ।

પૃષ્ઠરશ્મી ચ વા

પ્રશ્ન, અક્ષિ, સન્ધિ, પૃષ્ઠ અને રશ્મિ એ પાંચ શબ્દો નારીજાતિમાં વિકલ્પે થાય; (નારી ન થાય ત્યારે પોતાની અસલ જાતિ રાખે); જેમકે

પ્રશ્નઃ = પળ્હો કે પળ્હા - પ્રશ્ન

અક્ષિ = અચ્છિ કે અચ્છી - આંખ

સન્ધિઃ = સંધિ કે સંધી - સંધિ

પૃષ્ઠમ્ = પુઠ્ઠં કે પુઠ્ઠી - પૂઠ કે પૂઠ

રશ્મિઃ = રસ્સી - (કિરણ)

૩૦.

અન્યેષામત્ર શિષ્ટાનુસારતઃ ॥

આ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં બીજા શબ્દોની જાતિનો નિર્ણય શિષ્ટોના પ્રયોગોથી જાણવો; જેમકે

ગુણા = ગુણા (નગ) કે ગુણાહ (નાન્યતગ) - ગુણો
 વિન્દ્ય = વિન્દુણો (નગ) કે વિન્દ્ય (નાન્યતગ) - બિંદુ
 વચનમ્ = વચણો (નગ) કે વચણ (નાન્યતગ) - વેણ
 નયનમ્ = નયણો (નગ) કે નયણ (નાન્યતગ) - નેણ
 એ વગેરે દિશામાત્ર બતાવી છે

૩૧. અવાપયોરોત્

અવ અને અપ એ બે ઉપસર્ગનો ઓ વિકલ્પે થાય, જેમકે
 અપવાહ્યતિ = ઓવાહક કે અવગ્રાહક (બીન્ટો લે)
 અપસરતિ = ઓસરક કે અવસરક (આમરે)

૩૨. માલ્યે નિરઃ

માલ્ય શબ્દની પૂર્વે નિર્ ઉપસર્ગનો ઓ વિકલ્પે થાય, જેમકે
 નિર્માલ્યમ્ = ઓમાલિય કે નિર્માલિય - નિર્માલ્ય

૩૩. ઉચોપસ્ય કસ્યચિત્ ।

કોઈને મતે ઉપ ઉપસર્ગનો ઓ વિકલ્પે થાય, તેમ ઓ થાય, જેમકે
 ઉપહસતિ = ઉહસક કે ઓહસક કે ડગહસક - (હસે)

૩૪. ત્વસ્ય સ્તણ સ્યાત્

ભાવવાચક ત્વ પ્રત્યયનો વિકલ્પે સ્તણ થાય, જેમકે
 શિશુત્વમ્ = સિસુત્તણ કે સિસુત્ત - શિશુપથ

૩૫. તાયા ટા

ભાવવાચક તા પ્રત્યયનો ટા થાય, હવે વિકલ્પ ફેરફાર નથી, જેમકે
 પીનતા = પીનતા - પીનતા જનતા = જનતા - જનતા

૩૬. સ્તચાયચોસ્તૃણતૃણમૌ ।

તો ટિલ્લુચ્ચ કચિત્

સળધકે ભૂતકૃદતાના ત્વા અને ચ પ્રત્યયના તૃણ અને તૃણ થાય, આમાનો
 ત કોઈ વાર બેવડો થાય તો કોઈ વાર લોપાય, જેમકે

ગૃહીત્વા = ઘેરૂણ કે ઘેતૂણ તેમ ઘેરૂણ કે ઘેતૂણ - ગ્રહીને

શૃત્વા = સોરૂણ કે સોરૂણ - શુષ્ણોને આમા સ્ત નથી થતો

હત્વા = હન્તૂણ કે હન્તૂણ - હણી

સૂ ૪-૨૩ પ્રમાણે અનુસ્વાર મળે છે અને પછી ન પૂર્વે ન થયો છે
 (સૂ. ૪-૨૪) પ્રમાણે અનુસ્વાર ન થાય ત્યાં હન્તૂણ-હન્તૂણ થાય હનિરૂણ

૩૫ પણ થાય. આ પ્રમાણે છેત્તૂળ-ળં < હિત્વા, જેત્તૂળ-ળં < જિત્વા, જોત્તૂળ-ળં < યુત્વા, મોત્તૂળ-ળં < મુક્ત્વા, મોત્તૂળ-ળં < મુક્ત્વા, રોત્તૂળ-ળં < રુદિત્વા, સેત્તૂળ-ળં < શ્રિત્વા વગેરે થાય.

આ ધાતુઓના તુમ્ ઉત્વર્થ કૃદંતો છેત્તું < છેત્તુમ, મેત્તું < મત્તુમ, રોત્તું < રોદિતુમ, તેમ વિધ્યર્થ કૃદન્ત રોતવ્વં < રુદિતવ્યમ્ વગેરે દેખાય છે.

૩૭.

હઅ ઉઆણશ્ર

ત્વા અને યના હઅ અને ઉઆણ (પણ) થાય; જેમકે

હત્વા = હણિઅ - હણી (ગૂજરાતીમાં આ મૂળરૂપે છે)

શ્રુત્વા = સુણિઅ - સુણી

આમ્મ્ય = આરંભિઅ - આરંભી

તે જ પ્રમાણે ગૃહીત્વા = ઘેડઆણ - ગ્રહી,

શ્રુત્વા = સોડઆણ - સુણી.

એ ઉપરાંત તૂળ - તૂળમ્ પણ થાય જ.

૩૮.

કચિન્ન તુમ્ ।

કવા અને યનો કોઈકિવાર ઉં (પણ) થાય; જેમકે

કૃત્વા = કાડું = કરી

પરિરમ્ય = પરિરંમિડું

“કોઈકિવાર” એ માટે કે શિષ્ટોના પ્રયોગ પ્રમાણે એ થાય છે. એ રીતે હઅ, ઉઆણ વગેરે પણ ખરા જ.

૩૯. ત્વા ચ દટ્ટૂળમિત્યાદ્યાઃ

તૂળ અને તૂળમના તૂ સહિત સંધિથી દટ્ટૂળ વગેરે જેવાં રૂપો થાય. હજુ ઉપરથી દટ્ટૂળ, કપ્ ઉપરથી કટ્ટૂળ, વૃથ્ ઉપરથી વટ્ટૂળ, ત્યજ્ ઉપરથી ચગ્ગૂળ વગેરે. “દટ્ટૂળ ગઆગઅં ચ મારુઅત્તળઅં < દટ્ટા ગનાગતં ચ મારુ-તસ્ય-(મારુતનું ગતાગત જેઈ)” તેમ “કટ્ટૂળ વ કાલિન્દિ < કપ્ત્વા इव कालिन्दीम्-(કાલિદીને જેથી કાલીને) વગેરે પ્રયોગો મળે છે.

૪૦.

વન્તઃ સ્યાત્ ક્વતોર્વતોઃ ॥

ક્વતુ પ્રત્યયના વૃત્(કર્તારિ ભૂતકૃદંત કરનારા પ્રત્યય)નો વન્ત થાય; જેમકે

ગતવાન્ = ગઅવંતો - ગયે

કૃતવાન્ = કઅવંતો - (કર્ચે)

૪૧. તુહેરિર

તચ્છીલ એ અર્થમાં આવતા ત્ (કર્તૃવાચક કૃદંતના પ્રત્યય)નો હર થાય; જેમકે

અમિતા = અમિરો - અમનાર

સહિતા = સહિરો - સહનાર

૪૨.

આલ્વિહ્લોહ્લાલવંતોસ્તુ મર્તોર્મર્તોઃ ।

મર્ત પ્રત્યયને સ્થાને અલ્, હલ્, ઉલ્, આલ, વત્, इत् એ છ આદર્શો
થાય છે, જેમકે

ઈર્ષ્યાવાન્ = ईसाळ - ઇર્ષ્યાળ

ગુણવાન્ = गुणिल्लો - ગુણીલો

ધનવાન્ = धणिल्लો - ધનવાન

હર્ષવાન્ = हरिसाल्लો - હર્ષાલ્

પુણ્યવાન્ = पुण्यवतो - પુણ્યવત

ગૃહવાન્ = घरित्तો - ગૃહવાળો

(આ બધા પ્રત્યયો ગૂજરાતીમાં કોઈ અને કોઈ રીતે જોતરી આવ્યા છે)

૪૩. હનોર્મન્તઃ

હનુમાન્ શબ્દમાં મત્નો મત્ થાય, જેમકે

હનુમાન્ = हनुमंतो - હનુમાન

હનુમાન્ એના અર્થ ન્નો લોપ થયે હનુમા રૂપ પદ્ય થાય

૪૪.

इणो वा स्यात्

इ-उ પછી આવતા મત્નો મત્ વિકલ્પે થાય, જેમકે

અગ્નિમાન્ = अग्निवतो કે अग्निमतो - અગ્નિવાળો

અંશુમાન્ = असुमतो કે असुवतो - અંશુમાન

૪૬.

आल्वन्तादिणपि स्त्रियाम् ॥

સસ્કૃતમાંના મત્નોના સ્થાને આવતા આલ્ પ્રત્યય જેને ચત્તે હોય તેવા શબ્દોને હણ પ્રત્યયનો આગમ વિકલ્પે નારી જાતિમાં થાય છે, પછી તેને નારી જાતિનો ફે પ્રત્યય થાય છે, જેમકે લજ્જાલુણી અજ્ઞા < મ લજ્જાલુ આર્યા-લાલળી આર્યા, આમ ન થાય ત્યારે લજ્જાલ્ એવું રૂપ થાય

૪૬. उल्लस्तस्येदमित्यर्थे

इण्नी વાત પૂરી થઈ “तस्य इद = તેનું આ ” એ અર્થમાં નામને ઉલ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય, જેમકે રાઝલ્ સેણ < મ રાજકીય સૈન્યમ્-રાજાનું સૈન્ય રાઝલ્ ન થાય ત્યારે સસ્કૃતોત્થ રાજઈઅ થાય રાંલ્ इद રાજકીયમ્

૪૭.

इल्लस्तत्र भवे भवेत् ।

“તત્ર ભવ = તેમાંથી થયેલું” એ અર્થમાં વિકલ્પે હલ્ પ્રત્યય થાય છે, જેમકે પુરે ભવ પુરિહ્લો કે પોરો < મ પૌર-પુરવાસી

૪૮. स्वार्थे च हश्च

સ્વાર્થમાં ઉલ્ અને હલ્ ઉપરાત વિકલ્પે હ પ્રત્યય પદ્ય થાય; પુત્ર પદ

પુત્ત્વો, પુત્તિહો, પુત્તહો, પુત્તો < પુત્ર(ક) । તે જ પ્રમાણે પક્કઃ પવ પક્કોહો, પક્કોહો, આમાં “બાહુલતા”ને કારણે પનો હ્રસ્વ ન થયો. [વસ્તુસ્થિતિએ પ્રાકૃતમાં તે હ્રસ્વ જ છે], પક્કહો, પક્કો < પં. પક્ક(લો) : (ગૂ. એકલો).

૪૯. દીર્ઘકાઢ્ઢલો

સ્વાર્થમાં દીર્ઘ શબ્દને વિકલ્પે ર થાય; પ્ક શબ્દને તે અર્થમાં લ થાય; જેમકે દીહો, દીહરો-બેવડો થવાના પદમાં ર ન થાય, જેમકે દિગો = દીર્ઘ, એ અર્થ છે. એ પ્રમાણે પક્કતું પક્કો કે પક્કહો (ગૂ.માં એકલો; અનન્યતાના અર્થમાં ગૂજરાતીમાં પક્કો બિતરી આવ્યો છે; જેમકે અર્દુન ધનુવિંદામાં “એકો” હતો.)

૫૦. લસ્તુ પીતવિવૃદ્ધ્યામ્ ॥

પીત અને વિવૃત્ શબ્દને તે સ્વાર્થે લ વિકલ્પે થાય; જેમકે

પીતઃ = પીઅં કે પીઅલં - પીળુ

વિવૃત્ = વિજ્ઞ, વિજ્ઞા કે વિજ્ઞલી - વીજળી

૫૧. ઇસ્યોઽપિ કઃ

આ બધા શબ્દોને લાગેલા સ્વાર્થિક પ્રત્યયોને ફરી પાછો ક < અને આગમ પણ થાય. (ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે સ્વરભારનું તત્ત્વ આ અને આપે છે); જેમકે

પક્કઃ = પક્કોહો - એકલો

પુત્રઃ = પુત્તહો - પુત્રક

દીર્ઘ = દીહરો - દીર્ઘ

વિવૃત્ = વિજ્ઞુલિઆ - વીજળી

સૂત્રમાં અપિ શબ્દનો આશય એ છે કે મૂળ નામોને પણ અ પ્રત્યય થાય; જેમકે

પુત્રઃ = પુત્તહો - પુત્રક

વૃક્ષઃ = રુક્ષહો - રૂખડો

બધે “સ્વાર્થ” એ લક્ષ્યમાં રાખવું. અજ્ઞાતાદિ અર્થના શબ્દોને પણ આ સ્વાર્થે ક (અ) પ્રત્યય થાય છે; કહ્યું છે કે

અજ્ઞાતે કુત્સિતે વાલ્યે તથા હ્રસ્વાનુકમ્પયોઃ ।

ઉત્કર્ષાર્થે ચ સંજ્ઞાયાં કપ્રત્યય ઉદાહૃતઃ ॥

અજ્ઞાત, કુત્સિત, વાલ્ય, હ્રસ્વ, અનુકમ્પા અને ઉત્કર્ષના અર્થમાં તેમ માત્ર સ્વાર્થે ક (અ) પ્રત્યય થાય છે; જેમકે કો પક્કો રુક્ષહો < સં. કઃ પપઃ વૃક્ષકઃ = આ કયું વૃક્ષ છે ! અને દુરાચારહો < સં. દુરાચારકઃ-દુરાચાર. (આમાં પ્રથમ ઉદાહરણમાં “અજ્ઞાત” અર્થ છે, જ્યારે પાછલામાં “કુત્સિત” અર્થ છે.

૫૨.

ઇઅ મયટઃ

મયટ પ્રત્યયને સ્થાને વિકલ્પે ઇઅ વાય, જેમકે

સુવર્ણમય = સુવર્ણિઓ કે સુવર્ણમઓ - સુવર્ણમય

૫૩.

હુત્ત કૃત્વોર્થ આભિમુખ્યે ચ ।

હવે વિકલ્પ ફેરફાર નથી કૃત્વ='વાર'ના અર્થમા અને "અભિમુખતા"ના અર્થમા નામની પછી હુત્ત પ્રત્યય થાય છે, જેમકે પચ્છહુત્ત મુજબ < મ પચ્છકૃત્વ મુજાતે-પાય વાર ખાય છે (અહીં "વાર" અર્થ) 'પરહુત્તમણેણ પરણ < સ પરકૃત્વ અનેન પરેણ-આ બીજાઓ અને પારકુ ગણે છે (અહીં "અભિમુખતા"નો અર્થ છે)

૫૪ વૃન્દે દસ્ય દ્રઃ સ્યાત્

વૃન્દ (વૃન્વ) શબ્દમા દનો દ્ર થાય જેમકે

વૃન્દમ્ = ત્રિન્દ - ૧૬

વૃન્દાવનમ્ = વિન્દાવણ - વહવાન

(આ શબ્દ "વહરાવન" ગૂજરાતીમા પ્રચલિત છે) ક્રપ્યાદિ ગણ(સૂ ૧-૩૪)મા વૃન્દ શબ્દ આવતો હોવાથી ક્રનો ક થયો છે

૨ બ્યત્યય

૫૫.

સ્થિતિપરિવૃત્તી રણોઃ કરેણ્વાં સ્યાત્ ॥

કરેણુ શબ્દમા ર અને ણનો ફેરબદલો થાય, જેમકે

પસા કરેણુ < મં પપા કરેણુ -(આ હાથણી)

નારીજાતિનુ જ વિધાન હોવાથી નરજાતિમા ન થાય, જેમકે

કરેણુ મત્તો < સ કરેણુ મત્ત - (હાથી માત્રો છે)

૫૬. હરયોશ્ચ મહારાષ્ટ્રસ્ય

મહારાષ્ટ્ર શબ્દમા હ અને રનો ફેરબદલો થાય, જેમકે

મહારાષ્ટ્રઃ = મરહટ્ટો - મગડો (દેશનાયક નામ)

૫૭.

ઇતરધાર્યાં ન ચા રથયો ।

ઇતરથા શબ્દમા ર અને યનો વિકલ્પે ફેરબદલો થાય, જેમકે

ઇતરથા = રમહરા કે રમરહા - (બીજી રીતે)

૫૮ આલાને ન્નો

હવે વિકલ્પે નહિ આલાન શબ્દમા ન અને નનો ફેરબદલો થાય, જેમકે

આલાનકમ્મેણુ ષ (સેતુગ્ધ ૩-૧) મ આલાનકમ્મેણુ રય - (હાથીને

બાધવાના ખોમા જેમ)

૬૯.

લટયોલ્લાટે

લલાટ શબ્દમાં લ અને ટનો ફેરબદલો થાય; જેમકે
લલાટમ્ = લડાલં - લલાટ

૬૦.

આદેશ્ર ણઃ કચિન્ ।

લલાટ શબ્દમાંના આદિ લનો ક્વચિત્ ણ થાય; જેમકે
લલાટમ્ = ણડાલં - નિલવટ (ણિડાલ પાળુ થાય છે.)

૩. પ્રકીણુ વિકાર

૬૧. અપતૌ ઘરો ગૃહસ્થ

ગૃહનો ઘર થાય. સૂત્રમાં અપતૌ-પતિ ન હોય તેવું શા માટે કહ્યું છે?
એ માટે કે ગૃહપતિઃ = ગિહવર્ફ ત્યાં ઘર ન થાય.

૬૨.

સ્યાતાં ચ વૃહસ્પતાવમ્બૌ હવયોઃ ।

વૃહસ્પતિ શબ્દમાં હ-વનો અ-મ થાય છે; જેમકે
વૃહસ્પતિઃ = મઅપ્પર્ફ - વૃહસ્પતિ

૬૩. મલિને લિનોરિલૌ વા સ્યાતામ્

મલિન શબ્દમાંના લિનનો ફલ વિકલ્પે થાય; જેમકે
મલિનમ્ = મફલં કે મલિણં - મેલુ

૬૪.

દાઢાદયો વહુલમ્ ॥

દંપ્ત્રા વગેરે શબ્દોના દાઢ વગેરે “બહુલતા”એ થાય. કહ્યું છે કે

‘કચિત્પ્રવૃત્તિઃ કચિદપ્રવૃત્તિઃ કચિદ્વિભાષા કચિદન્યદેવ ।

વિશેર્વિધાનં વહુધા વિચિન્ત્ય ચતુર્વિધં વાહુલકં વદન્તિ ॥

—કયાંક અમુક ક્રિયા થાય, કયાંક ન થાય; કયાંક વિકલ્પે થાય, તે કયાંક
ખીજું જ થાય; એમ નિયમોના વિધિનો અનેક પ્રકારે વિચાર કરીને વિદ્વાનોએ
“બહુલતા” આર પ્રકારની કહી છે. “તે રીતે દંપ્ત્રા વગેરેનો દાઢ વગેરે થાય,
ત્યાં નિયમની પ્રવૃત્તિ, મસ્મ વગેરેનો મસુમ વગેરે થાય ત્યાં અપ્રવૃત્તિ.—મસુમ
વગેરેમાં સુમાં ડ વગેરે થાય તે કોઈ રીતે થઈ નથી શકે તેમ, તેથી સિદ્ધ
નિયમની અપ્રવૃત્તિ છે. તેના અર્થના ક્ષાર વગેરેના છાર વગેરે પણ થાય
છે. ઉત્પલ વગેરે શબ્દોમાં કંદોદ્દં ઉપ્પલં એમ બે રૂપો થાય છે તે પ્રવૃત્તિ
અને અપ્રવૃત્તિનો વિકલ્પ. તુજ્ઞ, તુરજ્ઞ, મન્દર, મન્દિર એ વગેરે શબ્દોના તુંગ,
તરંગ, મંદર, મંદિર વગેરે જ થાય છે, તે ખીજું જ કાંઈ એટલે કે પ્રાકૃત
પ્રક્રિયાથી લિપ્ત સંસ્કૃત મૂળ પ્રક્રિયા જ થઈ છે. આ શબ્દોની પ્રકૃતિમાં ફેર

પડતો નથી, માત્ર પ્રત્યય પ્રાકૃતના લાગે તેટલા માત્રથી જ તેની પ્રાકૃતતા છે. દેશી આદેશ શબ્દો પોટુ વગેરે વિકલ્પથી સિદ્ધ થયેલા છે, તેમના મૂળ શબ્દોનો પ્રયોગ પણ હોય છે જ, જેમકે ઉદર=પોટુ કે ઉમર=પેટ (મગડી પોટ) ”

(૧) પ્રવૃત્તિવાળા શબ્દો (એટલે કે સ્વાભાવિક નિયમપ્રાપ્ત)

દણ = દાઢા - દાઢ

સુભગા = સુહવી - સુભગ (ત્રી)

સ્તુપા = સોદ્ધા - (પુત્રવધૂ)

ચિત્ર = ચિત્પલો - ચિત્ર

અલાલુવીણા = અલાલણી - (વીણા)

વેદુર્યમ્ = વેરુલિય - વૈદ્ય

ગોદાવરી = ગોલા - ગોદાવરી

સ્તોકમ્ = થોડ - થોડુ

પુનર્ = ઉપ - પણ

મનાફ્ = મળ - (જગ)

આતોચમ્ = આઝ - (વાઘ)

તાવત્ = તેત્તિય - તેટલુ

અદમ્ = અં - હું

“જેત્તિયમેત્ત = તીરદ (ગા સ ૧-૭૦) < મ યાવન્માત્ર તીર્યતે-જેટલુ તરાય ”

પતાવત્ = પત્તિય કે પદ્ધ - એટલું

“પદ્ધમેત્તત્થણિયા (કા પ્રવી પૃ ૪૬ નિ સા) < મ પતાવન્માત્રસ્તનિકા-

(આવડા સ્તનવાળી)

કિયત્ = કેત્તિય કે કેદ્દ - કેટલું

“કેત્તિયમેત્ત ઘ (ગા સ ૩-૩૨) મ કિયન્માત્રમિય - કેટલું ”

ઘલીઘર્દ્ = ઘણ્હો - બેવ

ગો (ત્રી) = ગાવી કે ગાઈ - ગાય

તિર્યક્ = તિરચ્છ - તીરધુ

ચનિતા = ચિલયા - ચનિતા

માતૃપ્યસા = માતૃચ્છા કે

માતૃસ્તિયા - માસી

પ્રાવગ્ગમ્ = પગુરણ - પાગગ્ગ

શૂર્પમ્ = ચિલ્ - (સપ્પુ)

દ્વઠ = વલમોની - દ્વઠ

ચર્ચા = ચત્તા - (વાત)ચીત

પિતૃપ્યસા = પિતૃચ્છા કે

પિતૃસ્તિયા - ડાઘ

આ બધા નિત્ય પ્રવૃત્ત દેરદાર છે

(૨) વિકલ્પ દેરદાર

ઉત્પલમ્ = કદોદ્દ કે ઉપ્પલ - ઉત્પલ

સ્તોકમ્ = થોથ કે થોફ - થોડું

હેક = હેઓ કે છદ્દો - હેન

વિદર્મ્ = વિચ્છોમો કે વિમ્મો-વિદર્મ

શુક્તિ = સિળી કે સુક્તી - ઝીપ

પશ્મ્ = પડમ કે પોમ્મ - પદ

શ્વશૂ = સમ્મ્ કે ચત્તા - સાસ

બ્રમ્મ = મમલો (કે મમરો) - બામરો

પ્રગલ્ભઃ = તરટ્ટો કે પથ્થરો - પ્રગલ્ભ ગાઢમ્ = ગિપટું (કે ગાઢું) - ગાઢ
સંવન્ધી = કેરો - કેરું

“મહ મંદમાઙ્ગીષ કેરં (કા. પ્રદી પૃ. ૫૯) < સં. મમ મન્દમાગિન્યાઃ
(પાઠભેદ નિ. સા. પૃ. ૫૪ માં તુહ મન્દમાઙ્ગીઅ) —હું મદમાગણીનું.”

અવગુણ્ઠનમ્ = અવગુણ્ઠનં કે ઓઢનં - ઓઢણું

નિર્ઝરઃ = નિર્ઝરો કે ઓઝરો - ઝરો

વહિર્ભૂતમ્ = વહિરં કે વાહિરં - બહારનું, બહારનું

યુગલા = જુઓલી કે સંઘાડી - બેડી

મસ્મન્, ગ્લૌ, સ્મર, સ્વમ્, વિષ્ટ, વિસ્તર, સાર, વાસ, ઔશ્ર, આશ્લેષ, વન્ય,
વહિર્, ઓજસ્ એ મસ્માદિ ગણના શબ્દો છે. આ શબ્દોને નિયમથી પ્રાકૃત
રૂપે તૈયાર કરી પ્રયોગ શકાય તેમ નથી; કિંતુ તેને સ્થાને તેનો અર્થ આપતા
ક્ષાર, ચન્દ્ર, મદન વગેરે શબ્દોનાં પ્રાકૃત રૂપોનો પ્રયોગ કરવાનો હોય છે.

એ પ્રમાણે માર્કંડેય-કવીદ્રની કૃતિ પ્રાકૃતસર્વસ્વમા ભાષાવિવેચને મહારાષ્ટ્રી ભાષામા
સંકીર્ણવિધિ નામનો ૪ થો પાદ પૂર્ણ થયો.

લોકસાહિત્ય અને એનું અન્વેષણ તથા મૂલ્યાંકન

[વ્યાખ્યાતા. પ્રો હીરાલાલ રમિકદાસ કાપડિયા એમ એ]

[અનુમધાન પુ ૬, અં ૨, પૃ ૨૪૯ થી]

(૨)

ગરબા-ગરબી^૧-રાસ

નૃવરત્નિના તહેવારો કે લગ્નપ્રસંગ એ જ આજે ગરબા માટેના અવસરો ગણા નથી, પરંતુ મહાપુરુષોની જ્યોત્તિઓ-મવત્સરીઓ, મેદ-મમેલનો, પરિપક્વો, સરથાઓના વાર્ષિક સમારભો અને એવા અનેક પ્રસંગોના કાર્યક્રમમાં પણ એણે એનું સ્થાન જમાવ્યું છે અને કન્યાશાળાઓમાં તો આજે એ ગરબાઓ એક અભ્યાસનો વિષય બની ગયા છે આ પ્રમાણે ગરબાનું ક્ષેત્ર ખૂબ ફાટ્યુંફૂટ્યું છે

ગરબા અને રાસ એ બેમાં ભેદ ખરો કે નહીં,^૨ ગરબા અને ગરબીમાં શું અન્તર છે, ગરબાનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ શો છે, તાલોગની કુખી સરથાને અપવાદ માનીને “ગરબા-ગરબીની મરથાને ગુજરાતનું એકવધન”^૩ ગણાવાય કે કેમ, ગરબાના લગભગ સમાનાર્થક ગણાતા રાસ એ “આપણું-ગુજરાત મૌગાપટ્ટીઓનું જ અસલ કલાધન કે અન્ય પ્રભાઓ માથેની આપણી સાંચારી સપત્તિ”^૪ છતાંદિ પ્રશ્નો અત્યાગ સુધી અમુક અરો છણાયા છે, એટલે એ દિશામાં મારે આ પ્રસંગે ઘઉં વિરોધ ડહોવા જેનું જણાતું નથી એટલે મહજ ઇમારાતપે કંઈક કહી. અમરકાંતીમાં અસરકારી માનવ માટે પણ એમ મનાય છે કે તે

૧આ બેમાં ભેદ, એવું પ્રતિપાદન સ્વ પ્રો નરનિદેશન લોગાનાથ દીવેટિયાએ (શ્રી શાન્તિ મૂનીશાસન બરવાવાડા તરફથી ઇ સ ૧૯૩૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલી) રામકુજની બીજી આવૃત્તિમાં ‘આરબીવાઈ’ (પૃ ૮)માં કર્યું છે એ મનનીય હોવાથી દુ અત્રારા અત્ર ઉતારું છું —

“પ્રથમ તો ગુજરાતના નરોળને ‘રાસ’ સહ્યા કાર્ણક અર્ધદર્શનથી જ અપાઈ છે, અને તે પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો પાછલા શેરા વર્ષોથી જ રા ન્દાનાસાલક કવિએ પોતાના ગરબીસંચદ-‘ન્દાના ન્દાના રાસ’ એ સહ્યાયા પ્રથમ છપાયા તે પૂર્વે રાસ=ગરબો અથવા ગરબી, એ મમીકરણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જણવામાં આવ્યું નહોતું પછી તો મરિકાપ્રવાદે એ સહ્યા-મહક અરો કાઠાયાવાડના પણ અર્ધસંસ્કારને પરિણામે-પ્રવેગ પામી, વહન કરવા લાની રાસમાં રાસનું તત્વ મુખ્ય-મુખ્ય શું? લગભગ સર્વાંશે સમાયું છે એટલે એટલે સમીપ લેગવાય છે, તેથી સમીપ અને નૃત્યના સુપુત્ર સ્વરૂપને રાસ નામથી ઓળખવાના પ્રયાગ ચાલ્યો. પરંતુ ગરબામાં જે બંધો છે—(૧) નૃત્યાભાગ અવપરિપ, અને (૨) ગીતલટરી (અલગન તાલના મદકાર માટે), તેમાં પૂર્વોક્ત અમ ગ્રીણ અને ઉત્તરોક્ત મુખ્ય છે તે સ્વરૂપનું વિરમ્ભજ રવાયો માત્ર નૃત્યસ્વરૂપ ઉપર જ દષ્ટિ ગણવાથી જનનુમાના બધા ‘રાસ’-સંબંધતન, વૌરે પ્રકાશિત ‘રાસ-નરના’ના સ્વરૂપ નજવાથી ભ્રમ થાય છે બીજો ભ્રમ મારે baliard જેવા મીતોને રાસ-નરના સમવામાં પણ કરાને દીઠો છે એ પ્રકારે સમસ્વરૂપ છે જ નહીં આ કારણથી ગરબાને રાસ-નરથી ઓળખવામાં સ્વરૂપદર્શનની િનતા જ દુ એડું પુ

મટે દુ તો ગરબી-ગરબાને ગુજરાતનું આવડું ધન જ ગણીશ, અને એ સ્વરૂપે જ તેનો વિવિધ ઉચીસા”-નરનિદેશન લોગાનાથ તા ૧-૬-૩૪”

૨ નુબો કપાળુંકા “આરબીવાઈ” (પૃ ૭)

૩ ગરબી અને રાસના એ સમ્બંધવચનનો આનંદ છે

૪ નુબો કપાળુંકા રાસકુજની મીમેથાળોગ પ્રસ્તાવના (પૃ. ૧૦).

કાષ્ઠક કારણસર રાજી રાજી થાય ત્યારે નાચે; પછી ભાંગેને તેનું એ નૃત્ય અસાસ્ત્રીય કયાં ન હોય ? વળી સામાનું ધ્યાન જોયવા માટે કે પોતાની લાગણીના પ્રાદુર્ભાવ માટે તે મોઢિયી કપડક બોલે કે હાથ વડે તાળીઓ (ને કદાચ નાળોટા) પાડે કે જમીન ઉપર પગ ઠોકે. આ પ્રકારની પ્રાથમિક ક્રિયા મનુષ્યના સ્વભાવને સુલભ છે, એટલે માનવસામાજ ધડાતાં એ ક્રિયા નવનવા વેષ સજી કાલે અને ફૂલે તો તેમાં શી નવાઈ ? જે પ્રજાની જે જાતની સંસ્કૃતિ અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ હોય તે પ્રમાણે તે એ ક્રિયાના ઘાટ ધડે. તેમ છતાં ગુજરાતે એનો જે ઘાટ ધડ્યો છે તે કેવળ વિલક્ષણ નહીં, પણ ? આકર્ષક પણ બન્યો છે. આનું એક રશબ્દચિત્ર શ્રી. મેઘાણીએ આલેખ્યું છે, તે હું અત્ર રજુ કરું છું:—

“નવરાતર ધૂમવા માટે નૃત્યના કેન્દ્ર સમી એક માંડવી: એને ઘડી આપવા સુધાર વીરાને, મઢી આપવા લુહાર વીરાને, શણગારી આપવા મોતીઆરા વીરાને, માંહે ગરબો મૂકવા કુંભાર વીરાને, ગર્લદીવડે દીવેટ વણી આપવા કપાસી વીરાને, દીપક-કાઠીયે દીવેલ પૂરવા ધાંચી વીરાને, ગરબે ગીત ગાવા ગામની આણાન દીકરીઓને તથા એ ગરબા-ગાન ઝીલવા માટે લજ્જાવંતી સકલ કુલવલ્લુવારુ ભોળાદાઓને ઉભી ઉભી નોતરાં મોકલે છે.”

જોકે ગરબા તરીકે ગવાતાં લોકગીતો એ આ વ્યાખ્યાનનો પ્રસ્તુત વિષય છે, તેમ છતાં વિષયાન્તર થતું હોય તો તેમ પણ કરીને આ ગ્રંથમાં હું એ કહેવા માગું છું કે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચંદ્રસૂરિએ ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર(પ ૧)માં ‘હલ્લીસકનો તેમ જ લાસ્ય’નો નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રસ્તુત પદો નીચે મુજબ છે:—

“કેચિન્ન મળ્ડલીભૂય રાસાવલયગાચિન: ।

ચક્રનૃત્યં મનોહારિ હલ્લીસકમિવ ત્વિય. ॥ ૨-૫૬૬ ॥”

“કદલીપત્રસવ્યાનસવરીલાસ્યમીલિતુમ્ ।

ત્રેણીકૃતાક્ષિપત્રાભિ: પુરસ્ત્રીમિરવિષ્ટિતમ્ ॥ ૬-૧૧ ॥”

“ચિત્રીયમાનાશ્ચિત્રૈશ્ચાજ્ઞહારૈ: કરણૈરપિ ।

નર્તક્યો નનૃતુસ્તારં લાસ્ય—તાણ્ડવપણ્ડિતા: ॥ ૬-૭૧૨ ॥”

આ પદોમાં હલ્લીસક, લાસ્ય અને તાણ્ડવનો ઉલ્લેખ છે. તેમાંના પહેલાં બેનો નિર્દેશ ગોળાકાર જે ગરબામાં ફરવાની પ્રથા અત્યારે જોવાય છે તેની પ્રાચીનતા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે.^૪ આજે ગરબામાં ગોળ કુંડાળામાં અને તે પણ ઘંટી ફરે તેવી રીતે ફરવાનું રહ્યું નથી. પરંતુ અધવચ અથવા જરૂર જણાય ત્યારે એ ગોળાકાર પૂરો કર્યા પૂર્વે વિપરીત દિશામાં, ધડિયાળના કાંટાની જેમ ફરાય છે. વળી કેટલીક વાદ ગરબા માટે વર્તુલાકારે બેલેલી સ્ત્રીઓ ગરબા ગાતી વેળા એ વર્તુલથી આગળ આવે છે તો કેટલીક વાર પાછળ પણ જાય છે. સાખી ગાવાની હોય ત્યારે પોતાની જગ્યાએ મોટે ભાગે સ્થિર બની રહે છે, અથવા તો કેટલીક કુંદડી ફરે છે તો કેટલીક જુદા જુદા આકારમાં ગોઠવાઈ જઈ મનોમોહક દૃશ્ય ખડાં કરે છે. ગરબામાં તાળી પડાય છે. કેટલીક વાર એક તાળીનો ગરબો હોય છે તો કેટલીક વાર

૧ “મારા ગામના સૂતારી રે, વીરા તમને વિનવું.” એ ગીતના આધારે.

૨ જુઓ રાસકુંજની ઉપર્યુક્ત “પ્રસ્તાવના” (પૃ. ૧૬).

૩ ઉપર્યુક્ત પ્રસ્તાવના(પૃ. ૧૦)માં શ્રી. મેઘાણી કહે છે કે “રાસ, ગરબા, ગરબી, ગોફ, ચાકરા; એટલે કે ગોળકુંડાળે ફરતાં ગવાતાં ને નચાતાં ગીતો: સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં છે, મારવાડ રાજસ્થાનમાં છે, કચ્છ સિંધમાં છે, કુર્ગોમાં અને સથાલોમાં છે, યુરોપની કે જાતિઓનો એ કલાસ પત્તિ પર દાવો છે.”

બે તાળીનો અને કેટલીક વાર ત્રણ તાળીનો અને “ઝાલર વાગે” એ ગરબો ચાર તાળીએ પણ ગવાય છે. જેમ તાળી વધારે તેમ ફરવાનું શીઘ્ર

ગરબામાં પગની ઠેમ પણ લેનાય છે વળી માથે તામડી ગળીને પણ ગરબા ગવાય છે કેટલીક વાર હાથમાં દાડિયા કે ચાળીમાં પૂગપાનો સામાન અને ઘીનો દીવો કે ખજરી કે મજગિયા, ઘટડી, ફૂલનો હાર, કલગી, ફૂલની છામ, લાડી, લેઝિમ લઇને પણ ગરબા ગવાય છે કેટલીક વાર દાડિયા લઇને ગરબા ગાતી વેળા ગોફ પણ ગૂંચાય છે

આ પ્રમાણે તાલસૂરના વૈવિધ્યવાળા ગરબાના જે રચનાક પ્રકારો જોવાય છે તેમાંના જીવન્ત નૃત્યરૂપ અંશનું આગેહુમ સ્વરૂપ આપણા દેશના કાળીવાડામાં, વાધરીનાડામાં અને હરિજનવાસમાં અને આખી દુનિયામાં ભટકતા પેના ધડીઆ, લુનારીઆ, છાન, આડોડિયા, વગેરે જીંસીઓના તણુમાં જોવાય છે, એમ શ્રી મેઘાણીનું કહેવું છે તેઓ કહે છે કે “પુરુષો ગરબીની યોગમ પુરુષાતનની ખુમારી પી પી ધોગ પગલે ને જોશીલા તાબોટા સમેત દેવદેવીના અસુરપરાજયની ત્રિકમશીલ ગરબીઓ મચાવતા ત્યારે સુદરીઓ એના માર્દવભીના સૂરહેકામાં, મવજીવનને માદ દેતી”

હવે આપણે ગરબાની જમાવટના અંગે વિચારીશું તો જણાશે કે ગરબા ગાનારની સખ્યા મોટી હોય તોપણ બને ત્યાં સુધી એક જ ભતનો પોષાક, એક જ સૂર, એક જ તાલ, સમાન ઠંમકા-ઠેમ, સગખી તાળીઓ અને તે પણ જેવી જોઇએ તેની ઉતાવળી કે ધીરી, જ્યાં જેવી જોઇએ તેવી ગતિ જેવી કે તરલ પદગતિ, ફગોળ ગતિ, ચલતી નૃત્ય જેવી ગતિ, ટૂંકા પગલાની ચાલ, અને જ્યાં જેવી લીંગી, મધુરી હવક જોઇએ તેની હળની કે ભાગે હલક યાને દહેકો, અને જે પ્રકારના અગમરોડનો જરૂર હોય તેવા અગમરોડ હોય તો ગમે-શરીરોની અધિકારી મમાન ગરબો ગરજારનાગીને એ ગરડાબ્યા કરવાનું, ઝીલનારીઓને એ ઝીલ્યા કરવાનું એ ક્ષેત્રમાં ગમ ન લેનારને પણ એવા ગરબા માલજ્યા જ કરવાનું અને જોયા જ કરવાનું મન થાય જ

કોઈ કોઈ ગરબાની શબ્દગચના એની પણ હોઈ શકે કે પકિતએ પકિતએ નૃત્ય અને પલટો અનુભવાય, એનો હાથ મખમલની જેમ મુનાયમ હોય અને એમાં કોઈ અનેરું શબ્દવાલિત્ય હોય પણ, એની ગચના એ કોઈ બાળકનો ખેલ નથી એ તો જનતાની પાસે મીઠા જઈને અનેક ગરબા-ગરબી-ગમ-ગમડા જેમણે વર્ષો સુધી માલજેલ હોય, જનતાના ધણકાગ સમજવાની, ઝીલવાની અને તેને તાદરસરૂપે ગ્લુ કરવાની તાલીમ લીધી હોય, પ્રાચીન હાળોની ગૂંચણીના તારેતાગ ઉકેલ્યા હોય, એ તો ઉપર મુગમ્મ અને સુમન્યદ કલ્પનાઓના વધારે પડતા કનકવા અગાવનાને મોહ જતો કરાયો હોય, મરના કંડની અને તેમની રમગ્યશક્તિની સૂક્ષ્મ મર્યાદાઓનો પરિચય ફળવ્યો હોય તેવી કવિનિમૂનિ

૧ એક કરતા વધારે તાળી હોય ત્યારે તાળીને બદલે ત્રાપગી હોય-એક ત્રાપડી, પગી તાળી ને પછી ત્રાપડી

૨ આ તમામ પ્રકારોનું એકે સુરેજ ચિત્ર આપી અને તેના ઉપર પ્રાચીન ચિત્ર ચિત્રવત રંગી, ચરમા, ગરબી અને રાસ’ જેવી એક કૃતિ વિશિષ્ટ પ્રખ્યાતનાર્થક પ્રતિષ્ઠ કરવા કે એવી અન્યા મોઈ સૂચના પ્રિય એમ કુ કચું છું

એવી રચના કરી શકે. જો એવી રચના ગાય તો એ રચના સંધને કહે આપોઆપ ઉતરે, તેમની રસવૃત્તિને સ્વાભાવિક રીતે સ્પર્શે, તેમના ઉચ્ચમાં નયનની આપના બગાડે અને મૃત્યુ, સંગીત અને વાણીનો સુમેળ સાધવા તેમને પ્રેરે.

કટાક્ષ, ટોળાટપ્પા, કલેશ, વેરઝેર, ગામાગિરક પન્નિરિજનિ, ઈર્નિદામિક પ્રસંગ, ધાર્મિકતા, રાષ્ટ્રપ્રેમ, એમ ગરબામાં, વિવિધતા છે. કેવળ સુગારરસને પાપક બર ગરબાઓ નથી. વીરરસને પ્રદીપ્ત કરનારા ગરબા પણ છે. ઉદાહરણરૂપે રઠિયાળી રાત(ભા. ૧)માં છપાયેલ અને તીચે મુજબની આઠ પંક્તિવાળો ગરબો વીરરસનો પ્રસંગ ખડો કરે છે:—

“સોનલ રમતી રે

ગઢડાને ગોળે જો

ગઢડાને ગોળે જો.

રમતાં જલાણી સોનલ ગરાણી.”

૧રાસકુંજ, રાસતંગિણી, રાસરજની, રાસમન્દાકિની, રાસકૌમુદી, રાસ-દીપાવલી, રાસકંકાવટી, એમ રાસોતે-ગરબાઓને વળુ કરતી અનેક રૂતિઓ છપાયેલી છે, પરંતુ હજી પ્રાચીન ગરબાઓનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ ધોરણે જોવાતો નથી. જો ખરેખર તેમ જ હોય તો એ દિશામાં જરૂર પ્રયાસ કરવા હું સમર્થ રસજોને વિનવું છું.

ઈ. સ. ૧૮૫૭માં સોરાખજી હોરમજીએ ‘રસુજ ગરબાઓની ચોપડી’ પ્રસિદ્ધ કરી છે અને પચ્ચાસેક વર્ષ ઉપર વલ્લભગરબાવલી પ્રસિદ્ધ થઈ છે, પરંતુ આ ગેમાંથી એકે મારી નજર સામે નહીં હોવાથી મારે એ ગેની મીમાંસા માટે જતી કરવી પડે છે.

તા. ૫-૧૧-૩૯ના “ગુજરાતી”ના દીપોત્સવી અંક(પૃ. ૭૩-૭૪)નાં શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીનો લેખ નામે “ગૂજરાતી ગરબીઓનું મૂળ” છપાયેલો છે તેના ૮૦મા પૃષ્ઠમાં તેમણે કહ્યું છે કે “આપણી ગૂજરાતી ગરબીઓ-તેમાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દો એ છેક વિક્રમો-ર્વશીય જેટલા જુના છે, અને બીજા ધણા તો જનાર્દનના સમય વિ. અં.ની ૧૬ શતાબ્દિ જેટલા તો જૂના છે જ.”

ગરબીઓના સંબંધમાં વિશેષ કંઈ ન કહેતાં એટલો જ ઉલ્લેખ કરીશ કે કાન્હુડકે-પ્રબંધ(ખંડ ૧, કડી ૨૪૨-૨૪૭)માં એક ગરબો છે. એની પ્રારંભિક પંક્તિઓ તીચે મુજબ છે:—

માંડવિ મિલક સુહાસણી, સખા

ઊઠણિ નવરંગ ધાટકિ,

જાઈ સહીય વધામણી,

હર્ષયડલર્ષ હર્ષ ન માર્ધકિ

જીતુ સહી”—૨૪૨

ભાલજીકૃત દશમસ્કંધમાં પણ એક ગરબો છે, તે એક પ્રચલિત ગરબાનું મૂળ હોય એમ લાગે છે.

લોકવાર્તાઓ

નાની વયનાં બાળકો ડોસીમાં પાસે વાર્તા સાંભળે છે, એ વાત આપણે વિચારી ગયા. એ વાર્તાઓ સામાન્ય રીતે ટૂંકી હોય છે. એ સિવાયની લોકવાર્તાઓ વિસ્તૃત

પણ છે, અને એનો લાભ મોટે ભાગે તરુણો અને પ્રૌઢો લઈ શકે તેમ છે એ લોકવાર્તાઓને લક્ષ્યમાં રાખી સ્વ ગીજ્ઞુભાષ્યએ વાર્તાનું શાસ્ત્ર ગ્રંથ હોય એમ લાગે છે

દરેકે દરેક દેશમાંના અને પ્રત્યેક યુગમાંના બાળકથી વૃદ્ધને પણ કાંઈ નહીં ને કાંઈ નગણ્યમર આનંદ આપનારી અને તેમની વિવિધ ખાસિયતોના ગુણ ક્રમનારી લોકવાર્તાઓમાં ગુજરાતીમાં મુખ્યત્વે કરીને દહા દોહરા (દાંધક), ચોપાઈ (ચતુષ્પદી), છપ્પય (છપ્પા) અને સોગંદામાં ગ્યાયેલી લોકવાર્તાઓને પણ મુખ્ય સ્થાન છે એ લોકવાર્તાઓ અન્યાન્ય અને પોષે છે અને લોકજીવનના અસંલેપ સ્વરૂપને વ્યક્ત કરે છે 'મધ્યકાલીન માહિત્યપ્રસાર' (ગુજરાતી માહિત્યખંડ ૫)માં નવમા વિભાગ તરીકે છપાયેલ અને શ્રી મજુલાલ ર. મજુમુદારે રચેલ ગુજરાતની લોકવાર્તાઓ (૫ ૪૧ ૧)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે "ગુજરાતી માહિત્યમાં લોકવાર્તાઓનું માહિત્ય વિશાલ છે, એમાંનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય વિરક્ત અને નાસગ જીવન ગાળનારા જૈન સાધુઓને આભારી છે" આ જ હકીકત (૫ ૪૫૩)માં નીચે પ્રમાણે જોવાય છે —

"લોકવાર્તાના માહિત્યમાં ખાસ આગળ પડતો પ્રાણો જૈનોનો છે"

૫ ૪૬૬માં એમ કહેવાય છે કે "લોકવાર્તાઓનું એક વિશિષ્ટ અંગ મમસ્યાઓ છે મમસ્યાનું સરૂપ નામ પ્રદેલિકા છે, તેના ખીજ નામો દગિયાળી, 'ધાવ', 'વગ' તથા 'ઉખાણુ' પણ છે"

ગુજરાતની લોકવાર્તાઓમાં શ્રી મજુમુદારે નીચે મુજબની કૃતિઓ વિષે થોડો ધણો જીકાપોહ કર્યો છે — (૧) વિક્રમને લગતી કેટલીક કૃતિઓ જેવી કે મધુમુદન વ્યાસની વિ. મ. ૧૪૧૬ માં ગ્યાયેલી વિજયચંદ્રિયઉપાઈ (૨) ક્ષેમકર મુનિકૃત સિંહામનદ્વારિન્દિશિતને આધારે શ્રી મલયચન્દ્રે મનત ૧૫૧૯માં ગ્યેલ મિહામન-ખત્રીસી અને એના પછી અનેક કવિઓએ ગ્યેલી એવી વાર્તા (૩) પંચદશ પાને વિક્રમકથા (૪) મડા પત્રીસીમાંની આઠમી વાર્તા ૩૫ ચંદન-મલયાગીરી (૫) વૈતા-લપચ્ચીશી (૬) લક્ષ્મણની વાર્તા (૭) શ્રી મગલ માણેકે વિ. સ. ૧૬૩૮માં રચેલ વિક્રમ રાજ અને આપણે ચોગ્તો ગમ (૮) શનિશ્વરવિક્રમરામ (૯) અખડ કથાનીક રાસ (૧૦) પચોપાખ્યાન (૧૧) અતિસાર નામના અજૈન કવિએ વિ. સ. ૧૬૦૫ માં રચેલી કપૂર મજરી (૧૨) શુકભલુતરી (સડા બહો-તેરી) (૧૩) માધવાનસ કામકુડલા (૧૪) કુગલલાએ વિ. સ. ૧૬૧૭ માં રચેલી માફ દોડાની ચોપાઈ, (એ ગજરા માફની વાર્તાના મૂળ ૩૫ છે), (૧૫) બિદલુપચારિકા (આમાં મમસ્યાઓ અને એક ગણિતનો કાલકો છે), (૧૬) વિ. સ. ૧૪૮૫ માં હીરાણુદ સુરિએ ગ્યેલ વિદ્યાવિલાસપગડો કે જેનું મૂળ વિ. મ. ૧૦૮૫ ની આસપાસમાં શ્રી વિનયચંદ્રે ગ્યેલ મહિમનાથ મદાકાવ્ય (મ. ર)ગત મૂખ્યચંદ્ર અને વિનયચંદ્રની લપકથા હોવાનું મનાય છે (૧૭) વિ. મ. ૧૫૪૫ માં નરપતિએ ગ્યેલો નંદ ખત્રીસી (૧૮) ગગાળગાહરામ (૧૯) હસાવલીની વાર્તા (૨૦) કામાવતીની વાર્તા (૨૧) શીલવતીનો રામ (૨૨) પ્રેમાવતીની વાર્તા (૨૩) સંદેવન સર્વલગાની વાત અને (૨૪) મિત્ર ધર્માખ્યાન

આ વિષય પૂર્ણ કરીએ તે પૂર્વે જૈન વાર્તા કારોએ સા. માફ લોક વાર્તાઓ ગ્યી તે મંબદમાં શ્રી મજુમુદાર ગુજરાતની લોકવાર્તાઓમાં જે નીચે મુજબના દૃષ્ટાંતો કાઢ્યા છે તે નોંધી લઈએ —

“જૂની લોકકથાઓનાં નવાં સસ્કરણ કરવાં, એ કથાઓને ભુલાઈ જતી અટકાવવી અને શ્રોતાઓને વાર્તા દ્વારા ગમે તે ઉપદેસ પાઈ દેવો-એ જન વાર્તાકારોનો લોકવાર્તા રચવામાં મુખ્ય હેતુ જોઈ શકાય છે.” (પૃ. ૪૧૦)

શ્રી. કાર્પેસ ગુજરાતી સભાના “ત્રૈમાસિક” (પુ. ૪ અં ૩)માં “આધુનિક સમયમાં સંયુક્ત કુટુંબવ્યવસ્થા” છપાયેલ છે. તેમાં આઠમે પાને આ પંક્તિ છે. આના પછીની પંક્તિઓ લોકગીતોના વિષયોની એક ખાલુ રજુ કરે છે, એટલે એ હું અહીં ઉદ્ધૃત કરું છું:—

“જેમ માળીઓ ગદવાડ કર્યા છે એ ખતાવી આપણી સેવા કરે તેમ દંઠ કુટુંબ-કલેશનાં લોકગીતો પણ લોકસમાજનું જ દિશાસૂચન કરે છે. ચંદનની ડાળ સરખી ગુજરાતણુ પુરૂષના વિકાર, વિદ્વેષ, અને કાપની જવાબાઓમાં સળગતી સળગતી સુગંધ ગીતો પસરાવતી ગઈ છે. સાસરી જીવન સામેની નારીહૃદયની ચીસ સાદામાં સાદી રીતે છતાં તીક્ષ્ણ વાણીમાં નીકળી પડે છે. “લેરીયાની લુંટાલુંટ” “વીરને આંગણે” “વઢીઆરી સાસુ” જેવા કંઈક લોકગીતો આપણી કુટુંબવ્યવસ્થાની કાળી ખાલુ દર્શાવે છે. નણદલ પરોણાલામાં નણદલાલીનો સંબંધ વ્યક્ત થાય છે. ખાર ખાર વરસે ભાઈને ઘેર આવેલી નણદનો ઘણો તિરસ્કાર કર્યા પછી પણ લાલીને મનમાં દાઝ રહી જાય છે કે “માર્યા વિન્યાની વહી ગઈ”. મોટાં ખોરડાંમાં પણ કુટુંબકલેશ જ દેખાય છે. માએ પુત્રીને મુખ દુઃખના સમામાર પૃષ્ઠતાં માત્ર એક જ નિસાસાથી પુત્રી કહે છે:

“સુખના વારા તો માડી વહી ગયા

દુઃખના ઉગ્યા છે લીલાં ઝાડ ને

કવળા સાસરિયામાં ઝીલવું.”

અને આ સહજેકિત, જસુસ ખનેલો નણદ સાલળી ગઈ. ભાભીએ “મોટાં ખોરડાં” વગોવ્યાં, એ વાત કુટુંબમાં વિસ્તરી ગઈ “પરપ્યાણ”ના કાન લંભેરાયા ને પરિણામે અકીણ ધોળી પતિ કહે છે કે “પીવો ગોરી! નકરે હું પોઉં ને!” સાસુ, લસરા, જેઠ વગેરેને “શૂગીનું ફૂલ,” નરજણ નાગણી,” “જેઠજી જૂંડા” જેવાં લોકગીતમાં મળેલાં વિશેષણો પણ કુટુંબકલેશની જ પ્રતિતી કરાવે છે.”—પૃ. ૮-૯

લોકગીતોનું વર્ગીકરણ

અત્યાર સુધી આપણે કેટલાંક લોકગીતોનું દિગ્દર્શન કર્યું. હજી અનેક જાતનાં લોકગીતોનો પરામર્શ કરવો બાકી છે, પરંતુ આપણે તેમ કરીએ તે પૂર્વે સ્વ. રણજીતરામ ધાવાભાઈ મહેતાના “લોકગીત વિષે નિબંધ” જે લોકગીતમાં પરિશિષ્ટ અ તરીકે છપાયેલો છે અને જે ‘પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ’ના અહેવાલથી એમાં ઉતારાયો છે, તેમાં તેમણે લોકગીતના પ્રકાર નીચે મુજબ નોંધ્યા છે તે જોઈ લઈએ.

(૧) લજનો :

(અ) મંદિરો, મઠ, વાડા, વગેરે ધર્મસ્થાનોમાં રહાંજ, સહવાર વગેરે સમયે ગાવાતા લજનો.

(આ) માંગણ, ભીખાર, ભરથરી ચારણીઆઓ, સાધુ, શ્રવણો, માતા ફહાડનારા, તેલિયા રાજ, હીજડા પ્રભૃતિનાં સ્તવનકીર્તનો, ગીતો ઇત્યાદિ.

(૨) વિનોદપ્રદગીતો:

(અ) કોસ હાંકતાં, ખેડતાં, લહાતાં, ઢોર ચારતાં, ગામડીઆઓ જે ગીતો ગાય છે તે.

(આ) ધાંચી ધાણી ફેરફારતાં, જે ગીતો ગાય છે તે.

(ઇ) કૃષ્ણ નાંખતી વખતે મજુરણો જે ગીતો ગાય છે તે.

(ઇ) કલગી તોરાવાળાની લાવણીઓ વાગમના અને ગવૈયાની ચીજો, ખ્યાલ, ટપ્પા, વગેરે
(ઉ) હાલરડા, જનોઈ, મુઝણ, લગ્ન, સીમત, વગેરે પ્રસંગે સ્ત્રીઓ, જે ગીતો ગાય છે તે;
હીંચકા ખાતા, ગોરેમા નવરાતરમા જે ગરબા ગમડાઓ સ્ત્રીઓ ગાય છે તે,
દળતા, કાતતા, જે ગીતો ગાય છે તે

(ઝ) શોકપૂર્ણ ગીતો

રાજઆઓ, મગસિઆ, વગેરે

[૪] ઐતિહાસિક

(અ) ભાટ, ચારણ, વહીવચા, ગઢવીના દુહા, કવિત્ત, ગસા,

(આ) છૂટેછવાયે સ્થળે ઉપર વણુવેલા પ્રકારના ગીતોમા ઐતિહાસિક રાસા, ગીતો
વગેરે ગવાય છે

(ઈ) મુસલમાની કીરસાઓ,

(ઉ) લવાઈ”

હવે આપણે લોકગીતમા જે ગીતો અપાયેલા છે તેનો વિષયવાગ વિચાર કરીશું.
એમા એકદર ૧૩૪ ગીતો છે તેમાના ૧-૭૮ તહેવાર કે નવરાત્રિના દિવસોમા સામસામી
કે ગરબે ફરતા ગવાતા ગીત છે, ૭૯-૮૧ દળતા, ખાડતા કે વીણતાચૂટતા ગવાતા
ખાચણા છે, ૮૨-૧૦૮ લગ્ન વગેરે માગલિક પ્રસંગે ગવાતા ગીતો છે, ૧૦૯-૧૧૨ સીમતના
ગીત છે, ૧૧૩-૧૧૪ હાલરડા છે, ૧૧૫-૧૧૬ મેહુલાના ગીત છે, ૧૧૭-૧૧૮ કેમીઆ
ગામ છે તે ગીત છે, ૧૨૦-૧૨૧ રખારી ગાય છે તે ગીત છે ૧૨૨ જુવા ગાય છે તે
ગીત છે, ૧૨૩ મોજણીના ત્રાસનું ગીત છે, ૧૨૪-૧૩૩ શોકગીત છે, અને ૧૩૪ મુ
પ્રકીર્ણક ગીત છે આ ગીતોમા વડોદરામા ધણા સાબળવા મળે છે તે ‘માતાના ગીત
નથી એમ રસાસ્ત્રનાદ(૫ ૨૪)મા ઉલ્લેખ છે વળી એના ૫ ૨૧મા શ્રી દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ
કાલેલકર કહે છે કે “ નિલામતી લોકગીતોમા શિકારનું વર્ણન ધણે ઠેકાણે આવે છે આપણે
ત્યા એવું જોવામા નથી આવતું આપણે કુદરત સાથે લડવા કરતા કુદરત સાથે એકરૂપ
થવામા જ વધારે આનંદ માનીએ છીએ ”

મેહુલાના ગીત

વરસાદની મોમમ હોવા છતાં જ્યારે મેધરાગ્ય કાકડોળે વાટ જોડાવ્યા કરે અને
લગભગ દુકાળના લણકાગ વાગે એવી સ્થિતિ થતા આવે ત્યારે કેટલીક દિંદુ સ્ત્રીઓ
મેહુલાના વરસાદના ગીતો ગાતી મહોલે મહોલે ફરે છે આ-સ્ત્રીવર્ગમાથી એકને માથે
લીંબડાની નાની નાની ડાળીઓનો કુડો હોય છે એના માથા ઉપર લોફા પાણી રેડે છે
એની માથે ચાલનાર સ્ત્રીને લોફા દાણો કે પેમા આપે છે આ સ્ત્રીર્ગ યુલ્લ અનાજ
મેધલાને ઉદ્દેશીને ગીત ગાય છે “ મેઠે મેઘણીને મકયા કાઢી કે, મેવલા ”થી શરૂ થતું ગીત
અને “ તુ તો વરસે રે દુનીઆના આપડા ”થી શરૂ થતું બીજું ગીત એમ બે જ ગીતો
લોકગીતમા છે, ૫૭ તુ બીજા પછી મેહુલાના ગીતો છે જેમા “ મેરુલિયા રે વરસીને ભરોને
તળાવ ” “ મેરુલિયા કે ઝોઝેરા વગસ ” વાળું ગીત પ્રત્યાદિથી શરૂ થતું ગીત

લોકગીતમા કુવેતીના-કાસીઆના એટલે કે કૃવામાથી આમડાના કાચળા વડે પાણી
કાઢનારના ત્રણ ગીતો અપાયેલા છે પણ એ ઉપરાંત બીજા હોવા જોઈએ

જેનરમાં લણણી કરતી વેળા તેમ જ દોરો ચરાવતી વેળા પણ ગીત ગવાતાં દશે; પણ એ તો કોઈ સ્થળે છપાયેલાં જોવામાં આવ્યાં નથી. વળી બાળગીતોનો પણ સાંઘાપાંગ સંગ્રહ થવો ધટે, એ બાળગીતોમાં કેટલીક વાર મુર્ગ, ચન્દ્ર, ફૂલ, વગેરેને લગતી એવી એવી ઉપમાઓ જોવાય છે કે મહાકવિ પણ એ સાંભળીને રાજી થાય, અને એમાં કોઈ કોઈ ઘટનાનું એવું રસિક કારણ બાળશુદ્ધિ ઉપજાવી શકે છે કે સાહિત્યતારો પણ કાવ્યલિંગના ઉદાહરણ તરીકે એ રજુ કરી શકે. આમ રસાસ્વાદ (પૃ. ૧૮)માં મુગ્ધ્યું છે.

જાત્રાળુઓના સંઘમાં અને ગામડાંઓમાં ઉજવાતા ગોચરોમાં ભાગ લેનાર, ને લોકગીત એકત્રિત કરવા ઇચ્છે તો તેમ તે ગહેલાઈથી કરી શકે. ગમે તેમ હો, પણ આજે યુરોપમાં જેટલો ઝપાટાબેર લોકગીતોનો સંગ્રહ કરાય છે એટલું જ નહિ પણ એના રાગને આમોક્ષિનની ચૂડીઓમાં ઉતારી લેવાય છે તેવું કાર્ય આપણે ત્યાં થયે ત્યારે લોકગીતોનો યુગ કરી આવશે, એનું પુનરુત્થાન થશે, નવીન લોકગીતો યોગ્ય અને રાષ્ટ્રીય નવજીવન સરકારી દીર્ઘાયુ અને પ્રેમશીર્ષથી અંકિત બનશે.

રાજ્યા

‘રાજ્યા’ કહો કે ‘મરસિયા’ કહો તે એક જ છે. મરસિયા એ કારસી શબ્દ છે અને લગભગ ઇ. સ. ના દશમા સૈકામાં કારસીમાં મરસિયા રચાયા હોય એમ કહેવાય છે. કારસી સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થતા મરસિયા ઘણુંબધું રાજનતા મરણને ઉદ્દેશીને છે, એમ એ બાપાના વિદ્વાનોનું કહેવું છે. લોકગીતમાં જે ૧૨૪-૧૩૩ તરીકે રાજ્યા અપામેલા છે તે ગુજરાતીમાં છે. ૧૨૪ મું ગીત જમામના સ્વર્ગગમનપ્રસંગે, ૧૨૫-૧૨૬ યુવકના મૃત્યુસમયે, ૧૨૭-૧૩૧ વૃદ્ધની અવસાનવેળા, ૧૩૨ બાળકના મરણવખતે અને ૧૩૩ મું યુવતીના મૃત્યુસમયે ગવાય છે.

અભિમન્યુના મરસિયા અભિમન્યુ-આખ્યાન કે એવી ટાપ કૃતિમાં છપાયાનું સ્ફુરે છે.

“લોકગીત વિષે નિબંધ” એવા શીર્ષકપૂર્વક સ્વ. ગણુજીતરામનો એક ખીન્ને નિબંધ પણ લોકગીત (પૃ ૧૦૨-૧૩૪)માં છપાએલો છે એ નિબંધ વિષે હું અહીં કશો જ ઊહાપોહ કરવા ઇચ્છતો નથી, કેમકે હજી મારે ઘણી ઘણી બાબતો વિચારવાની બાકી રહે છે, પરંતુ તે હાથ ધરું તે પૂર્વે શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરે લોકગીતમાં ઉપોદ્ધાત તરીકે જે “રસાસ્વાદ” લખ્યો છે તે તરફ ઉડતી નજર ફેંકી લઈએ તેઓ પૃ. ૧૨ માં કહે છે: “લોકગીત એ સાહિત્યનું મૂળ ધન કહેવાય...લોકગીતો તો ભોળા પ્રજાને માટે હોય છે.

‘લોકગીતોનું માધુર્ય વનલતાની શોભા જેવું હોય છે. દવિપાત્રમાં જેમ મસાલાઓનો કૃત્રિમ સ્વાદ નથી હોતો તેમ લોકગીતમાં શબ્દાલંકાર, અર્થાલંકાર અને રચનાત્મકકૃતિની ભાંજગડ હોતી નથી.”

પૃ. ૧૨ માં તેમણે નીચે મુજબ ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે:

“લોકગીતો સમાજની બાહ્યાવસ્થા સૂચવે છે. કાલગણનાની દૃષ્ટિએ બાહ્યાવસ્થા નહીં, પણ મનોભૂમિકાની બાહ્યાવસ્થા. બાળપણનું ભોળપણ અને બાળપણનું બળ બંને લોકગીતોમાં જોવામાં આવે છે...કોઈ પણ સમાજનું સાચું સ્વરૂપ જોવું હોય તો તેના લોકગીત તરફ જોવું પડે છે. લોકવાર્તા કરતાં લોકગીતો જૂના છે.

તેઓ પૃ. ૧૪ માં કહે છે કે “સર્વ દેશોમાં લોકગીતોમાં અત્યંત લોકપ્રિય વિષય લોકકલ્યાણને અર્થે કરેલું બલિદાન છે. એવી રીતે તેમણે પૃ. ૧૬ માં કહ્યું છે કે “લોકગીતોમાં પણ કેટલાંક ગીતો તદ્દન બાલકૃતિનાં હોય છે, બાલકૃતિ એટલે ચંચળતા.”

હવે આપણે લોકગીતની ઉપયોગિતા વિષે તેમણે રસાસ્વાદમાં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેને લગતી થોડી પંક્તિ નોંધી લઈએ —

“જીવનના માદામાં સાદા પ્રમોગમાં જે અપૂર્વ કાવ્ય રહેલું હોય છે તેની સુદગ્તા તરફ દૃષ્ટિ દોરી જનામાં અને તેનો આસ્વાદ લેવાની શક્તિ હિત્વન્ન કરવામાં લોકગીત કુશળ હોય છે” — પૃ ૧૨

“આ લોકગીતોએ સમાજસુધાગતું કામ કર્ષે ઓછું કર્યું નથી માત્ર લાખા લાખા દલીલબળ ઉપરોક્તી નહોતી, પણ સાલળનારનું હૃદય પીગાળી નાખીને” — પૃ ૨૬

શ્રી મેઘાણી પૃ ૧૩૭ માં કહે છે કે ‘પ્રત્યેક વાર્તાકથાની જનેતા લોકકથા છે, ને પ્રત્યેક કવિતાની દાદી લોકગીતો છે’

લોકગીતોના એક અંગ રૂપ ગણાતી, ગીતકથાઓના જે નીચે મુજબ વિભાગો શ્રી મેઘાણીએ “લોકગીતોમાં કથાઓ” (પૃ ૧૩૮)માં પાડ્યા છે, તેની પણ અત્ર આપણે નોંધ લઈશું —

- ૧ ઓઝોના ગંબીરગદ્યામાં પડેલી ગીતકથાઓ
- ૨ નાવિકોના ગીતો
- ૩ પુરુષોને જ મુખે ગવાતી દુહાબદ્ધ પ્રેમકથાઓ, વીરકથાઓ
- ૪ રાનજીવનના બજવાયા ભગ્યરીનાથ બાવાઓની ધુધરિયાળી કામઠી પર લલકાર પામતી બહાગવદાની, કરણ અક્ષમાતોની કે ભકતોની કથાઓ
- ૫ તખ્તના એક તાર પર ગનાતી સતકથાઓ
- ૬ રાજ-આશ્રિત ચારણોની વાઘવિદ્વેષી, અગેય, છના રાગયુક્ત છદોમાં વહનારી પ્રશસ્તિયુક્ત શૌર્યની, દાતાગવદાની, કે બીડતા-ગાયતાની હાસ્યકથાઓ

૧૩૭માં પૃષ્ઠમાં તેમણે ‘ગીતકથાના લક્ષણો’ એ શીર્ષકપૂર્વક નીચે પ્રમાણે એ સળખમાં વિચારો ગજી કર્યા છે —

“એકએક ધટના-પ્રવાહમાં જ આપણને ધમડી જનારા, અને આમપામતી પ્રકૃતિ કે વાર્તાવરણનું બધાન આપ્યા વિના પ્રસંગ પછી પ્રમોગની જ પરમ્પરાની પાઠ નીકળનારા, આ કથાગીતની વેગીલી નિરૂપણ-સંલી દરમિયાન ગીતકથામાં પડેલી છે વેગ, પ્રબલ ઝગા-વેગ, અને ધટનાના નિરૂપણ-પૂર્વ પછીથી આજગતા જીવન-ધ્વનિ એ ‘બેલડ’ના લક્ષણો છે, ગીત કથામાં વિચારધ્વનિરૂપે જ રહેલો છે ગીતકથા દ્વંદ્વી વાર્તાના તેમ જ મહાકાવ્યના, બેઉના લક્ષણોનો મેળ સાધનારી છે”

આગળ જતા તેઓ પૃ ૧૫૨માં નીચે મુજબ ઉદાહરણ કાઢે છે —

“સૌથી વધુ ગર્ભગ્રાસી કાવ્ય ઓઝોના ગંબીરમાં છે, સૌથી વધુ ભિન્નિપ્રાણસ્થ દુહા-કથાઓનું છે, જીવન-ચિત્ર ખાગ્યા-ગીતોનું છે, સાકડી વિચારગ્રસ્તિ ચારણી કથાગીતોની છે પણ દોહાબદ્ધ કથાઓને પણ ચાણોની જનમનોરજક રચનાઓ માનવાનું કારણ છે”

દુહાબદ્ધ ગીતકથાઓને લક્ષ્યને તેમનું કહેવું નીચે પ્રમાણે છે —

“દુહાબદ્ધ ગીતકથાઓમાં આમોદ નથી દાસ્ય, દટાસ, ઝોઝામાં ઝોઝા છે, જીવનની વેદનામય બાળુ વધા છે, પણ એ વેદનાના અતગતલમાં જીવનવિચારની તીવ્રતા તેમ જ અભીરના વિલસે છે એટલે એ મારિત્યોવ્યાગજી પ્રબલ વિચારગ્રાપ્યિત લોભ-પ્રાણનું છે, વેવસાં ને રોતલ માનવીઓ આ સાહિત્ય સરળની શકે નહોતી” — પૃ ૧૪૭

“ દુહાળદ્ ગીતકથાઓ જીવન-વિવેચનની ચેતનપ્રધાન બૃગિદાને અપદવા જેટલી આગળ ગતિ કરી ગઈ છે. એનો પ્રધાન સ્વર પ્રજલ મનોર્થિ, પ્રજલ આધાત, પ્રજલ મયન, પ્રજલ દતાશા, અને સ્વીકૃત સ્થિતિના પ્રજલ સામનામાં છે. આદે પેમમાં, આદે દાંપત્યમાં, આદે મૈત્રીમાં કે આદે શત્રુતામાં. ”—પૃ. ૧૪૭

તેમણે ગીતકથાઓની ઉપયોગિતા પરત્વે પૃ ૧૫૨-૧૫૩માં જે નીચે પ્રમાણે વક્તવ્ય રજૂ કર્યું છે, તેની પણ આપણે અહીં એમના જ શબ્દોમાં નોંધ લઈએ:—

“ અત્યારની આ ઉપલબ્ધ ગીતકથાઓ કરતાં વિદ્યુત્ત યંત્રેથી ગીતકથાઓની સંખ્યા મોટી હશે અને ધણી ય હજુ પ્રાપ્ય હોવા છતાં સંપ્રદર્શનોએનો સ્પર્શ પામી નહીં હોય. એનું સંશોધન ને સંપાદન કેટલા પુરતું ખર્ચનું? માત્ર ગયા યુગનું જીવનરસ્ય સમજવાની પ્રતિલાસ દષ્ટિ પૂરતું? નહીં, તેથી વિશેષ એનો ઉપયોગ છે. એ એકલું સંપ્રદરશ્યાનને લાગક Mumny-નિષ્પ્રાણ પ્રાચીનતાનું શય હોત, માત્ર અવશેષ હોત, તે તેનું સ્થાન આલમારીઓ ને અલમરાઈઓ પર જ હોત. એનું સ્થાન અત્યારે વહેતા સાહિત્યપ્રવાહના એક સહ-વન ઝરણા જેવું, એક વૃધવતા મદાનદ ગમું છે, કારણ કે આજનો નૂતન સાહિત્ય-ઘાટ નિર્માણ કરવામાં ઉપકારક એવું એનું પ્રાણ-તત્ત્વ છે. એ કેવળ ગઈ કાલની સામગ્રી નથી. એ શાશ્વત જીવન-ધન છે. ”

લોકગીતો વગેરેની પ્રાચીનતા—

પ્રાધ્યાપક કરમરકરે જે વિક્રમોર્વશીય નાટકની આવૃત્તિ સંપાદિત કરી છે તેના પૃ. ૧૬-૧૭ માં એવો નિર્દેશ છે કે ‘કવિ કાલિદાસે એ સમયનાં લોકપ્રિય ગીતોને એ નાટકમાં સ્થાન આપ્યું છે.’ વળી એમણે સૂચવ્યું છે કે ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર પણ આના નમૂના પૂરા પાડે છે.

શ્રીપાદલિપ્તસૂરિએ રચેલી તરંગવતી કથામાં લોકપદો હતાં, પણ શ્રીનેમિચન્દ્ર-સૂરિએ એના આધારે પોતાની કૃતિ રચી, ત્યારે તેમણે તે જતાં કર્યાં.

શ્રમજીવીઓનાં ગીત

શારીરિક પરિશ્રમનું કામ કરતી વેળા એ પરિશ્રમ સત્વ થઈ પડે તે માટે કે પછી મોજની ખાતર ગીતોનો ઉપયોગ કરાય છે. એમ મનાય છે કે દળતાં, ખાંડતા, કાળો ફૂટતાં, ધૃત્યાદિ પ્રમંજે ગીતો બોલાતાં એ કાર્યોને લગતો પરિશ્રમ બૂલી જવાય છે અને એ કાર્યો હોંસભેર કરાય છે કાળો ફૂટતી વેળા જે ગીતો ગવાય છે તેનો સંગ્રહ કાંઈ સ્થળે છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયો હોય તો તેની મને ખબર નથી એટલે મેં એવાં જે ગીતો ‘દાડીયો’ નામક સુરતના એક સાપ્તાહિક પત્રમાં છપાવ્યાં હતાં. એ નીચે મુજબ છે:—

(૧)

“ જો હેઠ બેઠો હોનીડા દુકાન પર

બંગડી ધડાવે મારી હેઠાણીના કાજ

ધામણા ધરાવે મારી હેઠાણી હવેલીમાં ”—૧

હેઠ બેઠો કાપડિયા દુકાન પર

હાડીઓ વહાવે મારી હેઠાણીના કાજ, ધામણા—૨

હેઠ બેઠો દરજીડા દુકાન પર

પોલકાં હીવડાવે મારી હેઠાણીના કાજ, ધામણા—૩

હેઠ બેઠો માલીડા દુકાન પર

ગજરો કરાવે મારી હેઠાણીના કાજ, ધામણા—૪

(૨)

બગલો તો લીલા હરે ઓ મોટા હેઠે
બગલો તો લીલા હરે

બગલાએ મૂકો ખુઘ્હી (૨) ઓ મોટા હેઠે રે
તો પગ બેઠાડો ફલાણા હેઠે, ઓ મોટા હેઠે રે, બગલો તો
હત્યાદિ ૧

ઘરિયાનાં ગીત

આસો મહિનાના પ્રાગભા આઠ દિવસ સુધી દુબળાઓ વિચિત્ર વેપ સજી, એક જણ બિલાડી બની ગીતો ગાય કે એને ઘેરિયાની ગીત તરીકે ઓળખાવાય છે ૨ એ ગીતો પણ કોઈ સ્થળેથી પ્રસિદ્ધ થયેલા સાબળ્યા નથી

ઠાઠિયાવાડી દોહા-સોરઠા

ઠાઠિયાવાડી લોકસાહિત્યગત વાતાઓમાંની કેટલીકમાં દુદા-દોહા નોવાય છે આ દોહા એના કેન્દ્રસ્થાન તરીકે ગોમે છે આવા કેટલાક દોહા પ્રસિદ્ધ થયેલા છે વળી કેટલાક સોરઠા પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે શ્રી મેઘાણીએ જે કથાસાહિત્ય બદાગ પાડ્યું છે તેમાં એ કેટલીક વાગ નોવાય છે શ્રી મેઘાણી કહે છે તેમ સૌગંધના મેળાઓમાં ગોવાળીઆઓ અને દુદાગીરો કાનમાં આગળી નાંખી, હાથમાંના કુમડિયાળી છડી ફલાવતા અને ડાગ પગ ટેડવેલા મગતાન દેહને શ્રદ્ધાવતા સુદર દોહા-સોરઠા પહેલા લલકારતા હતા અને આજે પણ કેટલેક સ્થળે તેમ દગે એ દોહા-સોરઠા પ્રાચીન પણ દરો અને કેટલીક વાગ તો પોતે નેડી કાઢેલાં પણ દરો આવા દોહા-સોરઠાનો કોઈ સ્વતંત્ર મંત્ર હોવાયો હોય તો તે મારા નોવાળણમાં નથી અત્ર એ વાત ઉમેરીશ કે શ્રી છેલગંઢર મ હાથીએ શ્રી હિમ્મતલાલ ગણુગણ અભરિયાનો પગિય આપતાં કહ્યું હતું કે એમણે ઠાઠિયાવાડના લોકસાહિત્યમાં દુદાસાહિત્યને સિદ્ધ સાહિત્યના અભ્યાસમાં ધ્યાપવાની પહેલ કરી શ્રી કરીમ મહમદની ગાયે છ મ ૧૯૧૦માં એમણે પ્રસિદ્ધ કૌલ કવિતાપ્રવેશમાં ગેણુકદેવી અને નાંખેગારના દુદા આપ્યા છે જુઓ ગુજરાત અન્ધકારસમેલનવ્યાખ્યાનમાળા (૫ ૧૮)

નોરતાના ગીત

નવગત્રિમા કાલિકા, લાનાની, બહુચરા અને અમા દેવીઓને હિંદીને કેટલીક સ્ત્રીઓ ગીતો ગાતી ગાતી મહોલે મહોલે દાણો ભાગતી ફરે છે આ ગીતોને નોગતાનાં ગીત' કહેવામાં આવે છે " માતા સોળ મગધ રે નવ નોગતા રે "થી આમાંનું એક ગીત સરૂ થાય છે

સરવણ ને માણસક

અવણની કથાને પછમાં લનકાગતા કેટલાક બાલજો મહોલે મહોલે ફરતા નોવાય છે તેમની પાંચડીને દેખાવ વિચિત્ર હોય છે એ પાંચડીને આગલો ભાગ લાલ રંગનો દોણ છે, ન્યારે મખમોનો સકુ આકારનો ભાગ પીળા રંગનો હોય છે તેમના હાથમાં જાનગ અને મોગરી હોય છે તેઓ અવણની કથા ગાતા મમગાય છે

ભવાઈ ને રામલીલા

અત્યારે જે જાતના નાટકો મજવાય છે તેનાં પહેલા દર્ના નદો એને મલે જાણ છે રામલીલા નોનામાં આવતી બનાનમાં લોકસાહિત્ય છે એ ગદ્યાત્મક તેમ જ પદ્યાત્મક

૧ બાળની પદિત્તો મારે જુઓ દારિયો (ના ૨૯ ૧૦-૩૪ નો અંક)

૨ આ પૃષ્ઠ કેટલાક તો માતાના ગૂંથા પણ દોય છે.

એમ ઉભય પ્રકારનું છે, જોકે મોટો ભાગ પ્રથમ પ્રકારના સાહિત્યનો છે. સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામે લવાઈરંગપુર(આવૃત્તિ પમી, ઇ. સ. ૧૯૧૧)માં બહાર પાડેલો છે. એ જોતાં જણાય છે કે એમાં સૌથી પ્રથમ ‘ગણપતિનો વેશ’ અપાયેલો છે. એમાં પ્રારંભિક દોહરો નીચે પ્રમાણે છે:—

“સેવ્યો તો લખ લાલ દે, વિદ્યા તણો ઉપદેશ;
સભા જેને કારમો, ગવરીપુત્ર ગણેશ”

આના પછી એ વેશમાં ગણેશીઆં આપે છે. એનો શરૂઆતનો ભાગ નીચે મુજબ છે:—

“પ્રથમ પહેલો સમરીએ, દેવ સુંદાળા!
બળ લાલનો દાતાર, દેવતા વિધન હરો—૧
લાંબી રે સુંદે આવે, મલપતો, દેવ સુંદાળા!
તારે સોધએ મોહીકનો હાર, દેવતા વિધન હરો”—૨

આ ગણેશીઆં બાદ નીચે મુજબની સાખીઓ ગવાય છે:—

“મારૂં તારા દેશમાં, દીઠાં તણુ રતન;
એક ઢોલો દુજી મારૂંડી, તીજે કસુંબો રગ—૧
મારૂંડી નાહું ગગાજળા, ઉભી વેણુ સૂકાએ
અદન કેરે છોડવે, બાળો નાગ જ કેરી ખાએ”—૨”

રામલીલાઓ કાઠ સ્થળેથી મુદ્રિત સ્વરૂપમાં બહાર પડેલી જોવામાં આવી નથી, તેમ જ મેં પણ એમાનો થોડો ઘણો ભાગ પણ ઉતારી લીધો નથી. એટલે આજે તો એ સંબંધમાં કશું કહી શકું તેમ નથી. એટલે જીવન સાથે સંગીતનો શો સંબંધ છે તે દર્શાવતી નિમ્નલિખિત પક્તિઓ રજૂ કરી, હું આ વિભાગ પૂર્ણ કરીશ:—

“આપણાં ગામડાંનાં જીવનમાં તો એકે એક ક્રિયામાં સંગીત હતું. બાળક ઘોડિયામાં જ માના ધાવણ સાથે હાલરડાંના અમીરસ પીતું, નાની બાલિકાઓનાં વગ્તવરતુલાં સંગીતથી પવિત્ર બનતાં. જીવન સ્ત્રીઓ લગ્નનાં ગીતો અને રાસડાઓથી રઢિયાળા અંધારી રાતોને અજવાળતી. મોતની છેલ્લી ઘડીએ પણ મરશિયા અંતિમ શય્યા પર સંગીતની જ મૃત્યુ-પાંભરી ઓઢાડી જતા.

“પુરુષોનાં જીવન પણ સંગીતથી જ ઘડાયેલાં હતાં. ગોરમહારાજના આશીર્વાદમાં પણ સંગીત હતું, અને વાણિયાની ત્રાજુડીએ પણ સંગીત રેલાતું કાસ હાકતો કાશિયો, પાણે-તિયો કે ગાડાખેડુ પોતાના કામના મૂળમાં દૂહા, ગરબીના છંદકાવથી ધરતીમૈયાને વધુ રસાળ બનાવતો. એ સૌથી યે છેલ્લે જીવનમાં કામથી પરવારી, જીવનનો થાક ઉતારવા પેલો એકતારો અને પેલા બે મંજરા અનેક રાતોને લગ્ન તરબોળ બનાવી આપણાં જીવનને વધુ પવિત્ર, વધુ સરળ અને વધુ આનંદમય બનાવતાં. એ તો આજે ગયું છે. ક્યાં યે દેખાતું નથી. દેખાય છે તો ભગ્ન કિલ્લાના અવશેષ જેવું, ભાંગી તૂટી હાલતમાં, આપણાં જીવનને કાઠ દૂર દૂરને અંધારે છેડે, જાણે કાઠએ એને હડસેલીને ધકેલી મૂક્યું છે.”

—કૃતશાખમાંથી દાંડીઆના તા. ૮-૬-૩૯ના અંકમાં ઉદ્ધૃત.

કહેવતો

કહેવતો એ કેવળ ડહાપણનો ખખ્ખો છે એમ નહીં, પણ એનો અનેક દૃષ્ટિએ વિચાર થઈ શકે તેમ છે. એમાંથી આપણે સમાજરચના, નૈતિક બળાબળ, ૧આર્થિક પરિ-

૧ “કહેવતોના સાહિત્યમાંથી અર્થશાસ્ત્ર” એ લેખ શ્રી. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદારે ઘોડાક વર્ષે ૬૫૨ લખ્યો હતો.

સ્થિતિ, વગેરેના ખ્યાલ મેળવી ચક્રીએ છીએ વળી એનો પુનનાત્મક અભ્યાસ કરાય તો માનવ પ્રકૃતિનો હિતદાયક આપણે જિભો કરી ચક્રીએ રેવડ-કે લૉ-એ Scripture Truth in Oriental Dressમાં અતમા—૫ ૨૧૭-૨૬૩ માં ત્રિવિધ ભાષામાં ગુધાપેલી કહેવતોમાંની કેટલીકનો અંગ્રેજીમાં માગ ગળુ કર્યો છે તેમાં નીલગેરીમાં વમતી એક કામતી, જેને આ લેખક Badagra તરીકે આજખાવે છે તેમની, ભાષામાં ગુધાપેલી તેમ જ મલયાલમ, ચીની, પર્શી, ફારસી, ઉર્દૂ, તેલુગુ, ગિયન, તર્કિય, અરબી બગાળી, મંદરૂત અને કાનડીમાં ગ્યાપેલી કહેવતો આપી છે પણ ગમે તે કાચુ હો, ગુલગતી ભાષાની એકે કહેવત તેમાં જખાતી નથી.

કહેરતોના લક્ષણ તરીકે મિતભાષિતા, અર્થની મર્યાદા, અલ્પપ્રાપ્તિ—વર્ણનમાત્ર કે
સાદાનુપ્રાપ્તિ અને કૃત્રિમ દટાણના અભાવ, જોમનો ઉલ્લેખ થઈ શકે છે

કહેવતોનું મૂળ ગમ્યાવ્યવહારને અનુભવ હોય એમ જણાય છે
કહેવતોની પ્રાચીનતા

લોકલક્ષ્યની આગમીર અને સાહિત્યના સુચારૂપ કહેવતોની પ્રાચીનતા જેની તેવી નથી દાખલા તરીકે ભીંતને પણ કાન છે- 'Even the walls have ears' એ કહેવતને મળતી આવતી કહેવત "વર્ણની '૧' મૂમિ" જૈમિનીય બ્રાહ્મણ(૧, ૧૦૬)માં પણ જોવાય છે 'દૂધ પાપને માપ ઉડગો', 'દં ગર્જો' અને 'કાકી કાળા નામનો પ્રાણુ જ આ પેગ' એ કહેવતોનું મૂળ મીમંસિકાદ્વયકૃત સમગ્રાધ્યયરિય (ભવ ૬)માં "જદ મુચગસ્ત વિરિજ રવીરં પિ વિમલ્લગમુપેદ ॥ (૫ ૧૯), "રયો વિચાળહ" (૫ ૧૯) અને "પયરો વિશીઘ્નિત્ત્વ મીમં પિ મુચગમ વગદ" (૫ ૧૯) પણ જોવાય છે

દેવેવતોની એક સાચીય આદૃત્તિની ખાસ જરૂર જણાય છે એ આદૃત્તિ પ્રમિદ્ધ કરતા કેાઇ આપણી ગુજરાતની માનવની મરથા—આ મળા કે ગુજરાત વર્નાકુલ સોમાયટી, શ્રી કાર્યમ ગુજરાતી મળા કે પછી મુગધ વિદ્યાપીઠ તૈવાગ થાય તો દેવેવતોના અનેક દષ્ટિબિન્દુથી વર્ગીકરણે ગળુ કરી એ માદિત્યો સમળ ન્વાય આપી યમય તેમ ન થાય ત્યાં સુધી તો એ દામુભાર્ધ ડાઘાભાઈ મદેતાનો દેવેવતોને સમતો ગૃહ પૂરતો નિબધ એતો કંઈ ભામ કગવનાગ તરીકે ગણાના

ટોચ

'કોયડો' કહ્યો કે 'કો-ડો' કહ્યો તે એક જ છે એનો અર્થ જટ હોયો ન ચાલ્યો એવો પ્રશ્ન એમ થાય છે મોટે ભાગે કોયડાથી અટપટા દાખલા અમાન્ય છે જોયો

"મહેતામહેતી મજાસપ્તીઆ તેના ડોડગ અપમણીઆ,

દાદી ઝીંઘે મજનો જાન, તેને દનાદા પેને પાડ '

જાપા બેટી સામળ, ફેફડા માટે ચાર,

ਦਾਣੇ ਦਾਣੇ ਮੇਲਿਆ, ਮੇਲਾ ਦਾਣੇ ਸੇਨਾ ॥ ੧

‘મા દાગી ને બેઠા છે, સુમરો જમાઈ ગણે છે’

મા હું ૩ માસે જાણ, અને તોગી હું ૩ માસે જાણ'

આર્થિક ઉત્પાદનને ૫૫ મેટ્રા નીચે ૧૯૫૨-૫૩ ૪૫.૫ ટકા

१ शासनमार्फत कृषि पर प्रयुक्त होने वाले विभिन्न प्रकार के उपकरणों का निरीक्षण
कराया गया है।

લોકસાહિત્યનો અને એનાં વિવિધ અંગોનો ઉત્પત્તિ-સમય

આપણે અત્યાર સુધી લોકસાહિત્યનાં અન્યાન્ય અંગોનો વિચાર કરતી વેળા કેટલાકના ઉત્પત્તિ-સમય વિષે ઇસારો કર્યો છે. હવે એ દિશામાં કેટલું બધું જોડાણ થવું પાડી છે તે દર્શાવવા એ વિષય હું ચર્ચુ છું. સૌથી પ્રથમ તો લોકસાહિત્યનો ઉત્પત્તિસમય વિચારીશું. આ સંબંધમાં શ્રી. મંજુલાલ ર. મજમુદારે “લોકવાર્તાનું સાહિત્ય અને તેનાં મૂળ” — (પૃ ૧૫૯)માં નીચે મુજબ ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે:—

“લોકસાહિત્યનો જન્મ મનુષ્ય પોતાના વિચારો પથ્થર અને ઝાડની છાલ ઉપર ચિત્રરૂપે અથવા ખીજી રીતે નોંધવા લાગ્યો તે પહેલાનો છે. ઘણુંખરું, લોકજીવન અને લોક-સાહિત્યની ઉત્પત્તિ એક સાથે જ થયેલી છે.”

અન્ય કોઇ વિદ્વાને લોકસાહિત્યનો પ્રારંભ ક્યારથી થયો તે વિષે ગુજરાતીમાં કોઇ ઉલ્લેખ કર્યો હોય તો તે મારા ખ્યાલ બહાર છે. આવી પરિસ્થિતિમાં હું એમ સૂચવું છું કે મનુષ્યો એક ખીજના સમાગમમાં જેમ જેમ વિશેષ આવતા ગયા તેમ તેમ લોકસાહિત્યનાં અંગોમાં વિવિધતા આવતી ગઇ અને એ વિવિધ અંગો વિદ્યસિત થતાં ગયાં. આ અંગો પૈકી કથા, કથારે, કેટલું અને કેમ વિદ્યસિત થયું, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પાકી એની પણ આછી રૂપરેખા કામચલાઉ રૂપમાં આલેખી શકાય. કયા અંગની કેટલી ઉત્પત્તિ શ્રમજન્ય છે, એના ઉપર એના આદિકાલનો આધાર છે, એમ સામાન્યતઃ કહી શકાય. લોકસાહિત્યમાં લોકગીતનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ થયો હશે કે લોકવાર્તાદિ જેવી ગદ્યાત્મક કૃતિનો, એ પણ એક કાયડો છે. છતાં સરળ, સંક્ષિપ્ત અને તેમ છતાં અર્થથી પરિપૂર્ણ શબ્દોવાળા નાની નાની પક્તિરૂપ કહેવતો કરતાં ચે હાલરડાની પક્તિઓ કે ગરબી જેવી કૃતિને અનુરૂપ અને આનંદની ભર્મિને વ્યક્ત કરવામાં સહાયક એવી પદ્યાત્મક કૃતિની પક્તિઓ પ્રથમ યોગ્યદર્શ હશે, એમ લાગે છે. કાયડાની યોજના તો વિશિષ્ટ શુદ્ધિગળની અપેક્ષા રાખે છે, એટલે એનો જન્મ તો લોકસાહિત્યના કેટલાં ચે અંગોનાં જન્મ બાદ થયો હશે.

કઇ ભાષારૂપ ભૂમિમાં લોકસાહિત્યના પ્રથમ અંકુરો ફૂટ્યા તે કહેવા જેટલાં સાધનો આજે ઉપલબ્ધ નથી. ગુજરાતી જ ભાષાનો વિચાર કરીએ તો પણ એ ભાષામાં ક્યારથી લોકસાહિત્યનો અવતાર થયો તે નિશ્ચિત રૂપે જાણવાનાં સાધન જણાતાં નથી. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ પછી એમાં લોકસાહિત્ય ઉતર્યું, એ દેખીતી વાત છે, પણ એ ભાષાનો શિષ્ટ જનતાએ સાહિત્યિક કૃતિ માટે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો તે પૂર્વે લોકસાહિત્યના થોડાઘણા પણ ફણુગા ફૂટ્યા હશે, એમ જણાય છે; કારણકે સસ્કૃતાદિ ભાષામાં લોકસાહિત્ય ગુર્જર-ગિરાની ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ હતું જ.

લોકસાહિત્યનો જન્મ વહેલામાં વહેલો સામાજિક જીવન-સંઘજીવનના પ્રારંભિક કાળમાં થયેલો છે, પરંતુ એ પૂર્વે એ સંભવતો નથી, એટલું સૂચવી આ વિષય હું સંકેલી લઉં તે પૂર્વે શ્રી. મજમુદારે લોકગીતોની ઉત્પત્તિ પરત્વે જે ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે તે રજુ કરીશ:—

“કુદરતમાં દેખાતું રમ્ય અને લગ્ય લોકહૃદયને ઝાંડી અસર કરતું. એ રમ્યતા અને લગ્યતાથી ઉદ્દભવેલી લાગણીને વ્યક્ત કરવાના મનુષ્યે જે પ્રયાસો કર્યા તેમાંથી આપણાં લોકગીતોનો જન્મ થયેલો છે. એ ગીતોમાં કેવલ લોકહૃદયનો આવેશ અને આવેગ વ્યક્ત થતો હતો. એમાં ભાષા, વ્યાકરણ કે છંદનાં કૃત્રિમ મનુષ્યકૃત બંધનો ન હતાં. સરિતા જેમ

કાઠાની મર્યાદાનો વિચાર કર્યા વગર જ વહે છે તેમ એ લોકગીતો અત્ હોભરેરિત લાગણીનો જ ઉભરો હતો, બ્યારણની વાડ અથવા તો છદ્દના ચોક્કા ગચાયા તે પહેલાના એ સ્વપન્ન ઉદ્ગારો હતા

“કુદગતના દેખાવો ઉપર ચેતનત્વનું આરોપણ ચતા ચતા તેમથી દેવતાઓની કલ્પનાનો ઉદ્ભવ થયો, અને તેની અનેક દત્તકથાઓ પ્રચલિત થઈ વેદમા સગ્રહી રાખેલી આ દત્તકથાઓ સૃષ્ટિમા જીનામાં જીની લોકવાર્તાઓ છે, વૈદિક છંદોમા ‘નિ થાસ’રૂપે નીકળેલા સૂક્તો એ સૃષ્ટિમા જીનામા જીનાં ‘લોકગીતો’ છે

આ પ્રમાણે જોકે અત્યારે તો હું આ વિષય સંકેતી નહીં છું, છતાં સાહિત્યના ઉપામકોને એક પ્રશ્ન વિચારવા વિનવું છું એ પ્રશ્ન બીજે કોઈ નહીં, પણ ગુજગતી ભાષામા ‘લોકસાહિત્ય’ એવો પ્રયોગ પ્રથમ ક્યારે અને કાણે કર્યો છે ?

✓ લોકસાહિત્યને લગતા લાક્ષણિક ઉદ્ગારો

લોકસાહિત્યના સ્વરૂપ ઉપર્યુક્ત વિવેચન ઉપરથી સમજાયુ દગે તેમ ગતા એના સમ્બધમા જ લાક્ષણિક ઉદ્ગારો છૂટાછવાયા ઉપલબ્ધ થાય છે, તેની હું અન નોધ લેતી ઉચિત સમજુ છું

- (૧) “લોકસાહિત્ય પોતાના બાળકોને નાગાપૂગા નહનગનનાર, માતા જેવું છે.” આ પ્રમાણે શ્રી કાલેલકરે ઉલ્લેખ કર્યાનું લોકગીતોકથાઓ(૫ ૧૪૧)મા નિર્દેશ છે
- (૨) “લોકસાહિત્યને હું ગ્રામ-કન્યા સાથે સરખાવું છું એને એનું પોતાનું જગતી મૌનદર્શ છે”—શ્રી મેઘાણી (જીઓ ‘લોકગીતોમા કથાઓ’નું ૫ ૧૩૦)
- (૩) “લોકસાહિત્યના સૂત્રો અતગની આરપાર ગમ છે, કેમકે એની ધાગને પોકળ લાગણીઓએ જૂદી નથી કરી નાખી”—એનન, ૫ ૧૩૧
- (૪) “લોકસાહિત્ય એટલે લોકજીવનનો સ્મૃતિગ્રન્થ”

—શ્રી મંજુલાલ ર મજમુદાર (ગુજગતી સાહિત્ય, ખડ ૫ મો મધ્યકાવનો સાહિત્યપ્રવાહ, વિભાગ ૫ મો, ૫ ૧૫૬)

- (૫) “લોકસાહિત્ય એટલે પ્રજાજીવનનું આલણ ” એમ કાષ્ઠક કહે છે, એવો નિર્દેશ શ્રી મંજુલાલ મજમુદારે ઉપર્યુક્ત ખડગત પાંચમા વિભાગના ૫ ૧૬૧મા કર્યો છે
- (૬) “સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે, તેમા યે લોકસાહિત્ય એટલે નિર્બાજ જીવનદર્શન ”

—સૌ સુસ્મિતા મેઠ

લોકસાહિત્યનું અન્વેષણ કરનારે શુ કરવું જોઇએ તે શ્રી મેઘાણીએ નીચે મુજબ સૂચવું છે —

“લોકસાહિત્યના સોધને જો મફળતા મેળવતી હશે તો એણે લોકસાહિત્યના સધરનારાઓ પાસે તેમના જેવા જ ગ્રામીણ બનીને જવું પડશે, તેવી જ રીતે લોકસાહિત્ય લાધેના સંમદ પાસે એમનાર અભ્યાસીએ પણ ચાતુરી વેગણી મૂકી પોતે philosophasticated બની પોતાના પૂર્વગ્રહોથી મગજને મોકળ કરી એ ગ્રામીણોના ભાવો તેમ જ વિચારોમા એકરસ બનવું પડશે શેગડી ખાવી દગે તો હવનાની ચીકાપની ગસમાધુરીથી જુદી જ તરેહનો ગસ મેળવવા દાતને, તાળવાને તેમ જ જીભને તૈયાર કરવી પડશે.”

—લોકગીતોમા કથાઓ (૫ ૧૨૦-૧૬૧)

લોકસાહિત્યના અન્વેષકો

એક તો આપણા દેશમા લગભગ ૬૦ ટકા જેટલા માણસો નિગ્રહર છે ખાત્રી ગ્રેહલા માણસોમાથી સાહિત્યની સેવા કરવાની ધગશ ધગવનારા ગણ્યાગાંઠ્યા છે, અને એ ધગશને સક્રિય બનાવી શકે તેવા તો આગળીને વેદ ગચુતી ચકાવ, એટલી બધી અસ્પ સપ્પામાં છે

તેમાં પણ વળી ગુજરાતી ભાષામાં ઉપલબ્ધ લોકસાહિત્યની અન્વેષણાનું કાર્ય તો ખુબ જ થોડા કરતાં જોવાય છે. કાઠિયાવાડનું લોકસાહિત્ય પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા શ્રી. મેઘાણીએ ખૂબ કામ કર્યું છે અને હજી તેઓ કરે છે. શ્રી. રાયચુરા પણ એ દિશામાં કંઈ કંઈ કાર્ય કરે છે. ગુજરાતમાં એવું કાર્ય સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામે ભવાઈસંપ્રદાય અને સામુવહુના કળ્યા દ્વારા અને સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈએ લોકગીતો દ્વારા કર્યું છે. સ્વ. દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતાએ ઇ. સ. ૧૮૯૩માં ગુજરાતી કહેવતો ૨૪ પાનાંના કહેવત વિષેના નિબંધપૂર્વક પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ ઉપરાંત શ્રી. કલ્યાણજી વિ. મહેતાએ “ભૂમિપુત્ર”ના નામથી એક કાવ્યસંગ્રહ બહાર પાડેલો છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, પણ એ હજી મારા જોવામાં આવ્યો નથી. બીજા પણ કેટલાક છૂટાછવાયા પ્રયત્નો થયા છે,^૧ પરંતુ હાલમાં થોડા વખત થયાં પ્રો. દેવેન્દ્ર સત્યાર્થી જેમ આપણા દેશના વિવિધ પ્રાંતોનું લોકસાહિત્ય એકત્રિત કરી રહ્યા છે તેવા પ્રયત્નો આપણે ત્યાં કાઢ કરતું જણાતું નથી એમ મારે સંજેદ કહેવું પડે છે.

લોકસાહિત્યનું મૂલ્યાંકન

આપણે અત્યાર સુધી લોકસાહિત્યનાં વિવિધ અંગોનો અને એના અન્વેષણની દિશાનો થોડેધણે અંશે વિચાર કર્યો, અને સાથે સાથે એ સાહિત્યનું પ્રસંગોપાત્ત મૂલ્યાંકન પણ વિચાર્યું. લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી જનતાનાં ઉપર શિષ્ટ સાહિત્ય દ્વારા જે ચાદર ઓઢાડાયેલી હોય તે દૂર કરી શકાય છે અને લોકહૃદયને ખુલ્લખુલ્લા બોઈ શકાય છે. એના હૃદય સુધી પહોંચવાની તક મળે છે, એની સાથે સીધો સંપર્ક સાધવાનો સુયોગ સાંપડે છે અને તેમ થતાં જનતાનાં બળાબળ, ભાવો, આશા ને અભિલાષાઓ જાણી એના દુઃખના નિવારણ માટે બનતો પ્રયત્ન કરવાનાં દાર ઉઘડે છે. જનતાને વિશેષ સંસ્કારી બનાવવાના ગણેશ માંડી શકાય છે, અને શારદાદેવીના ઉપાસકો હોવાનો દાવો કરનારા આપણામાથી જેમનામાં કૃત્રિમતા જડ ધાલી બેઠી હોય તેમની કૃત્રિમતાને ઊભી પૂંછડીએ નસાડવાની અને સ્વાભાવિકતા પ્રકટાવવાની નોખત વગાડી શકાય છે.

અંતમાં હું એટલું જ ઉમેરીશ કે આપણી સંસ્કૃતિના ઘડતરમાં જે લોકસાહિત્યનો અસાધારણ ફાળો છે તેને જેમ બને તેમ જલદી આપણા અભ્યાસક્રમમાં-પાઠ્યપુસ્તકોમાં ઉચિત સ્થાન અપાવું જોઈએ તેમ થશે તો લોકસાહિત્યની ખરેખરી ધૂન જનતામાં જગાડી શકાશે અને પછી તો લોકસાહિત્યના પંડિતોની, પૂજારીઓની અને પ્રચારકોની પણ ફોજ ને ફોજ તૈયાર થશે. એ ફોજ આપણા લોકધનનો વિજયડોકો વગાડતી દશે દિશામાં ધૂમી વગાશે અને જ્યાં જુઓ ત્યાં લોકસાહિત્યનો જયજયકાર સંભળાશે.

બસ, મારું આજનું વક્તવ્ય અહીં પૂર્ણ થાય છે, એટલે હવે અત્તમાં આ સભાએ મને મારા વિચારો રજૂ કરવાની જે અમૂલ્ય તક આપી તે બદલ તેના મંચાલકમહાશયોનો અને આપ સકળ શ્રોતૃવર્ગે મારા વિચારો સાતિથી સાંભળ્યા તે બદલ આપ સર્વેનો હું અંતઃકરણ-પૂર્વક આભાર માનું છું, અને આપણી લોકસાહિત્યની નીચે મુજબ પંક્તિઓ ઉચ્ચારી હું આ વક્તવ્યની પૂર્ણાહુતિ કરું છું:

“અમે અમારે ઘેર જઈશું ભાઈઓ રામ રામ છે;
ખોલ્યુંચાલ્યું કરજો માફ રે ભાઈઓ રામ રામ છે.”

^૧ સુરતના વતની શ્રી. કૃષ્ણલાલ વડીલે “ભીલોના ગીતો” કેટલાક વર્ષ ઉપર એકત્રિત કર્યા હતા એમ કહેવાય છે.

સમાલોચના

(૩)

૨૯ ગામગોષ્ઠી —શ્રીમતી ચક્રબેન આગકમાળા—પુ ૧ લેખકો—૨૧ ૨૨ વિકૃલ્લસ મગનલાલ કોઠારી, અને ૨૧ ગ ગાગલ્લભાઈ નાયાલાઈ પટેલ, પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ મૂ ૦-૬-૦

વિદ્યાપીઠના આ માસિક 'શિક્ષણ અને માહિત્ય'માં છૂટક છૂટક આવેલા લેખોને આ પુસ્તકમાં અન્યથા કર્યા છે. આમનેતરને માર્ગદર્શક થઈ પડે, અને લખાણ શુદ્ધ ન થઈ પડે, એ દૃષ્ટિએ લેખનરીતિ યોગ્ય છે. 'ગોષ્ઠી' શબ્દ ગાખ્યો તો પછી ગામને બદલે ગ્રામ ગખ્યું હોત તો મસ્કૃતપ્રાચ્યુર્થ ન આવત, અને એ ગોષ્ઠી જોડે, એ અવિરોધ મનાઈ લાગત ગામડાના જીવનને લગતા બધા જ પ્રશ્નો, રેટિયો, ગામનોકરોના પગાર, સહકારી મંડળી, પક્ષાપક્ષો, મલનિષેધ, લોકોપયોગી કામો, અહીં વિસ્તારથી ચર્ચાયા છે. સ્વરૂપ મનાદાત્મક હોનાથી, નિગનિગળા દ્રષ્ટિબિંદુ અને જો કે ગળુ કરી શકાયા છે એ માયુ તદ્દપિ, વિદ્યાર્થીનું પાન એવું જલત ચીતગયુ છે કે અન્ય પાત્રોને સ્વતંત્ર બ્યક્તિત્વ હોય એમ લાગતું જ નથી, અને વિદ્યાર્થીના મતવ્યોથી વિરોધી મતવ્યોની ગળુઆત કા તો માન કરવા ખાતર જ થઈ છે અને સામા પક્ષના મતવ્યો પર એમણે, ચગખાસધ અને મિલલઉલોગ અને 'રેટિયામા સમાજવાદ' એ બન્ને ચર્ચાવખતે પુણ્યપ્રકોપ ઠાલવ્યો છે. આમ છતાં, લેખકના પોતાના મતવ્યોને એમણે બહુ જ સ્પષ્ટતાથી અને અસરકારક રીતે સમજાવ્યા છે.

મનાદમા આમજનો સાથે વિદ્યાર્થીનો ગવાદ થાય છે, એ દૃષ્ટિએ વિચારતા મુખી, જોકે, વિદ્યાર્થી, વજેરગા જે બાપાભિન્નતા જોઈએ તે અહીં નથી બધાની બાપા લગભગ મરખી જ લાગે છે, અને કેટલીક વાર વિદ્યાર્થીના વાકયોમા આમજનો ન સમજી શકે એવા સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે. 'અપ્રમાણિકતા' (પૃ ૪૫) જેવા અશુદ્ધ શબ્દપ્રયોગો પણ રાખી શકાયા હોત.

આમ છતાં આમસેન્કોને અત્યુપયોગી થઈ પડે, અને ચર્ચામા આવેલી અનેક મુશ્કેલીના ઉકેલ જોડે, એવું આ પુસ્તક છે. 'અમલદારોના પગાર' તથા 'આમનોકર'ના પગાર એ પ્રકરણો વધુ સારી રીતે લખાયા છે. અતમા પ્રસ્તાવનાલેખક શ્રી જીગતગમભાઈ સાથે અમે પણ સમત થઈએ છીએ કે 'મારી માફક મર્વે આમસેન્કો' આ પુસ્તકને વધારી લેશે. ગ ગખલભાઈનું 'મારું ગામડું' પછી એવા જ ઉપયોગી આ પુસ્તકના પ્રનશન માટે અમે વિદ્યાપીઠને મુનારકબાદી આપીએ છીએ.

ચ. દ્રક્ષાન્ત મહેતા

૩૦ વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા પહેલી ચોપડી મૂ ૦-૨-૦ નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ

ગુજરાતી પહેલા ધોગલુના વિદ્યાર્થીઓ માટે આ પુસ્તક લખાયુ છે. કેઈ પણ નવી મમાજ-ગ્યના કરવી હોય તો એ નવા આદર્શના અને નની ગ્યનાના મૂળ કુમળા બાળમના માનમમાં-જ નાખવાની જરૂર છે, એ દૃષ્ટિએ અહીં ગષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને એ શિક્ષણ આપી શકે તેવી ચાળાની યોજના ઘર્ષાવાઈ છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષણ બન્નેના ઘડતર માટે આ પુસ્તિકા ઉપયોગી છે. પાવખાનું સાફ કરવાની પ્રયા તથા એ કાર્યની સૂચ કહાડના આ વાચનમાળા

કારોએ જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે ખરેખર પ્રશસ્ય છે. વળી વર્ધાયોજનાનુસાર, શારીરિક મજૂરીને પણ જે મહત્ત્વ અપાયું છે તેને પણ અમે જરૂરી ગણીએ છીએ. ‘આનંદી કાગડો,’ ગાંધીજીનો અદિસાનો અને સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત જરા પણ સીધા ઉપદેશ વિના વ્યંગ્યદ્વારા સારી રીતે સમજાવે છે અને એ પાઠને અમે આ વાચનમાળાનો ઉત્તમ પાઠ લેખીએ છીએ. ‘સંપીલું કુટુંબ’ પણ એવો જ પાઠ છે. કાવ્યોની પસંદગી હજી સારી થઈ શકી હોત. સુન્દરમ્નાં ને આપણા બીજા કવિઓનાં બાળકાવ્યોનો ઉપયોગ શા માટે નથી કર્યો, એ સમજી શકાતું નથી. સુન્દરમ્નું ‘ભાર્ગવહેન’ કાવ્ય જરૂર, આવી ગ્રન્થિકામાં શોભી ઉઠ્યું હોત. અન્દ્રકાન્ત મહેતા

૩૧. વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા : બીજી ચોપડી મૂ. ૦-૨-૦ નવજીવન કાર્યાલય.

અમદાવાદ.

બીજી ચોપડીમાં પ્રાણીપ્રેમ, પખીપ્રેમ, પ્રકૃતિપ્રેમ, એ સર્વના વિકાસ તરફ દષ્ટિ રાખી છે, એ યોગ્ય જ કર્યું છે. અધા પાઠો ગ્રામજીવનને લગતા છે, એટલે શહેરી જીવનની બાજુ આ વાચનમાળા ભણનાર વિદ્યાર્થીઓને નહીં થાય, એવો ભય રહે છે. પરંતુ ન્યાં ન્યાં શાળાનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે ત્યાં ત્યાં શિક્ષિકા જ હોય છે, એ પણ નોંધપાત્ર છે. શિક્ષિકાને વિદ્યાર્થીઓ ગહેન કહીને મંગોધે એ યોગ્ય છે, પણ શિક્ષકને ‘ગુરુજી’ કહે એ જરા હાલના સમયમાં કૃત્રિમ લાગે છે, એટલું જ નહીં પણ એ નામ વધુ પડતું ભારેખમ છે. અહિં પણ ‘કવિતા વિષયક એ જ ફરિયાદ કરવાની રહે છે કે કવિતાવિશાગ નબળો છે, અને ૪થા પાઠમાં શાળાને

તારો જોજો ખૂંદી ધાવ્યાં અમે માવડી !

વિદ્યાનાં મીઠાં દૂધડાં હો જી !

અને

સંભળામાં રોજ રોજ તારે ઘર આવીશુ

બાળક બનીને ધાવશું હો જી.

આદિ અપાયલાં આ રૂપકો ગુજરાતી બીજી ચોપડીના વિદ્યાર્થીઓ માટે, અધરાં લાગે છે, અને તદુપરાંત એ વિદ્યાર્થીઓ શાળાને ‘તહેને ધાવશુ’ એમ કહે, એમાં અનૌચિત્ય પણ આવી જાય છે, અને એવાં મોટાં બાળકોના મોઢામાં એ શબ્દો શોભતા નથી, વળી એ જ કાવ્યમાં

દેવે આપી’તી એ બાળકને આંખડી

તેં તો ઉઘાડી ત્રીજી આંખડી હો જી

આ રૂપક પણ જે વિદ્યાર્થીઓ માટે એ યોગ્ય છે, તેમની વય જોતા કંઈક તો છે જ.

અન્દ્રકાન્ત મહેતા

૩૨. વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા : સાતમી ચોપડી--મૂ. ૦-૭-૦ ગુજરાત વિદ્યા-પીઠ અમદાવાદ.

આ સાતમી ચોપડી અનેક રીતે આકર્ષક છે એમા પાઠોની દષ્ટિએ વૈવિધ્ય સારી પેઠે છે, અને પાઠોની ચૂંટણીમાં પણ ‘ઈશુ ખ્રિસ્ત’ ‘હબ્સીના કુલગુરુ’ ‘ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર,’ ‘બલિદાનનો મહિમા ૧-૨’ ‘દાદાભાઈ,’ એવા વ્યાપક, વિશાળ, અને ન્યાય દષ્ટિ રાખી છે, તે આવકાર્ય છે. વળી, અખાના ક્ષર-અક્ષર જીવનના પરિચય પછીના પાઠમાં તરત જ અખાના છપ્પા (છંદની પરિભાષામાં તો ષટ્પદી ચોપાઈ), ‘સત્ય એ જ પરમેશ્વર’ના પાઠમાં તે પછી તરત જ આવતા ‘હરિનો મારગ-શૂરનો’, એ કાવ્યની પરાક્ષ પિછાન, લોકસાહિત્ય-

ના દ્વારો પછી ગેયના દ્વાર, નગરે પાડોની ગોઠવણ ખરેખર મતેલપદ છે, એટલુ જ નહીં પરંતુ તે બીજી વાચનમાળાઓના મપાદકો માટે અનુસંહીય છે ઉચ્ચ શ્રેણી માટે યોગ્ય થેલી આ વાચનમાળામાં આપણી નવી કવિતાને કેમ સ્થાન અપાતુ નથી ? નવી કવિતાની જાણે મંથેજિત અનુસાર શા માટે થાય છે ? એનો ખુલાસો મપાદકો આપશે ? મંપાકાવીન શૌર્યને આનેખતી ખજાણાની 'નગ્રા બાનીસ દગ્ગર'ને સ્થાન મળે છે, જ્યારે ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહમગ્રામથી પ્રેરણેલી, ઉમારાકર કે સુન્દરમ, સ્નેહગરિમ કે શ્રીધગણી, ખેટાઈ કે દેશજીજી, મનસુખલાલ કે માણેક, એ લોકાની, એક પણ કવિતા શા માટે નથી લીધી ? 'મૃશુ' કે 'ભુદ્ધ'ના પાદની માથે સુન્દરમનુ ત્રિમૂર્તિ' કે 'અવેરે શાને વેગ ન ગળે વેગ વેગથી' જેવા પાદ માથે ઉમારાકરના "નિશ્ચયશાન્તિ" માથી થોડો પકિતઓ ન લઈ શકાય ? શુ આજના કવિઓ સપાદકોને નિ સરન લાગે છે, કે એમની કવિતામાં ગુજગતી સાહિત્યથી પરિચિત થના વિદ્યાર્થીઓને ઠઈ શીખવા જેવુ નથી, એવુ એમને લાગે છે ? ખરેખર આ વાચન માળાની આ ઉણપ પ્રત્યેક સાહિત્યમાં રમ લેતા વાચકને હૃદયમાં શમ્યની જેમ ખૂચવાની જ અન્ડકાન્ત મહેતા

૩૩ નગીનાવાદી .--અશોક બાવપુસ્તકમાળા મૂ ૦-૩-૦, લેખક રમણીક અગસરાળા બાળવિનોદ ગર્વાલય, મલાડ મુમર્ષ

કવિ તરીકે જાણીતા શ્રી રમણીક અગળવાળાના બાળકાવ્યો આ પુસ્તિકામાં મગ્રહીત થયાં છે આમ કેટલાક કાવ્યો બાળકોની આત્મોક્તિરૂપે મુકાયા છે, જેવા કે, 'માગ વાગમા,' 'વગસાદના તોફાન,' 'ખેડુનું પરાદ,' ઇત્યાદિ, જ્યારે કેટલાક બાળકોને ઉદ્દેશીને લખાયા છે, જેના કે, 'ચાલો તળાવ,' 'શ્રાવણ આવ્યો,' 'રોળો,' ઇત્યાદિ' આ કાવ્યોમાં કવચિત બાળ માનમને મદત નાગ લાગે એવી ઉક્તિઓ આવે છે અને જ્યારે એવી ઉક્તિઓ બાળકોના મુખમાં મુખાય કે ત્યારે એ વધુ અનમતવિદ અને કૃતિમ લાગે ન જેનકે

ઊઠો ને માડી ! આવે ઉપાની ઊડની

જાડળી ઝીકળગે ચુડી છ રે !

(ખેડુનુ પરાદ)

હા હા રે બેની બોલે,

જાલે પોયબી પાપણુ જોલે રે !

(બેની બોલે)

બાળકના મુખમાં, આ ભાષા ભારેખમ બને છે, અને તેથી માળક મુખે નજી કવિ જ બોલવા લાગે છે આ તો ઠીક પરંતુ 'એકડા ઘુટનારી' બદલે કાપરીમાં મોદા ને વાચના લખનાર ભાઈને,

તમે લખો વીગ ! નાટક મીનેમા ને

ભાણીના બંચડીના ગીવ

એમ કહે એ ચીમારણુ લાગે છે ત્યાર આપણને કિરી કહેરાનું મન થાય છે કે 'ભાયા માખમ ! આ ભાષાબદન વચ્ચેનો ૧૫જો' તો વચમાં મખવા દતો ? પણ વધા જ મ થો આવા નથી 'ચુનીવાની દુકાન,' કે 'શ્રાવણ આવ્યો' જેવા વાગ્મવિક અને આનંદાજનક, 'વગસાદના તોફાન' જેવા માગ સખચિતો દોરી, માળકાવ્યો તરીકે માબી ઉઠે એવા મગપા

પણ આ મંત્રહમાં છે, એ ભૂલવાનું નથી. ‘વરસાદનાં તોફાન,’ જેવાં કાવ્યની ઉક્તિમાં, સંષ્ટિમાંથી વિષયનિરૂપણ માટેની સર્વ સામગ્રી લીધી છે, એ સારું કહ્યું છે. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

૩૪, વલ્લભનાં આખ્યાનો:—રા. રા. પ્રેમશંકર હ ભટ્ટ :

‘ભારતીય વિદ્યા’માં છપાયેલો આ લેખ, વલ્લભનાં આખ્યાનો વિષે નવો પ્રકાશ પાડે છે. ‘પુરાતત્ત્વ’માં શ્રી. ડોલરરાય માંડે વલ્લભનાં આખ્યાનોના કર્તૃત્વવિષયક ચર્ચા કરી, પછી એમના Gujarati Language & Literatureના ખીજા ભાગમાં વલ્લભનાં આખ્યાનોના કર્તૃત્વ વિષે શકા રજૂ કરી છે, અને છેવટે લાઠીસાહિત્ય પરિષદમાં શ્રી. રવિશંકર જેપીએ આ વિષય પર એક વિદ્વત્તાપ્રચુર અને બળવાન દલીલોવાળો લેખ વાચ્યો હતો. ત્યારપછી શ્રી. પ્રેમશંકર આપણને એ વિષય ઉપર વિદ્વત્તાભર્યો લેખ આપે છે. વલ્લભનાં આખ્યાનોનું કર્તૃત્વ વલ્લભનું નથી જ, એનું સમર્થન એમણે ગમે તેને સહેલાઈથી ગળે કિતઃ એવી સચોટ દલીલો દ્વારા તથા પ્રભાવશાળી વાણીમાં સિદ્ધ કર્યું નથી વલ્લભની પ્રેમાનંદભક્તિ, ફારસી શબ્દોનો અત્યુપયોગ, સામળવિરોધ, કૃષ્ણવિષ્ટિ અને અંગદવિષ્ટિની રચનાઓ. પરથી કૃષ્ણવિષ્ટિ અંગદવિષ્ટિપૂર્વે રચાઈ હોવાનો સંભવ, Winternitzની વ્યાખ્યા પરથી વલ્લભનાં આખ્યાનો એ આખ્યાનવ્યાખ્યાની કસોટીએ પાર ઉતરે છે તેનું દર્શન, વલ્લભનો દેવવિરોધ, એ સઘળાં પરથી એમણે પોતાના વક્તવ્યને સુયોગ્ય રીતે તારવ્યું છે. વળી, વલ્લભનું, સાહિત્યદષ્ટિએ કસણી કરતાં એનો આકે કેવો ઉતરે છે તે પણ એમણે સાચાં કાટલાંથી જોખી સાચું માપ કાઢ્યું છે. અને વિશેષ તો, ‘અલ્લરાક્ષસ’ અને મિત્રધર્માખ્યાન વચ્ચેનું વસ્તુ અને નિરૂપણ-રીતિમાં બન્નેનો કર્તા એક જ હોય એની ખાત્રી આપતું સામ્ય પણ, એમણે કુશલતાથી તથા સંશોધકની શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિથી દર્શાવ્યું છે. અને આ સામ્ય પરથી વલ્લભનાં બધા આખ્યાનોનું કર્તૃત્વ પણ શ્રી. છોટાલાલને શિરે આરોપીએ તો એથી કોઈ ને અન્યાય થવાનો સંભવ નથી જ. આટલી સમર્થ અને પ્રતીતિકર દલીલો હોવા છતાં, છેલ્લા પેરેગ્રાફમાં લેખક ટીકાભીરૂ શા માટે થયા છે? મિત્રધર્માખ્યાનના કર્તૃત્વની જવાબદારી શ્રી. છોટાલાલ ભટ્ટ પર ઓઢાડીને એમણે નવું વમળ ઉભું કર્યું હોય, તેમાં અનુચિત શું છે? આવી શાસ્ત્રીય અને સાહિત્યપોષક ચર્ચાઓ હમેશાં આવકાર્ય છે, સાહિત્યક્ષેત્રમાં શુદ્ધિની દષ્ટિએ, અને સાહિત્યરસિકોને વિવેચનની શાસ્ત્રીય દષ્ટિ અર્પવા માટે.

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

૩૫. એક સત્યવીરની કથા અથવા સોફેટીસના બ્યાવ:—ડૉ. મહાત્મા ગાંધી-પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. મૂ. ૦-૧-૦

આ પુસ્તકનું નામ બહુ જ સૂચક છે. સત્યપ્રિય ગાંધીજી સોફેટીસના બ્યાવનારને સત્યવીરની કથા તરીકે ઓળખાવે છે, એ જ યુક્ત છે. આ શબ્દાનુવાદ નથી, કિન્તુ, ભાવાનુવાદ છે, છતાં, જે જોમ, જે અસરકારકતા તથા લક્ષ્યવેધિતા ગાંધીજીનાં મૌલિક લખાણોમાં છે તે ૧૯૦૮માં કરેલા આ ભાષાન્તરમાં પણ હાજર છે. સાદી, સીધી, ટૂંકી વાક્યાવલિમાંથી વેગભરી ભાષા, ન તળપદા ન સસ્કૃત પરન્તુ પૃથકજનને અને સુશિક્ષિત ઉભયને સમજાય એવી શૈલી આ લખાણને, સંવાદ જેવું રસપ્રદ બનાવે છે. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

૩૬ કાવ્યપૂર્વા. લેખક અને પ્રકાશક શ્રી. ઉપેન્દ્રરાય ન્હાનાલાલ વોરા, સવાઇગરનો મઠ, માંડવી. (કચ્છ) પૃ. ૬૪, કિંમત ૦-૮-૦.

તત્ત્વજ્ઞાનની “પૈતૃકી સંપત્તિ”નો અવેર કરતા, આ “ઉછરતા નવયુવક”ને સંસાર અને

મસાગની સ્થૂલ વાસનાઓ પ્રત્યે પ્રકટેલો વિષાદ આ મગ્ધમા સખદ સ્વરૂપે ક્યાં દષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ એથી હતાશ ન થતા "ભવ તણો સુભ દહાવ" લેવાની લાલસાના પ્રાપ્ત્યથી "ગગદારીના ગૂંજનોમા ગ્યાથેના" અને એથી જ ગવૈયાઓના ગાયનોના જેવી સંક્ષિપ્ત ગ્યનાનાળા (જેમા ન્હાનામા ન્હાનું કાવ્ય એટલે ૧ પંક્તિ, 'આનંદ' પૃ ૧૭ અને મ્હોટામા મ્હોટું કાવ્ય એટલે ૨૪ પંક્તિ 'ગીતામદિર' પૃ ૨૯) કુલ ૮૧ કાવ્યોનો ૬૪ પૃષ્ઠોમા મમાવેલો આ મગ્ધ પ્રકટ કરે છે એમને કાવ્યની દષ્ટિએ જોતા જેમ ભાવ કે કલ્પનાનો વિસ્તાર શોધવા મુશ્કેલ પડે છે, તેમ મુક્તકોની દષ્ટિએ એમા ચિતનનું ગાભીર્ય કે નીચોડ પણ મળતો નથી એટલે એમને કાવ્યો કહેવા કે મુક્તકો કહેવા અથવા તેા શુ કહેવું, એ વિવેકી વાચકની રસવૃત્તિ ઉપર મૂકવું વધારે યોગ્ય છે છતાં એટલું કહેવું તેા અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે લેખકે કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રમાણુકપ ગણાતા ગ્રન્થોનું વાચન અને શાસ્ત્રશુદ્ધ હૃદયનાનો અભ્યાસ ફળગતવાની વિશેષ જરૂર છે તે માથે વૈવિધ્ય લાવવાની ખાતર હૃદયકરતા(પૃ ૨૦, પંક્તિ ૫૬)ને પણ ઊડવી થયે છે.

૮૭ શ્રી ગુરુમુખવાણી સપાદક શ્રી ગોપાળગમ ગુરુ દેવરાજ રામા પ્રકાશક શ્રી નટનગલાલ લલ્લુગમ પડ્યા શ્રી નિરાતમદિર, ફતેપુરા, વડોદરા, પૃ ૧૯૦ કિં ૧-૪-૦

ગુજરાતમા ઉપરિચિત થયેના અનેક ભક્તિમપ્રદાયો પૈકી નિગત મપ્રદાય હિન્દીક જાણીતો છે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયની માફક ન્યાતજાતનો વાધો ગખ્યા મિવાય આગતુકોને ભક્તિને માર્ગે વાળવા એ, એ સપ્રદાયનો ઉદ્દેશ છે એના આદ્ય સરચાપક શ્રી નિગત મદારાજ વિષે હાલના ગુજરાતને ઝાઝો પરિચય હોય એવું જણાતું નથી, છતાં એમણે અને એમના મંપ્રદાયીઓએ ગુજરાતના ભજનમાહિત્યમા મારો ફાળો આપ્યો છે એમ કહેવું, એ અતિશયોક્તિ જેવું નહીં ગણાય.

આ મગ્ધમા શ્રી નિગત મદારાજના ૨૪ શિષ્યોના ગ્યેલા મૂળ ૨૬૬ ભજનો મગ્ધવામા આવ્યા છે અને તે પ્રત્યેકમા ભક્તિનું ખીજ લાવી, મનુષ્યને યાનમપજ બનાવેલો કે જેથી મસાગ પ્રત્યે એને વિનાગ ઉત્પન્ન થાય અને પરિભાષે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે, એ ઉદ્દેશ છે, એની ભાષા જો કે મામ્ય છે છતાં એમા રહેલી ભાવનાની વિશદતા માટે મ્હોટા ભાષ્યમથો પણ આજો પડે, એવી અદ્ભુત શક્તિ ગહેલી છે, અને માતવાગ, મદિના કે કટાક્ષની રીતિ પણ અદ્ભુત સ્વાભાવિક ને મગ્ધ છે.

કેવળ નિગત સપ્રદાયીઓ માટે જ નહીં, પણ કોઈ પણ ભક્તહૃદયને માટે આ સમ્રહ ઉપયોગી છે.

૮૮ આમપુનર્ઘટના (શ્રી મયાજી સાહિત્યામળા પુષ્પ ૨૭૩) લેખક શ્રી હનનભાઈ કા પટેલ, સર્વ વિદ્યાલય, દ્વી (ઉ ગુજરાત) પૃ ૨૧૦+૧૦ કિંમત ૧-૨-૦

વિકાસ એ સૃષ્ટિનો અવિચલ્ય ક્રમ છે જે વસ્તુ કે સમાજ એ ક્રમને અનુરૂપ થઈ પોતાની રીતિનીતિમા યથાધોગ ફેરફાર ન કરે અને સ્થિતિચુરત ગદી, પ્રવર્તમાન યુગ-બળોની ઉપેક્ષા કરે, એનો વિનાશ થાય, એ સ્વાભાવિક છે આપણા ગામડાની આજે એવી ગિચિતિ છે રાજકીય પગત્રતા, આમેલોગોનો વિનાશ, આર્થિક અમદાવના, ગામડીઆઓની યોગ અસાનતા, ધાર્મિક માન્યતાઓ, મમાજના ગણમી રૂદિ-મમે, ક-જ અને દિનપ્રતિદિન ધટનું જનું જમીનનું ઉત્પન્ન, એ આ એ ॥ દા-ઓ છે મહુભાએ આજે માની નજર ગામડા તરફ વળી છે અને એમના મૂળ પ્રાપ્ત થતા જીવનમા પ્રાજ્ઞમચાર કરવા વિવિધ પ્રવર્તનો

અર્પ રહ્યા છે. એ વિષયો પરત્વે ઊંડો અભ્યાસ કરીને લેખકે આ પ્રશ્નક્રમાં આમર્શને સ્પર્શતા અનેકવિધ પ્રશ્નોની બહુ જ અવધાઈ દષ્ટિગિદ્ધથી જાણાવટ કરી છે અને સહવાસકર્મનાઓ જણાવી છે, તથાપિ એને અમલમાં મૂકવા માટે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા પહેલી હોવી જોઈએ.

૩૯ રૂપમતી. (પ્રજ્ઞાંધુ 'ની સને ૧૯૪૧ ની બેટ) લેખક શ્રી. સુનીલાવ વર્ધમાન શાહ, અમદાવાદ પૃ. ૩૩૬+૮ કિમત ૨-.-૦

મોળવાના પદાણવંશના છેલ્લા બાદશાહ બાઝ બહાદુર અને રૂપમતીની પ્રેમકથાનો ઉલ્લેખ કરતી, અનેક ઇતિહાસનોંધો, દંતકથાઓ અને લોકગીતો જાણીતાં છે. પરંતુ પ્રામાણ્ય ગણાય એવી કશી હકીકત ઉપલબ્ધ ન હોવાથી આજ સુધીમાં જે જે લેખકોએ એ વિષયપર લખ્યું છે તેમને નાયક અને નાયિકા અને તેમની આસપાસ ગૂંથાયેલી કેટલીક ઘટનાઓ પૂરતી ઇતિહાસની વફાદારી જાળવીને માત્ર કલ્પનાનો જ સદારો લેવો પડ્યો છે. પ્રસ્તુત નવલકથાને પણ પ્રામાણ્ય ગણાય એવી વિગતોથી સમૃદ્ધ કરવા લેખકે સને ૧૯૦૮ થી પ્રયત્નો શરૂ કર્યા, પરંતુ છેવટે અતિ મહત્વની કાંઈ પણ માહિતીને અભાવે જે મળ્યું હતું તેમાંથી પોતાની કલા અને કલ્પના દ્વારા સ-રસતા ને વૈવિધ્ય લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, એ એનો પ્રત્યેક વાંચક કહેશે, એમાં ગેરેહ નથી; એટલું જ નહીં પરંતુ પાત્રાલેખન શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક રીતે થયેલું હોવાથી વાર્તાનો પ્રવાહ એવો સરળ અને અસ્ખલિત રીતે વલો જાય છે કે વાંચકને એ પહેલી જ બેઠકે સંપૂર્ણ વાંચી લેવાનું મન થાય.

વાર્તાનું વસ્તુ બહુ સાદું અને સાધારણ છે. સારંગપુરમાં ગંડીધરજીના મંદિરના પૂજારી નંદલાસ ગોસાંધજીની દીકરી રૂપી, ઠાકોરજીનાં વસ્ત્રાભૂષણ પહેરીને ભજનનૃત્ય કરે, એ અપરાધ માટે મંદિરનો અધિકારી એને ત્રણ દિવસના ઉપવાસની શિક્ષા ફરમાવે અને એનું વેવલું ભક્તમાનસ આખાયે મંદિરને દૂધથી ઘોવડાવવાનો પ્રબંધ કરે, એ આ યુગમાં તો જરૂર હાસ્યાસ્પદ લાગે એમાં રૂપીનાં માતાપિતા ઉર્ધ્વનિર્વાહની લાલસાએ રૂપી ઉપર અખંડ ચોકી રાખી ઉપવાસનું પરિપૂર્ણ પાલન કરાવે એમાં વાત્સલ્યની વિસ્મૃતિ સાથે નરી નિર્દયતા જ સમાધ છે એમ જરૂર કહી શકાય. તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થયેલી ઠાકોરજીની મૂર્તિ જેની, ઇશ્વરસ્વરૂપ સમજીને, ઉપાસના કરવામાં આવે તે એક નિર્દોષ બાળકની બાલિકા એજાનો જરાયે બચાવ કરવા પૂરતો કશો અમત્કાર ન બતાવે અને એક અપરિચિત, પરધર્મી મનુષ્યને અપરાધી (?) પર માનવસુલભ અનુકંપા કે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થતાં એની બબર અંતર કાઢે, એ આ વાર્તાનું બીજું છે; જેનો ક્રમશઃ વિકાસ થતાં, સહૃદયતાનો વિનિમય કરતી એ અપરાધી હિંદુ યુવતી એક મુસલમાન બાદશાહની પ્રેમિકા બને, એ સમસ્ત હિંદુ સમાજે નોતરેલું કલક, ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધાળુતાને જીવંત રાખવા કરતાં વિશેષ કલેશદાયી હોવું જોઈએ. નવલકથાની દષ્ટિએ એ મૂળ વસ્તુને, રૂપમતી અને બાઝ બહાદુરના સૂક્ષ્મ પ્રેમને, તાત્કાલીન સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિને સાગોપાંગ આલેખવાનો વાસ્તવિક પ્રયાસ સાચો જ પ્રશંસા માગી લે છે.

૪૦ ભજનિકા (બીજી આવૃત્તિ) લેખક અને પ્રકાશક શ્રી. અરદેશર ફરામજી બખ્શરદાર, ૭૮૮ પારસી કોલોની, દાદર પૃ. ૧૬૪ કિમત ૨-૦-૦

સને ૧૯૨૮માં પ્રકટ થતાની સાથે જ અપ્રાપ્ય નીવડેલી, 'ભજનિકા'નું દ્વિતીય સંસ્કરણ સુંદર અને આકર્ષક સ્વરૂપમાં બારે વર્ષે પ્રાપ્ત થતા આનંદ થાય છે.

પ્રકૃતિ અને માનવ હૃદયની સૌદર્ય-નીલાતુ વિવિધ પ્રકારે કવન કર્યા પછી કવિનું હૃદય ભક્તિ કે ધર્મભાવ તરફ ઝોક ખાતુ અહો પ્રતીત થાય છે અને એ મહજ છે, કેમકે કવિએ છેક બાલ્યકાળથી જ એ મન્દારો ગીત્યા છે અને વિકમાવ્યા છે, એમા જેનો મગીન ફાળો છે, જેણે એમને આધ્યાત્મવાદ કે તત્ત્વચિંતન તરફ વાળ્યા કે અને જે

ધારે ત્યારે દેવ ઉતારી દે જે સ્વર્ગથી

ધારે ત્યારે માનવ મર્ત્ય સઢાવે સ્વર્ગ,

—એવા ‘મત્યુરુને ચરણે’ પોતાનો ભજનમંત્ર હ ધરીને કવિ કષ્ટક કૃતાર્થ થયાનો મંતોષ અનુભવે છે

કવિશ્રીએ આ મંત્રહને ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, એવા ત્રણ વિભાગમા વહેવ્યો છે, જે છોતક છે કેમકે ભક્તની મનોદશાનો એ જ સ્વાભાવિક ક્રમ છે અને પ્રત્યેકનો પરસ્પર સાથેનો અવિચ્છિન્ન મળધ છે

આ મંત્રહનું વિગતસા અરણોકન કરવાનું હોય જ નહીં કેમકે એની લોકપ્રિયતા ને લોકોપયોગિતા એના આ દ્વિતીય મંત્રકરણમા જ સિદ્ધ થાય છે પરંતુ એનું માધુર્ય, હૃદયને મસ્ત બનાવતો અસ્ખલિત મંત્રપ્રવાહ, મનોમન્યન જગતની ભાવનાશ્રેણી, જેમને વીધીને ઉડતી અને ઉડાવતી કંપના અને એમાથી પ્રકટ થતી કોઈ અગમ્ય, ગૂઢ શક્તિને આત્મભાવ કરવાની તીવ્ર મહેત્તલા કે આગ્રહ અને છનાય ભાવાની મળતા, ભાવની વિશદતા ને માધુર્ય-ભર્યા સર્વપરિચિત રૂઢ ઢાળ, એ આ મંત્રહની પહેલો વિશિષ્ટતા છે કવિશ્રીએ અહો કેટલાક નાટકી ઢાળોને પણ અપનાવ્યા છે આ શિગરો પાડવાનો પહેલો યગ જો કે શ્રી એવરસાધક અધિકારી વર્ગના ઉપેન્દ્રાચાર્ય શ્રીમદ્ આચાર્યને ફાળે જાય છે, તથાપિ ઢાળ નિમિત્તે એ મનુષ્ય ઈશ્વરમંરણ કરતો થાય એ એનો અતર્જત મુદ્દો છે અધ્યાત્મક વૃત્તિ એ ભજનોની બીજી વિશિષ્ટતા છે ને આખાએ મંત્રહમા એનો અભાવ જણાયા જિવાય રહેતો નથી ઉનદ, ‘પદ્યમણી’ કાવ્યમા કવિ ભગવાનને માત્ર પૂજે છે

હો રે પ્રભુજી ! હું ગડ શુ આપું
મે આપી દીધુ મુજ સર્વ

×

×

×

ખાલી ખૂપડીએ શા અડગા ?

પ્રભુ ! મે ન માગ્યુ કશું તમ આમ

એમ, જેણે એક વાર પોતાનું મર્વસ્વ આપી દીધું છે તેને જેમ આપવાનું રહેતું નથી તેમ માગીને ભાર વહેવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી, એ કાવ્યમા “ગળી ત તુજ-મુજ ટેક” એ વાક્યથી ભગવાન શ્રદ્ધાળુ ભક્તનું બહુમાન કરે છે, એમ લાગે છે

કુન ૭૪ ભજનોના આ મંત્રહમાથી એક યા બીજી, વાચકની રૂચિ પ્રમાણે, હૃદયને સ્પર્શે એમ છે અને તે પ્રત્યેકની મરણતા ઉપગત કવિશ્રીનો આપણા જૂના ભજનનો તલ-સ્પર્શ અજામ ખામ ખ્યાન ખેચે છે

આશા છે કે કવિશ્રીના ઈતર ગ્રંથોની માફક આ મંત્રહને પણ ગુપ્ત ગુજગત અવસ્થ સતકારો-અપનાવશે

હ

૪૧ અનુપાની માધુરી લેખક, ‘સ્વપ્નસ્થ’ પ્રકાશક શ્રી ભનુભાઈ ગ બાસ ૮, જેનર્મ રોડ, ગામગી મુનષ નં ૭ ૫ ૧૩૪ કિમત ૧-૦-૦. -

ચિત્તક્ષેપ, મનોમંથન કે અંવેદના એ કાવ્યરચના પૂર્વેની કવિની મનોદશા હોય છે. એમાંથી કાવ્યસ્વરૂપે પરિણમતું માધુર્ય એ ‘અલંપાની માધુરી’, એવી કંઈક વ્યાખ્યાને અનુલક્ષીને આ સંગ્રહનું નામાભિધાન થોળવામાં આવ્યું હોય એમ જાણાય છે. પરંતુ એ જ વસ્તુનો અભાવ અહીં સર્વત્ર જાણાય છે, એ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે. ‘નિવેદન’માં લાગણીને જ્યારે પ્રસંગે મળ્યો ત્યારે ઉતારી છે અને ‘નિરૂપણ’માં અંગદાર છે પણ ધ્યેયના કન્દ્રિત પ્રકાશ નથી’ એમ કહી, લેખકે પોતાનો જવાબ અગાઉથી જ કરી લીધો છે, તથાપિ પ્રગતિને નામે પ્રયોગશીલતાની આ સંગ્રહથી પ્રતીતિ થાય છે. એ સિવાય કાવ્યવિષયક આપણા જૂના પ્રવાહને કેવળ નાવિન્યની ખાતર ફગાવી દેતાં વાણીની સિદ્ધિ કે સચોટતા, ભાવની વિશદતા ને પ્રામાણ્યનો અભાવ જાણાયા સાથે ગુજરાતી કરતાં મંદકૃત કાવ્ય જાણે વાંચતા હોઈએ એમ લાગે છે અને ભાષા-ભડોળ વધારવાના મિથ્યા ભ્રમથી અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષાની સફરતાને કારણે ક્લિષ્ટતા, દુર્બોધતા રહી જવા પામી છે.

વાસ્તવિકતાને નામે આજે કાવ્યોમાં અસ્વીકૃતતાને પણ પુષ્ટિ મળે છે. દા. ત.

તે જોઈને હું ભરેલ સોડમાં

પત્ની તણી, સુષ્પ ગયેલ મૃગો

સ્વપ્નાં વિનાની અણલંગ ઉઘમાં. (પૃ. ૮, ૯)

આ વિધાન માટે ચોખલિયાપણાનો લેશ માત્ર દાવો નથી, પરંતુ એ પ્રકારના રજાટની આવશ્યકતા શું કાવ્યમાં અનિવાર્ય હશે ?

ભાષાંશુદ્ધિ, વ્યાકરણશુદ્ધ વાક્યપ્રયોગો, સમાસરચના ને જોડણી પરત્વે લેખકનું ધ્યાન એટલું ઉચિત જણાય છે. દા. ત. ‘ચરસ’ (પૃ. ૨), ‘થંકું’ (પૃ. ૫, ૧૨, ૧૪, ૧૯, ૬૯ ઇં) ‘પાનડા’ (પૃ. ૨૭, ૪૩) ‘હમે’ (પૃ. ૫૭)

હવે પછીનાં પ્રકાશનો વિષે લેખક કંઈક વિશેષ કાળજી રાખે તો સુંદર કાવ્યો આપે એવી અહીં આછી ઝાંખી થાય છે, એટલે ઇચ્છીએ કે

અમરતા ક્ષણનું જ સ્વરૂપ છે

ક્ષણ અનત થવા પરિપૂર્ણ છે (પૃ. ૧૭)

—એ પોતાની જ ભાવનાને યથાશક્તિ આચરવા લેખક પ્રયત્ન સેવે.

હ.

૪૨ ‘કવિતા’ (વર્ષ ૧, અંક ૧, ૨-ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧) તંત્રીઓ, શ્રી. ધન્દુલાલ ગાંધી, શ્રી. મગનલાલ દેસાઈ, અને શ્રી રતુભાઈ દેસાઈ ‘કવિતા’ કાર્યાલય, ગુરુનિવાસ, વીલે પારલે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦.

માત્ર કવિતા વિષે જ ગુજરાતમાં માસિક ચલાવવું, એ એક સાહસ છે. એનો અર્થ એવો નથી કે ગુજરાતની રસજતા ઓસરી છે. પણ રૂપિયા, આના, પાઈના હિસાબ ગણતું ગુજરાત વિનિમયનો વિચાર પ્રતિક્ષણે કરે છે, માટે જ આ ‘સાહસ’ છે.

આ બન્ને અંકોમાં કવિતાનું વૈવિધ્ય, જૂનાનવાનો સહકાર અને કાવ્યવિષયક વિવેચનના એ લેખો (વિ. ૨. ત્રિવેદી અને ડો. ૨. માકડ) અભ્યાસીઓને વાંચવા જેવો છે. એ સિવાય જૂના ‘હંસ’ની રીતિએ ગુજરાતી કાવ્યોનો એક એક અનુવાદ હિંદીમાં આપવાની ચાલુ કરેલી પ્રથા પણ પ્રશંસનીય છે.

‘કવિતા’ની સુવાસ સદાય મધમધતી રહે, એ તંત્રીઓની દક્ષતા અને કાવ્યરસિકાના

સહકાર પગ અવલભે છે, એ કહેવું બીજાજરી છે જાના કહેવું પડે છે એ તત્ત્વત્રિપુટિને આજે તો અભિનંદન જ આપવા ધટે

૪૩ નર્મકોષ (અર્થ ૭ સુધી) ગચનાગ કવિ શ્રી નર્મદાચક્ર લાલચક્ર, પ્રકાશક ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, કોટા મુમ્બ, ૧૯૪૧ મુલ્ય રૂા ૨-૦-૦ દ્વિતીય આવૃત્તિ

પહેલો ગુજરાતી ભાષાનો કોષ તૈયાગ કરવાનું માન કવિશ્રી નર્મદાચક્રને છે એમા શક નથી કે નર્મકોષ પૂર્વે કોષો ગચાયા છે પરંતુ તે અંગ્રેજી, ગુજરાતી કે ગુજરાતી અંગ્રેજી ગુજરાતી ભાષાના શુદ્ધકાષ માટે કરિ નર્મદાચક્રને નર્મકવિતાના અધગ શબ્દોની કોષાવલિ તૈયાગ કરતા રક્ષણ ધર્મ આવી અને તેનો પહેલો ભાગ ૧૯૬૧ના નવેમ્બર માસમાં પ્રકટ કર્યો - સને ૧૯૬૮ સુધીમા તે સુધીના ચાગ ભાગ પ્રકટ કરી નાખ્યા પરંતુ આમ ઉતાવળે તૈયાગ કરવામા ધણી ચબ્દો ગદી જનાથી ઈ સ ૧૯૭૩મા સારો ય કોષ પુનઃ તપાસી પ્રકટ કર્યો એટલે ૧૪ વર્ગના યનિત્રમથી ગુર્જગિગની ગ્રીવા ઉચી કરવા કવિએ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેની ગુજરાત ઓછી ઋણી નથી

આ કોષનું સાચું મૂલ્ય તો ત્યારે જ અકાચ કે ન્યારે એ અમરનું ભાન થાય એ સમયે ઉપાયકુ માહિત્ય નહીં જેવું જ પ્રકટ હતું, જે કાઈ છપાયું હતું તેમાં મોટેભાગે કારમી માહિત્ય હતું અને કહેવાની જરૂર નથી કે તે ગુજરાતી કોષ માટે બહુ ઉપયોગી ન હતું આથી કવિને હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો - જેની પ્રતો જોવા ન્યાં ત્યા ગમણું પડ્યું અને તે મેળવવાનો કેટલો શ્રમ પડ્યો હો

એટલું જ નહીં એની મૂલ્યવાન મુખમુદ્રા, કવિના ઊંડા ભાષાજ્ઞાનનું ભાન કરાવે છે, અને આજે પણ ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓ માટે તે મૂલ્યવાન છે પરંતુ કવિને એટલાથી સંતોષ ન થયો. નર્મકોષ ૧૯૭૩મા પ્રકટ થઈ જવા બાદ ગુજરાતી માહિત્ય છાપાયુગમાં ખૂબ પ્રકટ થવા માડ્યું અને એમને પણ લાગ્યું કે એની બીજી બાજુ સુધારેલી આવૃત્તિની જરૂરી છે અને માહિત્યવીરે પોતાના કાળને પુનઃ તપામવા અને ધટતો સુધારોવધારા કરવાનો આરમ્ભ કરી દીધો - પરંતુ આપણા માહિત્યવીરને જીવન ન મળ્યું અને સીધું કામ ૭ સુધી આવી અટક્યું આજે અર્ધ સનાબિદ બાદ “ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ” તેને પ્રકટ કરી, ગુર્જ જનનના કવિના ભાષાપ્રેમનું ભાન કરાવ્યું છે

આ આવૃત્તિને ૨૭૭ કે ૩૭૭ કહેવી, એ એક જીવિ પ્રશ્ન છે ૧લી આવૃત્તિ-છટા ઉપાયસા ભાગો ૨૭૭ આવૃત્તિ સંપૂર્ણ કોષ અને ૩૭૭ આવૃત્તિ અપ્રકટ હતી તે-અને ખાસ કરીને અર્થ ૭ સુધીનો ભાગ તો ગમ્ય વખત પ્રકટ થયો જ છે

ગુજરાતી ભાષાના ઉગતા પિત્રનમુગમાં કવિએ પોતાના માહિત્યથી ગુર્જ સાદિત્યમાં કેવું બળ આપ્યું છે, એની આવતી પેઢી માટે ગુજરાતી માહિત્યની એક કૃતિ કરી છે, તેમાં એમના અનેક પુસ્તકોમા એક નર્મકોષ છે નર્મકોષ ગુજરાતને ખુબ પગિચિત છે. કવિની યાદ તાજી ગમવા અને ‘ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ’ને આ પ્રકટ કરવા માત્ર અભિનંદન જ નહીં-પરંતુ મધને અગિયો-જેનો કદ કરવાની જરૂરી છે જુના ૧૧૧ ગુજરાતના માહિત્ય-વીરની અમર યા ગુજરાતના પદમગ્ધા દોષી સ્નેહએ એમ કહેવાની જરૂર છે? ગેદિક

૪૪ વિદગીનો આનંદ-સેબક ગ કેબક દોમનજ, જાસા નાસગી આ નાની પુસ્તિકાનો આશય દાનની મંજાણ, અને દાન માટે સ્નેહની કમજનો

ઉપદેશ છે. દાંત એ જ જિહ્વાની આનંદ છે. એમાં સડો પેસતાં સારા ય શરીરમાં જિભારી પ્રવેશી જાય છે, અને પરિણામે શરીર જિભારીનું ઘર બની જાય છે. તો દાંત કેમ સંભાળવા, કેવો ખોરાક લેવો અને કદાચ ડોક્ટરની તાત્કાળિક સલાહ લેવી, વગેરે હકીકતો સાથે એને લગતી કવિતા અને વાર્તાઓ ગુથેલી છે, જેના વાંચવાથી આનંદ પણ મળે છે અને દાંતની સંભાળ વિષેનું જ્ઞાન પણ થાય છે. —કોકિલ

૪૫ પ્રાચીન ભારતવર્ષને અંગે ઉઠેલ ચર્ચાના અને પ્રશ્નોના ખુલાસાઓ. લેખક ટી. એલ. શાહ, પ્રકાશક શશિકાન્ત એન્ડ કું. રાવપુરા ટાવર-વડોદરા.

ડૉ. શાહે પ્રાચીન ભારતવર્ષ પર પાંચ મોટા ગ્રંથો લખ્યા છે. અને એમાં એમણે કેટલુંક નવું સંશોધન કર્યું છે. એના પર જે ચર્ચાઓ થઈ છે. તે વિષેના ખુલાસા ડૉ. શાહે આ પત્રિકામાં પ્રકટ કર્યા છે. આ ચર્ચાત્મક પુસ્તિકા પર અત્યારે કોઈ અભિપ્રાય આપી શકાય નહીં, કારણ બંને પક્ષની ચર્ચાઓ આથમી નથી અલગત આ વિષયનું લાંબું વિવેચન એમના ગ્રંથો માંગે છે. અમે એક વાત ખાસ સ્પષ્ટ કરવા માગીએ છીએ અને તે આ કે, અવલોકનસમયે એ જોવાની જરૂર નથી કે, પુસ્તક કોણે લખ્યું છે. પરંતુ એ જોવાની જરૂર છે કે પુસ્તકમાં શું લખાયું છે. પરંતુ પુસ્તકનાં મુદ્દાઓને મહાન પુરાવિદોની અસરમાં-દબાઈ જોવાની જરૂર નથી. અમો અશોકના પ્રકરણને બહુ જ કાળજીપૂર્વક અને નિપક્ષપાત-તંપાસ કરવાને પુરાવિદોને વિનિતિ કરીએ છીએ.

બીજી બાજુ ડૉ. શાહે જે ખુલાસા કર્યા છે-તે કોની ચર્ચાના તેનો ઉલ્લેખ નથી. એ ચર્ચાઓ કયા પત્રોમાં કે પુસ્તિકામાં છપાઈ તેનો પણ કોઈ ઉલ્લેખ નથી. આથી એ કેટલી સંત્યમય છે તે કહી શકવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એના પાચે ભાગ ખરીદ કરનારે આ પુસ્તિકા વસાવી લેવાની જરૂર છે. કોકિલ

કૃષ્ણકીડાકાવ્ય

વા

પદ્યબંધ દશમ સ્કંધ ભાગવત

પ્રભાસપાટણના, કાયસ્થ કવિ કેશવરામ હિદેરામની સં. ૧૫૨૬માં રચેલાં સુંદર સરસ, ભાવવાહી, રસાલંકારભરી વાણીમાં અને છદો, રાગ-ઢાળ આદિમાં રચેલું આ કાવ્ય કેવળ ભાષાંતર નથી, પરંતુ આંતર ભૂમિઓના પડછદા પાડતું, ભક્તિભાવભર્યું અને સાથે સાથે સાહિત્યની ચમત્કૃતિઓવાળું મનોહર કાવ્ય છે.

સંશોધક અને પ્રકાશક : રા. રા. અંબાલાલ જી જાની. બી. એ.

મૂળ મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦ : ઘટાડેલ મૂ. ૧-૦-૦, ટપાલ ખર્ચ જૂદો.

પ્રાપ્તિસ્થાન ઉદય, શ્રી. કાર્જસ ગુજરાતી સભામંદિર, કોંગ્રેસ લેઈન વિક્રલભાઈ પટેલ રોડ મુંબઈ નં. ૨

સ્વ. કરશનદાસ મૂળજીની પુણ્યતિથિ

ધનામી નિબંધોનું વાચન અને વક્તાઓના મનનીય વચનો

શ્રી કાર્તિક શુભગતી મહાના આશ્રયે ૬૭ સાલ સુખમ ગર્ભ તા ૨૫-૭-૪૧ ને વાગ શુક્રે શ્રી કાર્તિક શુભગતી સભામંડિરમા સભાના પ્રમુખ દિ બ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે સ્વ કરશનદાસ મૂળજી સ્મારક વાર્ષિક બહેરસલા તેમની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે મળી હતી આ પ્રમુખે મળ્લનો અને સત્તારીઓએ સારી મખ્યામા હાજરી આપી હતી તેમા ગ રા મગનલાલ દ ખખખર, ગ ગ ગગાદાસ મગજદાસ વકીલ, રા રા નટવરલાલ ધ દેશાઈ, ગ ગ ગણુછોડલાલ ધ જાની, રા રા બાણુનાલ ધ દેશાઈ, રા ગ દશગથલાલ રૂ જોશી, ગ ગ પ્રભુદામ લાધાલાઈ મોદી, ગ ગ મસ્તફીર, ડા સી આગ અવારી, ગ ગ મુકુન્દગય બળતરાય દવે, રા ગ હરિલાલ અ ભટ્ટા, ગ ગ મુહમ્મદ ઉમર દ્વિ કોકિલ, ગ ગ ધર્મસુખરામ ત ત્રિપાઠી, વગેરે મુખ્ય હતા રા રા અબ્બાસાલ છુ જાની, મહાના મહાપક મતીએ મરૂઆતમા સભા બોલાવ વાનું પ્રયોજન દર્શાવી, સ્વ ૬ મૂ સ્મારક ફડની પ્રસ્તિનો રાને ૧૯૪૦-૪૧ નો હેવાલ નીચે પ્રમાણે ગળુ કર્યો હતો

સ્વ કરશનદાસ મૂ સ્મારકફડનો ૧૯૪૦-૪૧નો હેવાલ

અમુગયા (૧૯૩૮, ૧૯૩૯) બે વર્ષોમા તેમજ ૧૯૪૦ના વર્ષમા બહેર ધનામી નિબંધો તદ્દન નજીવી મખ્યામા આવ્યા હતા, જોકે આવી ગોચનીય રિતિ સુધરે, નિમ્નધની માહિતી મોટા પ્રમાણમા વળાગર, તેમજ પૂરતા ભરોળા પ્રમાણમા પ્રગરે જ્યાં ધનામી નિમ્નધો વિશેષ મખ્યામા આવી શકે, તેમજ દરિદ્રાઈ પણ ત્રિશાળ પ્રમાણમા ચર્ચ શકે, એ હેતુથી તેની બહેગત તા રજી જનનુઆરીથી મુળઈ, સૂરત, અમદાવાદ, વડોદરા, ગાંધીકાંડ અને કંગાનીના શુભગતી વર્તમાનપત્રોમા આપવાની યોજના કરામા આવી હતી, ઉપરાન્ત કેટલાક માગિકોને પણ એ બહેગત પ્રગટ કરા મોકલી હતી, એટલુ જ નહીં પણ તેની પત્રિકાઓ ધક્કાકાની તમામ કોલેજો(૪૪)ના પ્રિન્સિપાલોને તેમની કોલેજોના 'નેટીમબોડ' પર મૂકવાના વિનિતિપત્ર સાથે જનનુઆરીની શરૂઆતમા જ મોકલી હતી આ પત્રિકાની નોંધમાં શુભગતી બોતતા, મધળી કોલેજોના કામરોજ સિવાય તમામ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓનો ઉત્તેજ આમુખા બહેર દર્શો હતો વળી આ નિમ્નધ મોકલવાની છેલ્લામા છેલ્લી તારીખ ૨૦મી જૂન કંગવત્રામા આવી હતી, અને નિબંધનો વિષય "જીવવાલા શુભગતની આર્થિક રિતિ" દાસના સુધાગના આરિસનોને વેગ આપતો ગખવામા આવ્યો હતો કેટલાક બધુઓ અને બહેનોએ માગેલા ખુલામા પણ આપવામા આવ્યા હતા, હતા માત્ર એક જ પારમી મહેન મીસ જર ડોસાભાઈ ડાણુએ નિમ્નધ મો. 'યો હતો, જે માટે તેમને ધન્યવા આપવામા આવ્યો હતો, મુળઈ, શુભગત, દરુ, કાલિવારાડ, કંગાની, 'સિષુ, આદિની કોલેજોના શુભગતી વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓએ શુ મદદમાદ વિગા લીધ નથી ? તેમ નિવા-છીય ખમુ નથી ?

સત્રાએ આવી ગોચનીય રિતિન સુધારા ૧૯૪૧ના વર્ષ માટે મધક સિત્તન પાયા ઉપર અને ગવેગા પટતો પ્રવાન દર્શો હતો, અને બહેર ધનામી નિમ્નધનો વિષય, વર્તમાન પ્રમુખે

વડી ધારાસભામાં તેમ જ દેશભરમાં ચર્ચાઈ રહેલા, “હિંદુ સ્ત્રીઓની કાયદાની દૃષ્ટિએ સ્થિતિ” એ પ્રશ્નને સમર્થન આપે એવો, તેમ જ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ રસ લેઈ શકે એવો, “કાયદાની દૃષ્ટિએ હિંદુ ગુજરાતી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ” એ રાખ્યો હતો; તેની પ્રસિદ્ધિ આગલાં વર્ષોની માફક જ વિસ્તૃત રીતે ફરી હતી. તમામ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો દૈનિકા તેમજ સાપ્તાહિકોના, હિન્દુ, ઈસ્લામી, પારસી પત્રોના અધિપતિઓએ પણ આમાં સભાને સારો સહકાર આપ્યો હતો. એ માટે આ સભા તે સૌની આભારી છે.

પરિણામે એ જણાવતાં આનંદ થાય છે કે ચાલુ વર્ષના નિબંધ માટે આઠ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓએ નિબંધો મોકલ્યા-છે. તે પરીક્ષકોએ તપાસ્યા છે. અને તેમણે વિદ્યાર્થીઓમાંથી રા. રા. પ્રવીણરાય મૂળવતરાય બક્ષીનો અને વિદ્યાર્થીનીઓમાંથી બહેન કુંજલતા મુકદરાય દવેનો એમ એ નિબંધો ઇનામને લાયક જાહેર કર્યા છે. અને તેથી યોજના અનુસાર રા. રા. પ્રવીણરાય મૂળવતરાય બક્ષીને રૂ. ૫૦) અને બહેન કુંજલતા મુકદરાય દવેને રૂ. ૫૦) ઇનામના આપવાનું જાહેર કરવામાં આવે છે. તેઓના નિબંધ વંચાઈ રહ્યા પછી પ્રમુખશ્રીને હસ્તે તે બંનેને ઇનામની એ રકમ આપવામાં આવશે.

સભા ખીજા જે લાઇબ્રેરીઓ હરિક્ષાર્પમાં લાગ લીધી છે, તેમને તેમના પ્રયાસ માટે ધન્યવાદ આપે છે. ઇનામને લાયક જાહેર થયેલા, એ નિબંધો રીતિ અનુસાર સભાના મુખપત્ર “ત્રૈમાસિક”ના હવે પછીના અંકમાં પ્રકટ થશે.

આશા છે કે બધી કોલેજોના ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ ચાલુ વર્ષની પેઠે ઇનામી નિબંધની હરિક્ષાર્પમાં આનંદજનક પ્રમાણમાં લાગ લેશે.

છેલ્લા હેતુલિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૧-૧૨-૩૯ને રોજ આ સ્મારકફંડની સિલક રૂ. ૬૧-૧૪-૬ હતી, તેમાં ૧૯૪૦ના વર્ષના વ્યાજના રૂ. ૧૮૮-૮-૦ ઉમેરાતાં કુલ આવક રૂ. ૨૫૦-૬-૬ થઈ, તેમાંથી પારિતોષિક, નિબંધછપામણી, જાહેરાત આદિના ખર્ચના, રૂ. ૧૧૩-૦-૯ બાદ જતાં રૂ. ૧૩૭-૫-૯ સિલક રહ્યા છે તા. ૧૧-૭-૪૧

અ. બુ. જાની

સહાયકમંત્રી, શ્રી. શ્રી. ગુ. સભા

હાલનો સમય અને કરશનદાસ

તે પછી પ્રમુખશ્રી દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ નીચે પ્રમાણે પ્રાસંગિક પ્રવચન કર્યું હતું.

મુક્તિના સદુપયોગની ધારણા

સ્વ. કરશનદાસ સ્ત્રીઓને કેળવવા માટે, તેમની દયાજનક સ્થિતિ સુધારવા માટે, દૂર રૂઢીબંધોમાંથી તેમને છોડાવવા માટે, કમર કસી મંડી રહ્યા હતા. સ્ત્રી કેળવણી માટે નિશાળો ખોલવા અને ત્યાં મળેલી કેળવણીને પરિણામે તેમનું સાંસારિક તેમજ કૌટુંબિક જીવન પણ વધારે સુખમય ને રસવાળું બને, ઉપરાંત કુટુંબ તથા સમાજને ઉપયોગી થઈ શકે તે એવા પોતે ઘણાજ ઉત્સુક હતા, અને તે માટે બનતા પ્રયાસો આત્મભોગથી કરવાને ચૂકતા ન હતા. વિધવાવિવાહનો વાવટો હાથમા પકડી, દૂર રૂઢિનાં બંધનોમાંથી તેમને છોડાવવા બાબતમાં તેમનો કૌમતી ફાળો તથા આત્મભોગ જુલાય એમ નથી જ. સ્ત્રીને પુરૂષની પરત્રામાંથી છોડાવી, એ એમના જીવનનો તેમજ સુધારા-પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ હતો.

પરંતુ એ પરતત્રતામાથી મળેલી મુક્તિનો, એ સ્વતત્રતાની પ્રગતિનો સદુપયોગ થયે, દુરુપયોગ નહોં થાય, એવી પણ તેમની સમજ હતી.

સ્વર્ગસ્થિ નહોં વારેલી લેવાતી અણુઘટતી છૂટ

કૃણવણીને, પગિણામે સ્ત્રીઓ કે યુવતીઓ કે કન્યાઓ પોતાનું જીવન દદમા-મર્ણદામા ગ્રહીને અલાવશે, એવી માન્યતા તેમની હતી. હિંદુ ધર્માગ્રનો પાયો, હિંદુ કુટુંબની ધર્માગતને ટેકવી રાખતી, એને ઉભી ગણના માટે અણુતરમા વગવાયલી સીમેન્ટ, એટલે કે વડીનો પ્રત્યે માન, તેમની ચોખ્ખ આજ્ઞાઓનો આદર, તેમની વાગણીઓને આધાત કરવાની વૃત્તિનો તેમજ તેમને જાણીણુઓને દબાવવાની વૃત્તિનો અભાવ, એ પરમ્પરગતે તેઓ ઉખેડી નહોં જ નાખે, એમ તેમનું માનવું તેમ સમજવું પણ હતું, પોતાને મળતી કૃણવણીને પગિણામે, માની લીધેલ સ્વતત્રતાનો અમલ કરવાને નામે, હિંદુ કુટુંબની કૃણવાયલી કન્યાઓ કે યુવતીઓ, પરધર્મમા વટલો જરો, પરકોમના યુવકોને પગપુરો, પોતાની બીજી બહેનો જોઓ પરણી મસાગ માડી બેઠી હરો, તેમના ઉપર શોકય તરીકે જઈ તેમનું જીવન ખારૂ કરી નાખશે, અને તેને લઈને પોતાના કુટુંબ પર બદનામી આજશે, માતાપિતાને તેમ કુટુંબીઓને નીચું જોડાડશે, તેમના વાસ્તવ્યને તેમજ મહાભારતે ગભીર આવાત, પહેલાંકશે, એવું સ્વર્ગસ્થાન ખ્યાલમા પણ નહોં હોય હિંદુ સમાજમા પૂરો આવા દાખલા નહોં બન્યા હોય એમ નથી, જે કાર્ષ બન્યા હોય તે વિગલ અપનાદરૂપ

અનિષ્ટ દશામા કેરવાઈ જતો સુધારો

હજુ આજે હનરા વર્ગની હિંદુ સ્ત્રીઓ પરધર્મમા ગય છે, પરધર્મી જોડે પરણે છે પરંતુ તેનો મળખ જુદો હોય છે, તે બીનકૃણવાયલી હોય છે, ધર્મા અસલ્ય માગપીટ થતી હોય છે, ખાવેખીવ હેગન થતી હોય છે, અને તેથી ઢટાળોને વધારે સુખસગડડની આશાએ તે ધર્માન્તર કરે છે પરંતુ આ બધા સમજો દાલના વખતમા બનતા દાખલાઓને લાગુ પડતા નથી આ તો સુવાસ્થાની મસ્તી, એ અવસ્થામા અનુભવતો કેવળ અભાવ, અને સ્વતત્રતાનો ખોટો ફકો, એને થઈને ઉલટી દિશામા દોડવાનું મન થાય છે, અનુભવી માતાપિતા, સગાવહાલા, હેવટ મિત્રો ને શુભેચ્છકોની સલાહ અને દોગવણીની આવે પ્રસંગે ખાસ જરૂર હોય છે, પરંતુ તે પોતાને અનુકૂળ નહોં થઈ પડે એવી માન્યતાને લીધે તેમની તરફ દષ્ટિપાત પણ કરવામા આવતો નથી, એટલે પગિણામ અનિષ્ટ આવે છે.

ક્રાંતિનો સમય-સુવરવાની આશા

પુત્રપ્રાપ્તિની લાવમાએ ઉચ્ચવર્ગમા પોતાના ધર્મા ને કમાણીમા મદદગાર થઈ, પડે તે મતલબથી નીચલા વર્ગોમા એક પર બીજી સી પગલુવાનો-જીવતી સ્ત્રી પર ગોડય લાવવાનો જૂનો ગિવાજ આપણા સમાજમા છે કૃણાયેલો ને સમજી વર્ગ એ ગિવાજને ઉત્તેજન આપતો નથી વખતના વહેવા સાથે એ ગિવાજ ધીમે ધીમે મક્કમપણે રખોડાતો તેમ નાજુક થતો જાય છે એ ગિવાજને દસ્તીમા આણુવાનો તથા તેને જીવત ગણવાનો આક્ષેપ પુરુષ વર્ગ પર મૂકવામા આવે છે, કારણ પોતાના પર શોકયનું સાન લાવવા માટે માધાગજુ રીતે વિરલ પ્રસંગે જ એડ સ્ત્રી આગળ પડી બીજી સ્ત્રીને ધર્મા લઈ આવે છે નિરક્ષર, બિન

કેળવાયેલી સ્ત્રીઓના મનની ત્યારે આ સ્થિતિ હોય છે, ત્યારે હાત્રમાં કેટલાએ દાખલા એવા બન્યા છે કે ત્યાં કેળવાયેલી સુશિક્ષિત કનૈયાના યુવતીએ એક પરણેલા પુરુષ જેના ઘરમાં એ પરણેલી સ્ત્રીથી પ્રેમ થઈ હોય, તે પ્રેમ દયાન હોય, તેની જોડે ઘર માંડી રહેવું પસંદ કર્યું હોય, કન્યાકેળવણીના આવા માર્ગદર્શનને સમાજસુધારા માટે યોગ્ય માર્ગ કહી શકાય ? નજ કાઢી શકાય ? ખરે ! પોતે આદરેલા સુધારા આવી અનિષ્ટ દિશામાં જગ્યાએ જશે એમ સ્વ. કરશનદાસ અને તેમના સહકારી સુધારકાએ પણ ભાગ્યેજ ધાર્યું હતો.

ત્યારે આવી સ્થિતિનો, આ કાયદાનો ખુલાસો શો ? એ જ કે આપણે ક્રાન્તિના સમયમાં રહીએ છીએ. જૂના સંસ્કારના પાયા હાલી ઉઠ્યા છે, નવા સંસ્કારના પાયા હજી પાકા થયા નથી, થયે સૌ સુધરશે.

એ નિબંધોનું વાંચન

પ્રમુખશ્રી. દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીનું વક્તવ્ય પૂરે થતાં કોલેજવિદ્યાર્થીઓમાંથી પારિતોષિક મેળવનાર રા. પ્રવીણરાય મ્. બક્ષીએ પંદર મિનિટમાં પોતાના “કાયદાની દ્રષ્ટિએ હિંદુ ગુજરાતી સ્ત્રીઓનું સ્થાન” એ નિબંધનો સાગેદ્યાર દર્શાવતાં કેટલાક ભાગો છટા તેમ ધીરજધી વાંચ્યા હતા.

(૧)

રા. રા. પ્રવીણરાય બક્ષીનો નિબંધ

રા. બક્ષીએ આ નિબંધ લખવાને અંગે હિંદુઓના વારસા હક્કના તેમજ લગ્ન આદિને લગતા કાયદાઓની સારી માહિતી એકત્ર કરી, હાલના કાયદાની દ્રષ્ટિએ હિંદુ ગુજરાતી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ વારસા, હક્ક, લગ્ન, છૂટાછેડા વગેરે બાબતમાં કૈવી છે. તે વિગતવાર દર્શાવ્યું હતું. તેમના મતે ગુજરાતી સ્ત્રીઓની કાયદાનુસાર સ્થિતિ હિંદના બીજા ભાગોની સ્ત્રીઓ કરતાં ઊંચા પ્રકારની છે. તેમણે જણાવ્યું હતું કે હિંદુ કાયદામાં હિંદના પાંચ વિભાગોમાં જૂદા જૂદા નિયમો લાગુ પડે છે. આ પાંચ વિભાગ નીચે મુજબ છે:—બંગાળી, મિથિલા, બનારસ (ઉત્તર હિંદનો અન્ય ભાગ), દક્ષિણ હિંદ અને પશ્ચિમ હિંદ. ગુજરાત પશ્ચિમ હિંદમાં આવેલ હોય, તેના નિયમો અન્ય પ્રાંતો કરતાં જૂદા પ્રકારના છે. વળી નીલકંઠ ભટ્ટના ‘વ્યવહારમયૂખ’ નામે પુસ્તકમાં આપેલ નિયમો ગુજરાતમાં સ્વીકારાયા હોય તેને અંગે પણ અમુક ભેદ પડ્યો છે.

નિબંધમાં તે પછી (૧) મિલકત સંબંધી સ્થિતિ, (૨) સ્ત્રીઓનું ભરણપોષણ, (૩) લગ્ન તથા છૂટાછેડા અને (૪) અન્ય પરચુરણ હક્કો કે ફરજો એ સૌની વિગતવાર ચર્ચા કરી હતી.

[આ આખોયે નિબંધ, સલાના મુખપત્ર ત્રૈમાસિકમાં હવે પછી પ્રકટ કરવામાં આવશે. અં. બુ. જાની, સં. શ્રી. ડા. શુ. સલા ત્રૈમાસિક]

(૨)

તે પછી બહેન કુંજલતા મુકુન્દરાય દવેએ પોતાના નિબંધમાંથી કેટલાક ફરજો વાંચ્યા હતા. બહેન કુંજલતાએ પણ નિબંધ તૈયાર કરવા પાછળ સારો પરિશ્રમ લીધો હોય એમ તેના વાચન ઉપરથી જણાતું હતું.

બહેન કુળલતાએ પોતાના નિબંધમાં કાવદાની નજરે હિન્દુ ગુજગતી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ધણી કંગાલ, ઝડેડી, દુખેથી ભરપૂર અને અત્યંત દરેણાજનક જણાવી હતી તે માટે તેમણે મનુસ્મૃતિ વગેરેમાંથી સ્ત્રી વિષયક વિચારો ટાકી બતાવ્યા હતા, તેમ જ મધ્યયુગની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ મળધી પણ વિધાનો રજુ કર્યા હતા નિમંધરે પોતાના નિબંધમાં કમનવાર બધી ચર્ચા કરેલી છે

છેવટે ઉપમહાત્મા બહેન કુળલતાએ જણાવ્યું છે કે, એકદર જોતા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ધણી જ ખરાબ અને પરાધીન છે, સ્ત્રીઓનું લાવિ તેના વડિલો અને પતિના હાથમાં છે સમાજમાં મોટેભાગે કમાનાર વ્યક્તિ પુરૂષ છે, અને સ્ત્રી તો તેની પગધીન છે સ્ત્રી ધર ચલાવે, મલાળે, બાળકોને જન્મ આપે અને ઉછેરે તે કામની પણ કદર કે ઈમત એકાદ નથી, તેથી જ સ્ત્રીઓ પગધીન મનાય છે પણ જોતા તો આ કાર્યની વહેચણી છે આ મિલકત દરેક વ્યક્તિએ સ્વીકારવાની ખાસ જરૂર છે, એટલે પુ પની આનંદ ઉપર સ્ત્રીનો હક્ક ગણવો જોઈએ બાળકોના પોતાના પિતાની મિલકત ઉપર હક્ક હોવો જ જોઈએ પુરૂષ પગલેલો હોય અને પત્ની હયાત હોય તો તેના તે મિલકતમાં ભાગ કાઢી પછીની જ મિલકતનું વસીઅતનામું કરી શકાય. હિન્દુ કાયદામાં અનેક સુધાગ થતા જાય છે પણ તે ધીમાં કહી શકાય સ્ત્રીઓની અસહાય સ્થિતિ હાલના સમાજને અને કાયદાને આભારી છે, અનેક કાયદાઓથી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ધણી જ પગધીન અને દુખભરેલી છે પરંતુ હાલની સુધરેલી અને ભણેલી કુમારિકા, કે પગલેલી વિધવાઓ નોકરી મેળવે છે અને આર્થિક સ્થિતિથી મુક્ત થાય છે કાયદામાં સુધારો થવા મન્યન ચાલી ગયું છે, જેની અસર લાગે સમયે થાય એમ લાગે છે

(બેન કુળલતાનો નિબંધ પણ આ સલાના મુખપત્ર થી ૩૩ સભા ત્રૈમાસિકમાં હવે પછીના અંકમાં પ્રકટ થશે સ ત્રૈ)

પ્રાસંગિક વિવેચનો

૨૧ પ્રભુદાસ લાવાલાખ મોદીએ ત્યારબાદ પ્રામગિક નિવેચન કરતા જણાવ્યું કે — ૨૫ કશનદાસ મૂળજીની ચતાબ્દી ૧૯૩૪ના માર્ચમાં ઉજવાઈ હતી તેમણે પત્રકાર અને સુધાગક તરીકે ચલાવેલી લડત મદત્તની તેમ જ કૌમતી છે ગુજગતી સમાજના એ માર્દેન ધ્યુરર કહી શકાય તેમના જીવનચરિત્રમાંથી એમણે સુધાગ માટે ચલાવેલી લડતોની માહિતી મળી રહે છે એ લડતો હજી અધૂરી પડી છે તેમની સુધાગની લડતનું ખૂબ આર્થિક અને ધાર્મિક ઉત્તરિ અને મગકનનું હતું સુધાગની ચળવળથી પ્રકટેલું ચેતન અવળી દિશાએ ન જાય તે જોવાની રૂજ સમાજની છે

૨૨ મસ્ત ફકીર, તે પછી પોતાની દાસ્તખય શૈલીમાં બોલતા જણાવ્યું કે—

૪ કરોડ ગુજગતીઓમાંથી માત્ર આઠ જ નિબંધો મળે એ જગત ખટકે છે કશનદાસનું જીવનચરિત્ર અંગ્રેજીમાં છપાયું છે તે સાથે ગુજગતીમાં છપાયું હોય નો ઉગતો પ્રબલ તેના વિષે માહિતી મળે તેમજ તે જનતામાં સાગે આદર પામે. આ માટે મુંબઈમાં ગુજગતીઓના જાવચ લનામાં ૨૫ કશનદાસનું આવકુ ન ઉત્તુ કરવામાં આવે ? અનુરણીયા સુધાગની

ટકાર કરતાં તેમણે કહ્યું કે મૃગાયમ ગોરી આમડીવાળી પાંચાળની સ્ત્રીઓ ગોંઠાની આમડીને ધૂળ ન લાગે તે માટે જાળી બાંધે તે નો જલ્લે સમજાય; પણ દિલ્લી દોડી અને કાળી આમડીવાળી સ્ત્રીઓ પણ તેવી જાળી બાંધીને ફેરે ન્યારે નો દસનું જ ગાવું છે.

મર્યાદા અને મધ્યમતાનો માર્ગ:

તે પછી પ્રમુખશ્રી દિ. બા. કૃત્તિલાલ દવે ઝંઘેરીએ ઉપબંધાર કરતાં એ વક્તાઓનો ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે

કાયદાનો વિષય સુષ્ટ યોગ્ય છતાં આ વખતે તે વિગતની પમંદગી જોટલા માટે કરી છે કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંનેએ તે દક્ષો જાણવાની જરૂર છે. તેમજ સ્ત્રીઓ પણ જાણી શકે કે તેમના દક્ષો કેટલા મર્યાદિત છે; અને તેથી તેઓ પણ તે જાણતમાં વિચાર કરતી રાખે. સમાજ જોટલો બધો આગળ વધી ગયો છે કે સ્વ. કરદાનદાસ મુધારામાં અત્યારે માર્કેટસ્ટોન-સિમાગ્રિફ જેવા ગણાય, પરંતુ તેથી કાંઈ તેમની સ્ત્રી જુલાલી નથી. મર્યાદા અને મધ્યમતા સાથે વિચાર કરીને માર્ગ પકડવાથી જ સમાજનું યિત છે.

તે પછી નિબંધ લેખકો, શ્રાતાઓ અને પ્રમુખશ્રીનો આચાર માનવાનો દરખાસ્ત રા. રા. રણછોડલાલ ધ. જ્ઞાનીએ મૂકી અને રા. રા. હરિલાલ અ. બરૂગાએ તેને ટેકા આપ્યો હતો. બંને વક્તાઓએ નિબંધની સાંપ્રત સમયનાં આંદોલનોને જાણે વાસ્તવિક ઉપયુક્તતા, નિબંધ લેખકોએ લોધેલો પરિશ્રમ અને કરાવેલું વસ્તુનિદર્શન, પ્રમુખશ્રી સમવસરની અંત-કરણુ ભરી સંવેદના અને ચેતવણી વગેરે જાણતોના ઉદ્દેશ્ય કર્યા હતા.

બાદ સભાનું કામ પૂર્ણ થતા તેનું વિસર્જન થયું હતું.

पुस्तक पहेल्य-साधार स्वीकार

(वर्ष ६, अ ३ आक्टोबर-डीसेम्बर-१९४१)

- ६४ गगतग, भाग १,२,३ लेखक रा ग ज्योतीन्द्र ह हवे, ओम ओ, प्रकट कर्ता गाडीरमाहित्यमहि, हवाडीयो यकसो, सुगत किम्मत हरेकना ३ १-४-०
- ६५ प्रतापी पूर्वजो, पुष्प रन्ध्र, मपाफक ग ग कुमरती धर्मशी मपट, प्रकाशक नैन ओझि, भावनगर भू ३ १-८-०
- ६६ भागतर्शन ले ग ग भागभाष्य भोगीनाल ओझसी (मयिन) प्रकाशक लेखक पोतेज, वेर्डन हाडिम, डिरोजवाह महोतारोड, ईस्ट, मुण्ड भू ३ १-१०-०
- ६७ बनानी काव्यमग्रह कर्ता ग ग कवि बनानीराड नरोत्तम द्विवेदी, भावनगर प्रकाशक ग ग जयदृष्य बनानीराड हवे ठे म अजितमिहल छाईरुल भागत्रा भू ३ २
- ६८ पडेवी ओपडी, विद्यापीर वाचनमाला, पु १८, भू ०-२-०
- ६९ पीछ ओपडी " पु १६ भू ०-२-६
- ७० हिन्दू रंगज मदारभा मोहनदास ढर्मयज गाधी, रञ्ज आवृत्ति, भू ०-८-०
- ७१ धृष्टीप्रोक्त ग ग डिगोवाह धनम्भामलाल मशरवाता, भू ०-६-०
- ७२ हिमालयनो प्रवाम ग ग फतात्रेय आलकृष्ण कावेरड, छठी आवृत्ति भू १-०-०
- ७३ श्री मदावीरुथा मपाहक ग ग गोपालराम ज्ञानाभाष पटेल, श्री नैन माहित्य प्रकाशनममिति, गुजरात विद्यापीठ, श्री पूनभाष नैन अथमाला-अ २१ भू ३ २-८-०
- ७४ जवननोधन ग ग डिगोवाह धनम्भामलाल मशरवाता, रञ्ज आवृत्ति जमनानाम जमनानाम भागवाणी-अथ १०-११, भू ३ १-४-०
- ७५ मो टका भवेरी जमनानाम जमनानाम भागवाणी अथ १३, भू ३ १-४-०
- नो.५ अ ६८ थी ७५ प्राप्तिस्थान, नवलवन दार्यालय, अमदावाद
- ७६ श्री गडु मज्जामरस्तात्रम् पद्यानुवाक ग मोतीनाल नादटा, प्रकाशक श्री मुलतान अह यौधमल नादटा, १५, नागमल लोदिया लेन कतकता, म सत्रेम पकन
- ७७ नैन श्वेताम अग्रदायनो छतिदाम, ले ग ग गोडवरास नानजुबान गाधी
- ८ ओपाडी भी ईधस सुमनहाडिम, मुनर्धभा किं सहुपयोग
- ७८ श्रीपाल राजाका राग सपादक तथा सगोत्र स० स्व अनुयोगावाय मुनिजी
- ७९ श्रीपालचरित्रम् (श्लोकद्वय) श्रीमच्छिमुनिप्रवरसद्वरा
- ८० आत्मप्रयोग रुद्रोत्र श्री बुद्धिगामर गणि
- ८१ विधिर्मार्गप्रथा संहित ताम्बाचारी मुनिभी जिनविजयेन गपादिता
- ८२ मत्सररणादि-स्तोत्रसमूह
- नो.५ ७८ थी ८० प्रकाशक जवेरी मूलयद दिगयद जमन, श्री गिनस्तसुगि-नानलडा, मुण्ड
- ८३ प्रवन्धितामागि हिन्दी भाषान्तर प्रयाक ३, भू ३ २-१०-०
- ८४ दयानन्द मणकट्य-(श्री मेघविषय उपाध्यायविगितिन) प्रयाक ७, भू ३ २-१०-०
- ८५ प्रभावचरित्र-(श्री प्रमाणदाचार्यविगितिन) प्रयाक १३ भू ३ ५-०-०

૮૬ માનુચન્દ્રગણિતાર્ત-શ્રામિદ્વિચન્દ્ર-સ્વાધ્યાય વિગ્નિન, સંપાદક મ. મ. મોદનલાલ દવ્યોચંદ્ર દેશાઈ, ગ્રંથાંક ૧૫.

નોંધ ૮૩ થી ૮૬ નિધી જ્ઞાનપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત. ગ્રંથાલક મુનિશ્રી જિર્નાત્રય-મૂરિજી: સંસ્થાપક શ્રી બદાદુરમિદ્વિ સિધી

૮૭ Bibliography of Indian History and Oriental Research for 1938; Bombay Historical Society.

૮૮ Report and Prospects of The Research and Post-graduate department, Gujarat-Vernacular Society, Ahmedabad, 1941.

૮૯ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી—ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ; અમદાવાદ-૧૯૪૧

૯૦ Dissemination of Scientific Knowledge in India, by Suresh M. Settna, Department of Chemistry Elphinstone College Bombay (Reprint from Science and Culture, Vol. VI. Pp. 570-574, 1941)

૯૧ Agriculture in Kathiawar, by Prof. A. B. Trivedi, M. A. B.Com. (Reprint Journal. Bombay Uni. Vol. X, Part I, 1941)

૯૨-૯૬ Report of the Bombay Economic and Industrial Survey Committee 1938-1940 : Vol. II

૯૨ „ „ Ahmedabad

૯૩ „ „ Broach and Panch Mahals

૯૪ „ „ Kaira

૯૫ „ „ Surat

૯૬ „ „ Thana

૯૬-૧૦૦ ઉપરની અંગ્રેજી શ્રેણીનો ગુજરાતી ભાષાન્તરની પત્રિકાઓ; ૯૬ અમદાવાદ, ૯૭ ભરૂચ અને પંચમહાલ, ૯૮ ખેડા, ૯૯ સુરત અને ૧૦૦ થાણા

૧૦૧ ઋગ્વેદકાલનાં જીવન અને ઋગ્વેદ; લે. રા. રા. વિજયરાય ક. વૈદ્ય મ. ૨-૦-૦ ડૉ. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીના કુ. મુદ્રણ નં. ૧

પ્રકીર્ણ

૧ જન્માષ્ટમી અંક : આરામ; અમદાવાદ

૨ અરુણ : વાર્ષિક, ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળ, નૈરોળી (કેનીયા કોલોની)

૩ પર્યુપણપર્વનો ખાસ અંક : જ્ઞાનપત્ર; ભાવનગર પુ. ૪૦ અં. ૩૨

Journals

1 Indian Literary Review Vol. 12; 7 September August.

2 Bhartiya Vidya, Vol. II, Part II May 1941

3 Journal of the University of Bombay, July 1941 Vol. X Part I.

૪ ભારત-ઇતિહાસ સંશોધન ત્રૈ. વર્ષ ૨૨ અં. ૧ આપાદ શક ૧૯૬૪

- ૧ નવચેતન : વર્ષ ૨૦, અંક ૬ સપ્ટેમ્બર
- ૨ શારદા . વર્ષ ૧૮, પુ ૩૫, અંક ૪, ૫, ઓગષ્ટ, સપ્ટેમ્બર
- ૩ પ્રસ્થાન વર્ષ ૧૬ . અંક ૭-૮ વૈશાખ, જોકે ૧૯૯૭
- ૪ ગુણસુરી વર્ષ ૧૮ પુ ૩૬, અંક ૫ ઓગષ્ટ વર્ષ ૧૯, પુ ૩૭, અંક ૧ સપ્ટેમ્બર
- ૫ શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ વર્ષ ૬, અંક ૧૦ ક્રમાંક ૭૨, આવણ
- ૬ પાટીદાર વર્ષ ૧૮, અંક ૧૨, ભાદરવો
- ૭ શ્રી જૈન ધર્મપ્રકાશ પુ ૫૭, અંક ૫, ૫, આવણ, ભાદરવો
- ૮ ખડાયતામિત્ર . વર્ષ ૨૭, અંક ૧૦, ૧૧, આવણ, ભાદરવો
- ૯ કુમાર વર્ષ ૧૮, અંક ૮, ૯ સળંગ અંક ૨૧૨, ૨૧૩ ઓગષ્ટ, સપ્ટેમ્બર
- ૧૦ પુનકાન્ય પુ ૧૬ અંક ૮, ૯, ઓગષ્ટ, સપ્ટેમ્બર
- ૧૧ કમર વર્ષ ૧૧, અંક ૧૦, સપ્ટેમ્બર
- ૧૨ ઊર્મિ વર્ષ ૧૧ અંક ૪, ૫, ૬, જુલાઈ, ઓગષ્ટ, સપ્ટેમ્બર
- ૧૩ શિક્ષણ અને માહિત્ય વર્ષ ૭, અંક ૧૧, ૧૨, ઓગષ્ટ, સપ્ટેમ્બર
- ૧૪ કાગવા પુ ૭, અંક ૯, સપ્ટેમ્બર
- ૧૫ શ્રી આત્માનંદપ્રકાશ પુ ૩૮, અંક ૧, ૨, આવણ, ભાદરવો
- ૧૬ રેખાગતિ વર્ષ ૨, અંક ૧૧, ૧૨, વર્ષ ૩, અંક ૧, ૨, જુન, જુલાઈ, ઓગષ્ટ, સપ્ટેમ્બર
- ૧૭ આનંદાશ્રમ : વર્ષ ૧૦ અંક ૩, ૪ આવણ, ભાદરવો
- ૧૮ સુવાસ વર્ષ ૪, અંક ૩, ૪, ૫, જુલાઈ, ઓગષ્ટ, સપ્ટેમ્બર
- ૧૯ ઉત્થાન વર્ષ ૧ અંક ૨, ૩, આવણ, ભાદરવો
- ૨૦ દિગ્ગજ વર્ષ ૬ અંક ૫, ૬, ૭, જુન, રામલીના અંક
- ૨૧ કનિતા વર્ષ ૧, અંક ૧, ૨, ઓગષ્ટ સપ્ટેમ્બર

સામાજિક—૧ વેમરી (પુના, ૬૦ મહાદે એ વાગ), ૨ “ગુજરાતી” મુમ્બઈ, ૩ “બેઘડી મોજ” ૪ ‘હરનાગી’, ૫ ‘મળામધુ’, ૬ “ગુજરાતી પત્ર”, ૭ “મુસ્લીમ ગુજરાત”, “દાડિયો”, ૯ ‘જૈન’, ૧૦ “સીરાકિત”, ૧૧ કુલઝાપ

પાક્ષિક—૧ જ્યોતિર્ધર, ૨ પ્રાચીન શિલ્પ

ત્રૈમસિક—૧ જુદિપ્રકાશ વર્ષ ૮૮, અંક ૩, જુલાઈ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧

૨ મહારાષ્ટ્ર માહિત્ય પત્રિકા (૫૦) જાપાદ શા ૧૯૬૩

૩ માનસી, વર્ષ ૬, અંક ૨

૪ ચાગળ, વર્ષ ૩ અંક ૧ વિજ્યાદશમી ૧૯૯૭

શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભાનાં નવાં પ્રકાશનો

- ૧ જીવન અને ઉત્ક્રાંતિ (જીવનવિજ્ઞાનનું રસિક પુસ્તક) લે. રા. રા. ભીમભાઈ લા. દેશાઈ, એમ. એસસી. સચિત્ર-૧૧ આવૃત્તિઓ; પા. ૧૫૦. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૨-૩ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧ લો : પ્રાચીન યુગથી ગુર્જરવંશ પર્યંત. ભાગ ૨ જો : ગુર્જરવંશથી ચાલુક્યવંશ પર્યંત. દરેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦. દરેકનાં રાયલ ચાર પેજ પાનાં ૪૦૦, પાંદું પૂરું. ભાગ ૩ જો : વાઘેલા વંશ પર્યંત-છપાય છે.
- ૪ હવામાન : ગુજરાતની હવામાનસ્થિતિ, દ્રાક્ષ, નકશા અને ચિત્રો. મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૫ શૈવધર્મ : સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને સાહિત્ય ઉપર અસર : મૂ. રૂ. ૧.
- ૬ પૃથ્વીનો ઇતિહાસ : રા. રા. યશવંત ગુલાબભાઈ નાયક. એમ. એસસી., સચિત્ર, દ્વિતીય આવૃત્તિ, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૭ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ભાગ ૧ લો : રા. રા. નરસિંહરાવ બો. દિવેદીયાનાં યુનીવર્સિટીનાં અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોનું ભાષાન્તર : પાનાં ૫૨૫ : મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.
- ૮ ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને ભૂગોળવિજ્ઞાન : લે. રા. રા. ભોગીલાલ ગિ. મહેતા, દ્વિતીય આવૃત્તિ, મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૯ કબીર સંપ્રદાય : ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર : રા. કિશનસિંહ આવડા; મૂ. રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૦ કૃષ્ણકીડાકાવ્ય : (૨. મં. ૧૫૨૯) દશમસ્કંધ ભાગવતનો ગુજરાતી પદ્યઅંધ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦. પ્રભાસના કાયસ્થ કવિ કેશવરામ હંદેરામચિત. મં. અં. ભુ. જાતી.
- ૧૧ મહાભારત ભા. ૧, ૨, ૩ : (પદ્યઅંધ) આદિપર્વ, સભાપર્વ, વિરાટ અને ઉદ્યોગપર્વ. મં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી. દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.
- ૧૨ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ : સિદ્ધાન્તો, સંપ્રદાયોની હકીકત : પાનાં ૪૫૦ દ્વિતીય સચિત્ર (ચિત્રો ૧૬) આવૃત્તિ લે. શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર મૂ. રૂ. ૨-૦-૦
- ૧૩ શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભા મહોત્સવ ગ્રંથ : ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક લેખોનો ગ્રંથદ પા. ૩૭૬ મૂ. રૂ. ૩-૦-૦
- ૧૪ સ્વ. દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉ શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ : મૂ. રૂ. ૨-૮-૦
- ૧૫ સરસ્વતી (નદી) પુરાણ : વિવેચક રા. રા. કનૈયાલાલ ભા. દવે મૂ. રૂ. ૨-૦-૦

ગુકસેક્સરોને જરૂરયાબંધ લેતાં ૨૦ ટકા કમીશન મળશે.

સભાનાં ખાખાં પુસ્તકો જાહેર લાયબ્રેરીઓ અને ઇનામો માટે અડધી કિંમતે મળશે

પત્રવ્યવહાર કરવો નં. ૧ સાથે:—

૧. રા. રા. અંબાલાલ ભુ. જાતી, ખા. એ. ૨. મેસર્સ આર. આર. શેઠની કું. ૩૬૫, શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભા મંદિર ૩. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. વિઠ્ઠલભાઈ રોડ, કોન્ગ્રેસ લેન, મુંબઈ નં. ૪.

ગુકસેક્સર્સ અને પબ્લીશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

પ્રકાશક : અંબાલાલ ભુ. જાતી, ખા. એ. : શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ નં. ૪
ચુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી, ખા. એ. : આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયબડ : અમદાવાદ

શ્રી કાર્તિક શુભરાત્રી સભા

卐 ત્રૈમાસિક 卐

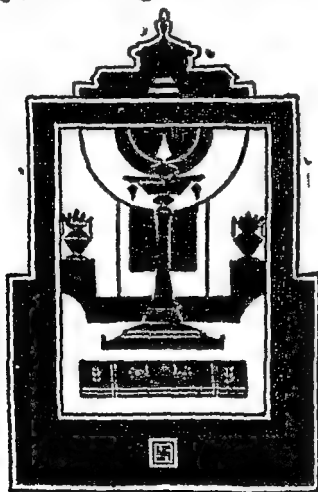
(સચિત્ર)

પુસ્તક ૬૬૬]

ઈ સ ૧૯૪૧-૪૨ જ્યેષ્ઠ-માસ સ ૧૯૬૮

[અંક ૪

પ્રકૃતે પરિકર્માણિ કાલસુતાનિ સર્વેશ ।
દુઃખા પ્રજ્વાલિત શુદ્ધો દીપોઽય દ્યોતયિષ્યતિ ॥

અપાદક અને પ્રકાશક

અંબાલાલ શુભાળીરામ જાની, બી એ.

૩૬૫ શ્રી માર્ગ શુભરાત્રી સભામંદિર, મુંબઈ ન ૪

ચાલિંક લવાજમ ૩ ૩] પ્રજા તા ૨૧-૧-૪૨ [કુલ અંકની કિં ૩ ૮-૧૦-૦

- ૧ લક્ષ્મી-કવિ નરસિંહ મહેતાની જે પાપાણુ પ્રતિભાઓ ... પ્રો.રા.રા.મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર ૪૭૭
- ૨ મહામુદ ગઝનાની સોમનાથ પર ચઢાઈ રા. રા. મુદમ્મદ ઉમરઃ કવિ કોકિલ ... ૪૮૧
- ૩ ચૌહાણ વંશનો ઇતિહાસ ... રા. રા. માણેકલાલ ચકુભાઈ દવે ... ૪૯૧
- ૪ ૧૪ સું ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ- ... સંમેલનનું અધિવેશન : કલા ... પ્રમુખ, રા. રા. શ્રી દરસિદ્ધભાઈ પ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન. ભાષણ ... વલ્લભાઈ દીવેદીઆ ૫૧૧
- ૫ ધવલધરાના જે ગિલાલેખો ... રા. રા. મણિભાઈ દિવેદી ... ૫૧૫
- ૬ સ્તંભનપાર્શ્વનાથ-સ્તુતિ... ... સંપાદક રા.રા. ભોળીલાલ જ.સાંકેરા... ૫૧૯
- ૭ ગુજરાત અને લિપિ કદમ્બક, ... લેખનસાહિત્ય તથા અક્ષરશિક્ષણ ... પ્રો.રા.રા. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા ૫૨૩
- ૮ મુંબઈના મહાજનો ... સર જમશેદજી જીજીભાઈ, પહેલા બેરોનેટ (૧૨) ... રા. રા. હુંગરશી ધરમશી સંપટ ... ૫૪૧
- ૯ ઘોઘા અને પીરમ પાસેનાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળો, (જે નકશા સાથે) ... રા. રા. અંબાશંકર નાગરદાસ પંડ્યા... ૫૫૧
- ૧૦ શાદમી સદીનું ગુજરાત ... રા. રા. ઈમામુદ્દીન સફરદીન-દરગાદવાળા ૫૫૭
- ૧૧ ચર્યાપત્ર : માધવની કથાતપાસની ચર્યા રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી... ૫૬૩
- ૧૨ કાર્મસ ગુજરાતી સભા : ગુજરાતના એક પ્રાણવાન સંસ્થા ... ૫૬૬
- ૧૩ ભાગવત અને જૈનધર્મ : તેમનો ઉત્પત્તિકાળ અને પરસ્પર સંબંધ ... રા. બ. પ્રભુલાલજી ચંદ્રશેખર દીવાનજી ૫૬૭
- ૧૪ કાયદામાં ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સ્થાન ... રા. રા. પ્રવીણરાય બળવંતરાય ગક્ષી ૫૭૦
- ૧૫ ગુજરાતની સ્ત્રીઓની શારીરિક સ્થિતિ : હુરીદાઈનો નિબંધ... ૫૮૦
- ૧૬ કાયદામાં ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સ્થાન ... કુ. બહેન હુંજલતા મુકુન્દરાવ દવે ... ૫૮૧
- ૧૭ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું ૧૪ સું અધિવેશન ... સમીક્ષક રા. રા. મુદમ્મદ ઉમર : કવિ કોકિલ ૫૮૮
- ૧૮ સમાલોચના (૪૭ થી ૮૦) ... ૬૦૩
- ૧૯ કાર્મસ ગુજરાત સભા ઇ. સ. ૧૮૮૯ની સ્થિતિ ... ૬૨૫
- ૨૦ પુસ્તકપહોંચ : સાભાર-સ્વીકાર ... ૬૨૮
- ૨૧ બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલય પત્રિકા (ચાર પાના) ... ૬૩૩

સૂચના:—પરિવર્તન અર્થે માસિકા આદિ, તેમજ અભિપ્રાય અને ભેદ અર્થે પુસ્તકો મોકલનાર વ્યવસ્થાપકોએ, અને પત્રવ્યવહાર કરનારાઓએ નીચેના સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો. ૧૯૯૫-૯૬ ના વરસથી પુસ્તકોની સમાલોચના રીનસર લેવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે.

નોંધ:—જૂના અંકોની બાંધેલી તેમ છૂટી કાપલો વેચાતી મળશે.

મુંબઈ, તા. ૧-૧-૪૨

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.

૨૬૫, શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભામંદિર વિદ્વલભાઈ રોડ, કોંગ્રેસ લેઈન, મુંબઈ નં. ૪,

ગ્રાહકનાં નામ નોંધાવવાનાં અને લવાજમ ભરવાનાં સ્થળ

૧. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, ૨૬૫, શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભામંદિર વિદ્વલભાઈ રોડ, કોંગ્રેસ લેઈન, મુંબઈ નં. ૪
૨. મેનેજર : “આદિત્ય મુદ્રણાલય” રાયખડ : અમદાવાદ
૩. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી, એન્ડ કું, બુકસેલર્સ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભા

ત્રૈમાસિક

પ્રકૃતે પરિકર્માણિ કાલસુપ્તાનિ સર્વશઃ ।

યુક્તવા પ્રત્વાલિત શુદ્ધો દીપોઽય દ્યોતયિષ્યતિ ॥

પુસ્તકક્ર. ૬૬] ઈ. સ. ૧૯૪૨ જાન્યુઆરી-માર્ચ મુલ ૧૯૯૮ [અંક ૪

ભક્ત-કવિ નરસિંહ મહેતાની એ પાપાણુ-પ્રતિમાઓ

[પ્રો. મણુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર, એમ. એ., એલએચ પી]

૧

વ્યક્તિજાતી પ્રતિકાપાસનામા મૂર્તિપૂજાની ઉત્પત્તિ શ્રેષ્ઠી જણાય છે અધ્યાત્મવિદ્યાનું ચિન્તન મમાજના મંસ્કારી ઉપામકવર્ગ માટે હૃદય, પગલું નિર્ણય પરબદની ઉપાસનાના અધિકારી તો બહુ થોડા જ હોય છે-તેથી સામાન્ય લોકમનુદને માટે મણુ મૂર્તિ-ઉપાસનાની જરૂર જણાઈ હતી

શક્તિશાળી તથા પ્રભાવશાળી એવા અનેક દેવતાઓને મૂર્તિ સ્વરૂપ આપવામાંથી જ આખી મૂર્તિવિધાનની દલા જન્મ પામી છે મૂર્તિકા, લોકકુ પાપાણુ કે ધાતુ-એના જેવા માધનો વડે ઉપાસ્ય દેવતાની જીવનાને-તેના સ્વરૂપને-તેના 'ધ્યાન'ને પ્રત્યક્ષ કરવાનો પ્રયત્ન હિન્દુઓએ કર્યો છે

હિન્દુઓની ધ્યાનકે એતર કલાઓ-અને ખામ કરીને તેમા સમાવિષ્ટ ન શ્રેષ્ઠી એવી બલિત કલાઓ-મુખ્યત્વે ધર્મની અંતે ઉપાસનાની પગિયાગિડાઓ તરીકે જન્મ પામી છે, અને દેવતાઓનું વ્યક્તિત્વ, તેમની ભવ્યતા, તેમનો પ્રભાવ, તેમની શક્તિઓ, તેમના આયુષો, તેમના વાહનો, વગેરે આખદારા જોઈ શકાય, અને ગોડશોપચારથી તેમની પૂજા થઈ શકે, તેટલા મારુ જ તેમની મૂર્તિઓ નિર્માણ થઈ છે

નિદપશાસ્ત્ર તથા આગમોના અથોર્મા એટલે સુધી લખ્યું છે કે મૂર્તિ જનાનવાથી 'સ્વર્ગપ્રાપ્તિ' થાય છે, પરંતુ એ મૂર્તિઓ તે પગિમિત્ત જુદિગકિતવાળી મણુજાનની નહો, શાસ્ત્ર-શુદ્ધ, ભવ્ય અને રમણીય લાગે તેવી દેવતા-મૂર્તિઓ જ પૂજવા યોગ્ય જણાઈ છે, નહો કે કોઈ વ્યક્તિની અંતર ટુચિને 'મનોરમે' તેવી પાચિન મૂર્તિનું વિવાન 'કુન્દેનના' તથા 'છટ્ટેનતા' જેવા શબ્દોથી ઉપામકને મૂર્તિપૂજામા વૈવિધ્ય ગ્રહેતું હતું, તેનું મયન થાય છે

આ દષ્ટિએ મૂર્તિઓનું વિધાન એ કલાના 'મર્જન' તરીકે ગણનામા આવતું નહોતું, પરંતુ વ્યક્તિકર્મા ચિન્તને પ્રત્યક્ષ કરનાર જીવનાના પ્રત્યક્ષ ચિત્ર તરીકે તેની ગણના થતી

હતી. મીરાંબાઈ એક પદમાં લખે છે: “રાણાજી ! મને રામ-રમકડું જડિયું”:-તેમ ભક્તસુલભ નિર્દોષ મનને તેની આરાધ્યમૂર્તિ એ તેનું બહાલામાં બહાલું ‘રમકડું’ હતું: અને એવા મનને રમાડનાર ‘રમકડા’ની સાથે ખાવું, પીવું, ખેલવું, હસવું અને ઉધવું-વગેરે ભક્તની જીવનભરની રમત બની જતી હતી. ભક્તિના નવધા પ્રકારદ્વારા દેવની આવી ઉપાસનાને ભક્તિમાર્ગમાં વ્યવસ્થિત કરી લેવામાં આવી છે.

‘કલા ખાતર કલા’નો આદર્શ હિન્દને તદ્દન અજ્ઞાનો દત્તો. પ્રત્યેક લલિત કલા-સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય, ગંગીત કે કવિતા-મનુષ્યહૃદયની ધાર્મિક ભાવનાને મૂર્ત કરનારાં મનોરંજક સાધનો છે; તે કોઈ પણ જીવનમાં સાધ્ય નથી-આવી દૃષ્ટિ આપણી હિન્દુઓની છે.

મૂર્તિપૂજનનું ખીજું રહસ્ય એ છે કે દેવતાની શક્તિઓનું સગુણ સ્વરૂપ, સેવકને ઉપાસનાનો પ્રારભ કરવા માટે નિર્માણ કરવામાં આવે છે: અને જેમ જેમ ભક્ત, એ દેવતાના ધ્યાનમાં આગળ તે આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ, અતીન્દ્રિય વસ્તુની કલ્પના કરી શકવા પણ તે સમર્થ બને છે. દૂંકામાં, દેવો મૂર્ત્વા દેવં ચજેત્-એમ કહ્યું છે, તેમ, ‘નર’માંથી ‘નારાયણ’ થવા માટેની નાલીમ આપણી મૂર્તિપૂજનમાથી મળે છે.

ધ્યાન માટે અમુક ચોક્કસ આકાર અપાયેલી અપાર્થિવ મૂર્તિઓને ‘રૂપ’ કે ‘ચિત્ર’ શબ્દ વડે ગ્રંથોમાં ઓળખાવવામાં આવે છે; અને ભક્તનું મન મનાવવા પૂરતું જ આપણી દેવતામૂર્તિઓનું પ્રયોજન તથા ઉપયોગ છે. એટલે હિન્દુ-મૂર્તિવિધાનમાં મૂર્તિ પાછળ રહેલી ભાવના જ મુખ્ય છે; મૂર્તિના વ્યક્તિત્વ કરતાં ભાવનાનું સત્ય નિરૂપણ જ મહત્ત્વનું છે; વાસ્તવદર્શીઓનું યથાતથ નિરૂપણ તેમને સ્વીકાર્ય નથી. શિલ્પવિધાનની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ અંગ-ઉપાંગ વ્યક્ત કરનારી, અને સ્નાયુઓની સમપ્રમાણતા તથા સુખદતા બતાવતી, પાર્થિવ મૂર્તિઓ શારીરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ભલે બેનમૂત હોય; પરંતુ તે પાછળ કોઈ ભવ્ય ભાવનાનો અભાવ હોવાથી, તે મૂર્તિઓ મોક્ષમાર્ગમાં અવરોધ કરનારી છે.

તેથી મનુષ્યજગતના પ્રસંગોના નમૂનાને રચાને હિન્દુમૂર્તિઓના વર્ગો-types જ આપણને જોવા મળે છે. અહિં, દેવમંદિરના બાહ્ય ભાગ ઉપર ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષના ચાર પુરુષાર્થના સૂચક એવા ગજથર, હસથર, વાનરથર, નરથર તથા દેવથર-જેવા વિભાગો-માં મનુષ્યજીવનના પ્રસંગોનું ચિત્રણ પ્રધાન ન હોવાથી, તેનું ગૌણ સ્થાન સંભારવું પડે છે; કારણ કે તે માત્ર શોભન-અલંકાર તરીકે જ કોતરવામાં આવે છે.

દેવોનું વ્યક્તિત્વ તથા મહત્ત્વ તેમનાં વાહન, તેમના અનેક હાથ, તથા તેમાં ધારણ કરેલી વસ્તુઓ કે આયુધો, એ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના વૈવિધ્યનું કારણ આપણી ત્રિગુણાત્મક સરજનહારની ભાવના છે. પરબ્રહ્મની ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિનાં દેવો પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ-એમ કલ્પાયા છે. સાત્ત્વિક દેવોની મૂર્તિઓમાં સૌમ્યતા, રાજસમાં અલંકાર વગેરેનું આગળ પડતું મહત્ત્વ, અને તામસમાં રૌદ્ર, ભયાનક તથા ઉગ્ર ભાવાલેખન વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આ પ્રકારનું વર્ગ-વ્યક્તિત્વ હિન્દુ મૂર્તિવિધાનમાં છે; પરંતુ વ્યક્તિગત ભિન્નતા બતાવનારું વાસ્તવદર્શી નત્ત્વ તેમાં નથી. ગ્રીક તથા રોમન શિલ્પમાં જે યથાદર્શનની દૃષ્ટિ આગળ પડતી છે તે, હિન્દુ મૂર્તિ કે ચિત્રમાં નથી દેખાતી. હિન્દુ મૂર્તિવિધાનમાં શારીરશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વ્યક્ત થતું નહીં હોય, પરંતુ તેમાં જીવનનું રહસ્ય, લાગણીનું જ્ઞાન તથા હાવભાવનું

સુરેખ નિરૂપણ તો અવશ્ય હોય છે જ પૌગણિક કથાઓના ચિત્રણ તથા આવેખનમાં હૃદયને અસર કરવાની શક્તિ નથી, એમ કોણ કહી શકે ?

દેવતાઓનું—અમાનુષી સત્ત્વોનું મૂર્તિવિધાન શાસ્ત્રમુખત ગણાતું આવ્યાને ઘણો સમય થયા પછી, દેવકાટિમાં ગણવા જેવી પુરુષોત્તમ વ્યક્તિઓને પણ દેવત્વ આરોપવામાં આવ્યું પગિણામે, મહાનુભાવ રાનઓ, મનીઓ, મંત્રો, ગુરુઓ, આચાર્યો, સતીઓ, સાધ્વીઓ—એ સૌની ગણના લોકોત્તર—એટલે દેવવર્ગમાં થતા વાર લાગી નહીં, કારણકે ગીતાના વિભૂતિયોગમાં કલા પ્રમાણે, સામાન્ય-પ્રાકૃત માણસ ક્રમતા જેનામાં કાંઈ વિશેષ છુદ્ધિકૃત તથા પ્રભાવતત્ત્વ દેખાય તે પ્રભુના તેજ અશ તરીકે, દેવકાટિમાં ગણાવા પાત્ર છે અનેક જન્ય-તીઓ અને નીગૂંજ પાછળ આ જ ભાવનાની પ્રેરણા જોઈ શકાય છે

૨

ગુજરાત-જેમાં કચ્છ અને કાઠિયાવાડનો પણ સમાવેશ થાય છે—એમાં ગુજરાતના એક મતકવિની બે વિગલ પાપાણુપ્રતિમાઓનો આ નોંધદાર પશ્ચિમ કરાવવાનો હેતુ છે

ગુજરાતના બે કવિઓ (અહીં હિન્દી કવિતાથી હિન્દી માહિત્યમાં જાણીતા એવા રસિક કવિ દયારામની ગણના કરી નથી) એવા છે, કે જેમની કાર્તિ અખિલ હિન્દમાં વ્યાપેલી છે તેમની ખ્યાતિ કેવલ પ્રાન્તીય નહીં પણ આન્તરપ્રાન્તીય કહિયે તેવી છે એ બે સંત કવિઓ તે નગસિંહ મહેતા (જીવનકાળ આશરે મૃત - ૧૪૭૦-૧૫૩૫) અને મીરાજી (જીવનકાળ આશરે મૃત ૧૫૬૩-૧૬૦૩) હિન્દી-કવિ નાભાદાસજીની મક્તમાલા (મ ૧૬૮૦) તથા મહાગદ્દી કવિ મહોપતિનો મક્તિવિજય એ બે સતગાથાઓના લોકપ્રિય ગ્રંથોએ બંને લક્ષ્યકવિઓની કાર્તિને ગુજરાત બહાર અને હિન્દને ખૂણેખૂણે પ્રસંગવવામાં મારી મદદ કરી છે

મહાકવિ પ્રેમાનંદ (જીવનકાળ આશરે મૃત ૧૬૬૫-૧૭૮૫) પોતાના અનેક 'આખ્યાનો'નું લગ્ન ભાગવત, મહાભારત, ગમાયણ તથા ખીજ પુગણોમાંથી ખાસ કરીને પસંદ કર્યું છે તેમણે આમ દેવકથા જ ગાઈ છે, માન અપવાદ રૂપે ખ્યાતા-ધ્યેયનું એક જ સૂચવનાર પ્રજાલક નગસિંહ મહેતાના જીવનપ્રસંગોને તેમણે પાંચ રસપૂર્ણ કાવ્યોમાં ગાયા છે

|| 'મામેરુ', 'હુડી', 'પ્રાદ', 'શામળશાનો વિવાદ' તથા 'દાર આખ્યાનો પ્રમર્ગ'—એ, લક્ષ્યકવિ, નગસિંહ મહેતાના જીવનના પ્રાય પ્રસ્તાવના પ્રેમાનંદ રસભર 'આખ્યાનો' રચ્યા છે; અને તેમાં નરસિંહ મહેતાનું હૃદયગમ સતચિત્ર દોર્યું છે આ ચિત્રમાં વ્યક્ત થતા નરસિંહ મહેતા કવિ કરતા, લક્ષ્ય, સત અને સાચા વૈષ્ણવ તરીકે આપણા મન ઉપર ખૂબ અસર કરે છે

આમ જે સતને ગુજરાતી મહાકવિએ 'પરમ ભાગવત' તરીકે દેવકાટિમાં ગણી, તેમનું પુણ્યલોક ચિત્ર ગાય છે તે મંત્રની બે પાપાણુપ્રતિમાઓ સોગંદમાં ઉપવખ્ધ થઈ છે જન આચાર્યો, મનીઓ, ગજઓ, ગ્રાવકા, સાધ્વીઓ તથા પાળિયા ઉપર કારાતી મતીઓ તથા મુદ્ધવીરોની પ્રતિમાઓ એટલી વિરલ નથી પરંતુ જનને તરફ દિન્દુ-સમાજનો વિચાર કરતા આ બે પ્રતિમાઓનું મહત્ત્વ ઘણું વધી જાય છે

પહેલી પ્રતિમા દ્વારકામાં ગોમતીજીના ઘાટ ઉપર આવેલા શામળશા રોકના મંદિરમાં છે ન મિદ, મહેતાએ દ્વારકા જનાર તોગથવાસીઓને જૂનાગઢમાં 'હુડી' લખી આપી હતી, અને તે હુડી લક્ષ્મીના જાજ ગણવા થીકુણે શામળશા ગેઠ જનીને 'સીકારી હતી'—ને સાથે આ મંદિરની સ્થાપનાને મંજૂર છે

મંદિરના મધ્ય ભાગમાં ચતુર્ભૂજ વિષ્ણુની કાળા પથ્થરની પ્રતિમા છે તેને માગવાડી

વેપારી જેવી પાધડી, અંગરખું, વગેરે વસ્ત્રાલંકાર સમવો, 'શામળદા' શેઠ'નું સ્વરૂપ ખડું કરે છે. તેમની જમણી પાળુના નાના મંદિરમાં લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ છે; અને ડાબી પાળુના ગર્ભગૃહમાં નરસિંહ મહેતાની મૂર્તિ છે.

સંતની મુખમુદ્રા સૌમ્ય છે. કાનમાં તુલસીના મળકાની મોટી તારવાળી દડી છે, ગળામાં તુલસીકાષ્ઠની માલા છે. બે હાથમાં કરનાલ (મંજીરાં) છે. માથે મંત્રો-પાવાળો પહેરે છે તેવી ટોપી છે, ખભે ઉપરજો છે અને કેડ નીચે પગ મુઘી પગેચતી ધોતી છે. કાળા પથ્થરમાં ખાર હોવાથી, અથવા સમુદ્રની ખારયુક્ત લહેરાથી મુખની રેખાઓ ધસાર્ધ ગઈ છે. છતાં મુખમુદ્રા શાન્ત અને સૌમ્ય છે. (બુઝો ફોટોગ્રાફ અંક ૧)

ખીજી પ્રતિમા જૂનાગઢમાં 'નરસિંહ મહેતાનો ચારા' નામે ઓળખાતી જગામાં દામોદર ભગવાનનું મંદિર છે, તેમાં છે. મંદિરમાં મધ્યમાં દામોદર ભગવાન, ડાબી પાળુ ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ અને જમણી પાળુ નરસિંહ મહેતાની મૂર્તિ છે.

આ પ્રતિમા દારકાવાળી પ્રતિમા કરતાં કલાદૃષ્ટિએ તથા વિગતોમાં વિશેષ મુંદર તથા રસિક છે. પ્રતિમા આરસની છે. માથા ઉપર જૂનાગઢી નાગરશાહી પાધડી છે. કપાળની મધ્યમાં વિષ્ણુ ભગવાનના પાદારવિંદના પ્રતીકરૂપે રહેલું તિલક દેખાય છે. ભક્તજન પોતાની પૂજ્ય વસ્તુને ભક્તિભાવથી માથે ચઢાવે છે, તેમ કપાળ ઉપર પગલાના આકારરૂપે રહેલું તિલક ભક્તકવિના વિષ્ણુપ્રેમ વ્યક્ત કરે છે. ગળામાં તુલસીની માળા તથા ટોપી ઉપર તુલસીના પાળુબધ છે. હાથે તથા પગે ધુવરાવાળાં નેપૂર જેવું દેખાય છે. હાથમાંના કર-તાલથી ભજન કરતા અને નૃત્યમાં ધુવરાથી તાલસૂતો સાથ આપવા સજ્જ હોય એમ યતાવ્યા છે. અહીં મુખનો ફેં લાગ જણાય છે. દારકાની મૂર્તિ સંમુખ છે.

મહેતાજીની કેડે આવેલી ધોતીની પોટલી તથા કરચલી કલાયુક્ત વીગતોથી ભરપૂર દેખાય છે. કેડે ભેટ બાંધી છે તે ધ્યાન ખેંચે છે. મૂર્તિની નીચે નરસિંહ મહેતા શબ્દ નાગરી લિપિમાં કોતરેલા છે. (બુઝો ફોટોગ્રાફ અંક ૨)

આમ એકંદર મૂર્તિવિધાન ભાવવાહી છે; સત્તરમા શતકના આ શિલ્પમાં એક પ્રકારનું સૌમ્ય વ્યક્તિત્વ ઝળહળી રહ્યું છે. જૈન મૂર્તિવિધાનમાં જે પ્રકારની એકતાનતા સાધુઓ વગેરેની મુખમુદ્રા પર દેખાઈ આવે છે તેવી ભાવહીનતા આ હિન્દુ સંતની પ્રતિમામાં નથી જણાતી.

અંજલિ કરેલા અને કરતાલ લીધેલા, બે હાથવાળી, માલાતિલક ધારણ કરેલી અને શાન્ત, સૌમ્ય મુખમુદ્રાથી પ્રભુ સન્મુખ ઉભેલી આ પ્રતિમાઓને જોતાંવેંત ગમે ને જોનારને વહન કરવાનું મન થઈ જાય, એવી ભાવપ્રેરક આ સંતમૂર્તિ છે.

આ બંને પ્રતિમાઓનું ગુણગૌરવ પહેલવહેલું પ્રકાશમાં મુકવાની મને જે તક મળે છે તે માટે મારે અનેક જણનો આભાર માનવાનો છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પ્રેરણાથી પ્રવાસની અનુકૂળતા મળવાથી આ મૂર્તિઓનો પરિચય મને બે ત્રણ વર્ષપર કાર્તિક માસમાં (સં. ૧૯૯૫) થયો હતો. તેના ફોટોગ્રાફ મારા મિત્ર મણિલાલ મિસ્ત્રીએ લીધા હતા. x

(નોંધ લાઈ મંજુલાલ ર. મજમુદાર અગર તો અન્ય કોઈ સંશોધક વિદ્વાન આ બે પ્રતિમાઓ ક્યારે સ્થપાઈ, તથા એ દેવમંદિરો ક્યારે બંધાયાં તેની સંવત સાલ તપાસ કરી જણાવશે તો મહેતા નરસિંહના જન્મ સંવત પર કેંક પ્રકાશ પડવા અને શંકાનાં વાદળાં વિખેરાવા સંભવ છે.

અ. યુ. જાની, સં. ત્રે.

x ત્રીજી એક પ્રતિમા તળાવ પાસેના ગોપતાથ મહાદેવમાં છે એમ જણવામાં છે; પરંતુ તેના ફોટોગ્રાફ મેળવી શકાયો નથી.

હાગરામા ગોમતીરાટ ઉપરના શામળથા રોડના મંદિરમા
ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની પ્રતિમાની કાળી માલુના ગૃહગર્ભમાની મૂર્તિ ન ૧

[પાનું ૪૮૦ જુઓ]

સત નરસિંહ મહેતા

જૂતાગઢ - નરસિંહ મહેતાના ચોરામાના દામોદર ભગવાનના
મંદિરમાની આરસની પ્રતિમા નં. ૨.

[પાનું ૪૭૬ મું જુઓ]

મહમુદ ગઝનાની સોમનાથ પર ચઢાઈ

[લે રા રા મુહમ્મદ ઉમર કવિ કોહિલ]

[ડૉ. મુહમ્મદ નાઝિમે ઈ. એ ૧૯૩૧મા વગ્ગોની મહેનત બાદ મુસતાન મહમુદ ગઝનાના જીવન અને સમયપર ૧૯૩૧ મુધીમા પ્રાપ્ત થએન માધનોના નિમોઃરૂપ એક અથ લખ્યો છે એટલે એ, મુહમ્મદ ગઝના મુધી ૧૯૩૧ મુધીના અગ્ની-દારસી સાધનોની ગોષ્ઠોળનો ઉદ્દેશો નિર્ણય છે એમા મુસતાન મહમુદ ગઝનાની સોમનાથપર ચઢાઈનો ને ઉદ્દેશ છે, તેનો શુજરાતના ઇતિહાસ માથે ગ્રંથ હોવાથી અહીં અનુવાદ ગુલુ કરે છુ અને, એ જ પુસ્તકના પરિશિષ્ટ M મા સોમનાથ વિષે ને અર્થો કરી છે તેમાથી જેનો જીદાપોહ શુજરાતીમા થયો નથી તેનો અગ્ની દારાવના પ્રયત્ન કર્યો છે વધુમા ડૉ નાઝિમે ને હિન્દુ સાધનોનો આ ચઢાઈના ઉદ્દેશમા ઉપયોગ કર્યો નથી, તેનો ઘટના સ્થળે ઉપયોગ પણ કર્યો છે ? કોહિલ)

સાધનો :

૧. સોમનાથપ્રશસ્તિ આ પ્રાગ્નિ કે કર્મી રામકવિ ફૂંખીએ સોમનાથવિજય ઉપર લખેલ છે ફૂંખી મુસતાનની સોમનાથમવારીનો સગી આળે જેનાગ સાક્ષી છે આ કસીદો એના કાવ્યમગ્નહમા છે, જેની એક દન્તપ્રત ઇન્ડિયા ઓર્કિસના પુસ્તકલયમા સુરક્ષિત છે જુઓ હસ્તલિખિત ગ્રંથ નં ૧૮૪૧

૨ તહકીક અમ્માલિલ હિન્દ એનો તર્તા અમુરચહા મુહમ્મદ ખિ અમ્મદ અલ ધીરની છે આ મુદ્દયવાન અથ સોમનાથવિજય બાદ તરતમા જ લખાયો છે, એનો લેખક હિન્દના ધર્મો અને વિદ્વાઓનો અમ્માસી છે, અને હિન્દની શ્રુગોળથી સુપરિચિત છે એમા સોમનાથવિજયના ઉદ્દેશ સાથે સોમનાથની દતકથા અતે લિંગપૂજા પર પણ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે આ અગ્ની ગ્રન્થનો અગ્રેજી અનુવાદ ડૉ સચાઉએ કાળજીપૂર્વક કર્યો છે, ને એ લાખામા છપાયો છે એને History of India એટલે 'તારીખે હિન્દ' અથવા 'તારીખુલ હિન્દ' લખે છે, એ જોડુ છે

૩ સત્યપુરીય શ્રી મહાવીર-ઉત્સાહ —એનો ગ્યનાગ મહાકવિ વનપાલ છે, જેણે સાચોરના મહાવીરનો મહિમા ગાતા મુસતાનની સોમનાથની ચઢાઈના વિજય ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો છે ધનપાલ મુસતાન મહમુદનો સમકાલીન કવિ હતો, અને કાવ્ય પણ સોમનાથવિજય પછી તરતમા જ લખાયું છે કવિ ધનપાલનો સમય લગભગ ૫ સ

૧ ડૉ નાઝિમ પરિશિષ્ટ Mમા લખે છે કે, 'મુસ્લિમ ઇતિહાસપર પ્રકાશ નાખે અથવા તેમા કમરો કરે એવા 'કોહ' હિન્દુ સાધનો નથી' પણ એ ખરું નથી એમની દષ્ટિ વિશેષત જન પુસ્તકો જેવા કે દયામય, વિચારમેણી અને પ્રળ વચ્ચિતામણી ઉપર જ પડી છે 'વિવિધ તીર્થકલ્પ' અને 'સત્યપુરીય શ્રી મહાવીર ઉત્સાહ' પર પડી હોવ તો એ ટીકા લખાઈ ન હોવ 'સત્યપુરીય શ્રી મહાવીર ઉત્સાહ'નો ત્યનાર કવિ ધનપાલ મુસતાન મહમુદ ગઝનાનો સમકાલીન છે, ત્યારે તીર્થકલ્પ ઇસ્વીની ૧૪મી સદી (૧૩૨૬)મા લખાયેલુ પુસ્તક છે, પર જ સોમનાથવિજય માટે તે સ ૧૦૮૧(૧૦૨૬)ની ને સાગ આવે છે તે દાખવે છે કે જન માહિત્યના અન્ય ગ્રન્થોમા પણ આ વિજયનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ, જેના આધારે શ્રી જિનપ્રલસરીએ આ લેખ લખ્યો છે કોહિલ.

૯૫૦થી ૧૦૪૦નો છે. આ કાવ્ય માટે જુઓ 'જોન સાહિત્યમંડોવડ', ખંડ ૩, એક ૩, પાનું ૨૪૧-૨-૩.

૪. ઝયનુલ અખખાર:—એનો કર્તા અખુ સમ્રાટ અખદુલદગ બિ અખદુલ દલદાદ બિ મહમ્મદ અલ ગરદીઝી છે, જેણે સોમનાથવિજય પછી ૨૩ વરસે એ સમયનાં આધારભૂત પુસ્તકોના આધારે સુલતાનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે.

૫. અલ સુન્તઝમ ફી તવારીખિલ શુસુદ વલ ઉમમ:—એનો કર્તા અખુલ ફરજ અખદુર-રહેમાન બિ અલી ઇબ્નુલ જવઝી અલ અદરી છે. ઇસ્લામી આરમીસદીના અંતમાં આ જગતઇતિહાસ લખાયો છે. પૂર્વના ઇતિહાસમાંથી એમાં પ્રખ્યાત ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે. સુલતાને પોતાના વિજયોના જે પત્રો ખલિફતુલ મુસ્લિમિન પર લખ્યા હતા તેના મોટા ભાગના ઉતારા એમાં આપવામાં આવ્યા છે.

૬. અખખારૂદ-દુવાલિલ મુતકતિઅ:—એના લેખક જમાલુદીન અખુલદસન, જે ઇબ્ને ઝાફરના નામે વિખ્યાત છે. એણે જૂદા જૂદાં મુસ્લિમ રાજ-કુલોનો ઇતિહાસ ઇસ્લામી તરમી સદીની શરૂઆતમાં લખ્યા છે. એમાં સુલતાન મહમ્મદ ગઝનાનો પાંચ ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. કર્તા સુલતાનના સોમનાથવિજયના ખલિફા પર લખેલા પત્રમાંથી મૂલ્યવાન અવતરણ આપે છે. આની હસ્તપ્રત બ્રિટીશ મ્યુઝિયમમાં છે. જુઓ નં. ૩૬૮૫.

૭. અલ કામિલ ફિત-તારીખ:—એનો કર્તા અખુલ હસન અલી બિ અખદુલ કરીમ મુહમ્મદ, જે ઇબ્ને અસીર નામે વિખ્યાત છે. એણે પણ લગભગ બે સદી પછી આધારભૂત ગ્રંથોપરથી સુલતાન મહમ્મદનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે. આ પુસ્તકથી ગૂજરાત ખૂબ પરિચિત છે.

૮. મિરઆતુઝ-ઝમાન ફી તવારીખિલ અયાન:—એનો કર્તા અખુલ મુઝફ્ફર શુસુદ બિ ફિઝુલ્લી, જે સિખ્ત ઇબ્નુલ જવઝીના નામે વિખ્યાત છે. આ પુસ્તક લગભગ સોમનાથવિજય પછી અઢીસો વરસ બાદ એ સમયનાં આધારભૂત પુસ્તકો પરથી લખાયો છે. જુઓ બર્લિન હસ્તલખિત પુસ્તકો નં. ૯૪૩૬.

આ પછી લખાયેલાં પુસ્તકોનાં મોટે ભાગે મૂળ સાધનરૂપ જ આ ગ્રંથો છે. એટલે તેનો પુનઃ ઉલ્લેખ કરવો અહીં જરૂરી નથી. તેમજ તે સંગ્રહી દંતકથાઓનાં પુસ્તકોનો ય અહીં ઉલ્લેખ કર્યો નથી, જેને પ્રામાણિક ઇતિહાસગ્રંથોનો આધાર નથી.

મૂલવણી

પ્રમાણતા—આ આઠ ઇતિહાસસાધનોમાં ૧-૨-૩-૪ સુલતાનનાં સમકાલીન છે, જ્યારે ૫-૬-૭-૮ લગભગ બે સદી પછી લખાયાં છે, પરંતુ તેમનું મૂળ સુલતાનના સમયનાં આધારભૂત ઇતિહાસો છે; એટલું જ નહીં ઉપલા સમકાલીન ઇતિહાસોની કસોટી પર કસતાં તે ઇતિહાસ પુરવાર થાય છે.

આ બધામાં સોમનાથવિજયનો સગી આંખે જોનાર સાક્ષી તો કવિ ફરૂખી છે. પરંતુ તે ઇતિહાસકાર નથી. કવિ ફરૂખી ઇતિહાસકાર મુજબ તારીખ સાથે ઝીણામાં ઝીણી વિગતો આપતો નથી. પરંતુ પ્રશસ્તિ-કસીદામાં જે આપવું જોઈએ તે આપવા ચૂકતો નથી. આવી જ નોંધ શ્રી મહાવીરનો મહિમા ગાતાં કવિ શ્રી ધનપાલ આપે છે. અલ-ખીરની હિન્દની વિદ્યાઓનો પરિચય આપતાં સુલતાનના આશાનંદાર વિજયની નોંધ લે છે. તે સોમનાથ ક્યાં

આબુ તેનો ઉલ્લેખ કરે છે સોમનાથની દત્તકથા અને મૂર્તિ(લિંગ) પર પણ પ્રકાશ નાખે છે ઇબ્નુલ જવહી અને ઇબ્ને ઝાફર એમણે પોતાના ઇતિહાસો ખે મદી પછી લખ્યા છે પરંતુ તેમા આપેલ સુલતાનના પત્રોના અવતરણ આના પર પુષ્કળ પ્રકાશ નાખે છે

‘અલ કામિત કિત-તારીખ’ એ ગ્રંથ પાછળથી લખાયો કે, પરંતુ તે સોમનાથવિષયમાં માહિતીપૂર્ણ અને આધારભૂત પુસ્તકોના આધારે લખાયો છે એણે આધારભૂત પુસ્તકોની સૂચી આપી નથી, છતાં એનું વર્ણન ઉપરના ૧-૨-૩-૪ ગ્રંથોની કસોટી પર પણ ઇતિહાસ જ પૂરવાર થાય છે

સોમનાથની મૂર્તિ—મઘ્નતમા મૂર્તિ, અગ્નિજ્વાલા Idols અને અગ્ની દારસીમા બૂત. આ શબ્દ સામાન્ય રીતે તે ચિત્ર ઉભુ કરે છે, જે માનવ આકૃતિના અવયવોવાળું હોય પરંતુ હિન્દની પગિલાયામા જ્યારે તેનો ઉલ્લેખ મહાદેવ કે સોમનાથ માથે થાય છે, ત્યારે તે લિંગના જ અર્થમા વપરાય છે એટલુંજ નહીં સોમનાથપૂર્વે સુવતાન મહમુદે જે મૂર્તિઓનું ખડન કર્યું હતું તે બધી માનવ આકૃતિની હતી, તેમ જ અબ્બો ઇસ્લામ પૂર્વ અગ્નિરિતાનમાં જે મૂર્તિઓના પગિયમા હતા તે, પણ સંપૂર્ણ માનવ અવયવોવાળી હતી આ કારણે મહમુદના સમકાલીનોએ પણ સોમનાથને અગ્નિ મૂર્તિમાન્યતા માથે મરખાવવાની કોશીશ કરી છે પરંતુ ઇબ્ને અસીરે જે વર્ણન કર્યું છે તે લિંગને જ બધ એસે છે અને અન બીરની જે હિન્દમા ધર્મોથી અતિપરિચિત છે તે તો, સોમનાથની દત્તકથાની પણ નોંધ લે છે અને લિંગ-મૂર્તિ પર પણ ઘટોટા પ્રકાશ નાખે છે, અને સોમનાથનો મહિમા પણ જણાવે છે એ પછી ધડાયલી અને જનતામા પ્રસારેલી દત્તકથાઓ આ ઐતિહાસિક પૂગવાઓના કારણે કાંઈ મૂલ્ય રાખતી નથી

સોમનાથવિજયસાહ—સોમનાથવિજયની તારીખ અવ બીરની, ગઝદાહી, ઇબ્ને ઝાફર અને ઇબ્નુલ અમીન હિ મ ૪૧૬ (ઈ મ ૧૦૨૫-૬) આપે છે સુવતાનના વિજયની સાથ હિન્દુ માધનોમા માત્ર જિનપ્રજ સરીના વિવિધ તીર્થક’પ’મા મળે છે અને તે મત ૧૦૮૧ (૧૦૨૫-૬) ‘સુરિલમ ઇતિહાસમા નોંધાયલી તારીખોને સંપૂર્ણ ટેકા આપે છે પરંતુ સગ એય એમ ઇલિયટના હિસ્દ્રી ઝોફ ઇન્ડિયામા ઇબ્નુલ અસીરનો અનુવાદ કરતાં બેઠકારીથી સાત હિ સ ૪૧૪ (૧૦૨૩) લખાઇ ગઈ છે આના પગિણામે બધા જ આગત ઇતિહાસકારોએ એનું જ અનુકરણ કર્યું છે, કર્નન હેગ (ક્રિસ્ટીઅ હિસ્દ્રી ઝોફ ઇન્ડિયા વો ૩ પા ૨૩-૬) સુદાએ, આ કારણે ગુજગતના ઇતિહાસકારોએ પણ સાત લખવામા બૂલ કરી છે

સોમનાથનો માર્ગ—સુવતાને સોમનાથ કયા માર્ગથી ચઢાઈ કરી હતી, તેની માથી વિરોધ માહિતી મુરિલમ ઇતિહાસકારોમા ફર્ડીની આપે છે જેને ગૂર્જર કવિ ધનપાલ સંપૂર્ણ ટેકા આપે છે

૨ ‘વિ. તિ ક’મા નીચે મુજબ લેવેજ છે ચીવેકચ વસપતિ શ્રી લીમદેવના રાજ્યમા ટુરક મહાજમાથી આગેલા સળગ વાહનવાળા ચાનનજુદા નામના સાઘાએ અણદિલ્લરાહ પાટનુ નામનો જદ બાનીને વળગા દરિખી આમના એવેરમા પ્રવેસ કરીને પાંચ નાથની પ્રતિમા બાગી, વિ સ દસરો એકાગીમા (નુમો સિધી જૈન મધમાગામા પ્રકાશિત વિ. તિ ૩ પા ૨૬)

કૃષ્ણીનું વર્ણન.
લુહરવાથી ચિકાદર, નહરવાલા (અ. પાટણ)
મોઢેરા, દેલવાડા અને સોમનાથ,
કૃષ્ણીનાં કાવ્યો પા. ૧૯ બ.

ધનપાલની નોંધ.^૩
શ્રીમાલદેશથી ચિકાવલી (ચંદ્રાવતી),
અણહિલવાડ પાટણ (નહરવાલા), સોરઠ
દેલવાડા અને સોમનાથ.

જે. સા. સં. પુ. ૩. અં. ૩. પા. ૨૪૧.

એટલે મુલતાનથી લુહરવા, શ્રીમાલદેશ, ચંદ્રાવતી, અણહિલવાડ પાટણ, મોઢેરા અને દેલવાડા થઈ સોમનાથ.

કવિ કૃષ્ણી માર્ગમાં ધણા દિલ્લાઓ સર કર્યાનું લખે છે, પરંતુ તરતમાં જ કવિ ધનપાલે લીધેલી નોંધથી એના પર પણ પ્રકાશ પડે છે કે, માર્ગમાં શ્રીમાલદેશ પર પણ તેણે વિજય મેળવ્યો હતો. ચિકાદર તે ચિલ્કાદ્રા માતાના મંદિરની કુંગરી નદી, પરંતુ મુનિ જિનવિજય લખે છે તેમ ચંદ્રાવતીજ. કવિ ધનપાલ મોઢેરાનો ઉલ્લેખ કરતો નથી, પરંતુ સોરઠનો ઉલ્લેખ કરે છે, અને એમાં અસત્ય નથી. પાટણથી સોમનાથ મુખીનો વિજય એ સોરઠવિજય જ છે.

સોમનાથનું મંદિર—આ વિષે મુલતાન મહમુદ ગઝનાની વિજય પૂર્વે કાઠ નોંધ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં મળતી નથી. સોમનાથના વિનાશની નોંધ સૌથી પ્રથમ જૈન કવિ ધનપાલ આપે છે. આ પછી લગભગ ૧૪૫ વરસે લખાયેલી બૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિમાં સોમનાથ વિષે નીચલો ઉલ્લેખ છે:—

સર્વનો સ્વામી અને શુણોનો નિર્ધિ નેવા ગંડનું મંદિર સોમગજે સુવર્ણથી બનાવ્યું. રાવણ સમાન બળવાન કૃષ્ણે રૂપાનું બનાવ્યું અને હીમદેવે મોટા સરસ પથ્થર અને ધણાં રત્નોથી જડિત બનાવ્યું. સમય જતાં તે જીર્ણ થવાથી તેનો ઉદ્ધાર શ્રેષ્ઠ અને મહાન વિખ્યાત નૃપ- (કુમારપાલ)થી થયો અને નામ મેરૂ આપાયું.^૪

પરંતુ મુલતાન મહમુદના સમયમાં તે મંદિર કેવું હતું તેના મદિમા વિષે કાઠ પણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાધનનાથી માહિતી મળતી નથી. એ માટે આપણને અરબી-ફારસી ગ્રંથોનો જ આશરો લેવો પડે છે.^૫

મૂળ મંદિર

મૂળમંદિર એક લગ્ન ઇમારત હતી, જેમાં તેમના સેવકોનો આશામાં આછો એક ભાગ રહી શકે એટલી વિશાળ હતી. ભરતીનાં વધુમાં વધુ પાણીના નિશાનની અંદર હતી, જેથી તેની દિવાલો સાગરના મોજાંઓથી ધોવાતી.^૬ તેનો પાયો મોટા પથ્થરોથી પૂરવામાં આવ્યો હતો.^૭ અને તેની છત, લાકડાના પદ્મ સ્થંભો જે આકૃષ્ટામાંથી લાવવામાં આવ્યા હતા, તેના પર ઉભી હતી. મંદિરની દૂક પીરામીડ આકારની તેર માળે જેટલી ઉંચી હતી. તેના

૩. મ જેવિ લૂ સિરિમાલ દેસુ અનુ અણહિલવાડઈ

ચણાવલિય, સોરઠ ભગ્ગુ પુણુ દેવલવાડઈ

સોમેસરુ સોતેહિ ભગ્ગુ જણુતણુ આણુદણુ

ભગ્ગુ નસિરિ સરમહરિ વીરુ સિલ્લસ્યરન દણુ

૪. ગુ. ઇ. લે. ભાગ ૨. બે. ને. ૧૫૫. પા. ૬૬

૫. અલખીડની ઇખ્તુલ, અસીર વગેરે.

૬. અલખીડની લે. ૨. પા. ૧૦૫ ઇખ્તે આફિરે પથ ૧૫૦ બ.

૭. ઇખ્તે આફિરે પથ ૧૫૦ બ. સિખી ઇખ્તુલખની પથ ૨૩૫ અ.

૮. " " " ઇખ્તુલ અસીર લે. ૬. પા. ૨૪૨ સિખી ઇખ્તુલખની પ. ૨૧૫ બ

૯. " " " પથ ૧૫૦ બ.

શિખર ઉપર ૧૪ સોનાના ગોળ કળગ હતા, જે સૂર્યના પ્રકાશથી ચળકતા અને ધણી દૂરથી દેખાતા હતા ૧૦ મહિંમું તલધટ લાકડાના પાટીઆનુ બનેલું હતું, અને તેની વચ્ચે વચ્ચેની સાધા, સીસાથી ખૂરેલી હતી ૧૧

આ મહિંમ મા રાખવામાં આવેલી મૂર્તિ મહાદેવના લિંગનું સૂચન કરતી નક્કર હતી તે સાત હાથ ઉંચી હતી, જેમાંથી બે હાથ પાયામાં અને ત્રણ હાથ ઝોટામાં હતી. તેના પગ બારે કીનખાઈ દાકવામાં આવતું હતું, જે પ્રાણીઓના, ચિત્રોથી ભરેલા હતા ૧૨ અને તેના પર છતમાંથી જવાહિર જડિત છત્ર લટકતું હતું ૧૩ તેના ઉંચા ઝોટા પર અને છત્રમાં સોનારૂપાની નાની મૂર્તિઓ તેની સેવામાં હોય તેમ બતાવના ગણેલી હતી ૧૪ મહિંમે ગર્ભભાગ અતિસુંદર રત્નજડિત ઝુમ્મરોથી અજવાળવામાં આવ્યો હતો ૧૫ તેના દ્વારે મૂલ્યવાન પરદાઓથી નાણુગારેલા હતાં આ ગર્ભભાગ સુધી જતા આખા રસ્તે ચોપદારોને ઊર્જા રહેવાને સ્થળો હતાં અને આ ચોપદારો ભક્તોને અદ્વના પવિત્ર ભાગમાં દેગી જતા ૧૬ આ ગર્ભભાગ આગળખસો મણી ૧૭ સોનાની સાકળ માથે એક ઘટ લટકાવવામાં આવ્યો હતો આ ભાગની ખાજુમાં ભડાર હતો, જ્યાં જવાહિરો અને સોનારૂપાની મૂર્તિઓ ગખનામાં આવતાં ૧૮

સોમનાથનું મંદિર ઘણું જ સમૃદ્ધિશાળી હતું, એમ કહેવામાં આવે છે કે તેને દશ હજાર ગામડાઓનો પટો હતો એની મહેસુલ મંદિર પાછળ ખર્ચાતી, એક હજાર સાલણો મૂર્તિની ભવ્ય પૂજા કરવા અને યાત્રીઓને આવકારવા રાકવામાં આવતા ૩૦૦ સંગીતકારો અને નૃત્યકારો મંદિર દ્વારે ગાતા અને નૃત્ય કરતા ૩૦૦ મેવકા યાત્રીઓની મગવડ સાચવતા એક મેટા, રસાલો ગગાણતુ તાજી પાણી, જેનાથી મૂર્તિને હમેશા આભિષેક કરાવવામાં આવતો અને તાજા કાશ્મીરી ફૂલો જે હમેશા મૂર્તિપર ચઢાવવામાં આવતા, તે લાવવા માટે રાકવામાં આવ્યો હતો. મળકૂ ગામડાંઓની મહેસુલ ઉપરાંત તેના ભક્તોની મૂલ્યવાન ભેટોથી મંદિરનો ભાગ સુવર્ણ અને મૂલ્યવાન જવાહિરોથી ભરપૂર હતો ૧૯

મૂળ મંદિરનું સ્થળ

ઉપલા વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આજે જે ખડિયરો ૨૦ બતાવવામાં આવે છે તે પ્રાચીન મંદિરના જ છે અને તે મૂળ સ્થળે જ છે, એમ કહી શકાય નહીં તો પછી

૧૦ " " " " પત્ર ૧૫૧ અ. સિપ્ત ઇબ્નુલ જવહી પ અ ૨૧૫ બ.

૧૧ " " " " પત્ર ૧૫૧ બ

૧૨ ઇબ્ને ઝાફિર પ ૧૫૧ અ અલ ખીરની વા ૨ પા ૧૦૫ ઇબ્નુલ અસીર વા ૬, પા ૨૪૧

૧૩ ફરૂખી પત્ર ૧૬ બ ઇબ્ને ઝાફિર પ ૧૫૧ અ

૧૪ ઇબ્ને ઝાફિર પ ૧૫૧ અ

૧૫ ઇબ્નુલ અસીર વા ૬ પા ૨૪૧

૧૬ સિપ્ત ઇબ્નુલ જવહી પ ૨૧૫ બ

૧૭ એક મહામુદે રતલ એટલે ૨૦૦ મણની સાકળ ૪૦૦ રતલની ચઈ એટલે આજના દર મણની ભેદએ. જે એ એસ બી (૧૮૮૨) પા ૧૮૨

૧૮ સિપ્ત ઇબ્નુલ જવહી પ ૨૧૫ બ ઇબ્નુલ અસીર વા ૬ પા ૨૪૧

૧૯ ઇબ્નુલ જવહી પ ૧૭૫ અ ઇબ્નુલ ઝાફિર પ ૧૫૦ બ અલ ખીરની વા ૨, પા ૧૦૩ ઇબ્નુલ અસીર વા ૬ પા ૨૪૧ સિપ્ત ઇબ્નુલ જવહી પ ૨૧૫ અ

૨૦ આજે જે ખડિયર ઝોળખાયા છે તેનો યોગલ ૬૦૪૯૮ ફૂટ છે દરિયાથી ૬ ફૂટ દૂર અને દરિયાની સપાટીથી ૪૦ ફૂટ ઉચે છે જે ખડિયર એક માળાની ઉંચાઈ છે, જેની મધ્યમાં એક

પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે અસલ મંદિર ક્યાં હતું? અલ ધીરની લખે છે કે તે સરસ્વતી નદીના મુખથી ત્રણ માઇલ દૂર પશ્ચિમમાં આવેલું હતું.^{૨૧} જ્યારે હું સોમનાથ પાટણ જોવા ગયો ત્યારે મેં આ દ્રષ્ટિને લક્ષમાં રાખી, મૂળ મંદિરની તપાસ કરી અને મેં હીડીયાના મંદિરથી ૨૦૦ વાર દૂર અને સરસ્વતી નદીના મુખથી લગભગ ત્રણ માઇલ છેટે સંદેહ જેવી સીમેન્ટથી જોડાયેલા મોટા પથ્થરોના અવશેષ થોડા રેતીમાં દટાયેલા અને થોડા મોટી પાણીની ભરતીથી ધોવાતા જોયા. હું માનું છું કે જે મંદિરને સુલતાન મહમુદે લૂંટ્યું અને બાળ્યું તે મૂળ મંદિર આ જ સ્થળે હતું. આ સ્થળ અને હીડીયા મંદિરની વચ્ચે ઘણું કરીને પ્રાચીન સ્થળની યાદ તાઝી રાખવા પ્રાચીન કાળમાં સમુદ્રમાં લિંગ રાખવામાં આવ્યું હશે.

આ સ્થળની આબુખાબુનો આખો દરિયાકિનારો અવશેષોથી છવાયેલો છે. સમુદ્રનાં મોજાંઓ વારંવાર આવેલા રેતીને દૂર ધસડી જાય છે, અને તેમના ફેટલાક અવશેષોનાં દર્શન કરાવે છે. જ્યારે હું સોમનાથ હતો ત્યારે વેગવલ પાસે એક નાની ઝોરડીના જેવા દેખાતા અવશેષો આ રીતે મેં જોયા હતા. મને વિશ્વાસ છે કે જો આ સ્થળે જોદકામ કરવામાં આવે તો જૂના મંદિરના વિસ્તાર અને રચના વિષે વધુ વિગતો બહાર આવે.

સોમનાથવિજય

જ્યારે યમીનુદવલા હિન્દમાં વિજયો પર વિજયો પ્રાપ્ત કરી રહ્યો હતો, ત્યારે હિન્દુઓ કહેતા હતા કે આ મૂર્તિઓથી સોમનાથ (મહાદેવ) નારાજ છે. નહીં તો તેમને હાનિ પહોંચાડવાની તે તેમનો વિનાશ કરવાની શક્તિ કાઢમાં નથી. જ્યારે યમીનુદવલાએ આ કથન સાંભળ્યું ત્યારે આ (સોમનાથ મહા)દેવનો વિનાશ કરવા ચઢાઈ કરવાનો મક્કમ નિર્ણય કર્યો,^૧ અને ૨૧મી સપ્ટેમ્બર ૪૧૬(૧૮મી ઓક્ટોબર ૧૦૨૫)ના સોમવારે ૩૦ હજાર

સૌદા અને એની આબુખાબુએ નામના શુભજ છે. જુઓ પ્રો. રિ. આ. અ. વે. ઇ. (૧૮૯૮-૯) પા. ૬ લિ. એ. રિ. ઓ. પ્રે. (૧૮૮૫) પા. ૧૮૨ સોમનાથનું જે મંદિર મહમુદ ગઝનીએ લાગ્યું તે લાકડાનું હતું. તે કાણે બંધાવ્યું તેનો ઠીક ઉલ્લેખ મળતો નથી. રા. રા. ફ. કે. શાસ્ત્રી, 'ગુ. તી.' મા તર્ક કરે છે કે, તે વલ્લભીઓએ બંધાવ્યું હશે, પરંતુ એ વિષેની કોઈ નોંધ વલ્લભીઓના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં નથી. ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ પણ આના પર કોઈ પ્રકાશ નાંખતી નથી. રા. રા. હ. પ્ર. શાસ્ત્રી ત્રૈમાસિક પુ. ૪ અંક ૧ની ફૂટનોટ ૨૬માં એના પર ચર્ચા કરે છે. અને મૂળ સ્થળે જ આજનું મંદિર છે એમ જણાવે છે, જેમા એમના આધારનો પાયો 'જીર્ણોદ્ધાર' શબ્દ છે. પરંતુ ભાવબૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ પોતે કહે છે. શોભ, કૃષ્ણ અને ભીમદેવે સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું અને કુમારપાલે ભીમદેવના જીર્ણોદ્ધારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. ભીમદેવે એના પૂર્વેના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો એવો જરીએ ભાવાર્થ તેમાંથી નીકળતો નથી. હવે ભીમદેવે પથ્થરનું મંદિર ક્યાં બંધાવ્યું તેનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. સંભવ છે કે સુલતાન મહમુદે સોમનાથના મંદિરના કરેલા વિનાશ પછી જ્યાં આજે મંદિર છે ત્યાં સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હોય, એ પછી મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર જ થયો છે. પુનઃ નવેસરથી બંધાવ્યું નથી. આજે સોમનાથમાં જે મંદિર છે તેજ ભીમદેવના કાળનું છે. જેનો પાછળ અનેક વખત જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. કોકિલ.

૨૧. અલખીઝની વો. ૨. પા. ૧૦૫.

૧. ઇબ્નુલ અસીર. વો. ૯. પા. ૨૪૧.

૨. ઇબ્નુલ અસીર પ. ૧૫૦ અ. સિબ્ત ઇબ્નુલ જવહી પ. ૨૧૫ અ. ઇબ્નુલ અસીર વો. ૯. પા. ૨૧. અસીર સપ્ટેમ્બરની ૧૦મી તારીખ આવે છે તે લઢિયાની ભૂલ છે.

કેળવાયલા ઘોડેમવાર અને સેકડો મુજહિદો^૩ માથે કૂચ આગલી^૪ લગલગ ૧૫મી રમઝાન (૯મી નવેમ્બર)ના મુલતાન પહોંચ્યો,^૫ જ્યાં તે ગણના માર્ગોની સ્થિતિથી પરિચિત થવા માહિતીઓ મેળવવા અને (લાખી) સફર માટે ઘટતી વ્યવસ્થા કરવા રોકાયો. ^૬ પાણીના જરૂરની મુલતાનને ખાસ ચિન્તા હતી (આથી) દરેક મૈનકને બળે જોડ આપવામાં આવ્યા હતા કે જેના પર (તે) પોતાના માટે પાણીની વ્યવસ્થા કરી લે. વધાગમાં મુલતાને રણુતી સલામતી માટે અત્યંત વીસદબળ જોડાની વ્યવસ્થા કરી હતી.^૭ રજીસ્ટ્રાર^૮ (૨૬મી નવેમ્બર)ના મુલતાને મુલતાન મધ્ય અને અંતગણમાં ઝપલાવ્યું.

સૌથી અગત્યનો અને પ્રથમ રણમાં જે કિલ્લો મુલતાનની દૃષ્ટિએ પડ્યો તે લાડોગવાનો,^૯ જે ભારી જડોનનું પાટનગર હતું, ત્યાંથી તેણે કૂચ ભરી રાખી જોસવમીર અને મિલાનની ખીજોમાંથી નીકળી,^{૧૦} શ્રીમાલદેશ અને ચદાવતીનો વિનાશ કરતો.^{૧૧} જલકાદ (ડિસેમ્બર)ની શરૂઆતમાં એક મામના ગણના પ્રસાસ પછી અણહિલવાડપાટણ પહોંચ્યો. અણહિલવાડનો રાજા લીમદેવ સોલકી મુલતાનના હાથમાં ચહેર મુકી, કચકોટ^{૧૨} (નામ)ના મળખત કિલ્લામાં નાસી ગયો. પાણી અને અમના બહારો પુન ભરી લીધા પછી મુલતાને દક્ષિણ તરફ આગળ કૂચ કરી મોટેગ આગળ (મુલતાનને આગળ) વધતો અટકાવવા નિરધાર કર્યો, અને તેને, અમલમાં મુકવા વીમ હબાર ચોદાઓને તેમના સરદારો માથે એટકા કર્યા, પરંતુ તેઓ હાર્યા અને ભાગ્યા.^{૧૩} મુલતાન ત્યાંથી સીધો ઉના પાસેના દેલવાડા પાસે આવ્યો. ત્યાંની જનતાને વિશ્વાસ હતો કે સોમનાથ દેવ પોતે મુસલમાનોનો વિનાશ કરશે એટલે તેમણે સામે થવાની કોશીશ કરી નહીં, અને એ સ્થળ પણ વગર મુશ્કેલીએ લઈ લેવામાં આવ્યું.^{૧૪}

૩ મુજહિદોના માટે અહીં ૧૦૧૨ સંવત્ વપરાયો છે. અહીં વોવન્ટિઅરનો અર્થ સ્વયં સેવક નથી. આલકાહના મર્મ માટે લટનારા છે.

૪, ઇબ્નુલ જવહી ૫ ૧૭૫ બ ઇબ્નુલ અસીર વો ૬ પા ૨૪૧ સિખ્ત ઇબ્નુલ જવહી ૫ ૨૧૫ અ. વડુમા લખે છે 'મુલતાને પચાસ હજાર દિનાર (તેમનામાં) તેમના ખર્ચ માટે વહેંચ્યા.'

૫ ઇબ્નુલ અસીર વો ૬ પા ૨૪૧ સિખ્ત ઇબ્નુલ જવહી ૫ ૨૧૫ અ.

૬ ફર્જી ૫ ૧૮ બ મુસાફરીની મુશ્કેલી વર્ણવે છે સિખ્ત ઇબ્નુલ જવહી ૫ ૨૧૫ અ. વડુમા લખે છે 'માર્ગમાં વિટબણાઓ અનુભવાઈ અને સૈન્યે પુષ્કળ સટી.'

૭ ઇબ્નુલ અસીર વો ૬ પા ૨૪૧

૮ સિખ્ત ઇબ્નુલ જવહી ૫ ૨૧૫ અ.

૯ ફર્જી ૫ ૧૮ અ.

૧૦ મુલદમદ નાઝિમ લખે છે 'ખીજોમાંથી નીકળી ચિલકાદ્રામાતાની કુંગરીના મંદિર પાસે નીકળી' પરંતુ કવિ ધનપાવ મુજબ આદિ મુધારો કર્યો છે કે શ્રીમાળ અને ચદાવતીનો વિનાશ કરતો.

૧૧ જો સા સ અડ ૩ અ ૩ પા ૨૪૧

૧૨ આ સ લે હી વો ૬ પા, ૧૩, કચકોટ રાજાથી અનિકાલમાં ૧૧ માહલ દૂર અને અભરથી હિરાનમાં ૩૬ માહલ દૂર આવેલું છે.

૧૩ ઇબ્નુલ અસીર વો ૬ પા ૨૪૧ ૨

૧૪ ફર્જી ૫ ૧૮ બ ઇબ્નુલ અસીર વો ૬ પા ૨૪૨ સિખ્ત ઇબ્નુલ જવહી ૫ ૨૧૫ અ. જ્યાં ઘાડા પુગમલ જેવી હતી, જેને સૂચને લાગી લીધો હતો. હિન્દુઓને વિશ્વાસ હતો કે સોમનાથનો જ પ્રતાપ છે કે તે મુસલમાનોનો વિનાશ કરવા અહીં ખેંચી લાગ્યો છે.

આ દિશામાં હેલ્થ સોમનાથ હતું. ૧૪મી જુલકાદ ૪૧૬ (૬ઠી જાન્યુઆરી ૧૦૨૬)ના ૧૫ શુક્રવારે આવ્યો, અને સાગરતીરે ખાંધેલો મજબૂત કિલ્લો જોયો. ૧૬ જોના શુરજો અને દિવાલો પર અમંજ્ય આક્ષણો એકઠા થયા હતા. તેઓ ચઢાઈ કરનારની મઝાક ઉડાવી રક્ષા હતા કે મહાબળવાન સોમેશ્વર દેવ મુસલમાનોને તેમણે હિન્દુસ્તાનના દેવાતું જે અપમાન કર્યું છે તેનો બદલો લેવા અહીં જોઈ લાવ્યા છે. કિલ્લાના સરદારને ગમે તેમ હુમલો કરનારના મુકાબલામાં દેવની શક્તિ દશાંશ જેટલી જણાઈ અને તે એક ટાપુમાં નારી ગયો. અને સુલતાન (ગઝના) પાછો ફર્યો નહીં ત્યાંસુધી (સોમનાથ) પાછો ફર્યો નહીં. ૧૭

સુલતાને સોમનાથના કિલ્લાને ઘેરો નાંખ્યો. કિલ્લાના સૈન્ય અને આક્ષણોએ દેવલકતોની સહાય સાથે ધર્મ માટે હિમ્મતભર મરણીઆ બની બચાવ કર્યો. પરંતુ ખીછ સહવારે ૧૫મી જુલકાદ (૭મી જાન્યુઆરી) શુક્રવારે મુસલમાનોએ એવાં કાતિલ તીરોનો મારો ચલાવ્યો કે જેથી તેઓ કિલ્લાના ખૂરજો અને દિવાલો છોડી નાઠા. ખપોરના જુમઅની નમાઝ સમયે તેઓ કિલ્લાની દિવાલ પર ચઢી ગયા, અને પોતાનો વિજય અઝાન આપી દાખવ્યો. ૧૮ હિન્દુઓ મંદિરમાં દાખલ થયા, અને સોમનાથના લિંગ આગળ બૂકી પડી, પ્રાર્થના કરી. આશા અને હિમ્મતની પ્રેરણા લઈ, પોતાના કાતિલો પર મરણીઆ ચર્ષ તૂટી પડ્યા. ૧૯ સાંજ સુધીમાં તો તેમણે મુસલમાનોને હાંકી કાઢી પોતાનો ખોયલો કબજો પાછો મેળવ્યો.

૧૬મી જીલકાદ (૮મી જાન્યુઆરી) શનિવારે મુસલમાનોએ બળપૂર્વક આક્રમણ કર્યું, અને કિલ્લા પર કબજો કરી હિન્દુઓને મંદિર સુધી હાંકી કાઢ્યા, અને લયંકર રક્તપાત થયો. હિન્દુઓ ટોળેટોળાંમાં મંદિરમાં દાખલ થયા, પ્રાર્થના કરી, અને દેવની સહાયના વિશ્વાસ સાથે પોતાના હુસ્મનો પર તૂટી પડ્યા. ૨૦ પરંતુ હિન્દુઓનું ધર્મજીવન, મુસ્લિમબળનો અને કેળવાયલી સરદારોનો મુકાબલો કરી શક્યું નહીં. સુલતાને વિજયનો ઝંડો લહરાવી કિલ્લાનો કબજો લીધો. રક્તપાત અને કત્લેઆમનું લયંકર દૃશ્ય હિંમત યથું. કહેવાય છે કે પચાસહજારથી ઓછા નહીં એટલા સોમનાથ લકતોએ તેના રક્ષણમાં પોતાના ગ્રાણ આપ્યા. ૨૧ કેટલાકોએ વહાણમાં ખેસી નાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ દરિયાકાંઠે સુલતાને જે રક્ષકો રાખ્યા હતા, તેમણે પૂઠ પકડી તેમને કતલ કર્યાં વા કુખાડી મારી નાંખ્યા. ૨૨

હવે સુલતાન મંદિરમાં દાખલ થયો અને તેણે મૂર્તિ (લિંગ) જોઈ, ત્યારે તેણે ઉપરનો લાગ ફરસીથી તોડી નાંખવાને અને તેના કંકડા ચર્ષ જાય એ મોટે આરેકાર આગ લગાડવાનો હુકમ કર્યો. પછી મંદિરમાંથી ખજનો ખાલી કરવામાં આવ્યો, જેનું મૂલ્ય બે

૧૫. ઇબ્નુલ અસીર વો. ૯. પા. ૨૪૨.

૧૬. અલખીઝની વો. ૨. પા. ૧૦૫ જે એકસો વરસ પૂર્વે બંધાયો હતો.

૧૭. ગરહીઝી પા. ૮૬.

૧૮. ગરહીઝી પા. ૮૬. ઇબ્નુલ અસીર વો ૯, પા. ૨૪૨. સિબ્ત ઇબ્નુલ જવહી પત્ર ૨૧૫ અ.

૧૯. ઇબ્નુલ અસીર વો ૬ પા. ૨૪૨

૨૦. ઇબ્નુલ અસીર વો. ૯ પા. ૨૪૨ તા. ફરિ. વો. ૧ પા. ૩૨. અહિં વિગતવાર વર્ણન આપે છે, પરંતુ સમઘલીન ઇતિહાસો જોતા તે વિશ્વાસપાત્ર નથી.

૨૧. ઇબ્ને અફિર પ. ૧૫૨ અ. સિબ્ત ઇબ્નુલ જવહી પ. ૨૧૬ અ.

૨૨. ઇબ્નુલ અસીર વો. ૯. પા. ૨૪૨

૨૨:૬ દિનાગ હતું ૨૩ અને મંદિર તળિયા સુધી બાળવામાં આવ્યું ૨૪ .

મુવતાન ત્યા એક પખવાડિયાથી વધુ થોભ્યો નહીં અને ગઝના જવા ઉપશ્યો ૨૫ આ સોમનાથ વિનાગે, હિન્દુઓના હૃદયમાં વ્યાકુળતાની આગે, ક્રાંતિ જગાવી આ સમયે નમ્રદીપ્તના ગર્ભજ્યેષ્ઠિ આધુના પીંગમદેવની મરદારી હેઠળ અગ્રસ્ત્રી અને દમ્બના ગણના મોકડા માર્ગે આગળ સુલતાનને ઘેરી લેના આગળ વધવા માડ્યું ૨૬ પરંતુ સુલતાને યુદ્ધને પડતા મૂકવાના આશયે વધુ પશિમે આવેલા, કમ્બ અને મિન્ધનારખમાર્ગ જનાનું નક્કી કર્યું અને ઉત્તર તરફ દૂર કરી, અહીં સુધી કે કાઠિયાવાડ અને કમ્બ નમ્બેના સાંકડા સમુદવહન પાસે આવ્યો ૨૮ આવી રિટબળાઓથી નહીં અટકતા ઓટમમયે સુલતાને પોતાનો ધોડો માગરમાં ઝંપલાવ્યો અને સાગવ સૈન્યે તેનું અનુકરણ કર્યું, અને બધા સદિસતામત પેસે પાર પહોંચી ગયા ૨૯. ત્યાં લીમદેવે સુલતાનના આગમનના સમાચાર સાબળ્યા ત્યારે તેણે જ્યાં આશ્રય લીધો હતો તે કથકોટ મૂકી નાસી ગયો સુલતાને કિલ્લો લીધો અને લૂટનો દુક્રમ આપ્યો ૩૦ અને દમ્બના માર્ગે આગળ દૂર કરી ૩૧ અહીં સોમનાથનો એક ભક્ત જેણે સુલતાન પાસે ભોમિયાના કામની સેવા માંગી લીધી હતી, તેણે એના દેવનો બદલો લેવા સુલતાનને અવળે માર્ગે ગયો અને જૈન્યને જાણી જોડે એવા રથને લાભ્યો કે જ્યાં મુદત પાછી મળી શકે નહીં પરંતુ થોડા મિલગ નિગરામાં ભટકેલા પછી મુવતાન આ ભગભર્યા માર્ગમાંથી પોતાના સૈન્યને મૂક્ત કરાવી ચક્ર્યો અને ગણુ ઓળંગી મહીસલામત પહોંચી ગયો ૩૨ મિન્ધવી ૧૦ મી સફર ૪૧૭ (૭ ૭ એપ્રિલ ૧૦૨૬) નાજના પહોંચી ગયો ૩૩

૨૩ નારદીઝી પા ૮૬ ફર્ષી પા ૨૦ બ ૨૧ અ હુબ્નેઝફિર પ ૧૫૧ અ આ મુલ્તિએનો ફેટ્વાઃ હામ મક્કા અને બમદાહ મોકલવામાં આગ્યો અને ફેટ્વાઃ હામ નજનાની હામ મરિનક અને સુલતાનના મહેલ આગળ મૂકવામાં આવ્યો અલબીરની લે. ૨ પા ૧૦૩

૨૪ હુબુલ અસીર લે. ૬ પા ૨૪૨ રવજતુસ-સફા પા ૭૪૧. આ રકમ માત્ર સુલતાનના હાજની હતી, જે ફક્ત લૂટનો પાચમો હાલ હતી સરેરાશ મદમુદના દિરદમતુ વજન ૧૮૮ મેન ઓ આ દિસાલે લૂટ્યું મુદ્દમ એક કયેડ પચાસ લાખ પૌંડ થાય એટલે ૧૫,૭૫,૦૦,૦૦૦ રૂા થાય

૨૫ સુલતાને ત્યા પોતાનો અવર્નર મૂક્યો, એણે જે જે કવિદાસમાં કલેલ છે તે કવિપત ઓ, સત્ય નથી

૨૬. નારદીઝી પા, ૮૭

૨૭ " પા ૮૭ ફર્ષી પા ૨૦ બ.

૨૮. નારદીઝી પા ૮૭ હુબુલ અસીર લે. ૬ પા ૨૪૨

૨૯ ફર્ષી પ ૨૦ બ વધુમાં જણે છે, સુલતાનને એણે નજા બે રિવલ લાખા સૈન્ય ઉપાર્ગ ૨૦૦૦ યોદા, કીલ અને બીબ બનવેરોએ આ ખાદી એળગ્યો.

૩૦ હુબુલ અસીર લે. ૬. પા ૨૪૨ આ કિલ્લો સોમનાથથી ૮૦ ફારસ એટલે ૧૪૦ માઈલ દૂર હતો.

૩૧ લા ફિર લે. ૧ પા ૩૩ 'સોમનાથથી નરદરવાવા મુલતાન રવા' જે લખ્યું છે તે ખાતું છે.

૩૨. ફર્ષી પા ૨૫ અ.

૩૩ હુબુલ અસીર લે. ૬ પા ૨૪૩

ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં ઇસ્લામી સૈન્યનાં સાહસનાં મોટામાં મોટાં પરાક્રમોમાનું આ એક છે. આ વિજયના સમાચારે મુસ્લિમ જગતમાં આનંદનાં મોઝાં ફરી વળ્યાં. આ વિજય પ્રસંગે ખલિફતુલમુસ્લિમિને ખુશ થઈને સુલતાનને તેના લાઈ અને ફરજદને ખિતાબોતી નવાજસ કરી. સુલતાન મદમૂદને કહુંદૂદ દવલાહ વલ ઇસ્લામ, મમુદને શિહાબુદ-દવલાહ વચ્ચ જમાલુલ મિદ્દાહ, મુહમ્મદને જલાલુલ દવલાહ, વજમાલુલ મિદ્દાહ, અને યુસુફને અદુદ દવલાહ વચ્ચ મુઅટયીદુલ મિદ્દાહનો ખિતાબ આપ્યો. ૨૪

સંક્ષિપ્ત આધારનામ સૂચી

અલખીરની
આ. સ. વે. ઈ.
ઇખ્તુલઅસીર
ઇખ્તુલ જવહી
ઇખ્તેઝાફિર
ગરદીઝી
ગુ. એ. લે.

ગુ. તી.
જ. એ. એસ. બી.
જે. સા. શં.
તા. ફરિ.
પ્રો. રિ. આ. સ. વે. ઈ.
ફર્જીખી
રવઝતુઝ-સફા
લિ. એ. રિ. બો. પ્રે.
વિ. તિ. ક.
સિપ્ત ઇખ્તુલ જવહી

અલખીરનીકૃત તહકીક મઆલિલ હિન્દ
આકર્યોલોહકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા
ઇખ્તુલઅસીરકૃત અલકામિલ ફત તારીખ
ઇખ્તુલ જવહી-કૃત અલમુન્તઝમ શીનવારીખિલ મુલક વલ હમમ
ઇખ્તેઝાફિર-કૃત અખબારફ-ફવાલિલ મુતકમિઅ
ગરદીઝીકૃત ઝયનુલ અખબાર
શ્રી ફાર્ખસ ગુજરાતી સલાએ છાપેલા, જી. વી. આચાર્યે સંશોધેલા,
ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૨જો.
ફુર્ગાશ કર શાસ્ત્રીકૃત ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો
જર્નલ ઓફ ધી એસીયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગાલ
જૈન સાહિત્યસંશોધક
ફરિસ્તહ-કૃત તારીખે ફરિસ્તહ વો. ૧હું
પ્રોગ્રેસ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કોલોહકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા.
ફર્જીખીના કાવ્યો—સોમનાથપ્રશસ્તિ
મીરખોદકૃત રવઝતુઝ સફા
લિસ્ટ ઓફ એન્ટીક્વેરીઅન રિમેન્સ ઇન ધી બોમ્બે પ્રેસિડન્સી
બિનપ્રસસૂરિએ કૃત વિવિધ તીર્થકલ્પ
સિપ્ત ઇખ્તુલ જવહીકૃત મિર અતુઝ-ઝમાન શી તવારીખિલ અયાન

ચૌહુકય વંશનો ઇતિહાસ

[લે' રા રા' માણિકલાલ ચકુલાલ દવે, મળ્ય, શ્રી કાર્યમ ગુજરાતી સભા]

૪

(અનુમધાન ત્રે વર્ષ ૬ આ ૩ પાના ૮૬૬ માનું)

કુમારપાલ

કુમારપાળની ઉત્પત્તિ વિષે ચર્ચા

સિદ્ધરાજ પછી, ભીમદેવ પહેલાનો પુત્ર ક્ષેમગજ, તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ, તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ અને તેનો પુત્ર કુમારપાલ ગાદી પર બેઠો. એમ કુમારપાલના સમયના ચિત્રોડના કિલ્લા પરના સવત વગના લેખથી મળ્ય છે આ લેખમાં તથા સમકાલીન દ્વાપ્રય મહાકાવ્યમાં કુમારપાલના પૂર્વજ અને ભીમદેવના પુત્ર ક્ષેમગજને અપાયેલા વિશેષણો જોતા ક્ષેમરાજ ભીમદેવની ચૌહાદવી નામની પચ્ચાડગના રાણીનો પુત્ર હતો કે કુમારપાલ ક્ષેમગજનો વશજ હોઈ હલકા કુળનો હતો, એમ કહેવું મિલકુલ વાજબી નથી.

કુમારપાલની રાજ્યપ્રાપ્તિનો પ્રસંગ

સિદ્ધરાજને સામુદ્રિક શાસન જાણનારાં જ્યોતિષિઓએ કહેલું કે તમારી પછી કુમારપાલ રાજ થશે, પણ કુમારપાલ હલકા કુળનો હોઈ રાજ થાય, એ સિદ્ધરાજને મનગમતી વાત ન હતી, જેથી તેણે કુમારપાલને મગવી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, શોધના માટે, પણ કુમારપાલ ચેતી જતા નામી છૂટ્યો, અને જૂદા જૂદા દેશોમાં ફર્યો, પછી સિદ્ધરાજનાં મરણના સમાચાર મળતા પાછો તે અણહિલપુરમાં આવ્યો, અને તેના બંને પુત્રો કાન્હડદેવે તેનો પચાસ વર્ષની પ્રૌઠ વયે રાજ્યપાટ અભિષેક કર્યો, આ મતલબની નિસ્તૃત દત્તકયા મેરુતુંગે નોધી છે ૪ પણ આ દત્તકયાને કાર્ષ મમકાલીન લેખનો આધાર નથી કારણ કે કુમારપાલ હલકા કુળનો હતો જેથી સિદ્ધરાજે તેને મગવી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એ વાત જ સમકાલીન દ્વાપ્રય મહાકાવ્ય જેના પ્રમાણબૂત અન્યમાં નથી મળતી, છતાં ગાંધ્ય મળ્યા પહેલાં કુમારપાલને થોડો વખત રખડપટ્ટી ઢરની પડી હોય, એમ મોહપગળ્યના ટુંકા વચન ઉપરથી જણાય છે ૫ પણ સિદ્ધરાજે કુમારપાલને મગવી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે કુમારપાલ સિદ્ધરાજથી બીને નાસતો ફરતો હતો, એ કથનને બીજે કયાવથી ટેકો મળતો નથી વળી

૧ પૂર્વે શ્રીભીમદેવસ્ય ક્ષેમરાજસુતોઽમ્ભવત્ ।

ક્ષમાક્ષેમનર્મમુલ્યૌર્ધ્વો દરાજ ગુરૌરપિ ॥

[જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પાન ૨૧૮, ટિપ્પણ ૩]

૨ દ્વાપ્રય મહાકાવ્ય, સર્ગ ૯ શ્લોક ૭૭

૩ પ્ર ચિં ગુ ભા મી કું કે રાસી, પાન ૧૬૬ થી ૧૬૪ તથા પાછળ પાન

૪ જુઓ પ્ર ચિં ગુ ભા, શ્રી કું કે રાસી, પાન ૧૬૪ થી ૧૬૬ તથા કુમારપાલનો આ વિષેનો ઓછાવતો વૃત્તાન્ત જયસિદ્ધસૂરિના કુમારપાલચરિતના ગુજરાતી બાષાન્તરમાં પાન ૧૩૧ થી ૧૪૫માં તથા કુમારપાલપ્રબંધના ગુજરાતી બાષાન્તરમાં પાન ૬૨ થી ૮૬ માં મળે છે આ વૃત્તાન્તમાં સિદ્ધરાજે ત્રિભુવનપાલને મરાઠ્યાની વાત છે પણ એ વાતને કોઈનો ટેકો નથી

૫ ઈકો ચ સક્લ કુત્તુહલિતયા વધ્રામ મૂળ્લન્મ ॥ એન ॥ ૨૮ ॥

[જુઓ મોહ'પરાજ્ય અંક ૧]

કુમારપાળને રાજ્ય મળવામાં તેના અનેવી કાન્હડદેવની સહાયતા હતી, એમ માનવામાં વાંધો નથી. પણ ખરી રીતે સોમેશ્વરે જ તેને રાજ્યવિલવ આપ્યો હતો, એમ કુમારપાલના જ પોતાના વિ. સં. ૧૨૦૮ના વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિલેખમાં કહ્યું છે.^૧ ચિતોડના દિલ્લા પરના લેખમાં પણ સોમેશ્વરે “ તારી પછી કુમારપાલ રાજ્ય થશે. ”^૨ એવી ભવિષ્યવાણી સિદ્ધરાજ આગળ કરી હતી, એ ઉપર નોંધ્યું છે.^૩ માંગરાલની સોઢી વાવના વિ. સં. ૧૨૦૨ સિદ્ધસંવત્ ૩૨ના લેખમાં પણ લખ્યું છે. “ઉત્તમ કીર્તિ વડે શોભાવ્યું છે ભૂતળ જેણે એવો અને શુણેએ કરીને મોટો એવો સિદ્ધરાજ રાજ્ય રાજ્ય કરીને ત્યારે દૈવયોગથી મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે તરત જ અદ્ભુત મહિમાવાળો અને પુણ્યથી રૂઢતા(નિશ્ચળતા)ને પામ્યો છે, ઉદય જેનો એવો આ કુમારપાળ રાજ્ય તેના રાજ્યસિંહાસન ઉપર ચઢી બેઠો.”^૪ આ ઉપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે કુમારપાલને રાજ્યપ્રાપ્તિ થવામાં શ્રીહેમચંદ્રસૂરિની કે જોન મંત્રીઓની જરૂર સહાયતા ન હતી, પણ ખુદ સોમેશ્વરની સહાયતાથી જ કુમારપાળને રાજ્યપ્રાપ્તિ થઈ હતી.

કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકની તારીખ

કુમારપાલનો વિ. સં. ૧૧૯૯ની માર્ગશીર્ષ વદી ૪થે રાજ્યાભિષેક થયો. એમ જિન-મંડનગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં લખ્યું છે.^૫ વળી વિચારશ્રેણીમાં કુમારપાલની ગાદી ઉપર બેસવાની તારીખ વિ. સં. ૧૧૯૯ના માર્ગશીર્ષ સુદ ૪ આપી છે. વિ. સં. ૧૧૯૯ના વર્ષમાં કાર્તિક વદ ૨ ને રવિવારે કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક થશે, એવો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિં. માં છે.^૭ પણ સિદ્ધરાજનો દેહ વિ. સં. ૧૧૯૯ના કાર્તિક સુદ ૩ના દિવસે પડ્યો હતો, એમ ઉપર નોંધ્યું છે. એટલે વિ. સં. ૧૧૯૯ના કાર્તિક સુદ ૩ અને વિ. સં. ૧૧૯૯ના માર્ગ સુદ ૧૦ પહેલાં કદાચ વિ. સં. ૧૧૯૯ના માર્ગશીર્ષ વદી ૪થે જ કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક થયો હશે, એમ માનવામાં વાંધો નથી.

કુમારપાલને મારવાનાં કાવતરાં

કુમારપાલ પ્રોદ ઉમ્મરે ગાદી ઉપર બેઠો હોવાથી વ્યવસ્થિત રીતે રાજ્યતંત્ર ચલાવવાં લાગ્યો. આ, રાજ્યના જૂના માણસોને રૂચતી વાત આવી નહીં, એટલે તેઓએ ભેગા મળીને

૧ શ્રીસોમેશ્વરદત્તરાજ્યવિભવસ્યાઢંબરં વાહિની ॥ શ્લોક ॥ ૧૮ ॥

[જુઓ ગુ. ઐ. હ. લેખો ભાગ ૨ નો લેખાંક ૧૪૭]

૨ કુમારપાલદેવાચ્ચયઃ શ્રીમાસ્તસ્યાસ્તિ નદન. ।

[જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પાન ૨૧૮ ટિપ્પણ ૩]

૩ જુઓ પાછળ પાન

૪ કૃત્વા રાજ્યમુપારમનરપતિઃ શ્રીસિદ્ધરાજો યદા

દૈવાદુત્તમકીર્તિમહિત મહીપૃષ્ઠો મરિપ્ઠો મુજૈઃ ॥

આચક્રામ ઋનિત્વ [સ્ટિટ્ય] ચિંત્યમહિમાતદ્રાજ્યસિંહાસને

શ્રીમાનેષ કુમારપાલનૃપતિ. પુણ્યપ્રહ્લોદયઃ ॥૨॥

[જુઓ ગુ. ઐ. હ. લેખો ભાગ ૨ નો લેખાંક ૧૪૫]

૫ જુઓ કુમારપાલપ્રબંધ ગુ. ભા. પાન ૮૬

૬ પુરાતત્વચિંતક મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ સંપાદિત “જોન સાહિત્યસંશોધક” ખંડ ૨,

અંક ૨ પાન ૧૪૧

૭ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. હ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૬૫

ન્યા અધર ગહેતો હતો એના દુઃસાગતમા માગઓ ગળી તેને, મારી નાખવાનો તાગડો રચ્યો પણ અગાઉથી કુમારપાલને આ કાવતગની ખગ કાઈ અગત માણુમ મારફત મળી ચૂકી હતી એટલે તેણે તે દુઃવાળેથી પ્રવેશ ન કર્યો, પણ બીજે બાગલેથી કિંતામા પેસી તે કાવતગખોગ માણુમોને મારી નખાવ્યા આ રીતે પૂર્વજન્મના પુણ્યે કરીને કુમારપાલનો પ્રાણ બચ્યા ?

કુમારપાલે કાન્હડદેવને કચેલી શિક્ષા

કુમારપાલને સામત કાન્હડદેવ કે કૃષ્ણદેવ જે મોઢેગનો મહાજેશ્વર હતો તેણે કુમારપાલને ગાદીએ બેસનામા મદદ કરી હતી એથી ગજસવારીમા કે ગંજમલામા તે કુમારપાલની પહેલાની ખગમ સ્થિતિ અમળી, મનને ખૂચે એવી, મસ્કરી વ્યા કરતો પણ કુમારપાલે તેને તેમ નહીં વર્તવા માટે વિનતી કરી સમજાવ્યો છતાં જાતે ઉન્નયન હોવાથી તે સમજ્યો નહીં એટલે કુમારપાલે પોતાના મંત્રો પાસે એના હાથપગ લાગી નેખાવ્યા, અને એમ આખો ફાડી નખાવી તેને ઘેર મોકલી દીધો આ ઉપગથી વિચાર કરીને ભયભીત થઈ ગયેલા બધા મામતોએ તે દિવસથી ગાળની પગલે પગલે એવા કગવા માડી ૨ આ રીતે કુમારપાલે આગલથી જ પોતાના રાજ્યમા મખ્તાબની છાપ બેમાડી દીધી હતી, એમ માનવામા કાઈ વાધો નથી

કુમારપાલની અજમેર ઉપરની ચઢાઈ

કુમારપાલની અજમેર ઉપરની ચઢાઈનો ઉલ્લેખ મમકાલીન શ્રીહેમચંદ્રના દ્વાશ્રય મહાકાવ્યમા મળે છે તેમા લખ્યું છે કે "જયમિહના મરણ પછી મહોન્મત થઈ ગયેલા સપાહલક્ષના આજ રાજાએ ઉત્તરના ગાળઓ જોડે મળીને કુમારપાલ માથે કારણ વિના જ વિરોધ આરબ્યો, અને કુમારપાલને પાછળથી દમાનના માટે પૂર્વના એટલે માલવાના ગાળ બદલાવને નિયોગ્યો આ રીતે અજમેરનો ગાળ આજ પોતાના ઉપર ચઢી આવે છે તેવી ખબર એકે જાસુસ મારફત કુમારપાલને મળી એટલે તેણે ઠાક નામના દડપતિની સગદારી નીચે નાન્દીપુરના લશ્કરને બદલાલ મામે મોકલ્યું અને પોતે કચ્છના, સૌવીંગના તથા સિન્ધના ધોડાઓ તથા આરણ્યક હાથીઓ સાથે આજ સામે નીડળ્યો આણુ પહોંચ્યા પછી બનામ નદીના ઘાટ ઉપર થોડો વિશ્રામ કરીને, આણુનો ગાળ વિક્રમમિદ જે પોતાનો સામત હતો તેને માથે લઈને અજમેર તરફ ગયો, અને ત્યાં ચઢાણુ ગાળ માથે લઢાઈ આગવી તેમા ચોંદાણુ ગાળ હારી ગયો એટલે નમી જઈને કુમારપાલ માથે મદિ કરી, તથા પોતાની પુત્રી જલ્હણુ કુમારપાલને પગલાવી "૩ આમ અજમેરના ગાળ આને હારી જવાથી પોતાની પુત્રી કુમારપાલને પગલાવી હતી, એ નિ મદદ છે પણ કુમારપાલે પોતાની બેન દેવળદેવી અજમેરના ગાળ આજ કે અણોગાળને આપી હતી, એમ જે ચતુર્વિંશતિપ્રબંધમા ઉતારવી દત્તકથા કહે છે, ૪ તે બગબગ નથી વળી આજ ગાળ ગૂર્જર દેશને સીમાડે આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં લઢાઈ થઈ, એમ પ્ર વિ મા લખ્યું છે ૫

૧ જુઓ પ્ર વિ ગુ ભા બી ૬ કે સાક્ષી, પાન ૧૬૬ થી ૧૬૭

૨ એજન પાન ૧૬૭

૩ દ્વામાય મહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૬ શ્લોક ૫ થી તે સર્ગ ૧૮, શ્લોક, ૧૧ ૧૨ ૧૧

૪ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમા દેમ સુ પ્ર પાન ૯૦ થી ૯૪

૫ પ્ર વિ ગુ ભા બી ૬ કે સાક્ષી, પાન ૧૬૮

પણ ખરી રીતે કુમારપાલ જ અજમેર ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, એમ કુમારપાલના ચિતોડના વિ. સં. ૧૨૦૭ ના શિલાલેખથી ચોક્કસ હરે છે. આ લેખમાં લખ્યું છે કે “કુમારપાલ રાજ સપાદલક્ષ દેશને ખૂંદીને તથા ત્યાંના રાજને તાળે કરીને ચિતોડરને પાછાં કરતાં, ચિતોડનાં મંદિરો, મહેલો અને સરોવરો વગેરેની શોભા એમને સમિદેશરને એક ગામનું દાન આપ્યું.”^૧ પછી વિ. સં. ૧૨૦૭ માં સમિદેશરના આ દાનનો લેખ લખાયેલો છે. એટલે આ લઠાઈ વિ. સં. ૧૨૦૭ પહેલાં થઈ હોવી જોઈએ, એમ નક્કી થાય છે. વળી આ લઠાઈમાં કુમારપાલનો વિજય થયો હતો, એ ઉપર કહ્યું છે. અને કીર્તિકૌમુદી, સુકૃત સંકીર્તન, વગેરે ગ્રંથોમાં^૨ પણ કુમારપાલના આ વિજયનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે કુમારપાલે અજમેરના રાજા આત્ર કે અર્ણોરાજ^૩ ઉપર વિજય મેળવ્યો, અને એની પુત્રી જલ્દહણા સાથે પરણ્યો તથા નિજમૂતવિક્રમ મળાંગમવિનિર્જિત-શાકમરીમૂપાલ એવું મહાગિરદ ધારણ કર્યું. કુમારપાલના આ ગિરદનો ઉલ્લેખ કુમારપાલના પોતાના વિ. સં. ૧૨૦૯ અને ૧૨૧૩ ના લેખમાં તથા આ વંશના લેખોમાં મળે છે. એટલે એ વિષે સંદેહનું કારણ નથી.

કુમારપાલે માલવાના રાજા બલ્લાલને માર્યો

કુમારપાલે માલવાના રાજા બલ્લાલની સામે નાન્દીપુરીના લશ્કરને કાકની સરદારી નીચે મોકલ્યું હોવાનું વર્ણન દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્યમાંથી ઉપર ઉતાર્યું છે. આગળ ચાલતાં એ જ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે જે વખતે કુમારપાલનાં આત્રની પુત્રી જલ્દહણા સાથે લગ્ન થઈ રહ્યાં, એ જ વખતે બલ્લાલને કુમારપાલના પાંચ સામંતોએ મળીને હરાવ્યાના સમાચાર પાંચ આવ્યા.^૪ બલ્લાલ સામે કુમારપાલ તરફથી લઢવા ગયેલા આ સામંતોનાં નામો દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્યમાં કે તેની ટીકામાં આપ્યાં નથી, પણ આખું ઉપરના તેજપાલના મંદિરની વિ. સં. ૧૨૮૭ ની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે “યશોધવલે કુમારપાલની સામે આવેલા માલવાના રાજા બલ્લાલને માર્યો.”^૫ આ યશોધવલ આખુના પરમાર રાજા રામદેવનો પુત્ર અને કુમારપાલનો સામંત હતો, એમ એ જ પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.^૬ જો કે કુમારપાલની સપાદલક્ષના રાજા આત્ર ઉપરની ચઢાઈમાં આખુનો રાજા વિક્રમસિંહ હોવાનું ઉપર કહ્યું છે, છતાં કદાચ વિ. સં. ૧૨૦૭ ની આસપાસ વિક્રમસિંહ ગાદી ઉપર હોય અને યશોધવલ

૧ જુઓ ગુ. એ. હ. લેખો ભાગ ૨ ને, લેખાક ૧૪૬ શ્લોક ૯ થી ૧૮, પંક્તિ ૬ થી ૧૬.

૨ હૃદિ પ્રવિપ્ત યદ્રાણક્લિપ્તેનાધૂર્ણિત શિરઃ ।

જાજ્જલક્ષોણિપાલેન વ્યાચક્ષણેઃ પરૈરપિ ॥ શ્લોક ૪૬ ॥

[જુઓ કીર્તિકૌમુદી સર્ગ ૨] તથા સુ. ક. સં. સર્ગ ૨ શ્લોક ૪૩

૩ અજમેરનો આ રાજા આત્ર કે અર્ણોરાજ વિ. સં. ૧૨૦૭ ને ૧૨૦૮ ની વચ્ચે તેના મોટા પુત્ર જગદેવને હાથે માર્યો ગયો છે. [જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ ૧ પાન ૨૪૨]

૪ દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય, સર્ગ, ૧૬ શ્લોક ॥ ૧૦૦ થી ૧૨૫ ॥

૫-૬.....યશોધવલ ઇત્યાસીતનૂજસ્તતઃ ।

યશ્ચોલતકથ કુમારપાલ નૃપતિ પ્રત્યાચિંતામાગતં

મત્વા સત્વરમેવ માલવપતિ બલ્લાલમાલબ્ધવાન્ ॥

[જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ભાગ ૧, લેખાક ૬૪ શ્લોક ૩૫]

કટાયો હોખને કુમારપાલે આપેલી કોઈ જગીર ભોગવતો હોય, એમ વિ સ ૧૨૦૨ ના અન્નરીના લેખમા “પરમાર વશોદ્રવમહામહાશયર યશોવલ એવુ જે લખેલુ મળે છે તે ઉપરથી લાગે છે વળી પ્રભાવકચગિરિ ત્રયમા ડહુ છે કે “આણુના ગજા વિક્રમમિહ કુમારપાલની નિરૂદ્ધ વર્તન કર્યુ જેથી કુમારપાલે તેને કેદમા નાખી તેના લત્રીજ મશોધવલને ચઢાવતીની ગાદી આપી ” ૧ આ ઉપરથી ચોક્કમ જણાય છે કે વિક્રમમિહ ચોડો વખત ગાદી ઉપર રહ્યા પછી યશોધવલ ગાદી ઉપર આવ્યો પછી કુમારપાલના સામંતોએ હગવ્યો તે માલવાનો રાજા આ બલ્લાલ કોણુ હતો, એ કહેલુ મુરકેલ છે, કારણ કે માલવાની ગાદી ઉપર બલ્લાલ નામનો પરમાર વંશનો કોઈ ગજા થઇ ગયો હોવાનો ઉલ્લેખ ક્યાય મળતો નથી વળી સિદ્ધરાજ બખસિહ માલવાના રાજા યશોવર્માને હરાવી માલવાનો પ્રદેશ પોતાના કબજે કરી લીધો હતો, એટલે એ પ્રદેશ કુમારપાલના તાબામા હતો, એ સ્પષ્ટ છે કુમારપાલના મમયમા માલવાની ગાદી ઉપર યશોવર્મા પછી, જયવર્માને રાજ્ય હતું એટલે જયવર્માના વખતમા દાગમમુદ્રના હોઈમલા રાજા બલ્લાલે-વીર બલ્લાલ ખીનએ ડ્યુટીના ચાલુક્ય લશ્કરના સેનાપતિ બનીને નખળા પડી ગયેલા માલવાના ગજા જયવર્માને હરાવી, ત્યા પોતાની સત્તા જમાવી હશે આ બલ્લાલને મારીને કુમારપાલે માલવાનો બધો પ્રદેશ પોતાના તાબે લીધો અને જૂદા જૂદા વિષયોમા વહેચી માલવાના પૂર્વ વિભાગની સુપરત બીલસા-ઉદયપુરમા ચાલુ નાખી પડેલા પોતાના મહા સાધનિક [સુખા] રાજ્યપાલને કરી, ૨ કારણ કે કુમારપાલના આ મહાસાધનિક રાજ્યપાલનો વિ સ ૧૨૨૦ નો બીલમા પામે ઉદયપુરના ઉદાલેશ્વરને દાન આપ્યાનો લેખ મળ્યો છે કે એથી શિદ્ધ થાય છે કે કુમારપાલે માલવાનો એ લાગ પોતાના કબજે કર્યો હતો વિ સ ૧૨૦૮ ની વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિમા “માલવાના ગજાના માથાને કુમારપાલે દેવાર્જમા લટકાવ્યાનું કહેલું છે, ૪ તથા “યશોધવલે માલવાના ગજા બલ્લાલને માર્યો ” એવુ વિ મ ૧૨૮૮ ના પ્રશસ્તિલેખનું કથન ઉપર ઉતાર્યું છે પરંતુ કુમારપાલના મરણ પછી આ બલ્લાલ વિ મ ૧૨૨૬ થી ૧૨૬૮ સુધી દાગમમુદ્રની ગાદી ઉપર વિદ્યમાન હતો, એમ જણાય છે ૫ પછી આ લઢાઇ હેમચંદ્ર કહે છે તેમ અજમેર ઉપરની ચઢાઈ વખતે કે તે પછી તરતમાં વિ મ ૧૨૦૭-૮ માં થઇ છે, એમ વિ મ, ૧૨૦૮ ની વડનગરપ્રાકારપ્રશસ્તિથી ક્લિત થાય છે

કુમારપાલની કોકણ ઉપરની ચઢાઈ

કુમારપાલની કોકણના રાજા મલ્લિકાજ્યુન ઉપરની ચઢાઈ વિષે લખતા મેરુતગ કહે છે “એક વખત રાજમહામા બેઠેલા કુમારપાલ પાસે કોઈ ચાગણે કોકણના ગજા

૧ જુઓ પ્રભાવકચગિરિ હે સુ પ્ર સ્તોક ૫૭૮

૨ જુઓ ઇન્ડિયન એન્ડીક્સરી, એક્ટોગ્રાફ, ૧૯૩૨ ના અઢમા શ્રીયુત ડી સી ગણીને “પરમારો” વિષેનો મનનીય લેખ

૩ ગુ ઓ ઉ લેખો લાગ ૨ એ, લેખાક ૧૫૦

૪ દારલમ્વિતમાલવેશ્વરશિર પદ્યન યથાહરત્ ॥ સ્તોક ૧૫ ॥

[જુઓ પ્રાચીન લેખમાલા લાગ ૧, લેખ ન ૪૫૦ તથા ગુ ઓ ૩ લે લા ૨ એ લેખાક ૧૪૭]

૫ જુઓ ગુ મ ૨૬ ઈ લાન ૧ પાન ૧૨૨૮ ટિપ્પણ ૧

મલ્લીકાર્જુનના “રાજપિતામહ” ગિરદની વાત કરી, એ ગિરદ સહન ન થવાથી કુમારપાલે રાજસલા તરફ સૂચક નજર કરી. એટલે રાજનું મન સમજનાર મંત્રી આંખડે મલ્લીકાર્જુનનો નાશ કરવાનું માથે લીધું, અને રાજ્યએ તેને પાંચે અંગનો પોષાક આપી, સામંતો તથા લશ્કર સાથે કોંકણના રાજ્યને મારવા મોકલ્યો. આંખડ ચીખલી અને વલસાડથી વહેતી કાવેરી નદી ઉતરી સામે કાઠે પડાવ નાંખે છે ત્યાં લઢાઈ માટે તૈયાર થઈને આવેલા મલ્લીકાર્જુને તેના લશ્કરને મારીને વીખેરી નાખ્યું. આ રીતે એક વાર હારી ગયા છતાં ખીજ નવા બળવાન સામંતો સાથે તેને જ કુમારપાલે ફરી મલ્લીકાર્જુન ઉપર મોકલ્યો અને ખીજ વખત પાજ ખાંધી, સૈન્યને સામે કાઠે ઉતારી, લઢાઈમાં મલ્લીકાર્જુનને હરાવી, તેનું માથું કાપી લીધું. અને મલ્લીકાર્જુનના દેશમાંથી લૂંટી આણેલી વસ્તુઓ સાથે તે માથું પણ સલામાં જર સલાસદો સહ ખેઠેલા શ્રી કુમારપાલ મહારાજના ચરણમાં મૂક્યું. એટલે રાજ કુમારપાલે આંખડના એ પરાક્રમથી ખૂશ થઈને તેને “રાજપિતામહ”નું ગિરદ આપ્યું.” ૧ આમ કોંકણના રાજ્યને હરાવી મારી નાંખ્યાનો યશ ઉદયનના પુત્ર આંખડ કે આમ્રલટને મળે છે, પરંતુ સોમેશ્વરે લખેલી આશુ ઉપરના તેજપાલના મંદિરની પ્રશસ્તિમાં “ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજા ધારાવર્ષે કોંકણના રાજ્યની પત્નીઓને રાવરાવી” ૨ એવું જ લખેલું છે, એ ઉપરથી તો મલ્લીકાર્જુનને માર્યાનો યશ ધારાવર્ષના કાળે જાય છે. આ ધારાવર્ષ તે માલવાના બલ્લાલને મારનાર યશોધવલનો પુત્ર છે. તેના વિ. સં. ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૬ સુધીના પાંચ લેખો મળ્યા છે,^૩ જે ઉપરથી તેણે લાંબું રાજ્ય કર્યું હોવાનું જણાય છે. આ ધારાવર્ષ કુમારપાલનો સામંત હોવાથી જે લશ્કર કોંકણ ઉપર ચઢી ગયું હશે તેમાં એ ગયો હોવાનો તથા ત્યાં પરાક્રમ કર્યું હોવાનો સંભવ છે. અજમેરનો ચૌહાણ રાજા સોમેશ્વર જે સિદ્ધરાજની પુત્રી કાંચનદેવીનો પુત્ર હતો અને વિ. સં. ૧૨૨૬ માં અજમેરની ગાદીએ બેઠા પહેલાં અણહિલપુરમાં રહેતો હતો તે પણ આ લઢાઈમાં ગયો હતો અને તેણે કોંકણના રાજ્યને માર્યો હતો, એમ પૃથ્વીરાજવિજય મહાકાવ્યથી સમજાય છે.^૪ છતાં આંખડ લાટનો મહામડલેશ્વર^૫ હોઈ, લાટના દક્ષિણ છેડા ઉપરની ચઢાઈમાં આગેવાન તરીકે ગયો હોય, એ તદ્દન સંભવિત છે, પછી ઉત્તર કોંકણની ઐતિહાસિક સ્થિતિનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે ઉત્તર કોંકણ ઉપર એ વખતે શિલાહાર વંશના રાજા મલ્લીકાર્જુનની સત્તા હતી, કારણ કે મલ્લીકાર્જુનના શક સંવત્ ૧૦૭૮ [વિ. સં. ૧૨૧૨ અને ૧૨૧૬]ના શિલાલેખો ચિપલુણ અને વસર્ધમાંથી મળ્યા છે.^૬ વળી આ મલ્લીકાર્જુન ઉપરની ચઢાઈમાં કુમારપાલ જાતે ગયો હોવાનું તો કોઈએ નોંધ્યું જ નથી. તેમ મલ્લીકાર્જુનનું

૧ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે શાસ્ત્રી, પાન ૧૭૧ થી ૧૭૨

૨ ધારાવર્ષ સમજાનિ સુતસ્તસ્ય વિશ્વગ્રસસ્ય: ।

ત્રોધાક્રાન્તપ્રથનવસુધા નિશ્ચલે યત્ર જાતાશ્ચયો

તત્રોત્રોત્પલ્લજલક્ષણાઃ કોંકણાધીશપત્ન્યઃ ॥ શ્લોક: ૩૬ ॥

[જુઓ પ્રાચીન લેખમાલા લેખાક: ૬૪]

૩ જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ ૧ પાન ૭૮ થી ૭૯

૪ એનન: પાન ૨૪૬

૫ જુઓ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૮૫ થી ૧૮૭ તથા ટિ. ૩૪

૬ જોમ્મે ગેઝેટીયર ગ્રંથ ૧ ભાગ ૧ પાન ૧૮૫થી ૧૮૬, તથા ગ્રંથ ૧૩ ભાગ ૨ પાન ૪૨૬થી ૪૨૭

“ રાજપિતામહ”નું ખિરદ કુમારપાલને મલન ન થયું જેથી તેને માગવા આવડને મોકલ્યો હોવાનું મેરતુગનુ કથન ઉપર ઉતાર્યું છે, પણ તે તદ્દન કંલ્પિત છે, કદાચ મલ્લીકાર્જુનને કર્ણના વખતથી ગુજરાતના તાણે ગયેલા અને પોતાની મગદને અડતા પ્રદેશને દમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય કેવા કુમારપાલને પોતાના મળ્યની મગદ જગ વધારનાનો લોભ થયો હોય ? એ ગમે તેમ હોય, પણ કુમારપાલે કોકણ ઉપર ચઢાઈ કરી, મલ્લીકાર્જુનને મારી નાખ્યો, એ નિમ્મોહ છે મલ્લીકાર્જુનના ઉત્તરાધિકારી અપગદિત્ય ખીજનો શરૂ મવત ૧૦૮૪ [વિ સ ૧૨૧૮]નો એક લેખ મળ્યો હોવાની નોંધ છે કે જે કે અપગદિત્ય ખીજના શરૂ સંવત ૧૧૦૬ (વિ મ ૧૦૪૦) પહેલાના કાઈ લેખની ભાળ મળતી નથી, એવી પણ એક નોંધ મળે છે, કે છતાં ઉપર નોંધે ગયા તે આજી ઉપરના તેજપાલના મદિગના પ્રશસ્તિલેખમા, અને પૃથ્વીગર્ભવંશમા મલ્લીકાર્જુન માર્યો ગયો હોવાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે, શ્રીદેવચંદ્ર પણ ‘કોકણના ગર્ભ મલ્લીકાર્જુનને કુમારપાલના મુકટોએ હરાવ્યો તથા મારી નાખ્યો’” એમ લખ્યું છે કીર્તિ કૌમુદી, વખત વિલાસ, પ્રભાવકચરિત્ર વગેરેમા પણ મલ્લીકાર્જુન માર્યો ગયો હોવાનો ઉલ્લેખ છે એટલે કોકણ ઉપરની કુમારપાલની આ ચઢાઈમા મલ્લીકાર્જુન માર્યો ગયો હોય, એમ માનવું યોગ્ય દેખાય છે કુકામા એટલું જ કે કુમારપાલને કોકણના આ વિજયથી ખાસ ઝાઝ લાભ મળ્યો હોય એમ જણાતું નથી

કુમારપાલે સોરઠના બંડખોરને દબાવ્યો

કુમારપાલે મોગના બંડખોર મુવગ સામે લઢવા મારે ઉદ્ધવન મત્રીને મોકલ્યો, એમ પ્ર ચિ મા લખ્યું છે અને કુમારપાલનો ભાઈ કીર્તિપાલ સોગક મામે ગયો, એમ પ્રભાવક ચરિત્રમા કહ્યું છે પણ સોરઠના એ બંડખોર માથેની લઢાઈમા ઉદ્ધવને વાગ્યું, અને એ વૃદ્ધ મંત્રી મગવા પડ્યો, પણ તેના મનમા ચતુરજ્ઞના લાકડાના મદિરનો જીજ્ઞાસુ કરી પથ્થરનું મદિર બંધાવવાનો વિચાર ગમ્યા કરતો હોનાથી તેનો જીવ જતો ન હતો ત્યારે કીર્તિપાલે “શેત્રુ જનને તંથા ચકુનિક વિદારને જીજ્ઞાસુ તમારો પુન વાગમટ કરો” એમ કહ્યું કહ્યું, એટલે વૃદ્ધ મંત્રી ઉદ્ધવને પરલોકમા ગતિ કરી”” એ હકીકતને ઐતિહાસિક માન વામા વાધો નથી, કારણ કે વાગમટ કહેલા એ જીજ્ઞાસુનો પ્રમગ વિ મ ૧૨૧૧ કે ૧૨૧૩ મા બન્યો હતો, એ આગળ ચાલતા નોંધેથી પછી કુમારપાલે સોગકના બંડખોરને દબાવ્યો, એ વાતનો ઉલ્લેખ કુમારપાલના પોતાના લેખમા કે દમાશ્વ, કીર્તિકૌમુદી જેવા જૂના મયોમા નથી, પણ ચાલુક્ય ગજઓના નાડોસના ચાદમાન વંશના સામત ગજ ચાચિગદેવના મુધાના વિ મં ૧૩૧૬ ના લેખમા ચાચિગદેવના પૂર્વજ અને કુમારપાલના

૧ ગુ મ રા ૬ ભાગ ૨ નો, પાન ૨૨૫

૨ જોગે ગેઝેટીયર મય ૧, ભાગ ૧, પાન ૧૮૬

૩ જોગે ગેઝેટીયર મય ૧૩, ભાગ ૨ નો, પાન ૪૨૬ થી ૪૨૮

૪ કુમારપાલચરિત્ર ચર્ચ ૧

૫ જુઓ સર્ચ ૨, સ્ટેશ ૪૦, સર્ચ ૩, સ્ટેશ ૨૬ તથા દમચરિત્રખે, સ્ટેશ ૭૭ થી ૭૨૧.

૬ પ્ર. ચિ ૧ જા શ્રી ૬ કે ચાચી, પાન ૧૮૩

૭ પ્ર ચ ૨ સુ પ્ર સ્ટેશ ૧૧ ૪૨૧ ૧૧

૮ પ્ર. ચિ ગુ. જા શ્રી ૬ કે ચાચી, પાન ૧૮૩ થી ૧૮૪.

સામંત રાજા આલ્હજુદેવે ગૂર્જરેશની ઇચ્છાથી સૌરાષ્ટ્ર-સોરઠ-ના કુટિલ કાંટાને ઉખેડી નાખ્યો,^૧ એમ લખ્યું છે. વળી આલ્હજુદેવના પોતાના કરાકુમાંથી મળેલા વિ. સં. ૧૨૦૯ ની લેખમાં આલ્હજુદેવ પોતે કુમારપાલનો સામંત હતો, એમ કહે છે.^૨ આલ્હજુદેવના પુત્ર કીર્તિપાલનો વિ. સં. ૧૨૧૮ નો એક લેખ મળ્યો છે,^૩ જેમાં પણ આલ્હજુદેવે સૌરાષ્ટ્રકોને હરાવ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે સોરઠના ખંડખોરને દબાવવા જે જે સામંતો મોકલ્યા તેમાં આ સામંત રાજા આલ્હજુદેવ પણ હતો. સોરઠના ખંડખોરના નામ વિષે ચોક્કસ કાંઈ માહિતી મળતી નથી. કારણ કે પ્રયંધમાં એના નામ વિષે ગૂઝબૂઝ થઈ છે. જે કે કુમારપાલના સમયમાં ગોહિલ વંશના સહજકનો પુત્ર મલુક સૌરાષ્ટ્રનો શાસક હતો, એમ માંગરોલની સોઢડી વાવના વિ. સં. ૧૨૦૨ સિંહ. સં. ૩૨ ના શિલાલેખથી ફલિત થાય છે.^૪ છતાં આ બાબતમાં વધારે ચોક્કસાઈથી કહેવા માટે સાધન નથી.

નાડોલ સાથેની યુદ્ધમાં કુમારપાલની હાર

કુમારપાલે સપાદલક્ષ કિવા અજમેરના રાજા આત્ર કે અર્જોરાજને હરાવ્યો હતો;^૫ જેનો ખદ્દલો વાળવા માટે અર્જોરાજના પુત્ર વિગ્રહરાજ-વીસલદેવે જ્યારે કુમારપાલને કાંઈ ન થઈ શક્યું ત્યારે અર્જોરાજને હરાવવામાં મદદ કરનાર કુમારપાલના સામંત આલ્હજુ ઉપર ચઢાઈ કરી, તેના નાડોલને ખેદાનમેદાન કર્યું અને ગળાલીપુરને બાબ્યું, એમ સોમેશ્વરના બીજેલ્યાના વિ. સં. ૧૨૨૬ ના ફાલ્ગુન વદી ૩ ના શિલાલેખથી ફલિત થાય છે,^૬ જે કે કુમારપાલના પોતાના કાંઈ લેખમાં કે આ વંશના બીજા લેખોમાં કુમારપાલની હાર વિષેનો ઉલ્લેખ નથી મળતો. પણ આ લેખથી ચોક્કસ જણાય છે કે કુમારપાલના પોતાના નાડોલના સામંત આલ્હજુદેવને વિગ્રહરાજે હરાવ્યો.

કુમારપાલે કરેલાં લોકોપયોગી પુણ્યકાર્યો.

કુમારપાલનાં લોકોપયોગી પુણ્યકાર્યોમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ પેઠે મહા સરોવર જેવું લોકોપયોગી મહાકાર્ય કુમારપાલે કર્યું હોય, એમ જણાતું નથી. છતાં વડનગરને ફરતો કોટ કરાવ્યો હતો, એમ વિ. સં. ૧૨૦૮ ની વડનગરપ્રકારપ્રશસ્તિથી સમજાય છે.^૭ વળી ઝીંઝુવાડના કિલ્લાના નૂના ભાગમાં ક્યાંક મહા શ્રી ઉદલ લખેલું મળે છે.^૮ એ ઉપરથી જણાય છે કે ઉદયન મંત્રીના ઉપરીપણા નીચે કદાચ એ કિલ્લો બંધાવ્યો હશે.

૧ યત્તાહામ્ય પ્રતિપદમહો ગૂર્જરેશશ્ચકાંક્ષ ।

સૌરાષ્ટ્રે કુટિલોગ્રકંટકમિદાત્યુદામકીર્તેસ્તદા ॥ શ્લોક ૩૨ થી ૩૩ ॥

૨ પ્રાચીન લેખસંગ્રહ, નં. ૩૪૬. [ભુઓ એપીગ્રાફ્યા ઇન્ડિકા, ગ્રંથ ૯, પાન ૭૦].

૩ એપીગ્રાફ્યા ઇન્ડિકા, ગ્રંથ ૯, પાન ૬૮.

૪ ગુ. એ. હ. લેખો, ભાગ ૨ ને, લેખાંક ૧૪૫.

૫ ભુઓ પાછળ પાન , તથા ચિતોડના કિલ્લા પરનો વિ. સં. ૧૨૦૭નો શિલાલેખ. [ગુ. એ. હ. લે. ભાગ ૨ ને, લેખાંક ૧૪૬]

૬ ભુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, ભાગ ૧ લો, પાન ૨૪૩ થી ૨૪૪.

૭ ભુઓ ગુ. એ. હ. લેખો, ભાગ ૨ ને, લેખાંક ૧૪૭.

૮ રાસમાલા ભાગ ૧, ગુજરાતી ભાષાન્તર, દ્વિતીયાવૃત્તિ, પાન ૩૭૯. છતાં આ કોટ ઉદયન મંત્રીના સમય નેટલો નૂનો હશે એમ ચોક્કસ કહેવા માટે સમકાલીન ઉત્કર્ણ લેખ જેવું સાધન નથી.

કુમારપાલે પરમ શિવભક્ત હતો

કુમારપાલ પણ પોતાના પૂર્વજોની માફક શિવભક્ત હતો, એમ કુમારપાલના પોતાના લેખોથી ફલિત થાય છે. વિ. સ. ૧૨૦૮ અને ૧૨૦૯ ના હોજોમા તેને “ઉમાપતિવગ્ધવ-પ્રાદપ્રતાપ” કહ્યો છે. ૧ માછલા સમયના લેખોમા પણ એ જ વિશેષણ મળે છે એટલું જ નહીં પણ વિ. સ. ૧૨૨૫ માં સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર તે મંદિરના પાશુપતાચાર્ય કાવચંદ્રપતિ પાસે કરાવી, એ મંદિરનું આચાર્યપદ વરાપગગા માટે તેને સ્થાપવા માફક સ્વભૂમિની નામના ગામનું દાન આપતી વખતે, એ આચાર્ય તરફ ધણી પૂજનગતિ કુમારપાલે દર્શાવી હોવાનું બદ્રકાલીના મંદિરના વલ્લભી સ. ૮૫૦, નિ. સ. ૧૨૨૫ના શિવાલેખથી જણાય છે. વળી એ શિવાલેખમા લખ્યું છે કે “ભાવનુંદ્રપતિએ સોમનાથના દેવાવધને જીર્ણ થયેલું જોધને, રાગને એનો ઉદ્ધાર કરવાનું કહ્યું” ૨ આ જોતા શ્રીહેમચંદ્રની સૂચનાથી કુમારપાલે સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, એવું પ્ર. ચિ. ૨નું કથન વિશ્વાસનીય નથી લાગતું. આમ કુમારપાલ શિવભક્ત હોવા, છતાં જૈનધર્મ, કુમારપાલને જૈનધર્મમા માનનારો પરમાર્હત રાજા કહે છે, એ જરા જોધએ

કુમારપાલનો જૈનધર્મ પ્રતિ સમભાવ

કુમારપાલ ઉપર કહ્યું તેમ પરમ શિવભક્ત હતો, છતાં તેનો જૈનધર્મ પ્રતિ સમભાવ હોય, એમ ત્રિધર્મશલાકાપુરુષચરિત, ૧ મોહપરાજય, કુમારપાલપ્રતિબોધ, અને સસ્કૃત તથા પ્રાકૃત હયાશય આદિ જૈનગ્રંથોથી ફલિત થાય છે. આ ગ્રંથોમા લખ્યું છે કે કુમારપાલે શ્રીહેમચંદ્રના ઉપદેશથી વિ. સ. ૧૨૧૬ માં જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, અને માસત્યાગ, ભૂતત્યાગ, મદ્યત્યાગ, હિસા, પરદારાગમન અને વેસ્વાગમન, એનો ત્યાગ, વગેરે બાગવતો ગ્રંથો કર્યો, તથા બાગ વર્ષ સુધી હિસા બંધ કરાવી, ૪ અને જૈનધર્મના પ્રભાવક તરીકે પરમાર્હતનું બિરૂદ ધાગ્યું. કર્યું કુમારપાલના આ પરમાર્હત બિરૂદનો ઉદ્દેશ્ય જલોરના કુમારપાલવિહારના નિ. સ. ૧૨૨૧ ના શિવાલેખમાં મળે છે. ૫ આ જોતા જણાય છે કે કુમારપાલ જૈનધર્મનો અનુયાયી બન્યો હોય. વળી કુમારપાલે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી ગભ્યની નીતિ પ્રમાણે મરી ગયેલા વારસ વગરના માણસની સપત્તિનો જે અધિકાર રાજમત્તા લઈ લેતી હતી તે નીતિ બંધ કરી શાકભરીના આહારમાં રાજ અર્જોગજ અને માલનાના રાજ બદલાવેના પરાજય કર્યા પછી એક દિવસે કાંઈ દીન દેખાતા ગામડીઆ માણસને બકરા આદિ બેચાગ પશુઓને કસાઇખાને તાણી જતો જોધને કુમારપાલને દયા આવી અને તેણે પોતાના રાજ્યમા જો કાંઈ પણ માણસ જીવહિમા કરશે તો તેને ચોગ અને બલિચારી કરતા પણ વધારે શિક્ષા થશે, એવી ગભ્યના

૧ જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભાગ ૧ લો, લેખાક ૩૪૫ થી ૩૪૬

૨ શુ. ઝી. ૭ લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાક ૧૫૫, શ્લોક ૧૧ તથા ૧૬

૩ પ્ર. ચિ. શુ. બા. શ્રી ૬ કે શાસ્ત્રી, પાન ૧૭૬

૪ મોહપરાજય, અ. ૪, પાન ૧૦૨

૫ ઓ. ૧૧ સ. ૧૨૨૧ શ્રી જાગૃતીપુરાય વાંચનગિરિગંઢસ્યો પરિ પ્રમુ. શ્રી હેમચંદ્રિ પ્રવોધિત શ્રી ગૂર્જરધર્મીશ્વર પરમાર્હત ચૌહાન્ય [જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભાગ ૧, લેખાક ૩૫૨]

૬ જુઓ હયાશય મહાકાવ્ય તથા મોહપરાજયમાનો વિસ્તૃત પ્રવાન

જાહેર કરી.^૧ પણ દાખલા તરીકે સપાદલક્ષના એક અધિવેશી શેઠીઆએ દાયમાં ચોળીને એક જૂને મારી નાંખી. અમારિનો અમલ કરાવનાર અધિકારીને આ વાતની ખબર પડતાં એ શેઠીઆને રાજ પાસે ઉભો કર્યો. એટલે રાજને તેનું મર્વસ્વ લૂટી લઈ તેમાંથી ધૂકાવિહાર કરાવ્યો.^૨ આવું જીવદિમાના અમલ સંબંધી વર્ણન ખરેખર દાસ્તાવેજ દોષ દર્શિત છે, એમ કહી શકાય. કુમારપાલનો પોતાનો તો હિંસાની બધીને લગતો કાર્ષ લેખ મળ્યો નથી. પણ મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રતનપુર ગામના શિવમંદિરના સંવત વગરના લેખમાં લખ્યું છે કે “કુમારપાલના સામંત રતનપુરના માલિક પૂનમાસ દેવની મહારાણી ગિરિજાદેવીએ પ્રાણીઓને અભયદાન આપવા માટે શબુની કૃપાથી મળેલ રતનપુર ચોરાસીમાં દરેક માસની એકાદશીએ, ચૈત્રશે, પુનમે અને અમાને કાર્ષ પણ જાતની હિંસા કરવી નહો, એવી અમારિ પ્રવર્તાવી હતી.”^૩ વિ. સં. ૧૨૦૬ ના દિરાકુના લેખમાં પણ કુમારપાલના સામંત આદ્યજીવે “દરેક માસની અષ્ટમી, એકાદશી નથા ચતુર્દશીને દિવસે કાર્ષ પણ જાતની જીવહિંસા કરવી નહો, છતાં જો કાર્ષ આ ઘટકમનો ભંગ કરશે તો તેનો પાંચ દ્રમ્મ [સવાધી દોઢ રૂપિયો] દડ થશે,” એવું શાસન કાઢ્યું હતું. વળી “જો અપરાધી રાજનો સેવક હોય તો તો દંડ એક જ દ્રમ્મ થશે, એમ પણ ઉમેર્યું છે.”^૪ આ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમાં પણ અમુક દિવસોએ જ હિંસા ન કરવી, એવો પ્રબંધ કર્યો હતો, ઉપરાંત પોતાના રાજ્યમાં કાષ્ટએ મદ્યપાન કરવું નહો, એવી રાજનજી જાહેર કરી હતી. ^૫ વળી છેક મહાભારતના વખતથી ઘૂતની રમત ખાસ કરીને રાજાઓમાં બહુ જ વ્યાપક હતી. પણ કુમારપાલે એ રમત સદાને માટે કાઢી નંખાવી. ^૬ એક માત્ર વેશ્યાવ્યસનની કુમારપાલે ઉપેક્ષા કરી હોય, એમ જણાય છે. જો કે કુમારપાલને એ જાતની કલ્પના તો અવશ્ય આવી હોવી જોઈએ. પણ કદાચ હાલની માફક વેશ્યામંબંધ તે વખતે સમાજમાં ખીજાં વ્યસનોની જેમ બહુ નિંદા ગણાતો નહોતો હોય.^૭ ગમે તેમ હોય પણ કુમારપાલે જૈનધર્મ પ્રતિ પૂરો સમભાવ દર્શાવ્યો હોય, એમ ઉપરની લકીકત જોતાં લાગે છે. પણ કુમારપાલે આરભથી જ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો, એમ કહેવા માટે પૂરતું સાધન નથી. વળી વિ. સં. ૧૨૧૬ પછીથી પણ કુમારપાલ પૂરેપૂરો જૈન બન્યો હતો, એમ માનવા માટે પણ સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક પુરાવાની આપેક્ષા રહે છે. કારણ કે કુમારપાલના ઉપર જોઈ ગયા તે વિ. સં. ૧૨૦૮ તથા ૧૨૦૯ ના શિલાલેખોમાં પોતાને માટે “શંકરના વરદાનથી જ જેને પ્રૌઢ પ્રતાપ મળ્યો છે” એવા શબ્દો લખેલા છે. જો કે

૧ જુઓ ત્રિપિરિશલાકાપુરુષચરિતમાં, મહાવીરચરિતમાં આપેલો વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત તથા દ્વાયશ્રવ મહાકાવ્ય, સર્ગ ૨૦ મો.

૨ પ્ર. ત્રિ. ગુ. ભા. શ્રી. દ્. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૯૨.

૩ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભાગ ૧ લો, લેખાક ૩૪૫.

૪ ગુ. ઐ. હ. લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાક ૧૪૮.

૫ જુઓ મોહપરાજય અક ૪ તથા વિક્રમાંકદેવચરિત, સર્ગ ૧૧ માં આપેલો વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત.

૬ જુઓ મોહપરાજય અક ૪ તથા ઘૂતના કૃષ્ટ વ્યસનમાં ફસાએલા રાજકુમારોની નામાવલિ વિષે જુઓ એજન, અંક ૪, પાન ૮૮.

૭ જુઓ રામચંદ્ર કવિએ વિરચિત નાટ્યદર્પણ, પાન ૧૪૮ માં કરેલો ઉતારો તથા વેશ્યાવ્યસનનું ઘરાકમુપેક્ષણીય ન લેન સ્થિતેન ગતેન વા [મોહપરાજય, અક ૪, પાન ૮૩]

વિ. સ. ૧૨૧૬ મા. કુમારપાલે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો તે પહેલાના ઉપર્યુક્ત લેખો છે. પણ ખીજા તે પછીના કુમારપાલના વિ. સ. ૧૨૨૦ ના, ઉદયપુરના લેખમાં તથા શાન્તિ-સરિના પ્રાકૃતપ્રત્યની વિ. સ. ૧૨૨૫ મા. લખાયેલ હાથપ્રતના અંતમાં એ જ “ઉમાપતિવગ્-લખ્ધપ્રાદપ્રતાપ” શબ્દો મળે છે. આ જોતા કુમારપાલ પૂરેપૂરા જૈનધર્મનો અનુયાયી બન્યો હોય, એમ લાગતું નથી કારણ કે કુમારપાલની પહેલા મૂલગળથી સિદ્ધગંજ જયસિંહ સંધીના ગળગ્યો શિવભક્ત હોવા છતાં કાંઈ પણ ગળને “ઉમાપતિવગ્લખ્ધપ્રાદપ્રતાપ” જેવું વિશેષણ લગાડતું નથી એટલે કુમારપાલે જ પોતાના માટે એ વિરોધણ ચોભયું છે, એમ કંઠી શકાય છતાં પણ વિ. સ. ૧૨૨૧ ના જાનાલિપુરના લેખના તથા સમકાલીન શ્રી હેમચંદ્રના પુગવાને કાઢી નાખી શકાય, એમ નથી દૂકામાં એટલું જ કે કાંઈ પણ શૈવ જો જૈન થાય તો તેનો મુખ્ય અર્થ એમ મનાતો કે તેણે મઘ અને માસનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો અને તેમ કરી તેણે જીવદિમાં ન કગવાનો મુખ્ય જૈન નિયમ લીધો. કુમારપાલે પણ વશપરપરાગત ઉતરી આવતી શિવભક્તિનો ત્યાગ કર્યા વગર જૈનધર્મનો જોડલો સ્વીકાર શક્ય હોય તેટલો કર્યો, એમ માનવામાં કાંઈ વાધો નથી.

કુમારપાલે કરેલી સોમનાથની યાત્રા

કુમારપાલે શ્રી હેમચંદ્રને સાથે લઇને સોમનાથની યાત્રા કરી તથા શ્રી હેમચંદ્ર સોમનાથને પ્રત્યક્ષ કરીને સોમનાથના મુખેથી કુમારપાલને જૈન થવાનો ઉપદેશ અપાવ્યો, એમ જયસિંહસરિ કહે છે. પણ લીમદેવ ખીજના શિલાલેખમાં “ચન્દ્રાર્ધ શિવ પર ધગનાર અવતિનો બ્રૂષણ શકરે તે પાખક મતથી ચયેલી ભયકરતાનો વિચાર કરીને પોતાના શહેરનું રક્ષણ કરવાના અભિલાષથી કુમારપાલ નૃપતિને અને મઠના અધિષ્ઠાતાને સત્ય ઉપદેશ આપ્યો.”^૩ એમ સંખ્યુ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી હેમચંદ્ર કુમારપાલની સાથે સોમનાથની યાત્રામાં ગયા નહોતો, તેમ સોમનાથને પ્રત્યક્ષ કરીને કુમારપાલને જૈન થવાનો ઉપદેશ પણ અપાવ્યો નહોતો, ‘વળી કુમારપાલે સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પૂરો થયા પછી સોમનાથની યાત્રા કરી હશે કાગજ કે સોમનાથના જીર્ણોદ્ધારની પ્રશસ્તિ વિ. સ. ૧૨૨૫માં લખાઈ છે એટલે વિ. સ. ૧૨૨૫ પછીથી કુમારપાલે સોમનાથની યાત્રા કરી હોવી જોઈએ.

કુમારપાલે બવાવેલા મંદિરો

કુમારપાલે કારીગરને મોકલીને પ્રદેશસ્થરના ખંદિત થયેલા મંદિરને મમરાવવાની અને સોમનાથના ભવ્ય મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર કરવાની મંત્રી વાગબટને આજ્ઞા કરી, તથા અણહિલપુરમાં અને દેવપતનમાં પાર્શ્વનાથના મંદિરો કગ્યાં એમ દ્વાયાત્રમાં શ્રી હેમચંદ્રે નોંધ્યું છે.^૪ પણ શ્રી હેમચંદ્રના આ સાદા વર્ણનનો પાછળથી ધજો વિસ્તાર થયો હોય એમ જણાય છે કાગજ કે ‘મોદ પગજય’માં લખ્યું છે કે કુમારપાલે કુમારવિહાર બધાં જો અને પોતે માસભક્ષણ કરેલું તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે દાંતની સખ્યા જોડલા બનીમ વિદારો.

૧ જુઓ યુ. એ. ૬ લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાક ૨૫૦ તથા જસલમીર લાંડાગરિય મ યસુચિ, પાન ૧૭

૨ જુઓ કુમારપાલચરિત સર્ગ ૫, તથા કુમારપાલપ્રબંધ, પા. ૪૮-૪૫

૩ તત્પારાઠવિલક્ષિત પરિમૃદા લદ્દાર્જ્વલામણિ જ્ઞાનુ શ્રીમદ્વત્સી મઠતિલકો દેવસ્થય પુર્વે.

૪ દાવા તસ્ય કુમારપાટનૃપતો સસ્વોપદેશ મગ (તા) ધિષ્ઠાતારમ રણયોમપાત્રિધિ ચિત્તે ૥૧૦ ॥

[જુઓ યુ. એ. ૬ લેખો, ભા. ૨ જો, લેખાક ૨૦૪]

૪ દ્વાયાત્ર મદદાક્ષય, સર્ગ ૨૦, શ્લોક ૮૯ થી ૧૦૨

કરાવ્યા.^૧ વળી કુમારપાલે લગભગ ૧૪૦૦ જેટલા વિદારો કરાવ્યા હતા, એમ મેરુતુંગ કહે છે.^૨ કુમારપાલપ્રતિજ્ઞોધમાં લખ્યું છે કે આબુદિલપુરમાં કુમારપાલવિદ્યાર અને ત્રિભુવનવિદ્યાર બંધાવ્યા ઉપરાંત ૨૪ મંદિરો પણ બંધાવ્યાં તથા આબુદિલપુર ખદાર તો અસંખ્ય મંદિરો કરાવ્યાં. આમ જો કે ગ્રંથોના ઉપર્યુક્ત વર્ણનમાં અનિશ્ચયોક્તિ હોવાનો સંભવ છે, છતાં પણ જૈનધર્મપ્રતિ સમભાવ રાખનાર કુમારપાલ રાજ્યએ જૈનમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં, એ નિઃસંદેહ છે. વિ. સં. ૧૨૨૧ ના બળખાલિપુરના લેખમાં કુમારવિદ્યાર બંધાવ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૩ વિ. સં. ૧૧૭૬ માં વાઘડ ઉર્ફે વાગભટે એક જૈન મંદિર બંધાવ્યું હોવાનું પ્રભાવકચરિતમાં કહ્યું છે.^૪ વળી તેજે જ મંત્રી ઉદયનની મરતી વખતની ઇચ્છાને માન આપી, શેત્રુંજીના આદિનાથના લાકડાના મંદિરનો છુર્જોદ્ધાર કરી, પથ્થરનું મંદિર બંધાવ્યું અને વિ. સં. ૧૨૧૧ માં ધર્મ ચઢાવી તથા શેત્રુંજીની તળેટીમાં વાગભટપુર વસાવ્યું, એમ મેરુતુંગ કહે છે.^૫ વાગભટના ભાઈ આંખડ-આમ્રભટે પણ મંત્રી ઉદયનની ઇચ્છાને માન આપી વિ. સં. ૧૨૧૧ માં ભરૂચમાં શકુનિકવિદ્યાર બંધાવ્યો હતો, એમ એ જ ગ્રંથકારે નોંધ્યું છે.^૬ કદાચ આ કાર્ય આમ્રભટે ભરૂચના અધિકારી તરીકે કર્યું હશે. મહામાત્ય પૃથ્વીપાલે પણ આબુના વિમલવર્સદિ મંદિરનો છુર્જોદ્ધાર કર્યો હતો, એમ આબુ ઉપરના વિ. સં. ૧૨૦૬ ના શિલાલેખથી ક્ષિત થાય છે.^૭ વળી કુમારપાલે શ્રીસોમેશ્વર પત્તન-અવન-વિધિ માટે નીમેલા કક્કના પુત્ર ગૂમદેવે પ્રભાસ નજીક ધર્માદિત્યનું મંદિર કરાવ્યું હતું, એવો ઉલ્લેખ કુમારપાલના સમયના એક અપ્રરિદ્ધ તૂટક શિલાલેખમાં મળે છે.^૮ ટૂંકમાં એટલું જ કે કુમારપાલના વખતમાં જૈનધર્મ પ્રતિ વલણ ધરાવતા સામંતોએ, જૈન મંત્રીઓએ અને જૈન શ્રીમંતોએ જૂદે જૂદે સ્થળે બંધાવેલાં જૈન મંદિરોની મંખ્યા મોટી હતી. ખૂદ રાગ્ન કુમારપાલ પણ પરમમાહેશ્વર હોવા છતાં જૈન મંદિરો બંધાવવાના કાર્યમાં બહુ ઉત્સુક રહેતો હશે, એમાં શક નથી. પણ મરેલા ઉદર માટે મુષકવિદ્યાર અને મરેલી જૂ ઉપર યુક્તવિદ્યાર ચણાવવા^૯ જેટલી ઘેલછા કુમારપાલે કરી હોય, એમ માનવા માટે કાંઈ ઉત્ક્રીણું લેખના સીધા કે આડકતરા પુરાવાનો આધાર નથી.

કુમારપાલની દાનપ્રવૃત્તિ

કુમારપાલે સપાદલક્ષ દેશ ઉપર વિજય મેળવી પાછા ફરતાં ચિતોડના સમિદ્દેશ્વર મહાદેવને એક ગામનું દાન કર્યાનો વિ. સં. ૧૨૦૭ નો લેખ મળ્યો છે.^{૧૦} વિ. સં. ૧૨૧૩ માં લખાયેલ કુમારપાલના વખતનું એક તામ્રશાસન નાડોલના જૈન પુસ્તકલંકારમાંથી

૧ મોહપરાજય, અક ૪, પાન ૯૩ થી ૯૫.

૨ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. દુ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૮૨.

૩ જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભાગ ૧ લો, લેખાક, ૩૫૨.

૪ જુઓ શ્લોક ૧૭ થી ૭૩.

૫ જુઓ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. દુ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૮૩ થી ૧૮૫ તથા જોગ્યે ગેઝેટીયર, ગ્રંથ ૧, ભાગ ૧, પાન ૧૮૬, ટિપ્પણ ૪.

૬ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. દુ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૮૫ થી ૧૮૭, ક. પ્ર. માં વિ. સં. ૧૨૨૨ માં શકુનિકવિદ્યાર બંધાવ્યો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. [પાન ૭૪]

૭ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભાગ ૧ લો, લેખાંક ૧૫૭.

૮ શ્રી કૃષ્ણસ ગુજરાતી સભા: ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૬ અક: ૧ પાન ૧૨૬ ઉપર સંગ્રહકે કહેલી નોંધ:

૯ જુઓ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. દુ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૯૨.

૧૦ ગુ. ઐ. ઉ. લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાક ૧૪૬.

મળ્યું છે^૧ વિ મ ૧૨૨૫ ના પ્રભાસપાટણના ભદ્રકાળો માતાના મદિગના શિલાલેખમા એક તથા પતંગના તામ્રશામનનો ઉલ્લેખ છે આ તામ્રશામન કુમારપાલે સોમેશ્વરના આચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિને ધક્કાપુરી નામના ગામનું દાન કર્યું, એ વખતે લખાયેલું હોવાનું એ જ લેખમા કહ્યું છે^૨ અત્યારે આ તામ્રશામનનો પત્તો નથી, કદાચ તેનો નાશ થયો હશે, અથવા તો ક્યાંક દટાયેલું રહ્યું હશે, વળી ખૂદ કુમારપાલે કોઈ શિવમદિગને દાન આપ્યાનું વિ સ ૧૦૧૬નું નાડોલનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે, જે હજી સુધી કોઈ પણ મ્યેજે પ્રકાશિત થયેલું નથી^૩ આ ઉપગત કુમારપાલની દા પ્રવૃત્તિ સમઘી નિશેષ કાંઈ માહિતી મળી શકતી નથી

કુમારપાલના મહામાત્યો

કુમારપાલ ગાદીએ બેઠા પછી પોતાની ઉપર પહેલા ઉપકાગ કરનાર શ્રી ઉદયનના પુત્ર શ્રી વાગ્ભટ્ટદેવને મહામાત્ય બનાવ્યો, એમ મેરુતુગ કહે છે^૪ જ્યારે સિદ્ધ સુરિ લખે છે કે પોતાની ઉપર ઉપકાગ કરનાર ઉદયનને મુખ્ય મંત્રી કરીને તેના પુત્ર વાગ્ભટ્ટને અમાત્ય બનાવ્યો^૫ જિનમહનગણિ કહે છે કે ગજનીતિ જાણનાર રામએ પહેલા ઉપકાગ કરનાર ઉદયનને મહામાત્યપદ આપ્યું, અને તેના પુત્ર વાગ્ભટ્ટને યધા રાજકાર્યોમા અધિકાર આપ્યો^૬ આમા ઉદયન મહામાત્ય થયો હોવાની વાત સ્પષ્ટ છે, કારણ કે દ્વાયત્રય મહાકાવ્યમા વાગ્ભટ્ટને જ મહામાત્ય કહ્યો છે,^૭ એટલુંજ નહીં પણ ત્યાં એને ઉદયનનો પુત્ર પણ કહ્યો નથી ખરી રીતે મિહિરાજનો મહામાત્ય વાગ્ભટ્ટ કે જે સોમનો પુત્ર હતો એ જ આ વાગ્ભટ્ટ કુમારપાલનો પણ મહામાત્ય હોવો જોઈએ વિ મ ૧૨૧૩ ના નાડોલના તામ્રપત્રમા " મહામાત્ય શ્રી ઘાઢડદેવે શ્રી શ્રી કરણાદૌ સફલમુદ્રાવ્યાપારાન્યરિપથયતિ " એવો ઉલ્લેખ છે^૮ ઉદયનનો પુત્ર પણ વાહડ હતો, એમ તેના ધાર્મિક કાર્યોની નોંધ પ્રભાસક ચરિત નામના ગ્રંથમા મળે છે, એ ઉપરથી નક્કી થાય છે ઉદયનનો બીજો પુત્ર આબડ (આત્રભટ્ટ) ભરૂચમા અધિકારી હતો, પણ ઉદયનનો ત્રીજો પુત્ર ચાહડ કે જે કુમારપાલની સપાદલક્ષના ગણ અર્થો ૧૦૦ થીની લઠાઈમા અર્થોગણના પક્ષમા ગયો હતો, એમ મેરુતુગ કહે છે,^૯ એ આચુ હો કે ન હો, પણ એક ચાહડ ચાલવાનો વિ મ ૧૨૨૨ માં દર્શાયક

૧ રાસમાયા ભાગ ૧ લો, ૩ બા દ્વિતીયાવૃત્તિ, પાન ૨૬૭

૨ પદ્માદગુર્જરમણ્ડલક્ષિતિમૂજાસતોપદ્મચમ્પના દત્તો વ્રદાપુરીતિ નામ વિદિતો પ્રામ સદ્ગુણેક ।

શુન્ના ત્રેપુટતા[છા]નાસન વિધિશ્રીમદ્ગ્રંથીમન્નિયોત્પુનૈસ્તદનુવૃત્તે સ્વકુલજૈ સમૂચયતા સ્વેચ્છયા ॥

[જુઓ ૩ એ ૭ લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાક ૧૫૫, શ્લોક ૧૬]

૩ આ તામ્રપત્ર મુનિશ્રી જિનવિજયજીની પાસે છે, જે યોદ્ધા વખતમા પ્રકાશિત થશે

૪ જુઓ પ્ર ચિ ૩ બા શ્રી કુ. કે સાઓ, પાન ૧૬૭

૫ કુમારપાલચરિત, સર્ગ ૩, શ્લોક ૪૭

૬ કુમારપાલપ્રબંધ, સંસ્કૃત આવૃત્તિ, પાન ૩૪

૭ સર્ગ ૨૦, શ્લોક ૯૧

૮ હન્ડિયન એન્ટીક્વરી ઇ સ ૧૯૧૨, પાન ૨૦૩

૯ પ્ર ચિ ૩ બા શ્રી કુ. કે સાઓ, પાન ૧૬૮ આમા ચાહડ શિદ્ધરાજનો પ્રતિપત્ર પુત્ર હતો, એમ મેરુતુગે લખ્યું છે ચાલવાનો રાજપુત્ર હતો, એમ રાજશેખરસુરિ કહે છે [જુઓ ચ પ્ર પાન ૧૬૭] અને શ્રીદેવચ દ્ર તેને 'હસ્ત્યાધિરોહણેન્દ્ર' એમ કહાવીએના સવારોના ઉપરી કહે છે [જુઓ દ્વાયમય મહાકાવ્ય, સર્ગ ૧૬, શ્લોક ૧૮] શ્રીપુત્ર રામલાલ યોગી શિદ્ધરાજની પુત્રી કાચનદેવી કે જે અનગેશના ચૌદાજી રામ આલ કે અર્જુનરાજ સાથે પરબારી હતી, તેનો પુત્ર સોમેશ્વર તે જ ચાહડ

હતો, એમ ઉદયપુરથી મળેલા વિ. સં. ૧૨૨૨ ના વૈશાખ સુદ ૩ ના લેખમાં તેણે લંગારિ ચતુષ્ઠિમાં આવેલું એક ગામ દાનમાં આપ્યું છે^૧, એ ઉપરથી જણાય છે. વળી આ ચાહડને સાત પુત્રો હતા, એમ ગિરનાર ઉપરના એક ત્રુટિ લેખથી સમજાય છે. પછી ચાહડના સાત પુત્રોમાં મોટો ભાઈ કુમારસિંહ કુમારપાલનો કોપાધ્યક્ષ હતો, એમ પણ એજ ત્રુટિ લેખમાં કહ્યું છે.^૨ આ કુમારસિંહ કે કુમરસિંહ વિ. સં. ૧૨૨૫ માં કુમારપાલનો મહામાત્ય થયો હતો, એમ શાન્તિસૂરિના પ્રાકૃત પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રની હાથપ્રતના પ્રશસ્તિ-લેખમાં^૩ લખ્યું છે. વળી મહાદેવ કે જે સિદ્ધરાજના વખતમાં સિદ્ધરાજના મહામાત્ય દાદાકનો પુત્ર અને માલવાનો દંડનાયક હતો, એ જ મહાદેવ કુમારપાલના વખતમાં મહામાત્યપદ ઉપર આવ્યો, એમ વિ. સં. ૧૨૦૬ ના માધ વદી ૧૪ ના ટિપ્પણના લેખથી^૪ તથા વિ. સં. ૧૨૧૬ ના આવળુ વદી ૧ ના બાલીના લેખથી ફલિત થાય છે.^૫ કદાચ કુમારપાલ ગાદીએ બેઠા પછી મહાદેવ મહામાત્યપદ ઉપર ચાલુ રહ્યો હશે, જે કે વચ્ચે વિ. સં. ૧૨૧૩ માં વાહડ મહામાત્યપદ ઉપર હતો, એ ઉપર નોંધ્યું છે વિ. સં. ૧૨૨૦ માં જશોધવજ્ઞ નામે કુમારપાલનો મહામાત્ય હતો, એમ કુમારપાલના સમયના ગ્વાલિયરના વિ. સં. ૧૨૨૦ ના પોષ સુદિ ૧૫ ને ગુરવારના લેખથી જણાય છે.^૬ વિ. સં. ૧૨૨૫ માં કુમારસિંહ મહામાત્ય હતો, એ ઉપર નોંધ્યું છે. વિ. સં. ૧૨૨૭ માં વાધૂયન “શ્રી શ્રી કરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાબ્યાપાર કરતા હતા” એમ શાન્તિ સૂરિકૃત શિલાચાર્યના મહાપુરુષ ચરિત્રની હાથપ્રતના પ્રશસ્તિલેખમાં કહ્યું છે.^૭ વળી મહામાત્ય પૃથ્વીપાલના નામનો ઉલ્લેખ મલ્લિનાથ ચરિત્રની હાથપ્રતના પ્રશસ્તિલેખમાં મળે છે.^૮ વિ. સં. ૧૨૧૩ ના નાંદોલના તામ્રપત્રમાં કુમારપાલના મહામાત્ય તરીકે ચાહડદેવના નામનો ઉલ્લેખ છે.^૯ કંપર્દ મંત્રી વિષે પણ પ્રબંધોમાં લખ્યું છે,^{૧૦} પણ તે મહામાત્ય હોવાનો અંભવ નથી.

કુમારપાલના દંડનાયકો

કુમારપાલના વખતમાં ચિતોડમાં સળ્જન દંડનાયક તરીકે હતો, એમ વિ. સં. ૧૨૦૭ ના ચિતોડના મોઢલજીના મદિરવાળા શિલાલેખથી જણાય છે.^{૧૧} આ સળ્જન તે સિદ્ધરાજ

એમ માને છે. [જુઓ. શ્રી. કા. ગુ. સભા. ૩. વર્ષ. ૩ એક ૧ પાન ૯૯ થી ૧૦૨ તથા એજન અંક ૪ પાન ૫૩૬ થી ૫૪૦] અને શ્રીચુત કુર્ગોશંકર સાસ્ત્રી ચાહડને સિદ્ધરાજનો પ્રીતિપાત્ર પણ હાથીઓના સવારોના ઉપરી જેવો અધિકારી હોવાનો મત આપે છે. [જુઓ એજન, અંક ૩, પાન ૪૦૪] પ્રથમ હજી વિવાદાસ્પદ છે. જતાં ચાહડમાન [ચૌહાણ] વંશનું દૂકું નામ ચાહડ થાય અને ચાહડને ‘ડ’ પ્રત્યય લાગતાં ચાહડ નામ બને, એ મારા મતે તો બંધબેસતી વાત નથી લાગતી.

૧ જુઓ ગુ. એ. ઉ. લેખો, ભાગ ૨ ને, લેખાંક ૧૫૧.

૨ જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભાગ ૧ નું અવલોકન, પાન ૯૨ થી ૯૪.

૩ જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચિ, પાન ૧૧.

૪-૫ જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભાગ ૧, લેખાંક ૩૪૬ તથા પુરાતત્ત્વ, પુ. ૪, અંક ૧-૨.

૬ જુઓ ગુ. એ. ઉ. લેખો, ભાગ ૨ ને, લેખાંક ૧૫૦.

૭ જુઓ જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચિ, પાન ૩૯.

૮ અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી, પાન ૭૯.

૯ રાગમાલા ભાગ ૧ લો, ગુ. ભા. દ્વિતીયાવૃત્તિ, પાન ૨૬૩.

૧૦ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. કુ. કે. સાસ્ત્રી, પાન ૧૮૭ થી ૧૯૦.

૧૧ ગુ. એ. ઉ. લેખો, ભાગ ૨ ને, લેખાંક ૧૪૬.

ના સમયમા સોરઠના દડનાયક હતા તે જ કે મીન, એ ચોક્કમ કહેવું મુશ્કેલ છે, કાંગણ કે કુમારપાલે આલિંગ નામના કુભારને માતઓ' મામનું ચિતોડનું પગણ આપ્યું, એમ મેરુતુંગ કહે છે,^૧ અને ઇટો નીચે પોતાને મતાડનાગ સન્ન્યસને ચિતોડ આપ્યું એમ જ્યગિશ્વરસિંહ કહે છે,^૨ વસ્તુત ચિતોડનો દડનાયક કુભાર હોવાનો સબબ નથી પણ અન્ય કોઈ મન્નજન ચિતોડનો દડનાયક હોવો જોઈએ નિ મ ૧૨૧૬ના બાલીના લેખમા નાડોતના દડનાયક તરીકે વર્ધજી કે વંનજલ દેવના નામનો ઉલ્લેખ મળે છે,^૩ પછી માલવાના દડનાયક તરીકે મત્રી આહડના નામનો ઉલ્લેખ ઉપર કર્યો છે વિ સ ૧૨૨૨ મા મોગઠનો અધિકારી શ્રીમાલ જાતિના શ્રીગણિગનો પુત્ર શ્રી આબાક હતો અને તેણે ગિંગનાગના પગથિયા કગાન્યા હતા'' એમ નિ સ ૧૨૨૨ ના નિ, મ, ૧૨૨૩ ના ગિંગનાગના લેખોથી નક્કી થાય છે^૪ વળી કુમારપાલે' શ્રી સોમેશ્વરઅવનવિધિ માટે નીમેલા કકકના પુત્ર ગૂમરેવે સૌગંધમાના આભીરોનો પગજ્ય કર્યો હતો, એવો ઉલ્લેખ કુમારપાલના સમયના એક અપ્રમિદ્ તૃટક શિલાલેખમા છે આ ઉપગત ભરથના આઠણ વૈસગિને કુમારપાલે લાટના દડનાયક તરીકે નોમ્યો તથા ચણા આપનાર કટ્ટને વટપદ આપ્યું અને દહીં સાથે ભાત ખરગવનારી દેવશીને ધવલક-ધોળકા આપ્યું, એમ પ્રગધોમા લખ્યું છે^૫ પણ એ હકીકતને મહવિત માનવા માટે કોઈ સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક ઉત્કર્ષ લેખના પુગવાનો ટેકા નથી

કુમારપાલના સામતો

કુમારપાલના સામતોમા આણુ કિવા ચદ્રાવતીના પરમાગ વરાના રાજા યશોધનલ અને તેનો પુત્ર ધાગવર્ધ, ગોધ્રાનો વાપનદેવ, કે જે સિદ્ધરાજના વખતથી સામત હતો, એ હતા^૭ વિ સ ૧૨૦૫ના તથા ૧૨૧૮ના કિંગડના લેખોથી ફલિત થાય છે કે પરમાગ રાજા સોમેશ્વર પણ કુમારપાલનો સામત હતો^૮ વિ સ ૧૨૧૮ના લેખમા સોમેશ્વર વિષે લખ્યું છે કે તેણે જ્યસિદ્ધની કૃપાથી સિન્ધુરાજપુરનું ગાંધ્ય મેળવ્યું તથા કુમારપાલની કૃપાથી સુદ્રઢ કર્યું, અને તેણે વિ મ ૧૨૧૮ના આસો સુદિ ૧ના દિવસે રાજા જનજીક પાસેથી ૧૭૦૦ ધોડાનો દંડ લીધો, તણકાટ અને નવસગ એ બે કિલ્લાઓ લીધા અને કેટલાક વખત સુધી જનજીકને કુમારપાલનો સામત બતાવ્યો, અને પછી તેનું ગાંધ્ય તેને પાણુ મોખું^૯ સિદ્ધરાજના નાડોતના સામત રાજા અશ્વરાજનો પુત્ર આલ્હાજીકદેન કુમારપાલનો સામત હતો, એમ નિ મ ૧૨૦૯ ના લેખથી જણાય છે^{૧૦} આ ઉપગત કુમારપાલપ્રગધમા કુમારપાલના ૭૭ સામતોનો

૧ પ્ર ચિં ચુ લા મી કુ કે શાસ્ત્રી, પાન ૧૭૦

૨ કુમારપાલચરિત, સર્ગ ૩, શ્લોક ૫૨૪

૩ પ્રો રી. આ સર્વે વે સન ૧૯૦૭ પાન ૫૨ તથા ૫૫ અને પ્રાચીન જૈન લેખસમૂહ, લેખાક ૩૨૬

૪ પ્રાચીન જૈન લેખસમૂહ, લેખાક ૩૨૬

૫ જુઓ મી ફાર્ગસ ઝુજાવી સભા વૈમાસિક વર્ષ ૬ અક ૧ પાન ૧૨૬ ઉપર સમ્રાટકે કરેલી નોખ

૬ જ્યસિદ્ધસિંહિત ૬ થ સર્ગ ૩, શ્લોક ૫૨૧ થી ૫૨૭, કુ પ્ર સસ્કૃત આદિતિ, પાન ૩૫, પ્ર મ દે ચ પ્ર શ્લોક ૪૮૩ તથા ૪૫૩મા વૈસરિનું નામ છે પણ તેો લાટ આખાની લાત નથી

૭ વિ સ ૧૨૦૭ નો લેખ, જુ પ્ર પુ ૨૭, અક ૮

૮ રાજપૂતનેકા ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પાન ૧૮૨ થી ૧૮૩

૯ જુઓ રાજપૂતવંશના ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પાન ૧૮૩ મા પ્રકાશિત લેખના શ્લોક ૨૧-૨૩-૨૫ અને ૨૬

૧૦ એપિમાદિષા ઇતિહાસ, અધ ૧૧, પાન ૬૩

ઉદ્દેશ્ય મળે છે, પણ એ આંકડો સાચો માનવાની જરૂર નથી. પછી આપા સામંતો ચક્રવર્તીની રાજધાનીમાં રહેતા હશે અને ચક્રવર્તીની આજા પ્રમાણે વર્તના હશે, એમ જણાય છે. વળી ચક્રવર્તીની ઇતરાજી થતાં દંડનાયકને સામંતનું રાજ્ય સોંપી દેતા હશે, એમ દેખાય છે. દાખલા તરીકે કુમારપાલના વખતમાં નાડોલના સામંત રાજની સત્તા છીનવી લઈ, વિ. સં. ૧૨૧૦થી ૧૨૨૬ સુધી અમુક ભાગ ઉપર વૈજયંતેવને કુમારપાલ નામનો દંડો અને નાડોલ મહામાંડલિક પ્રતાપસિંહને સોંપ્યું હતું.

કુમારપાલનો પુરોહિત સર્વદેવ

કુમારપાલનો પુરોહિત આમિત્ર હતો, એમ મેરુતુંગ કહે છે,^૧ જે કે કુમારપાલના મરણ પછી આમિત્રનો પુત્ર સર્વદેવ રાજનાં હાડકાં ગંગામાં નાખવા ગયો હતો, એમ સોમેશ્વર લખ્યું છે.^૨ એ ઉપરથી જણાય છે કે પહેલાં કુમારપાલનો પુરોહિત આમિત્ર હતો અને પછી સર્વદેવ પુરોહિત થયો. વળી પાછળ જોઈ ગયા તે વસ્ત્રાકૃળ ગોત્રના નાગર ઉપા ભટના કુળના શેલનો પુત્ર વલ્લ લાંબા વખત સુધી કુમારપાલનો મંત્રી હતો, એમ શ્રીધરપ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે.^૩ કદાચ આ વલ્લ ધર્માદાખાતાનો મંત્રી હશે. જોન ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને સત્રાગારો તથા પોષધશાળાઓ વગેરેની દેખરેખ નેમીનાગના પુત્ર અભયકુમારને સોંપી હતી. વળી કુમારપાલનો ખાસ જોષી રુદ્ર નામનો પાહ્યાણ હતો.^૪

કુમારપાલની સભાના પંડિતો

કુમારપાલની રાજસભામાં મહામાત્યો, મંત્રીઓ, સામંતો, દંડનાયકો અને પરરાજ્યના માંધિવિગ્રહિકા ઉપરાંત આચાર્યો, પંડિતો અને કવિઓ પણ હતા. પંડિતોમાં કુમારપાલ ઉપર જેમનો પ્રભાવ પડી શકતો એવા શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય અને ભાવનૃહસ્પતિ એ બે અગ્રણી હતા. હેમચંદ્રાચાર્ય એ બહુશ્રુત જોન પંડિત હતા અને ભાવનૃહસ્પતિ એ સોમનાથના આચાર્ય હતા. ભાવનૃહસ્પતિના ઉપદેશથી કુમારપાલે સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. આ ભાવનૃહસ્પતિની સ્ત્રી મહાદેવી વિખ્યાત કુળના સોલ્લનો પુત્રી હતી, જેનાથી તેમને ક્રમશઃ અપરાદિત્ય, રત્નાદિત્ય, સોમેશ્વર અને ભાસ્કર, એ નામના ચાર પુત્રો થયા હતા, એમ પ્રભાસપાટણના ભદ્રકાલી માતાના મંદિરના વિ. સં. ૧૨૨૫ના લેખથી જણાય છે.^૫ પણ બીજા સંવત વગરના એક લેખમાં ભાવનૃહસ્પતિના બીજા પુત્રનું નામ ધર્માદિત્ય હોવાનો ઉલ્લેખ છે. વળી એ જ લેખમાં ભાવનૃહસ્પતિને પ્રતાપદેવી નામે એક પુત્રી હતી, એમ લખ્યું છે.^૬ આ ભાવનૃહસ્પતિ ઉપર બલિચારનો આરોપ મૂકતી એક દંતકથા મેરુતુંગે આપી છે,^૭ પણ એમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જેવા જેવું કશું નથી. પછી શ્રીપાલ અને તેનો પુત્ર સિદ્ધપાલ વગેરે કુમારપાલની સભાના

૧ પ્ર. ચિ. શુ. ભા. શ્રી. કૃ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૭૪.

૨ સુરસોત્સવ કાવ્ય, સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૥ ૨૬ ॥ ૨૮ ॥ ૨૯ ॥

૩ શુ. ચૈ. હ. લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાંક ૧૬૩, શ્લોક ॥ ૨૫ ॥

૪ જોન સાહિત્યનો ઇતિહાસ, પાન ૨૮૨.

૫ જુઓ શુ. ચૈ. હ. લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાંક ૧૫૫, શ્લોક ૧૧ તથા ૩૫ થી ૩૮.

૬ જુઓ શુ. ચૈ. હ. લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાંક ૧૫૪.

૭ પ્ર. ચિ. શુ. ભા. શ્રી. કૃ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૬૨ થી ૧૬૩.

પ્રખ્યાત કવિઓ હતા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યનો શિષ્ય ગમચંદ્ર પણ એક સુવિખ્યાત કવિ હતો કે જેણે સત્યહરિશ્ચન્દ્ર, નાટ્યદર્પણ, કૌમુદીમિત્રાણુદ, વગેરે ગ્રંથો લખ્યા હોવાનું કહેવાય છે. 'વળી' દરિયાઈ વેપારથી અઢળક સમૃદ્ધિ સંપાદિત કરનારા શ્રીમતોની પણ કુમારપાળના સમયમાં ખોટ નહતી ? આવા શ્રીમત ગેડીઓ પણ કુમારપાળની રાજસભામાં બેસતા હતા, એમાં સંદેહ નથી.

કુમારપાળની દિનચર્યા

કુમારપાળની દિનચર્યા વિષે દ્વયાશ્રય મદાકાવ્યમાં અને કુમારપાલપ્રતિબોધમાં લખ્યું છે કે તે મવાગમાં સૂર્યોદય થતા પહેલાં ચંપ્યામાંથી ઉડતો અને પ્રથમ જૈનધર્મમાં મગલજૂત ગણાતા પાંચ નમસ્કારપદોનું સ્મરણ કરતો પછી ચરીગશુદ્ધિની દિવાળી નિરૂત્ત ધર, પોતાના ગજ-મહેલમાં ગૃહસ્થિત હતું તેમાં જઈ પુષ્પાદિથી જિનપ્રતિમાની પૂજા કરતો ત્યાંથી નીચી તે તિલકાવસગ નામના મકપમાં જઈને સુકામલ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યાં આગળ તેની માથે સામંત ગજાઓ આવીને બેમતા પાસે ચામર ધારણ કરનારી વાગગનાઓ ઉભી રહેતી પછી રાજપુરોદિત કે બીજા બ્રાહ્મણો આવીને તેને આશીર્વાદ આપતા, અને તેના કપાળમાં અર્ચનનું તિલક કરતા ત્યાંજાદ બ્રાહ્મણોને દાન આપી, વિદાય કર્યા પછી તે અરજદારોની અરજીઓ સાંભળતો, પછી ત્યાંથી ઉડીને મહેલની અંદર જ્યાં તેની માતા અને બીજા માતા જેવી ગજવૃક્ષાઓ ગહેતી ત્યાં જઈ તેમને નમસ્કાર કરતો, અને તેમના આશીર્વાદ મેળવતો તે પછી કૃષ્ણકૃષ્ણ વડે રાજસદ્મીની પૂજા કરાવતો અને બીજા પણ દેવી-દેવનાની જે પ્રતિમાઓ ગજમહેલમાં ગહેતી હતી તેમની સ્તુતિ વગેરે કરાવતો વૃદ્ધાઓ હોય તેમને મદદ તરીકે ધન આપતો ત્યાંથી પછી તે બાયામશાળામાં જતો અને યથાયોગ્ય બાયામ કરતો તે પછી સ્નાન કરી, વસ્ત્ર પહેરી, રાજમહેલના બદારના ભાગમાં આવતો ત્યાં તે પહેલેથી જ મવારી માટે તૈયાર કરી રાખેલા દાથી ઉપર આરૂઢ થઈ મધ્યમાં મામતો અને મત્રીઓ વગેરે પરિવાર સાથે પોતાના પિતાના પ્રુપ્ત નામથી અક્ષિત ત્રિશુવનપાસવિદાર નામનું જે મદાવિશાળ અને અતિભવ્ય જૈનમંદિર કરોડો રૂપિયા ખર્ચ કરી તેણે બધાનું હતું તેમાં દર્શન અને પૂજન કરવા અર્થે તે જતો તે વખતે તે જિનમૂર્તિને આભિષેક કરાવતો તે વખતે રમકપમાં વાગગનાઓ પણ આડખ સાથે નૃત્ય અને ગાન કરતી ત્યાંથી તે રાજ-મહેલ તરફ પાછા ફરતાં દાથી ઉપર નહીં, પણ ઘોડા ઉપર બેઠો અને ગજમહેલમાં આવ્યા પછી જ્યાં જાદ આરામગૃહમાં આરામ લેતો અને ત્યાં યથાપ્રમંગલ વિદાનોની માથે શાસ્ત્ર અને તત્ત્વ મંજીથી વિચાર કરતો આ પછી ત્રીજો પદારવ્ધિ જાદ તે ગજમહેલનું ઉપર બેસી, ગજકાર્ય મજાગતો આ રજેર દર્શનને મહાવિન માનવામાં વાપો નથી, પણ કુમારપાલ સૂર્યોદય પહેલાં ઉડીને તરત જ જૈનધર્મમાં મગલજૂત ગણાતા પાંચ નમસ્કારપદોનું સ્મરણ કરતો તથા જૈન પ્રતિમાની પૂજા કરતો, વગેરે દર્શનને સંજ્ઞિત માનવા માટે મજાગ પુગવાની અપેક્ષા રહે છે કારણ કે કુમારપાલ, ઉપર જોઈ ગયા તેમ પછી માટેય રાજ દત્તો જે કે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરવા દોષ નેત્રો નેજે કર્યા નથી, એમ કહેતું અયોગ્ય નથી, પણ તે પૂરેપૂરો જૈન જન્યો હતો, એમ કહી શકાય નહીં.

કુમારપાલનો પરિવાર

કુમારપાલના કુટુંબ-પરિવારમાં મહીપાલ અને કીર્તિપાલ એ બે ભાઈઓ અને પ્રેમદેવી તથા દેવળદેવી એ બે બહેનો હતી, એમ જયસિંહસૂરી કહે છે.^૧ આમાં દેવળદેવીનો વૃત્તાન્ત તો પાછલા પ્રબંધોમાં મળે છે, એટલે એ બહુ વિશ્વસનીય નથી.^૨ પરંતુ પ્રેમલદેવી અને તેના પુત્ર ભોજના નામનો ઉલ્લેખ પ્રભાસપાટણના ભદ્રકાલી માતાના મંદિરના પ્રશસ્તિ-લેખમાં છે^૩ વળી પ્રેમલદેવીના પતિ કાન્હડદેવે કુમારપાલને ગાદીએ બેસાડવામાં સહાયતા કરી હતી, એ ઉપર તોંધ્યું છે. પછી કુમારપાલને મહીપાલ અને કીર્તિપાલ એ બે ભાઈઓ હતા, એ વાત પણ ઐતિહાસિક હોવાનો સંભવ છે.^૪ આ ઉપરાંત કુમારપાલની રાણીનું નામ ભૂપાલદેવી હતું, એમ પ્રભાવકચરિતમાં લખ્યું છે^૫ અને જયસિંહસૂરિના કુમારપાલચરિતમાં તથા પ્રબંધકોષમાં ભોપલદેવી નામ છે અને તેને પટરાણીપદ આપ્યું હતું, એમ ઉમેર્યું છે.^૬ વળી કુમારપાલ અજમેરના રાજા આનંદે અર્જુનરાજની પુત્રી જલ્હણા સાથે પરણ્યો હોવાનું ઉપર કહ્યું છે. પછી કુમારપાલને પદ્માવતી નામની રાણી હોવાનું મેરુતુંગ લખે છે.^૭ વળી કુમારપાલ મેવાડના રાજાની કુંવરી સીસોદણી સાથે પરણ્યો હતો. પણ તેણે શ્રીહેમાચાર્યના અપાસરે જઈને જૈન ધર્મ સ્વીકારવાની ના પાડ્યાના પરિણામે જયદેવ વગેરે ભાટાએ ઝમોર કર્યો અને સીસોદણી રાણીએ આપઘાત કર્યો, વગેરે ખાલિયુપરપરાની દંતકથા રાસમાલામાં ઉતારી છે.^૮ પણ એમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બેવા જેવું કશું નથી.

કુમારપાલની યોગ્યતા

કુમારપાલ મહાપરાક્રમી હતો, છતાં પણ તે મિથ્યા મહત્વાકાંક્ષી નહતો, એની નીતિ રક્ષણાત્મક હતી, છતાં પરરાજ્યો ઉપર ચઢાઈ કરવાની એને ફરજ પડી, એટલે જ એણે ચઢાઈઓ કરી. વળી એ મહત્વાકાંક્ષી ન હતો, છતાં સ્વાભિમાની પૂરો હતો, એ પોતાનો તેજેવધ જરા પણ સંહન કરે તેવો ન હતો, કારણ કે તે રાજનીતિનો પૂર્ણ અનુભવી હતો, જે મનુષ્યના વિશેષ પ્રયત્નથી એ ગાદી મેળવવા નસીબદાર થયો હતો અને જે પોતાનો એક સગો બનેલી પણ થતો હતો તે કન્હડદેવને પણ જ્યારે એણે પોતાને ઉપલક્ષી પોતાની પહેલાંની સ્થિતિ વિષે ઉપહાસ કરતો જોયો ત્યારે તેના તત્કાલ ગાત્રભંગ કરાવી મરાવી નાંખ્યો, અને તેવી જ રીતે બીજા કાવત્રાખોરોનો પણ તત્કાળ નાશ કર્યો. વળી પોતે પરમ માહેશ્વર હોવા છતાં જૈનધર્મ પ્રતિ સમભાવ રાખીને એ ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં તેણે બનતો ટેકો આપ્યો. પહેલાં તો કુમારપાલ કાંઈ જ ન લાણ્યો હોય એમ રાજા થયા પછી

૧ જુઓ 'કુમારપાલચરિત', સર્ગ ૪, શ્લોક ૧૫૦ થી ૧૭૩.

૨ જુઓ પાછળ પાન... ..

૩ કુમારપાલસ્ય મારિતેયો મહાવલ : ૧.

પ્રેમલદેવ્યાસ્તનયો મોજ... ૥ શ્લોક ૪૨ થી ૪૩-૪૫. [જુઓ ગુ. એ. ઇ. લેખો, ભાગ ૨ નો, શ્લોક ૧૫૫].

૪ પાટણના ભાડારમાની કુમારપાલ પ્રભધની પ્રતમા ત્રિભુવનપાલસ્યેકામૂતમૂતા, તનયાક્રય : [જુઓ ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાલા સૂચિ : ભા. ૧ પાન : ૧૨]

૫ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લોક ૩૯૨.

૬ પ્રબંધકોષ વા ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, પાન ૧૦૦ અને હે. ચ. સર્ગ ૩, શ્લોક ૪૭૪.

૭ પ્ર. ચિ. ગુ. ભા. શ્રી. ક. ક. શાસ્ત્રી, પાન ૨૪૧.

૮ રાસમાલા ભાગ ૧, ગુ. ભા. દ્વિતિયાદિતિ, પાન ૨૬૪ થી ૨૬૫.

એના અધ્યક્ષ માટે 'કપર્દી' મનોએ કહેલી ચોળનાનો દાખવેા મેરુતુગે આપ્યો છે. હુકામા એટલુ જ કે હુમારપાલ ન્યાયી, પગકમી, દાતી અને લોકપ્રિય અદિતીય ચક્રવર્તી ગણ હતો.

કુમારપાલના બિરૂદો

'કુમારપાલના' મહાગજાધિરાજ, પગમેશ્વર, ઉમાપતિવગ્લબ્ધપ્રૌઢપ્રતાપ, મકનરાજ ભૂપાલ, વગેરે બિરૂદો વિ મં ૧૨૦૬ના લેખમાં અને પગમ ભટ્ટારક મહાગજાધિરાજ, પાર્વતીપતિવગ્લબ્ધપ્રૌઢપ્રતાપ, નિજલુજવિક્રમમણ્યાગણુવિનિર્જિત શાકલગી ભૂપાલ શ્રીમદ્વતીનાથ, પગમ માહેશ્વર, ઇત્યાદિ બિરૂદો એના પોતાના વિ સ ૧૨૨૦ના લેખોમાં મળે છે. એટલુ જ નહીં, પણ કુમારપાલ પછીના આ વંશના અન્યપાલથી નિશ્ચવનપાલ સુધીના ગજાઓના દાનપત્રોમાં પણ કુમારપાલના ઉપયુક્ત બિરૂદોનો વંતો એછા ઉલ્લેખ છે. ખાસ કરીને ઉમાપતિવગ્લબ્ધપ્રૌઢપ્રતાપ કે પાર્વતી પતિવગ્લબ્ધપ્રૌઢપ્રતાપ જેવુ મિત્ર કુમારપાલે જ પોતાના માટે ચોળ્યુ છે, એ ધર્ણ સ્પષ્ટ છે. આ ઉપરાંત વિ સ ૧૨૨૧ના જાગલિપુગના શિલાલેખમાં કુમારપાલને 'હેમસુગ્રિખો' ધિત પગમાર્હત કુમારપાલ" રહેવામાં આવ્યો છે. ૩ પણ કુમારપાલના આ પગમાર્હત બિરૂદોના ઉલ્લેખ, એ પછીના કુમારપાલના કાર્ધ પણ લેખમાં મળતો નથી. વિ મ ૧૨૮૦ના જયતમિહના તામ્રપત્રમાં કુમારપાલને "વિચાર ચતુગનન"નું બિરૂદ અપાયેલું છે. જે મેરુતુગે આપેલા "વિચારચતુર્મુખ" બિરૂદને મળતુ છે. ૫ વળી જૈન ગ્રન્થોમાં કુમારપાલને ઉમાપતિ વગ્લબ્ધપ્રૌઢપ્રતાપ કે પરમમાહેશ્વરને બદલે પગમાર્હત કે જૈન ઠગવી દેવાની ભાવના સેવતા બિરૂદો અપાયેલા હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ૬ પણ કુમારપાલ પગમાર્હત કે જૈન બન્યો હતો, એવો જાણાલીપુગના લેખ સિનાય બીજો કાર્ધ પ્રત્યક્ષ પુગવો હતુ સુધી મળ્યો નથી. હુકામા એટલુ જ કે કુમારપાલ ઉપર જોધુ ગયા તેમ શૈવ અને જૈન બને ધર્મો પ્રતિ સમભાવ દૃષ્ટિથી જોનારો ગણ હતો.

કુમારપાલના ગિલાલેખો

" કુમારપાલનું એક જ વિ સ ૧૨૧૬નું નાહોલનું દાનપત્ર મળ્યુ છે. જે હેલુ કાર્ધ પણ સ્થળે પ્રકાશિત થયેલુ નથી. વળી નાહોલના જૈન પુસ્તકલગારમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા દાનપત્રની તારીખ વિ સ ૧૨૧૩ની છે. પ્રલાસપાટથુના લક્ષ્મી માતાનાં મદિગના શિલાલેખમાં કુમારપાલે કાતગવેલા એક ત્રણ પત્રગનાં તામ્રશાશનનો ઉલ્લેખ છે. આ વગર વિ સ ૧૨૦૨ મિહ સ ૩૭, વિ મ ૧૨૦૭, વિ મ ૧૨૦૮, વિ સ ૧૨૦૯, વિ મ ૧૨૨૦ વિ સ ૧૨૨૧, વિ મ ૧૨૨૨ વિ સ ૧૨૨૫ વલ્લી સવત ૮૫૦ સિંહ સવત ૬૦, અને વિ સ ૧૧૯૯થી ૧૦૩૦ સુધીના સમયના ચાગ શિલાલેખો કે જે ખડિત કાર્ધ ક્રમશઃ

૧ જુઓ ગુ ઐ ૬ લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાક ૧૪૮

૨ ગુ ઐ ૬ લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાક ૧૫૦

૩ પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ, ભાગ ૧, લેખાક ૩૫૨

૪ ગુ ઐ ૬ લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાક ૧૬૫

૫ પ્ર ચિ ગુ ભા શ્રી કુ કે શાઓ, પાન ૧૮૭ થી ૧૮૮

૬ જુઓ જયસિંહસુરિના કુમારપાલચરિતના ગુજરાતી સાધનાતરની પ્રસ્તાવના, પાન ૨૦

૭ રાસમાલા ભાગ ૧, ગુ ભા દ્વિતીયાવૃત્તિ, પાન ૨૬૩

૮ ગુ ઐ ૬ લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાક ૧૫૫

રસુલખાનજીના મ્યુઝિયમમાં, મારવાડમાં રતનપુર શહેરની બહાર પશ્ચિમમાં શિવના જૂના મંદિરના ધુમ્મટમાં, તથા ઉદયપુરના વિક્ટોરિયા હોલ મ્યુઝિયમમાં અને પ્રભાસપાટણથી ઇશાનમાં ૧૨ માઇલ ઉપર ગીરમાં આવેલા ભીમના દહેરામાંથી મળેલા શિલાલેખો જૂનાગઢના મ્યુઝિયમમાં છે, આ રીતે કુમારપાલના સમયના તેર શિલાલેખો અને એક જ તામ્રપત્રનો પત્તો લાગે છે, પણ કુમારપાલે તેર જ શિલાલેખો કાતરાવ્યા હશે, એમ કહેવાય નહીં, પછી ખીજા ત્રણ પતરાના તામ્રશાસનનો તો અત્યારે પત્તો જ નથી.

કુમારપાલના રાજ્યનો વિસ્તાર

કુમારપાલે પોતાના તાબાના ગૂર્જર, લાટ, સૌરાષ્ટ્ર, ભભેરી, કચ્છ, સિન્ધુ, ઉચ્ચા, જલંધર, કાશી, સપાદલક્ષ, આન્તર્વેદી, મરુ, મેવાડ, માલવા, આબીર, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક અને કાંકણ વગેરે અઢાર દેશોમાં ચૈદ વરસ સુધી હિંસા બંધ કરાવી તથા વિહારો બંધાવ્યા, એમ પ્રબળોમાં લખ્યું છે.^૧ પણ ઉચ્ચા, કાશી, આન્તર્વેદી, આબીર, ભભેરી, મહારાષ્ટ્ર, જલંધર અને કર્ણાટક એટલા દેશો કુમારપાલના તાબામાં આવ્યા હોવાનો સંભવ નથી. ધણી ચૈદ વરસ સુધી હિંસા બંધ કરાવી કે વિહારો બંધાવ્યા હોવાની વાતને પણ કાંઈ ઉત્ક્રાંતિ લેખના પુરાવાનો ટેકો નથી. છતાં સિદ્ધરાજ કુમારપાલના રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં ઉત્તર કાંકણના દમણથી તે ઉત્તરમાં સાંભર અને નાગોર સુધી લગભગ સાડા ચારસોથી પાંચસો માઇલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ બીલસાથી દ્વારકાં સુધી લગભગ સાડાપાંચસોથી છસો માઇલ જેટલો હતો.^૨ અને સિદ્ધપુર, ખંભાત, કર્ણાવતી, વડનગર વઢવાણ, આનંદપુર, દાહોદ, ગોધરા, નાહોદ, પ્રભાસપાટણ સ્તંભતીર્થ સિદ્ધપુર અને ચંદ્રાવતી, વગેરે શહેરો અને નગરો સમૃદ્ધ અને આબાદ હતાં.

કુમારપાલનું મરણ: વિ. સં. ૧૨૨૮

કુમારપાલને લૂતા રોગ થયો હોવાની દંતકથા મેરુતુંગે આપી છે.^૩ પણ એમાં ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોવા જેવું કશું નથી. શ્રીહેમચંદ્રનો વિ. સં. ૧૨૨૯ માં ૮૪ વર્ષની ઉંમરે દેહ પડ્યો અને તે પછી છ માસે કુમારપાલ મરણ પામ્યો, એમ પ્ર. ત્રિ. કહે છે.^૪ ધણી વિ. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ સુધી ૩૧ વર્ષ કુમારપાલે રાજ્ય કર્યું, એમ એ જ ગ્રંથમાં લખ્યું છે.^૫ પરંતુ કુમારપાલના ઉત્તરાધિકારી અજયપાલનો વિ. સં. ૧૨૨૯ ના વૈશાખ સુદ ૩ ને સોમવારનો એક લેખ મળ્યો છે.^૬ એટલે કુમારપાલનું મરણ વિ. સં. ૧૨૨૯ માં જ થયું હોવું જોઈએ એમ નક્કી થાય છે, વિચારત્રણીમાં પણ કુમારપાલના મરણની તારીખ વિ. સં. ૧૨૨૯ આપી છે,^૭ તે બરાબર છે, અને એને ખોટી માનવા કારણ નથી.

[અપૂર્ણ]

૧ પ્ર. ત્રિ. ગુ. ભા. શ્રી. કૃ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૧૯૯ તથા કુમારપાલ પ્રબળ, પાન ૧૯૫.

૨ ગુ. મ. રા. ઇ. ભાગ ૨ જો, પાન ૩૨૬.

૩ પ્ર. ત્રિ. ગુ. ભા. શ્રી. કૃ. કે. શાસ્ત્રી, પાન ૨૦૦.

૪ એજન, પાન ૨૦૦.

૫ એજન, પાન ૨૦૧.

૬ ગુ. ઐ. ઉ. લેખો, ભાગ ૨ જો, લેખાંક ૧૫૬.

૭ જુઓ મુનિશ્રી નિનવિનયલ સંપાદિત "જૈન સાહિત્ય સંશોધક" ખંડ ૨, એક ૨, પાન ૧૪૧.

૧૪મું, ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્સંમેલનનું અધિવેશન કલાપ્રદર્શનનું ઉદ્ઘાટન

પ્રમુખ, ન્યાયમૂર્તિ શ્રી હરસિદ્ધલાઈ વજુલાઈ દિવેટીઆ, એમ એ એલએલ બી.
દાઈકોર્ટ જજજ, મુખર્ધ

પ્રમુખપદેથી કંગેલુ ભાવલુ

(અધેરી, તા. ૩-૧૦-૪૧, વાગ શુક)*

કુલાની અનેક વ્યાખ્યાઓ જૂનાજૂદા દૃષ્ટિબિન્દુઓએ અપાયલી છે કુદગતની આખેદમ નકલ તે કલા, વિવિધ તરંગનું પ્રમાણસર અને સુગમસ્થિત મિશ્રણ તે કલા જૂદીજૂદી જાનની વસ્તુઓની આકર્ષણ અને મોહક ગોઠવણ તે કલા, મનુષ્યના વિચાર અને ભાવનાઓનું બાહ્ય વસ્તુઓમાં પ્રતિબિંબ પાડે તે કલા, રસોત્પાદક તરંગોનું સર્વાંગમુદ્ગ એકીકરણ અથવા સમન્વય તે કલા, ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય એટલે ભૌતિક વસ્તુઓ વડે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિની જાનના કુગવે તે કલા,—આવી રીતે કલાનું સ્વરૂપ બિન્નભિન્ન રીતે વર્ણવનામાં આનુ છે દરેક પુરૂષ પોતાના માનસિક બધાગણ વડે કલાને અમુક દૃષ્ટિકાણથી જુએ છે, અને તેથી કલાની પરીક્ષામાં પુષ્કળ મતભેદને અવકાશ રહે છે કલાના નિષ્ણાતોમાં તો મતભેદ વડે જ તેમની પ્રતિષ્ઠા અને મૂલ્ય અંકાય છે છતાં કલાના બહોળા અર્થ માટે તો સામાન્ય જનતામાં મતભેદ માટે એહો અવકાશ રહે છે કાચુકે કલાના ગદ્ય અને તેની પરીક્ષાના મિદ્ધાન્તોમાં જાડા ઉત્પત્તિ વિના પણ કલાના આનિર્ભાવો, એટલે તેના મૌનર્થ અને માધુર્યના આનન્દો અનુભવી શકાય છે

આવી રીતે કલાનો વિગતાર્થ તો સકળ મૃદ્ધિમાં છે પરંતુ તેના ગ્રંથે દેશમાં, દરેક યુગમાં બદલાતા રહ્યે છે જૂદીજૂદી પ્રજાઓની મસ્કૃતિ, ધાર્મિક ભાવનાઓ, તેમનું ભૌતશાસ્ત્રિક સ્થાન, તેમની આર્થિક તથા સામાજિક સ્થિતિ,—એ ગર્વ તેમની કલાઓમાં ભાત પાડે છે દરેકદરેક દેશની કલામાં તેના વિશિષ્ટ તરંગો તરી આવે છે દિન્દુસ્થાન જેવા વિશાળ પ્રદેશમાં તેના જૂદાજૂદા પ્રાન્તોની કલાનો વિકાસ આપણી પ્રાન્તીય વિદિષ્ટતાઓ ઉપર આધાર રાખે, એ સ્વાભાવિક છે આવું જૂદાપણું કૃત્રિમ કારણોને લીધે નહીં, પરંતુ કુદગતી ભેદભાવોને લીધે હોવાથી દરેક પ્રાન્તે પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ નષ્ટ થવા ન દેતા તેને માત્રથી ગણવી જોઈએ આવી રીતે ગુજરાતમાં કલાનો વિકાસ, તેના ઇતિહાસ અને જોગણ વડે જ મમલ શકાય છે તેના ધણા ભાગની કુળદૃષ્ટ જમીન અને સમુદ્રનો તાઓ કિનારા એ વડે એનું ધડતર ગયાયુ છે એ ધડતરે તેની ગજકાવ, આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી છે, અને એ સ્થિતિ વડે તેનું કૌટુંબિક તેમ જ ધાર્મિક જીવન ધરાયુ છે, તેના રીતગિવાનો બધામાં છે, અને શારીરિક તેમ જ માનસિક બધાગણ અમુક એક રીતે જ ઉત્પન્ન થયુ છે

* અધેરીમાં હસગજ પ્રામલ કાકરેલી પબ્લિક સ્કૂલની હસગજાળાના બચ દોતમાં ચીરુ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્સંમેલનનું અધિવેશન તા ૩, ૪, ૫ ઓક્ટોબર ૧૯૪૧ને રોજ મજુ તરુ તેના પદેસા દિવસે તા ૭-૧૦-૪૧ને વાગ શુક સાંજે કલાપ્રદર્શનના રૂપાદર્શનો સમાપ્ત પામ્યાં દેનો. એ પ્રસંગે રૂપાદર્શન કરતા પ્રમુખ પ્રોફુલ ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધલાઈ વજુલાઈ દિવેટીઆ એ જે ભાષણ કર્યું હતું તે અહીં પ્રાક કર્યું છે એ જ આ જુ જાન

આ સર્વ વિશિષ્ટતાઓએ તેના કળાના વિકાસ ઉપર કુદરતી રીતે અસર કરી છે. આપણાં મંદિરો, મસીદો, ઘરો, પહેરવેશ, વગેરેમાં આપણી ગંદકીનું ગાથ સ્વરૂપ જણાય છે. મુખ્યત્વે કરીને આપણા ધાર્મિક જીવન વડે કલાની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે. હિન્દુ, જ્ઞેન અને ઈસ્લામ, એ ત્રણે ધર્મોએ ગુજરાતને જૂના વખતથી શિલ્પ, સ્થાપત્ય નકશી, વગેરે કળામાં અગિય લાસતમાં ઉચ્ચ પ્રાદેશિક સ્થાન આપ્યું છે; આપણ તથા શેત્રુંજીનાં દેરાંઓ, અમદાવાદની મસીદો, વાવો તથા મંદિરો, ઝીંઝૂંવાડા, ઝોઘા, વગેરેના દિશ્વજો સિદ્ધપુરનો રૂપમાળ, પાટણનું સહસ્ત્રલિંગ સરોવર, મોદેરાનું સૂર્યમંદિર, વગેરે તેની સાક્ષી પૂરે છે. આપણાં અસલનાં ઘરોમાં લક્ષ્મણમની નકશી તથા દિવાલચિત્રોમાં ઉત્તમ કળાના નમૂનાઓ મળે છે. અતલસ, રેશમ, જરી, કસળ, વગેરેના કાપડો વડે આપણો ખાસ કરીને આપણી સ્ત્રીઓનો સુંદર પહેરવેશ તો હજી પણ હિન્દુસ્થાનમાં પ્રથમ પક્ષિએ આવે છે.

સંગીતમાં આપણા ગરબા અને રાસોની વિશિષ્ટતા વિષે તો વધારે કહેવાનું હોય જ નહીં. ગરબાઓનું મૂળ આપણા ધાર્મિક જીવનમાં, ખાસ કરીને ગુજરાતના ભક્તિમાર્ગમાં છે. શાક્તસંપ્રદાય અને વૈષ્ણવસંપ્રદાયે ભક્તિ અને પ્રેમની લાવનાના રસથી ભરપૂર, માધુર્ય અને મીઠાશથી ભરેલું ગરબાઓનું સંગીત તથા રણુકાર સાંધેનું તાલગદ્દ વાદન અને નર્તન કિલ્પન કરી, ગુજરાતને મશહૂર બનાવ્યું છે. અને આપણા જીવનમાં માત્ર ધાર્મિકતાનું જ નહીં, પણ રસિકતાનું પોપણ કંઈ છે. એક નોંધ લેવા જેવી યાગ્ય એ છે કે શાક્ત અને વૈષ્ણવ એ બન્ને સંપ્રદાયો આપણી માફક બગાળામાં પાણુ છે, છતાં બન્ને પ્રાન્તોમાં લોકજીવન પર તેની જૂદીજૂદી છાપ પડી છે. આ એક પ્રાન્તીયતાનું ઉદાહરણ છે. સાસ્ત્રીય સંગીત ગુજરાતમાં નહોતું, એમ તો ન કહેવાય, પરંતુ બીજા કેટલાક પ્રાન્તોમાં જેટલું છે તેટલું સામાન્ય જનતામાં લોકપ્રિય થયું નથી, એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

ચિત્રકલામાં પણ બીજા પ્રાન્તો જેટલી ખ્યાતિ આપણે ભૂતકાળમાં મેળવી નથી. પરંતુ જે કંઈ પ્રાચીન ચિત્રો છે, તેમાં વાસ્તવિકતા વધારે જણાય છે. આપણા વ્યાપારી જીવનની અસર આપણી કળાના વિકાસ ઉપર સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. કલાનાં અટપટાં અને ખારીક તર્વોમાં ઊંડા ઉતરવાની માથાકૂટ કર્યા વિના તેનાં રંજનાત્મક અને વાસ્તવિક તર્વો ઉપર વધારે ધ્યાન અપાયુ છે, અને તેથી જ ગુજરાતની સર્વ પ્રકારની કલાનો વિકાસ કૃત્રિમ નહીં, પણ કુદરતને અનુસરીને થયો છે, અને તેમાં જ આપણા જીવનનું પ્રતિબિંબ જણાય છે. આર્થિક સમૃદ્ધિની સહાયથી આપણે કલાનું પોપણ કરતા આવ્યા છીએ, પરંતુ તે આપણા બાવહારિક માનસને અનુકૂળ આવે તેવી કલાનું—સરળ અને હળવી પણ રંજક અને મીઠી.

હિન્દુ અને ઈસ્લામી રાજ્યો ટક્યાં ત્યાં સુધી ગુજરાતમાં રાજ્ય અને પ્રજાની સહાયથી કલાને ઉત્તેજન મળ્યાં કર્યું, પરંતુ તે યુગ અને વર્તમાન યુગ વચ્ચેના કાળમાં અનેક કારણોને લીધે આપણો કલાવિકાસ શિથિલ થયો, રાજકીય ઉત્પાત અને અશાન્તિના વાતાવરણમાં ગુજરાતના જીવનનો પ્રવાહ બદલાયો, અને સંખ્યાબંધ કલાકારો તથા કારીગરો ઉત્તેજનના અભાવને લીધે નિર્ણમી થઈ ગયા; ગુજરાતના સ્થાપત્યની અપૂર્વ કલા એટલી વિસરાઈ ગઈ કે કનીગહામ, ફર્નિચર અને બર્નેસ જેવા વિદેશીઓએ જ્યારે આ ખજાનો પ્રકાશમાં આણ્યો ત્યારે લોકોને ભૂતકાળની કળાસમૃદ્ધિનું લાન થયું. રાજકીય શાન્તિ આવ્યા પછી ગુજરાતમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિનું જોર એટલું વધ્યું કે તેમાં કલાનું સ્થાન ગૌણ થઈ ગયું. અમદાવાદની મસીદોના સુંદર મીનારાઓની સામે મિલોની એડોળ સ્ત્રીમનીઓએ ડોકોટાં કરવા માંડ્યા અને એ મીનારા પણ શરમાઈને પડી જવા માંડ્યા; સીમેન્ટ કોકોટનાં મકાનોએ શિલ્પ અને સ્થાપત્યની કલા જે કંઈ રહી હતી તેને સવાડી દીધી.

કેટલાકાકીકે કેમેગએ ચિત્રકળાને જૂલાવી દીધી મીલના કાપડે હાથવણાટની ખારીક કારીગરી અને સુંદર નકશી, પાપમાલ કરી આવી રીતે ઘરસો સુધી ગુજરાતમા કલા બદલાઈ ગઈ . મદલાએ આ ગાંધીયુગની શરૂઆતથી ગુજરાતમા નીન જીવનનું લોહો આગ્યું છે, કલા-જીવનના-પુનરુદ્ધારનો મત્ર ગુજરાતીઓએ ઝીલના માડ્યો છે અને રચૂલ કલાઓ દગ્તા લલિત કલાઓમા વિશેષ રમ લેવાય છે હેલા પચીમેઠ વર્ષથી આપણા સ્ત્રીમમાજની ઉન્નતિ માથે દલાની રમિગતાએ વૈયક્તિક તેમજ મામાજિક જીવનમા પ્રવેશ કર્યો છે એની એક મુખ્ય અસર તે આપણા પહેલેવેશ અને શારીરિક સુધડતા ઉપર થઈ છે વસ્ત્રપરિધાનની કલા આપણી સ્ત્રીઓએ તો પહેલેથી જ મેળવી રાખી છે પરંતુ હવે તો આભૂષણોને ઓછા કરીને પણ સાદાઈ સાથે સૌદર્ય અને સુધડતા નધાગતી વસ્ત્ર જા લોહપ્રિય થતી જાય છે આ મધ્યમા માત્ર એક જ વસ્તુ આપણી બહેનોએ સમજવાની ગે છે, અને તે એ છે કે તદુરગત અને સશક્ત શરીર ઉપર કલાનું સૌન્દર્ય જેટલુ દીપી નીકળે છે, તેટલુ નબળા તથા નાજુક શરીર ઉપર નથી થતુ કલાની રમિગતા ભોગવવા માટે શારીરિક મપન ખામ જરૂરી છે, એ મત્ય હજી આપણે આપણા જીવનમા ઉતાર્યું નથી પ્રાચીન ગ્રીસની કલાગમિત પ્રગમ શારીરિક વિદ્યાસથી નીપજતુ મોન્દર્ય ઉત્તમ દલા તરીકે ગણાતુ આપણા ગરગાઓનુ સગીત બહેનોના કદમાંથી ઉચ્ચ રવરે ન નીકળે તો પછી તેનુ માધુર્ય આતાનર્ગથી કેવી રીતે અનુભવાય શરીર અને મન એ બનેતો એક સાથે વિકાસ થાય એ જ ખરી કલા છે

થોડાઠ વર્ષો ઉપર એવી માન્યતા હતી કે સગીત અને નર્તન ઉચ્ચવર્ગ માટે હલકુ ગણાય ખીજ પ્રાંતોની માથે વધારે સમાગમમા આવ્યા પછી આપણને જણાય કે ભાતીય નર્તન એ એક ઉચ્ચ કલા છે, અને તેનો અભ્યાસ ગુજરાતમા રધતો જાય છે, એ ધણા આનંદની વાત છે આપણી નતનકલા પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની નર્તનકલાથી વણી જ નધારે દલામય અને રુદ્ધ છે શારીરિક વિકાસ માટે તે ધણી ઉપયોગી છે, તે સબધી એક જ ખામત કહેવાની મને જરૂર લાગે છે ભારતીય નૃત્યના મૂળ સિદ્ધાન્તો એ કે સગ્ખા છે, પરંતુ જૂદા જૂદા પ્રાંતોમા તે જૂદી જૂદી પદ્ધતિએ થાય છે. પ્રાંતીય મગીતપદ્ધતિ જેમ જૂદી હોય તેમ વાદન અને નર્તન પણ જૂદા હોય છે. આમા દરેક પ્રાંતે તેની વિશિષ્ટતા સમજવી જોઈએ અને ખીજ પ્રાંતોનુ સગીત તથા નતનની માન નકમ કે અનુકરણ કર્યાથી ધણી વખત કલાના રમતો ભગ થવાનો જાય ગહ છે આપણે કદ અમુક પ્રકારના મગીત માટે ટેવાયલો હોય ત્યાં સુધી ખીજ જતનું મગીત દુનિમ લાગે છે તેમ જ નૃત્યમા પણ આપણા અન્યયોનું છે એક ઉદાહરણ આપુ છુ 'વદમાતરમ'નું મીત એની ભાષા મરફૂત છે-અને બગાળી હબનું છે હેલાં ત્રીસપાનોસ વર્ષથી તે આપણે ગાઈએ છીએ, પણ બગાળીઓના કદમાંથી નીકળતું એ જેટલુ મધુર લાગે છે તેટલુ આપણા કદમાંથી નથી લાગતું નૃત્યનું પણ તેમજ છે મણીપુરી નૃત્યની નરી નકમમા પણ ધણા દષ્ટાઓને નીગમતા જણાય છે

ચિત્રકળામાં પણ ધણી વખત આવુ જ જોવામા આવે છે કેટલીએક યાળાઓમાં બગાળી હબનાં ચિત્રો સોખવાય છે, અને તે પણ બગાળની સીનેરીમા જ, ત્યાંની ઝુપડી, વાકા વળી ગએલા જાકા, લગોટી પહેલો ને દુખલો બગાળી મેદુન આવી જતના ચિત્રો પાડતા આપણા બાળકોને શિખવવામાં આપણે જોટે રસ્તે જઈએ છીએ, એમ મને લાગે છે હુ એમ નથી કહેવા માગતો કે બીજા પ્રાંતોની દલા આપણામા ઉત પીજ ન જોઈએ, પરંતુ તેનું અનુકરણ કરવામા દુનિમતા અને ગમત ન થયા જેટલે કર્મ બગે પીનનાના મોદથી અને કેક બંને 'પારકુ તેટલુ માફ' જોતા નિર્નય માનમથી આપણે પીડાઈએ છીએ. આપણે માન

અનુકરણ કરીને સંતોષ માનવો ન જોઈએ. આપણે ગુજરાતી કલા તરીકે પંકાય એવી કળા ખીલવવાની છે. આવી કળા ઉપભવવામાં ગુજરાતી કલાકારો અને કારીગરોને ખાસ ઉત્તેજન આપવાનું છે. એક જ દાખલો હું આપું છું. થોડાં વરસથી આપણા એક ગુજરાતી નૃત્યકાર નટરાજ વશી બવા, સુમાત્રા વગેરે સ્થળોએ જઈને ત્યાંની કે જે આપણી જ પુરાણી હિન્દુ નૃત્યકળા છે, તેનું જ્ઞાન લઈ આવ્યા છે, અને કેટલાએક સ્થળે એક નિપુણ નૃત્યકાર તરીકે એમને સફળતા મળી છે, પરંતુ ગુજરાતમાં હજી તેમનો જોઈએ તેવો સત્કાર થયો નથી. અને ઉત્તેજન પણ મળ્યું નથી. ચિત્રકળાની ખાખતમાં નો ખુશી થવા જેવું છે કે અત્રેની જે. જે. સ્કૂલ ઑફ આર્ટસમાં ગુજરાતી શિક્ષકો તથા ઘણા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ ચિત્રોમાં તથા શિલ્પોમાં ગુજરાતી હાથ જૂદી જણાઈ આવે, એવી સુંદર કલાકૃતિઓ બનાવવામાં સફળ થયા છે.

આ વિષયમાં એક સૂચના ગુજરાતી જનતા પાસે આગ્રહપૂર્વક મૂકવાની મને જરૂર લાગે છે. ગુજરાતના કોઈ પણ અનુકૂળ સ્થળે 'ગુજરાતી એકેડેમી ઑફ આર્ટસ' એટલે ગુજરાતી કલામંદિરની સ્થાપના થવી જોઈએ કે જ્યાં આપણા કલાકારો અને કારીગરો ગુજરાતની વિશિષ્ટ કલાઓનું શિક્ષણ લઈ તેનો સર્વત્ર પ્રચાર કરે. આપણો ધનિકવર્ગ આવી સંસ્થા સ્થાપવા માટે મદદ કરે, તો તે ગુજરાત માટે અશક્ય વસ્તુ ગણાય નહીં, ને આવી સંસ્થા થોડા વખતમાં જ સ્થપાય તેવા પ્રયત્ન પ્રયાસ કરવા આપણા કલારસિકોને મારી વિનંતિ છે.

કદાચ કોઈને પ્રશ્ન થશે કે આ બધી પ્રવૃત્તિઓ તો કલાકારો માટે છે, તેમાં સાધારણ માણસને શો લાભ? આ પ્રશ્ન તો કલાને સંકુચિત અર્થમાં લઈએ તો જ ઉપસ્થિત થાય. કલાનું સ્થાન માત્ર બાહ્ય વસ્તુઓમાં નથી. પથ્થર લાકડું કે કેનવાસ ઉપર જ કલાની છાપ પડતી નથી. આંખ, કાન કે સ્પર્શ વડે જ માત્ર કલાનો અનુભવ થતો નથી. ઇન્દ્રિયોમાંથી પર એવી માનસિક સૃષ્ટિમાં ઉચ્ચતર કલાનો નિવાસ છે. જીવનને સર્વોચ્ચસુંદર બનાવવું, એ સૌથી ઉત્તમ કલા છે, કારણ કે તે કલા સ્થૂલ અને ભૌતિક વસ્તુઓમાં નહિ, પરંતુ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં રહેલી છે. જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને શુદ્ધિભાવના તથા ધૃત્યો, એ ત્રણે માનસિક શક્તિઓનો ધ્યેયપૂર્વક સમવિકાસ કરવો, એ જેટલું કઠિન તેટલું ઉચ્ચતમ કલા-વિધાન છે. આ વિધાનમાં દરેક મનુષ્ય એક કલાકાર છે અને બાહ્ય જગતની કલાનો અનુભવ જીવનની કલાના વિકાસમાં મદદરૂપ થાય તેટલે જ અંશે સ્થૂળ કળાનું સાર્થક્ય છે સ્થૂળ કલાઓ ગમે તેટલી સુંદર હોય તો પણ તે માત્ર સાધન છે. મનને ઉન્નત કરે અને ઉચ્ચ ભાવના ઉત્પન્ન કરી હૃદયને શુદ્ધ કરે, એ તેની સાધ્ય વસ્તુ છે. સાકાર કલા, નિરાકાર કલાના સ્વરૂપમાં જન્માન્તર પામે, તો જ આપણા સ્થૂલ જીવનમાં તેનું સ્થાન છે. આવું પરિવર્તન યોતાના જીવનમાં કરાવવા માટે દરેક મનુષ્ય કલાકાર તરીકે સ્થૂળ કળાનો ઉપયોગ કરી શકે અને તે કારણથી જ સ્થૂળકળાને ઉત્તેજન આપવું, એ દરેક મનુષ્યનો ધર્મ છે.

નવગુજરાત જીવનમાં કલાનું સ્થાન સમજવા માંડ્યું છે, તેનામાં રસિકતા છે, ઉદ્ધાસ છે, સાધન છે, સામગ્રી પણ છે, માત્ર વ્યવસ્થિત પ્રચારકાર્યની જરૂર છે. કલાપ્રદર્શનો અને કલાપરિપક્ષો આવા પ્રચારકાર્ય માટે અત્યંત જરૂરનાં છે.

આજનું પ્રદર્શન આ દિશામાં આપણને પ્રયાણ કરવાનો વેગ આપે અને તેવા મંચા-લોકોની ઉમંગી મહેનતને સફળતા મળે, એવી શુભેચ્છા સાથે પ્રદર્શનનો ઉદ્ઘાટનવિધિ કરવાની રજા લઉં છું.

ધવલધરાના એ શિલાલેખો

[લેખક : રા રા મણિલાલ દ્વિવેદી, નવમારી]

સુરત જીલ્લાના ચીખલી તાલુકામાં, ચીખલી કચ્છાથી ઉત્તરે લગભગ ૭-માત માર્ધલ પર ખારોલીઆ કરીને એક નાનું ગામડું આવેલું છે 'નવમાગી-ચીખલી રોડ' પાંચી એક કાચો રસ્તો આ ગામે જાય છે ગામની મુખ્ય વસતી મુસ્લીમ અને રાનીપરજના ઢાડીઆ જાતના ખેડૂતોની છે આ ગામની સીમમાંથી "ધોલધગા"—ધવલધગા નામની એક નાની નદી વહે છે આલેખના આ વિષયને અંગે આ નદી અને તેની આમપામના ટેકરાઓનો પરિચય આપવો જરૂરી છે

આ નદી નવસારી પ્રાંતના જણીતા તીર્થસ્થાન અનાવલમાંથી નીકળે છે ખડે જોતા તો અનાવલના તળાવના પાણીને ઉલ્લગધને જરાનો માર્ગ કાળે કરીને નદી બની ગયો છે આમ આ નદી છે તો નાની, પણ તેના ત્રણ ત્રણ નામ છે અનાવલની આમપામમાં 'ખેનવા', ખારોલીઆ-એધનની વચ્ચેમાં 'ધોલધગા' અને ગણદેવી તાલુકામાં પ્રવેશતાં 'વેગણીઆ ખાડી'ના નામથી ઝોળખાય છે બીલીમોગ નજીકમાં અંતિકાને તે મળે છે

ખારોલીઆની આમપામના 'ધોલધરા'ના કાકાના ખેતરો અને ટેકરાઓ પુગતન મશીધનની દૃષ્ટિએ ધણા મહત્વના છે ખારોલીઆની સીમમાં નોગામાં તરફથી આવતી 'ભૂરી ખાડી' નામની એક નાની જળવાદિની ધોલધગાને મળે છે આ સંગમસ્થાન પાસેના ઉત્તર તરફના ટેકરા પર એક રાનીપરજના ખેનરમાં એક દેવસ્થાન બનાવેલું છે આ દેવસ્થાનમાં બે મૂર્તિઓ છે અને તેની નીચે નિકમની આદમી સદીના બે લેખ કાતરેલા છે

આ સ્થળની આસપામના ટેકરાઓ માટે ધણી અવનવી વાતો ચાલે છે ઉપર જણાવેલા સ્થળથી પૂર્વમાં એક ટેકરો છે, તે 'રાજખેસણ'ના નામથી યાજ પણ ઝોળખાય છે જૂના વખતમાં રાજા અહીંઆ દરબાર ભરતા, એવી દત્તકથા છે પણ એક બીના તો જોતા મળે છે જ અને તે એ કે આ ટેકરાઓ પર પથરાયેલા ખેતરોમાં વાસણો વગેરેના પુષ્કળ ભાગો હવાયલા છે

બીજી એક દત્તકથા એવી છે કે જૂની જહોજલાલીના મમરો ગણદેવી કરનારું કાપડનું કાટ-ખજાર અહીં મહાત્તુ આ બીના કેટલી ખરી છે, એ તો કોણ જાણે? આ સ્થળથી ગણદેવી કર્યો લગભગ ૭ માર્ધલ દૂર છે ઈસુની મત્તર અને અગદમી સદીમાં ગણદેવી કર્યામાં સાડી, ધોતી, ખારતા અને ગાજ, એના કાપડ બનાવવાનો ઉદ્યોગ ધમધોકાર આવતો હતો તેમ કાપડ ઉપરનું રંગકામ પણ વખણાતું આ રંગકામ જોવા અને શીખવા અગ્રેજ અને ૩૨ મુઆફરો, કંપની મરકાગના એજન્ટો વિગેરે ગણદેવી આવતા, એવા ધણા ઉલ્લેખ મળે છે અને એ વાત પણ એટલી જ સુવિદિત છે કે ગણદેવીના હોપાઓ કાપડ રંગી, એ રંગની ચમક માટે આપણે ઉપર ઉલ્લેખ કરી ગયા તે ધોલધગાના પાણી મારે ત્યાં જતા એ પાણીથી કાપડની રાંતક વધી જતી, એવા દર્ષક તરવા એ સ્થળના પાણીમાં ગ્લેર્લા દોપાનું જણાતું યાજ તો રંગ નથી, ગ્રાગએ નથી અને ધોલધગાના સ્વનાકાર મારતા ટેકરાઓ પર સુગર ફૂલને વાખના પગલા પડવાના ભણકાર વાગે છે

સાન ૧૯૨૮ ની આમપાસમાં આ લેખો વિષેનો પ્રથમ ઉલ્લેખ મુગ્ધથી પ્રમિદ થતા

અઠવાડીક 'પ્રતાપ' પત્રમાં કરવામાં આવ્યો. સને ૧૯૩૪ના નવન્યુઆરીમાં ગિદારમાં ધરતીકંપ થયો એ પછીના એકેક માસના ગાળામાં મુન્દરપુર-નિવાસી પંડિત શ્રીવિદ્યાનંદજી મને નવસારીમાં મળ્યા. વાંસદા રાજ્યને લગતા ઇતિહાસનાં સાધનો તેઓ એકત્ર કરે છે એમ તેમણે જણાવ્યું, ને મારી પાસે એ ગાયતને લગતી માહિતી માગી. આથી મેં તેમને આ લેખો વિષે કહ્યું.

ચાલુક્યની એક શાખાએ નવસારી પ્રાંતના વ્યાસ તાલુકામાં અન્નાપુર-ગિસનપુર નામનાં ગામોએ આવી, વસી, સત્તા જંગાવી હતી, અને તે સાથે આ શિક્ષાલેખનો કાર્ષ મંબંધ નીકળે એમ જણાવાથી તેઓ એ લેખની લિપિ વાંચીને ઉનારી લાવ્યાનું અને મારા કથનમાં તથ્ય હોવાનું એક બીજી મુલાકાતમાં તેમણે મને જણાવેલું.

આ લેખવાળા પથ્થરો પ્રથમ તો નદીના એક ટેકરા પર પડી રહેલા હતા, પણ પાછળથી રાનીપરજના કાર્ષ ખેડૂતને સ્વપ્ન આવ્યું, એથી તેણે એ લેખોવાળા પથ્થરો પોતાની જમીનમાં ખસેડી, ઝૂંપડી બાંધી, ધન ચઢાવી, દેવસ્થાન બનાવ્યું, એ વખતથી આ શિક્ષાઓ આપણે ઉપર જણાવી ગયા તે સ્થળમાં જ છે. આમ ખુલ્લા આકાશ નીચે અક્ષાના લેખો સ્થાનકવાસી તો બન્યા, પણ સાથે તેમાં દેવાંશનું આરોપણ થતાં તેના પર ભારોભાર સૌંદર લપેડાવા લાગ્યું છે અને સન ૧૯૪૦ માં જ્યારે વધુ શોધખોળ માટે મેં એ સ્થળની મુલાકાત લીધી ત્યારે આ પથ્થરોનો ઘણો ભાગ વધારે ખવાયેલો જણાયો.

આ લેખો લાલ પથ્થર પર ફાતરેલા છે, આ પથ્થરો કાર્ષ દેવાલયના ભાગ હશે, એમ જણાય છે, કારણ કે પથ્થરોને મથાળે વચમાં ખાંભીનો ખાડો છે. પથ્થરની લંબાઈ આશરે સાડાચાર ફીટ અને પહોળાઈ પોણાબે ફીટની છે. વચમાં એક મૂર્તિ ફરેલી છે, તેના જમણા હાથમાં ખડ્ગ ને ડાબામાં ઢાલ છે. તેણે આયુધધારી એક વ્યક્તિને પગ નીચે દાખેલો છે, અને તેની સામે ધનુષ ખેંચીને બેઠેલી એક આકૃતિ છે.

બીજા પથ્થર પર ધનુષધારીના સ્થાનમાં ઘોડેસવાર છે, તે સિવાય બાકીનું શિલ્પ પહેલાંને મળતું જ છે. માત્ર આકૃતિઓ જરા નાની મોટી છે.

આ બન્ને પથ્થરો પર મૂર્તિઓની નીચે લેખ ફાતરેલા છે. આ લેખો ફટલાક ભાગમાં ખંડિત થયેલા છે, તેમ છતાં કાર્ષ પણ પ્રકારના સંશય વિના એ બન્ને લેખોનો જેટલો ભાગ ખેંચી શકે છે તે અત્રે રજૂ કરું છું. આ રહ્યા તે લેખો:—

પ્રથમ લેખ

સવત શ્રી ૧૩૭૩ કાર્તિક કૃષ્ણ	(૧)
૭ શ્રી આદિ દેવ (વા) ય નમઃ । શ્રી	(૨)
રાજકૃષ્ણ દેવ ત (સ્ય) x શ્રી	(૩)
ક્ષેમ દેવ ર (રા) જસ્યા x x જ શ્રી હમ	(૪)
દેવરાજ x x શ્રી કૃષ્ણ દે	(૫)
વ રાજસ્ય કલાણ વિજરાજે	(૬)

બીજો લેખ

સવત ૧૩ x ૩ વર્ષ કાર્તિક કૃ	(૧)
ણ ૭ સામે શ્રી કૃષ્ણરાય દેવ સ(સ્ય)	(૨)
શ્રી ઉદયરાજ x પૌત્ર શ્રી કૃ x ગ (ણ)	(૩)
દેવરાજેન પ્રતિષ્ઠ (ષ્ટિ) તો ય શ્રી આદ (દિ)	(૪)
દેવસ (સુ) કૃત (તો) ય x x ચ્ચદ્રર્ક x ણવ x	(૫)
વતુ શ્રી કૃષ્ણરાજ સૂક્ષ્મિતિ	(૬)

આ બંને શિલાલેખોમાં કૌંસમાં મુકવા અક્ષરે ભાગ છે હવે શિલાલેખોની વિગત તપાસીએ.

બંને લેખો એક જ સત્ત અને તિથિના છે બંનેમાં લેખ-નિર્માતાના ઉપાસ્ય દેવના આદિ-દેવનું નામ છે. બંને પ્રશસ્તિ એક જ સમય અને એક જ નાનની હોવા છતાં એમાં સૂચવવામાં આવેલી વશાવળીમાં ફેર જણાય છે પહેલી પ્રશસ્તિ મુજબ રાજકૃષ્ણદેવ (૨) એમ અથવા જેમદેવ, (૩) રૂમદેવ, (૪) કૃષ્ણદેવ, એ પ્રમાણે વશાવલિ આવે છે બીજી મુજબ કૃષ્ણરાયદેવ તેના પુત્ર ઉદયરાજ અને તેના પૌત્ર કૃષ્ણદેવ, એ નામો છે આમ કેમ બંનેમાં પાંચુ તે સમજી શકાતું નથી વળી પ્રશસ્તિકાર મામાન્ય રીતે ગણઓના નામ આગળ બિરુદ મૂકતા તે પણ આમાં જોવામાં આવતા નથી, એ પણ સૂચક છે ત્યારે કયા રાજવંશના સમયમાં એમના આદિદેવનું પ્રતિષ્ઠાન અહીં કરવામાં આવ્યું, એ જોવાનું રહે છે.

ઈ સની સાતમી આઠમી મહીમાં દક્ષિણમાં ચાલુક્ય મત્તા બળવાન હતી અને લાટનો પ્રદેશ ચાલુક્યોના માલિકપણા નીચે હતો, એ બીના સુવિદિત છે આઠમી સદીના મધ્યભાગમાં બળવાન બંનતા રાષ્ટ્રકૂટોને હાથે આ મત્તા તૂટી, પણ ઈ મ ની દશમી સદીમાં માલિકત્વ બોગનતા રાજવંશના વિક્રમાદિત્યના પુત્ર તૈલપના જીવનમાં મહત્વાકાંક્ષા ભરી અને સન ૯૭૭માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કર્જનો પરાભવ કરી, ચાલુક્ય સામ્રાજ્યને પુનર્જીવન આપ્યું ૨ વાતાપિના ચાલુક્ય રાજવંશે આ રીતે બે વર્ષ ફરી માયુ ઉચક્યુ એ વખતે શુન્ગગતમાં પણ મળગળદેવ સોલકી મત્તાનો વિજયધ્વજ રાખતા હતા તૈલપનું પાટનગર કલ્યાણ હતું અને તેના સૂબા નર્મદાતટના નાદોદમાં ગઢી, લાટ પર હુમલે ચલાવતા હતા નાદોદમાં ચાલુક્ય સૂબા પાછળથી સ્વતંત્ર અધિકારી તરીકે લાટના સ્વામી બન્યા, પણ વિક્રમની બાગમી સદીમાં પાટળના સોલકીઓ આગળ તેમને પગભર રીકારો પડ્યો, અને લાટમાં સોલકીઓના દડનાયક નીમાયા ૩ નાદીપુરના ત્રિવિક્રમપાલનું શ મ ૯૯૯નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે એ આધારે હાલના જલાલપુર (જ સુરત) તાનુકાના અષ્ટગામની આસપાસના પાચસો ગામોનો તેના કાકા જંગપાલને મામનત બનાવ્યાની વિગત જણવા મળે છે અષ્ટગામેથી આપણા શિલાલેખવાળી ધવલધરા-ધોલધરાની જગા બહુ દુર નથી ૪.

આમ નાદીપુરની સત્તાના ભાગલા પડતા હતા, શુન્ગગતની વાધેલા મત્તા નબળી પડતી હતી, એ વખતે કલ્યાણની ચાલુક્ય મત્તા બળવાન બંનતી હતી અને લાટનો પ્રદેશ તેના અધિકારમાં જતો હતો કલ્યાણની ગાદી પર સોમેશ્વર અને તેમના ભાઈ વિક્રમાદિત્ય ક્રમશઃ બેઠા વિક્રમાદિત્યે પોતાના નાનાભાઈ જયમિદને પોતાનો ઉત્તરગધિકારી નીમી, વનરાગી પ્રદેશનો ભગીર તેને આપી, પરંતુ તેણે પોતાના ભાઈ માથે લદાઈ કરી તેમાં હાર ખમી, તેને જંગલમાં નાસી જવું પડ્યું આમ કેટલોક વખત જંગલોમાં ભટક્યા પછી તેના પુત્ર વિજયમિદે લાટ અને ઉત્તર કાટણનો કેટલોક ભાગ હસ્તગત કર્યો અને વિ મ ૧૧૪૯માં

૨ ડૉ અજતેકરકૃત "રાષ્ટ્રકૂટ સામાન્ય આ ઇતિહાસ" પ ૬૧-૭૦ History of Medieval Hindu India Vol I P 272

૩ શુન્ગગતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૨જો, કમ્પૂદેવના દાનપત્ર

૪ ૬ શુન્ગગતના ચાલુક્ય ઇતિહાસનું એક પા ૧—'આરામ' દીપેત્સવી અક, સને ૧૮૪૦

મંગલપુરીમાં નવીન રાજગાદી સ્થાપી.૫ આ રીતે પૂર્ણા-અંગિકા વચ્ચેનો લાટનો ભાગ ગુજરાતના દંડનાયકોની સત્તા નીચે અને અંગિકાથી દક્ષિણના ભાગ પર ચાલુક્યની સત્તાનો ઉદય થયો.

આ મંગલપૂરી નવસારી પ્રાંતના વ્યારા તાલુકામાં આવેલું હાલનું મંગલિઆ ગામ છે. મંગલપુરીના ચાલુક્ય રાજવંશમાં ધવલદેવ નામના એ રાજાઓ થયા છે. ધવલધરા-ધોલધરા પાસેના ટેકરાઓ પુરાતની ભંગોર. ઇંટા વગેરેથી ભરપૂર છે અને રાજાઓના જગાના નામથી તેમાંનો એક ટેકરો ઝોળખાય છે. વળી એવી પણ દંતકથા આ સ્થળ વિષે આજે પણ પ્રચલિત છે કે ‘ધવલનગરો’ ‘ધવલ-નગર’ એ નામનું એક મોટું શહેર અહીં હતું અને મુસલમાનોના અમલમાં એ શહેર ભાંગ્યું તથા તેના સ્થાનમાં મુસ્લિમ વસતીનું બારાણીઆ વસ્યું. આ દંતકથામાં કેટલું તથ્ય છે એ કહી શકાતું નથી, પણ મંગલપુરીના ચાલુક્ય રાજવંશના કાઈ ધવલદેવે પોતાના નામ પરથી ધવલ-નગર નામનું શહેર વસાવ્યું હોય, એવા અનુમાન પર આવી શકાય ખરું ?

“ Comprehensive History of Vasudevpur State ” એ નામના ગ્રંથમાં મંગલપુરીના ચાલુક્યોની રાજવંશાવળી આપેલી છે. તે જોતાં વિનયસિંહ પછી ધવલદેવ અને તેમની પાંચમી પેઢીએ કૃષ્ણદેવનું નામ આવે છે. એ વંશાવળી મુજબ નીચે પ્રમાણે નામો છે:-

૧. કૃષ્ણદેવ ૨. પ્રથમ લેખની વંશાવળી ૩. બીજા લેખની વંશાવળી

ઉદયરાજ

કૃષ્ણદેવ

કૃષ્ણરાય દેવ

રૂદ્રદેવ

એમદેવ

ઉદયરાજ

ખેમરાજ

રૂઝમદેવ

કૃષ્ણદેવ (પૌત્ર)

કૃષ્ણદેવ

કૃષ્ણદેવ

શિલાલેખના અક્ષરોમાં ‘ઝમ’ એ ‘ખેમ’ને બદલે અને રૂઝમ એ ‘રૂદ્ર’ને બદલે કાતરાયું હોય, અગર તો પથ્થરો ખવાતાં વાંચવાની મુશીબત કારણે છેવટે આ અક્ષરો એકા રૂદ્રના પુત્ર એમને બદલે ઉલટાસુલટી નામો છે. અને પહેલા લેખમાં ઉદયરાજનું જ નામ નથી, જ્યારે બીજામાં ઉદયરાજના પૌત્ર તરીકે કૃષ્ણદેવને ગણાવ્યા છે. ખરું જોતાં પ્રપૌત્ર શબ્દ હોવો જોઈએ. મૂળ લેખમાં પણ ઉદયરાજ પછી કંઈક ખંડિત ભાગ છે, એથી બીજા લેખની વંશાવળી વિશ્વસનીય જણાય છે, અને તે સાથે આ પ્રશસ્તિઓ મંગલપુરીના ચાલુક્ય રાજવંશની છે, એમ નિષ્પન્ન થાય છે.

હવે દ્રક્તા આ પ્રશસ્તિઓમાં જણાવેલા આદિદેવ વિષે ઉલ્લેખ કરવાનો રહે છે. એ બીના આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓ વિષ્ણુના એક અવતાર ભગવાન વરાહને પોતાના ઉપાસ્ય દેવતા તરીકે માનતા હતા અને એથી આ શિલાલેખમાં જે આદિ-દેવને નમસ્કાર તથા આદિ-દેવના પ્રતિષ્ઠાનનો ઉલ્લેખ છે એ વરાહની મૂર્તિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે એવું સિદ્ધ થાય છે.

આમ દક્ષિણ ગુજરાતની ચાલુક્ય સત્તાના આ એ શિલાલેખો જેટલા મહત્ત્વના છે, એટલું જ અને એથી પણ વધારે મહત્ત્વનું કાર્ય આ સ્થળોમાં સંશોધન કરવાનું છે. ગુજરાતની કોઈ સરચા આ કાર્ય હાથ ધરશે ?

સ્તંભનપાર્શ્વનાથ-સ્તુતિ

૧૩૨ દલ પદ્મબધ સ્તોત્ર

[સંપાદક શા શા લોગીલાલ જ સાહેબ, ખી એ]

આ સાથે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યની એક મહત્ત્વની કૃતિ શ્રી કા ગૂ સભા 'ત્રૈમાસિક'ના વાચકો સમક્ષ ગળુ કરવાની તક લઈ છુ જૈન કવિ ભાનુમેઠ્ઠે 'સ્તંભનપાર્શ્વનાથ-સ્તુતિ' એ કાવ્ય ત્રૈમાસમાં તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની સ્તુતિરૂપે તેમીસ કૃતવિલખિતમાં લખાએલુ છે, એ તેની એક વિશિષ્ટતા ખરી જ પગ્નુ તે ઉપરાત, કવિએ તેને ૧૩૨ દલના પદ્મબધમાં ગોઠવ્યુ છે, એ વસ્તુ પણ ખાસ મહત્ત્વની છે કાવ્યને અતે મહેલા સંસ્કૃત શ્લોકમાં કવિ પોતે જ—

इयं प्राकृतभाषया जिनवति पार्श्वं स्तुतो भानुना x x अम्मोजवन्धेन वै ।

એમ કહે છે તથા હાથપ્રતની પુષ્પિકામાં પણ इति स्तवनम् । १३२ दलकमलनिबद्ध स्तवनम् । એ પ્રમાણે ૨૫૪ ઉલ્લેખ છે આ કાવ્યની હસ્તલિખિત પ્રત કોઈ મામાન્ય કોટિના લહિયાના હાથે લખાયેલી જણાય છે, એટલે પ્રતની સાથે પદ્મબધનુ ચિત્ર ગળ્યુ નથી, પગ્નુ દુતવિલખિત હદની ૩૩ કડીઓ એટલે ૧૩૨ પકિતઓ થઇ, તે પદ્મની ૧૩૨ પાખડીઓમાં આવી રહે, દરેક પકિતના અંતે અચૂક આવતો સી બોલ પદ્મના મધ્યભાગમાં આવે, તથા છેવટનો શ્લોક કશ્ચિંદામાં આવ-એ રીતે ૧૩૨ દલના વિશાળ પદ્મબધની યોજના ૨૫૪ રીતે દરેકી શકાય છે કટલીક ખામ મુશ્કેલીઓને લીધે, આ પદ્મબધનુ ચિત્ર નવેસર તૈયાર કરાવીને આ સાથે હાપવાનુ બની શક્યુ નથી પદ્મબધ, મુ જળબધ, ગોમૃતિગમધ આદિ બધોના નમૂનાઓ સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યના કેટલાક વિશિષ્ટ ગ્રન્થોમાં જોઇ શકારો, પરંતુ કેવળ સોળથી બત્રીસ પાખડી સુધીના પદ્મબધમાં જ લખાયેલા પચીસ સંસ્કૃત સ્તોત્રોના સચિત્ર નમૂનાઓ મુનિશ્રી ચતુરનિબંધજીએ સંપાદિત કરેલા તથા નિર્ણયમાગર ગ્રેમ ત-દ્વયી પ્રસિદ્ધ થયેલા 'જૈન સ્તોત્રસમુચ્ચય'માં હપાયેલા છે તે જોવાની જિજ્ઞાસુઓને વિનંતિ છે એવા સ્તોત્રોના નમૂનાઓ ઉપગ્રથી આપણા કવિએ પણ આ ગૂજરાતી સ્તુતિ લખી જણાય છે

સંસ્કૃતમાં આ પ્રકારના પદ્મબધો વધુમાં વધુ ૩૨ પાખડીના જણવામાં છે, જ્યારે આ પદ્મબધ ૧૩૨ પાખડીનો છે વળી પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તો આ પ્રકારનું ખીજુ કોઈ પણ ચિત્રકાવ્ય હજી સુધી જણવામાં આવ્યુ નથી, એ તેની ખામ વિશિષ્ટતા ગણાય

આ કૃતિના કર્તાનો હાથ જ્ઞાતરચના ઉપર જોડેલો જણાતો નથી પરિણામે હરેભગ પુષ્કળ યાય છે આમ છતા પણ કાવ્યની ભાષા એકદર સગલ, પ્રવાહી અને પ્રામાદિક ગ્દી થકી છે, એ વસ્તુ નોંધપાત્ર છે બાકી તો આ કૃતિ એક મામાન્ય સ્તુતિમય છે, એટલે એ સંબધમાં કંઇ વિશેષ કહેવાનું ગહતું નથી કર્તાએ એને 'સ્તંભનપાર્શ્વનાથસ્તુતિ' એવુ નામ આપ્યુ છે, પણ જોને છેવટના સંસ્કૃત પ્રવરિત-નોકમાં ભાસ્ત્રમાત્ર વિમુ તગેદિ ઓળખા વડામાં આવ્યા છે, તે ખજાતના સ્તંભનપાર્શ્વનાથની આમાં કોઈ વિશિષ્ટ રચનામાં સ્તુતિ

જણાતી નથી, એટલે આ કૃતિના શીર્ષકમાંના 'રત્નભન' શબ્દને કેવળ ઉપલક્ષણ ગણવામાં વાધો નથી.

કાવ્યનો કર્તા ભાનુમેરુ પોતાને વિષે કંઈ વિગતવાર માહિતી આપતો નથી. પરંતુ છેલ્લી કડી ઉપરથી તે વૃદ્ધ તપાગચ્છના ધનરત્નસૂરિના શિષ્યસમુદાયમાંનો જાણાય છે. ધનરત્નસૂરિના પ્રતિમાલેખો સં. ૧૫૭૦ તથા ૧૫૮૨ના^૧ તથા સં. ૧૫૮૬, ૧૫૭૨ અને ૧૫૭૬ના^૨ મળે છે. આ ઉપરાંત સં. ૧૫૬૭ તથા ૧૬૦૧ ની બે અન્યપ્રશસ્તિઓમાં ધનરત્નસૂરિનો નામોલ્લેખ મળે છે.^૩ આ પ્રમાણે ધનરત્નસૂરિનો તથા તેમના સમકાલીન કવિ ભાનુમેરુનો સમય વિક્રમના સોળના શતકના ઉત્તરાર્ધમાં તથા સત્તરમા શતકના પ્રારંભમાં નક્કી થાય છે. વળી 'પ્રશસ્તિસંગ્રહ'ના પૃ. ૧૨૨માં નોંધાયેલી આણુસ્માના જૈન ભંડારમાંની 'શ્રીશુભ-પ્રકાશકશાસ્ત્ર'ની સં. ૧૬૨૬માં લખાયેલી હસ્તલિખિત પ્રતિના અંતે—

“સંવત ૧૬૨૬ વર્ષે પોષ સુદિ ૨ ગુરો વા. ભાનુમેરુ શિષ્ય સારંગ લિખિતં ભાત્મીયવિલોકનાયા”
એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે. આમાંના વાચક ભાનુમેરુ અને આપણા કવિ ભાનુમેરુ અલિખિત હોય-પ્રતિનું લખ્યા વર્ષ જોતાં એ સંભાવન છે-તો સં. ૧૬૨૬ સુધી પણ તેઓ હયાત હતા, એમ સ્થાપિત થાય.

આ કાવ્યની બે પાનાંની શુદ્ધપ્રાયઃ હસ્તલિખિત પ્રત મને પાટણમાંથી પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાંથી તેઓશ્રીની કૃપાથી મળી હતી. પ્રતના અંતે લખ્યા સંવત નથી, પરંતુ વિક્રમના સત્તરમા શતકના અંતમાં અંધવા અટારમા શતકના આરંભમાં લખાયેલ હોય એમ જણાય છે.

આ કાવ્યની અથવા તેના કર્તા ભાનુમેરુની નોંધ “જૈન ગૂર્જર કવિઓ”માં નથી, એટલે શ્રી કા. ગૂ. સભા “ત્રૈમાસિક” દ્વારા આ કૃતિ તેમજ આ કવિ પહેલી વાર પ્રકાશમાં આવે છે.

(કૃતવિલગ્નિત)

સરસ સાર દીઓ મુજ કોમલી	વાંણી વિશેષણ સારદ નિરમલી,	
નિમ - શ્રીપાસનિણુંદગુણાવલી	ભગતિ ભાવિ થુંણું હુ મનિ રેલી.	૧
આજ અપૂરવ આશ્યા મુજ ક્લી,	સકલ સપદ પાર પપદ મિલી,	
જવ દીઠી તુમ્હ મૂરતિ સામલી,	પિયંશુ વેલિ તમાલ તડચલી.	૨
રહ્યાં કાને કુંડલ ઝલહલી,	હાર હહીધ સોહધ મુગતાફલી,	
તિલક તેજ તપધ તિમ ઝલમલી,	તિમ સુખાનુબંધ રચણાવલી.	૩
અરધચંદ્ર સમાન ભાલચલી.	અતિ અપૂરવ આણિ સુકોમલી,	
અતિ સુરકત સુસુંદર કરતલી,	નિમ વલી હરિચંદન કુંપલી,	૪
તુમ્હ વચોડમૃત નિણું પીધું વલી,	કમ ન પીડ ટલિ તસ આકુલી?	
આવર કુણુ કહીધ તુમ્હ નમલી?	કરમ દોર તોડયા તદ આંમલી.	૫

૧. જુઓ શ્રી. નાહરનો લેખસંગ્રહ

૨. જુઓ શ્રી. બુદ્ધિસાગરસૂરિના ધાતુપ્રતિમા લેખસંગ્રહ, ભાગ ૧ તથા ૨ જો.

૩. જુઓ પ્રશસ્તિસંગ્રહ, પૃ. ૬૭ તથા ૯૯

દુઃખ તણુઈ દરિયાણિ હરિષ્ણુ હલો,
 દુઃખ સ્વરૂપ તે જોઈ, લલો પૂવી,
 દુઃખ નમઈ નિવૃત્ત મુનિવરૂપ હલો,
 મુઝ મનોમતિ તાહારઈ ગુણિ કવી,
 સરસ ચપક કુદવણી કલો,
 પૂજ્ય જે પ્રભુનઈ નિજ અગુવી,
 દુઃખ તણુઈ ગુણગોઠિ ધણુ ગુની,
 દોષ અકાર તઈ મુકયા નિરદવી,
 રહી જીભ પ્રભો મુઝ ચવલવી,
 દુઃખ તણુ ગુણ ગાતા નવિ પની,
 સ્ફુટિક રતનગણી નિમ પુતલો,
 કારતિ કામિનિ એહવી નીકલો,
 આણુ દુઃહારી રૂપઈ ધાવલો,
 નિમ ન લાગઈ મિથ્યા લૂચ્ચી,
 પ્રભો, તાહરી વાણી સાલલો,
 મનિ સવિ મૂક માખલો,
 પાસ, તણી પૂજી પદ્મજ્યવી,
 વિપન્નાગવિદારણ જગુલો,
 મુખ સયોગ તણી જે દેહલો,
 અપલ અતા તે ભઈ ટલો,
 ન કો બ્યતર ભૂત સમઠ ઢવી,
 કુચતિ ખારિ જડઈ જે આગલો,
 વિખમ રાગિ રહિયુ જે પરજલો,
 અલમદેવ પટઈ પથઈ ઢવી,
 મિલી ટાવઈ અતુર અદ્રાહલો,
 જોઈ જમપતિનઈ ચઢી સોહલો,
 અમર મન મોહઈ દગ અચવી,
 જાણિ જાણિ નિસી કરિ વીજલો,
 મવણિ કુડલ સોહઈ ખીટલો,
 કટિ નિગોદર સોહઈ ગરસલો,
 સરસ સાદ કમળ નિમ કાઠલો,
 તમુ મુરૂપ દેખી રતિ ખલલલો,
 કરિ ધરી વર પુષ્પ અ કુડલો,
 કઈ પૂજા મૂકી મનમલો,
 કવિ કહઈ હવઈ હડી અજલો,
 કિમ કંઈ ન સકુ કિંદિ સલસલો,

દુઃખસુ દષ્ટિ તે માહરી, અતિ હલો,
 દુઃખ વિયોગઈ યાદ જલજલો ૬
 અવર ખીજા મોટા મડલો,
 વિશુધ કો ન સક્યઈ કલો ૭
 લીધે ભાવ ધરી ભવિનકુલો,
 સહઈ મોગ લલા બહુ મગવી ૮
 નિસી દુષ માંડિ સાકર, લલો,
 પ્રભુ પેખી ભાગુ દસ મુગલો ૯
 અતિદિ આજ યઈ કતાવલો
 આજ મુબુદિ સ્વામી મુઝ ડખલો ૧૦
 અથ કપૂર તણી પરિ જનલો,
 અતુર ચાવી તે સવિ ભૂતલો ૧૧
 અવધિ લટઈ તે ગુણ આગલો,
 ફરસતા વલો જે દહ કુઅલો ૧૨
 તવ ગઈ મુજ ફર્ગતિ ભાલની,
 હવઈ થયુ હુ ધર્મ મુશંગલો ૧૩
 નિમ ન પાસુ, ફર્ગતિ જુઅલો,
 સકલ વારત જે કવિંક ગવી ૧૪
 ભવ તણી પણિ ભાજન ભોગલો,
 અમુખ આતિ વારઈ વેગલો ૧૫
 ઈંદા નથી કાઈ કચકા વલો,
 મુખિ હયાડઈ શિવપુર ભાગલો ૧૬
 ગલિત કુદિ ગયુ હુતુ ગલો,
 ક્યું તમુ તણુ તઈ કચકાસારો ૧૭
 દિધ પ્રજ્ઞ તે પ્રભુ પાખની,
 કમળ આગવિ કુકુમ ગુહલો ૧૮
 ખાએ નેકર નઈ કટિ મેખવી,
 નથણિ સારી રેહ સકાજલો ૧૯
 કનકચૂડી કરિ વર વીટલો,
 પવર પહિરી પીત પટુઅલો, ૨૦
 બબે અદ્રઈ અપછર મોહલો,
 ઇસી અદિવિ દેલભાદિ બહુ મિલો ૨૧
 તપઈ તેજઈ નિમ રવિમડલો,
 પ્રભુ તણા ગુણ ગાઈ લલો લલો ૨૨
 પ્રભુ હુ મુક્યઈ મોહઈ સકલો,
 રૂદિ પીઆગી દેખી મતિ અલો ૨૩

મુઝ દહધ મદતાપ કુમગલી,	નિમ દહધ અહિ અંગધ કંચલી,	૨૪
સુજન સીખધ ઉઠિઠિ લીધલી,	ગયુ કુસંગતિ માંહી થકી વલી.	
ધણુ થાકુ ભવિ ભવિ રલી રલી,	લહિયાં કુખ જવ-જેનધ વલી,	૨૫
સહા તાપ અનન્ત તસી તલી,	પ્રગટ જે સુણતાં ચઢધ ચીતલી.	
કુખ-લુજંગમ દૂરિ સલવલિ,	નધ તિમ કરુ પ્રભુ કેવલી,	૨૬
પ્રભુ કહધ મુંકુ મતિ વાહલી	અનધ વલી સધલી રામરાહલી.	
કામક્રોધ ધણુ તુ ઝલકલી,	જુ હવધ આબુ સધલધ આકલી,	૨૭
નજરિ ભોલા મ કરે ચાપલી,	કરમરાસિ હુસધ ઈમ પાતલી.	
કરે જ્ઞાન તણી મતિ મોકલી,	પ્રવૃત્તિ નીરિ નિવારે સાકલી,	૨૮
ઝીલે સમરસ સાર ખડોખલી,	લહસિ કેવલ દ્રાંમ સુકોથલી.	
નામ તુમહારં ત્રિલોચનના ગલિ,	મધં ગ્રહલે મનસા થઈ નાગલી (?)	૨૯
સખલ સ્વામિ સુણુ અતુલીખલી,	નણીસધ જુ નસ્યધ ઉતલી.	
આણુ તુમહારં જુ મધં નવિ પલી,	પુરવ પુણ્ય ગયુ તુ ઝલઝલી,	૩૦
ક્ષમા ચીવરિ તપજલ ગલીગલી,	કયું શુદ્ધ ન ઘટ મધં વીધલી.	
જુ મધં નારાધી દયા માહલી,	તુ સહી દીધી ખાથ જ ખાહલી,	૩૧
જ્ઞાન રવિ છાલહ મોહવાદલી,	તુમહ તણધ દર્શનિ ઉદયુ વલિ.	
ધન સમય ધન તે પ્રભુ આહલિ,	કરું સેવા જેણુધ નિતરાહલી,	૩૨
ધુ ભવોદધિ પડતાં ખાહલી,	હવધ ન મેહલું તુમહ પદ છાંહલી.	
વિમલ વૃદ્ધ તથોગણુ મંડલી,	ગણધર ધનરતન ગુણાવલી,	૩૩
સૂરિદસીસ પદાખુજવરચલી,	મગ્ગધ સુમતિ ભાનુમેરુ વલીવલી.	

इत्थं प्राकृत भाषया जिनपतिः पार्श्वं स्तुतो भानुनाः
दृग्विश्वादिजिनेन्द्रसूमितदलेनाम्भोजवन्धेन वै ।

श्रीमाणिक्यचरत्नचारुनयभाक् श्रीस्तम्भनेनं विभु
मुत्त्वैनं भज भव्यसुन्दरसखे त्वं शाश्वत सत्सुखम् ॥ ३८ ॥

इति स्तवनम् ॥ १३२ दलकमलनिबद्ध स्तवनम् । श्रीस्तम्भनकपार्श्वजिनस्तवन सपूर्ण ॥

ગુજરાત

અને

લિપિકદમ્બક, લેખનસાહિત્ય તથા અક્ષરશિક્ષણ

[લેખક ડૉ. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, એમ એ]

લેખાંક ૭૪૭૧ • લેખનસાહિત્ય

[અનુમેધાન પુ ૫, અ ૨, પ ૧૭૨ થી ચાલુ]

૧ (૧૩) લેખનસાહિત્ય—ઉપક્રમ, પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્રજ્ઞના જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર, પ્રાચીનલિપિ શાસ્ત્રને લગતા યુરોપીય ગ્રંથો, લખાણનો પ્રારંભ, હલ્ફટાઈમિયર)ની લેખનસામગ્રી, યુરોપનું લેખન-સાહિત્ય, ચીનનું લેખન-સાહિત્ય, ભારતીય લેખન-સાહિત્યને ઉદ્દેશીને ગીર્વાણાદિ ગિરામા ૧૭૫ કરાયેલા નૈન તેમ જ અજૈન હલ્ફેખો, લેખિની ને અન્યોક્તિ, વતરણુ અને વર્ણવીરક, કલમ, એ માટેના ખંડુ, વિવિધ ભતના બંડુની કલમોના ગુણ-દોષ, કલમની રચના, ‘કલમ’કે પચ્ચવવાળા ફેટલાક રાખ્દો, કલમ અને સ્વચ્છતા, કતો, એનો ઉપયોગ અને એની ખતાવટ, પાટી, દફતર, ખડિયો અને પત્થરપેન, સીસાપેન (પેન્સિલ), અને એ ધલવાના સવા, દોપિસ્તા અને લખાણ સુકવવા માટે તેમ જ અક્ષર છેકવા માટે ઉપયોગમા લેવાતી ચીજો, આકાશી, કાર્બન પેપર, કાગળ, પારિયુ અને ઘોરી અને ઉપસંહાર]

ઉપક્રમ

પ્રસ્તુત લેખમાળાના લેખાક ૧(૫ ૩૮૨)મા હું આ લેખમાળા લખવા કેમ પ્રવૃત્ત થયો તે વિષે મેં સૂચન કરતા કહ્યું હતું કે ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા જેવા ગ્રંથનો ગુજરાતી ભાષામા જે અભાવ છે તે મને ખટકે છે, અને એની તુટિ અમુક અંશી દૂર કરવા માટેના આ પ્રયાસ છે આજે એ જ હકીકતનો વિશેષ વિચાર કરતા મને એમ લાગે છે કે કેવળ ભારતીય પ્રાચીન લિપિઓ અને લેખનસાહિત્ય વગેરેની—Indian Palaeographyની માહિતીનાળા ગ્રંથથી નીભાવી ન લેતા અભાગતીય લિપિશાસ્ત્ર—Non-Indian Palaeography પરત્વે પણ મર્યાદા હકીકત ગણુ કરતો ગ્રંથ ગુર્જર ગિરામા હોવો ઘટે અને તેમ

૧૭૫ “લેખાંક ૧” તરીકે પ્રસ્તાવ, ગુજરાત વિષે ઊલ્લાસોહ, અનુલેખ અને બૌદ્ધાસિક સૂચી, એમ ચાર ભાગનો આ ત્રૈમાસિકના પુ ૧, અ ૪(૫ ૩૮૧-૪૦૧)મા અને પુ ૨, અ ૧(૫ ૨૯-૪૨)મા એમ બે કટકે છપાયેલી છે ત્યાર બાદ “લેખાંક ૨” તરીકે લિપિકદમ્બક અને લિપિઓની નામાવલી એ બે હકીકતો પુ ૨, અ ૨(૫ ૧૨૬-૧૫૧)મા છપાયેલી છે ત્યાર પછી “લેખાંક ૩” તરીકે આઠી લિપિનો પરિચય અને ખરોટી લિપિનો પરિચય એ બે ભાગત વિસ્તારથી પુ ૨, અ ૩(૫ ૨૪૭-૨૭૨)મા અને “લેખાંક ૪” તરીકે નાગરી લિપિ વિષે વિસ્તૃત ઊલ્લાસોહ અને ગુજરાતી લિપિ વિષે પ્રામગિક વિવેચન પુ ૩, અ ૨ (૫ ૧૬૩-૨૦૪)મા અને પુ ૩, અ ૩(૫ ૩૩૫-૩૫૬)મા અને “લેખાંક ૫” તરીકે ગુજરાતી લિપિનો વિશિષ્ટ પરિચય પુ ૪, અ ૨(૫ ૧૫૧-૧૬૮)મા તેમ જ પુ ૪, અ ૩(૫ ૨૭૧ ૨૮૨)મા છપાયેલ છે લેખાંક ૬” તરીકે અરબી, ફારસી, ઉર્દુ, રોમન, લિપ્તુ અને ગ્રીક લિપિ વિષે ઊલ્લાસોહ પુ ૪, અ ૩(૫ ૧૫૫-૧૭૨)મા છપાયેલ છે, અને આજે “લેખાંક ૭” તરીકે લેખનસાહિત્ય વિષે વિચાર કરાય છે

અને જર્મન માટે *Urkundenlehre*નો ઉત્તેજ થઈ રોકે. આ અને એના પછી પ્રસિદ્ધ એલા વિશિષ્ટ ગ્રંથો ઉપગત મિસ્ત્રેટ્ટે(Silvestre)ના *Palaeographic Universelle* ના પાંચ વિભાગો વાચીવિચારી, યુજગની ભાષામાં પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્રને લગતુ જ્ઞાન ગ્જુ કરાય, તો માનવજાતિની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પૈકી એકનો મર્યાબીણુ ઉદ્ભવ કયાનો મનોપ અનુભવાય પણ આ તો અત્યારે એક ગ્વાન જેવું જણાય છે એટલે આ લેખમાળાની મર્યાદાને લક્ષ્યમાં રાખી, 'લિપિક્ષેત્રએક' પગલેના બહાષોહને દાસ છુટત ન લગાવતા, ૪૭૦ પ્રાચીન લિપિશાસ્ત્રના ખીજા મુખ્ય અગ્રપ લેખનમાહિત્યનો હવે હું વિચાર કરુ છુ

લખાણનો પ્રારંભ

આ દુનિયામાં એવી અનેક વસ્તુઓ છે અને એવા અનેક ખનાઓ ખનેલા છે કે જેનો આદિકાલ આપણે આજે નિશ્ચિત રૂપે ટહી સફાએ તેમ નથી આ દહીકન લખાણને પણ લાગુ પડે છે સૌથી પ્રથમ લખવાની કાણે ગરુઆત કરી દગે અને તેણે તે માટે કયા કયા માધનોનો ઉપયોગ કર્યો હશે, એ જણવુ મુશ્કેલ છે શ્રીઋષભદેવે પોતાની પુત્રી આહીને ૧૮ લિપિઓ શીખવી, પગતુ તે ગેના ઉપર તેમણે શીખવી દગે, એ વગેરેનો નિર્દેશ કોઇ સ્થળે કરાયેલો જણાતો નથી તેમણે જમણા હાથ વડે લિપિઓ શીખવી, એટલો જ ઉલેખ મળે છે આ તો એક દષ્ટિએ અખળે વર્ષો ઉપગની વાત થઈ લગભગ એ મમયમાં ભરત ચક્રવર્તીએ ઋષભદેવ પૂર્વે ઉપર પોતાનું નામ કાઢીજી ગ્જન વડે આતેખ્યુ હતું, એમ જૈન મતોનું કહેવું છે આવી અત્યંત પ્રાગૈતિદામિક યુગની દહીકતોને જાણુ ઉપર ગળી આપણે માંથી પ્રથમ પ્રાચીન મિસર યુગેપ અને ચીન તરફ નજર કરીશુ અને ત્યાર બાદ આપણા દેશ તરફ દષ્ટિપાત કરીશુ

પ્રાચીન હજીય(મિસર)ની લેખનમામગ્રી

અમલના વખતમાં લખવાનું કામ હજીયમાં-મિસરમાં લલિયાઓ કરતા ખરુની એ કલગો (reed pens), એક બોલુ (catel), પાણીના નાના નાના બે ઘડા, અને બે ગોળ હિંદુકન ફલક (palette) એ લલિયાના માધનો દના એ માધનો ખણા ઉપર કે દાથમાં લઈ જવાતા હાવાથી એ ખધાને બાધી લેતામાં આનના દના લખતી વેળા લલિયો ચાલી ખનાની લેતો કાળા શાદી માટે એ મળળ અને નદર જેવા પદાર્થ પાણીમાં મેળવતો અને ગની શાદી માટે લોદબગમ(laon-ovalle)નો ઉપયોગ કરતો બે પ્રકારની ચાલી વાપરવા માટે બે જાતની મ્ચો -ખાનો અને તે કાતની પાલળ લલિયો મેટાડી ગળતો આવુ એક ચિત્ર "The world we live in" માં ૧૦૦માં પૃથમાં વપાયલું છે

૧૭૨ અહીં એ વાત ઉમેરવી અનાવરપક નદર વખતે કે પદ્મગાના જૈન જગનામાં પત્તની બારાના કેરલાક મુખનો ત્યાની પત્તની વરુમુખી અને જાગના લિપિને ખદરે નાનની લિપિમાં લખાયેલા છે તુઓ "જેનાવાર્થ" અખામ નદર જાગના રનાસક મથ ના પ્રે અનાવરપી દામ જૈનનો 'વેળામ' ના તાગજ નદર ના (૫ ૧૬૫) ઉપરુજા અનાવરપમા રાદિયા મામ પદિન મિરીશ્વરનાથએ 'Intar n d' the Jain Samas' નામક એ એ ઉપાયેલો છે તેમાં તુમ રીલીમાં તાગવલા રીક મિત્રેખ II પ્રવૃત્તિ અપ વેળો છે

મહારાષ્ટ્રીય જ્ઞાનકોશ(પ્રસ્તાવનાખંડ, પૃ. ૭૩-૭૪)માં પ્રાચીન મિસરના લેખન-સાહિત્ય વિષે ઉલ્લેખ છે. ત્યાં કહ્યું છે કે અસલના વખતમાં મિસર દેશમાં નાઇલ નદીના મુખની આસપાસના પ્રદેશમાં ઉગતી 'પેપાયરસ' નામની એક તૃણાન્નતીય વનસ્પતિની છાલમાંના નાના નાના કટકાઓ એકત્રિત કરી, તે લખવાના કામમાં લેવાતા. ૪૭૩ આ હકીકતને ઇ. સ. પૂ. ૨,૦૦૦ વર્ષ ઉપરના ગળી આવેલ પેપાયરસ સમર્થિત કરે છે વળી ઇ. સ. પૂ. ૨,૫૦૦ વર્ષ ઉપર શાહીથી લખેલ પેપાયરસ ઉપલબ્ધ થયેલ છે.

યુરોપનું લેખનસાહિત્ય

યુરોપમાં કાગળનો પ્રચાર થયો તે પહેલાં કેળવેલાં આમણાં એ કામ માટે વપરાતાં હતાં. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દીમાં ગ્રીક લોકોએ મિસર દેશમાંના પેપાયરસનાં પત્રો લાવી, તેનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો અને પછી આખા યુરોપમાં તેમ થવા માંડ્યું. ઇ. સ. ૭૦૪ માં આરબોએ સમરકંદ શહેર જિત્યુ ત્યારે ત્યાંથી તેમણે કે અને ચીચરાંમાંથી કાગળ ખનાવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. તે પછી તેઓ દેમાસ્કમાં કાગળ ખનાવવા લાગ્યા અને ઇ. સ.ના નવમા સૈકાથી એના ઉપર અરબી લાપામાં પુસ્તક લખવાની શરૂઆત થઈ. તેરમા સૈકાથી યુરોપમાં પેપાયરસ ઉપર લખવાની પ્રથા ગંધ પડી અને એને બદલે કાગળનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો.

ગ્રેટબ્રિટનમાં રુનિક અક્ષરો લખવા માટે પ્રથમ લાકડીના ફલક(પાટિયા)નો ઉપયોગ થયો હોવો જોઈએ, એમ જણાય છે, પરંતુ હજી સુધી એકે એવું ફલક મળ્યું હોય તો તેની મને ખબર નથી. અત્યાર સુધીમાં જે હસ્તલેખ મળ્યા છે તે સ્મારક-શિલા ઉપર, તેમ જ તરવાર, ટાંકણી વગેરે જેવા ધાતુના ખતેલા પદાર્થ ઉપર ફાતરેલા મળ્યા છે. વળી જેના ઉપર રુનિક અક્ષર ખોદાયેલા હોય એવું કેટલુંક નાણું પણ મળ્યું છે.

લેખિની તરીકે યુરોપમાં સાહુડીના સોસોળિયાનો ઉપયોગ થતો. તે પૂર્વે ધાતુ, હાડકાં કે હાથીદાંતની લેખિનીનો પ્રચાર હોઈ એ વડે, લાકડાની ફળી ઉપર મીણ ચોપડી, તેના ઉપર ખોદીને લખતા. ૪૭૪ વળી નેતર જેવા ઝાડના કાંડનો અથવા વાંસનો લેખિની માટે ઉપયોગ થયેલો જોવાય છે.

૪૭૩ "જ્ઞાનના કેળવણીના સાધન તરીકે અસલના જમાનામાં માટીની લખચોરસ લીની તકતીઓ (tablets) પર ખીલા કે ઝાડની ડાખલીથી લખીને તડકે સૂકવતા. ત્યાર પછી નાઇલ નદીને કિનારે તડકાથી ઉગતા ને પોષતા પેપિરસ નામના છોડવાના ગર્ભના પુગ ઉપર લેખો લખાતા."

—'ગુજરાતી' દિવાળીનો ખાસ અંક (ઇ. સ. ૧૯૩૪)

૪૭૪ "બાબિલોન પાસે એક નિપુર નામના ઘણા પ્રાચીન શહેરના ખંડેરાનું ખોદકામ ઇ. સ. ૧,૮૮૮ થી ચાલે છે, તેમાંથી તે શહેરનો માટીનો નકશો જડ્યો છે, તેમ બીજી કેટલીક પ્રાચીન વસ્તુઓ પણ હાથ આવી છે. એ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, તે વખતના લોકોના ભજન કરવાનાં દેવળોમાં જ તેમની નિશાળો અને પુસ્તકાલયો હતાં. તેમ ત્યાના લોકો લાકડાની પાટી ઉપર એક નતની ચીકણી માટી ચોપડી, તેની ઉપર લખતા હતા. આવી ઘણી પાટીઓ હજી ત્યાંથી જડી આવી છે.

જૂના વખતમાં આપણા ગામઠી પડચાણો પણ આવી જ લાકડાની પાટીઓ ઉપર ખડી ચોપડી, તેની પર ઇટોના કટકા ઘસાવી, તેની ધૂળ ઉપર ભભરાવતા હતા આ લેખક પણ નાનપણમાં આવી જ પાટી ઉપર ભણેલો છે."

રોમન લોકો 'પ્લે' માછલીમાથી નીળતા 'સેપિયા' નામના ઢાળા રંગનો શાહી તરીકે ઉપયોગ કરતા માયક્ષ્ણ અથવા હરે અને હીરાડમીના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતી શાહીનું અગીર્ણરૂપ સૈકામાં મોજુદ થિઓઝાઇલસ નામના એક સાધુએ પહેલવહેલું વર્ણન કર્યું છે પરંતુ હીરાકસીના પાણીમાં લીંબેલા કાગળને માયક્ષ્ણના મિશ્રણમાં ડૂબાડતા તે કાળો થાય છે, એ ગોધ પહેલા સૈકામાં પ્લિની (Pliny) દ્વારા ચર્ચ હતી, એમ કહેવાય છે હીરાકમી અને માયક્ષ્ણના મિશ્રણનો શાહી તરીકે ઉપયોગ ખૂબ પ્રચારમાં આવ્યો ૧૬ મા સૈકામાં તૈયાર થયેલા ગૃહઝર્થવિષયક જ્ઞાનકોશમાં આ જ્ઞાતની શાહી તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ દર્શાવાયેલી છે ત્યાર બાદ ઇ સ ૧૭૪૮ મા વિલ્યમ લુઇ નામના એક ગૃહરથે આ મંત્રમધમાં મરોાધન કર્યું ૪૭૫

ચીનનું લેખન-સાહિત્ય

ચીનમાં ઇ મ પૂર્વે ૨૬૬૭ની લગભગમાં ચર્ચ ગયેલા ટીનચ્યુ નામના ગજની કારકીર્દીમાં પ્રથમ શાહી તૈયાર કરવાની યુક્તિ શોધી ઝટાક ઇ મ પૂર્વ ૧૮૦૦થી ઇ સ પૂર્વે ૮૦૦ સુધીના ગાળામાં ધણા હસ્તલેખો જામાના ઘટ તેમજ એ ધાતુમાથી મનાવેના યજોપચ્છાદિ ઉપર કોતરેલા ગળી આ યા છે ઇ મ પૂ ૧૧૦૦ થી ઇ સ પૂ ૫૦૦ની આમપામના સમય દરમ્યાન મતત્ર વજેરે માટે જ્ઞાતજ્ઞતાના પ્રાણીના લાકડાના ટુકડા ઉપર અશુભવિનાશક લેખ લખવાની પદ્ધતિ હતી

ઇ મ પૂર્વ ૫૦૦ ની લગભગમાં ચૌ. ગજકુલના મમયમાં ખરુ(૧)ની અથવા લાકડીની લેખિનીનો ઉપયોગ થતો હશે, અમ નિશ્ચિત થયું છે ઉપર્યુક્ત ચૌના આખર મમયમાં વામની અથવા લાકડાની લેખિનીનો ઉપયોગ જોઇએ થતો જઇ તેને બદલે કાષ્ઠક જ્ઞાતના કૂચાનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત થઈ

ચૌ હુગુઅન ગજની ગઝર્દીમાં સુપ્રમિદ્ એવા શિલા ઉપરના લેખની ગોધ થોડા સમય ઉપર ચર્ચ છે ચોવી રીતે થોડા વખત ઉપર ઇ મ પૂ ૧૫૦ વર્ષના સમયની કોષ્ઠક મૃત્તિમાંની ઈટ ઉપર કોતરેલો પ્રથ ઉપયોગ્વ થયો છે

આ પ્રમાણે અન્યાન્ય દેશોના લખનસાહિત્ય પરવે આટલો અગુલિનિર્દેશ કરી, હવે હું આપણા દેશનો વિચાર કરીશ આ મનધમાં આપણે રાયપમેણુધયમુત (સ ૪૩) તરફ નજર કરીશુ તો જણાવ કે એમાં લેખનસાહિત્ય તરીકે નીચેની નવ ચીજો ગણવાયેલી છે —

પત્રગ (પત્રક), ક્ષિપ્ત (ક્ષિપ્ત), દોગ (દનરક), ગડિ (ગ્રથિ), લિપામણ (લિપ્યાસન કે લેપ્યાસન), જદણ (જદન), મખલા (મૂખલા), મગી (મગી) અને લેદણી (લેખિની)

આ નામોનો વિચાર કરીએ તે પૂર્વે આપણે આવા અન્ય ઉદ્દેશો નોધી લખએ—
(૧) વિ મે ૧૩૩૦ મા લખાયેલી આરાધનાની તાડપત્રીય પ્રતિમાં જ્ઞાનની આરાધનાને અંગે નીચે મુજબ નિર્દેશ છે—

“જ્ઞાનાચારિ પુસ્તક પુસ્તિકા મંપુટ મપુટિકા દીપણાં કખલી ઉતરી દવણી પાકા દોરી પ્રભતિ નાનોપમરણ” ૪૭૬

(૨) વિ મે ૧૩૬૬ માની અતિચારની તાડપત્રીય પ્રતિમાં નીચે પ્રમાણે ઉદ્દાહન છે —

“જ્ઞાનોપગમ્બ પાટી પોથી કમણી કમળી આપડા સાપડી” ૪૭૭

૪૭૫ આ પાણીની હરોળ અહીં ખાસ ઉપયોગી નહીં જણાવે દોષાયો તે મે અમ આગી નથી એના નિમ્નામુને મહાકાષ્ઠીય જ્ઞાનકોશ (પ્રસ્તાવનાખંડ, ૫ ૭૩-૭૮) એવા ભતામ્બુ ૪

૪૭૫-૪૭૭ જુઓ જ્ઞાન ચિન્નકેકપટ્ટમ (૫ ૧૧૧)

(૩) વિ. સં. ૧૪૬૬ માં કાગળ ઉપર લખાયેલી અતિચારની પ્રતિમાં નીચે મુજબ નિર્દેશ છે:—

“ જ્ઞાનોપગરણ પાટી પોથી ઠવણી કમત્રી સાંપુડાં સાંપડી દરતરી વહી ઓલિયાં ” ૪૭૮

(૪) વિ. સં. ૧૫૯૦ માં લખાયેલી પંજગુસણાકૃષ્ણ(કલ્પસુત્ર)ની પ્રતિના અંતમાં પુસ્તક સાથે ઓછેવત્તે અંશે અંબધ ધરાવતાં ૧૬ ઉપકરણો ગણાવાયા છે. એને લગતો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ બાણુટ ૧, પાટીઉ ૨, પાટલુ ૩, કલ્પકઉ ૪, ચલોટઉ ૫, મુદપતી ૬, ઠવણી ૭, ઝલમલ ૮, વીટાગણું ૯, કલ્પ ૧૦, પૂંકાં ૧૧, કાંખી ૧૨, કુંપલું ૧૩, તુકારવાલી ૧૪, કાંકું ૧૫, દોરુ ૧૬, ઇતિ નંગ સંખ્યા ” ૪૭૯

(૫) શ્રીસ્તનશેખરસૂરિકૃત આચારપ્રદીપ(પન ૧૪ અ)માં ૫૪૬, વેદનક અને દ્વરકનો ઉલ્લેખ છે ૪૮૦

આ પ્રમાણેના લેખનસાહિત્ય તરીકેનાં ઉપકરણોનાં નામોના વિસ્તૃત ઉલ્લેખો ઉપરાંત કોઈ કોઈ ઉપકરણ વગેરેના નામ અન્યત્ર પણ નજરે પડે છે. જેમકે શ્રીસંઘદાસે રચેલ વસુદેવલિંડીમાં અઉરંમિય, શ્રીજિનભદ્રગણિકૃત વિસેરાવસ્ત્રયલાસ(ગા. ૧૦૯૪)ગત ફલય (ફલક), ઉત્તરજ્ઞાનયણસુત્તની શ્રીનેમિચન્દ્રકૃત વૃત્તિમાં તેમ જ વસંતવિલાસ-૪૮૧ (સ. ઇ. ૧૬૦. ૫૬)માં પટ્ટિકા, ૪૮૨ ગણહરસદસયગની શ્રીસુભતિગણિકૃત ટીકા-ગત ધુંટન, ૪૮૩ શ્રીયશચન્દ્રકૃત મુદ્રિતકુમુદચન્દ્ર (પૃ. ૪૬ અને ૪૭)-ગત કડિત્ર, ૪૮૪ શ્રીસોમસૂરિકૃત પંજગંતાશહુણ(ગા. ૮)ગત ફલગ અને પુત્રય, ૪૮૫ શ્રીજિનવિજયે વિ. સં. ૧૭૯૩માં રચેલા જ્ઞાનપંચમીસ્તવન(દાલ ૧)ગત પાટી અને પુસ્તક, ૪૮૬ ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૭૩૮માં

૪૭૮ જુઓ શ્રી જિનવિજયજી દ્વારા સંપાદિત “પ્રાચીન ગૂજરાતી ગદ્યસંદર્ભ” (પૃ. ૬૦-૬૬) તેમ જ જૈનચિન્નકલ્પદ્રુમ (પૃ. ૧૧૧).

૪૭૯ જુઓ જૈનચિન્ન કલ્પદ્રુમ (પૃ. ૩૨, ટિપ્પણ ૪૭)

૪૮૦ “ શોધન-પૃઠક-વેષ્ટનક-દ્વરકાદિવિશિષ્ટતરતુપસ્કરકારણ ”

૪૮૧ “ વાચામધીશેન કૃતાન્તિકેન પ્રીતાત્મના ચસ્ય યશઃપ્રશસ્તિમ્ ।
વિધિર્લિલેલામ્બરપટ્ટિકાયા નધત્રમાલાક્ષરમ્બલીભિઃ ॥ ૫૬ ॥ ”

૪૮૨ “ પટ્ટિકાતોઽલિલચ્ચેમાં સર્વદેવામિધો ગણિઃ ।

આત્મકર્મક્ષયાયાથ પરોપકૃતિહેતવે ॥ ૧૪ ॥ ”

૪૮૩ “ લેખનાત પટ્ટિકામાર્ષિઘુણ્ટનાઞ્ચોપકારિણઃ ”

આ ઉલ્લેખમાં ‘પટ્ટિકા’ શબ્દ પણ વપરાયેલો છે.

૪૮૪ “ લિલ્યતાં કડિત્રે પ્રયોગઃ ” (પૃ. ૪૬); “ લેલ્યતાં કડિત્રે પ્રયોગઃ ” (પૃ. ૪૭).

અહીં ‘કડિત્ર’થી શુ સમજવું તે નાણું બાકી રહે છે. વૈદ્યકૃત સસ્કૃત-અગ્રેજી શબ્દકોશમાં એનો અર્થ એક નાતનું પાત્ર એમ અપાયેલો છે તે અત્ર ધરી શકે ?

૪૮૫ આ રહી એ ગાથા:—

“ નાળોવગરણમૂઝાણ કવલિઆફલયપુત્રયાઈજં ।

આસાયણા કયા જ મિચ્છા મે દુક્કડં તસ્સ ॥ ૮ ॥ ”

૪૮૬ પ્રસ્તુત કડી નીચે મુજબ છે:—

“ તેહના સાધન જે કલા રે, પાટી પુસ્તક આદ
લખે લખાવે સાચવે રે, ધર્મી ધરી અપ્રમાદ રે. ૭ ભવિં ”

પૂર્ણ રૂપે શ્રીપાલ રાજનો ગસનામઃ કૃતિ(ખંડ ૪, ઢાલ ૧૩)ગત મિમિ, કાગલ અને કાઠો, ૪૮૭ શ્રીજિનમડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબવ(૫ ૯૬)મા, શ્રીરત્નમદિરગણિકૃત ઉપદેશ તરગિણી(પત્ર ૧૪૨)મા શ્રીમાનવિજય ઉપાધ્યાયકૃત 'નર્મસમહુની રનાપદ વૃત્તિ(ભા ૧, પત્ર ૧૬૭ આ)મા ૮૭૬

" તેમ જ કાષ્ઠ એક અથવા ૪૮૯ હાલ, વિજ્યાહુલુની હરતર્જિખત પ્રતિના અતમા અપાયેલા ત્રણ પદોમા ૪૯૦ મગો લેહિણી, મગિલાયણ્ય અને પત્ત, અને પૂજ્જોગણાકમ્પની શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે ગ્યેલી સુબોવિકા(પત્ર ૮૮ આ)મા મધીમાજન લેખનિકા અને પદિકા

આ પ્રમાણેના લેખનની સામગ્રીને લગતા વિવિધ ઉત્તરેણોમા અક્ષરોના અન્યાન્ય આધારનું-એ શેના ઉપર કઢાય તે સુચનારો નિર્દેશ સમચાય(સ ૭૨)ની શ્રીઅભયદેવ સૂચિકૃત વૃત્તિમા નીચે મુજબ જોવાય છે, તેની નોંધ લખ્યું —

" પત્ર-વસ્તુ-કાષ્ઠ-સ્ત-રોહ-ભાજ-રજવાદ્યોક્ષરાણામાધાર "

આની પછીની પંક્તિમા તેઓ અક્ષરો કાઢનાના પ્રગરો બતાવે છે પ્રગૃત પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે —

" લેખનો-કીર્ણનશ્યૂતવ્યૂતવિજ્ઞમિજ્ઞદ્વયસદ્-ક્રાન્તિતોક્ષરાણિ મવત્તિતિ "

હવે મુખ્યતમા અજન સાહિત્ય તરફ જઈ કરીશું તો જો આણું ગ્યેલી કાઢખરીના પૂર્વોર્ધના લગભગ અંતમા જે પદ દ્રવિડ આઠણનું વર્ણન છે તેમાથી પણ લેખનમાહિત્ય મળી કટલીક માહિતી મળે છે પ્રસ્તુત ભાગ નીચે મુજબ છે —

" હરિતપત્રરસાક્ષરમધીમલિનશમ્બૂકાહિના, પદિકાલિપિતદુર્ગાસ્તોત્રેણ, ધૂમરક્ષાલક્ષરસાલ-પત્રકુદ્વતન્નસન્નપુસ્તિકાસદ્ગ્રાહિણા "

આનો અર્થ એ છે કે ઉપર્યુક્ત આઠણ લોલા પત્રના રસ અને કાપલાની બનાવેલી શાહીથી મલિન બનેલા ખડિયાને લખને કગ્તો હતો એક પદિકા ઉપર તેણે દુર્ગાનું સ્તોત્ર લખ્યું હતું તાડપત્ર ઉપર લખેલા તત્રમનના પુસ્તકોનો તેણે સંગ્રહ કર્યો હતો અને એમાના અજતાના અક્ષરો ધૂમાડાથી ગતા થઇ ગયા હતા

પુષ્પદત્તકૃત શિવમહિમનસ્તોત્રના નીચે મુજબના ૩૨ મા પદમા લખવાના કટલાક સાધનોનો નિર્દેશ છે —

૪૮૭ " પૂતવ લિખિત લખે સવિ લેધ, મિસી કાગળ ને કાઠો,
કાવ અપૂરવ કહે તે પડિત, બદ્ધ બોલે તે બાઠો ૬ મુજબ "

૪૮૮ " ગદ્યા પ્રાતર્ગુન્ સવસાધૂચ વન્દિત્યા, રેત્રપન્થાલવિભેજનાય ગત । છેત્રય રાગદ-પત્રાણિ લિખતો દ્યઃ । તત્ત ગુરુપાર્થે પૃચ્છા । ગુરુમિત્તે—ધોક્તોલુક્ચન્વ । સમ્પ્રતિ શ્રીતાદ-પત્રાણા મુદિરસિ જ્ઞાનરોશે, અ ગગદપત્રેષુ પ્રન્વલેગ્નમિતિ " (કુમાર૦)

" શ્રીગન્ધુપાલમાન્નના મૌર્યમવીન્યાધારા પત્ર ગિજ્ઞાનપ્રતિમંનિતા । અપરાન્નુ ધીનાદ કાગદપત્રપ્રુ મગીવગામિતા ૬ પ્રતય । " (ઉપદેશ૦)

" જ્ઞાનમય રાગદપત્રાદિ માન્યાદર્પિત બ્રાહ્મણ સ્વરાય ન વ્યાપાર્ય " (ધર્મ૦)

૪૮૯ આ મધ્ય નામ અત્યારે યાદ આરત નથી

૪૯૦ આ નમુ પત્રો લેખન ચિન્નકલપદ્મ(૫ ૫૮)મા નીચ મુજબ અપાયેલા છે —

ગણિયા ચ મલી મમ્મ, ય લેહિણી ત્વાદિયં ચ તત્ત્વદ્વ ।

વિદિ સિ મુદ્ધદ્ય ! બગ્ગ વિ લેહત્તને ન્હા ॥૧॥

“અસિતગિરિસમં સ્યાત્ કજ્જલ સિન્ધુપાત્રે
સુરતરુવરશાખા લેખિની પત્રમુર્વી ।

લિખતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલ

તદપિ તવ ગુણનામીશ ! પારં ન યાતિ ॥૩૨॥”

લેખનસાહિત્યમાં કંઈ કંઈ વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે એ સંબંધમાં લેખકનાં સાધનોને રજુ કરતું નિમ્નલિખિત પદ્ય સુંદર પ્રકાશ પાડે છે:—

“કુમ્પી ૧ કજ્જલ ૨ કેશ ૩ કમ્બલમહો ૪ મધ્યે ચ શુભ્રં કુશં ૫

કામ્બી ૬ કલ્મ ૭ કૃપાણિકા ૮ કતરણી ૯ કાઠં ૧૦ તથા કાગલમ્ ૧૧ ।

કીકી ૧૨ કોટરિ ૧૩ કલ્મદાન ૧૪ ક્રમણે ૧૫ કદ્દિ ૧૬ સ્તથા કક્કરો ૧૭

एतै रम्यककाक्षरैश्च सहितः शास्त्रं च नित्यं लिखेन् ॥” ૪૯૧

અર્થાત્ કુંપી એટલે ખડિયો, શાહી, માથાના ૪૯૨વાળ, ૪૯૩કાંબળ, શુભ્ર કુશ યાને ૪૯૪કાલ, કાંખી, કલમ, ૪૯૫છરી, ૪૯૬કાતર, ૪૯૭પાટી, કાગળ, ૪૯૮આંખોની કીકી, કોટડી, કલમદાન, ૪૯૯એ પગ, ૫૦૦કડ અને ૫૦૧કાંકરો, આ પ્રમાણેના ૧૭ રમ્ય કક્કા વડે તે રાજ શાસ્ત્ર લખે.

લગભગ આવા ભાવાર્થને રજુ કરતી કેટલીક પદ્યાત્મક પંક્તિઓ શ્રીમદ્ધણ્ડાસે વિ. સં. ૧૬૮૫માં રચેલો શ્રીહીરવિજયસુરિરાસ પૂરી પાડે છે. પ્રસ્તુત પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

“^૧કાળળ ^૨કાગળ ^૩કાંખણીઉ મળી,

^૪કોડો ^૫કાંખી ^૬કાતર વળી;

^૭કોટિ ^૮કહેડિ ^૯કર ^{૧૦}કણનું કામ,

^{૧૧}કોડ ધરી કંચું ગુરુનું નામ.

પિઠુલ મસિમાયળય અત્થિ મસી વિત્થયં સિ તલ્લવટ્ટં ।

અમ્હારિસાળ કજ્જે તૈલેહય ! લેહિણી મળ્લા ॥૨॥

મસિ ગહિઝળ ન જાણસિ લેહળગહળેણ સુદ્ધ ! કલિઓ સિ !

ઓસરસુ કૂડલેહય ! સુલલિયપત્તે વિણાસસિ ॥૩॥”

૪૯૧ આ પદ્ય તેમ જ તેનું વિવરણ જૈન ચિન્નકલ્પદ્રુમ(પૃ. ૫૫)માં અપાયેલું છે.

૪૯૨ આ વાળ શાહીમાં નાખવા માટે વપરાય છે.

૪૯૩-૪૯૪ એકક નીચે રાખી બેસવા માટે કાળળ અને મ ગળ માટે ડાસ કામમાં લેવાય છે.

૪૯૫ કલમ ઘડવા માટે આ ખપમાં લેવાય છે.

૪૯૬ કાગળ કાતરવામાં આનો ઉપયોગ કરાય છે.

૪૯૭ પાનાં મૂકીને લખવા માટે આ ખપ લાગે છે.

૪૯૮-૫૦૦ આ બધાં મજબૂત હોય એવા લેખક સશક્ત બેઠબે.

૫૦૧ અખુની ધાર યુકી થઈ ગઈ હોય તો તેને તીણી બનાવવામાં અને કલમમા સાધારણ ફરો પડી ગયા હોય કે તેના કાપમાં જો આનીઆપણું રહેલું હોય તો તેને ઘસવામાં કાંકરો એટલે કુબડીના પત્થર કામમા લેવાય છે.

૧૨ ૧૩ ૧૪
કરણ કંગાન કાયવશ કરી,
૧૫ ૧૬ ૧૭
કવિતા કાવ્ય કાવત મન ધરી,
એણી પરે શાસ્ત્ર તે કળે ચાત,
વાઝી ન લહે વીવાની વાત ૧૫૦૨

જેમ સત્તર કક્કાસૂચક ઉપર્યુક્ત પદો મળે છે, તેમ એક અગિયાર કક્કા સૂચવતી નીચે મુજબની કડી મળે છે —

“ ‘મમી-કાગળ’ માહિ મેવી ૧, ઘેલ ‘કાયલી’ ધાતિ ૨,
કટકો એક ‘કાપલિ’ ગદ ૩ ‘કાગલિ’ મુજગાતિ ૪
સુરગિ ‘કાખી’ સમો ૫, ‘કાકારી લેખણ’ કાવિ ૬,
‘કધો’ જોયો કરે ૭, ‘કડિ’ જેવડી વાલિ ૮,
કરી નીચી ‘કલાઈ’ ૯, કરી ‘કર જૈ’ ૧૦ ને ‘કાખ’ મલે ૧૧,
ધગ્યાર કક્કા વિન એકકા, અક્ષર એક ન નીકલે ૧૫૦૩

ગુજરાતી અલ્પેન ત્રયોમા લેખનસાહિત્ય મળધી શા શા લક્ષેષ મળે છે તે હવે આપણે વિચારીશુ સૌથી પ્રથમ તો લાલણુનું કહેવું નોંધી લઈશુ —

“ નેસાલિધી લણી આવિ પાટી ખડિહ હાથિ
આપ્ત । કહી ખોલાવતુ ધગિ બાલ ધાલિ બાથિ ”

લેખનસાહિત્યના મેળધમા કેટલોક પ્રકાશ ગીત વગેરે પણ પાડે છે જેમકે એક ખારમાસીના ગીતમા આજુ માટે અધીરી બનેલી રાત્રા કહે છે,

“ મગાવો કાઈ દોત કલમ ને કાગલિઓ લખાવ
બાધુ પોપટને છેડલે, અને સાસરિયે મોકલાવ
કે આજુ મોકલને મોસાર ૧૫૦૪

એક લોકગીતમા કહ્યું છે કે—

“ હથેલીનો કાગળ કર્યો,
લેખનની કરી રથનાઈ,
આગળની કરી કલમ ને

કાગળ લખ્યો દરખાપ ૧૫૦૫

કવિ દલપતરામે એમની એક હોરીમા નીચે મુજબની અતિથયોક્તિ લખી છે —

“ લખી લખી કાગળ, લખવાની લેખણ,

ધણું લખતા ગર્મ ધામી

તો એ દજા દરો કિત્ત નાંબ્યો

નાથ ! બન્યા કા ઉદામી ૧૫૦૬

મીરાંબાઈ એક સ્થળે કહે છે:—

“ રામૈયા ! મેં તારે રંગ રાતી
જનકે પિયા પરદેશ ખસત હે
લિખ લિખ ભેજે પાતી ”

મીરાંબાઈ એક પદમાં કહે છે:—

કાગદ નાહી, મારે શ્યાહી નહીં રે,
કલમ નહીં લવલેશ
પંછીનકા પરખેશ નહિ રે,
કિણ અંગ લિખું અંદેશ ?
ખંસીવાલા ! આંખે હમારે દેશ. ” ૫૦૭

આ પ્રમાણેના થોડાંધણે અંશે પણ પ્રાચીન ઉલ્લેખો આપણે જોયા. એટલે હવે એક આધુનિક ઉલ્લેખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીશું. જે સમયે ગુજરાતમાં ગામડી નિશાળોની બહુલતા હતી તે સમયે વિદ્યાર્થીઓ એ નિશાળે જે સાહિત્ય લખને જતાં તેની એક નોંધ “ગુજરાતી દીવાળીનો ખાસ સચિત્ર અંક” (ઇ. સ. ૧૯૧૨)માં શ્રી. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટનો “ગ્રામ્ય શાળાઓ અથવા ગામડી નિશાળો” નામનો જે લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં ૪૫ મા પૃષ્ઠ ઉપર નીચે મુજબ અપાયેલી છે:—

“(૧) લાકડાની (સાગના લાકડાની કે હળદરવાની) લંખચોરસ પાટી. આશરે બે ફૂટ લાંબી અને સવા ફૂટ પહોળી. એથી ન્હાની પણ હોય. (૨) એક વેત લંખાઇનું વતરાણું. રંગીત કે સાદું. (૩) ધૂળ ભરવાની કાથળી. લૂગડાની (પાટી પર ધૂળ નાંખવા માટે). (૪) ખડીનો ખડીઓ. આગળ જતાં શાહીનો ખડીઓ ને રેતીઉ. (૫) અક્ષર ઘુંટવાનાં દોપીરતાં. (કાગળનું પુંકું કરી તેના પર ઘુંટવાના અક્ષર લખેલા હોય તે). (૬) થાળી કે પતરાં. (ખડીથી અને શાહીથી લખવા સારું). (૭) આંક લખવાની અમદાવાદી કાગળની ચામડાના પુંડાની ચોપડી. ” ૫૦૮

આ પ્રમાણે લેખનસાહિત્યને લગતા જે વિવિધ ઉલ્લેખો મારા ખ્યાલમાં અત્યારે છે તે મેં અત્ર રજૂ કર્યા છે. એટલે હવે એ સાહિત્યનાં અન્યાન્ય અંગોમાંથી કેટલાંક વિષે હું અહીં થોડાંક નિર્દેશ કરીશ.

લેખિની અને અન્યોક્તિ

લેખિની સાથે સંબંધ ધરાવતી અન્યોક્તિ તરીકે નીચે મુજબનું પદ ઉપલબ્ધ થાય છે:

“ સાધુન્યઃ સાધુદાન રિપુજનમુદ્દાં ચોપકારં કુરુ ત્વં
સૌજન્યં ચન્ધુવર્ગે નિજહિતમુચિતં સ્વામિકાર્યં યથાર્થમ્ ।

શ્રોત્રે તે તથ્યમેતત્ કથયતિ સતત લેખિની ભાગ્યશાલિન્ ।

નો ચેત્રષ્ટેઽધિકારે મમ મુલસદૃશ તાવંકાસ્ય ભવેદ્દિ ॥ ”

સાહિત્ય એ નામના લેખમા અપાયેલા છે અને તે “અગિયારમું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમેલન”ના નીચે મુજબના પૃષ્ઠમા અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ થયેલા છે:—

પૃ. ૪૮૭, ૪૯૭, ૪૯૮, અને ૪૯૮-૪૯૯.

૫૦૮ આ સાધનો સહેલાઈથી મળી શકે તેવા હતાં. કલમ ખરેખરે કાઠોની જ વપરાતી. આખા વર્ષમા લેખનસાહિત્ય પરત્વે ચાર આનાથી આઠ આના ખર્ચ આવતો.

વતરાણ અને વર્ણતિરક

સમય મમયની બલિહારી છે એક વેળા જે વસ્તુ ખૂબ પ્રસિદ્ધ હોય તે સમય જતા તદ્દન વિચારે પડે એમ પણ અને છે આવી ગિયતિથી 'વતરાણ' જાણે પડે રહેવા મર્મીયુ નહીં હોય તેમ લખવાના માધન તરીકે એક સમયે વપરાતુ એ વતરાણ હહેરામા તો આજે હુમપ્રાય બન્યું છે, મિવાય કે નિતાળગણ્યા વળતે એ ફવચિત્ત જોવાય છે.

અર્થ અને પર્યાય

સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ(આ ૨, પૃ ૬૮૭)મા 'કલમ; વટાણ', એમ વળગાના અર્થનો નિદેશ કર્યોયેલો જે '૫' ૬૮૬ માં 'વટાણ' તેમ જ 'વટણ' એમ બે શબ્દ આપેલા છે, અને ત્યાં એનો અર્થ 'ધૂળિયાં પાટી ઉપર લખવાની લાકડાંની કલમ,' એમ અપાયેલો છે આ પ્રમાણે આપણે વતરાણા માટે વટાણ, વટણ અને લાકડાંની કલમ એટલા ગુજરાતી પર્યાયો જોઈ શકીએ છીએ.

વતરાણને ગળપૂતાનામા 'બગથા' કે 'બગતના' કહે છે ૫ ગૌરીચંદ્ર હીરાચંદ એઓ ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળાના છઠ્ઠા પૃષ્ઠમા લખે છે કે "લલિતવિસ્તર મેં શુદ્ધ કા લિપિશાસ્ત્ર મ જાનર અધ્યાપક વિશ્વામિત્ર સે વદન કી પાટી પર મોને કે વર્ણને (સ્લમ) સે ઝિલ્લા સીસને વા શ્તાન્ત મિલતા હૈ "

આ પ્રમાણે જોકે ૫ ઓછાએ લલિતવિસ્તરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, છતાં એમા 'બગથા' એ અર્થસૂચક 'વર્ણક' શબ્દ મને ઉપલબ્ધ થયો નથી, કિન્તુ લલિતવિસ્તરના 'લિપિશાસ્ત્રમદર્શન' પરિવર્તમા ૧૦૫ માં પૃષ્ઠ ઉપર 'વર્ણતિરક' શબ્દ મને મળ્યો છે આ સળધમા સમ્બંધપરણીની ગુજરાતી પ્રસ્તાના(પૃ. ૨)મા નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે —

"અક્ષર છુટવાના એક સાધનનું નામ લલિતવિસ્તરમા આવે છે, જે વર્ણતિરક કહેવાય છે, જેનું મૂળગતી નામ વતરાણ છે, અને તેમાં જ પાટીનું નામ લિપિકલક બનાવીને મુકેલું છે વર્ણતિરક શબ્દ વર્ણ અને તિરક એમ બે શબ્દનો બનેલો છે એનો અર્થ નિવક કરવાના સાધન જેવું અક્ષર લખવાનું માધન કે તિલક વક્ષની લાકડામાથી બનેલું માધન કે ત્રી જેવું સાધન એવો થાય છે "

વર્ણતિરકના ઉપર ત્યાં જે નીચે મુજબનું દિપ્પત્તુ આપાયેલું છે તે પણ અમ નોધી લઈએ —

"લલિતવિસ્તરમા વર્ણતિરક શબ્દ વપરાયેલો છે ચળાય તીરક ચળતીરક એટલે વર્ણ લખવાને તીર જેવું અણીરાણ માધન આ રીતે અર્થ કરતા મળ મધમા તિરકને મને તીરક હોવું જોઈએ પણ મ થની લાપાની પ્રાકૃતતાને લીધે એ વ્યવસ્થા અચવાઈ લાગતી નથી અચવા ગરહતમા તિરક અર્થનાજો તિલક શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે, એ તિલક શબ્દને ચર્હો 'તિલક કરવાનું માધન' એ અચમા આરોપીએ તો પણ ઉપર્યુક્ત અધ્યયન એસી નવ્ય છે તિલક કરવાનું માનુ સાધન પણ અણીદાર જ હોય છે અચવા તિલક શબ્દ તિરક ગણ, એ અર્થમા પ્રસિદ્ધ છે અદો આ ગમાર્થક શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ તો પણ તેનો ની ની જેવો ઓપચારિક જ અર્થ ધરી શકે છે, અને તે વર્ણ લખવાને માટે તિલક ગણમાથી બનેલું માધન આ પદ્યમાં '૨' અને '૩'નું માધ્ય સમજને વર્ણતિરક શબ્દની નિ પત્તિ કરવાની છે "

હવે “ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકળા”(પૃ. ૪૪-૩૫)માં એના વિદ્વાન લેખક મુનિ શ્રીપુણ્યવિજય શું કહે છે તે સાથે સાથે જોઈ લઈએ :

“લખવાના સાધનને જોમ ‘લેખણ’ કહેવામાં આવે છે તેમ તેનું ‘વતરાણું’ કે ‘કલમ,’ એ નામ પણ કહેવામાં આવે છે. ‘કલમ’ શબ્દ મોગલ જમાનાનો છે, એ ખુદ્દો વાત છે. ‘વતરાણું’ શબ્દ સં. અવતરણ ઉપરથી જન્મ્યો હોય એમ વધારે સંભવ છે. જેનાથી લખવા માટે અવતરણ-પ્રારંભ થઈ શકે તે અવતરણ અથવા વતરાણું-વતરાણું; અર્થાત્ પાટી ઉપર ધૂળ નાંખીને અક્ષર ઘૂંટવાનું સાધન, છેવટે આ શબ્દ લખવાના દરેક સાધનના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે. કલિતાવસ્તરના લિપિશાલાસંદર્શનપરિવર્તમાં આવતા ‘વર્ણતિરક’ શબ્દને જોયા પછી કેટલાક એમ પણ માની લે છે કે આ વર્ણતિરક શબ્દ ઉપરથી વતરાણું શબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોય.”

વિશેષમાં શ્રી. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા અને શ્રી. ભરતરામ ભા. મહેતા દ્વારા રચાયેલ The Modern Gujarati—English Dictionary(vol. II, p. 1336)માં “વતરાણું, s. n. [S an instrument of accomplishing an object] A pen.” એવો ઉલ્લેખ છે.

અત્યારે તો હું એમ માનવા લલચાઉં છું કે ‘વતરાણું’ શબ્દ વર્ણતિરક, વર્ણતિલક કે વર્ણતીરક ઉપરથી કે ‘અવતરણ’ કે ‘વિતરણ’ ઉપરથી પણ ઉતરી આવેલો નથી. કિન્તુ ‘વર્તનક’ ઉપરથી ઉદ્ભવ્યો હોય, એમ લાગે છે મને આ કલ્પના શ્રીરત્નમંદિરગણિએ વિ સં. ૧૫૧૯ પૂર્વે જે ઉપદેશાતરંગિણી રચી છે તેના ૪૮મા પત્રની નિમ્નલિખિત પંક્તિ જોવાથી સ્ફુરી છે:—

“શક્તિસિંહનૃપસમાયાં આચાર્યા આકારિતાઃ ક્ષુદ્રકાનાં વ્યાકરણ પાઠ્યન્તઃ દસ્તસ્થિત-
લોહવર્તનકા પ્રાપ્તઃ । નૃપેણોક્તમ્—કિમિદં કરે ? । તૈરમાણિ—‘સેવડાવણ્ડ’સ્ય કુણ્ડસ્ય નાચનાર્થ
લોહકીલિકા ॥”

અહીં લોહના વર્તનકનો ઉલ્લેખ છે અને તે અણિયાળી સળીને મળતો આવતો હોય, એવું સૂચન છે. ‘વતરાણું’ એ શબ્દ માટે ‘ખરતના’ શબ્દ મળે છે, એ જોતાં વર્તનક એનું મૂળ હોય એમ લાગે છે. વળી ‘વર્તનક’ ઉપરથી ‘વતાણું’ કે ‘વટાણું’ જેવો શબ્દ જરૂર ઉદ્ભવી શકે. આ જોતાં હું ઉપર મુજબ કલ્પના કરું છું. છતાં એની વાસ્તવિકતાને નિર્ણય તો ખડુ શ્રુતોને જ સોંપું છું. આશા છે કે તેઓ આ દિશામાં સપ્રમાણ પ્રકાશ પાડશે સાથે સાથે “ઠાઠ નિશાળિયાને વતરાણું ધણાં” એ કહેવતમાં ‘વતરાણું’ શબ્દનો પ્રયોગ જોવાય છે. તો આ શબ્દ કચારથી ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયો તે પણ તેઓ સૂચવવા કૃપા કરે. કલમ

‘કલમ’ શબ્દના આઠ અર્થો થાય છે : (૧) લેખણ, (૨) દસ્કત, (૩) લેખનશક્તિ, (૪) પીંછી, (૫) ચીતરવાની કળા, (૬) કલમની પેઢે ત્રાંસી કાપીને ઉગાડેલી ઝાડની ડાળી, (૭) પેરા અને (૮) કરારની શરત. આ પૈકી પ્રથમ અર્થને અનુલક્ષીને અત્ર વિચાર કરાય છે.

લોહના અણીદાર સોયા જેવું સાધન ગુજરાતી અક્ષરો લખવા માટે અનુકૂળ નહીં ગણાવાના ગ્રંથો કે અન્ય કાઠ કારણસર આપણે ત્યાં અસલ કલમ માટે બર કામમાં લેવાતું હતું. મુનિ શ્રીપુણ્યવિજયનું એમ કહેવું છે કે ‘બર’ શબ્દ આપણામાં મોગલો સાથેના સહવાસને કારણે પેઢો છે. આપણે ત્યાં એને કાંડુ-કાઠા તરીકે ગોળખવામાં આવે છે.” ૫૦૯

ગુજગતી ભાષા અને સાહિત્ય(ભા ૧, ૫ ૪૧૪)મા 'દેશ્ય વચ્ચ વચ્ચ ગુજગતી બરુ' એ મતલબનો જે ઉલ્લેખ છે તે પેઢી બરુથી પ્રગટત બરુ જ સમજવાનુ હોય તો શ્રીપુણ્યવિજયનુ કથન નિચારણીય જણાય છે

લેખપદ્ધતિના અંતમા જે પાંચમુ પગિશિષ્ટ અપાયેલુ છે તેમા 'કાયસ્થનિન્દા' તરીકે કેટલાક પદો છે એમાના નીચે મુજબના બે પદોમા 'કલમ' શબ્દ વપરાયેલો છે —

“ વન્માપ્રનિર્ગતમયીવિન્દુશ્ચાજેન સાજ્જનાશ્રુક્ષ્ણા ।

કાયસ્થયુષ્ઠ્યમાના રોદિતિ ચિન્નેવ રાજશ્રી ॥”

“ આયુષ ક્લમ યસ્ય તસ્ય દેવોઽપિ શક્યતે ।

લેખનીકૃત્ત્વસ્ય કાયસ્થસ્ય ન વિશ્વસેત્ ॥”

કલમ માટેના વિવિધ બરુ—કલમ માટે અનેક જાતના બરુ વપરાય છે જેમકે ધોળા બરુ, ૫૧૦જવાઈ (કાળા) બરુ, વાસની જાતના બરુ, તજીઆ બરુ, ઇત્યાદિ તજીઆ બરુ તજની જેમ પોલા હોવાથી એતુ એ નામ પડયુ હોય એમ જણાય છે

બરુની પરીક્ષા—ઇટ અને ચૂનાની કે પત્થગની મજબૂત જમીન ઉપર જે બરુને રૂપિયાની પેઠે ખખડાવતા બોહો અવાજ નીકળે, એ બરુ કાચા, ફાટ પડેલા કે મઠી ગયેલા હોવા સભવ છે એવા બરુ લખવા માટે નિર્ગર્થ છે વળી એ અપનક્ષણા મનાય છે, જે બરુને ઉપર મુજબ ખખડાવતા એમાથી તાપા જેવો અવાજ નીકળે તે સાગ ગણાય છે, એ બરુ લખવામા ઉપયોગી છે

વિવિધ જાતના બરુની કલમોના ગુણ-હાપ

જૈન ચિત્રકંપદ્વંધ્યક(૫ ૩૩)મા કહ્યુ છે કે “આ ૫૧૧ બરુ, જાતે મહજ બગડ હોય છે, એટલે તેની બનાવેલી લેખણને અથડાતાં કે કપડામા ભરાઈ જતા એકાએક તૂટી જવાનો ભય રહે છે, તેમ જતા જે તેને સાચવીને નાપગવામા આવે તો તેમા બીજા ગદ્યા બરુ ડગતા ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેની લેખણથી ગમે તેટલુ લખવામા આવે તો પણ તેની અણીમા ફૂચો પડતો નથી કાળા બરુની કલમો વધારે મજબૂત, સરમ અને એકાએક તેની અણીમા ફૂચો ન પડે તેવી જ ચાય છે વાસના બરુ અને ધોળા બરુ પણ એકદમ ઠીક જ હોય છે ખાસ કરી કાળાં બરુ અને વાસની જાતના બરુની લેખણોનો ઉપયોગ વધારે અનુકૂળ રહે છે અને એ જ વર્ગગણ છે

કેળવણીનુ શાસ્ત્ર અને તેની કળા(ભા ૨, ૫ ૨૨૨)મા એવો ઉલ્લેખ છે કે “અક્ષર સુધારવા માટે જે કલમ વાપરવાની તે ઘણી કઠણ ન જોઇએ લોઢાની, વામની, ને જવાઈ(કાળા) બરુની કલમ આ કામમા વાપરવી નહોં ધોળા બરુની કલમ વધારે સારી છે તે ન મળે તો જવાઈ વાપરવી ”

કલમની રચના—કલમ બનાવના માટે જો આખી જડ હોય તો તેના લગભગ એક વેત જેવડા કટકા કર્યા પછી એક કટકો લઈ તેને ધ્રાવવામા આવે છે પછી જેવડા નાના મોટા અક્ષરો રખવાના હોય તે પ્રમાણે એની અણી ઝીણી કે જડી જનાવાય છે અને

ત્યાર બાદ લખનારના હાથના વળાક અને એની કલમ પકડવાની રીતને ધ્યાનમાં લઈ, તેની અણી ઉપર સીધો કે વાંકો કાપ મૂકાય છે.

જો કલમનો વચ્ચેનો ભાગ કાપ નોંધએ તેટલો છૂટો પડતો ન મૂકાયો હોય તો શાહી બરાબર ન ઉતરે એ બનવાનું છે. એવે વખતે એ ભાગ કાપને પહોંચા કરી, એમાં માથાનો વાળ ભરાવવાથી બરાબર લખાવા સંભવ છે. એવી રીતે જો વચ્ચેનો કાપ વધારે ફાટી ગયો હોય તો શાહી વધારે ઉતરી જઈ ડપકા પડે. તો એવે વખતે એના મોંઢા ઉપર દોરો બાંધવો દુરસ્ત થઈ પડે.

કલમની અણીનો કૂચો થઈ જાય, એ ભાંગી જાય કે તરડાઈ જાય તો ૫૧ રચનાથી ફરી ધડતાં તે પાછી લખવા માટે કાંમ લાગે છે. આજે આ કલમનો વપરાશ આપણી બીજી કેટલીક ૫૧૩જૂની ચીજોની પેઠે ઘણો ઓછો થતો જાય છે. અને એને બદલે એના ફરતાં વધારે ખર્ચાળ એવા પેન-હોલ્ડર (pen-holder), નિબ (nib) અને ફાઉન્ટેન-પેન (fountain-pen) વપરાતાં જાય છે.

કલમરૂપ અવ્યવવાળા કેટલાક શબ્દો—કલમકશ, કલમકશી, કલમકસાઈ, કલમતરાશ, કલમત્રાંસ, કલમદાન, કલમબદી અને કલમખાજ, એ શબ્દોમાં ‘કલમ’ શબ્દ નજરે પડે છે. કલમકશ એ વિશેષણ તેમ જ નામ પણ છે. વિશેષણરૂપ કલમકશનો અર્થ ‘કલમ યાને લેખણ વાપરી જાણનારું’ એવો થાય છે. નામરૂપ કલમકશના અર્થ લલિયો, કુશળ લેખક અને મુસદ્દી થાય છે. કલમકશીના બે અર્થો છે: કલમ વાપરવી તે અને સુંદર છટાદાર લખાણ કરવું તે. કલમકસાઈનો અર્થ ‘કલમનો કસાઈ એવો માણસ’ યાને ‘કઠોર લેખક’ એવો થાય છે. કલમતરાશનો એક અર્થ કલમ ધડવાનો અપ્પુ એવો થાય છે તે તો આપણે ૫૧૨મા ટિપ્પણમાં જોઈ ગયા. એનો બીજો અર્થ ‘કલમ ધડનાર આદમી’ થાય છે. કલમત્રાંસનો અર્થ ‘કલમના જેવું ત્રાંસું’ એમ કરાય છે. કલમદાનનો અર્થ ‘કલમ રાખવાની ભૂંગળી-પેટી’ એવો થાય છે. કલમખાજનો અર્થ ‘કલમ વાપરવામાં કુશળ’ એવો થાય છે. કલમબદીનો એક અર્થ ‘કલમ વાર-પેરા પાડીને કરેલું લખાણ’ થાય છે. ૫૧૪બીજા અર્થો અત્ર અપ્રસ્તુત છે.

કલમ અને સ્વચ્છતા—કલમ વડે લખતી વેળા ખડિયામાં કલમ વધારે પડતી બોળવી નહીં; નહીં તો લખતી વેળા ડપકા પડે અથવા તો હાથ બગરે. કલમ ફાટેલી હોય કે એ બરાબર પકડેલી ન હોય તો પણ હાથ બગડવા સંભવ છે. શાહીવાળી કલમ-લીલી કલમ વાળે કે પહેરેલા કપડા ઉપર લોહવી નહિ; નહિ તો એ વાળ કે કપડું બરાબ થાય. લખતાલખતાં વિચાર કરતી વેળા કે પાનું ફેરવવું હોય ત્યારે કેટલાક કલમ કાને ખાસે છે, પણ તેમ કરવાથી કાને કે ટોપીએ ફેટા પર ડાંધ પડવાનો સંભવ છે. વળી કેટલાક તો એવે વખતે કલમ મોંથી પકડી રાખે છે. એ તો ઘણી ગદી રીત ગણાય. કલમ જ્યાં ત્યાં ખંખેરવી નહીં; નહીં તો આસપાસની જમીન કે જાળમ કે એવી જે કોઈ ચીજ પાથરી હોય તે બગડે.

૫૧૨ કલમ ધડવા માટે કાંમમાં લેવાતા અપ્પુને ‘કલમતરાશ’ કહે છે.

૫૧૩ લખવાની લાકડાની પાટી અને લાકડાની ઢીંગલી, જાણી તથા ચાલણગાડી તેમ જ માદીની કોડી દર્યાદિ.

૫૧૪ યાચ યાને જતાં. (૨) જમ કરેલી વસ્તુઓની ચાદી, (૩) કોઈ પણ ભાગની વ્યવસ્થા કે દામકાજનું ઘોરણ બતાવતી તપસીલ અને (૪) કોલકરાર યાને સારત એ કલમખદીના બીજા અર્થો છે.

કેસમનો શૈલુગાર—કેસમ માટે વપગતા એક ઉપ લખ લગાડી તેને રૂપેરી કે સોનેરી ધોખ ચોટાડી વેચવામાં આવે છે ખામ કરીને આવા બરુઓ સુગતમાં તેમ જ અન્યત્ર બેંચાય છે ચોપડાપૂજન માટે કાગદીને ત્યાથી ચોપડા ખરીદનાર વેપારીને એ કાગદી બેંક આપે છે કતો—

“કતો” એ શબ્દ અનેકાર્થો છે એના (૧) ત્રણ કાપની કલમ યાને લેખણ, (૨) મારાં લખેલો ખગડો યાને નમુનો અને (૩) એનું એ જ યાને સદરહુ, એમ ત્રણ અર્થો થાય છે એ પૈકી પ્રથમ અર્થ અત્ર પ્રસ્તુત છે કેટલાક લોકો આ અર્થમાં ‘કિતો’ શબ્દ પણ વાપરે છે આથી એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે કતો અને કિતો એ બંને ગળદ માયા છે કે કેમ અને એની વ્યુત્પત્તિ શી છે? ૧૧૫ હાલ તુરત તે આનો ઉત્તર હું આપી શકું તેમ નથી

ઉપયોગ—કતો એ પાંચપાટી ઉપર બડી નડે-ચાકથી લખવામાં તેમ જ ટોપિસ્તા-લેખનકળા-દગ્ધત શિક્ષક (copy-book) ૧૧૬ લખવામાં વપગાય છે હાલમાં દરેક શિક્ષક-લખનકળા માટે lackhanpen, Student kitta Pan ઇત્યાદિ લખેલી નિમ-રટીય વપગતી બેંચાય છે

કતો કેવળ ગુજરાતી અને બાળબોધ ત્રિપિના અક્ષરો જ લખવા માટે વપરાય છે એમ નહીં, પરંતુ ઉર્દુ લિપિ માટે પણ એના ઉપયોગ દગાય છે, કેમકે ચોપી ચોપીને-જે અક્ષરોના જે ભાગ જેવા બડો પાતળો બેંક છે તે કાઢનામાં કતો ત્રિગેય ઉપયોગી છે

બનાવટ—કતો મરોડામાંથી મગ્દદમાંથી ૧૧૭ બનાવાય છે, અને તે કેસમની પેઠે ઘડવામાં આવે છે બેંકમાં મોટા અક્ષર કાઢના હોય તે પ્રમાણમાં કતો બેંક છે કતોને બેંક છે તેવા કાપ ન અપાયો હોય કે તેને કચેથી બેંક છે તેવા તે ચીગયો ન હોય કે તેનું એક પાખીઉ થરકાતુ હોય કે ભાંગી ગયું હોય કે કતોને છંડે રૂચો રખો હોય તો અક્ષર જેના બેંક છે તેના મક્કાઈદાર લખાય નહિ

પાટી

પૂર્વે ગામડી નિશાબોમાં-મામ્ય શાળાઓમાં લખના માટે આજની પેઠે વિદ્યાર્થીઓ પંચપાટી યાને રસેઈટ (slate) ન વાપગતા લાકડાના પાટિયામાંથી બનાવાયેલી પાટી

૧૧૫ ઉપર્યુક્ત ગુજરાતી અંગે કોઈ કારણમાં ‘અરબી કિતબ-કડો’ એનું ક-તા માટે સૂચન છે, કતોનું મૂળ પણ અરબી હોવાનું ત્યા સૂચવાય છે

૧૧૬ આ સમયમાં કેળવણીનું શાસ્ત્ર ‘અને તેની કળા(લા ૨, ૫ ૨૨૬-૨૩૦)માં’ બે કહુ છે તે નોંધી લઈએ—

“કોપીનુંકેમ અને લખવા માટે અનેક યુક્તિઓ કરેલી હાલ છે કોઈમાં ખાતા મરિલા હોય છે તે વડે અમગના અવયવો કે-નડા કાઢના તેનું પ્રમાણ હાલ વાગે છે જેમ ખાતા વધારે તેમ પ્રમાણની ખામીથી વધારે સમય થાય છે કોઈમાં મોં તથા લીટીઓ દોરી તેમાં અક્ષર કાઢે છે કોઈ પોતા અક્ષર કાગી તે છાકરા શાલીથી પૂરે એવી ચોકવળ રાખે છે કોઈમાં મથાળે એક લીટી લખી બાકીની દોરી લીટીઓ છાકરાને કાઢવા માટે ખાલી રાખે છે પાનામાં એક લીટી કરવા વધારે લીટી છાપેરી દોય, તે નકલ કરવાની સંવદ વડે છે જે કોપીઓ લખી વધારે તાખી દોય, જે જેમાં મથાળે તથા વડે છાપેલા અક્ષર દોય, તે વધારે કીક પડે છે, કેમકે તેમાં છાકરાને કાગવાની લીટીઓ થોડી દોય, ન નકલ કરવાના અક્ષર નજરમાં દોય વિદાયતમાં નકલ કરવાના લાટીની એક પટ્ટી છૂટી રાખે છે, તે ખગેડીને ન્યા લઈ જરી દોય ત્યા લઈ જવાય છે, તેથી છાકરાને નકલ કરવાનું વધારે અનુકૂળ થાય છે અમુક અક્ષર ગ્રાહ્યતામાં થયેલા લાવવાની ખાતર અમળતા ને અપ્રસિદ્ધ રાગ્દ, વાક્ય, કે કહેવતો કોપીમાં વાપરેરી નહિ તેમ તે નીતિવિરુદ્ધ કે શક પડતી નીતિ દેખાડનાર ન ગ્રેહ છે”

૧૧૭ સરકારના બાજગીના નેન જ વ્યવસ્થા ગાહાને ‘શક’ કહે છે એ શક નો એક બીજો અર્થ ‘નર થાય છે

વાપરતા. એ પાટી ઘણે ભાગે તે ગામના ને સ્થળના મુચારની જ બનાવટ હતી. એ પાટી હાલની પથરપાટીની જેમ જલદી ભાંગી જતી નહીં. એ પાટી પર ધૂળ ભભરાયી, વતરણા વડે લખાતું અને કેટલીક વાર ખડી કે ચાક વડે એના ઉપર અક્ષર કઢાતા.

જેને આપણે સામાન્ય રીતે સ્લેઈટ યાને પથરપાટી કહીએ છીએ તે બધી પથરની જ હોતી નથી. કેટલીક પતરાની અને કાગળની પણ આવે છે. પથરની સ્લેઈટ એકવડી તેમ જ બેવડી મળે છે. કાગળની સ્લેઈટ એકવડી આવતી હોય તો તે યાદ નથી. લાલ લીટી અને ખાનાંવાળી એવી પથરપાટીઓ તેમ જ મણકાવાળી પથરપાટીઓ પણ મળે છે.

પથરપાટી વાપરનાર કાલસા વડે એને માંછ ધોઈને સાફ કરે છે.

ખડિયો

જેને આપણે અત્યારે ખડિયો (ink-stant) કહીએ છીએ તેને અસદ્ધ સંસ્કૃતમાં મધીભાજન, મધીપાત્ર કે લિખ્યાસન કહેતા હતા.^{૫૧૮} રાયપરેયણકરુત્ત(મ. ૪૩)માં જે 'લિખ્યાસણ' શબ્દ વપરાયેલો છે તે ઉપરથી 'લિખ્યાસન' શબ્દ બનાવાય છે.

'ખડિયો' એ નામ ખડી વાપરવાને કારણે પડ્યું છે. ખડી માટે અભિધાનચિન્તામણિ-(કા. ૪, શ્લો. ૫૧૯-૧૦૩)માં 'ખટી' શબ્દ વપરાયેલો છે. 'ખટી' શબ્દ દેશ્ય હોય એમ જણાય છે. થળી 'ખટિકા' શબ્દ જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ખડીના અર્થમાં વપરાયેલો મળી આવે છે. નરનારાયણાનંદ મહાકાવ્યના ૧૬ સર્ગમાંના ૧૬મા પદમાં 'ખટિની' શબ્દ જોવાય છે. ખડીને બદલે ચાક પણ વપરાતો અને લઘુ પણ કેટલેક સ્થળે ખડિયામાં પાણી રેડી તેમાં સારી જતનો ચાક બરાબર ઓગાળી લખવાનો પ્રચાર હશે.

કેટલાંક છોકરાં ખડિયામાં કપડાની ચીદરડી જોળી રાખે છે, પરંતુ તે વખત જતાં કાઢી જાય છે અને એના તાંતણા કલમની-કત્તાની-નિળની ફાટમાં ભરાય છે કે તેને છેડે વળગે છે અને તેથી લખાણ બગડે છે.

પથરપેન

પથરની કે પતરાની સ્લેઈટ ઉપર લખવા માટે પથરપેન વપરાય છે. એને સામાન્ય રીતે 'પેન' કહેવામાં આવે છે. એ પેન અનેક જાતની આવે છે. જેમકે એક બાબુએ ઘડેલી અને અણીવાળી, એ પ્રમાણે ઘડ્યા વિનાની, કાગળલપેટેલી, દૂધિયા, સીસાપેન-પેન્સિલની જેમ ઘડીને લખવાના કામમાં લેવાતી, ઇત્યાદિ.

સીસાપેન

કાગળ ઉપર લખવા માટે પેન્સિલ (pencil^{૫૨૦}) વપરાય છે. આને કેટલાક 'સીસાપેન' કહે છે. એ અનેક જાતની આવે છે. કેટલીક એકદમ પોચી તો કેટલીક એકદમ સખત હોય છે. કેટલીક સમધારણ હોય છે. બહુ સખત પેન્સિલ ચિત્રકામમાં-ડ્રોઇંગ-(drawing)માં વપરાય છે. રંગીન પેન્સિલો પણ આવે છે. તેમાં અડધી લાલ અને અડધી ભૂરી, એ જાતની પેન્સિલ ઘણી જાણીતી છે. સામાન્ય રીતે પેન્સિલ લગલગ એક વેંત જેવડી લાંબી મળે છે. હાલમાં થોડો વખત થયા એનાથી લગલગ બેવડી લાંબી

^{૫૧૮} ખડિયા માટે 'ક'ખી' શબ્દ પણ જોવાય છે.

^{૫૧૯} "शुक्लवातौ पाकशुक्ला कठिनी खटिनी खट्टी"

^{૫૨૦} "Instrument for drawing or writing, especially of black lead enclosed in cylinder of wood or in metal case with tapering end".

પેન્સિલ મળે છે વળી લખતી વેળા જેમ જેમ પેન્સિલ ફેરવતા જાય તેમ તેમ નૂદા રંગનું લખાણ થતું જાય એવી પણ પેન્સિલ મળે છે

કેટલીક પત્થરપેનોની પેઠે પેન્સિલો પણ ઘડેલી-અણીરાળી તેવા મળે છે હથેલા છાપ, ખતક છાપ, બેટ છાપ, ટાવર છાપ, એમ જાતજાતની છાપવાળી અને તાજમલાલ ઇત્યાદિના નામથી ઝાળખાતી પેન્સિલ મળે છે

સીસાપેનમા એક જાતનું કાળુ સીસુ—plumbago^{૫૨૧} નામની ધાતુ હોય છે અને એની આસપાસ ફરતી લાકડાની ઝાળ ચીપ હોય છે અને બન્ને પેન્સિલ માટે વપરાયેલ છેવળ પ્લમ્બેગો પણ મળે છે અને તે માટે જાતજાતના ઘર પણ મળે છે એવા ઘરવાળી પેન્સિલો પણ વપરાય છે

સીસાપેન ઘડવાના સંચા

અધુ વડે સીસાપેન ઘડવાને બદલે કેટલાક એ ઘડવા માટે મચાનો ઉપયોગ કરે છે એ સચા જાતજાતના આવે છે કેટલાક મચાનું ઘર લોખંડને બદલે કચકડાનું પણ હોય છે એકવાડા તેમ જ બેવડા સચા પણ આવે છે દરેક મચામા ધારાળુ નાનું મ ખુ પાનું હોય છે

જોસતાન-દફતર

'જોમતાન'^{૫૨૨} કહે છે 'જોસતાન'^{૫૨૩} કહે છે 'જોશન' કહે છે તે એક જ છે અને એ દરેક શબ્દનો અર્થ 'ચોપડીઓ વગેરે મુકવા માટેની વિદ્યાર્થીની કાથળી યાને થેલી,' એવો થાય છે આ અર્થમા 'દફતર' શબ્દ પણ વપરાય છે જો કે એના 'કાર્યાલય' અને 'કામ કાજના કાગળિયા ચોપડા વગેરે' એવા બીજા બે અર્થો પણ થાય છે ચોપડા મુકવાની થેલીઓ કતાનની, ખાદીની અને ચામડાની આવે છે ચામડાની થેલીને 'પાટીટ' કહે છે હાલમા 'ચામડાની કે પતરાની 'બેગ' (bag) પણ વપરાય છે પહેલા જોમતાન તરીકે પાટીની આસપાસ કપડું વીટાળાવુ હતું હજી પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પોતાની ચોપડી વગેરે કપડામા લપેટીને લાવતા જોવાય છે

દોપિરતા

હિસાબના ચોપડા માટે મામાન્ય રીતે અમદાવાદી કાગળ વપરાય છે એવા કાગળ નકામા બનતા એને એક બીજા માથે ચોટાડી તેનું જાડું પૂકું લગભગ ૧૨ ઇન્ચ x ૪ ઇન્ચનું બનાવી શકાય આવા પૂઠાને કાળુ ગળી તેના ઉપર ખડી કે ચાકથી અક્ષર કાઢી શકાય અને એ અક્ષર જૂસી નાખવા હોય ત્યારે પાણીનું પોતુ લઈ-કપડું બોનું ડરી તે વડે એ પૂકું લૂછી શકાય અને ફરીથી એના ઉપર અક્ષર કાઢી શકાય આ પ્રમાણે પહેલા કરાવુ નવું, પરવુ હવે દોપિરતા નાણુદ થયા હોય એમ જણાય છે એનું સ્થાન એના કગતા વધારે ખર્ચાળ એવી લેખનકળા-દસ્તશિક્ષક ઇત્યાદિએ ઉત્તરોત્તર લીધું છે

અક્ષર ઘૂટવા માટે કામમા લેવાતા ઉપયુક્ત જાડા પૂઠાને 'દોપિરતા'^{૫૨૪} કે 'દોપીરતા'^{૫૨૫} કહે છે જે બાળકના અક્ષર ખગાય હોય તેને દોપિરતા ઘૂટવાનું કહેવામા આવે છે, 'કાંઈ ઘણો વખત લખાલખ કર્યા કરતું હોય તો તેને 'દોપિરતા થુ ચીતર્યા કરે છે' એમ કહે છે

અક્ષર સૂકવવા માટે ઉપયોગમા લેવાતી ચીજો

પાનું ફેરવવું હોય ત્યારે કે લખાણ જિયુ મુકી દેવાનું હોય ત્યારે કે એવે કોઈ વખતે અક્ષરો સૂકાઈ ન ગયા હોય તો તે સૂકવવા માટે વિવિધ ચીજોનો ઉપયોગ કરાય છે કોઈ એના ઉપર ધૂળ નાખી, અક્ષર નૂડવે છે, પરવુ એ રીત ઠીક નથી કોઈ નદીની ઝીણી રેતી વાપરે છે કોઈ ચળવતી ગજી વાપરે છે કોઈ પોતે પહેરેલ બદન, ખમીર, અગરખી

૫૨૧ "Black lead, graphite" a form of carbon used for pencils etc'

૫૨૨-૫૨૩ ઉપયુક્ત ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોશમા "P जुड़ a part + दाढ़, S धान, घाम, a place" એવો ઉલ્લેખ છે ૫૨૪-૫૨૫ "दो + S घृष्ट the surface" એવન, ૫ ૮૨૦

કે એવાં કાંઈ વસ્તુની ખાંચ લીધા અક્ષર ઉપર દાખે છે, કિન્તુ એ રીત પસંદ કર્યા એવી નથી. હમણાં કેટલોક વખત ચવાં ઘણાખરા લોખા શાલીયસ કાગળ (blotting paper) વાપરે છે. એ હળવેથી અને ખસી ન જાય તેમ લીધા અક્ષર ઉપર મૂકે છે અને પછી એને ભેરથી દબાવે છે. કેટલાક શાલીયસના ગંદા-ગમેદલા કદમ વાપરે છે, પણ તે ઘટ નથી. અક્ષર છેકવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતી ચીજો

કાંઈ અક્ષર કે તેનું પાંખડું કે એવું એનું એકાદક અવયવ-ખાંડું લખાતાં તે જૂંસી નાંખવાની છેકવાની જરૂર પડે છે. એના ઉપર છેકા મૂકી ન ચલાવી લેવું હોય તો તે માટે જનનગતની તરફીખો કામે લગાડાય છે. કાંઈ આંગળીથી એ અક્ષર લીધો હોય તો જૂંસી નાંખે છે અને કાંઈ થૂંક લગાડી તેમ કરે છે, પરંતુ આ જંતે રીત અયોગ્ય છે. કાંઈ ચામુ વડે એ અક્ષર કાતરી કાઢે છે, કિન્તુ તેમ કરવામાં કાગળ ત્યાંથી ધસાઈ ફાટી જવાનો ભય રહે છે. એ માટે રબર (rubber)—eraser વાપરવું ઉચિત જણાય છે. ભેદ એ અમુક અંશે ખર્ચાળ છે ખરું.

હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં તો હડનાલ લગાડવાની પ્રથા જોવાય છે, અથવા તો એ અક્ષરને નકામો બતાવવા એને માથે મીડું કરાય છે.

આંકણી

આંકણી એ આંકવા માટેનું-લીટીઓ દોરવા માટેનું એક સાધન છે. એનો આકાર નળી જેવો હોય છે અને એની લંબાઈ એકાદ ફૂટ જેટલી હોય છે. એ સીસમ કે સાગના લાકડામાંથી બનાવાય છે. સમાનાન્તરે લીટીઓ દોરવા માટે એ મૂરસ સાધન છે. કેટલાંક વર્ષો ઉપર કાંઈ કાંઈ શિક્ષક વિદ્યાર્થીને મારવા માટે પણ એનો ઉપયોગ કરતા હતા અને હદાસ આજે પણ કાંઈ શિક્ષક તેમ કરતા હશે.

કાર્બન પેપર

નકલ કરવા માટે કાર્બન પેપર કામમાં લેવાય છે. પેન્સિલના લખાણ માટે, શાહીના લખાણ માટે તેમ જ મુદ્રણલેખનયંત્ર માટે (type-writer) વગેરે જુદી જુદી જાતનાં કાર્બન પેપર વપરાય છે.

કાગળ

સામાન્ય લખાણ માટે તેમ જ લખાણ છપાવવા માટે જાતજાતના કાગળો વપરાય છે, પણ એ વિષે તેમ જ તાડપત્ર અને ભૂર્જપત્ર વિષે ઊહાપોહ કરવાનું હાલ તુરંત બંધ થાય તેમ નથી. પાટિયું અને ઘોડી

અહીં હું પાટિયાથી જોને અંગ્રેજીમાં black board કહે છે તેનો નિર્દેશ કરું છું. એની વિવિધતાઓનાં સંબંધમાં હું જોધએ તેટલી માહિતી એકત્રિત કરી શક્યો નથી, એટલે એ વાત મારે પડતી મૂકવી પડે છે. વિશેષમાં ઘોડી માટે પણ મારે કેટલીક હકીકત ભેગી કરવાની ખાંકી છે એટલે એ વિષય પણ હું અત્ર જતો કરું છું. વિશેષમાં લેખન કલેવર વધી જવાથી ચિત્રકામ માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલા અને લેવાતાં સાધનોનો નિર્દેશ કરવાનું પણ મારે માઠી વાળવું પડે છે. પણ હવે પછી આ હકીકતો રજૂ કરવાની ઉમેદ રાખું છું.

આ પ્રમાણે સમય અને સાધન અનુસાર હું લેખનસાહિત્યને લગતો “લેખાક ૭” પૂર્ણ કરું તે પૂર્વે આ સાહિત્ય તરીકે કામમાં લેવાયેલી ચીજોની એક યાદી રજૂ કરવી જોઈએ, પણ તે પણ ઉપર જણાવેલ કારણસર અહીં આપી શકાય તેમ નથી, એટલે આ લેખના સંબંધમાં જે કંઈ સૂચવવા જેવું જાહેર્યુતોને લાગતું હોય તે તેઓ સૂચવી, મને અને આ વિષયના જિજ્ઞાસુઓને આભારી કરે એવી વિનંતિ કરતો વિરમું છું. (અપૂર્ણ)

મુંબઈના મહાજનો

[લેખક, સ રા હુગરશી ધરમશી રાપટ]

(અનુસંધાન વર્ષ ૬ અ ૩ પાન ૩૬૯ મુ)

સર જમશેદજી જીજીભાઈ પહેલા બેંગેનર

(૧૨)

૩

સર જમશેદજીએ ૩ ૧૨૦૧ની પૂજા ઉપર પોતાનો વેપાર શરૂ કર્યો હતો. ઉછીની લીધેલી મુડી પણ એમણે પ્રતિકૂળ મયોગને લીધે ખોઈ હતી અનેક મુશ્કેલીઓ, હાડમારીઓ, હુ ખો એમણે ભોગવ્યા હતા પરંતુ ઇ સ ૧૮૦૭થી એમાં મંકટોનો અત આભ્યો તેઓ મુંબઈમાં આવીને વેપાર કરવા લાગ્યા તેમનો વેપાર મદ્રાસ, કલકત્તા, દેનબો, પીનાગ, સીંગાપુર, સીયામ, સુમાત્રા, ચીન અને હંગનાડના બદરા ખાતે નિકાસ પામ્યો હતો તેમનો મુખ્ય વેપાર અશીષુ અને કપાસનો હતો પાછળથી તેઓ મોટા વહાણનદી થયા હતા સને ૧૮૧૪માં એમણે પહેલું વહાણ 'ચુડ સક્સેસ' ખરીદ્યું હતું પછી એમણે ખીજ વહાણો બહેરામગો, બોમ્બે ફસ્ટલ, શાહબેટ, ફોર્ટ વિલીયમ, માર, એનાનીમા અને ખાનરિક ખરીદ્યા હતા આ ઉપરાંત ખોર્ન ચાર પાય વહાણો એઓએ ચાર્ટર લીધા હતા ચીનના બંદરોમાં જ જળાશય કરતા નાના વહાણો પણ એમણે નોલ ઉપર ગાખ્યા હતા એઓ કુલ ત્રીશક વહાણોનો મોટો કાર્ગો ધરાવતા હતા

સર જમશેદજી જીજીભાઈની કંપનીમાં શરૂઆતમાં ત્રણ ભાગીદારો હતા, ૧ શેઠ મોતીચંદ અમીચંદ, ૨, પોતે અને ૩, કોઠણી વેપારી રોક મોહમ્મદઅલી રાગે. આ ત્રણેય મૂળ ગ્રામાણિક હોવાથી પૈસા અને આણરૂ મારી રીતે મેળવવા શક્તિમાન થયા પાછળથી ખાનગી વેપાર કરવા ખાખતમાં સર જમશેદજી સાથે શેઠ મોતીશાને મતમેદ થતાં એઓ અને શેઠ મહમ્મદઅલી રાગે છટા થઇ ગયા હતા શેઠ મોતીશા ૩૫ લાખ રૂપિયા લઇને સર જમશેદજીથી જૂદા થયા પરંતુ પાછળથી એમના વાગસે મળેલી એ ગૃહમ ગુમાવી હતી સર જમશેદજીએ શેઠ મોતીશાની મિત્રતા અને યાદગીરી જળવવા રૂ ૩૦૦૦૦ની ગૃહમ પાજરાપોજમાં આપી હતી

ઇ સ ૧૮૨૧માં સર જમશેદજીએ મોટું માહસ ખેડી, ચીનથી આવતો મર્ચે માલ એકઠાથુ કર્યો હતો રેશમ, ચાહ, ચીની કાચ, આ સર્વ માલ એમણે સોઢાની સદાયતાથી એકઠાથુ લઇને મનગમતા ભાવે લીધા હતા આથી એમની પૂજા ખેતરી થઇ ગઈ હતી સર જમશેદજી આટલા માચા હતા બેન્કો તેમનો ખૂબ વિચાર કરતી હતી એઓ વેપારમાં જાતિ કે શક્તિમેદ માનતા નહોતા બધા વેપારીઓને મ કરવાને એગો ચુક્યા નહોતા આથી એમની સોહમિયતામાં ભારે વધારો થયો હતો કોઇ પણ વેપારી - સર જમશેદજી પાસે મુશ્કેલીઓ લઇને આવતો, તો એમની વાત આ ઉમ્મીદ દિલનો શાહસોહાગ ધીરજથી સાબળી, એમને યોગ્ય સલાહ, દેરવણી અને આર્થિક મદદ આપવામાં કદિ પછાત પડતા નહો એ દયાસાગરના મનમાં દયાનો અખુટ સાગર હતો આપતુ, એ - એનો સ્વાભાવિક ધર્મ હતો

સર જમશેદજી હવે આધેડ ઉમ્મરના થયા હતા. એમની પાસે હવે ૨૫-૩૦ લાખની મુદી થઈ હતી. એમણે હવે સારા ભાગીદાર શોધવા માંડ્યાં. પોતે જાહેરજનતાનું કામ હવે વિશેષ પ્રમાણમાં કરતા હતા. વેપારીઓની વચ્ચે પડી, પતાવટો દરવામાં એમનો સમય પણો જતો હતો. વધતા જતા વેપારને પહોંચી વળવાને માટે એઓને સમય પૂરતો ગળતો નહોતો. આથી એમણે સને ૧૮૩૫માં પોતાના વડા પુત્ર ખરશેદજીને ભાગીદાર તરીકે પોતાની પેઢીમાં લીધા. તે ઉપરાંત શેઠ ફરદુનજી સોરાળજી પારખને પોતાના ભાગીદાર તરીકે એ જ સાલમાં લીધા. એમણે કંપનીનું નામ હવે શેઠ જમશેદજી જીજીભાઈ એન્ડ સન્સના નામથી ચાલવા લાગ્યું. કંપનીનું કામ હવે વધારે મોટા પાયા ઉપર ચાલ્યું.

એઓ ભાગીદાર બહુ જ ખ્યાલ પછી પસંદ કરતા હતા. શેઠ ફરદુનજીના પિતા સોરાળજી ખરબેરજી ચીનના અનુભવી વેપારી હતા. એક તકરારી વિષયમાં એ ગૃહસ્થના ઉપર એની પેઢી અને બીજી પેઢીએ સલાહનો નિર્ણય હોડ્યો. આ ગૃહસ્થની સમ્મતિ તરફ ખેંચાઈ એમણે પોતાની પેઢી વિરુદ્ધ માચી વાત જણાવી. એની સત્યપ્રિયતાની કદરમાં સર જમશેદજીએ એને પોતાની પેઢીમાં દાખલ કર્યા. એને સર જમશેદજી પુત્રની પેઠે ચાહતા હતા.

સર જમશેદજી કેટલા સાદસિક હતા તે આથી જણાશે કે સને ૧૮૩૬-૪૦માં ચીન અને અંગ્રેજો વચ્ચે અફઘાની બાબતમાં મહાયુદ્ધ જાગ્યું, અંગ્રેજોએ ચીનના શહેનશાહની વિનંતિ નાકબુલ કરી, ચીનમાં અફઘાની જોરાવરીથી મોઠ્ઠાં થઈ. ચીનના સત્તાવાળાઓએ આ અફઘાનીનો નાશ કરી નાંખ્યો. આથી ચીન અને અંગ્રેજો વચ્ચે મહાયુદ્ધ જાગ્યું. એમાં ચીન પાછળથી હાર્યું. આ સમયે સર જમશેદજીની પેઢીએ જેટલાં મળ્યાં એટલાં વડાઓ ભરી ભરીને અફઘાની અને કપાસ ચીન ખાતે કરોડોની કિંમતનાં ચઢાવ્યાં. એ માલ લઢાઈ પહેલાં ચીનની અંદર ચાલ્યો ગયો. તે ભારે મોટા નફા સાંચે વેચાણો. તેમાં એમને એક કરોડ રૂપિયા નફો મળ્યો. પાછળથી યુદ્ધમાંથી ચીન હારતાં એમના ગળામાં મોટી કિંમતનો માલ મોંઘા ભાવનો રહી ગયો. છતાં છેવટે અર્ધો નફો તો એમના હાથમાં રહ્યો જ. એમની કંપની ચાલુ મોટા વેપાર કરતી હતી. નફો-તુકશાન મોટે પાયે થતા હતા. છતાં છેવટે દિવાળીએ હિસાબ મંડાતાં નફો રહેતો હતો. ઈ. સ. સને ૧૮૦૧થી સને ૧૮૪૦ સુધીનાં ૪૦ વરસોમાં ખરચ ખૂંટણ કાઢતાં એમણે બે કરોડ રૂપિયા નફો કાઢ્યો હતો. દર વરસે પાંચ લાખ રૂપિયા ચોકળો નફો ગણતરીમાં અત્યારે પણ ખૂબ સરસ ગણાય. અંગ્રેજો કે દેશી કોઈ વેપારીઓ આગડો મોટો ચાલુ નફો કરતા નહોતા. આથી સર જમશેદજીની પેઢી આખા હિન્દમાં મોટા વેપાર અને મોટા નફા મેળવવામાં અગ્રગણ્ય જ નહી, પણ પ્રથમ નંબરે હતી.

સને ૧૮૪૪માં સર જમશેદજીએ પોતાના બીજા પુત્ર રસ્તમજીને કંપનીમાં ભાગીદાર બનાવ્યા. કંપનીનો વિકાસ હવે વિશાળ પાયે હતો. હજી કંપનીના મોટા વેપારની ચાવી સર જમશેદજીના હાથમાં હતી. પોતે ક્યો અને કેટલો વેપાર ક્યા દેશાવરને કરવો તેનો નક્કી નિર્ણય જણાવતા. એટલે એમના ભાગીદારો તે નીતિ પ્રમાણે માલ ખરીદી, પરદેશખાતે ચઢાવતા હતા. માલ વેચવાનો સમય પણ સર જમશેદજી નક્કી કરતા હતા. મૂળ સિદ્ધાન્તો સર જમશેદજી નક્કી કરતા. એ નીતિનું પાલન કરવાનું કામ એના ભાગીદારોનું હતું, સને ૧૮૫૦માં એમણે પોતાના નાના પુત્ર શેઠ સોરાળજીને તે પેઢીમાં ભાગીદાર બનાવ્યા. દરેક છોકરો મોજશોખ મૂકી, પેઢીના કામ શીખી, પૂરું લક્ષ આપે, એટલે એને ભાગીદાર બનાવવાની

આરા આપતા હતા કર્યા વગર કોઈને વધારવો નહોતો, એ એમનું સ્વ હતું પાકટ ચપા વગર આગળ વધાય નહોતો, એ એમની સમજ હતી

સગ જમશેદજીએ વેપારી ધોગણના કેવલાક સૂત્રો બાંધ્યા હતા તેઓ તેનો અમલ બગબર કરાવતા હતા એક, તેઓ કમિશન એજન્ટનું કામ કરતાં નહોતા. એમનું એવું માનવું હતું કે ધરતો વેપાર કરનાર વેપારી જે કમિશન એજન્ટનું કામ કરી, ખીંચના માલને વેચે તો લાલચમા લપસી પડે સર જમશેદજી અતિ પ્રામાણિક વેપારી હતા એમને લાલચમા લપસવાનું પમદ નહોતું બીજું સૂત્ર એ હતું કે કોર્ટદગ્ગરે ચઢવું નહોતું કોર્ટમા જૂટ ધસવા પડે છે અને દાડમારી ભોગવી પડે છે તેને માટે એમના વિચાર બહુ જ દબ હતા એમણે વાખોની નુકશાની ભોગવી છે પરંતુ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામા વાદી-પ્રતિવાદી તરીકે કોર્ટમા એઓ ઉભા નથી જે કોર્ટ વેપારી અન્યાય કરે તો કોર્ટ ન જતા એની સાથે ભવિષ્યમા આ કામ ન કરવું, એ એમનો મિદ્ધાન્ત હતો એઓ શાક્ષીના પાજરામા કદિ પશુ ઉભા રહેવાનું પમદ કરતા નહોતો

શેઠ મહેરવાનજી તખાક એમને પ્રથમ સમજાવી, ચીંત્ન લઈ ગયા હતા ત્યાં એમને જાગૃતિ થયો હતો પાછળથી શેઠ મહેરવાનજી તખાકને નુકશાની આવતા તેઓને મગ જમશેદજીની પેઢીમા નોકરી કરવી પડી સગ જમશેદજીએ એમને થોડું સ્વતંત્ર કામ સોંપી, સારા મુસાફર બાધી આપ્યો હતો પોતે શેઠ તરીકે એમને કહેતા અને પોતાના ટેમલ પાસે બોલાવતા નહોતો, પરંતુ પોતે હમેશા એમના ટેમલ પાસે જઈ ઉભીને વાત કરતા હતા પોતે કરોડા-ધિપતિ હતા, છતાં શેઠ મહેરવાનજીને મુરબ્બી શેઠ તરીકે બોલાવતા હતા અને એ શેઠ પોતાની ટેમલ પાસે આવે તો ઉભા ચર્ચ વાતચીત કરતા હતા ઉવટ સુધી શેઠ મહેરવાનજી તખાકનું જમશેદજીએ મુરબ્બીપણ અને માન સાચવ્યા હતા 'તમારા લીધે જ મારા દિવસ આવ્યા છે,' એમ નિખાલસતાથી સ્વીકારતા હતા એઓ શુશ્રુષ્ હતા તે આથી જણાય છે.

મગ જમશેદજીમા મૈથી મોટા ગુણ એમનું પ્રામાણિકપણ હતું એઓ વેપારી બન્યા હતા પૂર્ણ પ્રામાણિક, ઉદ્યોગી, ખતીયા અને નિયમિત હતા એઓ જેમ મોટામા મોટા વેપારી હતા, તેમ એમનામાં સદાના ગોખની પશુ મોટી અસર હતી એમની મહત્વાકાંક્ષા અતિ મોટી હતી, પરંતુ ક્યારે કોઈનો એક પૈસો એમણે ગણ્યો નથી ધગ જેઠે સૌને તેમના લેણા નાણા દ્વંધમા ધોઈને પહોંચાડનાની તેમને ટેન હતી તેઓ વેપારની પેઢે સદો પશુ વિશાળ પાયે ખેલતા હતા પરંતુ તેમનો સદો પ્રામાણિક અને ખુલ્લા દિલનો હતો તેઓ તેજમદીનું આજીવન એકદાશ કરતા હતા છેવટે તેમને કદાચ સદામા લાજ થયો નહોતો પરંતુ આજીવ જમગર શેઠ પ્રેમચંદ રાધચંદનો પેઢે પોતાનો ટચલી આગળાઓએ-રાખવામા એઓને બારે મોજ આવતી હતી જે ચીજનો સદો ઉપાડે તેનો એકદાશ જણ્યો કરી, તેના ઉપર તેજમદીની મોટી લેવડદેવડ કરતા હતા

મગ જમશેદજી પાછળથી વેપારી કામમાં જેઈતો સમય હાજલ પાડી રાકતા નહોતો અંગ્રેજ અને દિન્દી વેપારીઓ વચ્ચે એમની પ્રામાણિક અને વિશ્વામપાત્ર પચ તરીકે મોટી ખ્યાતિ હતી એટલે ધણાખં વાંધા તકરારો એમની પંચાત અને ચૂકાદા માટે આવતા હતા. મગકાગના અધિકારીઓ અને ગ્રામ વચ્ચેની તકરારોનો પણ એઓ જ નિવેડો લાવતા હતા. દેવી રાજ્યો અને મગકાર વચ્ચેની તકરારોમાં પચ સગ જમશેદજી પોતાની લાગવચનો રૂડો ઉપયોગ કરતા હતા દેવી રાજ્યોનો ધણો તે મમ્મો પ્રામાણિક માણસોને પણ મોટી

લાંચો આપી, પોતાના પક્ષમાં મેળવવાની હતી. આ વિષય એટલો વ્યાપક બન્યો કે છેવટે સરકારને આ અમલદારોને બહાર પુરૂષો મારફતે અપાતી લાંચો માટે તપાસ કરવા સર બાર્ટલ ફ્રિઅરને નિમવા પડ્યા. સર જમશેદજીના બારામાં આ મુંબઈનો માજી ગવર્નર એક અપવાદ રૂપે એમના પ્રામાણિકપણની સર્ટિફિકેટ આ રીપોર્ટમાં કરી ગયો છે.

I may be allowed to mention one very striking exception in Sir Jamshedji Jeejeebhoy, who with every inducement from his great influence and acceeding benevolence of his character, never as far as my experience goes, lends himself to the dangerous practice of patronizing parties engaged in obtaining redress of their greiviences real and supposed, by indirect influence apart from the substantial merit of their case.

આ બધા સમયમાં બ્યારે ચારે પાસ બહાર જીવનના સડાની દુર્ગંધ નીકળતી હતી, ત્યારે આ સર્ટિફિકેટ જમશેદજીના ઉચ્ચ ચારિત્રને પ્રકાશમય બનાવે છે.

હવે આપણે સર જમશેદજીના સમયના હિન્દના વાતાવરણ સંબંધી થોડી હકીકત રજૂ કરવી અસ્થાને નથી. અંગ્રેજો હવે હિન્દમાં પગભર થયા હતા. દેશી રાજ્યોનો મોટો ભાગ એમના અઠ્ઠવર્તીપણાને સ્વીકારતો થયો હતો. મોગલો અને મરાઠાઓના સામ્રાજ્યનું સ્થાન ઘિટને લીધું હતું. ઘિટનની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારો હિન્દીઓ ઉપર હવે ચલણી સિક્કાની પેઠે છાપ પાડતા હતા. અંગ્રેજ વિદ્યા રાજભાષા તરીકે ચાલુ થઈ હતી. ફારસી ગૌણ બની હતી, વેપાર અને ઉદ્યોગોના વિકાસ સાથે બદરોની પ્રગતિ થઈ હતી. હિન્દમાં હવે પરદેશી કારખાનાંઓમાંથી સસ્તી વસ્તુઓની આયાત શરૂ થઈ હિન્દના ગૃહઉદ્યોગોનો વિનાશ ચાલુ થયો હતો. અંગ્રેજ હમે કાયદા અને શાન્તિ તથા ન્યાયની સ્થાપના થઈ હતી, લોકલખોડો શહેરી જીવનની સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી. વર્તમાનપત્રો સ્થપાયાં હતાં, પરંતુ એમની એક સંસ્થા તરીકેની લાગવગ બમી નહોતી. હિન્દીઓ હવે ઉત્સાહ અને પ્રગતિના લોભથી અંગ્રેજ સ્કૂલોમાં દાખલ થયા હતા.

આ સમય અંગ્રેજ સત્તાનો સુર્યોદય હતો. મોગલો અને મરાઠાઓએ છેલ્લી ચલાવેલી અંધાધુધીને મુકાબલે અંગ્રેજ અમલ અતિરૂડો લાગતો હતો. દલપતરામના કહેવાની જમ લોકો આ ઘિટિશ અમલને વાઘ અને બકરી એક ચારે પાણી પીએ તેવો ઉચ્ચ દર્શાવતા હતા. પ્રજાગમૂહને આ સમયે અંગ્રેજ શાસનપદ્ધતિ ખૂબ શ્રેષ્ઠ લાગતી હતી. તેમાં પણ ન્યાયનું નિષ્પક્ષપાતપણું એમને ખરેખર રાજ્યભક્ત બનાવતું હતું. આપણી નેશનલ કોંગ્રેસ હજી જન્મી નહોતી. બહાર વર્તમાનપત્રો બહુ થોડાં છતાં અંગ્રેજ અધિકારીઓનાં ગુણગાનો ગાતાં હતાં. અંગ્રેજ રાજ્યતીતિ આગળ પડતા હિન્દી ગૃહસ્થોને પંપાળી, એમના વચ્ચે લોકપ્રિય બની હતી. અંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ હિન્દીઓમાં વધારે પ્રમાણમાં હળતામળતા હતા. પાછળ જે એમનામાં અતડાપણું દેખાયું તે તે સમયે દેખાયું ન હતું. ઘિટિશ બેન્કા, ઘિટિશ વેપારી ઓફિસો, ઘિટિશ ન્યાયકોર્ટો, આ સર્વે નવી સંસ્થાઓ હિન્દીઓના મનમાં અંગ્રેજોને માટે માન ઉત્પન્ન કરતી હતી. અંગ્રેજ અમલ આ સમયે લોકપ્રિય હતો.

સર જમશેદજી પણ આ અંગ્રેજ સંસ્કૃતિના પ્રશસક હતા. એમની ઉન્નતિ અને સમૃદ્ધિ અંગ્રેજ સંસ્કૃતિના આશ્રયે થઈ હોવાની એમની માન્યતા હતી. આ સમયે હિન્દીઓ સારા

અર્થે ગૃહસ્થો જેઓના શાસન અથવા સસર્જથી પોતાને લાભ થયો હોય તેમને માનપત્રો અને માન આપવા માટે તૈયાર હતા સર જમશેદજી જાહેરજીવનમાં પોતાની શક્તિઓ મારી રીતે ખર્ચતા હતા ખુશમત એમને પ્રિય ન હતી પરંતુ તે સમયની જાહેર દિલચાલોના માથી મુખ્ય નેતા તરીકે એમને આવા માનપાનના મેળાવકામાં અગ્રગણ્ય ભાગ લેવો પડતો હતો, તેમાં એમને રસ પણ હતો મુખ્યમંત્રી કાર્પ પણ જાહેર દિલચાલમાં તેઓ પ્રથમ પકિત અથવા સૌથી મુખ્ય પદવી ધરાવતા હતા એમનામાં કેટલાક મહજ સ્વભાવદોષો પણ હતા તેઓ જે કહેતા હતા તે “તડકડ” કહી દેતા હતા દરેક વિષયમાં લખાવવાને બદલે હુકમ પતાવવાની એમને ટેવ હતી આથી ધણાને એમની રૂઢી અનુકૂળ પડતી ન હતી એમની જાહેરજીવનની સેવાઓ સને ૧૮૧૬થી ખૂબ વિકાસને પામી હતી

સર જમશેદજી પોતે માત્ર ગુજરાતી ભણ્યા હતા, પરંતુ પાછળથી ચીનમાં ચીની અને મુખ્યમંત્રીમાં અંગ્રેજી બોલતા શીખી ગયા હતા અંગ્રેજીનો એમનો અભ્યાસ એમની સમૃદ્ધિ માથે વિકાસ પામ્યો હતો તેઓ જાહેરમાં હવે અંગ્રેજીમાં બોલી શકતા હતા પાછળથી સુભાષિત ભાષામાં ભાષણ આપી શકતા આજના ધોરણે એમના ભાષણો અને રાતચીતમાં વ્યાકરણદોષો પર્ગલે અને ડગલે આવતા હતા છતાં તે મમય હજી અંગ્રેજી શિક્ષણની શરૂઆતનો હતો, એટલે બધું ક્ષત્ય હતું એમણે ધણા અંગ્રેજોને માનપાન આપવામાં આગેવાનીભરેલો ભાગ લીધો હતો પોતે સૌથી મોટી ગૃહમ કાળામાં ભરતા હતા એમની સહી સૌથી પહેલી પડતી હતી આ સમયે કેવા અંગ્રેજ ગૃહસ્થોને માનપત્ર અપાતા હતા તેનો વાચકોને ખ્યાલ આપના નીચેની નોંધ ઉતારી છે આ મિત્રાઈ બીજા ધણા આવા કામો એમના હાથે થયા હતા

- ૧ સને ૧૮૧૬માં મુખ્યમંત્રીના મેયર અને રિકોર્ડર મી પોપને હિન્દીઓ તરફ દિલસોજી માટે માનપત્ર આપ્યું
- ૨ સને ૧૮૨૩માં ક્રાન્સલના મહાસદ આન ઍલક્રીન્ડર મે ૩૦ વરસની હિન્દી સનંદી નોકરી પછી નિવૃત્ત થતા માનપત્ર અપાયું
- ૩ ઈ સ ૧૮૨૬માં ઈસ્ટઇન્ડીઆ કંપનીના સોલીસિટર મી માર્ચેનને દેશવેપારી અને અને સરાફ તરફથી માનપત્ર અપાયું
- ૪ નેટિવ એન્થ્રોપોલોજી સોમાઈટીના સેક્રેટરી ડૉન્ટન નહિસને માનપત્ર તથા ૩,૦૦૦ રૂપિયાની થેલી અપાઈ
- ૫ હિન્દી વેપારના ગણ્ય માટે સોગાપુરના હરિયામાં વધેલા આચીઆઓના દોગને તોડી નાખનાર કૅપ્ટન સેન્ડને ધનામ આપનારો મેળાવડો કરાવ્યો તે ૩૩માં મર જમશેદજીએ ૫૦૦ રૂપિયા ભર્યા હતા
- ૬ હિન્દીઓના મિત્ર સર્ ચાર્લસ ફોર્બસે હિન્દીઓના લાભ માટે પાર્લામેન્ટમાં પ્રુવજન ચર્ચા કરી હતી, તેનું આવલું ઊભું કરવા રૂ ૩૭,૦૦૦)નું રૂ ૬૬ હિન્દીઓએ કર્યું રૂ ૩,૦૦૦) સર જમશેદજીએ ભર્યા હતા
- ૭ મુખ્યમંત્રીના નમચલાકિ ગવર્નર આન જી ડગલ્યુ ઍન્ડરસનના દિલસોજીભર્યા વહીવટ માટે “આન્ટ મેડીઅલ કોલેજ”ના વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપો આપવા રૂ ૬ થયું તેમાં રૂ ૧૦૦૦) મર જમશેદજીએ ભર્યા

૮. ડૉ. વિલિયમ મેકિને હિન્દીઓના હિતચિતક અને ખેરખવાર હતા. હિન્દીઓને વૈદ્યકીય અને શિક્ષણ સંબંધી ખૂબ મદદ કરી હતી, તેને માનપત્ર.

૯. સર હેન્રી પાટીન્જરને હિન્દી વેપારીઓના ચીનમાં હક્કો રક્ષણ કરવા માટે માનપત્ર અપાવ્યું. સર જમશેદજીએ ત્યારે એક લાખનુ અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું.

ગ્રાન્ટ મેડીકલ કોલેજમાં “રીડ સ્કોલરશિપ” સ્થાપવાના ફંડમાં એમણે રૂ. ૫૦૦), જે. પી. વિલોખીની યાદગીરીના ફંડમાં રૂ. ૬૦૦), શેઠ ફરામજી કાવસજી બનાજીના સ્મારક ફંડમાં રૂ. ૬૦૦), સર અરસ્કીન પેરીન યાદગીરીના ફાળામાં રૂ. ૧૦૦૦), ડૉ. મેકલીનની સ્કોલરશીપના ફંડમાં રૂ. ૨૦૦), જનરલ હેવલોકના ફંડમાં રૂ. ૭૫૦) ભરી આપ્યા હતા. જેને યુરોપિયન હિન્દીઓના ભલા માટે કાળજી રાખતો તેની યાદગીરી સાચવવાની દરેક હોલચાલમાં સર જમશેદજી મુખ્ય ભાગ લેતા હતા, સને ૧૮૧૪થી સને ૧૮૬૦ સુધીની બહેરની ધણીખરી પ્રવૃત્તિઓમાં એમના ટેકા અને હુકમી દરકાર પડતી હતી.

ધણાં શિક્ષણખાતાંઓ સાથે જોડાયલા રહેવાનું માન શેઠ જમશેદજીએ મેળવ્યું હતું. પોતે ભણ્યા ન હતા, પણ ગણ્યા હતા. દુનિયાને સારી રીતે જોઇ હતી. અંગ્રેજી વાંચવાનો ખુબ મહાવરો ન હતો, પણ ગુજરાતી ભાષા સારી રીતે જાણતા હોવાથી, એ ભાષાનાં જે પુસ્તકો મળતાં તે ઓલટથી વાંચતા હતા. તેઓ ગુજરાતી ભાષાના લેખક પણ હતા. એ વિષે આગળ કહીશું. સારા વિદ્વાનો સાથે ખૂબ હેળાવાબેળાવાથી એમને વિદ્યાનો રંગ લાગ્યો હતો. કેળવણીવિષયમાં એમના વિચારો ઉદાર હતા.

હિન્દીઓના ભલા માટે ગવર્નર સર માઉન્ટ રુટર્થ એલફ્રીસ્ટને “બોમ્બે નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટી”ની સ્થાપના કરી હતી. હિન્દીઓને અંગ્રેજી જ્ઞાન આપવાની એની મુખ્ય નેમ હતી. શેઠ જમશેદજી આ સંસ્થામાં રસ લઇ એના સભ્ય બન્યા હતા. સર ચાર્લસ ફાર્બસની પાર્લામેન્ટમાં લડતથી હિન્દીઓને જુરીમાં ચૂંટાઇ બેસવાનો હક્ક સને ૧૮૨૮થી મળ્યો. પહેલવહેલા હિન્દી ગ્રાંડ જ્યુરરોનાં નામોની નાની સંખ્યામાં શેઠ જમશેદજી મોખરે હતા. આથી પણ વધારે હક્કો મેળવવા સર જમશેદજીની આગેવાની નીચે પાર્લામેન્ટને એક અરજી મોકલવામાં આવી હતી; તેમાં ૫૦ હજાર સહીઓ એમણે લેવાની મહેનત કરી હતી.

હિન્દના ખેતીવાડી ખાતા સંબંધમાં પહેલ વહેલી Agricultural & Horticultural Society સને ૧૮૩૩માં સ્થપાઇ. તેમાં પ્રથમના હિન્દી જે સભાસદો સર જમશેદજી અને શેઠ ફરામજી કાવસજી બનાજી હતા. સર જમશેદજીના એક પુત્ર એના સેક્રેટરી હતા. સર પીટર ગ્રાન્ટ સુપ્રીમ કોર્ટના જડજે વડોદરાને લગતી એક ફરિયાદમાં સિવિલ સરકાર વિરુદ્ધ ચૂકદો આપવાની સ્વતંત્રતા બતાવી. આથી એને નોકરી છોડવાની જરૂર પાડવામાં આવી. આ ગૃહસ્થના નિષ્પક્ષપાત ન્યાય માટે હિન્દીઓને મોટું માન હતું. એમને અનેક માનપત્રો હિન્દી મંડળો તરફથી અપાયાં હતાં. તેમાં શેઠ જમશેદજીએ ઉલટકર્યો લાગ લીધો હતો.

સર જમશેદજી માટે હિન્દુઓને ભારે માન હતું. હિન્દુઓમાં એ સંખ્યાબંધ અંગત જીવનન મિત્ર હતા. એમને ત્યાં શાદીગમીમાં શેઠ જમશેદજીની અવરજવર હતી. કોઈ પણ હિન્દુઓના મેળાવડામાં એમને આમંત્રણ હોય જ. એઓ આવે પણ જરૂર ચાંદલો પણ મોલા પ્રમાણે જરૂર સામો કરે. ૪ સ. ૧૮૩૩માં એમના એક હિન્દુ મિત્ર વેપારીએ એક મોટું વહાણ બાંધ્યું. એ વહાણનું નામ ‘જમશેદજી જીજીભાઈ વહાણ’ એવું પાડ્યું હતું.

એ વહાણ સગ જમશેદજીએ ભારે દમદમ ભરેલા મેળાવડા મનુષ્ય તરત મૃત્યુ હતું થોડા વરસો પછી એ વહાણ ખડક ઉપર તોફાની સાગરમાં અથડાઈ બાગી ગયું હતું સુવેત્રની નહેર તરતમા જ બધાણી હતી હિન્દ અને યુરોપ વચ્ચે આ નહેર માફતે વેપારી અને વહાણવટાના વિકાસ માટે મગ જમશેદજીએ એક ફન્ડ શરૂ કરાવી, તેમાં રૂ ૧૦૦૦૦ કરી આપ્યા હતા.

હિન્દુઓને જે જે હક્કો સિવિલિઝ મરકાર બક્ષતી હતી તે હક્કોના પહેલા ભોક્તા તરીકે શેઠ જમશેદજી હમેશા ચતા હતા સને ૧૮૩૩માં સુપ્રીમ કોર્ટની સેશન્સમાં આન્ડ ન્યુગર તરીકે પહેલવહેલા ખીરાબ્યા, તે જોવા સેક્રેડો હિન્દી ગૃહસ્થો કોર્ટમાં આવ્યા હતા, આજે તેની કાંઈ કિમ્મત કે હદર નથી, પરન્તુ તે સમયે એ મદાન કામ ગણાતું હતું સેશન્સ જજે પહેલા હિન્દી ન્યુગર તરીકે એમની મુનારકમાદી ઇચ્છી હતી સને ૧૮૩૪માં જસ્ટીસ ઓફ ધી પીમની સરચા મુખ્ય ઇલાકામાં સિવિલિઝ સરકારે દાખલ કરી, તેમાં મૈથી પ્રથમ નામ શેઠ જમશેદજીનું હતું એ સમયે જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસના મળ્યને વાગફગતી 'પેડી સેશન્સ'માં મેજસ્ટ્રેટ સાથે ન્યાયાસન ઉપર બેઠવાનો હક્ક હતો જસ્ટીસ ઓફ ધી પીમના નામની આગળ Esquire લખવાનું માન હતું શહેરીઓએ રખડતા ભિક્ષુને અશક્તો અને નિરાધારો ગાટે (Destitutes) મળી રચાયું એનું નામ District Benevolent Society આપાયું હતું આ મંડળના શેઠ જમશેદજી આગેવાન અધિકારી હતા એ મંડળને તેઓએ લાખો રૂપિયાની મદદ આપી હતી.

મુખ્યમંત્રી હજી મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થઇ નહોતી, માત્ર ટાઉન મેજર Town Major) મહેરના સુધારા ખાતાનો ઉપરી અને એક જ કાર્યકર્તા હતા એ સમયે મુખ્યમંત્રી પાકા રસ્તા એક કે બે માત્ર હતા, તે પણ સારી હાલતમાં નહોતા ખીજા રસ્તાઓ તો ધોડાગાડી માટે ભારે જોખમભર્યા હતા આ રસ્તાસુધાનણ માટે સરકારે એક કમિટી નીમી, તેમાં ત્રણ હિન્દીઓમાં એક સગ જમશેદજી હતા અને ૧૮૩૬ પહેલાં મુખ્યમંત્રી કોર્ટએ બગ્ડ જેથુ નહોતું એક પાગસી ગૃહસ્થે અમેરિકાથી વહાણ માર્ફત મગાવી સાત રૂપિયે મણ વેચ્યું હતું એનો પહેલવહેલો ઉપયોગ શેઠ જમશેદજી જીજીભાઈની વાડીમાં થયો હતો પહેલા ઉપયોગ કરનારઓમાંથી કેટલાંકને શરૂઆતમાં બગ્ડ ખાનાથી શરૂ થઈ થઈ હતી.

૫ મ ૧૮૩૫માં પહેલવહેલી ગરમગી "સેરીઅ બેન્ડ"ની સ્થાપના હિન્દમાં થઈ શેઠ જમશેદજી એના પ્રથમ હિન્દી ડિરેક્ટર હતા એ જ વરસમાં ગરોબોને મફત દવા આપવાની સગવડ માટે "જોએ નેટિવ ડિસ્પેન્સરી" નામનું ધર્મોદ દવાખાનું પહેલવહેલું હિન્દમાં સ્થાપવામાં આવ્યું એની મેનેજર કમિટીના મળ્યોમાં શેઠ જમશેદજીનું નામ મુખ્ય હતું હિન્દીઓ પ્રત્યે હતી લાગણી ગખનાર પ્રખ્યાત ડૉ. મેટ્ટીને દવાખાનાનો પહેલો તબીબ હતો એની સ્થાપનામાં તે સમયના અંગ્રેજ અધિકારીઓએ હાટથી જાગ લીધો હતો. એ જ વરસમાં શેઠ જમશેદજી "એલિફન્ટ કોલેજની કમિટી"ના સભ્ય નિમાયા બે ઉપયોગી દવાખાનાં ચંદનવાડી અને જેતીવાડી ખાતે ચાલતાં દર્ના મુકી પુણવત્તા ખાઈ દીનગાઈ નસતવાનજ માલોજી પીટીટ જેતીવાડી ખાતે મોટી ધંમરત આધી આપી હતી.

મુખ્યમંત્રી છાટી જતા રસ્તા ઉપર મયુદની એક મોતી ખાડી હતી તેના ઉપર પુલ બાંધવાને સરકારે મહેર પ્રજાને અગ્ગ કરી કેટલાક વેપારીઓએ શેઠ જમશેદજીની આગે

વાની નીચે ફાળો કરી, દશ હજાર રૂપિયા સરકારને ભર્યા હતા. પરંતુ આટલી રકમથી આ કામ પૂરું થયું નહીં. એટલે પાછળથી શેઠ જમશેદજીએ જાહેરમાં એ કામ પૂરું કરાવો આપ્યું હતું. હમણાંની સર્કલવાળી જગ્યા ઉપર આવેલું “થીએટર હાઉસ” (નાટકશાળા જૂની) પડવાથી વેચી નાંખવામાં આવ્યું હતું. એનાં નાણાંનો શો ઉપયોગ કરવો તે માટે ૧૭ અંગ્રેજો અને બે હિન્દીઓની એક કમિટી નિમવામાં આવી. બે હિન્દીઓમાં એક શેઠ જમશેદજી અને ખીજા શેઠ ફરામજી બનાજી હતા. એ નાણાંમાંથી સને ૧૮૪૧ માં એક નાટકગૃહ બાંધવાની બલામણુ કમિટીએ કરી હતી, જે અમલમાં આવી હતી.

સને ૧૮૩૬ માં મુંબઈના ક્રિસ્ટિયાના ચર્ચગેટ તથા એપોલો બંદરના એ દરવાજા મોટા કરવાની હીલચાલ શરૂ થઈ. (મુંબઈમાં કાટને દિવાલ અને દરવાજા હતા) શેઠ જમશેદજીએ આગેવાની લઈ ફંડ શરૂ કરી, પોતે રૂ. ૧૫૦૦૭ ભર્યા. અને ખીજાઓ પાસે ભરાવી રૂ. ૧૨,૦૦૦ ભેગા કરી, મુંબઈના એ દરવાજાઓને તોડી મોટા બનાવરાવ્યા હતા. એમાં મુંબઈ સરકારે પણ રૂપિયા ત્રીસ હજાર મદદના આપ્યા હતા. આજે એ દરવાજા તોડી નાંખવામાં આવ્યા છે. પણ તે સમયે એનું મહત્ત્વ હતું.

મુંબઈમાં છાકટાપણાનો ઉપદ્રવ ધણો વધી ગયો હતો. સરકારને દારૂનાં પીઠાંઓની સારી પેદાશ હતી. ખાલી મુંબઈમાં ૮૦૦ પીઠાં હતાં; અંગ્રેજ સિપાઈઓ, જનવરોના ખલાસીઓ, લંડારીઓ, ખાનકાટીઓ રાત્રે છાકટા થઈને શહેરના જાહેર રસ્તાઓ ઉપર ભટકી શાન્ત શહેરીઓને મારફાડ કરતા હતા. વારંવાર પિસ્તોલ, અને બરછીનો ઉપયોગ થતો હતો. બોહો પણ રેડાતું હતું. સરકારમાં ફરીયાદો વધી જવાથી સુલેહના અમલદારોને આ વિષયમાં શાં પગલાં લેવાં તે માટેની લવાઈ માટે અરજ કરી. ચાર હિન્દી સુલેહના અમલદાર હિન્દીઓને કમિટીમાં લેવાયા, તેમાં શેઠ જમશેદજી પણ મુખ્ય હતા.

લંડનની “રોયલ સોસાયટી ઓફ ઓરિન્ટલ એન્ડ આયરલેન્ડ”માં હિન્દીઓને પરદેશી સભ્યો તરીકે લેવાનો ઠરાવ કર્યો. ખીજા હિન્દી સભાસદ શેઠ જમશેદજી નિમાયા હતા. પહેલાં શેઠ બમનજી હોરમસજી વહાડીઆ હતા. આ સમય સુધી હિન્દીઓના રાજ્યદારી હક્કોને આગળ વધારનાર કોઈ મંડળ ન હતું. બધા મોટા અધિકારો અંગ્રેજોના હાથમાં હતા. આખું શાસનતંત્ર અંગ્રેજ અધિકારીઓના હાથમાં હતું. હિન્દીઓને રાજ્યદારી હક્કો અપાવવાની હિલચાલની હિન્દમા જરૂર બની થઈ. પાર્લામેન્ટના કેટલાક દિવસો જ અંગ્રેજ સભ્યો હિન્દી સવાલો વિષે હકીકત માગતા હતા. એમના અભ્યાસ માટે વિષયો અને હકીકતો એકઠી કરવાની હતી. તે માટે એક મંડળ (British India Society)ની સ્થાપના કરવા માટે શેઠ જમશેદજીના સહકારથી પ્રયત્નો સફળ નિવડ્યા હતા. મુંબઈમાં બહારગામથી આવતા માલ ઉપર લેવાની જકાતના દરો સુધારવા માટે એક કમિટી સરકારે નીમી. તેમાં ત્રણ હિન્દીઓમાં શેઠ જમશેદજી પણ હતા.

કોઈ પણ શકમદ સંયોગોમાં મૃત્યુ પામેલાની લાશને વૈદ્યકીય તપાસ માટે ચીરવાની વ્યવસ્થા કરાવવાનો કોરોનરને હક્ક હતો. પારસી કામમાં એવા બનાવો બન્યાથી એ કામમાં ખૂબ બળભળાટ થયો. પારસી કામે જરથોસ્તીધર્મના દસ્તુરોની કમિટી નીમી, આ સવાલનો ધાર્મિક રીતે નિર્ણય આપવા જણાવ્યું. આવી રીતે લાશ ચીરવાનો રિવાજ જરથોસ્તીધર્મ સ્વીકારતો નથી, એવો અભિપ્રાય દસ્તુરોએ એકમતે આપ્યો. એ ઉપર વિચાર કરવા આખી પારસી કામની સભા મળી, તેમાં સરકારને અરજ કરી, આ રિવાજ બંધ કરવાનો ઠરાવ થયો.

શેઠ જમશેદજીએ આ હરાવ પમાળ ચાલ તે પહેલા આના સકમ્મ મગલો સમધી મપૂર્ણ તપામ કરાવીને એ બાબત સરકારને જાહેર કરવાના પગલા લેવાની અકાબરોને સત્તા આપવાની બલામણુ કોમને કરી પગલું ફેટલાવ અણમમળુઓ આથી એમના ઉપર કોષે બગાઈ, એમની નિંદા કરવા મડયા હતા સરકારે આ અગળને કાંઈ પણ દાદ આપી નહો પાગસીઓને ખાસ હક્કો મળ્યા નહો

ઈ સ ૧૮૪૩મા “બોર્ડ ઓફ એન્સુરેશન”ના એકદેશી સભ્ય તરીકે શેઠ જમશેદજી નિમાયા પાછળથી એમને એક અધિકારી નિમ્યા એ જ વગમમા તેઓ બાગ ઈમિટીના એક સભ્ય (એ સમયની પોર્ટટ્રસ્ટ) નિમાયા અને ૧૮૪૩મા એમને એ સમયની “મુખ્ય બેન્કની” ડિરેક્ટરની બોર્ડના સભ્ય બનાવ્યા આ સમયમા દિન્દી મગકારને નાણાની જરૂર પડી આથી સરકારે મીઠા ઉપરની જગત ૩ ૧) વધારી નીધી હજી કાયદા બાધનાગે કાઉન્સિલો સ્થપાઈ ન હતી જાહેર મનાલોની ચર્ચા માટે આખા દિન્દીમા કાંઈ ગમ્યા ન હતી સર જમશેદજીએ આગેવાની લઇ, દિન્દી સરકારને એક અગળ કરારી તેમા ગરીબોને માટે આ કર બપાનક હોવાની દલોલ આગળ ધરી હતી ચોખા એક મણની ત્યાગે કિંમત ૩ ૧-૧૪-૦ હતી, જ્યારે મીઠાની કિંમત ૩ ૧-૬-૦ દર મણે હતી, આથી ગરીબોને મીઠા જેવી અગત્યની ચીજ માટે ગાહત આપી, તેના બદલામા પૈસાદારો માટે જોઈતી મોજગોખની વસ્તુઓ ઉપર કર નાખવાની અગળ કરી હતી અલબત્ત, સરકાર પોતાની આર્થિક નીતિ નક્કી કરવામા ક્યારેય દિન્દી મતને વજન આપતી નહોતી

મુખ્યના વેપારનો મારો વિકાસ થના સાથે કંગબાજી પણ વધતી જતી હતી વહાલોમા કોમતી માલ વેપારીઓ અઢાવતા હતા તે કાદગીએ ખીજી હોડીઓમા ઉતારી વધ તેના બદલે હલકા માલની મળતી ગુણીઓ બદમાશોની એક ટોળી (Blunder Gang) કપ્તાનો સાથે મળી જઇ અઢાવતી હતી હેવટે એની તુકશાની વેપારીઓ અને વિમા ક પનીઓને સહન કરવી પડતી હતી આ બદરની હુદાઈ ટોળીએ બારે મોટે પાયે ઉપદ્રવો કરવા માડયા મરકારે આ માટે સખત પગલા લીધાં પોલીસને ખાસ નીમી મર જમશેદજીએ અને શેઠ માણેકજી પીટીટ પોલીસને જોઈતી ખબરો પૂરી પાડી આ ટોળીને મપડાવના માટે ખૂબ મહેન આપી, જે માટે એમનો ખામ આભાર મનાયો હતો અને ૧૮૪૫મા મુખ્યના જનવરોનું મંચહરયાન (Zoological Garden) સ્થપાયું, તેના ફન્ડમા શેઠ જમશેદજીએ ૩ ૨૦૭ બરો આપ્યા હતા

મુખ્યના હાઈકોર્ટને બદલે સુપ્રીમ કોર્ટ હતી નાના મુકદમા પણ ત્યા જ ન્યાય માટે જતા હતા સુપ્રીમ કોર્ટમા આવા નાના દાવાનો ખુલાસો થતા વરસો લાગતા હતા આથી વેપારી કેસોની બાબતમા તરત નિર્ણયની જરૂર વેપારી આલગે મરકાર ઉપર કમારી અને ૧૮૪૮મા આથી મુખ્ય મગકારે સ્કોલ કોઝીઝ કોર્ટ એક્ટ પામ કર્યો પગલું મુખ્યના વકીલ મડગે આ હિલચાલ ખમદ કરી નહો, એમલો ખૂબ આ કાયદાની વિરૂદ્ધ અરજીઓ કરી એમનો વાધો મળજીત થતો ચાલ્યો આથી પ્રગતી વતી એ વાધાના પ્રતિજવાય રૂપે શેઠ જમશેદજી અને શેઠ જગન્નાથ સકર રોડેએ પ્રગતી સહીઓ લઇ, આ કાયદો તરત દાખલ કરવા બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર લાડનને અગળ કરી આ અગળમા પ્રગતે સાગે સહકાર આપ્યો હતો, એટલે એની ઉપર વજન રહ્યું

સરકારે ગરીબ દુકાનદારો પોતાની દુકાનની બહાર બાંકડાઓ રાખતા, તેના ઉપર કર નાંખ્યો. સર જમશેદજીએ એવી સૂચના કરી કે અફીણ અને કપાસ ઉપર ટાઉન ડ્યુટી નાંખી, આ કર ગરીબ દુકાનદારને માફ કરવો. તેઓ કપાસ અને અફીણના મોટા વેપારી હોવાથી આ કરથી તેમને જ દર વરસે મોટી રકમ આપવી પડત. પરંતુ આ બંને વસ્તુઓ હિંદી સરકારના કરોની વ્યાખ્યામાં હોવાથી કાંઈ થયું નહોં. પરંતુ ગરીબો માટેની એમને ભારે દાઝ હતી. મુંબઈ ખાતે એક સેલર્સ હોમ સ્થાપવાની વિચારણા થઈ. સર જમશેદજી હવે વૃદ્ધ થયા હતા. એટલે સભામાં હાજર થઈ શક્યા નહોં, પરંતુ તેના ફન્ડમાં રૂ. ૨૦૦૦૭ મોકલાવ્યા. બીજા રૂ. ૬૦૦૦૭ સુધી મદદ આપવા પણ કબુલ થયા.

અગાઉ હિન્દમાં 'પેટી સેશન્સ' ભરી, જ્યુરોની મારફતે નાના ફાળદારી કેસોમાં પણ ન્યાય અપાતો હતો. સને ૧૮૪૮માં હિન્દી સરકારે આ "પેટી સેશન્સ" કાઢી નાંખી, મેજસ્ટ્રેટોની સત્તામાં મોટો વધારો કરી આપ્યો. આ સામે વાંધો ઉઠાવવા માટે સર જમશેદજીએ શહેરીઓની આગેવાની લીધી. ૧૦૦૦ મોટા હિન્દીઓની સહીઓ સાથે ગવર્નર જનરલ લોર્ડ ડલહાઉઝીને એમણે મોકલી દીધી. લોર્ડ ડલહાઉઝી ઇ. સ. ૧૮૫૦માં મુંબઈ આવ્યા ત્યારે તેમને માન આપવાની કમિટીમાં એઓ ખાસ સલાસદ હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૧માં મહારાણી વિક્ટોરિયાના પતિ પ્રિન્સ આલ્બર્ટની આગેવાની નીચે મોટું હુન્નર ઉદ્યોગનું પ્રદર્શન ક્રીસ્ટલ પેલેસમાં ભરવામાં આવ્યું. તેમાં સર જમશેદજી કમિટીના સભ્ય હતા. રખડતા, ભટકતા છોકરાઓને કાંઈ હુન્નરઉદ્યોગ શીખવી, કામે લગાડવા માટે ડો. જ્યુસ્ટે એક ઉદ્યોગ-શાળા સ્થાપી હતી. તે (School of Industry) સીવરી ખાતે આવી હતી. સર જમશેદજીએ આ રૂઠા કામમાં સહકાર આપી રૂ. ૧૭૫૦૭ ભરી આપી, પોતે પ્રમુખ થયા હતા.

રાજદારી કામ માટે કોઈ સારી સંસ્થાની જરૂર હતી. (British India Society) માત્ર મર્યાદિત કામ કરતી હતી. હિન્દી સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર, અરજીઓ અને પ્રજામત જણાવવા માટેનાં લેખો તૈયાર કરવા માટે એક સંસ્થાની ઘણી જરૂર હતી. આથી કેદલાક જાહેર ગૃહસ્થાએ સર જમશેદજીને આ કામ માથે લેવા વિનંતિ કરી. આથી સર. જમશેદજીએ Bombay Associationની સ્થાપના કરી. એમાં તે સમયના જાહેર પુરૂષો એક કાવસજી જહાંગીર રેડીમની, શેઠ ખુરશીદજી નસરવાનજી કાંભા, શેઠ ફરામજી નસરવાનજી પટેલ, શેઠ નવરોજજી ફરદુનજી વગેરે સામેલ હતા. આ મંડળીના માટે ભંડોળમાં રૂ. ૨૮,૦૦૦ ભરાયા હતા. તેમાં સર જમશેદજીએ રૂ. ૩,૦૦૦૭ લઈ લીધા. મુંબઈની યુનિવર્સિટી સને ૧૮૫૭માં સ્થપાઈ હતી. તેમાં પાંચ દેશી ફેલોમાં એક જમશેદજી હતા.

આ ઉપરાંત એમણે ઘણાં કામોમાં સહકાર આપ્યો હતો. ચાળીસથી પીરતાળીસ વરસો સુધી એમણે રાજદારી, સાંસારિક, શિક્ષણ સંબંધી, નૈતિક, સરકારી એવાં કામોમાં મુંબઈની નગરશેઠાઈ ભોગવી હતી. કોઈ પણ જાહેર કામ એમને સહકાર મેળવ્યા વગર શક્ય નહોતું. પચાસ વરસોનો એટલે ૧૮૧૮થી ૧૮૫૭ સુધીનો એમનો ઇતિહાસ એ મુંબઈની જાહેર ચળવળ અને મુંબઈના વિકાસનો ઇતિહાસ હતો. મુંબઈના એઓ આ સમય દરમ્યાન પહેલા શહેરી રહ્યા હતા. મોટી સખાવતો, અમીર મન, ચંચળ બુદ્ધિ, શુદ્ધ હૃદય અને બીજાઓને મદદ આપવાની જાણસા, એ સૌથી એ પદ એમણે દીપાવ્યું હતું.

અહીં આ ચારિત્ર લખાણથી આપ્યું છે તેનું કારણ મુંબઈના જાહેર જીવનનાં ૪૫ વરસનો ઇતિહાસ રજુ કરવો, એ છે. આખરી સમયે (૧૮૫૭)મા સર જમશેદજી વૃદ્ધપણને લીધે જાતે હાજર થતા નહોતા, પરંતુ ફન્ડ ફાળાનો છૂટથી ખુરશીમાં બેસી ભરી આપતા હતા.

(કેમરી:)

ઘોઘા અને પીરમ પાસેનાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળો

‘ ગુદીકાટા, કાળિયાક અને હસ્તવપ્ર કે હાથમ ’

[લેખક ગ ગ અમ્બાજીર નાગરદામ પરચાર કાળિયાક]

અત્યારે ગાંધિયાનાડનું અતિ પ્રમિદ અને બદલે દક્ષ આજે ગવાઈ ગયેલું ભાવનગર^૧ તો માત્ર છેલ્લા બસેઠ વર્ષથી વગાયેલું શહેર છે પરંતુ તેની આગપામનો ઘણો પ્રદેશ તો જૂના ઐતિહાસિક સ્થળોનો જાણીતો, તેમ જ પુરાતત્ત્વવિદને માગે જોગ પૂરો પાડે તેવો પુરાતન છે ભાવનગરથી પશ્ચિમે થોડા માઇલ પર નજર માડવામાં આવે તો કુગરા-ટેકરા-ની લાખી દારે વચ્ચે વર્ષો જૂનું સિદ્ધપુર, ત્યાંથી વધુ પશ્ચિમ-દક્ષિણે પાદવિસપુર-ચન્નુજ, તેમજ સિદ્ધપુરથી બગાગ ઉત્તરે લાગે ચમારડીના કુગરાઓની દાર, તેની પાછળ વત્તભીપુરના ખડેગવશેષ-આ બધા પ્રાચીન ઇતિહાસથી મળ્યાએલા સ્થાનકો તો છે જ, અને તે વિષે અત્યારે લખી વધતું-ઓછું પણ આપણા મામલિકામાં લખાઈ ગયું છે

સિદ્ધપુર ઉર્ડે શિહોરની પ્રાચીનતા અને તદ્દવિષયી સાગે માહિતી પૂરો પાડતું એવું એક પુસ્તક સ્વ શ્રીમુત દેવશર વૈકુંઠજી બટ્ટનું લખેલું ભાવનગર ગળ્યે પ્રકટ પણ કરેલું છે

પરંતુ ભાવનગરના દક્ષિણે લાગે દરિયાકાંઠા પર સ્થાનકો જૂના છે તેમાંનું ઘોઘા અથવા ઘોઘા છેક અશોકનો લાંબ લકામાં ગયે ત્યારે ગોવા બદલેથી ગયેલો-એવું કેટલાક ઇતિહાસકારોનું માનવું છે—એટલું તો જૂનું એ સ્થળ છે તેમ જ તેની આસપાસના ગુદીકાટા, કાળિયાક અને હસ્તવપ્ર કે હાથમ વિષે વ્યાપ આમ માહિતી અપાવાનું બળમાં નથી તેથી અહીં તે વિષે પ્રાપ્ય માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરું છું આ સ્થળોની વધુ નીચે દક્ષિણે અને દરિયા કિનારે આગળ જતા પણ કેટલાક જૂના ઐતિહાસિક સ્થળો પડ્યા છે, જેમાં મુખ્યત્વે ગોપનાથ, તાલધ્વજ ગિરિ અર્થાત્ તળાવનના કુંભરો (એલલ મડપનાળું સ્થળ), મધુમાનતી ઉર્ડે મહુરા, એ બધા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉત્કલના-વિચારવા જેના પ્રાચીન સ્થળો છે અર્થાત્ ભાવનગરથી દક્ષિણ તરફનો દરિયાકિનારો અને ખડે જોના મમત્ર મારાદ્રોના ઘોઘા દિવાકાડો-અર્થાત્ હાસિક પિંગતોની જમિ છે, એમ કહીએ તો ચાલે એટલે તેને ઉત્કલમાં માગે પ્રયત્નની અને તે માટેની મદદની જરૂર હોય તેના અભાવે એ બધો વજુરાયો પડ્યા છે

એ અને બાબતો-પ્રયત્ન અને મદદ દ્વારા સ્થળ અને તો પણ એક મોટી સંકલ્પ એ આવે છે કે —આપણા આના ઐતિહાસિક સ્થળોના સંશોધન માટેની પ્રમાણિત માહિતી સહજ સુવંલ નથી હોતી તેમ જ તેની પાછળ દત્તકથાઓ એક બીજામાં એટલી તો બળી ગયેલી હોય છે કે તેનું તારતમ્ય તાગવી, કમ વિગત વધારે, ‘કયા સ્થળ પૂરતી’ બધાએમતી ‘સત્ય’ હોવી શક્ય છે, એ નક્કી કરવું બહુ જ મુશ્કેલ પડે છે તદ્દપરાત આમ જનતાથી, જેની પાસેથી કાંઈક સાધાર હકીકત મેળવી શકાય એવું હોય ત્યાં તેનાઓ એવી માહિતી પૂરો પાડવાને અનુમ્તાહી હોય છે, બન્ને નાગજ પણ હોય છે મિકા જેને પછી જૂનો માહિતી મહજ પ્રાપ્ત થવાનો સમય હોય ત્યાં એ એવા સીક્રાઓ આપવામાં કે પોતાની પાસે હોવાની વાત કબૂલવા ભાગ્યે જ તૈવાર હોય છે આથી એનું માહિત્ય એક કંઈક

^૧ ભાવનગર સ ૧૭૨૩માં સ ૧૭૭૮ના વંશાળ મુદ્દાના રોજ પડેલા ભાવસિદ્ધજીએ વસાવેલું દાલમી તાજનાદી તે પહેલા શિહોર(સિદ્ધપુર)માં હતી

^૨ પાદવિસપુર-પાસિતાળા વિષે કેટલાક જૂની ઐતિહાસિક માહિતી પ્રસિદ્ધ મુનિ કપુરવિનયજી મહારાજે લખ્યાનું તેજામીના પશ્ચિમથી મારી બળમાં છે પરંતુ એ સ્મરણ દરમ્યાં જૂનું દોઈ તદ્દવિષયો સાદિત્ય સ્મરણમાં નથી મદારાત્મી કામ કરી ગયા છે

ખહુ દુર્લભ થઈ પડે છે અને શોધકની મુશ્કેલીઓ બેવડાં છે. ટાઈ પબ્લ રીને અંશોધકને પડતી આવી અડચણો દૂર થાય, એ જ આશુકેદવા ઇતિહાસ ઉદ્દેશ્યમાં ખૂબ જરૂરનું હોય છે. આટલી આડ લકીકત છતાં તે પ્રસંગ પૂરતી ઉપયોગી હોઈ આ સ્થળે દોરવીને હવે મૂળ વસ્તુ પર આવીશું.

સૌરાષ્ટ્રપ્રસિદ્ધ ભાવનગર રાજ્યના ગોવિંદ રાજવીઓમાં ઈ. સ. ૧૩૦૯માં મેજકજી મરણ પામ્યા અને તેમના પુત્ર રાણજીએ રાણપૂર વસાવ્યું. એ પછી તેમના પુત્ર ઓખડાજી અત્યંત તેજસ્વી થયા. તેમણે તે ઉમરાળાના ત્રાસદાની કાળીઓ પાસેથી તે લીધું. ત્યાર બાદ મુસલમાન કમળાતીઓ પાસેથી ગોધા પડાવી લઈ ખંભાતના અખાતમાંદેતો અતિ ઉપયોગી પીરમ બેટ પણ ખારૈયા જાતના કાળી પાસેથી લઈ કબજે કરી લીધો.

એટલે આ સમયથી ભાવનગર રાજ્યના પુરાવાબરી અતિદાસિક માદિની સાથે ગોધા પાસેનાં ગુદીકોટા, કોળિયાક અને હસ્તવત્ર કે લાઘવનાં નામે સંકળાય છે.

ભાવનગરથી દક્ષિણ દરિયા કિનારે કિનારે ઉતરતાં જતાં આ ગધાં સ્થળો કિનારાથી ભાગ્યે જ માઇલ જેટલે દૂર હશે ! આ તરફની દરિયાકાંઠાની આ ગધી જમીન સારી અને રસાળ છે. કોળિયાકનાં હવાપાણી સારા વખણાય છે. એની, ભાવનગર રાજ્યના 'ગોપનાથ' સ્થળ જેવી જ હવા ખવાના સ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આમનાથના-ગોખરાના ડુગરમાંથી નીકળેલી નાનીશી માળેશી નદી ગુદી અને કોળિયાકને જૂમાં પાડે છે. કહે છે કે:-'ગુદી ભાંગીને ઘોધા વસ્યું.' આ શબ્દો બેસતા આવ્યા તેથી કહેવત ચોક્કસ હોય એવું માનવાને કારણ ન' હોઈ શકે ! ઘોધામાં વસતા નાગરોને 'ગુદીગરા' નાગર કહેવામાં આવ્યાના દાખલા છે. એટલે જો ઘોધા હિન્દના મહાન સમ્રાટ અશોકના વખતમાં હરતી ધરાવતું હતું. તો ગુદી તે પહેલાં પણ

૧. પીરમબેટ:...ખંભાતના અખાતના મુખદ્વાર પર આવેલો આ બેટ અતિ મહત્વનો અગાક હશે. તે ત્રણેક માઈલ પહોળો, ને ચારેક માઈલ લાંબો હશે. મોખડાજીએ તેના પર કિલ્લો પણ બાંધ્યો હતો. ખંભાત જતાં વહાણો અથવા, ભરત, સુરત, વગેરે બંદરે જતાં વહાણો પર હાથ મારી, સુરક્ષિત સ્થળે રહેવાને આ સ્થાન તેવાઓ માટે મહત્વનું હતું. એમ કહેવાય છે કે:-તેની નજીકમાં પાણીની એવી ભમરીયો વળે છે કે ઘણી વાર વહાણો જ ખૂદ એ તરફ વળી આવે-ધસડાઈ આવે એટલે જોઈતો શિકાર સહેલાઈથી સપડાઈ જવામાં કુદરત પણ તેને સાનુકૂળ હતી. અત્યારે બેટ પર જૂન વસ્તી છે. ઘોધાથી ત્યાં ખાસ હોડકા બાધી જઈ શકાય છે. મોખડાજીના વખતના કિલ્લો તે વખતમાં જ તોડી પાડવામાં આવ્યો હતો ! મોખડાજીને 'પીરમના પાદશાહ'નું બિરુદ મળેલું હતું !

૨. કોળિયાકનું મહત્વ માત્ર હવાપાણીને લીધે જ નથી, પરંતુ કોળિયાકના પાદરમાં જ પૂર્વ દિશામાં માઇલ પોણા માઈલપર દરિયા આવેલો છે, જેમાં દરિયામાં થોડે દૂર અંદર નિષ્કલકનું તીર્થ હોઈ તે રીતે કોળિયાક વધુ પ્રસિદ્ધ છે. કહેવાય છે કે પાડવો યુદ્ધમાં સગાસંબંધીને મારી કલકિત થયા-તે કલકં દૂર કરવાને તેઓ યાત્રાર્થે નીકળ્યા. તેમના ચિત્તને કરેલા પાપથી હંમેશાં ગ્વાનિ રહ્યાં કરતી. તેઓ આ સ્થળે આવ્યા, મહાદેવની ભક્તિપૂર્વક પૂજા-વિધિ કરી અને તેઓ 'નિષ્કલક' બન્યા ! મતલબ કે આ નિષ્કલકનું જે દરિયામાં તીર્થસ્થાન છે તે જ કલકં ટાળનાર છે. બરાબર નર્મદાના મુખની સામે દરિયામાં બત્રીસ માઇલ દૂર આવેલા આ નિષ્કલકનું સ્થાન કોઈ ભવ્ય દેવળ નથી, ખરી રીતે તો એક ચેતરા જેવું જ છે. અને ભરતીના પાણીમાં એ છેક ઢેકાઈ જાય છે. ઓટ થયે ઓટલો ખૂલો થાય ત્યારે બે અઢી શીટ જેટલું ઉચું 'ખાણું' કાળના ઘસારા અને દરિયાના મોજાના ઘસારાથી ઘસાઈ ગયેલ છતાં આકર્ષક લાગે છે ! મહાભારતના વન પર્વમાં પાંડવો અહિં આવ્યા ત્યારે જ નિષ્કલક થયા તેવી વાત હોવાનું સાબળ્યું છે પણ નિષ્કલક નામને સાર્થ કરે તેવું આ પ્રાચીન સ્થળ આજે પણ તેટલું જ ભવ્ય છે. ત્યાં ભાદરવી અમાસે થોડા મેળો ભરાય છે અને ત્યારે દરિયામાં કેડી પડી જઈ, એટલો ચોકળો માર્ગ થઈ જવાથી લોકા દર્શને જઈ શકે છે.

હતુ, એમ કહી સકાય પણ અત્યારનુ યુદ્ધ પહેલા 'યુદ્ધકોટા'નામથી પ્રસિદ્ધ હતુ તેની ફરતો પતથનો કિરનો હતો. આજે પતથગની વાડ ઠેગઠે નજરે પડે છે દરિયો તેના પાદગમા ધુવવતો એમ પણ વાતો થાય છે કેટલાક તો એક ઠેકાણે-આધેલો ડક્કો અહીં હતો, એમ, કહી બતાવે છે, પણ એ સ્થાન નદીના કાંઠા પર છે. દરિયો પૂગતો પૂગતો થોડે દૂર ગયા પહેલા કદાચ બદર હાથ તો તેની ના કેમ રહી શકાય? અત્યારે તો માત્ર પડી ગયેલી વડીને પતથગ ટેકવી વડીડપે ગાખી મૂક્યા છે પાદગમા ધનેશ્વર નામનુ મહાદેવનું પ્રાચીન દેહરૂ હતુ, જેને બહારથી એક ગુહરથ તરફથી મમાગવામા આવતા તેનુ પ્રાચીનત્વ હકાર્થ ગણુ છે આ તરફના બધા બાણુ બહુ મોટા જોવામા આવે છે. ધનેશ્વરની બાણુમા જ-ધણુ ઊંચુ નહીં એવુ છતા-દક્ષિણના મદિરાના ઘાટનું-કોઈ બૌદ્ધ મમયનું-જૂનુ ભાગેલ દેવળ છે અદર મૂર્તિ નથી મદિરના પતથરો તદ્દન ઝાળનો લાગો ધમારો ખાઈ ચૂકેલા છે ઉપરથી ટાચનો થોડો ભાગ પડી ગયો હોના છતા બાકીનુ ટકી રહેલ છે આ પ્રાચીન મદિર હજારો વર્ષ પૂર્વનુ હોવાની માન્યતા છે લેખ વગેરે કશી નિશાની નથી અદર કોઈ મૂર્તિ નથી, છતા બહારના બાણુના ભાગે ડચાક કચાક ભાગેલા પોડીયા, પતથરો વગેરે પડેલા જોવામા આવે છે કદાચ તે શિવમદિર પાછળથી થયુ હોય, પણ ત્યાગ અગાઉ તો એ બૌદ્ધ કે જૈનનું દેવળ હોવાની સભાનના લાગે છે

કોળિયાક જૂનું નથી, પણ છેલ્લા થોડા વર્ષોથી ગમજી મદિરની જગા જે તુલસીદામજી મહારાજની જગાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તેને લીધે એ હલ્લા થોડા વર્ષોથી વધુ પ્રમિદિર્મા આવ્યુ છે ભાવનગર રાજ્ય પૂગતું તો કોળિયાકના કુલારે પાદશાહીમાથી પોતાના રાજકુવરને યુક્તિપૂર્વક છોડવ્યા ત્યાગથી તે ઐતિહાસિક મળધથી મંડળાયલુ છે એ હકિકત ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે આમ જમા હવાપાણી સાગ હોઈ ગામકુ પણ જીનાળાની મોમમમા મોધુ થઈ પડે છે

અહીંથી સીધી સડકે દક્ષિણ તરફ જતા (જુઓ નકશો ૨, પા ૫૫૬) હવે પછી જેનુ આપણે વિરોધ નહુન કરવુ છે તે હાથબ આવે છે હાલનુ વસેલુ નવુ હાથબ ખરી રીતે તદ્દન નવુ નથી એમ તો એ પણ ગામકુ ગામ છે, અને એક, કોળી, કુભાગની વિશેષ વસ્તીવાળુ છે હાથબની આસપાસની ખૂબ ગાકપાકની લચકતી નાડીઓથી તેની વસ્તી પણ ઝાંઝે ભાગે વાડીમા પડી રહે-તેવી એકુવસ્તી જ વિશેષ છે ગામ વગ્તીગણુતરીએ કોળિયાકથી મોટુ છે કોળિયાકની ૧૫૦૦ની વસ્તી ન્યારે હાથબની ૧૮૦૦ની વસ્તી ગણાય છે પણ આ હાથબથી જરાક દક્ષિણે-અહીં નકશામા બતાવ્યા પ્રમાણે જૂના હાથબના ખડેરો દટાયલા પૂર્વાંગેપોમા માલમ પડે છે જૂના ભાગે ખોદાઈ કે વરસાદે ધોવાણુ થતા પાયાઓ જણાય છે ૪-૫ માઇલ જેટલા વિસ્તારમા તેની વમાહત હશે, એમ અત્યારે એ ભાગ પર ફરતા જણાય છે અસલનુ એ શહેર પાડવ, કોરવના વખતમા સાફ શહેર હશે, એમ માનવાને તેની ઝાખી લખ્યતા પ્રેરે છે પૂર્વ માણુએ, ન્યા (નકશો ૧, જુઓ અ પૂવમા) ખાડીવાળુ વન હાલ કહેવાય છે, ત્યા બદરનો ડક્કો હતો, એમ વાત થાય છે તેની નજીકમા જ દરિયાપીરની જગો (એક ઓટલા જેવી) છે ત્યા બાધા-માનતા થાય છે કહે છે કે દરિયેથી વહાણમા સલામત આવી પહોચના ખારવાઓ (ખાડી વાળા વનની જગા પરના ધક્કાએ ઉતરી) દરિયાપીરને નારિયેળ ચલાવી, ઘેર જતા, અને પાંખા વહાણે ચઢતી વખતે એ જ રીતે પૂજન કરી સીધાનતા.

ખાડીવાળા વનના ગામા 'પોષ્ટ' પર છેડે આગેક માર્ધવને લગલગ આતરે (જુઓ વ) કોળીરાનની જગો હાથ છે કેટલાક ખનાઇ તુડી ગયેલા અનરેપો-અહીંના ગણીરાવ તણુ લાક પડેના જેવી નગમિદગરની દાખકૃતિને વાદી આપતા પડ્યા છે હાલ તો તેના પર બીજી બાણુથી કેસ દારા પાણી કાઢી વાડીમા પાણી લેવામા આવે છે તેની ઉત્તરમા થોડે દૂર એક પડી

લાંગેલી જગોને 'જગોતછાપરી' કહેવામાં આવે છે. અસલ ત્યા જતાઆવતા માલની જડાત લેવાતી હશે, અને તે પરથી જ એ નામ પાડવામાં આવ્યું હશે. આજ હળરો વર્ષે પણ માંત્રે ત્યાં જીર્ણોદ્ધાર પથરનું જ અવશેષ ચિહ્ન છતાં નામાવશેષ જરાખર લાગે છે. (જુઓ કં).

૩. નિશાનીવાળી જગોએ વાડીમાં એક સ્થળે મહાદેવનું મોટું બાણ છે. જમીનથી બહાર લગભગ ચાર ફીટ ઊંચાઇવાળા અને એ માણસના બાથમાં આવે એટલી જડાઈવાળા આ બાણને જતોઈની પણ નીશાની છે. અમારા જોવામાં તે જરાખર આવેલ છે પણ લોકો કહે છે કે અંદર ઘણું જીંદું જોઈ જોવા છતાં તેનો છેડો આવ્યો નથી. એટલે બહારથી ચાર ફુટ જણાય છે. પણ અંદર કેટલા ફુટ જીંદું હશે તે કહેવાતું નથી આ સ્થળને અહિં લોકો ફળગલીયા મહાદેવ કહે છે. માથે છાપરા વગરના કે પૂર્ણ વગરના, કાંઈ અગળ-અધધૂત જંગલમાં પડ્યો હોય તેના જેવા લાગે છે ! તેનાથી 'કારનરમા' (ખૂણો પડતાં) ઉત્તરીઆ વાવની લાંગીતૂટી નિશાનીઓ છે. લગભગ બધાં સ્થળોના પથરાઓ કાતો જૂઠા પડી ગયા છે કે કાં તો દૂર ઠેલાઈ ગયા છે અને ક્યાંક તેનો અન્ય ઉપયોગ થયો લાગે છે. એટલે બધું જ એક વખત પૂર્ણ-વસ્થામાં પણ હાલ માત્ર નિશાની પૂરતું છે, એમ જ કહી શકાય.

ખડેર હાથખમાં પાયાની ઇંટો ઘણી મોટી જોવામાં આવી છે. એક ઇંટ તો આશરે બેથી અઢી ફુટ લાંબી, દોઢ ફુટ પહોળી અને ચાર ઇંચ જડી જોવામાં આખી આવી હતી. જ્યાં જ્યાં જોવાયે ત્યાં ત્યાં પાયાની ઇંટો કે તેના ટૂકડા નીકળે છે, પણ એ બધું તો દટાયેલું પડ્યું છે. આ મોટું શહેર ક્યારે દટાઈ ગયું કે કાળનો કાળીયો થયું તે કહેવું, એ તો એ વિષયના નિષ્ણુતોનું કામ છે. અસલ તેને હસ્તવપ્ર કહેતા ! મં. ભાવનગરના મોજી દિવાન સાહેબ ગૌરીશંકર-ઉર્ફે ગંગા ઓઝાના જીવનચરિત્રમાં હાથખનું નામ હસ્તવપ્ર શબ્દ વાપરીને મૂક્યું છે; પરંતુ તે ક્યારે અસ્તિત્વમાં હતું કે કેમ નાશ પામ્યું, તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી.

જો કે હળરો વર્ષે પહેલાં ધુધવતો એ જ સાગર આજ પણ એના પાદરે ધુધવી રહ્યો છે; કે કાળ આંગળ કાંઈ-મોટું નથી !

હસ્તવપ્ર કે હાથખને પાદર-નવા જૂનાને સીમાંડે નીલકંઠ મહાદેવનું દહેર છે. અંદાસ-ઉદ્દીનના વખતમાં તેનું દ્વારમુખ ફેરી ગયું એમ કહેવાય છે. આજે તે મહાદેવનું દ્વાર પશ્ચિમાભિમુખ છે. મહાદેવના બાણ ઉપર હાથ ફેરવતા ઉપર સપાટી સરખી નથી લાગતી અને રૂપાની ટોચણી જેવા ઝીણા ખીલા રૂપાના છે. કહે છે કે મુસલમાન સરદાર મહાદેવનું બાણ તોડવા આવ્યો એટલે તેમાંથી-બાણમાંથી-ભમરા નીકળ્યા, એટલે સરદાર લસ્કરસહિત ત્રાસ પામીને નાઠો-અને બાણના ઉપલા ભાગમાં રૂપાની ખીલીઓ ત્યારથી જડાઈ, એટલે ભમરો તે સ્થાનમાંથી નીકળ્યા હતા તે બંધ થયા. આવા કહેવામાં આવતાં વિધાનને પ્રમાણભૂત કાંઈ જ સાહિત્યમાહિતી ઉપલબ્ધ નથી. માત્ર એ એક ચાલતી આવેલી વાત છે. આ બાણ ઘેલું જ નાનું છે.

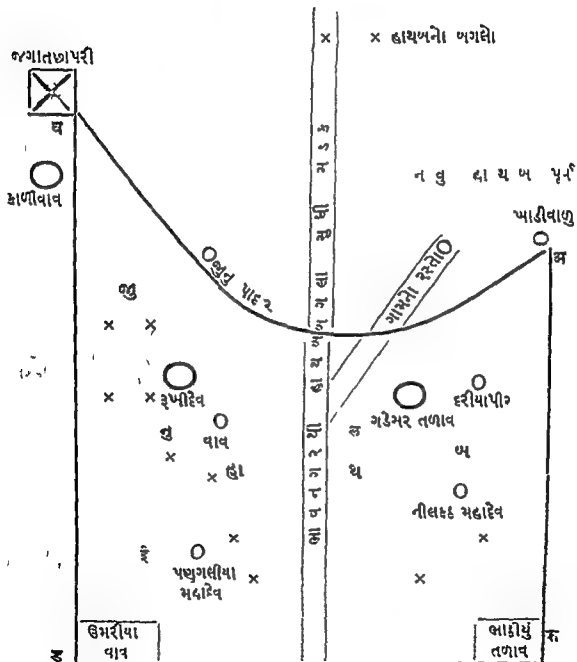
છટા મેદાનમાં સામેના લાગમાં બીજાં બે મોટાં બાણ એમ ને એમ પડ્યાં રહ્યાં છે.

આ લગત આપેલા નકશામાં ચૌકડી દર્શાવી છે તે બધા સ્થળોમાં ચાર પાંચ ચોરસ માઇલના એકંદર ઘેરાવામાં પાયાઓ નીકળે છે. નવા ગામમાં જવાના રસ્તા પર જે સ્થાને મોટો ખાડો તળાવ જેવો છે, તે ગડેસર તળાવ જૂનું કહેવાય છે, તેમાં પાણી પૂરે ભરાયું હોય તોપણ તુરતમાં જ યુસાઈને ખાલી થઈ જાય છે, તે પરથી તેનું નામ પડ્યું હશે, એમ મનાય છે.

આ પ્રમાણે જૂના હાથખની-હસ્તવપ્રની-આટલી હકીકત મેળવી શકાઈ છે; વિશેષ કાંઈ શોધક લાઈ તરફથી પ્રકાશ મળતા તે વિષે વધુ લખવાનું રહેશે.

તા ક — હસ્તવપ્રતી હદ પૂરી થયા કેડે છેત્વે દરિયાકિનારે ભાવનગર દરબારશ્રીએ હવા ખાવા માટે બધાવેલો હાથળ બગલો—બધા માહિત્યમગ્નમથી સગવટ કગવેતો—આવે છે એ જ ગીતે કિનારે કિનારે જો કાઈ ચાલ્યો બધ તો સાતેક માર્ગલ પર ખારીમીડી વીંગડીનું સ્થાન આવે છે ત્યાં કેહો છે કે દરિયાનું પાણી છતાં એક વીંગડી ખારી અને બાલુની જ મીઠી હોય છે આ સ્થળો હજી નજરે જોવાનું માગતી બની ચકચુ નથી લેખક નકશો ૧,

ઉત્તર

જૂના પાયા નીકળે છે

દક્ષિણ

ઉપકારનોધ—બાપળ જૂનાપર ભમવામા તથા તેના રોકત માપ પ્રમાણે નકશા કરી આપવામા હાથળના વતસાદી ચિહ્નકે અમને મદદ હરી છે, તેથી તેનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું જેલ્લા તાર ૭ મદિનાથી મારી સમડની જતી તળિયતે લેખને તૈયાર કરવામા—દક્ષિણ મેળબ્યા પછી—અસાધારણ વિલબ થયા છે જે કે તેને અંગે કાઈ સ્મૃતિદેવ થયા દોષ એવું લાગતું નથી છતાં પ્રકૃતિ અને વિલબને કારણે તેવું કાઈ યતા બલ થયા પાછી દોષ તે મારે બાજુકાર બાઈ તે તરફ આજ લક્ષ્ય બેયરો, તેા હ તેમનો ઉપકારી થઇયા.

લેખક

નકશો ૨,

ભાવનગરથી હાથપ

ઉત્તર

સડક છે.
ગોધાથી અમદાવાદ
ધણકા થઇને

રેલેલ માપ
એક ઇંચમાં બે માઇલ છે.

ભાવનગર

અકવાડા

ભુતેશ્વર

ભુલક્ષી

જુનારતનપર

નવારતનપર

અંદી

નદી

કોળીયાકે

હાથપ

હક્કિણુ

ગોધા

પીરમ

ચૌદમી સદીનું ગૂજરાત^૧

[વ્યાખ્યાતા — શ. રા. હમાયુદ્દીન સદ્દુદ્દીન દરગાહવાલા]

આ પની સમક્ષ પદર મિનિટમા મારે સો વર્ષનો ઇતિહાસ કહેવો છે, અને તે પશ્ચ અધકારના ચર બાંહેનો હજી એ પુષ્કળ સંગ્રાધન અને પ્રકાશ માગે છે કેમકે ગૂજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસને ઉકેલવામા જેટલો શ્રમ લેવાઈ ગયો છે તેટલો શ્રમ આ સાધનતર મુગતે માટે કાષ્ટએ લીધો નથી

તમે માનશો ? ગૂજરાતનો ચૌદમો સૈકા આજ કગતા વધુ ઉજ્જવળ હતો ગૂજરાતમા લક્ષ્મીની રેલ ચાલતી, સમૃદ્ધિના પૂર આવતા જનતા આનંદ અને વીર્યવતી હતી ગૂજરાતનો સાગરકાંઠો વેપારથી છલકાઈ ગયો હતો અને ગૂજરાતનો મધ્ય પ્રદેશ ધાન્યથી ઉભરાઈ ગયો હતો

તેરમા સૈકાના આખરી વર્ષોમા સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજીના ભાઈ ઉલુગખાને ગૂજરાત સર કર્ણુ ગૂજરાતનો છેલ્લો દિન્દુ ગામ કર્ણુદેવ વાઘેસો હાર્યો અને નાહો, અને ગૂજરાતે પોતાની સંતા ગુમાવી ગૂજરાતનો વહિવટ દિલ્હીના મુન્નાઓએ ચલાવવા માડ્યો, જેનો પહેલો સૂબો અલખખાન અને છેલ્લો સૂબો અફઝખાન હતો

ચૌદમી સદીના ૬મ દાયકામા દિલ્હીમા બાગ સમરોએ હુકુમત કરી આ બાર શહેનશાહોમા લાખી હુકુમત કરનાગ ત્રણ શહેનશાહ ચપા ઈ સ ૧૨૯૮ થી ૧૨૧૬ સુધી અલાઉદ્દીન ખિલજી, ઇ મ ૧૩૦૫ થી ૧૩૫૧ સુધી મુદમ્મદ તુગલક, અને ઇ મ ૧૩૫૧ થી ૧૩૮૮ સુધી ફિરોઝશાહ તુગલક બાકીના નવ સુલતાનોની હુકુમતનો કાળ સત્તર વર્ષનો હતો

ગૂજરાતીઓના બળવા

જગતના ઇતિહાસમા એવો સૈકા નહો જડે, જેમા અધાધુધીના વાવાઝોડા ન આવ્યા હોય, બળવાઓ જગ્યા ન હોય છતાં એ કહેવું જોડું નહીં પડે, કે ગૂજરાતમા જ્યારે જ્યારે અશાન્તિની જવાળા લાગી છે, ત્યારે ત્યારે તે તરત જ સમી ગઈ છે કેવળ તગીનો એક જ બળવો ઇતિહાસ ગણે છે કે જેને દાખવા સુલતાન મુદમ્મદ તુગલકને ગુજરાતમા આવવું પડ્યું હતું ગૂજરાતીઓની મહત્વાકાંક્ષા

આ પગમ શાન્તિમાય ગૂજરાતીઓની ગામ સ્થાપનાની મહત્વાકાંક્ષા ઓનરાઈ ન હતી એ બળવાઓ પાછળ આઝાદી પ્રાપ્ત કરવાની ઝખના હતી લગભગ મપૂર્ણ રતનતા હોવા છતાં પશ્ચ ગૂજરાતીઓના મત્રાટ બનવાના અને ગૂજરાત પગ મત્તા ભોગવવાના સ્વપ્ના જીવતાં હતા કાન્તિની આ પહેલ બળાતથી ખરીફયેન મલિક ઝાફર ખલાતી, જે કાફૂર દઝાગ દિનારીના નામે વિખ્યાત દત્તો તેલે કરી ને પોતાના મૌનર્થ અને શક્તિથી સુલતાનનો નાગબ બન્યો દક્ષિણનો પગલ્ય કરનાગ એ વીગ સેનાપતિ દત્તો સુલતાન અલાઉદ્દીન પછી દિલ્હીપતિ બનવા જતા એના જ માગજોએ એનો નધ કરી એના સ્વમા પૂરાં થયાં એના પછી પાચમે વર્ષે ખુસરુખાન પટ્ટની જે અલ્પદીનવાડનો નવમુસ્લિમ દત્તો,

* “એવ ઈડિયા રાજોના સૌજન્ય”થી, આ લેખ અહીં લખી શકાયો છ સ મી કા ગુ સમા ને અ બુ જાની

તેણે ગૂજરાતના સૂબા હિસામુદ્દીન જોડે મળી જઈ, ગૂજરાતી પરમારો કે ભરવાડોના હાથે સુલતાન કુતબુદ્દીનનો વધ કરાવ્યો અને દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. પરંતુ આ ગૂજરાતીની સત્તા ટકી નહીં. એને ગ્યાસુદ્દીને હરાવી, કતલ કરાવ્યો અને હિન્દની સત્તા ખિલજીઓના હાથમાંથી નીકળી, તુગલક વંશના હાથમાં આવી. આ પછી મુહમ્મદ તુગલકના રાજત્વકાળના ઉત્તરાર્ધમાં સારાય હિન્દમાં બળવા ફાટ્યા. ગૂજરાતમાં તગીએ બંડ જગાવ્યું. સમ્રાટ ગૂજરાતમાં આવ્યો, હાર્યો અને નાઠો. આ પછી ચૌદમા સૈફાના અંતમાં ગૂજરાતના સૂબા ટાંક ઝફરખાનના પુત્ર તાતારખાનને હિન્દની હુકુમત હાથ કરવાનો મોહ લાગ્યો. તે ગૂજરાતમાં આવ્યો અને મુહમ્મદશાહનો ખિતાબ ધારણ કરી, ગાદીએ બેઠો અને ઇકબાલખાન સામે કૂચ કરી પરંતુ તેના કાકા શમ્સખાને તેનો વધ કરી, પોતાના ભાઈ ઝફરખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો અને ગૂજરાતમાં ગૂજરાતના સુલતાનોની સ્વતંત્ર સત્તા સ્થપાઈ.

હિન્દુઓ સાથે સંબંધ

સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજીના કાળમાં ગૂજરાત પૂર જાહોજલાલીમાં મહાલી રહ્યું હતું. સોંધવારી તો ખૂબ જ હતી. ખેડૂતો સુખી હતા અને હિન્દુઓ જોડે સુલતાનના સંબંધો બહુ જ મૈત્રીભર્યા તેમ ઉદાર હતા. આ સંબંધો વિષે મુસ્લિમ ઇતિહાસના આધારે નહીં બોલું. 'સમરરાસ' બોલે છે કે 'સુલતાન અલાઉદ્દીનનો સેવક અલપખાન પાટણમાં સત્તા ભોગવે છે. આજે કળીકાળમાં ધર્મ અખંડ રીતે આવરતો દેખાય છે અને સૂબો હિન્દુઓને પુષ્કળ માન આપે છે.' સમરરાસ અને નાલિનંદનોદ્ધાર આ બંને પુસ્તકો વિમળ વસહીના ઉદ્ધાર માટે લખાયાં છે. એનાથી ફલિત થાય છે કે શત્રુજયના પુનરુદ્ધાર માટેનું ખાસ ફરમાન સમરસિંહને આપનાર ગૂજરાતનો પહેલો સૂબો અલપખાન હતો.

આમ ઈસુની ચૌદમી સદીના પ્રારંભથી ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ મુસ્લિમ શહેનશાહોની સીધી આણ હેઠળ આવ્યા અને તેમના તરફથી નિયુક્ત થયેલા સૂબાઓ અહીંનો રાજ-વહિવટ ચલાવવા લાગ્યા. એ વખતે દિલ્હીના શહેનશાહોને ગૂજરાત ઉપર સંપૂર્ણ પ્રભાવ અને અધિકાર હતો; એટલું જ નહીં, ગૂજરાત-કાઠિયાવાડના નાના-મોટા રાજાઓ તેમને નિયમાધીન બડણીઓ પણ આપતા હતા.

આબાદ નગરો

એ વખતે પાટણ (નહરવાલા), અમદાવાદ (અસાવલ), ખલાત, ડભોઈ, વડોદરા, ભરૂચ, સુરત, રાંદેર, નવસારી, સુલતાનપુર, નંદેર્યાર, ઘોળકા, વગેરે સમૃદ્ધ નગરો હતાં. તેવી જ રીતે સોરઠમાં માગરોળ, સોમનાથ પાટણ, વેરાવળ, લુધીયાણા, જૂનાગઢ, ગોડળ વગેરે પણ આબાદ હતા. એ દરેક સ્થળે આદશાહી થાણું હતું, અને દિલ્હીના શહેનશાહો તરફથી નીમાયેલા હાકિમો હુકુમત ચલાવતા હતા.

અલાઉદ્દીન ખિલજીના શાસન પછી આપણે ત્યાં મુસ્લિમ સલ્તનતનાં મૂળ જોડાં ને જોડાં ઉતરતાં ગયાં અને સુલતાન મુહમ્મદ તુગલકના સમયમાં તો કાઠિયાવાડના સાગર-કાંઠાથી લઈ ગૂજરાતમાં છેક દક્ષિણની સરહદ લગી તેની સત્તાની પાંખ પ્રસરી ગઈ હતી.

હું આજે આપની સમક્ષ વિશેષતઃ એ જ શહેનશાહના સમયની ગૂજરાતની સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ ઉપર બોલીશ, જેના સમયમાં ગૂજરાત ત્રિવિધ દ્રષ્ટિએ આબાદ, ખુશહાલ અને સમૃદ્ધ હતું. સુલતાન અલાઉદ્દીન ખિલજીના વખતની જેમ આ સમ્રાટના સમયમાં પણ

ગુજરાત અને સિન્ધના બંધારાદ્વારા ધરિન, ધરાક ખુગમાન, માદગાનુલત્તર, ધર્મિત, તુર્કસ્થાન, રૂમ, અબસ્તાન, સિરિયા, વગેરે દેશોના નામીયા વિદ્વાનો ધર્મધુધરો અને વિદ્યાકલાના નિષ્ણાતો મોટી સંખ્યામાં હિન્દ આવતા હતા, અને એ મંત્રાટની હાતિમ-દિલીથી માલમાય થઈ જતા હતા એમાં કેટલાક તો નામીયા પ્રવામીઓ હતા આવા પ્રવાસીઓ વિશેષતઃ ખલાતના બંદરે ઉતરતા હતા ખલાત એ વખતે હિન્દભગતુ મોટામાં મોટું નગર ગણાતું હતું પરદેશના સોદાગરો અને વેપારીઓનું એ ખુબ્ય ધામ હતું.

એ પ્રવામીઓમાં ઈબ્ને બતૂતા અને વસ્સાફ સહુથી વધારે જાણીતા છે પરંતુ બીજા જે પ્રવામીઓ અહીં આવ્યા છે, તેમણે આપણા દેશની સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિનું યશસ્વી વર્ણન પોતાના મુલકોમાં જઈ કરેલું છે, જે અગ્રી ત્રયોમાં જળવાયેલું છે એ ઉપર જ્યારે દ્રષ્ટિ કેન્દ્રિત કરામાં આવે છે ત્યારે ચૌદમી સદીના મુદ્દલ ગુજરાતનું સુંદર ચિત્ર આપણી નજરે સમક્ષ ખડું થઈ જાય છે અને ઈબ્ને બતૂતાની માહિતીઓ કરતા આપણને વધારે પારિક માહિતીઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુજરાત . ફૂલોનો ખાગ

ગુજરાતની પરિસ્થિતિ વિષે તાજગીયતુલ અમ્સાગમાં ઇતિહાસકારો વસ્સાફ લખે છે કે સામાન્ય રીતે ગુજરાત ખલાતના નામે ઓળખાય છે તે સિતરે હજાર ગામડા અને શહેરોથી વસેલું છે જનતા ધનવાન અને લહેગી છે ચારે તરુમાં જાતભાતના સિતરે જાતના ફૂલો ઉગે છે હવામાં એટલી ગંધી તાઝગી છે કે પેન્સિલથી દોરેલું ચિત્ર જીવંત દેખાય છે અણખેડેલી જમીનમાં છોડવા અને લીલોતગી પાકે છે હતા તદુસ્તીગરેલી અને પ્રદેશ મનહર છે.

વડનગરનો પરાક્રમી નાગર

મુદમ્મલ તુગલકની ધાર્મિક મહિષ્ણના વિષે તમામ ઇતિહાસકારો એકમત છે એ હિન્દુ-મુસ્લિમ એકવનો પ્રખર દિમાયતી હતો છ મ ૧૩૪૫ના મધ્યમ અથવા ઓક્ટોબર માસમાં એ ગુજરાતમાં ઉઠેલા બંદરે સમાવી દેના અહીં આવ્યો હતો, અને છેક ઈ મ ૧૩૫૨ સુધી ગુજરાત-કાઠિયાવાડના લિજ લિજ સ્થળોએ રહ્યો હતો પાટણમાં એણે મુકામ નાખ્યો ત્યારે સુવિખ્યાત મહસલિંગ તળાવ ઉપર એણે પોતાના દેરા-તથુ તથુબ્યા હતા અને ત્યાજ પાટણના મહતોને મુલાકાત આપી, તેમને જાગીએ અને બીજા આધકારો આપ્યા હતા એના વખતમાં હિન્દુઓ મોટા મોટા એકા પગ હતા એ પાટણથી જુનાગઢ ઉપર ચઢાઈ લાઈ ગયો ત્યારે વડનગરનો એક નાગર શુદ્ધ દગિશકર ઈશ્વર એ જ મૈન્યમાં હતો આ ચળગક અને શુરવીર નાગરે પોતાના પગકોથી સમાટને ખૂસ કરી નાખ્યો હતો અને આ સેવાના જ ત્રામાં એણે ગોધાની દેખામગીરી અને જાગી મેળવી હતી, એટલું જ નહીં મમાટે એને તુદી બંધનો હક્ક પણ ઇનામમાં આપ્યો હતો.

એ જ સમ્રાટે ભરૂચના કેટલાક નાગરને પણ વાગર તાતુકોમાં જાગીરો આપી હતી, જે પ્રવાર કરે છે કે સમાટને હિન્દુ-મુસ્લિમ બંને પ્રત્યે સમભાવ હતો એની ધાર્મિક સદિષ્ણના અને નિખાલગતાનો મીલો અમ્સકિત પુરાવો એ છે કે એણે પોતાના ગજલમજ દગિયાન કોષ્ટ પણ હિન્દુ મંદિરનો ૫૫ મ કમગ્યાનું કાર્ય પણ ઇતિહાસમાં જળાવતો નથી જણા આ પદેનો શુભિચ્છ સુવત્તાન છે, જેણે એન મુનિ જિનપ્રવાનુજિને મુલાકાતનું

ખાસ માન આપ્યું, એટલું જ નહીં મૂલ્યવાન બોટો સાથે ફરમાન પણ આપ્યું હતું. આથી જોનોને પુષ્કળ છૂટો મળી હતી. બિનપ્રભસૂરિ સુલતાન જોડે દલલતાબાદ અને પાટણમાં પણ હતા. સમ્રાટની સૂરી પ્રત્યે એટલી મુલબ્બત હતી કે સૂરિએ કામહિત અને પ્રેમ કાળે પોતાનો રિવાજ મૂકી, સમ્રાટ સાથે હાથીની પણ સવારી કરી હતી.

ખેતીવાડી

આવા સર્વ ધર્મોને માનની નડરે જોનાર સમ્રાટના વખતમાં ગૂજરાત ખેતીવાડીના ક્ષેત્રમાં ધણું આગળ હતું. ઘઉં, ચોખા, જવાર, ચણા, તલ, આદિ અહીં મોટા પ્રમાણમાં થતાં હતા. ફળોમા કેરી, અંજીર, દ્રાક્ષ, દાડમ, કાગદી લીંબુ, કેળાં, નારિયેળ, તરબુજ, રાયણુ, વગેરે સારા પ્રમાણમાં થતા હતાં. કેરી જાતજાતની થતી હતી. પરદેશીઓ તેનો મધુર સ્વાદ માણી, આફ્રિકા પોકારી બિહતા હતા. શેરડીની એટલા જંગી પ્રમાણમાં ખેતી કરવામાં આવતી હતી કે લોકો તેનો ભાવ પણ પૂછતા ન હતા. શાકભાજીમાં ગાજર, ધી, રીંગણાં આદિ મોટા પ્રમાણમાં થતાં હતાં.

સોંધવારી

રૈયત ખુદ્દિમાન અને હુન્નરમંદ હતી. આખા મુલકમાં સામાન્ય રીતે સોંધવારી હતી, અને ખાદ્યપદાર્થો બહુ ઓછા દામે મળતા હતા. ઘઉં છ આને, જવ ચાર આને, ચોખા સાડાસાત આને, અને ચણા બે આને મળુ વેચાતા હતા. ખાંડ રૂપિયે, અને સાકર સવારૂપિયે મળુ પ્રાપ્ત થઈ શકતી હતી. ઊંચી જાતની લેંસ અથવા જળદ બે રૂપિયે વેચાતાં મળતાં હતાં. આવી સોંધવારીના કારણે બિહ્લાવૃત્તિ લગભગ નાશ પામી હતી, છતાં કોઈ લિખ માગતો દષ્ટિએ પડતો, અને તે સાચા અર્થમાં લાચાર માલમ પડતો તો તેને બે વખત કાચું સીધું મળે તેવો પ્રયંધ કરી આપવામાં આવતો હતો.

દારૂબંદી

ચૌદમી સદીમા લગભગ સંપૂર્ણ દારૂબંદી હતી. કોઈ પણ શખ્સ દારૂ પીતો, ગાળતો કે વેચતો ન હતો. એ માટે કડક શિક્ષાઓ નિર્માણ કરવામાં આવતી હતી. અસ્લામહ અશુ સફા ઉમર શિખલી જણાવે છે કે શરાબ વેચવાની તેમ પીવાની સખ્ત મનાઈ છે. દારૂ વેચનારાઓને ભારે સજા કરવામાં અને દારૂ પીનારાઓને સખ્ત અપમાનિત કરવામાં આવે છે. રૈયતમાંથી કોઈનું જીવનથી કે દારૂનું એક ટિપુંય કાઢને વેચે. ઉધાડે છોગે તો શું ચોરીદુપીથી પણ કોઈ શરાબ વેચી શકતું નથી.

કેળવણી

સરકારખર્ચે અનેક વિદ્યાર્પીઠો અને પાઠશાળાઓ સ્થાપિત હતી, અને બધાને મફત કેળવણી અપાતી હતી. ગરીબવર્ગનાં બાળકોને વિશેષ કાળજીપૂર્વક કેળવણી આપવાની સરકારી આજ્ઞા હતી.

જનતા મુસાફરી કરવા માટે ઘોડાઓનો ઉપયોગ કરતી હતી. ખચ્ચર અને ગધેડાં પર સવારી કરવાનું કાર્ય એમ સમાન ગણવામાં આવતું હતું અહીં સારી જાતના ઘોડાઓ થતા હતા; પરંતુ અરબ ઘોડાઓ ખેડરીન, યમન, અને ઈરાકથી આયાત કરવામાં આવતા હતા.

પાન ખાવાની પ્રથા ખૂબ જ પ્રચલિત હતી. ઈખ્તે બતૂતા અને અસ્લામહ અશુ સફા ઉમર શિખલીએ પણ એની ખુબ પ્રશંસા કરી છે.

ધન-લોભી પ્રજા

દેશની સામાન્ય લોપા હિન્દી હતો તેની સાથેસાથ અગ્ની અને ફારમી પણ મર્યાદિત પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતી હિન્દુ પ્રજાને રૂપિયા કમાવવાનો અને ધન ભેગું કરવાનો બારે શોષ હતો એ લેણદેણના વ્યવહારમાં ચાલી-સોનાના રોકડ મિકાઓ જ સ્વીકારતી હતી ધનવાન હિન્દુઓના ઘરોની છત ઉપર ધન્યો ફરતી હતી, જે એ વાતનું સૂચન કરતી હતી કે એ ધનના માલિક કને આટલી દેગો સોનામહોરોથી ભરાયેલી છે કેટલાક મકાનો ઉપર તો દસથી પણ વધારે ધન્યો ફરતી હોવાનું મસાવિકુન અગમગનો કર્તા વિશ્વસનીય રીતે જણાવે છે

હિન્દુ કે મુગલમાન બન્ને કામની મહિનાઓમાં પર્વનો રીરાજ ન હતો સ્ત્રીઓ ગુણવતી અને મૌનદર્પવાન હતી, એટલું જ નહોં પોતાની ફરજો બજાવવામાં બીજા દેશોની મહિલાઓ કરતા આગળ હતી અગમ પ્રવાસીઓએ આ વાતની નોંધ ખામ લીધેલી છે ખજાતના મુસ્લિમ અતો

એ સમયના પુરૂષો વિશેષતઃ સફેદ વસ્ત્રો પહેરતા હતા બનાન, મખમલ, શાલ, વગેરે જેના બિના કપડા પરદેશથી આપતા હતા અને મોઢા મૂત્રે વેચાતા હતા એ વખતના ઉત્તરમાં, દુર્વેગો અને મતો ધણે ભાગે બની કપડા પહેરતા હતા એ વખતે શયખ અની હમદરી, દાઝી નાગિર અને ખાજા ઈન્દાઝ જેના સુવિખ્યાત મતો ખજાતમાં મોજૂદ હતા, જેમનું માકાતમ દૂર દૂરના દેશો સુધી પ્રસિદ્ધ હતું અને એમના મઠો દુખી માઓના વિસામાં હતા આમ લોકોમાં એ વખતે માથા ઉપર પાંધડી બાધવાનો રીવાજ હતો

દૂધ અને ઘીની બારે વિપુલતા હતી બજારોમાં ખાવાપીવાની દુકાનો સાગ પ્રમાણમાં જોવામાં આવતી હતી, જ્યાં વિવિધ પ્રકારની નાનગીઓ, જાત જાતની મિકાઇઓ અને તરેહવાર સ્વાદિષ્ટ હલવાઓ વેચવામાં આવતા હતા

આલીશાન ઇમારતો

મકાનો પર્યટ અને સુનાના બનેલા હતા છતો લાકડાની ઓ બોલતળિયા પર્યટના બનાવવામાં આવતા હતા આગસપાણના ફર્શ તો કેવળ શાહો મહેલો અને શાહો ઇમારતોમાં જ દેખાતા હતા ઈર્ષને ગતૂતાએ ખજાતની સુતોબિત ઇમારતો અને શાનદાર મસ્જિદોની નોંધ લીધેલી છે ખજાત હિન્દના વેપારનું મુખ્ય બદર હોવાથી એ મુગમ ખજાતમાં મોટે ભાગે પરદેશીઓની જ વસતી હતી આ પરદેશીઓએ પોતાના મકાનો બાંધતા એક બીજા ઉપર સરસાર્થ લઈ જવાનો પૂરો ચતન કરેલો હોવાનું ઇર્ષને બતૂતા કહે છે એણે સામરી અને ગાઝરની જેવા તે વખતના નામીયા વેપારીઓના વિશાળ ભવનોનો ખામ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એમની ઇમારતોના બાંધકામમાં જગી ઇમારતી સાકડાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો હોવાનું પોતાના મકરનામદમાં જણાવ્યું છે ખજાત નગરના એક બીજા ધનપતિ નજમુદ્દીન જલ્લાનીની હવેલીનો પણ બતૂતાએ ઉલ્લેખ કર્યો છે ખજાત નથી કે આ ઇમારતોના પણ અવગણ આજે ખજાતમાં બાકી છે કે કાળના કૂર દાયોએ તેનો મર્યાદા ચર્ચિત જરા પામ્યો છે ?

બાદમી સદીમાં કારી પણ મોટું સહેજ હોવાનું બતૂતા લખે છે એ ઉપરાંત હિન્દુ ઇમારતોની કુક્રમ દેશનું, જે મુદગમ મુગલકને દર વર્ષે ખાશી આપતો હતો આ

હિન્દુ રાજની નોકરીમાં અને દરબારમાં અનેક મુસલમાનો દોવાની બંધૂતા સાક્ષી પૂરે છે. એ ઉપરાંત ગાંધાર અને ગોધા પણ મોટાં નગરો હતાં. એ બન્ને નગરોનાં બગીચો વિસ્તૃત હોવાનું અને તે એક હિન્દુ રાજને આધીન હોવાનું બંધૂતા બતાવે છે.

ટપાલની વ્યવસ્થા

તુગલકી-યુગની ટપાલ-વ્યવસ્થા તો બહુ જ પ્રગતિપ્રાપ્ત હતી. થોડા થોડા અંતર ઉપર ડાકખાનાંઓ ઉઘાડવામાં આવ્યા હતાં. પરદેશી પ્રવાસીઓ આ ટપાલ-કચેરીઓની સરખામણી ઇજ્જત અને સિરિયાના એ સમયનાં એવાં જ ડાકખાનાંઓની બેઠે કરે છે. પરંતુ બતાવે છે કે તે જરા આઘાં આઘાં હતાં, બ્યારે અહીં તો પાસે પાસે છે. એક ટપાલ-કચેરીનું અંતર બીજી ટપાલ કચેરીથી અર્ધાંક માર્ગથી વધારે ન હતું. દરેક ટપાલ-કચેરીમાં દસ હરકારા મોજુદ રહેતા હતા. તેઓ ટપાલ-થેલી મળતાં જ પોતાના સ્થળેથી દોડ મૂકી તે બીજી ટપાલ-કચેરી સુધી પહોંચાડી દેતા હતા. ગૂજરાતના બળવાનને સુલતાન મુહમ્મદ તુગલકને ડાક-ચોકીના આ સુપ્રબંધોના કારણે જ બહોળો રાજોદારની દિલ્લચાલોની બગીચો એક દક્ષિણની સરહદ પરથી નિયમિત મળતી હતી. આ બાબુ પાટનગર દિલ્હીના સમાચારો પણ સમ્રાટને નિત્ય મળતા રહેતા હતા.

ભરૂચમાં શાહી-જશન

આ સમયમાં ભરૂચને ગૌરવરૂપ જે બનાવ બન્યો છે, તે ઇતિહાસથી અજાણી ખેલીકા અલ્લ હાકિમ સાનીના એલચી શયખ રકતુદીનનું ભરૂચમાં થયેલું આગમન છે. એઓ હાજી રજીબની બેઠે સમ્રાટના માટે ખિલાફતનો ખુજ, ખિસ્મત અને આઝા-પત્ર લઈ ભરૂચમાં ઉપસ્થિત થયા હતા. એમના સત્કાર અર્થે સમ્રાટ બંને કેટલીય દૂર સુધી સામે ગયો હતો અને ખેલીકા તરફથી તેને પ્રદાન કરવામાં આવેલ આ ખુજ આદિની એટલી બધી ઇજ્જત કરી હતી કે બેનારાઓ હયરતમાં રહી ગયા હતા. એ દિવસે આખાય ભરૂચને ખૂબ શણગારવામાં આવ્યું હતું અને એક જશન બિજવવામાં આવ્યો હતો.

ગૂજરાતની મસ્જિદો

ચૌદમી સદીની યાદગારરૂપ આજે કેટલીય મસ્જિદો ગૂજરાત તેમ કાઠિયાવાડમાં ઉભી છે. આ મસ્જિદો અને તેના શિલાલેખો ચૌદમી સૈકાની કીર્તિ ગાઈ રહ્યાં છે. પરંતુ આજે તો આ મસ્જિદો પૈકીની વિશેષતઃ મસ્જિદો કયાં તો સૂતી અને નિસ્તેજ પડી છે કે કયાં તો કાળનાં પરિવર્તનોથી તેનું રૂપ-સ્વરૂપ જ તદ્દન બદલાઈ ગયેલું છે. ભરૂચ, ખંભાત, સોમનાથ પાટણ, લુલીયાણા, વેરાવળ, માગરોળ, જૂનાગઢ, મોઢેરા, વગેરેમાં બનાવવામાં આવેલી મસ્જિદોની ભાળ ઇતિહાસો અને શિલાલેખોથી આપણને મળે છે. પરંતુ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં વધુ સંશોધન કરવામાં આવે તો એ જ સૈકાની બીજી મસ્જિદો, ઈમારતો, વાવો, પાકશાળાઓ કે સરાઓ વગેરેનો જરૂર આપણને પતો મળી શકે છે. એ તરફ ગૂજરાતના ઇતિહાસરસિકો અને સંશોધન-પ્રેમીઓ લક્ષ આપે તો ગૂજરાત કાઠિયાવાડની મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ, શિલ્પ, સ્થાપત્યકલા વિગેરે ઉપર મહત્વનો પ્રકાશ પાડી શકે એમ છે.

ચૌદમી સૈકાની સાંસ્કૃતિક સ્થિતિ અને સમૃદ્ધિની સહેજ ઝાંખી કરાવતાં, આ દિશામાં તમારી વધુ જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરવા માટે મેં લીધેલો થોડો પરિશ્રમ હું ધારું છું કે નિરર્થક નહીં બન્યો.

ચર્યાપત્ર

‘માધવની કથાતપાસ’ની ચર્યા

શ્રી ક્ષા ગુ સભા “ત્રૈમાસિક”ના પુ ૬ અ ૩મા ‘ઉત્તુધખાનતો ગુજરાતવિજય’ નામનો શ્રી મુદ્ગમદ ઉચ્ચર કવિ કોટિલનો એક લેખ છપાયો છે. ભાષ કોટિલની ઐતિહાસિક સંશોધનરસિકતા પ્રશંસાપાત્ર છે, અને મુસ્લિમ ઐતિહાસિક માધવનોનો જે પરિચય એમના લખાણોમાં જોવામાં આવે છે તે મારા જોવાને ખુબ સહાયક થવાનો સંભવ છે. પણ એ લેખમાંથી તો આ ચર્યાપત્રમાંના એક ગૌણ મુદ્દાનો-‘માધવની કથાતપાસ’નો વિચાર કરવાનો છે.

ગુજરાત ઉપર અલાઉદ્દીનના સગ્ગર ઉત્તુધખાને ચઢાવ કરી, એમાં ગુજરાતના રાજા કર્ણુ વાઘેલાના અમાત્ય માધવનો કાષ્ટ હાથ હતો કે નહીં, એટલે જ મુદ્દાનો પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. અરબી કારસી સાધનોમાં માધવ વિષે કાષ્ટ ઉલ્લેખ નથી એ સાચુ છે પણ આ હકીકત સાઠ સિત્તેર વર્ષથી જાણીતી છે જ. મ પણ મારા ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસમાં (ભા ૨ પૃ ૪૩૨)એ નોંધી જ છે, અને તીર્થકટપ આદિ જે ગ્રંથોમાં માધવની કથાનું મૂળ છે તેને જોયા વગર કે વિચાર્યા વગર કેમથી જ હિસ્ટરી ઝોફ ઇન્ડિયા ૩, ૪, ૫ કોમીસેરીએટનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથોમાં મુસ્લીમ ચઢાઈનો વૃતાન્ત મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાંથી ઉતારવામાં આવ્યો છે એટલે આ ગ્રંથો વિશે તો જુરો વિચાર કરવાનો ગ્રંથેતો જ નથી.

અહીં પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉઠે છે કે મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં જોતો ઉલ્લેખ નથી તે માધવની કથા માટે શો પુરાવો છે? એ કથામાં ઐતિહાસિક અંશ છે, એવું માનવા માટે શુ કારણ છે? રામભાળામાં ઉતારેલી ભાટચારજોએ કહેલી માધવની કથા માટે જે ગ્રંથસ્થ પુરાવાઓ અત્યાગ સુધીમાં મળ્યા છે તે મેં માગ શુ મ હા છ (ભા ૨, પૃ ૪૨૬)માં આપ્યા છે, અને ભાષ કોટિલે ક્ષા ગુ સ ત્રૈના ઉપર કહેના લેખમાં એ ઉનાર્પા છે એટલે અહીં એને ફરી ઉતારવાની જરૂર નથી પણ શ્રી કોટિલે એ પુરાવાની ઐતિહાસિક કિંમત ખટાડી નાખનારી જે દલીલો કરી છે તેના જ ટૂકામાં વિચાર કરવાની મારી ઇચ્છા છે.

મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ નથી માટે એ સાચી ન હોવી જોઈએ, એવી મનોવૃત્તિ એમના પ્રમાણ પાછળ સ્પષ્ટ દેખાય છે એ પોતે લગભગ એમ કહે જ છે? પણ મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં માધવની કથાની વિરૂદ્ધ તથ્ય એવું કશું નથી, કેવળ મૌન છે, અને મૌનનો પુરાવો પુગવાશાસ્ત્રમાં ધણો નમજો ગણાય છે. શ્રી કોટિલે કાષ્ટ નવો પુરાવો રજૂ કર્યો નથી અને એમણે જે દલીલો કરી છે તેમાં એક દલીલ જોતો વિચાર પાછળ કર્યો છે તે મિવાય મહત્વની કાષ્ટ નથી. છતાંએ પૂર્વપક્ષને સંપૂર્ણાખનન ન્યાયથી તપાસવા માટે એમની દલીલોમાંના અગત્યના મુદ્દાઓ વિશે મારૂ મત-ન નીચે અનિ દુધમાં રજૂ કરૂ છુ.

માધવની ગ્રેગ્યારી મુસલમાનોએ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી, એમ કહેનારૂ મૌથી જુનું અને સમકાલીન પ્રમાણ વિવિધતીર્થસ્થ છે, એ ઉલ્લેખ ચઢાઈ પછી બન્નોસ વર્ષે થયો છે, એમ

૧ જાણુ હવનહાલ ગુપ્તેના ના પ્ર ૫ પુ ૧૧ અ ૪મા પ્રગટ થયેલા ‘દેવતરવી અને વિજયખાન’ લેખને ભાષ કોટિલ ખડનની દૃષ્ટિએ લખાયેલો કહે છે (ક્ષા ગુ સ ત્રૈ ૫, ૩૫૧ દી ૧૬) વાત સાચી છે પણ એમના પોતાના આ લખાણમાં પણ એવી ખડનામક દૃષ્ટિ કાઢીને લાગે તો નવાઈ નહીં.

ભાઈ કાકિલ કહે છે તે એની પ્રમાણ તરીકે કિંમત કાંઈ ઓછી કરવા હશે. પણ ખરી હકીકત એ છે કે એ ગ્રન્થના લેખક જિનપ્રભસૂરિએ સ. ૧૩૨૭માં શરૂ કરીને ૧૩૮૯માં વિવિધ તીર્થકલ્પ પૂરા કર્યા છે. ૨ આ સૂરિએ કર્ણના રાજ્યકાળ પહેલાં, રાજ્યકાલમાં અને પછી પણ ગુજરાત, મારવાડની યાત્રાઓ કરી છે. એ સૂરિને ગુજરાતની જોટલી ઝીણી ખજાર હોવાનો સંભવ જ નથી. ભાઈ કાકિલ કહે છે કે એને કાઠનો ટેકો નથી. એ પોતાની જાતમાહિતીની વાત કરતા હોવાનો સંભવ છે અને ધમારણ્ય, વિચારશ્રેણી, વગેરેનો ટેકો છે જ.

આવા સમકાલીન પુરાવાની કિંમત ઓછી કરવા માટે ભાઈ કાકિલ કહે છે કે જો એ વાત સાચી હોય તો એના પર તીર્થકલ્પના લેખકે “લાનત વરસાવી હોત અથવા વધુ વીગત આપી હોત” પણ વીગત ન આપી હોય અથવા લાનત ન વરસાવી હોય એટલાથી જો હકીકત નોંધી છે તે ખોટી શી રીતે ઠરે ? ખરી રીતે વિવિધ તીર્થકલ્પ આખો ગ્રન્થ જોવાથી એમાં જૈન તીર્થોને લગતી ન હોય એવી વાતો-લાનત કે પ્રશંસા ક્યાંય આવતાં નથી. લાનત વરસાવવી એ એ ગ્રન્થનું પ્રયોજન જ નથી. સત્યપુર તીર્થના પ્રસંગમાં આટલી એક હકીકત નોંધી છે, એ જ ઘણું છે. રાગદ્વેષ વગર તટસ્થ રીતે પ્રસંગોપાત્ત નોંધાયેલ હોવાથી જ એનો ઐતિહાસિક કિંમત ગણી છે.

છેવટ આ સમકાલીન પુરાવાની અડચણ ટાળવા માટે મૂળપાઠમાં ‘માહવ’ નહીં હોય, કદાચ માહિમદ કે માહમદ હોય ? એવી નિર્મૂળ નિરાધાર કલ્પના કરી છે. ખંડનના વેગમાં કલ્પના કેટલે દૂર દોડી છે ? કાઠ હાથપ્રતમાં ખીજું પાઠાંતર છે કે નહીં, એની મુનિ શ્રી જિનવિજયજી જેવા દ્વારા તપાસ કરવાની, આવી કલ્પના કર્યા પહેલાં જરૂર નહીં થું ?

ટુંકામાં, મારા મતે તો, વિવિધ તીર્થકલ્પમાં છે એ એક જ વાક્ય આપણી પાસે હોત તોપણ ગુજરાત ઉપરની ચઢાઈમાં માધવનો કાર્ષક હાથ હોવાની વાત ઐતિહાસિક માનવી પડે, એટલો એ બળવાન પુરાવો છે, અને ભાઈ કાકિલ મનાવવા ઇચ્છે છે તેમ તીર્થકલ્પમાંથી પછીનાં બધાં કથનો ઉતરી આવ્યાં છે એવું માનવા માટે કશો પુરાવો નથી. પાછળના ગ્રન્થકારોએ પોતાના વખતમાં પ્રચલિત દંતકથા સ્વતંત્ર રીતે જ ઉતારી છે. ખરી રીતે તીર્થકલ્પના તથા વિચારશ્રેણીના લેખકોએ પોતે જો જાણતા હશે તેમાંથી અમુક અતિ મહત્ત્વની લાગી તેટલી જ ટુંકી વાત નોંધી છે. ત્યાર પછીના લેખકોએ વિગતોવાળી દંતકથા આપી છે.

વિચારશ્રેણીને શ્રી. કાકિલ ૧૫મા શતકમાં મૂકે છે, પણ ઘણું કરી એ ૧૪મા શતકનો ગ્રંથ છે. એના લેખકે તીર્થકલ્પ કદાચ જોયો હશે; એમાંથી ઉતારો કર્યો છે, એમ કહેવા માટે શ્રી. કાકિલ પાસે શો પુરાવો છે ? સાધવને નાગર વિપ્ર વિચારશ્રેણી કહે છે, એ જ ખતાવે છે કે એનું કથન તીર્થકલ્પથી સ્વતંત્ર છે. વિચારશ્રેણીકારે મં. ૧૩૬૦ની સાલ ખોટી આપી છે, પણ એથી ઉલટા પક્ષમાં એણે સોલકી રાગનો અનુક્રમ લગલગ બરાબર તથા એ વંશના રાગઓની ઘણીખરી તારીખો સાચી આપી છે, અને એ ગ્રન્થનો આ ગુણ પ્રખર પુરાવિક બુલ્હરે ઇ. સ. ૧૮૭૭માં જ પકડ્યો હતો.

નાલિનદત્તોદ્ધાર પ્રબંધમાં માધવની વાત નથી, એ સાચું, પણ એમ તો ના. પ્ર. માં જો કહેલું છે તે તીર્થકલ્પમાં નથી. મુસ્લિમ ચઢાઈનો સમગ્ર વૃત્તાન્ત લખવાનો ખેમાથી એક્ય ગ્રન્થનો દાવો નથી.

ખાફી રહેલા પુરાવાઓમાં કાન્હડદે પ્રબંધ સ. ૧૫૧૨માં, ધર્મારણ્ય તે પહેલાં ઘણું કરી ૧૫મા શતકમાં અને નેણસીહીખ્યાત ૧૭મા શતકના અંતમાં રચાયેલ છે. પહેલા એ ગ્રંથો

ધાત્વલુપ્તપ્રદાયના અર્થો છે અને એ કારણથી ઉપલા બેથી એનો-પુગવો વ્યવસ્થિત છે ત્રીજો અન્ય ભાટોની ઉપલા સ્થાનેથી જૂદા પર પડતો અન્ય છે પાછલા કાળના આ ત્રણ અર્થોમાં જેમ વિગતો વધારે છે, નામધવની રીસનું કારણ કે પ્ર અને ને ખ્યા મા આપ્યું છે, એ એનો ગુણ છે, તેમ વિગતોમાં વિવરણ છે, એ દોષ છે જે એ અર્થોની ઐતિહાસિક કિંમતને ઓછી કરી નાખે છે, આ અર્થોમાં વતકથાકર જેમ ઘણો અર્થ છે તેમ ઐતિહાસિક અર્થ પણ છે

ઉપર કહેલા પુગવાઓનો મામટો વિચાર કરતા એમ દેખાય છે કે ઈર્ષ્ય ગમતો મત્રી માધવ, કોઈ કારણથી ગમતો, રીમાઈને મુસલમાનોને ગુજરાત ઉપર તેડી લાવ્યો, એવી દત્તચા ૧૪મા ૧૫મા શતકથી ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં પ્રચલિત હતી પછી માધવ શા માટે રીમાયો એ બાબતમાં કાન્દારે પ્રબળ, તેણીસીકી ખ્યાત વગેરે અર્થો એકમત નથી એટલે આપણે વતકથાના એ અર્થને શકાની નજરથી જોઈએ તે યોગ્ય જ છે પણ મત્રી માધવ રીમાયો અને મુસલમાનોને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવાની તેણે પ્રેરણા કરી એટલી દત્તચાની વાત બધા અર્થોમાં એકસરખી છે તીર્થસ્થપના અને વિચારવેણીમાં માધવ રીમાયો એના શબ્દો નથી, પણ પદ્ધતી શરૂને રીમાયો હોય તો જ તેડી લાવે એટલે એ અર્થ અર્થાપત્તિથી પ્રાપ્ત (implied) છે જ, એટલું જ નહીં પણ એમાંનો એક અર્થ ઈર્ષ્યોત્તેજ તદ્દા સમજાવીને છે તીર્થસ્થપનું વાક્ય ઉત્ક્રીષ્ટ લેખના શબ્દો જેટલું પ્રમાણશૂન્ય મથાણું જોઈએ વળી પાટણના ગમતો માધવ નામનો મત્રી એ વખતે હતો એટલું તો સ ૧૩૫૨ કે ૫૩ના નૈવધકાવની ટીકાના શબ્દોનો નિમિત્ત છે કે એટલે તીર્થસ્થપના કર્યુંનો મત્રી એમ નથી, ખાલી મત્રી એમ જ છે, એથી કશો ફેર પડતો નથી

હવે આ પુગવાની મામે બે દલીલો છે, એક તો મુસ્લીમ ઇતિહાસમાં આવે કશો ઉલ્લેખ નથી એ મૌન એ નબળો-ઘણો નબળો પુગવો છે એક ઇતિહાસકારે ન નોંધી હોય, એવી એ જ સમય અને પ્રસંગની નવી હકીકત બીજા ઇતિહાસકારે નોંધી હોય એના પુષ્ટકો દાખલાઓ છે છતાં મુસ્લીમ ઇતિહાસમાં ન હોય એ વાત ન જ માનવી, એવો જોને અગ્રહ હોય એને તો મારે કોઈ જ કહેવાનું નથી

બીજી દલીલ અને જેમાં અમુક બળ છે એમ મારે કણલ કરવું જોઈએ તે શ્રી કોકિલ કહે છે તેમ અમુક જાતના મનાવ માટે અમુક જ કારણ લોકમાનસમાં ગોઠવાઈ જનાની ટેવને પરિણામે જેમ કોઈ શહેરની સ્થાપના માટે “જળ કુતેપર સગ્મા બાધા-” વાળી કંઈપના વ્યાપક થઈ ગઈ છે તેમ વિદેશીઓના આક્રમણના મૂળમાં કોઈ સ્વદેશીનો દગો હોવો જોઈએ એવી ટીપ્પણી વ્યાપક છે આ દલીલમાં ઘણું જોઈ છે અને જો તીર્થસ્થપ તથા વિચારવેણીના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો અને માધવ સ ૧૩૫૨ સુધી મત્રી હોવાનો વ્યવસ્થિત પુગવો ન હોત તો હું પણ આખી કથાને ઐતિહાસિક અર્થ વગરની માનના જરૂર વલચાત પણ આ પુગવાઓ છે અને સંશોધકની ફજ નાનાગોટા દરેક પુરાવાનો પૂરતો વિચાર કરવાની છે અને બધા વિચાર કરતા, નવો કોઈ પુરાવો ગળી ન આવે ત્યાં સુધી મને એમ લાગે છે કે કર્યુંને માધવ નામનો અમાત્ય હતો ઘણું કરી એ નાગર હતો એ કાર્મ કારણથી ગમતો રીમાયો અને મુસલમાનોને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે કાર્મ ઉત્તેજન આપ્યું અલગત અનાઉદ્દીન તો આવું કાર્મ ન ગમ્યું હોત તો પણ ગુજરાત ઉપર વશકર મોકલત એવા મજન ક જૂદા જૂદા ગમ્યો ઉપર એણે ચઢાઈઓ કરી જ હતી આ કારણથી કે ગમે તે કારણથી પણ મુસ્લીમ ઇતિહાસકારોને માધવની વાત

૩ જુઓ માતા ગુ મ રા ઈ બા ર પ ૪૨૫ નૈવધકાવની ટીકામાં માધવને માદામાત્ય મુખ્ય મત્રી કહ્યો છે કાન્દારે પ્રબળમાં પ્રધાન કહ્યો છે બધાનો અર્થ એક જ છે

નોંધવા જેટલી મહત્ત્વની લાગી નથી, છતાં એ કથામાં અસંબંધિત કથું નથી. વિદેશીઓના પક્ષમાં જતા રહેનારા દેશદ્રોહીઓનો ઇતિહાસમાં નોંધ નથી. આ અર્થે જેના ઉપર કલ્પી છે તેટલો-કદાચ તેથી ઓછો વધુ પાળુ કાંઈક ઐતિહાસિક અંશ માધવની કથામાં છે, એવો મારો મત છે.

દુર્ગાચંદર કે. શાસ્ત્રી

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા ગુજરાતની એક પ્રાણવાન સાહિત્યિક સંસ્થા

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા સને ૧૮૬૫ માં સ્થપાઈ. મળાનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે, ગુજરાતને લગતા કે ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં મધ્ય પ્રાચીન દરનસિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવા, તેમાંનાં જે પુસ્તકો મુદ્રિત સ્વરૂપમાં અંદરથી દરવા ચોગ્ગ લાગે તેવાં હોય તે પુસ્તકોનાં ભાષાંતર કરાવવાં અને પ્રસિદ્ધ કરવાં. આ ઉપરાંત ગોળા હેતુઓ એ છે કે, અતુલ્યતા આવે તેમ અંગ્રેજી અને ખીજી ભાષાઓમાંનાં ઉપયોગી પુસ્તકોનાં ભાષાંતર સંપાદન કરવાં, ગુજરાતી ભાષાના સ્વતંત્ર પુસ્તકોને ઉત્તરજન આપવું, અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રાદિક અર્થોને પણ ઉત્તરજન આપવું.

ગુજરાતને લગતા, ખાસ કરીને પ્રાચીન નેમ જ મધ્યકાલીન યુગના ઇતિહાસ તેમજ સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં શોધખોળની પ્રવૃત્તિને ઉત્તરજન આપવું. એ આ સમાર્પ મુખ્ય ધ્યેય હોયને સભા આ વિષયમાં નિષ્ણાત વિદ્વાનો પાસે આવી પ્રવૃત્તિઓ પુસ્તકો તેમજ વ્યાખ્યાનો દ્વારા કરાવે છે. એ ઉપરાંત આ વિષયને લગતી ચર્ચાઓ દ્વારા સમાજમાં એને માટે રસ ઉત્પન્ન કરી શકાય, એ હેતુથી ઈ. સ. ૧૯૩૬ ના એપ્રિલ માસથી 'ત્રૈમાસિક' પણ શરૂ કર્યું છે. પાંચ વર્ષમાં આ 'ત્રૈમાસિક' પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓના સહકારથી ઇતિહાસ, સંશોધન અને સાહિત્ય માટે મારા પ્રયામે કર્યા છે.

આ ત્રૈમાસિકના પ્રકાશક અને સંપાદક શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાના સહાયક મંત્રી શ્રી અંબાલાલ જીલાખીરામ જાની છે.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩. ૭૫, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા મંદિર, વિક્રમભાઈ રોડ, કાંત્રેમ લેઈન મુંબઈ નં. ૪.

'સુવર્ણ અદ્યોતસવ ગ્રંથ' અને 'સરસ્વતી પુરાણ'

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા તરફથી ૭૫ વર્ષની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ નિમિત્ત શ્રી. અંબાલાલ જીલાખીરામ જાનીએ સંપાદિત કરેલ 'શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા-મદ્યોતસવ ગ્રંથ' મળ્યો છે. આ વિદ્વાનમય ગ્રંથમાં પ્રાચીન અને અર્ચાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય, ઇતિહાસ શિલ્પ-સ્થાપત્ય અને સંશોધન ઉપર પડિતો અને સાક્ષરોએ લખેલા વિદ્વાતાપૂર્ણ લેખોનો સંગ્રહ કરેલો છે. ૩૬૮ પાનાં, મોટું કદ, આટલી સાહિત્યપ્રચૂર સામગ્રી છતાં મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા છે.

એ જ સરસ્થા તરફથી શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવેએ સંશોધિત કરેલું 'સરસ્વતી પુરાણ' મળ્યું છે. આ પુસ્તકમાં 'સરસ્વતી પુરાણ'ના ઐતિહાસિક વિભાગ સર્ગ ૧૫ માં તથા સર્ગ ૧૬ માં સંશોધન કરી, ઉપયુક્ત અને વિસ્તૃત વિવેચના આપેલી છે. કુલ પૃષ્ઠ ૩૯૪ મ. એ રૂપિયા.

"સાહિત્યની દુનીયા" : કુલછાપ : ૭-૧૧-૪૧ પાનું ૧૩.

ભાગવત અને જૈનધર્મો: તેમનો ઉત્પત્તિકાળ અને પરસ્પર સમન્વય

[વ્યાખ્યાતા — રા બ્રહ્માદેહ ચદ્રોખર દિવાનજી, એમ એ, એલએલ એમ]

શ્રી હાર્દયશુભગતી મહાના આશ્રયે શ્રી જીવિવર્ધન વ્યાખ્યાનમાળાને અંગે તા ૧૩-૧૧-૪૧ વાગે શુક્રવારે રા ગ પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહના પ્રમુખપદે શ્રી હાર્દયશુભગતી મહામુદિત્તમા ગ બ્રહ્માદેહ ચદ્રોખર દિવાનજી, એમ એ, એલએલ એમ એમએ 'ભાગવત અને જૈનધર્મો તેમનો ઉત્પત્તિકાળ અને પરસ્પર સમન્વય,' એ વિષય ઉપર મનનીય અને માહિતીથી ભરપૂર વ્યાખ્યાન કરાક પર્વત આશ્રુ હતું આ પ્રસંગે શ્રોતાઓની હાજરી પ્રમાણમાં ઠીક હતી ૧૫-૨૦ ની સંખ્યા થઈ હતી, જેમાં રા સા મગનલાલ દ બખખગ, રા રા ગગાદામ, મગળાસ વડીલ, ગ રા મોહનલાલ દ દેસાઈ, ગ ગ નંદવગલામ ઇ દેસાઈ, રા રા બાણુલાલ ઇ દેસાઈ, રા રા ગોકુળદાસ નાનજીભાઈ ગાધી, ડો મી આર અનારી, રા ગ રેવાશકર મેઘજી દેલવાડાજી શાસ્ત્રી વગેરે હતા.

શરૂઆતમાં સભાના સહાયક મત્રી, રા અખાલાલ યુક્તાખીરામ જાનીએ સભા બોલાવનારું પ્રયોજન વાચ્યુ હતું.

વ્યાખ્યાતાનો પરિચય

તે પછી પ્રમુખ શ્રી પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહે વ્યાખ્યાતાનો પરિચય આપતાં જણાવ્યું કે

રા બ્રહ્માદેહ દિવાનજી હાલમાં મગકારી નોકરીમાંથી વિજીત થયા છે, અને મુખ્યપના સાતાકુંડમાં પોનાનું મકાન આનંદભવન બંધાવી તેમાં નિવાસ કરી રહ્યા છે તેઓએ જોરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં ભાગ લીધો છે તેમને સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્ર તેમજ કાયદાનું માઈ ગ્રાન છે તેમણે પ્રાચીન સંશોધન તથા ઇતિહાસ વિષે પુસ્તકો લખ્યા છે તેઓ સાહિત્ય અને સંશોધનની મેરથાઓમાં સારો રસ લે છે એમના જેવા એક વિદ્વાનને લાભ આજે આપણી સભાને મળી શક્યો છે, તે બધું ખુશી થતા જેવું છે.

રા બ્રહ્માદેહ દિવાનજીનું વ્યાખ્યાન

ત્યાર બાદ વ્યાખ્યાતા રા બ્રહ્માદેહ ચદ્રોખર દિવાનજીએ 'ભાગવત અને જૈન ધર્મો' વિષે વિચારપૂર્ણ અને મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તેમાં તેમણે ભાગવત અને જૈન એ બે ધર્મોની ઉત્પત્તિ તથા બંને વચ્ચેનું સામ્ય વિસ્તારથી દર્શાવ્યા હતા તેમના એ ભાષણના મુખ્ય મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમ બંને ધર્મો વચ્ચેનું સામ્ય દર્શાવતા તેમણે કહ્યું કે—

ભાગવત શબ્દ માટે બંને ધર્મોમાં મામાન્ય ગદ્યાઓ વપરાય છે અર્થાત્ શબ્દ આર્થ અન્યોમાં પણ વપરાયો છે સાધુઓ અને મન્યારીઓને પાળવાના યમનિયમોમાં અર્થસા, અત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ, એ પાંચે અંગો બંને ધર્મોમાં મામાન્ય છે પરંતુ

સંન્યાસીઓમાં હાલમાં આ યમનિયમો પાળવામાં શિથિલતા જોવામાં આવે છે, ત્યારે જૈન સાધુઓમાં તે વધારે દૃઢ પ્રમાણમાં પળાય છે. દેવની પ્રગવિધિમાં પણ જનનેમાં સમાનતા છે. ધૂપ, દીપ, આરતી, નેવંછ, શણગાર વગેરેમાં પણ કંને કે સમાનતા જોવામાં આવે છે. તે સિવાય વ્રતાદિકો પણ જનને પાળે છે. ભાગવતો ઝોડાદશી વગેરે વ્રતો કરે છે. તેમ જૈનો પણ જૂદાં જૂદાં વ્રતો કરે છે. આ પ્રમાણે જનને ધર્મો વચ્ચે સામ્ય બહુ જોવાય છે.

કેટલાક સિદ્ધાન્તોમાં સમાનતા

વેદકાળના અને પછીના સાહિત્યમાં ભાષા અને વસ્તુમાં તફાવત છે. ધૃતિહાસપુરાણો આદિ પાંચગો વેદ કહેવાય છે. વેદકાળનું સાહિત્ય પ્રાચીન લોકો નહીં સમગ્ર રાજ્યો તેથી ધૃતિહાસપુરાણની રચના થઈ છે. જૈનોનાં સૂત્રો આચારાંગ સૂત્ર વગેરેની વસ્તુ પારાણિક છે અને તે હિન્દુઓનાં પુરાણોને મળતાં આવે છે. હિન્દુઓનાં પુરાણો અને જૈનોનાં સૂત્રોમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, દેવોનાં વર્તન અને કાલગણના વગેરેમાં સામ્ય રહેલું છે, માત્ર લગ્નનારાઓની દષ્ટિ જુદી જુદી છે. વળી જનને ધર્મના કેટલાક ગૂણમૂલ સિદ્ધાન્તો સરખા છે; જેમકે મનુષ્યને જન્મથી જ કર્મનું બંધન લાગેલું છે, કર્મના સિદ્ધાન્ત ઉપર હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રી કરતાં જૈન શાસ્ત્રીમાં ઘણો વધુ અને ઊંડો વિચાર કરાયેલો છે, કર્મબંધન મુક્તિનો સિદ્ધાન્ત પણ જનનેમાં એક જ છે. મુક્તિ અમુક સાધના દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે પણ જનનેમાં છે. પહેલાં તો જૈનધર્મ ત્યાગીઓ-સાધુઓ પૂરતો જ હતો, મંસારીઓને તેમાં સ્થાન નહોતું; પાછળથી મંસારીઓને પણ તેમાં લેવાથી તેની દૃઢાઈ કાંઈક અંશે ઓછી કરવામાં આવી છે. આત્મપ્રાપ્તિ માટે યોગનું સાધન પણ જનનેમાં સમાન છે.

સમાનતાનાં કારણો

આ સમાનતાનાં કારણો દર્શાવતાં વ્યાખ્યાતાએ કહ્યું કે—

વૈદિક કાળથી જ ધર્મના પ્રવૃત્તિધર્મ અને નિવૃત્તિધર્મ એવા બે માર્ગો ચાલતા દેખાય છે. વેદમાં કર્મ અને જ્ઞાન મુખ્યત્વે છે. કેટલાકો ઉપાસનાનો એક જૂદો ત્રીજો માર્ગ કહે છે, પણ ઉપાસનામાં કર્મ અને જ્ઞાનનું મિશ્રણ છે. ઉપાસનાને જેમ કર્મ સાથે તેમ જ્ઞાનને પણ ઉપાસના સાથે નિકટ સંબંધ છે, એટલે એક રીતે તે કર્મ અને જ્ઞાન વચ્ચેનો પુત્ર કહેવાય. ઋગ્વેદમાં પ્રકૃતિની ઉપાસનાનાં જેમ સૂકતો છે તેમ આત્માપરમાત્માની એકતાસૂચક સૂકતો પણ છે. તેમાં પુરુષસૂક્ત, હિરણ્યગર્ભસૂક્ત, વાયવ્યસૂક્ત, વાફ્ યાને દેવી સૂક્તનો સમાવેશ થાય છે. પુરુષસૂક્ત સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ એક પુરુષ-વિકાર એની ક્રિયાનું કથન છે; હિરણ્યગર્ભ સૂક્ત જ્ઞાન પરત્વે છે, અને વાયવ્યસૂક્તમાં સમષ્ટિપ્રાણની એકતા બતાવી છે. દેવીસૂક્તમાં આત્મા-પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર દર્શાવ્યો છે. મતલબ કે ઈશ્વરના સાક્ષાત્કાર વિષેનું જ્ઞાન વેદકાળથી જ છે. જ્ઞાન અને જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચય એવા બે માર્ગો અચલિત થયા હતા. તેમાં જ્ઞાનમાર્ગની એટલે કે ત્યાગની વૃદ્ધિ થતી હતી. રાજ્યો પણ રાજ્યધુરાનો ત્યાગ કરી, વનમાં જઈ રહેવા લાગ્યા હતા. કૃષ્ણાવતારમાં પાંડવકૌરવોના મહાયુદ્ધના મહાસંહાર બાદ અને યાદવોના વિનાશ બાદ ઋષિમુનિઓની સ્થિતિ કફોડી થઈ પડી હતી અને વેદધર્મ લુપ્ત થવા માંડ્યો હતો. તે વખતે અપાંતમસ એટલે વેદવ્યાસે મળી શકતી સંહિતાઓમાંથી ચાર વેદ અને પુરાણોની રચના કરી. શ્રીકૃષ્ણે દેવો વગેરેની પૂજને બદલે ભગવાનની પૂજનો ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો તે ભાગવન ધર્મ ભગવાન એટલે કોઈ વિશેષ નામ નહીં, પણ છ પ્રકારનાં ઐશ્વર્ય

—મખન એવી વ્યક્તિની કૃપના થઈ અને એ વ્યક્તિને ભગવાનનું નામ અપાયું, વે. ૦. ૧. ૨. આ ભાગવત ધર્મનો વેદ માથે મહાભાગવતમાં મમન્ય સાધ્યો અને ભાગવતધર્મનું પહેલું પુસ્તક તે ગીતા છે એમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણેનો સુર મમન્ય કરી, એક બીજા પ્રતિનો વિરોધ ટાળવાનો સફળ પ્રયાગ કરેલો છે આ ભાગવત ધર્મમાંથી હિન્દુઓના બિંધા ધર્મપથો નીકળેલા જણાય છે

જૈન ધર્મનો ઉદય

ત્યાગધર્મ પ્રવર્તનાગએમાં કપિલમુનિ અગ્ર ગ્રાંથને છે તેઓ સાખ્ય શાસ્ત્રના પ્રણેતા છે જૈનધર્મના મૂળ પ્રવર્તક તો ઋષભદેવ છે તે નાભિ ગળના પુત્ર હતા અને તેમની કથા ભાગવત ત્રીજા સ્કંધમાં આપેલી છે એ ઋષભદેવના પુત્ર ભગત પંચ ત્યાગધર્મો હતા શ્રીકૃષ્ણના કાકાના દીદગ અરિષ્ટનેમિ તેમનાથ કરીને હતા એને જૈનો ૨૨ માં તીર્થંકર માને છે પરંતુ તે શ્રીકૃષ્ણે પ્રવર્તવેલા ભાગવત ધર્મથી જૂદા પડ્યા અને ત્યાગ ધર્મ—જૈનધર્મ પ્રવર્તવ્યો એ અરિષ્ટનેમિ પરણ્યા ન હોતા અરિષ્ટનેમિ અને શ્રીકૃષ્ણનો કાળ એક જ છે આ રીતે અરિષ્ટનેમિ પોતાના લગ્નપ્રમગે ગમ્યાબધ પશુઓની થનારી હત્યાના ભયથી કપી, એ પશુઓની પાશ કાપી નાખી, લગ્ન ગ્રવાનું માડી વાળી, ત્યાગી થયા, ત્યાગથી શ્રીકૃષ્ણના ભાગવતધર્મથી જૂદા પડ્યા અને જૈનધર્મ પ્રવર્ત્યો એ જો કે જૈનો જૈન-ધર્મ તેથીય વધુ પ્રાચીન હોવાનું કહે છે જોનોના ગ્રંથોમાં ૪ તીર્થંકરો થયાનું લખ્યું છે, પણ ચાર તીર્થંકરો સિવાય બીજા તીર્થંકરોની કરી વીગતવાર માહિતી મળતી નથી

આ ઉપરથી જાણી શકાય કે જૈનધર્મ એ બુદ્ધધર્મની કોઇ શાખા નથી, તેમ તદ્દન નવો ધર્મ નથી, પણ ભાગવતધર્મની માથે અંતિમમાં આવેલો ધર્મ છે અને તે કારણે તે બિનમાં આટલું સાખ્ય છે આમ હોવાથી આર્ય પ્રજાના જૂદા જૂદા મતાનો પરસ્પર ભ્રાતૃ-ભાવથી નર્ત તો આર્ય પ્રજાનો જરૂર ઉત્કર્ષ થાય

ઉપસહાર

ઉપસહારમાં પ્રમુખ ૨૧ પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહે જણાવ્યું કે —

ગુજરાતમાં ધણા ધર્મોની ઉત્પત્તિ થઈ છે, વૈષ્ણવ, પાશુપત વગેરે પાશુપત મત તો ઉક નેપાલ સુધી ફેલાયો હતો જૈનધર્મમાં પણ હેડના બે હમ્મર વર્ષમાં ગુજરાતમાં જન્મી આવી છે અહિંયાનો પ્રચાર ગુજરાતમાં જ સંગીત થયો છે ગુજરાતમાં એ રીતે જુદા જુદા ધર્મોનો, સમન્ય થઈ રહ્યો છે

૨૧ મોદનતાવ દલીલ દેસાઈએ નિદાન વ્યાખ્યાતા અને પ્રમુખનો આભાર માન્યો, આ ૨૧ ગ અમાનાવ છુ જાનીને તેને અનુમોદન આપ્યું

બાદ સભાનું કામ પૂરૂ થતા વિમર્શન થઈ હતી

નોંધ — આ વ્યાખ્યાન સમગ્ર શ્રી કા ગુ સભા ટ્રાંસાક્રિના વર્ષ ૭ અ ૧ માં બાપનાનો પ્રગથ થયો કે સં અ છુ જાની

કાયદામાં ગૂજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સ્થાન

[નિબંધ લેખક :—રા. રા. પ્રવીણરાય મૂળવંતરાય બક્ષી. એમ. એ.]

નિબંધની શરૂઆત કરતાં પહેલાં અત્રે નિબંધના વિષયનું ક્ષેત્ર અને તેની સીમાઓ નિર્ણયિત થાય એ જરૂરી લાગે છે. ગૂજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓનું “કાયદામાં સ્થાન” એ વિષય છે. અહીં “કાયદો” એટલે માત્ર હિન્દુ કાયદો (Hindu Law) જ નહીં, પણ ન્યાયનું આખું ક્ષેત્ર, એવો અર્થ જ લેવો જોઈએ. ગૂજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓની કાયદામાં સ્થિતિ અમુક બાબતોમાં હિન્દુસ્તાનના અન્ય ભાગોની સ્ત્રીઓના જેવી જ છે, જ્યારે અમુક બાબતોમાં તેમનાથી જૂદી જાતની છે. આ નિબંધમાં ઉપર્યુકત બંને બાબતોની ચર્ચા કરવી ઉચિત લાગે છે, કારણ કે તેમ કર્યા વિના નિબંધના વિષયની પૂરી છણાવટ ને સતોષકારક વિસ્તાર થઈ શકે નહીં.

સગવડખાતર વિષયના ચાર ભાગ થઈ શકે:

૧. મિલકત સંબંધી સ્થિતિ :—આ વિભાગમાં સ્ત્રીઓના વારમાહક, વિધવાના માલિકી હક્ક, સ્ત્રીધન, વગેરે બાબતો આવશે.
૨. સ્ત્રીઓનું ભરણપોષણ.
૩. લગ્ન તથા છૂટાછેડા બાબત સ્ત્રીઓની સ્થિતિ
૪. અન્ય પરચુરણ હુકમો કે ફરજો.

ઉપરની યોજના લક્ષમાં રાખીને જ અહીં વિષયની ચર્ચા કરવામાં આવશે.

આ ચર્ચામાં અલખત કાયદાનાં સર્વ અંગો ને ઉપાંગો પર પૂરતું ધ્યાન અપાવું જોઈએ; પણ સ્વાભાવિક રીતે જ વસ્તુને મોટા ભાગ હિન્દુ કાયદામાંથી મળી આવે છે. હાલના હિન્દુ કાયદાનો જન્મ ને વિકાસ ચાર મૂળોમાંથી થયો છે—૧. શ્રુતિ એટલે ઋક્, સામ, યજુસ્ ને અથર્વ એ ચાર વેદ. ૨. સ્મૃતિ—સ્મૃતિની સખ્યા વિષે ધણા મતભેદ છે; મનુ, યાજ્ઞવલ્કય, નારદ, કાત્યાયન, વસિષ્ઠ, દેવલ, જૈલસ્પતિ, એમની સ્મૃતિઓ અગત્યની ગણાય છે. ૩. અદાલતના ફેંસલાઓ—જેમાં પ્રીવી કાઉન્સિલની ન્યાયસમિતિ, અને હિન્દુસ્તાનની જૂદી જૂદી હાઈ કોર્ટોના ચુકાદાઓનો સમાવેશ થાય છે. અલખત ગૂજરાત માટે મુંબઈ હાઈકોર્ટના ચુકાદાઓ વધારે અગત્યના છે. ૪. ધારાઓ (Enactments) દાખલા તરીકે, પુનર્લગ્નધારો, બાળલગ્નધારો, સ્પેશલ મેરેજ ધારો, વગેરે. ઉપરનાં ચાર મૂળોમાંથી શ્રુતિની અગત્ય બહુ ઓછી છે, પણ બીજાં, ત્રીજાં ને ચોથું એની અગત્ય આપણા વિષય માટે ધણી છે.

૧. હવે વિષયના પહેલા ભાગ—મિલકત સંબંધી સ્ત્રીઓના હક્કની ચર્ચા કરીએ. આમાં પ્રથમ સ્ત્રીઓના વારસા હક્ક આવે છે. આ બાબતમાં ગૂજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓના હક્ક હિન્દના અન્ય ભાગની સ્ત્રીઓના હક્ક કરતાં ધણા વધારે ને ઉચા પ્રકારના છે. હિન્દુ કાયદામાં હિન્દના પાંચ વિભાગમાં જૂદા જૂદા નિયમો લાગુ પડે છે. આ પાંચ વિભાગ તે નીચે મુજબ—અંગાલ, મિથિલા, ખનારસ (ઉત્તર હિન્દનો અન્ય ભાગ) દક્ષિણ હિન્દ, ને પશ્ચિમ હિન્દ. ગૂજરાત પશ્ચિમ હિન્દમાં આવેલ હોય તેના નિયમો અન્ય પ્રાંતો કરતાં

જૂદા પ્રકારના છે વળી નીલકંઠ ભટ્ટના “વ્યવહારમયૂષ” નામે પુસ્તકમાં આપેલ નિયમો ગૂજરાતમાં સ્વીકારવા હોઈ તેને અંગે પણ અમુક ભેદ પડ્યા છે.

એક સ્ત્રીને બે પ્રકારના વારસાદક્ષ હોઈ શકે (૧) અન્ય સ્ત્રી તન્કથી વારસો મળે તે, (૨) અન્ય પુરુષ તન્કથી વારસો મળે તે.

પહેલા વિભાગ પ્રમાણે, જે વારસામાં મિલકત મળે તેમાં હિન્દના અન્ય પ્રાંતની સ્ત્રીઓને ફક્ત મર્યાદિત હક્ક મળે છે, જ્યારે ગૂજરાતી સ્ત્રીઓને તેમાં સંપૂર્ણ માલિકીના હક્ક મળે છે, અને તેઓ તે મિલકતને મજા મુજબ ઉપયોગ કરી શકે છે, ને સ્વેચ્છા મુજબ વેચાણ, દાન, કે અન્ય વ્યવસ્થા કરી શકે છે.

બીજા ભાગ પ્રમાણે પણ ગૂજરાતના નિયમો અન્ય પ્રાંતો કરતા જૂદા છે અન્ય પ્રાંતોમાં એક પુરુષના સ્ત્રીવાસીની અપ્પા પાંચ જ છે—તેની સિધવા, તેની પુત્રી, તેની માતા, તેની પિતામહી, ને તેના પિતાની પિતામહી અલગ તથા પાળતા હક્ક, એક માથે નહીં પણ ફક્ત એ ગૂજરાતમાં આ પાંચ ઉપગત બહેન, ફોઈ, ગોળ અપિડ પુરુષોની પત્નીઓ, અને મગનાગના પાંચ અલ અલગ “પેઠી”, સુધીના મતાનો, પૂર્વજો, તથા તેમના મતાનોની પુત્રીઓ—એ સોને વારસાનો હક્ક—અલગત અનુક્રમે—મળે છે અન્ય પ્રાંતોમાં વિધવા પુત્રી, વગેરે જે પાંચ સ્ત્રીવાસી છે તેમને મિલકતમાં મર્યાદિત હક્ક જ મળે છે ગૂજરાતમાં પણ તેઓની સિધાત તેવી જ છે પણ ગૂજરાતમાં બહેન, ફોઈ વગેરે જે ખામ વારસો છે ત્યાં ભેદ પડે છે આ વગમાં સપિડ સગોત્ર પુરુષોની પત્નીઓને માત્ર મર્યાદિત હક્ક મળે છે, જ્યારે અન્ય સ્ત્રીઓને—દા ત બહેન, ફોઈ, બાઈની પુત્રી, કાકાની પુત્રી તેમને—સંપૂર્ણ માલિકીના હક્ક મળે છે ગૂજરાતમાં પુત્રીને પણ સંપૂર્ણ માલિકી મળે છે, જ્યારે અન્ય પ્રાંતોમાં તે વારસ હોવા છતાં તેને વારસાની મિલકતમાં મર્યાદિત હક્ક જ મળે છે.

“મર્યાદિત હક્ક” ને “સંપૂર્ણ માલિકી” વચ્ચેનો ભેદ દુકામાં સમગતવે હોય તો એમ કહી શકાય કે મર્યાદિત હક્કના સ્ત્રીને તે મિલકતમાં ફક્ત આજીવન માલિકી મળે છે મિલકતને તે ઉપયોગ તથા ભોગવેટી કરી શકે છે પણ તેના મૃત્યુ પછી એ મિલકત એ સ્ત્રીના વારસને નહીં મળે પણ એ સ્ત્રીએ જે વ્યક્તિના વારસ તરીકે મિલકત સીધી હતી તે વ્યક્તિના વારસને એ મિલકત મળશે અને એ સ્ત્રી પોતાના જીવન દરમ્યાન પણ એ મિલકતનું વેચાણ, ગિરો કે અન્ય વ્યવસ્થા કાયદેસર જરૂરિયાતના ચોક્કસ મળે-ગોમાં જ કરી શકે ઉપર્યુક્ત ભેદ એક દ્રષ્ટાન્તથી મમજી રાકાશે કે નામે એક ગુજરાતી પુસ્તક એક વિધવા ને એક બાઈને મૂકાને મરી જાય છે કે ની મિલકત સિધવાને મળશે, વિધવા તે મિલકતને ભોગવી શકે, તેના ઉપયોગ કરી શકે, પણ સિધવાને “મર્યાદિત હક્ક” મળે છે એટલે તે સિધવા મિલકતને વેચી ન શકે, ભેટ કે દાનમાં આપી ન શકે, ગિરો ન મૂકી શકે—ગિવાય કે કાયદામાં નક્કી થયેલ “આવશ્યકતા” ના મળેગો ઉપરિચિત થયા હોય એટલે કે આવી વ્યવસ્થા કરવાનું જરૂરી થઈ પડ્યું હોય, અગરતો મિલકતના લાભાર્થે હોય અને વિધવાના મૃત્યુ પછી કે ની મિલકત સિધવાના વારસને નહીં મળે, પણ કે ની નજીકમાં નજીક જીવતા વારસને મળશે એટલે આ દ્રષ્ટાન્તમાં જો કે નો બાઈ વિધવાના મૃત્યુ વખતે જીવતો દરો તો તેને કે ની મિલકત મળશે આમ કે ની વિધવાને તો મર્યાદિત હક્ક જ મળે છે.

દરે “સંપૂર્ણ માલિકી” નો દાખલો લઈએ કે નામે એક ગુજરાતી પુરુષ પોતાની

પુત્રી ને ભાઈને મૂકીને મરી જાય છે. કે ની સ્ત્રી તેની જીંદગીમાં જ મરી ગઈ છે. અર્થાત્ કે ની પુત્રીને ગૂજરાતમાં સંપૂર્ણ માલિકી મળશે, એટલે પુત્રી કે ની મિલકતને બોગથી શકશે, એટલું જ નહીં પણ તેનું વેચાણ દાન વિષે અદલીઅદલી કે અન્ય વ્યવસ્થા મરજી મુજબ કરી શકશે. ને પુત્રીના મૃત્યુ પછી કે તરફથી તેને મળેલી મિલકત કે ના ભાઈને કે કે ની કોઈ વારસને નહીં મળે, પણ પુત્રીના વારસને મળશે.

ઉપરની ચર્ચા પરથી જણાશે કે વારસાહક જાગ્યતમાં ગૂજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અન્ય પ્રાંતની સ્ત્રીઓ કરતાં ઘણી સંતોષકારક છે, ને તેમના હક્ક ઉચ્ચ પ્રકારના છે.

ઉપર જે વારસાહક વિષે કહેવાઈ ગયું તે હક્ક મરનાર પુરુષની સિત્ત એટલે પોતાની જૂદી મિલકતમાં જ હોઈ શકે. જો એ પુરુષ અવિભક્ત હિન્દુ કુટુંબમાં હોય તો એની અવિભક્ત મિલકત એના પુત્ર, પાત્ર કે પ્રપૌત્રને જાય અને એ કોઈ ન હોય તો સંયુક્ત કુટુંબના અન્ય ભાગીદારો-મરનારના ભાઈઓ, ભત્રીજાઓ, પિતરાઈઓ કે અન્યને ભાગે જાય. આ જાતનો નિયમ ૧૯૩૭ સુધી હતો. સને ૧૯૩૭ માં મધ્ય ખાસારામાં હિન્દુ સ્ત્રી માલિકી-હક્ક ધારો (Hindu Women's Rights to Property Act 1937) પસાર થયો. આ ધારો કાયદેસર છે કે નહીં, તે નક્કી કરવા માટે અનેક જાંખારણીય જાગ્યતોની ચર્ચા કરવી પડે તેમ છે. હિન્દુસ્તાનની ફેડરલ કોર્ટમાં આ સવાલ તાજેતરમાં એપીલમાં ઉભો કરવામાં આવ્યો છે. ફેડરલ કોર્ટનો સુકાદો હજી બહાર પડ્યો નથી. આ ધારો કાયદેસર છે એમ માની લઈએ તો હિન્દુ સ્ત્રીઓને ઘણા હક્ક મળે. આ ધારા પ્રમાણે એક હિન્દુ પુરુષના મૃત્યુ પછી તેના સંયુક્ત મિલકતમાંનો ભાગ તેની પત્નીને મળશે. પણ તે સ્ત્રીને તે ભાગમાં ફક્ત “મર્યાદિત હક્ક” જ મળશે, ને તે સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી તે ભાગ મૃત પુરુષના અન્ય ભાગીદારોને મળશે.

૧૯૩૭ નો ધારો કાયદેસર નથી, એમ માનીએ તો ૧૯૩૭ પહેલાંની સ્થિતિ તેમ ને તેમ રહેશે. આ સ્થિતિ પ્રમાણે પત્ની, વિધવા માતા, ને પિતામહી-એ ત્રણ સ્ત્રીઓને હક્ક મળે છે, અન્ય કોઈ સ્ત્રીને સંયુક્ત કુટુંબની મિલકતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો હક્ક નથી. ઉપરની ત્રણમાંથી કોઈ પણ સ્ત્રી વિભાગ (Partietion) માટે માગણી કરી ન શકે, પણ કુટુંબમાં વિભક્તિ થાય ત્યારે તેઓ પોતાના ભાગની માગણી કરી શકે. દાખલા તરીકે એક પુરુષ અને તેના અવિભક્ત પુત્રોનું કુટુંબ હોય તો તે પુરુષની પત્ની વિભક્તિ (Partition) માટે માગણી કરી ન શકે, પણ વિભક્તિ થાય ત્યારે પત્ની એક પુત્રના જેટલા ભાગની માગણી કરી શકે. તે જ મુજબ, એક માતા પોતાના પુત્રો પાસે વિભક્તિની માગણી ન કરી શકે, પણ પુત્રો વિભાગ પાડે ત્યારે માતાને મિલકતમાં એક પુત્રના જેટલો ભાગ મેળવવાનો હક્ક છે. તેવી જ રીતે, પિતામહી વિભક્તિ માટે દાવો ન કરી શકે. પણ તેના પુત્રો કે પૌત્રો વચ્ચે વિભાગ પડે ત્યારે એક ભાગની તે માગણી કરી શકે. ઉપર મુજબ કોઈ સ્ત્રીને જે મિલકત મળે તેમાં તેને સંપૂર્ણ માલિકી નથી મળતી, પરંતુ “મર્યાદિત હક્ક જ” મળે છે. ઉપર્યુક્ત ત્રણ સિવાય કોઈ સ્ત્રીને સંયુક્ત કુટુંબની મિલકતમાં કોઈ માલિકી હક્ક નથી. પણ જ્યારે વિભક્તિ થાય ત્યારે તેમના ભરણપોષણ માટે, અને અવિવાહિત પુત્રીઓનાં જીવન ખર્ચ માટે કાયદેસર વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

હવે હિન્દુ કુટુંબમાં વિધવાની કાયદામાં સ્થિતિનો વિચાર કરીએ. પત્ની, સંયુક્ત મિલકતમાં વિધવાના હક્ક હમણાં જ ઉપર કહ્યા તે મુજબ છે. પતિની સિત્ત એટલે પોતાની

મિલકતમાં વિધવાને વારસાનો હક્ક પુત્ર, પૌત્ર, કે પ્રપૌત્ર ન હોય તો જ મળતો. ૧૯૪૭ ના હિન્દુ સ્ત્રીમાલિકીહક્કધારા પ્રમાણે આવી ભિન્ન મિલકતમાં પણ વિધવાને પુત્ર વગેરે હોય તો પણ તેના જોડેલા ભાગ મળે છે પણ જો તે રીતે વિધવાને વારસામાં કે ભાગમાં મિલકત મળે તેમાં તેને ફક્ત “મર્યાદિત હક્ક” જ મળે છે વિધવાના મૃત્યુ પછી તે મિલકત વિધવાના વારસાને નહીં મળે, પણ તેના પતિના હયાત વારસા કે વારસાને મળશે પતિનો ખીન્ને કોઈ વારસા ન હોય તો મિલકત ગત્યની માલિકીની થશે

વારસામાં આવેલ મિલકતની વ્યવસ્થા માટે પણ હિન્દુ કાયદામાં સખત નિયમો ધરાયા છે જો મિલકત જગમ હોય તો ગૃજગતમાં વિધવા સ્વેચ્છા મુજબ તેનો વ્યવહાર કરી શકે છે જો મિલકત સ્થાવર હોય તો વિધવા તેમાં ગદી શકે તેમ તેનું બાકુ કે અન્ય પેદાશ લઈ શકે, પણ મિલકતનું વેચાણ, દાન, ગિરો, ખદલી, કે કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા કે વ્યવહાર જરૂરિયાત હોય તો જ કરી શકે, જરૂરિયાત ન હોય તો ન કરી શકે જરૂરિયાતના સન્નેગો વગેરે કહી શકાય તે માટે કાયદામાં કોઈ ચોક્કસ નિયમો નથી પરંતુ નીચે લખેલા હેતુઓ માટે કરેલ અન્ય જરૂરિયાતમાં ગણી શકાય દાખલા તરીકે—

- (૧) મૃત પતિનું શ્રાદ્ધ અને અન્ય ધાર્મિક ક્રિયાઓ
- (૨) મૃત પતિના સગાઓની ધાર્મિક ક્રિયાઓ
- (૩) પતિના કદયાણુ માટે કરેલ દાન કે પુણ્યકર્મો
- (૪) પતિના ઋણ, ભરપાઈ કરવા કરેલ ખર્ચ
- (૫) પતિના વીલ બાબતની કાયદેમગ અગ્રણ તથા અન્ય વિધિઓ
- (૬) મિલકતના સમાગ્રકામ ને રક્ષણ માટેનું ખર્ચ
- (૭) પોતાનું ભણપોષણ
- (૮) કુટુંબના અન્ય માણસોનું ભણપોષણ,
- (૯) કુટુંબીઓનું લગ્નખર્ચ
- (૧૦) પુત્રીને લગ્નપ્રમંથે દાન વગેરે આપેલ ફક્ત દર્શાવેલ જ છે

પતિના મૃત્યુ વખતે જો પત્ની અગમ ચાગ્રિની હોય તો તેને પતિની મિલકતમાં કોઈ પણ હક્ક મળતો નથી પણ પતિના મૃત્યુવખતે જો તેનું ચાગ્રિ નિષ્કલક હોય તો તેના મિલકતમાં હક્ક તરત રિથત થઈ જાય છે અને તે પછીના સ્થાવરોથી તેના હક્ક નષ્ટ થતા નથી ચારિત્ર અને માલિકી હક્ક વચ્ચેનો મુખ્ય કાયદામાં વિધવાની બાબતમાં જ જળવાઈ ગયો છે અન્ય કોઈ પણ સ્ત્રીની મિલકત કનકિત ચારિત્રથી નષ્ટ થતી નથી

૧૮૫૬ ના ધારા મુજબ કોઈ પણ સ્ત્રીની હિન્દુ વિધવા પુનર્લગ્ન કરી શકે છે, પણ તે જો પુનર્લગ્ન કરે તો તે જ ધારા પ્રમાણે તેની પતિની મિલકત તેની નથી ગણીતો, અને તેના મર્વ હક્ક નષ્ટ થાય છે આનું પ્રયોજન એમ આપી શકાય, કે પતિની મિલકતમાં હક્ક વિધવાને તેના અર્ધાગ તરીકે જ મળે છે, ને પુનર્લગ્ન થતાં વિધવા તેના મૃત પતિના અર્ધાગનું પદ તજી દે છે

વારસામાં કે ભાગમાં મળેલ મિલકત પર ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓને શા અને કયા પ્રકારના હક્ક હોઈ શકે તેની ચર્ચા ઘણી કરી વારસા કે ભાગ સિવાય અન્ય રીતે હિન્દુ સ્ત્રી જો મિલકત મેળવે તેમાં તેને શા હક્ક કાયદામાં છે તે દ્રવે જોઈએ આ વિષયને કાયદામાં

‘સ્ત્રીધન’નો વિષય કહેવામાં આવે છે. વિષય ધણો અધરો છે, અને મનુ, નારદ, દેવલ, અપ-સ્તમ્બ, કાત્યાયન, વિષ્ણુ, વ્યાસ, અને અન્ય સ્મૃતિકારોમાં આ વિષયમાં ધણો તીવ્ર મતભેદ છે. વળી તેમના મત કેટલીક ખાખતમાં અદાલતોએ સ્વીકાર્યા નથી, પણ વિષય ગૂજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓનાં વ્યવહાર માટે અત્યંત ઉપયોગી હોય વિગતવાર અર્થો અને સ્થાને જ ગણાય.

એક ગૂજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી અનેક પ્રકારે સ્થાવર કે ગંગમ મિલકત તે ધન મેળવી શકે. એને કાંઈ ભેટ આપે, લગ્નપ્રસંગે દાનમાં એને વસ્તુઓ મળે, પોતાની મજૂરીથી એ રાણ કમાય, ભરતગુચણ, સંગીત, નૃત્ય, કે અન્ય કલાદ્વારા તે ધન મેળવે. શિક્ષિકા, નર્સ, વકીલ વગેરે ધંધા મારફત પણ તે કમાય. આમ કાંઈ પણ પ્રકારે તે મિલકત મેળવે. દરે એ બધી મિલકત એનું “સ્ત્રીધન” નથી. એક ગૂજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીની અમુક મિલકત એનું “સ્ત્રીધન” છે કે નહીં, એ પ્રશ્ન અગત્યનો છે. ‘સ્ત્રીધન’ અને ‘અન્ય’ મિલકત વચ્ચેનો ભેદ ત્રીજે મુજબ સમજાવી શકાય. જો એક મિલકત કાંઈ સ્ત્રીનું ‘સ્ત્રીધન’ હોય તો તે સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી તે મિલકત તે સ્ત્રીના જ વારસને મળે, જ્યારે અન્ય મિલકત તેના મૃત્યુ પછી તેના વારસને નહીં મળે. ઉપરાંત સ્ત્રીધન પર તે સ્ત્રીના હક્ક ‘અન્ય’ મિલકત પરના તેના હક્ક કરતાં ઊંચા દરજ્જાના છે.

અમુક મિલકત ‘સ્ત્રીધન’ છે કે નહીં, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ વસ્તુ પર આધાર રાખે છે:

- (૧) તે મિલકત કેવી રીતે અને ક્યાંથી ઉપાર્જિત થઈ ?
- (૨) મિલકત મેળવતી વખતે તે સ્ત્રી અપરિણીત હતી, પરિણીત હતી કે વિધવા હતી ?

મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે સ્ત્રીધનના છ પ્રકાર છે:—

૧. લગ્નપ્રસંગે અગ્નિસમીપ મળેલ ભેટ—“અધ્યગ્નિ”
૨. કન્યાને પતિગૃહે જતી વખતે અપાયેલ વસ્તુઓ.
૩. શ્વસુર અને સાસુ તરફથી આવેલું ધન—“પ્રતિદત્ત” અને વડીલોને વંદન કરતી વખતે મળેલું ધન—“પાદવંદનિક”
૪. પિતા તરફથી મળેલ ધન.
૫. ભાઈ તરફથી મળેલ ધન
૬. માતા તરફથી મળેલ વસ્તુઓ

ઉપર્યુક્ત છમાં વિષ્ણુસ્મૃતિ નીચેનાં ઉમેરે છે:

૧. બીજી પત્ની કરતી વખતે પહેલી પત્નીને મળેલ ધન—“અધિવેદનિક”
૨. લગ્ન પછી સગાંઓ તરફથી મળેલ ભેટ—“અન્વધેયક”

૩. “શુદ્ધક”—આ શબ્દના અર્થ વિષે હિન્દુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગના લેખકોમાં મતભેદ છે. ગૂજરાતમાં નીલકંઠ ભટ્ટનો વ્યવહારમયુખ સર્વોપરિ છે. તેની વ્યાખ્યા પ્રમાણે પત્નીને પતિ, તરફથી ગૃહકાર્યના ખર્ચામાં મળેલ ધનને શુદ્ધક કહે છે.

ઉપર્યુક્ત સ્મૃતિવચનો ઉપર કાત્યાયન એક મર્યાદા આપે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે પોતાની મજૂરી, જીદ્દિ, કે કલાના ઉપયોગથી સ્ત્રી જે ધન મેળવે તે ધન તેનું ‘સ્ત્રીધન’ ન ગણાય. તેવી જ રીતે પરિણીત જીવનમાં સ્ત્રીને સગાંવહાલાં સિવાય અન્ય તરફથી મળેલ ભેટો સ્ત્રીધનમાં ન ગણાય.

આ બધાય સ્મૃતિવચનોનો સક્ષિપ્તમાં ગાગ કાઢના એમ બ્હી ગકાય કે નીચેની મિલકતને જ 'સ્રીધન' કહી શકાય

૧ સગાઓ તરફથી ગમે ત્યારે મળેલ ધન

૨ અન્ય સ્રીપુરુષો તરફથી અપરિણીત કે વિધવા જીવનમાં મળેલ ધન

૩ સ્રીના વસ્ત્રો અને આભૂષણો

૪ આ ઉપરાંત એક સ્રીને વારસામાં મળેલી મિલકતમાં જો તેને મપૂર્ણ માલિકીનો હક્ક હોય તો તે મિલકત તે સ્રીના 'સ્રીધન' મા ગણાય છે આ વિષયની આગળ પૂરતી ચર્ચા થઈ ગઈ છે

૫ કુમારી કે વિધવા અવસ્થામાં પોતાના શ્રમ કે ક્લાથી ઉપાર્જિત કરેલું ધન (કાર્યા-યનની મર્યાદા પરિણીત જીવનમાં મેળવેલ ધનને જ લાગુ પડે છે)

હવે સ્રીધન ઉપર સ્રીના અને અન્યના હક્કનો વિચાર કરીએ આના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય

૧ કુમારી અવસ્થામાં સ્રીધન પર માલિકી તો તે સ્રીની જ છે, પણ ૧૮ વયની ઉંમર ન થાય ત્યાં સુધી તે મગીંગ હોઈ મિલકતની લેન્ડહેડ કે અન્ય વ્યવસ્થા તે ન કરી શકે

૨ પરિણીત જીવનમાં સ્રીના હક્ક માટે સ્રીધનના બે વિભાગ પાડવામાં આવે છે
ક સૌદાયિક સ્રીધન-એટલે કે મગાનદાલાઓ તરફથી મળેલ ધન, રા ધનગ સ્રીધન

ક 'સૌદાયિક' સ્રીધન પર સ્રીની મપૂર્ણ માલિકી છે અને તે મિલકતની ગમે તેમ વ્યવસ્થા કે ઉપયોગ કરી શકે છે પણ મદદ કે વિપત્તિને મમયે તે ધનને વાપરવાનો ને તેની લેન્ડહેડ હરવાનો સ્રીના પતિને હક્ક છે

૨ ધનગ સ્રીધન પર સ્રીના પતિની માલિકી છે પતિની સમતિ વગર સ્રી તેની કંઈ જ વ્યવસ્થા ન કરી શકે સપ્ટ કે વિપત્તિ ન હોય તોપણ પતિ તે સ્રીધનનો મરજી મુજબ ઉપયોગ કરી શકે છે પતિ સિવાય બીજા કોઈને એ સ્રીધન પર કંઈ જ હક્ક નથી પતિના મૃત્યુ પછી સ્રીને તેના મપૂર્ણ માલિકી મળે છે

૩ વિધવાવસ્થામાં દરેક પ્રકારના સ્રીધન પર સ્રીને મપૂર્ણ માલિકી મળે છે

સ્રીના મૃત્યુ પછી તેના સ્રીધનનો વારસો ઝાને મળે, તે માટે હિન્દુ કાયદાના વિગત-વાગ નિયમો છે, તે આપણા વિષય માટે અગત્યનું છે અત્રે એટલું કહેવું જામ થશે કે કુમારીનું સ્રીધન, અને શુદ્ધ-તે મિવાય અન્ય સ્રીધનના વારસાહક્ક માટે સ્રીની પુત્રીઓને કાયદો પહેલો હક્ક આપે છે

કાર્યાયન, મુદ્દનદન વીગમિતોદય, વાવદારમયુષ, વગેરે કૃતિઓ પ્રમાણે કલકિત ચાગ્નિયી સ્રીના સ્રીધન પના મર્ચ હક્ક નષ્ટ થાય છે પણ આ નિયમ આધુનિક અદા-લતોએ રવીકર્ગો નથી અને હવે ગમે તેના ચાગ્નિની સ્રી સ્રીધન લઈ શકે કે, તેમ જ મેગરી શકે ૪ આ સમયમાં એ વાત નોંધવા જેવી છે કે દાલના હિન્દુ કાયદા પ્રમાણે વેશવાની બધી મિલકત તેનું 'સ્રીધન' ગણાય છે, અને એ મિલકત ઉપર વંશવાની મપૂર્ણ માલિકી છે

મિલકતના હકક બાબતમાં ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સ્થાન મુસ્લિમ, પાંચસી તે ધ્રિસ્તી સ્ત્રીઓ કરતાં નીચું છે. હાલના કાયદા પ્રમાણે મુસ્લિમ, પાંચસી કે ધ્રિસ્તી સ્ત્રીઓ ધંધામાં, કલાપ્રયોગથી, કે મજૂરીથી ધન કમાવ તે તેમની પોતાની મિલકત રહે છે અને તેમને તેમાં સંપૂર્ણ માલિકી મળે છે. ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓ આ પ્રકારે, પરિણીત હોય ત્યારે, ધન મેળવે તેમાં તેમને સંપૂર્ણ માલિકી મળતી નથી, તે ધન તેમના પતિના સ્વામિત્વ નીચે રહે છે.

હિન્દુસ્તાનના અન્ય પ્રાંતોની સ્ત્રીઓથી ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓના સ્ત્રીધન બાબતમાં હકક કાંઈ રીતે ઉતરતા નથી. અને અમુક બાબતોમાં અધિકારના છે, તે અંગે નોંધવા જેવું છે.

સ્ત્રીઓની મિલકત બાબત રિવાજના કિપર આપણે વિચાર કરીએ. હવે નિર્ણયનો બીજો ભાગ 'ભરણપોષણ' (Maintenance) શરૂ થાય છે. સ્ત્રીઓના ભરણપોષણની ફરજ નીચેના પુરુષો કે સ્ત્રીઓ પર રહે છે: (૧) સંબંધન કુટુંબના સ્ત્રીઓનાં ભરણપોષણની વ્યવસ્થા કરવી એ કુટુંબના "કર્તા" (વાલીવટ કરનાર)ની ફરજ છે. (૨) પોતાની પત્ની કે અવિવાહિત પુત્રીઓનું ભરણપોષણ કરવું, એ દરેક હિન્દુની ફરજ કાયદામાં છે. (૩) પોતાની વૃદ્ધ માતાનું ભરણપોષણ કરવું. એ દરેક હિન્દુની ફરજ છે (૪) મન પતિની મિલકતમાંથી ભરણપોષણ મેળવવાનો વિધવાને હકક છે. (૫) જે મૃત પતિ કાંઈ મિલકત મૂકી ન ગયો હોય તો તેનાં સગાંઓ પાસેથી કે પોતાનાં સગાંઓ પાસેથી ભરણપોષણ મેળવવાનો વિધવાને હકક નથી. તેના અસુરની પણ વિધવા પુત્રવધૂનું ભરણપોષણ કરવાની ફરજ નથી પણ અસુરના મૃત્યુ પછી અસુરના વારસની ફરજ કાયદાએ સ્વીકારી છે. (૬) અનૌરસ પુત્રીઓનું ભરણપોષણ કાણે કરવું જોઈએ તે સંબંધમાં હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ કીર્તીમત્ત પ્રેમીચર કોડ નામે ધારાની કલમ ૪૮૮ પ્રમાણે અનૌરસ પુત્રીઓ ગિના સામે ભરણપોષણનો દાવો કરી શકે છે. (૭) કાયદેસર પરિણીત ન હોય એવી સ્ત્રી(રખાત)ને ભરણપોષણ આપવાની કાંઈ હિન્દુની ફરજ નથી. પણ પુરુષના મૃત્યુ પછી આ પ્રકારની સ્ત્રીના ભરણપોષણની જવાબદારી તેની મિલકત પર આવે છે. (૮) ભરણપોષણ કરનાર પુરુષના મૃત્યુ પછી તેની મિલકતના વારસપર ભરણપોષણની ફરજ આવે છે.

પત્નીનો પતિ પાસેથી ભરણપોષણ મેળવવાનો હકક કલકિત આરિત્રથી નષ્ટ થાય છે. પણ જો તે પછી નૈતિક જીવનમાં આવે તો જીંદગી ટકાવવા પૂરતાં ભરણપોષણનો હકક તેને ફરીથી મળે છે. જો પતિ ફરે ગેરવર્તણુંક રાખે કે ગેરવર્તણુંક કરે કે ઘરમાં કાયદેસર પરિણીત પત્ની નહીં એવી પત્નીને રાખે કે એવું બીજું યોગ્ય કારણ હોય તો પતિથી જૂદા રહી જૂદું ભરણપોષણ મેળવવાનો પત્નીને હકક છે. તે સિવાય આ પ્રકારનો હકક નથી, અને પતિની સાથે જ નિવાસ અને ખાનપાનનો પત્નીને હકક છે. પતિ અન્ય ધર્મ સ્વીકારે તેથી પત્નીનો હકક નષ્ટ થતો નથી.

હવે વિધવાના ભરણપોષણનો હકકની ચર્ચા કરીએ. પતિની મિલકતમાંથી ભરણપોષણ મેળવવાનો વિધવાને હકક છે, પતિના કુટુંબથી જૂદાં રહેવાની વિધવાને છૂટ છે. પતિના ઘરમાં રહેવાનો વિધવાને હકક છે પુનર્લગ્ન કરવાની દરેક સાતિની વિધવાને છૂટ છે. પણ પુનર્લગ્નથી પહેલાં પતિની મિલકતમાંથી ભરણપોષણ મેળવવાનો વિધવાનો હકક નષ્ટ થાય

છે કલહિત ચારિત્ર્યથી પણ વિધવાનો હક્ક નષ્ટ થાય છે વિધવાને મિનકતપર હક્ક છે, પણ તે હક્ક સ્થિર અને ચોક્કસ પ્રકારનો બધ (Charge) ન હોઈ, આ હક્ક નષ્ટ થવાનો બધ રહે છે દાખલા તરીકે પતિનો વારસ શુદ્ધ હેતુથી મિલકત વેચે અગર પતિના ઋણ કે કરભેસાથી મુક્ત થવાને મિલકતની કાંઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરે, તો વિધવા તે મિલકત પર કાંઈ હક્કનો દાવો કરી ન શકે

એક સ્ત્રી કેટલું ભરણપોષણ માગી શકે તે નક્કી કરવાને નીચેના મુદ્દાઓપર હમેશા કાયદામાં ધ્યાન અપાય છે

(૧) મિલકતની કિંમત

(૨) સ્ત્રીની સામાજિક સ્થિતિ

(૩) સ્ત્રીની સાધારણ જરૂરિયાતો

(૪) આવક ઉત્પન્ન કરે એવું સ્ત્રીધન તે સ્ત્રી પાસે કેટલું છે

ભરણપોષણનો હક્ક કાંઈ પણ સ્ત્રીથી વેચી શકાય નહીં આ પ્રકારનું વેચાણ ગેર-કાયદેસર અને નિષેધ છે ઉપરાંત ભરણપોષણના હક્ક પર સ્ત્રીના ઋણ માટે ટાંચ પણ દેવ શકાય નહીં, [જુઓ સીવીલ પ્રોસીડ્યર કોડ કલમ ૬૦ અને સિલકતધારે કલમ ૬]

હવે નિબંધનો ત્રીજો ભાગ-લગ્નદાંડાઉંડા વગેરે શરૂ કરીએ લગ્ન એ હિન્દુઓમાં માત્ર કરાર જ નથી દિવ માટેના દશ સરકારોમાં એ એક છે અને શરૂ માટે તો એ એક માત્ર સરકાર છે હિન્દુઓમાં લગ્ન એ સ્ત્રીઓ માટે તો ધાર્મિક આવશ્યકતા છે સ્ત્રીઓ માટે તો એ સર્વ વર્ણોમાં એકમાત્ર સરકાર છે

હિન્દુ કાયદામાં લગ્નમાં સ્ત્રી પણ એક પક્ષકાર છે, તે વાતને બહુ જ ઓછું અગત્ય આપવામાં આવ્યું છે બાળલગ્નધારે (શાદા એક્ટ) પસાર થયો તે પહેલા કાયદામાં હિન્દુ સ્ત્રીઓ કે પુરુષો માટે વધતું કાંઈ જ બંધન નહોતું અત્યારે પણ કાયદામાં એક કુમારીનું લગ્ન તેની મમતિ વગર અને તેની મંજૂર નિઃશ્વરે તેનો પિતા કે અન્ય વાલી ગમે તેવા પ્રશ્ન સાથે કરી શકે છે કન્યાના લગ્ન કરવાનો પહેલો હક્ક પિતાનો છે પિતાને અભાવે યાગવ-વલ્લભ સ્મૃતિધારે કન્યાનો લગ્ન ચોખવાના હક્ક માટે નીચેનો ક્રમ આપ્યો છે—પિતામહ, ભાઈ, અન્ય મહુદય (કુટુંબીઓ), માતા

લગ્ન અને વેનીશાળ ('વિનાહ') વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો જરૂરી છે લગ્ન એ એક પરિપૂર્ણ વિધિ છે, જોનો ભગ ન ચર્ચ શકે 'સગપણ' કે 'વેનીશાળ' કે 'વિનાહ', એ લગ્ન માટેનો માત્ર કરાર છે, અને તેનો કોઈ પણ પક્ષ ભગ કરી શકે છે મગપણના દરગમી પાસન માટે દાવો માઠી શકાતો નથી ફક્ત કરાગલગ માટે નુકશાનીની માગણી ચર્ચ શકે

હિન્દુઓમાં ચાર વર્ણ છે સ્ત્રીઓ, ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર. આ ચારમાં બ્રાહ્મણ ઉચ્ચતમ, ક્ષત્રિય તેનાથી ઉત્તરતા, વૈશ્ય તેથી પણ નીચા અને શૂદ્ર સૌથી નીચા એમ ગણાય છે એક સ્ત્રી પોતાનાથી ઉંચા વર્ણના પુરુષ માથે લગ્ન કરી શકે, એમ વિદિષ્ટ મત છે આવા લગ્નને 'અનુલોમ' લગ્ન કહે છે એક સ્ત્રીનું પોતાનાથી નીચા વર્ણના પુરુષ સાથે લગ્ન એ 'પ્રતિલોમ' લગ્ન કહેવાય છે હિન્દુસ્તાનની મુગ્ધ મિત્રાવની અન્ય દાર્શનિકોના મત મુજબ 'અનુલોમ' ને 'પ્રતિલોમ' લગ્ન બન્ને ગેરકાયદેસર છે પણ શુદ્ધગતમાં મુગ્ધ દાષ કોર્ટનો મત સ્વીકારવો જ જોઈએ અને તે ૥ મત પ્રમાણે આ બંને પ્રકારના લગ્ન કાયદેસર છે

લગ્નપ્રસંગે જૂદી જૂદી જ્ઞાતિઓમાં જૂદા જૂદા રિતરિવાજો પાળવામાં આવે છે, તેની ચર્ચામાં અહીં ઉતરવાની જરૂર નથી. અત્રે એટલું કહેવું જમ્મ થશે કે કાયદા પ્રમાણે સમપદી અને પાણિગ્રહણની વિધિ સમાપ્ત થાય, એટલે લગ્નની વિધિ પૂરી થઈ ગયાય છે.

લગ્નને પરિણામે પતિને પત્નીના સહકારનો અને સમાગમનો હક મળે છે. એ જ્ઞાતિના રિવાજને અભાવે લગ્ન પછી સ્ત્રીને પિતૃગૃહમાં પતિની મૃત્ત્યા વિરૂદ્ધ રહેવાનો હક્ક નથી. પણ કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં એવો રિવાજ હોય છે કે લગ્ન પછી અમુક સમય સુધી અગર સ્ત્રીની અમુક વય થાય ત્યાં સુધી પત્ની પિતાના ઘરમાં રહી શકે છે. આવા રિવાજને અભાવે સ્ત્રી સગીર વયની હોય તોપણ પતિ તેનો કાયદેસર વાલી છે. પત્નીની સ્વતંત્રતા પર પતિ અમુક હદ સુધી મર્યાદા મૂકી શકે છે. દાખલા તરીકે પતિ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં સાથે જવાની પત્નીની પહેલી ફરજ છે.

મનુસ્મૃતિમાં એમ કહેવું છે કે પત્ની દોષમાં આવે તો તેને શારીરિક શિક્ષા પીઠ પર દોરડાંથી કે નાની નેતરની સોટીથી કરવાનો પતિને હક્ક છે, પણ મનુસ્મૃતિનું એ વચન હવે કાયદામાં નકામું છે. કારણ હવે ઇન્ડિયન પીનલકોડ (હિન્દી ફેજવાદારી કાયદા) લાગુ પડે છે, અને એ ધારામાં પતિને માટે કાંઈ જ અપવાદ કરવામાં આવ્યો નથી.

પત્નીને પતિના સહકારનો, અને તેની પાસેથી ભરણુપોષણ મેળવવાનો કાયદામાં હક્ક છે. પતિ કે પત્ની ઉપર્યુક્ત પોતપોતાની ફરજોનો ભગ કરે તો એકબીજા સામે પોતાના હકકનાં પાલન માટે દાવો માંડી શકે છે. આવા દાવામાં હુકમનામું (decree) પસાર થાય તેનો અલગત અક્ષરશઃ તો અમલ થઈ શકે, પણ સીવીલ પ્રોસીડ્યર કોડ પ્રમાણે પ્રતિવાદીને જલમાં નાંખીને, અને તેની મિલકત પર ટાંચ લાવીને કે મિલકતનું વેચાણ કરાવીને, હુકમનામાનો આડકતરી રીતે અમલ થઈ શકે.

મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે તો પતિ ગમે તેવો દુષ્ટ કે ક્રૂર હોય તોપણ તે પત્નીને દેવ સમાન છે. હાલના કાયદામાં આ સિદ્ધાન્ત આટલી હદ સુધી સ્વીકારાયો નથી. પતિ ક્રૂરતાભરી વર્તણૂંક કરતો હોય કે એવું અન્ય યોગ્ય કારણ હોય કે જેને લઈને પત્ની પતિ સાથે ન રહી શકે તો હાલનો કાયદો પત્નીને તેની સાથે રહેવાની ફરજ પાડતો નથી.

પતિપત્ની સાથે રહેતાં હોય ત્યારે ગૃહની આધારણુ જરૂરિયાતો માટે પૈસા ખર્ચવાનો ને ઋણ કરવાનો પત્નીને હક્ક છે. જો પત્ની યોગ્ય કારણસર પતિથી જૂદી રહેતી હોય તો પોતાના ભરણુપોષણ માટે પૈસા ખર્ચવાનો ને ઋણ કરવાનો પત્નીને હક્ક છે. ઉપર મુજબ ખર્ચેલા પૈસા કે કરેલાં ઋણ માટે પત્ની પતિ પાસેથી માગણી કરી શકે છે.

એક હિન્દુ સ્ત્રીને એક સાથે બે પતિ ન હોઈ શકે, પણ એક હિન્દુ પુરૂષને એક વખતે ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ હોઈ શકે છે. આ નિયમ પર જ્ઞાતિના રિવાજો અપવાદ કરી શકે અને તેવા અપવાદ કાયદામાં અત્યારે સ્વીકારાય છે. દાખલા તરીકે ગુજરાત-કાઠિયાવાડના વડનગરા નાગરોમાં તેમ જ અમદાવાદના ગાંધર્વોમાં પરિણીત પુરૂષ બીજી પત્ની પરણી શકતો નથી.

પત્નીની મિલકત પર પતિના શા હક છે તે ઉપર 'સ્ત્રીધન'ની ચર્ચામાં કહેવાઈ ગયું છે, તે સિવાય પતિને પત્નીની મિલકતમાં કાંઈ હક્ક મળતો નથી.

પતિના મૃત્યુ પછી વિધવા સ્ત્રી હાલના કાયદા પ્રમાણે પુનર્લગ્ન કરી શકે છે. આ સુધારો ૧૮૫૬ના વિધવા પુનર્લગ્નધારાએ કર્યો છે. આ ધારો સર્વ જ્ઞાતિઓની હિન્દુ વિધવા

ઓને લાગુ પડે છે લોકમત પૂરતો આગળ વધ્યો ન હોઈ ઉચ્ચ વર્ણોમા પુનર્લગ્ન ઝાઝા થયા નથી, તે જૂદી વાત છે

છૂટાછેડાનો હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમા સામાન્ય રીતે પ્રતિબંધ છે નારદ, દેવવ, અને બીજા એક બે સ્મૃતિકારી (દા ત પાગશર) અપનાદર્પ ચોક્કસ મંત્રોગોમા છૂટાછેડાની છૂટ આપે છે, પણ મનુસ્મૃતિમા તો નિરપવાદ ચોક્કસ પ્રતિબંધ છે દાલનો હિન્દુ કાયદા પણ તે પ્રમાણે જ છે, પણ સાતિના રીનાજો આ સામાન્ય નિયમ પર અપવાદ કરી શકે છે દાખલા તરીકે ગુજરાતમા ને કાઠિયાવાડમા નીચી ગણાતી સાતિઓમા આગળીથી પતિ છૂટાછેડા કરી શકે છે એ મુકત પત્ની નાતગના રિવાજ પ્રમાણે પુનર્લગ્ન કરી શકે છે પણ સામાન્ય રીતે પતિની મૃત્યુ પિરૂ પત્ની છૂટાછેડા મેળવી શકે, એવી કાંઈ સાતિની પ્રથા હોય તો તેવા રિવાજને કાયદો સ્વીકારતો નથી

લગ્ન બાબતની ઉપગતી ચર્ચા પરથી જણી શકાય કે કાયદામા ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીનું સ્થાન પુરૂષના કરતા ધણુ જ નીચુ છે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાન્ત હજી કાયદાએ પૂરો સ્વીકાર્યો નથી ધણી બાબતોમા પુરૂષના હક્ક ધણા હોય છે અમુક અંગે તો સ્ત્રીને પુરૂષની તાબેદાર બનીને રહેવું પડે છે પતિપત્નિ વચ્ચે સાધારણ રીતે સુમેળ જ હોય છે, એટલે આ વસ્તુ સોડાની દૃષ્ટિમા સાધારણ રીતે આવતી નથી, પણ પતિપત્ની વચ્ચે અણબનાવ હોય તો અત્યાગના કાયદા પ્રમાણે પત્નીની સ્થિતિ નિગધાર જેવી જ બને, અને પતિનો જ વિનય થાય

હવે ફોજદારી કાયદામા (Criminal Law) સ્ત્રીની સ્થિતિની સક્ષિપ્ત મમીક્ષા કરીએ સાધારણ નિયમ તો એ છે કે તહોમત કરનાર પુરૂષ કે સ્ત્રી હોય તેનો બેદ કાયદામા રાખવામા આવતો નથી પણ આ નિયમનો એક અપવાદ અહીં નોંધવા જેવો છે પુરૂષ બલિયાગ કરે તે કાયદામા તહોમત ગણાય છે પરંતુ સ્ત્રીબલિયાગ કરે તો તેને કાયદામા તહોમત ગણવામા આવતું નથી અને તે સ્ત્રીને કોઈ પણ પ્રકારની મળ થઈ શકતી નથી હિન્દુસ્તાની ફોજદારી ધાગના ધડનાગઓ પોતાના અભિપ્રાયમા આ બેનું કારણ એમ જણાવે છે કે હિન્દુસ્તાનમા સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ધણી જ કમળ છે તેઓને ધણી નાની વયમા પગલાવી દેવામા આવે છે કેટલેક કેસો તો મદપત્નીઓની સાથે તેમને ગેદવાનું હોય છે, અને પતિના તગ્મથી સારી વર્તણૂક તેમને મળતી નથી તેથી સ્વાભાવિક રીતે આવા તહોમત કરવા તરફ તેમનું મન ધબી વખત આકર્ષાય છે

ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓનું કાયદામા ગ્યાન ઉપ- પ્રમાણે છે ઉપની ચર્ચામા કેટલીક એવા દખાવત આપવામા આવી છે કે જેની આપણી રાજની જીદગીમા જરૂર ન પડે દાખલા તરીકે વાગસાદકક બાગતના ઝગડા આપણાં દૈનિક બચાવનાં બનતા નથી સ્ત્રીઓના વાગબોધાણ માટે આપણે કોર્ટ મદના દાખલે, એવું બાગ્યે જ બને છે આ ઉપરથી કાઠને એ પ્રશ્ન મનમા ઉભો થાય, કે આવી બાગ્યોની ચર્ચા એક નિબંધમા કરવાની શી જરૂર છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એમ આપી શકાય કે કાયદાનો વિચાર કરવો પડે એવું મનુષ્યની જીદગીમા કલે કામક જ વાગ બનતું હોય પણ કાવદાનું અસ્તિત્વ તો આવશ્યક છે જ કાયદાનો પાયો ન્યાય અને સ્વાભાવિક હકોએ પર આધારે દોષ જગતનોયે-કાયદાનો અગલ કરવાનાની મરફત મધ્યજમાં અપનાદર્પે જ જરૂર પડે છે પણ એથી એમ ન કહી શકાય કે કાયદાનું અસ્તિત્વ નિર્મલ છે

સમાજવિષયક કાયદામાં સુધારો કરવાને દિનંદમાં કેટલાક વખતથી ચળવળ ઉપડી છે, અને ધારાસભાએ કેટલાક સુધારા કર્યા પણ છે. આ ચળવળ અને આ સુધારાની યોગ્યતા નક્કી કરવાનું અહિં પ્રસ્તુત નથી પણ જોટલી ચેતવણી આપવા જરૂરનું લાગે છે કે કાયદામાં કટકે કટકે સુધારો અને અહીં તહીં કાપફૂપ કરવાથી અંધેર ને અવ્યવસ્થા જ પરિણમશે. સામાજિક કાયદામાં જે કાંઈ સુધારો થાય તે વ્યવસ્થિત પાયાપર રચાયેલ હોવો જોઈએ, અને તેના ક્ષેત્રમાં સમાજજીવનના સર્વ વિભાગો અડી જવા જોઈએ. વળી કાયદામાં સુધારો થાય તેની સાથે સાથે જ લોકમતની પ્રગવણી માટે પ્રચારકાર્ય થવું જોઈએ, આમ નહીં થાય તો જાળલગનધારામાં જેમ થવા પામ્યું છે તેમ કાયદો એ પ્રજામતની અભિવ્યક્તિનું સાધન હોવાને બદલે ચેતનહીન વસ્તુ બની જશે.

રૂપીઆ પચાસ પચાસનાં બે ધનામે

કોલેજોનાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને જાહેર નિમંત્રણ

“ગુજરાતની સ્ત્રીઓની શારીરિક સંપત્તિ”

સ્વ. કરસનદાસ મૂળજી સ્મારક ફાંડની યોજના મુજબ, તમામ ગુજરાતી બોલતા, કોલેજોનાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ તરફથી જાહેર નિમંત્રણ કરવામાં આવે છે કે, તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં “ગુજરાતની સ્ત્રીઓની શારીરિક સંપત્તિ”, એ વિષય ઉપર એક નિબંધ ૩૦ થી ૩૫ કુલસકેપ કાગળના કદનો, તા. ૧૯-૬-૪૨ ને વાર શુક્ર સુધીમાં નીચેને શરનામે સોલખંધ પરખીડિયામાં રજીસ્ટર્ડ પોસ્ટથી જે કોલેજમાં અને જે વર્ગમાં પોતે ભણતા હોય તેની વિગત અને પોતાના શરનામા સાથે મોકલવો.

વિદ્યાર્થીઓના એવી રીતના આવેલા નિબંધોમાંથી જેનો નિબંધ શ્રી. ડૉ. ગુ. સલાએ નીમેલી ત્રણ જણની કમીટી પસંદ કરશે તેને રૂ. ૫૦) સુધીનું એક, તેમ વિદ્યાર્થીનીઓના નિબંધોમાંથી એ જ રીતે જેનો નિબંધ પસંદ થશે તેને રૂ. ૫૦) સુધીનું એક, એમ બે ધનામે આપવામાં આવશે; અને એ બે નિબંધોમાંથી જેનો નિબંધ વધુ પસંદ કરવા યોગ્ય હશે તેનો નિબંધ તા. ૨૫-૭-૪૨ ને વાર શનિની જાહેર સભામાં વાંચવામાં આવશે. પસંદ થયેલાં નિબંધો પ્રકટ કરવાનો માલિકીહક્ક શ્રી. ડૉ. ગુ. સલાનો રહેશે. વિશેષ જરૂરી વિગત માટે સભાના સહાયક મંત્રી સાથે નીચેને શીરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

નોંધ:—આ હરિકાષ, ગુજરાતી બોલતી, સઘળીયે કામો માટે ખુલ્લી છે.

મુંબઈ તા. ૫-૧-૪૨ સોમવાર

૩૬૫, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી
સભામંદિર વિક્રમભાઈ રોડ,
કોચેસ લેહન, મુંબઈ નં. ૪.

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની,
સહાયક મંત્રી, શ્રી. ડૉ. ગુ. સલા, મુંબઈ.

કાંચદાની દષ્ટિએ ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ

[લેખક કે બહેન કુજસતા મુકુન્દરાવ દવે]

કાંચદાની નજરે હિન્દુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઘણી કઠાલ, કડેડો અને દુ ખથી ભરપૂર, તેમ અત્યંત કંઈજાનક છે, અનેક વિચિત્ર કાચદાઓની શૃષ્ણવાથી ને અનેકવિધ બંધનોથી સ્ત્રીઓનું જીવન બાધી લાઇ કેવળ પગધીન અને કેદી જેની સ્થિતિ તેઓની કરી દેવામાં આવી છે, તેમના અનેક દુઃકો છીનવી લેવામાં આવ્યા છે, અને તેમની આર્થિક ગ્થિતિ પણ દીનછીન છે એ બધામાં મીઠી કે આડતરી રીતે પણ પુરોષોનો ભાગ છે

તેમાં વિધવા, અગ્નિ અને અભણ સ્ત્રીઓની જીવણી તો ઘણી જ દુ ખદ છે બહોલી સ્ત્રીઓ તો શિક્ષિકા થઈને કે બીજા અનેક કાર્યો કરીને, દ્રવ્ય મપાદન કરી શકે છે, અને સ્વતંત્ર રીતે નિર્વાહ કરે છે, જ્યારે પુરોષોના અન્યાયનો ભોગ થયેલી અનેક સ્ત્રીઓ કંઈજા જીવન જીવી રહી છે

કાંચદાની દષ્ટિ વિશાળ નથી, પરંતુ મંકુચિત દષ્ટિથી જોઈ કાંચદા ને નિયમો કાઢ્યા છે મનુસ્મૃતિમાં મનુ મહાગજે સ્ત્રીઓની ઘણી નિંદા કરી અને તિગ્મકાર્યુક્ત અનેક ઉપમાઓ આપી, તેને નરકની ખાણ, સ્ત્રીની ભુલિ પાનીએ, વગેરે વિશેષણોથી વધાવી છે પરંતુ એ જ નરકની ખાણમાંથી અનેક અમોઘા ગતો પાડ્યા છે, અને વીગનારીઓથી અનેક રાજ્યો વખણાયાં છે બધા જ પુરોષો સુઝ કે વિદ્વાન હોતા નથી, તેમ જ બધી સ્ત્રીઓ મૂર્ખ કે અભણ હોતી નથી તેમણે લખ્યું છે કે

પિતા રક્ષતિ પૌત્રારે, મર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્વવિરે પુત્રા ૧ સ્ત્રી સ્વાન્યમર્હન્તિ ॥

સ્ત્રીનું બાલપણમાં પિતા, યુવાનગથામાં પતિ અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો રક્ષણ કરે છે, કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી અર્થાત્ બાળકના જેવી, મૂર્ખ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા ન આપતા પગવશ રાખવી તે જ ઇષ્ટ છે અકુશથી જો સ્ત્રી વય થતી હોય તો નિરકુશ વર્તે ! અનાવનારી અનીતિવાન કોઈ સ્ત્રી મળી । રાકત

પહેલાની સ્ત્રીઓના વખતના કાંચદા

પહેલાની સ્ત્રીઓના જીવનમાં ગૃહબ્યવસ્થા ને બાળવિદ્યા મિત્રાવ બીજી કાર્મ પાત્ર નહોતું તેઓને વધારે ભણાવતા નહીં કાંઈ તો ગિલકુલ । બાળ્યે પુરોષો દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી, હુડમનું પોષણ કરી, તેમના મૃત્યુ પછી સ્ત્રીને વસો ને ખાનપાન સિવાય કાંઈ પણ મળતું નહીં સ્ત્રી દેવદર્શન, સ્નાન, કથા માળાગરમાં અને હુડમનની મેરાશુદ્ધવા દગામાં કેવળ વેગગત્વથી નિર્મોદી, ને નિર્વિમગ્ન જીવન ઘીતાવતી, પોતાના નપુંજ સુખનો ત્યાગ કરતી તેમને દ્રવ્યની જરૂર પડેતી નહીં મંયુક્ત કુટુંબમાં તેમને જાગર અને વસો મળી પડેતાં વડિલો તેને વાત્સલ્ય દાખવતા પુરોષો(નિયત જોઈ)માં પિતાને સ્થાન નહોતું કેવળ માતૃ ૧ સ્ત્રી જીવન તેમનું હતું ત્યાં પછી મમય બદલાતો ગયો, સ્ત્રી યુગ પસારાયો સ્ત્રીઓ બળવા લાગી તેમના વેગર, અને વિમાનના નાખનો વધવા ગયા મોજમોજ ને વિવિધ પ્રવૃત્તિ રાખવા પર્મ જીવનનો જીવિયાનો વધવા લાગી પગિણાએ અર્થિક મુશ્કેલ વધવા લાગી ૫ ન્દુ ૫૩૦ સ્ત્રી દીન કાવતમાં નગમ્ય કે કેન્દ્રા દયો નહીં, તેમજ મયુક્ત કુટુંબની ભાવના પણ

ખદલાવા લાગી, વહુ નહીં પણ પૈસા ખર્ચાને પશુ આપ્યું છે, એમ સમજવા લાગ્યા. પહેલાં જેમ દયા, માયા ને સ્નેહથી જોતા, તેને ગદ્ગદ તુચ્છકાર ને નિસ્કાર દેખાડવા લાગ્યા. નોકરના જેવી સ્થિતિ થતી ગઈ. પતિનું મૃત્યુ પણ તેનાં પગલાંથી મરું, એમ વારંવાર મહેણાં મારી, ત્રાસ આપવા લાગ્યા. પુરુષોની મતિ પણ ખદલાઈ, વિષય અને વાસનાથી તેને જોવા લાગ્યા. સમય જતાં સ્ત્રીઓ વધુ વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગી. ઇંગ્લીશ ભણી, ઐન્યુએટ, એમ. એ. એલએલ. બી.. તો કાંઈ સોલીસીટર અને ડોક્ટર થવા લાગી. ધારાસભામાં દાખલ થવા લાગી, અને પોતાને થતો અન્યાય જોઈ ખંડ કરવા લાગી. ધારાસભામાં નવાં નવાં ખીલ દાખલ થવા લાગ્યાં. અનેક ચર્ચાઓ ચાલવા લાગી, અને ફરીયાદો આવી, એટલે કેટલોક સુધારો થયો. પરંતુ તે હજી સંતોષજનક તો નહીં જ કહી શકાય.

કાયદાની દૃષ્ટિએ હિન્દુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ

૧. કાયદાની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓને વારસાહક હોતો નથી.
૨. શ્વસુરની મિલકતમાં જોરાડી અને વસ્ત્રો સિવાય સ્ત્રીને કાંઈ પણ મળતું નથી.
૩. પિતાની અઢળક સંપત્તિ હોય, અને સંયુક્ત કુટુંબમાં મૃત્યુ થયું હોય તો, પુત્રોને દીન સ્થિતિ હોય તો પણ કાંઈ મળતું નથી.
૪. પતિની મિલકતમાં પણ પુત્રવતી સ્ત્રીને ભરણપોષણ સિવાય કાંઈ પણ મળતું નથી. કદાપિ પુત્ર સ્વાર્થી કે,
૫. સાવકો હોય તો. અને મિલકત ઝાછી હોય તો, માતાની સ્થિતિ ધણી કંદોડી ને કંગાલ થઈ જાય છે.
૬. સંયુક્ત કુટુંબમાં રહી, વિધવા મનાર સ્ત્રીને જો પુત્ર ન હોય, તે પુત્રી હોય તો દિયર કે જેઠ વારસ થાય છે અને કેવળ વસ્ત્રો ને ખાનપાન જ મળે છે.
૭. પતિ એક પર ખીજી પત્ની કરી, નવી પત્નીને બધી મિલકત આપી, ફક્ત ભરણપોષણ જ આપી જાય અને તે સ્ત્રીને સત્તાન પણ ન હોય તો વિષમ સ્થિતિ થાય છે; તેનો નિર્વાહ ધણી મુશ્કેલીથી થાય છે. તે પણ કાયદાની બહિષ્કારી છે.

મનુસ્મૃતિ અને કાયદાઓનાં અનેક બંધનોથી અને વિવિધ શાસ્ત્રો અને કાયદાનાં પુસ્તકોનાં બારીક નિરીક્ષણથી દેખાય છે કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અત્યંત કર્ણુ અને શોચનીય છે. શાસ્ત્રો રચનાર અને કાયદા ઘડનાર પુરુષો જ છે. તેમણે અન્યાયનો ભોગ થતી સ્ત્રીની દરકાર કીધી નથી. સ્ત્રીઓની અધમ સ્થિતિનો ખ્યાલ તેમને ક્યાંથી હોય? કેમકે પ્રસૂતાની પીડા વંધ્યા શું જાણે? કે સ્ત્રીઓની થતી દુર્દશાનો ખ્યાલ પુરુષોને ક્યાંથી આવે? કદાચ આવે, તો પણ બેદરકારીથી અને સત્તાના મદથી તેઓ સુધારા કરવા તૈયાર નથી, વરસોથી દબાવવા અને આગળ ન પાડવાનો તેમની ટેવો જતી નથી. કચરાતાં સ્ત્રીજીવનનો શું ખલાનો બેડોઓ તોડવા ધણી પુરુષો તૈયાર નથી કેટલાક વિરલ, ઉદાર ને સુચ સુધારકો અનેક પ્રયાસો અને મન્યનો કરે છે, પરંતુ તે ધણો થોડો પ્રયાસ કહી શકાય.

પુરુષોને કાંઈ પણ કાયદો, ને બંધન હોતું નથી. તે કાવે તેમ ફરી હરી શકે છે, જ્યારે સ્ત્રીઓને પશુ સમજનાર મનુના વિચાર કેટલા કુદ્ર છે, પતિવ્રતા, સદ્ગુણી, ને સત્ચારિત્રવાળી સ્ત્રીને દાખ કે બંધનની જરૂર હોતી નથી, જ્યારે અનીતિમાન સ્ત્રીને ગમે તેટલાં બંધનો તોડી,

સ્વચ્છે પિતૃના જોવામા આવે છે, તે કાર્ષથી વશ થતી નથી, જેથી કાયદા ને બધનનો કાર્ષ અર્થ નથી

૨ રક્ષક બનનાર, કદિ ભક્ષક બને તો સ્ત્રીની શી સ્થિતિ થાય ? અને તે સ્ત્રીએ શું કરવું ? આનો ખુલાસો શાસ્ત્રમા નથી

૩ અસુગપક્ષમા, અનેક મતાપ, અને ત્રામથી બચાવી, ગક્ષણ કરનાર, કેટલા પુરુષો દરો ?

૪ શાસ્ત્રમા અને કાયદામા, દરેક જાતની ફગજ સ્ત્રીઓને જ હોય છે ? પુરુષોને કાર્ષ પણ ફગજ હોતી નથી ?

૫ કાયદાનાં સમાજના બધનોથી, સ્ત્રીઓ, કેદીના જેવી પગધીન સ્થિતિ ભોગવે છે, તેમને પોતાના, તન, મન, કે ધનપગ કશો અધિકાર હોતો નથી, જે સ્થિતિ અમલ છે

૬ એક પણ પણ ધણો ત્રામ, ને માગથી, માયુ ઉચકી મામુ ધમે છે, જ્યારે સ્ત્રીઓને તેમ કરવાની મત્તા કે અધિકાર હોતો નથી મુગે મોઢે મહન કરવાની ને ચૂપ રહેવાતી તેમને ફગજ પાડવામા આવે છે કદિન કાયદાના અનેક કપગ બધનોથી આર્થિક સ્થિતિની, મુખાજની અનેક શૂળલાઓથી બધાર્ષ, માનમિક સ્થિતિની તેમ જ વડીલોના અસલા ત્રાસની જવાબીથી શારીરિક સ્થિતિની બગાડી ચર્ષ જન્ય છે, અનેક વિટમનાઓથી જીવન બરપૂર ચર્ષ જન્ય છે, જીવન પાયમાલ ચર્ષ જન્ય છે, અને અત્યત કુખલ જીવીથી કેટલી કેટલીક વાગ, ધણા મજેગોમા આપધાતના બતાવે બને છે, પગનુ તે જોના કે જાણવા કોઇને ફગજ હોતી નથી અને જોવાને આખ, ને સાલજવાને કાન, સમાજને ક્યા છે ?

યજ નાર્યલુ પૂગજતે રમન્તે તજ દેવતા-

જ્યા નારીને સન્માન છે, ત્યા દેવતા ગમણુ દરે છે, જ્યા તિગ્મકાર છે, ત્યા લક્ષ્મી ફગજી રહે છે સ્ત્રીઓ બધનથી વશ થતી નથી, અને સારી સ્ત્રીને બધનની જગજ નથી, જેથી સ્ત્રીને સ્વતન્ત્રતા આપવાથી વિપરીત પશ્ચિમ આગે, તેમ ધાવુ એ તદ્દન ગેરવાજબી છે

કાયદાની દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓનો વારસાહક

૧ કાયદા પ્રમાણે એકન કુટુંબમા હિન્દુ સ્ત્રીને ફગજને ને લક્ષ શા છે ?

૨ પતિની પોતાની મિલકતમા શો વારસાર્ષ હક છે ? ને તેની શી મર્યાદા છે ?

૩ પતિ પોતે પોતાની મિલકતનું વિધ કરીને મુકી મથો હોય તેમજ અને વિધ ન કર્યુ હોય તેમજ અર્થાત્ એ સ્થિતિમા શો ફગજ છે ?

૪ પતિ અમુકનકુટુંબમા હોય અને પોતાની મિલકત જૂદી રાખી ન દોય, તેથી સ્થિતિમા તેના મુલ્ય પછી તેની સ્ત્રીને શા લક્ષ મળે છે ?

૫ પુત્ર અને પુત્રીને પોતાના પિતાનો સન્ન મિલકત, નથી વડીલોપાર્જિત ને એકન કુટુંબની મિલકતના વારમા લક્ષમા શો ફગજ છે ?

૬ પુત્ર સ્ત્રી, અને પુત્રી પાળા મુકી ને એકન કુટુંબમા મુલ્ય પામે તે તેમા તેની સ્ત્રી, અને હોઠરીને શા લક્ષ મળે છે ?

૭ એ જ સ્થિતિમા પતિની સન્ન મિલકતમા પતિ તથા પુત્રીને શા લક્ષ મળે છે ?

૮. હાલનો જે સુધારો, હિન્દુ કાયદામાં આગળ થતો આવ્યો જનવ છે, જેનો અમલ હાલની ને આગલી સ્મૃતિઓ ને શાસ્ત્રો મુજબ થાય છે. તેમાં શો ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા છે? ને તે શા માટે?

૯. આગળના કાયદા સ્ત્રીઓને માટે મર્યાદિત, અને કડક શા માટે હતો?

૧૦. પતિ સંતતિ વગર મૃત્યુ પામે તો વિધવા સ્ત્રી દત્તકપુત્ર લખને પોતાની મિલકત મેળવી શકે?

૧૧. દત્તકપુત્ર લીધા પછી વિધવા સ્ત્રીને વારસામાં શો હક્ક રહે છે?

૧૧. વિધવા સ્ત્રીને પુનર્લગ્ન કરવાથી, તેના વારસાદક્કમાં શો ફેરફાર પડે છે?

૧૩. પતિ દ્વિતીય પત્ની કરે, તો પહેલી વારની સ્ત્રીને શું મળે?

૧૪. છૂટાછેડાના કાયદાથી શો લાભ અને શી હાનિ છે?

હિન્દુ સ્ત્રીનો દરજ્જો ને હક્ક શો છે?

(૧) હાલનો જે હિન્દુ કાયદો છે, તે પ્રમાણે એકત્ર કુટુંબમાં જે કાંઈ સ્ત્રીનો ધણી સ્વતંત્ર મિલકત મૂક્યા વગર મરણ પામે તો તેનો જે ભાગ હોય તે તેની વિધવા સ્ત્રીને મળતો નથી, પરંતુ મરનારના લાઘ્યોને મળે છે, અને વિધવાને માત્ર ખોરાકી, પોષાકી અને ઘરમાં રહેવાનો હક્ક મળે છે. સ્વતંત્ર મિલકત તેના ધણીની હોવા છતાં, તેને કાંઈ પણ મળતું નથી. એટલે જે મિલકત હોય તેની આમદાનીમાં તેનો જે (તેના ધણીનો) હિસ્સો થાય તેટલી ખોરાકીની રકમ તે વિધવા સ્ત્રીને મળે છે. અર્થાત્ જે મિલકત મોટી હોય ને આમદાની સારી હોય, તો જ પૂરતી રકમ ખોરાકીપોષાકીની મળી શકે. એના પરિણામે સ્ત્રીને એકત્ર કુટુંબમાં, દિયર, જેઠના સંપૂર્ણ તાબામાં ને આશ્રયમાં રહેવું પડે, અને અત્યંત પરાધીન સ્થિતિ ભોગવવી પડે.

પતિની પોતાની મિલકતમાં શો વારસાહક છે?

૨. તેમાં જે ખાસ કરીને, જ્યારે ધણી, પોતાની સ્વતંત્ર કમાણી જૂદી રાખવાને બદલે એકત્ર કુટુંબમાં, એટલી જ રાખે છે, અને ત્યારે તો પોતાના પતિની જાત મહેનતથી કમાણી મેળવેલી હોવા છતાં, તેની સ્ત્રીનો કશો લાભ નહો થતાં, પરાધીનતા ભોગવવી પડે છે. અને કુટુંબના પુરુષવર્ગને વગર મહેનતે, કાંઈ પણ પ્રયાસ કર્યા વિના સંપૂર્ણ લાભ મળે છે. અને મિલકત કમાઈને એકઠી કરનારની સ્ત્રી દુઃખદાયક હાલતી ભોગવે છે, તેને કપડાં વિગેરે મળે, તે તો નોકર પણ મેળવી શકે છે; સ્ત્રીને બીજું કશું જ મળતું નથી, એ કેવો અન્યાય કાયદાનો છે?

અત્યાર સુધી હિન્દુ કાયદામાં વિધવાની સ્થિતિ આવી હતી; તે દર કરાવવા ડો. દેશમુખે ખીલ પસાર કરાવ્યું હતું, જેમાં એકત્ર કુટુંબના મનુષ્ય તરીકે પણ પતિ મરણ પામે તો પણ એકત્ર કુટુંબની મિલકતમાં તેનો પતિ જીવતો હોય ને જે ભાગ તેને મળી શકે, તે જ ભાગ તેની વિધવાને મળે, એવો સુધારો કરાવ્યો છે છતાં પણ તે સુધારો હજી પુરતો નથી.

પતિની મિલકતનું વિલ થયું હોય તેમાં કે ન થયું હોય તેમાં શો ફેરફાર છે?

૩ પતિની એકત્ર કુટુંબની મિલકતમાં પોતાના ભાગનું વિલ કરવાનો અધિકાર નથી. એટલે વિલ કરીને પોતાની સ્ત્રીને કાંઈ પણ આપી શકતો નથી. તે એકત્ર કુટુંબની

મિલકતનો ભાગ જ્યારે મેળવી શકે ? કે તે કુટુંબમાંથી છૂટો પડ્યો હોય ત્યારે, અથવા છૂટા પડ્યાની નોટીસ આપી પત્ની મૃત્યુ પામ્યો હોય ત્યારે તેની સ્થિતિમાં તે પોતાના ભાગનું વિલ કરી, સ્ત્રીને આપી શકે છે, ને તેમ કરી તેને સુખી કરી શકે છે તે મિવાય પતિની મ્વત્ત મિલકતનું વિલ પોતાની મરણ પ્રમાણે કરી શકે છે, અને તેમ કરી, પોતાની સ્ત્રીને ખોરાકી પોવાકી અને ગહેવાના હક્ક મિવાય ખીજી કાંઈ પણ ન આપવું હોય તો તેમ કરવાની કાયદામાં છૂટ છે તેના મન્નેગોમાં ડો દેશમુખનું ખીલ લાગુ પડતું નથી પરંતુ કોઈ પણ ગણ્યુથી, કે અણુખનાવ હોવાથી, કે કોઈની ઉરકેગણીથી ઉપર મુજબનું વિલ કરી શકે છે એવી વખતે કાયદાના કપગ નિયમોથી સ્ત્રીની ગ્થિતિ પરાધીન, અને નિરાધાર થઈ જાય છે એકત્ર કુટુંબમાં મૃત્યુ થયું હોય તો ?

૪ અચાનક, અને યુવાનસ્થામાં, અચના દુક માદગીમાં પતિનું મૃત્યુ સંયુક્ત કુટુંબમાં થાય અને મનમાં ધારેલું બની ન શકે છૂટા પડવાનું, ને વિલ કરવાનું તો વણી ગમીગ ને મુકેલીભરી ગ્થિતિ ઉભી કરે છે અને જૂદી મિલકત રાખી ન હોય, તો તે કુટુંબના પુરોષને સુભાગ્યે મળે છે, અને તેની પત્ની, પગડા ને દુખી જીવન, પતિની મલકતથી વીતાવે છે.

પતિની મિલકતમાં સ્ત્રીનો કેટલો હક્ક છે ?

૫ જ્યારે વિધવા સ્ત્રીઓની ગ્થિતિ પોતાના પતિની મિલકતમાં પણ પગડીન છે, ત્યારે તે જ ધરની પુત્રીને પોતાના પિતાની મિલકતમાં મુખ્ય ઈલાકાના કાયદાનો અમલ થાય છે, તે પ્રમાણે પુત્ર જેટલો જ અપૂર્ણ હક્ક મળે છે એટલે એક મનુષ્ય વિધવા સ્ત્રી અને એક અથવા વધારે પુત્રીઓ મુકી મગણ પામે તો, તે વિધવા સ્ત્રીને માત્ર ગહેવાનો, ખાવાનો, અને મિલકત વાપરવાનો જ હક્ક મળે છે પરંતુ મિલકતની, મગણમાં આવે તેમ વ્યવસ્થા કરવાનો તેને હક્ક મળતો નથી, અને મિલકતનું વિલ કરી, કોઈને આપી જવાનો તેને અધિકાર નથી સ્થાવર મિલકતનો તો માન ઉપયોગ જ કરી શકે છે, અને તે અમુક જરૂરી સન્નેગો મિવાય, તેનાથી વચ્ચા કે ગીરા મુકી ન શકાય, કે કોઈને બક્ષીમ થાય નહીં.

માત્ર જગમ મિલકત પર તેનો અપૂર્ણ હક્ક ગહે છે, પરંતુ તે પણ માત્ર જરૂરી દરમ્યાન જ તે આહે તે વ્યવસ્થા તેની કરી શકે કે, પરંતુ મૃત્યુ પછી, કોઈને આપવાની તેની સત્તા નથી એના મૃત્યુ બાદ પિતાના વારસ તરીકે પુત્રી માલિક થાય છે ને તે આહે તેવી વ્યવસ્થા, પોતાને મળેલી મિલકતમાંથી કરી શકે છે, અને જેમ પુત્ર હોય ને મિલકતનો માલિક અને તે જ રીતે છોકરી પણ માલિક બને છે.

પુત્રીનો વારસામાં ગો હક્ક છે ?

૬ પતિની મિલકતમાં, સ્ત્રીને મર્યાદિત હક્ક મળે છે, ને પુત્રીને સપૂર્ણ હક્ક મળે છે, તે એટલે સુધી મળે છે, કે પુત્રીની માતા કાંઈ મિલકતનો ગેરઉપયોગ કરતી હોય, ને મિલકતને નુકશાન પહોંચતું હોય તો છોકરી પોતાના માલીકીદક્ષથી તેના ગ્લણ્ય માટે પોતાની માતાને અટકાવી શકે છે.

પુત્રીનો શ્વસુરપક્ષમાં કે, પતિને ત્યાં ગો હક્ક છે ?

૭ હવે તે જ પુત્રી જ્યારે પગણીને મામરે જાય છે, ત્યારે એને પોતાના પતિની મિલકતમાં બિલકુલ હક્ક મળતો નથી, કે કોઈ મન્નેગોમાં મર્યાદિત હક્ક મ્વત્ત મિલકતમાં

મળે છે. એક જ સ્ત્રીને, પિતાને ત્યાં પુત્રી તરીકે પિતાની મિલકતમાં જુદો, અને પોતાના પતિની મિલકતમાં વિધવા તરીકે જુદો હક્ક મળે છે.

હાલના કાયદામાં શો ફેરફાર થવો જોઈએ ?

૮. વારસાદક્ક સંબંધી ખીલ રજુ થયાં છે. તેમાં મુખ્યત્વે, સ્ત્રીને જે મર્યાદિત હક્ક મળે છે, તેને જલ્દે સંપૂર્ણ હક્ક મળે, અને પિતાની મિલકતમાં પુત્રીને શો હક્ક આપવો જોઈએ ? સ્ત્રીને પતિની મિલકતમાંથી પણ વ્યવસ્થા કરવાનો ખુટ, શા માટે નથી ? એ સિવાય ખીલ ધણા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે.

જીનવાણી માનસની વ્યક્તિઓ, તેમાં વિરૂદ્ધ મત આપે છે, અને અંકુશ મૂકવા સૂચના કરે છે. પરંતુ હિન્દુ શાસ્ત્રો ને કાયદાનાં પુસ્તકોનું સદૃશ નિરીક્ષણ કરતાં સિદ્ધ થાય છે, કે આ વાત સાચી નથી.

આગળના કાયદા મર્યાદિત ને કડક શા માટે હતા ?

તે સમયની સ્ત્રીઓનાં જીવન, સરળ, સાદાં, ને એકમાર્ગી હતાં. લાખો વિચાર કરવા જેવું તેમનું જીવનજીવન નહોતું. વિદ્યાનું તેજસ્વી પ્રકાશમાન તેજ દષ્ટિમાં નહોતું, અજ્ઞાનના તિમિરથી વેરાયેલું માનસ, કુટુંબનાં કાર્યો ને વ્યવસાયમાં જ માત્ર ગુંથાર્થ રહેતું. તેમને કદાચ મિલકત, કે થોડા પૈસાની માત્ર વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું હોત તો, તેમાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થયા વગર નહીં રહેત. અભણ, અજ્ઞાન મુત્તી કાંઈનાથી સદજ છેતરાઈ જાત, પુરુષો તેને ધૂર્તતાથી ખનાવી તેની મિલકત પડાવી લેત. તે બોળા સ્ત્રીહૃદયમાં કુશળતાને અભાવે કાંઈ પણ લાગત નહીં. અને છતી મિલકતે નિર્ધન ને નિરાધાર સ્થિતિ ભોગવત, જેથી તે સમયમાં આવા કાયદા હતા. ખીજી રીતે પુરુષો તેની મિલકત પડાવી લેતા, કેટલીક નયળા મનની સ્ત્રીઓ વડીલોના અસહ્ય ત્રાસથી અનીતિને માર્ગે પુરુષોના દગાણથી કે આકર્ષણથી, કે તેના ખૂરા પાપી ધનલોભી, કાવાદાવાથી, છેતરાઈ, નિરકુશપણે વિહરતી થઈ જાત, ને સર્વને શુભાવત, જેથી અંકુશ અને કાયદાના જથ્થોથી તેને જાધી લેવામાં આવી હતી. બાળક જેવી નિર્દોષ સ્ત્રીઓને ફસાઈ જવાનો ડગલે ને પગલે સંભવ હતો, જેથી મર્યાદિત રાખવામાં આવતી પુત્રીને અભણ રાખી, પુત્રને જ ભણાવતા, કારણ તેઓને નોકરી કરવી છે, એમ કહેતા. પરંતુ પુત્રીઓને આગળ ન પાડવી, ને પાવરધી ન કરવી, એ હેતુ તો પુરુષોનો પહેલેથી જ હોવો જોઈએ. સ્ત્રીઓના હક્ક છીનવી લેવામાં કેટલાક પુરુષો ધણા ઉત્સાહથી લાગ લે છે, જ્યારે કેટલાક સુઘ પુરુષો, નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી સ્ત્રીઓના હક્ક મેળવવા અનહદ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, જે ધણું આવકારદાયક છે.

દત્તકપુત્ર લઈ વિધવા મિલકત મેળવી શકે ?

૧૦. પતિ સંતતિ વગર, મૃત્યુ પામે તો વિધવા સ્ત્રી દત્તક પુત્ર લઈને, પોતાની મિલકત મેળવી શકે. તેથી દત્તકપુત્રને સર્વ હક્ક મળે છે, પરંતુ સ્ત્રીના હક્કોએ છા થાય છે. અને તે પુત્ર સ્ત્રીની મરજી હોય, કે ન હોય, તો પણ પોતાની મરજી મુજબ મિલકતનો વહેવટ, અને કાર્યો કરે છે.

દત્તકપુત્ર લીધા છતાં વિધવાની વિપમ સ્થિતિ

દત્તકપુત્ર લીધા પછી જો કે તેમાં મિલકત સ્ત્રી મેળવી શકે છે, પરંતુ તેના પોતાના હક્કને લેશ પણ લાભ થતો નથી, ને પુત્ર તેની મરજી સાચવતો નથી, તેમજ તેને પૂછીને કાંઈ પણ કરતો નથી, કેમકે સર્વ સત્તા, ને મિલકત પર તેનો સંપૂર્ણ હક્ક છે, જેથી વિધવાની સ્થિતિ સુધરતી નથી.

એક વિધવાએ દત્તકપુત્ર લીધો હતો ત્યાં ૭ વર્ષ તો ફીક ચાલ્યું, પરન્તુ તે નાનો હતો, ને આગના માતપિતાને ત્યાં રહેતો હતો, અચાનક માદગીમાં સપડાઇ મરણ પામ્યો, અને તે પહેલાં તેની સહી કરાવી, જેથી તેની મિલકત તેના બીજા ભાઈને, કે સગાને મળી દત્તક લેનાર વિધવા સ્ત્રીને તો કાંઈ પણ પૂછ્યું નહીં, ને તે અજાત જ રહી સોલીસીટરો માર્ફત તેને ખબર પડી.

પુનર્લગ્ન કરેલી વિધવા સ્ત્રીનો હક

૧૨. આ પર્ણ કાયદાની, ડેસોડી જે વળી કોઈ કોઈ જગ્યાએ, હેતરપોડી ને કાવા દાવા થાય છે વિધવા સ્ત્રી જે પુનર્લગ્ન કરે તો તેને વાગસાદક્કમાં બીવકુલ દક્ક રહેતો નથી તેની પુત્રીને તે મળે છે, પુત્ર હોય તો વાધો હોતો નથી તેજ બધું મેળવે છે અને પુત્રી ઉત્તર લાયક હોય તો બધી મિલકતની વાગમ તે થાય છે, અને સતતિ ન હોય, તો કુટુંબના પુરુષ દિગ કે જેઠ જે હોય તે થાય છે, કોઈ નહીં તો પિત્રાઇ વારસ થાય છે.

પહેલી વારના પતિને ત્યાં તેનો જરાએ હક રહેતો નથી, ત્યાંથી તે ચૂલ્લ પામેલી ગણાય છે.

એક પર બીજી લાવતાં, પહેલી સ્ત્રીને શો હક્ક રહે છે ?

૧૩. એક પત્નીનો ત્યાગ કરી, બીજી પત્ની કરનાર પતિ, દ્વિતીય પત્નીને બધી મિલકત આપી શકે છે, અને પહેલાનો પત્નીને ફક્ત ભગ્યપોષણ જ આપે છે, જેથી સ્ત્રીની સ્થિતિ ઘણી જ કઠાણ, નિરાધાર, ને કુખદાયક મની જાય છે રસ્તે, છુદરીઓના મોહમાં મુગ્ધ રહેલા પુરુષો, સ્ત્રીઓને ગમકડાં સમજી, જીવું ચતા ફેંકી દઈ પગ નીચે કચરે છે શી માનવ હૃદયની નિષ્કૃષ્ટતા છે ? મોહની મદિગામાં બધ બની, પહેલી સ્ત્રીને હેગન, ને નિગમિત કરે છે, જે કાયદાની સહાયથી બની શકે છે, જે કાયદાની જળે નોડનાની ખાસ જરૂર છે.

એક દ્વિતીય પત્ની કરનાર પુરુષ, પુત્રપુત્રીઓ હોવા છતાં, આપને ત્યાં પોતાનો દિસો લેવા ગયો, પરન્તુ મરકારી, ને સુશિવ માતપિતાએ તેને કાંઈ જ ન આપ્યું, અને તેના પુત્રના નામનું વિલ કર્યું, પરન્તુ એવા સહદમી માતપિતા (સાસુ મમરા) ભાગ્યે જ મળી શકે છે પોતાના પુત્રનું બોદુ ઉપગણું લઈ, વ્યસની વ્યભિચારી, કે દુર્ગુણથી ભરપૂર હોવા છતાં, વધુ ને ધમકાવી, ત્રામ ઉલટો આપે છે, ને હેગન કરે છે એવા વડીલો ઘણા દરો એરીતે એન્દરે જોતા, સ્ત્રીઓને ઘણું ખમવું પડે છે તેમનું ભાવી પગલિન અને પરાવલમી છે કાયદા ને સમાજની, અનેક દુખભરી ઉપોધિઓથી, તેમને અસહ્ય મુશીબતોમાંથી પસાર થવું પડે છે.

ઉપર મુજબના અનેક કાયદાઓ જોતા, સ્ત્રીને કાંઈ જ સતતતા નથી, પુત્ર કે પુત્રીની દુક્રમત નીચે તેની જીદગી પૂરી થાય છે. તેની બાદવચ્ચા, માતપિતાના આસગ નીચે, કુપાવરચા માસગના દુક્રમત નીચે અને વૃદ્ધાવચ્ચા પુત્ર કે પુત્રીના ત્રપૂર્ણ કાણમાં, નિરા પારીધી પૂરી થાય છે તેમને કોઈ પણ મતવ ઇચ્છાઓ પૂરી પાડવામાં, કે કોઈ કાર્ય કરવામાં, મનુષ્ય મુજબ કરવાનો દક્ક તેને રહેતો નથી કેવળ પૂતળા જેવું, તેનું જીવન.

છટાઉડાના કાયદાથી શો લાભ ને રી હાનિ છે ?

૧૪. ડે રેશમુખે હિન્દુ કાયદામાં છટાઉડા દાખલ કરવાનો કાયદો રજુ કર્યો હતો,

તે ઉરાડી દેવામાં આન્યો હતા. તે ફરીથી પાછો, કેટલાક સુવાન માથે ધારાસભામાં રજુ કર્યો છે; જે નીચે મુજબ છે:

૧. પતિ કે પત્ની બેમાંથી એક અસાધ્ય રોગથી પીડાતું હોય;

૨. મટી ન શકે તેવું ગાંડપણ હોય.

૩. સંન્યાસી થઈ જાય, ધર્મ બદલે, કે વ્યભીચાર કરે તો, પતિ કે પત્ની, બન્નેને કાયદાની રૂએ, છુટા રહેવાનો હક મળી શકે.

ખરડાના બીજાના વિભાગમાં, પતિ ફરીથી લગ્ન કરે, કે પત્ની પ્રત્યે ઘાતકી વર્તન કરે, દારૂ પીતો હોય કે મારફાડ કરતો હોય; કે પત્નીનો ત્યાગ કરે કે દ્વિતીય પત્ની કરે, તો પત્નીને પતિથી જૂદા રહેવાનો ને ભરણપોષણનો હક મળી શકે.

ખરડા ત્રીજાના ભાગમાં એ મુજબ કલમ છે, કે જૂદા રહેવાની છૂટ મળ્યા પછી બે વર્ષે કોર્ટ ચુકાદો આપી શકે.

આમાં કેટલી ત્રુટી રહી ગઈ છે; પુરૂષ પત્નીની હયાતિમાં બીજું લગ્ન કરે, ને પત્નીને છુટા રહેવાનો હક મળે, તેને બદલે, પુરૂષ પ્રથમ પત્ની સાથે છુટાછેડા મેળવ્યા સિવાય, બીજી પત્ની ન જ કરી શકે. તેમ થાય એ વધારે ઇષ્ટ છે, અને આમ થાય તો. અનેક-પત્નીત્વ અટકાવી, સ્ત્રીઓને થતો અન્યાય દૂર કરી શકાય.

છુટાછેડાથી, કેટલાક લાભો થતા હશે, પરંતુ ગેરલાભ પણ ઓછો નહીં થાય. પતિ બપસની, વ્યાધિગ્રસ્ત, કે ખરાબ રોગોથી, ભરપૂર હોય, મદિરાપાન કરતો હોય, તોપણ સ્ત્રીઓએ તેને દેવતુલ્ય માનવો, એ આર્યસ્ત્રીની ભાવના છે, જ્યારે હાલના સમયમાં, તેમ બનવું સહેલું નથી. સમય પલટાયો છે, અને સ્ત્રીઓનું માનસ બદલાઈ ગયું છે; અને તેમને છુટા છેડા કરવાની વૃત્તિ દાખલ થઈ છે.

હાલનો જમાનો, સુધારામાં એટલો બધો આગળ વધી ગયો છે, કે તેમાં કાયદાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

છુટાછેડાનું દેશમુખનું બીલ જે પસાર થતાં બહુ વિચારવાની જરૂર છે.

ધણો સુધારો પ્રશસનીય છે, પરંતુ છુટાછેડાનો કાયદો જે પસાર થાય તો જેટલો લાભ થાય, તેનાથી વધારે ગેરલાભ થવાનો સંભવ છે.

પુરૂષો સ્ત્રીઓને છૂટી કરવા અનેક પ્રકારનો ત્રાસ, અને દુઃખ આપી પંજવીને તેમને છુટાછેડા કરવાની ફરજ પાડશે; અનેક પ્રકારથી સત્તાવશે.

જે કોઈ સ્વચ્છંદી સ્ત્રી, પતિને માથે જોટા ઉપજાવી દાઢેલા આક્ષેપો મૂકી, છુટા-છેડા મેળવી અનીતિને માર્ગે નિરકુશપણે વિચરશે, જ્યારે પુરૂષો અનેક સ્વરૂપવતી. સુન્દરીઓના મોહમાં મુગ્ધ બની, હાલ જેમ દ્વિતીય પત્ની કરે છે, તેમ પહેલાંની સ્ત્રીને હેરાન કરી, છુટાછેડા મેળવશે, તેની સાલસાઈ ને નરમાશનો લાભ લઈ તેની પાસથીજ તે ઉધુંચત્તુ સમજાવી કે દબાવી, છુટાછેડા મેળવી શકશે.

કોઈ પણ જાતનું બંધારણ કે નિયમની મર્યાદા રહેશે નહીં, સ્ત્રી કે પુરૂષ બેઉમાં જે ધૂર્ત, ને જબર હશે, તેનું બળ ચાલશે, જે નિર્માલ્ય, ને સરળહૃદયી હશે, તે હેરાન થશે. તેમ જ પહેલાના લગ્નમાં જે પવિત્ર ભાવના, જે સ્નેહ, હોય છે, તે ન રહેતાં કેવળ વિકાર, મોહ, અને સ્વાર્થી દેખાવ પૂરતી, ભાવના રહેશે. માત્ર ધંધાદારીની માફક ભાડુતી, બ્યહવાર પૂરતો, શુષ્ક બ્યહવાર રહેશે, જેમાં સ્નેહની ઉમિ, કે ભાવનાને સ્થાન નથી. પતિ

કે પત્ની સુખદુઃખના સાથી નહીં, પગ્નુ સ્નાય પૂરતા સાથી થઈ ગયે

પતિને લાયકર રાગ હોય, તો પત્ની છૂટાછેડા લઈ શકે, અને પત્નીને લાયકર રાગ થાય, તો પણ તેમ જ થઈ શકે, અર્થાત્ છૂટાછેડા મેળવી, પતિને ગમે તે સ્થિતિમાં તગડાડી, તે સ્ત્રી આસી જાય, અને પુરૂષ પણ તેમ કરે આથી તે કુખી ને રાગથી ભરપૂર પતિને, કે પત્નીને હોરખીતાલ શોધવાની ફરજ પડે છે, અને જે નસીં સાગના કરે છે, તેટલી પણ તેની સ્ત્રીને કે પતિને દરકાર, કે ફરજ હોતી નથી

પતિની માદગીમાં પત્ની કાઈ પણ ન કરતા તોકર પાસે કગવી, સ્વચ્છંદે ફરશે, અને છૂટાછેડાની ખીકથી પતિ કાઈ પણ બોધી નહી શકે.

તે જ પ્રમાણે પતિ પણ સ્ત્રીને માદગીમાં રીખાતી બેઈ, ગન્નેના શુષ્ક બહવાથી, અથવા પત્ની નગમ અને તે કડક અને સ્નાયો હોવાથી દગકા નહીં કરે, ને છૂટાછેડાની ફરજ પાડશે, અને છૂટાછેડાની ખીક દાખવશે

આ સ્થિતિ ધણી રોચનીય છે, એકને કુખે, બીજા કુખી ન થાય, તો તે પ્રેમ રોનો ? પુરૂષ દ્રવ્યવાન હોય, મલકત, સુદૃઢ શરીર હોય, વૈભવવિલાસની રેલેન હોય, ત્યા સુધી જ સારો લાગે, અને તેની માદગી, કે જગ અવચ્ચામાં, કે પૈસાથી ખુવાર થતા, તેનાથી અણગમે ઉત્પન્ન થાય, એ પ્રેમ રોનો ? કાર્યદાની દખલ જો ન હોત તો છૂટાછેડા કયાગના મેળવી, અનેક દપતીઓ ઉપર જણાવ્યા મુજબ છૂટાછેડા લઈ, વધારે પડતા સુધારામાં ધમકાઈ હેરાન થઈ ગયા હતા

જોકે કેટલાક મંજેગોમાં, છૂટાછેડાથી ફાયદા થયા હશે, પગ્નુ ગેરલાભના દાખલા ધણા દેખાય છે.

પતિને અસાખ્ય રાગ હોય, તેનાથી છૂટાછેડા લેનાર સ્ત્રી અને ખીજી સ્વચ્છંદી હલકી સ્ત્રીઓમાં શો ફરક છે ?

તે જ મુજબ પત્નીને રોમગ્રસ્ત હોડી જનાર, અને તેવી સ્થિતિ (પતિની) બેઈ દ્વિતીય પત્ની કરનાર પુરૂષ પણ ગુનેહગાર છે

શરીર સાથે લગ્ન નહીં, પગ્નુ દેહ સાથે લગ્ન થાય છે, તેને જ ખરેખર રોહલમ કહી શકાય, સંયમ, ને ધૈર્યથી, આટલાં વર્ષોથી ચલાવી લેનાર આર્ય સ્ત્રીઓ, જે ખરેખરી પવિત્ર ભાવનાથી આદતી હશે, તે ગમે તેવી મુશ્કેલીમાં, હઠગર આફતોના વરોળથી ઘેરાતા, તેની સામે ટક્કર ઝીલી સફળતાથી બહાર આવશે, પરન્તુ છૂટાછેડા કાઈ પણ મંજેગોમાં નહીં કરે, ને કદિ પણ આ કાયદાને સ્વીકાર નહીં કરે

છૂટાછેડા લેનાર અમતુષ્ટ સ્ત્રી, સતોષનો ગુણ નહીં હોવાથી, સતોષમાં જીવન વીતાવશે, કે છૂટાછેડાથી સંપૂર્ણ સુખી થશે ? એ પ્રશ્ન પણ વિચારના યોગ્ય છે, અને તેના જીવનમાં શું સુખ ગહેશે ? તે શાથી સુખી થશે ? તે કહી ન શકાય

હાલના સ્વતંત્રતાના યુગમાં, પોતાની મરજથી ને પસંદગીથી થયેલા, કહેવાતા કે માયા રોહલમમાં છૂટાછેડા શા માટે ?

પ્રેમને માટે મરી શીટનાર્ગ આ લગ્ન હોય તો, આત્માએ આત્મા, બેઉ એક હોય તો, પતિ જો પત્નીને અર્ધગી માનતો હોય તો છૂટાછેડાને સ્થાન ન હોય

હલકી જાતના, અભણ, અજ્ઞાન ખીન કેળાયલા તેમ કરી શકે, ન્હાં ઉચ્ચ, કેળવાયલા વર્ગમાં, તો આ સ્થિતિ ને આ વિચારો ધણા લગ્નસ્પદ ને ગોચનીય છે

૧૫. પારસી તેમ જ મુસલમાન કાયદામાં વિધવા, તેમ જ પુત્રપુત્રીને, બાંધાને પિતાની મિલકતમાં અમુક કાયદાએ નક્કી કરેલા ભાગ મળે છે; તેમાં હિન્દુઓની માફક, એકત્ર કુટુંબનો હિન્દુ કાયદો છે, તેવું કાંઈ છે જ નહીં, દરેકના નક્કી કરેલા ભાગ તેને મળે છે, એટલે તકરારનો સંભવ રહેતો નથી. અને મિલકત તદ્દન ન મળે તેવું કદાપિ બનતું નથી. પારસીઓમાં પુત્રને પુત્રી કરતાં બેવડો ભાગ મળે છે. પરંતુ આપણા હિન્દુ કાયદામાં છોકરો જો હોય છે, તો છોકરીને કે વિધવા સ્ત્રીને માટે, કાંઈ જ ભાગ જોવું હોતું નથી.

એ સ્થિતિ અન્યાયભરેલી દેખાઈ આવે છે.

એક છોકરો બધી જ મિલકત લઈ શકે, અને પોતાના પિતાની મિલકત હોવા છતાં, છોકરીને કાંઈ જ મળી ન શકે, એ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી; એટલે એ દિશામાં કાયદામાં પણ સુધારો થવાની જરૂર છે.

જે કેમોમાં વિધવાવિવાહનો પ્રચાર નથી અને જેમાં પંદર સોળ વર્ષની લગભગ બધી જ કન્યાઓ પરણેલી જ હોવાનો સંભવ છે, તે કેમો માટે, કાયદાનો કાંઈ અર્થ નથી, એ ઉમ્મરના મનુષ્યોને વિવાહ કરવાનો જ, પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો છે. મેવાડમાં મોટી ઉમ્મરનો પુરૂષ લગ્ન કરવા માંગતો હોય તો, મેવાડ બહાર જઈને કરી શકે.

વિધવા અને ભરણપોષણ

એક વિધવા સંયુક્તકુટુંબમાં હતી; તેના પતિના સંયુક્ત કુટુંબમાંથી, કોર્ટ તેને દર મહિને રૂ. ૬૫ ની રકમ એના ભરણપોષણ માટે અપાવી. એ બહેનને ઘેર બેઠાં ગરબું નહીં અને કામ કરવાની ઇચ્છા થઈ હશે, એટલે તેણે નર્સિંગનું કામ શિખી લીધું. થોડા સમય પછી તેને એ કામ માટે રૂ. ૪૫ ની માસિક પગારની નોકરી મળી, ને તે બહેનને હવે આવક રૂ. ૧૧૦ ની થઈ. એ તેના સસરાને, ખુંચી, એટલે સસરાએ કોર્ટમાં પાછી અરજી કરી કે એ બાઇને હવે પોતાની સારી આવક હોવાથી ભરણપોષણની રકમમાં ઘટાડો કરવો; નીચલી કોર્ટે તે સસરાની અરજી માન્ય રાખી, અને ભરણપોષણની રકમ એકદમ રૂ. ૧૫ કરી દીધી.

તે વિધવા બહેન કાંઈ દબાવેલી વિધવા નહોતી. એટલે તેણે તે ચુકાદો કબૂલ ન રાખતાં હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી હાઇકોર્ટે ચુકાદો આપ્યો, બાઇની અતમહેનતથી કામ કરતાં તેની આવક વધે, તેથી કાંઈ તેની ભરણપોષણની રકમમાં ઘટાડો થઈ શકે નહીં.

કારણ કે એ રીતે વિધવાની આવકમાં થયેલો વધારો કાંઈ સ્થાયી કહી ન શકાય. તેની તમિયત કે, બીજા સંબંધોને લીધે આવકમાં વધઘટ થવાનો સંભવ છે. આથી બાઇની અપીલ હાઇકોર્ટે મંજૂર રાખી.

હાઇકોર્ટે હમણાના કાયદા પ્રમાણે ન્યાયી ચુકાદો આપ્યો. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે બેનાં વિધવા સ્ત્રી તો પોતાના પતિના ભાગની મિલકતની વારસ ગણાવી બેઠાં.

જીવનભર ફરજિયાત ઘસાર્ય પાળતી હિન્દુ વિધવાઓનો બોટો જગત ભરમાં કાઈ ઠેકાણે મળે તેમ નથી બેઠે ધીમે ધીમે આ દિશામાં વિચાર બદલાતા જાય છે.

ધણે ઠેકાણે પતિની મિલકત ગમે તેટલી હોય, તોપણ વિધવાને ભરણપોષણ માટે માત્ર રૂ. ૧૫ કે એવી નજીવી રકમ મળે છે. આ તો હકકની વાત છે. વિધવા સ્ત્રીને તેના પતિની મિલકત પર હક્ક છે. પછી ભલે તે સ્ત્રી ગમે તેટલું કમાતી હોય, કે તેના બાપ કે કોઈ તરફની આવક થતી હોય.

૧. ધંધુરપક્ષ રક્ષક બને છે કે ભક્ષક ?

એક બહેન તેમના સસરા ઉપર વારસાનો ભરણપોષણનો અને ધરમા રહેવાના હક્કનો દાવો માડ્યો મુળધર્મની હાર્દ કોર્ટ સુધી દાવો ચાલ્યો, એ મહા વિધવા યા અગાઉ, તેમના પતિ તેમના કુટુંબમાંથી છૂટા થએલા ન હતા, અને મગરાની જે મિલકત હતી, તે વડીલોપારિત નહીં પણ પોતાની કર્માર્ધની હતી, તેથી એ મિલકત પર તે વિધવા બહેનનો કાર્ધ પણ હક્ક પડેલો શકે નહીં, એમ મમગ પુત્રવાર કરી શક્યા એટલે એ બહેન પોતાનો દાવો હારી ગયા તેમના મમગએ પુત્રકળ પૈસા ખર્ચો, વખત બેગીસ્ટરો, રોકી, અથાગ શ્રમ લઈ પોતાની પુત્રવધુને ઝાંઝ ન મળે, એમ નિશ્ચય ર્યો હતો જે પુત્રવધુ લાવવા, અથાગ શ્રમ કરે, લગ્ન થતા, આસુગી ભાવનાથી વર્તે છે, તે કેમ વધારે દુઃખી થાય, તેમ કરવા પ્રયત્ન કરી, આન- માને છે તેના હિન્દુ મગગના, જેટલા વખાણ કરીએ તેટલા ઓછા છે

એ બહેન કોર્ડ જગ્યાએ નોકરી કરવા લાગ્યા કેટલાક દિવસ પછી અકસ્માત ગુળગી ગયા, અને હજુ તેના મૃત્યુને ઝાઝા દિવસ થયા નહોતા, તેટલામાં તે તેના સસરાનો, તે સસરાના મત્રીપર પર આવ્યો તેના પોતે મરનાર બહેના મમગ હોવાનું તેમ જ તેમનો બીજો પુત્ર (મરનારનો દિયર) કાયદેસર, એ મિલકતના વારસ હોવાનું અને તેથી મરનાર બહેનના પૈસા, કે પગાર હોય તે તેમને મોટલી રેવાનું જણાવવામાં આવ્યું તેના જવાબમાં તેમણે સસરાને જણાવ્યું કે બહેનના વારસ તમારા પુત્ર છે, એ જણીને મને એક પ્રાગની ગહત મળી છે બાપને અકસ્માત થયો, ને ડોક્ટરો ખોલાવી તેની માગવા કરતા લગભગ એસી રૂા જેટલું મિલ થયું તે કાણ ચૂકવશે ? તેની નિમામણુગા હુ પડ્યો હતો, હવે બિન ચૂકવના તેના રાગમ પર મોકળીશું

આપણા હિન્દુ સમાજમાં, વિધવાની સ્થિતિ આવા એકતન્ત્રી કાયદાઓથી, અને સાસરીયાથી છે કાયદાની દૃષ્ટિએ એ ચુકાદો અપાયો, તેમાં ન્યાય હતો, એમ કેમ કહી શકાય ? પુત્રવધુને અથાગ મિલકત હોવા છતાં પાળનાની સમરાની ફરજ નથી ? વિધવા બીનુ અનાથ સ્થિતિમાં શ થાત ? તેના કોર્ટ વિચાર કર્યો હતો કે સમાજ આવું ચલાવી કેમ શકે છે ? અને મસરાની ધૂષ્ટતાની તો કાર્ધ સીમા જ નથી, તેની હલકારની, તથા સ્વાર્થચિત્તિની તો હદ તેમાં થઈ, કે જે વધુને પાળવા તૈયાર નહોતો તે તેના મગજ પછી પોતાના પુત્રને તેનો વારસ જનાવવા તૈયાર થયો તેના મૃત્યુમયમે તેને જોવાની પણ દેકાર કીધી નહીં એટલુંજ નહીં પરન્તુ સાબળવા મુજબ તે આપઘાત, તેને પોતાના કાંઈ કાળા કૃત્યથી કર્યો એમ કહેતો હતો

આવા મનુષ્યોનો સમાજ બહિષ્કાર કરવો ઘટે છે ઉચ્ચ વર્ણના મનુષ્યોના હૃદય કરતા કહેવાતા નીચના હૃદય સાગ દગે, હૃદયથી જ નીચ કે ઉચ્ચ કહી શકાય ? નહીં કે નતિથી આવા સમાજના મહેલાને સ્વગત્ય શી ગતિ મળે ? પહેલા મમાજનો સડો દૂર દવાની, અને આવા અન્યાયી કાયદામાં ફેરફાર કરવાની ખતિ ધણી આવશ્યકતા છે વિધવાઓના ઊના ઊનાં અનુઓથી હિન્દને તમે આઝાદ નહીં બનાવી શકો

હાલના હિન્દુ સ્ત્રીઓના વારસાહકના કાયદા

હિન્દુ સ્ત્રીઓના વારસાહક સંબંધી બીજા રજુ થાય છે, અને તેમાં મુખ્યત્વે બે પ્રશ્નો છે:

૧. સ્ત્રીઓને જે હમણાં મર્યાદિત હક મળે છે તેના ફરતાં સંપૂર્ણ હક મળવા નોંધ્યો.
૨. પિતાની મિલકતમાંથી પુત્રીને શો હક આપવો નોંધ્યો?

જુનવાણી માનસવાળી વ્યક્તિઓ તરફથી કહેવામાં આવે છે કે સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ હક આપી, પશ્ચિમના પવનરૂપી નવાં તરવો ઉમેરો છો. કેટલાક પુરુષો વિરુદ્ધ મત આપી, અંકુશ મૂકવા સૂચના કરે છે, પરંતુ હિન્દુ શાસ્ત્રોનું અને વિવિધ કાયદાનાં પ્રસ્તુતોનું સુદૃઢ નિરૂપણ કરતાં આ વાત સાચી નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રાચીન સમયમાં વધારે છૂટછાટ અને સુધારો હતો.

સ્ત્રીને જે મિલકત મળે તેની તે મર્યાદિત માલિક થાય, અને જે મિલકત મળે તેની તે ઇચ્છા મુજબ પોતે વ્યવસ્થા ન કરી શકે, અથવા તેનામાં તેમ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો શી સ્થિતિ થાય?

ધારાસભામાં, ફેરફાર કરતો કાયદો પસાર થાય નહીં, ત્યાં લગી આમ જ મર્યાદિત સ્થિતિ રહેશે.

યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે સ્ત્રીધનનો અર્થ કૌટુંબિક વડે-અણીમાં મળેલી મિલકતનો સમાવેશ થાય છે. તેના પર તેનો સંપૂર્ણ હક છે.

પિતૃમાતૃપતિભાતૃદત્તમધ્યન્યુવાગતમ્

આધિવેદ નિકાંચ ચ, સ્ત્રીધનં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીધન શબ્દના અર્થમાં, વારસામાં મિલકતનો સમાવેશ હોય છે, તેના પર તેનો સંપૂર્ણ માલિકીનો હક હોય છે. એટલે મિતાક્ષરાએ બધી સ્ત્રીને મળતી મિલકત સ્ત્રીધન ઠેરવીને તેને સંપૂર્ણ માલિક બનાવી હતી. સદીઓ પર મિતાક્ષરા લખાઈ અને તે પ્રમાણે ચાલતું હતું. પરંતુ કમલાગ્યે તે કાયદાનો અમલ થઈ રહ્યો નથી, કારણ કે વિધાયતમાં છેલ્લાં ૭૫ વર્ષ પહેલાં સ્ત્રીને સંપૂર્ણ માલિકીના હક નહોતા, એટલે ત્યાંની પ્રીવીકાઉન્સીલ જે હિન્દુસ્થાન માટે સર્વોપરી કોર્ટ છે, જેના સુકાદા મુજબ, હિન્દમાં બધાને ચાલતું પડે છે. તેના જળને લાગ્યું કે આપણા દેશમાં સંપૂર્ણ હક નથી, અને હિન્દુસ્થાન જેવા, જંગલી ગણાતા પછાત દેશના હિન્દુ કાયદામાં સ્ત્રીને સંપૂર્ણ હક હોઈ શકે નહીં.

બ્યારે બંગાળમાંથી કેસો પ્રીવી કાઉન્સીલમાં ગયા, ત્યારે દાયલાગ પ્રમાણે તેઓએ ઠરાવ્યું કે સ્ત્રીને સંપૂર્ણ હક હોઈ શકે નહીં: પરંતુ મર્યાદિત હક જ મળે છે.

અને પરિણામે બંગાળની સંકુચિતતા આખા હિન્દને નહીં. સ્ત્રીઓના હકોનું સમર્થન કેમ થયું નહીં? તેનો જવાબ, ઉપરમાં આવી ગયો તેમ, તે ઉપરાંત સ્ત્રીઓને બંગાળ ઇસ્લામમાં સખ્ત પડદો હોઈને પોતાના હકોનું અજ્ઞાન હોઈને, તેનું સમર્થન બરાબર થઈ શક્યું નહીં, એટલે બ્યાંસુધી ધારાસભામાં ફેરફાર કરતો કાયદો પસાર થાય નહીં, ત્યાં સુધી, સાદો હિન્દુ કાયદો ગમે તે હોય, તોપણ મર્યાદિત હક જ મળ્યાં કરવાના.

હિન્દુ કાયદામાં, છોકરી પરણે, ત્યાંસુધીનું ભરણપોષણ, અને તેણીના લગ્નનું ખર્ચ, એ દરેક વ્યક્તિને માથે પહેલી ફરજ છે કુંવારી છોકરીને કે ભાગ હિન્દુ કાયદાએ આપ્યો છે.

મગિન્યશ્વ નિજાદશા દત્ત્વા ગતુ તુરીકજમ ।
અસ્યાર્થ મગિન્યશ્વો સસ્કૃતા સસ્વર્તયા ધ્રાતૃમિ -
ર્કિ કૃત્વા નિધાયશાશ્વતુર્ય મસા દેત્વા ।

ઐટલે કે ભગિનીઓનો પણ અસ્કાર કરવો, પોતાના ભાગમાથી, ચતુર્થાશ આપીને ઐટલે બહેનોને, પણ પિતાની પાછળ ભાગ મળી શકે
કાયદાની દૃષ્ટિએ હુકમ

કાયદાની દૃષ્ટિએ હિન્દુ ગુજરાતી સ્ત્રીઓને ખાસ કાંઈ પણ હકક હોતા નથી કે દેશબુખનો વિધવા વારસાહક્કનો કાયદો ૧૯૩૮મા પસાગ થયો, ને તેથી વિધવાને પતિની મિલકતમાથી ભાગ મળ્યો.

આ કાયદો મધ્યસ્થ ધાગસલામા પસાગ થયો, ત્યારે હિન્દુમા જૂનું બધારણ અમલમા હતું અને ધારામલાને મિલકતને લગતા કાયદા કરવાની મત્તા હતી તે કાયદા મુજબ જૂનું બધારણ ૨૬ યષ્ટ, નવું દાર્પણ ચતુ જેમા જેતીની જમીનને મિલકત ગણવામા આવી નથી, જે કાયદો સ્ત્રીઓને વધારે હકક આપવાનો હતો મિલકતમા છતાં તેને ઐટલો બધો મનુશ્ચિત અર્થે કરવામા આવ્યો છે, કે તેથી વિધવા બહેનોને લાભ કાંઈ પણ નહીં થાય

હિન્દુમા સોથી અગત્યની મિલકત મોટે ભાગે જેતીવાડીની જમીનની છે પ્રાતિય ધાગસલાઓ ત્યારે અમલમા આવે ત્યારે સ્ત્રીઓને બધી રીતે વારસાહક્ક મળે તેવા કાયદા પસાગ થાય, તે જોવાની જરૂર છે

સ્ત્રીઓની કસ્ટોડિયા

કરાચીમા બનેસો એક બનાવ એક યુવાને પોતાની પત્નીનો મોટી રકમનો વિમો હતગવ્યો હતો અને થોડા જ મમયમા તેને કરવાને બહાને નદીકિનારે લઈ ગયો, અને આકાશના વિનિધ ગ્જો દેખડાની, ઓચીતો ધકકો માર્યો, અને તે ગિયારી મૃત્યુ પામી અને તે ઠોંગી પતિ જોટો શોક કરવા લાગ્યો સુગતમા એક સ્ત્રીનો પાચ લાખનો વિમો હતગવી, તેને ધીમુ ઝેર આપી તે સ્ત્રીનો અત આગ્યો

પૈસાના લોભથી પુરુષો આવા અધમ કાર્યો કરે છે, જે ગોચરિય છે તેને હુદ્ય જ હોતું નથી પૈસા આગળ, સ્ત્રીના જીવનની કીમત ન ગણનાર, પુરુષને શું કહેવું? તેને તો ખીજ પત્ની સહજ મળી શકે છે, ત્યારે બાલ્યાવસ્થામા વિધવા થનાર સ્ત્રી પતિની પાછળ આખી જીંદગીનું સુખ છોડી દઈ બહાર્ય પાળી, જીંદગી પૂરી કરે છે, પૈમાની હાકમારી ભોગવે છે, એ હિન્દુ મેમાગની બનિવારી છે

આવા દાખલામા આરોપીને સખત મગ કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, જેથી દ્રવ્યના પિપાસુ, લોભી ખીજ પુરુષોની આખ ઉધડે અને ફરી આવુ આસુરી કાર્ય ન કરે

એકદરે જ્ઞેના, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઘણી જ ખરાબ, અને પગધીન છે, સ્ત્રીઓનું ભારી, તેના વહોસોના ને પતિના કાયમા છે

સુમાગ્યે જો સજ, ને સદગુણી પતિ મળે, તો કાંઈ વાધો આવતો નથી, પરંતુ ઘટિના વિયમમાં અનેક જગત ॥ સ્વભાવના મનુષ્યો મળે છે

પતિ હુદ્ય આદર્શનાન, નીતિવાન, શુદ્ધિશાળીને સગળ હોય છે તો પત્ની તેનાથી વિરૂદ્ધ આચરણી મળે છે તેમના મગ સ્વભાવનો લાભ લઈ તેની કને મૃદન કાંઈ

કરાવે છે, બાલકોની ઉઠવેક કરાવે છે, અને પોતે સ્વચ્છંદથી ફરતી ફરે છે; બીજાએ પુરૂષ તેને રીઝવવા મથે છે, અને તેનાથી ડરી, તેની મરજી વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ ન કરતાં, તેનો પડચો બોલ ઉપાડે છે, છતાં તે સ્ત્રી તેને ચઢાતી નથી.

જ્યારે પતિ પાછળ, સર્વ સુખનો ત્યાગ કરનાર, તેને જ પોતાના દેવતુલ્ય સમજનાર, તેના સુખે સુખી થનાર, અને તેથી સર્વ મરજી સાચવનાર સ્ત્રીને, તુમાખી, બેદરકાર, બેવકા, અને વારંવાર તિરસ્કાર કરનાર, પુરૂષ મળે છે, તેના અનેક ક્રોડ, રોદ, બધું મનમાં ને મનમાં જ રહી જાય છે, અને આટલા બધા પ્રેમનો બદલો, તેને કાંઈ જ મળતો નથી.

શુદ્ધ શીલવતી સ્ત્રી, આમ દુખી થાય છે, જ્યારે સ્વચ્છંદી, અનિતીમાન સ્ત્રી, પતિને હેરાન કરે છે, પરંતુ કુલની માદક પુખ્ત છે. એ પણ અદ્ભુત અને વિચિત્ર દુનિયાની ખુબી છે. સંસારમાં અનેક વિરોધાભાસ નજરે પડે છે.

જો કઠોર મનુષ્યો મળ્યા હોય તો પરિસ્થિતિ બ્રહ્મી ગંભીર, અને દુખદાયક થઈ પડે છે.

સમાજમાં મોટે ભાગે કમાનાર વ્યક્તિ પુરૂષ છે. અને સ્ત્રી તો તેને પરાધીન છે. સ્ત્રી ધર ચલાવે, સલાજે, બાળકોને જન્મ આપે, અને ઉછેરે, તે કામની પણ કદર, કે કિંમત અંકાઈ નથી, તેથી જ સ્ત્રીઓ પરાધીન મનાય છે ખરું જોતાં તો કાર્યની બેચેણી છે. આ સિદ્ધાન્ત દરેક વ્યક્તિએ સ્વીકારવાની ખાસ જરૂર છે. એટલે પુરૂષની આવક ઉપર પત્નીનો હક્ક ગણાવવો જોઈએ. અત્યારે જ્યારે વારસાહકક વિષે વિચાર ચાલે છે ત્યારે, એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે; અને તે એ કે, એક પુરૂષની પોતાની મિલકત હોય, અને તે પુરૂષ ધારે તો પોતાના કુટુંબ (પત્ની અને બાળકો) સિવાય કોઈ બીજાને વસિયતનામું કરી, તે બધી જ મિલકત આપી શકે કે કેમ ?

હાલના કાયદા પ્રમાણે તો તે મોટે ભાગે જોરાકા, પોપાકા સિવાય તમામ આપી શકે એમ છે. પરંતુ આપણે વિચાર કરી જોતાં જણાશે, કે આ કાયદો અન્યાયી છે. પુરૂષો કમાવવા જાય, પરંતુ સ્ત્રીઓ તેને બદલે બીજાં, મહત્વનાં, ઘણાં કાર્યો કરે છે, તો તેને પુરૂષની મિલકત પર શા માટે હક્ક ન હોય ?

તેમજ બાળકોનો પોતાના પિતાની મિલકત પર, હક્ક હોવો જ જોઈએ, તેથી પુરૂષોની આપકમાઇનું વસિયતનામું કરી આપી શકાય એવી, હાલના કાયદા મુજબ જે મિલકત ગણાય છે; તેની ઉપર અંકુશ મૂકવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

પુરૂષ પરણેલો હોય, અને પત્ની હયાત હોય, તો તેનો તે મિલકતમાં ભાગ કાઢી, પછીની જ મિલકતનું વસિયતનામું કરી શકે.

પત્નીને બાળકો હોય તો તે બધાનો ભાગ કાઢી, પછીની જ મિલકતનું વસિયતનામું કરી શકે, અને પછી પોતાની મિલકત ધારે તો બીજાને આપી શકે.

છોકરા અને છોકરીઓનો ભેદ જોઈએ નહીં, સામાન્ય રીતે એવું કવચિત જ અને કે પુરૂષ પોતાના કુટુંબ સિવાય બીજાને, વસિયતનામું કરી, પોતાની મિલકત આપે, પરંતુ એવું અને છે પણ ખરું. પતિને પત્નીપર, કોઈ કારણસર અણગમો, કે અણબનાવ ઉત્પન્ન થયો હોય તો, તેમ કરે છે.

હિન્દુ સ્ત્રીઓને વારસાહક સમઘી હાલની કમિટીના મહત્વના મુદ્દા

૧ અત્યારે ચાલતા કાયદા મુજબ કોઈ હિન્દુ પોતાના પુત્રની વિધવા અને પોતાની પુત્રી મૃત્તી મરણ પામે તો વિધવા પુત્રવધુને પોતાના સમરાની મિલકતના ભોગવટાનો જીદગીનો હક્ક મળે છે અને દીકરીને કોઈ પણ મિલકત મળતી નથી

દીકરી પગલે ત્યા સુધીના તેના જરૂરપોષણ અને તેના લગ્નના ખર્ચનો તેનો હક્ક હોય છે

૨ દીકરી કુવારી હોય, અગર પગિણીત હોય અથવા ગરીબ હોય, કે તવગર હોય, તે મુજબ કાયદાના નિયમો હોના જોઈએ (અત્યારના હિન્દુ કાયદામાં જૂદા નિયમો છે)

૩ મને ૧૯૩૭ના કાયદા મુજબ એક હિન્દુની વિધવા અને તેની વિધવા પુત્રવધુને તે દરેકને તે માણસના દિકરા જેટલો જ મિલકતનો વાગસો મળે છે એટલે કોઈ હિન્દુ પોતાની પાછળ દિકરાની વિધવા, ને પોતાની વિધવા અને એક દિકરી મૃત્તીને ગુજરી જાય તો તેની વિધવાને અને દિકરીની વિધવાને અર્ધો અર્ધો મિલકત વાગમામા મળે, દિકરીને આ બેની હયાતી દરમ્યાન, વાગમામા કોઈ મળે નહીં

૪ કોઈ હિન્દુ પોતાની પાછળ પુત્ર, બીજા પુત્રની વિધવા અને પુત્રી મૃત્તી ગુજરી જાય તો પુત્ર અને પુત્ર(બીજા)ની વિધવાને, દરેકને મિલકતમાંથી અર્ધો હિસ્સો મળે છે, પરંતુ પુત્રીને કોઈ મળતું નથી

૫ મને ૧૯૩૭ના કાયદા મુજબ વિધવા પુત્રવધુને દીકરા જેટલો જ મિલકતમાં હક્ક આપવામાં આવ્યો છે. હવે જો દીકરીને પણ વારસાનો હક્ક આપવામાં આવે તો કોઈ હિન્દુ એક પુત્ર ને એક પુત્રી મૃત્તી ગુજરી જાય તો પુત્રવધુને મળે છે તે મુજબ દીકરીને દીકરા જેટલો જ રકમ મળવી જોઈએ

૬ કોઈ હિન્દુ પોતાની પાછળ દત્તકપુત્ર ને વિધવા મૃત્તી ગુજરી જાય છે, અત્યારના કાયદા મુજબ વિધવાને મરનારના પુત્ર જેટલો જ મિલકતનો હક્ક છે

૭ દત્તકપુત્ર લીધા પછી તેને પોતાનો પુત્ર જન્મેલો હોય, તો તેના હિસ્સા જેટલો જ એ વિધવાને મિલકતનો વાગસો મળે કે દત્તકપુત્ર જેટલો ?

આ બંને હિસ્સામાં ફેર પડે, કારણ કે હિન્દુ કાયદાની જૂદી જૂદી શાખાઓના મત મુજબ દત્તક લીધા પછી જન્મેલા પુત્રના અને દત્તકપુત્રના હક્કોમાં ભેદ કરવામાં આવેલો છે

૮ એક હિન્દુ માત્ર પોતાની પાછળ વિધવા મૃત્તીને ગુજરી જાય છે, વિધવા તે મિલકત કનજો કરે છે, અને પછી એક છોકરો દત્તક લે છે

૧૯૩૭ના કાયદામાં એ વિષે કોઈ ઉદ્દેશ્ય કર્યો નથી

પુત્રને દત્તક લેવાથી વિધવાને આખી મિલકત જોતી પડે છે કે દત્તકપુત્રને આપવાની અર્ધો મિલકત ? વિધવાની સ્થિતિ દત્તકપુત્ર લીધાથી પગધીન થાય છે, દત્તક પુત્ર મિલકતનો વાગમ થઈ જાય છે, વિધવા પગધીન થઈ જાય છે

૯ કોઈ મુદ્દા મનુષ્ય પોતાની પાછળ વિધવા અને એક દાસીપુત્ર મૃત્તીને ગુજરી જાય છે, તો ૧૯૩૭ના કાયદા મુજબ, તો વિધવાને પોતાના પુત્ર જેટલો જ હિસ્સો મળે છે (મિલકતમાંથી)

વિધવાને સામાન્ય પુત્ર જોડેલો, કે દાસીપુત્ર જોડેલો દિરસો મળનાં જોઈએ? અત્યારના કાયદા મુજબ દાસીપુત્રને $\frac{1}{2}$ અને વિધવાને $\frac{1}{4}$ ભાગ મિલકતનો મળે છે અને સામાન્ય પુત્ર મુજબ મળે તો વિધવા અને દાસીપુત્રને અર્ધો અર્ધ દિરસો મળે.

૧૦. એક હિન્દુ પોતાની પાછળ વિધવા, પુત્ર અને અનુલોભ લગ્નનો પુત્ર મૂકીને ગુજરી જાય તો?

વિધવાને સામાન્ય પુત્ર જોડેલો દિરસો મળે, કે અનુલોભ લગ્નના પુત્ર જોડેલો?

૧૧. હિન્દુના જે ભાગમાં અનુલોભ લગ્નનો મંત્રુર કરવામાં આવ્યા છે, ત્યાં સામાન્ય પુત્ર કરતાં અનુલોભ લગ્નના પુત્રને ઓછો દિરસો મળે છે.

૧૨. અનુલોભ લગ્નો અથવા ખીલ્લો આંતરજાતિય લગ્નો કાયદેસર અગર ગેરકાયદેસર ગણાવવા ખાસ કાયદાની આવશ્યકતા છે?

૧૩. એક હિન્દુ પોતાની પાછળ જે વિધવા મૂકી જાય અને અમુક સંખ્યામાં પુત્રો મૂકી ગુજરી જાય તો જે વિધવા ને પુત્રોને શું મળે?

સંતે ૧૯૩૭-૩૮ના કાયદા મુજબ કોઈ હિન્દુ જે વિધવા મૂકીને ગુજરી જાય તો બંનેને તેની મિલકતનો વારસો મળવાનો હક્ક છે, પરંતુ તે હિસ્સાના હક્ક વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. દાખલા તરીકે એક વિધવા પોતાની જાતિની હોય અને ખીલ્લો અનુલોભ લગ્નની હોય.

૧૪. મરનારની પાછળ રહેલી બધી વિધવાઓને સરખે હિસ્સે મિલકત મળવી જોઈએ? કે જાતિપરત્વે ભેદ પાડવો જોઈએ?

વિધવા બ્રહ્મચારિણી હોય, અગર તે ફરી લગ્ન કરે, અથવા ધર્મપરિવર્તન કરે, અગર હિન્દુ કાયદામાં જણાવેલી ખીલ્લો કોઈ રીતે નાલાયક કરે, તો તેને મિલકતના વારસા-હક્કમાં, કોઈ ફેર પડે કે નહીં? તેનો કાયદામાં ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

૧૫. ૧૯૩૭-૩૮ના કાયદામાં જેને મિલકતનો હક્ક મળ્યો હોય, તેમથી કોઈનું મૃત્યુ થાય, તો તે મરનારના, વારસાની શી વ્યવસ્થા કરવી?

દાખલા તરીકે પોતાની પાછળ વિધવા એક પુત્ર અને પુત્રવધુ મૂકીને ગુજરી જાય તો કાયદા મુજબ દરેકને મિલકતનો $\frac{1}{2}$ ભાગ મળે, તે પછી પુત્રવધુ ગુજરી જાય તો તેની મિલકત વિધવાને, પુત્રને સરખે હિસ્સે મળે? કે માત્ર વિધવાને? કે તેના પુત્રને મળે? દરેકને સરખા હિસ્સાથી મિલકત મળે.

૧૬. મરનારની વિધવાને કાયદા મુજબ હક્ક મળે છે. જે મિલકતનો વારસો હક્ક મળે છે, તે અમુક અંશે મર્યાદિત હોય છે.

અગાઉના કાયદામાં, આ કાયદા અમલમાં આવ્યા, તે પહેલાં જૈન વિધવાઓ મર્યાદિત નહીં, પરંતુ કેટલીક વખત સંપૂર્ણ મિલકતનો ભોગવટાનો હક્ક ભોગવટી હતી અને ઉત્તર બિહાર પ્રાંતમાં વિધવા પોતાના પતિની જંગમ મિલકતનો સંપૂર્ણ ભોગવટાનો હક્ક ભોગવટી હતી. એટલે આ નવા કાયદાથી વિધવાને પોતાના પતિની મિલકતના ભોગવટાનો હક્ક વિસ્તૃત થવાને સંકુચિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭. કોઈ હિન્દુ, પોતાની પાછળ વિધવા, માતા, ને બાઈ, મૂકીને ગુજરી જાય તો ૧૯૩૭-૩૮ ના કાયદા મુજબ મરનારની વિધવાને પોતાના ગુજરેલા પતિ જોડેલોજ, તે સંયુક્તકુટુંબની મિલકતમાં હક્ક રહે છે. માત્ર વિધવાને મર્યાદિત હક્ક મળે છે.

આનો અર્થ એ થાય છે કે પોતાના મગના પતિના જોડેલા જ તેનો હક્ક હોય તો બાપના મૃત્યુ પછી આખી મિલકતની વાગસ તે થાય, અને માતાને કાંઈ પણ ન મળે

ઉપર મુજબ અનેક કાયદાઓમાં સુધારા થતા જાય છે, પરંતુ તે ધણે જ ધીમે સુધારો કહી શકાય અનેક ખીલો અને સુધારા કરવા પાછળ બહેનો ને લાઈઓ પ્રગતિ કરી રહ્યા છે, પરંતુ તેનું હજી જોઈએ તેવું મનોવજનક પરિણામ આવ્યું નથી

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ અમહાવ, અને નિગધાગ ચર્ચા ગર્ભ છે, જે હાલના મમાજને અને કાયદાને આભારી છે, છતાં મમાજે કાયદામાં હજી ઘણો સુધારો કરવા-ડગવવાનો ખાકી છે

હજી જોઈએ તેવો ફેરફાર થયો નથી, અને થતા ઘણો સમય લાગશે, હજી શરૂ થાત જ કહી શકાય

મધ્યયુગના વચલા સમયમાં સ્ત્રીઓના તરફ, વડિલોના અનહદ દયાણ અને ત્રામથી, તેમજ પૈસાના અભાવે, કેટલાક મન્નેગોમાં નમળા મનની સ્ત્રીઓ અતીતિને માર્ગ નિર્વાહ કરી, જીવન પસાગ કરે, અથવા આપનાત કરી, જીવનનો અન લાવે, એવી સ્થિતિ હતી પૂર્વયુગમાં, વડીલો પ્રેમથી, અને આશ્વાસનથી, યા ત્રી દષ્ટિથી જોઈ તેમને સહાય કરતા, જેથી ઘણી મુશ્કેલી ઉભી થતી નહોતી ત્યાંપછી ધીમે ધીમે યુગ પલટાયો અને સત્તા ને દાખથી, અને વાગવારના તિરસ્કાર ને અપમાનથી સ્ત્રીઓ ડટાળવા લાગી, અને તેમના હૃદયમાં બહુ જગમગ પરિણામે અનેક ક્રિયાદો થવા લાગી વખત જતા સત્યામહની ચળવળ ચાલી, અને ગાંધીયુગના નવીન યુગમાં સ્ત્રીઓના જીવનનો પતરો થયો, અને સત્તા થવા લાગી, અને પોતાને થતાં ગેરમનાફ મમજવા લાગી, અનેક ખીલો ધારા-સમામાં આવ્યા, ને પમાગ થયા, ન થયા, અને કાયદામાં થોડો ઘણો ફેરફાર થયો પરંતુ તે કાંઈ ઘણો ન કહી શકાય, હજી પણ વધારે છૂટછાટની આવશ્યકતા છે અનેક કાયદાઓથી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ ઘણી જ પગાધીન અને દુ ખભારેલી છે પરંતુ હાલની, સુધારેલી અને બહેલી કુમારિકા, કે પગણેલી, કે વિધવાઓ, નોકરી મેળવે છે, અને આર્થિક ચિંતાથી મુક્ત થાય છે તેમ જ કાયદામાં સુધારો થવા મન્યન ચાલી ગયું છે, જેની અસર લાંબે સમયે થાય એમ લાગે છે

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું ૧૪મું અધિવેશન

[સમીક્ષક રા. રા. મુહમ્મદ ઉમર: કવિ કોકિલ]

સાહિત્યપરિષદનું ૧૪મું અધિવેશન ૪-૫. ઑક્ટોબરના રાજ કવિવર ખમરદારના પ્રમુખપણા હેઠળ અંધેરીમાં ઉજવાઈ ગયું. સફળ કે અસફળ ગમે તે કહ્યા, પરંતુ તેની મંજૂરમાં એકનો ઉમેરો થયો.

૩૭ ઑક્ટોબરના દિને સાહિત્યપરિષદને અંગે લારનાર કલાપ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા હતી. હું જરાક વહેલો ગયો, એટલે બહારથી આવેલા ધનિદારવિભાગના પ્રમુખ પ્રો. કામદાર, પ્રો. મઝમુદાર અને રાજકોટ ધર્મન્દ્રસિદ્ધ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. શ્રી. યાજ્ઞિક સાથે મુલાકાત થઈ. આવાં મંમેલનોમાં સૌથી મોટો લાભ ગુજરાતમાં વેરાવડી તેની અક્ષર-વ્યક્તિઓ, જ્ઞાનમૂર્તિઓનો એક સ્થળે મળવાનો છે.

ખરાબર ૬ વાગે કલાપ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા જોન મી. જસ્ટીસ હરસિદ્ધભાઈ વ. દિવેટિયાએ કરી. કલાપ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટનક્રિયા માટે જુદી જુદી વ્યક્તિઓની અદલાબદલીઓમાં એટલો વિશેષ સમય વહી ગયો હતો કે, ઉદ્ઘાટનનું ભાષણ તૈયાર કરવાને જસ્ટીસ દિવેટિયા સાહેબને પૂરતો સમય મળ્યોજ નહતો, એમ તેમનું ભાષણ બોલતું હતું અને તેથી તે છપાયું ન હતું, એ પણ એ વાતને સ્પષ્ટ કરતું હતું. છતાંય એમનું ભાષણ નિરસ નહતું; જો કે એમાં ગુજરાતની કલાનો ઇતિહાસ ન હતો; ગુજરાતી કલાનો વિકાસ, એનું પતન અને પુનરુદ્ધાર માટે પ્રયત્ન, એનો સળગ ઇતિહાસ કે ઝાંખી નહતાં ન તો એનાં દર્શન દરાવવા જેટલો સમય પણ એમને મળ્યો હતો. છતાં ભાષણ પ્રસંગાનુસાર સુંદર અને સચોટ હતું. આજને લગતા કેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ તેમાં ચર્ચવામાં આવ્યા હતા. જસ્ટીસ દિવેટિયાએ હંમેશ મુજબ શ્રોતાજનો પર પોતાની સારી છાપ પાડી હતી.

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ અંગેનું કલાપ્રદર્શન ફેવું હોવું જોઈએ એનો વિચાર કલાપ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકોએ કર્યો નહતો. બલકે કલાપ્રદર્શન જેતાં લાગતું હતું કે કલાપ્રદર્શન લગભગ મુંબઈ સ્કૂલ ઑફ આર્ટના કલાકારોનું પ્રદર્શન હતું. ગુજરાતના સુવર્ણયુગે તેમાં ખીલેલી ગુજરાતની કલા, તેના કોઈ નમુના પ્રદર્શનમાં ન હતા. સાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી લેખનકલાના કોઈ નમુના ન હતા. ગુજરાતની પ્રાચીન ચિત્રકલાનાં ય તેમાં દર્શન ન હતાં. ગુજરાતની ચિત્રકલા, સુલતાનોના યુગની વાત મૂકો. ડૉ. વ્યાસે જે આપને અકબરી મુજબ ગુજરાતના અકબરયુગના કલાકારો ગણાવ્યા છે તેમાંના એકેનુંય ચિત્ર ન હતું. ગુજરાતનું કાપડ, ભરતકામ અને અન્ય કારીગરીનાં ય દર્શન દુર્લભ હતાં.

આટલી ટીકા કરવાનો આશય આટલો જ છે કે, આજ મુંબઈ કલાનું ધામ છે. પ્રદર્શનના મત્રીઓએ ધાર્યું હોત તો આ પ્રદર્શનને ગુજરાત મ્યુઝિયમ ખનાવી આપત. અંધેરીમાં જ શેઠ કલ્યાણજી કરમશી દામજી, મુંબઈમાં સર કાવસજી જહાંગીર, એફ. ઇ. દીનશા, સર કરીમભાઈ ઈબ્રાહિમ, શ્રી. પુરૂષોત્તમભાઈ માવજી વિશ્રામ અને ખીજાઓને ત્યાં એવી ગુજરાતને લગતી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ પડી છે કે તેનો સગ્રહ ગુજરાતના આ અભ્યાસીઓની આંખ ઉઘાડી આપત અને ભવિષ્યમાં સંગ્રહ કરવામાં આવે તો ગુજરાત મ્યુઝિયમ કેટલું અપૂર્વ ખની શકે છે તેનું ભાન થાત. ખેર હુંકા અને ઝડપી કાર્યક્રમમાં જે કાંઈ થયું તેને પુરાણી રીઠીએ અભિનંદન જ.

સાહિત્યપરિષદની મન્ને દિવમની કાર્યવાહી કરી આપે છે કે પરિષદના મયાનકોએ પોતાના માથાથી એક વેઠ ઉતારી નાખી હવે લગભગ એ વગસ સુધી તેમને અક્ષરચળ વળની ચિંતા નથી પરિષદ-મહેલન પૂરતી બન્ને દિવમની હાજરી કગાળ હતી છેલ્લે દિવસે પ્રુક્કળ હાજરી હતી પણ તેનો ભાગતી અવિધાબુવનના અગે શ્રી ગાધાકૃષ્ણન સર્વપદ્મીને યશ મળ્ય છે, બાકી સાક્ષરો માટે મયાન પણ ઠીક જ પમદ કરવામા આવ્યું હતું. વ્યાયામશાળા- જ્યા સમય આવ્યે સાક્ષરો પેટ ભરી લડી લ્યે માહિત્યપરિષદમા જનતાને મુદ્દલ ગમ ન હતો કોઇ બહાગના મહેમાનોને મળવાના કારણે, કોઈ નામના ડારણે, અને કોઇ મળવના ડારણે આવ્યું હતું માહિત્યપરિષદમા ગમ લેવા આનના વર્ગ બહુ જ નાનો હતો પરિણામે કોઈ પણ ભાષણ કાળજીપૂર્વક હાજર ગહસા એમણે સાબળ્યું ન હતું વ્યાસપીઠની સ્થિતિ એ હતી કે તે માહિત્યસંકોનું 'ટ્રોઇગ રૂમ' બની ગઇ હતી એના ઉપર મુમર્ષ બહાગથી આવેલા માહિત્યકારો અને મુગધમા વસતા માહિત્યસંકો મળતા અને મુનાકાત અગેનો વાર્તાલાપ થતો એમને ભાષણ અને કાર્યક્રમની મુદ્દલ જ પડી ન હતી પ્રમુખ અને વિભાગી પ્રમુખોના ભાષણો છપાયલા હતા, એટલે બધાને ધીજી હતી કે 'વેગ જઈ નિગતે વાચી, પેન્સિલના ચિદનો કરી મૂકીશુ. હમણાં તો ભાષણ કરાંઓને ઘાટો પાડવા છો'

બહેનોની હાજરી ખાસ લક્ષ્ય દો તી હતી પરંતુ ગુજરાતના કવિઓ જે ગુજરાતનું ચિત્ર દોરે છે, એવી તો એમા કોઇ દેખાતી ન હતી અલબત્ત ટેંગેટ ગુજરાતી ફિગણના દર્શન હતા લિપરદીક અને પાઉડગથી રોજતા સૌદર્ભમા પાત્રાત્ય ફેલન ગુજરાતની સી-મટૂતિને દજમ કરી રહી હતી.

કવિ ખમગદાનું ૮૫ પાનાનું લાણુ ભાષણ લગભગ સાહિત્યપરિષદના આગલા ૧૩ પ્રમુખોના ભાષણથી મોટું હતું કવિ માટે મને પ્રુક્કળ માન છે અને કાને ન ગેલ. જિદગીભગ ગુર્જર માહિત્યની એના ગુનાગ ગરુદ હૈંડ ગુજરાતીનું માથુ નમે તા માટે રંગુ નેપ્રએ કે આજે તે ભાષણ માલગના મળ્યું નહીં, જે ભાનનગ સાહિત્યપરિષદમા એમણે સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી આપ્યું હતું, જેમા કવિની માન ચખ્દે શખ્દે દેખાતી હતી, માર્કે ય ભાષણ નકર-માહિય અને ગઇ કવિતા નેકે આજના ભાષણમા ગુજરાતી માહિત્યનું અબ્યામનર મિદાવલોકન છે છતા મારે કહેવું નેપ્રએ કે એમા પાગસી અને મુસનમાનોને એમના દાયે મળવો નેપ્રએ એવો ન્યાય મળતો નથી કવિ ખમગદા એક એવી બાબત છે, કે પાગસી હોવાથી પાગસી માહિત્યથી મપૂર્ણ પરિચિત હ અને મુક્તિમ ભાઈઓના સદવામર્મા દેખાથી તેમના માહિત્યથી પણ એટલું જ નહીં તેમની અપક્ષપાતી વલણ થયું ન્યાય આપી શકે એમા કાઈ શકા નથી

મુરિવમ સાહિત્યકારાને નેપ્રતો ન્યાય આપવા માટે એમના બદલ નું મને જ રોપિન લેણુ છુ તેમની માહિતી માગતી રાગવા મારી પામે માગણીઓ જતા માર્કે આગસ-અને દેક મુખર્ષના દુદલકના કાન્જે દુ આપી શકે ન દનો પ દુ પા સી માદિ ત્વને તેઓ ધરતો ન્યાય આપી શક્યા નથી એ એમનું જ સારિત્ય છે, જોના આ નકે મુન્દર પરિચય તેઓ કગારી શક્યા દોન

ધર્તિદાસગેશાપ, કવિતા, પનમગિત અને રાગધા, એ વગેરે કોનાના પાગસી એવી મુદ્દવાન એમણે નોપસા જેવી જ ગુજરાતી પાગસી કામનો કાનિદામ જેવા પાગસીઓએ વદગ્યો છે તેવો અન્ય કામના જગવાયો નથી અને તેના નોપાપનમા જે ગમ

પારસી કામ લે છે તેવા ગુજરાતીમાં કાંઈ પણ કામ પોતાના ઇતિહાસ માટે રસ લેતી નથી. પારસી પ્રકાશનાં મૂલ્યવાન દક્ષતરો તેની જીવંતી ગવાહી છે. એટલુંજ નહીં ઇરાનનો ઇતિહાસ ગુજરાતીમાં સુંદર રીતે રજુ કરનાર પારસીઓ જ છે. આ ઉપરાંત મુસાફરીના દળદાર ગ્રંથો લખી, એમણે ગુર્જર સાહિત્યને મૂલ્યવાન કર્યું છે. અને પત્રકારિત્વનો હિન્દમાં પ્રથમ આરંભ કરનાર પારસીઓ-ગુજરાતીઓને આગળ પડવામાં અને હિન્દુ સુધારામાં પ્રાણ પૂરવામાં જે ભાગ લખ્યો છે અને તેમાં પારસી કામનો જે હાથ છે તેની માહિતીઓની ટુંક રેખા કવિના ભાષણમાં પારસીઓ ચાહે અને ગુજરાતીઓ માંગે તો જોઈ નહીં.

સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ માટે સાંસ્કૃતિક ગુજરાત મગર છે. એમની નવલકથાઓ આધુનિક જીવનમાં પ્રેરણાઓ પૂરી રહી છે. પરંતુ મારે કહેવા વગર છૂટકો નથી કે, સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ આજ સુધીનાં ભાષણોમાં સૌથી નખળું છે. એમના ભાષણની શરૂઆત સાહિત્યનાં શિખરોથી થાય છે, અને એમાં રહેલી અંગત ટકાર સાહિત્યપરિપક્વતા પ્રમુખના ભાષણમાં તો શોભે જ નહીં. આ કંઈ “ગુજરાતી”ના બિરબલની કાલમ કે સાહિત્યનો ‘પેજ’ નથી. પ્રમુખનું અને તે પણ સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખનું ભાષણ છે.

રા. રા. રમણલાલ પોતાના ભાષણમાં લખે છે:

“મેં ત્રીસ વાર્તાઓ લખી, માટે ગુજરાતના સર્વ વાર્તાકારોએ મારી આગળ આવી અવળે હાથે અંગુઠા પકડવા-મેં પચાસ કાવ્યો લખ્યાં એટલે મારી સુવર્ણ જયંતિ ઉજવવી. એ જયંતિમાં હું આજ્ઞા કરું તે પ્રમુખ થાય. જેને હું હુકમ આપું તે માનપત્ર વાંચે, જેમને હું ઇસારો દઉં તે મને ચમ્પર ઢાળે, અને જેને મના કરું તે સભામાં ન આવે.”

આવું દરેક, ત્રીસ વાર્તા લખનાર કહેવાને હિમત કરતો નથી, ન તો પ્રત્યેક કવિને પોતાની સુવર્ણજયંતિની તમન્ના હોય છે. પરંતુ આવી સત્તા ચલાવવાને તેજ વ્યક્તિ ટેવાય છે, જેના જીવનથી લખાએલા સાહિત્યે પોતાના સાહિત્યની ગ્રીવા ઉચી કરી હોય-ખરા સ્વરૂપમાં સાહિત્ય સમૃદ્ધ કર્યું હોય, જેની જિંદગી કવિતા બની ગઈ હોય, જેનું જીવન જ નવલકથામાં તેમ કાવ્યોમાં ઉતરો ગયું હોય, એટલે કે તેણે કંઈક પોતાના સાહિત્યમાં અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હોય, અને જનતાએ તેના અધિકારને અપનાવ્યો પણ હોય. તો આજના યુગમાં એ વસ્તુ કાંઈ નવીનતા દાખવતી નથી. આજનો યુગ જ પોતાનું મડળ, પોતાનું કેબીનેટ રચવાનો છે. ગુજરાતનો કવિ કે નવલકથાકાર કહેવાવામાં શી નવાઈ?

એટલું જ નહીં, રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈને આ ભાષણ પછી ૧૪મો સંમેલનમાં જ એનું ભાન થઈ ગયું હશે કે આ પરિષદ પણ કોઈ એકના ઇસારે નાચતી હતી, જેના તરફ એની અંગુલિ ઉઠે તે પ્રમુખ, અને તેજ વિભાગી પ્રમુખ. આજ કારણે વિભાગી પ્રમુખ બધા જ અભાગી બની ગયા હતા. તેમણે ભાષણ વાંચવા સિવાય પોતાના વિભાગમાં કાંઈ જ કર્યું ન હતું. જાણે વિભાગ માટે ભાષણો લખી લાવ્યા હતા, અને ઠરાવો પણ પેલી વ્યક્તિના ઘડેલા વા ઘડાવેલા પસાર થયા અને તેના પ્રસ્તાવક અને અનુમોદક પણ એ જ ઇસારાના આધારે હતા. અને આવું ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં જ બધે થવાનું. અને એકાદ મહાવ્યક્તિને બધા જ નમવાના. ગુજરાતી સાહિત્ય માટે જીવનભર ભોગ આપનારના નાઝ ગુજરાતીઓએ ઉઠાવવા જ રહ્યા. કેરેલી સેવા માટે હરકોઈને અભિમાન હોય છે જ. અગત્ય તે જુદી જુદી રીતે પ્રકટ થાય છે.

ઉપલી પાંચડી દ્વારા કવિનર ન્હાનાલાલના માથે પણ ખેંચી નય, પરંતુ કવિની અપાર ગુર્જર સાહિત્યની સેવાઓ, ડવિનો રત્નભર્યો શબ્દભાગ, કવિના મણિમય ગણો અને આપેલો પુરુષ સાહિત્યધનનો વારસો તો પછી ગુજરાતીઓની ફજ નથી કે તેમનો સ્વભાવ જાળવી લે શી બે કે ઠાંકાનો સ્વભાવ. પણ સ્નેહીજનો એટલા માટે જ માયડ છે કે ગુજરાતી સાહિત્યને મૂલ્યવાન બનાવવામાં એમનો પણ ખાસ ભાગ છે ગુજરાતી સાહિત્યનું વિવેચન, વિચાર-પ્રધાન કવિતા અને ગ્રામીણ સાહિત્યના સંશોધન સાથે પાશ્ચાત્ય નવી અમરના ઉત્તમ ફળો અપનાવવામાં એમનો અગ્ર ભાગ છે એમણે જીવગીર્ણ શુદ્ધ નિધાવી ગુર્જર સાહિત્યને પ્રાણવાન બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેના માટે એ વધારે નથી ન્હાનાલાલ કે ઠાંકા એ કાંઈ ઠેંગ ઠેંગ પાકતી વ્યક્તિઓ નથી એવી વ્યક્તિ જ્યાં જન્મે ત્યાં મનમાન જ મેળવે

ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખનું ભાષણ છપાયું નથી, અને વાસપીકતા અથાન્ત વાતાવરણમાં સભળાયું ન હતું એટલે એ વિશે કાંઈ ખોલાય એમ નથી પ્રો દામદાર ગુજરાતનો ઇતિહાસ તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોવા ચાહે છે અને સાબળરા પ્રમાણે તેમણે એ માટે એક ખરડો પણ તૈયાર કર્યો છે પરંતુ વિવેચન સખધી તો તે પ્રકટ થાય ત્યારે જ તેનું મૂલ્ય અકાચ

ડો વ્યાસે ઇલાવિભાગના પ્રમુખશ્રીનેથી નાનું છતાં ગુજરાતની ક્યાને સ્પર્શતું મારૂં ભાષણ આપ્યું હતું ગુજરાતનીમા ગુજરાતની ઇલા અને સ્થાપત્ય પર લખાયું જ નથી અગ્રેજ અને અન્ય ભાષાઓમાં પણ ગુજરાત વિષે બહુ જ જોધું લખાયું છે આકર્યોસિદ્ધાંત મર્વે એફ વેરલ્ડન ઇન્ડિયાના ત્રયો બાદ કરીએ તો નામની જ નોંધ મળે, અને તેમાંય તેમણે સ્થાપત્ય અને મૂર્તિશાસ્ત્રની ચર્ચા કરી છે મગીન, વૃત્ત્ય, નાટ્ય, ચિત્ર વગેરે કલાઓ તરફ તો અગુચિ પણ ઉઠાવી નથી દ્વાર્ય એકાદ બે પુસ્તકો પ્રકટ થાય કે ખેચાગ્ર મન્યમાં ગુજરાતનું રેફરન્સ આવે, એથી ગુજરાત વિષેની માહિતી મળતી નથી આ વિષય પર તો પ્રમાણુજન પુસ્તકો લખાવા જોઈએ, જ્યારે પુષ્કળ નોંધો આપણને જૈન અને ફાગસી સાહિત્યમાંથી મળે એમ છે ગુજરાતની કોઈ સરસા ધારે તો એના દરેક વિષય પર એક પુસ્તક લખાવી ગઈ એમ છે

બીજા વ્યાખ્યાનોમાં ભાષાશાસ્ત્રનું સૌથી નાનું, વિભાગી પ્રમુખોમાં સૌથી મૂલ્યવાન, અને પત્રકાગિત્ર વિભાગનું સૌથી અગત્યનું ભાષણ છે તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાન માગ અધિદારથી પર હોવાથી એ વિષે મારી જ્ઞાન યુગી છે

ભાષણો જે વચાયા હતા તેમાં એક પણ ગંપૂર્ણ વચાયું ન હતું પાચ-દશ મિનિટ વચાએના ભાષણ વિષે શું જોલી શકાય ?

એ પછી લગભગ ૯ ઠગવ પમાગ થયા ઠગવોમાં ૧-૩માં ૧૩માં મસેતનથી ૧૪માં સમેવન સુધી ગુજરાતની જે અક્ષરવ્યક્તિઓ ગત યથ હતી તેની નોંધ લેવામાં આવી હતી અને જગત વિગ્નીન્દ્રનાથ ટાગોરની દુખદ દિલે અવમાન નોંધ લીધી હતી આ ઠગવોમાં સુસ્તિમ નામોમાં થોડા સુધાગની જગ છે અને તે તરફ હું પાંચના મચાવકોનું લક્ષ્ય ફોરૂ હું

અશુદ્ધ—અપદ્ધતામાન પત્રો ઉમમાન તંપન મીવાજ

શુદ્ધ—અપદ્ધતામાન પત્રો ઉમમાન તંપન નિવાજ

ખીજ ૬ ઠરાવોમાં ગુજરાત બહારના ગુજરાતીઓનાં સંગઠનનો અને ગુજરાતી ભાષાને લગતો ઠરાવ અગત્યનો છે, અગર તે અમલી બને. ૫ મો ઠરાવ મૂળરાજ સોલંકીની શતાબ્દી ઉજવવાનો છે અને તે આવતા વરસે ઉજવાશે. એ અંગે અમારી વિનંતી છે. ૬ મૂળરાજનું શુદ્ધ જીવનચરિત્ર ઓછા ભાવે સારાય ગુજરાતમાં વેચાય અને વહેંચાય. ૬ઠ્ઠો ઠરાવ સૌથી ઉપયોગી છે કે યુનિવર્સિટીમાં ખી. એ.માં ગુજરાતનો ઇતિહાસ રાખવો, અગર આપણા કાર્યકર્તાઓ જેમ યુનિવર્સિટીમાં ખીજ ગુજરાતી અંગોને સમાવી શક્યા છે તેમ ઇતિહાસ પણ સમાવશે તો ગુજરાતના ઇતિહાસ તરફ જરૂર ઘટતું લક્ષ આપશે અને તેના સંશોધન તરફ ગુજરાતનો ઉગતો વર્ગ કાળજીપૂર્વક લક્ષ આપશે. ૭, ૮, ૯ આભાર અને ત્રૈમાસિકના ઠરાવો હતા અને તે પસાર થઈ ગયા અને સાહિત્યપરિષદ બરખાસ્ત થઈ ગઈ.

મારા અનેક વિરોધ હોવા છતાં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને અભિનંદન હું આપવા વગર રહી શકતો નથી. જનતા ગમે તેમ કહે, છતાં એ વ્યક્તિ ગમે તેમ સાહિત્યપરિષદ ભર્યો જ ગય છે. ટીકા કરનારને આનાથી વિશેષ સુંદર કાઠ જવાબ નથી કે સાહિત્યપરિષદને વધુ અમલી કાર્યવર્તી કરવી હોય તો તે ખોલે નહીં, સાહિત્યપરિષદને પણ જ પોતાની બનાવી લે.

રવિવારનો સૌથી સુંદર એને મનહર વરસો સુધી યાદ રહે એવો પ્રસંગ તો ભારતીય વિદ્યાની ઉદ્ધાટનક્રિયા છે. શ્રી. રાધાકૃષ્ણનું સર્વપદલીંગે એનું ઉદ્ધાટન કરતાં સતત એકધારે સુંદર મનહર દિલમાં ઉતરી ગય એવું સચોટ અને સરસ જે ભાષણ કર્યું હતું જે સાંભળવા મન લલચાયાં જ કરે.

પરિષદ થઈ જવાને મહિનો થવા આવ્યો છતાં તેનો ગુંગરવ જતો નથી. અને સાથેજ મી. અને મીસીસ મુનશીએ આપેલ ભવ્ય પાર્ટી ન વિસરાય એવી હતી.

કૃષ્ણકીડા કાવ્ય

વા

પદબંધ દશમ સ્કંધ ભાગવત

પ્રભાસપાટણના, કાયસ્થ કવિ કેશવરામ હોદરામની સં. ૧૫૨૯માં રચેલાં સુંદર સરસ, ભાવવાહી, રસાલંકારભરી વાણીમાં અને છદોં, રાગ-ઢાળ આદિમાં રચેલું આ કાવ્ય કેવળ ભાષાંતર નથી, પરંતુ આંતર ભૂમિઓના પડછંદા પાડતું. ભક્તિભાવભર્યું અને સાથે સાથે સાહિત્યની અમતૃત્તિઓવાળું મનોહર કાવ્ય છે.

સંશોધક અને પ્રકાશક : રા. રા. અંબાલાલ જી. જાની. ખી. એ.

મૂળ મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦ : ઘટાડેલા મૂ. ૧-૦-૦. ટપાલ ખર્ચ જૂદો.

પ્રાપ્તિસ્થાન ઉડપ. શ્રી. કાર્પસ ગુજરાતી સભામંદિર, કેંગ્રેસ લેઈન વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ, સુભદ્રા નં. ૪

સમાલોચના

(૪)

૪૬ રંગતરંગ — ભાગ ૧, ૨, ૩, અને ૪ લેખક રા રા જ્યોતીન્દ્ર હ દવે, એમ
એ. પ્રકટકર્તા—ગાંડિવ આદિત્યમર્દિ, સુરત મુદ્રય, દરેકનો રૂા ૧-૪

તરંગીના રંગતરંગના આગ્ર ભાગ બહાર પડ્યા છે, તેનું અનલોકન લેવાનું શ્રી કાર્યમ
શુભગતી સહા તરફથી પ્રકટ થતા 'ત્રિમાસિક' માટે શ્રી જાનીએ મને કહ્યું છે આવા
પુસ્તકનું અવલોકન લેનાર તો કાંઈ આ પુસ્તકના લેખક ગા જ્યોતીન્દ્ર દવે જેવી બહુ
રમણ બ્યક્તિ હોય તો તે વધારે બધ એમતુ ગણાય ભાઈ જાનીએ વધુમા જણાવ્યું છે
કે થોડાક વર્ષો ઉપર બહાર પડેલા પહેલા ભાગનો પણ અનલોકન લેનામા મમાવેશ કરવો
પગલુ ભાઈ જાનીને ખબર છે કે રા જ્યોતીન્દ્રે રંગતરંગમા લખ્યું કે તેમ પોતે મારી પાસેથી
વાચવાનું કહી એ ભાગ ઉપાડી ગયા તે હજુ પાછો આપી ગયા નથી એમની પોતાની
નકલ માગી તેના જવાબમા 'નથી' એમ જવાબ મળ્યો બધી ખપી ગઈ હોય વા
પોતાની કાંઈ ઉપાડી ગયું હશે, એટલે મારી રાખી પાડી છે તે પાછી આપતા પકડાઈ
જવાનો એમને ડર લાગ્યો હશે

જો કે પહેલા વિભાગની નકલ તેઓ હવે પછી મોકલશે તો પણ હું વાંધો
નહીં લઉં આ અવલોકન લાખુ કરવા જતા એનો છેડો જ દેખાતો નથી અને અનલોકનને
બસે પુસ્તકપ્રકાશનનો ધા ખમવો પડે રંગતરંગના રમીઆએને તે શુષ્ક લાગે અને
છપાવેલું અનલોકનનું પુસ્તક મુખ્યમા મોકળે મને ફરતા, દોડતા જિંદગીના ઉપભોગનું સાધન
બની રહે, એટલે અનલોકનનો ભાર હું લેવા નથી માગતો મને યાદ છે ત્યાં સુધી અશોક
પાગમી હતો એમ પહેલા ભાગમા એમણે પ્રતિપાદન કર્યું અને પરિણામે એમના ઉપર
ચીડાઈને થોડાક પાગમીઓએ ધરાન પાછા ફરવા નક્કા કર્યું હતું, જો કે તેનો અમલ નથી
થયો વિવિધ વાનીથી બરેલા પહેલા ભાગમા લગ્નનો ઉમેદનાગ ન હોય તો ના ચાલે
પહેલા વિભાગની બીજી મામત્રીઓ માટે કંઈ પણ નથી લખી શકતો તે માટે ઉપર લખ્યું
છે તેમ શ્રી જ્યોતીન્દ્ર જુએદાર ગહરો

બીજા તથા ત્રીજા ભાગની, બિજ બિજ નિયતો ઉપરની, એમની અનુપમ છતાં માર્ગિક
દ્રાવ્યમયથી બરેલી, કટાક્ષમય વાનીઓ વાચી, એમનું મગજ ચક્કરચક્કર લમતું હશે, એમ
કોઈને પણ લાગે વિષયાન્તર હોવા છતાં નાચક એમના લખાણમા તરબોળ ચર્ચ જાય છે,
એટલોજ તે નસીમદાર નહોતર તેનું મગજ પણ ચરફી જવાની વા ચાલનાચાલતા
મુગધના કોઈ વાદનની અડફટમા આંખનાની બીતિ રહે છે 'દિમાબના લેખ'મા એમણે
દિમાબ રાખરા તરફ બેપગવાઈ બતાવી છે, તે સાંન માયુ છે ।દસાબને સગવાળે એ ભાઈ
મોહુ મોહુ મુકી સકે એમ છે એમને દિમાબની ગમ નથી, તેમજ પોતે ગમતા નથી
એટલે દિમાબની ગિનજરૂરીઆત આલેખી જાતનો બચાવ કર્યો છે આ ભાઈને મારી ગીતે
ઓળખનાગ જરૂર કહી સકે કે ટાઈમટેચન નક્કી કરી તે પ્રમાણે ચાલવા, રાજનીશી
રાખવા ચાલુ વર્ષની વર્ષા ઋતુની માફક એમને પગડતું નથી લખરા એમે ત્યારે તેઓ
કુધી જતા નથી, ઉગરગર એમનું બચાવી રાખેયું ધન છે ક્યારે ઉડતુ તે મંનધર્મા રાજનીશી
આખિલી જેવી એમને લાગે છે એટલે બીજાના લેખ વાચના એઓ ઊંધી જવા લલચાય,
એ સ્વાભાવિક છે

ગધેડા માટે એમને માન છે, કેમકે ભાષા જ્યોતીર્દ્ર ચરતમાં જે મહોદ્દલામાં રહે છે ત્યાં કૃતરાઓનો ત્રાસ અસહ્ય છે. વળી શ્રી. જ્યોતીર્દ્ર ગંગીતના શોખીન છે અને તે દષ્ટિએ ગધેડાના ભૂંકવામાં આરોહણ અને અવરોહણનો જે ઝમક છે તે કૃતરાના લાસવામાં નથી. એમની પાસે શિખામણ માગવા જવું નિરર્થક છે, કેમકે આપણે એમને ઘેર ધક્કો ખાઈએ તો એઓશ્રી કાઈ ઠેકાણે ભાપણ કરવા નીકળી પડ્યા હોય. છતાં જે અકસ્માત અથડાઈ પડ્યા તો, એઓ આપણી જેડે વાત કરે અને માસિકા, દિવાળીના અંદા માટે કયા વિષય ઉપર લખવું તેનો વિચાર કરતા હોય. પુરસ્કાર મળતાં તે ક્યાં ખરચાઈ ગયો તેની એમને પરવા નથી રહેતી, એટલે એ ભાઈ તે પરત્વે ઉદાસીન રહે છે અને જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી જુએ છે.

બાકી નવરાત્રિના નવ દિવસને બદલે પંદર દિવસ-ભૂલ્યો રાત્રિ એમની જીભને કાઢ વિરામ આપતું નથી. મૂળથી જ એમના જેવા મોડા ઉદ્યોગને વધારે મોડું કરે તે બદલ ભાષણ દીઠ પુરસ્કારની પ્રથા પડે તો ખોટી એઆની ચલાવવાની એમને જરૂર ના પડે અને ભાષણ કરાવનારા ઓછા થઈ જાય; તથા એમના ઘરનાંઓ રાજી રહે ભાઈ જ્યોતીર્દ્રને તબિયત ઉપર લેખ લખવાનો અધિકાર કાઢ લાલે આપે, પરંતુ સેન્ડો કે રામમૂર્તિ આવા વિષયમાં માથું મારે તે ઠીક, એમ ભલેને હું લખું, એમનું ભાષણ ગોઠવનારા કે લેખ માગનારા એમને છોડતા નથી, એમની તબિયતની પરવા કરતા નથી, તેમજ એ ભાઈશ્રી પણ કાઢ પણ વિષયને પંજવતા અટકે એમ નથી.

રા. જ્યોતીર્દ્રને અંગ્રેજ દેશી ઉપચારોની માહિતી બહુ સારી છે, તે બધી વાતમાં માથું મારવાની એમની આદતને આભારી છે. પરીક્ષા ઉપર લખતાં ભાઈ જ્યોતીર્દ્ર જીભને આગળ ધરે છે અને તે મુજબ પરીક્ષક જેડે વાદવિવાદમાં ઉતરી, પરીક્ષાઓ અપાતી થાય તો એમણે જરૂર પાછી આપવી પહેલા વર્ગમાં પહેલે નંબરે એઓ જરૂર પસાર થાય. ત્રીજા ભાગમાં છેલ્લો નંબર કવિ નાનાલાલની શૈલીમાં લખાયેલો 'પરિત્યક્તા'ના અપદ્યાગદ્ય લેખનો છે. પરંતુ મેં તેને પહેલો નંબર એ પૂરી થતાં જ મજેલી નકલમાં 'વાહ' એમ લખીને આપ્યો છે.

બીજા ભાગમાં પણ આ શૈલીમાં 'સર્જનજૂની કથા'નો લેખ છે. પરંતુ 'પરિત્યક્તા'નો તરંગ અદ્ભુત છે. એ વાંચી રહ્યા પછી વાચકને જરૂર લાગે છે કે આપણને એમણે અછત બનાવ્યા.

આ બે ભાગોની વિવિધ વાની ચખાડી, મુખર્ષની મુસાફરી ભાષા જ્યોતીર્દ્ર વાચકોને કરાવે છે. તેઓ તેમ કરતાં થાક્યા લાગતા નથી, અને આપણને થાક ખાવા દેતા નથી. શ્રી. જ્યોતીર્દ્રને નામથી ઓળખે એવા એક ભાષા મને ત્રીજો ભાગ વાંચવામાં તક્ષીન થતો જોઈ, એથો ભાગ મારે ત્યાંથી ઉપાડી ગયા. વાંચી પુસ્તક મને પાછું આપવા એમણે ઉપકાર કર્યો. ખરૂં કારણ ભાઈ જ્યોતીર્દ્રે લખ્યું છે તેમ વળુમાગ્યો અભિપ્રાય આપવાની અને મને શિખામણ દેવાની એમને જિમ્મી થઈ આવી અને પરિણામે મારું પુસ્તક મારે ઘેર પાછું ફર્યું. નસીબ મારાં કે ઘરમા પગ મૂકતા જ 'લો તમારું પુસ્તક' એમ બોલી ખુરસી ઉપર પટકાવ્યું. વળુમાગ્યો અભિપ્રાય તેની પાછળ ચાલ્યો આવ્યો: 'લેખક સાવ રખડુ છે, રખડુની રોજનીશી લખી રાખી હશે તે જુદી ઢબે છપાવી મારી છે. બાકી આવા વાચનમાં રસ તો તમને જ પડે.' મારે તેમને જણાવવું પડ્યું કે લેખક રખડુ નથી, પણ શિક્ષક તરીકે, અધ્યાપક તરીકે કામ કરી ભાષા જ્યોતીર્દ્ર આજે મુંબઈ સરકારના ઓરિઅન્ટલ ટ્રાન્સલેટર છે.

“ ભગવાન ! ભગવાન ! હવે એમને ઝાળખ્યા પેલી ખોટી બે આની ચનાનાગ ”
 , રેડિઓ દ્વારા એ દાવાનો ચૂકદો જન્ટિસ દિવેદીઆએ આપ્યો તે મે
 સાંભળેલો ન્યાયમૂર્તિ પણ એમના તરફ ઢળી ગયા બે આની ચાલે, દોડે, એક ઠેકાણે
 જ પીને બેસી ના ગહે પાનવાળો શુ તેને ધરમા ગખી મૂકે ? ભાઈ જ્યોતીંદ્રની માફક દામ
 કે બમ પકડવાની હિતાવળમાં દોડી જતા કોઈ મુમાફગને પાનનાળાએ પધગવી હશે, તેણે
 વળી બીજાને, એમ થતા થતા, ભાઈ ચંદ્રવદન પાસે પહોચી હશે તેઓ શુ એ બેઆનીને
 માયવી દાવામાં રજૂ કરના ખાતર ગખે ? માધારણ ખોટું નાણ ચનાવાના બદલે
 દોડાવવાની સૌની ધમ્મણ ગહે બનાવવી અને ખોટું ચલણ હોય તો જુદી વાત કેને ખગર
 કે આમ એ બેઆની પાનનાળાની દુડનેથી હરતી ફરતી ગાડવાળાને ત્યા મર્ધ અને ન્યાય
 મૂર્તિનો જ સિપાઈ ભૂલથી તે લઇ આવ્યો અને શેરના ડરે તેણે વડી અદાલતના આનાળાને
 પધગવી દીધી ચોરી થતા ચોરીનો માલ બતાવે, ચોગને હાજર કરે એમ ન્યાયાધીશો
 કહે પછી પોલિસની શી જરૂર ? ફરીઆદી પણ શુ કરના અદાલતનો ધર્મધક્કો ખાય !

ઉપરના ભાષાનો મત જણ્યા પછી ચોથો ભાગ મેં નાયરો શરૂ કર્યો મારા વતના એક
 બાળકે પણ મત આપેલો “ જ્યોતીંદ્રભાઈએ મુખર્ધ જોયું જ નથી, અને જો જોયું તે જોતા
 આનકયુ નથી મુખર્ધ ખુદી વળ્યા પણ ગ્રાટરોડનુ દર્હોવડા હાલિમ એમણે જોયું નથી ”
 મેં વાચવું શરૂ કર્યું અને મને લાગ્યું કે સવામણની કાયનો માલિક આપું
 મુખર્ધ ખુદી વળ્યો વર્ષો થયા આપણે મુખર્ધ રહ્યા, પણ મુખર્ધ આપણે પૂરે જોયું જ
 નથી શુજગતી પાંચ પુસ્તકમાં શીખેલા તેમ ‘આળસુ ઠાઠ તો હું જ રહ્યો,’ એવું આ ભાગ
 વાચતા આપણને જરૂર થાય મુખર્ધ પાચેક વખત જોયું એમ બોલનાર મુખર્ધ પાછા
 આવવા લલચાય અને આપણને તેમની મહેમાનગીરી ડગવી પડે, એમ પૂરેપૂરે સમજવા જતા
 ભાઈ જ્યોતીંદ્ર આપણને ધણુને તકલીફમાં મૂકી દીધા છે. વ્યક્તિ પરત્વે ધાટી તથા વાહન
 ચલાવનારથી માંડીને ગેડીઆઓના પ્રદર્શન એમણે ખુલ્લા મુક્યા, રાજબાઈ ટાવગથી માંડીને
 ચોગ બજારની ગલીને ખુદી વળ્યા અને બીજા બજારો પણ જોઈ વળ્યા એ ભાઈ હિસામ
 રાખતા નથી, એટલે પૈની પણ ગણતરી થાય અને ધક્કા ખાતા ખાતા હિમાય ગણી કાઢે
 એવા કે અને રોરળગતમાં શી ઘટના વડાયલી છે તે જાય જાણતા નથી કોઈને પણ પતગ
 જતે કોપતા વા બીજા કોઈથી કપાતો જોઈ મલકાય એના ભાષાને આ બજારોમાં કપાઈ
 જવાની વા કોપી નાખવાની ધામણીમાં કેટલી વીમે રો થાય તેની મમજ ન પડે દોરાની
 વાટ માટે પાશોર કે લેવા સીવરી જનાર મુખર્ધ ખુદી વળ્યા, છતા કયા શુ વેચાતું મળે છે,
 તે જાણતા નથી માહિત્યપ્રવૃત્તિમાંથી પગવારે તો ધગને માટે કંઈ લેના જઈ શકે ને ? તેમ
 છતા ખરીદી કરના જાય તો પાચ વર્ષ, માળીઆ ઉપર પડી ગઢેલી એમની પોતાની જ ખુગી
 એમના ધરમાંથી જુના મામાનવાળાને દોઢ રૂપિઆમાં આપી દીધેલો તે જ એઓ જાને છ
 રૂપિયામાં વેચાતી લાવી ધરમાં મૂકે, એવા એ ભાઈ છે

સાહિત્યના ઇતિહાસો એ ઉકેલે, પરંતુ ‘પરિવ્રત્તા’ની દલામાં માળી નાખવાને બદલે
 માળીઆ ઉપર નખાયલી ખુગીને માહિત્યને પાને ચઢાવી, વ્યવદારમાં ચાગ ગણા દામ
 આપી પાછી ઘેર લઇ આવે, એમાં બહુ નવાઈ જેવું નથી કે તો ઝીંખાવટવાળા, બધે નજર
 ગખે એવા, કેને ખજગ એ તખતલો ખુગીની એમને દયા ન આપી દાય ! દુઃખા જેઓ

ઉદાસ રહેતા હોય, જેમનો વખત ના વતો હોય, ઉંઘ ન આવવાને લાંબો જેએની રહેતી હોય, તેમને 'રંગતરંગ' વાંચી જવાની ભલામણ કરવાને બદલે, રા. જ્યોતીર્દ્રનો તેમ કરવાનો મનાઇ હુકમ છતાં હું તો શિખામણ આપીશ.

અમુક પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં ઉંઘ આવી જાય તો તે પુસ્તક વાંચવા જેવું તથા ઉંઘી કાઢિતું કે નાલાયક ગણાય, તે નક્કીપણે કાઢી કહી શકતું નથી. પરંતુ હાથમા લીધા પછી પૂરું કરવાની જ તમન્ના રહે, જન્યતિ જ રહે અથવા રાખવી પડે તો એવા પુસ્તકને બંદુ સારા રૂનખતી ગણત્રીમાં ચોક્કસ જ મૂકવું પડે.

'રંગતરંગ'ના ચારે ભાગો (એતન તેમજ, જડ, લેખકના મગજની અડકટમાં જે આવ્યાં તેનો ઉલ્લેખ કરી) હાસ્ય રસ ઉપગ્નવે, જ્ઞાન સાથે ગમ્મન આવે, એ કાંટિમાં મૂકવાં જેવા છે. ચારે ભાગો એક બીજા જેડે દરીદ્રાર્થમાં ઉતર્યા છે અને વિષયોની વિવિધ વાનીઓ રસથી ભરપૂર છે.

ભાઈ જ્યોતીર્દ્રની તુલનાત્મક શક્તિ, નાનો મોટી વસ્તુ જોવાની ટેવ કે કુટેવ વાચક જે સમજે તે, કલ્પનાસુષ્ટિ અજાણ છે. એ ભાઈને કામ પાણુ વ્યક્તિ મળે તેમનામાં એ શું જોઈ નાંખતા દશે, એમની જોડે રહેલું ટેલું ભયદર છે, એમ આ 'રંગતરંગ'નાં વાંચકને ન લાગે તો જરૂર સમજવું કે રંગતરંગમાં રહેલું ઊંડાણ એ ભાઈ કે બંદુન અમલ શક્યા નથી, તેમજ જ્યોતીર્દ્રની જાતને પીછાનો શક્યા નથી. એમની અનાવટમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ બચી શકતું હશે. એમના નિરીક્ષણમાં રહેલું ઉંડાણ, જ્ઞાન, તેમજ અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે અજ્ઞાનમાં સ્વર્ગ છે તેવું આશ્વાસન લેવા ડોકીઆ કરતું અજ્ઞાન, ચિતન, મનન, વાંચન, કલ્પનાશક્તિ, ફેંકાફેંકી, માર્મિક હાસ્ય, તેમજ કટાક્ષના ભરેલા આવા લેખો શુજરાતીમાં લખનાર જવલ્લે જ સાંપડે છે.

રમુજ ભાપણુ કરી, મને હસ્યા વગર સામાને હસવું આવે છે કે નહીં, તેની શ્રી. જ્યોતીર્દ્ર જેવી ખેપરવાઈ રાખે છે તેવી જ એમના લેખોમાં પણ છે. રા. ધનસુખલાલ મહેતા પંજુ આવો જ હાસ્યરસ લેખમાં ઊપજાવી શકે છે; એમને ભાપણુ કરતા મેં સાંભળ્યા નથી. સામાને હસાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર હું કેવું સરસ હાસ્ય ઊપગ્નવું છું તથા જેઓ હસે નહીં તેમને શુષ્ક તેમજ નિરસ માની લે છે ત્યારે હાસ્યરસની કચુંખર થવાનો ભય રહે છે. શ્રી. દવે એક બોલ દોતાં સો સંભળાવે એવા છે. હસો વા ન હસો, તે આખતમાં ભાઈ જ્યોતીર્દ્ર સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવા થઈ જાય છે. 'નવલરામ વિવેચક' જેવી ગંભીર વિષયમાં હાસ્યરસની છાંયા પણ નથી આવતી એમાં જ એમનું મહત્વ અને હાસ્યરસની અમાવટનું ગૌરવ છે. હવે અવલોકનકારનો દાવો રાખ્યા વગર તેની નજરે આ ચારે ભાગો તપાસીએ. બૂત્રો શોધવી પડશે, ન હોય અને ઊપજાવી શકીએ તો પંજુ ચાલે.

અજ્ઞાત મુંઝવેના શોક બઝારના

ગયા ખરીદવા ફાલસાં

ભૂલેશ્વરના બઝારમાં

ને બન્યા; ના મળ્યાં.

શીક્રી પડી ગઈ

લુલીઆઈ દહેરી સુરતીની

રસવિહોણું રહી ગયા

બુલના કોડ.

રવડતા

ભૂલેશ્વર બઝારમાં

પડ્યો પગ કેળાંની

છાલ ઉપર.

હરોરો મુમાર્જના
 ધોરી કે ખૂણા ખાયાના
 માર્ગોમા
 રહે છે તૈવાર એ
 લેખાતે તમાગ
 વહાલભર્યા ઓવાગણા
 બૂચીના પટે
 ખેડી હતી એ
 માલિકીની ધગતીને
 વગોવતારને
 સીધો દગ્ગા
 કે
 નિરાતે સુઝાવા
 માડ બચ્યા ગબડતા
 ને જઈ સીધા ઘેર,
 હાથમા દલમ લીધી,
 રહી ગઈ હથેલીમા,
 સમ જેવી
 સકાઈ ગયલી
 ફર્જન નિના રકડાના
 ગખડયા આખુ મુખાઈ
 વિક્ટોરીઆથી માડીને
 મધુસૂત્રી મોટર, દ્રામ, બસને,
 ભોયો નથી ક્ષાગતો
 એમણે મુખાઈનો રેકડો
 હતો અને અસુન્દર
 કિપયોગી હતો તે સસ્તો,
 મનુમોછ મુખાઈગગએ
 એને ત્યજી દીધો
 ગણે, એને શિરે પણ
 ઉતર્પાયા કાળના
 અને થયો એ
 અણમાનીતો
 કેને ખબર
 બળ્યો, કે વિચર્યો, કે
 પધે પડ્યો

પગિત્યડતાને પગલે
 વળી
 વિવિધ વાનેથી વમલસતા,
 હાસ્ય ગસની છોળોથી ઉભરાતા
 ગગ તરંગના પાનામા
 લગ્ન માટે તવસતા
 ઉમેશ્વારોના નાટક શા ?
 માહિત્યના અવલોક્નકારો
 મોટરકારના હાકનાગ જેવા
 સામાનો દોષ ભોવા
 નિગતર તત્પર
 ઉણપો આમ લાગી ખરી,
 છતા ના સાહી
 માત્ર ગતગગની હાસ્યગમથી
 ઉભરાતી છયોછન
 વાનીઓ ભોઈને
 મને
 ના લખે પ્રસ્તાવના
 ને પાનું કોઈ ગખતા
 વાચકના મગજને
 કોઈ નહી છોનાટે
 લેખક એવા તરંગીના
 અવલોકન શા ?
 ભલે પટકતો બચાવ્યો
 બૂલેશ્વરે,
 મદ ઉતાર્યો
 રેકડાએ
 વાચકોને, ચાર વા ન થાય
 ભોઈ આમ અધૂરી
 જતા રાચી
 દગીને, પૂરેપૂરી
 અને સ્વાભાવિક થઈ
 મને
 દાસ

૪૭ અરુણનું અદ્ભુત સ્વપ્ન:—(સચિત્ર) લેખિકા અને પ્રકાશિકા, સૌ. દસાખદેન મહેતા, ડીંગ એડવર્ડ રોડ, ૧૨ મુંબઈ પૃ. ૧૫૦ કિંમત ૧-૮-૦

આલમાનસને અનુકૂળ થતી વાર્તાઓનાં કેટલાંક પુસ્તકો આપ્યા પછી કુમાર અને કુમારિકાઓ, જેમનો મનોવલકાર ક્રમિક વિરૂપ થયો છે તેમને માટે આ પુસ્તકની યોજના કરવામાં આવી છે. એમાં અતિદાસિક, ભૌગોલિક, સંસ્કૃતિક ને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં વર્તમાન દષ્ટિએ વિશિષ્ટતા ભોગવતા જાપાન, અમેરિકા, ને દરેક જોવા પ્રગતિશીલ દેશો સંબંધી, તે તે પ્રજાઓ ને તેમનાં જીવન તેમજ રીતિનીતિ સંબંધી જાણી કરાવવાનો પ્રયાસ થયો સરળ, સ્વાભાવિક ને પ્રસન્નગંભીર શૈલીએ થયેલો. હોવાથી વાચક માનને રસ પડે એમ છે. તે ઉપરાંત, એક સમયે કલા અને સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા મદાન રોમન સામ્રાજ્યનો ઉદય અને અસ્ત, મીસરની હુમ થતી સંસ્કૃતિના અવરોધો અને મધ્ય એશિયાનું કેવળ વિદગ્ધાવલોકન પણ સચોટ ને ગ્રેરક હોવાથી વાર્તાની સરસતાને-પ્રવાદિતાને આધ આપતો નથી ઉલટું મુકાબલાનો મુયોગ્ય અવસર મળતાં સહાય વાચકની અસ્મિતાને વેગ મળે છે. એ સૌની પાછળ લેખિકાનું વિવિધ વાચન ને પ્રવાસના અનુભવો સદૃશ જણાઈ આવે છે.

ઈતિહાસ ને ભૂગોળના વિષયો જે વિદ્યાર્થીઓને આવી વાર્તાઓ દ્વારા શીખવવામાં આવે તો તે વિષયો સરળતાથી ગ્રાહ્ય અને.

૪૮. હિમાલયસ્વરૂપ અને બીજાં નાટકો:—લેખિકા, સૌ. દસાખદેન મહેતા. પ્રકાશક, શિષ્ટસાહિત્ય કાર્યાલય. પ્રોન્સેમ રટ્ટીટ મુંબઈ-૨. પૃ. ૧૨૪. કિંમત જણાવી નથી.

પવિત્રતાની ભાવનાને અખડ ગત્યત રાખવા સમાજે વિધવાને માટે ગંગાસ્વરૂપ શબ્દ યોજ્યો, પણ વિધુરને માટે એવો કોઈ સૂચક શબ્દ આપ્યો નથી. અંભવિત છે કે પુરુષને બીજી વાર લગ્ન કરવાની છૂટ હોવાથી એવો કોઈ શબ્દ યોજ્યો ન હોય, પરંતુ વિધુરાવસ્થાને દહતાથી વળગી રહેવાની ભાવના પુરુષોમાં આપોઆપ પોપાય એવા કોઈ હેતુથી 'હિમાલયસ્વરૂપ' શબ્દની યોજના કરી, લેખિકા જેને સમાજના એક કૂટ પ્રશ્નને વાસ્તવિક દષ્ટિએ જણવાની કોશીશ કીધી છે; અને 'અપાત્રે પૂજન', 'પ્રજ્ઞના પ્રતિનિધિ,' 'એકૂત પંચાંગનું મારું તંત્રીપણું' વગેરે વારંવાર લખવાયલી નાટિકાઓ ગ્રંથસ્થ કીધી છે. એ સૌની પાછળ સમાજ, સાહિત્ય, પત્રકારિત્વ, રાજકારણ, વગેરેની વર્તમાન પરિસ્થિતિ ઉપર, બહુકે આપણી જ મનોદશા ઉપર, કાં તો નર્મ કટાક્ષ, વ્યગ કે માર્મિક ઉપદાસ (જે સિવાય આવાં આયોજનની આવશ્યકતા પણ નથી,) વાચકને જણાયા સિવાય રહેશે નહીં. પરંતુ 'હજારો વર્ષ પછી' એ નાટિકામાં, જ્યાં સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય પુરુષો પર ઠોકી ખેસાડવામાં આવે છે ને પુરુષોનું કર્તવ્ય સ્ત્રીઓ છીનવી લે છે ત્યાં, બુદ્ધિવાદથી વિચારતાં ચર્ચાને-મતભેદને ધણો અવકાશ રહે છે. એટલે કે માત્ર કલ્પનાને સહારે ઉત્પન્ન કરેલી, એ નાટિકામાં સાતત્યનું પ્રમાણ રહ્યું નથી. છતાં એક સામાન્ય વાચન તરીકે એ બે ઘડી આનંદ આપે એવો આ સંગ્રહ છે.

૪૯ વિપિન. ચોથી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૨૮ના લેખક અને પ્રકાશક, શ્રી. રાજેન્દ્રરાવ સોમનારાયણ દલાલ, મુંબઈ. પૃ. ૩૪૬ કિંમત ૧-૮-૦

માનવ જીવનને સ્પર્શતાં લગભગ તમામ તત્ત્વોને ગૂંથીને વિશાળ ભૂમિકા પર રચાયેલી આપણી અદ્યપસંખ્ય નવલકથાઓમાની અને મુંબઈ વિદ્યાપીઠે એક વખત પાઠ્ય પુસ્તક લેખે

સ્વીકારેલી આ, એક સામાજિક નવલકથા છે. પૌરુષ્ય ને પાશ્ચાત્ય સરકૃતિઓના મધ્યેથી આપણા સમાજ ઉપર થયેલી સારીમાઠી અમર, જનસ્વભાવનું સદ્મ નિરીક્ષણ અને મમાજ, મંમાજ અને ગજકાગણના યથાવત્ આલેખનમાથી કલ્પના અને પાત્રોના સ્વાભાવિક વિકાસ માથે સહજ ઉપસી આવતી, શુદ્ધ, શિષ્ટ વાસ્તવિકતા તેમજ વાર્તાના વસ્તુને ઓપ આપતી સરળ, ભાવવાહી શૈલી ગમજમાવતને જોય આપના ઉપગત વાચનની ગમગતાને, મસ્કાગિતાને પુષ્ટિ આપે છે.

એમાના કેટલાક વર્ણનો આજના વાચકને કદાચ અતિશય લાખા લાગવા મભવ છે પણ એમા રહેલું લેખકનું મનોમથન, વટાક્ષ કે મૂચનાઓ આજે પણ વ્યવહાર્ય ને પ્રસ્તુત ન લાગે તો જ નવાઈ

૫૦ હૃદયવિભૂતિ લેખક અને પ્રકાશક, શ્રી ગમણલાલ ગગનલાલ દેસાઈ પ્રકાશક મેશર્સ આર આર ગોહની કુપની, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુમર્થ નં ૨ ૫ ૨૬૬-૬૦ કિ ૨-૮-૦ મમાજ, ગજકાગણ કે ઇતિહાસમાથી એકાદ અનુકૂળ પ્રસંગને ઉપાડી તેમા કલા અને કલ્પનાના સપ્રમાણ મિશ્રણથી આલેખેલા અનેક વાર્તાઓની શ્રી ગમણલાલ દેસાઈએ ગુજરાતને આપ્યા છે એમા આ નવલકથાનું વસ્તુ એક નવી કેડી કારે છે અને આપણા પુરાતત્વપ્રિયને અન્વેષણીય વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે

વાઘરી, કાળી, ધાગળા, કાકગડા, વગેરેને આપણે સામાન્ય રીતે ગુનેગાર કામ ગણીએ છીએ, અને સરકાર પણ એમની ઓછામા ઓછી રાજની એક વાગની હાજરી નોધવા ચૂકતી નથી પણ વાસ્તવિક રીતે જ્નેતા એ કામ સાથે જ ગુનેગાર હશે કે કેમ, હોય તો કયા કાગણે, એ માટે 'શિષ્ટ સમાજની જવાબદારી ખરી કે નહીં, એમના પ્રત્યે સદાનુભૂતિભર્યું વર્નન સહની શકે કે નહીં તેમ જ એમને માગ રાહ પર લાવી મળ્ય-શિષ્ટ યનાવી શકાય કે કેમ, વગેરે પ્રશ્નોની ઘણી જ સદ્મતાથી, સચોટતાથી વ્યજનાત્મક છણાવટ કરવામા આવી હોય, એણે આ કદાચ પહેલું જ પુસ્તક હશે તે સાથે એમના અતરંગ છાનના કેટલાક પ્રમોગને લેખકે એવી ખુબીથી જુલુ કર્યા છે કે હાથમા લીધેલું પુસ્તક પૂરું કરીને જ ઉડવાનો વિચાર થાય

ઉપગત, એ કામોનો નિકટનો પરિચય કેળવીને એમના ખાનગી જીવનમાથી, છટાસા-પૂર્વક, પ્રાપ્ત કરેલી કેટલીક હકીકતોને જુદ્ધિપૂર્વક વિચારીને પરિશિષ્ટરૂપે ગણુ દરેલો એમનો લાભો નિબધ એટલો સમૃદ્ધ ને સ-પ્રમાણ ગણાય કે વાચકને એ કામો મગધી ઉદ્ભવતી કોઈ પણ જાતની નાની મોટી શકાને સ્થાન ન રહે

એમની મગજ, વેધક, સુનાત્મક શૈલી વાર્તાને સ-ગમ મનાવે છે, એ હવે કહેવાનું ન હોય આપણે છે કે એમની ખીજ નવલકથાઓની માફક આને પણ ગુજરાત વધાવી લેશે હ.

૫૨ વીરપૂજા લેખક અને પ્રકાશક, શ્રી મોહનલાલ પાર્વતીસરકાર દવે, અપાટિયા ૫ હા, તથા ગાંડિય માર્હિતમંદિર ગોપીપુરા, સુરત ૫ ૨૨૪ કિમન ૧-૮-૦

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય, એ સર્જિતો અચળ નિયમ હોવા છતાં જો મનુષ્ય પોતાની 'સ્થિતિ' દરમિયાન પોતાનું જીવન મકાનથી છે, એમ લઈ, આત્મકથ્યાખુની જાવનાને વિચારગ ખનાવે અને ગમસ્ત માનવજાતના હિનમા પોતાનું હિન આપોઆપ મમાજ જાવ છે એમ મમજ પોતાની પ્રવૃત્તિઓને એ માર્ગે વાગે, એ એ સોકમાન્ય બંધિત જાને, અને એની શર્હસિદ્ધિના પ્રમાણમા જનના એને પોતાનો અર્થ કે પ્રેરજામર્નિ માને એવી લોકોતર

વ્યક્તિઓને જગત આદિ-અનાદિ કાળથી ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે પૂજતું આવ્યું છે અને એનામાં વીરત્વના જેવા અને જેટલા અંશ હશે તેવા અને તેટલા અંશે એ લોકોત્તર વ્યક્તિઓને ધર્મપ્રવર્તક તરીકે, સમાજ ઉદ્ધારક તરીકે, રાષ્ટ્રનેતા તરીકે જેવા કોઈ વિશિષ્ટ અભિધાનથી પૂજતું રહેશે.

જગતના એવા ચાર મહાન ધર્મના પ્રતિનિધિઓનું (હજરત મહંમદ પેગમ્બર, માર્ટિન લ્યુથર, સમ્રાટ અશોક અને દયાનંદ સરસ્વતીનું) આ ગ્રંથમાં ચરિત્રનિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અને એમને જૂદાં જૂદાં દષ્ટિગિદ્ધુઓથી અવલોકી, લેખકે પોતાનાં મનઃકથા એવી સુંદર ને લાક્ષણિક શૈલીએ રજૂ કર્યાં છે કે વાચન દરમિયાન વાચકને જ્ઞાન સાથે ગમ્મત પડે-રસ પડે.

એમાં માર્ટિન લ્યુથરનું ચરિત્ર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, કેમકે ધર્મને નામે જ્યારે સમસ્ત યુરોપમાં દંભ પાખંડ અને પાશવી લીલા ખેલાઈ રહી હતી ત્યારે એ ધર્મગુરુઓની જગતદસ્ત સત્તા સામે તીવ્ર વિરોધ ઉઠાવી, માયુ ઉચકી એવા અનાચારનું ઉચ્છેદ ઉચ્છેદન કરવામાં અને એની ભસ્મમાંથી ધર્મભાવનાને તદ્દન નવું જ સ્વરૂપ આપવામાં એનો અવિસ્મરણીય હિસ્સો ઇતિહાસપટ્ટેથી કદી ભુસાઈ શકે એમ નથી.

એ સિવાય ઇસ્લામધર્મના સ્થાપક પયગમ્બર હજરત મહંમદ સાહેબ, બૌદ્ધધર્મને રાજ્ય-ધર્મલેખે અપનાવી એના પ્રચારાર્થે અત્યંત રસ લેનાર સમ્રાટ અશોક, અને વિવિધ પ્રકારનાં વિદ્ધો, સહીને શુદ્ધ સનાતન આર્યધર્મનો ઉદ્ધાર કરનાર સ્વામીશ્રી દયાનંદ સરસ્વતી, એમને પણ યથાયોગ્ય ન્યાય આપી, લેખકે પોતાની પ્રવાહી શૈલીએ નિરૂપ્યા છે.

શ્રી. મોહનલાલ દવેની સ્વતંત્ર, તલસ્પર્શી વિચારપદ્ધતિ ને ભાષાની મધુરતા એમનાં ઈતર પ્રકાશનોની માફક અહીં પણ દષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતાં નથી. આવી મોંઘવારીના વખતમાં સુંદર સફાઈદાર છપાઈ સાથે ગુજરાતની રસિક જનતાને આપેલું એમનું વિચારધન ગુજરાત જરૂર વધાવશે.

૫૨. વિભૂતિમંદિર:—લેખક શ્રી. અશોક હર્ષ, પ્રકાશક, મેસર્સ જીવનલાલ એન્ડ સન્સ. અમદાવાદ અને મુંબઈ પૃ. ૧૯૨. કિંમત ૨-૦-૦

જૂદાં જૂદાં પુસ્તકો અને સામયિકોમાંથી ચરિત્રનાયક સંબંધી વિગતો મેળવીને એના જીવન અને પ્રવૃત્તિનો સંગ્રહ ને સવિસ્તર ખ્યાલ આપતા આ પુસ્તકમાં કર્નલ હોરેન્સ, લાલા હરદયાલ, સન જોન ક્રાન્કલીન, આઈઝેક ન્યૂટન, ગેરીઆલ્ડી, માર્કોની, રોનાલ્ડ રૉસ, અબ્રાહમ લિંકન, ટોમસ પેઈન, અને ડૉ. કેટકર, એમને સ્થાન અપાયું છે. તે દરેકની પ્રવૃત્તિ સૌ સૌના ક્ષેત્રમાં માનાઈ હતી. એટલે એમના તરફથી જનસમાજને જે હિત થયું છે તેના બદલામાં એમનું સ્મરણ કાયમ રાખવું, અથવા તો એમના પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ રાખવી ને પ્રેરણા મેળવવી, એ એમની પછીની પેઢીનો આદર્શ હોય, એ સ્વાભાવિક છે. અહીં એમની કાર્યપ્રવૃત્તિ વિષે લેખકે ખતી શકે એટલી હકીકતો આપવા પ્રયત્ન કરેલો જણાય છે, પરંતુ એમની અશુદ્ધ અથવા ન ગુજરાતી વા ન ફારસી જેવી ભાષા અને કિલ્લજ વાક્યરચના વાચકને રસલેગ કર્યા સીવાય રહેતી નથી. લેખકે જે ધાર્યું હોય તો આ સહજ નિવારી શકાય એવો દોષ છે.

આશા છે કે પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં મહત્વનો ફાળો આપનાર વ્યક્તિઓનું ચરિત્ર-નિરૂપણ ગુજરાતમાં સારો આદર પામશે.

૫૩ ગોળીબારની મુસાફરી —લેખિકા, સપાદિકા હસામેન મહેતા મૂલ્ય ૧-૮-૦

જગવિખ્યાત ગુલિવર્સ ટ્રાવેલ્સની બાળ આવૃત્તિ ગુજરાતી બાળકોને ખૂબ ગમી ગઈ છે, એમ એનાં ૧ લા ભાગની રજૂ અને બીજા ભાગની રજૂ મંચુક્ત સચિત્ર પ્રકટ થતી આ આવૃત્તિ કહે છે આ અગ્રેજ વસ્તુનો સીધો-મળગ અનુવાદ નથી અગ્રેજ ગુલિવર્સ મંચુક્ત ગુજરાતી ગોળીબાર બની ગયો છે એની ભાષા એટલી સરળ અને સચોટ માથે રમમય છે કે, હરકોઈ બાળક તેને આનંદથી અપનાવી લે

બાળમાહિત્ય એ શિષ્ટમાહિત્ય જ નહીં, ભાવિ મસ્કૃતિનો પાયો છે એનાથી જ ઉગતી પ્રગતિના મસ્કાર ધરાય છે-બાળકની કૂટતી બુદ્ધિ એમાંથી પોતાની મજિલ નક્કી કરે છે-એનો વિકાસ એના જીવનની લક્ષસિદ્ધિ છે જે ભાષાનું બાળસાહિત્ય સમૃદ્ધ નથી તે ભાષાના અન્ય સાહિત્યની પણ એ જ પરિસ્થિતિ સગળવી સાહિત્યજારે માફરો પ્રતિહામકારે અને પુગવિદોનું પ્રેરણાસ્થાન બાળસાહિત્ય છે સાં જાહેન હમા મહેતાની આપણા બાળ માહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા માટે અને તે પણ એક ને એક આશયે-ગુજાતી બોલતી જનતા એકી આભારી નથી

ગોળીબારની મુસાફરી-મૌલિક ન હોવા છતાં પગલાપાનું સુસ્તર રત્ન છે એમા ફક્ત પ્રકરણ જે તદ્દન મૌલિક છે, તેબેન હસા મહેતાએ એવી રીતે ઉમેરી આપ્યું છે કે જાણે મૂળમાં જ હોય જે બાળકે બાળકના દિલમાં એક નવું બળ એક નવી વિચારણાને અને નવા આશયને જન્મ આપે છે અને બાળક વાચતા કદાચ ન સમજી શકે, એના પર તે મનન કરી ન શકે, બદલે લેખકને હેતુ વાચકના ધ્યાન બહાર રહે, છતાં એ શબ્દોનો જાડુ તેના દિલમાં વિચારના ખીજ વાબ્યા વગર નહીં જ રહે દા ત

લોકમતનું બળ તે જ્યારે તેની પાછળ કાર્યબળ હોય ત્યારે જ અમર કરે જે પ્રજા માત્ર બોલ બોલ કરી બેસી રહે તે પ્રજાની ઉક્તિને કોણ ગણીને રાંધાથીની પાછળ સો કુતંગ ભસેને ભામે ? લોકોક્તિનો ડગ ક્યારે લાગે કે પ્રજા પોતાના મવનળથી જીવનગારને પંદબદ્ધ કરી શકે ત્યારે જ

સાહિત્ય મમજપ્રવાહને પ્રેરક હોવું જોઈએ-મમતિના આવતા જીવાળને થભાવવા બદલે જેનું બળ સદાય સંજીવન રહે અને જનતા માટે લાભદાયી સાબિત થાય, એ દષ્ટિ બુલાવવી જોઈએ નહીં સાં હસા મહેતાએ આ દષ્ટિને બાળકો માટે સુંદર રીતે ફળી છે આવા પુસ્તકો બાળકોને નવી પ્રેરણા આપે છે જનતાએ તે ખૂબ વસાવવા જોઈએ

પુસ્તકનું મૂલ્ય કાર્ષક વિશેષ છે-જે વિષેની શિકાવત અગ્રે ખીજ પુસ્તકના અવલોકનમાં કરી છે-કર્તાનું લક્ષ તે તરફ દોગયે તો ઠીક કોડિલ

૫૪ આવલાના પરાક્રમો-લેખક પ્રકાશક અને સપાદક સાં હસામેન મહેતા મૂલ્ય રૂા ૧-૮-૮

આ પુસ્તકની ત્રીજી સચિત્ર આવૃત્તિની નોંધ લેતા અમને લાગે છે કે-ગુજરાતને હજી એની અનેક આવૃત્તિઓની જરૂર પડશે આ છટાલોની ખૂબ ખ્યાતિ પામેલ કથા ગુજરાતી બની ગઈ છે ગુર્જર બાળકોએ તેને પોતાની બનાવી પોતાના જીવનમાં વણી લીધી આ રસિક પુસ્તકનો આશય બાળકોને બહેતા અને સંસ્કારી કરવાનો છે ખગમ સોમત અને ખોટા આનંદથી થતા નુકશાનો દાખવી, બાળકને સીધે માર્ગે દોગવાનો એમા પ્રયત્ન કરવામાં

આળ્યો છે. પ્રાથમિક શાળાના બાળકો માટે આ પુસ્તક મૂલ્યવાન છે. ગુજરાતીમાં તેની કદર કરી છે, વધુ કરશે એમાં સંકા નથી. ક્રાંતિકારી

૫૫. બાળવાર્તાવલિ—ગંધાર્ધ તથા પ્રકાશક—ડૉ. દેવેના મુદ્રા ક્ર. ૧-૪-૦

ગુજરાતની લોકપ્રિય બાલ વાર્તાઓના આ નાનો સંગ્રહ પરિચયના રોડમાર્ગ નથી. ગુજરાતનાં બાલકોએ તેની તબુ, આકર્ષિત કરનારી પ્રેમ પરિચય કરી લેવા છે. નાનાં બાલકોના શરૂઆતના વાચન માટે આ કાવ્ય અતિ ઉપયોગી છે. એમાંની વાર્તાઓનાં બાળકોનાં દિલ ઉરવા અને વાચનથી જ તરફ પ્રેરવા સફળ થાય એવું છે. અમને વિશ્વાસ છે કે આ વાર્તાવલિ અનેક આકર્ષિતો તરફ સમર્પણ કરશે. નાના બાળકો વાંચવા આકર્ષાય એવાં સુંદર ચિત્રો પણ એમાં આપેલાં છે. દંસા બહેનના પુસ્તકોનાં પ્રથમ સંસ્કરણમાં અમો સદમત થઈ શકતા નથી. તેઓ ૪ થી આકર્ષિતના બે પેઢામાં ગમે છે.

“આપણા લોકોને બાળ પુસ્તકોની કિંમત સમજાવી નથી. સીનેમા, નાટકો વગેરે.” અનેક જાતની મોજ મગલ પાછળ પેલા પુસ્તકો પાછળ બહેનનાં આંતરે કાગળ છે” !

પરંતુ અમારે નમ્ર અભિપ્રાય છે કે, બાળ વાચન બહુજ રુચિ મેળું બેઠકોએ, હિન્દની આજની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં અને જનતાની આવક અને આવક પર દગ્ગિ નાંખતાં એમ લાગ્યા વગર રહેવું નથી કે ગરીબ જનતાનાં બાળકોને શાળાના જરૂરી પુસ્તકો માટે જીપ માંગવી પડે છે. શાળાની ફી અને પુસ્તકો પૂરાં પાડવા જેટલી નેમની કમાઈમાં શક્તિ નથી ત્યાં આવાં મૂલ્યવાન પુસ્તકો તેઓ કો રીતે વસાવી શકે ? ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું હોય—ગુજરાતી જનતાને સંસ્કારી અને વિગારવાન ધણી હોય તો તેનું બાલ સાહિત્ય ધણું જ ઓછા ભાવે વેચાવું જોઈએ. અમારા મતે બાળ-વાર્તાવલિનું મૂલ્ય ૦-૬-૦ થી વધારે હોવું જોઈએ નહીં મૂલ્ય ઓછું થતાં એનો પ્રચાર વધશે અને લેખક નેમજ એવરેટને ખોટ તો નહીં જ ગય.

ક્રાંતિકારી

નોંધ—નં. ૫૩, ૫૪, અને ૫૫-મળવાનું ટેકાણું: શિષ્ટસાહિત્ય બંડાર, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

૫૬. Development of Gujarati Literature: A. D. 1907 to 1938. (Being Reviews of Books) by D. B. K. M. Jhaveri M. A. LL. B; J. P. Reprinted with an Introduction and Indices by M. R. Majumudar M. A. LL. B. Pratapganj, Baroda. Price Rs. 4-0-0

દિ. બા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ ઇ. મ. ૧૯૦૭ થી ૧૯૩૮ સુધી “મોડર્ન રિવ્યુ”માં જે ગુજરાતી પુસ્તકોનાં અવલોકન કર્યાં છે, તેનો આ સંગ્રહ છે. ‘ઝવેરી સાહિત્ય’નો પરિચય “ત્રિમાસિક”ના વાચકોને આપવો જરૂરી નથી. એટલુંજ નહીં ગુજરાતની સર્વ ચળવળોમાં અગ્ર ભાગ લેતા ગુજરાતના વ્યોમક સાક્ષરથી અને તેમની સંયમી વાણીથી કાર્ધ અપરિચિત નથી.

એમણે કાળજીપૂર્વક છેલ્લાં ૩૨ વરસમાં સતત ગુજરાતી સાહિત્યનાં પ્રકાશનનો પરિચય અંગ્રેજ Standard માસિક ‘મોડર્ન રિવ્યુ’ દ્વારા કરાવ્યો છે, ગુજરાત-હિન્દ અને જગતમાં અંગ્રેજી વાંચતી જનતા સુધી ગુજરાતી પ્રકાશનનો પ્રકાશ આપ્યો છે.

એમણે ગુજરાતી પુસ્તકો '૫૭ લાખાં વિવેચન લખ્યા નથી, તેમ ગુજરાતી માટે આ ૫૧ " મોડન રીવ્યુ " જેવા પત્રની એટલા સ્થળની ગુજાવણ પણ નથી એમણે માત્ર પશ્ચિમ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે થોડા શબ્દોમા પુસ્તકનો પરિચય કરાવતા પોતાનો મત નાચકના દ્વિમા ઉતારી દેવાની એમની કળા, એ એમના લેખનનું વિશેષત્વ છે અભિપ્રાય આપવામા તેઓ કાઢની અસમ્મતા દખાવા નથી ચોખ્ખી વાત કરવામા તે પાછળ હકાયા નથી

શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી મહાના પોતે પ્રમુખ છતા તેના પ્રકાશન "ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કર્ષ લેખસંગ્રહ-ભાગ ૧" વિષે અષ્ટ રીતે ખોલે છે કે-

This is the second part and it takes up the period beginning with the Gujarat dynasty and close with the close of the Chalukya dynasty. The translation is well done, but the notes are very defective, even in some cases they fail to come up-to-date. He has in all up to now dealt with 206 such inscriptions. The treatment to spite of being technical has successfully made the subject interesting.

ગ દેગસરીએ ૧૯૦૯ મા માઠીનું માહિત્ય પ્રકટ કર્યું એ વાદના સાહિત્યની ઝાંખી આપણને આ બૃહદ્ પુસ્તકથી મળે છે લગભગ મોટે ભાગે ગુજરાતના શિષ્ટ માહિત્યનો પશ્ચિમ આમા આવી નય છે આના મૂલ્યવાન પુસ્તકનું મપાદન કરના માટે રા મન્મથગુપ્તા ગુજરાત આભારી રહેશે, એટલું જ રુણી એની મૂલ્યવાન પ્રસ્તાવના માટે આ રેકર્ડ્સ પુસ્તક ગુજરાતની દરેક લાંબાંચેરી અને અભ્યાસીએ વસાવી લેવું જોઈએ કોકિલ

પાઉ-૮ પત્ર તત્રની વાર્તાઓ-વેખક ચક્રકર મણિસ કર લદ્ થી સયાજી બાલ જાન-માળા પુષ્પ ૧૬૪ સુ અને ૧૬૬ સુ, ભાગ ૧-૨, દરેકનું મૂલ્ય ૦-૮-૦ ટે વડોદરા

વિખ્યાત પત્રતત્રની વાર્તાઓ ગુજરાતના બાળકો માટે એ ભાગમા પ્રકટ કરવા માટે શ્રી સયાજી બાલ જાનમાળાના મચાલકોને અભિનંદન પગુ એનું મૂલ્ય જોતા લાગે છે કે ધણા જ ઝોખા બાળકો એને પોતાના ધર્મમા વસાવી શકે મરચા તરફથી પ્રકટ થતા પુસ્તકો તો ધણા ઝોખા ભાવે વેચાવા જોઈએ, દારણુ તેની દ્રષ્ટિ કમાનવાની નહીં, પગુ જાનપ્રસારની છે આવા પુસ્તકનું મૂલ્ય ૦-૪-૦ થી ૧ધારે હોવું જોઈએ નહીં, અને તેની દબાર પ્રત નહીં, પગુ દબાર પ્રત પ્રકટ થવી જોઈએ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પણ વસાવી શકે એવા સાહિત્યની આજે તો ગુજરાતને જરૂર છે જાનને પ્રચારજ જાનનું મૂલ્ય ૧ધારે અને જાનનું મૂલ્યવાન પણ કરો

પત્રતત્રની બધી ઉપયોગી વાર્તાઓનું પુનઃલેખન ઠેલીમા થયલું છે બેશક તે બાળકોનો આદર સાગ પ્રમાણમા મેળવશે કોકિલ

પટે સામાચારી ગાતક-મપાદક ઉપાધ્યાય મુનિ શ્રી સુખનાગજી, પ્રકાશક મૂલચંદ ઠીગચંદ ભગત મુખર્ષ, બેટ પંચાકર પૃ ૧૮૫ છપાઈ શુદ્ધ

સામાચારી ચલક મી જિનનંતસિંહ પુસ્તકોદ્ધાર કૃડ સરતો ૪૧ મો ગ્રન્થ છે પ્રાચીન જૈન સાહિત્યના ઉદ્ધારથી ઉક્ત ગ્રન્થમાવાની રચાપના મપાદકના સુરવર્ષે કરી હતી આ ગ્રન્થમાલાના મુખ્ય સપાદક શ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજ છે

ગ્રન્થનો વિષય તો નામચીજ રપષ્ટ છે ૧૦૦ મમાચારીના વિષયો પગ ચાઓના મૂળ પાઠો ઉદ્ધૃત કરી ચર્ચા કરવામા આવી છે ખામ કરીને ખગત ગચ્છીય મમાચારી છે તોપણ સમગ્ર જૈન મમાજ માટે આ ગ્રન્થ અતિ મહત્વનો તો જરૂર છે, દારણુ કે એમા જિનપ્રતિમાપૂજાધિકાર, જપ યાગમરચાપના, સુરતપ્રતિષ્ઠાવિધિ, ઉપધાનવિધિ,

આજ્ઞાસહિત દયાધર્માધિકાર, આદિ વિષયો એવા છે કે જે બધા જ ઉપયોગી છે. અત્રે ખાસ નોંધવું જોઈએ કે આ ગ્રંથ લગભગ ૧૫૦ ગ્રંથોના અવલોકન બાદ રચવામાં આવ્યો છે. જે સમયમાં સાહિત્ય પૂરું વાંચવા પણ મળતું નહોતું એવી હરિદ્વારના કાળમાં આ ગ્રંથનો જન્મ મુનિ સમયસુંદરજી દ્વારા સં. ૧૬૭૨ માં થયો અને આજના યુગમાં શ્રી ઉપાધ્યાયજી દ્વારા સંપાદિત થઈ આપણને વાંચવા મળે છે. પરંતુ આ ગ્રંથની પ્રતાપના જોઈએ એટલા પ્રમાણમાં વિષયસ્ફેટિની લાભાર્થ હોત તો ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં અપૂર્વ વધારો થાત.

૧૭ મી શતાબ્દીમાં ધર્મસાગરે “પ્રવચનપરીક્ષા” નામક અત્યંત ગ્રંથ બનાવી, જૈન સમાજમાં મોટો ઝઘડો જગાડ્યો હતો, માટે તેમનામાં જ ગુરૂશ્રીએ શાન્તિ માટે ગ્રંથ જલશરણ કરાવ્યો, તોપણ શાન્તિ ન થઈ, વિકૃત રૂપ પકડતો ગયો. ઉક્ત ગ્રંથના પ્રભુતરરૂપે ઉપાધ્યાય સમયસુંદરજીએ આ ગ્રંથ બનાવી જૈન સમાજ પર અપૂર્વ ઉપકાર કર્યો, જે ચિરસ્મરણીય રહેશે. ગ્રંથકારના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી આદિ લગભગ ૧૫૦ થી પણ ઉપર ગ્રંથો આજે વિદ્યમાન છે. એ પરથી જ એમની સાહિત્યબક્તિ પ્રદર્શિત થાય છે.

પ્રતિભા માટે તો પૂછવું જ શું? ૧ શબ્દના અગ્રંથ્ય અર્થ ગ્રંથકારે પ્રસ્તુત કરી બાદશાહ અકબરને સંવત ૧૬૪૯ લાહૌર રામવાટિકામાં ભેટ કર્યા. સમયસુંદરજીની સં. ૧૭૦૦ ની સ્વહસ્તલિખિત પ્રત મુંબઈની એશિયાટિક સોસાયટીમાં વિદ્યમાન છે. (તીર્થભારી છત્રીસી) જે ભારતમાં ક્યાંય મળતી નથી. આ ગ્રંથને પ્રાકૃતમાં લાવવાનું માન ઉપાધ્યાયજીને ફાળે જાય છે. એઓએ ગ્રંથો સંપાદન કરી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના પ્રેમીઓ પર ઉપકાર કર્યો છે. વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં પણ સાહિત્યકાર્ય એમનું યુવાનસદશ છે. નિર્ણય સાગર પ્રેસમાં છપાયેલ છે મૂલ્ય રાખેલ નથી. પ્રત્યેક જૈને એક એક પ્રત તો જરૂર વસાવી લેવી જોઈએ. —મુ.

૬૦. વિધિમાર્ગપ્રપાઃ સંપાદક: સાક્ષરવર્ધ શ્રી. જિનવિજયજી, પ્રકાશક મૂલચંદ હીરાચંદ ભગત મુંબઈ, પૃ. ૧૬૮. બાઈન્ડીંગ સુંદર

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથનો વિષય નામથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પ્રાચીન જૈન વિધિવિધાનોમાં આ ગ્રંથનું સ્થાન ઘણું ઉચું છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આની ગણત છે. એના રચયિતા શ્રીજિનપ્રભસૂરિજી છે. આ ગ્રંથમાં ગૃહસ્થ અને મુનિઓ દ્વારા આચરણ કરવા યોગ્ય તે તે વિધિવિધાનોનો સંગ્રહ છે. આ પ્રાચીન પ્રામાણિક ગ્રંથોના ઉદ્ધરણાદિ સાહિત્યનો સમ્રમાણ સંગ્રહ છે, જે પ્રધાન તથા ખરતરગચ્છીય આચાર્યોદ્વારા સ્વીકૃત અને સંમત છે. પ્રાચીન જૂનવિધિ સાહિત્યની દૃષ્ટિમાં આ ગ્રંથ સુંદર અને અદ્વિતીય છે. વિધિ-માર્ગના જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસારૂપ તરતની તૃપ્તિને માટે આ ગ્રંથ પરખ સમાન છે. આ ગ્રંથની પ્રામાણિકતા માટે ગ્રંથ સ્વયં કહે છે કે ‘આ ગ્રંથ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પિત નથી બનાવ્યો, પણ એમાં આચાર્ય શ્રીજિનસૂરિ, શ્રીજિનદત્તસૂરિ અને શ્રીજિનવલ્લભસૂરિ જેવા આચાર્યોનાં પ્રામાણિક ઉદ્ઘાટરણો સાથે એની રચના કરવામાં આવી છે, અને આમાં ફેટલાક એવા પણ વિષયો છે કે બીજી જગ્યાએ લાગ્યેજ ઉલ્લિખિત મળતાં હશે.’ પૃ. ૧૧૬માં જે મુદ્દાઓ સંબંધી લખાણ છે, જે ક્યાંય મળતું નથી. પ્રતિષ્ઠાવિધિનો વિસ્તાર આ જ ગ્રંથમાં મળે છે. આથી તેમજ સાધ્વીઓને પદ આપવાની વિધિઓ તો સુંદર રીતે આલેખી છે.

સમન્ત ગ્રંથમાં ૪૧ દ્વારો છે, જેમાં સાધુ અને શ્રાવક જીવનમાં આવશ્યકીય વિધિ-ક્રિયાઓનું મંકલન અને પ્રણયન કરવામાં આવ્યું છે. સંપાદક મહાશયે પરિશિષ્ટ આપી, ગ્રંથની ઉપયોગિતા વધારી છે. સાથે શ્રી અગરચંદ ઝવરલાલ નાહટાનું લખેલું જિનપ્રભસૂરિ જીવનચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે, આ ચરિત્ર સર્વ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવાનું માન વડોદરાવાળા

પેલિ લાંચ્યદલોઈ ને ફાળે જાય છે અન્યની પ્રિયતા તો સંપાદકાચ પ્રતાપનામા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે ક્યા ક્યા દારમા સાગ વિપગો છે, એ પણ પ્રતાપના પગથી ફલિત થાય છે અન્યમર્પાક મળથી શુ લખવું ? સ્વયંસિદ્ધ સંપાદક છે આવા મદતવર્ણ ગયને પ્રકટાવવામાં ઉપાધ્યાયન શ્રીસુખસાગરજી માહાગજનૌ પ્રગ્ન સ્તુત્ય છે, જેમના કેપદેસથી મંદ પ્રતિઓ વિતરણ કરવામા આવી છે, તેમની મિશ્રિતો ૪૪મો અથ છે પુર્વમાગ પ્રેમમાં છપાયેલ હોયથી છપાઈ સંગ્રહી લખવું વ્યર્થ છે પ્રિધિવિધાનોના નજીકારોએ એકેક પ્રતિ જેકર વસાવી લેવી એઈએ આવા અન્યો વિના મૂલ્યે વિતરણ કરવામા આવે છે, એ અગ્રગ પ્રસંશનીય પ્રથમ છે

શુ

૬૧ હિન્દ સ્વરશક — લેખક મહાત્મા ગાંધી, પ્રકાશક નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ
દિ ૬-૪-૦

૧૯૦૮ માં ગાંધીજીએ હિન્દસ્વયંસં નિગનિગણા પ્રજાને જણાવ્યા, તેની આ દ્વિતીય આજ્ઞા પ્રકટ થાય છે આ પુસ્તક માટે તે વખતે સદ્ગત ગોખલે અભિપ્રાય ઉચ્ચારેલો કે, ગાંધીજી પાંતે જ, વર્ષ દિનમ પછી એ પુસ્તકને બાળો દેરો, પગ્નુ આજે તેત્રીગ વર્ષે પણ એ વિચારોમા ગાંધીજીએ કરો ફેરફાર કર્યા નથી છતાં પણ, જ્યાં થોડો ફેરફાર કરવા જોઈ લાગે છે, તે મી મહાદેવલાલએ આ નવી આજ્ઞાની પ્રતાપનામા સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યું છે મૂળ લખાણમાં યત્રનાદ વિષે ગાંધીજીનું વલણ વિશેષ ઉમ્મ છે અને તેઓ પ્રજાની, છાપખાના, વગેરે મરં યત્રોને ઝેર અમાન ગણે છે પગ્નુ પછીના વિચારોમાં દષ્ટિમિન્દુ વિરોધ છુદ્ધિ માટે અને ઉદાર લાગે છે એઓ સૌગન્ના મશીનને આશીર્વાદ અમાન લેખે છે એમનો વિરોધ યનપૂર્ણ મામે-યત્રનો ગુનામી રહ્યો છે, યત્રો રહ્યો નથી તેથી જ ફરકાવવી ત્રાકને સાજી કરવાનું યત્ર હોય એમ ધ્વજ છે, પગ્નુ એથી, લુહાગની રાજીને ધોલો ન પડેલો જોઈએ આ રીતે એકાગ્રિને જન્માવ જોવા યત્રો મદારો એમનો વિરોધ અગ્ર શકાય જોઈ ગાંધીજીના કેળવણીવિષયક વિચારો પણ ફેરવવા જોઈએ, એમ લાગે છે અસિદ્ધિને અશ્વ સૌન આપવાથી તેની સ્થિતિને અમતોપ ઉપજે, એ માન્યતા આપણને કદાચ માન્ય ન હોય વળી ગાંધીજી એમ કહે કે "હું જુગોળનિષ્ઠા શીખ્યો, ખગોળનિષ્ઠા શીખ્યો, બીજગણિત મને આવડ્યું, બુસ્તગવિદ્યાને જુઓ બાગી, તેથી મેં મ્હોરું શુ ઉત્તરવ્યુ ? મ્હોરો આમ પાંચમાને શું ઉત્તરવ્યુ ?" (૫ ૧૧) પગ્નુ, આ વિધાનને ઉત્તરવ્યુ આપજે એમ કહી શકાય કે, ગાંધીજીએ અશ્વસૌન કે આ ગિજ્ઞાન ન લોધી હોત તો અત્યારે એમનું છે તે સ્થાને એઓ હોત ? અને ગાંધીજીએ પોતાને અને આપણને ઉત્તરવ્યુ છે, તેમા આ શિશુઓ સેવમાય પણ ફાળો મળી જ, એમ તો કેમ કહી શકાય ? છતાં પણ આપુ પુસ્તક એટલું સારાચ છે, એમા પ્રમાણરની રીતિ એટલી સફળ થઈ છે, શેલો એવી લક્ષ્યવધી, મચોટ, મતોદારો છે, આલેખ્ય વિષયની પકડ એવી જોરદાર છે, કે સખમગ તો એમના પખખના પ્રતાપમાં આપણે અવસ થઈ તણાવા કને જીએ, કાજુ કે એમ તણાવુ મજે છે આ પુસ્તક એ ગેને ગાંધીજીનાં મતવ્યો જાણવા માટે, ગાંધીજીને સમજવા માટે જરૂર જરૂરનું અને અનુભવોગી છે

વ કાન્ત મદેલા

૬૨ ગા રડા સ્વદેશી — ગાંધીજી અને અન્ય લેખકો પ્રકાશક નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ મુદ્ર ૧-૪-૦

ગ્રામઉદ્યોગવિવિધ, તથા સ્વદેશીની વ્યાપકભાવનાનિવિવિધ, ગાંધીજી નવા અન્ય લેખકોના, 'હરિજનખંધુ' તથા 'હારજન'માં આવેલા લેખો અદિ મંચરીત થયા છે. ગાંધીજીની સ્વદેશીવિવિધ ભાવના ક્રમશઃ પસંદાતાં એમણે આ લેખોમાં ચારવાર ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે. સો ટકા સ્વદેશી એટલે, આપણા દેશીય થતા ગ્રામોદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવું. ગાંધીજીને પ્રવાસને પરિણામે સમગ્રયું કે, આપણે ત્યાં જે સ્વદેશી પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો, તે આત્મપ્રતારણા હતી, તે ધર્તીંગ હતું. આથી સ્વદેશી પ્રચારની નવી રીતમાં એમણે, મોટા પાયા પર ચાલતા સંગઠિત ઉદ્યોગોને જ્ઞાતવ કર્યાં, કારણ કે એમને ખામ મદદની કે પ્રચારની જરૂર નહોતી, અને આથી, એઓ, સ્વદેશી ક્ષણને ઉત્તેજના આપવાને બદલે, 'સો ટકા સ્વદેશી' નામણે જ ઉત્તેજન આપે છે. ક્ષણ કરતાં ગામડાની માવરખીને, ખાંડનાં કારખાનાં કરતાં ગોળને, અને ગરીબના કાગળ કરતાં રાચપતાવટનાં કાગળને, ઉત્તેજના આપે છે. એઓ કહે છે કે "આપણે યતના જેવા ઉઘમી નદી, પણ મધમાખના જેવા ઉઘમી થવું જોઈએ." શહેરી ક્ષણની વિરુદ્ધ એ જાતુઓને કમચર્યાળ વાળી નાંખે છે, એવી દલીલ એવો એક જાનૂર કરે છે, છતાં એઓ વિદ્યાળ દષ્ટિ રાખી શકે છે, તેથી જ મધ મંપૂર્ણપણે અહિંસક નથી, એવી દલીલના ઉત્તરમાં એઓ કહે છે, કે "દુનિયાનું કામ અહિંસક તરફથી જ નથી ચાલતું. આપણે જીવીએ છીએ એમાં જ કેટલી દિગ્ગા મેટલી છે. આપણે તો જેમાં ઓછામાં ઓછી દિસા થતી હોય એવો રસ્તો લેવો રહ્યો." આટલુંજ નહીં કિન્તુ, ગાંધીજી અવ્યવહારુ છે, તદ્દન પુરાણુ છે, આપણા જમાનાને અમજ જ શકતા નથી. વાંહિયાત વાતો કરે છે, એવું જેઓ કરી રહ્યા છે, તેઓને માટે ગાંધીજીનું નીચેનું વાક્ય ટાકું છું. "જે દરેક ગામડાને ઝૂંપડે ઝૂંપડે વીજળી પહોંચાડી શકાય. તો લોકો પોતાનાં ઓગર વીજળીની મદદથી ચલાવે એમાં હું વાંધો ન ઉઠાવું. પણ તો પછી પાવર હાઉમપર માલિકી ગામના મહાજનની કે સરકારની રહેશે, જેમ આજે ગાયરને વિષે છે...સર્વ મનુષ્યના લાભને માટે થયેલી વિજ્ઞાનની એકે એક શોધ હું બહુ મૂલ્યવાન ગણું છું."

"સાર્વજનિક ઉપયોગનાં જે કામો માણસના હાથની મહેનતથી ન થઈ શકે એવાં હોય એને માટે ભારે યત્રોના વાપરને માટે સ્થાન અવશ્ય છે, પણ એ બધા પર માલિકી સરકારની રહે અને એનો ઉપયોગ લોકોના કલ્યાણ અર્થે જ થાય."

આ અવતરણ ઉપરથી ક્ષણિત થશે કે ગાંધીજીનો સમાજવાદ પશ્ચિમના સમાજવાદથી ઉતરે એવો નથી, અને છતાં ગાંધીજીને પ્રત્યાષાતી અને અવ્યવહાર કહેનારા આપણે ત્યાં છે, એ આપણુ મોટું દુર્ઘટ છે. "હરિજન ખંધુ"માં લખાયેલા આ લેખો છાપાગરાં નથી; એ આની લાક્ષણિકતા ગણી શકાય.

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

૬૩. ઈશુ ખ્રિસ્ત: શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા. પ્રકાશક: નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ.

'જુદ્ધ અને મહાવીર,' 'રામ અને કૃષ્ણ' લખનાર શ્રી. મશરવાળાના આ પુસ્તકની દ્વિતીય આવૃત્તિ થાય છે, એ સત્યતઃ હર્ષ પામવા જેવું છે. ઈશુ ખ્રિસ્તની પ્રથમ આવૃત્તિમાં ઈસુના જીવનવિષયક ચમત્કારોને મહત્ત્વ આપવામાં નહોતું આવ્યું, એ જાતની ફરિયાદ કેટલાક લાઇઓ તરફથી આવી હતી. શ્રી. મશરવાળાએ આ ગ્રન્થમાં પહેલા ખંડના ત્રીજા પ્રકરણમાં ચમત્કારો વિષે પોતાનાં મંતવ્યો સ્પષ્ટ કર્યાં છે; એ બધું યથાર્થ રીતે કહ્યું છે: "ચમત્કારની વાતો ફક્ત ખોટી માનવો એ અશ્રદ્ધાનો છેડો છે. દરેક ચમત્કારિક વાતને ગળે ઉતારી-

લેવી, એ અધશ્રદ્ધાનો છેડો છે પણ ચમત્કારોની વાતો સત્ય હોય કે અસત્ય, એ ઈશ્વરમય જીવનનું આવશ્યક લક્ષણ નથી, એટલું જ નહીં પણ મંતો પોતે એ ચમત્કારો તરફ અણગમીની દ્રષ્ટિએ જુએ છે, ડાંગણ કે એ તો જણાવે છે કે, સનો મુવેલાને જીવતો કરે, તેને પણ પાછું મરવું તો પડે જ છે” શ્રી મશરૂવાળા તેથી જ કહે છે કે “ચમત્કારો અવતારોના અવતારોપણાનું આવશ્યક અંગ ન હોવાથી એવી રીતનો આ ચરિત્રમા મમાવેશ ઠીક નથી”

એથી કદાચ આ પુસ્તક કોઈને બહુ ગમભર્યું ન લાગે નોંધ જેવું લાગે પરંતુ એ વિચારવાનું છે કે આ પુસ્તક તો ઈશુના જીવન વિષે કોઈ પણ મૌલિક વિચારદષ્ટિ-વાળો વિચારક શું ધારે છે એ જાણવાની વૃત્તિ હોય તેવાને માટે જ છે આ કાંઈ વાર્તા નથી કે પ્રચાર-મંત્ર નથી એ રીતે વિચારતા આમાના ખડોની યોજના પણ મહુ બ્યવસ્થિત રીતે કરવામા આવી છે, અને લાઘવ એ આ ગ્રન્થનું જાણે નિયામક સૂત્ર છે સાથે માથે આપણા ભજનોના અવતરણ મૂકી તથા આપણા સતોના જીવનમાથી દષ્ટાંતો મૂકી, દુષ્કર્મનાત્મક અભ્યાસની દૃષ્ટિ પણ એમણે રજૂ કરી છે પહેલા ખડના સાતમા પ્રકરણમા પણ ક્રૂસારોદય પંડી ઈશુ કમગમાથી, પાછા ઉઠ્યા, તે વિષે યાહુદીઓ એ બનાવને કાવતરે માને છે, તેમા અધુરું સત્ય હોવાનો સંભવ છે, એમ શ્રી મશરૂવાળાએ કહ્યું છે ત્યાં પણ એમની કદમ્બિ સત્ય જૂઠાત્ એ નીતિ આજે ખરેખર પ્રસશનીય લાગી છે એમણે એ આખા પ્રમગને તાદરશથી, છતાં સમજાવથી સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે

આ ગ્રંથનો મહત્વનો અને વિચારપુષ્ટ ભાગ તો છે, ‘મમાલોચના’ એમા એઓ સ્વતંત્ર, પયગમરો, ધર્મ એ સર્વ વિષેના એમના મતબો રજૂ કરે છે એમા પણ એમણે આ પુસ્તકમા જે સર્વપ્રવર્તક વિચારપ્રવાહ છે તે નીચેની કડિકામા રજૂ કર્યો છે “ગમે તેવો મોટો ખ્રિસ્ત કે પેગમર કે અવતાર હોય, અને ગમે તેવું પ્રાચીન અને આદર પામેલુ શાસ્ત્ર હોય, શું કામ તેને વિષે વિવેકજુદિનો ઉપયોગ કરી ન શકાય?” અને એથી જ એઓ પોતાનું મતનું બેધડક રીતે રજૂ કરતા કહે છે “ઈશ્વર નામના કોઈ એક ગળ જેવું બળવાન દિવ્ય સત્ત્વ કોઈ ચમત્કારી રીતે અવતાર લે છે કે પોતાના કોઈ માનીતા સત્ત્વને ખ્રિસ્ત કે પયગમર નીમી મોકલે છે, એમ કોઈને ય વિષે માનવાની જરૂર નથી”

આટલું આ પુસ્તકમા આપણે જે શૈલી, તથા લખાણ જોઈએ છીએ તે જાણે કોઈ વૈરાનિકનાં હોય, સાહિત્યકારનાં ન હોય તેના લાગે છે શ્રી મશરૂવાળાની કોઈ પણ વિષયને નિરૂપવાની ગતિ જ ગભીર, એમા તર્કશુદ્ધિ હોય છે, એમા કમબલ્ક વિચારણા હોય છે, વિચારધનતા હોય છે, એક સખ્તનો શું પણ અક્ષરનોય કયાય બ્યવ નથી હોતો એમની શૈલી મરજગતિએ સક્ષ્યને વીંધતી ચાલી જાય છે, તથાપિ એમા ગમિકતા નથી હોતી

અન્દકાન્ત મહેતા

૬૪ હિમાચલનો પ્રવાસ—લેખક શ્રી દત્તાત્રય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર, ૯૬૧ આરતિ

મ. ગ. ૧ કે નવજીવન પ્રકાશનમંદિર, અમદાવાદ

કાકા ગાદેમના આ સુપ્રમિલ પુસ્તક ૧૧૭૧ આરતિ પ્રકાશિત થાય છે, એ ખરેખર આનંદ પામવા જેવું છે આપણે ત્યાં શિષ્ટ પ્રવાસમાદિત મુગ છે જ બહુ થોડું વળી આપણે ત્યાં જે પ્રવાસપુસ્તકો છે તે બધા કરતા આ ગ્રંથની લાક્ષણિકતાઓ વિશેષ અગત્યની છે,

પ્રથમ તો આ પુસ્તક લેખક એ પરિવાર છે. પ્રવાસ એમને મન હવા અને પાણી જેટલો જ જીવનપોષક છે. એમાં માત્ર પ્રવાસની વિગતો કે સ્થળવર્ણન નથી, પરંતુ, કાકા સાહેબે એમના વ્યક્તિત્વના રંગથી, આ સાહિત્યપ્રવાસના આલેખનને પૂરેપૂરી રીતે રંગાવા દીધું છે. આમાં પદે પદે કાકા સાહેબનો સંસ્કૃતિપ્રેમ દૃષ્ટિએ પડે છે. એમાં સંસ્કૃત કથાઓ કે પુરાણો-માંથી અવતરણ કે ઉલ્લેખ આવે, મરાઠી અને અંગ્રેજી કવિતાઓમાંથી પણ અવતરણો આવે. એમ કાકા સાહેબનું વિશાળ વાચન અને પ્રસંગાનુકૂળ સ્મૃતિજગૃતિ કાકાસાહેબના આ પ્રવાસને અગત્યનું સ્થાન અપાવે છે. એમના સંસ્કારપ્રેમી તેમ દેશપ્રેમી આત્માને આ ખોટા બંધનો નડતાં નથી, તેથી જ જંગાળમાં પ્રવેશનાં વિવેકાનંદને રામકૃષ્ણ તો એમના ધર્મપ્રેમી માનસને સ્મરે જ, પરંતુ ખુદીરામ બોઝ અને કનૈયાલાલ દત્ત જેવા ક્રાન્તિવાદીઓનું પણ એમને સ્મરણ થાય છે.

આ પ્રવાસની એક આકર્ષક વિશિષ્ટતા ચિન્તન છે. આ ચિન્તન એમનાં લખાણમાં મૌલિકતા આણે છે. આ ચિન્તનને પરિણામે જ, કાકાસાહેબ પ્રાચીનતાના ઉપાસક હોવા છતાં પ્રાચીન રીતિઓ તરફ કંટાક્ષ કરવાનું કે પ્રેરણા કરવાનું ચૂકતા નથી. કાશીનાં ખાળોચીયાનું જળ, ગયાશ્રાદ્ધ વખતે સૂતકાળનું અમરત્વ, સાધુઓની સંસ્થા, એ સઘળાં એમને માટે ચિન્તનના વિષયો બને છે, એટલું જ નહીં પરંતુ આ ચિન્તનનો બીજો એક પ્રકાર પણ એમના લખાણમાં છે, અને રહસ્ય પારખવાની વૃત્તિમાંથી જન્મે છે. હિમાલયના જંગલીઓના નૃત્યમાં એ લોકો પથરા ભેગા કરેલા હતા તેનું રહસ્ય એઓ ખોળે છે, તો, એક સામાન્ય કાગળનો ટૂંકડો હિમાલયમાં મળતાં એઓ ચિન્તનને ચઢે છે. કાઈક વાર ચિન્તનમાંથી આત્મ-નિરીક્ષણ પણ જન્મે છે અને આ નિરીક્ષણ એમને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જાય છે. સચ્ચિત્સુખ તો પરબ્રહ્મ કેવળ; એ આખું પ્રકરણ જ આત્મચિન્તનથી ભર્યું છે.

આ ચિન્તનને હળવું ગંતાવે એવી વિનોદવૃત્તિ પણ કાકા સાહેબ પાસે છે, તેથી જ ચિન્તન જીરવી શકાય એવું બને છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક સુંદર નિબંધોનો સંગ્રહ છે. એમાં કાકા સાહેબની શૈલીની અને વસ્તુની વિવિધતાને લીધે ક્યાંય વિગતોના ખડકલા કંટાળો આપેલા આવતા નથી, ક્યાંય માર્યું દુઃખાવે એટલા પ્રમાણમાં ચિન્તન નથી, ક્યાંય નીરસ લાગે એવું વર્ણન નથી, અને છતાં આ બધાં તત્ત્વોનો સમન્વય સુગમ રીતે પ્રમાણે દ્રષ્ટિથી સાધી એમને આ ગ્રંથને અત્યાર સુધી તો અજોડ બનાવ્યો છે. આ નવી આવૃત્તિમાં દિપ્તિ પણ આપી એમણે લખાણની ગુણવત્તામાં એક વધુ ઉમેરો કર્યો છે ચન્દ્રકાન્ત મહેતા.

ફૂપ. આપુ:—મૂળ લેખક: શ્રી. ધનશ્યામદાસ ખીરલા, પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦.

મહાત્મા ગાંધીજી અને શ્રી. ખીરલા એ બન્ને વચ્ચેની ગાઢ મૈત્રીથી આપણે બધા સુપરિચિત છીએ, અને આ પુસ્તકદ્વારા એમણે ગાંધીજીને પોતે જેવા સમજ્યા છે તેવા વાચકોને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તો, કાર્યો, દ્વિવચન, જીવનના મહાનપ્રસંગો, વર્ગે વિવિધ દૃષ્ટિકાણથી ગાંધીજીને એમણે આલેખ્યા છે. એ દર્શન અનુભવજન્ય છે. લેખકના જ શબ્દોમાં કહીએ તો એમના હિરણ્યકંઠ તરીકે, ટીકાકાર તરીકે જઈ, પ્રશસક તથા ભક્ત તરીકે પાછા આવનારનું છે. શ્રી. ખીરલાની દલીલો સચોટ, અસરકારક, અને આલેખ્ય વિષયને અનુરૂપ છે. લક્ષ્યવેધિ શૈલી, એ એમના લખાણને રસભર્યું બનાવે છે. એમની શૈલીમાં

સાહિત્યકારની રમિકતા છે, સરકારિતાનુન્ય શિષ્ટતા છે, અને જ્યોતિષ અને પ્રમાણદષ્ટિ છે કેટલીક વાર ગાંધીજીના લખાણ કે ભાષણોમાંથી અનંતરણી વધારે લાગી આવે છે, વારંવાર ખીતાના સ્તોત્ર આવે છે, અને વિશ્વામિત્રને આરાધના જેવા ગસિક પણ નક્તવ્ય માટે બહુ વિપયોગી નહીં એવા દૃષ્ટાન્તો પણ આવે છે પણ આ તો દ્વિધર્મી પોના જાદુના જેવું છે, બાકી શ્રી બીજાજીનું આ લખાણ એટલું તટસ્થ છે, કે જ્યાં જ્યાં ગાંધીજીનો હોય એમને જણાયો, હોય ત્યાં ત્યાં, એમણે પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ અને નિઃસંકોચથી જણાવી પકડી એને સમભાવપૂર્વક, સમજના પ્રયત્ન કર્યો છે (જુઓ પૃ ૧૩૨, પૃ ૬૦) ગાંધીજીના નિર્ણય માટે પણ એમણે કહ્યું છે ‘એ કચારક બીનજરૂરી જટિલતાવાળો, કચારક આણકચનીતિ-જેવી શરૂઆતથી ભરેલો, ને કચારક પોકળ દેખાય છે’ (પૃ ૧૩૬) આમ છતાં આતા કારણે અને એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે બીજી પોતાના વક્તવ્યને અનુરૂપ એમણે દૃષ્ટાન્તો આપ્યા જ, કર્યા છે, તેથી એમનું વક્તવ્ય પ્રતીતિકર લાગે છે. એમની શૈલીનું એક રુચિર દૃષ્ટાન્ત ટાકુ છુ “સરોવરનું જળ શાન્ત હતું, ઉપાની લાક્ષિમા શાન્તભાવે ગગનમાં હવાત હતી, પણ સૂર્યોદય હજી નહોતો થયો, પુતળ-મની તૈયારી હતી, પણ કાંતો તોવા જનમ પહેલાના મૃત્યુની તીરવતા હતી, અથવા પ્રવેદના પછીની સુષુપ્તિની શાન્તિ હતી,” ગાંધીજીના કૃત્યને ક્ષિત્રિ રીતે મહાભારતતા પ્રસંગો જોડે સરખાવી, વિશ્વામિત્ર અને મોક્ષકાન્ત દૃષ્ટાન્ત-ખીતાના કે કવિ અકબરના અવતરણો એમનું જાનવૈપુલ્ય સૂચવે છે એટલું જ નહીં, કિન્તુ, એમની તર્કશક્તિનો પરિચય તો એમના લખાણમાં ઠેરઠેર થાય છે દૃષ્ટાન્તો આપતા આપતા દલીલો કરતા જાય, તર્કશુદ્ધિ જળવતા જાય, અને એક દૃષ્ટાન્ત પધાપિત નથી, એમ લાગે ત્યાં જ વધુ દૃષ્ટાન્તો આવતા જાય અને પ્રકરણને અન્તે, વાચકની પોતાના સમર્થનમાં સમર્પિત મળવાની છે, એવી આત્મપ્રતીતિ દષ્ટિએ પડે છે અતઃમાં એટલું જ કહીશ કે ભાષાન્તર કરે તો આવા પુસ્તકોનું જ કરજો

અ-દ્રષ્ટાન્ત મહેતા

૬૬ મધુકર.—મૂળ લેખક શ્રી વિનોબા ભાવે, મૂલ્ય રૂ ૨-૦-૦

ગાંધીજીએ પોતાના પ્રથમ સત્યાગ્રહી તરીકે જેની વગણી કરીને દિન-દ્રષ્ટિ કર્યા તે વિનોબાનાં છૂટક લખાણો આ પુસ્તકમાં સંગૃહીત થયાં છે આ પુસ્તકનું લખાણ વાચતા વિનોબાની પ્રથમ જે હાપ પડે છે તે મહાન ચિંતકની આપણા દૈનિક જીવનમાં અને નિત્ય વ્યવહારમાં આપણી વિચારમરણીમાં જે તાર્કિક ક્ષતિઓ છે તે શ્રી વિનોબા સ્પષ્ટ રીતે, વેગવતી શૈલીમાં દર્શાવે છે દિસા-વિરૂદ્ધ અદિમાં માટે એઓ કહે છે “જેને વ્યવહારનું કંઈક થે ભાન છે તેને આ વાત સમજતાં મુશ્કેલી ન લાગવી” જોઈએ દેવતાને હોલરી નાંખવો હોય તો પાણી રેડવું જોઈએ અધારે થયું હોય તો દીવો કળે જોઈએ, આટલી સાદી વાત કોને નથી સમજતી? અને જો સમજાય છે તો કોષને પ્રેમથી જિતવો જોઈએ, ખૂરાકને લાલાઈથી જિતવી જોઈએ, ફળસાધને દિલદારપણાથી જિતવી જોઈએ, અમલને સત્યથી જિતવું જોઈએ, એ મનોતા વચનો કેમ ગળે નથી લિતરતા? “સ્વરૂપને જુઓ”, “દેહપૂજાની દારૂખાંતિ”, “જીવનશક્તિનો દોષ”, “સ્વાધ્યાયની આવશ્યકતા”, “રૂઝો સાથે તન્મયતા”, એમ વિષયોનું વૈવિધ્ય અને સાથે શક્તિનું વૈવિધ્ય પણ શ્રી વિનોબા આપણને આપે છે ગાંધીજીની જમ, એઓ લખવા ખાતર લખવા બેસતા નથી, પરંતુ જ્યારે હૃદયમાંથી વાતો ફૂટે છે, ત્યારે જ કાલમ પકડે છે તેથી, એમાં કયાં પ્રમાણભર નથી જેટલું સક્રમ હોય તેટલું લાપવ સચવાયું હોવા છતાં પણ, જ્યાં અન્યાયની દૃષ્ટાન્તની જરૂર લાગી છે ત્યાં ઉદારતાથી એનો ઉપયોગ

કર્યો છે. એમની શૈલીની સચોટતાનો, એમના લખાણના ઔચિત્યનો, તથા વેગનો એક નમૂનો લઈએ: “ત્યાગ તો છેક મૂળપર જ ધા કરે છે, દાન કરવું એ ઉપર ઉપરથી પાંદડાં તોડવા જેવું છે; ત્યાગ પેટમાં આપવાની દવા છે, દાન કપાળે ચોપડવાનો સૂંકનો લેપ છે; ત્યાગમાં અન્યાય માટેની ચીડ છે. દાનમાં સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો મોહ હોય છે; ત્યાગથી પાપનું મુદ્દલ સુધ્ધાં ચૂકવું થાય છે, જ્યારે દાનથી તો માત્ર પાપનું વ્યાજ ચૂકવાય છે; ત્યાગનો સ્વભાવ માયાળુ છે. જન્મે ધર્મકાર્યો જ છે. ત્યાગનો નિવાસ ધર્મની ટાચ પર છે. દાનનું રહેઠાણ તેની તળેટીએ છે.”

આમ એમની શૈલીમાં અલંકારો આગતુક નથી, પરંતુ વક્તવ્યનું એક અંગ છે. વક્તવ્ય જ એ પ્રકારનું છે કે અલંકાર વિના એ પૂરેપૂરું સમજાય જ નહીં. એમણે માત્ર આપણી અપૂર્ણતાઓ પર ટીકા નથી કરી, પરંતુ એમણે આ પરિસ્થિતિ મીટાવવાના ઉપાયો પણ સૂચવ્યા છે. લોકોના દોષ જોવાની વૃત્તિ થાય તો શું કરવું તે ‘કૃષ્ણ-ભક્તિનો રોગ’માં જણાવ્યું છે. ‘વ્યવહારમાં જીવન વેતન’માં, આપણે છેતરાઈએ નહીં મે ગરીબોનું ચૂસણ ન થાય તેના વ્યવહાર ઉપાયો સૂચવ્યા છે, આમ એમનું ચિન્તન સ્ફટિકનિર્મળ છે. લેખકને શું કહેવું છે તે બરાબર ખબર છે અને કેવી રીતે કહેવું તે પણ એ જાણે છે. એટલે આ ગ્રંથ આપણા ભારતીય ચિંતકોમાં વિનોબાને ઊંચું સ્થાન અપાવશે એમાં શંકા નથી.

અન્દકાન્ત મહેતા

૬૭. **અહ્મદેશનો પ્રવાસ**—લેખક શ્રી. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર, આવૃત્તિ બીજી. આપણા સાહિત્યમાં પ્રવાસવર્ણનનું સાહિત્ય જૂજ જેવું છે. પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં પ્રવાસવર્ણનના સાહિત્યનો મહત્વનો ફાળો છે. એ દ્રષ્ટિએ આ પુસ્તકને અવલોકીએ તો લેખકે કહે છે તેમ આમાં તો ‘સંસ્કારલોલુપ પ્રવાસીનું કુતૂહલ જ છે.’ ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ આના કરતાં કયાંય સરસ. કાકાસાહેબનાં લાક્ષણિક એવાં સુંદર કાવ્યમય વર્ણનો, ભાષા-માધુર્ય, અલંકારનાવીન્ય, સૂક્ષ્મ ભર્મ, વગેરે તત્ત્વો આમાં હોવા છતાં કોણ જાણે કેમ આખું પુસ્તક એક વાસરિકાની નોંધ જેવું જ લાગે છે. અહ્મદેશ ઉપર જ આ પુસ્તક લખાયલું હોવા છતાં એમાં ખુદ અહ્મદેશનો ઇતિહાસ, એની ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વિશિષ્ટતા, ત્યાંની સામાજિક સ્થિતિ, ધાર્મિક સંસ્કારો ને માન્યતા, ત્યાં રહેલા ગુજરાતીઓ, એ બધાં વિષે પણ આમાં બહુ જૂજ માહિતી મળે છે.—નથી મળતી એમ કહીએ તો પણ ચાલે અહ્મદેશ ઉપર ઉપર્યુક્ત સામગ્રીયુક્ત એક વિસ્તૃત ગ્રંથ કાકાસાહેબ જ ન આપે? પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

૬૮. **રાષ્ટ્રિકા**—લેખક કવિશ્રી અરેદેશર ફરામજી ખબરદાર, પ્રકાશક એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

આ સંગ્રહમાં કવિશ્રી ખબરદારે સને ૧૯૦૧થી માંડીને આજલગી લખામત્રાં બધાં રાષ્ટ્રકાવ્યો (‘ભારતનો ટંકાર’ના કાવ્યો આદ્ય કરતાં) સંગ્રહાયેલ છે. આ સંગ્રહની પહેલી વિશિષ્ટતા તો આ સંગ્રહ સને ૧૯૦૧થી માંડીને આજસુધીના રાષ્ટ્રજીવનના બધાં ધબકારા ઝીલતી અખંડ આરસી બની રહે છે, એ છે. આમાંનાં અનેક કાવ્યોએ લખાવાં એ સમયથી આજસુધી લોકજીભે ને હૈયે રમી રહેલાં છે. ‘ગુણવંતી ગુજરાત’, ‘હલદીઘાટનું યુદ્ધ’, ‘ભારતનો ઝંડો’, ‘દેવીનું ખપ્પર’, ‘સ્વાધીનતા’, ‘સ્વપ્ન’, ‘ખાંડાની ધાર’, ‘ગુજરાતનો યજ્ઞકુંડ’ ‘રણકુંડ’ જેવાં અનેક કાવ્યો આપણા ચિરંજીવ રાષ્ટ્રકાવ્યો છે.

આ કાવ્યમંદહની ખીજ વિશિષ્ટતા એમાં થયેલા અવનના છંદપ્રયોગો છે ખટપાખડી, ઉદ્દાસિકા, વીગ્નિજ્ય છદ્દ, અંતિશિખા, પુનરાવૃત્તિ, વગેરે છદો-જૂના ચારણી છદોના નવા પ્રયોગો ધ્યાનપ્રેરે છે, કાવ્યમાં અર્થની સાથેમાથ નાનગૂજનનો મમન્વય માધે છે, ને કવિતાના કથિતવ્યને અસરકારક બનાવે છે.

મંદહમાં કથાનક ગીતો, અજલિ ગીતો, પ્રેત્તાહનના ગીતો, ગુજગતની ગુણગાથા જેવા ગુજગતના ગીતો, વર્ગરેથી મનુદ્ધિ સાથેમાથ સુદર વૈત્રિધ્ય પણ જળવાયુ છે સાથે જ, શબ્દિકા આપણ અણમૂલ કાવ્યધન છે

૬૯-કાઠિયાવાડની લોકવાર્તાઓ—(ભાગ ૨) લેખક અને પ્રકાશક ગ. રા. ગોસ્વામીદાસ દાગદાસ ગાયકુવા, તારી મારદા +

કાઠિયાવાડના લોકજીવનને સ્પર્શની અતિદાસિક અને દત્તકથાઓ ઉપરથી સંયોજિત ફેટલીક વાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં છે આ વાર્તાઓમાં વૈવિધ્ય છે, કથનની પ્રનાહિતા છે, પ્રસંગવર્ણનની ને પાત્રાલેખનની ઝમક છે 'મામેર', 'જાણુ વળે', 'સોદી રણી', 'ગામા દક્કર', 'કાતુકો અલાક', 'વગેરે વાર્તાઓમાં વીગ્નવનના, આદાર્યના, પ્રેમઐર્થ્યના ને બધુભગિનિ-ભાવના તાણાવાણા વણાયા છે પાત્રાલેખનમાં સમપ્રમાણતા ને સુરેખતા સચનાવા જોષતા ક્રતા લોકમાહિત્યના પ્રચારના ઉત્પાદની સાથેસાથ કલાદ્રષ્ટિ મચનાય તો આ મંદહની ફેટલીક વાર્તાઓ, ઉત્તમ કોટિની વાર્તાઓ બની શકે

૭૦ કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા લે ગ. ગ. નિગ્જનવર્મા તથા ગ. ગ. જયમલ્લ પરમાર. પ્રકાશક 'કાઠિયાવાડ લીમીટેડ', ગણપુર મૂ. ૧-૦-૦

ફેટલાક મહાપુરુષો પોતાની આજુબાજુના નાના પ્રદેશને જ પોતાના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારી, તેની સેવા પાછળ જીવનની સર્વશક્તિ અર્પી, સેવામાં જ જીવનનો અંત આણે છે આવા પુરુષોને મહાને દેશનેતા જેટલી પ્રસિદ્ધિ નથી મળતી, છતાં તેમણે કરેલી અવિરત આજીવનસેવાની દૃષ્ટિએ નેતાઓ જેટલો જ તેમને આત્મા મહાન હોય છે, અને જે પ્રદેશને તેમણે પોતાની સેવાઓ અર્પી હોય છે તેની જનતા તો તેમને દેવની જેમ પૂજે છે કાઠિયાવાડના ધડવૈયા' એ જનમેના પાછળ સમસ્ત જીવન વીતાવનાર, ૨૧ મોતીભાત દગજ, ૨૧ કુસચ્છાદા/તથા ૨૬ અમનભાઈ વૈધ્યજી એ નહ, આ જનતા કર્મવીરોના જીવનચરિત્રો આપે છે ત્રણ ચરિત્રો કાષ્ટ પણ સેવાભાવી મનુષ્યને પ્રેરણા ને માર્ગદર્શન આપે તેવા છે જીવનના મદત્તાદરક વિવિધ પ્રમોગથી ચરિત્રાલેખન કરેલું હોવાથી ગમિક બને છે આ રસિખા માથે લાપાતી મળતા હોનાથી મામાન્ય જનને પણ ગમે તેવા છે, અને વાચનને અંતે એ આત્માઓની માચી મદત્તાની છાપ જે મન પર રહી જાય છે તેમાં જ એ ચરિત્રોની મજાનતા છે આ પ્રમાણે ગુજગતના અન્ય કાર્યકર્તાના ચરિત્રો પણ પ્રકટ થાય તો સેવાની ધમકા જન્માવવામાં ને સેવાભાવી યુવાન પેઢીને દિશાચૂચન કરવામાં જરૂર ઉપયોગી થાય

મોતીભાઈના ચરિત્રમાં જીવનવૃત્તાન્ત પછી 'જીવનદર્શન'નું પ્રકરણ યુગગતિ જેવું બની ચુકે છે, એટલું કહેવું જોઈએ.

૭૧ પ્રતાપી પૂર્વજો—યુધ્ધ નીજી સપાદક રા. ગ. કુમરગી ધરમશી મપટ પ્રાકાશક નૅન ઓશીમ, ભાવનગર, મૂ. રૂ. ૨-૦-૦

“જૈન” અઠવાડિકના વાર્ષિક લેટ પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક બહાર પડ્યું છે, એટલે તેમાં મુત્સદ્દીગીરી, કુનેહ, સાહસ, ખાનદાની, શ્રીમંતાઈ અને મુખ્યત્વે ધર્મભાવનાને ક્ષીણે પ્રસિદ્ધિ પામેલા જૈનધર્મી પૂર્વજોનાં ચરિત્રો રા. ડુંગરશી સંપટ જેવા અભ્યાસીને હાથે લખાયાં છે. ગુજરાતીઓની વ્યાપારી તરીકેની કીર્તિમાં અને ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદના ભૂતકાળના ઘડતરમાં જૈન શેઠીઆઓનો કેટલો ફાળો છે તેનો ખ્યાલ ઠીકઠીક એમાંથી મળી રહે છે. કેટલાક પ્રસંગોને સંવાદોદ્ધારા જીવંત બનાવી દેવામાં લેખકે એ લાગોને નવલકથા જેવા રસિક બનાવ્યા છે.

અ. પ્રા. યાજ્ઞિક

૭૨. શ્રી તત્ત્વખોધ વા વેદાન્ત પ્રકાશિકા : અનુવાદક રા. રા. રમણિક અ. મહેતા. વિના મૂલ્ય, કલ્યાણચાલ નં. ૭, કાંદાવાડી-મુંબઈ નં. ૪.

આ, વેદાન્તના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોને સરળ ભાષામાં પ્રત્યેક રજુ કરતા નાનકડા ગ્રંથનો અહીં ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. અનુવાદ સુંદર અને સરળ છે. પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ ટીપ્પણથી સામાન્ય જનને પણ સમજાય તેમ કર્યું છે.

અનુવાદકે પ્રાકૃત્યના વાસુદેવેન્દ્રયોગીન્દ્ર એમ મગલાચરણમાં કરેલા ગુરુનામના ઉલ્લેખથી જગદ્ગુરુ, પ. પ. શ્રી. શંકરાચાર્ય કે જે ગોવિંદચરિતના શિષ્ય હતા તે આના રચાયિતા ન હોઈ શકે, એમ અનુમાન કરેલું છે. પરંતુ અનુમાનનો પાયો મજબૂત લાગતો નથી. અપરોક્ષાનુભૂતિના મંગલમાં ‘શ્રી હરિમુખદેશરમ્’ એમ ઉપદેશ કરનાર ગુરુ તરીકે શ્રી હરિને વંદન છે તો એ ગ્રંથ પણ આ રીતે તો અન્યપ્રણીત માનવો પડે. વાસુદેવેન્દ્ર યોગેન્દ્ર એ ગુરુના નામ તરીકે ન લેતાં બ્રહ્મવાચક લખ શકાય એમ છે. કારણ એ કાળમાં બ્રહ્મવિદ્ ગુરુને બ્રહ્મ જેટલી જ મહત્તા શિષ્યો આપતા. આમ સામાન્ય રીતે આ ગ્રંથની શ્રીશંકરાચાર્યચરિત ગ્રંથોમાં ગણના થાય છે, એ જ બરાબર લાગે છે.

અ. પ્રા. યાજ્ઞિક

૭૩. ભારતદર્શન:—લે. રા. રા. સારાભાઈ ભોગીલાલ ચોકસી. પ્રકાશક: મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં., પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ મૂલ્ય ૧-૧૨-૦

સામાન્ય રીતે યાત્રા અર્થે કે કામપ્રસંગે જ પ્રવાસ કરવાની આપણી ટેવ હોય છે, પણ પ્રવાસનો આનંદ અને જ્ઞાન કે અનુભવ મેળવવા જ બહુ થોડા પ્રવાસો થાય છે. આ પુસ્તકમાં પ્રવાસ ખાતર કરેલા એક પ્રવાસનું વર્ણન છે. આણ્ડી કાશ્મીર, હિમાલય અને એ બાબુના પ્રવાસનું વર્ણન જેટલું સાફ છે, એટલું પાછળના ભાગમાં સાફ નથી રહ્યું, એમ લાગે છે. શૈલી સરળ છે. અને કોઈ અસાધારણ કે આકર્ષક વિશિષ્ટતા નથી. તીર્થસ્થાનોનાં દૃષણો અને બીજા અન્યાયો સામેની ક્રિયાદ, તથા કંઈ કરી નાખવાની યુવાનીની વૃત્તિ, એ મુખ્યત્વે ચિન્તનનો વિષય છે. સારી સંખ્યામાં અહેવાલો, ચિત્રો, અને હોટલો તથા ઉતરવાનાં ને જોવાલાયક સ્થળોની યાદી પુસ્તકને વધુ ઉપયોગી બનાવે છે. વધુ પ્રવાસ કરી લેખકે વધુ સારાં પુસ્તકો આપી, પ્રવાસસાહિત્યમાં ઉમેરો કરે, એ શુભેચ્છા. અ. પ્રા. યાજ્ઞિક

૭૪-૫ ક્ષિતિજ (ભાગ ૧ ને ૨) લે. રા. રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ. પ્રકાશક મેસર્સ આર. આર. શેઠ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ; મૂલ્ય દરેકનું રૂ. ૨-૮-૦

ધર્મસનની પહેલી સદીનો સમય લઈ, તે કાળમાં આર્ય અને નાગપ્રજાનાં ધર્મણુ અને તેમની ંસ્કૃતિઓનો સમન્વય; રામનોનાં આર્યાવર્ત પરનાં આક્રમણો, ને બૌદ્ધોનો ધર્મપ્રચાર, એ સાને નિરૂપતી આ નવલકથા છે. આમ મુખ્યત્વે રામનોના રાજ્યપ્રસારના પ્રયાસ,

આર્યોની મન્કૃતિપ્રસાંગી ભાવના અને જોદ્ધધર્મોઓનો ધર્મપ્રમાણનો પ્રયામ, એ તથા વાર્તાના મુખ્ય પ્રવાહો અને છે એમા રામનોની અને જોદ્ધોની નિષ્ફળતા બનાવી છે આર્યોનો નાયક સુગ્રાહુ, પહેલા ભાગમા આર્ય ને નાગ મન્કૃતિના મમ-નય મ? તત્તોડ યત્ન કરી સફળ બને છે અને રામનોના બેદના પ્રયોગોને નિષ્ફળ બનાવે છે, અને બીજા ભાગમા રામનોનો એશિયા પગનો દત્તો મારી હરાવે છે બળનુ શામન, ગુલામી અને સફારને ધિક્કારતો સુગ્રાહુ આ મૈ અનુભવોમાથી શીખે છે કે એ ત્રણે તત્તોનો નાશ કરી, જ્યતશાન્તિ સ્થાપનાનું નામ તેની પાસે છે, તેથી કોઈ વધુ શક્તિ માગે છે, ગુલામી ને સંકારના કડવા ફળ દર્શાવી, પ્રેમ ને અદિસાની ભાવના ગુરુ કરી છે

આખી કથામા સાહસ, શૌર્ય અને અદ્ભુતતાના પ્રમણો એવા મગ્ન ગુલામી છે કે વાર્તાસમાલોચના વાચકને પુરતક હાથમાથી હેંટે મૂકવું ગમે નહીં મહત્વાકાંક્ષી, આજ્ઞાકચક્ષુદિ અને માનભગ થતા મરણ ધ્વજીતી, અભિમાની ક્ષમા, શૌર્ય અને ઉચ્ચતાની મૂર્તિ મમે ઉત્તમ, સાહસિક, આત્માધારી, શસ્ત્રપટુ મુકેતુ, દક્ષ અને શુદ્ધ પ્રેમવાળી ઉદ્ભૂતી, ક્ષુદ્ધિ, પગક્રમ, માનસ દક્ષતા વગેરે સર્વ ગુણોના સુમેળવાળો ભાવનાશાળી સુમાહુ, તાત્ત્વિક વિશ્વરોપ વગેરે પાત્રો જનત બની ગયા છે અને આ સર્વ લેખકની આકર્ષક શૈલીને આભારી છે

દૂકમા લેખકની લોકપ્રિયતા ને કાવિતા આ નયમકથા જરૂર ઉમેરે કરે તેરી છે

અ પ્રા યાજ્ઞિક

૭૬. દાડીઓ (નવલિકા એક) તરી ૨ ૨ નટવર ૬ વીમાવાળા, ગાડીવ સાહિત્યમંદિર, ગોપીપુરા, સુરત

દિનાળી અક તરીકે નવલિકા અક બહાર પાડવાની ૬૦ વર્ષની પ્રથા "દાડીઓ"એ આવું રાખી છે હજુ માહિત્ય પસંદ કરતા મોટા ભાગના વાચકોમા જરૂર આવે ૧૧ નવલિકાઓનો સમૂહ આનંદગપાન બને છે 'અ લી'નો માણો' એક ગરીબ ગાદીકરીના સસાનું મુદ્દા ચિત્ર છે શેતાનો ટાપુ'મા એક જ વસ્ત્રની કેટલીક વાર્તાઓની જમ માનસની અદ્ભુત ગોષ્ઠને મૂળ તરીકે લીધી છે અને એ કંપનાની અદ્ભુતતાથી દીક ગસિક બની છે 'વૃણસી'ની વાર્તા મારી છે, પણ વૃણસીના માનમપ્રથક્કગ્યમા વધુ પડતી લાગતી ઝીણવટથી જગ કરાળો આપે એટલી લાખી બની છે 'કૂચી' કુમારકથા તરીકે મારી છે બાકીની મામાન્ય 'કાઠીની છે ટાગાવાળો', 'હર્દિદર્શન' ને 'કાસમ'મા દલિતજીવનનો શાહો વિષય છે 'યમરાજનું રસણુ' ને 'બાટણુ સાહેબા'મા હાસ્યગમમા નવીનતા જેવું નથી

અ પ્રા યાજ્ઞિક

૭૭ અદ્ભુત—વિશેષક, તરી ૨ ૨ મન સુખગમ વૈજનાથ દવે પ્રકાશક ગુજરાતી માહિત્ય ઉત્તેજકમંડળના પ્રયોજક નૈરાખો 'પૂર્વ આફ્રિકા'

નાઈરોબીથી ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળને આશ્રયે બહાર પડતા વાર્ષિકનો આ નોબે વિશેષક છે કાળો, હજુ સાહિત્ય ને આદિતીતેબોની રિવિધતા, છેક આફ્રિકા વગતા ગુજરાતીમાનો ગુજરાતી સાહિત્યમા કેટલો ગમ ને ઉત્તમાદ ધરાવે છે એની મુચક છે આટલે દૂર ગયા ગયા પણ માહિત્યસેતાની ધમશ ગળી, આવું વાર્ષિક પ્રગટ કે વા માટે આ સાહિત્ય ઉત્તેજક મંડળ ધન્યવાદને પા ૩ આફ્રિકાનાં લોકગાઓ, લોકજીવનના રીતગીતોને વગેરે આપના લેખો રમિક છે ચિત્રો ઉપયોગિતા ને સુગોળનમા દીક મદદ કે છે એક દે

કુરસદમાં સારૂ વાચન પૂરું પાડે તેવો આ અંક છે. 'અરુણ' વધુ ઉત્તતિ ને પ્રગતિ પામે એ શુભેચ્છા.

૭૮. નવચેતન (દીવાળીઅંક):—તંત્રી રા. રા. ચાંપશી વિઠ્ઠલજી ઉદેશી, કલકત્તા.

પ્રતિવર્ષ જેમ આ વર્ષે પણ નવચેતનો દીવાળીઅંક આકર્ષક અને સુંદર બન્યો છે. પીરસાયલી કાવ્યપ્રસાદીમાં જાણીતા કવિઓનો ફાળો છે, અને પ્રસિદ્ધ નવલિકાલેખકોની સાત-આઠ નવલિકાઓમાં 'લોહીનું ટીપું' ઘણી રીતે ઉત્તમ ને સરસ છે. નવલિકામાં જ ગણાય એવો 'સાગરચુદ્ધ'નો રોમાંચક અંતિહાસિક પ્રસંગ અને શાન્ત હાસ્યવાણું 'નાટક', બાકીનું હળવું વાચન છે. કાકાસાહેબની કલા પ્રત્યેનો દષ્ટિની મીમાંસા કરતો પ્રો. ઝવેરીનો અભ્યાસી લેખ, કવિ ઇંકબાલની કવિતાનો પ્રધાન સૂર-આસ્મતા-દર્શાવતો લેખ, શ્રી. ર. મ. રાવળ જેવા કલાગુરૂનું જીવનચરિત્ર અને અન્ય વિવિધવિષયક લેખો આ અંકને સર્વાંગપ્રપન્ન બનાવે છે. ચિત્રોમાં પણ રા. કનુ દેસાઈનું મુખ્ય ચિત્ર, યક્ષકાન્તા, વૃદ્ધ છતાં સ્વોશ્રયી શકુન્તલા વગેરે ચિત્રો શોભા અર્પે છે. આવો સરસ અંક આપવા માટે તંત્રીશ્રીને અભિનંદન.

અ. પ્રા. યાજ્ઞિક

૭૯. પ્રકૃતિ—કાર્તિક, સં. ૧૯૯૮ : તંત્રી રા. રા. હરિનારાયણ આચાર્ય, પ્રકાશક ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ, ભદ્ર, અમદાવાદ, લવાંજમ રૂ. ૩

આપણી ચોપાસ વિસ્તરેલી પ્રકૃતિના વિવિધ પદાર્થો, વનસ્પતિ, જીવડાં, પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ, વગેરેના અભ્યાસ અને નિરીક્ષણ ધણા રસદાયક હોય છે. અંગ્રેજીમાં તે એ વિષયનું ઘણું ઘણું સાહિત્ય બહાર પડે છે. આપણા ગુજરાતમાં પણ એ વિષયમાં રસ લેતા ઘણા અભ્યાસીઓ છે અને એમાના કેટલાકે આવા અભ્યાસીઓના વિચારોની અને અનુભવોની આપલે શક્ય બને, માટે એક પ્રકૃતિમંડળ અમદાવાદમાં સ્થાપ્યું છે. એ મંડળ તરફથી જાણીતા અભ્યાસી શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યના તંત્રીપદે એક ત્રૈમાસિક પ્રગટ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. અમદાવાદમાં એ મંડળનું એક નાનું મ્યુઝિયમ છે, અને આર્થિક તથા અન્ય મુશ્કેલીઓ છતાં એ મંડળ સારી પ્રગતિ કરે છે. એ ત્રૈમાસિકના પહેલાજ અંકમાં વિવિધ અભ્યાસી લેખો છે, અને એ એવી શૈલીમાં લખાયા છે કે સામાન્ય જિજ્ઞાસુને પણ એ વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરે. આમ પ્રકૃતિવિજ્ઞાનમાં રસ ઉત્પન્ન કરવાનો અને એ વિષયની વધુ માહિતીઓથી જ્ઞાન વધારવાનો આ એક સ્તુત્ય પ્રયાસ છે. મંડળના કાર્યવાહકોને અભિનંદન સહિત સંસ્થાની ઉત્તતિ વાચ્છીએ છીએ.

અ. પ્રા. યાજ્ઞિક

૮૦. સંદેશ (દીપોત્સવી અંક સ. ૧૯૯૭, અમદાવાદ) મુખ્યત્વે કાવ્યો, અને નવલિકાઓ ને તે ઉપરાંત અભ્યાસી, સાહિત્ય ને અન્ય વિષયને લગતા નિબંધો

થી સમૃદ્ધ રૂપો પાનાનો આ દળદાર અંક 'સંદેશ'નો ૧૯મો દીપોત્સવી અંક છે. કાવ્યોમાં તથા નવલિકાઓમાં કેટલાક જાણીતા લેખકો ઉપરાંત ઘણા ઉગતા કવિઓને અવકાશ આપવામાં આવ્યો છે. આમ પ્રોત્સાહન આપવાની નીતિ છતાં અંકનું હળવું સાહિત્ય એકંદરે ઠીક રસપ્રદ છે, પ્રગતત્ત્વ, સાહિત્ય, અને અન્ય વિષયક નિબંધો આ અંકનું ખરેખર નોંધપાત્ર અંગ છે. શ્રી ખત્રીની પીછીએ ને અન્ય ફોટોગ્રાફીએ અંકને ઠીકઠીક શણગારી આકર્ષક બનાવ્યો છે.

અ. પ્રા. યાજ્ઞિક

ફારબસ ગુજરાતી સભા-ઈ. સ. ૧૮૮૯

("ગુજરાતી"—ત્રી લેખ)

ગુજરાત અને ગુજર્ણમાં ધણી પ્રમિદ્ધિ પામેલા મગ્દુમ ઝાન મિ એલેક્ઝાન્ડર કિન્સોઃ ફાર્બસને યૌ સારી રીતે પીછાને છે એ સાહેબે ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાની ધણી ઉત્તમ પ્રકારે મેના બળબી છે અને ગુજરાતી ભાષા ખીવવવા માટે અપાર શ્રમ લીધે છે. પણ તેઓ પોતાના કાર્યમાં મર્વ રીતે ક્ષેત્ર પામે તે પહેલા સ્વર્ગવાસી થવા ને નેમના આગ્રહેવા કામે જોમ ને તેમ પડ્યા ગયા પોતાની દેવાતિમાં ઝાન મિ ફારબસ ગાહેબે ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ધાર કરના માટે 'ગુજરાતી સભા' નામની એક મડળી સ્થાપી હતી મિ ફારબસને હેતુ એવા દતો કે એ મલાને માટે રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦ નો ગ્રંથક કરવો, ને સભાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ હેતુ કરાવી તે પાર પાડવા

પ્રથમ—ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રંથોનો ગ્રંથક કરવો અને તેમાંથી મા. સા. ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવા

બીજું—પૂર્વ અને પશ્ચિમની ભાષા એટલે ગંદકૂત, પ્રાકૃત, પદ્યવતી, ફારગી, ગરબી, ઉર્દૂ, ફિન્ડી, અંગ્રેજી અને ફેઆદિમાંથી ગરમ ગ્રંથોના ભાષાન્તર કરાવવા તથા તેને હપાવી તેન મૂળ કિમતે પ્રસિદ્ધ કરવા

ત્રીજું—સ્વયંકૃત ગ્રંથકારોને ધનથી અને બીજા પ્રકારે વિસ્તરત આપવું અને પછી તે ગ્રંથ એ મડળીએ પોતાને ખર્ચે પ્રસિદ્ધ કરવા

જે હેન્ડબીલ તે વેળાએ બદા પાડામાં આપુ હતું, તેમાં આ પ્રમાણે ત્રણ હેતુ ગમાયા દતો જોડે તે હેન્ડબીલમાં ફેટલીક બીના ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથકમાં ગમાવામાં આવી છે, તે જાજના વિદ્વાનો માન્ય ગણે તેની નથી, કેમકે ગુજરાતી ભાષાનું ફેટલુક માલિય દગણું બદાગ આવે છે, તે જોના આ ભાષાના ગમાવમાં જે હાથ મૂકામાં ગાગી દતો તે ગમ તપામનો કર છે તથાપિ તે વળાએ તે હેન્ડબીલ તજા શુભ હેતુથી કાઢ્યુ હતું ફારબસ ગમાએ જે પહેલા હેતુ પાર પાડવા હાથે દતો તે તેનુ ગરમ લાભે મુંજ હમા મિ ગ્રંથકારમાં શુભગમ દેમાઇ પાર પાડે છે, ને વડોદરામાંથી આવકવાડના આગ્રવ નીચે ત્યાંના ફેગવણી ખાતાના વડા ગ દગોવિન્દગ ગર આવે છે ૧૮૮૪ મા જે હેન્ડબીલ મિ ફારબસે બદાગ પાડ્યુ હતું તે મિ ફારબસ આજ દેવાન દોન તો આવી રીતે જોઈ ગાતે કે ગુજરાતી ભાષામાં કેવા ગ્રંથો છે પણ તે વળાએ ઉત્તમ પ્રમાણના ગ્રંથો નહિ જોવામાં આવેલા હોવાથી મિ ફારબસે આ ગમા સ્થાપી ઉચિત પારી આ હેન્ડબીલ બદાગ પાડ્યુ હતું આ કાર્ય હેન્ડબીલમાં મગ્દુમ જોન વિગમન મગ એલેક્ઝાન્ડર પ્રાન્ડ, સર બાર્ટેલ ફીચર, ને ડૉ દાડિમના વિચારે પણ દાકમા દતો આ હેન્ડબીલ લેખે મા હતું દગણી નીચે પ્રમાણે ત્રણ ગમાવા દતો, પણ તેમાંથી પણ માલગ વમુદ દતો જે જે રીતે જમે દોગ આવી છે, તેમાં જે જે ફુડી ફુડી છે તે નજ, તસુમ દતો જે બાજીના વમુદ દતો નથી

૩૧

૩.

જા. ૧૮૮૧-૮૨ હાથકાર	૫૦૦	જા. ૧૮૮૨-૮૩ હાથકાર	૫૦૦
જા. ૧૮૮૩-૮૪ હાથકાર	૧૦૦૦	જા. ૧૮૮૪-૮૫ હાથકાર	૧૦૦૦
જા. ૧૮૮૫-૮૬ હાથકાર	૩૦૦૦	જા. ૧૮૮૬-૮૭ હાથકાર	૨૦૦૦

	રૂ.		રૂ.
શેઠ કર્તુરચંદ રાયચંદ	૩૦૦૦	મોરખીના ,,	૧૦૦૦*
,, ખરશેદજી ફરદુનજી	૫૦૦૦	ખાલીનાગુના ઠાકોર	૧૦૦૦*
,, કરસનદાસ માધવદાસ	૫૦૦	ધરંજીના ઠાકોર	૫૦૦
,, ગોકુલદાસ તેજપાત્ર	૫૦૦*	વાંકાનેરના ઠાકોર	૩૦૦
ડૉક્ટર ભાડિ દાજી	૫૦૦	સાયલાના ,,	૩૦૦*
જીનાગઢના નવાબ	૫૦૦૦	ચાનવખતરના ઠાકોર	૩૦૦
ભાવનગરના ઠાકોર	૫૦૦૦*	બગલાના ઠાકોર	૨૦૦*
નવાનગરના જમસાહેબ	૪૦૦૦*	માલીઆના ઠાકોર	૨૦૦*
પોરબંદરના રાણાજી	૨૫૦૦*	લાહીના ઠાકોર	૨૦૦
ધાંગધાના રાજાજી	૨૫૦૦*	જમદાગુના ઠાકોર	૨૦૦*
ગોંડળના ઠાકોર	૧૭૫૦*	વલાના ઠાકોર	૧૫૦
ચુડાના ,,	૨૦૦*	કોઠાદ અંબવી	૧૦૦*
વઢવાણના ઠાકોર	૧૨૫૦*	વીરપુર	૧૦૦*
લીંબડીના ,,	૧૨૫૦*	શેઠ મંગળદાસ નથુભાઈ	૫૦૦

આ પ્રમાણે કુલ નાણાં રૂ. ૬૫,૭૦૦ લરાયા હતાં, પણ તેમાંથી રૂ. ૨૮,૨૦૦ વસુલ થયાં છે. કમનસીબને જોગે કાઠીઆવાડમાં જોગા થયેલાં નાણાંની ટુંડી મુંબઈમાં મી. ફારગસ પર મોકલવામાં આવી. તેઓએ તે નાણાં મુંબઈ જેન્કમાં પોતાના ખાતામાં જમે કરાવ્યાં, ને તેટલામાં તેમની તળિયત બગડવાથી પૂતે ગયા અને ત્યાં મરણ પામ્યા. આ બાદુએ શેરબજારે મહોંકાણુ વાળવાથી લોકો પામમાલ થઈ ગયા, ને તે વેળાની મુંબઈએ ક લાંગી, ને તેમાં મિ. ફારગસના આશરે ૭૦ શેરનાં નાણાં ફૂળ્યાં. મી. ફારગસની બાતુ અને પુત્રો ધણી ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડ્યાં, ને તેમની પાસે કંઈ નાણાં રહ્યાં નહીં, ને જે નાણાં સભાના અંગનાં હતાં તે જે વસુલ કરી લેવામાં આવે તો મિ. ફારગસની બાતુ અને પુત્રો ધણી ખરાબ અવસ્થામાં આવે. આ પ્રમાણે હોવાથી મી. હોપે (હાલમાં મર) લખી જણાવ્યું કે જે સભા તેઓનો કંઈ બચાવ કરી શકે તો ધણું સાફ. સભાની મેનેજિંગ કમિટિએ ધણો લાંબો વિચાર કરીને સભાના પિતા, બાતુ અને પુત્રોને આશ્રય આપવો ઉચિત ધાર્યો હતો. સભાએ કરાવ્યું કે 'ફારગસ સાહેબની રાસમાળા છે તેના ભાષાન્તરનો હક્ક મરનારની સ્ત્રી પાસેથી ખરીદ કરવો, તેમ જ રાસમાળાનાં ચિત્રો પણ ખરીદ કરવાં, તેમ જ જે કેટલાંક મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ્સ મિ. ફારગસે ખરીદ કીધા છે' તે ખરીદ કરવાં. આ સંધળું ખરીદ કરીને રૂ. ૬,૧૧૧-૯-૯ આપવામાં આવ્યા. સભાએ રાસમાળાનો હક્ક ખરીદ કીધો, તેનું ભાષાન્તર મિ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ પાસે કરાવ્યું, ને તેને માટે રૂ. ૩,૦૦૦ સભાની અનુમતિથી આપવામાં આવ્યા હતા. તે મુજબ છપાવવાનો ખર્ચ આશરે રૂ. ૩,૦૦૦ થયો હતો. આ પ્રમાણે રૂ. ૧૨૦૦૦) ને આશરે નાણાં મૂળ ફંડમાંથી ખર્ચાઈ ગયાં છે. બાકીના રૂપિયાની નોટ સભાના સેક્રેટરી મી. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી પાસે છે, જે તેઓએ મુંબઈ બેંકમાં મૂકેલી છે. પુસ્તકો રાયલ એશીઆટીક સોસાયટીના એક કબાટમાં રાખેલાં છે. આ ફંડમાંથી કવિ નર્મદાશંકરે 'નર્મદાવ' કાઢ્યો ત્યારે રૂ. ૫૦૦) બક્ષીસ આપ્યા હતા. હાલમાં તે અનામત નાણાં બાજુ વધ્યાં કરે છે, ને તે રકમ લગભગ ૪૪,૦૦૦ની થઈ છે.

ફારબસ સભાના નાણાનો શો-ઉપયોગ થાય છે એવો સવાલ અમે જ સને ૧૮૮૪મા ઉપાડ્યો હતો આ પછી તેજ સવાલ ખીજાઓએ પણ ઉપાડી લીધો છે પણ દિલ્લીગીરીની વાત એટલી જ છે કે લોકલાહના આ સવાલમા કેટલાક ધણા આડા વહી ગય છે, ને મૂળ મુદ્દાને કારે મૂકીને ડાળ-પાખડાને વળગી જે લાલકાગક હેતુ છે, તે વીસરી જવામા આવે છે મિ મન સુખરામ સર્વગમ ગુજરાત અને મુખર્ષમા એટલા બધા પ્રસિદ્ધ છે કે તેઓના પર મિથ્યા અપવાદ મૂકવો એ પોતાની હાસી કરાવવા જેવું છે, ને તેથી શકાથી કેટલાકે મિ મન સુખરામને સવાલો કરે છે, તે માન્ય રાખવા ભોગ નથી આ તો વાત ખરી છે કે ફારબસ સભાનું આ ફડ તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણેના ઉપયોગમા લેશે એવો ભય જ મિથ્યા છે મિ મન સુખરામ મરહુમ ફારબસ સાહેબના એક ખાસ મિત્ર છે, ને તેઓ મરનારની ઇચ્છા પ્રમાણે જ અમલ કરવાને ધણા ખતીલા છે તેઓ એમ ધારે છે કે મિ ફારબસનો મૂળ મુદ્દાનો હેતુ થોડો પૈસે પાગ પડે તેમ નથી આ ફડ વધતુ જશે તો અગાડી જતા ધણા લાભો કરી શકશે જે ફડો નબળા રિયતિમા હોય છે તેમાથી સાગ કામો થાય છે, તો ધણા થોડાને વધારે કરવા જતા મૂળ ફડ નબળુ પડે છે જે હાલમા કહેવામા આવે છે, તેમ જ મિ મન સુખરામે ૧૮૬૯થી જ ફડનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો હોત તો આજે ફડની હાલત કોઈ પણ રીતે સારી ચાત નહીં, અને ફડ પોતે પણ ફના ચર્ષ જાત જે મૂળ મુદ્દાનો મગનાર મિ ફારબસે હેતુ રાખ્યો છે તે હેતુ પાગ પાડવા માટે પુરુષણ નાણાની જરૂરિયાત છે, તેથી જે એ કામ કરવા માડ્યું હોત તો ઓછા નાણા હોવાથી મૂળ ચાપણુમાથી નાણા ખર્ચાત, અથવા તો વ્યાજ આવતા હાલ જે નાણા વધ્યા છે તે વધત નહિ-પણ ફાકટમા તે નાણા પણ તણાઈ જાત મિ મન સુખરામનો આવો ફડો હેતુ છતા તેમના પર ધણાકા વિના જાણે આક્ષેપ કરે છે, એ દિલ્લીગીરીકારેલું છે મિ મન સુખરામ, કોઈ પણ ગૃહસ્થ કે જે એ સભાની કઈ પણ રીતે સારી વ્યવસ્થા થએલી જોનાને ઇન્તેજાર છે, તેને જોઈતી હકીકત જણાવવા તૈયાર છે જ, ને તે પ્રમાણે જણાવે પણ છે જે સારા નાણા જમા થયા હશે તો સભાનું કામ કોઈ વખતે પણ સારી રીતે જ ચાલશે, ને તેવું કામ આવે તેને જ માટે મિ મન સુખરામ નાણાનો વ્યર્થ વ્યય કરવાને ડર છે, તેમ જ કોઈ ખીજા ખાતાને આપવાને પણ તૈયાર થતા નથી એક વાર કોઈ પણ ખાતાને સ્નાધીન આ નાણા થયા પછી તે મૂળ મતલબને અનુસરે કે નહિ તે બાબત વિષે તેના પર ધણો અકુશ રખાતો નથી, એવો મિહાત ધણા ધણા ખાતાના ફડોની જે વ્યવસ્થા થાય છે તે જોતા આપણે કહી સકીએ છીએ

(સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી' તા ૧૪મી જુલાઈ ૧૮૮૬, પાન ૭૦૭ ત ત્રીની નોંધ)

પુસ્તકપહોંચ-સાહાર સ્વીકાર

(વર્ષ ૬, અં. ૪, જાન્યુ.-માર્ચ-૧૯૪૨; ૧૦૨-૧૬૬)

૧૦૨. શ્રી હૈમસારસ્વત સત્ર, અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ. મૂ. રૂ. ૩-૦-૦
 ૧૦૩. ઐતિહાસિક સંશોધન (પરિપદ ગ્રન્થાવલિ: ગ્ર. ૧) લે. રા. રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી, મૂ. ૫-૦-૦
 ૧૦૪. પરિપદપ્રમુખોનાં ભાષણો (૧ થી ૧૩ સંમેલનોનાં) મૂ. રૂ. ૪-૦-૦
 ૧૦૫. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ૧૩મું સંમેલન-કરાંચી. અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ. મૂ. રૂ. ૪-૦-૦

નોંધ:-૧૦૨ થી ૧૦૫ ના પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ; ડૉ. ભારતીય વિદ્યા-ભવન, અંધેરી.

૧૦૬. કાઠીઆવાડના ધડવૈયા: લે. રા. નિરંજન વર્મા ને રા. જયમદલ પરમાર, મૂ. ૦-૧૨-૦
 ૧૦૭. મળેલા શ્રવ: (પ્રલંબાળ ભેટ ૧૯૪૧) લે. રા. પન્નાલાલ પટેલ રૂ. ૧-૧૨-૦.
 ૧૦૮. રાંગગાજળિયો: (" " ૧૯૩૯) લે. રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી મૂ. રૂ. ૧-૮-૦
 ૧૦૯. સમરાંગણુ: (" " ૧૯૩૮) " " " " મૂ. રૂ. ૧-૮-૦
 ૧૧૦. વસુધરાનાં વહાલાં દવલાં: (પ્રલંબાળ ભેટ ૧૯૩૭) લે. રા. ઝવેરચંદ મેઘાણી મૂ. રૂ. ૧-૮-૦

નોંધ:-૧૦૬ થી ૧૧૦ ના પ્રકાશક સ્વાધીન મુદ્રણાલય રાણપુર, કાઠીઆવાડ.

૧૧૧. ખાવલાનાં પરાક્રમ, લે. સૌ. હંસા મહેતા બી. એ. મૂ. રૂ. ૧-૮-૦
 ૧૧૨. ગોળીબારની મુસાફરી, " " " " " મૂ. રૂ. ૧-૮-૦
 ૧૧૩. બાળ વાર્તાવલિ, " " " " " મૂ. રૂ. ૧-૮-૦
 ૧૧૪. અરૂણનું અરૂણત સ્વપ્ન " " " " " મૂ. રૂ. ૧-૮-૦
 ૧૧૫. હિમાલય સ્વરૂપ અને બીજાં નાટકો, લે. સૌ. હંસા મહેતા, બી. એ. મૂ. રૂ. ૧-૮-૦

નોંધ:-પ્ર. ૧૧૧ થી ૧૧૫ ના પ્ર. શિષ્ટ સાહિત્ય ભંડાર, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

૧૧૬. ખીરસા કાષ (જોડણી માટે) શુ વિદ્યાપીઠ, ગ્રન્થ, પુ. ૧૪ મૂ. ૮-૮-૦
 ૧૧૭. ગાંધીજી (હિન્દી) લે. રા. જુગતરામ દવે. અનુ. કાશીનાથ ત્રિવેદી. મૂ. ૦-૬-૦.
 ૧૧૮. સયાની કન્યા સે (હિન્દી) લે. રા. નરહરિ પરીક્ષ ને રા. મહાદેવ દેસાઈ. અનુ. રા. કાશીનાથ ત્રિવેદી મૂ. ૦-૮-૦.
 ૧૧૯. બાપુ. મૂળ લે. ધનશ્યામદાસ ખીરલા મૂ. ૦-૧૨-૦
 ૧૨૦. મધુકર " " રા. રા. વિનોબા ભાવે જમનાદાસ ભગવાનદાસ રમા. ગ્રં. ૨૪. મૂ. રૂ. ૨-૦-૦
 ૧૨૧. ટોલ્સ્ટોય અને શિક્ષણ, અનુ. રા. રા. પાંકુરંગ વિઠ્ઠલ વળામે રા. જમનાદાસ ભ. રમા. ગ્રં. ૨. મૂ. ૦-૮-૦

૧૪૩. ગુજરાત સાહિત્યસભા ગ્રમદાવાદ. પ્રગટવતી સતે ૧૯૪૧, ૪૦મું અંકરથ વાણ્ય.
૧૪૪. વીરપૂજન: લે. રા. રા. મોદનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ. ડે. ગાંધીય સાહિત્ય
મંદિર, હવાડીયા ચકલા મ. રા. ૧-૮-૦

૧૪૫. મંસ્તૃતિ: લે. પાગશર્મા, પ્ર. ન. રા. મુકુન્દરાય વિજયશંકર ખટ્ટણી દેવનિવાસ,
માણેકવાડી લાવનગર મ. રા. ૨-૦-૦

૧૪૬. વિશ્વતિમંદિર: લે રા. અશોક દર્પ, જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા, પુ. ૧૦૧, અવનલાલ
એન્ડ સન્સ, અમદાવાદ અને મુંગર્મ-૨ મ. રા. ૨-૦-૦

૧૪૭. Development of Gujarati literature: A. D. 917-1938.
By D. B. K. M. Jhaveri M. A. LL. B. J. P. Published by M. R.
Majmudar M. A. LL. B. Price Rs. 4-0-0; Pratapganj Baroda.

૧૪૮. Beauties from Kalidas (કાલિદાસશ્રુતિમન્જુષા ગંઘર) લે. ને. પ્ર. કેશવ
અપ્પા પાધ્યે, બી. એ. એલએલ. બી. વકીલ લામકાર્ટ. મુંગર્મ નં. ૪. મ. રા. ૧-૮-૦.

૧૪૯. હેમાદ્રિ ર્ફ હેમાડ પંત (મરાઠી) લે. રા. રા. કેશવ અપ્પા પાધ્યે, બી. એ. એલએલ.
બી. હાર્કોર્ટ. મુંગર્મ નં. ૪ મ. રા. ૩-૦ ૦.

૧૫૦. સરકળ (ગગઠી) વાણ્વલ અને ટેક ગોનાયટી કોલાવા રોડ, મુંબઈ. મ. ૦-૨-૦.

૧૫૧. Selections from Classical Gujarati literature Vol. 3.
(17th, 18th & 19th centuries) Dr. Jrech Jehangir Sorabji Tara-
porwala B. A. PH. D. Published by The University of Calcutta.
Price Rs. 6-0-0

૧૫૨. શ્રી સૌરાષ્ટ્ર તીર્થસંઘ યાત્રા (સચિત્ર) પ્ર. શ્રી જામનગર જૈન ઓસવાલ
વૉલન્ટીઅર કાર જામનગર.

૧૫૩. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય (ગ્જત મહોત્સવ ગ્રન્થ) (સચિત્ર) પ્ર. રા. રા.
મોતીચંદ ગિરધરદાસ કાપડીયા સોલોસીટર અને રા. રા. ચંદુલાલ સારાભાઈ મોદી. માનદ
મંત્રીઓ, ડે. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ગોવાલીયા ટેન્ક-મુંગઈ.

૧૫૪. સ્તોત્રદય શ્રી મહિમ્ન તથા શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ-મૂળ શ્લોક, અનુવાદ અને ટીકા સહિત
સં રા. રા. અબ્યાસી, ડે. લાવનગર, શ્રીયુત નિરજન દેશાઈ, બી. એ. એલએલ. બી.
રશિકાય મ. ૧-૪-૦

૧૫૫. ભારત વાહુવલીરાસ તથા લુહિરાસ (વિ. સં. ૧૨૪૧) સં. શ્રી. જીનવિજયજી મુની

૧૫૬. The Date of Bhagvat by Shri Durgashankar K. Shastri.
Reprint.

૧૫૭. A Guide to the Ruins of Bassain by Braz A. Fernandes
Published by Bombay Historical Society 1941.

૧૫૮. પાન-સોપારી, તેના ફાયદા-ગેરફાયદા-લે. ડૉ. કે. ડી. જીલા-નવસારી.

૧૫૯. આશુતો પ્રવાસ : લે. રા. રા. મૂળજીભાઈ પી. શાહ, પ્ર. એમ. પી. શાહની
કું. વડોદરા. મ. ૦-૪-૦.

૧૬૦ પડિતયુગનુ મહાકાવ્ય (વાર્ષિક વ્યાખ્યાન, શુ વ સો ૧૯૪૧) વ્યા
ગ વિશ્વનાથ મ બદ

૧૬૧ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય મળધમા કેટલાક ભગો લે રા રા અંખાનાલ
શુ જ્ઞાની, ખી જો, શ્રી જ્ઞેન મહાવીર વિદ્યાવય સમારક ગ્રથમાથી ઉદ્ધૃત

૧૬૨ ગુજરાત મસોધનપત્રિકા-ગુજરાતી કુદુબોની આર્યિક અને આહાર વિષયક
તપામ, પત્રિકા-ન ૧

૧૬૩ વાર્ષિક વ્યાખ્યાન (આતગરાષ્ટ્રિય સહકારગ્રંથે ચીખલીમા સને ૧૯૪૧),
લે કેશવલાલ દિ કામદાર, પ્રો વડોદરા કોલેજ

૧૬૪ Report for, 1940-41, Prince of Wales Museum, Bombay.

૧૬૫ મંગીત પ્રવેશપોથી, ભાગ ૧ લો, ચોજક ગ ગ રતિવાન ગ અખ્યુ

૧૬૬ નદાકાગક કુજરો, ભાગ ૩ જો, પ્રકાશ ગ મૂળજી કાનજી આનડા, સીતુગન
અનર, કચ્છ મુ ૩ ૩-૦-૦

દિવાળીના અંકો

૧ "ગુજરાતી" (સાપ્તાહિક ગુજક) પુ ૬૨ અ ૪૨

૨ સંદેશ (દૈનિક-અમદાવાદ) સ ૧૯૯૭ (સચિત)

૩ દાડિયો-(સુરત) સ ૧૯૯૭, નવસિકા અક

૪ પ્રજાબધુ-(સાપ્તાહિક), અમદાવાદ, સ ૧૯૯૭, પુ ૪૪, અ ૪૨

૫ હિતેન્દ્રુ-(સુરત મોચી જાતિ-મામિક) મ ૧૯૯૭, ક્રમાંક ૧૪૨

Journals

1 Indian Literary Review, Vol 12, 8, 9, 10, 11 September,
to January

2 B B Royal Asiatic Society, Vol 17, 1941

3 Journal of the Gujarat Research Society, Vol 3, 4, Part I

4 Bombay Historical Society, Vol VI, No 1 and 2, 1941

5 Bulletin, Deccan College Research Institute, Vol III, No 4

માસિક

૧ નવચેતન વર્ષ ૨૦, પુ ૪૦, અ ૧, ૨, ૩, ૪, ઓક્ટોબર (દિવાળી અંક) થી
જન્યુઆરી

૨ સાગદા વર્ષ ૧૮, પુ ૩૬, અ ૧, ૨, ૩, ૪ ઓક્ટોબરથી જન્યુઆરી (ત્રી અંક)

૩ પ્રસ્થાન વર્ષ ૧૬, અક ૧૧, ૧૨, વર્ષ ૧૭ અક ૧, ૨, શાદ્રપદથી માગશર

૪ ગુણસુદરી : વર્ષ ૧૯, પુ ૩૭, અ ૨, ૩, ૪, ૫ ઓક્ટોબરથી જન્યુઆરી

૫ શ્રી જ્ઞેન મત્યપ્રકાશ વર્ષ ૭, અક ૧ ક્રમાંક ૭૩, ૭૪ ૭૫ દીપોત્સવી અક, ૭૬
૨, ૩, ૪, ૫, પોષ

૬ પારીદાર વર્ષ ૧૯, અ ૧, ૨, ૩, કાર્તિક, માગશર, પોષ

૭ શ્રી જ્ઞેન ધર્મપ્રકાશ પુ ૫૭, અક ૭, ૮, ૯, ૧૦ આશ્વિનથી પોષ

- ૮ ખડાયતામિત્ર : વર્ષ ૨૭, ૧૨, આસો
 ૯ કુમાર : વર્ષ ૧૮, અંક ૧૦, ૧૧, ૧૨, સળંગ અંક ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬ ઓક્ટોબરથી
 ડીસેમ્બર
 ૧૦ પુસ્તકાલય : પુ. ૧૬, અંક ૧૦, ૧૧, ૧૨ ઓક્ટોબરથી ડીસેમ્બર, વર્ષ ૧૭,
 અં. ૧, જન્યુઆરી
 ૧૧ કમર : વર્ષ ૧૧, અંક ૧૦, ૧૧, ૧૨, વર્ષ ૧૨, અંક ૧, ઓક્ટોબરથી જન્યુઆરી
 ૧૨ ભૂમિ : વર્ષ ૧૧ અંક ૭, ઓક્ટોબર
 ૧૩ શિક્ષણ અને સાહિત્ય : વર્ષ ૩, અંક ૧, ૨, ૩, ૪, ઓક્ટોબરથી જન્યુઆરી
 ૧૪ કારવા : પુ. ૩, ૧૦, ૧૧, ૧૨, અં. ૩, ૪, ૫, ઓક્ટોબરથી જન્યુઆરી
 ૧૫ શ્રી આત્માનંદપ્રકાશ : પુ. ૩૮, અંક ૩, ૪, ૫, ૬, આશ્વિનથી પૌષ
 ૧૬ રેખાગતિ : વર્ષ ૩, અં. ૪, ૫, ૬, નવેમ્બરથી જન્યુઆરી
 ૧૭ આનંદાશ્રમ : વર્ષ ૧૦, અં. ૫, ૬, ૭, આશ્વિનથી માર્ગશિર્ષ
 ૧૮ સુવાસ : વર્ષ ૪, અંક ૬, ૭, ૮, ૯, ઓક્ટોબરથી જન્યુઆરી
 ૧૯ ઉત્થાન : વર્ષ ૧, અંક ૪, ૫, ૬, ૭, આશ્વિનથી પૌષ
 ૨૦ કિશોર : વર્ષ ૬, અંક ૭-૮, ૯-૧૦, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર
 ૨૧ કવિતા : વર્ષ ૧ અંક ૩, ૪, ૫, ઓક્ટોબર, નવેમ્બર, ડીસેમ્બર
 ૨૨ નવરચના : વર્ષ ૬, અંક ૭, ૮, ૯, ૧૦, ઓક્ટોબર, નવેમ્બર, જન્યુઆરી
 ૨૩ ઓર્બોધ : વર્ષ ૮૫, અંક ૯ (ગરબા અંક) ૧૦ (સ્વ. જીવનલાલ રમારક અંક)
 ૧૧-૧૨, વર્ષ ૭ અંક ૧, સપ્ટેમ્બરથી જન્યુઆરી

સાપ્તાહિક—૧ કેસરી (પુના, દર સપ્તાહે બે વાર); ૨ “ ગુજરાતી ” મુંબઈ; ૩
 “ બેધડી મોજ ” ૪ “ ઈસ્લામી ”; ૫ “ પ્રજાગંધુ ”; ૬ “ ગુજરાતી પંચ ”; ૭ “ મુસ્લીમ
 ગુજરાત ”; “ દાંડિયો ”; ૯ “ જૈન ”; ૧૦ “ સ્ત્રીશક્તિ ”; ૧૧ કુલજાળ, ૧૨ હરિજન
 બંધુ, અમદાવાદ

પાક્ષિક—૧ જ્યોતિર્ધર, ૨ પ્રાથમિક શિક્ષક

ત્રૈમાસિક—૧ સુદ્ધિપ્રકાશ ; વર્ષ ૮૮, અંક ૪, ઓક્ટોબર-ડીસેમ્બર ૧૯૪૧

૨ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યપત્રિકા (૬૦) આશ્વિન આ. ૧૮૬૩

૩ માનસી, વર્ષ ૬, અંક ૩

૪ ભારત-ઇતિહાસ સંશોધક મહલ-પુના ત્રૈમાસિક (૮૫), વર્ષ ૨૨ અં. ૨,
 આશ્વિન શકે ૧૮૬૩

૫ ભારતીય વિદ્યા, ભાગ ૨, આશ્વિન અ. ૧ સં. ૧૯૧૭

૬ પ્રકૃતિ : પુ. ૧, અં. ૧, કાર્તિક, સં. ૧૯૯૮, ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ
 અમદાવાદ.

શ્રી બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલયની સ્થાપના

ધીમંત, શ્રીમંત, ઉદાર હૃદયવત સર્જનોને વિનંતિ

સને ૧૮૫૧માં મુખર્ષીમા સ્થપાવેલી, “બુદ્ધિવર્ધક સભા”નું ૬૩ શ્રી હાઇકોર્ટ મુખ્ય દ્વાર રીતસર મેળવી લઈ, મૂળ ઉદ્દેશોને અનુસરીને “બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલય”ની સ્થાપના શ્રી કાર્તિક શુભરાત્રી સભાના આશ્રયે ૧૯૩૪માં (૨૬-૭-૩૪) થઈ છે. મુખ્યત્વે એની સ્થાપના અંગ્રેજી, મરઠ્ઠી, પ્રાકૃત, હિન્દી, મરાઠી, ફારસી, બર્મી, શુભરાત્રી, એ મહુ ભાષાઓના વિવિધ પ્રકારના ‘રેફરન્સ’ વા આકર-માહિતી-વિષયી ગ્રંથોના સંગ્રહ કરવાને થઈ છે તેનો પ્રધાન હેતુ શુભરાત્રી સાહિત્ય અને શુભરાત્રીના ઇતિહાસના જ્ઞાતાઓને, સંશોધકોને અને અભ્યાસીઓને પ્રાપ્તિ-માહિતી સરળતાથી એક જ સ્થળેથી મળી શકે તેની મગત અને વ્યવસ્થા કરવાને છે તેમ જાણુ અને સમાજશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આદિના વિવિધ ભાષાઓના ગ્રંથો પણ મંગદાયા છે સર્વ સાહિત્યગતિકા અને સંશોધકોના ઉપયોગ અર્થે ૧૯૩૭ના એપ્રિલ માસથી આ “બુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલય” રીતસર ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું છે સભામંદિરમાં બેઠીને વિદ્વાનો પોતાના અર્જુન મમયે પણ તેના લાભ વ્યવસ્થા લઈ શકે એવી વ્યવસ્થા અને સંગ્રહ કરવામાં આવેલી છે ધેર પુસ્તકો લઈ જવાનો પ્રતિબંધ હોઈ તેના ઉપયોગ સંકુચિત પ્રમાણમાં હાલમાં થવા નાગ્યો છે.

શુભરાત્રીનો અભ્યાસક્રમ આદરેનારા શ્રી એ, અને એમ એ ના તેમજ કોલેજોના અન્ય વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ એ મહામંદિરમાં બેસી, તેના લાભ લેવા માગ્યો છે, જો કે હજી તેમની સંખ્યા ગણીગણી (૮-૧૦) છે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીનો તેમજ વિદ્યાર્થીની પણ અદ્ય પ્રમાણમાં તેના લાભ લેતા ગદે છે.

પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરનાર કનેથી કોઈ કી લેવાતી નથી અને તેમને મગત પડે તો મમયે મહામંદિરમાં બેસવાની અનુકૂળતા પણ કરી આપનામાં આવે છે.

પુસ્તકોનો સંગ્રહ ૮-૯ હજારનો છે, નાણાની સંગ્રહ થાય તો તે વધે એમ છે અંગ્રેજી, મરઠ્ઠી, મરાઠી, શુભરાત્રી, હિન્દી, ફારસી ભાષાઓના ‘રેફરન્સ’ ગ્રંથો મુખ્યત્વે મંગદાયા છે.

૧૯૩૭ રૂા ૧૭૯-૩-૦ ના, ૧૯૩૮ મા આસર રૂા ૪૩૧-૦-૦ ના, ૧૯૩૯ મા ૧૭૧-૧૪-૦ ના, ૧૯૪૦ મા ૪૩૭-૭-૦ ના સને ૧૯૪૧માં રૂા ૩૭૫ના પુસ્તકો ખરીદાયા છે એ માથે અત્યાર સુધીમાં રૂા ૧૫૯૦-૦-૦ ના પુસ્તકો ખરીદાયા છે ઉપરાંત પુસ્તકો આદિ બધાવવામાં રૂા ૧૭૫ ખર્ચાયા છે.

ઉપરાંત ૧૯-૫થી ૧૯૪૧ સુધીમાં મુખ્યત્વે જરૂરયાનક પુસ્તકો ભેટ મળ્યા છે, તેમજ પુસ્તકોની ખરીદી માટે પણ નાણાંની નીચે પ્રમાણે મદ મળી છે.

(૧) રૂા ૨૧ ઈશ્વારમ મુ દેસાઈના વળ પુત્રો તરફથી શુભરાત્રી પ્રી પ્રેમના મળ્યાં શુભરાત્રી પુસ્તકો (૧૯૩૪ સુધીના)

(૨) રૂા ૨૫ માસગથી નગમિદરાવ બો દિવેગીવાના પુસ્તકાલયના ૧૧૦૦ પુસ્તકો તેમજ પુસ્તકોના પ્રમલકુમાર ન દિવેગીવા તરફથી મળ્યા છે.

(૩) શ્રી કાર્તિક શુભરાત્રી મહાએ પોતાના પ્રુ સમદનાં ૮૨૫ પુસ્તકો મળ્યા.

ઉપરાંત “ત્રૈમાસિક”નો બદલી આદિમાં મળતાં પુસ્તકો ૫૭૦ (૧૯૪૧ સુધી). (૪) શ્રી ડા. ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો ગુજરાતી, ઉર્દુ, અરબી વગેરે ૪૬૦

(૫) ડા. ૧૦૦ રા. રા. પ્રાગજી દયાળજી હરિયાણી શેઠ. (૬) ડા. ૧૦૦ ભાવનગર. મહારાજ શ્રી કૃષ્ણકુમારમિહજી તરફથી સ્વ. સર પ્રભાશંકર દ. પટ્ટણીજી દ્વારા. (૭) સ્વ. કવિ નર્મદસમારકમાંથી ડા. ૩૦૦ નાં પુસ્તકો તેના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી સર પુરુષોત્તમદાસ કાકોરદાસ.

(૮) રા. રા. ચાંદાભાઈ અ. મુજાળા અંગત લાયબ્રેરીમાંથી આશરે ૧૦૦૦ ગ્રંથો (૧૯૩૫); ઉપરાંત વધુ ૨૩ ગ્રંથો ૧૯૩૭માં.

(૯) ભાવનગરના માજી દિવાનો શ્રી. ગૌરોશંકર ઉદયશંકર (ગગાભાઈ) ઓઝા અને શ્રી. વિજયશંકર ગૌ. ઓઝાના પુસ્તકસંગ્રહો (૮૨૫) તેમના પુત્ર રા. હરિભાઈ વિજયશંકર ઓઝા.

(૧૦) શ્રી સયાજી જ્ઞાનમાળાનાં ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૦નાં પુસ્તકો. (સં. ૨૭૦ સુધી) (૧૧) શ્રી સયાજી બાળ જ્ઞાનમાળા: પુખ્તો ૧૯૩૭થી ૧૯૪૦ (અં. ૧૬૭ સુધી) (૧૨) ગાયક: વાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝના ગ્રંથો (નં. ૮૮ સુધી; ઇ. સ. ૧૯૪૦) (૧૩) ગાયકવાડ ‘આર્ટિ-ઓલોજી’ ખાતાનાં પ્રકાશનો. (અં. ૧૯૪૦)

(૧૪) ભારત ઐતિહાસિક સંશોધનમંડળ પૂનાના ગ્રંથો. (સં. ૧૯૩૮)

(૧૫) શેઠ દેવચંદ લાલચંદ (સુરત) ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો. (સખ્યા ૯, અં. ૧૯૪૧)

(૧૬) ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં કેટલાંક પસંદ કરેલાં પ્રકાશનો. (ઇ. સ. ૧૯૪૧)

(૧૭) દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝંવરી તરફથી પોતાનાં પુસ્તકો, ઉપરાંત મોડર્ન રીવ્યુ, સાહિત્ય, જ્ઞાનસુધા, વસત, ગુણસુંદરી, સુંદરીસુખોદ, આદિની કાપલો (કુલ ૩૭૫ ગ્રંથો). ઉપરાંત દર વર્ષે તેઓ તરફથી સંખ્યાબંધ પુસ્તકો બેટ આપવાની કૃપા તેઓ ચલુ કરતા જ રહે છે.

(૧૮) ન્યાયમૂર્તિ હ. વ. દિવેદીયાએ આ પુસ્તકાલયને રજીસ્ટર્ડ કરાવી આપ્યાથી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનાં પ્રકાશનો. (ઇ. સ. ૧૯૪૦)

(૧૯) મંસ્કૃત આનન્દાશ્રમ શ્રેણીના ગ્રંથો સં. ૨૨, રા. રા. ધર્મસુખરામ ત. ત્રિપાઠી, બી. એ. (૨૦) સ્વ. ર. ઉ. દવે આદિ કેટલાક વિદ્વાનોનાં પોતાનાં પુસ્તકો ૨૯. (૨૧) વિજયધર્મ સ્મારક ગ્રંથમાળાનાં પુસ્તકો ૪૪, સ્વ. રા. રા. દલપતરામ પ્રાણજીવન સં. ૧૯૯૨, સ્વ. રા. રા. મનસુખરામ સૂ. ત્રિપાઠી (૨૨), રા. રા. વાડીલાલ નગીનલાલ શાહ, એલએલ. બી. એમણે પુષ્ટિમાર્ગીય સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તથા શ્રીમદ્ભગવત્તાદિની ટીકા આદિના ૨૯ ગ્રંથો (૨૩) શ્રીમતી ગં. લક્ષ્મીબાઈ સ્વ. શેઠ કરમશી દામાજીનાં પુત્રી ૩૦૦ ગ્રંથો, વાર્તાસંગ્રહો મુખ્યત્વે. (૨૪) રા. શેઠશ્રી કલ્યાણજી કરમશી દામજી ૮૦ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ગ્રંથો મુખ્યત્વે.

(૨૫) રા. રા. રામમોહનરાય જશવતરાય દેશાઈના પુત્ર રા. રા. શકુન્તરાય રામ-મોહનરાય દેશાઈ તરફથી જૂનાં માસિકો, ત્રૈમાસિકો આદિની કાપલો.

(૨૬) સ્વ. રા. રા. ચંપકલાલ લાલભાઈ મહેતાના પત્ની શ્રીમતી બેન સુલોચનાએ તેમના ૨૫ પુસ્તકો

ખબર

સભાએ પોતાના મંદિરમાં આ Reference લાયબ્રેરી ગુજરાતી અભ્યાસીઓ માટે કોઈ પણ પછી કોમી બેદલાવ વગર વિદ્યાવાનો, વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓ તમામ માટે ના. ૧૩-૪-૩૭થી બહાર રીતે ખુલ્લી મૂકી છે. તે માટે સભામંદિરમાં ડા. ૮૦૦)ના સ્ટીલ કપાટામાં વિભાગ અને અંકવાર ગોઠવાવી, ડા. ૪૦૦ મહેનતાણું આપી પુસ્તકોની વર્ગીકરણવાર યાદીઓ પણ તૈયાર કરાવી, ઉપયોગ માટે સરલ વ્યવસ્થા કરી છે

ઉપરાંત સભામંદિરમાં બેઠી, પોતાની અનુકૂળતાના સમયે વિદ્વાનો આદિ તેનો ઉપયોગ કરી શકે તે માટે મંદિરમાં પ્રકાશ, પળો, ટેબલ આદિ આવશ્યક માધ્યમોની પણ જનતા વ્યવસ્થા કરી છે તથા એક વિદ્વાનની સૂચના-માહિતી માટે પણ યોજના દરેલી છે

વિનંતિ

(૧) સભાના આ કાર્યને મુખ્ય અને ગુજરાતના સાહિત્યગતિક શ્રીમત, શ્રીમત અને સત્કર્મવંત સદ્ગુણસ્થો મહેળા સગીન અને સજન ઉત્તેજન આપશે, એવી આશા અસ્થાને નહિ લેખાય

(૨) પુસ્તકો અપ્રાપ્ય તેમજ અઘટન, ઉપરાંત મેગેઝીનો, ક્વાર્ટર્લીઓ ખરીદવા માટે, તેની યાદીઓ વર્ગીકરણ આદિ સાથે છપાવી પ્રકટ કરવા માટે પૂરતી નાણાંની તાત્કાલિક મદદની અપેક્ષા વા આશા રાખવામાં આવે છે.

(૩) સાહિત્યપ્રકાશન સરથાઓના માસિકોને, તેમજ ગુણ લેખક બહુઓને પોતાના પુસ્તકો સભાને ભેટ મોકલવા વિનંતિ છે

૨૫-૧-૪૨ રવિ મુખર્જી
૩૧૫, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા મંદિર,
વિદ્યુતભાઈ પટેલ રોડ, મુખર્જી નં ૪

અંગાણાસ બુ જાની
મદાપક મતી શ્રી કા શુ ગભા

સભાના પ્રકાશનો-પુસ્તકો નીચેના સ્થળેથી વેચાતા મળશે.

૧ સહાયક મંત્રી શ્રી કા શુ ગભામંદિર, ૨ મેસર્સ આર આર ગેક, પ્રોન્સેમ સ્ટ્રીટ, મુખર્જી નં ૨ ૩ મેસર્સ જોન જોમ નિપાઈની ૮ પ્રોન્સે સ્ટ્રીટ, મુખર્જી નં ૨ ૪ ગુર્જર અધ્યતન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ અમદાવાદ.

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા—મુખપત્ર

ત્રૈમાસિક

છ વર્ષનું ૧૫ પત્રાક કરી, માનમા વર્ષમા પ્રવેશનું, આ તિથિષ્ટ દેવથી નીકળતું ત્રૈમાસિક ગુજરાતી સાહિત્ય-પ્રાન્તી । તેમ અર્નામીન અને ગુજરાતના ઇતિહાસની સંગ મનઃ વિવેચન અને આલેખનનું કાવ નુંગ રીતે કરી ગુરુ છે અનુકૂળતાએ તેમા મિત્રો, આરેખનો પણ પ્રકટ થવા જ રહે છે નુંગ ગનેષ્વર કામળા, કા નિપત આદિ પેછ, વર્ષના ૭૫ કામળો, પાના ૬૦૦, ૧૦૦ પોસ્ટેજ માથે લસાનમ માન ૩૦ ૩૦-૦-૦ ૪૨ વિદ્વાન લેખકો, મહાલેખકો અને વિદ્યાનાથો મ.શે અદવાત તેમ નતાર પણ મળતો જ રહે છે

મદાપક નં ૨૦ અંગાણાસ બુ જાની ની એ
૨૧૫, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભામંદિર, વિદ્યુતભાઈ પટેલ રોડ, મુખર્જી નં ૪

શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભાનાં નવાં પ્રકાશનો

- ૧ જીવન અને ઉત્ક્રાન્તિ (જીવનવિજ્ઞાનનું રસિક પુસ્તક) લે. રા. રા. ભીમભાઈ લા. દેશાઈ, એમ. એસસી. સચિત્ર-૧૧ આકૃતિઓ; પા. ૧૫૦. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૨-૩ ગુજરાતના અતિહાસિક લેખો ભાગ ૧ લો.: પ્રાચીન યુગથી ગુર્જરવંશ પર્યંત. ભાગ ૨ જો: ગુર્જરવંશથી ચાલુક્યવંશ પર્યંત. દરેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦. દરેકનાં રાચલ ચાર પેજ પાનાં ૪૦૦, પાકું પૃષ્ઠ. ભાગ ૩ જો: વાઘેલા વંશ પર્યંત-છપાય છે.
- ૪ હવામાન: ગુજરાતની હવામાનસ્થિતિ, ટાકા, નકશાં અને ચિત્રો. મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૫ શૈવધર્મ: સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને સાહિત્ય ઉપર અસર: મૂ. રૂ. ૧
- ૬ પૃથ્વીના ઇતિહાસ: શ્રી. રા. યશવંત ગુલાબભાઈ નાયક, એમ. એસસી., સચિત્ર, દ્વિતીય આવૃત્તિ, મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૭ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ભાગ ૧ લો.: રા. રા. નરસિંહરાવ ભો. દિવેદીમાનાં યુનીવર્સિટીના અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનોનું ભાષાન્તર : પાનાં ૫૨૫ : મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.
- ૮ ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને ભૂગોળવિજ્ઞાન : લે. રા. રા. ભોગીલાલ ગિ. મહેતા. દ્વિતીય આવૃત્તિ, મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦.
- ૯ કૃષ્ણીરસપ્રદાય : ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર: રા. કિશનસિંહ ચાવડા; મૂ. રૂ. ૧-૦-૦
- ૧૦ કૃષ્ણકીડાકાવ્ય : (૨. મં. ૧૫૨૯) દશમસ્કંધ ભાગવતનો ગુજરાતી પદ્યઅંથ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦. પ્રભાસના કાયસ્થ કવિ કેશવરામ હરદેરામુચિત. સં. ગાં. જી. જાની.
- ૧૧ સહાભારત ભા. ૧, ૨, ૩, ૪ : (પદ્યઅંથ) આદિપર્વ, સર્માપર્વ, વનપર્વ; વિરાટ અને ઉદ્યોગપર્વ; ભીષ્મપર્વ અને કર્ણપર્વ સં. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી. દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.
- ૧૨ વેણુવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ: સિદ્ધાન્તો, મંપ્રદાયોની હકીકત: પાનાં ૪૫૦ દ્વિતીય સચિત્ર (ચિત્રો ૧૬) આવૃત્તિ. લે. શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર મૂ. રૂ. ૨-૦-૦
- ૧૩ શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભા મહોત્સવ ગ્રંથ : ઐતિહાસિક અને માહિત્યક લેખોનો મંત્રદ પા. ૩૭૬ મૂ. રૂ. ૩-૦-૦
- ૧૪ સ્વ. દિ. ખ. રણછોડભાઈ ઉ. શતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ: મૂ. રૂ. ૨-૮-૦
- ૧૫ સરસ્વતી (નદી) પુરાણ : સિદ્ધરાજની ઐતિહાસિક માહિતી. વિવેચક રા. રા. કનૈયાલાલ ભા. દવે મૂ. રૂ. ૨-૦-૦

ગુકસેલરોને જરૂરયામ ઢેલતાં ૨૦ ટકા કમીશન મળશે.

સભાનાં ખીજાં પુસ્તકો જાહેર લાયબ્રેરીઓ અને ઇનામો માટે અડધા કિંમત મળશે.

પત્રવ્યવહાર કરવો નં. ૧ સાથે:—

૧. રા. રા. અંબાલાલ જી. જાની, ખી. એ. ૨. મેસર્સ આર. આર. શેઠની કું. ૩૬૫, શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભા મંદિર ૩. મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું. વિરુલભાઈ રોડ, કોન્ગ્રેસ લેન, મુંબઈ નં. ૪.

ગુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

